 श्रीगणेशायनमः श्रीगुरुमूर्तिर्जयति यद्विद्यावश्या हृद्यं हृष्यन्ते रघुनाथि [illegible]

निरतं वन्दे पुरुषोत्तमं १ नमस्त्रयन्तसंदोहसरसीरुहभानवे गुरवे दरपक्षोभ [illegible]

प्रसादपादाब्जद्वंद्वं द्वंद्वनिवर्हणं सुरेश्वरादिसद्गौरवल्लिविनमाम्यहं २ बृहदारण्यकभाष्य [illegible]

पद्मनिसिद्धये सुरेश्वरोक्तिमाश्रित्य क्रियतेमायानिर्णयः ३ कृतवीपनिषद्भूत [illegible]

वोपनिषद्रशोधयितुकामो भगवान्भाष्यकारो विघ्नोपशमादिसमर्थशिष्टाचारप्रमाणकं [illegible]

रुनमस्काररूपंमंगलमाचरति नमोब्रह्मादिभ्य इति वेदोहिरण्यगर्भोवा [illegible]

नानमस्कृताभवंति तदर्थत्वात्तदात्मकत्वाच्च एवं तद्वेत्तारं तस्मैश्रुतिः आदि [illegible]

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः

तयोगृह्यतेपद्यपितेषामुक्तो ब्रह्मांतर्भावस्तथापितेषां नरनिरासार्थंपृथग्ग्रहणं [illegible]

गेनमःशब्दस्त्रिविधप्रह्वीभावविषयः ननुब्रह्मादिद्यावत्कुतःमेनकिमित्यनेनेमोहित [illegible]

श्रुत्यभेसत्राह ब्रह्मविद्येति एतेषानस्मप्रदायकर्तृत्वेनशब्राह्मणप्रमाणयति [illegible]

यस्यपितृत्वोतिमोघादयोब्रह्माणताःसंप्रदायकर्तारः कृपांतेतवादिगुरुशिष्यक्रमेणानुष्ठानं [illegible]

यामितित्तदादित्वमितिभावःसंप्रदायस्यरूपमस्तरांते नमोगुरुभ्यइति एतद्विद्याप्रवर्तक [illegible]

यकश्चेतभावादेतेप्रागेवनमस्कृतास्तथापिशिष्याणांगुरुविषयादरातिरेकं [illegible]

नमस्करणं यस्यदेवेपराभक्तिरित्यादिश्रुतेरिति॥ [illegible]

परुद्दिष्टमंगलमाचरितनमस्तिरनुसंतीकमाह उपावेति एतेनविकीर्षितनापारतो [illegible]

यत्नमुक्त नहिहृयाहेयादिसाध्यं दिनस्कानिमधिकृत्यमक्तं रथपुनरुपावा अभ्यसेत्यादिकारणवस्कानिमधि [illegible]

त्येति अथोद्देश्यंनिर्दिश्यति तमारति भवंप्रपंचभाष्याद्विशेषांतरमाह अल्पग्रंथेति अस्यग्रंथस्याः [illegible]

विनार्थेनतत्त्वथात्वमिति ग्रंथग्रहणं वृत्तिशब्दोभाष्यविषयःसूत्रानुसारिभिर्वाक्यैःसूत्रार्थस्यवर्णनं [illegible]

र्णनस्यभाष्यलक्षणस्यात्वभावादिति ननुकर्मकांडाधिकारिणांविलक्षणोधिकारीनत्रानरहितेः [illegible]

त्यर्थित्वादेःसाधारणत्वाद्वैराग्यादेस्त्वनुवंचनत्वात्स्वनिरधिकारत्वात्क्लामारंभमहंतीत्यत आह [illegible]

रेति कर्मकांडेहिस्वर्गादिकामःसंसारपरवशोनरपशुरधिकारी रहतुसंसाराद्भारेत्तिमिद्धः [illegible]

संवैराग्यदुर्लभं । शुद्धबुद्धेर्विवेकिनोब्रह्मलोकांतेसंसारे ततसंभवात् उक्तंहि शोद्धमा [illegible]

उपावा अभ्यसेतेवमाद्याचाजसनेयीब्राह्मणोपनिषत्स्यात्स्यमल्पग्रंथारृत्तिरारभ्यते [illegible]

त्रुप्यःसंसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कर्मभिःवेणपंब्रह्मलोकादेवमनतस्थस्थतुनमंत्वमिति अतःपरलोकविशिष्टाधिकारिभ्योदनोशरभ्यते [illegible]

तीत्यर्थःतथापिविषयप्रयोजनसंबंधानामभावेकथंवृत्तिरारभ्यतेतत्राह संसारहेतुरिति प्रथमःसंसारमूलः [illegible]

र्तृत्वादिरनर्थःसंसारस्तस्यहेतुरात्माविद्यातन्निवृत्तेःसाधनंब्रह्मात्मैकत्वविद्या तस्याःप्रतिपत्तिर [illegible]

बुद्ध्याप्राप्तिस्तदर्थंवृत्तिरारभ्यतइतियोजना एतदुक्तंभवति सतिदानःतर्थनिवृत्तिः [illegible]

नं ब्रह्मात्मैकत्वविद्यातदुपायःतदेवंविषयःसंबंधोज्ञानफलयोरुपायोपेयत्वं [illegible]

विषयित्वंतदारभ्यंशास्त्रमितिप्रयोजनादिषुप्रदर्शितेतयोःसंपिसर्वकर्माणांप्रयोजना [illegible]

स्यप्राधान्यं उक्तंहि सर्वस्यैवहिशास्त्रस्यकर्मणोवापिकस्यचित् यावत्प्रयो [illegible]

बृ० भा० २

तथा च शास्त्रारंभोपयिकं प्रयोजनमेतन्नामधेयमुखेन दर्शयितुमारभते सेयमिति अथातः [illegible]
तातत्वब्रह्मात्मैकत्वविद्यानिष्ठानां सर्वकर्मसंन्यासिनां संसारस्यात्यंतनाशकत्वं [illegible] उपनिष
च्छब्दवाच्या उपनिषदंभोब्रूहीत्यादावप्युक्तिः तस्मादुपनिषच्छब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेर्विद्यायास्ततो [illegible]
सिद्धिरित्यर्थः कथं तस्यास्तच्छब्दवाच्यत्वेनावगतिरित्याशंक्याह उपनिपूर्वस्येति अस्माद्धातोः [illegible]
रणगत्यवसादनेषु विनियुज्यते सदेर्धातोरुपनिपूर्वस्याभिव्यक्तस्य सहेतुसंसारनिवर्तकत्वं विद्यायाः उप
निषच्छब्दवाच्यायामभिव्यक्तफलवती उपशाब्दो हि सामीप्यमाह तच्चात्मनि संनिकृष्टे प्रतीचि पर्यवस्यति
निशब्दश्च निश्चयार्थः तस्मादैकात्म्यं निश्चिन्वतां निहंत्यात्महेतुसंसारं सादयतीत्युपनिषदुच्यते उक्तं हि
अवसादनार्थस्यावसारादिति ब्रह्मविद्यैवचेदुपनिषत्कथं तर्हि ग्रंथे वृत्तिरित्याशंक्याह [illegible]

सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या तत्परणां सहेतोः संसारस्यात्यंतावसादनादुपनिपूर्वस्य सदेस्तदर्थ
त्वात् तादर्थ्याद्ग्रंथोऽप्युपनिषदुच्यते सेयं षड्ध्यायारण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकं बृहत्त्वात्परिमाणतो बृहदारण्यक

त्वेकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वमयुक्तमित्याशंक्याह तादर्थ्यादिति ग्रंथस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वादुपचारा
दुपनिषत्त्वमित्यर्थः यथोक्तविद्याजनकत्वेऽपि ग्रंथस्य किमित्यारण्यकत्वमित्याशंक्य नियमविशेषमनपेक्ष्य
काश्रवणादिपरायणानामेवारण्येऽनुवचनादिति नियमाधीनः शब्दोऽयमिति बृहदारण्यकशब्दस्यार्थं
तत्पूर्वकमाह सेयमिति अथारण्येऽनुवचनादिति नियमाधीनत्वेऽपि नामविशेषस्य कथं बृहत्त्वमित्याशं
त कुतोऽयं बृहत्त्वमित्याशंक्य तदुपसंहरन्नाह बृहत्त्वादिति उपनिषदंतरेभ्यो ग्रंथपरिमाणतोऽतिरेकाद्बृहत्त्वं
हं अर्थतोऽपि तद्दर्शितं ब्रह्मणो ह्येवंविधैकरसस्यात्मप्रतिपादकत्वात् ज्ञानहेतूनां चांतरंगबहिरंगाणामभिधानाद्
प्रतिपादकत्वाद्बृहत्त्वादारण्यकत्वाच्च बृहदारण्यकं न चैतत्स्वबुद्धिरचितमपि [illegible] किंतु
पद्धतितो ज्ञानमिति स्मृतेरित्यर्थः

ज्ञानकांडस्याविशिष्टाधिकार्यादिवैशिष्ट्येपि कर्मकांडेन नियतपूर्वापरभावानुपपत्तिलक्षणः संबंधो [illegible]
नियतनिष्पत्तेरशक्यो विशेषणोज्ञातुमित्याशंक्याह नत्स्येति प्रतिज्ञातसंबंधप्रदर्शनार्थमसिद्धप्रमाणाभावान्नावेदा[illegible]
संबंधाभिधानावसराभावात् तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्य पश्चात्तेषां कर्मकांडेन संबंधविशेषवचनमुचितमिति [illegible]
स्वप्रामाण्यं साधयति सर्वोपीति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यागमातिरिक्तप्रमाणोपलक्षणम् [illegible]
[illegible] सर्वोपि कांडद्वयात्मको वेदो मानान्तरानधिगतपरिच्छेदोपायादिज्ञापनपरः तथा चाज्ञातज्ञापकत्वाविशे[illegible]
षात्तुल्यं प्रामाण्यं कांडयोरिति अथवा वेदोनुभवः सर्वज्ञदेवेन स्मातो [illegible] रूपादि[illegible]
ति: सर्वेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायः तस्यैव तत्तदात्मना [illegible]

तस्यास्य कर्मकांडेन संबंधोभिधीयते सर्वोप्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टा[illegible]
पायप्रकाशनपरः

तः सर्वप्रकाशकत्वात् प्रमेयमानमनुभातिसर्वे इति [illegible] विद्यानित्यानान्तरान् [illegible]
दित्यादिस्कृतेः एवंरूपो वेदपरवेदनीयश्चेदेकस्यात्मनः [illegible] सर्वोपि कार्यकारणात्मकः प्रपंचः [illegible]
सर्वमितिश्रुतेः तथा च यथोक्तवस्तुप्रकाशयन्तो वेदान्ता विधिवाक्यवत् प्रमाणमिति [illegible]
न्त्यानवगतो योसाविष्टप्राप्त्याद्युपायो ब्रह्मात्मानस्य प्रकाशनपरः सर्वोप्ययं वेदः तस्मै[illegible]
कांडं कर्मानुष्ठानप्रयुक्तबुद्धिशुद्धिद्वारेण ब्रह्माधिगमनावगमे उपकारकं विविदिषन्ति यज्ञेनेति [illegible]
हुतुसाक्षादेव तज्ज्ञोपयुक्तपरमपुरुषस्योपनिषदर्थश्रवणात् सर्ववेदा यत्पदमामनन्तीति [illegible]
कर्मकांडवज्ज्ञानकांडस्यापि प्रामाण्यमिति

बृ॰भा॰ अधिकारिसोलभ्यप्रतिपादनद्वारा ज्ञानकाण्डप्रामाण्यमेव स्फुटयति सर्वपुरुषाणामिति अथमथः सुलभैः सह इति

३ माभूदिति स्वभावतः शास्त्रं विना सर्वेषां पुरुषाणामनवच्छिन्नामुदोदिमात्रेभिलाषोपलभात् तस्मात् तस्य समासेन तत्

मितो ज्ञानकाण्डाधिकारिणः सुलभत्वात् तस्मिन्प्रमाणत्वार्थं विषयाभावाद् अपलक्षणतद्भ्रमाणामिति ननु देहस्यकार्यपरं

पाप्रामाण्यात् कर्मकाण्डवत्तांशात् रसापि कार्यपरत्वेनाप्रामाण्यमेष्टव्यमिति तेनाह दृष्टविषयेति तं प्रकारं कर्म

लकर्तव्यतानामन्यत्रमेतस्मिन्कार्ये समीहितमाप्त्याद्युपायभूतेभ्युपगतिकालेमलक्षादिविद्वत्यादेपकारो

योग्यतालक्षणत्वात्तत्र नागमोनुसंधेयः नहि लोकवेदयोर्लिङ्गिवाते अलौकिके तस्मिन्ननुपपत्तिप्रसङ्गात् वाऽनुक्त

त्वानिपदातिबोधकाप्रमितिप्रसङ्गात् नवड ह्यापि तुल्यानुपलब्धेरनुपपत्तिः तस्मिन्ह त्वेनानुमते न च प्रतिहः तत्सामा

न्योपायोविज्ञानादिपदानामनुत्पत्तेः सुकरत्वाज्ञानिवाऽलौकिक मध्ये इ इ प्रसङ्गत्वमतिलुण्ठितसामान्यविशेषं लक्षु

सर्वपुरुषाणां निसर्गतएव तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात् दृष्टविषये वेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्य

नुमानाभ्यामेव सिद्धत्वान्नागमान्वेषणा न चासति जन्मान्तरसंबन्धात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्ति

परिहारेच्छा स्यात् स्वभाववादिदर्शनात् ॥ तथा चोपपत्तितस्मात् ह्योवत्रे च प्रमाणकं न कार्यमिति भावः वेद

स्तु वेदान्तप्रामाण्यं कर्मकाण्डेपि व्यतिरिक्तात्मास्तित्वादेरसिद्धेः प्रामाण्यमावश्यकं तदभावेन प्रामाण्य

न नहि भविष्यदेहसंबन्धात्मसद्भावानधिगमे पारलौकिकप्रवृत्तिर्विधिम्भः तस्मात् कर्मकाण्डप्रामाण्यानि

नो सिद्धयर्थं भविष्यदेहसंबन्धिव्यात्मनिसर्गादेवत्तत्प्रामाण्यमभ्युपेयं तथा च तत्कार्यैवेदप्रामाण्यमिति

त्वानामपि तत्त्वार्थमानत्वसिद्धत्वात् तेनाह मन्वेति ननु देहान्तरसंबन्धात्मज्ञानविना पि हितविशदहष्टा

यासु प्रवृत्तिः स्यात् इति तेनाह स्वभावेति यदात्मा देहान्तरसंबन्धी शास्त्रज्ञात नमानात् एव नप्रमित

रनवगमान्नप्रेक्षापूर्वकारी यागाद्यनुतिष्ठेत् न लोकायतस्य व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमजानतो जन्मान्तरे

पि दानीच्छया दृष्टिरिति कुतः कृपात्वप्रसङ्गे दर्शनात् स्तोना व्यतिरिक्तात्मज्ञानविना साम्परायिकप्रवृत्तिः स्यात्

ननु विषयः साधनविशेषं बोधयन्तो नातिरिक्तात्मास्तित्वे प्रमाणं वाक्यभेदप्रसंगादिति चेन्न [illegible]
ति अतिरिक्तात्मविधिं विना पारलौकिकप्रवृत्त्यनुपपत्तेः एकाङ्गप्रामाण्यायोगादित्यावेदितं [illegible]
[illegible] सर्वाभ्यामुभयार्थत्वमविरुद्धमिति सर्वः न केवलं विधिभिरेवार्थवादैरपि अतिरिक्तात्मास्तित्वं [illegible]

तस्माज्जन्मान्तरसंबन्धात्मास्तित्वे जन्मान्तरे [illegible] निरूपणे परि [illegible] विशेष [illegible]
येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके [illegible]
[illegible] दर्शनात् यथा च मरणं प्राप्य [illegible]
[illegible] यथा [illegible] कर्मणा [illegible]
[illegible] कर्मणा भवति

[illegible] नोक्तमित्याह [illegible] दर्शनात् [illegible] अतिरिक्तात्मास्तित्वं [illegible]
[illegible] तेनोपक्रमोपसंहाराभ्यां [illegible] पूर्ववदेव [illegible]
[illegible] कठवल्लीनामतिरिक्तात्मास्तित्वेनाप्यमुक्ता [illegible]
[illegible] इति

अहिप्रसिद्धं जडत्वस्य देहादेः स्वयंज्योतिष्ट्वमिति ज्योतिर्ब्राह्मणगतोपक्रमस्तत्र हि विषयो देहादिव्यतिरिक्तात्मा न भवि
करोतीति तं प्रेत्य विद्याकर्मणी पूर्वोपार्जिते फलदानायानुगच्छतः सर्वगत्वा ज्ञानकर्मानुगुणं फलमनुभवतीति
शारीरकब्राह्मणगतोपसंहारोऽपि जन्मान्तरसंबन्धविषयो न चात्रैव भस्मीभवतो देहादेर्जन्मान्तरसंबन्धो युक्त
इत्यनात्मा देहादिव्यतिरिक्तो जन्मान्तरसंबन्धी सिद्धो ब्राह्मणाभ्यामित्यर्थः अजातशत्रुब्राह्मणे च ब्रह्म ते ब्रवाणि
ज्ञापयिष्यामीत्युपक्रमो व्यतिरिक्तात्मास्तित्वविषयो न हि प्रसुप्ते देहादेर्ज्ञानमस्तीत्येतेन चोपसंहारेऽपि
एष विज्ञानमयः पुरुष इति विज्ञानमयविशेषणाद्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं दर्शितं न हि देहादेर्विज्ञानमयत्वम
स्ति तस्मात्तदुपक्रमोपसंहाराभ्यां व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं गम्यत इत्याह ज्ञापयिष्यामीत्युपक्रम्येति

ज्ञापयिष्यामीत्युपक्रम्य विज्ञानमय इति व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं तत्प्रसङ्गादविषयमेवोक्तं न वादिवि
प्रतिपत्तिदर्शनात्

योऽयमुक्तानां वाक्यानां प्रामाण्यं तत्प्रामाण्यस्यौत्पत्तिकसूत्रे हेतुविशेषः स्तुपपन्नादिति भावः यथा
कात्मन्यहंप्रत्ययो मानं तत्र देहाकारस्फुरणाद्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वसिद्धैव वस्तुपपत्तेरनान्तत्र [illegible]
प्रामाण्यमिति शंकते नन्वस्य क्षेति प्रत्यक्षस्याविषयाः वकाशो पश्चिन्निति अतिरिक्त [illegible] स्तित्वं तु
ते यद्यपि व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं तदभिप्रायेणाहंधीगोचरत्वात्तथापि तत्त्वव्यतिरेकमात्मनो [illegible]
पुत्रागमविवेकशून्यानामहंप्रत्ययभाजां व्यतिरेकप्रत्ययप्राप्तौ विपश्चितां विप्रतिप [illegible]
न इति परिहरति नवादीति

वेदप्रतिकूलावादिनो नास्तिकास्तेनैव विवादं कुर्वंतीत्याह नहीति नेषु प्रतिकूलत्वसंभावना …
सादिरनिवर्दतः संतो नोऽस्माकं प्रतिकूला नहि स्युः एवं वदन्सेवासंभवाद अक्षविरोधादिति …
प्रत्यक्षविषयेऽपि विप्रतिपत्त्यभावे दृष्टांतमाह नहीति नत्वव्यभिचारं शंकते स्थाणावादाविति प्रत्य…
मेति स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विप्रतिपत्ते रुपलंभात्प्रत्यक्षेऽपि विप्रतिपत्त्यभावो व्यभिचारादि…

नहि देहांतरसंबंधिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिकानां बौद्धानां … प्रतिकूल…
स्युर्नोऽस्यात्मेति वदंतो नहि घटादेः प्रत्यक्षविषयके क्वचिद्विप्रतिपद्यंते नास्तिक इति स्थाणौ…
दौ पुरुषादिदर्शनान्नेति वेन्न निरूपितेऽभावात् नहि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ दोषप्रा…
भवात् वैनाशिकात्वहमिति प्रत्यये जायमानेऽपि देहांतरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव मान…

आदिपदेन पाषाणादौ गजादिविप्रतिपत्तिः संगृह्यते ननु किं प्रत्यक्षमात्रे विप्रतिपत्तिः किं वा …
तिपन्ने नाद्यः अंगीकारात् न द्वितीयः आत्मनि प्रत्यक्षे विप्रतिपत्तावपि नागमान्वेषण …
न्निर्णयादिति प्रत्यानो द्वितीयं दूषयति नेत्यादिना प्रत्यक्षतोऽविविक्तेऽर्थे विप्रतिपत्त्यभा…
हीति आत्मनः स्थूलदेहव्यतिरिक्तत्वं न प्रत्यक्षमिति प्रतिपाद्य सूक्ष्मदेहव्यतिरिक्तत्वमपि न …
स्य यग्राह्यमित्याह वैनाशिकाह्वितिति रामरामरामरामरामरामरामरामरामराम…

२० भा० नैवलत्वहप्यिनिधियमनुभवंतिनथापि देहांतरं स्थूलदेहातिरिक्तं सूक्ष्मं तत्प्रधानभूताबाबुद्ध्यैतिरिक्तस्तात्म

५ नोनास्तित्वमेवपश्यंतितस्माद्दर्धिषांसूक्ष्मदेहातिरिक्तात्मसिद्धिरित्यर्थः किंचप्रत्यक्षस्यविषयोरूपादितद्वदि

सत्त्वहेतुलक्षणेपतदात्मनोपि अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादिश्रुतेः नहिरूपादिमतदाधारं वाविनाप्रत्यक्षं प्रत्य

तेअतोनदेहाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वस्यप्रत्यक्षात्प्रसिद्धिरित्याह नत्मादिति प्रत्यक्षतोदिविक्तेविमनिपत्य

योगाभ्यक्तनेवतद्दर्शनादितिपातन अथेच्छादयःक्वचिदाश्रितागुणत्वात्रूपादिवत् इत्यनुमानादति

रिक्तात्मसिद्धिरितिनेत्याह नवेति नात्मास्तित्वप्रसिद्धिरितिसंबंधार्थत्वपरात्वेः अयंभावः इच्छादीनामात्म

त्वेनतत्सिद्धिः पारतंत्र्येपरस्यापाश्रयत्वआधारस्येदानीमेवसाध्यमानत्वात्कथंविच्छेदेनत्वाश्रयमा [illegible]

तस्मात्प्रत्यक्षविषयत्वैलक्षण्यात्प्रत्यक्षान्नात्मास्तित्वसिद्धिः तथानुमानादपि श्रुत्यात्मनःकिंच

लिंगस्यदर्शितत्वाल्लिंगस्यचप्रत्यक्षविषयत्वान्नेतिचेन्न जन्मांतरसंबंधस्याग्रहणात् ७॥ ७

नैसिद्धसाधनत्वमनसस्तदाश्रयसिद्धत्वात् आत्मोक्तोपदृष्टांतस्यसाध्यविकलत्वेनेति दःप्राणोभयात्रिक्तेषु

दिश्वस्याप्राणानादिव्यापाराख्यस्यलिंगस्यात्मनिप्रदर्शितत्वात्तस्यचव्याप्तिसापेक्षस्यप्रत्यक्षादिसिद्ध

त्वविषयत्वात् नतस्यशब्दैकगम्यत्वेनेतिशंकते श्रुत्येति आत्मनःस्वातंत्र्येणलिंगगम्यत्वाभिप्रायेणान्य

त्वालिंगनोपपन्नत्वमितिपरिहरति नेति योऽचेतनव्यापारः सचेतनाधिष्ठानपूर्वकोयथारथादिव्यापा

रःप्राणानादिव्यापारस्याप्यचेतनव्यापारत्वाच्चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वमितिसंभावनामात्रेणात्मलि

पत्याशोनहिनिश्चायकत्वेनतदुपपद्यते आत्मनोजन्मांतरसंबंधस्यप्रमाणांतरेणाग्रहणात् [illegible]

व्याप्तलिंगायोगादित्याह जन्मांतरेति

ननुव्यतिरिक्तात्मास्तित्वमागमैकगम्यं चेत्कथं तत्प्रत्यक्षमनुमेयं चेति वादिनो वदन्ति तत्राह आगमतदिति
येयंप्रेते विचिकित्सेत्याद्यागमेन कोह्येवान्यात् इत्यादिवेदान्तैः प्राणनादिभिर्लौकिकैर्लिंगविशे
षात्मास्तित्वे सिद्धे यथोक्तात्मसिद्धिमनुसरन्तो वादिनो वैदिकमेवाह प्रत्यक्षप्रतिलम्भात् वैदिकान्प्र
चलिंगानि पश्यन्तः स्वोत्प्रेक्षानिमित्तानि तानि कल्पयन्तो हि धर्मानवदन्ति वस्तुतस्तु आत्मा यथा
कश्चस्यैकसमधिगम्य इत्यर्थः तस्मात्सेत्यादिना कार्ययोः संबंधप्रतिज्ञावचनाद्यर्थेन सिद्धे येन दान्तप्र
माणं सर्वोपीत्यादिना प्रसाध्याधुना कर्मभिः विशुद्धबुद्धेर्वाण्यादिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिरिति तात्पर्यः संबंध

आगमेनत्वस्तित्वे ज्ञाते वेदप्रदर्शितलौकिकलिंगविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकतार्कि
काश्चाहंप्रत्ययं लिंगानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवानीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षोऽनुमेयश्चात्मेति
सर्वथाप्यस्त्यात्मा देहान्तरसंबंधी येन प्रतिपत्तुर्देहान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपाया
र्थं शेषार्थित्वाद्धि शेषज्ञापनाय कर्मकाण्डं समारब्धं नेत्यात्मनः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छाकारणा
त्मविषयमज्ञानं कर्तृभोक्तृत्वस्वरूपाभिमानलक्षणं तद्विपरीतब्रह्मात्मत्वरूपविज्ञानेनापनीतं

कथयति सर्वथापीति आगमात्मानात्तदाह व्यतिरिक्तात्मास्तित्वप्रतिपत्तावपीत्यर्थः पुमर्थो
शेषार्थित्वात् ज्ञापनार्थं कर्मकाण्डमारब्धं वेत्तं हि न तावत्कर्मभिरेव विवक्षितपुमर्थसिद्धे वेदान्तारंभ
र्थ्यात्संबंधोक्तिः सावकाशेत्याशंक्याह नत्विति आत्माज्ञानं खल्वनर्थकारणमन्वयव्यतिरेका
भ्यां तच्चाग्रामिथ्याज्ञानकार्यलिंगकं तत्त्वाकर्तृभोक्तृब्रह्मात्मज्ञानादपनेयं न हि तत्कर्म
रेवकर्मभिः शक्यमपनेतुं विरोधाभावात्तस्मात्तदपनार्थं ज्ञानसिद्धये वेदान्तारंभसंभवात् उक्तसंबंधसिद्धिः

उक्तेर्यशात्तपर्यौक्तिंप्रमाणं यति तथाचेति सर्वत्रपरमात्मभावनापुरःसरंनिसंकमानुतिष्ठ [illegible]
मपुरःसरंदेवानजमानोदेवयाजी तपोमेधेकत्तरः श्रेयानितिविचारेसत्यात्मयाजीश्रेयानितितिरि [illegible]
तोज्ञानपूर्वकमदेवलोकस्यकामनापूर्वेपितलोकस्यप्रापकमित्यर्थः प्रवृत्तंचनिवृत्तंचद्विविधकर्म [illegible]
इहवामुत्रवाकाम्यंप्रवृत्तंकर्मकीर्त्यते निष्कामंज्ञानपूर्वंतुनिवृत्तमभिधीयतेइत्यादिमनुस्मृ [illegible]
हरेति स्मृतिश्चेति धर्माधर्मयोरेकैकस्यफलमुक्त्वामिश्रयोःफलमाह साम्येति उक्तंहि [illegible]

तथाचशास्त्रमात्मयाजीश्रेयान्देवयाजीइत्यादि स्मृतिश्चद्विविधंकर्मवैदिकमित्याद्या [illegible]
म्योधर्मयोर्मनुष्यत्वप्राप्तिरित्येवंब्रह्माद्यास्थावरान्ताःसाभाविकाविद्यादि [illegible]
धनकृतासंसारगतिर्नामरूपकर्माश्रया॥

याभ्यांमानुष्यंलभतेवश इतिविविधमपिकर्मफलंवैराग्यार्थंसंक्षिप्योपसंहरति एवमिति [illegible]
कृतत्वात् अनर्थरूपेत्याह स्वाभाविकेतिविचित्रकर्मजन्मनपात्तत्स्यःवैचित्र्यमाह [illegible]
धर्माधर्माभ्यामेवतन्निर्माणसंभवात्कृतमविद्ययेत्यतआह नामेति तेषांतत्स्मावरण्याश्वि [illegible]
वक्तेतियावत् धर्माद्यविद्यायाश्चनिमित्तत्वोपादानत्वाभ्यामुपयोगइतिभावः [illegible]

बृ० भा० ७

नेनुसंसारगतेरविद्यात्मत्वमुक्तं प्रपस्यात्प्रतिपन्नत्वात्तन्नामरूपाभ्यामेवआक्रियतेनिष्क्रियो नामरूपात्मनो जगतोभिव्यक्ति
श्रवणान्नचप्रामाणिकस्याविद्यात्मकत्वमतआह तद्वेदमिति जगतः स्वरूपमात्मान [illegible] प्रसन्नत्वात्तस्यादात्मतो
भिव्यक्तेप्रसह्यादिनाक्तस्याभिव्यक्तमिवदृश्यमानमपिजगदनभिव्यक्तमेवेतितस्याविद्याकृतत्वसिद्धिरितिभावः आदि
द्याकृतासंसारगतिमनुभाषते सएषइति ननुअविद्याकृतत्वेकथमनादित्वमित्याशंक्याप्रवाहरूपेणेत्याह बीजांकुरा
दिवदिति नहिंकादाचित्कतयासाधनापेक्षामतरेणनाशोभविष्यतीत्याशंक्याह अनादिरिति येनस्यवदनन्तिमत्स्या [illegible]
द्याकृतत्वानुपपत्तिमाशंक्यनानारूपत्वेनतत्तोविलक्षणत्वः एकरूपेफतंतस्याकल्पितत्वमित्याह नेतीति [illegible]
पिसंसारस्यप्रागभावतन्निवृत्तिः स्यादितिचेत्तथापिब्रह्मविद्यामंतरेणनाशोनास्तीत्याह अनंतइति अपदन्तोहपत्स्य
नपितुमनर्थइतिविशेषणंनैमर्गिकइतिपाठेनुकारणरूपेणतत्वमुक्तं यस्मात्कर्मसंसारफलंतनमोसंफले [illegible]

ध्यता तद्वेदंव्याकृतंसाधनरूपंजगत्मा [illegible] गुणतेरव्याकृतमासीत्सएषबीजांकुरादिवदविद्याकृतःसंसार
आत्मनिक्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनंतोऽनर्थइत्येतस्माद्विरक्तस्याविद्यानिवृत्तयेब्रह्म [illegible]
ह्मविद्याप्रतिपत्तयेउपनिषदारभ्यते अश्वमेधकर्मसंबंधिविज्ञानस्यप्रयोजनं येषामश्वमेधेनाधिकारस्तेषा
मस्मादेवविज्ञानात्तत्फलप्राप्तिर्विद्यापावाकर्मणावा तद्देवलोकजिदेवत्वेवमादिश्रुतिभ्यः [illegible]

मात्मनिदानसंसारनिवर्तकात्मज्ञानार्थत्वेनसाधनचतुष्टयसंपन्नमधिकारिणमधिकृत्यवेदांतारंभसंभवेकि
पसंहरति इत्येतस्मादिति यथोक्तज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारंभेब्रह्मवादमय आसीदित्यारभ्यतस्मात् [illegible]
नोपदेशादुषावाअश्वस्येत्यारभ्यतुनयुक्तःसाक्षात्तदनुक्तेरित्याशंक्यास्मादारभ्योपनिषदारंभ [illegible]
मभिधित्समानःप्रथममश्वमेधोपासनफलमाह अस्यत्विति राजयज्ञत्वादश्वमेधस्यानधिकारिणामपिब्रा
ह्मणादीनांतत्फलार्थिनामस्मादेवोपासनात्तत्प्राप्तिरितिमत्वाश्रुतेन्दउपासनोक्तिरित्यर्थः [illegible]
स्याशंक्यविकल्पश्रवणंकेवलस्यापिज्ञानस्यसाधनत्वंसूचयतीत्यर्थतोविकल्पश्रुतिमुदाहरति [illegible]
तत्फलप्राप्तिरितिपूर्वेणसंबंधः तत्रैवश्रुत्यंतरमाह तद्धेति तरेतत्प्राणदर्शनंलोकप्राप्तिसाधनं [illegible]
यावत् आदिशब्देनकेवलोपास्त्याब्रह्मलोकप्राप्तिवादिन्यःश्रुतयोगृह्यंते [illegible]

अश्वमेधेयदुपासनंतस्याश्वमेधादिवत् छेषत्वेनफलवत्वान्नत्वात्नेओतान्नहूतमंगेषु [illegible]फल [illegible]

र्मविषयत्वमिति ज्ञानस्यकत्वर्थत्वंदूषयति नेति पूर्वत्रार्थतोदर्शितोविकल्प [illegible]

योश्वमेधेनेति समस्तपाप्मानंतरतितरतिब्रह्महत्यामितिसंबंधः ज्ञानकर्मणोस्तुल्यफलत्वेस्यात्व [illegible]

पात्तिफलश्रुतेरर्थवादत्वमाशंक्याश्वमेधवदुपास्तेरपिकर्मत्वाद्विहितत्वात्कमपक [illegible]

वमित्याह विद्येति फलश्रुतेरर्थवादत्वाभावेहेत्वंतरमाह कर्मांतरेवेति अश्वमेधातिरिक्ते [illegible]

गुरित्यादौविद्याया दावेतल्लोकादिसंपादनस्यास्वतंत्रफलोपासनस्यदर्शनान्नफलश्रुतेर [illegible]

अश्वमेधोपासनंनक्रत्वर्थंकिंतुपुरुषार्थंनत्ववाधिकारेश्वमेधकत्वनधिकारिणामपीत्येतावदेवं [illegible]

कर्मविषयत्वमेवविज्ञानस्येतिचे न्न योश्वमेधेनयजतेयउचेनमेवंवेदेतिविकल्पश्रुतेः [illegible]

त्वानात् कर्मांतरेचसंपादनदर्शनात् विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यत सर्वेषांचकर्म [illegible]

मेधःसमष्टिप्राप्तिफलत्वात्तस्यचेहब्रह्मविद्याप्रारंभआम्नानंसर्वकर्मणांसंसारविषयत्व [illegible]

प्रकरणाद्येपितल्लाभाद्विद्याप्रकरणेनास्याध्ययनमर्थवदित्या [illegible] सर्वेषांचेति [illegible]

नुष्टानरूपहिरण्यगर्भप्राप्तिहेतुत्वात्तस्याश्वमेधःतस्यपुण्यश्रेष्ठत्वेपिप्रक्रतेकिमायातं [illegible]

ति यदाक्रतुप्रधानस्याश्वमेधस्योपात्तिसहितस्यापिसंसारफलत्वंतदात्मीयसाम [illegible]

फलत्वेकिंवाच्यमित्यस्मिन्कर्मराशौबंधहेतौविरक्तःसा [illegible] धनचतुष्टयविशिष्टज्ञानमप [illegible]

येक्षवृणादावेवसर्वकर्मसंन्यासपूर्वकेकथंनप्रवर्ततेत्ति स्याएपवनीश्रुतिरुपासनांस [illegible]

तितेनोधावाअश्वस्येत्याद्युपनिषदारंभोयुक्तोस्यविशिष्टाधिकारित्वापेक्षत्वादित्य [illegible]

इपासनफलस्य संसारगोचरत्वमेव कुतः सिद्धमत आह तथा चेति अशनायाहि मृत्युः सर्वेनेव रेमेसो विभेदिति
सादिश्रवणाद्‌पास्तियुक्तकर्मफलस्य मृत्युसंबंधप्रतीतेर्हि शिष्टोपि कर्मनुमुक्तये पर्याप्तो नील्यर्थः उक्तं सर्वं
कर्मणां बंधफलत्वे निरवने मिमित्तत्वेनानन्तफलत्वं तेषां विश्रुद्देशे फलाश्रुतेर्न तेषां स्वर्गादेरथत्पायेन मुनिरफल
लाभादिति शंकते ननित्यानामिति एतावान्वै काम इति सर्वकर्मणामविशेषेण फलसंबंधश्रवणात्पश्वादेश्च का
म्यफलत्वस्य तद्विश्रुद्देशवशात्सिद्धत्वात्कर्मणापि तृलोक इति वाक्यस्य नित्यादिकर्मफलविषयत्वान्नमोक्ष
फलत्वाशंकेति परिहरति नेति उक्तमेव स्फुटयति सर्वं हीति पत्नीसंबंधमानमाह जायेति न यापि कथंक

तथा च दर्शयिष्यति फलमेतनायामृत्युभावं ननित्यानां संसारविषयफलत्वमिति चेन्न सर्वकर्मफलो
पसंहारश्रुतेः सर्वं हि पत्नीसंबद्धं कर्म जायामेस्यादेतावान्वै काम इति निसर्गत एव सर्वकर्मणां काम्य त्वं
दर्शयित्वा पुत्रकर्मापरविद्यानां चायं लोकः पितृलोको देवलोक इति फलं दर्शयित्वा त्र्यन्नात्मकतां च
उपसंहरति त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्मेति सर्वकर्मणां फलं व्याकृतं संसार एवेति इदमेव त्रयं प्रागुत्पत्तेर
व्याकृतमासीत

मणः सर्वस्य काम्योपायत्वं तत्राह एतावान्वै काम इति कथं तर्हि तेषां फलभेदो लभ्यते तत्राह पुत्रेति
फलविभागे कथं समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वमश्वमेधस्योक्तमत आह अन्नात्मकतां चेति अस्या आ
वसाने कर्मफलस्य हिरण्यगर्भरूपतां यदित्याद्याश्रुतिरुपसंहरिष्यतीत्यर्थः उपसंहार
स्यार्थमाह सर्वकर्मणामिति कर्मफलं संसारश्चेत् प्राकृतस्तदनुष्ठानात्तद्भावान्मुक्तानां पुनर्बंधः
स्यादित्याशंक्याह इदमेवेति नहि तत्स्यामवस्थायामिति यावत् एमरामरामराम

तस्य पुनर्भ्याकरणे कारणमाह तदेवेति आत्मनाप्यात्मनात्मनः संसारस्य प्रामाणिकत्वेन मस्य [illegible]
ह्यात्मतत्वेन तस्मिन्मिथ्यात्वमुक्तं संसारयति सोपमिति तत्पर्यहि भ्रांतिविषयो न प्रामाणिक इत्यनुगोप्यस्य [illegible]
थं कथमस्यात्मन्यध्यारोपकृत्येन प्राप्तिरित्याशंक्याह क्रियेति संसारारोपमूलकारणमाह अविद्येति आत्मन्य [illegible]
ध्यारोपितं हेतुमित्यत्र द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेत्यादिवाक्यं प्रमाणयति एतेति तन्नात्मन्यारूप [illegible]
पपद्यते तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य द्वैतविलक्षणत्वात् असत्तिमा रूपे आत्मनि दृश्यमा [illegible]

तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशात्प्राक्रियते बीजादिवद्वृक्षः सोयं व्याकृताव्याकृतरूपः संसार [illegible]
विषयः क्रियाकारकफलात्मकतया अमूर्तत्वेनाध्यारोपितो विद्ययैव मूर्तामूर्ततद्वासना [illegible]
विलक्षणो नामरूपकर्मात्मको द्वयोर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोपि क्रियाकारकफलभेदादि [illegible]
येणावभासते अतोस्मात् क्रियाकारकफलभेदस्वरूपादेतावदित्यमितिसाध्यसाधनरूपा [illegible]
मादिदोषकर्मबीजभूताविद्या निरूपणेरज्जामिव सर्पविज्ञानापनयनाय ब्रह्मविद्या [illegible]

इति संसारहेतुलक्षणमेव प्रकटयति अनात्मेति आदिपदेनात्मविपर्ययभेदाः संगृह्यंते आत्मे [illegible]
भुंजे चेत्यनुभवं प्रमाणयति अवभासत इति आत्मन्यध्यासः सादृश्याद्वा भावेपि न भासम [illegible]
नुभूयते अतः सविलासाविद्यानिवर्तकब्रह्मविद्यार्थं तत्त्वोपनिषदारंभः संभवतीत्यपसंहरति [illegible]
एवावदिस्यन्यत्रात्मकत्वोक्तिः तत्र तानादेश्याननिरूप्यो दृष्टांतमाह रज्ज्वामिवेति [illegible]

१० भा० एवमुपनिषदारंभे स्थिते प्राथमिकव्याख्यापोरवांतरतात्पर्यमाह तत्रेत्यादिना आद्यस्य पुनरवांतरतात्पर्यं दर्शयति

७ नन्विति नन्वश्वमेधस्यांगबाहुल्येऽकस्मादश्वस्यैवागविषयमेवोपासनमुच्यते तत्राह प्राधान्यादिति नदेवकथमिति

तदाह प्राधान्यं चेति प्रजापतिदेवताकत्वाच्चाश्वस्य प्राधान्यमित्याह प्राजापत्यत्वाच्चेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे

उषा इत्यादिना स्मरणार्थत्वमेव निपातस्य स्फुटयति प्रसिद्धमिति शास्त्रीये लौकिके च व्यवहारे प्रसिद्धो ब्राह्मो मु

हूर्तः कालमितियावत् उषसि शिरःशब्दप्रयोगे दिनावयवेषु तस्य प्राधान्ये हेतुमाह प्राधान्यादिति तथापि क

थं शिरःप्रयोगस्तत्राह शिरश्चेति आश्वमेधिकाश्वशिरस्युषो दृष्टिः कर्तव्येत्याह अश्वस्येति कालादि दृष्टिः

तत्र तावदश्वमेधविज्ञानाय उषा वा अश्वस्येत्यादि तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते प्राधान्याद्दश्वस्य प्राधान्यं

सामान्यं किं तत्त्वात्त्वेनः प्राजापत्यत्वाच्च उषा वा इति ब्राह्मो मुहूर्त उषा वा शब्दः स्मरणार्थः प्राधान्यं कालस्य

स्मारयति शिरः प्राधान्यात् शिरश्च प्रधानं शरीरावयवानाम् अश्वस्य मेध्यस्य मेधार्हस्य यज्ञीयस्य उषा शिर इति संबंधः

त्वात्कालादि दृष्टिः शिरः

धः कर्मांगस्य पशोः संस्कार्यत्वम् ॥ ॐ नमः श्रीब्रह्मणे ॥ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः ॥ तत्र प्रजापतिदृष्टिः अरो

आदिषु क्षिप्यन्ते प्राजापत्य

पणात्काललोकदेवतात्मत्वाध्यारोपणं च प्रजापतित्वकरणं पशोरेवं रूपो हि प्रजापतिर्विष्णुलादिकरणं कं च

प्रतिमादौ

अंगेषु किमिति निक्षिप्यते अंगेष्वंगदृष्टिरेव तेषु किं न स्यादित्याशंक्याह कर्मांगस्येति अंगेषु अन्

गमनिक्षेपे हेत्वन्तरमाह प्राजापत्यत्वं चेति अश्वस्य तस्यामीति शेषः तत्र हेतुः प्रजापतेरिति ननु कालादि

दृष्योऽश्वावयवेषु आरोप्यन्ते न तस्य प्रजापतित्वं क्रियते तत्राह कालेति कालोद्यात्मको हि प्रजापतिरता एव

अश्वावयवेषु आरोप्यंते न तस्य प्रजापतित्वं करणं अश्वमेधाधिका

वा प्रतिमायां विष्णुत्वकरणं न दृष्टिं तथा कालादि दृष्टिरश्वावयवेषु तस्य प्रजापतित्वकरणं अश्वमेधाधिकारे

हि सत्यश्वे कर्मणो वीर्यवत्तरत्वार्थं कालादि दृष्टिरश्वावयवेषु कुर्यात् तदनधिकारी तु अश्वाभावे पि ध्यानमात्र

कल्पितत्वाच्छिरः प्रभृतिषु कालादि दृष्टिकरणेन प्रजापतित्वं संपाद्य प्रजापतिरस्मीति ध्यानात् तद्भावं

यातीति भावः

चक्षुषि सूर्यदृष्टौ हेतुमाह शिरसइति उषसोऽनंतरत्वं सूर्ये दृष्टं च क्षुषि तु शिरसोऽनंतरत्वं दृश्यते न तत्साम्यात्तत् [illegible]
चक्षुरनंतरमाह सूर्यइति आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः चक्षुषि सूर्याधिष्ठातृदेवतात्वेन सामीप्यात्तत्र दृष्टिरित्यर्थः [illegible]
णो वायुदृष्टौ चलनस्वाभाव्यं हेतुः अश्वस्य विदारितं मुखं भवत्यग्निदृष्टिः तथापि पयो योषादानं वा यदपि [illegible]
विशेषणमित्याह वैश्वानरत्वेनेति अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति श्रुतेः निमाश्रितमुखेन दृष्टौ हेतुमाह मुखस्येति [illegible]
मुखस्यत्रयोदशमासोवेत्सरः शरीरे संवत्सरदृष्टिरितात्मत्वं हेतुमाह कालेति आत्माहस्तादीनामंगानामितिशेषः कालावयवानां संवत्सरः [illegible]
मत्ववदंगानां शरीरस्यात्मत्वे प्रमाणमाह मध्यहीति पुनरुक्तेरर्थवत्त्वमाहाश्वस्येति पृष्ठे द्युलोकदृष्टौ हेतुमाह ऊर्ध्वत्वेति [illegible]

सूर्यश्चक्षुः शिरसोऽनंतरत्वात् सूर्याधिदेवतात्वाच्च वातः प्राणो वायुस्वाभाव्यात् व्यात्तं विवृतं मुखमग्निर्वैश्वानरः वैश्वानरस्य [illegible]
षणं वैश्वानरो नामाग्निर्विवृतं मुखमित्यर्थः मुखस्याग्निदेवतात्वात् संवत्सर आत्मा संवत्सरो द्वादशमासस्त्रयोदशमासो वा [illegible]
शरीरं कालावयवानां च संवत्सरः शरीरं शरीरं चात्मा मध्यं ह्येषामंगानामात्मेति श्रुतेः अश्वस्य मेध्यस्येति सर्वेषां [illegible]

सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माश्वस्य मेध्यस्य द्यौः पृष्ठमंतरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं [illegible]
पार्श्वे अवांतरदिशः पर्शवः ॥ २ ॥ द्यौः पृष्ठं ऊर्ध्वत्वसामान्यादंतरिक्षमुदरं सुषिरत्वसामान्यात् पृथिवी पाजस्यं [illegible]

मिति वर्णव्यत्ययेन पादासनस्थानमित्यर्थः दिशश्चतस्रोपि पार्श्वे पार्श्वेन दिशां संबंधात् पार्श्वयोर्दिशां च [illegible]
द्युक्तमिति चेन्न सर्वमुखत्वोपपत्तेरश्वस्य पार्श्वाभ्यामेव सर्वदिशां संबंधाददोषः अवांतरदिश आग्नेय्याद्याः पर्शवः पार्श्व [illegible]
स्थदृष्टौ निमित्तमाह सुषिरत्वेति पादा अस्यांते अस्मिन्निति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमाह पादेति अश्वस्य [illegible]
दासनत्वसामान्यात्पृथिवीदृष्टिरित्यर्थः पार्श्वयोर्दिक्चतुष्टयदृष्टौ हेतुमाह पार्श्वेनेति द्वे पार्श्वे च तस्र [illegible]
त्कथं तयोस्तदारोपणं द्वाभ्यामेव तयोः संबंधादिति शंकते पार्श्वयोरिति यद्यपि द्वे दिशौ द्वाभ्यां पार्श्वाभ्यां [illegible]
तथाप्यश्वस्य प्राङ्मुखत्वे प्रसङ्गतः [illegible] दक्षिणोत्तरयोस्तन्मुखत्वे च प्राक्प्रतीच्योर्दिशोस्ताभ्यां संबंधसंभवा [illegible]
तद्दृष्टिरविरुद्धेति परिहरति नैष दिना तदुपपत्तेश्चाश्वस्य चरिष्णुत्वे हेतुकं नेवं पार्श्वास्थिष्ववांतर [illegible]
मारोपे पार्श्वैर्दिक्संबंधो हेतुः रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम [illegible]

ऋतवः संवत्सरस्याङ्गानि हस्तादीनि च देहस्यावयवास्तस्मात्तदृष्टिरङ्गेषु कर्तव्येत्याह ऋतवइति अस्थिमांसादी
नां संवत्सरसंबंधित्वं अग्निवच्छरीरसंबंधित्वं पर्वणां अनलेषु मासादिदृष्टिरित्याह संधीति युगसहस्राभ्यामा
पत्यमेकमहोरात्रं अयनाभ्यां दैवं पक्षाभ्यां पित्र्यं घटिकाभिर्मानुषमिति भेदः प्रतिष्ठाशब्दस्य पादविषय
त्वं साधयति प्रतितिष्ठतीति पदे अहोरात्रदृष्टिः सिध्यति पुष्यति पुष्पाद्यत्र अहोरात्रैरिति अस्थिषु नक्षत्रदृष्टौ
हेतुमाह शुक्लत्वेति नभःशब्देनात्रान्तरिक्षं किमिति न गृह्यते मुख्योऽस्य पचारायोगादित्याशंक्यापुनरुक्तिं परिहरन्नुप
साह मांसं रिक्षस्येति उदकं सिंचति मेघा मांसानि रुधिरमतः सेक्तृत्वसामान्यान्मांसेषु मेघदृष्टिरित्याह उदकेति अथ्य॥

ऋतवोऽङ्गानि संवत्सरावयवत्वाद् अंगसाधर्म्यान्मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्वाणि संधयः संधिसामान्यादहोरात्राणि
प्रतिष्ठाः बहुवचनात् प्राजापत्यदैवपित्र्यमानुषाणि प्रतिष्ठाः पादाः प्रतितिष्ठन्त्येतैरिति अहोरात्रैर्हि कालात्मा
तिष्ठति अश्वत्थपादैः नक्षत्राणि अस्थीनि शुक्लत्वसामान्यान्नभो नभस्था मेघाः अन्तरिक्षस्योदकत्वान्मेघ

ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसान्यूवध्यं
सिकताः सिंधवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वताः॥

मांसानुक्तरुधिरसेचनसामान्यादूवध्यमुदरस्थमपक्वजीर्णमशनं सिकता विश्लिष्टावयवसामान्यात् सिंधवः स्रो
तःसामान्यात् नद्यो गुदा नाड्यो बहुवचनाच्च यकृच्च क्लोमानश्च हृदयस्याधस्ताद्दक्षिणोत्तरे मांसखंडौ क्लो
मा इति नित्यं बहुवचनमेकस्मिन्नेव पर्वताः काठिन्यात् उच्छ्रितत्वाच्च॥

नत्वरविपरीतवर्णितं यदूर्ध्वजीर्णमसिकताद्दृष्टौ हेतुः विश्लिष्टेति किमिति गुदशब्देन पायुरेव न गृह्यते शिरा गुदशब्दो
मुख्योऽपि त्यक्तिक्रमः स्यात् नाहा बहुवचनादिति चकारोऽवधारणार्थः यद्यपि च हृत्पार्श्वारम्भ्योर्ध्वान्तरम
रुमहन्ति तथापि स्यन्दनसादृश्यात् स्वेदसिंधुदृष्टिरिति नासाभिहग्रहणमिति भावः क्लोमासत्वं
एकत्व बहुवचनात् बहुत्वप्रतीतेरित्याशंक्य व्यवहारे इति बहुत्वे गतिमाह क्लोमानश्चेति नपोः
हेतुद्वयमाह काठिन्यादि त्यादिना

टी०भा० अश्वावयवेषु कालादिदृष्टीर्विधायाश्वं प्रजापतिरूपं विवक्षित्वा कण्डिकान्तरं गृहीत्वा तात्पर्यमाह [illegible]

११ हवनीयद्रव्याधारपात्रविशेषो ऽश्वस्य अग्रतः पृष्ठतश्चेति संज्ञपनात्पूर्वं पश्चाच्चेति यावत् प्रसिद्धौ [illegible]

स ग्रहे साम्यात्तस्मिन्नहर्दृष्टिं रात्रिदृष्टिं च दर्शनं विभजते अहरिति अश्वसंज्ञपनात्पूर्वं यो महिमाख्यो ग्रहः [illegible]

मत्वेदं हि रूपोपास्यते कथं सोऽश्वमन्वजायतेति पश्चादश्वस्य तज्जन्म वाचोयुक्तिरिति शेषः अहरश्वमिति

नायं पश्चादर्थोऽनुशब्दः किं तु लक्षणार्थस्तथा चाश्वस्य प्रजापतिरूपत्वं लक्षयित्वा ग्रहस्य [illegible]

पदेशादश्वमन्वजायतेत्यविरुद्धमिति परिहरति अश्वस्येति तदेव स्फुटयति प्रजापतेरिति कालस्य [illegible]

अहर्वाऽश्वमिति सौवर्णो राजतो महिमाख्यौ ग्रहावश्वस्याग्रतः पृष्ठतश्च स्थाप्येते तेन हि रूपमिदं [illegible]

सौवर्णो ग्रहः दीप्तिसामान्यात् अहरश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायतेति कथं अश्वस्य प्रजापतित्वं [illegible]

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनी

तिर्यगादिसाहित्यलक्षणोऽन्वालक्ष्यते अश्वं लक्षयित्वाऽजायत एषमनुविद्यो जायते [illegible]

तं पूर्वः समुद्रे समुद्रो योनिर्विभक्तिव्यत्ययेन योनिरित्यासादनस्थानं

देवतात्मा प्रजापतिरश्वात्मना दृश्यमानो ज्ञातव्य इत्याह देवेन ग्रहेण लक्ष्यते तथा चाश्वमन्व [illegible]

रविरहेस्य शः अनुशब्दो न पश्चाद्वाची सन्न दृष्टान्तमाह वृक्षमिति यद्वा वृक्षं लक्षयित्वा [illegible]

विद्युद्योततेऽतो वृक्षमनु विद्योततस्येति प्रयुज्यते तेन यथात्राप्यनुशब्दो न पश्चादर्थः [illegible]

ग्रहः स्थाप्यते तेन पूर्वसमुद्रदृष्ट्याऽस्योपास्तिमाह तस्येति ननु पूर्वत्वमत्रसाहरूपकं यस्य [illegible]

योज्यते छन्दस्यार्थानुसारेणाव्ययस्य संभवादित्याह विभक्तीति

सूद्दत्तसाधर्म्यादोषधिवृष्टिलोमसु महत्तसामान्याहू नस्पतिवृष्टिरम्भवो शेषु कर्त्तव्येत्याह यथासंभवमिति
पूर्वसामान्यात्मध्यान्हाकामाराव स्थादित्सहवृष्टिरभ्रस्यनाभे रुर्ध्व भागे कर्त्तव्येत्याह सोद्यन्निसादिना अथ त्वसा
दृश्यादभ्रस्यनाभेरधेरार्द्धभागे मध्यान्हादनंतरभाव्यादित्सहवृष्टिः कार्येत्याह निम्लोचन्नित्यादिना जृंभ

ओषधयश्च स्तुद्र स्थावराः वनस्पतयश्च महांतो लोमानि केशाश्च यथासंभवं उद्यन्नु दृश्यन्भवा स
विता आमध्यान्हात् अभ्रस्यपूर्वार्धोनाभेरूर्ध्वमित्यर्थः निम्लोचन्नस्तंगच्छन्नाभेर्मध्यान्हात् जघनार्धोऽपरार्द्धः
पूर्वापरत्वसाधर्म्याद्यद्धिजृंभते गात्राणि विनामयति विक्षिपति तद्विद्योतते विद्योतनं मुखदानयोर्विदार

ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्द्धो निम्लोचन् जघनार्द्धो यद्विजृंभते तद्विद्योतते य
द्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् १॥

एतत्सामान्याद्यद्विधूनुते गात्राणि कंपयति तत्स्तनयति गर्जनं शब्दसामान्याद्यन्मेहति मूत्रं करोति त्वात
द्वर्षति वर्षणं तत्सेचनसामान्याद्वागेवशब्द एव अस्याश्वस्य वागिति नात्र कल्पनेत्यर्थः ॥१॥ भ० १॥ भ

णं मुखं विवक्षरयति विद्योतनं पु मेघविदारणं अतो विद्योतन वृष्टिर्जृंभणे कर्त्तव्येत्याह मुखेति ध्यान य
तीति तन्नित मुखमतेन वृष्टिर्गात्रकंपे कर्त्तव्येत्याह तुमाह गर्जनेति मूत्रकरणे वर्षणवृष्टौ कारणमाह
चनेति अभ्रस्य हेषितशब्देनात्मारोपणमित्यतो नसाह शब्दवक्त्रामित्याह त्रावेति ए भ ए भ ए भ ए भ

वृ.भा. अग्न्यंस्तोनुमारभ्य कल्पांतगोत्पातर्न्निदावचनमनुवितमितिशंकते नन्विति उपक्रमविरोधोनारतो ॥
१२ तितेस्यादिना समुत्पद्यभूतानि दर्न्नंत्यस्मिन्निति समुद्रस्तस्य परमगंभीरस्योस्तरस्य समुद्रशब्दनाभ्रद्ध परमा

ननु निर्देववाहनत्वं नैष दोषो वाहनत्वं स्वाभाविकमश्वस्य स्वाभाविकत्वाद् ध्ययप्राप्तं देवाः सर्वे
योनिस्तु निरैवेषां तथा वात्वाग्मोजातिविशेषा वाजीभूत्वा गंधर्वानवहदिसन्नुवंगः अयतः भूत्वा ॥

वाजीगंधर्वानर्वासुरानश्वोमनुष्यान्समुद्रएवास्यबंधुः समुद्रोयोनिः २ प्रथमंब्राह्मणं

एनम्बो भूत्वा मनुष्यान्समुद्रएवेति परमात्मा वंधुर्बंधनं बध्नात्यस्मिन्निति समुद्रो योनिः कारणमुत्पत्ति
प्रतिएवमसौ समुद्रयोनिः शुद्धस्थितिरिति तत्पने अप्सुयोनिर्वा अश्वइति श्रुतेः प्रसिद्धएवतस्य
योनिः २ तृतीयस्य प्रथमंब्राह्मणं

ति तत्रयोनित्वमुत्पादकत्वं वंधुत्वं स्थापकत्वं समुद्रत्वं विलापकत्वमिति भेदः अथ परमात्म योनित्वा
वनमुपासनाम्बस्यक्वोपयुज्यते तत्राहैवमिति क्रतंतरानुगुणेन समुद्रो योनिरस्यात्र समुद्रशब्दस्य रूढि
जानाति अप्सुयोनिरिति इति तृतीयस्य प्रथमं ब्राह्मणं

यथा सौवर्णो ग्रहः । अहर्दृष्टिरुपदिष्टा तथा राजते ग्रहे रात्रिदृष्टिः कर्तव्येत्याह तथेति अश्विनिहितं द्वारा नपवत्वा पूर्वे
शोऽग्नावाभिमुख्येन राजतस्य ग्रहस्यानन्तरं तत्र रात्रिदर्शनमित्याह वर्णेति रजतं सुवर्णाज्जघन्यमहश्च रात्रिर
तो वेत्याह रूपात्तु रात्रिदृष्टिरित्याह जघन्येति प्रजापतिरश्वमेधेऽश्वं लक्षयित्वा तत्संकल्प्य नो मयश्वा
प्रवृत्तिदर्शयत्येनमिति तदासादनस्थाने पश्चिमसमुद्रदृष्टिं विधत्ते इत्याह तस्येति कथमेतौ ग्रहौ महिमाख्यौ

तथा रात्रिः राजतो ग्रहो वर्णसामान्याज्जघन्यत्वसामान्याच्च । एनमश्वं पश्चात्पृष्ठतो महिमान्वजायत तस्याप
रे समुद्रे योनिः । महिमा महत्त्वादश्वस्य हि विभूतिरेषा यत्सौवर्णो राजतश्च ग्रहावुभयतः स्थाप्येते तावेतौ वै
महिमानौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वमभितः सं बभूवतुः उक्तलक्षणावेव संभूतौ विशिष्टः सन्नश्वो भूत्वा पु

रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः संबभूव
तुः हयो भूत्वा देवानवहत्

कथं पुनर्वचनं स्तुत्यर्थं तथा हयो भूत्वेत्यादि स्तुत्यर्थमेव हयो हि नोत्तेर्गतिक्रमेणोविशिष्टगानेरि स
र्थः जातिविशेषो वा हयत्वान्वहद्देवत्वमगमयत्प्रजापतित्वाद्देवानां वोढाभवत् श्रीगुरुपरमात्मने नमः

तो महत्त्वोपेतत्वादित्याह महिमेति अथाश्वविषयं दर्शनमादिश्य ग्रहविषयं तदादिशतो वाक्यभेदः स्यात्
ह्या स्तोति किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य पुनरुक्तिरिति मत्वाह तावित्यादिना वैशब्दार्थकथनं येनेति वाक्यशेषो
ऽनुगुणी भवतीत्याह तथा चेति हयशब्दनिष्पत्तिपुरःसरं तदर्थमाह हयइति वाज्यादिशब्दानां जातिविशेषवाचि
त्वात्स्थापितरेव याह्यमिति पक्षान्तरमाह जातीति देवानां देवत्वप्रापकत्वं कथमित्याशंक्याह प्रजापतित्वादिति

अग्न्यादिदर्शनोत्पत्त्यनन्तरं अग्निदर्शनं वक्तुं ब्राह्मणान्तरमवतारयति अथेति नेवेहेत्यादेस्तात्पर्यं दर्शयति [illegible]
ग्रेर्जन्म वक्तुं भूमिकां क्रियत इत्याह अग्नेरिति वायोरग्निरित्यादौ प्रसिद्धं तत् जन्मेति चेत्सत्यं तत्तु हूश्रुतेः [illegible]
रित्याह अश्वमेधेति दर्शनेविधित्सिते किं जन्मोत्पत्त्येति चेत्तत्राह तद्धि यथेति अग्निदर्शनस्य विधातुमिष्टत्वादि [illegible]
मुपास्याग्निस्तुतिफलात्प्रमितिरिष्टा शुद्धजन्मत्वादुक्तं इत्येवमयमुपास्यो राजादिवदिति [illegible] नाद्य [illegible]

अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते तद्विषयदर्शनविवक्षयैवोत्पत्तिः स्तुत्यर्था नैवेह किंचनाग्र
आसीदिह संसारमण्डले किंचन किंचिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषं नैवासीन्नैव बभूव अग्रे प्रागुत्प

नैवेह किंचनाग्र आसीत्

त्तेर्मनआदेः किं शून्यमेव बभूव शून्यमेव स्यान्नैवेह किंचनेति श्रुतेः न कार्यं कारणं वा [illegible]
द्यते हि घटः अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वं

अथावाकामाद्याप्तासामात्याचष्टे नैवेत्यादिना नामरूपाभ्यां विभक्तो विशेषो यस्मिन्नित्थं तद्वृत्तीः [illegible]
दिलब्धावकाशो विमृश्य परेष्टं अभ्युपगच्छन्नेव स्वपक्षमाह किमित्यादिना कार्यस्य प्रागसत्त्वे हेतुं [illegible]
श्चेति विमतं प्रागसत् उत्पद्यमानत्वात् यन्नैवं न तदेवं यथा परेष्टं ब्रह्मेत्यर्थः हेत्वसिद्धिं शंकित्वाह [illegible]
लभ्यते हीति घटग्रहणं कार्यमात्रस्योपलक्षणार्थं उक्तमनुमानं निगमयति अत इति एवं [illegible]

२भा॰ १३

नचतार्किकोब्रूते नन्वित्ति परजं न कार्यकारणयोरासीदिति तत्रभागोवाधोभागेनानुमितिरित्यर्थः कार्यस्यादेकं यप्रा
गसत्वोपपत्तिरित्याशंक्याह एतेनेति एतेनानुमानस्यासिद्धसाधनताकाकार्यवत्कारणस्यापि प्रागसत्वं किं न स्यादित्यर्थः
कोऽत्र हेत्वभावान्नेत्यभिप्रायेणाह नात्वित्ति भूम्यवाद्याह न प्रागुत्पत्तेरिति विमतं प्रागसत् योग्यत्वे सतितदनुपलब्धत्वात्
सत्ववन्नवासिद्धो हेतुः तैरन निशङ्कत्वात्तद्ध्रोधेसत्य पलब्धेरामासत्वादित्यर्थः तदेवप्रपञ्चयति अनुपलब्धे
श्चेदिति कार्यवत्कारणस्यापि प्रागसत्वे प्रागुक्तसिद्धान्तयति नेत्यादिना नेत्यादिश्रुतिरव्यक्तनाम रूपादिविषयानप्र
गसत्वं कार्यकारणयोराह अन्यथावाक्यशेषविरोधादित्यर्थः श्रुतिविरुद्धोऽनिष्टादिहीनि द्वयोरसत्वेऽपि कुतः वादो यु
क्तेरनुपपत्तिरित्याह नहीति मानहिंवाक्यमेव भूदित्याशंक्याह अतीतिचेति मृत्स्नेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति तस्मादि

त्यनुकारणस्यन नास्तित्वं मृत्पिण्डादिदर्शनात् यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता अस्तु कार्यस्य न तु कारणस्योपलभ्यमा
नत्वात् प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपलम्भादनुपलब्धिश्चेदभावहेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं चोपलभ्यते तस्मात्स
र्वस्यैवाभावोऽस्तु न मृत्स्नेत्येवदमात्रनमासीदिति श्रुतेः यदि हि किंचिदपि नासीद्यस्मात् यत्तेपश्चादुत्पन्नेन दानावस्थ
मृत्स्नेत्येवदमात्रमिति निर्गहभवन्ति गगनकुसुमवृत्तान्तोऽवश्यापुत्र इति अतीति चमृत्स्नेत्येवदमात्रनमासीदिति न
स्माद्येनाकृतंकारणेन यस्त्वाकृतं मृत्स्नेत्येवदमात्रमासीत् कार्यप्रागुत्पत्तेः न तु भयमासीच्छ्रुतेः प्रामाण्यादनुम
मेयत्वाच्चाभिव्यक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः का यंकारणयोरस्तित्वं कार्यस्य हि सतो जा यमा
नस्य कारणे सत्कार्यदर्शनात् सन्निवाददर्शनात् जातोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्ति
त्ववत् घटादिकारणस्याप्यसत्वमेवानुपमृद्य मृत्पिण्डादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेन्न मृदादेः कारणत्वात् मृत्सुवर्णादि हि

तिश्चेत् प्रामाण्यादिति नत्प्रामाण्यप्रमाणलक्षणोऽस्ति तत्वादिति पावत् परकीयानुमानेऽस्ति विरोधमाशंक्यापानुमानविरो
धमाह अनुमेयत्वाच्चेति कार्यकारणयोः सत्वस्यानुमेयत्वात् तदसत्वमनुमानमशक्यमुपजीव्यविषयत्वात्मत्वानुमानस्य बलीय
स्त्वादित्यर्थः कार्यकारणयोः सत्वानुमानं प्रतिज्ञाय प्रथमं कारणसत्वमनुमिनोति अनुमीयते इत्यादिना कारणसत्वेऽनुमान
माह कार्यं परीक्ष्येति विमतं सत्पूर्वकं कार्यत्वात् कुम्भवदित्यर्थः नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति न्यायेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यचोदयति घटादि
नेत्यादि सिद्धो हेतुः स्वकारणमुपमृद्य अन्ततो न कारकत्वान्निद्धूतोपमर्दकत्वेनासत्पूर्वकत्वमिति कुतः सत्यविकलतेत्याह नेति
सत्यसिद्धत्वमेव सत्वं न कारणानामपि तु आकारविशेषाः अन्यथा तत्वशानाच्चेति कुतः वैकल्पमित्याह मृदादेरिति

२५

तिदृष्टांतोक्तिः किंचान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणमवधेयं न च पिंडाभावे घटो न भवतीति व्यतिरेकोऽस्ति पिंडः भावे [illegible]
भावेपि घटाद्यनुद्भवोपलंभादित्याह तदभावेति तदेवस्फुटयति असत्यपीति तन्मतेपि व्यतिरेकग्राहिसंतुल्यमित्याशंक्या
ह असतीति मृदाद्येव घटादिकारणं चेत्किमिति पिंडादौ सत्येव तन्नो घटाद्युत्पत्तिरित्याशंक्याह सर्वमिति ब्रह्मवि
विद्यावशादुपपत्तिरिति भावः अन्वयिद्रव्यं पूर्वोत्पन्नस्वकार्यतिरोधानेन कार्यांतरं जनयतीत्येतत्कायत्नो [illegible]
तोनरकार्योत्पत्तिर्हेत्वभावादित्याशंक्याह नवेति कार्यांतरेष्वनुवृत्तिदर्शनात्तत्तोपि मनाभावात्सेत्सर्थः अन्वयिद्र [illegible]

न्वकारणं घटरुचकादेर्न पिंडाकारविशेषस्तदभावेभावादसत्यपि पिंडाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिना [illegible]
द्रादेव घटरुचकादिकार्यसत्तिर्दृष्टत्वेन तस्मान्न पिंडाकारविशेषो घटरुचकादिकारणमस्तीति मृत्सुवर्णादिद्रव्य
टरुचकादिर्न जायतइति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं न मृत्सुवर्णादि पिंडाकारविशेषः सर्वं हि कारणं कार्य [illegible]
यत् पूर्वोत्पन्नस्वात्मकार्यस्य तिरोधानं कुर्वत्कार्यांतरमुत्पादयति एकस्मिन्कारणे युगपदनेककार्यविरोधात्
पूर्वकार्योपमर्देकारणस्यात्मोपमर्दो भवति तस्मात्पिंडाद्युपमर्दे कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुक्ते कारणा [illegible]
पिंडादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमितिचेत्पिंडादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणानोपमृद्यतेन घटादि
कार्यांतरेष्वनुवर्तनात्तस्मादयुक्तं पिंडघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलंभादिति चेन्न मृदादि [illegible]
नां घटाद्युत्पत्तौ पिंडादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात्सादृश्यादन्वयदर्शनं [illegible]

रणत्वे फलितमाह तस्मादिति अन्वयिनो मृदादेर्नाभावेनाभावान्न कारणत्वमिति शंकते पिंडादीति न दे [illegible]
वितरणोतिपिंडादेरित्यादिना मृद्घटस्वर्णकुंडलमित्यादितादात्म्यप्रत्ययस्य पिंडाद्यतिरिक्तमृदाद्यभावेन पृथ [illegible]
गतंमृदाद्युपेयमितिपरिहरति नेति किंच यापिंडात्मना पूर्वं मृदासीत्सैवान्यथा घटाद्यभूततस्मात्प्रत्यभिज्ञयामृदा [illegible]
पिंडाः सिद्धेः तत्कारणत्वं दुरपह्नवमित्याह मृदादीति यत्तत्क्षणिकं यथा दीपः संतश्चैमेभावास्तस्मात्क्षणि
कानांक्षणिकत्वसिद्धेरन्वयदृष्टिः सादृश्यादिति शंकते सादृश्यादिति [illegible]

प्रत्यभिज्ञासिद्धस्य यथार्थेविरुद्धस्मृतिकार्थेबोधिलिंगमनुमानानुमानवन्मानमितिदूषयति नेत्यादिना आह
श्यादिसादृश्येनगतप्रत्यभिज्ञाभ्रोत्यादिगृहीतेप्रत्यक्षात्कारणोक्तागमानेःनुमानान्तरे दोषोहेत्वोर्विरुद्धत्वस्यामभिसारि
त्वान्नाथ्यसेयानुमानवाधोवैपरीत्यसंभवादित्याशंक्याह नचेति प्रत्यभिज्ञामुपजीव्यस्मृतिकत्वानुमानाप्रवृत्तावप्युप
जीव्यजातीयत्वात्सावल्यादुपजीवकजातीयमुक्तानुमानंदुर्बलत्वादाध्यमित्यर्थः प्रत्यभिज्ञात्वादेत्वानःनमानवुध्यन्तं
संवादादेवबुद्धीनांमानत्वंत्रयीहेरिष्टत्वान्नवबुद्ध्यन्तरस्यापित्वसाधकमस्तीति प्रत्यभिज्ञायमानस्यापिस्थिरत्वकत्व
साशंक्याह सर्वत्रेति प्रसंगमेवप्रकटयति यदिवेति क्षणिकत्वादिबुद्धेरपितार्थेत्वनोनेमानताभाववन्माहत्बुध्यन्तरापे

नकारणानुक्तेरितिचेन्न पिंडादिगतानांमृदादिवयवानामेवघटादौप्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभासत्वा दि क
नानुसत्वेमप्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धाव्यभिचारित्वात्प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्यसर्वत्रैवानाश्वासप्रसंगाद्वादि
क्षणिकंसर्वंनदेवदमितिगम्यमानत्वाद्धेरपिअन्यतानवुध्यपेक्षत्वेनत्स्याअप्यन्यतद्धध्यपेक्षात्वमित्यनवस्था
यानत्सहृशमिदमित्यस्याअपिवुद्धेर्मृषात्वात्सर्वत्रानाश्वासनैवतदिदंवुध्योरपिकत्वेभावेसंबंधानुपपत्तिः
साहृश्यान्तसंबंधइतिचेन्नतदिदंवुध्योरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेरितिचेतरेतरविषयत्वेसादृश्यग्रहणानुप
पत्तिरसत्येवसादृश्येनहुद्धिरितिचेत्

यातस्याअपितथात्वेनानवस्थानाद्धेः स्वतः प्रामाण्यमुपादेयंतथाचप्रत्यभिज्ञानंसर्वत्रनदेवाबाधादित्यर्थःकिंच
प्रत्यभिज्ञायाश्चानित्वंचरमात्वरूपातेयन्तत्तदिदंवुध्योः सामानाधिकरण्येनसंबंधोवाच्यःसचवतःनश्यत्वानस्य
हृयसंबंधिनोद्वयरभावादित्याह तदिदमिति असतिसंबंधेवुध्योःसादृश्यानुद्धीरितिशंकने साहश्यादिति न
योःस्वचेद्यत्वाद्ग्राहकांतरस्यचाल्लाभान्नसाहश्यसिद्धिरितिदूषयति ततदिदंवुध्योरिति नयापिकिमितिसादृश्य
सिद्धिरित्याशंक्याहासत्येवेति साहश्यासिद्धिमभ्युपेत्यशंकते असत्येवेति पक्षसत्येवार्थधीत्वनेवसाधकत्वादेव्यात्

नान्यत्रेतिभावः

विवाद्यार्थवादिनं प्रत्याह नन्वादिरंतु धोरिति विज्ञानवाद्याहासदिति तथासत्यनात्मनः क्षणिकं
ज्ञानमित्यस्यापि ज्ञानस्यासद्विषयतयाविज्ञानवादासिद्धिरित्याह नेति भ्रमवाद्याह नद्धेति सर्वेषां
सद्विषयेत्येषापि धीरसद्विषयाप्यानन्त्यस्य सर्वबुद्धेरसद्विषे यत्वासिद्धिरिति दूषयति नेत्यादिना
सभयान्तरस्याभिज्ञस्यापि हेतुसिद्धो दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहृत्य मितिसंवानरप्रकृतमुपसंहरति
दिति सप्रतिकारणसत्वानुमानं निगमयति अतरति कार्यकारणयोद्वयोरपि प्रागुत्पत्तेः सत्वमनुमयमि
तिप्रतिज्ञापकारणात्मिन्तप्रपंचितमिदानीं कार्यात्मिस्वानुमानं दर्शयति कार्यस्यवेति प्रागुत्पत्तेः सदा
प्रसिद्धइति चकारार्थः प्रतिज्ञाभागं विभजते कार्यस्येति हेतुभागमाक्षिपति कथमिति अभिव्यक्तिलिंग

नन्वादिरंधुधोरपि माहरूपबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसंगादसद्विषयत्वमेवसर्वं बुद्धिनामस्त्विति चेन्न दृ
बुद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसंगात् अपास्त्विति चेन्न सर्वबुद्धीनां मृषात्वे सत्यबुध्यनुपपत्तेः तस्मादसरेतस्मा
श्यान्तहृद्धिरित्यतः सिद्धः प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणात्सद्भावः कार्यस्य चाभिव्यक्तिलिंगत्वात्कार्यस्य वस्त्रा
प्रागुत्पत्तेः सिद्धः कथमभिव्यक्तिलिंगत्वादभिव्यक्तिलिंगमस्येत्यभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालं
प्राप्तिर्यद्धि लोके प्रावृततमःआदिना घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषय
यत्वप्राप्नुवत्प्राक्सद्भावेन व्यभिचरति तथेदमपि जगत्प्रागुत्पत्तेरित्यवगमच्छामः॥ ००००

सेति चुत्पत्याकथमभिव्यक्तिलिंगत्वादिति कार्यसत्वे हेतुरुच्यते सिद्धेहि सत्वे अभिव्यक्तिर्लिंगमस्येति सि
...त हत्वात्त्वसत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः सप्रतिपन्नया अभिव्यक्त्यापि प्रतिपन्नासत्व सा
तेजन्त्यान्योन्याश्रयत्वमिति परिहरति अभिव्यक्तिरिति कथं तर्हीहानुमानप्रयोग इत्याशंक्य प्रथमं व्याप्ति
माह यद्धीति यत्अभिव्यज्यमानं तत्प्रागभिव्यक्तेरस्ति यथा तमोगतघटादीत्यर्थः संप्रत्यनुमिनोति तथेति विव
प्रागभिव्यक्तेः सत् अभिव्यक्तिविषयत्वात् यद्धि अभिव्यज्यते तत्प्राक्सत् संप्रतिपन्नवदित्यर्थः ॥ ०००

वृ॰भा॰ ननु नमोत्पन्नस्य घटादेरभिव्यंजकसामीप्यादभिव्यज्यमानेन तत्प्राक्कालीनसत्त्वं प्रयोजकमित्याशंक्याह नहीति उक्तेनु
मानेकार्यस्य सदोपलब्धिप्रसंगं विपक्षे बाधकमाशंकते नेत्यादिना उक्तानुमानविरोधेन अर्थः अविद्यमानत्वाभा
वादिति छेदः अनुमाने बाधकोपन्यासं विवृणोति नहीति वर्तमानवदतीतानागामि च घटादि सदेव चेदुपलब्धिसा
मग्र्यां सत्यां न हस्माज्जनेर्नाशाद्वा ध्वंसमुपलभेमहि न चैवमुपलभामहे तस्माद्युक्तं कार्यस्य सदासत्त्वमित्यर्थः मृत्पिंडग्र
हणं विरोधिकार्यान्तरोपलक्षणार्थं असन्निहितेसतीति छेदः ननावद्विद्यमानत्वमात्रं कार्यस्य सदोपलंभापा

द्यविद्यमानो घट उदित्येत्यादि अस्य उपलभ्यमानेनतो विद्यमानत्वाभावादुपलंभो नैवेति चेन्न हि नव घटा
दिकार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्यत इति आदिस उपलंभो नैव मृत्पिंडे सन्निहितेनेम आवृतावरणेनाह
नि विद्यमानत्वादिति चेन्न हि द्विविधत्वादावरणस्य घटादिकार्यस्य हि द्विविधं ह्यावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य तमः
कुड्यादि प्राङ्मृदोभिव्यक्तैः मृदोवयवानां पिंडादिकार्यान्तररूपेण संस्थानं ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

दकं सतोपि घटादेरभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्योरुपलब्धत्वादिति समाधत्ते नेति अभिव्यक्तिसामग्रीसत्त्वमभिव्यक्तिसा
धकं ननु सत्त्वे तत्सामग्रीनियमोस्तीत्यभिप्रेत्याह द्विविधत्वादिति उत्पन्नस्य कुड्याद्यावरणमनुत्पन्नस्यादि
शिष्टं कारणमिति द्वैविध्यमेव प्रतिज्ञापूर्वकं साधयति घटादीति यदोपलभ्यमानकारणावयवानां कार्यान्तर
कारेणास्थितिस्तदानेदं कार्यमुपलभ्यते न त्वन्यथा चोपलभ्यत इत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धकारणस्य कार्यान्तररू
पेणास्थितत्वस्य कार्यावरकत्वमिति द्रष्टव्यं

शिरूपकारणस्यावरणत्वमिद्धोऽसिद्धमर्थमाह तस्मादिति प्राक्कार्योत्पत्तेरसदनुपलब्धिप्रसंगबाधकं नि
रानृत्यनष्टो घटो नास्तीत्यादिप्रयोगप्रत्ययभेदानुपपत्तिं बाधकान्तरमाशंक्याह नचेति कपालादिनातिरोभावेन
व्यवहारः पि[illegible]द्यावरणभंगेनाभिव्यक्तावुत्पन्नव्यवहारो दीपादिनातमोनिरासेनाभिव्यक्तो भावव्यवहारः एवंभ
विभावव्यवहारे पिंडादिनातिरोभावे भावव्यवहारस्तदेवं कार्यस्य सदा सत्त्वे पि प्रयोगप्रत्ययभेदसिद्धिरित्यर्थः

तस्मात्प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्यस्यावृतत्वादनुपलब्धिर्न त्वसत्त्वादभावाभावप्रत्ययभेदाय
भेदस्तत्त्वमित्यतिरोभावयोर्द्विविधत्वात्पक्षः पिंडकपालादेरावरणत्वे लक्षणादयुक्तमिति चेन्न
कुड्यादिर्हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं न तथा घटादिभिन्नदेशौ दृष्टे पिंडकपाले तस्मात्पिं
डकपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्यावृतत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तमावरणधर्मानैलक्षण्या
न्निचेन्न क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणो नैकदेशत्वदर्शनात्

पिंडादिर्न घटाद्यावरणं तेन समानदेशत्वात् यद्यस्यावरणं न तत्तेन समानदेशं यथा कुड्यादीति शंकते पिंडो
व्यतिरेकानुमानं विवृणोति नमइत्यादिना अनुमानफलं निगमयति तस्मादिति किमिदं समानदेशत्वं किमेककार्यत्वं
किंवैककारणत्वमिति विकल्पाद्यं निरस्तत्वेन दूषयति नेत्यादिना क्षीरेणासंकीर्णस्योदकादेरन्त्रियमाणस्येति या[illegible]

२० भा० द्वितीयमुद्भावयति घटादीति यस्येदं कार्यं तस्मिन्मृदात्मनि तेषामवस्थानात् इत्येषामनावरणाभिव्यक्ति सम्बन्धात्
१६ त वस्थमृन्मात्रत्वकपालादेर्घटानावरणमिष्यतेऽनेनेति सिद्धसाधनता अव्यक्तघटावस्थमृद् इति कपालादेरनावरणत्वसाधने हेतुसिद्धिः घटस्य कपालादेश्चात्यन्तभेदादिति दूषयति न विभक्तानामिति विद्यमानस्यैवानावृतत्वादनुपलब्धिश्चेदावरणतिरस्कारे पल्लः स्यान्न घटादेरत्यन्ताभावतोऽनुभवविरोधः सत्कार्यवादि

घटादिकार्येकपालचूर्णाद्यवयवानामन्तर्भावादनावरणत्वमिति चेन्न विभक्तानां कपालान्तरत्वादावरणत्वोपपत्तेः आवरणाभावएवपल्लप्राप्तिरिति चेत्सिंडकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादिकं नेमा‍वृतत्वान्नोपलभ्यत इति चेद्घटादिकापोर्थिनाल ... दावरणविनाशएव पल्लः कल्पितोऽनघटाद्युत्पत्तोन चेतर क्तितस्मादयुक्तं विद्यमानस्यैवानावृतत्वादनुपलब्धिरिति चेन्नानिपपात्तद्धि विनाशमात्र ... दव घयघभिव्यक्तिर्निपतानात्म आद्यात्वनेघटादेः प्रदीपाद्युत्पत्तोऽप्यपल्लदर्शनात्सोपिलमोनाशयैवेति चेद्दीपाद्युत्पत्तावपियः प्रपल्लः सोपितमस्तिरस्करणापत्तमित्र हे घटः स्वयमेवोपलभ्यते। ९

... नस्यादिति शंकते आवरणेति तदेव प्रपंचयति पिंडेति पञ्चाद्भूतं वस्तु ज्ञप्यते न चावरणभंगएव दृष्ट इति आप्तभावान्नानुभवविरोधोऽस्तीति दूषयति नानिपमादिति अनिष्टं साधयति नहीति नमस्ता ... नघ टादेर्दीपोत्पत्तौ पल्लोऽस्ति नचोदयति सोपीति अनुभवविरोधमाशंक्योक्तमेवव्यनक्ति दीपादीति ... तमस्तिरयति चेत्कथं कुम्भोपलब्धिरत आह नस्मिन्निति ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

...हेतुमाह नहीति अनुभवमनुसरन्परिहरति नेत्यादिना किमिदानीमावरणभंगे प्रयत्नो नेत्यत आह मोक्षेत्यादि
...विति अनियमं निगमयन्ननुभवविरोधाभावमुपसंहरति तस्मादिति किं तर्हि भंजकव्यापारे तन्नियमनशक्ति(?)
आत्मनेत्यभावेनेत्यन्वयव्यतिरेकावधारितो घटार्थः कुलालादिव्यापारस्तस्यार्थवत्त्वार्थमभिव्यक्त [illegible]
यत्नोपक्रमः आवरणभंगस्त्वार्थिकस्त्वाह नियमेति उक्तं स्मारयन्नेतदेव विवृणोति कारण [illegible]

नहि घटे किंचिद्दीपनं तिष्ठे न प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात् यथा प्रकाशविशिष्टो घट उप
लभ्यते प्रदीपकरणेन तथा प्राक्प्रदीपकरणात् तस्मान्नतमस्तिरस्कारायैव प्रदीपकरणं किं तर्हि प्रकाश
वत्त्वाय प्रकाशवत्त्वेनैवोपलभ्यमानत्वात् क्वचिदावरणविनाशेऽपि यत्नः स्यात् यथा कुड्यादिविनाशे [illegible]
स्मान्न नियमोऽस्ति अभिव्यक्त्यर्थिना आवरणविनाशे यत्नः कार्य इति नियमार्थवत्त्वाच्च कारणेन [illegible]
नं कार्यं कार्यान्तरेणावरणभिसंबोधाय(?) तत्र यदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्यस्यापि दृश्यत्वं [illegible] तस्य वा कपा
लस्य विनाशे एव यत्नः किं येन विदलचूर्णाद्यपि कार्यं जायते तेनान्यावृतः घटो नोपलभ्यत इति पुनः
[illegible] लानरापेक्षतैव तस्माद्व्यापारो घटाभिव्यक्त्यर्थिनो नियतः कारकव्यापारोऽर्थवान् तस्मा [illegible]
देव कार्यमतीतानागतमस्य प्रभेदात् जातो घटोऽनागतो घट [illegible]
वन्निर्विषयत्वं युक्तं अनागतार्थिप्रयत्नेऽप्यनर्थकत्वं [illegible] पाम इति लोके दृष्ट।

वृत्तिभंगार्थे यत्ने यतो घटानुपलब्धिरतस्तदुपलब्ध्यर्थत्वेन नियतः सम्प्रयत्नः सफलः स्यादिति फलितमाह
स्मादिति प्रकृतमभिव्यक्तिलिंगकमनुमानं निर्दोषत्वाद्देयमन्वानस्तत्फलमुपसंहरति तस्मात् [illegible]
यस्य सत्त्वे युक्तं परमाह अतीतेति विमतं सदर्थं प्रमाणत्वात् सम्मतिपन्नवदित्यर्थः तदेवानुमानं विशद [illegible]
तरति तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह अनागतेति आगामिनि घटे तदर्थित्वेन लोके प्रवर्तते [illegible]
कालेन तत्सामान्यद्रूपलक्षणेनेत्यर्थः॥

कु०भा०
१८

किंचयोगिनामतीतस्यचातीतादिविषयंप्रत्यक्षंज्ञानमिष्टंनचविद्यमानोपलंभनमनोघटस्यसदासत्त्वमिति ॥ योगिनां
चेति ॥ भूतस्य घटार्थस्य कारकभविष्यज्ज्ञानमतीतोपलक्षणार्थं योगिकं चेति दृष्टव्य प्रसंगस्य इष्टत्वमाह यथा
चेति अधिकवलं हि बाधकं नत्वागतिशयादीनि ज्ञानादधिकवलं ज्ञानं दृष्टमनो बाधकाभावात् तन्निश्चेत्यर्थः
सम्यक्त्वेपि पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वं विषयत्वं किंनस्यादित्याशंक्याह घटेति पूर्वोत्तरकालयोः घटस्य
सत्ताभावे हेतुं तरमाह विप्रतिषेधादिति सहि कारकव्यापारदशायामसन्निति कार्यः किं तस्य भविष्यत्वादितरानः
किं वा थं क्रियायामर्थं आद्य आह निराय यति यदीति घटार्थं कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु सत्सु घटो भविष्यतीति

योगिनां चातीतानागतज्ञानस्य सत्त्वात् संश्रोद्भविष्यन् घटः इत्यत्र भविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानमिष्टं
स्यात् अचयप्रत्यक्षमुपचर्यते। घटसत्त्वाचेद्यनुमानमवोचाम विप्रतिषेधाच्च यदि हि घटो भविष्यतीति कुलाल
दिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थं प्रमाणेन निश्चितं येन च कालेन घटस्य संबंधो भविष्यतीति ज्यते न हि भिन्नकाला
ले घटो सन्निति विप्रतिषिद्धमभिधीयते भविष्यन् घटो सन्निति न भविष्यतीत्यर्थः अथ घटो न तेन
यद्यस्य प्रागुत्पन्नो घटो सन्निति चोत्र घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु न व्यर्थ्यात् व्यापारदृष्टेन तन्मा ॥
नाच कुलालाद्युपलब्धा घटो न वर्जनस्य तत्सत्त्वमुपार्थं निवर्तते ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

प्रमाणेन निश्चितं चेत्कथं नहि प्रागसत्त्वमुत्पन्नेकारकव्यापाराविच्छिन्ने न हि कालेन घटस्याभावः
नीतत्वेन वा भविष्यत्त्वभूदिति वा सेवं यो विवक्ष्यते तथा च तन्निश्चित्वेव काले घटस्येन स्यादिधसत्त्वमिति
निरतिशयके सर्थः नामेवाभिनयति भविष्यन्निति यो हि कारकव्यापारदशायां भविष्यत्वादिरूपेणाभि
नदानातीतक्षणेन स्यात् स्यामवस्थायां तेनाकारेणासत्त्वमर्थो भवति तथा च घटोपि न कारेणाभि
नदानेनाकारेणनातीति व्याहतमित्यर्थः द्वितीयमनुवादपतयति प्रागुत्पन्नेघटार्थं कुलाल
कृते सत्तोसन्निति सत्तामस्य घटार्थं स्वयमेव विवेचयति तदेतसादिना तव सिद्धान्तान्नूतं नादिरहित इति

कथं पुनः सत्कार्यवादिनस्तदसत्त्वमविरुद्धमित्याह कस्मादिति प्रागुत्पत्तेस्तु आरूढ निःरूपं सत्त्वं [illegible]
षितं तत्त्वेऽपि न तस्य सदा तत्समर्थक्रियासामर्थ्यं निषेधन्ननुमन्यते नाव यो विप्रतिपत्तिरित्यत्र प्रमाणमाह [illegible]
तितनुत्वकालेऽसर्वस्य मृन्मात्रत्वाविशेषात् पिण्डादेर्वर्तमानतां घटस्यापातनस्य चातीततां भविष्यत्तां च [illegible]
योः स्यादिति सांकर्यमाशंक्याह नहीति अवहारस्थापायपथा प्रतिभासमतिवाच्यसंस्था: नभेदात्म [illegible]

कस्मात्तेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्तते न हि पिंडस्य वर्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति [illegible]
ता घटस्यातीतत्वात् कुलालादिव्यापारवर्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटे [illegible]
त्त्वं भविष्यत्ता कार्यरूपं तत्प्रतिषिध्यते न तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात् [illegible] प्रतिषेधे न च तत्त्वे [illegible]
यावत्कारकाणामेकैव वर्तमानता भविष्यत्ताव ॥

र्थः प्रागवस्थायां घटस्यार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसत्त्वनिषेधे विरोधाभावमुपपादितमुपसंहरति [illegible]
ति उक्तमेव व्यतिरेकद्वारेण विवृणोति यदीत्यादिना यदा कारकाणां व्याप्रियमाणतेन दा घटो [illegible]
विष्यत्त्वादिरूपं तत्काले निषिध्यते चेदुक्तविधया व्याघातः स्यात् न चैतस्य तस्मिन्काले भविष्यत्त्वादि रूप [illegible]
त्वं निषिध्यते ऽर्थक्रियासामर्थ्यस्यैव निषेधात्तत्र विरोधावकाशो नास्तीत्यर्थः नहि पिंडस्येत्यादिना [illegible]
समाधिरुक्तस्तमिदानीं सर्वेतनत्र सिद्धं तत्र यास्फुटयति नचेति भविष्यत्त्वमतीतत्वं चेति [illegible]

 कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नाशात्त्वोर्ध्वं च सत्ताभावे हेतुत्वं तत्र माहात्विवेचेति नरेवानुमानत्वपास्य पुष्टिमतं दृष्ट्वा रेमाधपरः वत्तुलिषं नाभीमि

धर्मीनिर्धारणो घटान्योन्याभावरूपे पटादन्यत्वेन चान्यन्योन्याभावान्तराणीकारादनवस्थेत्याशंक्याह दृष्टश्चेन नयोगिकमस्मन्निंरु

घटोन भवतिपटश्चिमातीनिकं तथा च घटाभावः पटादिरेवेति पटादेस्ततोन्यत्वात् घटान्योन्याभावस्यादि घटान्यत्वलिङ्गिरित्यर्थः नतु

घटाभावः पटादिरित्ययुक्तं विशेषणत्वेन घटस्यापि पटादावंतर्भावप्रसंगादिति चेन्नैवं दृष्टपदेनक्कोडीकृतत्वात् घटाभावत्वपर

दित्वाभावेपि नत्वात्तत्त्वभावत्वविरोधान्नापि तदन्योन्याभावः पटादेर्धर्मः सत्सर्गो भावानभीवापत्तात् नवसघटस्येव धर्मः तस्य तत्तः घटे

रोन भवतीतिप्रतीत्यभावादित्यभिप्रेत्याह न घटस्वरूपमेवेति परिप्रतीतिमाश्रित्य घटान्योन्याभावः पटादिरित्यनेन दापटादेर्भानमा

भावत्वविधानाव्याघातस्याशंक्याह नचेति स्वरूपपररूपाभ्यां सर्वं सदसदात्मकमिति च द्वालथाचप टादेः स्वेनात्मना भावत्वंयर

अपि च चतुर्विधानामभावानां घटस्येतरेतराभावो घटादन्योद्दृष्टोपथा घटाभावः पटादिरेव न घटस्वरूपमेव न च घटाभाव

सम्पटोभावात्मकः किं तर्हि भावरूप एवैवं घटस्य प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावानामपि घटादन्यत्वं स्या घटेनव्यपदेश्यमानत्वात् घ

टस्येतरेतराभावतया चेभावात्मकत्वाऽभावानामेवं तु सति घटस्य प्रागभावस्तेन घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्त्यत्र घटस्य भाग

भावस्तेन घटस्यपत्स्वरूपत्वेचोनेत घटस्येति व्यपदेशानुपपत्तिः अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्यते शिलापुत्रकस्य शरीरमिति

यद्वत्तथापि घटस्यप्राभावस्तेन कल्पितस्यैवाभावस्य घटेनव्यपदेशो न घटस्वरूपस्येवाथार्दोत स्तघटाद्घटस्याभावस्तु तत

तारात्म्याभावात्तस्य भावत्वं तेस्याह निरित्यर्थः सिद्धे प्रतीत्यनुसारिणि दृष्टांते विवक्षितमनुमानमाह एवमिति ॥ ननु

किं च तेषामभावानां घटाद्भिन्नानामेव देवसत्त्वमेव्यमित्यनुमानान्तरमाह नचेति अनुमानफलं कथयति एव मिति

चघटादन्यत्वेन स्थानाद्यनंतत्वमहूपत्वसत्त्वान्मतं च प्राप्तोति सत्त्वे च नेषामभावाभावान्नाभावाभाव यामिद्धः संगतिरित्यर्थः

ननु प्रसिद्धोऽभावोभावस्तकोपपन्नोनुमितिचेत्सत्त्व हि घटस्यात्वरूपमर्थान्तरं वेति विकल्पाद्यमनूद्य दूषयति आगासा

दिना प्रागभावादेर्घटत्वेपि संबंधं कल्पयित्वा घटस्येत्यकारि निशंकते अथेति संबंधस्य कल्पितत्वे संबंधिनः प्रागभावस्या

थात्वं स्यादिति दूषयति तथापीति यत्र संबंधं कल्पयित्वा व्यपदेशस्तत्र न वास्तवो भेदो यथा राहुशिरसोस्तथा च कल्पि

ल्पिते संबंधे भेदस्यान्यथात्वात् वास्तवत्वं संबंधिनोरन्यतरस्यासत्त्वाभावस्तथा सापेक्षत्वादतो घटस्तथेत्यर्थः कल्पिते

मनुवदति अथेति अनुमानफलं वदन् घटस्य कारणात्मना ध्रुवत्ववचनेन समाहितमेतदित्याह उक्तोत्तर मि...

असत्कार्यवादे दोषांतरमाह किंचेति सहेतुसंबंधः सत्तासंबंधो वा जन्मेति तार्किकानव प्रागुत्पत्तेरसतः संबंधस्याप्रसक्तेरित्यर्थः युतसिद्धयोरज्जुघटयोर्मिथः संयोगे पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यते अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण[illegible]
णादीनां मिथो योगे पृथक्सिद्ध्यभावो न दोषमावहतीति शंकते अयुतेति परिहरति नेति उक्तमेव स्फोरयति भवेति [illegible]
हारद्वयाकार्यकारणयोः साधितानुष्ठानमित्युपसंहरति तस्मादिति नैवेहेत्यत्र सर्वस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वशंका मृत्यु[illegible]
दिवाक्यव्याख्यानेन निरस्ता संप्रति मृत्युशब्दस्यार्थांतरे रूढत्वान्न तेनावरणं जगतः संभवतीत्याक्षिपति किं लक्षणो[illegible]
ति अनभिव्यक्तनामरूपमव्यक्ताद्यायोग्यमपंचीकृतमहाभूतावस्थातिरिक्तं मायारूपं साभासं मृत्युरित्यनेनाभि[illegible]

किंवा नप्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासंबंधानुपपत्तिर्हि सिद्धत्वात्संबंधस्य अयुतसि
द्धानामदोष इति चेन्न भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेर्भावभूतयोर्हि युतसिद्धतायुतसिद्धता वा स्यात् न तु भावाभाव
वयो — योर्भावाभावयोर्वा तस्माद्देवकार्यस्य प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धं किंलक्षणेन मृत्युनावृतमित्यत आह अशनायया शिनुमिच्छा[illegible]
यासैव मृत्योर्लक्षणं तया लक्षितेन मृत्युना — शनायया कथमशना[illegible]
त्युरित्युच्यते अशनाया हि मृत्युरिति शब्देन ॥अशनायया शनाया हि मृत्युस्तन्मनोकुरुत॥ प्रसिद्धहेतुमवद्योतयति [illegible]
हृशितुमिच्छतीति सोऽशनायानंतरमेव हंतीति अनंतरं तेनाशनायालक्ष्यते मृत्युरित्यशनाया हीत्याह बुद्ध्यात्मनोऽशना
याधर्म इति स एव बुद्ध्यवस्थो हिरण्यगर्भो मृत्युरित्युच्यते तेन मृत्युनेदं कार्यमावृतमासीत् येयापि टावस्था या मृत्युः
टादय आवृता भवतीति तत्कृतमनोऽकुरुतेति मनसो निर्देशः स प्रकृतो मृत्युर्वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया तदा[illegible]
लोचनक्षममनः शब्दवाच्यं संकल्पादिलक्षणमंतःकरणमकुरुत कृतवान्॥ कार्यमवांतरकारणेन [illegible]

हंतीत्यभिप्रेत्याह तत्राहेति कथं यथोक्तो मृत्युरशनायया लक्ष्यते न हि मूलकारणस्याशनायादिमत्त्वं अशनायाः पिपा[illegible]
प्राणस्येति स्थितेरिति शंकते कथमिति मूलकारणस्यैव सूत्रात्मप्राणस्य सर्वसंहर्तृत्वात् मृत्युत्वे सति तावदयोगाद[illegible]
रिति परिहरति अव्यक्तरिति प्रसिद्धमेव प्रकटयति योहीति तथापि प्रसिद्धमृत्युं हित्वा कथं हिरण्यगर्भोपादानमत आह
मुं — धात्मन इति उक्तहेतुत्वात्फलितमाह प्रतिसृतीति ननु तेन जगत आवृतत्वे मूलकारणेनैव तदावरणात् तत्कथं तत्र
मोपपत्तिरत आह नैवेति ननु हिरण्यगर्भे प्रकृते कथं स्त्रीलिंगेन पुंसकप्रयोगस्तत्राह तदिति मनसः शब्दात्[illegible]

रु०भा० भूतसर्वपतिरेकेणभौतिकस्यमनसः सृष्टिरयुक्तेतिमत्वापृच्छति केनेति अपंचीकृतानांभूतानांहिरण्यगर्भदेह टी०अ०
१८

केनाभिप्रायेणमनोकरोदित्यपेक्षायांतेआत्मन्वीआत्मवान्इतिलिंगव्यत्ययेनस्यांभवेयं अहमनेनात्म
नामनस्यामनस्वीस्यामीत्यभिप्रायः सप्रजापतिरभिव्यक्तेनमनसात्मनस्वः सन्नर्चन्नचरत्पूजयन्

आत्मन्वीस्यामितितस्येत्यर्चतस्तस्यार्चत आपोजायंत ॥

नात्मानमेवकृतार्थोस्मीत्यचरत्वरणमकरोत्तस्यप्रजापतेरर्चतः पूजयतः आपोरसात्मकाः पूर्वमजायंत
ना अजायंत उत्पन्नाः

भूतानांप्रागेवलब्धात्मकत्वात्तेभ्योमनोव्यक्तिरविरुद्धेतिमत्वानोचूने उत्पत्तावुक्तेस्वात्मभवत्वस्यख्याभावात्सृष्टिकाले
त्वतराशंसनीयमित्याशंक्यपंचावयवार्थमाह अहमिति मनसोव्यक्तेस्योपयोगमाह सप्रजापतिरिति

ननु तैत्तिरीयकाणामाकाशादिका सृष्टिः श्रूयते तत्कथमिहापामादौ सृष्टिवचनं तत्राह तेजिति सत्यं [illegible] पुराणाग
भेकत्वं कस्मोक्तिः त्रयाणां पंचीकृतानामिति यावत् नन्वाकाशाद्यानैत्तिरीये सृष्टिरिहाबादौ सृष्टिरिति नानेति नह्य
त्रवहिकल्पो भविष्यतीत्याह विकल्पेति पुरुषतंत्रत्वाद्वाक्याथा युक्तो विकल्पः सिद्धे वस्तुनि [illegible] नेतरो
संभवत्यतः सृष्टिर्विवक्षिता चेत् आकाशादेवतायुक्ता विद्याप्रधानत्वात् नादरः सृष्टावितिभावः अपा [illegible]
सृष्टिवचनमनुपयुक्तं न सृष्टस्ताभिरेव पूजासिध्यतीत्याशंक्याश्वमेधिकाग्नेरर्कत्वं समस्तीति अर्थं तदुपयोग

अत्राकाशप्रभृतीनां त्रयाणामुत्पत्त्यनंतरमित्यविवक्षा संस्कृतं तरसामर्थ्यादिह कल्पः संभवात् [illegible]
मस्यार्चते पूजां कुर्वते वै मे मह्यं कं उदकमभूदितिसोयं मोऽभ्यन्तयस्मात्सृष्ट्वा स्वेवनस्मात् देवहेतोरर्क
स्याग्नेरश्वमेधक्रतूपयोगिकस्यार्कत्वं अर्कत्वे हेतुरित्यर्थः अग्नेरर्कं नामनिर्वचनमेतत्वेनाहूत
अर्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं कं ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १॥
तु पूजाकारणादपसंबंधाद्यग्नेरर्को नामा कं इति य एवं यथोक्तमर्कस्यार्कत्वं वेदनान्नदिक भूर
हस्वनामहामात्मात् हवै स्ववधारणार्थो भवत्येवेति अस्मा एवं विदे एवं विदथे भवति ॥ १॥ उ ॥

मस्यापि अर्चनादिति को सो हेतुरित्यपेक्षायामर्चतीति पदात् व्यपवस्यार्थः कं शब्देन संगतिरिति मन्त्रः नः [illegible]
अर्कत्वमिति एवं मृत्योरर्कं हेतोपि कथमग्नेरर्कत्वमित्याशंक्य मृत्युसंबंधादित्याह अग्नेरिति किमर्थम [illegible]
नामनिर्वचनमित्याशंक्यापूर्वसंज्ञायोगस्य फलांतराभावादुपासनार्थमित्याह अग्नेरिति निर्वचनम [illegible]
रथमिति अर्चनादिति फलवत्वाच्च यथोक्तनामवतोग्नेरुपासिरत्र विवक्षितेत्याह य एतमिति ॥ उ ॥

बृ॰भा॰ अपामर्कत्वश्रवणान्नाग्नेरर्कत्वमिति शंकते कः पुनरिति प्रकरणमाश्रित्य तासामर्कत्वमुपचारेणेत्युत्त
२० रमाह अप्स्विति नासंततर्हि रणमयमंडवभूवेतिश्रुतिमनुसरन्नुपचारहेतुमुत्तरमाहाप्स्विति मुख्यमर्कत्वमप
चारयति पुनरिति ननु श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् प्रक
रणादापोवा अर्क इति वाक्यं बलवदित्याशंक्य वाक्यसहकृतं प्रकरणमेव केवलवाक्याद्बलवदित्य
भिप्रायवानाह अप्स्विति भूतांतरसहितास्वप्सु कारणभूतासु पृथिवीद्वारा पार्थिवाग्निप्रतिष्ठितत्वे

कथं पुनरपामर्कत्वं व्याख्याते आपो वा या अर्कस्यांगभूतास्ता एवार्को ऽग्नेरर्कस्य हेतुत्वादप्सु वर्तमानः प्रतिष्ठि
त इति पुनः साक्षादेवार्कः तासां तासामप्रकरणाद्येष्वप्रकरणं वक्ष्यति वा पममग्निरर्क इति तत्र पद

आपो वा अर्कस्तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्

पांशरस्तच्छरो दध्न इव मंडभूतमासीत्तत्समहन्यत संघातमापद्यत तेजसा बाह्यांतःपच्यमानं लिंगा
येनवायोः पांशरः समहन्यतेति सा पृथिव्यभवत् संघातोपेतं पृथिवी सा अभवत् ताभ्योऽद्भ्योऽण्डमभि
निर्वृत्तमित्यर्थः

कथमिदानीं पृथिवीसर्गे ताभ्योऽद्भ्यो प्रतिपद्यते इत्याशंक्याह अप्सु भूतांतरसहितासु उत्पन्नासु शुक्लमिति प्रसिद्ध
मर्थः शर इव शरः इत्यक्रममेव व्याचष्टे दध्न इवेति संघाते सहकारिकारणमाह तेजसेति पच्यमानं लिंग
पुंसकत्वेन श्रुतेन कथं तयोः शरशब्देन कारणस्यो छन्नत्वं चाविना पुल्लिंगेनान्वयस्तत्राह लिंगमस्य
व्यत्ययेनानुपपत्तिर्द्योतनार्थो वा शरः इत्यस्येनान्वयमेवाभिनयति यो पामिति वाक्यमाहात्म्यमाह ताभ्य इति

स्थूलप्रपंचात्मक विराजः सूक्ष्मप्रपंचात्मक सूत्राद् उत्पत्तिं वक्तुं पातनिकामाह तस्मादिति [illegible]

तस्मात् पृथिव्यामुत्पादिता यः संसृष्टः प्रजापतिः स आत्मनः श्रमयुक्तो बभूव सर्वो हि लोकः कार्यं कृत्वा
श्राम्यति प्रजापतेश्च तन्महत्कार्यं यत्पृथिवीसर्गः किं तस्य श्रान्तस्य अनेन तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य रस इति

तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्निः २॥

तस्य किं तेजो रसस्तेज एव रसस्तेजोरसो रसः सारः निरवर्तत प्रजापतिशरीरान्निःक्रान्त इत्यर्थः [illegible]
सोऽग्निः सोऽयं विराट् प्रजापतिः प्रथमजः कार्यकारणसंघातवान् जातः सर्वशरीरि [illegible]
थमः इति स्म २ [illegible] णात् २॥

[illegible] मनुकूलयति [illegible] इदानीं विराडुत्पत्तिमुपदिशति किं तस्येत्यादिना अग्निशब्दार्थं स्फुटयति [illegible]
इत्यैति तस्य प्रथमशरीरत्वमाह सर्वाइति॥ [illegible]

शु॰ भा॰ विराजो धानार्थमवच्छेदमेदमाह सचेति कोऽसौ त्रेधाभावस्य कर्तेति वीक्षायामाह स्वयमेवेति कथमेकस्यान्न टी॰ ३०

२१ धात्वमन्यथा कथमेकत्वमित्याह कथमिति मृदो घटघटादिवदनेकरूपत्ववद्विराजो बहुरूपत्वं स्यात् यथादि १

इत्यादिना कथमग्निस्तृतीयमित्याशङ्कान्तं कल्पनेनाह सामर्थ्येनेति वाय्वादित्ययोरेवाग्नेरपि संख्यापूरणत्व

शक्तेरविशिष्टत्वादग्निस्तृतीयमकुरुतेत्यसंख्यापत्तेः सत्रेधात्मानमिति चोपक्रमादित्यर्थः ननु किमयं त्रेधा

वोविराट्स्वरूपोपमर्देन क्रियते नेति नहि सतस्त्रिभ्यस्तोपयुक्तोविरोधात् अत आह स एष इति यथा नैतत्त्ववस्था नभे

सञ्जातः प्रजापतिस्त्रेधात्रि प्रकारमात्मानं स्वयमेव कार्यकारणसंघातं अकुरुत अभजदित्येतत्कथन्त

इत्याह आदित्यं तृतीयमग्निवाय्वपेक्षया त्रयाणां पूरणम् अकुरुतेत्यनुवर्तते तथाग्न्यादित्यापेक्षया वायुं तृ

तीयं तथा वाय्वादित्यापेक्षयाग्निं तृतीयमिति द्रष्टव्यं सामर्थ्यस्य तुल्यत्वात्त्रयाणां संख्यापूरणत्वस्य च प्राण

सत्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीय स एष प्राणस्त्रेधा विहितः

सर्वभूतात्मा अग्निवाय्वादित्यरूपेण विशेषतः स्वेनैव मृत्युरूपात्मना त्रेधा विहितो विभक्तो न विराट्त्वरूपो

मर्दनेन तस्यास्य प्रथमजस्याग्नेः अश्वमेधोपयोगिकस्यार्कस्य विराजस्त्रयात्मकस्याश्वस्य दर्शनमु

सर्वा हि पूर्वोक्तोऽस्मिन् रस्यानुसर्थमित्यवोचाम इन्द्रम् असौ मृत्युर्जन्मेति एवमेवमेवमेवमेवमेवमेवमेव

मूलकारणात्सर्गो जायते तथा सर्वेषां भूतानां प्राणात्मा धारणो अयं स्वेनैव स्वतन्त्रेणानुगतेन मृत्युरूपे

णात्रिधा विभागस्य कर्तानन्वेकस्य बहुरूपत्वविरोधो भावाविरुद्धप्रसङ्गोरित्यर्थः तस्य प्राचीत्यादेः तात्पर्यमाह

येति उक्तानि विशेषणानि प्रकरणविच्छेदार्थमनूद्यन्ते अग्निविषयं दर्शनमिदानीमुच्यत इत्येव

त्यादि पूर्वोक्तमनर्थकमित्याशङ्क्याह सर्वा हीति स्तुतिमेवाभिनयति इत्थमिति॥ एवमेवमेवमेव ३२

कर्मांगस्याग्नेः संस्कृतं प्रत्याचित्यायाग्निशिर इत्यादि प्राच्यादिदृष्टिः कर्तव्येत्याह तस्येति अग्रेयस्य [illegible] ॥ [illegible]
शिरसो नंतरभाविवान्नात्प्रागादिदृष्टिमाह असोवेति कर्दमीमेशब्दो बाहुवाची [illegible] कर्तव्यमिमाह [illegible]
सूर्यवोगादीमेशब्दो बाहुमधिकरोतीत्यर्थः तत्पुच्छादिषु प्रतीकादिदृष्टीरध्यस्यति अथेत्यादिना विवक्षते [illegible] शिरः [illegible]
लोकप्राच्यादिदृष्टिकरणानंतरमित्यर्थः सक्थिपदं पृष्ठनिष्ठान्नत्वास्थि इत्यादिवत् [illegible] पदार्थेष्वेतदूर्ध्व [illegible]
तेऽदरमिति पृथिवीदृष्टिमाह अमिति उपासनमग्नियुक्तमनुवदति सएष इति तस्य उपासनाद्वद्धमेवाप्सु प्रतिष्ठितत्वं [illegible]

तस्य प्राचीदिक् शिरो विशिष्टत्वसामान्यादसोचासोच ऐशान्याग्नेय्यो ईर्मो बाहू इरपन्नेगनिक्रमेण अथास्य [illegible]
ग्नेः प्रतीचीदिक् पुच्छं जघन्यो भागः प्राङ्मुखत्वप्रसंगकृतिक संबंधादसोचासोच वायव्यनैरृत्ये सक्थ्यौ साद [illegible]
नीपृष्ठकोणत्वसामान्याद्दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे उभयदिक्संबंधसामान्यात् द्यौः पृष्ठमंतरिक्षमुदरं [illegible]

तस्य प्राचीदिक् शिरोऽसौ चासौ चेर्मौ वथास्य प्रतीचीं पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे
द्यौः पृष्ठमंतरिक्षमुदरं सएषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ एमएष ॥

पूर्ववदिममुरः अधोभागसामान्यात्सरायोग्निः प्रजापतिरूपो लोकात्मकोऽग्निरप्सु प्रतिष्ठितः [illegible]
मे लोका अप्स्वंतरिति श्रुतेः यत्र क्व च यस्मिन् कस्मिन् चिदेति गच्छति तदेव तत्र च प्रतितिष्ठति स्थिते [illegible]
भवति कोसावेवं यथोक्तमप्सु प्रतिष्ठितत्वमग्नेर्विद्वान्विजानन् गुणफलमेतत् ३ एमएमएम [illegible]

णामुपदिशति अग्निरिति भूतांतरसहितानामपां सवेलोककारणत्वादग्नेष लोकात्मकोऽग्निस्तत्र प्रतिष्ठितः [illegible]
संभवतीत्यत्र श्रुत्यंतरसंवादयति एवमिति यथेतेषु लोकेषु सर्वे कार्यं प्रतिष्ठितं तथेत्यर्थः लोकशब्देनस्थू [illegible]
लानां भूतानां सन्निवेशविशेषो गृह्यते अप्सु भूतांतरसहितास्तु कारणभूतास्तिष्ठतीत्यर्थः फलश्रुतिं व्याचष्टे ॥
यतीति अथोपासितफलमप्सु तत्सूत्रं जयतीत्यादिना प्रतिष्ठितेत्विति [illegible] फलं कीर्तनभक्त आह [illegible]

रामियजु

२० भा- उत्तरग्रंथमवतारयन्तस्य पूर्वग्रंथेन संबंधं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति सोकामयतेत्यादिना अथानंतरं व्यापारमंतरेण कार्ये...

२२ प्रतिरिति मत्वा पृच्छति स किं व्यापार इति कामनादिरूपमंतरं व्यापारमुक्त्वा बाह्यव्यापारं भेदं दर्शयति उद्यन्निति ...
मनाकार्यं मनःसंयोगमुपन्यस्यति स एवमिति कोयं मनसा सह वाचो द्वंद्वभाव इत्यत आह मनसेति वाक्यायमेन ...

सोकामयत योसौ मृत्युः सो अवादित्रामेणात्मनात्मानमंतःस्थांतःकार्यकारणसंघातवंतं विराजमग्निमकुर्वन् ...
...धाचात्मानमकुरुतेत्यर्थः स किं व्यापारः सन्नाह ... जनेत्युच्यते स मृत्युः कामयत कामितवान् किं द्वितीयो
मम आत्मा शरीरं येनाहं शरीरी स्यामजायेतोत्पद्येतेत्येवमेतत् कामयत स एवं कामयित्वा मनसा पूर्वोत्पन्नेन

सोकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनं समभवदशनाया मृत्युः ...

वाचं त्रयीलक्षणां मिथुनं द्वंद्वभावं समभवत्संभवनं कृतवान्मनसा त्रयीमालोचितवान् त्रयीविहितं सृष्टि...
...मनसा अन्वालोचयदित्यर्थः कोसावशनायालक्षितो मृत्युरशनायालक्षणो मृत्युरिति प...
वपरामृष्टः सन्नत्र प्रसंगो माभूदिति

पतित्रयीविहितमिति वेदोक्तं सृष्टिक्रमालोचनं प्रजापतेर्नेदं प्रथमं संसारस्यानादित्वादित्यनुग्रहः ...
कामयतेत्यादौ संवन्धान्तो व्यवहितविराड्विषयत्वमाशंक्य परिहरति कोसाविस्यादिना कथं तत्रामृत्यु...
स्यात्तत्राह अशनायेति किमिति तर्हि पुनरुक्तिरित्याशंक्याह नमेवेति अन्यत्रानंतरमुक्तो...
यावत्।

२ अवान्तरव्यापारान्तमाह सदित्यादिना प्रसिद्धं रेतो आवर्तयति ज्ञानेति ननु प्रजापतेर्ज्ञानं कथं वा संभवतीति तत्राह यदि
रादित्याशंक्यासीदित्यस्यार्थमाह जन्मान्तरेति वाक्यस्यापेक्षितपूरयन्ना कस्मात्तस्मादाय आकर्णति तद्भावस्य [illegible] ना न
संवत्सरस्य प्रागेव सिद्धत्वान्न प्रजापतेस्तन्निर्माणेनान्तरात्मत्वमित्याशंक्यात्तरवाक्यमुपादत्ते नहपुरेति तद्व्याचष्टे पूर्वमि
प्रजापतेरादित्यात्मकत्वात्तदधीनत्वाच्च संवत्सरस्य तद्धारस्यादित्यात्मनैव तावन्न [illegible] हारेणासीदेव स्यर्द्धः [illegible] कालं

[illegible] मिथुनेयद्रेतआसीत्प्रथमशरीरिणः प्रजापतेस्तस्य ज्ञानकारणेनेतो बीजं ज्ञानकर्मरूपं [illegible] लोकत्वात् [illegible]
[illegible] आत्मान्तरं तत्तद्भावभाविनो यः स्रष्टा तेनरेतसा बीजेनाप्त्वनुप्रविश्याण्डरूपेण गर्भीभूतः संवत्स [illegible]
तत्संवत्सरकालनिर्माता संवत्सरः प्रजापतिरभवत् नहपुरा पूर्वं ततस्तस्मात्संवत्सरकालनिर्मातुः प्रजापतेः
संवत्सरः कालो नाम नासनवभूव हन्तसंवत्सरकालनिर्माता अन्तर्गर्भ प्रजापतिर्यावानिह प्रसिद्धः कालः

तद्यद्रेतआसीत्ससंवत्सरो भवन्नहपुरा ततः सं व [illegible] तरआसतमेतावन्तं कालमबि
भर्यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव वागभवत् ४

एतावन्तमेतावत्संवत्सरपरिमाणं कालमबिभःभृतवान् यावत् ह संवत्सरः प्रसिद्धः ततः परस्तात्किं कृतवानित्य
तावतः कालस्य संवत्सरमात्रस्य परस्तादूर्ध्वमसृजत सृष्टवान् अभिनिर्दिश्यर्थस्तमेवं कुमारं जातमग्निं प्रथम
शरीरिणमशनायावत्त्वात् मृत्युरभिव्याददात् मुखविदारणं कृतवान्तं स च कुमारो भीतः स्वाभाविक्या
विद्ययायुक्तो भाणिति शब्दमकरोत्सैव वागभवत् वाक् शब्दो भवत्

स्वेनैव गर्भीभूतेन सापेक्षायामाह तमित्यादिना अवान्तरव्यापारमनेकविधमभिधाय पदित्युत्सर्गमाकांक्षायाह
तेयमहरतिक्ष्वानिस्यादिना केयं पूर्वमेव गर्भजनयाविद्यमानस्य विराजः सृष्टिरित्याह अंडमिति विराडुत्पत्ति
मुक्ता शब्दमात्रस्य सृष्टिरिव सुभूमिकां करोति तमेवमिति अयोग्येणिपुत्रभक्षणोपवर्णनं कं दर्शयति अशु
नायावत्त्वादिति विराजो भयकारणमाह स्वाभाविक्येति इत्यर्थे एवं तां च व्यावर्तयति वाक् शब्द इति

सद्योस्यपश्चूनभिमन्ये २

२०भा इदानीं ऋगादिसृष्टिमुपदेष्टुं पातनिकां करोति सइत्यादिना इक्षणोपनिबंधकसङ्गं दर्शयति अथ मायावानपीति [illegible]
२३ पूर्वोक्तमन्वतिरिक्तिनं नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यते इत्यादिशास्त्रमत्र प्रमाणयितव्यं अतस्य कनीयस्त्वे कामहानिरित्याशंक्याह नहु
हीतिनत्वापि विराजो मृत्यो कास्तिलत्वाह मृत्युरोहीति नत्वान्वात्मकालानुसारं कल्पनेति शेषः कारणानि [illegible]
तिरिक्तत्वं दर्शनमाह सोऽकामयतेति यथोक्तेक्षणानन्तरं मिथुनीभावद्वारा त्रयीसृष्टिप्रसक्तोति सएवमितिः न [illegible]
गमात्मनो जगतः सृष्टेरुक्तत्वात् किंपुनरतनपेक्षाशयेन पृष्टापरिहरति किन्तदिति गायत्र्यादीनां [illegible]
सोऽक्षन स एवं भीतं कुमारं दृष्ट्वा मृत्युरेक्षत इक्षितवान् शनापायानपि पदिक दाचित्कुमारमभिमन्य आभ्यूर्वा
मन्यतिर्हिंसार्थः हिंसिष्यामित्यर्थः कनीयोऽन्नं करिष्ये कनीयोऽल्पमन्नं करिष्य इत्येवमीक्षितवानक्षणाद्युपरम इव
दुहास्तं कर्तव्य दीर्घकालभक्षणाय न कनीयसत्वं क्षणो हि कनीयोऽन्नं स्याद्धि जगद्भक्षणाऽवसानभावः एवं प्रयोजनदृष्ट्वा
त्माक्षोच्यत एवं त्रय्यावाचा पूर्वोक्तयानेव च आत्मना मनसा मिथुनीभावमालोचनमुपक्रम्य दं सर्वं स्थावरं जंगमं चासृ
स ऐक्षत यदि वा इममभिमंस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा तेनात्मनेदं सर्वमसृजत यदिदं किंचर्चो
यजूंषि सामानि छन्दांसि यज्ञान् प्रजाः पशून् ॥ ५ ॥ तत्र यदिदं किंच यत्किंचेदं केन दृश्चो यजूंषि सामानि छन्दांसि च
गायत्र्यादीनि मन्त्रशस्त्रादि कर्माङ्गभूतानि त्रिविधा मन्त्रान् गायत्र्यादिछन्दोविशिष्टान् स्तोत्रशस्त्रनदाः [illegible]
पशून्ग्राम्यानारण्यान् कर्मसाधनभूतान् ननु त्रय्यामिथुनीभूतया सृजतीति कथं ऋगादीनीह कथमसृजतेति [illegible]
यं मिथुनीभावः त्रय्या वाचा ऋगादीनां विद्यमानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तिभावः सर्ग इति। [illegible]
नीयं किं त्रिष्टुब्जगती छन्दांसि सूक्तानि केवलानां छन्दसां सर्गाऽसंभवात् [illegible] मृग्यजुः सामात्मनः मन्त्राणां सृष्टिः [illegible]
क्षितेत्याह यज्ञानिति उद्गात्रादिनागोपमानमृग्जातिस्तोत्रं तदेव होत्रादिनाशस्यमानं शस्त्रं स्तुतं नुशसतीति हि [illegible]
यज्ञ गीयते नवशंसते अध्वर्यु प्रभृतिभिश्च प्रयुज्यते तद्यत्र गाद्यामित्यभिप्रेत्यादिपरं अतएव त्रिविधानित्युक्तं [illegible]
द्यो ग्राम्याः पशवो गवयादयस्त्वारण्या इति भेदः कर्मसाधनभूतान् सृजतेति संबंधः समनसा वाचा मिथुन [illegible]
वदिति कृतत्वान्मागेव त्रय्याः सिद्धत्वात् ननस्याः सृष्टिः श्लिष्टेति शंकते नन्विति व्यक्तात्मक विभा [illegible]
हरति नेत्यादिना इति मिथुनीभावसर्गयोरुपपत्तिरिति शेषः ॥ अत्र सर्गश्चान्त्यसर्गश्चेति द्वयमुक्तं ॥ ए [illegible]

इदानीमुपास्यस्य प्रजापतेर्गुणान्तरं निर्दिशति स प्रजापतिरित्यादिना कथं मृत्योरदितिनामत्वमित्युच्यते [illegible] मृषा चेति अदितेः सर्वकारणत्वेन नाम त्वेन सर्वकारणस्य मृत्योरदितिनामत्वं सूचितमिति भावः मृत्योरदितित्व विज्ञानवतोऽवान्तरफलमाह सर्वस्येति सर्वात्मनेति कुतो विशिष्यते नत्वाहाम्ययेति सर्वरूपेणाव [illegible]

स प्रजापतिरेवमन्नवृद्धिं विधाय ह देवक्रियां क्रियासाधनं फलं वा किंचित् सृजत तत्तदत्तुमध्रियत धृतवानात्मनः सर्वं कार्त्स्न्येन यस्मादत्तीति तस्माददितेरदितिनाम्नो मृत्योरदितित्वं प्रसिद्धं तथा च मन्त्रो अदितिर्द्यौरित्यादिः सर्वस्यैतस्य जगतोऽन्नभूतस्यात्ता सर्वात्मनैव भवत्यन्यथा विरोधान्नहि [illegible]

स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वं सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ५

कथं सर्वस्येत्यादिनाह एतेन सर्वस्यात्ता भवतीत्यर्थः सर्वमस्यान्नं भवत्यत एव सर्वात्मनो ह्यत्र [illegible] वेमन्नं भवतीत्युपपद्यते य एवमेतद्यथोक्तमदितेर्मृत्योः प्रजापतेः सर्वस्यादनाददितित्वं वेद तस्य फलं ५

नैसर्गिकं भक्षणाशक्तिरूपत्वादित्यर्थः विरोधमेव साधयति न ह्यत्ति फलं ध्येयोपासनाध्यानेन तत्प्रकारः [illegible] तिनामात्मत्वेन ध्यायन् ध्येयात्मा भूत्वा तद्रूपत्वमापन्नः सर्वस्यान्नस्यात्ता स्यादित्यर्थः अन्नमन्नमेवास्य [illegible] तच्चित्तस्यान्नं भवतीति वक्तुमन्तरवाक्यमादत्ते सर्वमिति अत एवेत्यत्र अन्यकीकरोति ॥ सर्वात्मनो हीति

उपास्तिविधौ सफले सति समाप्तिरेव ब्राह्मणस्योचिता किमुत्तरग्रंथेनेत्याशंक्य प्रतीकमादायतात्पर्यमाह [illegible]
मयतेत्यादिना न केवलमश्वमेधस्याश्वमेधत्वमित्येतदेतं वाक्यमिदमाभिनिर्दिश्यते भूयो दक्षिणावता [illegible]
भूयस्त्वमिति शब्दः कामयत इत्यनेन सबध्यते कथं पुनस्तेन यक्ष्यमाणस्य प्रजापतेर्भूयः शब्दोक्तिर्न हि [illegible]
वेनाश्वमेधमन्वतिष्ठत् कर्मानधिकारत्वात्तत्राह जन्मांतरेति नदेवस्य सृष्टितः स प्रजापतिरिति [illegible]
तीते जन्मनि यजमानोऽश्वमेधस्य कर्ताभूदधुना हि रण्यगर्भो भूत्वा यजे येत्याह तथा च कर्तृभेदाद्भूयः [illegible]

सोऽकामयत इत्यश्वमेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह भूयसा महतेत्यादिना यज्ञेन भूयः पुनरपि यजेयेति जन्मा
न्तरकरणापेक्षया भूयः शब्दः स प्रजापतिर्जन्मान्तरेऽश्वमेधेनायजत सत्तद्भावभावितः एव कल्पादौ [illegible]

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्य
मुदक्रामत्

तत्र सोऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेन निर्वृत्तः सन्नकामयत भूयसा महता यज्ञेन भूयः पुनरपि [illegible]
येत्येवं महत्कार्यं कामयित्वा लोकवदश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति पूर्ववद्यशो वी
र्यमुदक्रामदिति

दासामंजस्यमत आह सत्तद्भावेति स प्रजापतिरश्वमेधवासनाविशिष्टो ज्ञानकर्म [illegible]
निर्वृत्तो भूयो यजेयेत्याह वार्तभोक्तृत्वेन साधकफलावस्थयोर्यजमानसूत्रयोर्भेदभावादित्यर्थः [illegible]
रश्वरोऽनन्तस्य दुःखात्मककर्मानुष्ठाने च्छायुक्तेत्याशंक्याह कृति वस्तुतस्तदुपपत्तिमाभासमाह [illegible]
तिकथमेतावतापि विवक्षितार्थसिद्धिरित्याशंक्याह एतमिति॥ श्रमकामेत्याह स तप इति [illegible]

चक्षुरादीनां यशस्त्वे हेतुमाह यशोहेतुत्वादिति तदेव साधयति तेषु होति प्राणा एवेति यावत् यशः सत्सु हि
तेषु शरीरे बलमवतीति पूर्ववद्धेतुरुक्तः उक्तहेतुं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति नहीति प्राणानां यशस्त्वं वीर्यत्व

रूपमेव पदार्थमाह प्राणाश्चक्षुरादयः वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु हि सत्सु ख्यातिर्भवतीति यावत् वीर्यं बलं
अस्मिन् शरीरे तेषूत्क्रान्तप्राणे यशस्वी बलवान्नाम भवतीति तस्मात् प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिन् शरीरे त
देवं प्राणलक्षणं यशो वीर्यं उदक्रामत् उत्क्रान्तवत् देवं यशो वीर्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरा

प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ६

निर्गतेषु तच्छरीरं प्रजापतेः श्वयितुं उच्छूनभावं गन्तुमध्रियत नामेध्यं चाभवत् तस्य प्रजापतेः शरीराभि
तस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत् यथा कस्यचित् क्वचित् प्रियविषये दूरं गतस्यापि मनो भवतीति तद्वत्तस्मि
न्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोदित्यत आह

तत्रोपसंहृत्य वाक्यार्थं निगमयति तदेवमिति तत्प्राणोत्क्रान्त्यादि व्याचष्टे तदेवमित्यादिना शरीरा
तस्य प्रजापतेर्मुक्तत्वमाशंक्याह तस्येति सम्यग्ज्ञानाभावादासंगे तस्यापि पुनस्तस्मिन् प्रवेशो युक्त इ
त्यक्तपरिग्रहायोगादिति शंकते सत्यमिति अज्ञानवशात् परित्यक्तपरिग्रहोपि संभवतीत्याह उक्तमिति

२०भा०
२५

तीतदेहस्य कामना पुनः निशंकते कथमिति सामर्थ्यातिशयादशरीरस्यापि प्रजापतेस्तदुपपत्तिरित्यभिप्रा... मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति कामनाफलमाह इति प्रविवेशेति तथापि कथं प्रकृतसिद्धिरित्याशंक्याह यस्मा दिति यच्छब्दो यस्मादिति व्याख्यातः देहस्याश्वत्वेऽपि कथं प्रजापतेस्तथात्वमित्याशंक्य तस्मादित्यादि तत इति अश्वस्य प्रजापतित्वेन स्तुतत्वात्तस्योपास्यत्वं फलतीति भावः तथापि कथमश्वमेधनामेत्याशंक्याह यस्माद्धेति क्रतोस्तदात्मकस्य प्रजापतेरिति यावत् देहो हि प्राणवियोगादश्वयत् पुनस्तस्य

सोऽकामयत कथं मे ध्यं मे धाहे यज्ञीयं मेऽयमिदं शरीरं स्यात्किं चात्मन्व्यात्मवांश्चानेन शरीरेणात्मी यान् स्यामिति प्रविवेश यस्मात् तच्छरीरं यद्वियोगात् गतयशोवीर्यसदश्वदश्वयत्ततस्तस्मादश्वः समभवत्ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादिति स्तूयते यस्माच्च पुनः तत्प्रवेशनात् गतयशोवीर्यत्वादमे

सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति
तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वं

ध्यं सन्मेध्यमभूत् देवतस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वं अश्वमेधनामलाभः क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतुः स च प्रजापतिरेवेति स्तूयते क्रतुनिर्वर्तकस्याश्वस्य प्रजापतित्वमुक्तं उपाया अश्वमे धेऽवमादिना॥ नेशाश्वमेधाहोऽभूत् ततः सोऽश्वमेधस्ततादात्म्यात् प्रजापतिरश्वित शेषार्थः ततः प्रजापतित्वेना श्वमेधस्य स्तुतिर्नोपयोगिनी अग्नेरुपास्यत्वेन प्रस्तुतत्वा ... क्रतूपासनाभावात् तत्राह क्रियेति तथुक्रतंगस्याश्वस्याश्वमेधक्रतौ तनस्यात् गुरुक्रतिरस्यास्तुतत्वात् तदुपास्ते श्वप्राणेवोक्तत्वात् एषह वाश्वमेधमिति पारिवाकं नोपयुज्यतेत्याह क्रतुनिवर्तकस्येति उक्तं च विश्वस्याग्नेस्तस्य प्राचीदिगित्यादिना प्रजापतित्वमित्यर्थः

अश्वोपासनमनुपासनं वै कथमेवेति तत्रोत्तरवाक्यमाह तस्यैवेति य एवमेतद् दृश्चि त्वं वेद तस्य दोषाभावे विहित
मुपासनं किं पुनरारंभेणेत्याशंक्याह एवं वेति यद्यपि विधिर् दृश्चित्वं वेदे तिष्ठन् तथापि सगुणोपासिति विधिना प्रधानवि
धिरत्र न प्रधानविधिरुपास्तिप्रकरणात्तादपेक्ष्यते ज्योऽश्वमेधं वेदेति प्रधानविधिरिति भावः तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमाह
पाक्षरणिमाकरोति एष इति यथोक्तमित्यत्र प्रजापतित्वमनुक्त्वा तेन मनवरुध्येत्यादि प्रदर्शमानेविशेषणमिति

तस्यैवाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतित्वरूपस्याग्रे श्रुयथोक्तस्य क्रतुफला [illegible] रूपतया तस्य सोपासनं विधानमिति
रभावे [illegible] क्रियापरस्य विधायकस्याक्रतनत्वात् क्रियापरापेक्षत्वात् प्रकरणस्यायमर्थोऽवगम्यते एष हवैअ
श्वमेधक्रतुवेदयः कश्चिदेनमश्वं अर्कं च यथोक्तमेवं वक्ष्यमाणेन तस्य सेन परश्रमाणेन विशेषणविस्पष्टे
दर्शणोऽश्वमेधं वेद नाम तस्मादेवं वेदितव्यस्यार्थः कथं तत्र पशुविषयमेवं तत्त्वदर्शनमाह तत्र प्र [illegible]

एष हवा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद तमनवरुध्यावामन्यत तं [illegible] संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत [illegible]
श्रून्देवताभ्यः प्रत्यौहत्

यस्मात् तेन भूयोपजे ये नि कामयिता त्मानमेव पशुं मेध्यं कल्पयित्वा तं पशुमनवरुध्य वोत्सृष्टं पशुमव रो [illegible]
भक्त्वेव मुक्तमयहममन्यता सिंन संवत्सरस्य पूर्णस्य परस्तादूर्ध्वमात्मने आत्मार्थमालभत प्रजापति [illegible]
वनात् कालेनेत्यालंभना तंलालभत्तवान् पशून त्यान् ग्राम्याना रण्यांश्च देवताभ्यः [illegible] प्रति
प्रत्यौहत्संगमितवान्

पिरत्रस्याणोन भवतीत्याशंक्याह तस्मादिति अश्वमेधो विशेषात्वेन संबध्यते [illegible]
विधिरित्याह कथमिति एष हवा अश्वमेधं वेदेत्यादौ देवताः शानस्य विधभूम [illegible] करोति तस्य [illegible]
विधिप्रस्तावः सप्रमाणः कथं नु पशुविषयं दर्शनं नतु [illegible] वमनंतर वाक्यं प्रत्तेमर्न [illegible]

२०भा० अथ विवक्षितविधिमभिदधाति सोऽकामयतेति प्रजापतिरिष्टफलावस्थायामिमानेतदवस्थाप्रमाणमित्याशंक्य देवसंप्रोक्षितत्वोऽमेध्यतासुप्रजासु तथा विप्रवेशहेतुरित्याह अत एवेति प्रोक्षितं मंत्रसंस्कृतं पशुमिति यावत् फलावस्था प्रजाप-
२६
तिपदेनेत्यर्थः उपासनविधिरुक्तः संप्रति प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह एष इति द्विविधो हि क्रतुः कस्मिन्नपक्षे हेतुको वा क्रतुर्नहेतुकश्चस च द्विप्रकारोऽपि फलरूपेणावस्थितः सवितेवेति उपास्तिफलवत्क्रतुमेतद्वाक्यमित्यर्थः विशेषोक्तेः किमिति

यस्मात्सेवं प्रजापतिरमन्यत तस्मात् देवमनोऽप्युक्तेन विधिनात्मानं पशुमश्वं मेध्यं कल्पयित्वा सर्वदेवत्यो .. इंद्र
इत्यादि आलभ्यमानत्वहंमहदेवत्य एवसायमनोऽनेरेपशवो ग्राम्यारण्यायथादेवतामन्याभ्योदेवताभ्य आल
भंतेमतत्वपशुमूलाभएवेति विद्यात् अत एवेदानीं सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभंते याज्ञिका एवं एष ह वा
अश्वमेधो य एष तपति यत्त्वेवं पशुसाधनकः क्रतुः स एव साक्षात्फलभूतो निर्दिश्यते एष ह वै अश्वमेधः कोऽसौ

तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभंत एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्मा
यमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानः

य एष सविता तपति जगदवभासयति तेजसा तस्याश्वमेधस्य क्रतुफलात्मनः संवत्सरः कालविशेषः आत्मा शरीरं तेन
वें सनिष्पत्तिः संवत्सरस्य सावकत्वात्तनो

अयं पार्थिवोऽग्निरर्कः साधनभूतः तस्याश्वमेधस्य क्रतोर्वितस्येमे लोकास्त्रयोऽप्यात्मानः शरीरावयवाः एवमेतौ

तु भुक्तोपशांतिरित्याह कोऽसाविति क्रतुफलात्मकः सवितृमंडलं देवता चेति संदेहे द्वितीयं गृहीत्वा तत्संदेशादेव आ
चष्टे य एषोति आदित्योदयास्तमयाभ्यामहोरात्रिद्वारा संवत्सरव्यवस्थानात्तन्निष्पत्तिस्तस्य युक्ता तत्तादात्म्यादित्यर्थः
क्रतोराहित्यात्तमुत्कान्तरंगस्याग्नेरत्यदृक्षुमयमग्निरर्क इति वाक्यं तस्यार्थमाह तस्येवेति ननु पूर्वोक्तस्य
आदित्यत्वं कुतो निष्पन्नं स्वरूपत्वादग्नेरन्यश्चाग्निरादित्यः किं तस्यादित्याशंक्याह तस्य चेति एवमेतौ

तथापि कथं तस्यैवादित्यत्वं तत्राह तथा चेति तस्य प्राचीत्यादिना लोकात्मत्वं विश्वाग्रे रुक्तं न दिक्षु मुख्येन
सामान्ये साक्षादित्यत्वमित्थमिति सर्वार्थः अश्वादित्यभेदस्य लोकवेदसिद्धत्वात्तत्परेकेन तत्तु नानात्मप्रमिता
श्वकाह नाविति यथाविशेषितत्वमादित्यरूपत्वं कुतस्तस्य वाक्यस्य क्रतुरूपत्वसाधनत्वेन भेदादित्याशंक्य
पचारादित्याह क्रियात्मकस्ति तथापि कथमादित्यस्य क्रतुनाशात्म्योक्तिरित्याशंक्याह क्रतुसाध्यत्वादि

तथा च या ऽस्यात्मतस्य प्राचीदिगित्यादिना नावश्वादित्यो यथाविशेषितावक्ताश्वमेधो क्रतुफलं अ
क्रोः पार्थिवोग्निः समासाक्षात्क्रतुरूपः क्रियात्मकः क्रतोरग्निसाध्यत्वात्तद्रूपेणोवनिर्देशः क्रतुसाध्यत्वा च
क्रतुफलस्य क्रतुरूपेणो वनिर्देशः आदित्योश्वमेधः इति तौ साध्यसाधनौ क्रतुफलभूतावश्वादित्यो स

तावेतावर्काश्वमेधौ सो पुनरेकैव देवता भवति

उ पुनर्भूयः एकैव देवता भवति का सा मृत्युरेव पूर्वं मप्येकैवासीत्क्रियाफलभेदाय विभक्ता तथा चोक्तं स
त्रेधात्मानं व्यकुरुतेति सा पुनः क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकालमेकैव देवता भवति ॥

तत्रादित्यस्य क्रतुफलत्वेन क्रतुत्वेन इन्द्रो रग्नेस्तादात्म्यायोगादयुक्तमग्नेरादित्यत्वमित्याशंक्याह तावेति
ति क्रतुफलत्वात्तदात्मासविनान इन्द्रे तुष्टि सोग्निस्तायुक्तविभागात् अभ्यासादिनोपासनादिरूपयोरेक
एकैव प्राणात्मा देवतेति तयोरैक्योक्तिरित्यर्थः एकैवस्य क्रतुप्रकृतयोः आदित्ययोरन्यतरपरिशेषे
इति चामेति कथं ह्ययोरेकत्वमेकत्वे वा कथं द्वित्वं तत्राह पूर्वमपीति उक्तं वाक्योपक्रममनुकूलयति
तथा चेति सा पुनरित्यत्र पुनरित्यादेरर्थं निगमयति सा पुनरिति ॥

दूभा ननु फलरूपतार्थमुपक्रम्य प्राणानमनाग्ध्रादित्यघोरेकत्वं वदनाम क्रांतं प्रस्मृत्नमित्यजिनेत्याह यः पुनरिति

मृत्युरेव फलरूपो यः पुनरेवमेनमश्वमेधं मृत्युमेकां देवतां वेदाहमेव मृत्यु रस्म्यश्वमेध एका देवता मद्रू
पाश्वाग्निसाधनसाध्योऽतिसोपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः अप

मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति ७
द्वितीयं ब्राह्मणं

जितोपि मृत्युरेनं पुनराप्नुयादित्याशंक्याह नैनं मृत्युराप्नोति कस्मात् मृत्युरस्यैवंविद आत्मा भवति किं
च मृत्युरेव फलरूपः सन्नेतासां देवतानामेको भवति तस्यैतत्फलं ७ इति तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयं
णं

मभिन्नत्वं इति राम

द्वितीये अग्निब्राह्मणानंतरमवतार्यतस्य पूर्वेण संबंधाप्रतीतेस्तं सोत्तीसारिपति द्वयाहेत्यादिना द्विधाक्षिन्नं संनंध्वं
वकुं स्तं कीर्तयति कर्मणामिति साक्षात्कारासाधारणतिरिनिष्क्रन्ते कृतःपरमगतिमुक्तिरित्याशंक्यदा मृत्युात्म
भाव इति अश्वमेधोपासनस्याश्वमेधस्य केवलस्य च फलमुक्तं नोपास्यं तरणां कर्मं तरा नाने स्याद्याशं
श्वमेधफलोत्तेयापात्संतरणां केवलानां समुच्चितानां च फलमुपलक्षितमित्याहाश्वमेधेति स्तम्भन्

द्वयाहेत्यस्य कः संबंधः कर्मणां ज्ञानसहितानां परागतिरक्ता मृत्युात्मभावः श्वमेधगत्युक्ता
चेदानीं मृत्युात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवः तत्प्रकाशनार्थमुद्गीथब्राह्मणमार

द्वयाह प्राजापत्यादेवाश्चासुरश्च

तेनानुपूर्वं ज्ञानकर्मणोः फलमुक्तं मृत्युात्मभावः उद्गीथज्ञानकर्मणोस्तु मृत्युात्मभावः इति क्रमेण
फलं वस्तुतो भिन्नविषयत्वात्फलस्य तत्पूर्वं कर्मज्ञानोद्भवप्रकाशनार्थमिति तेन रणमारभ

ब्दोनं ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह अथेति ज्ञानयुक्तानां कर्मणां संसारफलप्रदर्शनानंतरमिति पावनं द्वाभ्यां
मणोरुद्भवकस्य प्राणस्य स्वरूपं निरूपयितुं ब्राह्मणमित्यक्षराध्याहारपकत्वं संबंधस्तु क्रमाक्षिपति
मूलमिति मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति मृत्योरतिक्रमस्य वक्ष्यमाणज्ञानकर्मफलत्वात् पूर्वं तत्र तदनन्त
स्य मस्फलस्योक्तत्वात् उभयस्यापि फलस्य भेदात् पूर्वोत्तरयोर्ज्ञानकर्मणोर्विषयभेदान्नोद्दिष्टस्यभेदात्
पूर्वोक्तयोरुद्भवकारणप्रकाशनार्थं ब्राह्मणमित्यर्थः

पूर्वोत्तरज्ञानकर्मफलभेदाभावादेकविषयत्वात्तदुद्भावकप्रकाशनार्थं ब्राह्मणं पुनरुक्तमिति परिहरति नःचाणेन
वाक्यशेषविरोधं शंकित्वा दूषयति नन्वित्यादिना स्वाभाविकः शास्त्रानार्थयोगीयं पाप्मा विषयासंगरूपः स
मृत्युस्तस्यातिक्रमणं वाक्यशेषे कथ्यते नेन हि हिरण्यगर्भत्वप्राप्तिर्मृत्योः अतः पूर्वोक्तज्ञानकर्मभ्यां नत्व
विषयत्वमेवोत्तरं ज्ञानकर्मणोरित्यर्थः ज्ञानकर्मणोरुद्भावकत्वं तु ब्राह्मणमारभ्यतां आख्यायिकां तु

वामं दोषो प्रादित्सानमभावत्वादुद्गीथफलस्य पूर्वेणाख्येन देवफलमुक्तमेतासां देवतानामेकोभवतः
तिनन्तु मृत्युमतिक्रान्तः इत्यादि विरुद्धं न स्वाभाविकपाप्मासंगविषयत्वादतिक्रमणस्य नास्तो
विकपाप्मासंगो मृत्युः कुतो वातस्योद्भवः केनवा तस्यातिक्रमणं कथं वेत्येतस्यार्थस्य प्रकाशना
याख्यायिकारभ्यते कथं द्वयाः हि प्रकाराः इत्यत्र पूर्ववृत्तावद्योतको निपातो वर्तमानप्रजापतेः
वै जन्म नियम्यते नेन द्वयोतेपति हृदये नप्राजापत्याः प्रजापतेर्जन्माव पत्यानि प्रा
त्याः केते देवाश्चासुराश्च तस्यैव प्रजापतेः प्राणा वागादयः

किमर्थेत्याशंकाचत्त्वार्यानां तात्पर्यमाह कोसाविंकथं यथोक्तो ब्राह्मणाख्यायिकया ...
स्वनिक्षिप्याख्यायिकामाकरोति कथमित्यादिना निपातार्थमेव स्फुटयति वर्तमानेति प्रजापतित्यत् ...
विधद्वयस्य यजमानगोचरपत्नीत्याह उक्तेति इंद्रादयो देवा विरोचनादयश्चासुरा इति शंकां नास्या ...

पांजमानेषु प्राणेषु देवत्वमसुरत्वं च विरुद्धं न सिध्यतीति शंकते कथमिति तेषु तदुभयधर्मोपाधिकं साधयति उच्यत
इति शास्त्रानपेक्षयोर्ज्ञानकर्मणोरुत्सादकमाह प्रत्यक्षेति संनिधानात्संनिधानाभावात्प्राणा हृषीकाः तेष्वेवासुराणां ना...
...मरित्वं ततस्त्यादिवाक्यं हृदयस्थं कृत्स्नं ... आचष्टे यस्मादिति देवानामल्पत्वं प्रपंचयति स्वाभाविकी हीति महत्तरत्वे हे
...प्रयोजनत्वादिति असुराणां बहुत्वं प्रपंचयति शास्त्रजनितेति असुराणां बाहुल्यमिति शेषः तदेव साधयति

...पुनस्तेषां देवासुरत्वं मुख्यतेषां शास्त्रजनितज्ञानकर्मभाविता ... न तादृशा भवंति त एव स्वाभाविकपक्षस्थानुमा
नजनितदृष्टप्रयोजनकर्मज्ञानभाविता असुराः तेष्वेवासुरभावात्तेभ्यो वा देवेभ्योऽल्पत्वाद्दृष्टप्रयोजनज्ञान
कर्मभाविता असुरास्ततस्तस्मात्कनीयसाः कनिष्ठा एव कानीयसाः स्वार्थे वृद्धिः कनिष्ठाः अल्पा एव देवाः ज्याय...
असुराः ज्यायांसोऽसुराः स्वाभाविको हि कर्मज्ञानप्रवृत्तिर्महत्तरा प्राणानां शास्त्रजनिता पुनः कर्मज्ञानप्रवृत्तिर्दृष्ट...
प्रयोजनत्वात्त एव कनीयस्त्वं देवानां शास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वात् ... हिंसा देवानां असुरा ...

ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त

ति शरीरस्था एषु लोकेषु निमित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येष्वस्पर्द्धन्त स्पर्द्धं कृतवन्तः देवानां चासुराणां च
... परस्पराभिभवोत्पादनेच्छा शास्त्रजनितकर्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः प्राणानां ... देवाः ...
प्रयोजनानुमानजनितकर्मज्ञानभावनारूपा तेषामेव प्राणानां वृत्तिरासुरी ... अभिभूयते देवानां जया...
... पराजयः कदाचित् ... पर्यायेण देवानां वृत्तिरभिभूयते आसुर्या उद्भवः ... असुराणां जयो देवानां पराजयः

...इति उभयेषां देवासुराणां मिथः संघर्षं दर्शयति तेऽदेवाश्चेति कथं ब्रह्मादीनां ... गम्य ...
... निमित्तत्वमित्याशंक्य तेषां शास्त्रीयेतरज्ञानकर्मसाध्यत्वात्तयोश्च देवासुरजयाधीनत्वात्तस्य ...
... लोकानां तन्निमित्तत्वमित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि स्वा ... भाविकेति का पुनरेषां स्पर्द्धा ...
... नानाचेति नामैव तत्फलं विवृणोति कदाचिदित्यादिना

अधिकृतैरसुरपराजये देवजयेन पापनिवृत्त्यभिमानं गृहीत्वा जयफलमाह एवमिति आकांक्षापूर्वकमनंतरवाक्यमादे व्याकरोति नाध्वमित्यादिनायोयमुद्गीथोनामकर्मांगभूतःपदार्थस्तत्कर्तुःप्राणस्वरूपाश्रयणमेव कथ्यत इत्यतो व्याचष्टे
कथाह अथेति किं तत्कर्मेति विवाक्षानंतरमाह कर्मेति नामेनान्यस्तोमासह्रमयेसादीनिवजूंषि जपेदिति विधित्सया
नमिति योजना इत्याहेत्यादिना ज्ञाननिरूपणपरं जपविधिशेषत्वेनार्थवादत्वात्कुतो न ज्ञानस्य निरूप्यमाणत्वमिति
देवानां जये धर्मभूयस्त्वादुत्कर्षः आत्मजापतित्वप्राप्तिरसुरजये धर्मभूयस्त्वादपकर्षः आत्मावरत्वप्राप्तेः
भयसाम्येऽमनुष्यत्वप्राप्तिः नत्वेवं कनीयस्त्वादभिभूयमाना असुरैर्देवा बाहुल्यादसुराणां किं कृतवंत इत्यपेक्षायामाह ते
देवा असुरैरभिभूयमानाः ह किल ऊचुरुक्तवंतः कथं हंत इदानीमस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोमे उद्गीथेन उद्गीथकर्म
पदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणेनात्ययामातिगच्छामोऽसुरानभिभूय स्वं देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपद्यामह इत्यर्थः

ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

कथं तोमोत्रोद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मभ्यां कर्मवक्ष्यमाणं मंत्रजपलक्षणं विधित्सयान
नदेमाभिजपेदिति ज्ञानत्वमेव निरूप [illegible] माणं तत्किं स्यादित्याह जपविधिशेषोर्थवादो न ज्ञाननिरू
पणपरं पंचदेवं वेदेतिवचनादुद्गीथप्रशस्त्यर्थपुराकल्पश्रवणादुद्गीथविधिपरमिति चेन्नाप्रकरणात् उद्गीथस्या
नविहितत्वात्

क्षिपति नत्विति आभिमुख्येनारोहतीति देवभावमनेनेत्यभ्यारोहो मंत्रजपस्तद्विधिशेषोर्थवादो इत्याहेत्यादिनाभि
सर्थः उपास्तिविधिश्रवणात्तस्यैवायं न जपविधिशेष इति दूषयति नेति माभूज्जपविधिशेषस्तथाप्युद्गा
थोद्गात्रस्य कर्मणः स्तुतिं ध्यानेपुरातनकल्पनाप्रकारस्य इत्याहेत्यादिनाश्रवणात्तद्विधिशेषोर्थवादोयमिति
कतेउद्गीथेनेति देवाः सत्रंगतोद्गीथविधिशेषत्वं प्रकरणस्थत्वाभावेन संनिधाभावादिति दूषयति नामुत्र
दिति उद्गीथस्तु हिं क्वचिद्विधीयते न खल्वविहितमंगं भवतीत्याह उद्गीथस्येति अन्यत्रेति कर्मकांडे

अथोद्गाथे स्फुटीथविधिरपीह प्रतीयते तत्कथं संनिधिरयोद्गातेनत्वाह विद्येति उद्गीथविधिरिह [illegible]
सोद्गानुष्ठेयोपासनविधिः अन्यथा प्रकरणविरोधादित्यर्थः जपविधिशेषत्वमुद्गीथविधिशेषत्वं वा [illegible]
स्तोत्रके दृष्टानी जपविधिशेषत्वाभावे फलं पवनरमाहात्म्यादेहेति अनित्यत्वं साधयति एवंविदिति प्राणस्य ज्ञान
मनुष्ठेयोजपोनतद्विज्ञानात्प्राणस्तुतिनन्त्वात्सोपक्रान्तावी प्रागेव सिद्धं विज्ञानं प्रयोजयतीत्यर्थः न [illegible] विपा
त्वं कथमित्याशंक्याह विज्ञानस्येवेति यएवं विद्वान् पौर्णमासीयजनेरन्निवद्य एवं वेदेति विज्ञानं क्रतं न हि
याजादि पौर्णमासीप्रयोजकं तस्याप्येवं तत्प्रयोजकत्वात्तथा प्राणविज्ञप्रयोज्यो जपो नातज्ज्ञानदयोजक [illegible]

विद्याप्रकरणात्वाच्चास्याभ्यारोहजपस्य चानित्यत्वादेवं विज्ञप्रयोज्यत्वात् विज्ञानस्य तन्नियमवच्छ्रवणात्तदैत॥
त्त्वोक्तजिदेवेति चक्रुतेः प्राणस्य वागादीनां च शुद्ध्यशुद्धिवचनात्तद्यनुपास्यत्वे प्राणस्य शुद्धिवचनं [illegible]
दीनां च सहोपन्यस्तानामशुद्धिवचनं वागादिनिंदया मुख्यप्राणस्तुतिस्तेषामिष्टेनोपपद्यते मृत्युप्रतिकू
तोदीप्यत इत्यादिफलवचनं चेप्राणात्वरूपापत्तिर्हि फलं न द्युद्गागाद्यग्न्यादिभावः ॥ छ ॥ छ ॥

योजकत्वेन प्रागेव सिद्धेरेवं रूपकत्वादित्यर्थः फलवत्वाच्च प्राणविज्ञानं त्वनेन मन्त्रविधिस्तिनमित्याह
प्राणोपास्तेर्विवक्षितत्वेहेतन्तरमाह प्राणस्येति यद्विस्तृपतेनद्विधीयत इतिन्याय माप्तित्यसोक्रमेव प्र [illegible]
हीति अतश्च प्राणोपास्तिरत्र विधित्सितेत्याह मृत्युमिति फलवचनं प्राणस्यानुपास्यत्वेनोप [illegible]
निसंबंधः उक्तमेव व्यनक्ति प्राणोहि मृत्युमोक्षणेनं तरं वागादीनां पदग्न्यादित्वं फलं न दध्यात्म पदि
देहित्वोपास्तिमुपाधिदैविकप्राणात्वरूपापत्तेरुपपद्यते नेत्यस्माद्विधित्सितेवात्र प्राणोपास्तिरित्यर्थः।

रू०भा०उ० क्त्यायेन प्राणोपास्तिमुपेत्य प्राणदेवतां शुद्ध्यादिगुणवतीमाक्षिपति भवन्तीति यथा भ्राणस्योपास्तिः शास्त्रदृष्टत्वा

२० द्दृष्टानया स्वगुणसंबन्धो विरुद्धत्वादेवमुपास्त्यानुपास्यैव गुणवति प्राणे प्रमाणिकत्वस्यैव विशेषादितिपि

द्वातीत्यते ... तिमाणस्योपास्यत्वेपि विशुद्ध्यादिगुणवादस्य तु स्यर्थत्वेनार्थवादत्वसंभवान्न यथोक्तादेव

नास्यादितिपूर्ववाद्याह नस्यादिति शुद्ध्यादिगुणवादस्यार्थवादत्वेपि नाभूतार्थवादत्वमितिपारेद्दशि

... विशुद्ध्यादिगुणविशिष्टप्राणदृष्टेरन्नफलप्राप्तिः कृतान्तज्ञानस्य मिथ्यार्थत्वे पुरुषार्थसम्पादकत्वानादेन

पुमर्थाप्तेः संभवात् अतः स्तुतिरपि यथार्थैवेत्यर्थः लोकदृष्टान्तमाचष्टे योहीति दृष्टेति वेदान्तमध्याहीति

... नु नाम प्राणस्योपासनं न तु विशुद्धत्वादिगुणवत्त्वेति न तु स्या ... नत्वान्नस्यादुपास्यत्वेन तु स्यार्थतो

पपत्तेः ... विपरीतार्थप्रतिपत्तेः श्रेयः प्राप्त्युपपत्तेर्लोकवत् योह्यविपरीतमर्थं प्रतिपद्यते लोके ...

दृष्टं प्राप्नोत्यनिष्टाद्वा निवर्तते तेन विपरीतार्थप्रतिपत्त्या तथेहापि श्रौतशब्दजनितार्थप्रतिपत्तेः ...

यः प्राप्तिरुपपन्ना न विपर्ययेण ... पासनार्थस्य तथाचोथ विज्ञानविषयस्य यथार्थत्वे प्रमाणं प्रति

... नहि ज्ञानस्यापवादः श्रूयते ततः श्रेयः प्राप्तिदर्शनाद्यथार्थतां प्रतिपद्यामहे ॥

कोकिः नतु विशुद्ध्यादिगुणवती देवतां वदन्ति वाक्यान्युपासनाविधपर्थत्वान्न ... थे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते तत

आह ... नेति अन्यपरेणामपि वाक्यानां मानान्तरसंवादविसंवादयोरसतोः स्वार्थप्रामाण्यमनुभवानुसारिभिः ...

सार्थः नतु प्राणस्य विशुद्ध्यादिवादेन स्वार्थे मानमन्यपरत्वाद्ददिस्यूपादिवाक्यवदत आह नचेति आदेस्यूपादि

वाक्यार्थज्ञानस्य प्रत्यक्षादिनापवादवद्विशुद्ध्यादिगुणविज्ञानस्य नापवादः कृतस्तस्माद्विशुद्ध्यादि ...

स्वार्थे मानत्वम् अस्त्विति भावः विशुद्ध्यादिगुणकप्राणविज्ञानात् फलश्रवणात् तद्दृष्टस्य यथार्थत्वमेवेत्यर्थः

लोकवद्वेदेपि सम्यग्ज्ञानादिदृष्टानिष्टपरिहारश्चेत्यन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि समर्थयति ने
ष्टेत्यादिना शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमिष्टमिति शंकां निरस्यति नचेति अपौरुषेयस्याप्यभावित्वदोषस्या

विपर्ययेणानर्थप्राप्तिदर्शनाद्यो हि विपर्ययेणार्थं प्रतिपद्यते लोके पुरुषं ख्यात्या गुरित्यपि तमित्यपि
वासोनर्थं प्राप्नुवन्दृश्यते आत्मेश्वरदेवतादीनामप्ययथार्थानामेव नेत्रग्रहणं स्यात्तेनानर्थ
स्यार्थशास्त्रमिति ध्रुवं प्राप्नुत्लोकवरेवमचेतदिष्टं तस्माद्यथाभूतानेवात्मेश्वरदेवतादीन

या

द्युपासनार्थं शास्त्रं नामारोपब्रह्मदृष्टिदर्शनादयुक्तमितिचेत्

पुरुषार्थहेतोः शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमेष्टुमशक्यमित्यर्थः शास्त्रस्य यथाभूतार्थत्वं निगमयति तस्मादिति
उपासनार्थस्यानार्थत्वेतिशेषः शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्तिरित्यत्र व्यभिचारं शोधयति ... मारादिति

वृ०भा०

३१

नेदंस्फुरति स्फुरमिति अत्र ब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिरनस्मिंस्तद्बुद्धित्वान्मिथ्याधीः सा च यावन्नात्मागता
स्यासफलत्वमिति ततः शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेरेव फलमित्युक्तमित्यर्थः भेदाग्रहपूर्वको न्यस्यान्या...

स्फुरं नामादेरब्रह्मत्वेन ब्रह्मदृष्टिः शास्त्राद्विपुरुषदृष्टिं ग्राहयच्छास्त्रं दृश्यते न साधय...
मेव शास्त्रात् प्रतिपत्तेः श्रेयस्त्वमुक्तमिति चेन्न प्रतिमावद्भेदप्रतिपत्तेर्नामादावब्रह्मणि ब्रह्मदृ
ष्टिं विपरीतां ग्राहयति शास्त्रं यथा नामादावविष्णुदृष्टिरिति तेन साधत्वोक्तः

वभासो मिथ्याज्ञानं अत्र तु भेदे भासमाने न्यत्रान्यदृष्टिर्विधीयते यथा विष्णोर्भेदे प्रतिमायां गृह्यमाणे न ...
दृष्टिः क्रियते न त्वेवं मिथ्याज्ञानमित्याह नेति न त्वर्थं स्फुरयति नामादाविति प्रश्नपूर्वकं हेतुं...

मादिति प्रतिमायां विष्णुदृष्टिं प्रत्यालंबनत्वमेव नाविष्णुतादात्म्यं नामादेस्तु ब्रह्मतादात्म्यं नामादेरेवाप्रा
शंक्याह आलंबनत्वेनेति उत्तमपर्वं च धर्मदृष्टांतेन स्पष्टयति यथेति कर्ममीमांसको ब्रह्मविद्दूषणकः दृष्टान्तस्य वाक्ये
सूत्रे अपीति केवलान दृष्टिरेव नास्ति चोद्यते सो दनावशाच्च फलं मे स्यादिति ब्रह्मानुपास्यमाना नामादि स्पष्टः अ
थ यथा देवानां प्रतिमादिषूपास्यमानानामभ्युच्चसत्वं यथावस्त्वाद्यात्म नापितॄणां ब्राह्मणादिद्वेतदप्यत्र

मा द्वेदे नहि ब्रह्मणो नामादिवत्तु प्रतिपन्नस्य नामादेर्विधीयते ब्रह्मदृष्टिः प्रतिमादावपि विष्णुरादि
लंबनत्वेन हि नामादि प्रतिपत्तिः प्रतिमावद्देव ननु नामादेरेव ब्रह्मेति यथाप्यथाणावनिर्देशेन तथाणु
रिति पुरुषणा वा यमितिमनि यद्यनेन विपरीतं ननु तथा नामादेर्ब्रह्मदृष्टिविपरीता ब्रह्मदृष्टिरेव केवला
लिङ्गप्रनिवेदनेन प्रतिमा ब्राह्मणादिषु निवावादि देवपित्रादिदृष्टीनां तुल्यतानेककर्मादिषु प्रत्यया
दिदृष्टिदर्शनाद्दृश्यमान पृथिव्यादिवत्तु दृष्टीनामेव गादिविषयेक्षेप दर्शनात्तस्मान्नस्यामाम्
मादिषु ब्रह्मादिदृष्टीनां विद्यमान ब्रह्मादिविषयत्वसिद्धिः ००००००००

नाम यत्र सत्वं न यत्र ब्रह्मणोपि नामादात्तु पास्यता दम्यत्र सत्वं भविष्यतीत्याशंक्याह एतेनेति नामा
र्शनेनेति पावन दृष्टांतासिद्धे नेत्का पि ब्रह्माणीति भावः सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म नामलोप्यपुक्तं सदेव सो
म्य अग्र आसीदित्यादिश्रुतेरित्याह नेति किं ब्रह्मदृष्टिः सत्यायांशास्त्री यदृष्टित्वात् यत्नेरंग श्रु माणि
दृष्टिवदित्याह कर्मादिष्विति न देवेत्य स्पष्टयति विद्यमानेति ००००००००

नामिर्हेष्टिभिः सामान्यं दृष्टिलं तस्यादिति यावत् ननु दृष्टान्तासिद्धिरिति तत्राह एतेनेति ब्रह्मदृष्टेः सत्यार्थत्व
चनेनेतिपावत् ब्रह्मास्तित्वे हेत्वन्तरमाह मुख्यापेक्षत्वादिति उक्तमेव विवृणोति पंचेति पंचाग्नयो द्युपर्जन्यपृ
थिवीपुरुषयोषितः आदिपदेनाग्नेन्द्रादिग्रहार्थं ननु वेदान्तवेद्यब्रह्मोपासनेन च तेषां न सिद्धिः सिद्धानितेषांविधि

...नेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्णवादि देवपित्रादिबुद्धीनां च न अवस्तुविषयत्वसिद्धिः मुख्यापेक्षता त्व
गौणात्वस्य पंचाग्न्यादिषु चाग्नित्वादेर्गौणत्वान्मुख्याग्न्यादिसद्भाववत्प्रतिमादिषु ब्रह्मत्वस्य गौणत्वान्मु
ख्यब्रह्मसद्भावोपपत्तिः क्रियार्थं न्यायविशेषाद्विध्यर्थानां यथाच दर्शपूर्णमासादिवि... पि ... फलाविशि
ष्टेति कर्तव्यताकाएवं क्रमप्रयुक्ताः गाचेत्येतल्लौकिकं वस्तु प्रत्यक्षाद्यविषयं तथाभूतत्वं च देवादेरे
वस्तात्यन्ते तथापरमात्मेश्वरदेवतादिवालस्थूलादि धर्मकमशनाद्यतीतं चेत्येवमादिविशिष्टमिति
वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यतेऽत इति अलौकिकत्वात्तथाभूतमेव भवितुमर्हति

वेधुर्येणाप्रामाण्यात्तत्तु कुतो ब्रह्मसिद्धिरत आह क्रियार्थैरपीति विमतं स्वार्थे प्रमाणं अज्ञातज्ञापकत्वादं
मतवत् नो वेदान्तवशादेव ब्रह्मसिद्धिरित्यर्थः सिद्धसाध्यार्थभेदेन वैषम्याद्विशिष्टत्वमनिष्टमित्याशंक्याप्या
क विवृणोति यथा चेति विशिष्टत्वं स्वरूपोपकारित्वफलोपकारीत्वं च पंचमोक्तं प्रकारं परामृशति...
दिष्टं अलौकिकत्वं साधयति प्रत्यक्षादीति

किं सर्वेषां वेदानां प्रामाण्यं तु अनुष्ठेयांशमात्रे अनुष्ठेयेष्वनाश्रयत्वात् आह नचेति नद्वितीयपक्षस्याह अथ निश्चित
ति कोटिद्वयासंस्पर्शित्वाद्वाक्यान्तरेत्यर्थः क्रियार्थैर्वाक्यैर्विहितार्थानां वाक्यानां साधर्म्यमुक्तमाक्षिपति अनुष्ठे
क्रि येति साधर्म्यमायुक्तत्वमेव मनुते क्रियार्थैरिति वाक्यशेषबुद्धेर्यथार्थत्वाद्धि अभावेपि वाक्यप्रामाण्यं अन्या

न क्रियार्थैर्वाक्यैस्तोत्रवाक्यानां तु प्रत्युत्पादकत्वे विशेषो नास्ति न चानिश्चितत्वाद्विपर्यस्तत्वाद्वा परमा
मादिवस्तु विषयानुवृत्तिरत्र स्थाने अनुष्ठेयाभावादयुक्तमिति चेन्न क्रियार्थैर्वाक्यैस्तत्र कारणभावना
अनुष्ठेयात्राप्यते अलौकिकत्वाविनत्तथा परमात्मेश्वरादिविज्ञानेनानुष्ठेयं किंचिदस्त्यतः क्रियार्थैः
साधर्म्यमित्ययुक्तमिति चेन्न ज्ञानस्य तथाभूतार्थविषयत्वात् न ह्यनुष्ठेयस्यात्मस्वभावनात्म
स्यानुष्ठेयत्वात् यथात्वं किं नहि प्रमाणसमधिगतत्वान्न च न हि एषा यावद्बुद्धेरनुष्ठेयविषयत्वा
र्थते किं नहि वेदवाक्यजनितत्वादेव॥

तज्ज्ञापकत्वेनाविरुद्धमिति परिहरति नज्ञानस्येति अनुष्ठेयनिष्ठत्वमंतरेणाकुतो वस्तुनिष्ठयोगप्रत्यय
योस्तथार्थत्वमित्याशंक्य तयोर्विषयतथात्वार्थं तद्वेदवाक्यप्रामाण्यार्थं वेति विकल्पाद्यं दूषयति
होति तदुभयविषयस्य कर्तव्यार्थस्य तथात्वं न कर्तव्यत्वापेक्षं किंत्वनुमानगम्यत्वात् अन्यथा निषिद्ध
कर्तव्यवाक्योपि तथात्वापत्तेरित्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह नचेति

२०भा बुद्धिग्रहणाप्रयोगोपलक्षणार्थं कर्तव्यतार्थविषयप्रयोगादेर्नानुष्ठेयविषयत्वात् मानत्वं किंनु प्रमाकरण श्री०३३
३३ त्वात् जन्यत्वाच्च अन्यथा काक्वादि प्रसक्तिः तादवस्थ्यात् अतोनुष्ठेयविशिष्टत्वं मानत्वेऽनुपयुक्तमिति पूर्वः कुत
स्तर्हि कार्याकार्यविधिया विभागशंकाया हेवेदेनि वैदिकस्यार्थस्याबाधेन तथात्वसिद्धेः समीहितसाधन

वेद्वाक्याधिगतस्य वस्तुनस्तथात्वे सत्यनुष्ठेयत्वविशिष्टं वेदनुनिष्ठतिन वेदनुष्ठेयत्वविशि
ष्टं तदानानुनिष्ठस्यानुष्ठेयत्वे वाक्यप्रमाणत्वानुपपत्तिरिति चेन्न ह्यननुष्ठेये सति पदानां हि
रूपपद्यतेऽनुष्ठेयेनुसतिनादर्थेन पदानि संहन्यन्ते न चानुष्ठेयनिष्ठं वाक्यं प्रमाणं भवतीदमने
नैवं कर्तव्यमिति नियतिदमनेनैवमित्येवं प्रकारेणापदर्शनानामपि वाक्यत्वमस्ति कुयात्रिःप
नभवेत्कर्तव्यं स्यादिः सेवमादिनामन्यतमेः सस्यनः परमात्मेत्यादीनामवाक्य प्रमाणत्वं ॥

त्वविशिष्टं वेदनु तदाकर्तव्यमिति विधियानुतिष्ठतितत्वेदनिष्टसाधनत्वविशिष्टं तदा न कार्यमिति निधिया।
नानुतिष्ठत्यतो मानस्यामानस्यवानुष्ठानाननुष्ठानहेतू कार्याकार्यधियावित्यर्थः तथापि ब्रह्मणोता श्री०३३
र्थत्वं पदार्थत्वं वाना स्यादत्याह अननुष्ठेयत्वइति तस्याकार्यत्वेपि वाक्यार्थत्वं विंतस्यारित्याशंक्याह नहीति उभयत्र [illegible]

द्वितीयं दूषयति कर्त्तार्थत्वेति ब्रह्मणः शास्त्रार्थत्वमेतदित्यर्थः कर्म्यादिशेषत्वेन वाक्यप्रामाण्यं दृष्टान्तमाधयति
कृष्णादिनाशुक्लकृष्णलोहितमिश्रलक्षणा वर्णा वनुष्टुप्छन्दः शिरोमेरुरस्तीत्यादिप्रयोगेष्ववादावकार्यपि
माध्यी दर्शनात्तत्वमसिवाक्यो दपिकार्यास्तु चेद्ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञानसिद्धिरित्यर्थः दृष्टान्तेपि कार्यशेषत्व [illegible]
दुदेतीत्याशंक्याह क्वेति ननु तत्रक्रियापदाधीनापदसंहतिर्मुख्याद्देनेषु पुनस्तदभावात् पदसंहत्या [illegible]
त्तुनोवाक्यप्रमाणोक्तत्वं ब्रह्मणः संभवतिनत्राह नवेति विमतेअफलं सिद्धार्थज्ञानत्वात् संमतवदि [illegible]

कार्यत्वेन प्रमाणान्तरविषयत्वं अतोऽसदेतदिति तेन्वाक्तिमेरुर्वर्णा वनुष्टुपोपेतस्त्वमाद्यं [illegible]
पेपिवाक्यदर्शनात्तत्वमेरुर्वर्णा वनुष्टुपोपेतः स्त्वमादिवाक्यश्रवणोमेरुवादावनुष्टुपत्वबुद्धिः स्या [illegible]
तेनवासिपरसहिमानो परमात्मेश्चरादिप्रतिपादकवाक्यपदानादिशेषणविशेष्यभावेन [illegible]
निःकेनवायेनमेवादिज्ञानवत्परमात्मज्ञानेप्रयोजनाभावाद्युक्तमितिचेन्न ब्रह्मावेदमोनिवरतो [illegible]
घतेहृदयग्रंथिरितिफलश्रवणात्संसारबीजाविद्यादिदोषानिवृत्तिदर्शनाच्चानर्थशेषत्व [illegible]
ज्ञानस्यज्जुहूभिवफलस्थानेर्थवादत्वानुपपत्तिः

नुमानात्तमाद्वेः सिद्धार्थस्यापुनंमानत्वमितिशंकते मेवारीति स्फतिविरोधेनानुमानं पुनीत [illegible]
विद्वरनुभवविरोधान्नैवमित्याह सारेति फलस्थानेर्थवादत्वेनामानत्वादनुमानाबाधकत्वं [illegible]
द्वावकेति पर्णमयीत्वाधिकरणमायेनजुह्वाफलस्थानेर्थवादत्वं पुनः ब्रह्मधियोमशेषत्व [illegible]
नतस्फलस्थानेर्थवादत्वासिद्धिरित्यपाप्रीरकानारंभः स्यादित्यर्थः

गुभा
३४

अनुभवाभावाक्यो ह्यज्ञानस्य फलवत्त्वदृष्टेः पुंकाकायो ऽदृष्टेर्येनतत्समस्या देशोनतेस्वकं संप्रतिशाह॥
सकोपपरत्वानियमेहेतंतरमाह प्रतिषिद्धेति यद्यपि कलंजभक्षणादेरथः पातस्य संबंधोनकलंजभक्षणादि
त्यादिवाक्यात्प्रतीयतेतथापितस्यानुष्ठेयत्वाद्बुद्ध्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशंक्याह नचेति संबंधस्य
भावार्थत्वान्नानुष्ठेयत्वेत्यर्थः अभक्षणादिकार्यमितिनिविधिपरत्वमेवनिषेधवाक्यस्यकिंतस्यादित्याशंक्या

प्रतिषिद्धानिष्टफलसंबंधश्चवेदादेवविज्ञायते नचानुष्ठेयः सः नचप्रतिषिद्धविषयमकर्तव्यता
स्याःकरणादन्यदनुष्ठेयमस्तिअकर्तव्यताज्ञाननिष्ठत्वेनहिपरमार्थतःप्रतिषेधविधीनांस्या

ह नवेति नस्यापिकार्यार्थत्वेविधिनिषेधभेदभंगान्नअभ्यासत्वसंबंधाभावबोधनेमुख्यस्यार्थान्तरेत्वनोलक्षणा
यानान्निषिद्धविषयेरागादिनाप्रसक्तक्रियावतोनिषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्यनिषेध्यकर्तरकरणात्मसत्कार्न
यानिष्टफलक्षिताद्दोदासिन्यादन्यदनुष्ठेयंनप्रतिभातीत्यर्थःभावविषयकर्तव्यत्वविधीनामथोऽभावविषया
निषेधानामितिविशेषमाशंक्याह अकर्तव्येति अभावस्यभावार्थत्वाभावात्कर्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति

प्रतिषेधज्ञानवतोपि कलंजभक्षणादिज्ञानदर्शनात्तन्निरूढेर्निषेधाधीनत्वान्निषेधमेवक्तव्यमे [illegible] प्रमितिर्देव [illegible]
ह [illegible] आनेस्येति विषलिप्तबाणहतस्य पशोर्मांसं कलंजं तद्भक्षणं चाभिशरपयुक्तस्यात्मपानादि अभोज्यत्वमि [illegible]
भक्ष्ये अभोज्येच प्राप्ते यद् भक्ष्यज्ञानं स्मृत्या मध्येत्पन्नं तन्निषेधधीसंस्कृतस्य तद्भक्ष्यस्मृत्या बाधात् मिथ्यात्वलोदिकं [illegible]
ष्टात्तमाह [illegible] तृष्णाकापामिति तथापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ्यतामिति चेन्नेत्याह तस्मिन्निति तत्र [illegible]
वः प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः इदं तमुपसंहरति तस्मादिति [illegible]

[illegible] यात्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्योऽभोज्योवाप्रसक्तप्रस्थितेकलंजाभिशस्तान्नादाविदं भक्ष्यम् [illegible]
भोज्यमिति वाऽज्ञानमुत्पन्नं तद्धि षष्ठ्याप्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते मृगतृष्णिकायामिव पयोज्ञानं तद्धि ष
यपाद्यात्मविज्ञानेन तस्मिन्नाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेनार्थंकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवतीति
परीतज्ञाननिमित्ताया प्रवृत्तेर्निरुद्धेरेष नपुनर्यत्नः कार्यस्तदभावेनस्मात्प्रतिषेधविधीनां [illegible] पार्थ्या
त्मज्ञाननिष्ठत्वेन पुरुषस्योपारतिष्ठत्वार्थपत्ति तथेहापि परमात्मादिपार्थ्यात्मज्ञानविधीनां
वनमात्रपर्यवसानत्वेनस्यान्यथा न हि ज्ञानसंस्कृतस्य तद्धि परीतार्थज्ञाननिमित्तानां प्रवृत्तीनामनर्था [illegible]
न स्याद्यमानत्वात्परमात्मादिपार्थ्यात्मज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तन्निमित्तविज्ञाने बाधिते [illegible] स्यात्

शंकितमाह नन्वेति न केवलं तत्तमस्यादिवाक्यानां सिद्धवस्तुमात्रपर्यवसानता किन्तु सर्वेषामेव तत्त्व [illegible]
पि सिद्धमितीत्याह नन्वेति अकर्तृभोक्तृब्रह्माहमिति ज्ञानसंस्कृतस्य प्रवृत्तीनामभावस्यादित्यसंबंधः तस्माद् [illegible]
भावाद्धि परीतार्थो यस्य कर्तृत्वादिज्ञानस्य तन्निमित्तानामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वादिति हेतुः कदाचि [illegible]
त्यागप्रमभावः स्यादत आह परमात्मादीति भ्रान्तिप्राप्तम [illegible] क्षणादिनिरासेन निवृत्ति निषेधतयोनिषेधवा
क्यमनत्वनन्तमादेरपि प्रसंगज्ञानोत्थकर्तृत्वादिनिवर्तकत्वेन मानत्वोपपत्तिरिति समुदायार्थः [illegible]

३५

दृष्टा ह्यगंतदोषेति कश्चो यैष्पमाणांकते नन्विति नहि निषिद्धत्वादनर्थार्थत्वमेव यद्दुःखपर्यवसायित्वं नत्वविहित्वमेवेति । निषेधेकृते नरकसंस्कारद्वाराऽसंपादितस्मृत्याशास्त्रीयज्ञानेन विपरीतज्ञानेनबाधितेन तत्कार्यप्रवृत्त्यसंभावो निमित्ताभावेनैमित्तिकाभावस्यायेनयुक्तो नतथाग्निहोत्रादिप्रवृत्त्यसंभावो युक्तो ज्ञानविदाग्निहोत्रादिनकृत अधिमिति निषेधानुपलंभादित्यर्थः नतमस्यादिवाक्येनार्थान्निषिद्धमाग्निहोत्रादीतिमन्वानः समाधमाह

ननुकलंजादिभक्षणादेरनर्थार्थत्वेन वस्तुयाथात्म्यज्ञानस्मृत्यात्माभाविकेन दृष्टत्वादिविपरीतज्ञाने निवर्तितेन भक्षणाद्यनर्थप्रवृत्त्यसंभाववत् अप्रतिषेधविषयत्वाच्छास्त्रविहितप्रवृत्त्यसंभावो नयुक्त इति चेन्न विपरीतज्ञाननिमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्यां तुल्यत्वात्कलंजभक्षणादिप्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वमनर्थार्थत्वं च यथा तथा शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि तस्मात्परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनानर्थार्थत्वेन च तुल्यत्वात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने निवर्तिते युक्त एवाभावः ननु तत्र युक्तो नित्यानां तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वादनर्थार्थत्वाभावाच्चाभावो नयुक्त इति चेन्न अविद्यारागद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात् ॥ ७ ॥

यथा स्वर्गकामादीनां शास्त्रीयप्रवृत्तीनां गर्भवासादिहेतुत्वादनर्थार्थत्वमहंकर्तेत्याद्यभिमानकृतत्वेन विपरीतज्ञाननिमित्तत्वं एतदेवदर्शनावतरणेन स्पष्टयति कलंजेति काम्यानामज्ञानहेतुत्वानर्थार्थत्वाभ्यां विदुषस्तेषु प्रवृत्त्यसंभावो युक्तो नित्यानां तु शास्त्रमात्रप्रयुक्तानुष्ठानत्वाज्ज्ञानकृतत्वप्रसंगाभावात् अनर्थं धमितः कर्तृत्वअज्ञत्वेषु प्रवृत्त्यसंभावो युक्तो न भवतीत्याशंकते नन्विति नित्यानां पुनः शास्त्रमात्रकृतानुष्ठानत्वात् सिद्धमिति परिहरति नेत्यादिना

न्तरेवप्रपंचयति ॥ति अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मितादि क्लेशचतुष्टयोक्तिः तैरागद्वेषादिभिजनित [illegible]
वक्रमेणरागद्वेषवतः पुरुषस्येष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारं च वांछतस्तयोरेव रागद्वेषाभ्यामिष्टमेभूयाद [illegible]
मनाभिप्रेरितात् विशेषप्रवृत्तियुक्तानि त्यानि विधीयन्ते स्वर्गकामः [illegible] काम [illegible] निषिद्धानि [illegible]
केवलशास्त्रानिमित्तत्वमित्यर्थः किं च काम्यानां दृष्टवत् नित्यानामपि तद्दृष्टं [illegible] प्रयोग [illegible]
स्वरूपे विशेषाभावादित्याह न चेति कथं तर्हि काम्यनित्यविभागस्तत्राह कर्तृगतेनेति स्वर्गादि [illegible] काम [illegible]

[illegible] स्वर्गकामादि दोषवतो दर्शपूर्णमासादीनि काम्यानि कर्माणि विहितानि तथा सर्वानर्थबीजाविद्या
दिदोषवतस्तज्जनितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररागद्वेषादिदोषवतश्च तत्प्रेरितात् विशेषप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्ति
परिहारार्थिनो नित्यानि कर्माणि विधीयन्ते न केवलशास्त्रनिमित्तान्येव नत्वाग [illegible] कर्मा [illegible]
स्यपशुवेधसोमानां कर्मणां तत्र काम्यनित्यत्वविवेको लिंकर्तृगतेन न हि स्वर्गादिकामः [illegible]
याविद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिना तद्र्थं प्रवृत्तिमन्तो नित्यकर्मप्रवि [illegible]
न च रमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शमोपायमन्तरेण किंचित्कर्म विहितमुपलभ्यते न [illegible]
दिसर्वसाधनविज्ञानोपमर्दनेन ह्यात्मज्ञानं विधीयते

पार्थिनः काम्यविधिरिष्टमेभूयादनिष्टं माभूदित्यविशेषकामप्रेरितान् विशेषितश्च [illegible] मनो नित्यविधिविषयः [illegible]
दिदोषवतो नित्यानि कर्माणीत्युक्तं परमात्मज्ञानवतोपि यावज्जीवमध्ये तल्लेपमनुपपत्वादि [illegible]
विरक्तविषयत्वान्नैवमित्याह परमात्मेति योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इति स्मृते ज्ञानपरि [illegible]
राणां कर्मोपशमएव प्रतीयते न तथा कर्मविधिरित्यर्थः न केवलं विहितं नोपलभ्यते न संभवति [illegible]
नेति यद्यात्मज्ञाने संसारी किं तु अकर्त्रभोक्तृ ब्रह्मास्मीति निश्चयात्तावन्नेतरादेव तावत् संप्रदान [illegible]
रिणोत न सर्वमुपमृदितं भवति न तत्कथं मकर्त्रात्मज्ञानवतः संभवति कर्मविधिरित्यर्थः ॥

वृ॰भा॰ उपपन्न इति नमपि वासनावशादुद्भविष्यति तन्न विदुषोपि कर्मविधिः स्यादित्याशंक्याह नचेति वासनावशादुद्भूतस्या टी॰ ३॥ १

३६ भासत्वादात्मस्मृत्या पुनः पुनर्बोधाच्च विदुषो न कर्मप्रवृत्तिरित्यर्थः किंचानवच्छिन्नब्रह्मात्मनीति स्मरतस्तदात्मक

स्य देशादिसापेक्षकर्मनिरवकाशमित्याह नहीति विदुषो भिक्षाटनादिवत्कर्मावसरः स्यादिति शंकते भो

नष्टोपमर्दिना क्रियाकारकादिविज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिरुपपद्यते विशिष्टक्रियासाधनादिज्ञानपूर्वक

त्वात् क्रियाप्रवृत्तेर्नहि देशकालाद्यनवच्छिन्नाखण्डाद्वयादिब्रह्मप्रत्ययधारिणः कर्मावसरोऽस्ति भोजन

नादिप्रवृत्त्यवसरवत्स्यादिति चेन्नाविद्यादिकेवल दोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरेव च पक्षान्तरानुप

त्तेः ननु तथापि पतनं कदाचित्क्रियते कदाचिन्न क्रियते चेति नित्यकर्मोपपद्यते॥ राम राम राम राम॥

जनादीति अपरोक्षज्ञानवतो वा परोक्षज्ञानवतो वा भोजनादिप्रवृत्तिर्नोक्ता अनभ्युपगमात् न भोजनादौ

विधानानुवृत्तिमात्रत्वादग्निहोत्रादेरविधिनाभिमाननिमित्तस्य तथात्वानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह नेति नापि [illegible]

परोक्षज्ञानिनः शास्त्रानपेक्षक्षुत्पिपासादिदोषकृतत्वात् न प्रवृत्तेरिष्टत्वात् इत्याहो विद्या [illegible]

अग्निहोत्राद्यपि तथा स्यादिति चेत्तत्राह नत्विति

भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तिर्विरुद्धमिति केवलेति ननु तथेत्यादि प्रपंचयति शास्त्र[illegible]मिति हि शास्त्रविहितकालाद्यपेक्षत्वान्नित्यानाम दोषप्रभवत्वं भवेदित्याशंक्याह दोषेति एवं दोषत्व[illegible] नत्वेपि नित्यानां शास्त्रापेक्षत्वात्कालाद्यपेक्षत्वमविरुद्धमित्याह एवमिति भोजनादेर्दोषकृतत्वेपि [illegible] द्वेष्यपत्नीनां च ऋतुगुणमित्यादि नियमवद्विदुषो [illegible] होत्रादिनियमोपि स्यादिति शंकते न[illegible] विदुषो नास्ति भोजनादिनियमो निष्कान्तविधित्वान्न चैवं सति पक्षे एवेष्टापत्तिः अप्रमाणीनाविज्ञ[illegible]

केवलदोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिकर्मणो नियतत्वं स्याद्दोषोद्भवाभिभवयोरनियतत्वात्काम[illegible] काम्येषु शास्त्रनिमित्तकालाद्यपेक्षत्वान्नित्यानामनियतत्वानुपपत्तिर्दोषनिमित्तत्वेसत्यपि [illegible] माग्निहोत्रस्य शास्त्रविहितत्वात्सायंप्रातः कालाद्यपेक्षत्वमेवं न भोजनादिप्रवृत्तेर्नियम[illegible] दिति चेन्न नियमस्याक्रियात्वात्क्रियायाश्चाप्रयोजकत्वान्नासौ ज्ञानस्यापवादकर ॥ २॥

नाहिंसानन्तरो विदुषो विद्योत्पत्तेः विद्यावस्थायामप्यसतीयत्नेप्यज्ञानवश[illegible] दशायां कृत [illegible]
भावाद्बुधिनानुसृते श्राग्निहोत्रादेस्त्वनाभासत्वान्न बाधितानुवृत्तिरित्याह नेति किंचादि[illegible]
[illegible] यांविधिर्निरूपणामेषनियमत्वेषां विधिनिषेधगोचरत्वान्न च तेषां मध्ये[illegible] ज्ञानोदयपरिणीतानां [illegible]
रूपस्य स्वयं क्रियात्वाभावान्नापि स[illegible]क्रियामाक्षिपन्तं ह्यविद्याप्रतिक्षिपन्ति अर्थानिरूपणात्मनस्तद[illegible]
नियमस्येति

कर्मसु रागादिमतोऽधिकाराद्दूरस्य संन्यासाधिकाराज्ज्ञाननिष्ठो हेत्वभावादेव कर्माभावात्तस्य भोजनाद्यनुष्ठानं तस्मात्
रेः सर्वव्यापारोपरमात्मकस्य ज्ञानहेतोर्निवर्तकत्वेन प्रामाण्यं प्रतिपादितमुपसंहरति तस्मादिति तस्य विधिरूपस्य
वाक्यांतरस्य निषेधवाक्यवज्ज्ञानहेतोस्तद्धेतोर्वा धिमित्याह ज्ञानधर्मित्वादशेषव्यापारनिवर्तकत्वेन तु रक्षणस्तु
निष्ठस्य मुक्तं प्रामाण्यमित्याह ज्ञानधर्मे हेत्वभावे फलाभावन्यायेन सर्वकर्मनिवृत्तेरित्यर्थः तन्मादोषात् हेतुमेतस्य
रूपाति ... प्रवृत्तीति यथा प्रतिषेधो मद्यपानादेः प्रतिषेधशास्त्रवशात् स्वभावस्तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य म

तस्मात् परमात्मयाथात्म्यज्ञानविधेरपि तद्रूपतीनस्थूलत्वादिज्ञाननिवर्तकत्वात्तस्यामथ्याऽऽत्मवेकर्भप्र
तिषेधविधिवत् अर्थवत्त्वं संपद्यते कर्मप्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वाद्यथा प्रतिषेधविषये तस्मात् प्रतिषेधविधिवत्तत्त्व
स्तु प्रतिपादनं तत्परत्वं च सिद्धं शास्त्रस्य १॥

ऽऽत्मकर्मत्वेपि प्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्प्रामाण्यमपि तुल्यमित्यर्थः प्रतिषेधशास्त्रसाम्येन तत्त्वमस्यादिशास्त्रं
स्योऽयमानेनार्थेन निवृत्तिनिष्ठत्वं स्यान्न वस्तुप्रतिपादकत्वमित्याशंक्याह तस्मादिति प्रतिषेधादि प्रसक्तक्रिया
निवर्तनेन तस्य उपलक्षितोदासीनात्मके वस्तुनि पर्यवसानात्तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापि वस्तुप्रतिपा
दकत्वमविरुद्धमित्यर्थः वेदान्तानामिष्टं प्रामाण्यवत् अर्थवादादीनामप्यप्रामाण्यमपि संवादविसंवादि
योरभावे तात्पर्याभावात्सिद्धौ सिद्धौ विगुणादिगुणवनीप्राणदेवतेति निपकारार्थः॥

ज्ञानमिह परीक्ष्यमाणमित्येतत् प्रसंगागतं विचारं परिसमाप्य नेह वाचमित्यादि व्याचष्टे नेदेवा इति अचेतना वाचादिः [illegible] तत्वाद्यति वागभिमानिनीमिति नियोक्तृणां देवानामभिप्रायमाह वाग्देवतेति नन्वौद्गात्रं कर्म जपमंत्रप्रकाशं देवतानि वेनैयिष्यति न तु वाग्देवतेति तत्राह नामेवेति असतो मा सद्गमयेति जपमंत्राभिधेयां देवतां इति पूर्वेणा संबंधः वागाद्यात्म कर्तृत्वादि दृष्टोपनोऽर्थवादस्तात्पर्यमाहात्मेति आत्माश्रये कर्तृत्वाद्यवभासमानेन एवं वागाद्याध्य मधुकमित्याह कस्मादिति परस्य जीवस्य वा कर्तृत्वादि विवक्षितमिति विकल्प्याद्यं दूषयति यस्मादिति विचारं दृष्टा

नेत्याह एवं निश्चित्य वाचं वागभिमानिनीं देवतामूचुरुक्तवंतस्त्वन्न आगाय उद्गायोद्गात्रं कर्म कुरु त्वया देवता निर्वर्त्यमौद्गात्रं कर्म दृष्टवंतस्तामेव च देवतां जपमंत्राभिधेयामसतो मा सद्गमयेति अत्र चोपासनायाः कर्मणश्च क र्तृत्वेन वागादय एव विवक्ष्यंते कस्माद्यस्मात्परमार्थतस्तत्कर्तृकत्वं हि विषय एव च सर्वो ज्ञानकर्मसंव्यवहारः

नेह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गायेति

वक्ष्यति हि यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदित्यात्मकर्तृत्वाभावं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति उपसंहरिष्यति यात्मान्यः स मादिक्रियाकारकफलजातं त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्मेत्यविद्याविषयमेवाख्यायानुयत्परं परमात्माख्यं विद्या विषयमनामरूपकर्मात्मकं नेति नेतीति नेतिरप्रसंगेनोपसंहरिष्यति एतद्वै तदक्षरम् एमएमएमएमएम

वागादिसंघातस्य क्रियादिशक्तिमत्वात्कर्तृत्वादि तद्योगित्वात्मानमात्मनः स्वतन्त्र स्यानतराश्रयत्वमित्यर्थः किं वा विद्याश्रयः सर्वोपि व्यवहारोऽनतर्हीनेपरस्मिन्नवतरतीत्याह न हि विषय कर्तृत्वाशास्त्रार्थवत्वादिन्यायेन कर्तृत्वमात्मनो गीकर्तव्यमित्याशंक्य यथा च तक्षोभयथेति न्यायाद्दोपाधिकं कर्तृत्वमित्यभिप्रेत्याह वक्ष्यति हीति [illegible] पद्जन्म विद्याविषयः सर्वो व्यवहार इति तत्र कृत्स्नशेषमनुकूलयतीत्याह यत्रेति इत्यन्यपरस्मिन्नात्मनि कर्तृत्वादिव्यवहारो नास्तीत्याह अथ तावदस्ति अनामरूपकर्मात्मकमित्यस्मादुपरिष्टान्नमदमथा हर्तव्यं पृथगविद्याविषयात् क्रियाकारकफलजातादि

माभूत्स्वस्मात्मा कर्तृत्वाद्यात्मयोजीवत्वस्यादित्यादि द्वितीयमाशंक्याह पतित्वेति जीवशब्दवाच्यस्य विशिष्टस्य कार्यकरणत्वा
न्नतात्त्विकं कर्तृत्वादिकं किंतु तद्द्वारात्मस्वरूपे समारोपितमिति भावः आत्मनि तात्त्विककर्तृत्वाद्यभावे फलितमर्थं वादता
त्पर्यमुपसंहरति [illegible]मादिति तात्पर्यमर्थवादस्योक्त्वा निपुणपावाः देवतयाप क्रांतं तदुपन्यस्यति तथेत्यादिना उ
द्गातृत्वं जपमंत्रमकाण्डपतितत्वात्मनो गीतस्य वायुद्वाने प्रवृत्तावेतयाकृष्टिरुपकारो देवानामुद्गानेन निर्वर्तित य
स्य वचनाली निशंकते [illegible] पुनरिति वदनादिव्यापारस्य तत्र सुखविशेषः संघातस्य निष्पद्यते स एव कार्यविशेष इ
त्याह [illegible]मनरति योवाचीति प्रतीकमादाय व्याख्यायते कथंपुनर्वाचो वचनं चक्षुषो दर्शनमित्यादि तानि ध्यात्यप

श्यतु वागादिसमाहारोपाधिपरिकल्पितः संघातायोत्मानं चवागादिसमाहारपक्षपातिनमेव दर्शयितुं नातेभ्य इत्य
तेभ्यः समुत्थापनात्मेवानुविनश्यतीति तस्मात्पुण्यवागादीनामेव ज्ञानकर्मकर्तृत्वफलप्राप्तिर्विवक्षानयोमिति
घात्वनिर्दिष्टे रूकावाके भ्योर्थभोऽर्थायोदगायदुद्गानं कृतवनीकः पुनरहोः देवेभ्योर्थाया हानकरणस्य

तथेतितेभ्योवाउदगायद्योसाद्विभोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदतितदात्मने

तानिर्वर्तितः कार्यविशेषस्तत्कथने योवाचितिमिनभूतानां वागादिसमुदायस्य उपकारोनिष्पद्यते वद न हि
व्यापारेणसर्वे च सर्वेषां ह्यासौ वागवदनाभिनिर्वृत्तो भोगः फलं तं भोगं साह्निषु पवमानेषु कृतवान शिष्टेषु नव सु
स्तोत्रेषु वाक् निकमात्विज्यं फलं यत्कल्याणं शोभनं वदति वृणां तमभिनिवर्तयति तदात्मने महामेव तत्र मसाधारणं
तारे वतायाः कर्मयत्सम्यग्वर्णानामुच्चारणमत तत्र देवविशेष्यते॥ लं सर्वसाधारणमित्याशंकार्यभवमनुह

त्याह सर्वेषामिति किंच देवार्थमुद्गायं गावाचः स्वार्थमपि किंचिदुद्गानमस्ति तथा वउज्जगोतेरो मे दूदृश्यम्रा
णं तत्त्रिषु पवमानास्त्रेषु स्तोत्रेषु याजमानं फलमुद्गानेन कृत्वा वशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु यत्कल्याण वदनं ना
मर्थ्यं तदात्मने स्वार्थमेवागायदित्याह तं भोगमिति ऋत्विजां कीलत्वान्न फलसंबंधः संभवतीत्याशंक्याह [illegible]
कमिति अथात्मनेन्नाद्यमागायेदितिश्रुतमित्यर्थः कल्याणवदनसामर्थ्यस्य स्वार्थत्वसमर्थयते तद्धेति [illegible]

कल्याणवदनं वा वो साधारणं चेत्कस्तर्हि योवाचीत्यादेर्विषय इत्याह पत्विति वाङ्देवताया मसुराणामवकाशं द
र्शयति [illegible] तिस्वार्थपरार्थे वोद्गानेसतीति यावत् कल्याणवदनस्यात्मना वाचेवसंवंधेयोपमास्ति गोभिर्निवेशः स
एवावसरो देवताया आत्मनवसरं प्राप्येत्यर्थः अवसरमेव आकरोति रुद्धिमिति अस्मानतीत्येतिसंबंधः कोसावस

पात्कल्याणं वदतीति यत्तुवदनं कार्यं सर्वसंघातोपकारात्मकं तद्याजमानमेव तत्र कल्याणवदनात्मसंबंधः
गावसरं देवतापारं प्रति लभ्यतेविदुरसुरः कथमनेनोद्गात्रानोस्मात्स्वाभाविकं ज्ञानकर्मे चाभिभूयातीयात्
ह्यजनितकर्मज्ञानरूपेणज्योतिषोद्गात्रा मानात्येष्यंतीति अभिगमिष्यंती त्येवं विज्ञाय तमुद्गातारमभिद्रुत्याभि
ते विद्धरनेन वैन उद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन् सयः सपाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदतिसएव
सपाप्मा २॥

गम्यतेनासंगलक्षणेन पाप्मना अविधन्नाद्विनवंतः संयोजितवंत इत्यर्थः सयः सपाप्मा प्रजापतेः पूर्वजन्मा
वस्थस्य वाच्चि क्षिप्तः सएव प्रत्यक्षी क्रियतेको सौ यदेवेदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति [illegible]
पुक्तोः सभ्यवीभत्सानृतादीनि छन्नपि वदति

ए सा यत्स्वाभाविकमिति तत्रोपायमुपन्यस्यति सा ह्येति असुरानभिभूयकेनात्मना देवाः
विवक्षायामाह ओंतिष्ठेति प्रजापतेर्वाग्विपाप्मा क्षिप्ता सुरैरितिकुतो वगम्यतेतत्राह सयः सपाप्मेति प्रतिवेद इव
दनमेव पाप्मेत्युक्तम हष्टस्यापि क्रियानिरिक्ततांगीकारादित्याशंक्याह येनेति एमरामदएम्हएमरामएमराम

असभ्यासभानहं स्त्रीवर्णनादिवीभत्सभयानकं प्रेमादिवर्णनं अनृतमयथादृष्टवचनं आदिशब्दात् मिथुनत्वं गृह्यते इति
मत्प्रजापतेर्वाचि पाप्मत्वेमानमुक्तं भवतीत्याशंक्याह स एव स पाप्मेति आकरोति अनेनेति प्राजापत्यासु प्रतिपन्नेनास
त्यवदनादिना लिंगेन तद्वाचि पाप्मानुमीयते विमतं पाप्मपूर्वकं प्रतिकूलधीविषयत्वाद्दुःखवत् यः स पाप्मा प्रजास्वा
अनुमितः स एव प्रजापतिवाचि पाप्मानं गमयति विमतं कारणपूर्वकं कार्यत्वाद्घटवत् न च प्रजागतं दुरितं प्राज्ञा

अनेन कार्येणाप्रतिरूपवदनेनानुगम्यमानः प्रजापतेः कार्यभूतासु प्रजासु वाचि वर्तते स एवाप्रति
रूपवदनेनानुमितः सः प्रजापतेर्वाचि पाप्मा कारणानुविधायि हि कार्यमिति
गतः

[illegible] पत्यं तद्धि नाहेतुकं तस्मादेवस्यात्कारणानुविधायित्वात्कार्यस्य न च तत्कारणोऽपि परस्मिन्प्रसंगो ज्ञा
पविद्धमिति शंकते न च न हैवैदेवान्पापं गच्छतीति श्रुतेर्नैसर्गे पिपाप्मवेधः तस्य फलावस्थस्य पापत्वे पि यजमानः
वस्थस्य तज्ज्ञानादिस्वार्थः आद्याभ्यां कारणस्य पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यावस्थत्वमुच्यते उत्तराभ्यां तत्का
र्यस्य पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारणस्थत्वमिति विभागः

वागादेवतायाजपमंत्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वंवचनेनेतिनिर्धार्यअवशिष्टप्राणादिषुअनुपास्यतामाह अथेत्यादिना परीक्षाफलनिरूपणं ॥
प्राणादिदेवतानांचेति अनुपास्यत्वेहेतुमाह जरेति ॥ जरः कार्यकारणसंघातस्तस्मिन्न व्यापकत्वेनपरिछिन्नत्वं अतस्मादनुपास्यत्वं ज
पमंत्राप्रकाश्यत्वंवेत्यर्थः उक्तेरिंद्रियैरनुक्तेंद्रियाण्युपलक्षणीयानीतिविवक्षितोपसंहरति एवमिति वागादिवत्त्वगादिषु
नैववघ्राणादिदेवताउद्गीथनिर्वर्तकत्वाज्जपमंत्रप्रकाश्याउपास्याइत्येतित्क्रमेणपरीक्षितवंतोदेवानांचेतन्निश्चित्य ज
मासीद्वागादिदेवताः क्रमेणपरीक्षमाणाः कल्याणविषयविशेषात्मसंबंधासंगहेतोरासुरपाप्मसंसर्गादुद्गीथनिर्व
र्तनेऽसमर्थाः अतोऽनभिधेयाअसतोमासद्गमयेत्यनुपास्याश्चाशुद्धत्वादिनाव्यापकत्वाच्चेति एवमुखल्वित्यनुक्ता
अथहप्राणमूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेतितेभ्यःप्राणउदगायद्यःप्राणेभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याणंजि
घ्रतितदात्मनेतेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपंजि
घ्रतिसएवसपाप्मा ३ अथहचक्षुरूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेतितेभ्यश्चक्षुरुदगायद्यश्चक्षुषिभोगस्तंदेवेभ्य
आगायद्यत्कल्याणंपश्यतितदात्मनेतेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितम भिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्सयःसपा
प्मायदेवेदमप्रतिरूपंपश्यतिसएवसपाप्मा ४ अथहश्रोत्रमूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेतितेभ्यःश्रोत्रमुदगायद्यः
श्रोत्रेभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याणंशृणोतितदात्मनेतेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्य
पाप्मनाविध्यन्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपंशृणोतिसएवसपाप्मा ५ अथहमनऊचुस्त्वंनउद्गायेतितथेति
तेभ्योमनउदगायद्योमनसिभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याणंसंकल्पयतितदात्मनेतेविदुरनेनवैनउद्गात्रा
त्येष्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपंसंकल्पयतिसएवसपाप्मैवमुखल्वे
तादेवताःपाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाःपाप्मनाविध्यन् ६ ॥ अथैतास्त्वगादिदेवताः क्रमेणपरीक्ष्यमाणाः
कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनादेवंवागादिवद्देवताःपाप्मनाविध्यनुपाप्मनाविध्यवंतइत्युक्तंतस्मात्ता
रुपासृजन् पाप्मभिःसंसर्गकृतवंतइत्येनद्वागादिदेवताउपास्येति मृ निगमनापाकरणाःसंतोदेवाःक्रमेण
कल्याणभावात्पापवेधोस्तीत्याशंक्याह कल्याणेति पाप्मभिरुपासृजन्पाप्मनाविध्यन्नित्यनयोरभिधान
साधकव्याख्यानमाख्येयभावात्तेनेवमित्याह रक्षितइत्युक्तमिति संप्रतिमुख्यप्राणस्यमंत्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वंच
वक्तुमुत्तरवाक्यमुपादायव्याकरोति वागादीति क्रमेणोपासीनाइतिसंबंधः एमएमएमएमएम ॥ एमएमएमएम ॥

वागादिषु नैराश्यानंतर्यमथशब्दार्थः विवक्षितार्थज्ञापको ... देहं न त्यजत्यपान्यापारोऽभिनयः दोषसंसर्गिणां दो

अथानंतरं ह इममिमं स्वमिन मध्यदेशं नार्थमासन्यं आसनेभवमासन्यं मुखांतर्बिलस्थं प्राणमूचुः त्वं न उद्गायेति तथेत्येवं शरणमुपगतेभ्यः स एष प्राणो मुख्य उदगायदिति पूर्ववत् पाप्मनाविव्यत्सन्ते धनकं तु मिथ्यवंतस्तच दोष संसर्गिणां संतं मुख्यं प्राणं स्वेनासंगदोषेणावागादिषु लब्धावसराः तदभ्यासानुवृत्त्या संश्लिष्यमानाः विनेशुः

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्राती मतीनिति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविव्यत्सन्स यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैवं हैव विध्वंसमाना विष्वंचो विनेशुः

विनेशुः विध्वस्ताः कथमिवेति दृष्टांत उच्यते स यथा स दृष्टांतो यथा लोके अश्मानं पाषाणमृत्वा प्राप्य लोष्टः पांसुपिंडः पाषाणचूर्णनायाश्मनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत विस्रंसेत विचूर्णीभवेदेवं हैव यथायं दृष्टांत एवमेव विध्वंसमाना विशेषेण ध्वंसमाना विष्वंचो नानागतयो विनेशुः विनष्टा यतः

तेषां संसर्गं कर्तुमिच्छा कुतो जायते त्वाशंक्याह स्वेनेति तदभ्यासानुवृत्त्या तस्य पाप्मसंसर्गकरणस्याभ्यासानु त इत्याचन उक्तमर्थं दृष्टांतेन स्पष्टयति कथमित्यादिना एवमेवमर्थ एवमेव

असुरनाशेनासंगजनितपाप्मवियोगे हेतुमाह असंसर्गेति वक्ष्यमाणोऽसोऽग्निरभवदित्यादिनेति शेषः [illegible]
शितानां तेषां वचुतोऽग्न्यादिरूपत्वमित्याशंक्याह पूर्वमपीति नतर्हि तेषां परिच्छेदाभिमानः स्यादित्याशंक्याह स्वा
भाविकेनेति परिच्छेदाभिमानादग्न्याद्यात्माभिमानस्य बलवत्त्वं सूचयति शास्त्रेति नकेवलम्. नामो
वासुराणामसंसर्गधर्मिप्राणाश्रयाद्विनाशः किंतु तत्तुल्यजातीयानामपीत्यभिप्रेत्याह किंचेति वागादी

ततस्तस्मादसुरविनाशाद्देवत्वप्रतिबंधभूतेभ्यः स्वाभाविकासंगजनितपाप्मभ्यो वियोगादसंसर्गधर्मि
मुख्यप्राणाश्रयबलाद्वेव वागादयः प्रकृता अभवन् किमभवन् स्वं देवतारूपमग्न्याद्यात्मकं वक्ष्यमा
णं पूर्वमप्यग्न्याद्यात्मान एव संतः स्वाभाविकेन पाप्मना तिरस्कृतविज्ञानाः पिंडमात्राभिमाना आ

ततो देवा अभवन्परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥

सत्त्वेन पापवियोगात् उज्झित्वा पिंडमात्राभिमानं शास्त्रसमर्पितवागाद्यग्न्याद्यात्माभिमाना बभू
वुरित्यर्थः किंच ते प्रतिपक्षभूता असुराः पराभवन् इत्यनुवर्तते पराभूता विनष्टा इत्यर्थः यथा पुराकल्पे तद्
गौणिनः पूर्वयजमानः

नामग्न्यादिभावापत्तिवचनेन तत्संहतस्य यजमानस्य देवताप्राप्तिरासुरपाप्मध्वंसश्च फलमित्युक्तं तद्
कल्पीययजमानस्यापि प्रायशास्त्रित्वाद्यथोक्तफलवत्त्वेऽपि नेदानींतनस्येति शंकायां परास्य भवत्या
दिश्रुतिमवतारयति यथेति पूर्वकल्पनाप्रकारेण पूर्वजन्मस्थो यजमानः शास्त्रप्रकाशितवत्तमः [illegible]
नित्यं प्रतिपन्नोपयोगेति संबंधः ॥

पूर्वयजमानस्यस्यात्मा अतिक्रान्तकालिक इति पुराकल्पमेव दर्शयति एतामिति तेनेति स्फुटं तेनैव
न्तेनैव विधिनाभ्युतिप्रकाशितेन क्रमेणामुत्रप्राणमात्मत्वेनोपगम्येति शेषः सपत्नो भ्रातृव्यः तस्य द्विषन्ने
ति कुतो विशेषणमर्थसिद्धत्वाद्द्वेष्यस्येत्याशंक्याह यत इति तस्य हेतुत्वमिषमेहेतुमाह पारमार्थिकेति अप

अतिक्रान्तकालिकः एतामेवाभ्यारिकारूपां श्रुतिं दृष्ट्वानेनैव क्रमेण वागादिदेवताः परीक्ष्य ताभ्या
पोष्मासंगपाप्माख्यदोषवत्त्वेनादोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य वागाद्याध्यात्मिकपिंडमात्रप
रिच्छिन्नात्माभिमानं हित्वा वैराजपिंडाभिमानं वागाद्यग्न्याद्यात्मविषयं वर्तमानप्रजापतित्वप्राप्त्या प्र
काशितं प्रतिपन्नः तथैवायं यजमानस्तेनैव विधिनाभ्यस्य प्रजापतित्वरूपेणात्मनापरोक्षस्य प्रजा
पतित्वप्रतिपक्षभूतः पाप्माभ्रातृव्यो भवति यतोऽद्वैतापि भवति किञ्चिद्वा भ्रातृव्यो भवत्यादित्वाय
त्तिश्च विषयासंगजनितः पाप्मा भ्रातृव्यो द्वेष्टा च पारमार्थिकात्मस्वरूपतिरस्करणहेतुत्वात्
स च पराभवति विशीर्यते लोष्ठवत् प्राणपरिष्वङ्गात् कस्तेनाफलमित्याह य एवं वेद यथोक्तं प्राण
मात्मत्वेन प्रतिपद्यते पूर्वयजमानवदित्यर्थः

रिच्छिन्नदेवतात्वमत्र पारमार्थिकमात्मस्वरूपं विवक्षितं तत्तिरस्करणकारणत्वात् उक्तपाप्मनो विशे
षणमर्थवदिति शेषः यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्यादौ इति प्रसिद्धार्थोपन्यासेन विधिपरत्वाकांक्षेत
विद्यादिति विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह यथोक्तमिति

फलवत्तथानोपास्ते र्न त्वात्ते होचुरित्याधुनस्वाक्यं गुणोपासिनपरमित्याशंक्याह फलमिति फलवत्प्रधानविधिमु
क्त्वासं[illegible]प्रसाख्यायिकामेवाश्रित्य गुणविशिष्टप्राणोपासनमाहानंतरश्रुतिरित्यर्थः शंकोत्तरत्वेन केन रग्रंथमवतार
यति [illegible]त्वेति विशुद्धत्वस्योक्तत्वाद्धेतंतरं जिज्ञास्यमिति द्योतयितुं वशब्दः करणानां कार्यस्यतद्वयवानां च प्राणो
पस्मादात्मा व्यापकस्तस्मात्मरणवाश्रितिनत्वाद्रूपपत्तिनिरूपणार्थनस्य व्यापकत्वमित्यनद्वयमाख्यायिकाः [illegible]

[illegible]मुपसंहृत्याधुनाख्यायिकारूपमेवाश्रित्याह कस्मात्तहेतो वागादीन्मुक्त्वा मुख्य एव प्राण आत्मत्वेनाश्र
यितव्य इत्यत्रोपपत्तिनिरूपणाय यस्माद्यं वागादीनां पिंडादीनां च साधारण आत्मेत्यनमर्थमाख्यायिका [illegible]
दर्शयन्नाह श्रुतिः ते प्रजापतिप्राणा मुख्येन प्राणेन परिप्रापित देवत्वस्त्याह ऊचुरुक्तवंतः फलावस्थाः [illegible]

तेहोचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति॥

साह श्रुतिः क्व नु इति वितर्के क्व नु कस्मिन्नुसोऽभूत् कः यो नोऽस्मान् [illegible] श्चमेवमसक्त संजितवान्देवभावमा
त्मत्वेनोपगमितवानस्मरंतीह लोके केनचिदुपकृता उपकारिणं लोकवदेवस्मरतो विचारयमाणा [illegible]
यं कारणसंघाते आत्मन्येवोपलब्धवंतः कथमयमास्येऽन्तरित्यास्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तरयं [illegible]
ह्येवतंत इति सर्वो हि लोको विचार्याध्यवस्यति तथा देवाः

यं तिष्ठति हेत्वंतरमाहेति योजना न छद्व्यत्वस्मादयं प्राणस्यात्मत्वादिमंगीकर्तुमाख्यायिकाश्रुतिरवमतजे [illegible]
जापतीति वागादयः श्चेत्प्राणमाश्रित्य फलावस्थाः तर्हि किमिति प्राणस्मरंति प्राप्तफलत्वादित्याशंक्याह [illegible]
हीति विचारफलमुपलब्धिं कथयति लोकवदिति नामेयोपलब्धिमाकांक्षाह्वारणविरूपोनि कथमिति [illegible]
नेऽस्यष्टयति सर्वो हि इति तथा देवाश्चविचार्य प्राणमास्यांतराकाशस्थं निर्द्धारितवंत इत्याह तथेति [illegible]

किमनया कथया सिद्धमित्याशंक्याह यस्मादिति उपलब्धिप्रसिद्धेः पुनः समुच्चिनोति विशेषेति सर्वानेव वागादीन् ... शेषेण आदिभावेन प्राणः संज्ञितत्वात् सर्वाम् अयास्यः साधारणं कार्यं निर्वर्तयत्यतो युक्तो यमास्यान्तराकाशे वर्तमानः सिद्ध इत्यर्थः अयास्यत्ववदाङ्गिरसत्वगुणं तदर्शयति अन्नत्र चेति सर्वसाधारणत्वादेवेति यावत् तथापि कुतोऽयमाङ्गिरसत्वसाधारणोपि तद्भसितत्वनुपलब्धेरित्याशंक्य परिहरति कथमित्यादिना अङ्गेषु चरमधातोः सारत्वप्रसिद्धेः प्राणस्य तथात्वमिति शंकित्वा समाधत्ते कथं पुनरित्यादिना कस्माच्चेदेनोरित्यादिचोद्यपरिहारमुपसंहरति यस्मा

यस्मादयमन्तराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनालिप्य वर्तमान उपलब्धेर्देवेसत्वात्तत्प्राणः अयास्योऽविषयानाश्रयात्वात्सकसंज्ञितत्वाद्वागादीन् अन्नत्वाङ्गिरसः आत्मा कार्यकारणानां कथमङ्गिरसः प्रसिद्धत्वादङ्गानां कार्यकरणलक्षणानां रसः सार आत्मेत्यर्थः कथं पुनरङ्गिरसत्वं तदयमेषोऽसप्रसरितित स्यामः हि स्माद्यापमङ्गरसत्वाद्विशेषानालिप्तत्वाच्च कार्यकारणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्माद्वागादेतय

सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ८

प्राणस्यात्मत्वेनाश्रयितव्यत्वमिति वाक्यार्थः आत्मा ह्यात्मत्वेनोपगन्तव्योऽविपरीतवत्यातश्चदः प्राप्तमित्यर्थे वाति वृत्तप्रसिद्ध्यर्थनात् स्वात्मत्वप्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति तत्परिहृत्य मतम् वागादीनां कल्याणवदन्त्यासंगवत्प्राणस्यासंगास्पदत्वाभावेन चा... ति... आङ्गिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोत्तमा वागादिद्वारेणशु

वस्तु ह्येनं स्पृष्टेरिवाशुद्धताशंकायां तेनास्याह शुद्ध एव प्राण इत्युक्तः ९

इति वाक्यार्थं प्रपंचयति आत्मा हीति प्राणस्याशुद्धत्वाद्यापकलात्वोपास्यात्वमुक्तं तस्य शुद्धत्वं वागादिवदसिद्धमित्याशंक्यते स्वात्मत्वमिति शंकामोक्षिप्य समाधत्ते तत्वित्यादिना शवेन स्पृष्टिपेण स्पर्शनेन स्पृष्टपरस्याशुद्धत्वादर्शनाद्वागादिसंबन्धात् अशुद्धत्वाशंका प्राणस्यो निषनीत्यर्थः तात्पर्यदर्शयन्नुक्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतारयति

नन्वत्र प्राणो नोऽन्ते स्त्रीलिंगेनार्थो नरोऽस्ति प्रतीतेरित्याशंक्याह यं प्राणमिति तस्यामूर्तस्य परोक्षत्वादपरोक्षत्वाचीक
थमेतच्छब्दो युज्यते तत्राह सैवेति कथं प्राणो देवताशब्दो न हि तस्य तच्छब्दत्वं प्रसिद्धमित्याशंक्याह देवता चेति यागे हि
वताकारकत्वेन गुणभूता प्रसिद्धा तथा प्राणोऽपि ध्यान्ये तो भवति विहितं किं यागुणत्वाद्देवतेत्यर्थः प्राणोपासनेऽपि
पफलं पापहानिरिदं तत्ताभावश्च तत्र पापहानेरेव प्रधानफलस्य तच्छ्रवणाद्धर्गुणविशिष्टप्राणोपास्तिरिह विव

सा वा एषा देवता दूर्नाम यं प्राणं प्राप्याश्मानमिव लोष्टवद्विध्वस्ता असुराः तं प्राणमृषिनिष्कृतिः सैवैषा येयं वर्तमा
नयजमानशरीरस्था देवैर्निर्धारिता यस्मात्पराजित्य देवतावसोर्यान् उपासनतः पाप्मानः कर्मभावेन गुणभूतत्वात्
तस्मात्सा दूर्नाम दूरित्येवं ख्याता नामशब्दः ख्यापनपर्यायः तस्मात्प्रसिद्धास्या विशुद्धिर्दूर्नामत्वात् नः पुन

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳ ह्यस्या मृत्युर्दूरꣳ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ९

दूर्नामत्वमित्याह दूरं दूरे हि यस्मादस्याः प्राणदेवतायाः मृत्युरासंगलक्षणः पाप्मा संश्लेषयमित्वात्
एतत्समीपस्थस्यापि दूरता मृत्योः तस्माद्दूरित्येवं ख्यातिरेव प्राणस्य विशुद्धिख्यापिका विदुषः फलमुच्यते
दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति अस्मादेवंविदः य एवं वेद तस्मादेवमिति प्रकृतं विशुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपास्ते

नेतिवाक्यार्थमाह यस्मादिति ननु तस्याः प्राणदेवतायाः दूर्नामत्वं निरूढं तत्र तच्छब्दप्रसिद्धेः नापि
किं प्राणस्य प्रसङ्गवृत्तेर्दूरत्वाभावादित्याक्षिपति कुतः पुनरिति परिहरति आहेति कथं पाप्मनोऽन्ति
नेमानस्य तन्नो दूरत्वमित्याशंक्याह संश्लेषेति उपाल्लेसदाभावप्रतीतिमात्रात् ॥

ब्रह्मज्ञानादिवत्प्राणात्मज्ञानात्फलसिद्धिसंभवे किं सदा तद्भावनयेत्याशंक्याभावनापर्यायोपासनशब्दार्थमाह आ [illegible]
मननाप्रेति दीर्घकालादरनैरंतर्यरूपविशेषणात्त्र्यविवक्षितत्वाह लौकिकेति तत्सामर्थ्यादादर्शयति यावदिति मनुष्योहमिति त
मननामेति दीर्घकालादरनैरंतर्य...
देवोहमित्यपस्यजीवत एवाभिमानाभिव्यक्तिः तस्यैव देहपातादूर्ध्वं तद्भावः फलतीत्यत्र प्रमाणमाह देवोभूत्वेति कोऽद देवा
रूपत्वेनेति किं देवोस्मीति तद्भावो भातीत्यर्थः कंडिकांतरमवतार्यं तत्कीर्तयति सा वा इति नित्यानुष्ठानात्पापहानिर्धमा
पापस्य पश्चात्ते: नचैदमुपासनं नित्यं नैमित्तिकं वा देवतात्मत्वकामिनो विधानात्कथं पापमेवं विदो दूरे भवतीत्याक्षिप
ति [illegible] पुनरिति वितीयसल्लिणात्पूर्वं ध्वंसमावश्यकं मन्वानः समाधत्ते उच्यत इति उक्तमेवव्यनक्ति इंद्रियेति इंद्रिया
णां विषयेषु संसर्गो योऽभिनिवेशस्तेनाजनितः पापापरिच्छेदाभिमानो यः परिच्छिन्नोऽप्राणात्मन्यात्माभिमानस्तेनो विर
णानेपरिच्छेदापरिच्छेदयोर्विरुद्धत्वसिद्धत्वादित्यर्थः विरोधं साधयति वागादीति पाप्मनो वागादि विशेषणत्वाभ
भासनं नामोपास्यार्थवादे यथा देवतादित्वरूपं प्रकृत्याज्ञायतेन तथा मनसोपगम्यासनं चिंतनं लौकिकप्रत्ययाव
धानेन पावकता देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति लौकिकात्माभिमानवत् देवो भूत्वा देवानप्येतीति किं दे
वोपास्यादिरूपतीत्येवमादिश्रुतिभ्यः सा वा एषा देवता दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तं कथं पुनरेवं
रोदूरे मृत्युर्भवतीत्युच्यते एवं वित्त्वविरोधादिंद्रियविषयसंसर्गासंगजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरु
ते वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वाभाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानः तस्मा
देवंविदः पाप्मा दूरं भवतीति युक्तं विरोधात् [illegible] दर्शयति ८० ॥ निर्विशिष्टेऽभिमानहेतुत्वादाधिदैविकापरिच्छि
न्नाभिमाने ध्वंसो युज्यते दृश्यते हि चंडालभांडगतस्यापि नो जलस्य गंगादिविशेषभावापन्नावपेपतनि रक्तिरशुद्ध
विषयः पाप्मा गंगायामि पवित्रतायन्योसर्गिकाज्ञानजन्यस्तदागंतुकप्रमाणज्ञानेन निवर्तते यथा रज्जुसर्पादिज्ञा
नं नैसर्गिकाज्ञानजन्यश्च पाप्मा तेन प्रामाणिकप्राणज्ञानेन तन्निवृत्तिरित्याह स्वाभाविकेति नन्वभिमानयोर्वि
रोधाविशेषाद्बाध्यबाधकत्वव्यवस्थायोगाद्द्वयोरपि मिथो बाधः स्यादित्याह शास्त्रजनितो हीति उक्तमेव पापध्वंसरूपं
द्याफलं प्रपंचयितुमुत्तरवाक्यमित्याह तदिति मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामंतस्तद्गमयांचकारेति संबंध [illegible]

कथं पाप्मा मृत्युरित्यत आह स्वाभाविकेति अपहत्येत्यत्र पूर्ववदन्वयः प्राणदेवता चेत्पाप्मानं हन्ति सदैव किं न हन्या
दित्याशंक्याह प्राणात्मेति भवतु प्राणो वागादीनां पाप्मनोऽपहन्ता विदुषस्तु किमायातमित्याशंक्याह विशेषादे
वेति अनन्ताकाशदेशत्वाद्दिशामन्ताभावाद्यत्रासामित्याद्ययुक्तमिति शंकते नन्विति श्रौतीं पदवीमनुसरन्

सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थमेतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेन्द्रियविषय
संसर्गासंगजनितेन हि पाप्मना सर्वो म्रियते स ह्यतो मृत्युः स तु प्राणात्माभिमानरूपाप्यो देवताभ्यो वि
च्छिद्यापहत्य प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहन्तेत्युच्यते विरोधादेव नु पाप्मैव विदो दूरंगमो भवति

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयांचकार

किं पुनस्तच्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्येत्युच्यते यत्र यस्मिन्नासां प्राच्यादीनां दिशामन्तोऽवसा
नं तत्तत्र गमयांचकार गमनं कृतवतीत्येतत् ननु नास्ति दिशामन्तः कथमन्तं गमितवतीत्युच्यते श्रौतवि
ज्ञानवज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशां तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो दिशामन्तो देशान्तोऽरण्य
मिति यावदित्यदोषः

ततो जनो मध्यदेशः प्रसिद्धस्तस्यापि तदधिष्ठितत्वेन मध्यदेशत्वात्तत्र्यन्तस्य जनाधिष्ठितदेशस्य पापीयस्त्वमुक्तम्
न अनन्तं जनं तदधिष्ठितं देशं चावधिं कृत्वा तेनैव निमित्तेन दिशां कल्पितत्वादनन्तत्वाभावात् पूर्वोक्तजना मिति जन
तदधिष्ठितदेशस्य चानन्तत्वात् मध्यदेशात् अन्यो देशो दिशामन्त इत्यतो न काचिदनुपपत्तिरिति परिहरति उ॰ ३

कि मित्यं सा जनेष्विसधिकाशापः क्रियनेनत्राह इतिसाम ध्योदिति देशमात्रेपाप्मावस्थानानुपपन्नेरित्यर्थः श्री
नामेवानुपपत्तिंसाधयति इंद्रियेति भवतु यथोक्तोदिशामंतस्तथावपाप्मसंसर्गोस्तु तथापि किमागानमित्यत
नयन्तस्पर्शिछेत्साज्यत्वमित्याह नमादिति निषेधहृयस्यतात्पर्यमाह जनमृत्युमपीति प्राणोपास्तिप्रकरणेनि

मनगमयिता।संदेवतानांपाप्मनइतिद्विनीयावहुवचनंविभ्यर्थात् विविधंत्यग्भावेनादधात् स्थापि
तवतीप्राणो देवता प्राणात्माभिमानभूत्येष्वसाजने ध्वितिसामर्थ्यादिंद्रियसंसर्गजो हि स इतिप्राणपाश्र
यतावगम्यते तस्मात्तमंत्यंजनंनेयान्नगच्छेत् संभाषणदर्शनादिभिर्नसंसृजेत् नतत्संसर्गेपाप्मनामस

नदासांपाप्मनोविभ्यर्थात्तस्मात्नजनमियान्नांतमियान्नेत्पाप्मानंमृत्युमन्ववायानीति १०

गे‍ःकृतःस्यात्पाप्माश्रयोहिसःनजनमितिवासेवांतदिगंतशब्दवाच्यानेयाज्जनमृत्युमपिजनमपिनदृश
विमुक्तमित्यभिप्रायःनेदितिपरिभवार्थेनिपातः ए छ जनसंसर्गेपाप्मानंमृत्युमन्ववायानीति अनु अव
अयानीति अनुगच्छेयमित्येवंभीतोनजनमंतंचयादितिपूर्वेणसंबंधः १० ॥

येधक्रनेस्तु दुपासके नेवायंनिषेधोनुष्ठेयोनसर्वैरित्याशंक्याह नेदित्यादिना इ छं भ्रूस्फल निषेधं नचेद हंकु
र्यां ततःपाप्मानमनुगच्छेयंनिषेधातिक्रमादितिसर्वस्यभयंजायतेन प्राणोपासकस्येतानःसर्वोपिपापाद्भीतो राम
नोभयंगच्छेत् वाक्यं हि प्रकरणाहूलवदित्यर्थः

द्विविधमुपासिफलं पाप्महानिर्देवताभावश्च तत्र पाप्महानिमुपदिश्य तदाप्रासंगिकः साधारणानिर्दे[illegible]ग्रान संगति
देवताभावं तु पुनरवाक्यमिति प्रतीकोपादानपूर्वकमाह सावा एषेति अथशब्दादन्तोक्तम[illegible]कथ[illegible]मास्ति
पाप्मापहंतृत्वमनूद्यावशिष्टभागमाचष्टे तस्मात्सएवेति सामान्योक्तमर्थं विशेषेण प्रपंचयति सवैवा[illegible]दिना

सावा एषा देवता तदेतस्याणात्मज्ञानकर्मफलं वागादीनामग्राह्[illegible]मतमुच्यते अथैनामृत्युमत्यवहत [illegible]
आध्यात्मिकपरिच्छेदकरः पाप्मामृत्युः प्राणात्मविज्ञानेनापहतः तस्मात्सप्राणोऽपहत्यापमानमु[illegible]तस्मा
सएव प्राणएतावागादिदेवताः मृत्युं पाप्मानं मृत्युमतीत्यावहत्प्रापयत् स्वस्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेव[illegible]म
रूप ११ सवैवाचमेव प्रथमामत्यवहत् सप्राणो वाचमेव प्रथमां प्रधानामित्येतदुद्गीथकर्मणीतरक[illegible]शा
साधकतमत्वं प्राधान्यं तस्याः तां प्रथमामत्यवहत् वहनं कृतवान् तस्याः पुनर्मृत्युमतीत्याऽत्वादिना[illegible]

सावा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्युमत्यवहत् ११ सवै वाचमेव प्रथमा
मत्यवहत् सायदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत् सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते १२ अथ प्राण
मत्यवहत् सयदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत् सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते १३ ॥तदाभ

रूपमिस्तूयते सावाग्यदा यस्मिन्काले पाप्मानं मृत्युमत्यमुच्यत अतीत्यामुच्यत मोचिता स्वयमेव तदा सो[illegible]
भवत् सावाक् पूर्वमपि अग्निरेव सती मृत्युवियोगेऽप्यग्निरेवाभवत् एतावांस्तु विशेषो मृत्युवियोगे सोऽयमतिक्रा[illegible]
ग्निः परेण मृत्युं परस्तात् मृत्योर्दीप्यते प्राक् मोक्षात् मृत्युप्रतिबद्धोऽध्यात्मवागात्मना नेदानीमिव दीप्तिमानासीदि
दानीं तु मृत्युं परेण दीप्यते मृत्युवियोगात् १२ तथा प्राणः घ्राणो वायुरभवत् स तु पवते मृत्युं परेणातिक्रान्तः[illegible]
समानं पूर्वेणार्थः १३॥ यंवाचः प्राय मंतदाह् ड[illegible]
वायोर्मृत्युमतिक्रान्तात्पारूप्यं मत्पूर्वकं प्रदर्शयति तस्माद्गतिः अनग्नेरग्नित्वविरोधं धुनीते सावागिति पूर्वमपि[illegible]
ग्नित्वेनोपास[illegible]नात[illegible]भ्यंतरग्नित्वमित्याशंक्याह् एतावानिति उक्तं विशेषं विशद[illegible]ति [illegible]गानि ॥ ए[illegible]

रुण्या॰ वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वप्राप्तावुपासकस्य किमायातं नहि तद्देवतस्य फलमित्याशंक्याह तद्यथेति देवता

त्वप्रतिबंधकाभावापन्नः सर्वोऽपि ह्योक्तवर्त्मना वागादीनामुपासको पाधिभूतानामग्न्यादिदेवतात्वेन सोऽपि [illegible]

तथा चक्षुरादित्योऽभवत् स तपति १४ तथा श्रोत्रं दिशोऽभवन् दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः १५॥
मनश्चंद्रमा भाति यथा पूर्वं यजमानं वागाद्यग्न्यादिभावेन मृत्युमत्यवहत् एवमेतं वेत्तारं यजमानमपि हि

अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवदसौ वा आदित्यः परेण मृत्युमतिक्रांत
स्तपति १६ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवंस्ता इमा दिशः परेण मृत्युम
तिक्रांताः १७ अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चंद्रमा अभवत्सोऽसौ चंद्रः परेण मृत्युम
तिक्रांतो भात्येवं ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद १८

वे एषा प्राण देवतातिवहति वागाद्यग्न्यादिभावेनैवं यो वागादिपंचकविशिष्टं प्राणं वेद तथा यथा पूर्वो [illegible]
तेन देवभवतीति फलितः

प्राणमात्मत्वेन ध्यायन्भावनाबलात् हैरण्यं पदं पूर्वयजमानवत् प्राप्नोतीति भावः कस्तर्हि फलमित्याकांक्षायामनुपपत्ति [illegible]
र्मकं विशिनष्टि यो वागादीति उक्तोपासनस्य प्रागुक्तं फलमनुगुणमित्यनन्तरमाह तद्यथेति [illegible]

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकारणसंघातस्य विधारकत्वं नाम गुणान्तरं वक्तुं पुनराख्यायिकां न्यस्यत्याक्लृप्ति अथेत्यादि

नाकथ्यमुद्गातुर्विक्रीतस्य फलसंबन्धस्तमाह कर्तुरिति अन्नागानमार्त्विज्यमित्यात्मनेऽन्नपूर्वेकवाक्यशेषमनुकू

यति कथमित्यादिना तमेव हेतुमाह यस्मादिति प्राणेनैव तदद्यत इति संबन्धः यस्मादित्यस्य तस्मादित्यादि

अथात्मने यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्योऽपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राजापत्यफ

लमागानं कृत्वा त्रिषु पवमानेषु अथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्वात्मने आत्मार्थमन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं

चान्नाद्यमागायत् कर्तुः कामसंयोगो वाचनिकः स्फुटं कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनात्मार्थमागीतमि

ति गम्यते इत्यत्र हेतुमाह यत्किंचेति सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थो हीति हेतौ यस्माल्लोके प्राणिभिर्य

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥१७॥

त्किंचिदन्नमद्यते भक्ष्यते तत् अनेनैव प्राणेनैवाद्यत इति प्राणस्याख्याप्रसिद्धा अनः शब्दः सान्तः शकटवा

चीयत्वन्यः स्वरान्तः स प्राणपर्यायः प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः किं च न केवलं प्राणेनाद्यत एवान्नाद्यं तस्मि

न्प्राणे शरीराकारपरिणते अन्नाद्ये इह प्रतितिष्ठति प्राणस्तस्मात्प्राणेनात्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतमन्नाद्यं अ

पि प्राणेनान्नादनं तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थमेवेति न वागादिष्विव कल्याणासंगजपाप्मसंभव

स्तान्वयः अनितेर्धातोरनशब्दः स प्राणपर्यायस्तर्हि कथं शकटे तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह अनः शब्द इति

स्तत्र प्राणस्यात्मार्थमन्नागानमुक्तमित्याह किंचेति प्राणेन वागादिवदात्मार्थमन्नमागीतं चेत्तर्हि तस्यापि

पाप्मवेधः स्यादित्याशंक्याह यद्यपीति इहान्ने देहाकारपरिणते प्राणस्तिष्ठति तदनुसारिणश्च वागादय

स्थितिभाजोऽतः स्थित्यर्थं प्राणस्यान्नमिति न पाप्मवेधस्तस्मिन्नित्यस्यार्थः तासामन्यस्य प्राणस्य...

भर्तावेत्युः पुरोगंतेत्यादिगुणविधानार्थं वाक्यांतरमादत्ते ते देवा इति नन्वविवक्षितमर्थं वक्तुमादावाक्षिपति नन्विति अयुक्तत्वे हेतुमाह वागादीनामिति अवधारणानुपपत्तिं दूषयति नैष दोष इति यथा प्राणस्योपकारोऽन्नकृतो न वागादिद्वारकस्तथा तेषामपि नासौ प्राणद्वारको विशेषाभावादिति शंकते कथमिति वाक्येन परिहरति एनमर्थमिति आह विशेषमिति शेषः तेषां देवत्वं साधयति स्वविषयेति न तत्प्रसिद्धिं प्रमाणयितुं वैशब्द इत्याह

ते देवाः स्वत्ववधारणमयुक्तं प्राणेनेव तन्नद्यत इति वागादीनामप्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनान्नैष दोषः प्राणद्वारत्वात् उपकारकस्य कथं प्राणद्वारको न्नकृतो वागादीनामुपकार इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह ते वागाद्यो देवाः स्वविषयद्योतनाद्देवा अब्रुवन्नुक्तवन्तो मुख्यं प्राणं इदमेतावन्नातोऽधिकमस्ति वै इति स्मरणार्थः इदं तत्सर्वं एतावदेव किं यदन्नं प्राणस्थितिकरमद्यते लोके तत्सर्वमात्मन आत्मार्थमागा

ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभिसंविशतेति तथेति तं समन्तं परिण्यविशन्त ॥

गीतवानस्यागानेनात्मसात्कृतमित्यर्थः वयं चान्नमंतरेण स्थातुं नोत्सहामहे ऽतः नु पश्चादन्नोऽस्मिन्नस्मिन्नन्ने आत्मार्थं तवान्ने आभज [illegible] त्वा भाजय भागिनो ऽस्मान् कुर्वित्यर्थः इत्यन्नभागिनः कुरुत्वत आह तेपूर्यं यद्यन्नार्थिनः तेमामाम भिसंविशत समंततो मामाभिमुख्येन निविशतेत्युक्तवन्तः प्राणेन तथेत्येवमिति तं प्राणं परिसमंततः परिसमंतात् न्यविशत निश्चयेनाविशंस्तत्प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्तः

वैरतिस्मरणार्थं इतिप्रसिद्धस्यार्थस्येति शेषः वाक्यार्थमाह इदं तदिति एतावत्त्वमेवव्याचष्टे नत्सर्वमिति किमिदं प्राणार्थमन्नागानं नाम न तदाहाभावेनेति का पुनरेतावत्तास्मत्स्थितिर्भवतां तत्राह वयं चेति अन्नमंतरेणमभापि स्थातुमत एतद्भक्ष्यं तदागीतमिति चेत्तत्राह अत इति आभजस्वेति रूपमाणे कथमन्यथाप्याभाशापत्ततत्राह इति ते देवा आत्मा मित्वमस्माकमपि तत्र भवेश्माचं त्थिरयर्थं मा पेक्षितमिति वाक्यार्थमाह स्मानिति वैशब्दस्यद्यर्थमाह

प्राणं परिवेष्ट्यन्तस्तु तथा वागादीनामन्नार्थिनामवस्थानं तेनैषामपि प्राणवदन्नसंबंधः स्यादित्याशंक्याह त
थेति स्वतः प्राणस्यान्नवत्त्वाद्वागादीनां स्थितिरनुपलब्धेरित्यर्थः वागादीनामन्नजन्योपकारस्य प्राणाद्वा र

तथाभिनिविष्टानां प्राणानुवृत्त्या स्थितिक्रियाः तेषां प्राणेनैवाद्यमानं प्राणस्थितिकरं सदन्नं तृप्तिक
भवति न त्वात्मीयेनान्नसंबंधो वागादीनां तस्मादुक्तमेवावधारणं अनेनैवान्नेनान्नं तृप्तिमेवाह

तस्माद्यदनेनान्नमत्तितेनैतास्तृप्यन्त्येवं ह वा एनं स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वा
नां श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद

तस्माद्यस्मात्प्राणाश्रयत्वेन प्राणानुवृत्त्याभिसंनिविष्टा वागादिदेवतास्तस्माद्यदन्नमनेन प्राणे
नात्ति लोकस्तेनान्नेनैता वागाद्यास्तृप्यन्ति वागाद्याश्रयं प्राणं यो वेद ॥

तत्सिद्धं फलितमाह तस्मादिति तेषामन्नकृतोपकारस्य प्राणद्वारकत्वात्प्राणसंबंधात्प्राणे ...
विद्याफलं दर्शयन् गुणजातमुपदिशति वागाद्या इति ॥

वेदनमेव व्याचष्टे वागादयश्चेति सर्वप्राणोहमस्मीति निवेदनं तत्कारार्थः अनामयावी व्याधिरहितः दीप्ताग्नि
रिति यावत् संप्रति प्राणविद्यां स्तौति न ह्युद्यावहि ह्रे विषण्णा दोषमाह किं चेति इदानीं प्राणविदं प्रति अनुरा

वागादयश्च प्राणाश्रया इति तमभ्येवमेव ह वै स्वाः ज्ञातयः अभिसंविशन्ति वागादय इव प्राणं ज्ञातीनाम्
श्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः अभिसंनिविष्टानां च स्वानां प्राणवदेव वागादीनां स्वानामन्नमत्ता भवति त
था श्रेष्ठः पुरोगन्ता एता गन्ता भवति वागादीनामिव प्राणः तथान्नादः अनामयावी स्याच्चाधिपतिरधिष्ठा
य पालयिता स्वतन्त्रः पतिः प्राणवदेव वागादीनामेवं प्राणं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलं भवति किं च य इह ए
वंविदं प्राणविदं प्रति स्वेषु ज्ञातीनां मध्ये प्रति प्रतिकूलो बुभूषति स्पर्धी भवितुमिच्छति सोऽसुरा इव प्र

य उ हैवंविदं स्वेषु प्रतिप्रतिर्बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वैतमनु भा
र्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति १८

णप्रतिस्पर्धिनो न हैवालं न पर्याप्तो भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो भर्तुमित्यर्थः अथ पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्ये एतमे
वंविदं वागादय इव प्राणं अन्वनुगतो भवति यो वा एतमेवंविदमन्वेवानुवर्तयन्नात्मीयान् भार्यान् बुभूर्ष
ति भर्तुमिच्छति यथैव वागादयः प्राणानुवृत्त्या आत्मबुभूर्षवः आसन् स हैवालं पर्याप्तो भार्येभ्यो भरणी
येभ्यो भवति भर्तुं नेतरः स्वतन्त्रः सर्वमेतत्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तं कार्यकरणानामात्मत्वप्रतिपाद
नाय प्राणस्याङ्गिरसत्वमुपन्यस्तं १८

लाभं दर्शयति अयास्यादिना ते देवा अनुवर्तिता दोषगुणविधिर्विशिष्टो विधिर्गुणफल
श्रवणादित्याह सर्वमेतदिति उत्तरग्रन्थस्य प्रवृत्तिं तेन संबन्धयन्कुर्वन्वहितमनुवदति कार्यकरणान

अनंतरग्रंथमवतारयति अस्मादिति किमित्यांगिरसत्वसाधको हेतुः साध्यो नोपलभ्यतः इह न हेतुरिति सप्रतिज्ञ-
व्यवहितसंबंधं दर्शयति अनंतरं चेति प्रकारांतरं तु भुज्यमानमिति सूचयति तु शब्दः नहि पंडुपाद नोपलभ्य-
मानां किमित्यत्र कस्य पुनरुक्तिरित्याशंक्याह अन्नार्थमिति प्रतिज्ञानुवादो वक्ष्यमाणे हेतोरुपयोगो-

सोऽयास्य आंगिरस इति अस्माद्धेतोरयमांगिरस इत्यांगिरसत्वे हेतुर्नोक्तः न हेतुसिद्धार्थमिदमारभ्य-
ते न हेतुसिध्यर्थं हि कार्यकारणात्मत्वं प्राणस्यान्नरसं वागादीनां प्राणाधीनत्वात्का साधकं कथमुप-
पादनीयमाह सोऽयास्य आंगिरस इत्यादि यथोपन्यस्तमेवोपादीयते अन्नार्थं प्राणो वा अंगानां रस

सोऽयास्य आंगिरसोऽंगानां हि रसः प्राणो वा अंगानां रसः प्राणो हि वा अंगानां रसः

रसोऽयमंतं वाक्यं यथाव्याख्यानार्थमेव पुनः स्मारयति कथं प्राणो वा अंगानां रस इति प्राणो हि हिशब्दः
प्रसिद्धो अंगानां रसः प्रसिद्धमेतत् प्राणस्यांगिरसत्वं वागादीनां तस्माद्युक्तं प्राणो रसोऽस्मीति ॥

धेः यथोपन्यस्तमेवेत्यादि प्रपंचयति प्राणो वा इति उक्तार्थे निर्णये हेतुः इष्यत इति कथमिति तत्प्रसिद्धि-
तं कुर्वन्परिहरति प्राणो हीति प्रसिद्धिमेव प्रकटयति प्रसिद्धमिति स्मारणं प्रसिद्धस्यांगिरसत्वस्येति

प्रसिद्धिरसिद्धेतिशंकते कथमिति तामन्वयव्यतिरेकाभ्यांसाधयति अत आहेति यदाद्युक्तानांवदा
दीनामाह तस्मात्कस्मादिति उक्तेनव्यतिरेकेणानुक्तमन्वयंसमुच्चिनुतेचशब्दः तस्माच्छब्दस्योपरिभावेन
संबंधमुक्तंस्फुटयति तस्मादिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामंगरसत्वप्राणस्यसिद्धं फलितमाह अत इ

कथंपुनः प्रसिद्धत्वमित्यत आह तस्माद्यच्च उपसंहारार्थं उपरिहेतुत्वेनसंबध्यते यस्मात्॥ अ
यतोऽयमवयवात्कस्मादनुक्तविशेषणात् यस्मात्कस्माद्यतः कुतश्चिच्चांगाच्छरीरावयवात् अ
विशेषितात् प्राण उत्क्रामत्यपसर्पतितदेवतच्चैवतद्गंगुष्यतिनीरसंभवति शोषमुपैतीत्यत

तस्माद्यस्मात्कस्माच्चांगात्प्राण उत्क्रामतितदेवतच्छुष्यत्येषहिवा अंगानांरसः॥१९॥

हि देहस्यांगानांरसइत्युपसंहारः अतः कार्यकरणानामात्मा प्राणइत्येतत्सिद्धमात्माया
च्छरीरेहिशोषोमरणंस्यात्तस्मात्तेनजीवंतिप्राणिनः सर्वेतस्मात्प्राणस्यवागादीन्प्राणंप्रत्यात्मत्वमुप
पाठः१९

ति उक्तन्यायादंगरसत्वेसिद्धेपिकथमात्मत्वं सिद्धमित्याशंक्याह आत्मेति अस्तु प्राणः संघात
स्यात्मा तथापि किंस्यात्तदाह तस्मादिति भवतु प्राणाधीनसंघातस्यजीवनंतथापिकथंतस्यात्मा
त्वमित्याशंक्याह तस्मात्प्राणेति

बृहस्पत्यादिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुं वाक्यान्तरमवतारयति एष इति तस्य विधानं तेनात्मनामाह [illegible] वेत्थमिति
कार्यं स्थूलशरीरं प्रसाक्षतो रूप्यमाणं रूपात्मकं करणं च ज्ञानक्रियाशक्तिमत्कर्मभूतं तयोरात्मा प्राण इत्युक्त्वा नामरा
ह्येतयोर्निवक्तुं कण्डिकाचतुष्टयमित्यर्थः किमिति प्राणस्यात्मत्वेन सर्वात्मत्वोक्त्यान्तु निरित्याशंक्याह उवाचेत्या [illegible]
ति उशब्दो यथार्थो बृहस्पतिशब्दाद्युपरि संबध्यते बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीदित्यभिप्रेते देवपुरोहितो बृह [illegible]
त्वात्तेनात्मकं प्राणस्य बृहस्पतित्वमिति शंकते कथमिति देवपुरोहित्वं यावत्कल्पितं भक्तं वाक्योत्तरमाह [illegible]
ति प्रसिद्धं वस्तुनः कथमित्याशंक्याह बृहतीच्छंद इति समग्रहिताय आदीनि प्रधानानि छंदांसि तेषां [illegible]
बृहतीत्युक्ता सा बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धा सर्वं भवतु प्राणस्तथा बृहतीत्वं तथापि कथं वाग्बृहती [illegible]

[illegible] उक्तं केवलं कार्यकारणयोरात्मा प्राणो रूपकर्मभूतयोः किंतर्हि ऋग्यजुःसाम्नां नामभूतानामपीति
सर्वात्मकतया प्राणं स्तुवन् महीकरोत्तरमुपासनाय एष उ एव ब्रह्मणस्पतिरांगिरसो बृहस्पतिः कथं बृहस्प
तिरित्याशंक्याह वाग्वै बृहती बृहती छंदः षट्त्रिंशदक्षरात्मकं द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् [illegible]
[illegible] वागनुष्टुप् बृहत्या छंदसा न भवति पुनर्वाग्वै बृहतीति प्रसिद्धवद्वक्तुं [illegible]
वेति प्राणस्तत्पतित्वात्प्राणो बृहती॥ एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती॥ [illegible]
[illegible] वागात्मत्वाच्च ऋचां प्राणे भावः॥॥ वेति द्वात्रिंशदक्षराणां चतुष्टुभु [illegible] अक्षरैश्चतुर्भिः पादैः [illegible]
शदक्षराणां बृहत्यामन्तर्भावसंभवान्तरसंख्यायामेव बृहत्यामन्तर्भावादित्याह यावेति वागनुष्टुभोरनुष्टु [illegible]
श्लोकमेकमुपजीव्य फलितमाह [illegible] नन्विति भवतु वागात्मिका बृहती तथापि तत्पतित्वेन प्राणस्य कथमृ [illegible]
मित्याशंक्याह बृहत्यांवेति सर्वात्मकप्राणरूपेण बृहत्याः स्तुतत्वात्तत्र सर्वासामृचामन्तर्भावः संभवति तस्या [illegible]
बृहस्पतित्वे सिद्धमृग्रूपत्वमित्यर्थः प्राणरूपेणात्मस्तुतावृहत्याख्यप्रमाणमाह प्राणो बृहतीति तथापि प्राणस्य [illegible]
सितमृगात्मत्वं कथं सिध्यतीत्याशंक्याह प्राण इति तस्य तदात्मत्वे हेतुमनन्तरमाह वागात्मत्वादिति ॥ [illegible]

१०भा त्मसांतरात्मत्वेपिकथंप्राणेनभावोनहिघटोमृदात्मापटेनभवतीतिशंकते तत्कथमिति प्राणस्यवायुरूपा
४८ त्मकत्वात्भूतानामुच्चारणे प्राणेयुक्तोनभावस्यादित्यादिना प्राणस्यतन्निर्वर्तकत्वेपिनतस्मिन्वोचा
नभावोनहिघटस्यकुलालेनभावस्तथाशंक्याह कोष्ठ्योति कोष्ठनिष्ठेनाग्निनाप्रेरितत्वात्ततोवायुरूपं ग

तत्कथमित्याह तस्यावाचोरूढस्तस्माद्यतः एषः प्राणः पतिस्तस्यानिर्वर्तकत्वात्कोष्ठ्यात्प्रेरितमा

तस्माद्ध्वपतिस्तस्माद्बृहस्पतिः २०

रस्तन्निर्वर्तकोहि भूयपालनाद्वावाचः पतिः प्राणोनहिपालयतेवाक् अप्राणस्यशब्दोच्चारणासंभवः
भावात्तस्माद्बृहस्पतिः भूतप्राणआत्मेत्यर्थः २१

एषकंठादिभिरभिहन्यमानोवर्णात्मनाव्यज्यतेनतत्मिकासवाग्वादिनीनादेवमाधिकरणेकृत्वा
त्मिकोक्तानुयुक्तंतस्याः प्राणोनभूतत्वमित्यर्थं तद्गात्मत्वंप्राणस्यप्रकारान्तरेणसाधयति पालनाद्वि
साप्रदत्वेसतिस्थापकत्वंतादात्म्यमाप्तमित्यभिप्रेत्योपसंहरति तस्मादिति यजुषामात्मेतिपूर्वेण

नियतपादाक्षराणामृचां प्राणात्वे कुतस्तद्वीपरीतानां यजुषां तत्वमिति शंकित्वा परिहरति कथमिति तथा [illegible] कथ
प्राणो यजुषामात्मेत्याशंक्याह वाग्वैब्रह्मेति निर्वर्तकत्वं पालत्व पितृत्वं वा त्राणपितुल्यमित्याह पूर्ववदिति [illegible]
प्यशंकते कथं पुनरिति वाक्यशेषविरोधान्नात्र रूढिः संभवतीति परिहरति उच्यत इति वाग्वै साम्नेत्यत्र वाचः साम्ना
मानाधिकरण्येन निर्देशाद्वाग्धिकारोयमिति योजना तथापि कथमृग्यजुषं वा बृहतीब्रह्मणोरिति तत्राह

तथा यजुषां कथमेष उ एव ब्रह्मणस्पतिः वाग्वै ब्रह्म वाक्यजुस्तस्य वाग्विशेषप एव तस्या वा चो यजुषो ब्रह्मण ए
षपतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः पूर्ववत्कथं पुनरेतदवगम्यते बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्ट्वं न पुनरन्यार्थत्वमि [illegible]
त्यत्र वाचोत्र साम सामानाधिकरण्यनिर्देशाद्वाग्वै सामेति तथा च वाग्वै बृहती वाग्वै ब्रह्मेति च तयोः सामा[illegible]
धिकरणयोर्ऋग्यजुष्ट्वं युक्तं परिशेषाच्च साम्नाभिहितत्वेनऋग्यजुषी एव परिशिष्टे वा तद्विशेषत्वाच्च [illegible]

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः २१

हि ऋग्यजुषी तस्मात्तयोर्वा वाचः सामानाधिकरण्येनापुक्तं विशेषप्रसंगाच्च सामोद्गीथ इति तस्यै विशेषाभि[illegible]
तत्वं तथा बृहतीब्रह्मणो रथयोरपि विशेषाभिधानत्वयुक्तं अन्यथा निर्द्धारितविशेषपारार्थ्यमापन्न [illegible]
शेषाभिधानस्य वाङ्मात्रत्वे वा भयत्रयोनरुक्तं तथाहि ऋग्यजुः सामोद्गीथ इति नानात्वं तथा [illegible] क्रमदर्शनात्

[illegible]वेति परिशेषमेव दर्शयति साम वीति इतश्च वाक्समानाधिकरणयोर्बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्ट्वम [illegible]
[illegible]विशेषत्वाच्चेति नत्वेवं हेत्वन्तरमाह अविशेषेति प्रसंगमेव व्यतिरेकमुखेन विवृणोति सामेति द्वितीयपक्षका[illegible]
[illegible] वाग्वै बृहती वाग्वै ब्रह्मेति वाक्याभ्यां बृहतीब्रह्मणोर्वागात्मत्वासिद्धेर्नत्वेतयोर्वाङ्मात्रत्वं वा माहु पोषि वाग्वै[illegible]
योनरुक्तप्रसंगात्तस्माद्बृहतीब्रह्मणोरेव च मृग्यजुष्ट्वमित्याह वाङ्मात्रत्वे वेति नत्वेव व्याख्यानमाश्रित्य हेत्वन्तरमाह [illegible]

अपगतमृत्युत्वं प्राणस्य प्रतिपाद्य तस्यैव सामत्वं साधयति एष इत्यादिना न केवलं प्राणस्य सर्वं सामत्वं नाम गुणाः । गु
यः स्त्रीलिंगः सर्वशब्दस्तेनाभिधेयं वस्तु वागित्यर्थः अमः प्राण इत्युक्तं उपपादयति सर्वपुंशब्देति पुंलिंगेन सर्वे पुंशब्द
नाभिधेयं वस्तु प्राण इत्यर्थः प्रकारान्तरं प्रमाणयति केनेति आचार्यः शिष्यं प्रति प्राणद्वारा पृष्टो न्यायतः प्रत्यवामृशति तथा
पि कः सामशब्दवाच्यत्वं इत्याशंक्य फलितमाह वागिति वागुपसर्जनः प्राणः सामशब्दाभिधेयः एकवचननिर्देशादित्यर्थः
ननु गीति सामा सोऽस्ति यथा प्राणप्राधान्येन सामत्वम् । क आह नेति

उपवसाम कथमित्याह वागेवेति स्त्रीशब्दाभिधेयं सा वागमश्चेति स्त्रीशब्दाभिधेयं वस्तु विषयो हि सर्वेषा
मसाशब्दः तथा मणश्च प्राणः सर्वपुंशब्दाभिधेयं वस्तु विषयोऽमः शब्दः केनमे पौस्नानि नामान्याप्तानीति प्राणेनेति
भूयात्केनमे स्त्रीनामानीति वागिति प्रकारान्तरेण वाक्प्राणाभिधानभूतौ सामशब्दौ तथा प्राणाभिव्यक्तिरादिसमु
दायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयते अतो न प्राणवाग्व्यतिरेकेण साम नामास्ति किंचित्स्वरवर्णादिस्वप्राणानि

एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् ॥

वेदितव्यात् प्राणात्मत्वाच्च एष उ एव प्राणः साम यस्मात्साम सा चामश्चेति तस्मात्साम्नः सामत्वमिति वाक्प्राणात्मकं साम गीतिरू
पसंक्षरादिसमुदायस्य सामत्वं न स्तुतिमात्रं यस्मात् उ एव सममन्तुल्यः सर्वेण व्याप्तो प्राणेन प्रकारेण तस्माद्वा सामेत्यनेन
संबन्धः नामशब्दः सामशब्दलाभनिमित्तप्रकारान्तरनिर्देशसामर्थ्यलभ्यः प्राणस्य सामत्वं सनीतिपालनं प्रतिनम २५।

यो सामशब्दस्य रूढिरिष्टत्वात् अस्ति प्राणादिव्यतिरेकेणासामेत्याशंक्याह स्वरेति आदिपदेन पदवाक्यादिग्रहः नागुणकं
ने प्राणो मुख्यः सामशब्दः न स्वरवर्णादिग्रहः गोणो मंतादिशब्दवदित्यर्थः उक्तार्थेन साम्नः सामत्वमिति वाक्यं प्राणे योजयति
स्वादिति इदं साम इदं सामेति यद्व्यवह्रियते तेन हि वाक्प्राणात्मकमेवोच्यते सा चामश्चेति व्युत्पत्तेर्यस्मादेव तस्मात्प्रसिद्ध
एव साम्नोऽपि सामत्वं न मुख्यसामनिर्वचनत्वाद्गौणमेव सर्वलोकव्यवहारे प्रसिद्धमिति यो जनाप्रकारान्तरेण प्राणाख्या
सामत्वमुपासनार्थमुपन्यस्यति यदित्यादिना प्रकारान्तरं व्यापित्वाच्छब्दो न समं प्रपन्नः इत्याशंक्याह नागशब्द इति

निमित्तप्रकारांतरमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति केनेत्यादिना ननु प्राणस्यनत्न शरीरपरिमाणत्वे परि[illegible]त्वात्‌ः दानस्या
नुपपत्तिस्तत्कथमस्य विरुद्धेषु शरीरेषु समत्वमित्याशंक्याह पुत्तिकादीति समशब्दस्य यथाश्रुतार्थत्वं किं न स्यादित्या
शंक्याह ननु नरित्तिम्भ्राधिदैविकेन रूपेणामूर्तत्वसर्वगतत्वं वदन्ती ननु प्रदीपो घटे संकोचनि प्रासादे विकसितनथा
प्राणोपि मशकादिशरीरेषु संकोचमिभादिदेहेषु विकासं चापद्यतामिति समत्वासिद्धिमाशंक्याह नन्विति [illegible]

केन पुनः प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्यत आह समः प्लुषिणा प्लुत्तिकाशरीरेण समो मशकेन मशकशरीरेण समो ना
गेन हस्तिशरीरेण समएभिस्त्रिभिर्लोकैः त्रैलोक्यशरीरेण प्राजापत्येन समोऽनेन जगद्रूपेण हैरण्यगर्भेण पुत्ति
कादिशरीरेषु गोत्वादिवत् कार्त्स्न्येन परिसमाप्त इति समत्वं प्राणस्य न पुनः शरीरमात्रपरिमाणत्वेनामूर्तत्वात्सर्व
गतत्वाच्च न घटप्रासादादिप्रदीपवत्संकोचविकासित्वाच्छरीरेषु तावन्मात्रसमत्वं न एतेन सर्वेण समः अनं

समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वैवसाम य एवमेतत्साम
वेद सायुज्यं सलोकतां जयत्येवमेतत्साम वेद २२

ननाऽन्नि श्रुतेः सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरीरपरिमाणत्वन्नित्याभोन विरुध्यते एवं समत्वात्साम तत्साम प्राणं वेद [illegible]
श्रुतिप्रसारितमहत्वं तस्येत फलमश्नुते आप्नोति साम्नः प्राणस्य सायुज्यं सयु[illegible] भावं समानदेहेन्द्रियाभि
मानतां सालोक्यं समानलोकतां च भावनाविशेषतो य एवमेतद्यथोक्तं साम प्राणं वेद आ प्राणात्मभावं
व्याख्या रूपात्‌ल्लस्यार्थः २२

गतत्वे समत्वश्रुतिविरोधमाशंक्याह सर्वगतस्येति रथ्यादिषु गोत्ववच्छरीरेषु सर्वत्र स्थितस्य प्राणस्य तत्त[illegible]
त्परिमाणापरस्त्वेत्तल्लाभः संभवतीति सर्वगतस्यैव नभसस्तत्र कूपकुम्भावच्छेदोपलब्धादित्यर्थः फलव्याख्या[illegible]
नार्थं व्याकरोति एवमिति फलविकल्पे हेतुमाह भावनेति वेदनं व्याकरोति आ प्राणेति १ दर्शयफलं [illegible]
प्रदीपमापनोभयतः संबंधमवधेयं

१०भा० प्रस्तावादिशब्दवदुद्गीथशब्दस्यापि भक्तिविशेषे रूढत्वादुद्गीथेनात्ययामेति वचो न्नानेकमर्थमिति प्रयुक्तत्वात् ॥ यमु[illegible]
५१ थःप्राणाद्यस्याशङ्क्याह उद्गीथोनामेति नामपदस्याभयतः संबंधः सामशब्दे तस्य प्राणस्य प्रकृतत्वादिति हेतुमाह
सामाधिकारादिति नेतावदुद्गीथशब्दस्य प्राणे रूढिस्तस्य तस्मिन्नदृष्ट प्रयोगादर्शनान्नापि योगो वक्तुं शक्यते दृष्टे रि
निशब्देन वाच्यमिति योगस्तमुपेत्य परिहरति प्राणाउत्तिउ शब्दो नास्यार्थस्य वाचको निपातत्वादित्याशङ्क्याह

एष उ वा उद्गीथः उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषो नोद्गानं सामाधिकारात् कथमुद्गीथः प्राणः प्रा
णो वा उत्प्राणेन हि यस्मादिदं सर्वं जगत् उत्तब्धं उत्तब्धं उत्तभितं विधृतमित्यर्थः उत्तब्धार्थोदानको प
मुच्चते प्राणगुणाभिधायकः तस्मादुत्प्रा[illegible] णो वागेव गीथा शब्दविशेषत्वादुद्गीथभक्ति गी

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीदं सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स
उद्गीथः २३

शब्दापतेः शब्दार्थत्वात्सा वागेव उद्गीथभक्तेः शब्दव्यतिरेकेण किंचिदुत्पत्त्यनेन सामात्मक[illegible]
णं वागेव गीथेति उच्च प्राणो गीथा च प्राणतंत्रा वागित्युभयमेकेन शब्देनाभिधीयते स उद्गीथः

इ अन्वयेति तथापि कथं प्राणो वा उदित्युक्तं तत्राह प्राणेति वायुर्वै गौतम तत्सूत्रमित्यादिश्रुतेरित्य[illegible]
द्गीथभक्तेः शब्दविशेषत्वेपि गीथा वागिति कथमुच्यते तत्राह सामत्वेति अथाव धारणसाधना[illegible]
तिविति तथापि कथं प्राणस्योद्गीथत्वमित्याशङ्क्य वायुपसर्जनमपत्यात्तं कथयति उच्चेति २३ ।

तद्व्याप्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुपयोगमाशंक्याह उक्तार्थेति उद्गीथदेवताप्राणो न वागादिरित्युक्तार्थः जीव
तिसृषु वंश्येषु वेतिस्मृ एणामीत्यादौ वंश्ये जीवति पौत्रप्रभृतिर्यद्पत्यन्तद्युवसंज्ञकमिति द्रष्टव्यं किंपादर्शनमिति भ
कारेसूचयति नारीति नुप्रत्ययस्याय माशिषि विषये तातङादेशस्तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यामिति स्मरणादित्यर्थः

उक्तार्थद्वारोपाख्यायिकारभ्यतेनह्यापितान्वेतस्मिन्नुक्तेर्थे इह अपि आख्यायिकाविरूप्यतेहमव्ह
स्तोमापतःस्वित्किनानस्यापत्यं चैकितानः तस्यापत्यं युवा चैकितानेयो राजानमिति सोमं भक्षयन्नुवाच न
क्रियं चमसस्थोमयाभक्ष्यमाणोराजात्यस्यानस्यममानृतवादिनो मूर्द्धानं शिरो विपातयताद्धितित्यर्थः

तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायंत्यस्य राजामूर्द्धानं
विपातयताद्यदितोयास्य

पातयतु मेऽस्य शिरः इत्याशीषि लोट् विपातयतादिति पद्याह मन्त्रवादीत्या मित्यर्थः कथं पुनर
नवादित्वप्राप्तिरित्युत आनेयप्त्यदितो ऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येन प्राणाद्वा असंयुक्तादयास्ये ॥ ६२॥

मुख्ये प्राणे प्रापकं दर्शयति पदीति अनृतवादित्वस्य प्रापकाभावादप्राप्तिरित्याशंक्य कथं पुनरिति उ
स्याङ्गुष्ठादिसन्निधानात्तद्देवता प्राजापत्यादिलक्षणा किं तस्मिन् देवताकिंरावणेत्यादिसन्निधानात्तद्दे
वतत्वेन तद्विप्रतिपन्ने रनृतवादित्वेशंकिते ब्रह्मदत्तः शपथेन निर्णयं चकारेत्याह उक्तमर्थमिति प्राणा
कुसंयुक्तादन्येनायास्योप ह्युदगायदिति संबन्धः

भा० तत्त्वयास्याङ्गिरसशब्दवाच्यो मुख्यप्राणो देवतान्तो ज्ञाता भवितुमर्हतीत्याह मुख्योऽपि उक्तार्थं दार्ढ्यार्थ
१२ सूक्तमुपसंहरति ॥ विज्ञानसूत्रं उक्तरीत्या यथार्थकं यथा प्राण एवोद्गीथ देवतेत्यस्मिन्विज्ञाने प्रत्ययोऽसि

मुख्यप्राणाभिधायकेनायास्याङ्गिरसशब्देनाभिधीयते विश्वसृजां पूर्वेषां सत्रे उद्गाता सोऽन्येन देवतान्तरेण वाक्प्राणव्यतिरिक्तेनोद्गाय उद्गानं कृतवान् ततो हमन्तनादिषां तस्य मम देवताविपरीतप्रतिपत्तुर्मूर्द्धा वा विपातयति तो वंश पथं च कार इति विज्ञाने प्रत्ययदार्ढ्यं कार्यमन्तादर्शयति तमिममाख्यायि

आङ्गिरसोऽन्येनोद्गायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोद्गायदिति २४

कातो मिह्योरिति मर्थं स्वेन वचसोपसंहरति श्रुतिः वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वस्यात्मभूतेन यो ॥
स आङ्गिरस उद्गाता उदगायदित्येषोऽर्थो नि ह्योरिति शपथेन २४

गुणानस्य [illegible] ह्यर्थं तस्य कर्तव्य ताभावाख्यायिका यादर्शयतीति श्रुतिरिति याचन् आख्यायिका यास्यै [illegible]
तोक्ते पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह नमिति शपथस्यालातं त्रोणा प्रामाण्येऽपि श्रुतिमूलत्वया प्रामाण्यमिथ्यत्वेति

उद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्द्धारितः। सुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थं पुनरुत्कण्डिकात्रयमवतारयति तस्येत्या-
दिना किमिष्टा दोफलमभिलष्यते तत्राह फलेनेति सौस्वर्यं साम्नो भूषणमित्यत्रानुभवमनुकूलयति तेनेति
कुतस्तर्हि कं ठगतमाधुर्यसंपादनीयमित्याशंक्याह यस्मादिति प्राणो हमस्मि वागिति भावमापन्नस्य सौस्वर्यं भव-
तीति प्रकृते प्राणविज्ञाने गुणविधिर्विवक्षित इत्यौत्कण्ठितमिति उद्गानुस्यूतकर्तव्यमुपदिश्यते तस्यैत्यादि [illegible]

तस्य हैतस्येति प्रकृतं प्राणमभिसंबध्नाति हेतस्येति मुख्यं व्यपदिशति अभिरूपेण साम्नः साम शब्दवाच्य-
स्य प्राणस्य यः स्वं धनं वेद तस्याह किं स्यादिति तस्य तत्फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य शुश्रूषवे आह तस्य
वै साम्नः स्वर एव स्वं स्वर इति कं ठगतमाधुर्यं तदेवास्य साम्नो विभूषणं तेन हि भूषितं मुष्ठुमलंकृत्य तेऽउ [illegible]

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत॥

[illegible] तस्मादार्त्विज्यं ऋत्विक्कर्मोद्गानं करिष्यन् वाचि विषये वाचि वाग्गतं स्वरमिच्छे [illegible]
साम्नो धनवत्त्वं स्वरेण विक्रीणीते कुरुद्वर्तारं तु प्राहैतिकं विधीयते साम्नः सौस्वर्यं तस्य स्वरवत्तम [illegible]
तैस्वरछामात्रेण सौस्वर्यं न भवतीति दन्तधावनतैलपानादि सामर्थ्यात्कर्तव्यमित्यर्थः [illegible]

फलतयेत्याह स्वं तेति अथ छायां कर्तव्यत्वेन विहिता यां तावत्या त्रैविद्युक्थं मासंपे [illegible]
स्वर्गकामनामात्रेण स्वर्गः सिध्यति आह साम्न इति तस्य सुस्वरत्वेन तत्र छन्दितस्य प्राणस्य [illegible]
त्मकस्य स्वरवत्त्वमस्य यत्कार्यं स तिविहितं छमात्रेण साम्नः सौस्वर्यं न भवति तस्मात्साम [illegible]
वनादि कर्तव्यमित्येतत्र विधित्सितमिति योजना

सोऽल्पसमम्भूषणात्वेगमकमाह तस्मादिति दृष्टांतमनंतरवाक्यावष्टंभेन स्पष्टयति प्रसिद्धहीति भूषणेति हा
स्पत्वमिति प्रागेवोक्तत्वाद्नर्थिको पुनरुक्तिरित्याशंक्याह सिद्धस्येति २६ साम्नो गुणान्तरमवतारयति न शु
ति नहिं पुनरुक्तिः स्यात्तत्राह एभावानिति लाक्षणिकं केवं ठप ओष्ठोदसोयमिति लक्षणा ताने तृतंकमु

नयैव संस्कृतया वाचा स्वरसंपन्नया र्त्विजः कुर्यात् तस्माद्धस्मात् स्वसाम्नः स्वभूतः तेन स्वेन भूषितं सा
मानीप तेस्वस्वत्तः मुदूतारं दिदृक्षन्त एव दृष्टु मिछन्त एव धनिनमिव लौकिकाः प्रसिद्धं हि लोके प्र
थोपि पस्यात्वधनमवतितधनिनं दिदृक्षंतः इति सिद्धस्य गुणविज्ञान फलसंबंधस्योपसंहारः ॥ य

तया वाचा स्वरसंपन्नयार्त्विज्यं कुर्यात्तस्मात्स्वेस्वरवंतं दिदृक्षंत एवाथोपस्वमवति भवति हा
स्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद २५ तस्य हैतस्य ... साम्नोयः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं त
स्य वैस्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद २६ ॥

ते भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेति २५ तथान्यो गुणः सुवर्णं नाम लक्षणोपदिश्यते अथा
पि सोऽल्पमेव स्वानान्विशेषः पूर्वकं ठगतमाधुर्यं चामिदं तु लाक्षणिकं सुवर्णं सुवर्णशब्दवाच्य
एव साम्नोयः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं सुवर्णशब्द सामान्यात् स्वरसुवर्णयोः लौकिकमेव भूषणं ग
ण विज्ञान फलं भवतीत्यर्थः तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेदेति ग्रं

सुवर्णो स्वाराणाममेव साम्न्यविद्यमानभूतस्य धनमिति पावनं लाक्षणिकसोऽल्पगुणवद्धाणविज्ञानतं नाग
तफललाभहेतुमाह सुवर्णशब्देति वाक्यार्थमाह लौकिकमेवेति फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य किं तद्भूषणं
निसङ्ख्याय न्तेनो योति गुणविज्ञान फलमुपसंहरति भवतीति साम्नः तच्छब्दवाच्यस्य प्राणस्य स्वरूपभूत

गुणस्यप्रतिष्ठागुणत्वेप्रकिमुपासकस्यतद्गुणत्वंतत्राह तथेति आदित्यदादुः शिरः कं हदं नोश्नः मित्राः लनिगृह्णंतोनिमित्तप्रश्नोश्त्यानानिगिरस्तुनेनतत्राह चषिरीति पश्चान्तरमाह अन्नंइति अन्नशब्देनतत्परिणामो

तथाप्रतिष्ठागुणोविधिस्तन्नाहतत्स्यहेतस्यसाम्नोयः प्रतिष्ठांवेदप्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठावाकूतांप्रति ष्ठासाम्नोगुणायोवेदसप्रतितिष्ठतिह तथापथो पालनः इतिश्रुतेः तद्गुणत्वंगुणः पूर्ववत्फलेनप्रदे लोभितापकाप्रतिष्ठेतिश्रुत्यर्थमाह तस्यवैसाम्नोवागेववागिति जिह्वा मूलीयादिनोश्त्यानानामाख्या

तस्यहैतस्यसाम्नोयः प्रतिष्ठांवेदप्रतिहतिष्ठतिनस्यवैवागेवप्रतिष्ठावाचिह्निष्ठत्वेषएतत्प्राणः प्रतिष्ठितोगीयतेन्नइत्युहैकआहुः २०

तेवप्रतिष्ठाह वाचिहिजित्वामूलीयादिसुद्धियस्मात्प्रतिष्ठितः सन् एषप्राणएतत्सामगोधनंगीतिभ वांपद्यतेतस्मात्साम्नः प्रतिष्ठावागन्नेप्रतिष्ठितोगीयतेइत्युहएके अन्ये आहुः इदप्रतितिष्ठतीतिगु णविदितत्वादेकीयपक्षस्यचिकल्पेनप्रतिष्ठागुणविज्ञानंकुर्वीत वाग्वाप्रतिष्ठान्नवेति २० इदंगु णविज्ञानवततोजपकर्मविधित्सातेयद्विज्ञानवतोजपकर्मण्यधिकारः तद्विज्ञानमुक्तं

देशोगृह्यते एकीयपक्षेयुक्तिमाह इहेति कथंतर्हिप्रतिष्ठागुणस्यविज्ञानंकर्तव्यमत आह्रा विहितत्वादिति अथातः पवमानानामिसोढ्वावयमवेनारयति रवमिति नतायशब्दार्थान्ह गद्विज्ञानवत

अतः शब्दार्थमाह ताम्यावेति रहेति प्राणविदुक्तिः कदा तर्हि जपकर्म कर्तव्यं तत्राह तस्येति उद्गीथेनागायत्तेन ती उद्गायतीति प्रकरणादुद्गीथेन संबध्यते जपस्य सर्वत्रोद्गानकाले प्राप्तौ पवमानानामेवेति वचनात्कालनियमसि द्धिरित्यर्थः सर्वे खल्विति स्तोत्राणि पवमानत्वं दर्शयन्नाह पवमानेष्विति ननु कर्तव्यत्वेनाभ्यारोहः श्रूयते जपकर्मविधिनिय मितो च्यते किं च नसंगतमित्याशंक्याह असावेति अभ्यारोहशब्दस्य तत्र तत्र प्रयोगो भवतीति दर्शयति स्म

अथातः संपत्त्याख्येवं विदुषा प्रयुज्यमाने भाषया ण्भ्यारोहफलं जपकर्म अतस्तस्मात्क्रियमाणे तद् स वा उद्गीथ सर्वथा सर्वत्र प्राप्तौ पवमानानामिति वचनात् पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यता शेषमाह ते काल संकोचं करोति सर्वे खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र यस्मिन्काले साम प्रस्तुयात्प्रारभेत

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः सर्वे खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेत्

तस्मिन्काल एतानि जपेत् अस्य तु जपकर्मणः आख्या अभ्यारोह इति आभिमुख्येनारोहति अनेन जपक र्मणा एवंविद्देवभावमात्मानमित्यभ्यारोहः एतानीति बहुवचनात्त्रीणि यजूंषि द्वितीयानि इत्यादि ब्राह्मणोत्पन्नत्वात्तु यथापठितान्येव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मांत्रः

ह आभिमुख्येनेति यजुर्मंत्राणामनियतपादस्वरत्वात् तानि मंत्रप्रयोगकाले इत्याशंक्य शेषमाह एतानीति यद्यपि याजुषा मंत्रास्तथापि मांत्रेण स्वरेण तैरभाषिकस्वरेण प्रयोगः न भाष्यमित्याशंक्याह तीयेति यत्स्तोत्रविवक्षित तत्तत्तृतीयानि इह शेष उच्यते उच्चैः प्रयुक्तियते उच्चैः साम्नो पारेण यजुषां तु पवमान तु द्वितीयानि इह जपकर्म मांत्रं पतनीय तस्मात्कालेन प्रतिभाति स्यार्थः केन तर्हि स्वरेण प्रयोगः इत्यत आह ब्राह्मणेति

भवतु एतान पथेन स्तोत्राणां मंत्राणां प्रयोगस्तथा विनि मार्ति जपकिं वा याजमानं जपकर्मेति नीशाखा... मानम
नमिति मंत्रविन्यासं जपजुषां स्वरूपं दर्शयति इमानीति मंत्रार्थशब्देन पदार्थो वाक्यार्थश्च लक्ष्यते इति यथा

याजमानं जपकर्म ... निवानि यजूंषि असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मा अमृतं गमये
ति मंत्राणामर्थस्तोरोहितो भवतीति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मणं मंत्रार्थम् ... पदार्थ पदकानां कोप्या
र्थ इत्युक्ते असतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत् ... अविद्याकार्यमेव विज्ञानं मृत्युरित्युच्यते असदसंतानाधा
भावहेतुत्वात् ... पंचमविज्ञाने अमरणहेतुत्वात् अमृतं तस्मात् असतो मा मां कर्मण ...

नी

असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मा अमृतं [illegible] ...
ति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत् सदमृतं मृत्योर्मा अमृतं गमय अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह त
मसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मा अमृतं गमय अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह

... शास्त्रीयकर्मविज्ञानेन गमय देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः तत्र वाक्यार्थमाह अमृतं मा कु
र्वित्येवैतदाहेति तथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमः सर्वं ह्यज्ञानावरणात्मकत्वात् तमस्तदेव च
... हेतुत्वात् मृत्युः ज्योतिरमृतं पूर्वोक्तविपरीतं दैवस्वरूपं प्रकाशात्मकत्वात् ज्ञानं ज्योतिः तदेवामृतम
विनाशात्मकत्वात् तस्मात् तमसो मा ज्योतिर्गमयेति

...ते लौकिकं तमोव्यापारं तयति सर्वहीति पूर्वोक्तपदेन व्याख्यातं तमो गृह्यते वैपरीत्ये हेतुमाह ...
कत्वादिति ज्ञानं तेन साध्यमिति यावत् पदार्थोक्तिः समाप्ता विवृतिशब्दः ...

बृ०भा० ५५ उत्तरवाक्याभ्यां वाक्यार्थेन फलं चेति द्वयं क्रमेणोच्यत इत्याह पूर्ववदिति फलवाक्यमादाय पूर्वस्माद्विशेषं दर्शयति श्रो० श्री०
यति [illegible]मिति प्रथमद्वितीययोर्मन्त्रयोरर्थभेदाप्रतीतेः पुनरुक्तिमाशंक्यावान्तरभेदमाह पूर्वमन्त्र इति तथापि
तृतीयमन्त्रे पुनरुक्तिस्तदवस्थेत्याशंक्याह पूर्वयोरिति उक्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे यजमानमि

पूर्ववन्मृत्योर्मामृतं गमयेत्यादि अमृतत्वं मा कुर्विति चेति दाह देवं प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः इद
मन्त्रो साधनत्वभावात्साधनभावमापादयेति द्वितीयस्तु साधनभावादपि अज्ञानरूपात्साध्यभावमापादये
ति मृत्योर्मामृतं गमयेति पूर्वयोरेवमन्त्रयोः समुच्चितोर्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोच्यत इति प्रसिद्धार्थत्वेन नानृतो

मृत्योर्मामृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति यथा नीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्त
स्मात्तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तं ५

येयं चेति रोहितमन्त्रं तिरोहितमिवार्थरूपं पूर्वयोरिव मन्त्रयोरस्ति यथा श्रुत एवार्थो यजमानमुद्गातं कृत्वाप
वमानेषु त्रिषु यथानन्तरेषु अनीतराणि शिष्टानि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत प्राणवित् उद्गाता प्रा
णभूतः प्राणश्च देववत्सर्वात्मैष उद्गाता एवं प्राणवद्योक्तवेत्तत्तः प्राणवदेव तत्कामं साधयितुं समर्थः तस्मा
द्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु उ वरं वृणीत यं कामं कामयेत तं कामं वरं वृणीत प्रार्थयेत ॥

ति यथा प्राणाख्यस्तु पवमानेषु साधारणमागानं कृत्वा शिष्टेषु स्तोत्रेषु स्वार्थमागानमकरोत्तथा इत्याह प्राणविदिति
सोपि तद्वदागाने योग्य इत्याह प्राणभूत इति हेतुवाक्यमादौ योजयति यस्मादिति प्रतिज्ञावाक्यं व्याचष्टे तस्मा

किंभिन्निमित्तेनावाप्नुयादाप्नोतीत्याशंकायां श्रुतिरन्वयेन पाठक्रममनादृत्य परिहरति य एवमादि नादि
ना स एष एवंविदुद्गातात्मने यजमानाय वा यं यं कामं कामयते तं तमागानेन साधयतीत्यस्मादितिहेतुर्गृणलस्मादि
तिप्रतिज्ञायां यात्प्रागेव संबध्यते इति योजनाग्रहं कीर्तयति एवं तावदिति तत्र कर्मसमुच्चितेन ज्ञानेन देवताप्राप्तौ
संभवो नास्ति मिथः सहकृतयोर्ज्ञानकर्मणोस्तदाप्तिहेतुत्वादित्याह नत्वेति समनन्तरं वाक्यमवतारयति ॥

अस्मात्स एष एवंविदुद्गातेति तस्माच्छब्दात्प्रागेव संबध्यते आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते
तं तमागानेन साधयति एवं तावदुक्तज्ञानकर्मभ्यां प्राणात्मापत्तिरित्युक्तं तत्र नास्त्याशंका सं
भवोऽकर्मापायेऽप्राणापत्तिर्भवति वा नवेत्याशंक्य तेन तदाशंकानिरसनार्थमाह तद्धैतल्लोकजिदेवेति तत्
स एष एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायतीति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालो
क्यतायाआशास्ति

कृतदेवतात्माप्राप्तिदर्शनं कर्मविमुक्तं केवलमपि लोकजिदेवेति लोकसाधनमेव तद्धैतल्लोक्यतायै आशा
स्त्वा यागाशंसनं प्रार्थनं नैवास्तीह यद्धि प्राणात्मसमुत्पन्नात्माभिमानस्य तत्प्राप्त्याशंसनं संभवति तदिंद्रिया
मध्यः करणग्रामं प्राप्नुयामित्यर एवास्य स्वात्मत्वाभिमानिकृष्टविषयेष्वनात्मनि आशंसनं न तस्या अभिमं
...

कृतिसमुच्चयात्फलाप्तेर्हेतुत्वादिति यावत् तद्धेत्यादिना ... पदानि स्फुटत्वात्सामान्यादायत्त्वाद्धेतोः
लोकाहेतुत्वायेति तदेव स्फुटयति नहीति तत्र हेतुं तमाह नहीति दृश्यमानमाशंसनं तर्हि किमि...
त्यादित्याशंक्याह अभिनिकृत्येति ॥

प्राणात्ममात्रवस्थितस्यविदुषस्तदात्मभावं कदाचिदहं नप्रतिपद्येयमिस्याशंसनं नास्तीतिनिगमयति ॥ ॥ इति कर्मसमुच्चितादुपासनात्केवलाच्चप्राणात्मत्वं फलमुक्तं तत्रसमुच्चितादुत्पद्यमानस्य वा फलं केवलाच्चोपासनात्तयोरन्यतरस्यान्यस्य वा कस्य चिदिति जिज्ञासमानः शंकते कस्येति ज्ञानकर्मणोरुभयस्य समभावादुभयोरपि वचनात्फलसिद्धिरप्रमात्तरविषयंतु केवलज्ञानस्यलोकजय हेतुत्वमित्यभिप्रायः

ति

...न्वात्तिकदाचित्प्राणात्मभावं नप्रपद्येयमितिकस्येतत् यएवमेतत्साम प्राणं यणोतं निद्दंगित महिमानं वेदाहमस्मिप्राण इंद्रियविषयासंगैरसुरैः पाप्मभिरधर्षणीयोविशुद्धोवागादिपंचकसमदाम्य पत्वादग्न्याद्यात्मरूपं स्वाभाविकविज्ञानोथेंद्रियविषयासंगजनितासुरपाप्मदोषविप्रयुक्तः सर्वभूत ॥

यएवमेतत्सामवेद २१ तृतीयंब्राह्मणं ३

पुत्रस्यदाम्यपान्नाद्योपभोगसंबंधआत्मावाहंसर्वभूतानामंगिरसत्वात् कृष्णजुः सामोद्गी... ...पाप्मवावआत्मा ... नद्यापितात्मविवेककत्वाद्

एवमिति एवंशब्दस्यप्रकृतपरामर्शित्वात्पूर्वोक्तं सर्ववेद्यात्मरूपं संक्षिपति अग्न्यादिना ... इत्यादिना ... विशेषं दर्शयति ... यति किमिदानीं प्राणस्यैवोपास्यत्वात् वागादिपंचकमुपेक्षितमितितत्राह ...मादिति तस्यप्राणात्मत्वेपिकुतो देवतात्वमासंगपाप्मविद्धत्वादित्याशंक्याह स्वाभाविकेति अन्नाद्योपकारं प्राणद्वारा वागादीन्स्मारयति सर्वेति रूपात्मके जगति प्राणस्य सरूपमनुसंदधे आत्मेति ... नामकेजगति प्राणस्यात्मत्वमुक्तं स्मारयति ऋगिति

सति सामत्वे गीतिभावावस्थायां प्राणस्योक्तं वाङ्मानं च सोऽयं पूर्वोक्तवर्णोऽमितिगुणरूपमनुवदन् सम्यक् तत्
वैकल्पिकीं प्रतिष्ठामुक्तामनुस्मारयति गीतीति यद्वेत्यादिनोक्तं परामृशति एवंगुणोऽहमिति इत्यन्तमर्थः आ
भिव्यक्तिपर्यन्तं यो आपतितस्येदं फलमित्युपसंहरति इतीति इति तृतीयब्राह्मणं ३ ब्राह्मणान्तरमवतारयन् पूर्वो
संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति आत्मैवेत्यादिना केवल प्राणदर्शनेन च प्रजापतित्वप्राप्तिरात्मनोक्तेति संबन्ध

सम्यगात्मोद्गीतिभावमापद्यमानस्य बाह्यधनं भूषणं सौस्वर्यं ततोऽप्यन्तरं सौवर्णं लाक्षणिकं सामत्वप्र
प्तिभावमापद्यमानस्य ममकं वादिध्यानानि प्रतिष्ठेवं गुणोऽहं पुत्रिकादिशरीरएककात्मेन प समा
प्तो भूतत्वात्सर्वगम्यत्वाच्च श्रीमान् आ एवमभिमानाभिव्यक्तेर्वेदोपात्त इत्यर्थः इति बृहदारण्यभाष्यानुजीव
ब्राह्मणं आत्मैवेदमग्र आसीत् ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिरात्मनोक्ता केवलप्राण
दर्शनेन च तत्रैव लोकजिदित्यादिना प्रजापतेः फलभूतस्य उत्पत्तिस्थितिसंहारेषु जगतः स्वातन्त्र्या
दिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णितस्त्वेवमर्थ आरम्भः । तेन च कर्म
काण्डविहितज्ञानकर्मस्तुतिः कृता भवेत् सामर्थ्यात् विवक्षितत्वेन तत्सर्वमप्येतत् ज्ञानकर्मणोः का
रणत्वमपारत्यादिपुरुषत्वेन प्रवर्णनम्

इदानीमात्मेत्यादेस्तद्देवमिति पातः प्राक्तनग्रन्थस्यापाततस्तात्पर्यमाह प्रजापतेरिति आदिपदेन सत्वा
गृह्यते फलोत्कर्षोपवर्णनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह तेनेति कर्मकाण्डपदेन पूर्वग्रन्थोऽपि संगृहीतः कृत्स्ना
योऽहत्वनिरपेक्षोऽन्यथा कर्मिकत्वापाता ज्ञानकर्मफलभूतसूत्रविभूतिरुच्यमाना ज्ञानकर्म
महत्त्वं दर्शयतीत्याह सामर्थ्यादिति आपातिकं तात्पर्यमुक्त्वा परमतात्पर्यमाह विवक्षितं त्विति

१०भा किंचविमतंसंसारांतर्भूतंकार्यकारणात्मत्वादस्मदादिकार्यकारणवदित्याह कार्येति प्राजापत्यपदस्यसंसा
रांतर्भूतत्वेहेत्वंतरमाह स्थूलेति स्थूलत्वंसाधयति कार्येति अनित्यत्वाद्रूपत्वाच्च प्रजापतित्वंसंसारांतर्गतमि
त्याह अनित्येति इतिशब्दोविवक्षितार्थसमाप्त्यर्थः किमितोनहिविवक्षितमुपवर्णयंतेतत्राह ब्रह्मविद्याया इ
ति तच्चेदविवक्षितार्थवचनमेकाकिन्याविद्यायावक्ष्यमाणायामुक्तिहेतुत्वमित्युत्तरार्थमितिद्रष्टव्यं
परहितकर्मज्ञानफलंप्रजापतित्वंसंसारइत्युक्तेतदंतर्भावित्वा सर्वस्मात्तस्माद्विरक्तस्यवक्ष्यमाणविद्या

कार्यकारणलक्षणत्वात्स्थूलमस्तु नित्यविषयत्वात्तेनिब्रह्मविद्यायाःकेवलायाःवक्ष्यमाणायाः
मोक्षहेतुत्वमित्युत्तरार्थवेति नहिसंसारविषयात्साध्यसाधनादिभेदलक्षणाद्विरक्तस्यात्मैकत्वज्ञा
नविषयेऽधिकारःतृषितस्येवपानेतस्मात् ज्ञानकर्मफलोत्कर्षोपवर्णनमुत्तरार्थं॥ [illegible]
सत्नीयमस्यातदेतन्मेयःपुत्रादित्यादि॥

यामधिकारःसेत्स्यतीत्यर्थः अथपश्यकस्यचिदर्थितामात्रेणतत्राधिकारसंभवाद्वैराग्यंनमृग्यमित्याशंक्या
ह [illegible]ति उभयत्रापिविषयशब्दःपूर्वेणसमानाधिकरणःविवक्षितमर्थमुपसंहरति तस्मादिति वैराग्यं
तरेणज्ञानानधिकारात् ज्ञानादिफलस्यप्रजापतित्वस्योत्कर्षवचनःसंसारत्ववचनं ततोविरक्तस्यतत्प्र
माणविद्यायामधिकारार्थं विरक्तस्यविद्याधिकारेमोक्षादिर्विवेकाग्र्यंस्यादित्याशंक्याह तथाचेति
नुमोक्षार्थंविद्यायांप्रवर्तितव्यंमोक्षस्यपुरुषार्थत्वात्तत्प्रेक्षावताप्रार्थनीयत्वादाह ॥ तदेतदिति

आपातिकमनापातिकं च ना सर्पमुक्त्वा प्रतीकमादाय व्याख्यानमारभते आत्मैवेति तथा [illegible] प्रत्यक्तस्य
तपति [illegible] जउतिपूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे तस्य प्रस्तुतत्व मतीत्याह वैदिकेति स एवासीदिति संबंधः श्रियः [illegible]
पि प्रजापतिरेव समष्टिदेहस्तत्र च व्यात्मना तिष्ठतीति विशेषासिद्धिरित्याशंक्याह तेनेति आत्मशब्देन परस्य [illegible]
हसंभवे किमिति विराडेवोपादीयत इत्याशंक्य वाक्यशेषादित्याह स चेति वक्ष्यमाणमन्वालोचनादि विराड [illegible]
कमेवेत्याह [illegible] वेति स्वरूपधर्मविषयौ द्वौ विमर्शौ नान्यदिति वाक्यमादाय व्याख्यानमारभते तत्वतरमिति [illegible]

आत्मैवात्मेति प्रजापतिः प्रथमजोऽन्तःशरीरमभिमन्यते वैदिककर्मज्ञानफलभूतः स एवाके [illegible]
जातं [illegible] प्रजापतिशरीरेणाविभक्तमात्मैवासीदग्रे प्राक् शरीरान्तरोत्पत्तेः स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः [illegible]
रःपाण्यादिलक्षणो विराडेव प्रथमः संभूतः अनुवीक्ष्यान्वालोचनं कृत्वा कोऽहं किंलक्षणो वास्मीति

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्

नान्यत्वस्तंतरमात्मनः प्राणपिण्डात्मकात्कार्यकारणरूपान्नापश्यन्न ददर्श केवलं त्वात्मानमेवान्
मानमुपपश्यत्तथा पूर्वजन्मश्रोतविज्ञानसंस्कृतः सोऽहं प्रजापतिः सर्वात्माहमस्मीत्यग्रे व्याहरद्व्याह
व्याहृतवान्ततस्तस्मात्पूर्वज्ञानसंस्कारादात्मानमेवाहमित्यभ्यधादग्रे तस्मादहंनामाभवत्
पनिषदमिति हि श्रुतिप्रदर्शितमेव नामस्य [illegible]

तथा तत्काचाद्वेषवाहत्वं तरं प्रजापतिः तद्दृष्टवानित्याशंक्याह केवलं चेति सोऽहमित्यादि व्याचष्टे तथेति [illegible]
वात्मा प्रजापतिरहमिति पूर्वस्मिन् जन्मनि श्रौतेन विज्ञानेन संस्कृतो विराडात्मा तथेदानीमपि [illegible]
सोऽहं प्रजापतिरस्मीति प्रथमं व्याहृतवानिति योजना व्याहरणफलमाह ततश्चेति किमिति प्रजापते [illegible]
मिति नामोच्यते साधारणं हीदं सर्वेषां इत्याशंक्योपासनार्थमित्याह तस्येति आध्यात्मिकस्य चाक्षुषस्य [illegible]
२ रुषस्याहमिति रहस्यं नामेति यतो वक्ष्यमाणः श्रुतिसिद्धमेवैतन्नामास्य ध्यानार्थमित्यर्थः

बृ०भा ५८ प्रजापतेरहंनामत्वे लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयितुं उत्तरं वाक्यमित्याह तस्मादिति उपासनाप्रभवप्रजापतेरहंनामोक्त्वा पुरु
नामनिर्वचनं करोति । स यत्पूर्वस्मादित्यादिना पूर्वस्मिन्जन्मनि साधकावस्थायां कर्माद्यनुष्ठानैरहमहमिकया प्रजापति
त्वप्रेप्सूनां मध्ये पूर्वोऽयः सम्यक्कर्माद्यनुष्ठानैः सर्वप्रतिबंधकं पाप्मानमदहत्तस्मात्प्रजापतिः पुरुषः ॥ तेषां जन्मा

द्यस्मात्कारणे प्रजापतावेवं दृष्टं तस्मात्तत्कार्यभूतेषु प्राणिष्वनुवृत्तं तस्मिन्नपि काले सर्वोऽपि
नः कस्त्वमित्युक्तः सन्नहमहमयमित्येवाउक्त्वा कारणात्माभिधानेनात्मानमभिधायाग्रे पुनर्विशे
षनामजिज्ञासवे यानन्तरं विशेषपिंडाभिधानं देवदत्तो यज्ञदत्तो वा प्रब्रूते कथयति तन्नामास्यवि
शेषपिंडस्य मातापितृकृतं भवति तत्कथयति स च प्रजापतिरतिक्रान्तजन्मनि पूर्वं जन्मनि सम्यक्

तस्मादप्येतर्ह्यामंत्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्व
स्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति

कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायां यस्मात्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः प्रजापतित्वं प्रतिपित्सूनां
पूर्वः प्रथमः सन्तस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्सर्वस्मादौषददहत् किं आसंगाज्ञानलक्षणा
न्सर्वान्पाप्मनः प्रजापतित्वप्रतिबंधकारणभूतान् यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः पूर्वमौषदिति पुरुषः ॥०॥

उक्तमेव स्फुटयति प्रथमः सन्निति सर्वस्मादस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्प्रथमः सन्नौषदिति संबं
धः आकांक्षापूर्वकं दाह्यं दर्शयति किमित्यादिना पूर्वं प्रजापतित्वप्रतिबंधकं विधाहित्वेसिद्धमर्थं मा
पक्षादिति

पुरुषगुणोपासकस्य फलमाह यथेति अयं प्रजापतिरिति भविष्यद्दृष्ट्यासाधकोक्तिः पुरुषः [illegible]
फलावस्थासकथ्यते कोसावीपतीत्यपेक्षायामाह तं दर्शयतीति पुरुषगुणप्रजापतिरहमस्मीति पति
ध्यात्मोपासीपतीत्यर्थः विद्यासाम्येकथमेषाम्बवेष्टोपासकाह साम अधिकति हनुसाम्ये [illegible]

[illegible]यं प्रजापतिरोपित्वाप्रतिबंधकाभावात् सर्वान्पुरुषः प्रजापतिरभवदेव मन्योपि ज्ञानकर्मान
नानुष्ठानवति नाके बलज्ञानवलाद्दोषनिभमीवरोति हवेस तं यः
[illegible] अस्मात्पुरुषः पूर्वः प्रथमः प्रजापतित्वं बुभूषतिभावितमि [illegible] इत्यर्थः तं दर्शय
तिय एवं वेदेति साम अर्थ ज्ञानभावनाप्रकर्षवान् नन्वयं प्राजापत्यं प्राप्तिमेवं विदा [illegible]

हवै सतं योस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद १

[illegible] दोषः ज्ञानभावनोत्कर्षाभावात् प्रथमं प्रजापतित्वप्रतिपत्त्यभावमात्रत्वाहहस्य [illegible]
प्रथमं प्रजापतित्वं प्राप्नुवन् न्यूनसाधनो न प्राप्नोतीति सतं दहतीत्युक्तेन पुनः प्रत्यक्षमुक्त [illegible]
धनेनेतरोदह्यते यथा लोके आजि सृताः प्रथममाजिमुपसर्पन्ति तेन तरे दह्य [illegible] इति हत साम
अभवन्तितद्वत् १

तानुपपन्ने न मध्यकर्षवानितरान् दहतीत्यर्थः प्रसिद्धं दहमाय [illegible] न न्वितितथा [illegible]
नहुवा [illegible] सिद्धिरित्यर्थः विवक्षितदाहदर्शयन्नुत्तरमाह नैषइति [illegible] उक्तं इति प्राप्नुव
सतीति शेषः औपचारिकं दाहं दृष्टांतेन साधयति यथेति आजिमेयादेतां [illegible]
ल्लषामिति यावत् ॥

बृ०भा० ज्ञानकर्मफलं सोत्रं पदमुक्तः सत्वान्मुक्तिः स्तदन्यमुक्तत्वभावात् हेतुमप्याधीसिद्धं यं प्रदर्शितं स्तर्थिकसाराणां श्री अ
५७ हृद्यो विभेदिस्यप्पतात्पर्यमाह चेदं मिति तु पूषितं लोकात्मभिप्रेतमिति यावत् आह विवक्षिताथसिध्यर्थं २
मुभयमात्रमिति शेषः ज्ञानकर्मफलं त्रैलोक्यात्मकसूत्रत्वमुत्कृष्टमपि संसारान्तर्भूतमेव न केवल्यमिति
वक्तुमुत्तरवाक्यमित्यर्थः अहमेकाकी कोपि मां हनिष्यतीत्यात्मनाशविषयविपरीतज्ञानवत्वान्न नापीदं

सदिदं तु पूषितं कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मफलं प्राजापत्यलक्षणं नैव नत्वमसारं विषयमत्यक्त्वादि
तीममर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह सोऽबिभेत् स प्रजापतिर्योयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः स अ
बिभेद्भीतवानस्मदादिवदेवेत्याह यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकरणवानात्मनाशविपरीतदर्शन

सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षांचक्रे

वत्वादबिभेत्तस्मात्तत्सामान्यादद्यत्वेप्येकाकी बिभेति किंचास्मदादिवदेवमपहेतुविपरीतदर्शनापनो
दकारणं यथाभूतात्मदर्शनं सोयं प्रजापतिरीक्षामीक्षणं चक्रे कृतवानसौ ॥ यन्मदन्यन्नास्ति

भीतवानीषत् किं प्रमाणमित्याशंका कार्यगतेन लिंगेन कारणे प्रजापतौ तदनुमेयमित्याह यस्मादिति ।
त्सामान्यादेकाकित्वविशेषादिति यावत् प्रजापतेः संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह किंचेति यथास्मदादेः
रज्ज्वां स्यादेवादोसर्पे पुरुषादिभ्रमजनितभयनिवृत्तये विचारेणान्तरे ज्ञानं संपाद्यते तेनायं प्रजापतिरपि
यत्नतद्वितोऽद्वयविपरीतधियो धनिहेतुं तत्त्वज्ञानं विचारेण संपादितवानित्यर्थः

परमार्थदर्शनमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति कथमित्यादिना तस्मिन्नित्यत्र तस्मादित्यादेरपदिनमाम १९॥५॥
सितंप्रत्यक्त्वेनात्मप्रहितीयब्रह्मरूपेण ज्ञात्वा सहेतुभीतिप्रजापतिराक्षिपति इत्युक्तं इदानीं तत्त्वज्ञानफलमा
ह इति कस्मादित्यादे रन्तरस्य पूर्वेणापौनरुक्त्यमित्याशंक्याविद्याहेत्वभावान्नभयमित्युक्तं समर्थनाथत्वात्

कथमित्याह यद्यस्मान्मत्तोऽन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरं प्रतिद्वन्द्वीभूतं नास्ति तस्मिन्नात्मविनाशहेत्व
भावे कस्मान्नु बिभेमीति स एव यथाभूतात्मदर्शनात् अस्य प्रजापतेर्भयं वीयाय विगतमपगतं न
नन्वप्रजापतेर्द्वयं तत्त्वेनाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह कस्माद्ध्यभैषीदिति

यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभैषीद् द्वितीयाद्वै भयं भवति

त्यिस्तोभीतवान् परमार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नमेवेत्यभिप्रायः यस्माद्द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्भयं
भवति द्वितीयं च वस्त्वन्तरमविद्याप्रत्युपस्थापितमेव न ह्यदृश्यमानं द्वितीयं भयजन्मनो हेतुः
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति मन्त्रवर्णात्

एतेनैवमित्याह कस्मादित्यादिना अनुपपन्नो हेतुमाह यस्मादिति परमार्थदर्शनेऽपि वस्त्वन्तरमस्तीति भयं
भवतीत्याशंक्याह द्वितीयं चेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतस्याविद्याप्रत्युपस्थापितत्वेऽपि कुतस्त
स्य द्वैतदर्शनं भयकारणं न भवतीत्याशंक्याह ॥ नहीति तत्त्वज्ञानेन सह ज्ञानापाया तद्दृश्यद्वैतं न दृश्यं
चायुक्तमित्यतो मोहत्वभावाद्भयानुपपत्तिरित्यर्थः अद्वैतज्ञाने भयनिवृत्तिरित्यत्र मन्त्रसंवादं दर्शयति तत्रेति ॥

१०भा० विराडेवपदर्शनेनैवप्रजापतेर्भयमपनीतंननाहेन दर्शनेनेत्यस्मिन्नर्थेपिचमदन्यन्नास्तीत्यादिशङ्कायांक॰॥ व्या० शो० ९ ९
१० मुतित्याशङ्क्यांगीकुर्वन्नाह [illegible]वेति तदेवप्रश्नद्वारा प्रकटयति कस्मादित्यादिना प्रथमव्याख्यानानुसारेण
चोद्यमुत्थापयति [illegible]वेतिप्रजापतेर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाद्भीतिध्वस्तिरुक्तानचतत्स्यजत्वानयुक्तं हेत्व भावादि
त्याह [illegible]इति यस्मादस्माकमेवपठितेत्यादेवतत्स्यापित्यादित्याशङ्क्याह कोवेति नहितस्यशास्त्रश्रव
णमोचार्याभावान्नापितस्यापालस्यैवर्णांकविषयत्वान्नाणिशमाद्येत्यपोसकत्वादतोपमासुप्रसिद्ध

[illegible]कत्वदर्शनेनभयमपनुनोदप्रमोदितंतद्युतं कस्माद्द्वितीयाद्वैतंनग्रहेभयंभवतीनन्देकत्वद
र्शनेनद्वितीयदर्शनमपनीतमितिनास्तियतः अत्रचोद्यं निकुतः प्रजापतेरेकत्वदर्शनेज्ञानं
[illegible]वास्मा उपदिदेश [illegible]थानुपदिष्टमेवप्रादुरभूत अस्मदादेरपितथाप्रसंगः अथजन्मांतरकृत
श्रवणादिहेतुकंएकत्वदर्शनानर्थकप्रसंगोयथाप्रजापतेरतिक्रान्तजन्मावस्थस्येकत्वदर्शनंविद्य
वंध मानमप्यविद्याकार्याणामपनिरसमर्थं तो विद्यासंयुक्तएवप्रजापतेरितिभेत् एवंसर्वेषामेकत्व द
र्शनानर्थक्यंप्राप्नोति

श्रवणादिविद्याहेत्वभावात्प्रजापतेरेवपठीपुंकेत्यर्थः उपदेशानपेक्षमेवप्रजापतेरेकत्वज्ञानंप्रादुर्भू
तमितिनिशंकते [illegible]वेति अतिप्रसक्तयापरस्याह अस्म दादेरिति प्रजापतेर्यज्जमानावस्थायामाचार्यप्रसत्त्वा
छ्रवणाद्यात्मनैकत्वज्ञानोदयात्तत्संस्कारोपहंनत्थाविधमेवतज्ज्ञानंफलावस्थायामपित्यादितिचोदयति अथेति ७॥४
दूषयति [illegible]केति अज्ञानधंसितेनार्थवत्वमित्याशङ्क्याह यद्येति ननंगमकमाह यत इति दार्ष्टांतिकमाह ९०

नन्वस्मिन्नेव जन्मनि प्रजापतेरेकाधीरनपेक्षा जायते ज्ञानमप्रतिबद्धं यस्येति स्मृतेः न च तद् उत्पन्नं तत्र भेदस्य हेतुं वंधनिरसनाद्भिर्भयात्स्यादिफलेन प्रारब्धकर्मणा प्रतिबंधात्ततो मरणकाले तन्नष्टं ज्ञानध्वंसोऽस्तीति शंकते [illegible]

मेवेति प्रवृत्तफलस्य कर्मणः स्वोपपादकाज्ञानलेशेन विज्ञानशक्तिप्रतिबंधकत्वेपि जन्मान्तरादि सहस्रमा रहेतत्त्वज्ञानध्वंसि ज्ञानसामर्थ्य प्रतिबंधकत्वे मानाभावान्न च जातं ज्ञानमनिवर्तकमिति शंक्यं वक्तुं भस्य [illegible] वज्ञानस्य निवर्तकत्वे नाप्यलं हेतुर्जन्मान्तरस्यास्येत्थाने तद् ध्वंसित्वाद् दृष्टे रस्य तस्या ज्ञानध्वंसित्वेनानियमः

न च युगजन्मान्तरे प्रजापतौ वा संत्तानं ज्ञानत्वाद् ज्ञानध्वंसि पूर्वज्ञानेषु वपहेतत्त्वज्ञानध्वंसित्वाद् दृष्टे ज्ञानत्वहे तोरनैकान्त्यान्न च तत्पमेवापज्ञानमेकज्ञानत्वाद् ज्ञानध्वंसीति युक्तं उपन्यस्तात् गत्वा न वदत्यापि तद् एकाः

स्वपमेवनिवर्तकमिति चेत् न पूर्ववत्पुनः प्रसंगेनानैकान्त्यात् तस्मादनर्थकमेवैतत्तद्दर्शनमित्यतः
ननैष दोषः उक्तदृष्टहेतुत्वाल्लोकवत्

पातेहेतोरनैकान्त्यादित्यभिप्रेत्य दूषयति नेत्यादिना ज्ञानकारणाभावान्न दृष्टान्तरेण वा स्पष्टावगतिप्रसंग न संस्काराधीनत्वेपि विशेषाभावादेतस्य वन्तज्ञानस्य ज्ञानध्वंसित्वासिद्धेरयुक्तं प्रजापतेरेकत्वदर्शनमित्यु पसंहरति [illegible]दिति प्रजापतेः सुप्तप्रतिबुद्धवत्प्रकृष्टशब्दज्ञोऽस्य कार्यकारणवत्तान्पूर्वकल्पोपपद्यते वा समरणवतः स्मृतिविपरिवर्तिनो वा यथाह्विचार्य मारणाद् दृष्टसहकृतज्ञानत्व ज्ञानं स्यात्स्मोके विशिष्ट ज्ञोऽस्य कार्यकारणानामज्ञाताद्यतिशयदर्शनात्तेन वज्ञानेन जन्मान्तरहेतविद्यास्यापि प्रारब्धकर्मतज्ज भयादेस्याद्यविद्यालेशतो भविष्यतीति परिहरति नैष दोष इति [illegible]

संगृहीतमर्थं समर्थयते कर्येत्यादिना धर्मादिनाधर्मादिवत्तदुक्तपरीतमधर्मादिवत्तदुक्तं ननु हेतोः स्वस्य पापम
नोज्ञानाद्युत्तिशयेन नाशादिति यावत् उत्कृष्टत्वं प्रकृष्टज्ञानादिशालित्वं उक्तं जन्मफलमाह तदृष्टं चेत्ते
नसाज्ञानादि वैशारद्यं पौराणिकं स्मृतिमुदाहरति तथाचेति अप्रतिघमप्रतिबद्धं निरंकुशमित्येतत्सर्वं
वं भाते नसेत्तत्त्वानुदृष्टं सहसिद्धं संनिरवर्तत्तेति संबंधः सहसिद्धं स्मृतेः सोविमोदिति श्रुतिविरुद्धत्वः

पापुण्यकर्मोद्भवैर्विविक्तैः कार्यकारणोः संयुक्ते जन्मनि सति प्रज्ञामेधास्मृतिवैशारद्यं दृष्टं तथा प्र
जापतेर्दृष्टं ज्ञानवैराग्यैश्वर्यविपरीत हेतु सर्वं पापादह्रादिदुष्टैः कार्यकारणोः संयुक्तः मुक्तः एवं जन्म
तदृष्टं चानुपदिष्टमेकत्वदर्शनं प्रजापतेः तथाच स्मृतिः ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ऐश्वर्यं
चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयमिति सहसिद्धत्वे भगवानुपपत्तिरिति चेत् तद्यादिस्येन सहत्वमुदितिनाम
नुपदिष्टार्थत्वात्सहसिद्धशब्दे न जन्मत एव ज्ञानित्वं नोच्यते किं त्वाचार्यादिनिरपेक्षमेव सहसि
द्धत्वाद्यपस्याद्धा ज्ञानार्थ प्रणिपातादीनामहेतुत्वमिति चेत्पान्मत श्रद्धावान्लभते ज्ञानं तत्पर
संयतेन्द्रियः तद्विद्धि प्रणिपातेन सेवया दीनां श्रुतिस्मृतिविहितानां ज्ञानहेतूनामहेतुत्वं एवं

ए प्रतिनिरोधाधिकरणन्यायेन शंकते सहसिद्धत्वमिति सत्येव सहजे ज्ञाने सहेतो भयं प्राणिणादिके
न्नेत्याह नहीति अन्येनाचार्येणानुपदिष्टमेव प्रजापते ज्ञानमुदेतिरित्येवमर्थपरत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य
तदृष्टज्ञानात्प्राक स्वभयमविरुद्धमूर्धं वाज्ञानलेशाद्यतो न विरोधः श्रुतिस्मृत्योरिति समाधत्ते नेत्यादिना॥
ज्ञा नोत्पत्तेराचार्योद्यनपेक्षत्वे श्रद्धाविधानानर्थक्यादनेक श्रुतिस्मृतिविरोधः स्यादिति शंकते श्रद्धेति॥
आदिपदेन शमादिग्रहः

अस्मदादिषु तेषां हेतुत्वमिति वेत्तत्राह प्रजापतेरिवेति यदितं विशेषं निराकरोति नेत्यादिना [illegible]
समुत्पन्नो गुणावत्त्वमगुणावत्त्वमित्यनेन प्रकारेण कार्योत्पत्तौ विशेषसंभवात् अस्मदादि [illegible]
हवाकार्यविरुद्धानि [illegible] हीनि तद्धि सर्वे विकल्पादि यथा ज्ञातुरकार्य तथैकस्मिन्नेव नैमित्तिके [illegible]
कार्ये दर्शयामीत्याह [illegible] यथेति तत्र विकल्पमुदाहरति तमसीत्यादिना समुत्पन्नं दर्शयति [illegible]

प्रजापतेरिव जन्मान्तरकृतकर्महेतुत्वे ज्ञानस्येति चेन्न नैमित्तिकविकल्पसमुत्पन्नगुणवदगुणत्व-
भेदोपपत्तेः लोके हि नैमित्तिकानां कार्याणां निमित्तभेदेनैकधा विकल्पनेन तथा च निमित्तसमुत्प-
न्नानां विकल्पितानां समुत्पन्नानां च पुनर्गुणावदगुणावत्त्वकृतो भेदो भवति तद्यथा रूपज्ञानं [illegible]
तावन्नैमित्तिकं कार्यं तमसि विना लोकेन च रूपसंनिकृष्टानां चक्षुषां रूपज्ञानं निमित्तं भवति
पुनरेव केवलं रूपज्ञानं निमित्तं योगिनां योगिनामस्माकं तु सन्निकर्षलोकाभ्यां सह तयादि [illegible]
वृद्धाद्यालोकभेदैः समुत्पन्नानां निमित्तभेदो भवति तथा लोकविशेषगुणावदगुणावत्त्वेन भेदः [illegible]
एवमेवास्मिन् लोके ज्ञानेऽपि विजन्मान्तरकृतकर्मनिमित्तं भवति यथा प्रजापतेः [illegible]
तत्तपसा ब्रह्मविजिज्ञासत्वेति श्रुतेः

विकल्पितानां समुत्पन्नानां च निमित्तानां गुणावत्त्वप्रयुक्तं भेदं कल्पयति तथेति आलोकविशेषणगुणा [illegible]
बहुलत्वमगुणावत्त्वं मंदप्रभत्वं वस्तुदेशे गुणावत्त्वं निर्मलत्वादि तिमिरोपहतत्वादिना गुणावत्त्वमिति मे
दृष्टान्तं प्रतिपाद्य दार्ष्टान्तिकमाह एवमिति तथा प्यस्यापि प्रजापतितुल्यस्य नामदेवादेर्जन्मान्तरीय
यत्नवशादीश्वरानुग्रहाद स्मिन् जन्मनि स्मृतवाक्यादेर्ज्ञानमुदेतीति विशेषः भृगुरादिवत्प्रत्यादेका [illegible]
विदितं ज्ञाते

न्नयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामालोचनं श्रवणे तु श्रमनिपुणज्ञाननिमित्तानामसमुच्चयं दर्शयति कृत्स्निदिक्षा दिना एकान्तनि
यतभावश्चकं ज्ञानोदयलाभे निमित्तत्वमिति यावत् अथ प्रणिपातादिव्यतिरेकेण न प्रज्ञापतेरपि ज्ञानसंभव
ति सामग्र्यभावादत आह [illegible]मादीति प्रणिपातादेर्ज्ञानोदयप्रतिबंधकनिवर्तकत्वात् ज्ञापतेश्चान्निरन्तः
जन्मान्तरीयसाधनापन्नत्वादाधुनिकप्रणिपातादिनाविनास्मृतवाक्यादेवेकार्थिः संभवतीत्यर्थः नाहे श्रवण
णादिव्यतिरेकेणापि प्रज्ञापतेर्ज्ञानं स्यादित्याशंक्याह वेदान्तेति ननु विना ज्ञानकस्यचिदपि स्यात्प्रज्ञापतेस्तु त
न्मान्तरीयश्रवणवशादिदानीमनुस्मृतवाक्यात्तदुत्पत्तिरिति शेषः नहि श्रद्धादिकमपि प्रतिबंधनिवर्तकत्वेन फ्ल
[illegible]विरादाचार्यवान् पुरुषो वेद श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं नहि हि प्रणिपातेन नाराधाद्धे वज्ञातव्यः श्रोतव्य इति श्रुति
स्मृतिभ्य एकान्तज्ञानलाभनिमित्तत्वं श्रद्धाप्रभृतीनां अधर्मादिनिमित्तवियोगहेतुत्वात् वेदान्तश्रवणम
ननिदिध्यासनानां तु साक्षाज्ज्ञेयविषयत्वात् पापादिप्रतिबंधक्षये चात्ममनसोर्भूतार्थज्ञाननिमित्त
त्वाभाव्यात् तस्मादहेतुत्वं तज्ञानुज्ञानस्य श्रद्धाप्रणिपातादीनामिति एवमप्रमत्तमनामनस्मन्तमः

पत्तेएवरणीयं तत्त्विकृतिमं तदेणज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याशंक्याह पापादीति अन्तमनसोर्मिथः संयुक्ताः
संबंधियमापंततकार्यं चरणादि तेन ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबंधस्य पूर्वोक्तेन न्यायेन क्षयमिति प्रज्ञापतेरित्युक्तं तु यहान्तभु
तवाक्यस्य परमार्थज्ञानोत्पत्तौ केवलस्य निमित्तत्वात् तस्याधुनिकश्रद्धाद्यतिरेकेणाज्ञानोदयोऽपि न तद्धि धि निगम
र्थमस्माकं तद्दृष्टान्तेन तदुत्पत्ते वाक्यतात्पर्यादिज्ञानं सर्वेषामेव ज्ञानसाधनमाचार्यादिषु पुनर्विकल्पसंभव इ
पावित्यर्थः अधिकारिभेदेन ज्ञानहेतुषु विकल्पोऽपि तेषामस्मासु समुच्चयात्तु श्रुतिस्मृतिदिशीथाल्लो पुन[illegible]
हरति तस्मादिति

प्रजापतेर्भयाविष्टत्वेन संसारं न भूतत्वमुक्तमिदानीं तत्रैव हेत्वंतरमाह रमणेति अरत्याविष्टत्वे प्रजापतेरे
काकित्वं हेतूकरोति [illegible] रति कार्यस्यारतिः कारणस्याथात्र रतेर्लिंगमिदमनुमानं सूचयति स नैव रेमे नीति
आदिपदेन भयाविष्टत्वादिग्रहः अरतिप्रतियोगिनिरूपकत्वाद्दुःखनिवृत्तिः रतिर्नामेति कथनं हि यथोक्ता रतिं

[illegible]संसारविषयस्य प्रजापतिर्यतः स प्रजापतिर्नैव रेमे रतिं नानुभवत् रत्याविष्टो भूदित्यर्थः अस्माद
[illegible] इदानीमपि तस्मादेकाकित्वादि भयवत् एकाकी न रमते नानुभवति रतिर्नामेष्टार्थसंयोगजा॥
क्रीडा तत्प्रसंगात् इष्टवियोगान्मनस्याकुलीभावो रतिरिष्यते तस्या अरते रपनोदनाय द्वितीयम
सर्वेनैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्व
क्तौ॥

रत्युपघातसमर्थं स्त्रीवस्तु ऐच्छत् गृद्धिमकरोत् तस्यैवं स्त्रीविषयं गृध्यतः स्त्रिया परिष्वक्तस्येवात्मा
[illegible] भावो बभूव स तेन सत्येप्सुत्वात् [illegible] एतावानेन परिमाण आस बभूव ह किंपरिमाण इत्याह यथा [illegible]
स्त्रीपुमांसौ अरत्यपनोदाय संपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्यातां तावत्प्रमाणो बभूव स [illegible]

रस्यामित्याशंक्य स द्वितीयमैच्छदित्युक्तं सतत्या रतिसहितस्य [illegible] पातनिकां करोति [illegible]
तिनेन भावेनेति यावत् कथमभिमानमात्रेण यथोक्तपरिमाणत्वं तत्राह स इति निपातनावधारणं न [illegible]
च पुनरनुवादो न्वयार्थः परिमाणमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति किमित्यादिना

संप्रति स्त्रीपुंसयोरुत्पत्तिमाह यथेति ननु द्विधाभावो विराजो वा संसक्तस्त्रीपुंसात्स्यपि दृष्टवानाद्यः सया
वेन विराड्ग्रहणायोगात् तस्य कर्मत्वात् द्वितीये त्वात्मशब्दानुपपत्तिस्तत्राह इमामेति तथा सशब्देन कर्तृत्वाद्वि
राड्ग्रहणमविरुद्धमित्यर्थः तदेव स्फुटयति तेनादिना कथं तर्हि द्विधाकरणमित्याशंक्याह मितं हीति

यावत्परिमाणमेवेममात्मानं द्वेधा द्विःप्रकारमपातयत्पातितवानिममेवेत्यवधारणं मूलकार
णाद्विराजो विशेषणार्थं न क्षीरस्य सर्वोपमर्देन दधिभावापत्तिवत् विराड्भावोपमर्देन तावानासेति
न ह्यात्मनाव्यवस्थितस्यैव विराजः सत्संकल्पत्वादात्मव्यतिरिक्तस्त्रीपुंपरिष्वक्तपरिमाणशरी

स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्द्धबृगलमिव ॥

एवंभूतस्य च विराट् तथाभूतः सद्वैतावानासेति सामानाधिकरण्यात् तत्तस्मात्पातनात्पति
श्च पत्नी चाभवतामिति दंपत्योर्निर्वचनं लौकिकयोरत एव तस्माद्यस्मादात्मन एवार्द्धः स्वयं कृ
तोऽपि पत्नी तस्मादिदं शरीरमात्मनोऽर्द्धबृगलं अर्द्धं च तद्बृगलं च तदर्द्धबृगलं विदलमर्द्धं विदलमिवेत्यर्थ
प्राक् स्त्र्युद्वहनात्

न च द्विधाकर्मकरणे कर्मणि विशेषः कथं तर्हि तत्रात्मशब्दः संभवतीत्याशंक्याह स एवेति तथाभूतः सन्सं
सक्तजायापुंपरिमाणोऽभूदिति यावत् न केवलमनुत्पत्त्योरेव दंपत्योरिदं वचनं किंतु लोकप्रसिद्धयो
र्दंपत्योरेव तयोरेतद्रूपं सर्वत्रास्य समानत्वादित्याह लौकिकयोरिति उक्ते निर्वचने लोकानुभवमनु
कूलयति तस्मादिति प्राणिनि सहधर्मचारिणीसंबन्धात्पूर्वमित्यर्थः ॥

आकांक्षाहरा षष्ठीमादाया नुभवमवलं व्याचष्टे तस्येत्यादिना युगलशब्दो विकाशार्थः अनुभवसिद्धं प्राग
णिकसंमतिमाह [illegible]मिति द्विधापातनेन सैकोभागः पुरुषो ऽपरस्तु स्त्रीत्यनेन हेतुना तस्मादाह यस्मादिति उद्भ इ
नाभागबस्थापामाकाशः पुरुषार्द्धः स्त्र्यर्द्धशून्योयस्मात् संपूर्णो भवेनेति तस्मादर्द्धहनेनप्राग्रूपार्द्धं न पुनर्भि

तस्मादर्द्धयुगलमिति उक्तमेव आत्मन इति एवमाह स्म उक्तवान् किल याज्ञवल्क्यः यज्ञस्य वल्को व
क्ता यज्ञवल्कः तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवरातिरित्यर्थः ब्रह्मणो वापत्यं यस्मादयं पुरुषार्द्धः आकाशः स्त्र्य
र्द्धशून्यः पुनरुद्वहनात्तस्मात् पूर्यते स्त्र्यर्द्धेन पुनः संपुटीकरणेनेव विदलार्द्धः तां स प्रजापतिर्मनुः स्त्र

इ ॥ स्वेति ह स्माह याज्ञवल्क्यः तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव तां
समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ३

शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नीत्वेन कल्पितां समभवन्मैथुनमुपगतवान् तस्मात्तदुप म
नात् मनुष्या जायन्तेति सम्बन्धः ३

भागः पूर्यते यथा विदलार्द्धः संपूर्णः संपुटीकरणेन पुनः संपूर्णः क्रियते तद्वदित्यर्थः तना द्वयमपि स्त्रीभा
कपोऽप्यमानवशेन ससमोभूत्वा दिलात्संसारस्यैतिसूचयितुं पुनरित्युक्तं पुरुषार्द्धं स्त्र्यर्द्धस्य सम्बन्धः ॥
मनुष्यादिसृष्टिरित्याह तामित्यादिना तामेव मनियतिशतरूपां स प्रजापतिर्मनुः स्वायम्भुवोऽस्मिन्निधा य

भा० अकस्ताहीरं पद्दुहितृगमनं मानृत इत्यापं च मानुरूपान् पितृकामामादिनिषेधेरिति मत्वाह कथमीति नयोजायत्तया टी० अ०
२ मनं कथमित्याशंक्याह पश्यतीति शतरूपायां गोभावमापन्नायामृषभादिभावो मनोभवतु नु नःस्वतानयोक्तदोषपरिहाराय
योर्वडवादिभावे नु नकारणमस्तीत्याशंक्याह उत्तरेति ततस्तस्यां गोभावादनंतरमिंद्रियावत्गवांजन्मानरमिंद्रःसम

साशतरूपा उह इयं दुहितृगमने स्मार्ते प्रतिषेधमनुस्मरंती ईक्षांचक्रे कथं तिदमकृत्यम मामात्मन एव जनयित्वा सा
द्यसंभवत्युपगच्छति पश्चात् घृणाः अहं हंत इदानीं तिरोसानि जात्यं तरेणाति रहता भवानीत्येवमीक्षित्वाऽसौ
गौरभवत् अथा पुनः पुनः सा एवमनिः शतरूपायाः मनोश्चाभवत्तत अश्ववृषभ इ
तरः तां समेवाभवत् दित्यादि पूर्ववत्ततो गावोजायंत तथा वडवेतराभवदश्ववृष इतरस्तथा गर्दभीतरा गर्दभ इतर

सोहेयमीक्षांचक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा संभवति हंत तिरोसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्तां समे
वाभवत्ततो गावोजायंत वडवेतराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतर. स्तां समेवाभवत्तत एकशफम ।
जायताजेतराभवद्बस्त इतरोविरितरा मेष इतरस्तां समेवाभवत्ततोजावयोजायंतैवमेव यदिदं किंच मिथु
नमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ४

तत्र वडवाश्ववृषादीनां संगमात्तत एकशफमेकखुरमश्वाश्वतरगर्दभाख्यं त्रयमजायत तथा जेतराभवत्
बस्तश्छाग इतरस्तथाविरितरा मेष इतरस्तां समेवाभवत् तत्तामिति विषमानामजानामविनां च संभवदजेनाथः
स्तः छाग इतरस्तथाविरितरा मेष इतरस्तां समेवाभवत् ... पिपीलिका
मजाश्चाजाश्वावयश्चाजावयोजायंत एवमेव यदिदं किंच यत्किंच इदं मिथुनं स्त्रीपुंलक्षणाद् द्वमापिपीलिका
भिः सहानेनैव न्यायेन तत्सर्वमसृजत जगत्सृष्टवान् ॥५॥

अनंततः शब्दार्थः नत्वनेषामुत्पत्तौ सत्याभिजिपावन् वाक्यं इत्येवं प्राविवक्षितेत्याह नाभिति नामैवाभिव्यक्ति टी० अ०
नामजातिभूति तावडुषांतागर्दभीं चेत्यपि ... तनो मिथः संभवनात् पयोनः दिति पावन् विशेषाणा
मानत्वात्यकमुपदेशासंभवं मन्वानस्तस्मिन्नोपसंहरति एवमेवेति तद्विभजते इदं मिथुनमिति एवं

पशुकर्मप्रयोगो न्याय्यः पश्वादिसृष्टिरेवोक्ता तथापि सर्वोत्सृष्टिरुक्तैवेति सिद्धवत्कृत्याह सप्रजापति

रिति अवगतिप्रश्नपूर्वकं विशदयति कथमित्यादिना कथं सृष्टिरस्मीत्यवधारणं तेन नेतृत्वाप्रयोगात्

त्याशंक्याह सृजत इतीति पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह यस्मादिति जगत्स्रष्टुरुपरि निष्कृष्टमध्याहृत्याहमे

वेदस्मीति संबंधः तत्र हेतुमाह मदभेदत्वादिति एवकारार्थमाह नेति मदभेदत्वादित्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते

सप्रजापतिः सर्वमिदं जगत्सृष्ट्वा ऽवेत् कथमहं वाव अहमेव सृष्टिः सृज्यत इति सृष्टं जगत् उच्यते कुतः

रिति यस्मान्मया सृष्टं जगत् मदभेदत्वादहमेवास्मि न मत्तो व्यतिरिच्यते कुत एतदहं हि यस्मादिदं सर्वं ज

गदसृक्षि सृष्टवानस्मि तस्मादित्यर्थः यस्मात्सृष्टिशब्देनात्मानमेवोक्तवान्प्रजापतिस्ततः तस्मात्सृ

सोवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहं हीदं सर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

ष्टिनामाभवत् सृष्ट्यां जगतीह अस्य प्रजापतेरेतस्यामेतस्मिन् जगति प्रजापतिवत्स्रष्टा भवति स्वात्म

व्यभूतस्य जगतो य एवं प्रजापतिवत्साध्योक्तस्यात्मनोऽनन्यभूतं जगत्साध्यात्माधिभूताधिदैवं जगद्रूप

मित्येवं सप्रजापतिर्जगदिदं मिथुनात्मकं सृष्ट्वा ब्राह्मणादिवर्णनियंतॄः देवताः सिसृक्षुरादौ ॥

मुख्यत्यादिना नहि सृष्टत्वस्रष्टृत्वयोरन्तरं तस्यैव तेनैतेन मायाविवदवस्थानादित्यर्थः ततः सृष्टिरित्यादिना

त्स्मादिति किमर्थोस्य सृष्टेरेषा विभूतिरुपदिश्यत इत्याशंक्याह सृष्ट्यामिति जगति भवतीति संबंधः वाक्यार्थ

ह प्रजापतिवदिति ननु सर्वोत्सृष्टिरुक्ता उक्तं च प्रजापतेर्विभूतिसंकीर्तनेन फलं किमवान्तरं भविष्यत्

वाक्यमित्याशंक्याह एवमिति आदौ अप्यमंथदिति संबंधः

रु०भा० अभिनयप्रदर्शनमेवविशदयति अनेनेति मुखादेरग्निंप्रतियोनित्वेगमकमाह यस्मादिति प्रसाद्धविरोधं [illegible]
६५ दर्शयति किमित्यादिना हस्तयोर्मुखेचयोनिशब्दप्रयोगेनिमित्तमाह अतिहीति प्रजापतेर्मुखादि [illegible]

अथेतिशब्दस्यमभिनयप्रदर्शनार्थं अनेनप्रकारेणमुखेहस्तौस्थितौप्रणेया अर्थः[illegible]मुखेनसं
नमकरोत समुखंहस्ताभ्यामथितामुखाच्चयोनेर्हस्ताभ्यांचयोनिभ्यामग्निंब्राह्मणाजातेरत अहमतः
रमसृजत [illegible] सृष्टवान यस्माद्धाहकस्याग्रेर्योनिरेतदुभयंहस्तौमुखंचतस्मादुभयमप्येतदलोमक

अथेत्यभ्यमंथत्समुखाच्चयोनेर्हस्ताभ्यांचाग्निमसृजततस्मादेतदुभयंदमलोमकमंतरतोला
मकाहियोनिरंतरतः॥

कलौ मातं

वर्जितं किंसर्वमेतत अंतरतोऽस्यं तरतो अतिहियोन्याःसामान्यम् अयस्यास्यकिमलोमकाहियो
निरंतरतःस्त्रीणां तथाब्राह्मणोऽपिमुखादेवजातेप्रजापतेस्तस्मादेकयोनित्वाज्ज्येष्ठेनबातृजानुगृ
ह्यतेऽग्निनाब्राह्मणस्तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्योमुखवीर्यश्चेतिश्रुतिस्मृतिसिद्धं एवमग्न्यादिनाम

शेषिकथंब्राह्मणमनुगृह्णातितत्राह तथेति उक्तेऽर्थेश्रुतिस्मृति संवादंदर्शयति तस्मादिति श्रा[illegible]
ब्राह्मणोऽस्यमुखमिति श्रुतिरुक्तानुसारिणीचस्मृतिर्दृष्टव्या एवमग्न्यादिनाम

अग्निमसृजतेत्येतदुपलक्षणार्थमभिप्रेत्यास्रष्टान्तरमाह तथेति वक्ष्यमिन्द्रः आदिशब्देन वरुणादिग्रहणं [illegible]
त्रिविधं चासृजतेत्यनुवर्तते उक्तमर्थं प्रमाणेन द्रढयति तस्मादिति यं द्रोणाजनः स्मृत्याप्युनिलन्दनु सारणी [illegible]
निरवधेया विशेषासृजतेति पूर्ववत् रहाश्रयाद्धतो जानत्वं वक्तादेजो ष्ठत्वं वत छन्दांशोदः [illegible]
साध्याम्युनिलयाविधावस्मृतिरनुसंतेव्या अग्निसर्गस्य वक्ष्यमाणो देवसर्गोपलक्षणत्वे सति हिमानस्या [illegible]

तथा वला अग्याभ्यां बाहुभ्यां वलभिदादिकं क्षत्त्रियजातिनिर्यातं रक्षत्त्रियं च तस्मादेंद्रस्तत्र वः कुवःपर्ज्जनिस्मृ
तो ऽम्युतो वा वर्णानं तयोरह र हा वेष्टानदाम्रणाहूतादिलक्षणविशेषोनिपन्नारविशेष च तस्मात् तद्यादि
परोपक्षादि देवस्य अविशेषः तथा पूषणं पृथिवीदेवतां अशूद्रवं च सृष्ट्वा परिवरणक्षमसृजतेति श्रुतिस्मृ
तिप्रसिद्धं अथ स्मात्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तवदुपसंहरति सर्गहिंसाक स्यानुव [illegible]
वर्गेयं श्रुतिर्व्यवस्थिता तथा प्रजापतिरेव सर्वे देवाः इति निश्चितार्थः सृष्टुरनन्यत्वं तस्यां [illegible]
तिनेवनुसृष्टत्वाद्देवानां ॥

स उएव सर्वे देवाः इत्युपसंहारसिद्धिरिति फलितमाह अत्रेति उक्तेन वक्ष्यमाणोपलक्षणानां सर्गः शास्त्र [illegible]
तिभावः किंवत् सृष्टिस्तत्र न विवक्षिता किं तु येन प्रकारेण सृष्टिः श्रुतिः स्थिता तेन प्रकारेण देवता हि सर्वे [illegible]
पतिरेवेति विवक्षितमित्याह यथेति तत्र हेतुमाह स्रष्टुरिति तथापि कथं देवतादित्वं प्रजापतिमा [illegible]
शंक्याह प्रजापतिनेति

बृ०भा० मध्यादिष्वपि साहित्यात्तात्पर्यमाह अथेति स्रष्टा प्रजापतिरेवं स्थितः संसर्गे कार्ये मिति प्रकरणादेः पूर्वोक्त
६६ प्रकारेणावस्थितस्य सत्यनन्तरं तस्यैव स्तुतिर्विवक्षयानन्तर्याद्दिः मिस्र द्याविद्वन्मतान्तरस्यानिंदार्थं दर्शन
मित्यर्थः मतान्तरेऽनिंदितेपि कथं प्रकरणार्थः स्तुतो भवतीत्याशंक्याह अन्येति एकेकं देवमित्यस्यार्थ
स्यर्थमाह नामेति काठकं कालापकमितिवन्नामभेदा अनुपपन्न देवतानां तु क्रिया भेदात् घटः शकटादिव
दर्थक्रियाभेदाच्च प्रत्येकं देवानां भिन्नत्वात्कथमिति प्रश्नमित्यर्थः अग्न्यादि शब्देन रूपादि भेदाद्भेदे स्तुतं तत्

अथैवं प्रकरणार्थे व्यवस्थिते तत्स्तुत्यभिप्रायेणावि द्विन्मतान्तरनिंदोपन्यासो न कुर्वन्निंदार्थं न तु
अन्यस्तु नयेन्त्रकर्मप्रकरणोऽकेवलयाज्ञिकाः यागकालेयदि देवं वा आहुरमुमग्निं यज अमुमिंद्रं यजे
त्यादिना तान्मन्त्रशस्त्रस्तोत्रकर्मादिभिन्नत्वादिन्द्रमेवाग्न्यादि देवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभि

तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः ॥६॥

प्रायः तत्र यथाविद्यायतस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा विसृष्टिर्देवभेदः सर्व एष उ ह्येव प्रजापतिरन्तः प्राणः
सर्वे देवाः अत्र विप्रतिपद्यन्ते परावरहिरण्यगर्भस्याकेसंसारीत्यपरे परएवानुमेवं वर्णो ऽद्भि मिंवंदगा

ग्निमाहुरितिस्तुतेः

गृह्णाति तन्त्रकर्मिणां निन्दा न प्रतिभाति तन्मतोपन्यासस्यैव प्रतीतेरित्याशंक्याह तन्त्रेति एकस्यैव प्र
णस्यानेकविधो देवताप्रभेदः शाकल्यब्राह्मणे वक्ष्यत इति विवक्षिता विशिनष्टि प्राण इति अपः देवे
देवाः सर्वे प्रजापतिरेवेत्युक्तं संप्रतितत्स्वरूपनिर्धारविषयानन्तविप्रतिपत्तिं दर्शयति अत्रेत्यादि हिरण्यगर्भ
वि स्यापरत्वमाद्ये मतेहि पूर्वकल्पे संसारित्वविशेषमिति भागः तत्पूर्वपक्षं गृह्णाति परएवेति एव

नन्वेकस्यानेकात्मत्वं मंत्रवर्णो दर्शयत्यनेन नु परमात्मानं प्रजापतेरित्याशंक्य ... इति एक ...
ति ब्रह्म प्रजापतीसूत्रविराजो एष शब्दः परमात्मविषयः स्मृतेरपि परत्वाद्धिरण्यगर्भे ... नन्वेवं ...
रपठति योसाविति कर्मेंद्रियाविषयत्वमतींद्रियत्वमग्राह्यत्वं ज्ञानेंद्रियाविषयत्वं नत्वनुमान ... सूक्ष्म ...
इति न च तस्यासत्वं प्रमाणादिभावाभावसाक्षित्वेन सदासत्वादित्याह सनातन इति ननु ... सत्व ...
यामात्मत्वादित्याह सर्वेति अंतःकरणाविषयत्वमाह अचिंत्य इति योसौ परमात्मा यथोक्तविशेषणः ...

एव ब्रह्मैष इंद्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इति च श्रुतेः स्मृतेश्च तमेवं वदंत्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिमिति योसाव
तींद्रियो ग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः सर्वभूतमयोऽचिंत्यः स एव स्वयमुद्बभाविति च संसार्येव वा...
सर्वोपाप्मन इत्योषदिति श्रुतेः महासंसारिणः पाप्मदाहप्रसंगोक्तिभयादुक्तिसंयोगश्रवणात् ...
र्यः स्वात्मभूतानसृजतेति च हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानमिति च मंत्रवर्णात् एम ...

यं विराडात्मना भूतवानित्याह स एवेति मंत्रब्राह्मणस्मृतिषु परस्य सर्वदेवतात्मत्वदृष्टेरन्यत्राभ्यासः ...
तेनास्य परत्वमित्युक्तमिदानीं पूर्वपक्षांतरमाह स स्रष्टैवेति सर्वपाप्मदाहश्रवणमात्रेण कथं प्रजाप...
संसारित्वं तत्राह महीति अंतस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र परस्यापि सर्वपाप्मोदयांगीकाराद् नन्वेवं संसारित्वं ...
गमित्याशंक्याह भयेति आसृजतेति श्रवणादिति संबंधः न केवलं भयं तत्श्रुतेरेव संसारित्वं किं तु जन्म
तेभ्य इत्याह हिरण्यगर्भमिति

१०भा० यथोक्तहेतूनां संसारित्वस्यादित्यप्रतिश्रुत्यान्वयः कर्मफलदर्शनाधिकारे ब्रह्मणे सृष्ट्याद्याः स्मृतेश्च समस्तफलभूतस्य
प्रजापतेः संसारित्वमेवेत्याह स्मृतेश्चेति विराट् ब्रह्मा स्वयंभूर्विश्वसृड्जो मन्वादयो धर्मलक्षणमभिमानिनी देवता प्रभुः
महानव्यक्तेन एषो विकारः सूत्रमव्यक्तं प्रकृतिरिति भेदः ननु नहि द्विविधवाक्यवशात्प्रजापतेः संसारित्वमसं
सारित्वं चेत्याशंक्याह अथेति नहि द्विविधवाक्यश्रवणानन्तर्यमथशब्दार्थः एवशब्दः संसारित्वासंसारित्वप्र
कारपरमर्थः विरोधस्तु न प्रामाण्यं निराकरोति भेदादिना स्वतो संसारित्वं कल्पनया च संसारित्वमिति
कल्पनान्तरसंभवाद्द्विविधश्रुतीनामविरोधात्प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः कल्पनया संसारित्वमित्येतद्विशदयति

स्मृतेश्च कर्मविपाकप्रक्रियायां ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च उत्तमां सात्त्विकीमेतां गति
माहुर्मनीषिण इति अथैवं विरुद्धार्थानुपपत्तेः प्रामाण्यव्याघात इति चेन्न कल्पनान्तरोपपत्तेरविरोधा
त् उपाधिविशेषसंबंधाद्धि कल्पनान्तरमुपपद्यते आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः कस्तं मदा
मदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीत्येवमादिश्रुतिभ्यः उपाधिवशात्संसारित्वं न परमार्थतः स्वतोऽसंसारित्वमे
कत्वं च हिरण्यगर्भस्य

उपाधीति सोपाधिकोपरस्परविशेषकल्पने तत्र प्रमाणमाह आसीन इति स्वरूपेण कूटस्थो व्याप्यात्मा मनन
दूरगमनदर्शनात् सोपाधिको दूरं व्रजति यथा स्वप्ने शयानोऽपि मनसा गति भ्रान्त्या सर्वत्र यातीव भाति तथा जाग
रेऽपीत्यर्थः कल्पितेन हर्षादिविकारेण स्वाभाविकेन तदभावेन च युक्तमात्मानं न कश्चिदपि निश्चेतुं शक्नोती
त्याह कस्तमिति आदिपदेन ध्यायतीवेत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते उदाहृतश्रुतीनां तात्पर्यमाह उपाधीति।
किं तर्हि पारमार्थिकं तदाह स्वत इति पूर्वेण संबंधः हिरण्यगर्भस्यात्मतत्त्वरूपं निरूपितमुपसंहरति एकत्वमिति

असाधारणादिवन्नास्ततो ब्रह्मत्वं किंतु संसारित्वमेव स्वाभाविकमित्याशंक्य प्रकृष्टान्तस्फलाधिविकल्पनामाह नचेति म
र्वजीवानामेकत्वं नानात्वं वेति पूर्वेणाऽसंबंधः तेषां स्वतो ब्रह्मत्वे प्रमाणमाह मत्वमिति कस्तर्हि हिरण्यगर्भविशेषो येना
सावस्मदादिभिरुपास्यस्तत्राह हिरण्यगर्भत्वेति ननु श्रुतिस्मृतिवादेषु कल्पितस्य संसारित्वमपि प्रदर्श्यते सत्यं त
त्तु कल्पितमित्यभिप्रेत्याह संसारित्वं त्विति अस्मदादिषु तुल्यमेतदित्याशंक्याह जीवानां त्विति कथं तर्हि तत्त्वमसि
सेवत्सं चापि मां विद्धीत्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः संगच्छन्ते तत्राह चावस्थेति त्वमर्थेन तत्पदार्थस्यमुख्य परमर्थेन तदभावस्य

न्यायः सर्वेजीवानां तत्त्वमसीति श्रुतेः हिरण्यगर्भेतूपाधिश्रुधर्मित्यया ऽपेक्षया मायारः परमेवेति स्मृतिवादा स्यु
क्ता ः संसारित्वं तु क्वचिदेवदर्शयति जीवानां तु पाधिगताऽऽशुद्धि बाहुल्यात् संसारित्वमेव पाथश्योभिलषणात्
आत्मत्वं कल्पितोपाधिभेदापेक्षयातु सर्वः परत्वेनेवा [illegible] भिधीयते श्रुतिस्मृतिवादैः नार्किके स्तु परित्यक्तागम
म्बलैरहितिर्बालिकतौल्पादिविरुद्धबहुतर्कपद्धिराकुलीकृतः शास्त्रार्थः तेनार्थनिश्चयो दुर्लभो वे न तु
केवलशास्त्रार्थानुसारिणः शान्तदर्पास्तेषां प्रत्यक्षविषय एव निश्चितः शास्त्रार्थः देवतादिविषय ऽ
न्य प्रजापतेरेकस्यैव सान्त्वादिलक्षणो भेदो विवक्षित इति तत्राह कौन्नाद्य सोमप्रदाने [illegible]

ह [illegible] किं कार्यत्वेति नन्वेकजीववादेपि सर्वव्यवस्थानुपपन्नेत्यत्र निष्प्रयदोलेभ्यं तुल्यमिति चेन्न [illegible]
[illegible] त्वेति स प्रवचन प्रबोधात्मा मशेषव्यवस्थासंभवाद्भूर्ध्वतनदभावस्येष्टत्वादेकमेव ब्रह्मानाद्यविद्या [illegible]
शारेषव्यवहारास्पदमिति पक्षेन काचन दोषकलेति भावः सर्वदेवतात्मकस्य प्रजापतेः स्वतो संसा [illegible]
स्मनपावै परीत्यमिति स्थितेसत्यपथेस्याद्युत्तरग्रंथस्य तात्पर्यमाह नत्वेति विवक्षित इत्युत्तरग्रंथ प्रवृत्ति
विशेषः तस्य विषयं परिशिनष्टि नत्वाग्निरिति नत्वान्याद्योपनिर्द्धारणार्थासप्तमी समराह

शु०भा० संप्रति प्रतीकमादाय व्याख्यानमाकरोति अथोत एतत्सर्वं प्रजापतेरिति अग्नेः सोमोत्पत्तेः तन्मयः प्रजापतिरित्यत्र सिद्धम् । किं प्रजापतिमात्रमेव जगद्व्याप्य अभूदन्यो वा नेति

६९ वेदिकमायात इत्याशङ्क्याह इत्यात्मकस्त्वेनेति अग्नेः स्वात्मत्वं सोमोत्पत्तिश्च वर्णितेऽत्र ये सोमोत्पत्तेः अग्निभावः सोमस्य

इत्वात्मकत्वे फलितमाह तस्मादिति अग्निषोमयोरन्नाद्ययोः इदमपि जगत्तदात्मकं तस्मादितरमप्यवशिष्टमस्तीत्याश

ङ्क्याह एतावदिति आप्यायकः सोमो द्रवात्मकत्वादन्नं चाप्यायकं प्रसिद्धं तस्मादुपपन्नं सोमस्यान्नत्वमित्यर्थः द

हनात्मकत्वादिति सोम एवान्नमग्निरन्नादः एतस्य धारणस्य विवक्षितमर्थमाह तदेति यथोक्तवाक्यसमूहः

एक एवैष प्रजापतेर्हि योपास्यत्वादग्निसर्गमुक्त्वान्नसर्गमाह अथ यत्किंचेदं लोके आर्द्रं द्रवात्मकं तद्रेतसः

आत्मनो बीजादसृजत रेतसः आपः इति श्रुतेः द्रवात्मकश्च सोमः तस्मादार्द्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु

सोम एव एतावद्वा इदं नातोऽधिकमिदं सर्वं किंतदन्नं चैव सोमो द्रवात्मकत्वादाप्यायकं अन्नादश्चाग्निरेव स्य

अथ यत्किंचेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद

इत्यतो जगत्प्रजापतेः सोम एवान्नं यदन्नेन देवसोमः स्वात्मत्वः पर एवान्नाद एवाग्निः अथ वल्लादि च धारणं कर्म

विहितं क्रियमाणः सोमपक्षस्यैव सोमोऽपि ज्यायानग्निरेवान्नत्वात् एवमग्निषोमात्मकं जगदाग्नेन पक्षण

तदेतेन विशेषेणोल्लिप्यते प्रजापतिश्च भवति ॥ शास्त्रनमवधारणमवधार्य कुतो विधानतरेण शब्दस्य नायं

सा शंक्याह अथ बलाद्धीति अन्नादस्य संहर्तृत्वादग्नित्वमन्नस्य संहरणीयत्वात्सोमत्वमवधारयितुं युक्तमि

त्यर्थः नन्वन्नस्य सोमत्वेन न नियमो ग्रेरपि जलादि नासंहारान्नत्वादग्नित्वेन नियमः सोमस्यापि कदाचिदन्य भा

वत्वेनान्नत्वात्कुतोऽयं बलमित्याशंक्याह अग्निरपीति सोऽपि संहार्य एतत्सोम एव सन्संहर्ता चेदग्निरेवैषैव

धारणसिद्धिरित्यर्थः प्रजापतेः सर्वात्मत्वमुपक्रम्य जगतो द्वयात्मकत्वाभिधानं कुत्रोपयुक्तमित्याशंक्यान

यस्त्वेनं पर्यवेत्यानात्मत्वमिन्नात्मबुध्योपासकस्य समस्तदोषराहित्यं फलमत्र विवक्षितमित्याह ॥ एवमि

अनुग्राहकं देवसृष्टिं शिक्षन्नुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति सैषेति अग्निर्मूर्धेत्यादिश्रुतेरग्न्या
द्यो ऽस्यावयवास्तत्कथं तत्सृष्टित्वेनोतिशयवत्त्वमाशंक्य ते कथमिति प्रजापतेर्यजमानावस्थस्य पूर्वस्यात्

सैषा ब्रह्मणः प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यतिशयवती कासेत्याह यच्छ्रेयसः प्रशस्यतरान्॥ अतिसृष्टिः
यस्मादसृजत देवांस्तेषाम् तस्माद्देवसृष्टिरतिसृष्टिः कथं पुनरात्मनोऽतिशयेन सृष्टिरित्यत आह अथ
यस्मान्मर्त्यः सन्मरणधर्मा सन्नमृतानमरणधर्मिणो देवानसृजत कर्मज्ञानवह्निना सर्वानात्मनः पापः

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिर्यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादति
सृष्टिरतिसृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥

उषित्वा सृजत तस्मादियमतिसृष्टिः कृत्स्नज्ञानस्य फलमित्यर्थः तस्माद्देवतामतिसृष्टिं प्रजापते
भूत्वा यो वेद स एवास्यामतिसृष्ट्यां प्रजापतेरस्यां भवति प्रजापतिवद्देवस्रष्टा भवति ॥ [illegible]

सृष्टेरन्नं तत्त्ववचनमविरुद्धमिति परिहरति अत आह इति देवसृष्टेरतिसृष्टित्वाभावमाशंक्य [illegible]
यथावत् ज्ञानस्यानुपलक्षणात् कर्मणोऽपि निर्दिष्टं अतिसृष्ट्यामिसंदिग्धा च इष्टं तस्मादिति देवा [illegible]
स्रष्टा तस्मात्प्रजापतिरहमेवेति उपासितुस्तद्भावापत्तिस्तत्कृत्स्नफलमित्यर्थः

पूर्वोत्तरग्रंथयोः संबंधं वक्तुं प्रतीकमादाय व्याकरणं कीर्तयति तद्धेत्यादिना तस्मादेतत्साध्यं वैदिकमित्युक्तं साधनमित्युक्तं [illegible] मुक्तिसाधनं पुरःस्फुरति तन्निरस्यति ज्ञानेति एकरूपस्य मोक्षस्यानेकरूपं न साधनं भवतीति भावः मुक्तिसाधनं मानवस्तुतंत्रं तत्त्वज्ञानमिदं तु कारकसाध्यमतोपि न तद्धेतुरित्याह कर्त्रादीति किंचेदं प्रजापतित्वफलावसानं मृत्युरशनायाभवतीति श्रुतेः न चात्र देवकेवल्यं भयारस्यादिश्रवणात् अतोपि नेदं मुमुक्षूणामित्याह प्रजापतित्वेति किंच नित्यसिद्धा मुक्तिरिदं तु साध्यफलमतोपि न मुक्तिहेतुरित्याह साध्यमिति किंच मुक्तिर्व्याकृतात्स्थानं रमन्यदेव तद्धि दिनादित्यादिश्रुतेरिदं तु नामरूपं व्याकृतमतोपि न तद्धेतुरित्याह एतावदिति ।

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्सर्वं वैदिकं साधनं ज्ञानकर्मलक्षणं कर्त्राद्यनेककारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं साध्यमेतावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारोऽथैतस्यैव साध्यसाधनलक्षणस्य व्याकृतस्य ज

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्

गतो व्याकरणात्प्राग्बीजावस्था । यत्तन्निर्दिष्टमंकुरादिकार्यानुमितामिव वृक्षस्य कर्मबीजा । विद्याक्षेत्रोद्भवोऽसंसारवृक्षः समूलउद्धर्तव्य इति तदुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः [illegible]

संप्रसव्याकृतकं [illegible] कामवतारयन्प्रवेशवाक्यात्प्राक्तनस्य तद्धेदमित्यादेर्वाक्यस्य तात्पर्यमाह अथेति ज्ञानकर्मफलोक्त्यानंतर्यमथशब्दार्थः बीजावस्थासा भासमस्य गविद्या तस्या निर्देशमित्यत्वमेव तत्साक्षात्निर्देशपत्वमनिर्वाच्यत्वादिति वक्तुं निर्दिदिक्षतोपि तु कं वृक्षस्य बीजावस्थालोकोनिर्दिशतीति संबंधः पदानुपपत्त्यांभिप्रायमत्र वाच्यं किमिति प्रसंगविद्याव्याख्यानेनत्याह कर्मेति उद्धर्तव्य इति तन्मूलनिरूपणमपेक्षिततोपेक्षः अथ पुरुषार्थमर्थयमानस्य तदुद्धारोपि कोपयुज्यतेनत्याह तदुद्धरणे हीति

ननु संसारस्य मूलमेव नास्ति स्वभाववादात् प्रधानाद्येव वा तन्मूलं नाज्ञातं ब्रह्मेत्याशंक्य श्रुतिस्मृतिः [illegible] परिहरति
तथा चेति ऊर्ध्वमुत्कृष्टं कारणं कार्यापेक्षया परमव्याकृतं मूलमस्येत्यूर्ध्वमूलो हिरण्यगर्भो यद्योमूलापेक्षया कुं शाखाः
शाखा यस्य वा कृशाख: एवं ऊर्ध्वमूलमधःशाखमित्यादि गीतापि नेतव्या अस्ति हि संसारस्य मूलं तनेदं मूलमतिग्र
नीति श्रुते स्तत्त्वज्ञातं ब्रह्मैवेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति भाव: संप्रति प्रतीकमादाय पदानि व्याचष्टे तद्देत्यादिना
प्रत्यक्ष[illegible]भिधानेन तदिति सर्वनाम्ना बीजावस्थं जगदभिधीयते परोक्षत्वादिति संबंध: कथं जगतो बीजावस्थ
मित्याशंक्य तदहीत्यस्यार्थमाह प्रागिति कथं तस्य परोक्षत्वं तत्राह भूतेति निपातार्थमाह ह्यवेति हशब्दार्थमभि

प्रायाचोक्तं ऊर्ध्वमूलो वाक्शाख इति काठके गीतासु पुराणे च ब्रह्मवृक्ष: सनातन: इति तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादि तदिति नि
वस्थं जगत उत्पत्तेर्हिं तस्मिन्काले परोक्षत्वात्सर्वनाम्ना प्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते भूतकालसंबंधि
त्वादव्याकृतभावितो जगत: सुखग्रहणार्थमैतिह्यप्रयोगो हशब्द: एवं हि तदासीदित्युच्यमाने सुखं तत्
परोक्षमपि जगतो बीजावस्थाः प्रतिपद्यते युधिष्ठिरो ह किल राजासीदित्युक्ते यद्वदिदमिति व्याकृतं नामरू
पात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथावर्णितमभिधत्ते तदिदंशब्दयो: परोक्षप्रत्यक्षावस्थाजगद्वाचकयो: सामा
नाधिकरण्यादेकत्वमेव प्रत्यक्षपरोक्षावस्थस्य जगतो गम्यते तदेवेदमिदमेव च तत्तदव्याकृतमासीदि
ति [illegible] प्रत्यस्मिन्नाशन उत्पत्तिर्नासतो विनाश: कार्यस्येत्येवमवधृतं भवति तदेवं भूतं जगदव्याकृतं सन्नाम
प मेव॥

[illegible] नयतीति विचार्य यथावर्णितमित्यनर्थत्वेन संसारस्योक्ति: पदद्वयसामानाधिकरण्यलभ्यमर्थमाह तदिदमिति
एकत्वमभिनयेनोदाहरति तदेवेति एकत्वावगतिफलं कथयति अथेति सामानाधिकरण्यवशादेवा
[illegible] निश्चिते सति अनन्तरं नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति स्मृतिरनुसृता भवतीति भाव: अज्ञातं ब्रह्म ज
गतो मूलमित्युक्तं तद्धि बीजं जगदितीति निरूपयति तदेवं भूतमिति

वृ॰भा ७६ नृतीयामिसंभावार्थत्वेनव्याचष्टे नाम्नेति क्रियापदप्रयोगाभिप्रायान्तदनुवादपूर्वकमाह आक्रियतेनेति नत्पद टी॰अ १

च्छेदपूर्वकं नद्व्याच्यमर्थमाह आक्रियतेत्यादिना स्वयमेवेति कुतोविशेष्यतेकारणमन्तरेणकार्योत्पत्तिरयुक्ते

त्याशंक्याह सामर्थ्यादिति निर्हेतुकार्यसिध्यनुपपत्याक्षिप्तोनियंताजनयिताकर्ताचोत्पत्तेःसाधनंक्रियाका

रकव्यापारस्तन्निभिन्नंतद्रूपेस्फुटीभावमापद्यत इतियोजना नामसामान्यदेवदत्तादिनाविशेषनाम्नांसंयो

ज्यसामान्यविशेषवानर्थोनामव्याकरणवाक्येविवक्षितइत्याह असावित्यादिना असौशब्दः स्तौतोऽयं यते

ननेयोरूपसामान्यंशुक्लपीतादिनाविशेषेणसंयोज्यतेरूपव्याकरणवाक्येनेत्याह तथेत्यादिना अयंकृतमेन

नाम्नारूपेणचव्याक्रियतव्याक्रियतेतिकर्मकर्तृप्रयोगात्स्वयमेवात्मैवव्याक्रियतेतिविवक्षा आक्रियत

विस्पष्टनामरूपविशेषावधारणमर्यादंव्यक्तीभावमापद्यतसामर्थ्यादाक्षिप्तनियंतृकर्तृसाधनक्रियानि

मित्तं असौनामेतिसर्वनाम्नाविशेषाभिधानेननाममात्रंव्यपदिशतिदेवदत्तोयज्ञदत्त इतिवानामास्येत्यसौ

नन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतासौनामायमिदंरूपइतितदिदमप्येतर्हिनामरूपाभ्यामेव

आक्रियतेसौनामायमिदंरूपइति रामणमरामणमरामणमरामणमरामणमरामणमरामणम

नामाअयंतथेदमितिशुक्लकृष्णादिनामविशेषइदंशुक्लंइदंकृष्णंसाधारूपमस्येदंरूपःतदिदमव्याकृतं

वस्तुएतर्ह्येतस्मिन्नपिकालेनामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतेसौनामायमिदंरूपः इति। यर्थाः सर्वशास्त्रारंभो ॥

आकृतानामनाव्याकृतमिसेनत्सुप्रबुद्धदृष्टांतेनस्पष्टयति नदिदमिति तद्वेत्यत्रमूलकारणमुक्तंतन्नामरू

पाभ्यामित्यादिनातत्कार्यमुक्तमिदानींप्रवेशवाक्यस्यसंगतिरूपे क्षिप्तमर्थमाह यस्येति कांडद्वयात्म

नोवेदस्यारंभोयस्यपरस्यप्रतिपत्त्यर्थोविज्ञायतेकर्मकांडंहिसाध्यानुष्ठानाहितचित्तशुद्धिद्वारेणतत्वज्ञा

योपयोगीष्यतेज्ञानकांडंतुसाक्षादेवतत्रोपयुज्यते सर्ववेदार्थस्यसदामननीतितथापतेसपरोत्रप्रविष्टोदेहादा ७७

सर्वेषां जीवानां परमात्मनि समन्वयमुक्त्वा तत्र विरोधसमाधानार्थमाह यस्मिन्निति अध्यासस्य ददर्शि घटादी
नीनामन्यतमत्वधारयति अविद्ययेति तस्या मिथ्याज्ञानत्वेनानादित्वादनाद्यज्ञानहेतुत्वासिद्धिरित्याशंक्याह तु
भाविकत्वेति विद्याप्रागभावत्वमविद्याया व्यावर्तयति कर्त्रीति नहि तदुपादानत्वमभावत्वे संभवतीति नचोपादा
नरमस्तीति भावः अन्यपरत्तु सर्वत्र पदस्य पूर्ववद् द्रष्टव्यः आत्मनि कर्तृत्वाद्यध्यासस्याविद्याकृतत्वेनात्मनः
संबन्धविरोधः समाहितः अध्यासकारणस्योक्तत्वेन निमित्तोपादानभेदसाम्यवादमाशंक्यात्मैव कारणं तत्त्व
दनिराकरणार्थं कथयति कारणमिति श्रुतिस्मृतिवादेषु परस्य तत्कारणत्वप्रसिद्धमिति भावः नामरूप
कस्य हेतुस्तस्याविद्याविद्यमानत्वात्तद्विद्यापत्तेः तत्त्वमिथ्यात्वेत्याह यदात्मकेति अनात्मन आत्मनः स्वभावतः

अस्मिन् अविद्यापरपर्यायाव्याकृते क्रियाफलाध्यारोपणात्मनापः कारणं सर्वस्य जगतो यदात्मकेन
मरूपे सलिलादिव स्वच्छात्मलमिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेते पश्चान्नामरूपाभ्यां विलक्षणः
स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः

शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह सलिलादिति आत्मनि प्रमाणयोर्नामरूपयोः स्वतो शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह मलमिवेति
फेनादिजलोत्पन्नं तन्मात्रमेव तथाज्ञानब्रह्मोत्थं जगत् ब्रह्ममात्रं तज्ज्ञानबाध्यं चेति भावः नित्यशुद्धत्वादि
णामपि वस्तुनः स्वतो ज्ञाननिवर्तकत्वे न लक्ष्यत्वसाधकत्वाद्धावितोऽपि बुद्धिरूपारूढं तन्नदिति भन्यतो
भन्नेति आकाशो हि वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति श्रुतिमाश्रित्याह नाम्पामिति नामरूपा
कहेतायामस्पर्शित्वादेव नित्यशुद्धत्वं शुद्धं हि तत्संबन्धाधीनता तेनाविद्यासमायोजिकेत्याशंक्य तत्संबन्धा
यति शुद्धेति तस्मादेव दुःखाद्यनर्थासंस्पर्शित्वमाह मुक्तेति विद्यादशायामध्यारोपितसर्वसंबन्ध
नैव मिति चेत्तत्राह स्वभाव इति

अव्याकृतवाक्योक्तमज्ञातं परमात्मानं परामृशति तदिति तमेव कार्यस्थमस्यंतं निर्दिशति इदमिति आकाशादिलक्षणं नित्यशुद्धत्वादिरूपोपि स्वाविद्यावष्टंभान्नामरूपे व्याकरोतीति तत्स्वजनस्याविद्यामयत्वं विवक्षित्वाह अव्याकृतमिति तपोरात्मनाव्याकृतत्वेन तदनिरेकेणाभावः फलतीति मत्वा विशिनष्टि आत्मेति जनिमन्मात्रमिह शब्दार्थं विशयति ब्रह्मादीति नवैव दुःखादिसंबंधो नात्मनीति मत्वा तं विशिनष्टि कर्मेति ब्रह्मात्मैकत्वपरत्वमसामानाधिकरण्यापिगतं हेतुमाह स विषय इति परमात्मशब्दे प्रविष्टो जगतीत्यादिदृष्टमाक्षिपति तदिति पूर्वापरविरोधं

समाप्तौ व्याकृतत्वात्मभूतेनामरूपे व्याकुर्वन् ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषु देहेष्विह कर्मफलाश्रयेष्वशनायादिमत्सु प्रविष्टः ननु व्याकृतत्वमेवाक्षिपते त्युक्तं कथमिदानीमुच्यते परमेवं ततः स्वाव्याकृतमाकुर्वन्निह प्रविष्ट इति निर्देशः पर सएष इह प्रविष्टः॥ स्वात्मनो व्याकृतं जगदात्मत्वेन विवक्षितत्वात्कास्मिन्नियंतृकर्तृक्रियानिमित्तं हि जगद्व्याकृतं व्याक्रियते स्वेनात्मना दशावत्समानाधिकरणाच्चाव्याकृतशब्दसामर्थ्याज्जगन्नियंत्राद्यनेककारकनिमित्तादिविशेषवद्व्याकृतं तथा परिस्कान्यनमविशेषवदेवतद्व्याकृतं

समापत्तेर्वेत्यादिना व्याकृतेति कर्मकर्तृप्रयोगाज्जगत्कर्तुरविवक्षितत्वमुक्तमित्याशंक्याह आक्षेप्तेति मुक्तेनेवत्सः स्वयमेवेति तत्कर्मकर्तरि लकारोव्याकरणलोकयोस्स्यात्सेवकर्तरि निर्वहतीति भावः अव्याकृतशब्दस्य नियंत्रादियुक्तजगद्व्याचिख्यासं तरमाह इदंशब्देति कथमुक्तसामानाधिकरण्यमात्राद्व्याकृतस्य जगतो नियंत्रादियुक्तत्वं तत्राह यथेति नियंत्रा दीत्यादिशब्देन कर्तृकरणादिग्रहणं निमित्तादेरित्यादिपदेनोपादानमुच्यते विमतं नियंत्रादिसापेक्षं कार्यत्वात्संमतिवदित्यर्थः राम राम राम राम राम राम

कस्तर्हि ग्रामवत्स्थोसंप्रतितनेव जगति विशेषस्तत्राह आत्मनेति कथं पुनरात्मनशब्देन जगद्दृष्टांते [illegible]
कस्य शब्दस्यानेकार्थत्वायोगादत आह दृष्टान्तेति उक्तमेव स्फुरयति कदाचिदिति उभयविवक्षया ग्रामशब्दप्रयो
गस्य दार्ष्टांतिकमाह तद्वदिति इहेत्यात्मनवाक्योक्तिः निवासमात्रविवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्य दार्ष्टांतिक

आत्मता आत्मनमात्रं तु विशेषो दृष्टश्च लोकेविव क्षातः शब्दप्रयोगो ग्राम आगतो ग्रामः शून्य इति कदा
चिद् ग्रामशब्देन निवासमात्रविवक्षायां ग्रामः शून्य इति शब्दप्रयोगो भवति कदाचिन्निवासि जनविवक्षा
यां ग्राम आगत इति कदाचिदुभयविवक्षायामपि ग्रामशब्दप्रयोगो भवति ग्रामं च न प्रविशेदिति यथा त
द्वदिहापि जगदिदं आत्मनमात्मनं चेत्यभेदविवक्षायामात्मानात्मनोर्भवति व्यपदेशः तथेदं जग
दुत्पत्तिविनाशात्मकमिति केवलजगद्व्यपदेशः तथा महान्त आत्मा स्थूलो न गुरुरण्वनेत्यिनेत
स्यादिकेवलात्मव्यपदेशः यत्तु परेणात्माकर्त्रा आत्मनं सर्वतो व्याप्य सर्वदा जगत्त्कथमिह प्रविष्ट
परिकल्प्यते अविष्टो हि देशः परिच्छिन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते यथा पुरुषेण ग्रामः दिनःकरणेन [illegible]
स्य प्रविष्टत्वात् पाषाणे सर्पादिवत् धर्मांतरेणेति चेत् अथापि स्यात्परः आत्मा तेनैव रूपेण प्रवि
शति किं तर्हि तत्स्थ एव धर्मांतरेणोपजायते नेन प्रविष्ट इत्युच्यते

हृ त्वेति निवासिजनविवक्षया तत्प्रयोगस्यापि दार्ष्टांतिकं कथयति तथा महानिति अनात्मनवाक्य [illegible]
मात्मतत्त्वस्य प्रवेशवाक्ये सशब्देन परामृ[illegible] इष्टे कार्यप्रवेशउक्तलक्षणप्रकारांतरेणाशङ्कयते नन्विति
थमितिसत्यितामनुपपत्तिमेव स्पष्टयति अप्रविष्टो हीति दृष्टान्तश्चैमेन प्रवेशवादोशङ्कते पाषाणेति
देवविकृतो नि अथापीत्यादिनापरस्य परिपूर्णस्यच्छिन्नवेशाभावे पोतिपानज

ब्र०भा० ५२

तष्टव्यः सूक्ष्मकार्यविषयः धर्मान्तरं जीवात्मं दृष्टान्तं व्याचष्टे यथेति पाषाणो ह्युष्णः सर्पादिलक्षप्रविष्टः निशंस्का यो हा टी०अ
र्थसहजविशेषणां सर्पादेः ष्मादिरूपेणास्थितभूतपंचकपरिणामत्वात्तत्सहजत्वं पाषाणादेर्यानि भूतानि स्थि ९
तानि तेषां परिणामः सर्पादिलक्षरूपेण तत्र भूतानामनुप्रवेशवदपरिछिन्नस्यापि परस्य जीवात्कः देशान्तुप्रवेशप्र
वेशसिद्धिरित्यर्थः आक्षेप्ता प्रात्रूते नेति तद्वेवस्याष्टुपत्ति पः स्तष्टेति ननु तस्मानिमित्तेवेश्मनितत्तोन्यस्यापि प्र
वेशो दृश्यते न तथा परेणासष्टे जगत्यन्यस्य प्रवेशो भविष्यतीति नेत्याह यथेति पाषाणसर्पन्यायेन कार्यस्थस्येव पर
जी स्यैवात्मपरिणामेन तत्र ष्ठुस्यादिश्रवणमनुपपन्नमितिव्यतिरेकं दर्शयति नत्विति अस्तु तर्हि परस्य मात्र

स्यापाषाणे सहजेन तः स्थः सर्पोनालिके रेवा तोयं न तत्र ष्ठातदेवानुप्रविशदितिश्रुतेः पः स्तष्टाप्र
भावान्तरमनापन्नएव कार्यं दृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हि श्रूयते यथा भुक्त्वा गच्छतीति भुक्तिगत्यो
यथोः पूर्वापरकालयोरिन्तरेतरविछेदोऽविशिष्टक्रमकोऽतद्दृहापिस्यात् ननु तत्स्यैव भावान्तरो
पजननएतत्स्याभवति कस्थानां न रेणाविपुज्यस्थानानरसंयोग लक्षणः प्रवेशो निरवयवस्यापरि
छिन्नस्य दृष्टः सावयवएव प्रवेशश्रवणादितिचेन्न न दिव्योह्यमूर्तः पुरुषो निःकलं निःक्रियं शांत
मित्यादिश्रुतिभ्यः सर्वव्यपदेशधर्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च एमएमएमएमएमएमएमए ए

रादिवत्सूक्ष्मावस्थानत्यागेनावस्थानान्तरसंयोगात्मा प्रवेशोनेत्याह नवेति निरवयवो व्यपरिछिन्नः स्थानान्तरस्था
नान्तरेण वियोगं प्राप्यस्थानान्तरेण सहसंयोग लक्षणो यः प्रवेशः स सावयवे परिछिन्ने च मात्रादौ दृष्टप्र
वेशसदृशो न भवतीति योजना विपुत्वोत्तिपाठे तु स्फुटैव योजना प्रवेशश्रुत्यानिरवयवत्वासिद्धिं शंकते सा फ
यवत्विति प्रवेशश्रुतेरन्यथोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्नैवमिति परिहरति नेत्यादिना अमूर्तत्वनिरवयवत्वपुरुषत्व

प्रकांतरेणप्रवेशोपपत्तिं शंकते प्रतिबिंबेति आदिस्यादेो जलादिनामग्निकर्षादिसंभवात्प्रतिबिंबादयस्तु तेषोपप
त्तिरात्मनि तु परस्मिन्नसंगेऽनवच्छिन्ने चैतन्ये प्रतिबिंबत्वासंभवान्नाप्यनेन प्रवेशसिद्धिरित्याह न वस्त्वंतरेणेति प्रकारा
न्तरेणप्रवेशोऽपपत्तिः इत्यर्थः परस्यापि कार्येप्रवेशः रसविशेषः गुणापेक्षया परस्य वैलक्षण्यं दर्शयन्परिहरति
नादिना स्वांतं च प्रविशतामेव सर्वेष्वरस्यादि पनसादि फलेबीजस्यप्रवेशवत्कार्येपरस्यप्रवेशः स्यादित्येवं नि
त्वाद्दूषयति फलस्यादिना विनाशादित्याशंक्य नानात्वानीश्वरत्वादि गृह्यते प्रसंगस्येष्टत्वमाशंक्याह
नेष्टं भवति जन्मादीनां धर्माणां धर्मिणो भिन्नत्वाभिन्नत्वासंभवादित्यर्थः बीजफलयोरस्पत्वावयवित्वयोः

प्रतिबिंबप्रवेशवदित्येतेन न वस्त्वंतरेणाविप्रकर्षानुपपत्तेः द्रव्ये गुणप्रवेशवदित्येतेन न अन्तःप्रविष्टत्व
त्वात्परतन्त्रस्य चाश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवेश उपचर्यतेन च ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यकरणात्तद्[illegible]
वत्ते फलेबीजवदित्येतेन मसावयवत्ववृद्धिक्षयोत्पत्तिविनाशादि धर्मवत्वप्रसंगात् नचैवं धर्मवत्त्वं
ब्रह्मणोऽजोऽजरऽमृतत्वाच्छ्रुतिन्यायविरोधात् अन्य एव संसारी परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इत्येतेन न सेयं देवतेत्या
दि श्रुतेः नामरूपे व्याकरवाणीति तस्य एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वश्रुतेः तथा तत्सृष्ट्वा तदेवानु[illegible]
॥ श्रुतम् [illegible] विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत [illegible]

षाणसर्पयोराधाराधेयत्वेस्य पुनरुक्तिः परस्य सर्वप्रकारप्रवेशासंभवे श्रुतेरालंबनं वाच्यमित्याशंक्य पू[illegible]
पसंहरति कथमेवेति जगतो हि परः स्रष्टेति वेदान्तमर्यादा स्रष्टैव च प्रवेष्टा प्रविश्य व्याकरवाणीति प्र[illegible]
व्याकरणयोरेककर्तृत्वश्रुतेस्तस्मात्परस्मादन्यस्य प्रवेशोऽनुपपत्तिमानिति सिद्धं न घटते तस्यादिना [illegible]
तैत्तिरीयश्रुतिसंवादयति तथेति ऐतरेयश्रुतिरपि पथोक्तमर्थमुपोद्बलयतीत्याह स एतमेवेति [illegible]

श्रीनारायणात्मत्वमपि अत्रानुकूलयति सर्वाणीति वाक्यांतरमुदाहरति त्वं कुमार इति अद्वैतवाक्यशेषप-
स्यानुगुणं दर्शयति पुर इति उदाहृतश्रुतिं नानात्वपरमाह नयादिति परस्य प्रवेशोऽप्रविष्टानां हि घटादीनां द-
भिन्नस्यैतस्यापि नानात्वप्रसक्तिरिति शंकते अप्रविष्टानामिति न परस्यानेकत्वमेकत्व[illegible] श्रुतिविरोधादि-
ति परिहरति नेत्यादिना विचार विचारेतियावत् परस्य प्रवेशे नानात्वप्रसंगप्रसाध्याप दोषांतरं चोदयति
प्रवेश इति तेषां संसारित्वेऽपि परस्य किमायातमित्याह तदनन्यत्वादिति अनुभवरंभेन दूषयति नेति अनुभवम

सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते। त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दंडेन
वंचसि पुरश्चक्रे द्विपदः रूपं रूपमिति च मंत्रवर्णात् नयादस्य परप्रवेशः प्रविष्टानामितरेतरभेदात्पर-
नेकत्वमिति चेन्न एको देवो बहुधा संनिविष्टः एकः सन्बहुधा विचार एकोऽसि बहूननुप्रविष्टः एको
देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिश्रुतिभ्यः प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति चेन्नानु-
नात्प्रविष्टानां संसारित्वात् तदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेन्न अशनायाद्यत्ययः इति श्रुतेः
सुखदुःखित्वादिदर्शनादिति चेन्न न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति श्रुतेः प्रत्यक्षादिविरोध इति चेन्न
उपाध्याश्रयजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः

नुपपत्तिमाशंकते सुखीति नासंसारित्वमितिशेषः गूढाभिसंधिरुत्तरमाह नेति आगमो हि परस्यासंसारित्वे मानं त-
त्प्रत्यक्षविरुद्धो स्वार्थे न मानं न च वैपरीत्ये ज्येष्ठत्वेन बलवत्त्वादिति शंकते प्रत्यक्षादीति शंकितं नप्र-
त्यक्षादीनां प्रामाण्यं विरुद्धं न च निसिद्धानीत्याभिसंधिमाह नोपाधीति उपाधिरंतःकरणं तदाश्रयत्वेन ज-
नितो विशेषोऽभिदाभासस्तत्कृतदुःखादिविषयत्वात्प्रत्यक्षादेराभासत्वात्तेन नात्मनः संसारित्वागमस्य विरोध इ-
त्यर्थः

किंच प्रत्यक्षादीनामनात्मविषयत्वादात्मविषयत्वाच्चागमस्य भिन्नविषयत्वान्नयोर्मिथो विरोध [illegible] सात्म
बोधकस्याद्वयविषयत्वे श्रुतिरुदाहरति नहि द्रष्टेरिति सुखमहमिति प्रतिभासस्य तर्हि का गतिरित्याशंक्य पूर्वोक्तमेव स्मा
रयति किंतर्हीति बुद्ध्यादिरूपोपाधिस्तत्रात्मप्रतिच्छायायाः प्रतिबिंबस्तद्विषयमेव सुखमहमित्यादि विज्ञानमिति यो
जना आत्मनो दुःखित्वाभावे हेत्वंतरमाह अयमिति अयं देहोऽहमिति दर्पणेन दृष्टान्तात्माध्यासदर्शनाद्दर्पणादि
ष्वेव प्रत्यक्षविषयत्वान्न केवलस्यात्मनो दुःखादिसंसारोऽस्तीत्यर्थः किंचास्थूलादिविशेषणमक्षरं प्रक्रम्य नस्येत
प्रसंगात्मत्वं दर्शयंती श्रुतिरात्मनः संसारित्वं वारयतीत्याह नान्यदिति किंच यादृशो दुःखी शरीरे दुःखमिति [illegible]

नहि द्रष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्विज्ञानं विज्ञातारमित्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषयं विज्ञानं
किंतर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितोऽहं दुःखितोऽहमित्येवमादि प्रत्यक्षविज्ञानं अयम
हमिति विशेषणविषयिणः सामानाधिकरण्योपचारात् नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ इत्यात्मप्रतिषेधाच्च देहा
यवविशेषत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वं आत्मनस्तु कामायेत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेन्न [illegible]
वात्प्रस्त्रिव्यत्यादिवाक्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात्

वयवावच्छिन्नत्वेन निरूपितत्वात्मनि संसारित्वं प्रामाणिकमित्याह देहेति श्रुतिवशात् [illegible]
नः संसारित्वशंकने आत्मनस्त्विति सुखं तावदात्मार्थं प्रत्यात्मनस्तु कामायेति सुखसाधनस्यात्मार्थत्वश्रुतेरनात्म
विनाभूतं दुःखमपि तत्त्वेनात्मनः संसारित्वमयुक्तमित्यर्थः आविद्यकसंसारित्वानुवादेनात्मनोऽनर्थोपादानं द्रव्यप्रा[illegible]
दकमात्मनस्तु कामायेत्यादिवाक्यमितिमत्वाह नेति नदाविद्यकसंसारानुवादित्वं गमकमाह यत्रेति अनेना
वाक्येनाविद्यावस्थायामेवात्मार्थत्वं सुखादेरभ्युपगम्यते नान्नस्यात्मधर्मत्वमित्यर्थः [illegible]

ऽत्मनः संसारित्वापत्तिर्याद्यात्वेपि गमकमाह तत्केनेति आत्मनो संसारित्वे विद्वदनुभवमनुकूलयितुं न शक्यः दुःखे
शास्त्रप्रामाण्यादात्मनः संसारित्वमिति शंकते नार्किकेति दुःखादित्वनुदेशगुणत्वानात्मेति तार्किकसमयत्वेनाद
रोधात्तस्यासंसारित्वमयुक्तं तर्कोविरुद्धोहि सिद्धान्तोभवतीत्यर्थः सर्वतर्काविरोधीवाकेति पयतर्काविरोधेनाति
द्धान्तोनाद्यत्वात्किंकादिसिद्धान्तस्यापि मिथोवैदिकतर्कैरविरोधात्सिद्धिप्रसंगाद्दूतीयेनुक्तेः तत्तर्काविरोधाद
त्मासंसारित्वसिद्धान्तोपि सिध्येदित्यभिसंधायाह न युक्ताणीति दुःखादिरात्मधर्मो न भवति वेद्यत्वाद्रूपादिवदि
त्याह नहीति प्रत्यक्षाविषयत्वोज्ज्वाप्रतीचस्तद्विषयदुःखविशेष्यत्वमयुक्तं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः शब्दाकाशयोः

के तत्रकंपश्येत् नेह नानास्ति किंचनतत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्यादिविद्याविषयेतस्मि
येषात्रात्मधर्मत्वं तार्किकसमयविरोधाद्युक्तमिति चेत् न युक्तस्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः नहि दुःख
तप्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेष्यत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वात् आकाश[illegible] स्पर्शनगुणवत्त्ववदात्मदुःखि
त्वमेकप्रत्ययत्वविषयत्वानुपपत्तेः नहि सुखग्राहकेणप्रत्यक्षप्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरण
मुपपद्यते तस्य विषयीकरणेत्र्यात्मनएकत्वाद्विषय्यभावप्रसंगः एमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमः

त्विदुःखात्मनोरपि गुणगुणित्वसंभवादिति शंकते आकाशस्येति यत्र धर्मधर्मिभावस्तत्रैकत्रानगम्यत्व
द्रूपंयथा शुक्लोघटइतित्तद्व्यापकं आवर्तमानं दुःखात्मनोर्धर्मधर्मित्वं व्यावर्तयति शब्दाकाशयोरपि गुण
गुणिभावो नास्माकं संमतः शब्दतन्मात्रमाकाशमिति स्थितेरित्याशयेनाह नैकेति कथं तदनुपपत्तिस्तत्राह
नहीति नित्यानुमेयस्येतिजरत्तार्किकमतानुसारेण सांख्यसमयानुसारेणचोक्तं आधुनिकतार्किकं प्रत्याह
तस्येति सुखादिवदात्मनोपि प्रत्यक्षेणविषयीकरणे तस्यैकस्मिन् देहेतदेकपसंमते एतांतरस्यतत्राणो गा
देकत्रभोक्तृद्वयानिष्टेः पुरुषान्तरस्यात्मप्रत्यक्षतादूरभावादात्मदृष्टत्वासिद्धिरित्यर्थः॥

सप१

दीपस्य व्यवहारहेतुत्वेन विषयविषयित्ववदेकस्यैवात्मनो दृष्टृदृश्यत्वमिद्धे दृष्टृभावो नास्तीति शङ्का न तन्मोर्वेति
आत्मनो विषयविषयित्वकाले नांशभावात् आद्येपि युगपत्क्रमेण वा बाधइति न युगपदिति त्रि,पाणां गुणानां कर्तृ
त्वेन प्राधान्यं कर्मत्वमतो युगपदेकक्रियायामेकस्य साकल्येन गुणप्रधानत्वाभावात् क्रमस्य दर्शनं हि तीव्र
कभावेनाभावादिति मन्तव्यात् त्वान्नरं प्रत्याह आत्मनीति एतेन प्रदीप दृष्टान्तोपि प्रतिनीतः तस्य स्वभाव
ज्ञावेप्रकाशनाननुकूलत्वात् न तु विज्ञानवादिनो युगपदेकस्य विज्ञानस्य साकल्येन ग्राह्यग्राहकत्वमुपपाति तथा
त्वदात्मनोपि स्यादित्याह एतेनेति एकस्योभयथात्वनिरासेनेत्यर्थः माभूत्प्रत्यक्षमागमिकं परिभाषितं चात्मनः
मारित्वमानुमानिकं तु भविष्यति दुःखादिकं क्वचिदाश्रितं गुणत्वाद्रूपवदित्याश्रयोसिद्धे परिशेषादात्मनस्तदा[illegible]

[illegible]कस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न अयुगपदसंभवात् आत्मन्यप्यनुपपत्तेश्च एतेन विज्ञानस्य ग्राह्य
ग्राहकत्वं प्रत्युक्तं प्रत्यक्षानुमानविषयो न दुःखात्मनो गुणगुणित्वेनानुमानं दुःखस्यानित्यत्वेन प्रत्यक्षवि
षयत्वात् रूपादिसामानाधिकरण्याच्च मनःसंयोगजत्वेप्यात्मनि दुःखस्य सावयवत्वविक्रियावत्त्वानि
त्यत्वप्रसंगात्

यत्नादिस्या शंकयाह प्रत्यक्षेति नहि मिथो विरुद्धयोर्गुणगुणित्वमनुमेयं दुःखादिश्च मनः सर्वार्थ[illegible]
रित्वोपासिद्धिरित्यर्थः साभासांतः करणेनिष्ठदुःखादीयत्र प्रमाणाभावात् कथं सिद्धसाधनत्वमित्यत्रा[illegible]
दुःखमहमित्यादि प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणत्वादुक्तानुमानस्यासिद्धसाधनतया परिशेषासिद्धिरित्याह दुःख[illegible]
नियत्वं रूपादिमति देहे दाहछेदादिः एतेनैव नतु मनः दुःखाद्युपलंभात् नात्मनस्तद्गुणत्वमिति देहत्वेन र[illegible]
रूपादीति यत्नात्ममनःसंयोगादात्मनि तु आद्यो न वैशेषिकाः गुणमभ्युपेतीति न दूषयति मनःसंयोगेति दुःख
स्यात्मनि मनःसंयोगजत्वे गुणगते पि मनोवत् मनःसंयोगित्वात् सावयवत्वादिप्रसंगाद नात्मत्वमेव न स्यादेव [illegible]

त्तसंयोगित्वेनसक्रियत्वंसाधयति नहीति संप्र तिसक्रियत्वेनसावयवत्वंप्रतिपादयति नचेति यद्वा दुःखाद्यात्म
नोविक्रियेतिकेश्चिदिष्टत्वात्तस्यसक्रियत्वमविरुद्धमित्याशंक्याह नचेति आत्मानपरिणामिनिरवयवत्वान्नभांत
दितिभावः किंचात्मानगुणीनित्यत्वात्सामान्यवदित्याह अनित्येति नित्यपक्षमाह नित्येष्वाशङ्कानन्वकरणाचे
आकाशेव्यभिचारमाशंक्याह नचेति आकाशस्यनित्यत्वंचेदात्मनआकाशःसम्भूतइत्यादिश्रुतिविरोधःस्यादि
तिसत्यपितुमागमवादिभिरित्युक्तं परमाणावदोव्यभिचारमाशंक्याह नचास्यइति नतःवदणवःसंति अणुकेतर
सत्वेमानाभावादिशश्चाकाशेनभेवंति कालस्तुसर्वेनिमेषाजज्ञिरइत्यादिश्रुतेरस्यनिमानमनोप्यन्नमयंश्रुति

आविक्रत्यसंयोगिद्रव्यंगुणःकश्चिदुपपन्नमुपपन्नाद्दृष्टःक्वचित् नचनिरवयवंविक्रियमाणंदृष्टंक्व
चित् अनित्यगुणाश्रयत्वान्नित्यंनचाकाशआगमवादिभिर्नित्यतयाभ्युपगम्यतेनचास्यदृष्टांतोक्ति
विक्रियमाणमपितत्प्रत्ययानिवृत्तेर्नित्यमेवेतिचेत् नद्रव्यस्यानवयवान्यथात्वव्यतिरेकेणविक्रियान्
पपत्तेःसावयवत्वेपिनित्यत्वमितिचेत् नसावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वेसतिविभागोपपत्तेःएतप्र

प्रसिद्धमतोनक्वचिद्व्यभिचारइतिभावः यस्मिन्विक्रियमाणेतदेवेदमितिबुद्धिर्नेविहन्यतेनदादेनित्यमिति
न्यायेनपरिणामवादीशंकते विक्रियमाणमिति तत्प्रत्ययस्तदेवेदमितिप्रत्ययः विक्रियावदनाद्रव्यस्यानय
वान्यथात्वंवाच्यंतदेवतस्यानित्यत्वमस्यनाभावस्यप्रामाणिकत्वेदुर्वचत्वादितिपरिहरति नद्रव्यस्येति आ
त्मानःसक्रियत्वंसावयवत्वंवास्तु तथापिनानित्यत्वमितिस्याद्वादीशंकते सावयवत्वेपीति यत्साऽवयवंतद
वयवसंयोगकृतंयथापटादि तथासतिसंयोगस्यविभागावसानत्वादवयविभागद्वानाशेवक्ष्यमाणेति
दूषयति नसावयवस्येति यत्सावयवंतदवयवसंयोगपूर्वकमितितव्याप्तिःएमएमएमएममम

सावयवेष्वेव वृक्षादिष्ववयवसंयोगपूर्वकत्वेप्रमाणाभावादिति शंकते वृक्षादिष्विति विमतमवयवसंयोगपूर्वकं सावयवत्वात् घटादिवदनुमानेन परिहरति मानुमेयत्वादिति आत्मनोमः संयोगजन्यदुःखादिगुणवत्वे सावयवत्वमनित्यात्वानित्यत्वादिप्रसंगं प्रतिपाद्य प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति आत्मनोनर्थध्वंसार्थशास्त्रारंभानर्थक्यानुपपत्त्या संसारित्वे सर्वोपपत्तिमाशंकते परस्येति अविद्याविद्यमानमात्मन्यध्यस्य भ्रमनिराकर्तुं तदारंभ भवतीत्यन्यथोपपत्त्या समाधत्ते नाविद्येति परस्येवाविद्याकृतसंसारित्वं तन्निवृत्त्यर्थं शास्त्रमित्येतद् दृष्टांतं न संघटयति आत्मनीति यत्तु परस्यादुःखित्वमन्यस्य दुःखितो मतं तन्नाह कल्पितेतितत्तावदन्यस्माद्

वृक्षादिष्वदर्शनात्स्यादिति चेत् नत्वनुमेयत्वात्संयोगपूर्वकत्वस्याविभागस्य तस्मान्नात्मनो दुःखाद्यनेकगुणाश्रयत्वोपपत्तिः परस्यादुःखित्वेन्यस्य च दुःखितो भावे दुःखोपशमनायशास्त्रारंभानर्थक्यमिति चेत् नत्वविद्याध्यारोपितदुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वात् आत्मनि प्रकृतसंख्यापूरणभ्रमापोहवत् कल्पितदुःखात्माभ्युपगमाच्च जलसूर्यादिप्रतिबिंबवत् आत्मप्रवेशश्च प्रतिबिंबवत् व्याकृते कार्ये उपलभ्यत्वं

योदुःखी नाम्योतोस्ति अज्ञानं दृष्टेत्यादिश्रुतेः सपुनरनाद्यनिर्वाच्याज्ञानसंबंधात्तज्जन्यैर्बुद्ध्यादिभिरेकाय्यासमापन्नः संसरतितथा च कल्पितोकारद्वारा दुःखितः परस्यात्मनोंगीकाराच्छास्त्रार्थोपपत्तेरप्यानर्थक्यः परस्य प्रवेशोप्राप्तादोषपरंपरांपराकृत्य सनत्कानवेशात्स्वरूपं निरूपयति जलेति यथा जलसूर्यादेः प्रतिबिंबलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथात्मनोपि सृष्टेकार्यकाल्पनिकप्रवेशः स्यादर्थः अनवच्छिन्नाद्वयनिष्ठानं विहंतरेतासन्निकर्षांतं भवान्तप्रतिबिंबाख्य प्रवेशः संभवतीत्याशंक्य वस्तुतो रक्तल्पनयाकल्पितसन्निकर्षाद्याद्यप्रांशं वयसमाधयति आत्मेति

तदेवप्रपंचयति आनुप्रवेशेत्यादिना स्वाभिप्रेतंप्रवेशंप्रतिपाद्यपरेष्टंपराचष्टे नत्विति कुक्षिर्हिरण्यगर्भोता[illegible]ह्याप
क्रमुणोनद्यंतरदेशांतरकालांतरस्थप्राप्तिलक्षणःप्रवेशःयत्तु परस्मादन्यस्यप्रवेष्टृत्वमितितन्नाह नचेति
अर्थात्प्रवेशादिवस्तुनोविद्यमानमस्तु किमित्याविद्यकल्पनेनत्राह उपलब्धीति आत्मज्ञानार्थत्वेनप्र

[illegible]नुप्रवेशेरनुपलब्धआत्मापश्चात्कार्येचास्ष्टेआस्वनेनुस्टेरेतः उपलभ्यमानःस्वपादिप्रतिनिदिंवतअतस्ता
दीकार्येसृष्ट्वाप्रविष्टइवलक्ष्यमाणोनिर्दिष्टएषइहप्रविष्टःतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिमेवमभि
तेविदर्येतयाहारणप्रापद्यनसेपरेवसेस्वतहंताहमिमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्येत्या
दमादिभिःवस्तुसर्वगतस्यनिरवयवस्यादिदेशकालांतरःपक्रमणप्राप्तिलक्षणःप्रवेशःकदाचि
दुपपद्यतेनवपराद्‌आत्मनोन्योस्तिद्रष्टानान्यदतोस्तिद्रष्टृनान्यदतोस्तिश्रोत्रित्यादिश्रुतिरित्यवोता
मज्ञलब्धपर्यंतात्वरद्दिप्रवेश[illegible]स्थितस्यप्रवाक्यानांउपलब्धोःपुरुषार्थश्रवणादात्मानमेव
वे[illegible]तस्मात्तत्सर्वमभवत्‌ब्रह्मविदाप्नोतिपरंसयोहवैतत्परमंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीत्यादिपंचानपुरु
षोवेदतमतावदेवविरमित्यादिश्रुतिभ्यःततोमांतत्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरंतद्‌ग्रंथसर्वविद्याना
माप्नतेह्यमृततनरस्यादिस्मृतिभ्यश्चभेददर्शनापवादभावाच्चस्रष्ट्रादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रद
नार्थपरत्वोपपत्तिःअस्माकंपक्षस्योपलभ्यत्वमेवप्रवेशइत्युपसंहरति
वेशादीनांकल्पितत्वाद्वाक्यानांतत्वार्थपर्यवसानमित्यर्थःफलवत्संनिधावफलंतदंगमितिन्यायमाश्रित्याह
मेवप्रपंचयति अलब्धोरित्यादिना ततःशब्दोभक्तियोगपरामर्शी तदित्यात्मज्ञानमुच्यते तस्याग्रत्वंसाधयति
[illegible]तेहीति स्रष्ट्रादिवाक्यानामेकत्वज्ञानार्थत्वेहेतुंतरमाह भेदेति कल्पितंप्रवेशप्रतिपादितमुपसंहरति[illegible]

वाक्यांतरमवतारयितुं भूमिकामाह तस्मादिति यस्मादुभयी रुचिरात्मनः शरीरे दृश्यते तस्मात्तेनैव जलसूर्यव
द्विश्वप्रविष्टोयमितिपोज्ञ ना आत्मनां ज्ञानतः सकाशादात्मानं पृथक्कृतं तं न पश्यंतीति वाक्यं तद्व्याचष्टे तं
मात्मानमिति विशिष्टं पश्यंतोपि केवलमात्मानं न पश्यंतीति यावत् वास्तुषत्वनिषेधस्येष्टत्वमाशंक्याचष्टे न
पलभंत इति उक्तनिषेधमाक्षिपति नन्विति प्रतिषेधस्य प्राप्तिं दर्शयन्परिहरति नेत्यादिना तत्त्वा मरूपः प्यांसए
यइत्यादिवाक्यानां तात्पर्यं तेमानमाह स्पमिति विशिष्टस्य दर्शनेपि पूर्णस्यादर्शने हेतुं कि इत्यं तरवाक्यमित
तस्मात्तेनैव प्रविष्टं तमात्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्टं न पश्यंति सोपलभंते तत्र प्राप्तप्रतिषेधोपं तं न पश्य
तीति दर्शनस्याप्रकृतत्वात् नैष दोषः स एष इत्यादिवाक्यानां आत्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य द
र्शनं तत्र रूपप्रति रूपोवभूवेत्यस्य रूपप्रतिरूपस्य प्राणानादिक्रियाविशिष्टस्यादर्शने

तं न पश्यंत्यकृत्स्नो हि सः प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति

तुमाहअकृत्स्नो समस्तो हि यस्मात्स प्राणनादिक्रियाविशिष्टः कुतः पुनरकृत्स्नत्वमिति उच्यते प्राणन्ने
व प्राणनक्रियामेव कुर्वन् प्राणो नाम प्राणसमाख्यः प्राणाभिधानो भवति प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः
प्राणितीत्युच्यते नान्यां क्रियां कुर्वन् यथा लावकः पावक इति तस्मात्क्रियांतरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृत्स्नो

ह्येवो प्रतिज्ञावाक्यार्थे स्थिते सतीति यावत् तस्मात् दर्शनेपि पूर्णस्यादर्शनमिति शेषः विशिष्टस्य पूर्णत्वा
भावमुक्त्वा प्राणनादिकर्तृत्वा योगादिति शंकते कुत इति प्राणनादिक्रियाकर्त्रा प्राणादिभिः सह तत्तत्ना
गोनभवतीत्युत्तरवाक्येनोत्तरमाह उच्यत इति आत्मनि प्राणशब्दप्रवृत्तिमुपपादयति प्राणनक्रियाक
र्तृत्वादिति तत्कर्तृत्वादात्मा प्राण उच्यते प्राणितीति व्युत्पत्तेरिति योजना सदृष्टांतमेनत्का एवमाह
मिति एवकारार्थमनूद्य हेत्वर्थमुपसंहरति तस्मादिति

स्वापावस्थायां समस्तकरणोपसंहारेऽपि प्राणस्य व्यापारदर्शनात् प्राधान्यावगमात् प्राणन्निति आदिवाक्यस्य दोषाभावः प्राप्नोति

शक्तित्वेन प्राणस्य सा द्रष्टव्या इत्याह यो वदन्निति शेषेण पूर्ववत् पूर्ववाक्यानि व्याचष्टे तथेत्यादिना प्राणनवदनाभ्यामनुक्तकर्मेन्द्रिय

व्यापारमुपलक्षयन् वाक्यद्वयतात्पर्यमाह आपत्त्वेति प्राणवागाद्युपाधिद्वारेणात्मनीति शेषः दृष्टिश्रुतिभ्यामनुक्तज्ञाने

न्द्रियव्यापारोपलक्षणं कृत्वा तत्र वाक्यपोस्तात्पर्यमाह पश्यन्निति चक्षुराद्युपाधिद्वारेणात्मनीति पूर्ववत् उक्तं बुद्धीन्द्रिय

पाराभ्यामनुक्तं तद्व्यापारमुपलक्ष्यात्मनः स्पृष्टृत्वादिपरिच्छेदो नास्त्येवेति सर्वेषां विनोपलक्षणयोगादित्याशंक्याह नन्

रूपेत्यादिना प्रकाश्यप्रकाशकातिरिक्तस्याभावात् तदुपलम्भे च चक्षुःश्रोत्रयोरिव त्वगादेरपि करणत्वादेकार्थत्वरूपमन

तथा वदन्नित्यादिक्रियां कुर्वन् वक्तीति वाक् पश्यंश्चक्षुः पश्यतीति चक्षुः शृण्वन् शृणोतीति श्रोत्रं प्राणन्नेव प्राणो नद

त्वादिसाध्यां क्रियां कुर्वन् पुरुषः प्रदर्शितो भवति पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रमिति साध्यं विज्ञानं पुरुषः प्रदर्शने

नामरूपविषयत्वाद्धि ज्ञानेन्द्रियाणां श्रोत्रचक्षुषी विज्ञानस्य साधने विज्ञानं तु रूपनामसाधनं न हि नामरूपव्यतिरिक्तं

॥ वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं ॥

विज्ञेयमस्ति न योऽन्योपलम्भे करणं चक्षुःश्रोत्रे क्रियात्मनामरूपसाधारणसमवायिनी तस्याः प्राणाश्च वाग

श्चाभिव्यक्तौ वाक्करणं तथा पाणिपादपायूपस्थाख्यानि सर्वेषामुपलक्षणार्थो वाक् एनदेव हि सर्वं व्याकृतं

यदा इदं नामरूपं कर्मेति हि वक्ष्यति

धादुपलक्षणसंभवादात्मनः स्पृष्टृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः तथाप्युक्तकर्मेन्द्रियव्यापारेणानुक्तव्यापारोपलक्षणात्

नगन्तृत्वादिपरिच्छेदः संगच्छते विना संबन्धमुपलक्षणासिद्धेरित्याशंक्याह क्रियाचेत्यादिना सर्वा हि प्राणाभ

रूपव्यापाराः प्राणाश्च यात्रात्र प्राणश्च यन्नामविषयोच्चारणक्रियाव्यञ्जकत्वं वाचो हस्तादीनां तदाश्रयादानादि

जकत्वात् तस्मादेकाश्रयक्रियाव्यञ्जकत्वयोगादुपलक्षणसंभवादात्मनो गन्तृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः शक्तिरूपा

त्यासमस्तसंसारस्य प्रतीच्यध्यासोऽत्र विवक्षित इत्याह एतदेवेति उद्भूतशक्तिरूपमेतच्छब्दार्थः उक्तं वाक्यशेषमनु

यति अयमिति

१०७॥ आत्मा मन्वानः समन इत्युच्यते मनुतेऽनेनेति व्युत्पत्तेरिति वाक्यांतरं व्याचष्टे मन्वान इति करणोपसर्जनस्य मनःशब्दस्य
७८ कथमात्मनि वृत्तिरित्याशंक्य व्युत्पत्तिभेदमाह ज्ञानशक्तीत्यादिना आत्मादिशब्दे योविशेषमाह तानीति कृत्स्न
त्ववस्तुद्योतकानि नामानि भवंतीत्येतदेव स्फुटयति सर्वहीति प्राणादीनां कर्मनामत्वे सत्तोति यावत् अवद्योतमानो॥

मन्वानो मनः मनुतेऽनेनेति ज्ञानशक्तिविकाशानां साधारणं करणं मनः मनुतेऽनेनेति पुरुषस्तु कर्ता सन्मन्वानो
मन इत्युच्यते तान्येतानि प्राणादीन्यस्यात्मनः कर्मनामानि कर्मजानि नामानि कर्मनामान्येव न तु वस्तुमात्रवि
षयाण्यतोन कृत्स्नात्मवस्तुद्योतकानि एवं ह्यसावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजनितप्राणादिनामरू
भ्यां व्याप्तः क्रियमाणो वद्योतमानोपि स योऽतोऽस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायादेकैकं प्राणं वस्त्विति वा विशिष्टम्

मन्वानो मन इत्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेद अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति

नुपसंहृतेन रविशिष्टक्रियात्मकं मनसा पश्यमानोऽनुपास्ते चिंतयति न स वेद न जानाति ब्रह्म कस्मादकृत्स्नो ॥
त्स्नो हि यस्मादेष आत्मा अस्मात्प्राणनादिसमुदायादतः प्रविभक्त एकैकेन विशेषणेन विशिष्टः अजरधर्मा त
नुपसंहाराद् भवतीत्यवद्यमेव वेदयत्याभिमुख्येनोपास्ते शामीति वा स्वभावप्रकृतिविशिष्टवेदनादवज्ञात
कृत्स्नो ह्यात्मा न नवेद।
पितकृत्स्नो ह्येषः स्यादिति शेषः अकृत्स्नदर्शिनोऽप्यात्मदर्शित्वमाशंक्याह स य इति आत्मोपासितुमेतद्दर्शनासत
मयुक्तमिति शंकित्वा परिहरति आत्मादिति नत्समाद्धि शिष्टात्मदर्शनं ब्रह्मात्मत्वदर्शीति शेषः उपासितव्यमुपा
स्तुरनिज्ञानानित्यत्वभावादुपासनमित्युक्तत्वात् तथा च ज्ञानं ज्ञाना जानातीति व्याहन्निरित्याशंक्याह यावदिति ॥
वेदस्यैव देवविक्रियते यश्यामीत्यादिना

आकांक्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति [illegible]मिति नन्वात्मेत्येवोपासीतेत्यात्मेतीति व्याचष्टे प्राणादीनीति तत
स्मिन्दृष्टे पूर्वोक्तदोषराहित्यं दर्शयति [illegible] तनिद्विशेषणव्याप्तिद्वारेणेति यावत् कथं तत्तद्विशेषोपसंहारो तेन
तेनात्मनानिरुक्तत्वःस्यात्तत्राह वस्तुमात्रेति तत्तत्प्राणनादिसंबंधेसंभवतिकिमित्युपाधिसंबंधेनेत्याशं
क्याह [illegible]वेति आत्मनिसर्वोपसंहारवतिदृष्टेसर्वोक्तदोषाभावात्तेपदुपन्नोतात्मदर्शित्युपसंहरति तस्मादिति
यथोक्तात्मोपासनेपूर्वोक्तदोषाभावेप्रागुक्तमेवहेतुंस्मारयति यथेति तत्स्यार्थस्फोरयति स्तेनेति नाडु

[illegible] पुनःपदपन्ने देत्याह आत्मेत्येव आत्मा इति प्राणादीनिविशेषणानियान्युक्तानि यस्य स आत्मेत्युक्ता
त्मेत्युक्ते तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारो सकृत्स्नो भवति वस्तुमात्ररूपेणहि प्राणाद्युपाधिवि शेषणि
याज्ञानि तानि विशेषणानि आप्नोति तथा च वक्ष्यति ध्यायतीव लेलायतीवेति तस्मादात्मेत्येवोपासीत
[illegible] कृत्स्नो ह्येषोऽनेन वस्तुरूपेण ॥ आत्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं भवंति ॥ गृह्यमाणो भवति कस्मा
त्कृत्स्न इत्याह अत्रास्मिन्नात्मनि हि यस्मान्निरुपाधिके जलसूर्यप्रतिबिंबभेदाद्वादित्ये प्राणाद्युपा
धिकृताविशेषाः प्राणादिकर्मजनामाभिधेयाः यथोक्ता ह्येते एकमभिन्नतां भवंति प्रतिपद्यंते आत्म
त्येवोपासीतेतिनापूर्वविधिःपक्षेप्राप्तत्वात्
नसातीतेनाकार्यकारणेन प्रत्यग्भूतेनेति यावत् आकांक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यं सत्तात्पर्यमवतारयेत्[illegible]
[illegible]दित्यादिना तस्माद्यथोक्तमात्मानमेवोपासीतेति शेषः अस्येव ह्येतन्कोऽहिंनामादिशब्द [illegible]
धिःपर्यवि [illegible] नाविवक्षितेयेमारभ्यापापूर्वविधिरयमितिपक्षंप्रत्याह आत्मेत्येवेति अप्सुनाप्राप्तापा[illegible]
पूर्वविधिर्यथास्वर्गकामोऽग्निहोत्रंजुहुयादिति नायं तथापक्षेप्राप्तत्वादात्मोपासनस्यतत्स्यान्नस्या[illegible]
पुरुषविशेषापेक्षयाविचारएवसानेस्पष्टीभविष्यतीत्यर्थः

इदानीमात्मज्ञानस्याविधेयत्वस्थापनार्थं वस्तुस्वभावालोचनयानित्यप्राप्तिमाह यस्मादिति उत्पादिताभुज
श्रुतिभिरात्मविज्ञाने कितावतेत्यत आह नचेति कारकादीत्यादिपदं तद्वानरमेदविषयं नत्वविद्यापाम प
नीतायामपि रागद्वेषादिसद्भावाद्धि धीप्रवृत्तिः स्यान्नहि विहृदवि दुषोर्व्यवहारे कश्चिद्विशेषः पश्वादिभिश्चा
विशेषादित्याशंक्याह नयामिति वाधितानुवृत्तिमात्रान्न वैधीप्रवृत्तिरवाधितामिमानमंतरेणेत्यर्थो
दितिभावः विदुषः सुषुप्तवेवारणेति पारिशेष्यादिति श्रोतज्ञानात्पूर्वमपि सर्वासांश्वित्तवृत्तीनां जन्मनैवात्म
त्मव्यंजकत्वात्प्राप्तमात्मज्ञानं श्रौते तु ज्ञानेनात्मना तैत्तिस्फुरणमात्मज्ञानमेवेतिनित्यप्राप्तिमभिप्रेत्याह न

यस्मात्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेत्यात्मेति निर्णयं विज्ञानमयः स्वेवमायात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरात्मविषयं
विज्ञानमुत्पादितं तत्रात्मस्वरूपविज्ञानेनैव तद्विषयानात्माभिमानबुद्धिः कारकादिक्रियाफलाध्यारोप
णात्मिकाऽविद्या निवर्तिता तस्यां निवर्तितायां कामादिदोषानुपपत्तेरनात्मचित्तानुपपत्तिः पारिशेष्याद
त्मचित्तैव तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यं प्राप्तत्वात् तिष्ठतु तावत्पाक्षिकं ज्ञानोपासनप्राप्तिनि
त्यावेत्यपूर्वविधिः स्यात् ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वात् नसर्वेदिति विज्ञानं प्रकृत्यात्मेत्येवोपासी
तेत्यभिधानात् वेदोपासनशब्दयोरेकार्थतावगम्यते

यादिति अस्मिन्पक्षे इति नित्यप्राप्तत्वपक्षोक्तिः अपूर्वविधिवादी शंकते तिष्ठतु तावदिति सर्वेषां स्वभाव
तो विषयप्रवणानीन्द्रियाणि नात्मज्ञानवार्तामपि मृष्यन्ते नतरां तत्प्राप्तत्वादात्मज्ञाने भवत्यपूर्वविधिरिति
भावः विशिष्टस्याधिकारिणः शास्त्रज्ञानं शब्दादेवसिद्धमिति कथमप्राप्तिरित्याशंक्याह ज्ञानेति नतल्ल
क्षणशास्त्रज्ञानं विवक्षितं किं तूपासनमुपासनं नाम मानसं कर्म न देवज्ञानात् निरूपत्वात् ज्ञानमित्येकत्वे
प्राप्तत्वाद्विधेयमित्यर्थः तयोरेकत्वं विवृणोति नेत्यादिना

अनेनहीत्यादेर्वेदशब्दस्यार्थोनरविषयत्वबन्नमवेदस्यत्रापिकिंनस्यादित्याशंक्याह अनेनेति ३ज्ञा.भृतिभ्योपादे
ज्ञानंभुंजीतदुपासनमेवेतियोजना सर्वोनरएकेकमुपालदस्युपक्रमादात्मेत्येवोपासीतेत्युपसंहारा ज्ञानमवेदस्येत्ये
नावहृदशब्दस्योपासनार्थत्वमेव्अमन्यथोपक्रमोपसंहारविरोधात्तथाचाहवेशसात्तभसोदुपासनमेवतमे
ज्ञवेदनेनत्वमवेथेवाप्राप्तमितितस्मिन्नपूर्वविधिःस्यादितिभावःतत्रन्तस्मिन्नेव्आविधिरित्याह नवेति [illegible]

अनेनह्येतत्सर्वंवेदात्मानमेवावेदित्यादि श्रुतिभ्यश्वविज्ञानमुपासनंतत्स्यवाप्राप्तत्वाद्विध्यहेत्व नन
त्वरूपान्वाख्यानेपुरुषप्रवृत्तिरूपद्यते तस्मादपूर्वविधिरेवायंकमविधिसामान्याच्चयथापजेज्ज्ञ.पा
दित्यादयःकर्मविधयोनतेरस्यात्मेत्येवोपासीतआत्मावाअरेद्रष्टव्यःइत्याद्यात्मोपासनविधयोविशेषात
गम्यतेज्ञानस्यक्रियात्वाच्चविज्ञानस्यपयथापपरेदेवतापेहविगृहीतस्यातान्म नसाध्यायेद्वषट्करिष्यन्
स्याद्यामानसिक्रियाविधीयतेतथात्मेत्येवोपासीतमंतआनिदिध्यासितव्यइत्याद्याक्रियेवविधीय.
ज्ञानान्तिकालथावोवामवेदोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमितिभावनांएतत्रयोपपत्नेत्य [illegible]

त:प्रवर्तकोविधिरूपेपदनिशेषःस्वार्थतानप्राप्तविषयत्वान्नियमादिरूपोनभवतीत्याह तस्मादिति अ.[illegible]
त्तिर्विधेयेत्यत्रहेतंतमस्याह कर्मविधीति कर्मात्मज्ञानविध्योःशास्त्रानुसारेणविशेषमभिदधाति [illegible]
दिना संप्रत्ययर्थतोप्यविशेषमाह मानसेति तदेवदर्शयतेनस्यएपति यथेति यदितिपाविधीयतेकथं [illegible]
तिमकेतिविशेषमतेतत्राह नेयेति तत्रआत्मोपासनेविधिरस्तीत्याह भावनेति [illegible]

सू०भा० वेदान्तेषु भावनायैक्षितांशत्रयोपपत्तिं विशदयितुं दृष्टान्तमाह यथेति भावनायां विधीयमानायां विधीयमानत्वसमा

२०

नशेषः प्रेरणाधर्मकः शब्दव्यापारः स्वज्ञानकरणकः स्तुत्यादिज्ञानेतिकर्तव्यताकः पुरुषप्रयत्नभाव्यनिष्ठः शा

ब्दभावनोच्यते स्वर्गं यागेन प्रयाजादिभिरुपकृत्य साधयेदिति पुरुषप्रवृत्तिरर्थभावनेति विभागः दृष्टान्तस्थमंशत्र

यं निर्दिशति केनेत्यादिना यागो निमित्तीकृत्य वर्जनं उपरमो नित्यानैमित्तिक यागस्तिति स्वादीत्यादिपदं

समाधानादिसंग्रहार्थमित्यंशत्रयमिति संबंधः शान्तो दान्त इत्यादि उक्तप्रकारमंशत्रयं अन्यदपि सुलभ

यथा हि यजेतेत्यस्यां भावनायां किं केन कथमिति भावनाऽऽकाङ्क्षापन्नयकारणमंशत्रयमवगम्यते तथोपा

सीतेत्यस्यामपि भावनायां विधीयमानायां किमुपासीत केनोपासीत कथमुपासीतेत्यस्यां आकाङ्क्षायामात्म

नमुपासीत मनसा त्यागब्रह्मचर्यशमदमोपरमतितिक्षादीतिकर्तव्यतासंयुक्तं विधिरित्यादि शान्तो दां

तसमर्थ्यते अंशत्रयं यथा तत्रैव दर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्य दर्शपूर्णमासादि विध्युद्देशत्वेनो

योगः एवमौपनिषदात्मोपासनप्रकरणस्यात्मोपासनविध्युद्देशत्वेनैवोपयोगोऽस्तीति नेत्यस्यु लभेत

वाद्वितीयमशनायाद्यतीत इत्येवमादिवाक्यानामुपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः फलं च मोक्षः

। विद्यानिरूपितं वा

मितिवक्तुमादिपदं विधियुक्तानां वेदान्तानां कार्यपरत्वे यितव्यानां तेषां वस्तुपरत्वेत्याशंक्याह यथा चेति वि

ध्युद्देशत्वेनतच्छेषत्वेनेति यावत् अस्थूलादिवाक्यानामारोपितद्वैतनिषेधेनाद्वयवस्तुसमर्पणेन कथमुपास्ति

विधिशेषत्वमित्याशंक्याह नेत्यादिना ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति तरति शोकमात्मविदित्यादौ नाफलत्वं

पत्तिविध्युपयोगमभिप्रेत्याह फलं चेति मोक्षो ब्रह्मप्राप्तिः

आत्मोपासनं विधेयमिति पक्षमुक्त्वा पक्षांतरमाह अपर इति तस्यानुपयोगमाशंक्याह तेनेति शाब्दं ज्ञानमभ्यासेन
ह्यपरोक्षात्मविषयत्वाभावमिति शंकते नहेतूकृतेति ज्ञानांतरं वेदांतेषु विधेयमित्यसमानमाह एतन्निराकरोति गृह
हूपेषाप्रथमपक्षं प्रत्याह कार्यांतराभावादिति ननु तज्जन्यमेवत्वं स्यादिति चेन्नेति शाब्दं ज्ञानेनैव निवृत्ताभावा[illegible]
न्न विधिः संभवत्यविद्यानिवृत्तेर्निवृत्तौ स्वयं फलावस्थलात्वे सर्पः हेतु भागं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति कस्मादि[illegible]

अपरे वर्णयंति उपासनेनात्मविषयं विशिष्टं विज्ञानांतरं भावयेत् तेनात्मा ज्ञायते अविद्यानिवर्तकं च तत्
देवमात्मविषयं वेदवाक्यजनितं विज्ञानमिति तस्मिन्नर्थे च नान्यदपि विज्ञानं प्रसज्ज्येत् तेन दृष्टव्यो श्रो
तव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्यादीनि नार्थांतराभावात् न चात्मस्वरूप
मितेस्य पूर्वविधिः कस्मादात्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणार्थांतरस्यात्
तेव्यास्यमानतस्य वाच्यस्या भावात् नत्रहिविधेः साफल्यं यत्र विधिवाक्य श्रवणमात्रजनितविज्ञानव्य
तिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादौ न हि दर्शपूर्णमासवि
धिवाक्यजनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानं तच्चाधिकाराद्यपेक्षानुभावि एवमात्मस्वरूप[illegible]

दिना आत्मोपदेशेनानात्मनिषेधद्वारा वाक्योत्थज्ञानातिरेकेणोत्पादनकर्तव्यांतराभावेपि यावत् ज्ञानम[illegible]
ज्ञानमेव विधेयं स्यादित्याशंक्याह नन्वहीति दृष्टांतेपि वाक्योत्थज्ञानातिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिरसिद्धेत्याशं[illegible]
ह नहीति ननु अनुष्ठानं हि वाक्यार्थज्ञानाधीनमिति व्यर्थो विधिरित्यत आह नचेति अधिकारी चाधि[illegible]
बंधफलकृतज्ञानापेक्षमनुष्ठानमित्यर्थः वान विधिरित्यर्थः

कृष्ण॥ नहिं प्रसक्तेरपि वाक्योत्थज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषव्यापारसंभवाद्विधिसाफल्यमित्याशंक्याह नन्विति अर्थाद्विभागेऽप ६२
वृत्तेर्वैदिकज्ञानत्वाद्विधिवाक्योत्थज्ञानवदित्याशंक्य प्रवर्तकविषयत्वमुपाधिरित्याह नहीति मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वेऽपि प्रवर्तकत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह नचे
नैकत्वमुपाधेरन्तरमाह अ ब्रह्मेति वाक्योत्थज्ञानस्य तन्निवर्तकत्वेऽपि प्रवर्तकत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह न चे

वस्तुनेति नेतीत्यादात्मप्रतिपादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापारः
संभवति सर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वाक्यजनितविज्ञानस्य नह्युदासीनविज्ञानं प्रवर्तकं प्र
ह्यानात्मविज्ञाननिवर्तकत्वाच्च एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्येवमादिवाक्यानां न तन्निरस्ता पत्तिः
पपद्यते विरोधात् वाक्यजनितविज्ञानमात्रान्नाब्रह्मानात्मविज्ञाननिरस्तिरिति चेत् न तत्त्वमसीति
नेयात्मैवेदं सर्वमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदममृतं नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपास
नेत्यादिवाक्यानां न ह्यादित्वात् अथ विधेर्विषयसमर्पकाण्येतानीति चेत् न तत्त्वमसीत्येवमादिस्वरूपकः
नरत्वात् आत्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यैरात्मतत्त्वं श्रवणमननदर्शनस्य कर्तव्य ह
विधेयोऽनुष्ठानान्तरकर्तव्यमिति तत्त्वमिति न आत्मस्वरूपान्वाख्यानमात्रेणात्मविज्ञानोदये
णानप्रवर्तनं रोनिवेत

ति द्वितीयोपाये साधनव्याप्तिं शंकते अन्यथेति ब्रह्मात्मैक्यधीपरवाक्योत्थविज्ञानस्य आत्मतत्त्वावधारणे
धोयात्मसाधनव्याप्तिरित्याह नेत्यादिना तद्धेतुत्वादुपरत्वादिति पावन उक्तानां वाक्यानां विधेयोपासनार्थ
समर्पकत्वेन तच्छेषत्वं शंकितमनुभाषते अथेति सिद्धान्तोपक्रमेण समाहितमेतदित्याह नेति तदेवार्थ
आत्मेति परोक्षमुद्भावयति आत्मस्वरूपेति

कुतस्तर्हि विधिरात्मज्ञाने वाक्यश्रवणे वा तदर्थज्ञानस्मृतिसंतानेवान्वितः इति चेत्तत्राह आत्मना

दित्रा ति द्वितीयशंकते अश्रवणेपीति अनिर्णीतार्थवाक्यस्यासत्यादि लक्षणाद्यविधिर्विनाश्रवणं तत्रादेः

स्मात्तेश्रवणमविरुद्धमित्यभिसंधाय दोषांतरमाह नेत्यादिना तत्रमादिश्रवणप्रयोजकोविध्यात्मनोपि

प्रयुंक्ते श्रवणमिति चेन्नेवं सत्यध्ययनविधिरन्योवाच्यस्तदपेक्षणापत्त्यनवस्थापत्त्यादेः नार्थनाधिकारः

अध्यात्मवादिवाक्यश्रवणेनात्मविज्ञानस्य जनितत्वात्किं भोः कृतस्य करणं न श्रवणविधिप्रसक्तं त

निवर्तकं अनवस्थाप्रसंगात् अध्यात्मवादिवाक्यश्रवणेपिविधिमंतरेणानप्रवर्तनेनत्यादिविधिवाक्य

श्रवणेपिविधिमंतरेणानप्रवर्तिष्यतेः इति विधानापेक्षानदर्थं श्रवणेपीत्यनवस्थाप्रसंगस्तत्ताकं

नित्यात्मज्ञानस्य निष्पन्नत्वेः श्रवणविज्ञानमात्रादर्थोत्पत्तेरिति चेन्न अप्राप्तत्वात् यदात्मप्र

तिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयविज्ञान म् तदानेनदेवतदुत्पद्यमानंतद्विषयमिथ्या ज्ञान

वर्जयदेवोत्पद्यते आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिरस्तोनतन्मभवः स्मृतयोनभवन्तीत्याभाविनक्यो

नात्मवस्तुभेदविषयाः अनर्थतां वा गतेः

सा तावद्विज्ञातार्थेनिष्ठत्वाविशेषोद्वितीयेतत्र प्रमाणत्वात् दीयत्वपरनिर्वाहकत्वं दूरोत्सारितमप्यभि

वस्थांविरुद्धेति कथंसादिना तृतीयमाशंकते वाक्यजनितेति ननुः श्रवणेपीति तद्यथा

ययति कति अर्थप्राप्तिविरुद्धोति अस्येति अनात्मस्मृतिहेतुज्ञाननिरस्तोनतत्प्रयुक्तस्मृत्युपपत्तेः

भाववत्प्राप्तोवात्मस्मृतिरित्युक्तं इदानीमनात्मस्मृतेरनर्थत्वस्यात्यन्ताभावात्विरेकसिद्धत्वात्मस्मृति

भावप्राप्तेत्याह अनर्थत्वेति

वृ०आ० ४९

अनात्मनो मर्थत्वनिरूपणाच्च तदीयस्मृत्यनुपपत्तावितरस्मृतिरपोद्यते स्यादित्याह आत्मावगताविति आत्मनश्चाप
मेयत्वावगमादर्थप्राप्तात्मदीयस्मृतिरित्याह आत्मवस्तु नश्चेति अर्थप्राप्तस्याविधेयत्वाभावमपसहरति न
स्यादिति अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञानाभावादित्यत्र दृष्टार्थः अर्थतश्चिदेकरसात्मस्वभावत्वादित्यर्थः दृष्ट
फलत्वाच्चात्मस्मृतिर्न विधेयेत्याह शोकेति मिथ्याज्ञानमेव सान्निवर्तयन्निति शोकादेः साधकाद्द विपरीत
ति आत्मस्मृतेः शोकादिनिवर्तकत्वे मानमाह तथा चेति तत्तुषमुद्घाटयति निरोधत्वं होति पदिवानतोधृता

आत्मावगतेर्हि स्वाभाव्यं हेतुत्वं तथा त्वेनावगम्यते अनिसदुःखाभ्यु आदि बहुदोषवत्वात् आत्मवस्तुनश्च
नह्निलक्षणत्वात् संसारस्यात्मविज्ञानस्मृतीनामात्मावगतेरभावप्राप्तिः पारिशेष्यात् आत्मैकत्वविज्ञानस्य
निसंततेरर्थतस्वभावान्नविधेयत्वं शोकमोहभयायासादिदुःखदोषनिवर्तकत्वाच्च तत्स्मृतेः विपरीतज्ञान
प्रभवो हि शोकमोहादिदोषः तथा च तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः विद्वान्न बिभेति कुतश्चन अभयं वै जनक प्रा
प्तोसि भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतयः निरोधत्वं हि घोतत्वमिति चेत् अर्थापि स्याच्चित्तवृत्तिनिरोधस्य
वेदवाक्यजनितात्मविज्ञानादर्थान्तरत्वात् तन्त्रान्तरेषु च कर्तव्यतयावगतत्वाद्विधेयत्वमिति चेत् न

नादेरविधेयत्वं नहि चित्तवृत्तिनिरोधो मुक्तिसाधनत्वेन विधीयते तस्मात् ज्ञानादेरर्थान्तरत्वादित्यपि नाद
मेव विवरणोति अर्थापीति अर्थान्तरत्वात्स्य विधेयत्वे निशेषः तस्य मुक्तिहेतुत्वेन विधेयत्वे योगशास्त्रस्यासवाद
यति तन्त्रान्तरेष्विति अथ योगानुशासनमिति निःश्रेयसहेतुः समाधिस्तु चित्तस्य स्वलक्षणमुक्तं योगश्चि
त्तवृत्तिनिरोध इति तन्निरोधावस्थायामात्मनः स्वरूपप्रतिष्ठत्वं कैवल्यमाख्यातं तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानमिति
योगशास्त्रे मुक्तिहेतुत्वेन चित्तनिरोधविधिरित्यर्थः

योगशास्त्रादपि बलवतीं श्रुतिमाश्रित्योत्तरमाह नैवादिना चित्तवृत्तिनिरोधस्य मुक्तिहेतुत्वेऽपि न वि[illegible] विना
नास्ति द्वैरित्याह अनर्थेति न तावच्छास्त्रात् कथंचिन्निरोधो विधेयः सर्वस्यापि तत्संभवाद्दृष्टिविधेयत्वान्नापि [illegible] न
न्निरोधो विधेयो ज्ञानादेव तत्सिद्धेर्विधानर्थक्यादित्यर्थः नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय देवतानुके वत्समिन्नादि श्रा[illegible]

मोक्षसाधनत्वेनानवगमात् नहि वेदान्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानात् अन्यत्परपुरुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते [illegible]
[illegible] सर्वमभवत् ब्रह्मविदाप्नोति परं स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति आचार्यवान्
पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेत्येवमादि श्रुतिशता
[illegible] नन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य न ब्रह्मात्मविज्ञानतत्स्मृतिसंतानव्यतिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्साध न
मस्ति अभ्युपगम्येदमुक्तं ननु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेणान्यन्मोक्षसाधनमवगम्यते आकांक्षा [illegible]
भावनाभावोऽप्युक्तं यजेतेत्यादौ किं केन कथमिति भावनाकांक्षायाः फलसाधनेतिकर्तव्यताभिराकांक्ष[illegible]
पत्यपगमात् द्रष्टव्याद्यात्मविज्ञानविधेयोऽपपद्यतेत्यत्राह एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्यादिनेति [illegible]
[illegible] आत्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्वाकांक्षाविनिवृत्तेः

सत्यं नुपेत्यवादेस्य जानि अभ्युपगम्येति निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वमिदमापाततः उक्तं योगशास्त्रमपि श्रुति[illegible]
नप्रमाणमेतेन योगः प्रत्युक्त इति न्यायादि निभावः वेदान्तेषु विधेयाभावोक्तविधिविरहतः [illegible]
वत्तीभावनातेऽव्यक्ती सूक्तं दूषयति आकांक्षेति नदेवस्फुटीकृतमुक्तमनुवदति यदुक्तमिति [illegible]
द्वयेनैन निरस्यते नदसदिति

१०४॥ विधिमंत्रेणावाक्यार्थज्ञानेप्रवृत्तयोगाद्दृष्टमेवज्ञानंसर्वाकांक्षानिवर्तकमित्याशंक्याह नवेति यथाकमकारं
२३ त्याध्यायविधेरर्थावबोधपर्यंततत्त्वेनज्योतिष्टोमादिविध्यर्थज्ञानेविध्यंतरनापेक्षतेनथाज्ञानकांडेपित्यादित्य
र्थः नज्ञापिवेदःकस्मात्तधिगंतव्यइतिविध्यंतरप्रयुक्तमेववाक्यार्थज्ञानमित्याशंक्याह विध्यंतरेति श्रुतहान्य
श्रुतकल्पनाप्रसंगाज्ज्ञानविधिशेषत्वंवेदांतानामित्याह नवेति वेदांताःस्वार्थेनमानं सिद्धार्थवाक्यत्वात्

अथवाक्यार्थविज्ञानेविधिप्रयुक्तःप्रवर्ततेविध्यंतरप्रयुक्तोवानवस्थादोषमवोवामनेकमवादृतो
पमित्यादिवाक्येषुविधिरवगम्यतेआत्मतत्त्वस्यान्याख्यानेनैवावसितत्वात् वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्र
त्वात्प्रामाण्यमितिचेन्नथापिस्याद्यथासोरोदीद्यद्रोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्येनमादेवकान्वरूप
न्वाख्यानमात्रत्वात्प्रामाण्यमेवमात्मार्थवाक्यानामपीतिचेन्न नविशेषात्नवाक्यस्यनत्वन्वाख्या
नेक्रियान्वाख्यानेवाप्रामाण्याप्रामाण्येकारणं किंतर्हिनिश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वंतद्यत्रास्ति
तत्प्रमाणंवाक्यं यत्रनास्तितदप्रमाणं

इ रोदीत्यादिवदित्यनुमानात्तेषांविधिशेषत्वंप्रामाण्यार्थमेष्टव्यमितिशंकतेवस्तुस्वरूपेति नदेवानुमानंप्रत्याह
ति अथापीति विधेरश्रुतत्वेपीतिपावत् फलवन्निश्चितज्ञानाजनकत्वमुपाधिरितिमन्वानःसमाधत्ते नेति
शेषादिति नत्वर्थस्यरुपेति नवाक्यस्येति विशेषमाचष्टे किंतर्हीति तत्प्रामाण्यप्रयोजकत्वमन्वयमुखे
नादर्शयति तद्यत्रेति

प्रामाण्यमप्यंगमङ्गत्वेनोजपन्पृच्छति किंवेति किं तेषु नादग्ज्ञानमुत्पद्यते तेन वेति प्रश्नार्थः द्वितीयेनुभव [illegible] रद्विति
मत्वापसिद्धान्तरमनुद्यप्रत्याह उत्पद्यत इति प्रामाण्ये हेतु सद्भावान्नाप्रामाण्यमित्यर्थः निष्फलज्ञानजनकत्वेपि फ
लवत्वविशेषणमसिद्धमित्याशंक्याह किंवेति विहृदनुभवफलश्रुतिसिद्धं विशेषणमिति भावः दृष्टान्तासि [illegible]
यितुं प्रश्नान्तरं प्रस्तौति स्वर्गमिति वेदं तेषु वेति यावत् किंवानेन विशेषः आद्ये साध्यवैकल्यं मत्वा द्वितीयं दूषयति

किं वा भोगेच्छामत्वाज्ञात्मतत्वरूपानवाप्तानपरेषु वाक्येषु फलवन्निष्फलं च विज्ञानमुत् [illegible] इत्येतदत आह
नेदं लक्षणमप्रामाण्यमिति किं च न पश्यसि विद्याशोकमोहभयादि संसारबीजदोषनिवर्त्तक ज्ञानफलं तत्त्वमस्यादि
वाक्ये तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः अंत्रविदेवास्मि नात्मवित्सोहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छो
कस्य पारं तारयत्वित्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतानि एवं विधेष्वन्येषु किंसाध्ये दोषः स्यात् पुनर्निष्फलं च फल च
ज्ञानं वेदे दृश्यते अतस्तव प्रामाण्यानवधारणं प्रामाण्येफलवन्निष्फलविज्ञानोत्पादकत्वमित्यप्रामाण्यं स्या [illegible]
न प्रामाण्ये च दर्शपूर्णमासादि वाक्येषु को विस्रंभः ननु दर्शपूर्णमासादि वाक्यज्ञानात् पुरुषप्रवृत्तिः [illegible]
ज्ञानोत्पादकत्वात् प्रामाण्यमात्मविज्ञानवाक्येषु तत्त्वमसीति सम्यंतं

यद्वेति नहि तत्र दृष्टान्तेनात्वमस्याद्देवपि स्यादप्रामाण्यमित्याशंक्याह नदप्रामाण्यमिति विमतं सार्थकं [illegible]
कज्ञानजनकत्वाद् दर्शादि वाक्यवदिति भावः विपक्षे दोषमाह नदप्रामाण्ये वेति प्रवर्तकज्ञानजनकत्वमप्र [illegible]
धिरिति शंकते नन्विति साधनव्याप्तिं धुनीते आत्मेति प्रवर्तकबीजनकत्वं धर्मिण्यनात्मनीत्यवगंतव्यमेति [illegible]
मिति

सू॰भा॰ २४

तर्हि यथोक्तोपाधिसद्भावानुमानानुत्थानमित्याशंक्याह नैष दोष इति नहि प्रवर्तकधीजनकत्वं प्रामाण्ये कारणं किं तु यथार्थधीजनकत्वं प्रवर्तकधीजनकत्वमपि तथाविधं चेत्प्रामाण्यप्रसंगात् ज्योतिष्टोमाद्युपदेशेषु अनुभवकारणाभावेनाप्रामाण्यादिति भावः वेदान्तेषु प्रवर्तकधीजनकत्वाभावो न केवलमदोषः किं तु गुण इत्याह अलंकार इति यतो वेदान्तानां प्रवृत्तिः शास्त्रान्तराणां मोक्षाय वैराग्यादिसृष्ट्या आत्मज्ञानं जनकं सता निरतिशयानन्दज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन दुःखं प्रवृत्तिनं श्रोतव्यः शाक्षेपकत्वाद्वेदान्तवाक्यानामेकत्वम् यथोक्तज्ञानजनकत्वं वाक्यानां भूषणमेवेत्यर्थः शब्दोत्थज्ञानं विधेयमिति प्रतिक्षिप्य पूर्वोक्तपक्षान्तरमनुवदति यत्त्वपीति उपासनार्थत्वमित्यात्मोपासनेन तत्साक्षात्काराभावेऽपि विधेयत्वमर्थमित्यर्थः अभ्युपगमवादेन परिहरति सत्यमिति यथोक्तेषु वाक्येषु आत्मोपासनं तत्साक्षात्कारमुद्दिश्य विधीयते चेन्नन्वेतेनापि वाक्येन तस्य भवान्

नैष दोषः प्रामाण्यकारणोपपत्तेः प्रामाण्यकारणं च यथोक्तमेव नान्यत् अलंकारश्चायं यत्सर्वप्रवृत्तिनिरोधः फलवद्विज्ञानोत्पादकत्वमात्मप्रतिपादकवाक्यानां प्रामाण्ये कारणं नूतनं विज्ञानप्रदानं कर्तृत्वादिजनक नानावाक्योत्थविज्ञानव्यतिरेकेणोपासनार्थत्वमिति तस्यमेनत किं तु नापूर्वविधयत्तानापरस्य प्राप्त्यभिनयधानैर्नैवेतिक्यं पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिः यावता परिशेष्यात्प्रकृतात्मविज्ञानस्मृतिसंततिनिर्दिष्टैवस्यादिति ॥ १८ ॥

पूर्वविधिरिति प्रकमोऽयं ज्येष्ठेत्याशंक्याह किं त्विति कथं तर्हि विध्यंगीकारवाचोयुक्तिरित्याशंक्याह पक्षेति प्रत्यक्षेप्राप्तस्य यागस्य व्रीहीनवहन्तीति नियमरूपो विधिरंगीकृतस्तथात्मोपासनस्यापि पक्षे प्राप्तस्य तद्वेदनकाले प्रत्या नात्मोपासनमिति यो नियमस्तदर्थं तात्पर्यं तद्वाक्यस्येति न पञ्चमविरोधो लोहितोष्णीषाः प्रचरन्तीत्यादिमुक्तिमाशिष्यति कथमिति कापुनरत्रानुपपत्तिरित्याशंक्याह यावतेति आत्मनि वाक्योत्थविज्ञाने सत्यनात्मस्मृतौ हेतूनामिति व्यादनादीनामप्रतीतत्वात्तद्वैसर्गकाभावे फलाभाव इत्यप्यनेनासामसंभवादात्मस्मृतिसंततिरेव पुनः प्रत्याख्यानमितरेषां नरणेपायोगादिति सिद्धान्तितोक्तत्वान्नात्मोपासनस्य पक्षे प्राप्तिरित्यर्थः

त्पत्तिसप्राप्तिमुक्तामंगीकरोति वाद्यपीति नहिंनियमविधिवाचोयुक्तिः पुनरेतामाशंकामाह यद्यपीति आत्मनिदिध्यासनं [illegible]
वेदैकज्ञानेत्मस्मरणं विस्मरणं चापद्यपि नोपपद्यते तथापि तयोरस्मिन्ननुभवसिद्धत्वान्नियमविधेः सावकाशत्वमित्याशयो
माह श्रीरेति श्रुत्यारब्धफलस्यापि कर्मणः सम्यग्ज्ञानान्निवृत्तेर्नेविदुषोवागादीनामप्रवृत्तिरित्याह लब्धेति यथाभु
क्तस्येषुपाषाणादिः प्रतिबंधाभावे वेगप्रवृत्तिस्वरूपभाविभीतथा प्रवृत्तफलस्य कर्मणो ज्ञानेनाप जीवतः [illegible]
तस्मात्कृपाद्विषोपि यावद्वोगवागादिप्रवृत्तिः प्रोच्यमित्यर्थः आरब्धकर्मप्राबल्यफलितमाह ततेति अपराधस्य कर्म
णो यथोक्तेन न्यायेन प्राबल्येन हृष्टान्तस्य पादिदोषोपदेद्भवति तदात्मनि विस्मरणादिसंभवात् ज्ञानप्राप्तिः [illegible]
वाद्यपीत्यर्थः शरीरारंभकस्य कर्मणो निपन्नफलत्वात्सम्यग्ज्ञानप्राप्तावपि तत्स्वरूपभावनिर्वाप्तिर्न ज्ञानः कायानामत्य
न्तेः कर्मणोवलीयस्त्वानुक्तं यादिप्रवृत्तिवत्तेन पक्षे प्राप्ते ज्ञानप्रवृत्तेदौर्बल्यात्तस्मात्तामायोगेनाद्यर्थं साधनत्वात
त्वं चतेनात्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नियत आभवतीत न पूर्वोक्तेन व्याप्राप्तत्वादिस्त चोद्यमतस्मात्प्राप्तविज्ञानस्मृ
सन्तानेनियमविधयो विज्ञायप्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवाक्यान्यथार्थाः संभवात्तत्र नात्मोपासनमपि दर्शितश [illegible]
योगात् यथा प्रियमित्येन दुपासितेत्यादोनप्रियादिगुणएवोपास्यः किं नहिं प्रियादिगुण वत्प्राणाद्युपास्य
येहापीति पदात्मशब्दप्रयोगात् आत्मगुणवदात्मनत्वरूपास्यमिति गम्यते

द्वयप्रभाविकर्मापेक्षयात्महोर्वस्यास्यादित्यर्थः तथापि नियमविधं गीकारस्यार्कि मायानंतरं [illegible] तस्मादिति [illegible]
स्यपक्षे प्राप्तत्वं न च्छंदार्थः आदिपदं ब्रह्मचर्यशमदमादिसंग्रहार्थं विज्ञायेत्यादिवाक्यानां नियमविधित्वं [illegible]
संहरति तस्मादिति आदिपदेन प्रकृतमपि वाक्यं संगृह्यते न च्छंदार्थमेव सत्यपीति अर्थात् इति यदुक्तं तदनादेव [illegible]
सिद्धेस्तस्य तदास्तोत्तृतीयज्ञानस्य वाचित्वयत्नाभावाद्विदं तमाः श्रुद्धेः सिद्धयोमानमित्युक्तमिदानीमितिशब्दप्रयुक्तः [illegible]
स्थापयति अनात्मेति आत्मशब्दाद्बुद्धिमितिशब्दप्रयोगात्मशब्दार्थस्योपास्यत्वेनाविवक्षितत्वादात्मगुणकस्य [illegible]
सानात्मनोव्याकृतशब्दितस्य प्रधानस्योपासनमतिविनाकेचिद्विवक्षितमित्यर्थः उक्तमेवार्थं [illegible] तेनसद्गुणनि [illegible]

१० भा० अनात्मोपासनमेवात्र विविक्षितमित्याशङ्क्याह आत्मेति तदेव प्रपञ्चयति पश्यति तत्रोक्तं लक्षणं दर्शयति
१५ हन्त्येति वैलक्षण्यान्तरमाह अपि पस्यतीति वैलक्षण्यफलमाह अन्तरेति नात्रानात्मोपासनं विवक्षितमित्यर्थः
ति नेत्यादिना हेत्वर्थं स्फुटयति अस्येवेति आत्मनश्चेदुपास्यत्वं तदा प्रक्रमविरोधः स्यादिति शंकते प्रविष्टस्येति
नतो दर्शनप्रतिषेधं प्रकटयति यस्मेति तस्यैवेति नियमे हेतुमाह प्रकृतेति तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात् अनिरस्य
य प्रकृतत्वात् तस्य नोपादानादित्यर्थः पूर्वपक्षं निगमयति तस्मादिति प्राणनादिविशिष्टस्य परिच्छिन्नत्वात्
दृष्टत्वेऽपि पूर्णस्य तद्दृष्टत्वेऽपि निषेधश्रुतिपर्यवसानान्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति नेत्यादिना तदेतद्विशदयति

आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्च परेणापवक्ष्यति आत्मानमेव लोकमुपासीतेति तत्र वाक्य आत्मनोपास्यत्वं नाभि
प्रेतो द्वितीयाश्रवणादात्मानमेवेति द्वितीया न श्रूयते इति पराक्ष आत्मशब्द आत्मेत्येवोपासीतेति अतो नात्मो
पास्य आत्मगुणश्चान्यत्र तत्त्व गम्यते न वाक्यशेष आत्मन उपास्यत्वेनावगमात् अस्यैव नाम स्यैतेषां आत्मनो
पास्यत्वेनावगम्यते तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा अन्तरतरं यदयमात्मात्मानमेवावेदिति प्रविष्टस्य दर्शन
प्रतिषेधादनुपास्यत्वमिति चेन्न यस्मात् मनःप्रवेश उक्तः तस्यैव दर्शनं वार्यते तत्प्रश्यपतीति प्रकृतोपादानात्
स्मादात्मनोऽनुपास्यत्वमेवेति चेन्न कृत्स्नत्वदोषात् दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेणात्मोपास्यत्व
प्रतिषेधाभिप्रायेण प्राणनादिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात् आत्मनश्चोपास्यत्वमनभिप्रेत्य प्राणनाद्युक्त
क्रियाविशिष्टस्यात्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थकं स्यादकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवतीत्यतोऽनेककविशिष्टत्वात्मा
कृत्स्नत्वादुपास्य एवेति सिद्धं ॥१९॥ शंकेति कथमप्यभिप्रायभेदः श्रुतेरवगम्यते तत्राह प्राणनादीति प्राणनादेरन्यस्या
मात्रक्रियाविशेषविशिष्टत्वेनात्मनो विशेषणात्तस्य दृष्टत्वेऽपि नासौ परिपूर्णो दृष्टः स्यादिति श्रुतेराशयः लक्ष्यते
तस्य तु तस्योपास्यत्वमभिसंहितमकृत्स्नत्वदोषाभावादित्यर्थः उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति आत्मनश्चेदिति
नुपास्यत्वमेव तद्वचनमर्थवदिति यो शंकायां तदुपास्यत्वनिषेधस्यात्मोपास्यत्वे पर्यवसानमभिप्रेत्याहानेकेनेति उपक्र

इदानीमितिशब्दप्रयोगादनात्मोपासनमिदमित्युक्तं प्रत्याह यत्त्विति प्रयोगशब्दादुपरिष्टात्तत्स्याद्रष्टव्यः इतिशब्द
स्यप्रयोकार्थत्वाभावे दोषमाह अन्यथेति तथात्मनः स्यात् अन्येणानुपास्यत्वार्थमितिशब्दोऽथेवामूतोऽपरत्वानवगमाद
दिनिदृष्टत्वं इतिशब्दमन्तरेणावाक्यप्रयोगे दोषमाह तथेति तस्य शब्दप्रत्ययविषयत्वमिष्टमेवेति चेन्नेत्याह नह्येति अ
त्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्यादनात्मोपासनमेवेत्युक्तं दूषयति यत्त्विति आत्मैवज्ञानयोनानात्मेति प्रतिज्ञाया

यत्त्वात्मशब्दस्येतिपरः प्रयोगः स आत्मशब्दप्रत्यययोरात्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थं अन्यथात्मा
नमुपासीतेत्येवमवक्ष्यत् तथाचार्थादात्मनि आत्मशब्दप्रत्ययावनुज्ञातौ स्यातां तच्चानिष्टं नेति नेतीति विज्ञाताराम
रे केन विजानीयाद्यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुतिभ्यः यत्तात्मानमेवेत्यात्म
सुपासीतेतीदमनात्मोपासनप्रसंगनिवृत्तिपरत्वान्न वाक्यान्तरं आत्मैवेत्यनात्मसामान्यादात्मज्ञानयोः

तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा

नात्मापि वक्तव्यः स्यादात्मोपासनादेव यत्त्वात्मेत्येवोपासीतेति नेन रविज्ञानमिति अत्रोच्यते तदेतदेव प्रक..
दनीयगमनीयमनात्मस्य सर्वस्य तेनिर्धारणार्था षष्ठी आत्मन्यविज्ञातेऽस्मिन् सर्वः यदयमात्मा यदनेनात्मा..
किमविज्ञातव्यमेवात्मनो न किं तर्हि ज्ञानव्यतिरेकेण पृथक्ज्ञानान्तरं ज्ञातव्यमात्मज्ञानात् तद्गम..

हीत्यादिहेतुरुक्तः संप्रतितदेतत्पदनीयमित्यादिवाक्या   पोद्घातोऽद्यमुपापयति आत्मज्ञानेति
तरमाह अत्रेति निर्धारणमेवास्फोरयति आत्मनीति नान्यदित्युक्तत्वादनात्मनोऽविज्ञानव्यत्वाभावः आ
दनेनेत्यादिशेषविरोधः स्यादिति शंकते किंनेति तस्यात्मेयत्त्वं निषेधति नेति तस्यापि
तद्व्यतिरेकेनान्यदितिवचनमनेव काशमित्याह किं तर्हीति तस्याभावकाशत्वं दर्शयति ज्ञानव्यतिरेकेति एव

टी॰ अ॰

भा॰ आत्मनः सकाशादनात्मनोऽर्थान्तरत्वात्तस्यात्मज्ञानाज्ज्ञानान्तरत्वापाताज्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमेवेति शंकते क
स्मादिति उत्तरवाक्येनोत्तरमाह अनेनेति आत्मव्यतिरिक्तस्यानात्मजातस्य कल्पितत्वात्तस्य तदतिरिक्तस्वरूपाभावात्तज्ज्ञाने
वज्ज्ञातत्वसिद्धेर्नास्ति ज्ञानान्तरापेक्षेत्यर्थः लोकदृष्टिमाश्रित्यानेनेत्यादिवाक्यमाक्षिपति नन्विति आत्मकार्यत्वा
दनात्मनस्तस्मिन्नन्तर्भावात्तज्ज्ञानेन तज्ज्ञानमुचितमिति परिहरति अत्रोच्यते इति तस्यैवोपायाभावादात्मनस्तत्त्वस्य पदनीयत्वेऽप्यतः
सिद्धिरिति शंकते कथमिति असत्यस्यापि शुक्त्याद्यारोपितस्य रजतादेः क्रियाकारित्वसंभवादात्मतत्त्वस्य पदनीयत्वेऽपि

तस्मात् अनेनात्मना ज्ञातेन हि यस्मादेतत्सर्वमनात्मजातमन्यत्संवेदयति सम्यक् संवेदयति जानाति ननु नान्यज्ञाने
नान्यज्ञायत इति अस्य परिहारं वक्ष्यामः कथं पुनरेतत्पदनीयमिति उच्यते यथा ह वै
लोके पदेन गवादिखुरांकितो देशः पदमित्युच्यते तेन पदेन नष्टं विविदिषितं पशुं पदेनान्विष्यमाणोऽनुविन्दे

अनेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं

ननु आत्मनि विदिते लभेतैवमात्मनि लब्धे सर्वमुपलभ्यत इत्यर्थः
ज्ञाने सर्वमन्यत् ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते कथं लाभोऽप्रकृत उच्यत इति न ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वस्या
वक्षितत्वात् आत्मनो ह्यलाभो ज्ञानमेव तस्मात् ज्ञानमेवात्मनो लाभो

मित्याह अत्रेति विविदिषितं लब्धुमिच्छन् अन्वेषणोपायत्वं दर्शयितुं पदेनेति पुनरुक्तिः अनेनेत्यत्र वेदाज्ज्ञानेनोपल
मादनुविन्देदिति लाभमुक्त्वा कीर्तिमित्यादिश्रुतौ पुनर्ज्ञानार्थे नानुविन्दिनोपसंहारादनुविन्देदिति अनेनेत्यत्रोपसंहारं न
दिति शंकते न विरोध इत्येकत्वेऽपि कथं तयोरेकार्थत्वं ग्रामादौ तदेकत्वाप्रसिद्धेरित्याशंक्याह आत्मन
नेति

नेत्यादिना ज्ञानलाभ

ग्रामादावप्राप्तप्राप्तिरेव लाभो न ज्ञानमात्रं तथात्रापि किं न स्यादित्याशंक्याह नेत्यादिना ज्ञानलाभ फलभेदादित्यर्थः न

तर्हि कुत्र साशंक्याह यत्रेति अनात्मनि लब्धृलब्धव्ययोः सोऽनृतेऽपयोग्यभेदेऽत्र णाम फलभेदासिद्धिरित्यर्थः न

त्वात्मलाभोऽपि ज्ञानादि ग्रामलाभत्वाद्यनात्मलाभवदित्याशंक्य ज्ञानहेतुमात्राधीनत्वमुपाधिरित्याह स्वतः

अप्राप्तं प्राप्तीकरोति आह्येति न ह्यव्यवधानमेव साधयति कारकेति किं वानात्मलाभो विद्याकाले

कृत्वात्संमतवदित्याह सत्येति नित्याप्तावविद्या कल्पितो प्रामाणिकत्वासंप्रतिपन्नवदित्याह मिथ्येति

अनात्मलाभवदप्राप्तप्राप्तिलक्षणः आत्मलाभो लब्धृलब्धव्ययोर्भेदाभावात् यत्र ह्यात्मनो नात्मा ल

नात्मलाभवदप्राप्तप्राप्तिलक्षणः आत्मलाभो लब्धृलब्धव्ययोर्भेदाभावात् ... कारकविशेषोपादानेन

लाभो भवति नात्मालब्धा लब्धव्यो नात्मा सत्वाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रियापायव्यवहितः कारकविशेषोपादानेन

क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्यः सत्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणो नित्यो मिथ्याज्ञानजनितक्रियाव्यवहितो नित्यल

त्वमेव पुत्रादिलाभवत् अयं तु तद्विपरीत आत्मा आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितो नित्यल

स्वरूपत्वेऽपि सत्यविद्यामात्रं व्यवधानं यथा गृह्यमाणाया अपि शुक्तिकायाः विपर्ययेण रजताभास

अग्रहणं विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं तथा ग्रहणं ज्ञानमात्रमेव विपरीतज्ञानव्यवधानापोहार्थत्वा

ज्ञानस्य एवमिहाप्यात्मनो लाभो विद्यामात्रं व्यवधानं ज्ञानाद्विद्यापायापोहमात्रमेव लाभः नान्यः

चिदप्युपपद्यते

कृतेविशेषं दर्शयति अयं त्विति वैपरीत्यमेव स्फोरयति आत्मत्वादिति आत्मनस्तर्हि नित्यलब्धत्वा

भ्रान्तिबुद्धिः स्यादित्याशंक्याह नित्येति आत्मन्यलाभो ज्ञानं लाभस्तु ज्ञानमित्येतद्दृष्टान्तेन स्फुटयति यथे

दिना शुक्तिकायाः स्वरूपेण गृह्यमाणाया अपीति यो जना ॥

भा० आत्मलाभो विद्यानिष्पत्तिरेवेत्युक्तं वक्ष्यमाणं चागमयं दर्शयति तस्मादिति अविरोधमुपसंहरति तस्मादि
सादिना तयोरेकार्थत्वेपि कथमनुविंदेदिति मध्यमपुरुषेणेनत्राह विंदतेरिति आदिमध्यावसानेषुनामविशेषमु
क्तवान्त्कीर्तिमित्यादिनाकामवतोर्थमाकरोति पुत्रोत्यादिना इतिशब्दादुपरिष्टाद्यथेत्यस्य संबंधो ज्ञानस्तुतिमु
विवक्षिता ज्ञानिनामीहक्फलस्याभिलषितत्वादिति द्रष्टव्यं ७ आत्मनः परप्रेमास्पदत्वेनस्पष्टा ज्ञानत्वसंभवो

यस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थांतरस्यासाधनत्वाद्यर्थस्य चावश्यमातःतस्मात्तिरएणांशत्वमेवज्ञान तत्लाभः पारकांत्
तं विवक्षन्नाह ज्ञानं प्रकृत्यानुविंदेदिति विंदते लाभार्थत्वात गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते यथायमात्म
नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिंगत आत्मेत्यादि नामरूपाभ्यां प्राणादिसंहतिं च श्लोकं प्राप्तवान् एवं योवेद
सकीर्तिं ख्यातिं श्लोकं च संघातमिष्टैः सह विंदते लभते पदेनेव यथोक्तं वस्तु योवेद ममुमुक्षुणामपेक्षितं कीर्तिं

कीर्तिं श्लोकं विंदते य एवं वेद ७ तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मात् ॥

श्लोकस्तुतेमेकात्म्यं ततः फलं श्लोकशब्दितां मुक्तिं प्राप्नोतीति मुख्यमेव फलं ७ कुत आत्मतत्त्वमस्य
माहात्म्यानीत्याह तदेतदात्मतत्त्वं प्रेयः प्रियतरं पुत्रात् पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धः तस्मादपि प्रियतम
मिति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति तथा वित्तात् हिरण्यरत्नादेः तथान्यस्माद्यद्यल्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धं तस्मा
त्सर्वस्मादित्यर्थः

तदुक्तौ पुनात्मैव हेतुं तरतेनोत्तरवाक्यमवतारयति कुत इति तस्मिंनिपतितं विरक्तस्य पुत्रे प्रीत्यभावात् ऽथमा
तत्स्मात्प्रियतरत्वमित्याशंक्याह पुत्रो हीति प्रियतरमात्मतत्त्वमिति शेषः लोकदृष्टिमेवावष्टभ्याह तथेति वित्तपदे
मानुषवित्तवद्दैवं वित्तमपि गृह्यते विशेषणमात्रत्यागप्रत्येकदर्शनमशक्यमित्याशंक्याह तथान्यस्मादि

पुत्रादौ प्रीतिअभिचारे पि प्राणादौ न दृष्टाभिचारदात्मनो न प्रियत्वं मत्वा विनिशंकते मत्कस्मादित्य पदं न [illegible]
आकुर्वंत्यारिहरति अत इत्यादिना अंतरतरत्वे प्रियतमत्वसाधने हेतुरात्मत्वमित्यभिप्रेत्य विशेष्य अपरिहरति प
दृष्ट्यमिति आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वेपि कुतस्तस्यैव पदनीयत्वमित्याशंका वाक्यार्थमाह मोहो इत्यादिना

मत्कस्मादात्मतत्त्वमेव प्रियतरं न प्राणादीनि उच्यते अंतरतरं वा इत्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणापि इत्यस्मदा
हुतं नरोऽन्तरः सर्विकृष्ट आत्मनस्तस्मादन्यन्नादन्तरतरं पदमात्मा प्रदे दात्मतत्त्वं पहि लोके निरतिशय
यथा प्रियः स सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति तथा यमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमस्तस्मात्लाभमही

अंतरतरं यदयमात्मा

मत्वं आस्येय इत्यर्थः कर्तव्यता प्राप्तमप्यन्यप्रियलाभोपादानमुद्दिश्य तात्कस्मात् पुनरात्मा नात्मप्रिययोः
नरप्रियहानेनेतरप्रियोपादानप्राप्तो आत्मप्रियोपादाने नैवेतरहानं क्रियते नेन विपर्यय इति [illegible]

पुत्रादिलाभे गोगादीनां कर्तव्यत्वेन प्राप्तप्रयत्नविरोधादात्मलाभे प्रयत्नः कृतो न भवतीत्याशंका [illegible]
यतेति आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वे युक्तिं पृच्छति कस्मादिति आत्मप्रियस्योपादानमनुष्ठे [illegible]
नरस्यानात्मप्रियस्य हानमननुसंधेयं विपर्ययो नात्मनि पुत्रादावभिनिवेशोऽनात्मनि [illegible]

विभागः

भा० युक्तिलेशं दर्शयितुमनंतरवाक्यमवतारयति अथेति यः कश्चिदात्मप्रियवादी स तस्मादन्यं प्रियं ब्रुवाणं प्रति ब्रूया
दिति संबंधः वक्तव्यं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति किमित्यादिना आत्मप्रियवादिन्येवं वदत्यपि पुत्रादिनाशं लक्ष्य वा
र्थो निपातो नास्ति धनीत्याशंक्य पित्वा परिहरति स्वकस्मादित्यादिना हशब्दोऽवधारणार्थः समर्थपदादुपरि संबं
धत्ते तस्मादेवं वक्तीति शेषः उक्तं सामर्थ्यमनूद्य फलितमाह यस्मादिति अथात्मप्रियवादिनां यथोक्तसामर्थ्यं

अथेति स यः कश्चिदन्यमनात्मविशेषं पुत्रादिकं प्रियतरमात्मनः सकाशाद्ब्रुवाणं ब्रूयादात्मप्रियवादी किं
प्रियं तवाभिमतं पुत्रादिलक्षणं रोत्स्यत्यावरणं प्रमाणसंरोधं प्राप्स्यति विनंक्ष्यति स्वकस्मादेवं ब्रवीति प्रिय

स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपा
सीत

स्यादीश्वरः समर्थः पर्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह यस्मात्तस्मात्तथैव स्याद्यत्तेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति यथाभू
तवादी हि सः तस्मात्स ईश्वरो वक्तुमीश्वरशब्दः क्षिप्रवाचीति केचिदुद्धवेद्यादि प्रसिद्धिः स्यात् तस्मादुत्सृ
ज्यान्यत्प्रियमात्मानमेव प्रियमुपासीत

मेव कथंलब्धमित्याशंक्याह यथोति अतोऽन्यदात्मभिन्नमनात्मनोऽविनाशित्वाद्विनाशिनश्च दुःखात्मकत्वात्प्रिय
त्वस्य भ्रांतिमात्रत्वादन्यं न सहेतु पतित्यात्मसुखाप्रीतिनिमित्तं वैव नीतिभावः पक्षांतरमनूद्य दूषयति इद्यप्रयोगाभावेन दूषयति
ईश्वरशब्द इति अनात्मन्यमुख्याः प्रीतिरिति निष्पन्नं फलितमाह तस्मादिति एम एम एम एम एम

उपास्तिमनूद्य तत्फलं कथयति स य इति अनुवादस्थोऽन्यकोऽहंशब्दः प्रियमात्मसु त्वं तस्यापि लौकिकसुखवच्च
शः सुखत्वादित्याशंक्य तेन तन्निरासार्थमनुवादमात्रं विवक्षितमित्याह विदोति फलश्रुतेर्गत्यन्तरमाह मु
न प्रियेति महद्धीदमात्मप्रियग्रहणं यन्नान्यप्राणैः प्रियं न प्रणश्यतीति तस्मात्तदनुसंधानं कर्तव्यमिति न मर्त्यं
फलकीर्तनमित्यर्थः पक्षान्तरमाह प्रियगुणेति योऽयं दस्मदात्मदर्शी तस्य प्रियगुणविशिष्टाभोग्यात्मने

स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते आत्मैव प्रियो नान्योऽस्तीति प्रतिपद्यते अन्यत्र लौकिकं प्रियमप्रिय
मेवेति निश्चित्योपास्ते विंशति तस्य हास्यैवंविदः प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशीलं न भवतीति नित्यान् वा ८

स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ८

आत्मैवात्मविदोऽस्य प्रियस्याप्रियस्य वा भावाभावात्मप्रियग्रहणं तु सर्वं वा प्रियगुणफलवि
नार्थं वा मदात्मदर्शिनः नाप्यल्पस्य प्रसंगोपादानात ८

प्राणादि न नश्यतीति फलविधानं फलवचनमित्यर्थः ननु आत्मानं प्रियमुपासीनस्यापि प्राणादि
सामर्थ्यान्न नश्यति तथा च मंदविशेषणाभेदमित्याशंक्याह नाज्ञत्वेति नाज्ञत्वं यथाविहितस्या
यस्य मुख्योपादानात्स्वभावहानायोगाच्च प्रमरणशीलत्वाभावेऽपि प्राणादेरात्मानिकं साम्य
स्तीत्यर्थः ८

भा० नराहुरित्यादेर्ग्रन्थेन संबंधं वक्तुं कोन्यपति सूचितेति तस्याः प्रमाणमाह यद्येति नहि सूत्रमात्रमाने
नैव सर्वोपनिषदर्थोसिद्धेत्तराहुरित्यादिग्रन्थेस्याशङ्क्याह तस्येति विद्यास्तत्र आत्मोपनिषत्ती श्रुतिः स
त्वविद्याया निवर्त्तितप्रयोजनाभिधानायोपोद्घातं विकीर्षति प्रतिपाद्यमर्थं बुद्ध्वोपसृष्ट्वना दर्शनायानोपव
र्णनस्तत्र यात्राद्विनाप्रकृतसिद्धार्थमुपोद्घातं नमव स्तत्र रतिम्याया आदित्यर्थः यद्वा ब्रह्मविद्यायेसादिवाव[illegible]

[illegible]विना ब्रह्मविद्यान्येषां पासीनेति पर्योपनिषत्कृत्स्नापि नान्येन स्यात् ब्रह्मस्य आहि एकः स्तु प
योजनाभि[illegible]धित्सयोपोद्घातं करोति तरिति वक्ष्यमाणा[illegible]मननं रवाक्ये वद्योस्यवस्तु आह ब्रा

सूणा ब्रह्मविविदिषवो जन्मजरामरण   प्रबंधचक्रभ्रमणाद्वा तापात् दुःखोदकः
पारमहोदधिप्लवभूतं गुरुमासाद्य तन्तीर ॥ तदाहुः ॥ तुनितीषवा धर्माधर्मसाधनस्य फललक्ष
णासाधनसाधनरूपान्निर्विण्णाः तद्विल   क्षणोनिरतिशयश्रेयः परिपित्सवः ए[illegible]

प्रकारं पर्यालोचनपरे नोच्यते प्रकृतसंबंधासंभवादित्याह तदिति ब्राह्मणामानष्टयोश्चकृतेतं व्याः सर्वतां पति प्र
होति उक्तेषणात्रह्मा वेदने छात्रत्वमावतेयितुं तत्रैव विशेषणाविभजते जन्मेति जन्मच जराच मरणं च त
त्प्रबंधप्रवाहेनचक्रवदनवरतं भ्रमणेन कृतं परितापात्मकं दुःखतदेवोदकं यस्मिन्नपारसंसारार्णवे महो
योनन्त्वप्लवभूतं तरणसाधनमितिप्रायवत् तत्तीरं तस्य संसारसमुद्रस्य तीरं परं ब्रह्मलोकस्य तेषां विविदिषया
फलार्थं तनन्नयत्नी के संसारवैराग्यदर्शयति धर्मेति निर्वेदमाजं रंकुशात्वं वारयति तद्वि लक्षणानि

उत्तरवाक्यमवतारयन्नाचष्टे किमित्यादिना ग्रन्थपरायणानन्दस्य (रमधिगम्यते इति श्रुत्यंतरभाष्ये माह मनुष्यानि
मनुष्याणामभ्यंतरेण च विरुद्धं वस्तु भातीति संबंधः मनुष्यग्रहणस्य फलमाह मनुष्येति ननु देवादीनामपि निवृत्ति
कारादेवताधिकरणन्यायेन वक्ष्यतेनतु नो मनुष्याणामेवाधिकारज्ञापनार्थमस्यतत्राह मनुष्या इति [illegible]
नः सर्वाविसंवादेनेति पाठः तथापि किमिति ते ज्ञानान्मुक्तिसिद्धवद्बुवंति इत्याशंक्याह यथेति [illegible]

[illegible] यद्ब्रह्मविद्यया ब्रह्म परमात्मा ब्रह्मविद्यया तेन ब्रह्मविद्या तथा ब्रह्मविद्यया सर्वं भवति
किमाहुरित्याह यद्ब्रह्मविद्यया ब्रह्म परमात्मानं ब्रह्मविद्यया तेनात्र ब्रह्मविद्याविशेषणेनाधिकारज्ञापनार्थं मनुष्या
इति त्रिविधं विद्यातो भविष्याम सर्वं मनुष्या मन्यन्ते मनुष्यग्रहणविशेषणो धिकारज्ञापनार्थं मनुष्याः
संहितविशेषणो अपुरुषार्थः श्रेयस्साधनेऽधिकृतास्त्वपि प्राणापचयः कर्मनिषयेफलप्राप्ति धनान्कथ

यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमुनत् ब्रह्मावेद यस्मात्सर्वमभवदिति [illegible]

भाषमन्यन्ते तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्वात्मभावफलप्राप्तिं ध्रुवामेव मन्यन्ते वेदप्रामाण्यस्य [illegible] नापि शंक्यं
[illegible] विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यते नः पृच्छामः किमु तद्ब्रह्म यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते
किमवेत् यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत्

मंत्रब्राह्मणोरिति पाठः उत्तरवाक्यमुपादत्ते तदेति मनुष्याणां प्रश्ने तत्र चद्बोधः तस्य शब्देन तत्त्वज्ञानात्फलमुच्यते [illegible]
[illegible] प्रसज्यतेऽविरोधप्रतिभासो हेतुरस्य तु शब्दार्थः तद्ब्रह्मपरिछिन्नत्वेन तिष्ठतो ब्रह्म [illegible]
तेनत्राह यदेति प्रश्नानुकरणेति मन्तिकिमिति ब्रह्मात्मा सीदिति तिरिक्तं ज्ञानप्रश्नस्य [illegible]
दिति

सर्वस्यातिरिक्तविषये ज्ञानं प्रसिद्धं न त्विति विचारे तोत्साशंक्याह ब्रह्म वेति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मणः सा
र्वात्म्यश्रवणादतिरिक्तविषयाभावादात्मानमवेदित्यवसायमात्रं न शक्यमित्यर्थः किंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वमुक्त्वा
क्षेपार्थत्वमाह यद्यदीति ब्रह्म हि किंचिदज्ञात्वा सर्वमभवज्ज्ञात्वा वा नाद्यो ब्रह्मविद्यानर्थक्यादित्युक्तमाह
तापमनुवदति अथेति स्वरूपमन्यद्वा ज्ञात्वा ब्रह्मणः सर्वापत्तिरिति विकल्प्योभयत्र साधारणं दूषणमाह नि
त्यानिवृत्तिरिति दोषान्तरमाह अनवस्थेति वाक्यद्वयेनाक्षेपं परिहरति न तावदिति अज्ञानेव ब्रह्मणः सर्वभावः स

ह्मवत्सर्वमिति श्रुत्यन्तरे यद्यद्विज्ञायपत्तिं विन्सर्वमभवत्तथान्येषामप्यस्तु किं ब्रह्मविद्यया अथवि
ज्ञाय सर्वमभवत् विज्ञानसाध्यत्वात्कर्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसंगः सर्वभावस्य ब्रह्मविद्याफल
स्य अनवस्था ... दोषश्च तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्वमभवत्ततः पूर्वमप्यन्यद्विज्ञाय ततः पूर्वं तरमप्यन्य
द्विज्ञायेति न तावदविज्ञाय सर्वमभवत् शास्त्रार्थवैरूप्यदोषात् फलानित्यत्वदोषसादृश्येन ...
दोषः अर्थाविशेषोपपत्तेः

दादेस्तु ज्ञानादिति शास्त्रार्थवैरूप्यं न वा स्मदादेरपि तदन्तरेण तद्भावः शास्त्रानर्थक्यात् ज्ञानाद्ब्रह्मणः
सर्वभावपक्षे लोकदोषमाक्षेप्तारं परिहरति फलेति स्वतोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्माविद्यातत्कार्यं संबन्धात्परि
च्छिन्नवद्भाति तन्निवृत्तौ पाधिकं सर्वभावमसाध्यं तेन चानवस्था तेषां तदनन्तराकाशात्तापत्तिर्यावि
षयो विषयत्वमन्तरेणवात्मीयबुद्धौ स्फुरणादिति परिहरति नैकोपीति एतेन विद्यावैयर्थ्यमपि परिहृतमि
त्याह अथेति यद्यपि ब्रह्मापरिच्छिन्नं नित्यसिद्धं तथापि तत्राविद्या तत्कार्यध्वंसरूपसाध्यविशेषस्य
ज्ञानादुपपत्तेर्नानर्थक्यमित्यर्थः

इदानीं प्रश्नमनूद्य तदुत्तरत्वेन ब्रह्म वेत्यादि श्रुतिमवतारयति यदित्यादिना तत्त्वज्ञानं निरुक्तनामतानुसारेण ब्रह्मश
ब्दार्थमाह [illegible]ति तस्यापरिच्छिन्नत्वात्तेन तत्सर्वभावस्य साध्यत्वसंभवादिति हेतुमाह सर्वभावस्येति सिद्धान्ते
यथोक्तहेत्वनुपपत्तिं दोषमाह नहीति ज्ञानहि विज्ञानसाध्यामाभूदित्यत आह विज्ञानेनेति हिरण्यगर्भस्ये
योपदेशजन्यज्ञानाद्ब्रह्मभावः सहसिद्धं चानुरूपमिति स्मृतेः स्वाभाविकज्ञानवत्त्वात्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति

[illegible]दिकमपि विज्ञायैव तद्ब्रह्म सर्वमभवत्स्यात् किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति गदं चादि
नेतरत्रेषामागंधितं प्रतिवचनमाह ब्रह्मापरं सर्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेः नहि परस्य ब्रह्मणः सर्वभा
वापत्तिर्विज्ञानसाध्याविज्ञानसाध्यं च सर्वभावापत्तिमाह तस्मात्सर्वमभवदिति तस्माद्ब्रह्म वा इ
वापत्तिर्विज्ञानसाध्या विज्ञानसाध्यं च सर्वभावापत्तिमाह

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत्

मग्र आसीदित्यपरं ब्रह्मेह भवितुमर्हतीति मनुष्याधिकारश्रुतेरदानीं ब्राह्मणः स्यात् सर्वभविष्यता
मनुष्याभमन्तेरिति हि मनुष्याः प्रकृतास्तेषां चाभ्युदयनिःश्रेयससाधनविशेषता अधिकार[illegible]
परस्य ब्रह्मणो नाप्यपरस्य प्रजापतेः

परशब्दीसाध्योऽसौ श्रुतौ न चासीदित्यतीतकालावच्छेदस्य हि कालेन तस्मिन्सृज्यते समवनेतेति च [illegible]
मात्रे श्रूयते कालात्मकेन सर्वथा पत्वाश्रयपराह तत्वात्मनुष्याणामकर्तृत्वाच्च नापरं ब्रह्मशब्दमिति
तोपादानकारणमनहित्वात् ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुषो निर्दिश्यत इति भर्तृप्रपञ्चोक्तिमभिप्रेत्य [illegible]
मनुष्येति तदेवमपनयति सर्वमित्यादिना

हैनैकत्वं सर्वं जगदात्मकमपरं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मात्मत्वेनाविद्याद्धि हिरण्यगर्भो ह्यपि सर्वाहं ब्रह्मोपासितस्तथा समुद्दि
श्यात तद्भावमिहैवोपगतो हिरण्यगर्भपदे यद्वोऽप्यनन्तोऽपि दोषदर्शनाद्विरक्तः सर्वकर्मफलप्राप्त्यानिष्टत्वा
मादिनिगडः साध्यान्तराभावाद्विद्यामेवार्थयमानस्तद्दृशा ब्रह्मभावी जीवो मित्वाकोऽज्ञलशब्दार्थे इति फलि
तमाह अत इति कथं ब्रह्मभाविनि जीवे ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशंक्याह दृष्टश्चेति आदिशब्देन गृह्यते:

भनोऽहं नैकत्वापरब्रह्मविद्यापाकर्मसहितया परब्रह्मभावमुपसंपन्नोऽभोऽज्यादपास्तः सर्वप्राप्त्यो
सन्नकामकर्मबंधनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मैवाभिधीयते दृष्टश्च लोके भाविनीं वृत्ति
माश्रित्य शब्दप्रयोगो यथा बोदनपवतीति एषश्चैव परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणामित्यादि
तत्पदेहापीति केचिद्ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मणा इति व्याचक्षते तेन सर्वभावापत्तेरनित्यत्वदोषात् न
हि सोऽस्मिँल्लोके परमार्थतोऽपि भिन्नवशाद्वानरमापद्यते नित्यश्चेति तथा ब्रह्मविज्ञानति
मित्तत्वाच्च सर्वभावापत्तिर्नित्यैवेति विरुद्धा नित्यत्वे च कर्मफलतुल्यत्वं कः दोषो एतम

सदृशी भावोऽविदितेत्यादि गृह्यते इहेति प्रकृतवाक्यकथनं भतेऽपं चव्याख्यानं दूषयति तन्नेति यद्वृश
देनपरस्मादर्थान्तरस्य ग्रहेतस्य सर्वभावापत्तेः साध्यत्वादनित्यत्वा पत्तेर्न तन्मतमनुविनमित्यर्थः साध्यस्या
पि मोक्षस्यानित्यत्वमाशंक्य पक्षान्तरं नदनित्यमिति न्यायमाश्रित्याह नहीति ॥ सामान्यन्यायं प्र
तेयोजयति तथेति भवतु सर्वभावापत्तेरनित्यत्वं का हानिस्तत्राह अनित्यत्वे चेति

किंच जीवस्य ब्रह्मत्वं नचाविद्याकृतं पारमार्थिकं वेति विकल्प्याद्यम नूद्य दूषयति अविद्याकृतं नेति न तावता द
भागं विभजते ब्रह्मभावादिना ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनमर्थयुक्तं स्वीकरोति नहि नेति नत्वितस्य ब्रह्मत्वं ताना पूर्वमपि
परमार्थतः परं ब्रह्मासीदिति एव प्रकृते वाक्ये ब्रह्म शब्दो नोच्यत इति युक्तं वक्तुं नहि ब्रह्म शब्दस्य मुख्यमालंबनं इति
जनागौणो ब्रह्मेक इति न च मुख्यार्थोपि ब्रह्म शब्दो निर्वहतीत्याशंक्याह यथेति निरतिशयमहत्त्वसंपन्नं यन्न
ब्रह्म शब्देन श्रुतमश्रुतं तु ब्रह्मभावी पुरुषः श्रुतहान्याश्रुत कल्पनानापद्यते तस्मात्तत्कल्पनानयुक्ता

अविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तिर्वा सर्वभावापत्तिर्ब्रह्मविद्याफलमन्यथा ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनायां श्रुतार्था
ब्रह्मविज्ञानादपि सर्वो जंतुर्ब्रह्मत्वान्नित्यमेव सर्वभावापन्नः परमार्थतो ऽविद्यया ब्रह्मत्वमसर्वत्व
वाध्यारोपितं यथा शुक्तिकायां रजतं यथा नित्यत्वमसत्वादि तथेह ब्रह्मण्यध्यारोपितमविद्यया ब्रह्म
त्वमसर्वत्वं च ब्रह्मविद्यया निवर्त्यत इति मन्यसे यदि तदा युक्तं यत्परमार्थतः आसीत्परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य
मुख्यार्थभूतं ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्मिन्वाक्ये उच्यत इति वक्तुं यथाभूतार्थवादित्वाद्वेदस्य न त्वियं
कल्पना युक्ता ब्रह्मशब्दार्थविपरीतो ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मोच्यत इति श्रुतहान्यश्रुतकल्पनायाः
प्रमाणत्वात् महत्तरे प्रयोजनांतरे सति

निश्चा [illegible] वरोमाह नेतिनि अग्निरथीतेनुवाक्यमित्यादौ श्रुतहान्या
[illegible] श्रुतोपादानं दृष्टमित्याशंक्याह महत्तर इति तत्राग्निशब्दस्य मुख्यार्थत्वे प्रत्यक्षविनाशभावानुपपत्ति
[illegible] श्रुतहानादिनयुक्ति
कार्थासिद्धेरलघ्वानेप्रयोजने श्रुतमपि हित्वा श्रुतं गृह्यते प्रकृते तत्वप्रति प्रयोजन विशेषे श्रुतहान्यादिन युक्ता
निर्यर्थः मनुष्याधिकारं निर्वोढुं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशंक्य महत्तरविशेषणं यद्ब्रह्मविद्ये
परस्यापि तुल्यमधिकृततत्वं तस्य चाविद्याद्यधिकारत्वमविरुद्धमित्यग्रे स्फुटी भविष्यतीति भावः

भा॰ द्वितीयं कल्पमुत्थापयति अविद्येति ब्रह्मविद्यावैयर्थ्यप्रसंगान्मैवमिति दूषयति नतस्येति अनुपपत्तिमेव साधयति १०

८२ नहीति साक्षादारोपमात्रेणेति यावत् वस्तुधर्मस्य परमार्थभूतस्य पदार्थस्येत्यर्थः विद्यापास्तर्हि कथमपार्थकत्वं तत्राह अविद्यापास्त्विति सर्वज्ञमुक्ताद्यात्विति यावत् विमतमविद्यात्मकं विद्यानिवर्त्यत्वाद्रजतादिवदित्यभिप्रेत्य दार्ष्टा- न्तिकमाह तथेति विभ्रमजनकारकं विद्यात्वाच्छुक्तिविद्यावदित्याशयेनाह नत्विति अब्रह्मत्वादेर्वा तत्त्वत्वापो- गाच्छुक्तौ ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युपसंहरति तस्मादिति ब्रह्मण्यविद्यानिरसनं विद्याफलमित्यत्र चोद

अविद्याकृतव्यतिरेकेण ब्रह्मत्वमसर्वत्वं च विद्यत एवेति चेत् नतस्य ब्रह्मविद्यापायोहानुपपत्तेः नहि कदाचित्क्वचित्साक्षाद्वस्तुधर्मस्यापोढिर्दृष्टा कर्त्रीं वा ब्रह्मविद्या अविद्यापास्तु सर्वत्रैव निवर्तिका दृ श्यते तथेहाप्यब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाविद्याकृतमेव निवर्त्यतां ब्रह्मविद्ययाननुपारमार्थिकं वस्तुकृतं निवर्तयितुं वा र्हति ब्रह्मविद्या तस्माद्यथैव श्रुतहान्यश्रुतकल्पना च ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिरिति चेत्तु- न ब्रह्मणि विद्याविधानात् नहि शुक्तिकायां रजताध्यारोपणोऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते चक्षुर्गो- चरापन्नायां नैषा शुक्तिका न रजतमिति तथा सर्वं इदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेदं द्वैतमस्ति ब्रह्मे- ति ब्रह्मण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यं ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायामसत्यां

रायति ब्रह्मणीति नहि सर्वज्ञेऽप्रकाशैकरसे ब्रह्मण्यज्ञानमादित्ये तमोवदुपपन्नमिति भावः तस्य ज्ञानत्वम न्तत्वं चाक्षिप्यतेनाद्यापस्माह न ब्रह्मणीति नहि नत्वमसीति विद्याविधानं विज्ञाने ब्रह्मणि युक्तं पिष्टपेषण- प्रसंगादतस्तदज्ञानमेष्टव्यमित्यर्थः ब्रह्मात्मैकत्वमज्ञानं शास्त्रेण ज्ञाप्यते तेन द्विषयं चक्षुरगादिविधीयते तेन तस्मिन्नज्ञानत्वमेष्टव्यमित्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति नहीति मिथ्याज्ञानं चाध्यारोपितका द्ब्रह्मणः प्रतीत- ध्यारोपणायां शुक्तौ रूप्यारोपणं दृष्टान्तेन मिति द्रष्टव्यं

कल्पांतरमालंबते ननु यदि ब्रह्माविद्याकर्तृत्वं न भवतीत्यस्य यथाश्रुतोवार्थस्तदा तस्य दाक्षगोत्वानि नान्वा
मंगीकरोति भवत्विति अनादित्वादविद्यायाः कर्त्रपेक्षाभावाद्विनापि तत्कर्तृत्वं ब्रह्मणो भ्रान्तत्वानभ्युपगमाद्दिनापि
नीयं प्रसाद्य किं त्विति ब्रह्मणो न्यस्यैतनो नालीस्य तत्र श्रुतिस्मृतीरुदाहरति नान्योतोस्तीत्यादिना ब्रह्मणो
न्यश्चेतनोपि नालीत्यत्रार्थे बहूपपठति चालयति ब्रह्मणोन्य स्याज्ञस्याभावे दोषमाशंकते नन्विति नि

ननु भः श्रुतिका यामिव ब्रह्मणापि भ्रमोध्यारोपणोनालीति ननु हि न ब्रह्म त्वाभ्युपगमे भ्रमाध्यारोपणान
अविद्याक र्तृत्वेति भवत्वेवं नाविद्याकर्तृत्वं न च ब्रह्म किं तु नेवाज्ञ स्यात्र विद्याकर्त्तात्वेन नोभ्रान्तो
याते भ्रान्तो नोस्ति विज्ञानानामपि दनोस्ति विज्ञानं तत्त्वमस्यात्मानमेवावेद हं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्याद्
सीति मत्सर्वे देव्यादि श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च समं सर्वेषु भूतेषु अहमात्मा गुडाकेश श्रुति चैव ह्यपग
च यस्तु सर्वाणि भूतानि यस्मिन्सर्वाणि भूतानीति चमन्तव्यान् नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति
शु मेवमवगतेऽप्यत्वेवानर्थक्यं अवगमानर्थक्यमपीति चेन् नानवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात् नन्वितरे
रपि अनुपपत्तिरेकत्वं श्रुतिवेन बहुत्वविरोधात् दृश्यते ह्येकविज्ञानाद्वानवगमनिवृत्तिः एकमे

मानर्थक्यमवगते नवगतेवावोद्यत्वेनत्राद्यमंगीकरोति बाढमिति द्वितीयेनोपदेशानर्थक्यमवगमः इन्द्रादि
द्रष्टव्यं उपदेशादवगमस्यापि स्वप्रकाशे वस्तुनि नोपयोगोस्तीति शंकते अवगमेति अनुभवमनुसन्धत्त
अनवगमेति सा वस्तुनोभिन्नावेदहेन हानिरभिन्नावेद्याना पीनत्वासिद्धिरिति शंकते नन्विति नो
अनवगमनिवृत्तेर्दृश्यमानत्वात्तद्रूपापलापायोगात् प्रकारान्तरासंभवाच्च पंचमप्रकारत्वमेष्टव्यमिति मतान्तः

भा॰ दृष्टमपि युक्तिविरोधे त्याज्यमित्याशंक्याह दृश्यमानमिति दृष्टविरुद्धमपि युक्तोनेष्यतेत्यत्राह न चेति अनुपपन्नत्वम टी॰ अ॰
३३ गोचरत्वेन दृष्टताया नास्तीत्याह न चेति युक्तिविरोधे दृष्टेराभासो भवतीति शंकते दर्शनेति दृष्टिर्विरोधे युक्तेरेवाभा॰ १
सत्वं स्यादिति परिहरति नचापीति अनुपपन्नत्वं हि सर्वस्य दृष्टत्वादिदृष्टस्यानुपपन्नत्वेन किंचिन्निमित्तमस्ते॰
सार्थः ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनानिराकरणस्य पक्षे शास्त्रार्थत्वमुक्तं संप्रति प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षयति पुण्य इति॰
आदिशब्देन पापो विज्ञानमयः प्राणोऽभिप्रायो श्रुतिर्गृह्यते कुरु कर्मैवेत्यत्र स्मार्तमित्याद्याः स्मृतिः न्यायोऽभिप्रायो॰

दृश्यमानमप्यनुपपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात् न च दृष्टविरोधः केनाप्यभ्युपगम्यते न च दृष्टे
अनुपपन्नं नाम दृष्टत्वादेव नैतानुपपत्तिरिति चेत् तत्राप्येषैव युक्तिः पुण्येन पुण्येन कर्मणा भवति
न विद्याकर्मणी समन्वारभेते मनोवाक्कायविज्ञानात्मा पुरुष इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः प १
स्माद्विलक्षणोऽन्यः समस्तो वगम्यते नहि लक्षणस्य परः स्याण्वस्तेनेत्यन्तेनापाद्यन्तेप आत्मा॰ प
हतपाप्मा विजरो विमृत्युरित्येवाक्षरस्य प्रशासने इत्यादिश्रुतिभ्यः कणादाक्षपादादितन्त्रे
शास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तितः साध्यते संसारदुःखापनयनार्थित्वप्रवृत्तिदर्शना॥
स्फुटमन्यत्वमीश्वरस्य संसारिणोऽवगम्यते

विरुद्धयोरेकत्वायोगः विलक्षणत्वमन्यत्वे हेतुः जीवस्य परस्मादन्यत्वेपि तत्स्यतन्तोन्यत्वमित्याशंक्याह न हीति
लक्षण्येति परस्य तद्विलक्षणत्वं श्रुतितो दर्शयित्वा तन्त्रेणोपपत्तिमाह कणादेति क्षित्यादिकमुपल
भिमत्कर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्याद्योपपत्तिः तयोर्मिथो भेदे हेत्वन्तरमाह संसारेति जीवस्य त्यागतदुःख
ध्वंसे दुःखं मे माभूदित्यर्थित्वेन प्रवृत्तिदर्शनेशस्य सान्निध्यः दुःखाभावात् तयोर्भेदस्तयोरित्यर्थः एतमप्

स्त्रश्रोग्रहणेन प्रवृत्तिहेतुफलयोरभावादित्याह अवाकीति मिथोभेदे श्रोतलिंगांतरमाह सोन्वेष्टव्य इ
तिनैवलिंगांतरमाह मुमुक्षोश्चेति गतिर्देवयानाद्यात्मस्यामार्गविशेषोर्चिरादिदेशोगंतव्यं ब्रह्मनेयः

आवाकपनादेशोनयेपाथां स्तीतिश्रुतिस्मृतिभ्यः सोन्वेष्टव्यः सर्वविज्ञानमात्मानं विदित्वा न लिप्य
ते ब्रह्मविदाप्नोति परं एकधैवानुद्रष्टव्यमेतद्यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वा तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञा
बोधनुःशरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते इत्यादिकमकर्तृनिर्देशाच्च मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेष प
देशात् असति भेदे तु नो गतिः स्यात् तदभावेन च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषानुपपत्तिः गत्युपदेशानुप
पत्तिश्चेति भिन्नस्य तु परस्मादात्मनः सर्वमेतदुपपन्नं कर्मज्ञानसाधनोपदेशश्च [illegible]

कस्य

मुपदेशात्तेः विषममभिसंभवतीत्याद्यत तथापि कथं भेदसिद्धिरित्याह अस्तीति माभूदिति स्यात्
क्वाहा तदभावेनेति

बृ॰भा॰ कथं तर्हि गत्यादिकमुपपद्यते तत्राह भिन्नत्वेति जीवेश्वरयोर्मिथो भेदे हेतुं तत्र स्माह कर्मेति भेदस्य संपन्ना
२४ संभवतीति शेषः न देवस्फुरयति भिन्नत्वे [illegible] इति नहुंदेपामाणिनकेपिवृतथे ब्रह्मभाविपुरुषकल्प

भिन्नत्वे ब्रह्मणः संसारिण्याद्युक्तं संप्रत्यभ्युदयति श्रेयससाधनयोः कर्मज्ञानयोरुपदेशो नेश्वरस्याप्तकामत्वात् तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति चेत् न ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसंगात् संसारिणे ब्रह्मभा [illegible] व्य ब्रह्मसन्निधित्वात् आत्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति भव भवतस्संसार्यात्मविज्ञानादेव सर्वात्मभावस्य फलस्य सिद्धत्वात् परब्रह्मोपदेशस्य [illegible]मानर्थक्यं प्राप्तं

नेत्यर्थं कोपसंहरति तस्मादिति ब्रह्मभाविनो जीवस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वे ब्रह्मोपदेशस्यानर्थक्यं [illegible]
मित्यन्ये [illegible] मिति दूषयति नेत्यादिना प्रसंगमेव [illegible] रयति संसारिणेति एवमग्रम

विधिशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशोऽर्थवानिति चेन्न त्वकिं कर्मविधिशेषत्वेनोपात्ति विधिशेषत्वेन वा न दृष्यत्व
मिति विकल्पाद्यं दूषयति नहि ज्ञानस्येति अविनियोगाद्धि नियोजकश्रुत्याद्यभावादिति शेषः कल्प
तस्मात्ते संसारिणोऽन्ति उपदेशस्य ज्ञानार्थतां तदनपेक्षत्वाच्च संपन्नेत्यस्य च यन्नाद्यमित्यादि

नहि ज्ञानस्य कृतिस्वरूपार्थसाधनेः विनियोगात्संसारिण एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्वसंपादनः
र्थ उपदेश इति स्वमिर्त्तानेहि ब्रह्मस्वरूपं किं संपादयेदहं ब्रह्मास्मीति निर्ज्ञानलक्षणो हि ब्रह्म
णि शब्दसंपत्त्यर्थं न्नपमात्मा ब्रह्मायमात्मा सार्वप्रोक्षा दृष्ट्वाय आत्मानमस्य आत्मा स
ब्रह्म ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रकृत्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः इति सह स्वशोध्य
ह्यात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वमेवेत्यवगम्यते अयमस्त्वात्मत्वसंपत्तिः यनेनेव त्व
संसवेंपदयमात्मेति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यात्मन एकत्वं दर्शयति तस्मात्तात्मनो ब्रह्मत्वसं
पद्यते:

स्याहमित्याहेति अतिरेकमुक्त्वान्वयमाचष्टे मिश्रेति पदयोः सामानाधिकरण्येन जीव ब्रह्मण
रैक्यं दावगमात्तस्य फलस्य सम्भवतीति समाधत्ते नेत्यादिना कथमेकत्वेनाप्यमानेऽपि संपदो नुपपत्तिरि
शंकाहाऽऽम्याहीति एकत्वेहेतुं तत्राहेति एकत्वे फलितमाह तस्मादिति एषएष इत्य

वृ॰भा॰ २५

किंच संपत्तिपक्षे तदापत्तिः फलमस्त्विति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह नचेति आद्यं दूषयति संपत्तिश्चेदिति ने टी॰ अ॰
यथायथेत्यादिवाक्यमाश्रित्य शंकते वचनादिति संपत्तेरमानत्वान्न तत्तुल्यादृश्यस्याप्यत्वमित्याह नेति
तस्याः मानत्वेप्येवं मानस्याकारकत्वान्न च स्तुत्याद्युपासनादृश्यस्यापत्तिस्थितस्य तच्छस्य वानुपपत्तेः ॥

कथाप्यनन्यप्रयोजनं ब्रह्मोपदेशस्य गम्यते ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति अभयं वै जनक प्राप्तोसि अभयं
हि वै ब्रह्म भवतीति च तदापत्तिश्रवणात् संपत्तिश्चेत्तदापत्तिर्नस्यात् न ह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्य
ते वचनात्संपत्तेरपि तद्भावापत्तिः स्यादिति चेन्न संपत्तेः प्रत्ययमात्रत्वात् विज्ञानस्य च मिथ्याज्ञा
ननिवर्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्युक्तं न च वचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकं ज्ञापकं हि
शास्त्रं न कारकमिति स्थितिः स एष इह प्रविष्ट इत्यादिवाक्येषु च परस्यैव प्रवेशः श्रावित इति न
स्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तब्रह्मभाविपुरुषकल्पनायामिष्टार्थबाधनात्

त्तिश्च न पूर्वसिद्धसूत्रादिभावाभिप्रायेति नोत तस्माद्दूषणात्स्यात् ब्रह्मोपदेशाद् नो ब्रह्मभावः स्वतः सिद्धत्वान्
सोपाधिकस्याह विज्ञानस्येति अथ अन्यस्यान्यभावे यथोक्तवचनमेव शक्यार्थापकमित्याशंक्याह
नचेति ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसंगात् ब्रह्मभावीपुरुषकल्पने स्फुटमिति वहेत्वन्तरमाह स एष इति
ह्मोपदेशस्य सप्रपञ्चे पत्ते दोषान्तरमाह ... थैति

जीवपरयोरत्यंतभेदस्याभेदाभेदयोश्चाप्रामाणत्वमेव ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यं न जीवस्तद्भावोपकल्पं संप्रदायस्ताम्भेदप्रसेदोगणा
शकते ब्रह्मणीति नदात्मानमेवावेदिति स्तानृतं ब्रह्मणप्युक्तानेनरयुक्तत्वमस्तानम्भूतित्वादत्मावननन्तकमंतमपिनः
स्वकनृकत्वकर्मज्ञानामुक्तिः परस्पर्कृपाकारकफलविलक्षणत्वादतोन परब्रह्म ब्रह्मशब्दितमित्यर्थः शास्त्र
ब्रह्मणिसाधकत्वादिदर्शयतिनत्वपौरुषेयमदोषात्प्रोणत्वभाहन्त थावतस्मिन्नाविद्यासाधकत्वःदृदरर्शम
निसमाधने तन्त्रशास्त्रेति सवापुनत्वस्यापौरुषेयत्वेनासभावितदोषत्वादितिशेषः ननुब्रह्मणोनित्यमुक्तत्वेरर
णार्थशास्त्रमपि उपालभ्यतेनेत्याह नवेति शास्त्राद्धिब्रह्मणोनित्यमुक्तत्वं गम्यते साधकत्वादिवलस्यतेनयोच्यते
ब्रह्मणि साधकत्वकल्पनाऽस्मदादिजिज्ञापेशलात्नदात्मानमेवावेत्स्मात्तत्सर्वमभवदितिकेवल शास्त्रोपलंभः
नह्यस्य कल्पनेयं शास्त्रकृतात्तस्माच्छास्त्रस्यायमुपालंभः नचब्रह्मणः शुद्धिनंकायुणाशास्त्रार्थविपरीतस्
तुकल्पनयात्वार्थपरित्यागः कार्योऽनेनावसेयावास्तमात्मुक्ताभवनः सर्वाह्निनानात्वं ब्रह्मणिकल्पितमेवेत्
येवानुद्रष्टव्यमनेहनानास्तिकिंचन पश्चाहि हि नमिवभवेसकमेवाद्वितीयमित्यादिवःकाश तेभ्यःसर्वाःहित्
स्यव्यवहारोब्रह्मण्येवकल्पितो नपरमार्थःसन्नित्यसत्यमिदमुच्यतेऽपमेवकल्पना पशन्तेति

यथाऽहं अरतोयमुचितं तथाबालत्वं नित्यमुक्तत्वं कल्पितं साधकत्वमित्याख्येयं परिवर्तनं समकृत्वाथम
वसाधकत्वादिनियमेन तदात्वार्थपरित्यागः स्यात्साधकत्वादिनाविनाभुवत्वादिः श्रेयमणोऽस्मभवान्न
ब्रह्मणोऽन्यस्तेननोनेननोचास्तिनान्योनोस्ति द्रष्टा ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतेस्तस्माद्यथोनान्यतृष्णाय
थः किंत्वसर्वस्यापि संसारस्य ब्रह्मणि परिविद्यायाऽध्यासात्तदनर्भूतसाधकत्वाद्युपपन्नत्वादयसत्यमित्यभ्युपगमःकान्
उपपत्तिरित्याह नवेति नयतस्मिन्कल्पितत्वं कुतो वगतमित्याशंक्याह हेतुकथनेति उक्तश्रुतिनात्पर्यसंकु
पत्तिर्वोहीति सर्वस्य हेतुव्यवहारस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वे भक्तजनोद्यत्याधुमनत्वफलतीत्याह

परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षं दर्शयति तस्मादिति तद्व्यतिरेकेणाज्ञानस्याभावादित्यर्थः तस्मादित्यस्य पूर्वेणान्वयः इतीति तस्य [illegible] वाक्यपदार्थं कथयति इदमिति तपोबलस्य तो भेदः श्रविकल्पादन्यस्य प्रत्यक्षे प्रयोगीति तस्य परिच्छिन्नत्वमाह सर्वमिति कथं तर्हि विपरीतधीरित्याशंक्याह किंत्विति यथाप्रतिभासं कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वमाशंक्य शास्त्रीय दोषाभावमित्याह परमार्थतस्त्विति तद्धि लक्षणं मध्यस्थमसंसारिहितमितिपावत् किं पुनस्तद्ब्रह्मेति

तस्माद्युक्तमित्युक्तं ब्रह्म तद्ब्रह्मेत्यर्थः यथा श्रुतार्थः [illegible] दर्शयति रथ्यं पदं ब्रह्मेत्यग्रे प्राक्प्रतिबोधा दपि ब्रह्मैवासीत्तच्चेदं किल प्रतिबोधाद् ब्रह्मास्मीत्यन्वयस्तत्र ध्यारोपाद् तोऽहं किं यावान्फला [illegible] तस्मात्सर्वमभवदिति ब्रह्मणि संसारित्वारोपणं परमार्थतस्तु ब्रह्मैव तद्धि लक्षणं सर्वं चेतनत्वं कथं

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति

विदुषा वार्यमाणस्यापि तुना प्रतिबोधितं ना सिसंसारिणमात्मानमेवावेत्स्वाभाविकमविद्याध्यारोपितविशेष वर्जितमित्येतच्छब्दस्यार्थः ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविकोऽयमात्मानं विदितवद्ब्रह्मेति नु तस्य रूपात् न दर्शितान्यसौ परहरप्रविश्य प्राणिनापानित्यानि उदानि समानि नीति [illegible]

[illegible] दोषं परिहरति किंतद्वेदेति बोद्धाऽन्तरं गत्याह नन्वथ वेदेति पूर्वं वाक्योक्तमविद्याविशिष्टमध्यकारित्वेन [illegible] स्थितं ब्रह्म नासि संसारिस्वावार्येण दर्शनं ताकथं [illegible] बोधितमात्मानमेवावेदिति संबन्धः आत्मैव प्रमेयत्वेन ज्ञानस्य प्रमाणा मित्येवमयत्वमेव का रमात्विवक्षन्नाह [illegible] विद्येति मत्तत्वमात्मशास्त्रार्थं विविच्य वक्तुं शक्नोति ब्रूहीति सत्यवदेह [illegible] ब्रह्मात्मनो दर्शनं तात्पर्याणां नादि लिंगस्य तस्य तत्पदेवानुसंधानं शक्यत्वान्नाधिवक्तव्यत्वमित्याह

नदेवविद्यु एवत्निष्ठमर्थोमावष्टे सैंधवेति यथोक्तं सतु नासर्वगाप्यमस्यामुपनिषदीत्यत्रहे नु भ[illegible] का[illegible]
पीति मधुकांडावसानगतमवधारणादर्शयति स्यनुशासनमिति मुनिकांडानेभ्यवस्थितमुदाहरस्येता
वदिति नकेवलमुपदेशस्यासंपच्छेषत्वेरहदारण्यकविरोधःकिंनुसर्वोपनिषद्विरोधोपीत्याह नथेति [illegible]
र्थमित्युक्तानद्वाधनेनिगमयतिनवेति ननुरहदारण्यकेब्रह्मकंडिकापांजीवपरयोर्भेदोभिप्रेतः [illegible]
संहारेतु अभेदमितिमवव्याणांनद्विरोधःशक्यःसमाधातुमित्यत आह नवावेति ब्रह्मभावेपुर[illegible]

सैंधवघनवदनंतरमवाह्यमेकरसंब्रह्मेतिविज्ञानेनसर्वेषामुपनिषदांप्रत्नियपादयितोर्थःकांडह
यपर्यंतेवधारणादवगम्यते स्यनुशासनमेतावदरेखल्वमृतत्वमितितथासर्वशाखोपनिषत्सुच ब्र
ह्मैकत्वविज्ञानेनिश्चितोर्थः नवपदिसमारिब्रह्मणोन्यः आत्मानमेवावेदितिकल्प्येत तस्याय
स्यावायनस्यावधारणस्योपक्रमोपसंहारयोर्विरोधादसमंजसंकल्पितंस्याद्व्यपदेशानुपपत्तेश्च
यदिवात्मानमेवावेदितिसंसारिकल्प्येत ब्रह्मविद्येतिव्यपदेशोनस्यादात्मानमेवावेदितिसंसा
रएववेद्यात्वोपपत्ते आत्मेतिचेन्नुरम्युक्तत्वात् तत्चेन्नाहब्रह्मास्मीतिविशेषणादस्यच्छे
दादयमसाविति विशिष्यन ब्रह्मास्मीतिविशेषणादात्मानमेवावेदितिचात्रअवधारणान्नि
नमात्मैवब्रह्मेत्यवगम्यते।
मायामुपदेशान्नर्थकामिशोर्थबाधश्चेस्फुटतरदानीब्रह्मेत्यादिवाक्येब्रह्मशब्देनपरस्याग्रहणान्ते[illegible]
ह्याणांब्रह्मविद्येतिसंज्ञानुपपत्तिदोषान्तरमाह व्यपदेशानुपपत्तेश्चेति अत्रापि ब्रह्मशब्दाद्[illegible]
जीवात्मान्तदात्मानमित्यात्मशब्देनपरोगृह्यतेनहिद्वावब्रह्मविद्येतिसंज्ञासिद्धिरितिशान[illegible]
आत्मेतीति वाक्यशेषविरोधान्नेत्याह नाहमिति नदेवप्रपंचपरस्यभ्योदिति गम्यमानं[illegible]

वृ॰भा॰ प्रबोधकासुगमेफलितमाह नन्वावसत्तीति असंततभेदेव्यपदेशानुपपत्तिं विशदयति संसारीति जीवब्रह्म
 णोर्भेदाभेदोपगमादभेदेनब्रह्मविद्येतिव्यपदेशः सेत्स्यतीत्याशंक्याह। नवेति स्यातावाद्ब्रह्मात्मनाभेद
भेदेनत्थापिभिन्नाभिन्नविद्यायांब्रह्मविद्येतिनियतोव्यपदेशोनस्यादित्याह नवेति निमित्तविषयः पि
भिन्नविषयाविद्याब्रह्मविषयाविभवस्येवेतिव्यपदेशसिद्धिमाशंक्याह नवेति उभयात्मकत्वा द्

नन्वावसत्युपपन्नोब्रह्मविद्याव्यपदेशोनान्यथासंसारिविद्याद्यन्यथाप्यन्वयब्रह्मत्वाद्ब्रह्म
त्वेद्योकस्योपपन्नेपरमार्थतस्तमः प्रकाशविवभानोर्विरुद्धत्वान्नोभयनिमित्तत्वब्रह्मविद्येति
निश्चितोव्यपदेशोयुक्तस्तदाब्रह्मविद्यासंसारिविद्यात्वस्यान्यत्ववस्तुनोद्वैजरतीयत्वेकल्पि
तुंयुक्तत्वतत्त्वज्ञानविवक्षायाश्चानुः संशयोहितथास्याविनिश्चितं च ज्ञानंपुरुषार्थं [illegible] नमिच्छन्ते
यस्मात्तद्ज्ञानंविविक्तिसर्वाल्लिसंशयात्मा विनश्यतीति श्रुतिस्मृतिभ्यामतोनसंशयितो
वाक्यार्थोवाच्यःपरहितार्थिना

स्तुतस्तद्विद्यापितयेतिविकल्पोपपत्तिमाशंक्याह नवेति आत्मनहिंबलब्रह्मवाद्ब्रह्मवेकल्प्यकृमि
त्याशंक्याह श्रोतुरिति संशयितमपिज्ञानंवाक्याद्युत्पद्यतेतेनापिनेवपुरुषार्थः श्रोतुः सि द्धमनोषा
शंक्याह निश्चितंचेति श्रोतुर्निश्चितज्ञानस्यफलवत्वेपिवक्तुः संशयित मर्थवदतोनकाचनहानि [illegible]
त्याशंक्य आह नहीति निश्चितस्यैवज्ञानस्यपुमर्थसाधनत्वनसंशयितस्येत्यतः शास्त्रार्थः शुद्ध [illegible]

आत्मानं प्रत्यक्षयितुं दृष्टलक्षसरोक्षत्वचनमनुजरमितिशंकते नन्वसाविति आत्मानं चेत्स्वप्रकाशत्वमात्मनः
हिंप्रत्यक्षमेव न दर्शयामीत्याहैवनहींति नेदमति स्वानुरूपमनित्यचनमितिचोदयति नन्वत्रेति स्वप्रकाशत्वाद्दर्शना
दिक्रियापालक नु स्वरूपमपि न थेत्याशंक्याह नहीति यदि दर्शनादिक्रियाकर्तृस्वरूपोति मात्रेणांज्ञ
पश्यामिति नहि दृष्ट्यादिसाक्षित्वेनात्मोनयानुभवानित्याहैवनहिं दृष्टेरिति पूर्वस्मात्प्रतिवचनात् किन्
वचने दृष्टृविषयोविशेषोनास्तीतिशंकते नन्विति विशेषाभावं विशदयति यदीत्यादिना यस्य दृष्टा दृष्टृ

अन्यसौ गोरसायन्यस्त्वेवमसौ यदि श्यते भवतान प्रत्यक्षं दर्शयस्ये व नहि दृष्टा आत्मा मन्ताविज्ञाता स आत्म
निकृत्याथि दर्शनादिक्रियाकर्तुः स्वरूपं प्रत्यक्षं दर्शयसि नहि गामिवेत्यनुः स्वरूपं श्रोतुं दिव्योदेवनहि दृ
दृष्टाभूतेः श्रोतामन्तमन्ताविज्ञातेविज्ञाता स आत्मेति नन्वत्र को विशेषो दृष्टेरिति यदि दृष्टेर्दृष्टा यदि वा परं
द्रष्टा मन्यापि दृष्टेर्दृष्टृत्वमनुभवान्निशेषमाह दृष्टेर्दृष्टृति द्रष्टानुपदि दृष्टेर्यदि वा द्रष्टस्य द्रष्टा दृष्टेन
विशेषोपपन्ने तत्रत्वविशेषो दृष्टेर्दृष्टा सदृष्टिरभ्युपगमेनित्यमेव प्रश्नदृष्टिनकदाचिदपि दृष्टिर्न दृ
ने दृष्टा न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपाभाविनष्टमनित्यादित्यादि दृष्टेर्दृष्टिलनदर्शनाया दृष्टिः साक्षादिनं दर्शन

ति विशेषे प्रतीयमानेन स्वभावोक्तिर्व्याहतेत्याशंक्याह दृष्टव्यापारेति नयादृष्टयोर्विशेषो भवत्यनात्मा
काह अस्तीति रश्मिमन्तः करणावच्छिन्नः सविकारोपरदर्शनात् स्वयं चिन्मात्रस्वभावः सन्निधिमात्र
त्रेणाबुद्धिवृत्तीनां दृष्टेर्निर्विशेषमाक्षेपपरिहरति नेत्यादिना एतदेवस्फुरयति आह्नीति सप्तमी
रप्यधिकरोति दृष्टृत्वं स्वरूपव्यतिरेकाभ्यां विशेषं विशदयति यो दृष्टेरिति भवनदृष्टिः सद्धावद्
सदान दृष्टृत्वं न थापि कथं कूटस्थदृष्टित्वमित्याशंक्याह नवेति नित्यत्वमुपपादयति अनित्यात दि
उक्तपक्षपरामर्शार्थो सप्तमी

सु० भा० पी० क्रावृगमेफलितमाह तथ्यात्वसतीति अत्यंतभेदेव्यपदेशानुपपत्तिं विशदयति संसारीति नोत्तब्रह्म टी० अ०
१३ णोभेदाभेदोपगमादभेदेन ब्रह्मविद्योति व्यपदेशः भेदत्वानीत्याशंक्याह। नवेति स्यातां वा ब्रह्मात्मनाभेदो १
भेदेोमणापिभिन्नाभिन्नविद्यायांब्रह्मविद्येति निगतोव्यपदेशो नस्यादित्याह नवेति निमित्तविषयतः पि
न्नाभिन्नविषयाविद्या ब्रह्मविषयाविभवस्येवेति व्यपदेशासिद्धिमाशंक्याह नदेति उभयात्मकत्वात् तु

तथ्या च ससत्यपन्नो ब्रह्मविद्याव्यपदेशो नान्यथा संसारिविद्या ह्यन्यथा स्यात् तस्य ब्रह्मत्वात् ब्रह्म
त्वेह्येकस्योपपन्नेपरमार्थतस्तमः प्रकाशाविवभानोर्विरुद्धत्वात् नोभयनिमित्तत्वब्रह्मविद्येति
निमित्तो व्यपदेशो युक्तस्तदा ब्रह्मविद्यां संसारिविद्या च स्यान्न च वस्तुनो द्वैरूप्योपपत्तिः
तु युक्तं नत्वज्ञानविवक्षायां प्राप्तानुः संशयोहि तथा स्यात् किंनिश्चितं च ज्ञानपुरुषार्थसाधनमिति
पक्षस्यादज्ञानविवक्षिते संशयात्माविनश्यतीति श्रुतिस्मृतिभ्यामतो न संशयित
वाक्यार्थो वाच्यः परहितार्थिना

स्तुनस्तद्वेद्यापितथेति विकल्पोपपत्तिमाशंक्याह नवेति अस्तु नहि वस्तुब्रह्मवात्मवक्तव्यमिति
स्याशंक्याह श्रोतुरिति संशयितमपि ज्ञानं वाक्याद्यस्याभवेत्तावनेव पुरुषार्थः श्रोतः सि द्धानां
शंक्याह निश्चितंवेति श्रोतुर्निश्चितज्ञानस्य फलवत्तोपलब्धः संशयित मर्थं वदतां नकस्तु न हानि
स्याशंक्य आह नहीति निश्चितस्यैव ज्ञानस्य पुमर्थसाधनत्वं न संशयितस्येत्यतः शास्त्रार्थः गत

आत्मानं प्रत्यक्षयितुं दृष्टत्वं तस्योक्तत्ववचनमनुपपन्नमिति शंकते नन्वसाविति आत्मानं चेदस्य सोपान मित्युक्तं हि प्रत्यक्षमेव तं दर्शयामीत्याहेवं तर्हीति नेदं प्रतिज्ञानुरूपं प्रतिवचनमिति चोदयति नन्विति दृश्यत्वाद्दर्शना दिक्रियायाः कर्तृस्वरूपमपि न घेत्याशंक्याह नहीति यदि दर्शनादिक्रियाकर्तृस्वरूपोऽपि मात्र एव ज्ञातः पूर्वमपि तेन हि दृष्ट्यादिसाक्षित्वेनात्मा नयानुपलभेवानित्याहेवं न हि दृष्टेरिति पूर्वस्मादुत्तरवचनाद्विशेषम् वचने दृष्टिविषयो विशेषो नास्तीति शंकते नन्विति विशेषाभावं विशदयति यदीत्यादिना घटस्य द्रष्टा दृष्टेः

वक्ष्यमाणे रशावश्यत्वे वस्मयोऽयं दिश्यते भवता न प्रत्यक्षं दर्शयसे न हि दृष्टा आत्मा मनो विज्ञाता आत्मे ति नन्वत्रापि दर्शनादिक्रियाकर्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शय सि न हि गामिवेत्युक्तेनुः स्वरूपं किंचिद्वोत्येनुरेवं न हि दृ द्रष्टा क्रतेः श्रोतारं मन्तारं विज्ञातारं विज्ञातारं आत्मेति नन्वत्र को विशेषो दृष्टेरिति यदि दृष्टेर्द्रष्टा यदि वा घटस्य द्रष्टासर्वथापि दृष्ट्वेव दृष्टिरेव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टेति द्रष्टा नु यदि दृष्टेर्यदि वा घटस्य द्रष्टा दृष्टेर्वा विशेषोपपत्तेर्यत्र विशेषो दृष्टेर्द्रष्टा दृष्टिश्चेद्भवति नित्यमेव पश्यति दृष्टिर्न कदाचिदपि दृष्टिर्भेदः नेद्रष्टा नन्वद्रष्टुर्दृष्ट्यानित्यया भवितव्यम् अनित्या चेत् द्रष्टुर्दृष्टिः स्वदर्शया या दृष्टिः सा करणनिर्वृत्ता

ति विशेषे प्रतीयमाने तदभावोक्तिर्व्याहतेत्याशंक्याह दृष्टत्व एवेति तथा दृष्टेर्यापि विशेषो भावयन्नात्मा क्याह श्रुतावेति दृष्टिमन्तःकरणावच्छिन्नः सविकारो यत्र द्रष्टा कूटस्थचिन्मात्रस्वभावः सन्निधिमात्रा त्रेणावुद्धिनद्वृत्तीनां दृष्टेति विशेषमंगीकृत्य परिहरति नेत्यादिना एतदेव स्फुटयति आहेति सप्तमी

९६

र्मार्थ करोति दृष्टेस्तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषं विशदयति योऽद्रष्टेरिति भवतु दृष्टिः सद्भावे दृष्टे सदा न दृष्टत्वं तथापि कथं कूटस्थदृष्टित्वमित्याशंक्याह नवेति नित्यत्वमुपपादयति अनित्या चेदि

उक्तपक्षपरामर्शार्थो सप्तमी

कर्त्तारं चिल्लोपि द्रष्टृत्वेपपत्ते दृष्टान्तमाह यथेति घटादि च दृष्टेः रविकरादिवत् द्रष्टा दृश्यते न सर्वदैव नित्यत्वमपि न माशंक्याह यथेति विकारिणोपि नित्यस्य द्रष्टृत्वं क्रमद्रष्टृत्वमन्यथा द्रष्टृत्वं न दृष्टं न तस्मात्साक्षिणो भावः न मानं न एतन्निर्विकारत्वं गमयतीति भावः दृष्टिरूपप्रमाणाभावादस्मिन् सुषुप्तिनिःशंकनं किमिति न दुःसंपर्यंतो [illegible] कर्तृत्वमिति नन्वात्मनित्या दृष्टिमनुभवेन साधयति प्रसिद्धेति उक्तमर्थं युक्त्या व्यक्तीकरोति नित्यैवेति संपतिनित्या दृष्टिः कथं सा समर्थ्यते इति तत्रैवोपपत्तिमाह अनुमानाच्चेति न देवचित्रलोपो न स्यादिति आगमैर्नत्व

[illegible] निःसंदिग्धा घटादिवत्तु चक्षुर्ह दृष्टेर्द्रष्टा करादिविद्यमानपरत्वेति दृष्टिं विंद्रष्टुरिति द्रष्टुर्नित्या अत्र स्थाना निःसृत्येति चार्थः प्रसिद्धानावरणनित्यात् दृष्टेरथानित्यत्वदर्शनान्नित्यैव चेत्तन्नोपलब्धेः तस्मात् द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टिर्न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेरनुमानाच्चाध्यापितघटादयामासनियम स्वप्ने दृष्टिरुपलभ्यते सा तर्हि दृष्टिनाशेन न स्यादिति द्रष्टुर्दृष्टिस्तया विपरिलुप्ता नित्या स्वरूपभूता स्वयंज्योतिः समास्त्ययोगेन निःसृता दृष्टिः स्वप्नेषु तत्पोषासनात्मस्वरूपरूपानन्तं नयनन्दृष्टे द्रष्टा भवतोवर्त्तमाननिदृष्टिरेव स्वरूपमस्य [illegible] घटवत्कारणादनामिनदृष्टिरानीतिके

न्यायेन नोद्दिष्टा॥

चक्षुरादिहीनस्यापि पुंसः स्वप्ने वासनामयघटादिविषया दृष्टिरुपलभ्यमानास्मिन्काले चक्षुरादि अनित्यस्वभावेपि त्वयमविनाशस्यानुभूयते द्रष्टुः स्वभावभूता दृष्टिर्नित्या सिद्धा विमतं नियम[illegible]रेशात्मवदिति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः नन्वात्मा दृष्टिस्वभावश्चेत्कथं द्रष्टेत्यत्र क्रमत आह नयेति नित्यवाद्रष्टुर्विपरिलुप्तयेति नित्यरूपं परिहरन्तु स्वरूपभूत यत्फलं तस्माद्रूपं न पेक्षावायत्ति स्वयमिति [illegible] परिलुप्तं व्यनक्तीत्यर्थमिति आत्मा द्रष्टेति स्थितं फलितमाह एवंचेति अन्यश्चेतनोवनिषेध: [illegible]

त्रिसदृष्टिस्वभावमात्मपदार्थं परिशोध्य तत्स्वरूपाणि योजयति नद्रष्टेति वाक्यशेषविशेषणं गोचरीकृतं नीति

किं कर्मत्वेनात्मनो ज्ञानं विरुध्यते किं वा साक्षित्वेनेति वा आत्मना ज्ञानेनाभ्युपगमादित्याह नेति नहि दृष्टुः परिणामेन

मिति न देवसत्स्वरूपसंबंधं दृष्टेरिति नहि तद्विषयं ज्ञानान्तरमपेक्षितमपि तु ननु तो विशेषेण प्रसरतीत्यतः

मत्स्वानेति न विप्रतिषेध इति पूर्वेण संबंधः संगृहीतमर्थं विवृणोति नवेति निरस्तवस्तुरूपं भूतमिति

ज्ञानत्वं चात्र वाक्यीयबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वं अन्या दृष्टिः स्फुरणलक्षणा आत्मविषयस्फुरणाकांक्षाभावः

ज्ञात्वा ज्ञानमेव निसाद्दृग्रूपमध्यारोपितानि सर्वदृश्यादि वर्जितमेवावेहीति दिनवत नर्तुर्नयति

सिद्धं न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयादिति श्रुतेर्विज्ञानं विज्ञानं नैवं विज्ञाना तद्विप्रतिषेधमाह

दृष्टेर्द्रष्टेति विज्ञापनमेवात्मज्ञानानपेक्षत्वाच्च मन्वद्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरिति सैवं विज्ञानं द्रष्टृविषय

यादृष्टिर्मन्यामाकाङ्क्षितेति वर्तते नहि द्रष्टृविषयदृष्ट्याकांक्षा तदसंभवादेव नह्यविज्ञाय परिनिमा

आकांक्षा कस्यचिदुपजायते नच दृश्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्तुं समुत्सहते यतस्तस्या आत्मन

नवस्तुरूपविषयाकांक्षात्वस्यैव तस्मात् ज्ञानाध्यारोपणनिर्वर्जितरेवात्मानमेवावगम्य

नो विषयीकरणं

तिपादयति विवर्तनेहीति आत्मनि स्फुरणस्यात्मस्वरूपत्वे संभवे ऽपि कुतस्तदाकांक्षा यथा नात्र

ह सर्वेति किं च द्रष्टुरिति दृश्याद्दृश्या वा दृष्टिरपेक्ष्यते नाद्य इत्याह नवेति आत्मप्रकाशस्य

न्यप्रकाशकत्वाभावादिति भावः नद्वितीय इत्याह नवेति आत्मनो वृत्तिव्याप्यत्वे विषयीकरणं

त्वानंगीकरणान्न वाक्यशेषविरोध इति स्वरूपसंहरति तस्मादिति

बृ०भा० वाक्यांतरमाकांक्षापूर्वकमाहोत्तरं यथेति तत्स्थाणिमाचष्टे इत्येति इतिवदमर्थाद[illegible]नाभव

८७ धाने ब्रह्मशब्दं व्याचष्टे ब्रह्मेतीति ब्रह्माहंपदार्थयोर्मिथोविशेषणविशेष्यभावमभिप्रेत्याचष्टेमा

ह त्स्वेति आचार्योपदिष्टेत्यस्यानिष्कृपंदर्शयति पर्येति इतिशब्दोनात्मशब्दज्ञानममात्मप्र थः [illegible]

तत्कथमवेदित्याह अहं इत्येदं शा[illegible]त्मात्र ह्मास्मिभवामीति ब्रह्मेति पत्मासाद्यपरोक्षात्मनोनर भा

त्माशनापाद्यतीतोनीतिनेत्यस्थूलमनांत्वसेवमादिलक्षणांन देवाहमस्मिनात्मः संसारी [illegible]

मात्वानाहेतितस्मादेवविज्ञानात्तं द्वहासर्वमभवदब्रह्माध्यारोपणापणमनोन्तकायोम्पः[illegible]नाम्पानित्

॥ तस्मात्तत्सर्वमभवत् ॥

त्सासर्वमभवत्तस्माद्युक्तमेवमनुष्याम्न्यंतेपद्ब्रह्मविद्यापासर्वभविष्यामस्तिपत्प्रश्नंकथ [illegible]

द्यस्मात्तत्सर्वमभवदितितन्निर्णीतं तद्ब्रह्मचारस्मेग्र आसीत्तदात्मानमवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदि [illegible]

योपलक्षासंख्याचष्टे तस्मादिति सर्वभावमेवव्याकरोत्यब्रह्मेति ब्रह्मेवाविद्याणासंस्पर्शनात्तदा[illegible]

त इतिपक्षस्यनिर्दोषत्वमुपसंहरति तस्माद्युक्तमिति इत्येकीनेपति पन्थ्र्शमानि एपणा[illegible]

यथाग्निहोत्रादि मनुष्यत्वादिजातिमत्त्वमर्थित्वादिविशेषणवत्त्वं चाधिकारिणामपेक्षितेनेन शास्त्रा[illegible] देवानामित्यादिवाक्यं तद्दक्षणाणिव्याचष्टे तत्रेति यथोक्तेनविधिनात्वपादिकेन पदार्थपरिशोधनादिकेनयथो: ज्ञाना[illegible] तुमुक्तिनेसाधनान्तरादित्येवकारार्थः विवक्षितमधिकार्यनियमंकरपति नयेत्यादिना दोषः प्रतन ध्यानमयावतर भवति[illegible] तिपूर्वेणसंबंधः नुष्टेवाविद्यायामसरति मुच्यते चविद्यापेक्षत्वाद्देवादीनाविद्याविद्याभ्यांबंधमोक्षौ[illegible] काह देवादीनामित्यादिति नत्वद्रूपेणभेदवचनेकाहानिरित्याशंक्याह पुरुषेति आविद्यकंभेदमनूद्यतत्त्वदा[illegible]

तद्योयोदेवानांमध्येप्रत्यबुध्यतप्रतिबुद्धवानात्मानंयथोक्तेनविधिनासएवप्रतिबुद्ध आत्मात इत्यभवदव[illegible] ध्यारोपणापगमानन्तकापेक्षयासर्वंतस्यातिरूत्यासर्वमभवत्तथर्षीणांतथामनुष्याणांचमध्येदेवादीनामित्या[illegible] लोकदृष्ट्यपेक्षयानत्रह्मत्वमुच्यते पुरः पुरुषआविशदितिसर्वत्रब्रह्मैवानः पविष्टरूपतो वामाद्[illegible]

स

तद्योयोदेवानांप्रत्यबुध्यतसएवतदभवत्तथर्षीणांतथामनुष्याणां ॥

पाधिजनितलोकदृष्ट्यपेक्षयादेवादीनामित्याद्युच्यते परमार्थेनतु[illegible]ब्रह्मैवाग्रआसी[illegible] बोधाद्देवादिशरीरेष्वप्येवविभाव्यमानंतदात्मानमेवावेत्तयेवच सर्वमभवत अस्माद्ब्रह्मविज्ञा[illegible] वापत्तिः फलमित्येतत्पार्थमृषेर्दृष्टीमन्त्रमेवानुदाहरति स्मेति: ॥

ण्यात्रह्मत्वेनतस्यैवविद्याविद्याभ्यांबंधमोक्षौनेनेपूर्वापरविरोधोस्तीति फलितमाह अनएव अविद्या[illegible] ष्टिमनूद्यतत्त्वदृष्टिमन्वाचष्टे परमार्थेनास्तीति प्रबोधात्प्रागपितत्र देवादिशरीरेषु परमार्थेनात्मब्रह्मणाभी[illegible] शिक्षानमनर्थकमित्याशंक्याह अम्मर्थेति नानाजीववादस्यानुत्थानकाशः प्रक्रमनियमादित्याशं[illegible] अन्दिति तथैवेकस्यस्वत्वानानुसारित्वपरामर्शः तद्वेनदित्यादिवाक्यमन्वनार्थव्याकरोति अस्मादिति

१भा० मंत्रोदाहरणाकृतिमेव प्रश्नहेतुं व्याचष्टे कथमित्यादिना ज्ञानान्मुक्तिरित्यस्यार्थं वा दापमितिद्योतितमिति [illegible] भा०
११ दिपदं समेत्य वामदेवसूक्तग्रहणार्थं तत्रावान्तरविभागमाह तदेतदिति शास्त्रप्रयोगप्रस्तावप्राप्तमर्थं कथयति तत्र [illegible] त्रैलो
क्ये लौकिकप्रमाणानि हेतोः शास्त्रप्रस्तावविधानान्तरं नये च समितिहेतुत्वसंभवात् प्रकृते च प्रस्तावनत्वाद्ब्रह्मविद्यामोक्षयोर्न [illegible]
तेषां साधनानां पर्यायेक्षया लाभमोक्षं दर्शयति कृतिरित्यर्थः अत्रोदाहरणमाह मंत्रान्विति मंत्रित्र [illegible]
रत्रयमीयते तथा पश्यन्नित्यादावपि ब्रह्मविद्यामात्रसाध्या मुक्तिरिति भातीत्यर्थः तद्धैतदित्यादि [illegible] आपनदिदमित्यादि [illegible]

[illegible] तदेतद्ब्रह्मैतदात्मानमेवाहमस्मीति पश्यन्नेतस्माद्ब्रह्मणो दर्शनादृषिर्वामदेवाख्यः प्रतिपेदे इत्यर्थः तत्परान्नाभिक्र [illegible]
मणं [illegible] दर्शने स्थितः एतान्मन्त्रान् दृष्टवानहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादीन् तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति [illegible]
श्यन्नहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिना सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति पश्यन्नित्यादि [illegible]
योगाद्ब्रह्मविद्यासहायसाधनसाध्यं मोक्षं दर्शयति मंत्रानित्यर्थः तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेव इत्यादि [illegible]

तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति [illegible]

इतो देवादीनां वीर्यमितिशापान्ते दानीमिदं पुरोनामानं शेषतो मनुष्यादिष्वप्यदापेत्ता दिनिष्पत्ति [illegible]
[illegible] शापनापाहमदिदमग्रेऽतद्ब्रह्मसर्वभूतानुप्रविष्टं हृदिस्थिं पादि लिंग [illegible] नास्मिन्नापवर्तमानेन [illegible]
नवाद्यान्तस्वरूप आत्मानमेवेवेत्याह ब्रह्मास्मीति अपाद्योपाधिजनितभ्रान्तिविस्तानात्प्रापितानाम् [illegible]
नागमिलमनन्तरमवाह्यं ब्रह्मैवाहमस्मि केवलमिति सः अविद्याकृतानां सर्वत्वनिवर्तनं [illegible]
शपितुं शंकयति ह्यामिति एदं पुरा नानाकलिकालवर्तिनामिति पावन उत्तरं वाक्यमुत्तरत्वेनावतारयति [illegible]
येति तस्मात् एवमवारयति [illegible] सर्वं भूतेति प्रविष्टे प्रमाणमुक्तं स्मारयति दृष्टेति [illegible] वाह [illegible]
लाघमनोपपत्त्या तथोक्तः एवं शब्दार्थमेवाह अहमिति तदेव ज्ञानं विवृणोति अपादेति [illegible]
परिपंथिनि कथं ब्रह्माहमिति ज्ञानमित्याशंक्याह अपोह्येति अहमित्यात्म [illegible] सिद्धमिति तन्न [illegible]
शंक्याह संसारेति केवलमित्यद्वितीयत्वमुच्यते ज्ञानमुक्त्वा तत्फलमाह सर्वमिति [illegible]

यत्तु देवादीनां महावीर्यत्वाद् ब्रह्मविद्यया मुक्तिः सिध्यति नास्मदादीनां अल्पवीर्यत्वादिति तत्राह [illegible]
विघ्नानीति प्रसिद्धिमाश्रित्य शंकते [illegible]मानि वेद्यानीति शंकोत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमादाय व्याकरोत्यन्ये आहेत्यादिना यथेति
केनाप्यन्यादिनाप्रकारेण ब्रह्मविद्भवतीति सम्बन्धः अपिशब्दार्थं कथयति किमुतेति अल्पवीर्याणां तु न विघ्नकरत्वे
योग्यतां निकिमुत वाच्यमिति योजना अप्राप्तप्रतिषेधायोगमभिप्रेत्य चोदयति ब्रह्मविद्येति शंकानिमित्तं दर्शयन्नन्यत्र
होवाचेति अधमर्णो निर्वाह्यमर्णो देवादयो मर्त्यानां तां प्रति विघ्नं कुर्वन्तीति शेषः कथं देवादीनां ब्रह्मविन्मानाभूत्यां तत्र

नहि महावीर्येषु वामदेवादिषु हीनवीर्येषु वा वर्तमानेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशेषोऽस्ति हि तानस्य चास्ति
तेषामनित्येषु पुरुषेषु ब्रह्मविद्याफलेनैकान्तिकनाशंकायां तत्त्वमाह तस्य ह ब्रह्मवित्तायां योक्तेन विद्विषः
ना देवा महावीर्याश्चन अपि अभूत्यै अभवनाय ब्रह्मसर्वभावस्य नेशते न पर्याप्ताः किमुतान्ये ब्रह्मविदः

तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते

तत्प्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशत इति का शंकेत्यत्र देवादीनां मनुष्याणामृणवत्त्वान्मनुष्याणां तत्र [illegible]
भोक्तृत्वेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति जायमानमेव ऋणवन्तं पुरुषं दर्शयति श्रुतिः पशूनिव देवानां तत्प्राप्त [illegible]
स्यादिलोकश्च तेषामात्मनो रक्षितुं परिपालयितुं यथा धमर्णो न वै देवाः परमात्मानुपाश्रयमपि [illegible]
प्रति विघ्नं कुर्युरिति न्यायेनैवेषा शंका

ब्रह्मवर्णेनेति यथा पशुरेवं स देवानामिति मनुष्याणां पशुसादृश्यश्रवणाच्च तेषां पारतंत्र्यमाहेत्यत्र [illegible]
विघ्नं कुर्वन्तीत्याह यस्मिन्निति अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोक इति वचनेषामस्य प्राणिभोग्यत्वश्रुतेश्च सर्वेन्द्रियभ्[illegible]
यंतीत्याह वा इति लोकश्च समभिप्रेतमर्थं प्रकटयन्नाह यथा अधमर्णानामनुष्ठानमुत्तमर्णाः निग्रहमाचरन्ति [illegible]
देवादयः स्वाधिपत्यपरीरक्षणार्थं परं ज्ञान्कर्मिणः [illegible] मृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य विघ्नं कुर्वन्तीति तेषां [illegible] अविघ्नकर्तृत्वशंका

[भा पशुनिदर्शनेनविवक्षितमर्थंविवृणोति स्वपशूनिति पशुस्थानीयानांमनुष्याणांदेवादिभिः स्वपुत्वेहेतुमाह

[०१ महत्वमिति एतस्मद्देवादीनांमनुष्यान्प्रतिविघ्नकर्तृत्वमस्तु नतत्प्राप्तोसंभावितमित्याह तस्मादिति एतन्मनुष्याणां

प्रतिनत्कर्तृत्वंभातीत्याह यथेति स्वोलोकोदेहः एवंवित्वमनुभूतभोज्योहमितिकल्पनात्वात्क्रियापरानुष्या

यस्त्रकारः ब्रह्मवित्वेपिमनुष्याणांदेवादिपारतंत्र्यंविद्यानाशमितिनेविघ्नमाचरतोत्याशंक्याह ब्रह्मवित्त

देवादीनामनुष्यान्प्रतिविघ्नकर्तृत्वेशकामुपपादितामुपसंहरति तस्मादिति तत्केवलमुक्तहेतुबलादेवेत्युत्साह

प्रभाववतश्चेति सामर्थ्याच्चेहिद्याफलप्राप्तौतेषांविघ्नकरत्वंनहिवंमफलप्राप्तावपिस्वतंत्रेति अतिप्रसंगेशंकानन्तर

ति भवतुतेषांसर्वज्ञविद्यावरणेनतेःकिमित्यतआह हंतेति अविश्रंभोविश्वासाभावःसामर्थ्यांद्विघ्नकर्तृत्वेतिप्रसक्त्यानश

स्वपशूत्वशरीराणीवरक्षंतिदेवाः महत्तरांहिवृत्तिंकर्मोधीनांदर्शयिष्यतिदेवादीनांबहुपशुसमत्वेनपरं [illegible]

स्मात्तस्मात्प्रियंपदेतन्मनुष्याश्छिद्युरितिहिवक्ष्यतियथाहवेस्वायलोकायारिष्टिमिच्छेदेवंहैवंविदेसर्वाणिभूतान्य

रिष्टिमिच्छंतीतिचब्रह्मवित्वेपारण्यानिक्तेः नतस्लोककर्तृत्वपशुत्वंत्वभिप्रायो प्रियाणिरिष्टिबहु [illegible] ताभ्यामवगम्यते

स्माद्ब्रह्मविदोब्रह्मविद्याफलप्राप्तिप्रतिकूलत्वंविघ्नदेवाः प्रभाववतश्चेतितन्त्वसमस्तव्याप्तिगतिमफलप्राप्ति

षुदेवानांविघ्नकरणेपेयपानसमंहंतनर्थविश्रंभोभ्युदयतिःश्रेयससाधनानुष्ठानेषुतथस्मृरम्पातिंतत्कर्तृत्वात्

घ्नकरणेप्रभुत्वंतथाकालकर्मेत्रौषधितपसामेषांहिफलसंपत्तिविपत्तिहेतुत्वंशास्त्रेलोकेचप्रसिद्धं [illegible]

भ्यासःशास्त्रार्थानुष्ठानेनसर्वपदार्थानांनियतनिमित्तोणांदानात्जगद्वैचित्र्यदर्शनात्स्वभावपक्षेत्ततदुभयानुपपत्तेः

माह नचेति अतिप्रसंगांतरमाह तथाकालेति विघ्नकरणेप्रभुत्वमितिपूर्वेणसंबंधः ईश्वरादीनांपक्षेतत्कर्तृत्वभा

माहेश्वरोहीति एषह्येवसाधुकर्मकारयतीत्यत्रमहेश्वरकर्तृत्वमित्यादिवाक्यशास्त्रशब्दार्थः देवादीनांविघ्नकर्तृत्ववदी

नामपितत्संभवाहेदार्थानुष्ठानेविश्वासाभावात्तदप्रामाण्यंप्राप्तमितिफलितमाहतोपीति किमिदमवैदिकमवा

वैदिकत्वेतिविकल्प्याद्यंदूषयति नेत्यादिना दृष्टाद्यास्त्वपादपिश्ययादृष्टाद्यादानदर्शनात्प्राणिनांसुखदुःखादि

दृष्टेःस्वभाववादेच [illegible] नियतनिमित्तादानवैचित्र्यदर्शनयोरनुपपत्तेस्तदयोगात्कर्मफलेजगदेष्टुत्वमित्यर्थ

द्वितीयं प्रसाद् ह्यूतेति कर्मेहैवेस्याद्याश्रुतिः कर्मणा बध्यते जंतुरिस्याद्या स्मृतिः न्यायश्चेति आनुपद [illegible] कथमा

नावतारे देवादीनां कर्मफलविघ्नकर्तृत्वाभाव इत्याह कर्मणामिति कथं हेतु सिद्धिरित्याशंक्य कर्मणः [illegible]

द्यपेक्षां प्रतिरेकमुखेन विशदयति कर्मेहीति स्वफलेपि तस्य तत्सापेक्षत्वमस्तीत्याह तथैति [illegible]

सुखदुःखादिफलनिमित्तं कर्म सेतत्प्रसिद्धमिति वेदस्मृतिन्यायलोकपरिगृहीतं देवेष्वरकालादयः

वन्नकर्मफलविपर्यासकर्तारः कर्मणां किञ्चित्कारकत्वात् कर्म हि शुभाशुभं पुरुषाणां देशकालाद्या

दिकारकमनपेक्ष्य नात्मानं प्रतिलभते लब्धात्मकमपि फलदाने असमर्थं तत् पापादिकारकान्तरं [illegible]

मित्तोपादानलाभात् । तस्मात् क्रियानुगुणा हि देवेश्वरादयः इति कर्म स्तुतः [illegible]

[margin] कार

पूर्वोक्तं कारकमनपेक्ष्य फलदाने शक्तं न भवतीत्यर्थः कर्मणः स्वोत्पत्तौ स्वफले च कारकसापेक्षत्वे [illegible]

यानिकारकादीनामनेकेषां निमित्तानामुपादाने न स्वभावो निष्पद्यते यथा [illegible] तथा कालस्याभाव [illegible]

कारकनेकनिमित्तोपादानलाभात् तस्मादुभयत्र परतंत्रं कर्मेत्यर्थः देवादीनां कर्मापेक्षितकारकत्वे फलितमाह [illegible]

यतोपिकर्मफलेनाविश्रंभोस्तीत्याह कर्मेणामिति गणां देवादीनां विघ्नफलस्यार्थे कार्येकर्मणांवशानतिनामे [illegible]
प्राणिकर्मापेक्षामंतरेणाविघ्नकरणोनिप्रसंगात् नोमत्राःपिसर्वत्रनेपानपेक्षावाक्येत्यर्थः नत्रतेषांकर्मवशत्व
नित्वहेतवनस्माह स्वसामर्थ्यमेवेति विघ्नलस्याहितकायदुःखमस्यादर्पातिन वाः स्वमृतेपापादसद्धने [illegible]
विषयेपापसामर्थ्यप्रणात्प्रागेन स्यात्प्रसंगात्द्वे पलः समानप्राणिनामहृत्नशा
देवदेवादयोविघ्नकारणमित्यर्थः देवादीनांकर्मपारतंत्र्येकर्मतत्परतंत्रनस्यःप्रधानगुणभावनेयतिः [illegible]

कर्मणामप्येषांवशानुगतत्वं चित्तस्तामर्थ्यस्याप्रणोदयत्वात्कर्मकालेदेवद्रव्यादिभिः भावानांगा
प्रधानभावत्वनिपतनोदुर्विज्ञेयश्चेतिनतत्कनोमोहात्लोकस्यकर्मैवकारकंनामतत् फलप्राप्तिर्वतित [illegible]
वित्त देवमेवस्यपरेकालइत्येकेद्रव्यादिस्तुभावइतिके चित्सर्वएतेसंहत्यकारणस्यपरेन [illegible]
मंगीकृत्यवेदस्मृतिवादाः पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेत्यादयः॥ [illegible]

गादिस्याशंक्याह कर्मेति तत्रान्नामीषांनिपतनोगुणप्रधानभावात्तीत्याह दुर्विज्ञेयश्चेति [illegible]
र्थे पतनोगुणप्रधानकनोमतिविभ्रमोलोकस्योपलभ्यतेनत्वस्मादसौदुर्विज्ञेयोननिपतनात्तीति [illegible]
विभ्रमेवादिविप्रतिपत्तिहेतुमाह कर्मैवेत्यादिना कथंतर्हिनिश्चयस्तत्राह नत्विति वदता [illegible]
पुण्योवैइति आदिपदेनधर्मरज्वान्ब्रजेदूर्ध्वमित्यादयः स्मृतिवादाः द्रष्टव्याः [illegible]

॥

सूर्योदयादाहसेचनादेकालज्वलनसलिलादेः प्राधान्यप्रसिद्धेनैकमेवप्रधानमित्याशंक्याह [illegible]ति
अनैकान्तिकत्वमप्रधानत्वेतत्र हेतुमाह शास्त्रेति श्रुतिस्मृतिलक्षणशास्त्रमुदाहृतं [illegible]
पपत्तिश्चेयं कर्मफले देवादीनांविघ्नकर्तृत्वप्रसंगागतंनिराकृत्यविद्याफलेतेषांनदाशंकितंनिरा[illegible]
ति ब्रह्मविद्येति तत्रतत्रार्थमुक्तानुवादपूर्वकंविशदयति पद्धकमिति तत्र प्रश्नपूर्वकपूर्वोक्तंहेतुंस्फु[illegible]ति
कस्मादिति आत्मनोब्रह्मत्वप्राप्तिरूपापामुक्तेरज्ञानध्वंसमात्रत्वात्तस्याश्चज्ञानेनतुल्यका[illegible]

ब्रह्मप्येषांस्वविषयेकस्यचित्प्राधान्योद्भवदर्शनेषांतत्कालीनप्राधान्यशक्तिलाभः तथापितत्कर्मणा [illegible]
प्राप्तिप्रसंगेनैकान्तिकत्वशास्त्रन्यायनिर्धारितत्वात्तस्मेप्राधान्यस्यनार्तिविद्या. [illegible]समात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्ति
फलस्यपद्धकंब्रह्मप्राप्तिफलंप्रतिदेवाविघ्नंकुर्युः तत्रितनत्रदेवानांविघ्नकरणेसामर्थ्य [illegible]
द्याकालान्तरितत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्यकथंपथालोके [illegible]आलोकेनसंयोगो[illegible]
तत्कालएवरूपाभिव्यक्तिरेवमात्मविषयंविज्ञानंयत्कालंतत्कालएवतद्विषयाज्ञाननिवृ[illegible]
नोब्रह्मविद्यायांसत्यामविद्याकार्यानुपपत्तेः प्रदीपदृष्टान्तः कार्यमेकस्यविघ्नंकुर्युर्देवाः [illegible]
वानांब्रह्मविदः
त्वनित्यफलस्यावश्यकत्वाद्देवादीनांविघ्नाचरणेनावकाशोनास्तीत्यर्थः उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकद्[illegible]
समर्थयन्नेव कथमित्यादिना ब्रह्मविद्यातत्फलयोः समानकालत्वे फलितमाह तस्मादिति देवादीनां [illegible]
विद्याफलेविघ्नकर्तृत्वाभावेहेत्वन्तरमाह यत्रेति यस्यांविद्यायांसत्यांब्रह्मविदोदेवादीनामात्मभवन्त
स्यांसत्यांकथंतेनस्यविघ्नमाचरेयुः स्वविषयेनेषांप्रातिकूल्याचरणानुपपत्तिरित्यर्थः

उक्तेषेत्समनंतरं वाक्यम् साध्यत्वान्न दोषेऽन्तरा हेति कथं ब्रह्मविद्यासमकालमेव ब्रह्मविद्देवादीनामात्मा भवति यत्राहु विद्यामात्रेति यथोदरज्ञानमितिरज्जनाकाएयाः शुक्तिकायाः शुक्तिकात्वमविद्यामात्रव्यवहितं तत्फल
त्वाद्ब्रह्मविदोऽपि [illegible] सर्वात्मत्वेनमात्रव्यवधानात्स्याश्चविद्यारयेनानंतर्यकत्वेनमिथ्याशुक्तं विद्यानंतरफल
योः समानकालत्वमुक्तं येन श्रुतिवचनदृष्टात्ताभिप्रायोऽस्मादुक्तस्माद्धेतोरपेक्षितं वरं न ब्रह्मविदो देवाद्यात्मत्वे फलित
माहात्मास्ति केवलमेतेषामपि प्राकर्तृत्वेकुत्र नकर्तृत्वे स्यादित्याह यस्यहीति तेषामिरंकुशप्रसरत्वं वारयति न

तेन दाहात्मास्वरूपं ध्येयं यतः सर्वेषामेवैतदिति यं ब्रह्माहि यस्मादेषां देवानां सर्वब्रह्मविद्भवति ब्रह्मविद्यासम
कालमेवाविद्यामात्रव्यवधानापगमाच्छुक्तिकायाः स्वरजताभासायाः शुक्तिकात्वमिस्थवोवाम अतोनात्मन
प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः संभवति तस्य ह्यात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितं नानात्मविषयम

आत्माद्येषां संभवति

फलः प्रयत्नोविघ्नाचरणाय देवादीनां नतु हि विद्यासमकाले आत्मभूते देशकालानिमित्तानंतरितं नाम
प्रमुपपन्नेऽस्मिन्नहि विद्याप्रत्ययसंततस्याभावाद्धि पतितप्रत्ययतत्कायपाश्च दर्शनाद्व्यवधानात्प्रत्ययानि द्यानि
नैकोननुपूर्वं इति तत्प्रथमेनानैकान्तिकत्वान् ॥ लिंगि सफलः प्रयत्नः निपूर्वेणासंबंधः नस्यानि रवाकारणादि
तुमाहात्मस्येति ज्ञानस्यानंतरफलत्वात्फले देवादीनां नविप्रकर्तृत्वेनैवमुपेक्षात्वपृथ्व्यःशंकते एवं तर्हीति श्र
तस्यानंतरफलत्वेमनः ज्ञानं निवर्तयेदज्ञानाभिव्यक्तज्ञानामपिब्रह्मास्मीति ज्ञानसंततस्याभावाच्चवाद्यमेव
नमज्ञानं धीहिप्राणिनो धर्मपितागादेस्तत्कार्यस्य च दृष्टत्वाद्दतो देहपातकालीनं ज्ञानमज्ञानं निवर्तयतीति कुतो
जीवन्मुक्तिरित्यर्थः असज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वं नास्तितत्वेच प्रथमेनस्यात्यत्वादात्मविषयत्वाद्धि ज्ञानस्यैति
करूपोभवतु दर्शनभावमत्वाद्धि तीयेदोषान्तरमाह नप्रथमेनेति

नरेवानुमानेनस्फुरयति नहिहीति कल्पांतरं शंकयत्येवं नहींति अविच्छिन्नाज्ञानसंततीरज्ञानंनिवर्तयतीत्याशंक्य प्रथ
तिजीवनादिना जीवनादिहेतुकः प्रत्ययो बुभुक्षितोहं भोक्ष्येहमित्यादिलक्षणः तत्प्रत्ययबुभुक्षाद्युपप्लुतस्य ब्रह्मात्मैक्यविषयत्वाभावात्
त्प्रत्ययसंततेश्चविरुद्धत्वात् यौगपद्यायोगं हेतुमाह विरोधादिति प्रत्ययसंततिमुपपादयन्नाशंकते अथेति अ
त्प्रत्ययसंततिमुपेत्य दूषयति नेत्यादिना तमेव दोषं विशदयति ध्यानादिति शास्त्रार्थज्ञानसंततिरज्ञानंनिवर्तयेत्
नित्यैवयात्मकः आत्मैवेत्यादीतिनिरूप्य तेनात्मज्ञानसंततिमात्रसद्भावेन ततो विद्याहारणः विद्याध्वस्तिरिति

प

हि प्रथम आत्मविषयः प्रत्ययो विद्यां न निवर्तयति तथान्योपि तुल्यविषयत्वात् एवं तर्हि संततोविद्या
निवर्तको न विच्छिन्न इति जीवनादौ सति संततत्वानुपपत्तेः नहि जीवनादिहेतुके प्रत्यये सति विद्याप्रत्यय
संततिरुपपद्यते विरोधात् अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैवामरणं ज्ञानविद्यासंततिरिति तन्न प
त्ययानां संततानवधारणात् शास्त्रार्थानवधारणदोषाद्यत्ना प्रत्ययानां संततिरविद्याया निवर्तकः
नवधारणात् शास्त्रार्थानवधियात् तज्ज्ञानिच्छेसंततिमात्रत्वेव धार्तिएवेति चेन्नाद्यंतयोरविशेषात्
यमाविद्याप्रत्ययसंततिर्मरणकालांतानेति विशेषाभावादाद्यंतयोः प्रत्यययोः पूर्वोक्तो दोषः प्रसज्येत

र्थनिश्चयसिद्धिरित्याह संततीति आत्मधीसंततेः सत्वेपि तस्यात्मविषयत्वाद्विद्याहारणाविद्यानिवर्तयतः
दिन्निश्रवणाद्यात्मधीसंततेर्व्यभिचारादिति परिहरति आद्यंतयोरिति पूर्वस्मिन्प्रत्ययेनाविद्यानिवर्तनकाले
सैनुनशेषकत्वेनस्यात्वात्तथान्त्ये चेत् दृष्टांताभावः आत्मविषयत्वात्तथान्त्ये प्रथमप्रत्यये व्यभिचारः प्रादि
स्फोटदोषो आद्यासंततिर्नाविद्याध्वंसिनी अंत्यात् तथेसंस्कारेपि विशेषाभावाद्व्यस्तत्वात्तस्यानिवर्तकं
तेदृष्टांताभावः आत्मविषयत्वात् ज्ञातेवलनेकांतमित्येतावेव दोषोस्यानामित्यफलं विवरणेति प्रथमेति

अंशप्रसंगप्रसतत्वसंततेश्चाविद्यानिवर्तकत्वासंभवे प्रथमपक्षापरिग्रहाद्यनुरक्सान दयोगाज्ज्ञानमज्ञाननिवर्तकम
वेतिचोदयत्योभतहीति आत्तिविरोधेनपरिहरति नमस्मादिति नासामर्थ्यवादत्वेनाविवक्षितत्वंशंकते अयं
चोद्यनिवेदिति अतिप्रसंगेन दूषयति नसर्वेति यथोक्तश्रुतिनामर्थवादत्वेपिकथमवेशशास्त्रोदितिपदार्था
प्रसक्तिरित्याशंक्याहैमवदिति एतावन्मात्रार्थत्वमात्मज्ञानाज्ज्ञानानिरर्जितिस्येतावन्मात्रस्यार्थस्य

त्वेनस्तुतिनिवर्तकत्वेनिसेन्नतस्मात्सर्वंमभवदितिश्रुते: भिद्यतेहृदयग्रंथि:तत्रकोमोहइत्यादिश्रु
तिष्वर्थवादइतिचेन्नसर्वेशास्त्रोपनिषदामर्थवादत्वप्रसंगादेतावन्मात्रार्थत्वोपक्षीणोहिसर्व
शास्त्रोपनिषद: स्वस्यप्रमितात्मविषयत्वादत्वेवेतिचेन्नोक्तपरिहारत्वादविद्याशोकमोहभया
दिदोषनिवृत्ते:प्रसक्षत्वादितिचोक्त: परिहार:तस्मादात्मोपास:संततो:संततश्चोत्पद्य:स्वमेतदति
द्यादिदोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्विद्याया:यद्यविद्यादिदोषनिवृत्तिफलत्वमस्यप आद्यांश
संततोपासएषविद्येत्यभ्युपगमान्नचोद्यस्यावतारोप्यस्ति एमएमएमएमएमएमएमएमएमन

दाव:अहंधीगम्योप्रतीतिविनाशांगरत्नै:संवादविसंवाभ्यांमानत्वायोगाद्दृश्येत्वार्थवादत्वेति प्रसंगमाहत्वश
कतेनस्त्वेति प्रमातुरहंधीगम्यत्वानात्मनस्तत्साक्षिणस्तस्यवेदंतात्रज्ञत्वंबोधयंतीति नसंवाददिशं
केसाह लोकेति विद्वदनुभवमाश्रित्यापिफलश्रुतेरर्थवादत्वं समाहितमित्याहाविद्येति आत्मत्वमा
नरत्वावतिमोकत्वेस्य ... तिपरमतत्वनिरवकाशतंफलनीसाह तस्मादिति वाद्यायानवकाशत्वमेवतिग:

नन्वनारब्धकर्मनिवृत्तावपिविदुषश्चेदारब्धंकर्मननिवर्त्ततेतथात्वयथापूर्वंविपरीतप्रत्ययादिप्रवृत्ताविदृष्ट्वेति [illegible]
विशेषोनस्यादत आह किंचेति हेतुसिध्यर्थंविपरीतप्रत्ययविषयविशेषणत्वेनावधृतेति संप्रतिविदुषोविपरीतविषया
भावाद्विपरीतप्रत्ययस्यानुत्पत्तिमुपन्यस्यति सर्वेति आशयस्यागृहीतविशेषस्यज्ञानसामान्यमात्रस्यालंबनस्येतिपाठ
आश्रयस्येतिपाठेप्ययमेवार्थः विदुषोविपरीतप्रत्ययादिप्रतिभासेपितथापूर्वंनसत्वमस्यानुपपत्तिः संसारानिवृत्त्या
दिव्याघातविरोधादितिमत्वोक्तं नपूर्ववदिति नचानुभवंप्रमाणयतीति शुक्तिकादाविति यथाज्ञानवतोविपरीतप्रत्ययभान
भूयतेतथातत्त्वज्ञोपिकश्चिद्विपरीतप्रत्ययोदृश्यतेतथावक्तव्यंनचानुभवविरोधोनस्यादित्याशंक्यपरोक्षज्ञानवतोतिवारित

विदुनत्वविपरीतप्रत्ययोविद्यावतउत्पद्यतेतिविषयत्वावधृतविषयविशेषत्वरूपंहिसामान्यमात्राक्रिमति
परीतप्रत्ययउत्पद्यमानउत्पद्यते यथाशुक्तिकायांरजतमितिसर्वविषयविशेषावधारणवतोशेषविपरीतप्रत्यया
शयस्योपमर्दितत्वान्नपूर्ववत्संभवतिशुक्तिकादौसम्यक्प्रत्ययोत्पत्तोपुनरदर्शनात्क्वचित्तुविद्यायाःपूर्वोत्पन्न
विपरीतप्रत्ययजनितसंस्कारेभ्योविपरीतप्रत्ययावभासाःस्मृतयोजायमानाविपरीतप्रत्ययभ्रांतिमकस्मात्कुर्वं
तियथाविज्ञातदिग्विभागस्याप्यकस्माद्दिग्विपर्ययभ्रमःसम्यक्ज्ञानवतोपितेसूर्ववद्विपरीतप्रत्ययउत्पद्यन्त
सम्यक्ज्ञानेपिअविश्रंभावात्स्तात्पर्यविज्ञानादेःप्रवृत्तिरसमञ्जसास्यात् सर्वत्रप्रमाणप्रमाणपदान
माणप्रमाणयोर्विशेषानुपपत्तेस्तेनसम्यक्ज्ञानानंतरमेवशरीरपाताभावः कस्मादित्यतआह परि [illegible]

प्रत्यय[illegible]सत्वेपितापरोक्षज्ञानवतिनदृष्टवोपिसर्वभिप्रेत्याह क्वचिदिति परोक्षज्ञानःधारःसमप्रत्यय[illegible]
परोक्षज्ञानार्थो अकस्मादित्यज्ञानातिरिक्तस्यप्रसामग्र्यभावोक्तिःविदुषोमिथ्याज्ञानाभावमुक्त्वाविपक्ष [illegible]
माह तस्मादिति तत्पूर्वकमनुष्ठानमादिशब्दार्थः सम्यग्ज्ञानाविश्रंभेदोषांतरमाह सर्वत्रेति ज्ञानादज्ञान [illegible]
सेतडुक्तमिथ्याज्ञानस्यसविषयस्यबाधितत्वाद्विदुषोरागादिरस्फपणाद्यज्ञानान्मोक्षस्तज्जन्मनारिणप्र [illegible]
रस्थितिहेत्वभावात्ततेदितिसद्योमुक्तिपक्षंप्रत्याहैवेनेति प्रवृत्तफलस्यक[illegible]र्मणोभोगादेवक्षयानास्ति [illegible]
केनन्यायेनेतिथावत् [illegible]

रंभा आरब्धकर्मणा देहस्थितिमुक्तेन रेषां ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपसंहरति ज्ञानोत्पत्तेरिति तस्य हन्त देवाऽन्तानिवि ॥ गांतव्यः ही ।
१०६ फलप्राप्तोवि प्रतिषेधकस्य त्वनुपपत्त्यापत्त्याे को ऽर्थाभावानिस्पष्यः नकेवलं स्कन्नाथापत्त्यागर्थेःकाण्भिद्वि ॥ किन्तु ॥ ।
स्मृतिप्यायमपीत्याह क्षीयंते चेत्यादिना जीवन्मुक्तिसाधनता ज्ञानफलं प्रतिसंयाभा ॥ उक्तः इदानीं पूर्वोक्तं शंकानाः
जमनुवदति ज्ञानेति अगृणत्वेहि विदुषोः विदुषो वेति विकल्प्याद्यं दूषयन् द्वितीयं मंगीकरोति तत्रेत्यादिना ।
गुणत्वरूपे निशेषः न देवस्फुरयते अविद्यावानिति अविदुषोऽस्ति कर्तृत्वादीस्य त्वमानमाह यत्रेति तस्यमाणत्वा ।

ज्ञानोत्पत्तेः प्राग् ऊर्ध्वं तत्कालजन्मां तरसंचितानां च कर्मणाम् प्रारब्धफलानां विनाशः सिद्धो भवतिफलगा
थ्वित्विप्रतिषेधश्रुतेरेव क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति पुनःप्रदूयंतेतं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा
पापकेनएतमुहैवैते न तरतो कुतो नाकृतो न तरति नेवैतं कृता कृते तपतः एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवम् किमहं पापमकरवमिति न तरत्यन्ना
द्दिस्त्रतिभ्यश्च ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते इत्यादिस्मृतिभ्यश्च यत्तु रात् प्रतिबध्यतेर्थः नन्वाविदः
विषयत्वार्थविद्यावान् अगुणतः स्यकर्तृत्वाद्युपपत्तेः यद्वा अन्यदिदेषां तत्र ज्ञानोः स्यात् यत्र पदि तिष्ठितन्निष्यत्
न्यपत्तःहृत्वात्मा व्यपत्राविद्यापांमृत्याअन्यदिवस्यानितिरक्तं तद्धितीयं द्रष्टव्यं त्वाविद्यात्कतानेक ॥
यत्संदर्शनादि कर्मतत्कृतफलं च दर्शयति तत्रान्यो ऽन्यत्पश्येदित्यादिना यत्र पुनर्विद्यायामस्याविद्याकृताः
कर्तृत्वभ्रमप्रहाणात्तत्केन कं पश्येदिति कर्मासंभवं दर्शयति तस्मादविद्यावद्विषयाएव अगुणत्वकर्मसंभवा ॥
तेन रवैतत्वातिविचार्यातिव्यासिष्यमाणे एवं वाक्ये विस्तरेण प्रदर्शयिष्यामः तद्यथा तेन तत्तन ॥ गमगणगगगग

स्यार्थमनु तोपियोगित्वेन कथयत्वात् यदिति अगुणत्वं विदुषो ने स्फुटं व्याकीर्तयन् तत्प्रत्याप्तिकर्तृत्वादौ त्य प्रोपि
प्रमाणमाह यत्र पुनरिति विद्यायां सत्यामविद्या पादतत्कृता नेक कर्तृत्वभ्रमस्य च प्रहाणाय तत्संपद्यते तत्र तस्मात्
वकाररणानेन कं नेत्यादिना कर्मादरसंभवं दर्शयतीति योजना प्रमाणसिद्धमर्थं निगमयति तस्मादिति ।
विद्याविषयमृणत्वमित्येतन्मपर्यवसन्नविद्यास्तत्रमवत्तार्यस्येति द्वेति तद्दोषत्वमविद्याविषयंयणा ॥
भवतितथाप्ययोन्यामिति साधवनं तत्रय्रंथ्यएवकथ्यते प्रथमर्मित्यर्थः ॥ एमगणएमगणमगदगमगणमगणमा ॥

ज्ञानसंततेरेव ज्ञानस्याज्ञानध्वंसित्वासिद्धेः एवमेव ज्ञानं तत्त्र्योः संप्रतिपन्नो क्रमन्तव्यदिति यत्तु कर्माभिः दर्शनान्तां
द्यज्ञानमज्ञानध्वंसीति विशेषः प्रारब्धकर्मशेषस्य विद्वद्देहस्थितिहेतुत्वाद्दुर्पापि यावदारब्धक्षयं रागाद्याभासाति
रोधस्तत्क्षयं च देहाभासजगदाभासयोरभावान्नाद्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वानुपपत्ति
रित्युत्तरमाह बाधितेति नदेव प्रपंचजीवनेत्यादिना नच्छन्दस्याक्षिपतीत्यनेनान्वयः आक्षेपकत्वमेवाह
धयति विपरीतेति मिथ्याज्ञानेन रागादिदोषेण च निमित्तेन प्रवृत्तत्वादिति यावत् तथाभूतस्येत्यस्य विवरणं

यत्तु विपरीतप्रत्ययत्वात्कार्यं यो ऽस्य दर्शनादिति तत्र देहस्थितिहेतुत्वात् येन कर्मणा शरीरमारब्धं तत्
विपरीतप्रत्ययदोषनिवृत्तिहेतुत्वात्तस्य तथाभूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यं
मितियावच्छरीरपातः तावत्फलोपभोगांगत्वाद्विपरीतप्रत्ययरागादिदोषवत्त्वावगमात् आक्षिपति
च मुक्तेषु वत्प्रवृत्तफलत्वात् उद्भूतस्य कर्मणः

विपरीतप्रत्ययेत्यादि कर्मैव वपुष्मत्त्वाविशेषणे तावन्मात्रं प्रतिभासमात्रशरीरं प्रारब्धकर्मणो ऽप्युक्ता [illegible]
तेन ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ज्ञानिनस्ततो देहाभासादि संभवतीत्याशंक्याह मुक्तेषु वदिति यथा प्रवृत्तवेगस्य
बाणादेर्वेगक्षयपर्यन्तं वृत्तिर्वह्नस्य यस्य यत्नस्त्वाभोगादेवारब्धस्य भोगेनैतज्जरेक्षयं पतितत्वात् स पद्यते [illegible]
न ज्ञानादिरित्यर्थः ननु तु कस्य विपरीतप्रत्ययादिप्रतिभासकार्यजनकत्वमिति यावत् [illegible]

गी॰भा॰ मनुज्ञानमनारब्धकर्मवदारब्धमपि कर्म कर्मत्वान्निवर्त्यतामित्याशङ्क्याह नेनेति अविद्यालेश॰ गी॰भा॰
२०५ सहारब्धस्य कर्मणो विद्या निवर्तिका न भवतीत्यत्र हेतुमाह अविरोधादिति नहि ज्ञानादारब्धकर्मफलभोग
तदविरोधित्वादविद्यालेशानुवृत्तेरवस्थितेरन्यथा जीवन्मुक्तिशास्त्रविरोधादिति भावः आरब्धस्य भ
गोज्ञानानिवर्त्यत्वे ज्ञानं कर्मनिवर्तकमिति कथं प्रसिद्धिरित्याह किंतर्हीति प्रसिद्धिविषयमाह स॰

नेननतस्य निवर्तिका विद्या अविरोधात् किंतर्हि सा अप्रारब्धस्य
ऐव अविद्याकार्यपरिनिष्पन्नस्य निरूपणस्य नाशनत्वादनीजं हीनं न १४

अप्रारब्धेति ज्ञानविरोधिपक्षज्ञानकार्यमनारब्धं कर्म ज्ञानात्प्रागुत्पन्नमारब्धमप्राप्त ज्ञानान्फलं तम ना॰
स्याभिमुखं तन्निवर्तकं ज्ञानमिति प्रसिद्धिरविरुद्धेत्यर्थः विमतं न ज्ञाननिवर्त्यं कर्मत्वादारब्धकर्मवदित्यनुमा॰
नादनारब्धमपि कर्म न ज्ञानानिरस्यमित्याशंक्याह नाशनत्वादिति अनारब्धं कर्म फलरूपेण उत्पन्नत्वात्प्रको॰
ज्ञानेन निवर्त्यमारब्धं तु कर्म फलरूपेण जातत्वात् भोगादन्येन निरसितुमर्हति अनुमानं तु आगमापवादितमप्रमा॰

नरस्याराशिव्याकरोत्यवेत्यादिनाविद्यासूत्रानंतयेमविद्यासूत्रस्यार्थशब्दार्थः यागोयं पशुध्यानं [illegible] नापु [illegible]
पहाणेनैवेद्यसमर्पणप्रणिधानमेकाग्र्यध्यानंतस्यैवानंतरितप्रत्ययप्रवाहकरणं आदिपदप्रदर्शितगादि [illegible]
थंभेददर्शनमात्रोपासनंनशास्त्रीयमित्यभिप्रेत्य देवविरुणोऽन्योऽसावितिनस्यमूलमाह नस इति [illegible]
नार्थंव्याचष्टे सकेवलमिति सोविद्वान्नेवमुक्तदृष्टांतवशात्पशुरिवदेवानां भवतीति योग्यध्यानस्य कर [illegible]

अथ यः कश्चिद्ब्रह्मविदन्यामात्मनोऽव्यतिरिक्तांयां कांचिद्देवतामुपास्ते स्तुतिनमस्कार यागबल्युपहार
प्रणिधानध्यानादिनोपास्तेतस्याः गुणभावमुपगम्यास्ते अन्योऽसावनात्माऽन्यः पृथगन्योऽहमस्म्युपासिता
यथासावाश्रितवत्प्रतिक मे आमि [illegible] प्रत्ययः सन्नुपास्ते न स इत्थं प्रत्ययो वेद न विजानाति तत्त्वं न सकेवलमेवं
भूतो विद्वानविद्यादोषवानेव किं तर्हि यथा पशुर्गवादिर्वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यत एवं सह [illegible]

अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानां

कोपकारैरुपभोक्तव्यत्वादेकैकेन देवादीनामनः पशुरिवसर्वार्थेषु कर्मस्वधिकृत इत्यर्थः [illegible]
णोवर्णाश्रमादिप्रविभागवतो धिकृतस्य कर्मणो विद्यासहितस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य कार्यम [illegible]
त्वादिको ब्रह्मांत उत्कर्षः शास्त्रोक्तविपरीतस्य कार्यं मनुष्यत्वादिक एव स्थावरांतः [illegible]

रुपकारैर्भोग्यत्वादिनियोजनाय पशुसाम्योक्तिरूपमर्थं कथयसत इति अथानेनाविद्यासूत्रेण किं कृतं भवतीत्य [illegible]
शायामविद्यायाः संसारहेतुत्वं सूचितमिति वक्तुमविद्याकार्यकर्मफलं संक्षिप्याहेत्यस्येत्यादिना [illegible]
भूताविद्यादेवताध्यानात्मिका शास्त्रीयत्वात्स्वाभाविककर्मणोपि हेतुरिति ध्वंसत्वपि नेन [illegible] नन्वनुभ [illegible]
णोविद्यानगृह्णीदर्शनादिरूपेणिभेदः

कथं यथोक्तं कर्मफलमविद्यावतां स्यादित्याशंक्याह यथा विनि म न्त्रैर्विधिमिथ्यर्थविद्यात्रागमन त्वाभति विद्यापाश्वेति सत्यामशंकावारयति सर्वाहीति कथमेतदवगम्यतेतत्राह यथेति मनुष्याणामविद्यावतां

यथा चैतन्न यथा च त्रयोवाव लोका इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नेनैवाप्यपशोरेवाविद्यावाश्च कृत्स्नोपसंहारा वापन्तिरिस्योतत्संक्षेपाद्दर्शितं सर्वाहीयमुपनिषद्विद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपक्षीणा यथा च पशुः शास्त्रास्यतथा प्रदर्शयिष्यामः यस्मादेवं तस्मादविद्यावतं पुरुषं प्रति देवाः ईशत इत्येवविभ्रकन्नम नशृहन्ते

यथाहवैबहवः पशवोमनुष्यंभुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषोदेवान्भुनक्ति

ननु नहि वै लोके बहवो गोऽश्वादयः पशवो मनुष्यस्वामिनं आत्मनोऽधिष्ठातारं भुञ्जः पालयन्ति पशुस्थानीयएकैकः सिद्धान्पुरुषो देवानेवानिति पिब्राह्यपलक्षणार्थं भुनक्ति पालयतीति तदुद्रादणोऽन्योन्यमनोमणते ... शितारो भूसारवाहनेषा स्तुतिनमस्कारेत्यादिना ... सदनि श्रेयसवतमस्तं फलं प्राप्स्यामी देवमभिसंधि

यद्युक्ते स्थिते फलितमाह तस्मादिति तत्र प्रमाणान्तरेण जरं स्वावकमुष्यापयतीत्येतदिति किञ्चिदविदः देवादिपालनमित्याशङ्क्यावाक्यतात्पर्यमाहेमेदं द्रादणइति अभिसंधिरविद्यावतः पुरुषस्येतिशेषः

...स्मिन्नात्मादिज्ञानप्रमादापत्त्यात् तद्वेति मनुष्याणां पशुभावाद्युत्थानं न प्रियं देवानामिति तिष्ठितेन
...पशुपतित्वज्ञानेनतः देवा विघ्नं कुर्वन्तीत्याह तस्मादिति न तु विद्यादोषलभ्यत्वं कथं च मे स्फुटं मनुष्याणा
मु...नमृष्यन्तीत्यत्र प्रमाणमाह यथा चेति तेषां ब्रह्मविद्यायाः केवल्याप्तिः हरणमनिष्टमिति भावः

...पशुमनोरथ एकस्मिन्नेव पशावादीयमाने व्याघ्रादिना ...प्रमाणेन महदप्रियं भव
...थानहूपशुस्थानीयाणां कस्मिन् पुरुषे पशुभावाद्युत्तिष्ठत्यप्रियं भवतीति किं चित्रं देवानां बहुपश
...त्वकृ...विनः तस्मात् देषां देवानां तन्न प्रियं किं तत् यदेतद् ब्रह्मणस्तत्त्वं कथं च न मनुष्या विदुः

...स्मिन्नेव पशावादीयमाने अप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुः ९

...नीयः तथा तस्मरणमनुगतेनास्तु भगवतो व्यासस्यापि यावद्धि हि कोऽपि परे च लोकः समाहृत
तन्नेतदिष्टं देवानां मसेरुपरिच तेनमिति अतो देवाः पशूनिव त्याप्राणिभ्यो ब्रह्मविज्ञानाद्धि प्रमा
...र्येति अस्मदुपभोग्यतात्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति मनुमुमोचयिषन्तीनं श्रद्धादिभियोक्ष्यन्ति एमम

...देवानां मनुष्येषु ब्रह्मज्ञानस्याप्रियत्वेऽपि किं स्यादिस्याशंक्याहात इति तेषां विघ्नाचरणमभिप्राय
माह ...मिति न हि देवो द्विरूपहतानां मनुष्याणां मुमुक्षेव न संपद्यत इत्याशंक्याह ...ति एम,

[illegible] नदेवादङ्गमादापरस्तेनिप सुपालवत पंहि [illegible] रक्षितमिच्छंतितु आसंयोजयंतित्तमिति नहि श्री

[illegible] दितिसर्वाने वदेवानानुगृह्णतीत्याशंक्याह विपरीतेमिति देवताप्रणङ्मुख्यनमुमोचयिषंतीतिपाव १

न संप्रतिदेवाप्रियवाक्येन ध्वनितमर्थमाह तस्मादिति अविद्वत्सुमनुष्येषुदेवादीनां स्वातंत्र्यात् एव कृतार्थः

[illegible] दि प्रधानस्तदा धनपरः सन्देवादिनांप्रियःस्यात्तद्विपक्षस्यमुमुक्षोर्विफल्यादित्यर्थः तस्मीति

नाणीनमस्कारादिभिस्तस्मान्मुमुक्षुर्देवाराधनपरः अद्वाभक्तिपरः प्रणोपोक्षमादीस्याद्धि

श्राणिप्रतिविद्याप्रतीतिकाङ्क्षेतस्मादर्शितंभवति देवाप्रियवाक्येन एमएम

निषप श्रुतप्रसादासादितवैराग्यः सर्वाणिकर्माणिसंन्यस्यविद्याप्रापकश्रवणादिकंप्रत्येका

ग्रमनाः स्यादित्याहाप्रमादीति श्रवणादिकमनुतिष्ठन्नपिवर्णाश्रमाचारपरोभवेदन्यथाविद्या

[illegible] सत्प्रणोफलेप्रतिबंधसंभवादित्याशयेनाह विद्याप्रतीति भयादिनिमित्ताध्वनेर्विहतिः कातुर

तानिपथाःहकातुःक्रियांविकरोणःशोकभीत्यादिभिध्वनेरितितथाकाङ्क्षाकाएवश्रमेःस्वरकंपेनभयमुप रम

लक्ष्यदेवादिभ्जनेकल्पनेनात्तापमित्याह काङ्क्षेति॥ १०८

ब्रह्मसंडिकामि छं आ आपब्रह्मवाऽइमित्यादिवाक्यस्यातीतेनसंबंधंचकुर्वन्तं कीमिषनि सर्वमितर [illegible] गाह आच
शब्दोब्रह्मविद्याविषयत्वादाहुरित्यादिनोक्तमनुवदति नतसवेति अथवा दत्तद्योपोदेवानामित्यादिःलवधा [illegible]
ससर्वोपनिषत्फलेनसाध्यसाधनत्वमधिकारित्वाश्रयाश्रयित्वमेकेनविषयविषयित्वमितिविभागः अविद्या
दर्शकवंयवलविद्यापाश्रेति संसारस्याधिकारःप्रदर्शितस्यादिरितियावत् यथापशुरित्यादिनोक्तमनुभाषते
ति अविद्याधिकारःसप्तम्यर्थः नत्वविद्याकार्यप्रपंचयितुम अपशोषप्रदर्शितिरिति [illegible]
तेएषोरष्टिप्रकटनायतदेहुहोतास्मान्नाक्तनवाक्यमिसाकांक्षापूर्वकमाह किंपुनरिति ब्रह्मवाऽइमित्यादि
वाक्यमिदमापरामृश्यते वर्णानेवविशिनष्टि पङ्क्तिभिरिति येनितिभिर्ब्राह्मणादिभिःसचहूसुकमसअपमविद्वान
[illegible]नःशास्त्रार्थआत्मेत्येवोपासीतेतितस्यचआविर्भावितस्याथवारेमनदाहुयद्ब्रह्मविद्ययेत्यादिनास
बंधप्रयोजनेअभिहितेअविद्यापाश्रसंसाराधिकारित्वमुक्तं अथयोन्यांदेवतामुपास्तइत्यादिनातत्रानिर्द्धार
णीयपशुवद्देवादिकर्मकर्तृत्वमतयापरतंत्रत्वमुक्तं किंपुनर्देवादिकर्मकर्तृत्वनिमित्तंवर्णाश्रमाश्रमा [illegible]
कं वर्णाद्यस्यतत्रऽइमारभ्यते पङ्क्तिभिःसंबंधंयुक्तमेतयपरंतत्रावाधिकतःसंसारित्वंतस्येवाध्यस्यप्रदर्शनाना
[illegible]सर्गानंतरंद्वादिसर्गोनोक्तःश्रेहसुसर्गःप्रजापतेःसृष्टिपरिपूर्णतायप्रदर्शितःअपरंदादिसर्गानंतरंवद [illegible]
त च्छेयत्वादि [illegible] हुसएवाभिधीयते विशेषःकर्माधिकारहेतुप्रदर्शे नाय [illegible]
कंनःपशुरिवसंसरतीतिपशुनिदर्शनस्य जोप्रसिद्धं।तानिनिमित्तानिदर्शयितुमुत्तरवाक्यप्रवृत्तमित्य [illegible]
येसाम्यमथस्त्विसत्रानुग्राहकदेवतासंसर्गप्रक्रम्याग्नेरेवसृष्टिरुक्तानेन्द्रादीनामतत्तुअविद्याप्रस्तुत [illegible]
अनेनत्रकःश्रुतेरभिप्रायस्तत्राहेत्यादिनि पूर्वमग्निसर्गानंतरमिन्द्रादिसर्गोवाच्योपिनोक्तःफलाभावादि [illegible]
दुपलक्षणंवर्णाद्यभिमानिनःकर्माधिकारिनिरिसेतस्यार्थस्यप्रदर्शनार्थंतदाविद्यात्त्विलक्षणासमुत्यादानस्तथःआग्रहा
[illegible]हितहुत्वेववाच्योविशेषाभावादित्याशंक्याहाग्निरितीति प्रजापतेःसृष्टिप्रतिपत्त्यर्थसृष्टिस्तनत्रात्कांइंद्रादिसर्गोपिता
देवचायोन्यथाभ्युपूर्वेरित्याशंक्याहामेवेति नहितत्त्वोक्तस्यपुनःस्यादवोक्तिःपुनरुक्तेरित्याशंक्येनभाराधोमात्वेनोक्तस्या

संगतिमुक्त्वा वाक्यमादाय व्याचष्टे ब्रह्मेति अग्रेक्षत्रादिसर्गात्पूर्वमिति यावत् वैशब्दस्यावधारणार्थत्वं वदन् [illegible]
वाक्यार्थोक्तिपूर्वकमेकमित्यस्यार्थमाह इदमिति द्वितीयमवयवं व्याचष्टे नासीदिति कथं तर्हि तस्य कर्मा

ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्यदग्निः सृष्ट्वा अग्निरूपापन्नं ब्रह्म ब्राह्मणजात्यभिमानात् इदं सर्वमभिधीयते
वै इदं क्षत्रादिजातं ब्रह्मेत्यभिन्नमासीदेकमेव नासीत्क्षत्रादि [illegible] भेदस्तु इदं क्षत्रादिपरि[illegible]

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सन्न व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं [illegible]

त्वपि क्षत्रादिसृष्ट्यभावान्न व्यभवन्न विभूतवत् कर्मणे नालमासीदित्यर्थः ततस्तद्ब्रह्म ब्राह्मणाभिमानमत्य
कर्तव्यमिति ब्राह्मणजातिनिमित्तं कर्म विकीर्षात्मनः कर्मकर्तृत्वविभूतये श्रेयोरूपं प्रशस्तरूपम
सृजत जातिविशेषेणात्मन एव विनिःसृतत्वात्सृष्टवत् क्षत्रियजातिः [illegible]

नुष्ठानसामर्थ्यसिद्धिरित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यं व्याचष्टे तत इति तदेव ब्रह्म एव क्षात्राद्ब्राह्मणरूपतः किं [illegible]
पुनरिति

तद्यथेत्यादिवाक्यार्थविस्तरेणोक्त्वा कृतं कीर्तयति परिसमाप्तेति ब्रह्मविद्या परिसमाप्ता चेत्किमुन स्थंथने ह स्तोका [illegible]स्या इति [illegible]मिति प्रवर्ग्यप्रकरणस्था मात्माख्यायिका परामृशति आनीते दध्नेन माधिश्वादिना ब्राह्मणेनेति शेषः तदेतदृषिरित्यादेस्तात्पर्यमाह तस्या इति तद्वां नरेत्यादिरेको मन्त्रः आथर्वणायेत्यादिः परः मन्त्रब्राह्मणाभ्यां वक्ष्यमाणरीत्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वे किं सिध्यतीत्याशङ्क्याह एवं हीति तस्या मुक्तिसाधनत्वदर्शनेन स्फुटयति [illegible]ति केन प्रकारेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वं तत्राह अपि वेति अपि शब्दस्तावत्क ब्राह्मण

[illegible]रिसमाप्ता ब्रह्मविद्या अमृतत्वसाधनभूतायां मैत्रेय्यपि एषा वत्स्यामि तोरं पदे वभगवानमृतत्वसाधनं वेदन वदेति तस्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं पमाख्यायिकानीता तस्या आख्यायिकायाः संक्षेपतो ऽर्थप्रकाशनार्थो मन्त्रो भवति तस्मादिह मन्त्रब्राह्मणाभ्यां स्तुतत्वादमृतत्वसर्वाप्तिसाधनत्वं ब्रह्मविद्यायाः प्रकरिष्यतां अभा गे ऽपनीतं भवति कथा आदित्य उद्यं स्वर्गं तमोपनयतीति तन्नद्धत् अपि चैव स्तुता ब्रह्मविद्या इन्द्रा रक्षितास्ताः प्राणाद्वैरपि [illegible]स्मादश्विभ्यामपि देवभिषग्भ्यां महद्रक्षिता विद्या महता यासेन पात्रा ब्राह्मण स्याशिरश्छित्वाश्वीयं शिरः प्रतिसंधाय तस्मिन्निन्द्रेण छिन्ने पुनः स्वशिर एव प्रतिसंधायते तेन ब्राह्मण स्वशिरसैवोक्तः शेषा ब्रह्मविद्याश्विना तस्मान्नातः परतरं किं चित्पुरुषार्थसाधनं तत्भूतं तस्मादिन्द्रा द्रक्षितेर्ण्यमाना ब्रह्मविद्या सर्वपुरुषार्थानां कृतं हिंसा पुनः [illegible]तिलोके सिद्धं मन्त्रकर्मभिः साध्यते नाशापिनाशस्यामृतत्वस्य तदिदममृतत्वं केवलयात्मविद्यायाः कर्मनिरपेक्षया

संभावनार्थः मन्त्रद्वयसमुच्चयार्थश्चशब्दः एवं शब्दः सूचितं स्तुतिप्रकारमेव प्रकटयति यः इन्द्रेति तस्याः प्राप्त्यर्थं हेतुमाह [illegible]मादिति महतामायासस्फुरयति ब्राह्मणस्यैतिकृतार्थेनापीन्द्रेण रक्षितत्वं विद्यायाः [illegible] च फलितमाह [illegible]मादिति न केवलमुक्तेनैव प्रकारेण विद्या स्तूयते किं तु प्रकारान्तरेणापीत्याह [illegible]
तदेवप्रकारान्तरं प्रकटयति सर्वेति केवलयेत्यस्य व्याख्यानं कर्मनिरपेक्षयेति १७१७१३७१७१५

क्तः एष सर्वात्मभावस्यान्तीयैनैकवाक्यत्वं निर्दिष्टमिति यदुक्तमिति सर्वात्मभावे विदुषः सप्रपंचत्वं स्यादित्याशंक्याह स एव
मइति सर्वेणकल्पितेन द्वैतेन सहितमधिष्ठानभूतं ब्रह्मप्रत्यग्भावेन पश्यन्विद्वान्सर्वोपाधित्वरूपेणावस्थितः सर्वो भवति
तदेवं कल्पितं सप्रपंचत्वमविद्वद्दृष्ट्या विदुषो भीष्टमित्यर्थः विद्वद्दृष्ट्या तस्य निष्प्रपंचत्वं दर्शयति निरुपाधिरिति निरुपा
ध्यावेशात् प्रत्यग्गोचरत्वे ब्रह्मणः सप्रपंचत्वमविद्याकृतं निःप्रपंचत्वं तात्त्विकमित्यागमार्थो विरोधकः कथं
तहिं तार्किकमीमांसकाद्यशास्त्रार्थविरुद्धं पश्यतो ब्रह्मास्ति नास्तीत्यादिविकल्पं तो मोमुह्यते तत्राह नमेनमि
ति ब्रह्मविद्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति स एष सर्वात्मभावो आत्मानः सम्यग्विद्वान् ब्रह्मवित्सर्वात्मा
भवति सर्वो भवति निरुपाधिनिरुपाख्योऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनोऽजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोऽचलोऽनं
तस्तस्य स्थूलोऽनण्वह्रस्वोऽविशेषणो भवति तमेतमर्थमजानन्तस्तार्किकाः केचन पण्डितंमन्याः शास्त्रागमार्थविरुद्धं शास्त्रं
विरुद्धं मन्यमाना विकल्पयन्तो मोहमगाधमुपयान्ति तमेतमर्थमजो मन्त्रा वानुवदन्ति अनेजदेकं मनसो जवीयस्तदेज
ति तन्नैजतीति तथा चैनं निर्णयकं पश्यतामपरं तापरममिति किंचित् एतत्साम गायन्नास्तेऽहमन्नमित्यादि तथा चैव छांदो
ग्ये जक्षन् क्रीडन् रममाणः स यदि पितृलोककाम सर्वगंधः सर्वरसः यः सर्वज्ञः सर्ववित्सत्यादि आथर्वणिकेच दहरम्
इतिहासे अहं क्रतुरहं यज्ञः पिताहमस्य जगतो नानाद्वितीयं सवितुः पश्यन्तं सर्वेषु भूतेषु विभक्तं विभक्तेषु इति
नित्यं विद्वानेव सर्वात्मा मार्थो विरुद्धमिव प्रतिभान्तं मन्यमानाः सत्सामर्थ्यादर्थं निर्णयाय विकल्पयन्तो
मानास्तात्पर्यं कतोऽकर्तामुक्तो बद्धः संसारी को विज्ञानमानन्दरूपस्तो न विकल्पयन्तो न परमार्थं गच्छन्त्यविद्यायाः
रूढधर्मदर्शिनाः सर्वत्र समानतयैव भुसाचार्यदर्शितमार्गानुसारिणस्त एवाविद्यायाः पारमधिगच्छन्ति तरन्ति
स्मान्मोहसमुद्रादगाधादुत्तरन्ति ते न रेखबुद्धिकौशलानुसारिणः ॥ २५ ॥ इति वादिमोहस्यात्मज्ञानमूलमुक्त्वा
तेजस्यरणे हेतुप्रमाणमाह नमेनमित्यादिना नैतिरीयश्रुतावादित्ये नाहमन्नमन्नमदन्नम भीषादित्युक्तं छांदोग्यश्रु
तावादित्यश्चैनस्स कामः सत्यसंकल्पो विजरो विमृत्युरित्यादि गृहीतं श्रुतिसिद्धे द्वैतरूपो स्मृतिमपि संवादयति तथेति पूर्वोपदर्श
नागमार्थविरोधसमाधानेन विद्यमानेऽपि तत्त्वज्ञानात् हृदि भ्रान्तिरिव परिहरतो तस्मादिति विकल्पमेव स्फुटयति अस्तीति
सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु आम्नायेन निपातयन् के नहि पारब्रह्मविद्यायाः समधिगच्छन्ति तत्राह तस्मादिति ब्रह्मज्ञानफलमाह नान्यो

वृत्तमनूद्योत्तरग्रंथमवतारयति परिसमाप्त इति यस्य शास्त्रस्यार्थो विषयप्रयोजनाख्यो ब्रह्मैकत्वलक्षणोऽनतिप्रयो ऽयं प्रकृतस्तस्यार्थो यथोक्तन्यायेन निर्द्धारित इत्यनुवादार्थः सर्वात्मभूतत्वस्य पादिवत्कल्पितानामसर्वेषामात्म

परिसमाप्तः शास्त्रार्थो यदर्थः प्रकृतस्तस्मिन्नेतस्मिन्सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वात्मनि सर्वं जगत्समर्पितं मित्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता इति प्रसिद्धः यदा

तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥

येतस्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि सर्वे देवा अग्न्यादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वे प्राणा वागादयः सर्व एत आत्मानो जलचन्द्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवेशिनो ऽविद्याकल्पिताः सर्वं जगदस्मिन्समर्पितं

भावेनस्थितत्वात्सर्वं ब्रह्मान्दूपत्वं सर्वात्मत्वं सर्व एत आत्मान इति चुनाभेदोक्तिः आत्मैकस्य कथं स्त्रीपत्ना आशंक्याह जलचन्द्रवदिति शरीरानुभागस्य संपिंडितमर्थमाह सर्वमिति

उक्तमात्मशब्दार्थमनूद्य सर्वेषामित्यादिवाक्यं व्याचष्टे तस्मिन्निति अविद्याकृतः कार्यकरणसंघातस्तदुपाधिनाऽनुप्रविष्टो जीवे
तस्मिन्परमार्थात्मनि ब्रह्मणि ब्रह्मविद्यया प्रवेशिते सतीति स एवायमात्मा यथोक्तविशेषणः सर्वैरूपास्यः सर्वेषां भूतानामधि
पतिरिति संबन्धः आत्मेत्येतत्पदमादाय तस्य वाच्यमर्थमाह सर्वेषामिति तस्यैव विवक्षितोऽर्थः सर्वैरुपास्य इत्यतः स्वातन्त्र्यम
तिरेकद्वारा स्फोरयति सर्वेत्यादिना सर्वेषां भूतानां राजेत्येतावतैव यथोक्तार्थसिद्धौ किमित्यधिपतिरिति विशेषणमित्याशं
क्याह राजत्वेति राजत्वजातिमात्रं कालोपिकृत्रिमं दृष्टं तत्परिपालनादिव्यवहारवानित्यपलक्षणं न पुनस्तस्य स्वातन्त्र्यं अरा
जपरतन्त्रत्वमस्मिन्नतोऽव्यवच्छेदार्थमधिपतिविशेषणमित्यर्थः राजाधिपतिरित्युभयोरपि मिथो विशेषणविशेष्यत्वम्

अस्मिन्नविद्याकृतकार्यकरणसंघातोपाधिविशिष्टे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते स एव मुक्तोऽनन्तरोऽबाह्यः
कृत्स्नः प्रज्ञानघनभूतः सर्वेषां भूतानामयमात्मा सर्वैरुपास्यः सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां स्वतन्त्रो न कुमा
त्यवत्किं तर्हि सर्वेषां भूतानां राजा राजत्वविशेषणमधिपतिरिति भवति कश्चिद्राजोचितवृत्तिमाश्रित्य
राजा न त्वधिपतिरतो विशिनष्ट्यधिपतिरिति एवं सर्वभूतात्मा विद्वान्ब्रह्मवित्मुक्तो भवति यदुक्तं ब्रह्मवित्,

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा

पास्र्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति इदं तदाख्यानं तदेवात्मानमेवावेत्तद्ब्रह्म
तेनासावधिगमापि प्रोक्ता तामेतामेकत्वविज्ञानसमाप्तिं मध्वाभ्यां मधुब्राह्मणे न दर्शितं तथा तस्माद्ब्रह्मवित्त्वा
नाद्येवं लक्षणान्तमेव पूर्वं ब्रह्मैवासदविद्यया ब्रह्मासीत् सर्वमेव च सत्सर्वमासीत् तावदविद्यामस्माद्ब्रह्मत्वात्
निरस्तकस्य ब्रह्मविद्ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभवत् सर्वः सन्सर्वमभवत् ॥ अभिप्रेतवाक्यार्थं निगमयति एवमिति उक्तस्य

विद्याफलस्यानुवादेनैकवाक्यत्वमाह यदुक्तमिति तदेव व्याख्यानं स्फोरयति सर्वमिति मैत्रेयीब्राह्मणोक्तं
एतावदित्यतः एवमित्यस्यार्थं कथयति यथेति मधुब्राह्मणे पूर्वब्राह्मणेऽपि चोक्तं तस्मै तन्निश्चयवत्त्वादि तयोः संग
त्या विद्वान् ब्रह्माभवदिति संबन्धः ननु मोक्षावस्थायामेव विदुषो ब्रह्मत्वमपरिच्छिन्नत्वं च न प्राग्भावविद्याव
स्थायामित्याशङ्क्याह ब्रह्मेत्यादिना समानाधिकरणपञ्चमीत्रयं एवं लक्षणात् अहं ब्रह्मास्मीति निश्चयवत्त्वादित्यर्थः
तत्त्वसाक्षात्कारादिति यावत् अब्रह्मत्वादिधीध्वस्तिर्हि कथमित्याशङ्क्याह तोत्विति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बृ॰भा॰ परमात्मानंब्यावर्त्तयति सर्वभूतेति यतनंयवतिष्ठन्नति कार्येति यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थविषयमाह ॥तिम्

२२२ स्मिति यश्चायमध्यात्ममित्यादिकिमितिनोक्तमित्याशंक्याहैकदेशेनेति अन्नेत्यत्रापर्यायोक्ति यश्चायमात्मेत्य

सर्वभूतदेवतागणविशिष्टः कार्यकरणसंघातः सोयमात्मेत्यच्यते तस्मिन्नस्मिन्नात्मनितेजोमयोमृ

तमयः पुरुषोअमृतरसः सर्वात्मकोनिर्दिश्यते एकदेशेनतुपृथिव्यादिषुनिर्दिष्टोत्राध्यात्मविषयः॥

अयमात्मासर्वेषांभूतानांमध्वात्मनःसर्वाणिभूतानिमधु यश्चायमस्मिन्नात्मनितेजो

योमृतमयः पुरुषोयश्चायमात्मातेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्म

१५ सर्व १४

वात्मनिनिर्दिश्यते पक्षपरिशिष्टोविज्ञानमयोयदर्थोयंदेहलिंगसंघातःआत्मासयश्चायमात्मे

ते१४ तस्मिन्नात्मनिपरिशिष्टोविज्ञानमयोयोपर्यायेप्रवेशितःसोयमात्मा

स्यार्थमाह सर्वत्वेति सर्वायमात्मेत्यस्यार्थमाह यस्मिन्निति परिशिष्टःपूर्वेषुपर्यायेषु अनुपदिष्टः

योयश्चायमात्मेत्यक्तोविज्ञानमयोयस्मिन्नात्मनि बिल्वदृष्टांतवशात्प्रवेशितस्तेनदर्शनात्

सर्वगतोविद्वानात्मशब्दार्थस्ततः

कथंपुनरेषाजातिःसर्वेषांभूतानांमधुभवतित्यत्राह नन्वेति भोगभूमिःसम्पूर्णपंचःपञ्चायमभिमन्निमादिवावबहु
यस्यविषयभेदंदर्शयति नन्वेति व्यवहारभूमाविति यावत् धर्मादिवदित्यपरथंःनिर्दिष्टःस्वशरीरनिविष्टजातिः
ध्यात्मिकी [illegible] शारीरान्तराश्रितानानुवाद्यैतिभेदःचस्कन्तस्तन्नोभयथात्वभिराभिप्रस्यनिर्देशभागीत्यकतम

सर्वोमजातिविशेषेणासम्प्रकल्पोभवतिसजातिविशेषोमानुषादिःनत्रमानुषादिजातिविशिष्टाएवसर्वे
प्राणिनिकायाःपरस्परोपकार्योपकारकभावेनवर्तमानादृश्यन्ते अतोमानुषादिजातिरपिसर्वेषांभूता
नामधु नत्रमानुषादिजातिरपिवाह्याध्या · त्मिकीचेस्कभयत्रानिर्देशभाग्भवतीत्यत्र १३ प्रसक्तका

इदंमानुषंसर्वेषांभूतानांमध्वस्यमानुषस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्मानुषेतेजोमयोमृ
तमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंमानुषस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदं
सर्वं १३

येकरणसंघातोमानुषादिजातिविशिष्टःसोयमात्मासर्वेषांभूतानांमधु नत्वयंशरीरशब्देननिर्दिष्टः
पृथिवीपर्याय एवनपार्थिवांशस्यैवतत्रग्रहणादिहतुसर्वात्मापत्यत्त्वभिताध्यात्माधिदेवादिसर्वविशेष

निर्मपर्यायमवतारयति यस्त्विति आत्मनः शरीरात्मत्वात्पुनरुक्तिरनुपपन्नेतिशंकते नन्विति अत्रयत्राव्य
विविक्तत्वेनपर्यायद्वयमपुनरुक्तमितिपरिहरति नेत्यादिना

बृ॰भा॰ इदं सत्यमित्यस्मिन् पर्याये सत्यशब्दार्थमाह यथादृष्टेनेति सोयं सत्यशब्दो धर्मोदाहरणार्थः ह्यपोशप्रक[illegible]
२२१ विभिद्यमानविभज्यमानसामान्यरूप इति उभयत्रसमवेतत्वेन शब्दलक्षणत्वकारणत्वेनानुगतार्थः यश्चायमस्मिन्नि
त्यादिवाक्यस्य विषयमाह तत्रेति सत्योयमस्मादिवाक्यमिति शेषः यश्चायमध्यात्ममित्यादिवाक्यस्य विषय

यथादृष्टेनानुष्ठीयमानेनाचाररूपेण सत्याख्यो भवति स एव धर्मः सोपि द्विप्रकार एव सामान्यविशेष
रूपेण सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतो विशेषरूपः कार्यकरणसंघातसमवेतः तत्र य[illegible]ध्यात्मादिसम

१८ ॥ इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोमृतमयः पु
रुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोमृतमयः पुरुषोयमेव स योयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥ १२ ॥ स
वैं १२

येनैव वर्तमानक्रियारूपे सत्ये भवः सात्यः अध्यात्मं कार्यकरणसंघातसमवेतस्सत्ये ॥ [illegible]
सोनवाफ एवातीतिनिष्कर्षं तन एन १२ धर्मसत्याभ्यां प्रफलोपकार्यकरणसंघातविशेषः [illegible]

माह यथाध्यात्ममिति सत्यस्य पृथिव्यादौ कार्यकरणसंघाते च कारणत्वे प्रमाणमाह सत्येनेति १
नुष्ठितसत्यधर्मानुग्रहं सर्वे जातफललक्षणमित्यभिप्रेत्याह धर्मसत्याभ्यामिति ॥ १३ ॥

धर्मस्य शास्त्रैक गम्यत्वेन परोक्षत्वात्प्रत्यक्षोपमितिनिर्देशानर्हत्वमाशंक्याह आपमिति यद्यपि धर्मो प्रत्यक्षोपमितिनिर्देशा
नर्हस्तथापि पृथिव्यादेर्धर्मकार्यस्य प्रत्यक्षत्वात्तेन कारणस्याभेदोपचारिकमाद्यप्रत्यक्षधरादिवत्प्रत्यक्षवत्तस्य पुरे
शोपपत्तिरित्यर्थः कोसौ धर्मो यस्य प्रत्यक्षवद्व्यपदेश इत्यत्राह धर्म इति आत्माऽनन्तरोपलभ्यस्वरूपस्य जनकमित्यादि
विशेषः नहि तस्य प्रत्यक्षत्वात्तत्त्वोदनालक्षणत्वमित्याशंक्य गौणात्मगुणत्वाद्धर्मविशेषमभिप्रेत्याह श्रुतीति नहि
तस्यैव कार्यलिंगकमनुमानं सूचयति क्षत्रादीनामिति तत्रैवानन्तरं च पश्चात्तानां जगतरिति जगद्वैचित्र्यकारित्वं
अयं धर्मः पमितप्रत्यक्षोपि धर्मः कार्येण तत्प्रफलेन प्रत्यक्षेण व्यपदिश्यते यं धर्म इति प्रत्यक्षवद्धर्मस्याख्या
नः श्रुतिस्मृतिलक्षणः क्षत्रादीनामपि नियन्ता जगतो वैचित्र्यकृत पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात्प्राणिनिरत
स्थीयमानरूपश्चानेनापि धर्म इति प्रत्यक्षेण व्यपदेशः १२ तस्य धर्मस्याभेदेन निर्देशः कृतः शास्त्राचारलक्षणस्य

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो य
श्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं १२

हत्वभेदेन व्यपदेशः एकत्वेऽस्यापि दृष्टादृष्टभेदरूपेण कार्यारंभकत्वात् यत्तदृष्टोऽपूर्वाख्यो धर्मः स सामान्यविशेषा
त्मना दृष्टवद्रूपेण कार्यमारभते सामान्यरूपेण पृथिव्यादीनां प्रयोजको भवति विशेषरूपेण चाध्यात्मकार्यकरणसंघातकर्तृ धर्मभक्तः
संघातस्य च पृथिव्यादीनां प्रयोजकोऽयमस्मिन्धर्मे तेजोमयः तथाध्यात्मकार्यकरणसंघातकर्तृत्वेनाह पृथिव्यादीनि धर्मस्य प्रत्यक्षेण व्यपदेशः
धार्मः ॥ ॥ नन्वाह पृथिव्यादीनि धर्मस्य प्रत्यक्षेण व्यपदेशः

ननु धर्मस्य सामान्यविशेषात्मकत्वेन निपातन ननु एतदीयं व्याख्यानं तस्य धर्मः स त्व
त्वमाह कार्यमिति तेनानुष्ठीयमानाचारेण प्रत्यक्षेण धर्मस्य लक्षणत्वेन निपातन ननु कथमेकत्वे सति भरतः कि
ञ्चेति तस्य धर्मस्यारंभकत्वं वचनात्तयोर्भेदेनाप्रयोगाद्द्वयोपादानमनुपपन्नं अत आह सत्यमिति कथमेकत्वे सति भरतः स्वरूप
रित्याशंक्याह दृष्टेति अदृष्टेन रूपेण कार्यारंभकत्वं प्रकटयति फलमिति सामान्यात्मना रम्भकत्वमुदाहरति साधारणः
णेति विशेषात्मना कार्यारंभकत्वमाह किं विशेषति धर्मस्याद्यभेदादुक्तो तयोर्मध्ये प्रथममधिकृत्य पञ्चसु स्यादित्याशं
क्याह तथेति द्वितीयविषयीकृत्याध्यात्ममित्यादि प्रश्नमित्याह तथेति एवमग्रेऽपि

बृ॰भा॰ दिक्षु अवस्थितं मानसं चन्द्रे दर्शयति चन्द्रेति चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशदिति श्रुतिमनुसृत्याह अध्यात्ममिति चन्द्रदृष्टे[illegible]
२२७॰ तोपि मधुत्वमाह विद्युदिति अध्यात्मं तैजसस्त्वस्यार्थमाह त्वगिति यजन्योपि विद्युदादिवत्सर्वेषां भूतानां मधु भवतीत्याह[illegible]

कथावचनं अध्यात्मं मानसः ७ कथा विद्युत्त्वक् तेजसि भवस्तैजसोऽध्यात्मं ८ तथा स्तनयित्नुः शब्दे भवन्[illegible]
सौवरोपि तथापि स्वरे विशेषतो भवतीति सौवरोऽध्यात्मं ९ तथाकाशोऽध्यात्मं हृदयाकाशः ॐ आकाशं[illegible]

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिंश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
यमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ७ इयं विद्युत्सर्वेषां
भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायम-
ध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ८ अयं स्तनयित्नुः सर्-
वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरु-
षो यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्वं ९ अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेद-
ममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं १०

शिआदयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकरणसंघातात्मनोपकुर्वन्तो मधु भवन्ति प्रतिशरीरिणमित्य-
तैतेषु फलकाः शरीरिभिः संबध्य मानाम धुत्वेनोपकुर्वन्तीत्याह आकाशमिति इदमारभ्यते १० ततोपमत्र[illegible]

शब्दे इति अध्यात्मं शाब्दः सौवरस्त्वस्यार्थमाह शब्दे भवति यद्यप्यध्यात्मं शब्दे भवस्तथापि स्वरे
पि स्वरे विशेषतो भवतीत्यध्यात्मं सौवरः पुरुष इति योजना स्तनयित्नावुक्तमध्यात्माकाशं निर्दिशति तयोर्
योपात्तरं स्वतमनुद्योत्यापयत्याकाशं तावदिति प्रतिशरीरिणं शरीरिणां समवायः स्वकर्मिति यावत् ॥

पृथिव्यामप्सु चोक्तं न्यायमग्नावतिदिशति तथेति वाङ्मय इत्यध्यात्ममाह वाचीति अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति हि श्रुतेः य
ते अग्नावुक्तं न्यायं वायौ योजयति तथेति वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदिति श्रुतेः तत्र रूपमाश्रित्याह अध्यात्ममिति पृ
थिव्यादीनां तत्तद्वर्तिनां च पुरुषाणामेकवाक्योपात्तानामेकरूपमधुत्वमिति शङ्कां परिहरन्नवान्तरविभागमाह भूता
नामिति पृथिव्यादीनां कार्यत्वं तेजोमयादीनां करणत्वमित्यत्र सप्तम्यन्ताधिकारसंमतिमाह तथा चेति मधुत्वादिलक्ष

तथाग्निर्वागग्नेर्विशेषतो व्याख्यातः ३ तथा वायुः इत्यात्म प्राणो भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधुत्वं तत्तद्गतानां
तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारान्मधुत्वं तथा चोक्तं तस्यैवात्मा पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निरिति ४ तथादित्य

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय
मध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ३ अयं वायुः सर्वेषां भू
तानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ४ अयमादित्यः सर्वेषां भूता
नां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ५ इमा दिशः सर्वेषां भूतानां
मध्वासां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं श्रौ
त्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ६ ॥ मधु[illegible]

[illegible] प्रतिश्रवणवेलायां [illegible] मनः सन्निधि
धात्मं ५ तथादित्योऽपि मधु दिशां यद्यपि श्रोत्रमध्यात्मं तथापि शब्दः प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुत्कः ६
तोऽभवतीत्यध्यात्मं प्रातिश्रुत्कः प्रतिश्रुत्का याः प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुत्कः । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति
श्रोत्रे भूतेन भवतीति तथापि देवतामेदमाश्रित्याग्नावुक्तं न्यायं तस्मिन्नतिदिशति तथेति दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्निति श्रुतेः श्रोत्रमनदिशः
श्रुतिमाश्रित्याह [illegible] आदित्ये तन्न्यायं दिक्षु समर्पयति तथेति दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्निति श्रुतेः [illegible] तथा पोतास्मिन्नर्थे तत्र
मध्यात्मं तथा चाध्यात्मं श्रोत्रं स्वेनैव कर्णेन प्रातिश्रुत्कः इति विशेषणमित्याशङ्क्याह दिशामपि तथा [illegible]

१७भा० परस्परमुपकार्योपकारकभावे फलितमाह अग्निरिति अयोऽग्निः सर्वं जगदुच्यते उक्तं च यस्मात्परस्परोपकार्योपकारि
२१४ रकभूतमित्यादि भवत्वनेनन्यायेन मधुपर्यायेषु सर्वेषु कारणोपदेशो ब्रह्मोपदेशत्वं कथमित्याशंक्याह य
[illegible]दिति सप्रकृत आत्मैवापन्नं पौतमेदाभियोजना इदमिति ननु एकत्वमधिष्ठानविद्या[illegible]मृ[illegible]

आत्मैकैककारणपूर्वकता यस्मादेकस्मात्कारणादेतज्जातं तदेवैकं परमार्थतो ब्रह्मेत्युक्तो नामा
मयविकारो नामधेयमात्रं त्वेषां मधुपर्यायाणां सर्वेषामर्थः संक्षेपतः अयमेव स योऽयमात्मेदममृतम्

अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं १ इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपां सर्वा
णि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं रैतसस्तेजोमयो
ऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं २

यमात्मेति इदममृतं यन्मैत्रेय्यै अमृतत्वसाधनमुक्तं आत्मविज्ञानमिदं तदमृतमिदं तद्ब्रह्म यद्विज्ञाना
त्
या
ब्रह्मविज्ञानमपि विद्याविद्यास्थाने प्रवृत्तं तत्र [illegible] विद्या ब्रह्मविद्या स च्यवते इदं सर्वं यस्माद्ब्रह्मणो
विज्ञानात्सर्वं भवति तथा आपो अध्यात्मं रेतस्यपां विशेषतोऽवस्थानं २ [illegible]

इदं ब्रह्मेत्युक्तं चतुष्पा[illegible] पिण्डानमिदं शास्त्रार्थः तृतीये च तस्य प्रकृततत्त्वदर्शयति यद्विमयानि
सर्वमित्यत्र ब्रह्मज्ञानमिदमुक्तं सर्वं तच्चाग्निसाधनमित्यादि तत्र तदेतत्स्पष्टयति यस्मादिति यथा पृथिवी
त्वेनाख्याता तथा आपोऽपि व्याख्येया इत्याह तथेति रेतसदेतिविशेषणस्यार्थमाह अध्यात्ममिति
योरेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशदिति हि श्रुतत्वात्

एतद्दर्शयति [illegible]थापीति श्रवणादेर्विधेयत्वे अविधेयत्वेऽपीति निपातः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणोपरतमननस्य ८...सद
लब्धं मननं न विधिमपेक्षते यथा तर्कितो मतस्तत्त्वं न तथा नसनको गमाभ्यां निश्चितस्योपपसामर्थ्यादेव निदिध्यासनसिद्धेर्न
दर्शनविद्यानपेक्षतमेवेत्यर्थः श्रवणादिविद्यानपेक्षत्वे फलितमाह तस्मादिति इति परकीयमाख्यानमयुक्तमितिशेषः
सिद्धान्तेऽपि श्रवणादिविद्याभ्युपगमात् कथमित्थं परकीयं प्रस्थानं प्रत्याख्यातमित्याशङ्क्याह सर्वथापीति तद्धेतुः
भ्युपगमेऽपीति निपातः एवं सङ्गतिं ब्राह्मणस्योक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति इयमित्यादिना यदर्कं मध्वित्यधीतमधि तद्धेतुः

[illegible]थापि तु यथागमेनावधारितं तर्केण तस्यैवमन्तव्यं यथा तर्कितं तोमननं स्यात् कोगमाभ्यां निश्चितस्य तथैव नि
दिध्यासनं क्रियते इति पृथक् निदिध्यासनविधिरनर्थक एव तस्मात् पृथक् प्रवरणं निमङ्गोतर्थः । इत्यस्य दर्शनाय मः
वणमनननिदिध्यासनानामिति सर्वथापि तत्थायद्वयस्याथों शिम्न ब्राह्मणे उपसंहृयते इयं पृथिवीत्यादि ह्यस्य
षां भूतानां मधु सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां भूतानां प्राणिनां मधुकार्यं मधिव मधु यथैकोमधुपूपोऽनेकैर्मधुकरैः

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः

र्निर्वर्तितः एवमियं पृथिवी सर्वभूतैर्निर्वर्तिता तथा सर्वाणि भूतानि पृथिव्याः पृथिव्या अस्या मधु कार्यं किञ्च य श्चायमस्यां
स्यां पृथिव्यां तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयोऽमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरः शरीरे भवः पूर्ववत्
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः स च लिङ्गाभिमानी स च सर्वेषां भूतानामुपकारकत्वेन मधु सर्वाणि च भूतान्यस्य म
धुशब्दसामर्थ्यात् एवमेतच्चतुष्टयं तावदेकं सर्वभूतकार्यं सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्यं ॥ तिं पश्यति तत्त्वेन मधु
मधुद्वयमेव किन्तु मधुत्वं न स्यादित्याह किञ्चेति पुरुषशब्दस्यान्वयं विषयत्वं वारयति सर्वेति तस्य पृथिवीत्वं मधुत्वं
[illegible]स सर्वेषामिति सर्वेषां च भूतानां प्रतिमधुत्वं दर्शयति सर्वाणि चेति तत्राद्यमेव मधु द्वयं कृतमस्मत्तं तन्मधु रूपाः
त्वकल्पितं तु कल्पकाभावात् आह चात्वेति प्रथमपर्यायार्थमुपसंहरत्येवमिति पृथिवी सर्वाणि भूतानि पा
ः पुरुषः शा रीरश्चेति चतुष्टयं एकं मध्विति शेषः मधुशब्दार्थमाह सर्वेति आप इति पृथिव्याः दिमि[illegible]

कथंहेत्वसिद्धिशंकोद्भिद्यतेतत्राह यस्मादिति तस्मात्तथाभूतं भवितुमर्हतीति उत्तरत्रसंबंधः अन्यान्योपकार्योप
पकारकभूतं जगदेकेनेत्यानुविद्धमेकप्रकृतिकं तेत्यत्रव्याप्तिमाह यच्चेति दृष्टंस्वप्रादीनिपाणः दृष्टांतं
दृष्टमर्थंदार्ष्टांतिके योजयति तस्मादिति तच्छब्दार्थंस्फुटयति परस्परेति तत्कभूतमित्येककारणकं प्रक्रान्त
दितिगृह्यते विमतमेककारणकं परस्परोपकार्योपकारकभूतत्वात्स्वप्नवदित्यर्थः हेत्वसिद्धिर्नास्ति जगतः
परस्परोपकार्योपकारकभूतमित्याशंक्याहेवहीति हेत्वसिद्धिशंकापरिहर्तुं ब्राह्मणमिति संगतिमन्त्रः

तस्मात्परस्परोपकार्योपकारकभूतं जगत्सर्वं पृथिव्यादि यच्चलोके परस्परोपकार्योपकारकभूतं तत्
एककारणपूर्वकमेकसामान्यात्मकमेकप्रलयं च दृष्टं तस्मादिदमपि पृथिव्यादिलक्षणं जगत्परस्परोप
कारकमेककारणं तत्तथाभूतं भवितुमर्हतीत्येष ह्यर्थोऽस्मिन्ब्राह्मणे प्रकाश्यते अथवा आत्मैवेदं सर्वम्
इति प्रतिज्ञातस्यात्मनोऽमृतत्वं हेतुमुक्त्वा पुनरागमप्रधानेन मधुब्राह्मणेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य नि
गमनं क्रियते तस्माद्धि नैयायिकैरुक्तं हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति अन्येऽप्या
तं आदुन्दुभिदृष्टांताच्छ्रोतव्याद्यागमवचनं प्राक्तत्र ब्राह्मणान्मतव्याख्यैव उपपत्तिप्रदर्शनेन मध
ब्राह्मणेनानुनिदिध्यासनविधिस्त्व इति

ब्राह्मणांतरे गतामाह अथवेति प्रतिज्ञाहेतूक्रमेणोक्ताहेतुसहितस्य प्रतिज्ञातार्थस्य पुनर्वचनं निगमनं
तत्र तार्किकसंमतिमाह तस्माद्धीति भत्रैप्रपंचानां ब्राह्मणारंभप्रकारं मतं वदत्स्वमतमाह इदमित्यादिना
प्रारब्दुन्दुभिदृष्टांतादागमवचनं श्रोतव्यस्त्वातत्कश्रवणनिरूपणार्थं दुन्दुभिदृष्टांतादारभ्य मधुब्राह्मणा
त्प्रागुपपत्तिप्रदर्शनेन मंतव्यस्त्वात्कमनननिरूपणार्थमागमवचनं निदिध्यासनं त्व ब्राह्मणांतरेण
ह्यमित्यर्थः

पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति मात्केवलमिति केवलत्वायात्मए कर्मनिरपेक्षमिति तज्ज्ञानमात्मज्ञानममृत-
मिति संबंधः तत्तो निर्णीतं कांक्षतां सिद्धमिति निश्चयकार्यार्थः आत्मज्ञानं च समस्यासितमात्मैवेति निर्णीयते तु निशामहे सर्वेति तन्
कृतमतो निराकांक्षं समर्पितं निबिडं तेषामंतरसंभवादन आहात्मनिवेति नवा अरे पत्युः कामायेत्युक्तं स्मारयति॥
आत्मावेति तस्यनिरतिशयप्रेमास्पदत्वेन परमानंदत्वफलितमाह तस्मादिति सर्वेद्दर्शनार्हत्वहितं तद्दर्शनेकानि

केवलं कर्मनिरपेक्षममृतत्वसाधनं तदुक्तमिति मैत्रेयीब्राह्मणमारब्धं तज्ज्ञानमात्मज्ञानं सर्वसंन्यासांग
विशिष्टमात्मनि च विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवत्यात्मा च प्रियः सर्वस्मात् तस्मादात्मा द्रष्टव्यः श्रवणेन
विशिष्टमात्मनि च विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवत्यात्मानमैक्यं तत्
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति च दर्शनप्रकारा उक्तास्तत्र श्रोतव्य आत्मा यागमाभ्यां मन्तव्यस्तर्कतः त
इत्युक्तं उक्तः आत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञा तत्र हेतुवचनमात्मैकसामान्यत्वमात्मैको द्वयत्वमा
त्मैकप्रलयत्वं च तस्य हेतुरसिद्धत्वाशंकायां आत्मैकसामान्योद्भवप्रलयात्मत्वं दृष्टांतैः स्पष्ट
मेतद्ब्राह्मणमारभ्यते

साधनानीत्याशंक्याह सर्वेति दर्शनप्रकारा दर्शनस्योपायभेदाः श्रवणमनननिदिध्यासनरूपास्तानाविष्कर्तुं प्रश्नपूर्वकं संगृह्णाति
ति सर्वेति कोसौ न कोपि येनात्मा मन्तव्यो भवतीत्याह तत्रेति दुन्दुभ्यादिग्रंथः समग्रार्थः उक्तमेव तत्त्वं संगृह्णाति
सर्वेति प्रधानादिवादमादाय हेत्वसिद्धिशंकायां तन्निराकरणार्थमिदं ब्राह्मणं संगतिं संगिरते तत्रायमिति

एकत्वप्रत्ययाद्ज्ञाननिवृत्तिद्वाराक्रियादिप्रत्ययनिवृत्तेर्विज्ञानादिसाधनेत्याह अत इति करणप्रमाणयो रभावेऽकामयापिद्वं [illegible]
त्वादिति यावत् ननु किं शब्देप्रमाणार्थे प्रतीयमाने कथं क्रियानां साधनयोरस्तं ते निवृत्तिर्निंदुर्वाणेनवस्थानेनत्राह योनेति किं शब्द
स्यप्रायोवाक्षेपार्थत्वमुक्तं तच्चाक्षेपार्थं वचो विरुद्धः सर्वप्रकारं क्रियाकारकाद्यसम्भवप्रदर्शनार्थं दित्यन्तमेवैक्रियादिनि
र्निविंद्रुपोयुक्तेऽर्थः सर्वप्रकारानुपपत्तिमेवाभिनयति केनेति दिति केवल्यावस्थामाश्रित्यासक्ताःभावद्वचनमित्युक्तं [illegible]
द्वैवकिं पुनर्नोपयत्कुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानाविषयत्वमाह यत्रापीति येन कृत्स्नबोधेन आप्नोल्लोक [illegible]
अतो विरोधाद्ब्रह्मविदः क्रियाणां तत्साधनानां चात्यन्तमेवनिवृत्तिः केन कमिति क्षेपार्थं वचनं प्रकारान्तरानुप
निदर्शनार्थं केनचिदपि प्रकारेण क्रियाकरणादिकारकानुपपत्तेः केनचिदिति विनवधिकेत्यनिन्यधि [illegible]
यः अवाप्यविद्यावस्थायामन्योन्यं पश्यति तत्रापि येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्येन विजानाति तस्य [illegible]
येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति १४ चतुर्थं ब्राह्मणं समाप्तम्

सविशेषं विनिष्फलत्वात् ज्ञानस्वरूपं परं नहि विजिज्ञासानात्मनि नचाग्नेरिवात्मात्मनो विषयो नचात्मिन [illegible]
तुज्ञानमुपपद्यते तस्माद्येनेदं सर्वं विजानाति तं विज्ञातारं केन करणेन कोवान्यो विजानीयात् यदा तु पुन
रमार्थविवेकिनो ब्रह्मविदो विज्ञाता केवलो ऽद्वयो वर्तते तं तं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति १४ चतुर्थं ब्राह्मणं [illegible]
यं जानाति तं साक्षिणं केन करणेन को वाज्ञाता जानीयादित्यत्र हेतुमाह येनेति येन चक्षुरादिना लोकः जानाति [illegible]
स्वविषयग्रहणेनैवोपक्षीणत्वात्तं साक्षिणं प्रत्यनिरस्त्यर्थः आत्मनो ऽसंदिग्धमानत्वात्प्रमेयत्वाद्धिद्धि [illegible]
ज्ञातृत्वेति किंचात्मास्तेनैव ज्ञापनेज्ञानान्तरेणवानात्मा ह्युरित्याह नवेति नहि तु नीयइत्याह नचाविषय इति [illegible]
भावात्स्याविषयेभ्यात्मा कुतस्तेन ज्ञानुं शक्यतेनहि ज्ञानान्तरमस्तिनान्यतो ऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ज्ञात्म
निप्रमातृप्रमाणयोरभावे ज्ञानाविषयत्वं फलतीत्याह तस्मादिति विज्ञातारमित्यादिवाक्यार्थं प्रपंचयति य [illegible]
त्विति नद्वैतस्वरूपापेक्षं विज्ञानघनत्वं विशेषविज्ञानापेक्षं तु संज्ञाभाववचनमित्यविरोध इति ननु चतुर्थं ब्राह्मण [illegible]

उत्तरश्रुतमनूद्य तस्यार्थमाह यत्रेति अविद्यादशायां सर्वोऽपि क्रियाकारकादिभेदोऽस्तीति एकत्वनिर्देशात्सर्वकारकक्रियाफललक्षण
त्वाद्विद्यावस्थायामिति क्रियाफलयोरेकत्वदृष्टान्तविवरणमिति यथेति दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तिमाशंक्याह नन्वित्यादिना
दृष्टान्ते किं पतिरनश्चाजिघ्रतीत्यत्रापि क्रियाफलयोरेकत्वमतिरिक्तमिति शेषः उक्तं वाक्यार्थमनूद्य तात्पर्यमाह
दर्शिते यावदिति तथेतरेणेतरेणावस्थापनादिदृष्टव्यमिति शेषः उत्तरवाक्यपर्यालोचनयापि पूर्ववाक्ये
एकत्वनिर्देशात्सर्वकारकोपलक्षणत्वं क्रियापदस्य च क्रियान्तरफलाभिधायित्वं तुल्यमित्याह सर्वमिति यत्र हीत्यादि

घ्राणेन घ्राता इतरेण घ्राणेनेतरं जिघ्रति तथा सर्वं वेद विजानाति इयमविद्यावस्था यत्र तु ब्रह्मविद्ययाऽविद्या
नाशमुपगमिता तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावः यत्र वै अस्य ब्रह्मविदः सर्वं नामरूपाद्यात्मन्येव प्रविलापितम् आत्मै
व संवृत्तमेवं आत्मैवाभूत् तत्र केन करणेन कं द्रष्टव्यं कः पश्येत् तथा जिघ्रेत् विजानीयात् सर्वत्र हि कारकसाध्या।

तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर
इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं जिघ्रेत् तत्केन कं पश्येत्तत्
केन कं शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात् ॥ क्रियातः कारकाभावेऽनुपपत्तिः

क्रियायाः क्रियाभावे च फलाभावः तस्मादविद्यायामेव सत्यां क्रियाकारकफलव्यवहारो न ब्रह्मविदः आत्मत्वादेव सर्व
स्य नात्मव्यतिरेकेण कारकं क्रियाफलं वास्ति नचानात्मा सन्सर्वमात्मैव भवति कस्यचित् तस्मादविद्ययैवानात्मत्वं
परिकल्पितं नतु परमार्थत आत्मव्यतिरेकेणास्ति किंचित् तस्मात्परमार्थात्मैकत्वप्रत्यये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपप
त्तिः

वाक्यार्थमुपसंहरतीत्यमिति यत्र वा अस्येत्यादिवाक्यव्यवस्थापनार्थमाह यत्रेति उक्तेऽर्थे वाक्याक्षराणि योजयति यत्रेति
तमेवार्थं स्पष्टयति यत्रैवमिति सर्वं कर्तृकरणादीति शेषः तत्केनेत्यादिवाक्यार्थमाह तत्रेति किंशब्दस्याक्षेपार्थत्वं कथ
ति कथं हीति ब्रह्मविदोऽपि कारकद्वारा क्रियाऽऽहितेति क्रियानाशमित्याशंक्याह आत्मत्वादिति सर्वस्यात्मत्वासिद्धिमाश
ङ्क्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुत्या समाधत्ते नचेति कथं तर्हि सर्वमात्मव्यतिरेकेणाभातीत्याशंक्याह तस्मादिति भेद
भानस्याविद्याकृतत्वे फलितमाह तस्मात्परमार्थेति तद्धेतोरज्ञानस्यापनीतत्वादिति शेषः एवमात्मभेदमरणादिर्न स

कथं तर्हि नाशेवानुविनश्यतीति तत्राह भूतनाशेति खिल्यभावस्याविद्याकृतत्वे प्रमाणमाह वाचारंभणमिति खिल्यभाव[illegible]
वद्यस्यात्मनोपि विनाशित्वप्राप्तिरिति चेन्नेत्याह अयंत्विति पारमार्थिकत्वे प्रमाणमाह अविनाशीति अविनाशित्वफल
माह [illegible] पर्णात्मविज्ञानुमिति संबंधः इतिरुक्तस्यादिपदानागतार्थत्वाद्व्याख्येयत्वेन स्वयति यथेति विज्ञानघनएवे[illegible]
सत्यवाक्यशेषं प्रमाणयति नहीति ॥१३॥ आत्मनो विज्ञानघनत्वप्रामाण्यं चेत्तर्हि निषेधवाक्यमफलमिति शंकते न [illegible]
मिति अविद्याकृतविशेषविज्ञानाभावाभिप्रायेण निषेधवाक्योपपत्तिरित्युत्तरमाह शृण्विति यस्मिन्नुक्तस्य [illegible]

कथं तर्हि प्रेत्य संज्ञा नास्तीत्युच्यते शृणु यत्र यस्मिन्नविद्याकल्पिते कार्यकरणसंघातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्
[illegible]त्यभावे हि यस्माद्द्वैतमिव परमार्थतोद्वैते ब्रह्मणि द्वैतमिव भिन्नमिव वस्त्वंतरमात्मन उपलक्ष्यते ननु द्वैतेनोपमीयमा
नत्वात् द्वैतस्य पारमार्थिकत्वमिति न वाचारंभणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः एकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमिति [illegible]

यत्र हि द्वैतमिव भवति

ततन तत्र यस्मात् द्वैतमिव तस्मादेवेतरोसौ परमात्मनः खिल्यभूत आत्मा परमार्थतः चंद्रादेरिवोदक चंद्रादि प्रति[illegible]
बिंबोऽन्यो[illegible] इतरेण चक्षुरादिकरणेनेतरं द्रष्टव्यं रूपादिकं पश्यति इतर इतरमिति कारकप्रदर्शनार्थं पश्य[illegible]
तिक्रियाफलयोरभिधानं यथा छिनत्तीति यथोद्यम्योद्यम्य निपातनं छेदस्य च द्वैधीभाव उभयमप्यनेनैकेनैव
शब्देनाभिधीयते क्रियावसानत्वात् क्रियाया व्यतिरेकेण च तत्फलस्यानुपलंभात् ॥ त्यभावे सति यस्मात्वथ्[illegible]
त्वाद्द्वैतमिवद्वैतमुपलक्ष्यते तस्मात्तस्मिन् सति इतर इतरं जिघ्रतीति संबंधः द्वैतमिवेत्युक्तमनूद्य व्याच[illegible]
द्वैतमिवेति स्वप्नवत् स्योपमार्थत्वमुपेत्य शंकते नन्विति द्वैतेन द्वैतस्योपमीयमानत्वाद्दृष्टांतस्य दार्ष्टांतिकस्य च तस्य [illegible]
तत्स्यादुपमानोपमेययोश्च द्वयमुक्तयोर्वस्तुत्वोपलंभादित्यर्थः द्वैतस्य परस्य मिथ्यात्ववादि श्रुतिविरोधान्न तस्य [illegible]
नेति परिहरति वाचारंभणमिति तत्र तस्मिन् खिल्यभावे सतीति यावत् स्वप्नादिद्वैतमिव जाग्रदितरोऽद्वैत[illegible]
दालक्ष्यते तस्मात्परमात्मनः सकाशादितरो भावात्मा खिल्यभूतः परमार्थः सन्नितरं जिघ्रतीति यो [illegible]
दितरस्मिन्नात्मन्यपरमार्थे खिल्यभूते दृष्टांतमाह चंद्रादेरिवेति

उक्तं परमार्थदर्शनमेवमतीकंतुचोदयन्सेत्यभिति तेनयाज्ञवल्क्येनेतिपावत् इतिवदतानिरुद्धधर्मत्व मुक्तमितिशेषः एवंवदतोपिकु
तोविरुद्धधर्मवत्वमितिलत्राह कथमिति एकस्यैवविज्ञानघनत्वेसंज्ञाभावेहिसैचकुतोविरोधधीरित्याशंक्याह नहीति विरोधबु
द्धिफलमाह [illegible]ति अत्रैवेतिविषयपरामर्शःनवाइतिप्रतीकंगृहीत्वाव्याकरोत्य इति मोहनवाक्यंब्रवीत्येवभगवानितिशेषः

एवंप्रबोधितासाहकिलआत्मउक्तवतीमैत्रेयीअत्रैवैतस्मिन्नेवैकस्मिन्वस्तुनिब्रह्मणिविरुद्धधर्मत्वमाचक्षाणेनभग
वतामममोहःकृतःनष्टाह अत्रैवमाभगवान्मूढावानमुमुहत्मोहंकृतवान् कथंतेनविरुद्धधर्मे त्वमुक्तमित्यत्रपूर्व
वैविज्ञानघनएवेतिप्रतिज्ञायपुनर्नप्रेत्यसंज्ञास्तीतिकथंविज्ञानघनएवकथंवानप्रेत्यसंज्ञास्तीति नह्युष्णःशीत
श्चाग्निरेवैकोभवत्यतोमूढास्मीत्र सहोवाचयाज्ञवल्क्योनवेअरेमैत्रेयिअहंमोहंब्रवीमिमोहनवाक्यंनब्र वीमीत्यर्थः
ननुकथंविरुद्धधर्मत्वमवोचोविज्ञानघनंसंज्ञाभावंच नमयेदमेकस्मिन्धर्मिण्यभिहितंत्वयैवेदंविरुद्धधर्मत्वेनवस्तु
परिगृहीतंमयात्वनुयतोक्तं मयात्विदमुक्तं यत्त्वविद्याप्रत्युपस्थापितःकार्य करणसंबंधात्मनःखिल्यभावः न

साहोवाचमैत्रेय्यत्रैवमाभगवानमूमुहन्नप्रेत्यसंज्ञास्तीतिसहोवाचनवाअरेहंमोहंब्रवीम्यलंवाअरइदंविज्ञानाय १३

स्मिन्विद्ययानाशितेतन्निमित्तायाविशेषसंज्ञायाशरीरादिसंबंधिन्याअदर्शनलक्षणायाकार्यकरणसंघातोपाधौप्रति
लापितेनश्यतिहेत्वभावादुदकाद्याधारनाशादिवचंद्रादिप्रतिबिंबस्तन्निमित्तश्चप्रकाशादिःनपुनःपरमार्थचंद्रा
दित्यस्वरूपनाशवदसंसारिब्रह्मस्वरूपस्यविज्ञानघनस्यनाशःतद्विज्ञानघनस्यैकंपुत्रआत्मासर्वस्यजगतःपरमार्थतः
भूतनाशान्नविनाशीविनाशीत्वविद्याकृतःखिल्यभावोवाचारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रुत्यंतरात् अयमपार
मार्थिकोविनाशीवाअरेयमात्मातेलेपपत्प्रेवेअरेइदंमहद्भूतमनंतमपारं यथाव्याख्यातंविज्ञानायविज्ञातं
सविज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपोविद्यतेअविनाशित्वादिति हिशब्दाति १३

ते नन्विति समाधत्ते नमयेति कथंतर्हिमयैकस्मिन्नेववस्तुनिविरुद्धधर्मवत्वबुद्धिरित्याशंक्याह त्वयैवेति त्वयातर्हिकिमुक्त
मितितत्राह मयात्विति खिल्यभावस्यविनाशेप्रत्यगात्मस्वरूपमेवविनश्यतीत्याशंक्याह नपुनरिति ब्रह्मस्वरूपस्या
नाशेविज्ञानघनस्यकिंमानमित्याशंक्याह तदिति विज्ञानघनस्यभवत्यरूपोगतिरात्मेति

नामेवेत्यादिव्याख्येयं तेभ्य इति विल्यहेतुनिमित्तहेतुलोपेनानीतिणावत् ब्रह्मविदोऽन्त्यो हेतुमाह न प्रेत्य संज्ञास्तीति नत्फलं

महदेतन्मात्रेऽस्ति ब्रह्मविदः समुद्रवदिति यथा सलिले फेनादयो विनश्यन्ति तथा तेषु विनष्टेषु कस्तत्त्वेनु पश्चात्तत्स्विल्य
भावो न पश्यतीत्याह सलिलेति किं पुनर्भूतानां खिल्यभावस्य च विनाशे सत्यवशिष्यते नेत्याह यथेति न नेति केवलं

एवं कार्यकरणभूतभूतोपाधिभ्यो विशेषात्मखिल्यभावेन समुत्थाय समन्ततः उत्थाय येभ्यो भूतेभ्य उत्थितस्तानि
यदा कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि भूतान्यात्मनो विशेषात्मखिल्यहेतुभूतानि शास्त्राचार्योपदे
शेन ब्रह्मविद्यया नदीसमुद्रवत् प्रविलापितानि विनश्यन्ति सलिले फेनबुद्बुदादिवत्तेषु विनश्यत्
सु एष विशेषात्मखिल्यभावो विनश्यति यथोदकालककादिहेत्वपनये चन्द्र सूर्य प्रतिबिंबो विनश्यति चन्द्रादिस्वरूपमेव परमार्थतोऽवतिष्ठते तद्वत् प्रज्ञानघनमनंत अपारं स्वच्छं

समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः १२

अवतिष्ठते न तत्र प्रेत्य विशेषसंज्ञास्ति कार्यकरणसंघातेभ्यो विमुक्तस्येति एवं मैत्रेयि ब्रवीमि नास्ति वि
शेषसंज्ञेत्यहमस्मि असावमुष्य पुत्रो मम इदं क्षेत्रं धनं सुखी दुःखी इत्येवमादिलक्षणा अविद्याकृतत्वात्तस्या
विद्यायाश्च ब्रह्मविद्यया निरन्वयतो नाशितत्वात् कुतो विशेषसंज्ञासंभवः ब्रह्मविदो नित्यचैतन्यस्वभावा
वस्थितस्य शरीरावस्थितस्यापि विशेषसंज्ञा नोपपद्यते किं पुनः कार्यकरणविमुक्तस्य मनंत
कवान्किल परमार्थदर्शनं मैत्रेय्यै भार्यायै याज्ञवल्क्यः १२

किं उक्तमेव वाक्यार्थं स्फुरयति नास्तीति ब्रह्मविदः शरीरस्य विशेषसंज्ञाभावं वै कुतः स
शरीरावस्थितस्येति स्फुटम् स्येति यावत् सर्वतो मुक्तस्येति शेषः

१ गोम्मटसुरवीदुःखाअहंममे

औपाधिकं स्वाद्यांतरूपमिति शेषः अवधारणार्थं एवमर्थमेवस्फोरयति मार्गादिति एतेभ्योऽभ्यंतरेभ्य : समुत्थानेत्यादि सम नंतर स्वाकाम्य आवरणमाशंक्याह यदिदमिति तत्कतः शुद्धत्वे किं सिद्धानित्याह संसारेति नहि तस्मिन् निमित्ताभावा त्तस्य विकल्पमिति मत्वाह किंनिमित्त इति विकल्पभावमेव विशिनष्टि ज्ञानइति अनेकः संसाररूपो धर्मो शनापापि पासादि तेनोपप्लुतो दूषित इति यावत विकल्पभावे निमित्तं दर्शयन् तत्र मोहो व्यत इति एतच्छब्दार्थं व्याकरोति यावी ति स्वच्छस्य परमात्मनः कार्यकरणविषयाकारेण परिणमतीति संबंधः तानिव्यवहारसिद्धार्थं विशिनष्टि

अनंतं नाम्नां तो विद्यते यस्यानंतं तेक दाचिदपोपाधिकं स्यादित्यतो विशिनष्टि अपार मिति विततमिति अविशेषानंतत्वे विज्ञानं नष्टं तस्मिन् विज्ञानघनः घनशब्दो ज्ञानांत ... रप्रतिषेधार्थो यथा सुवर्णघनो यो घन इति एव शब्दो वधार णार्थो नामजात्यंतर मतराले विज्ञानउत्सृष्टःयदिदमेकमद्वैतं परमार्थतः स्वच्छं संसारदुःखासंपृक्तं किं निमित्त यो विकल्पभाव आत्मनोऽ अनंतमपारं विज्ञानघनएवैतेभ्यो भूतेभ्यः सोत्समादि लक्षणेनेव संसार धर्मो पप्लुतइत्युच्यते एतेभ्यो भूतेभ्यो यान्येतानि कार्यकरणवि षयाकारपरिणामानि नामरूपात्मकानि सलिलफेनबुद्बुदोपमानि स्वच्छस्य परमात्मनः सलिलोपमस्य येषां विपर्ययेनानामज्ञानघनं ब्रह्मणि परमार्थो विवेकज्ञानेन प्रविलापनमुक्तं नदीसमुद्रवत् एतेभ्यो हेतु भू तेभ्यो भूतेभ्यः कार्यकारणात्मकेभ्यः समुत्थाय सैंधवखिल्यवत् यथा ज्ञानदर्शनादिप्रतिबिंबो यथासाल ... स्फटिकस्यालक्तकाद्युपाधिभ्यो रक्तादिभावः

नामरूपात्मकानीति तेषामतिदुर्बलत्वं सूचयति सलिलेति स्वच्छत्वे दृष्टांतमाह सलिलोपमस्येति तेषं ... त्वेऽपि प्रत्यक्तत्वाभावे कथमेतच्छब्देनपरामर्शः स्यादित्याशंक्याह येषामिति उक्तमंकापनप्रक्रियाया मिति शेषः ब्रह्मणि प्रज्ञानघने भूतानां प्रविलये दृष्टांतमाह नदीति हेतोपेंतु भूतानिदर्शयति हेतुभूतेभ्य इति ए वं पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे ऽशेषं स्वत्समस्तेन स्वत्वाद्यतया तेषां प्रत्यक्तत्वमाह समेति यथा सैंधवः सन् खिल्यः सिंधो स्तेजः संबंधमपेक्ष्योऽच्छति तथा भूतेभ्यः खिल्यभावो भवतीत्याह सैंधवेति समुत्थानमेवविवृणोति यथेत्यादिना।

भाण्डस्थं दकं विलीयमानमित्यर्थः तत्काठिन्यविलयोपि वह्न्यादर्शनादित्याशंक्याह यदेति नहेतिप्रतीकमादाय [illegible] इति अन्वयः [illegible]
मद्दर्शनार्थेनैवेति पुनरुक्तं महद्भूतमेकमद्वैतमित्यजरत्वसंबंधः अस्यार्थस्य सर्वोपनिषत्प्रसिद्धत्वप्रदर्शनार्थो विशेषः [illegible]
त्रैदेशार्थेति विशदयति [illegible]दिना तदिदं परमात्मात्मा महद्भूतमिति पूर्वेण संबंधः खिल्यभावापत्तिकार्यकरणानि यथोक्ता
दिना कोसौ खिल्यभावोभिप्रेतस्तत्राह [illegible]रूपेति कार्यकरणसंघातेनात्मत्वाभिमानस्तुत्रात्माभिमानो त्रखिल्यभाव इत्यर्थः [illegible]
तिशब्देनाभिमानो लक्ष्यते यथोक्ते खिल्यभावे सतिकुतो भूतस्य महत्त्वमित्याशंक्याह सखिल्यभाव इति खिल्यभावः [illegible]

[illegible] द्रोमनेजसः संपर्कात्काठिन्यप्राप्तिः खिल्यस्यत्वयोनिसंपर्कादपगच्छतित्तदुदकस्य विलयनं तद्वदनुसैंधवखिल्यादिली
यत इत्युच्यते नदेनदाहोदकमेवानुविलीयेतेतिनहास्यैवास्य खिल्यस्योद्ग्रहणायोद्धत्यपूर्ववद्ग्रहणाय ग्रहीतुं नेव समर्थः
कश्चित्स्यात् इति पुरुषोपि इत्यर्थो नत्वयं ग्रहणाय नैव समर्थः कस्माद्यतो यस्माद्यस्माद्देशात्तदुदकमादाय [illegible]
तास्वादयेत्लवणास्वादमेव तदुदकं नतु खिल्यभावो यथायं दृष्टान्त एवमेवं वै अरे मैत्रेय्यदं परमात्मास्याम महद्भूतं यस्मात्म
हतो भूतादविद्ययापरिच्छिन्नात्सतः कार्यकरणोपाधिसंबंधात्खिल्यभावमापन्नोसि मर्त्यो जन्ममरणाशनायापिपासादि
संसारधर्मवत्स्वमिनामरूपकार्य नद्यापोद्ग्रहणायेवस्याद्यतोयत्तत्त्वादग्नी मिकाः गुष्यान्तपाहमितिसखिल्याभ
वतत्त्वकार्यकरणभूतोपाधिसंपर्क नेत्यवणामेवैवं वा अर इदं महद्भूतं ॥ भ्रान्तिजनितो महत्भिन्नतत्त्वयोनेर्महा
समुद्रस्थानीये परमात्मन्यजरेमरे अभयेशुद्धे सैंधवघनवदेकरसे प्रज्ञानघनेनन्तेपारे निरन्तरेविद्याजनितभ्रान्तिभेद [illegible]
क्तिं तं प्रवेशितः तदिदं प्रविष्टे स्वयोनिग्यसो खिल्यभावे विद्याकृतभेदभावे प्रणाशिते इदमेकमद्वैतं महद्भूतं महत्त्वननभूतं [illegible]
हद्भूतस्यमहत्त्वरत्नादाकाशादिकारणत्वात्भूतं त्रिष्वपि कालेषु सहपाव्यभिचारात् सत्यं देवरीतिनिष्पन्नमिति तत्त्वम् [illegible]
नित्यप्रत्ययः अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची महत्त्वपारमार्थिकं चेत्यर्थः लौकिकं तु पर्यपि महद्भवति स्वप्नमायादि तन्न हि [illegible]
वरादिपवेतोपमं तत्परमार्थवस्तुनो विशिनष्टि इदं तु महच्च तद्भूतं चेति ॥ परस्परविशुद्धत्वाथ्यस्मादि विशेषणानि [illegible]

ऐकरस्यं तदाह [illegible]नेति तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह अनन्तमिति तस्यासापेक्षत्वं प्रागमस्य पारमिति प्रतिभासमाने भेदे कथं यथोक्तं तत्त्वमित्या
शंक्याह [illegible]विद्योति भवतु यथोक्ते तत्त्वे खिल्यभावस्य प्रवेशस्तथापि किं स्यादित्यत आह तस्मिन्निति महत्त्वमायणानि सर्वोति भूतत्व [illegible]
यति [illegible]यीति महदित्युक्ते पारमार्थिकत्वेतिविशेषणं किमर्थमित्याशंक्याह लौकिकेति जाग्रत्कालीनं परिदृश्यमानं हिमवदादि [illegible]
द्वितीयं भवति तथापि तत्प्रमाणादि समस्तात्मनः परमार्थवस्तु नहि स्वप्नं तथापीन्द्रजालादेर्विशिष्यते अतो लौकिकान्महतो [illegible]
न्तुं विशेषणमित्यर्थः

स यथा सैंधवखिल्य इत्यादेः संबंधं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति तस्येत्यादिना पूर्वः संदर्भस्तत्रेत्युच्यते प्रतिज्ञातेर्थे पूर्वोक्तं हेतुमनू
द्यासाद्ध्यसिद्धिफलं दर्शयति तस्मादिति उक्तहेतोर्यथोक्तं ब्रह्मैवेदं सर्वमिदं जगदिति यत्प्रतिज्ञातमिदं सर्वं यदयमात्मे
तितत्पूर्वोक्तदृष्टांतप्रबंधरूपतर्कवशात्साधितमिति योजना उत्तरवाक्यस्य विषयपरिशोधनार्थमुक्तं प्रलयेपीत्या

नन्विदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञाते तत्र हेतुरभिहितः आत्मसामान्यत्वमात्मजत्वमात्मप्रलयत्वं च तस्मा
दुत्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात् प्रज्ञानं ब्रह्मैवात्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातं यत्त
त्किं नुः साधितं स्वाभाविकोऽयं प्रलयः इति पौराणिका वदंति यत्नबुद्धिपूर्वकः प्रलयो ब्रह्मविदां ब्रह्मवि
द्यानिमित्तो यमात्यंतिक इत्याचक्षते अविद्यानिरोधद्वारेणायमिति तदर्थायं वाक्योपारंभः तत्र दृष्टांत

स यथा सैंधवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेतेति

इत्यादीयते स यथेति सैंधवखिल्यः सिंधोर्विकारः सैंधवः सिंधुशब्देनोदकमभिधीयते स्यंदनात् सिंधु
रुदकं तद्विकारस्तत्रभवो वा सैंधवः स एव खिल्यः सैंधवखिल्यः खिल एव खिल्यः स्वार्थे यत्
स यः उदके सिंधौ स्वयोनौ प्रास्तः प्रक्षिप्तः उदकमेव विलीयमानमनुविलीयेत

रिणाकसंपत्तिमाह स्वाभाविक इति कार्याणां प्रकृतौ वस्तुतो स्वाभाविकत्वं प्रलयांतरेऽपि तत्पार्थक्यमत्र संभि
रते यस्तु तत्र द्वितीयप्रलयमधिकृत्यानंतरग्रंथप्रवृत्तिरित्याह विद्येति तत्रैवास्यात्यंतिकत्वेनोक्तिः एवमेवमेवमन्

भा० कथं पुनरत्र प्रतिपर्यायं ब्रह्मणि पर्यवसानं तत्राह यथेति यथा सर्वेषु पर्यायेषु ब्रह्मणि पर्यवसानं तथोच्यत इति यावत् ॥ २॥

१८ केचिदिति विषयसामान्यवदित्यर्थः सकलोपलयश्च निशेषः विज्ञानमात्रस्तत्रापि तथैव एवं सर्वेषां कर्मणामित्यादेरर्थमाह नानाकर्मेन्द्रियाणामिति क्रियासामान्यानां सूत्रात्मसंस्थानभेदत्वमपेक्ष्याह नानिवेति कर्माणि तानि एकमेवोपाधिभेदे नयोश्चिदभेदाद्भेदमभिप्रेत्य प्राणश्चेत्यादि भाष्यं तत्र तयोरन्योन्याभेदमानमाह योवा इति श्रुतिमुखात्करणलयोनाम

रूपाणामिति ज्ञानविशेषाणां वस्तु विषयसामान्यं तथा शब्दानां श्रोत्रं विषयसामान्यं पूर्ववत् तथा श्रोत्रादिविषयसामान्यानां मनोविषयसामान्ये संकल्पमनो विषयसामान्यस्यापि बुद्धिविषयसामान्ये विज्ञानमात्रे विज्ञानमात्रभूते परस्मिन्प्रज्ञानघने प्रलीयते तथा कर्मेन्द्रियाणां विषया वचनादानगमनविसर्गानन्दविशेषास्तत्क्रियासामान्येष्वेव प्रविष्टानि विभागयोग्यानि भवन्ति समुद्र इवापः चिविशेषा जातिसामान्यानि प्राणमात्रं प्राणस्य प्रज्ञानमात्रमेव यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राण इति कौषीतकिनो धीयते ननु सर्वत्र विषयस्यैव प्रलयोऽभिहितो न तु करणस्य तत्र कोऽभिप्राय इति

सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनमेवं सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेवं सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवं सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनम्

किं तु विषयसमानजातीयं करणं मन्यते श्रुतिर्न तु जातीयान्तरं विषयस्यैव स्वात्मग्राहकत्वेन संस्थानमात्रं करणं नाम यथा रूपविशेषस्यैव संस्थानं प्रदीपः करणं सर्वरूपप्रकाशने एवं सर्वविषयविशेषाणामात्मविशेषप्रकाशकत्वेन संस्थानानि करणानि प्रदीपवत् तस्मान्न करणानां पृथक्प्रलयप्रयत्नः कार्यः विषयसामान्यात्मकत्वाद्विषयप्रलयेनैव प्रलयः सिद्धो भवति करणानामिति ॥ २ ॥ निर्मानिस्वपेत्याद्याख्यायते

हेतुरिति पृच्छति नन्विति श्रुत्याकरणलयस्यानुक्तत्वमंगीकरोति बाढमिति एवमभिप्रायं प्रकटयति किं तर्हि करणानां विषयसाजात्यं विवृणोति विषयस्यैवेति किमत्र प्रमाणमित्याशंक्य अनुमानमित्याह रूपादिप्रदीपवदिति नन्वेते नाम रूपकर्मरूपस्यैव व्यञ्जकत्वात्तादात्म्यं प्रतिपत्तव्यमित्यादीन्यनुमानानि शास्त्रप्रकाशिकायामभ्यूह्यानि करणानां विषयसाजात्ये फलितमाह तस्मादिति पृथग्विषयप्रलयादिति शेषः एकायनं प्रति यानमापनिति

तथापि समस्तस्य जगतो ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावाद् ब्रह्मत्वमित्येतत् कथं प्रतिज्ञातमित्याशंक्य परंपरया ब्रह्मणि सर्वप्रल
यं दर्शयितुं क्रममनुक्रामति [illegible] ति मनसि सर्वे विषया लीयन्ते [illegible] भावसार [illegible] दर्शनात् सति वा दर्शनात्मनः स्पंदितमात्रं विषयजात
[illegible] तस्य तद्विषयमात्रे प्रविष्टस्य तद्व्यतिरेकेणासत्वमित्यर्थः संकल्पविकल्पात्मकमनःस्पंदितं [illegible] स्वात्मके मन
स्यन्तर्भावात्तस्य च संकल्पाच्चावसायपर्यवसायदर्शनादध्यवसायात्मिकायां च बुद्धौ तद्विषयस्य पूर्ववदनुप्रवेशात् मनोवि
षयसामान्यस्य बुद्धिविषयसामान्ये प्रविष्टस्य तद्व्यतिरेकेणासत्वमित्याह एवमिति सर्वं जगदनेन न्यायेन बुद्धिमात्रं भू

[illegible] स्पर्शसामान्यमात्रं त्वक्शब्दवाच्यं मनःसंकल्पे मनोविषयसामान्यमात्रे [illegible] विषयलक्षणे विशेषाः
प्रविष्टास्तद्व्यतिरेकेणाभावभूतं भवत्येवं मनोविषयोपि बुद्धिविषयसामान्यमात्रे प्रविष्टः तद्व्यतिरेकेणाभाव
भूतो भवति विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने परे ब्रह्मण्यापस्त्वमिव समुद्रे प्रलीयते एवं परंपराक्रमेणाह ते

एवं पुं सर्वेषां पुं रसानां जिह्वैकायनमेवं पुं सर्वेषां गंधानां नासिके एकायनमेवं पुं ॥ ॥

सहस्राह्नकेन करणेन प्रलीने प्रज्ञानघने उपाध्यभावात् सैंधवघनवत् प्रज्ञानघनमेकरसमनंतरमपारं
निरंतरं ब्रह्म व्यवतिष्ठते तस्मादात्मैवैकमद्वयमिति प्रतिपत्तव्यं तथा सर्वेषां गंधानां पृथिवीविशेषाणां ना
सिके घ्राणविषयसामान्यं तथा सर्वेषां रसानामब्विशेषाणां जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यं ॥

[illegible] छांत आत्मनीति श्रुत्या ब्रह्मणि पर्यवस्यतीति आह विज्ञानमात्रमिति ननु जगदिदं विलीयमानं
शक्तिशेषमेव विलीयते न तत्त्वतो [illegible] निःशेषनाशानाश्रयणात् तथा च कुतो ब्रह्मैकरसत्वप्रतिपत्तिरत
आह [illegible] मिति शक्तिशेषत्वेपि तस्याः दुर्निरूपत्वाद् ब्रह्मैकरसस्य धीरुद्धेति भावः एकायनप्रक्रियायां तासर्वमुप
संहरति [illegible] मादिति घ्राणविषयसामान्यमित्यादावेकायनमिति सर्वत्र संबंधः ॥ ॥ ॥

स यथा सर्वासामपामित्यादि समस्तं रथं शमुत्थापयति किं चान्यदिति नेदं महाकरोति नकेवलमिति प्रलय क॰ हि ज
लेवप्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्वमिति संबंधः उक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्पयति जलेति तथापि प्रकृ
तमेवैकं सान्तब्रह्मेत्याशंक्याह तस्मादिति सत्यज्ञानादिवाक्याद् ब्रह्मणस्तन्मात्रत्वादित्यर्थः यथोक्तब्रह्म
वेन प्रतिपन्नं चं किमिति नहि तस्य पर्येत्यादिवाक्यमित्याशंक्यात छेषत्वेन प्रलयं दर्शयितुं दृष्टान्तवचनमेतदि
त्याह आहेति प्रलीयते स्मिन्निति प्रलयः एकस्मात्सो प्रलयस्तेनैकप्रलयः नद्यागादिगतानामपां कृतः

किं चान्यत्केवलं स्थितिकालस्यैव कालयोरेव प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्वं प्रलयकालेन
जलबुद्बुदफेनादीनामिव सलिलव्यतिरेकेणाभावः एवं प्रज्ञानव्यतिरेके एतत्कारणानामप्येव
णानस्मिन्नेव लीयमानानामभावः तस्मादेकमेव ब्रह्म प्रज्ञानघनमेकरसं प्रतिपन्नव्यमित्येतत् आह प्र
लयप्रदर्शनाय दृष्टान्तं स इति दृष्टान्तोपपादनेन प्रकारेण सर्वासां नदीवापीतडागादिगतानामपां सम्

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनं॥

[illegible] एकायनमेकगमनमेकप्रलयोऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः यथायं दृष्टान्तः एवं सर्वेषां स्पर्शानां [illegible]
कर्कशकठिनपिच्छिलादीनां वायोरात्मभूतानां त्वगेकायनं त्वगिति त्वग्विषयः स्पर्शसामान्यमात्रं [illegible]
विशेषाः स्पर्शविशेषा आपः एव समुद्रं न व्यतिरेकेणाभावभूता भवन्ति तस्मिन्नहि तस्य [illegible]

समुद्रे लयो न हि नामानेन संगतिरित्याशंक्याह अविभाग इति अत्र हि समुद्रशब्देन जलसामान्यं मृग्यते न द्व[illegible]
कैव जलविशेषाणामभावोऽभिप्रेतः तेषां तत्संख्यानमात्रत्वाद् इत्यस्यामस्मिन्नविभागस्य प्राप्तिरितिसमु
द्रेऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः पिच्छिलादीनामित्यादिशब्देनानुक्ताः स्पर्शविशेषाः सर्वे गृह्यन्ते विषयाणामिंद्रिय
त्वाभावात्कुतः स्पर्शानां त्वग्विलयः स्यादित्याशंक्याह त्वगिति स्पर्शविशेषाणां स्पर्शसामान्येन [illegible]

सिद्धे वेदस्य प्रामाण्ये फलितमाह अस्मादिति नामप्रपंचसृष्टिरेवात्रोपदिश्यते न रूपप्रपंचसृष्टिः तावोपदेशमात्रसृष्टि
परिपूर्णेरन्यथानुपपत्तेरित्याशंक्याह नामेति यद्यपि नामतंत्रा रूपसृष्टिरिति नामसृष्टिवचनेन रूपसृष्टिरथाद्
क्तान्यथापि सर्वसंसारसृष्टिर्नोक्ता नामरूपयोरेव संसारत्वे प्राकृतत्वसृष्टेः संसारोनस्यादित्याशंक्याह नाम
रूपयोरिति सर्वावस्थयोर्व्यक्ताव्यक्तावस्थयोरिति यावत् नामप्रपंचस्यैवात्र सर्गोक्तिमुपपादितामुपसंहर

अस्माद्युक्तेर्नोक्तं तत्त्वैव प्रतिपत्तव्यमात्मनः स्रोपरच्छेदित्वेनवाक्यमेवेति नामप्रकाशावस्थाहिरू
पस्यक्रियाव्यवस्थाज्ञामरूपयोरेवहि परमात्मोपाधिभूतयोर्व्याकृतप्रमाणयोः सलिलफेनवत्त
त्वान्यत्वेनानिर्वक्तव्ययोः सर्वावस्थयोः संसारत्वमिष्यते नाम्न एवनिश्वसितत्वमुक्तं न हृवचनेनैवेत
रस्यनिश्वसितत्वसिद्धेः अथवा सर्वसंहृते तज्ज्ञानस्याविद्याविषयत्वमुक्तं अस्मात्परादिदं सर्वं
यद्यमात्मैतिनेन वेदस्याप्रामाण्यमाशंक्य तन्नेत्याशंकानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तं पुरुषनिश्वासवदप्रय
त्नोच्छ्रितत्वात्प्रमाणं वेदो न यथान्योग्रंथ इति १०

ति अस्मादिति अतः शब्दार्थे स्फुटयति तद्वचनेनेति निश्वसितश्रुतिविधानेरेणावतारयस्य वेदस्यादिता
मिथ्यात्वेपि सति विंबवत्प्रामाण्यसंभवाद्वेदवाक्यानां च मिथ्याज्ञानाधीनप्रयत्नजन्यत्वे नामा
नत्वाद्वेदस्यतत्स्वाभाव्यादिष्वपास्यभिचाराच्च नाप्रामाण्यमित्याह तदाशंक्येति अन्योन्यथोद्बुद्धः दि
णीतः स्वर्गकामस्त्वेवं वेदनेत्यादि ॥

बृ०भा० २११

देवजनविद्यानृत्यगीतादिशास्त्रं वेदः सोपवेदाद्युद्दिष्टो भवतीत्यर्थः इत्याद्या विद्योति संबंधः आदिशब्दः शिल्पशास्त्रसंग्रहार्थः प्रियमित्येनमुपासीतेत्याद्याः सूत्रादिशब्दः सत्यस्य सत्यमित्याद्युपनिषत्संग्रहार्थः तदेते श्लोका इत्याद्याः सूत्रादिशब्देन तदेष श्लोको भवति असन्नेव स भवतीत्यादिगृह्यते इत्यादीनीत्यादिपदमथर्वांगिरसो देवजनाभुपरि ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि गृहीतं अर्थवादेषु व्याख्यानपदप्रयोगो हेत्वभावशंकितापक्षां न श्रेह एवेति इतिहासादिशब्दव्याख्यानमुपसंहरस्य मित्रिति ब्राह्मणानि इतिहासादिपदवेदनोपमिति शेषः ऋगादिशब्दानामिति हासादिपदः

विद्या देवजनविद्या वेदः सोपमित्यादि उपनिषदः प्रियमित्येनमुपासीतेत्याद्याः श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा मंत्राः तदेते श्लोका इत्यादयः सूत्राणि वस्तुसंग्रहवाक्यानि वेदेयथात्मेत्येवोपासीतेत्यादीन्यनुव्याख्यानानि मंत्रविवरणानि व्याख्यानान्यर्थवादः अथवा वस्तुसंग्रहवाक्यविवरणान्यनुव्याख्यानानि यथान्तर्यो ध्याय आत्मेत्य

विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्वसितानि ॥

वोपासीतेत्यस्य यथा चान्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं इत्यस्य पसेवाध्याय शेषः मंत्रा नि चरव्या निव्याख्यानानि एवमष्टविधं ब्राह्मणानं मंत्रब्राह्मणयोरेव ग्रहणं नियतरचनावतो विद्यमानस्यैवाभि व्यक्तिः पुरुषस्य निश्वासवदप्रयत्नपुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्वकोतः प्रमाणं निरपेक्ष एव स्वार्थे ॥ नांच प्रसि

सायोको हेतुरित्याशंक्यानिश्वसितमुक्तिनिरितिहासादिशब्दानां प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुः परिशेषत्वमप्रतेत्य भिप्रेत्याह मंत्रेति ननु प्रथमे कांडे वेदस्य नित्यत्वेन प्रामाण्यं स्थापितं तदनित्यत्वेन नुनेद्धानिरित्यत आह नियतेति नि यतेत्यादौ वेदो विशिष्यते कल्पनेतरहितात्वेदानित्यादिवाक्यान्नियतरचनावत्त्वं वेदस्यागम्यते अ नादिनिधना नित्येत्यादेश्च स्मरणात् नतत्तस्य निश्वसितत्वेन वक्तृकत्वात् प्रामाण्यं प्रत्यक्षादौ व्यभिचारान्नपौरुषेयत्वाद नपेक्ष लभावात् प्रामाण्यबुद्धिपूर्वं प्रणीतत्वाभावेन न सिद्धेर्नचोन्मत्तवाक्यसादृश्य प्रवाधितार्थत्वादिनिभाः

दृष्टांतवृत्तपवधूम्प्रनिर्वृत्तिनपथोमुपसंहरत्येवमिति सयथार्द्रैधाग्नेरित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं हेतुरित्यादि
ना स्थितिकालवदित्येवंशब्दार्थः तत्रवाक्यमवतारयति रस्येतदिति महतोनवच्छिन्नस्यभूतस्यपरमा

त्मनउत्पत्तिकालेप्राणस्पन्दनेनश्वैवनिःश्वसनवदंतं यथाग्नेर्विस्फुलिंगधूमांगारादिवत्सर्वमाग्निभागादग्नि
रेवेतिभवत्यग्निकत्वमेवंजगन्नामरूपविष्कृतं प्राणस्पन्देः प्रज्ञानघनएवेतिफलं गृहीतुमित्येनदुच्यते स
यथार्द्रैधाग्नेः आर्द्रैरेधोभिरिद्धोग्निरार्द्रैधाग्निस्तस्मादभ्याहितात्पृथक् धूमाः पृथक्नानाप्रकारंधूम
ग्रहणंविस्फुलिंगादिप्रदर्शनार्थं धूमविस्फुलिंगादयोविनिश्चरंति विनिर्गच्छंतीत्येव यथायंदृष्टांतः

सयथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथक्धूमाविनिश्चरंत्येवंवाअरेस्यमहतोभूतस्यनिश्व
सितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोथर्वांगिरसइतिहासःपुराणं

अरेमैत्रेयिअस्यपरमात्मनःप्रकृतस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतत् निश्वसितमिवनिश्वसितं य
थाःप्रयत्नेनैवपुरुषनिश्वासोभवत्येवंवाअरेकिंतन्निश्वसितमित्यतआह यदृग्वे
दोयजुर्वेदःसामवेदोथर्वांगिरसःचतुर्विधंमंत्रजातं इतिहासइत्युर्वशीपुरूरवसोःसंवादादिः
उर्वशीहाप्सराइत्यादिब्राह्मणमेव पुराणमसद्वाइदमग्रआसीदित्यादि

थं स्पेतिपावत् निश्वसितमित्येतत्फलंआनंति यथेति अरेमैत्रेयितत्ज्ञानमितिसंबंधः तदेवाकांक्षापूर्वकं
विशदयति किंतदित्यादिना इतिहासइतिब्राह्मणमेवेतिसंबंधःसंवादादिरित्यादिपदेनप्राणस्त्वाद्या
दिग्रहणं असद्वाइदमग्रआसीदित्यादीस्यन्तादिशब्दे नासदेवेदमग्रआसीदित्यादिगृह्यते एवम

बृ०भा० तथा दुंदुभिदृष्टांतवदिति यावत् शंखस्य तु ग्रहणेनेत्यादि वाक्यमादिशब्दार्थः दुंदुभेस्तु ग्रहणेनेत्यादिवाक्यमाह २
१२० न्तयतीत्यर्थः पूर्ववदिति नाम्नेति दृष्टांतद्वयपरामर्शः एकेनैव दृष्टांतेन विवक्षितार्थसिद्धौ किमित्यनेकदृष्टांतोप
दानमित्याशंक्याह अनेकेति यद्वै तज्जगद्व्याप्ते व्यक्तिषु सामान्यबहुत्वमेव स्फुटयत्यनेके हीति तेषामन्त
सामान्येन भावेऽपि कुतोऽत्र प्रज्ञानघनमित्याशंक्याह तेषामिति कथमित्यस्मात्पूर्वं तथेत्यध्याहारः ॥ इति

तथा स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य शब्देन संयोज्यमानस्य पूर्यमाणस्येत्यर्थः बाह्यांछब्दान् नन्वत्र पादि स्रोत
मादिपूर्ववत् ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै वीणायां वाद्यमानायां अनेकदृष्टांतोपादानमिह सामान्य
बहुत्वख्यापनार्थं अनेके हि विलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषास्तेषां पारंपर्यगत्या यथै

स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य न बाह्यांछब्दान् शक्नुयाद्ग्रहणाय शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मस्य
वा शब्दो गृहीतः ॥८॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यांछब्दान् शक्नुयाद्ग्रह
णाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥९॥

कस्मिन्महासामान्ये न भावः तथा प्रज्ञानघनेऽकथं नाम प्रदर्शितम् इति दुंदुभिशंखवीणाशब्दसामा
न्यविशेषाणां यथा शब्दत्वेन भावः एवं स्थितिकालेनावत्सामान्यविशेषाणामतिरेकात् [illegible]
कामवगन्तु ॥

पृष्ठे ... निर्विशेषः विमतं नात्मातिरेकितः तदतिरेकेणागृह्यमाणत्वाद्यद्यदतिरेकेणागृह्यमाणं तत्त
न्निरेकि न भवति यथा दुंदुभ्यादिशब्दाः तत्सामान्यातिरेकेणागृह्यमाणत्वादतिरेकेण ... न भवति
विवक्षन्नाह दुंदुभीति शब्दत्वेन भाववत्तथा प्रज्ञानघनत्वेन सर्वं जगद्भवतीति शेषः

स्थितस्य वस्तुनः सर्वस्यात्ममात्रत्वं ज्ञातुं शक्यं वक्तुं ज्ञापकाभावादित्याक्षिपति कथं पुनरिति परः स्फुरतीत्यादि प्रमाण
प्रसिद्ध्या परिहरति चिन्मात्रेति स यथेत्यादि दुन्दुभेरित्यादि वाक्यमवतारयति नत्वेति सर्वत्र व्यतिरेकेणात्मत्वं स्यादिति
दृष्टान्तविवक्षितं संक्षिपति चात्मरूपेण दुन्दुभिदृष्टान्तमादाय व्याख्यातमाचष्टे स यथेत्यादिना शब्दविशेषानिति

कथं पुनरिदानीमिदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते चिन्मात्रानुगमात्सर्वं चित्स्वरूपमेवेति गम्यते तत्र दृष्टान्त उ
च्यते यत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य तस्य तदात्मत्वमेव लोके दृष्टं स यथेत्यादि दृष्टान्तोऽयं लोके दुन्दु
भेर्यथा हन्यमानस्य ताड्यमानस्य शब्दा न बाह्याः ग्रहणाय शक्नुवन्ति बहिर्भूतान् शब्दविशेषान् दुन्दुभिशब्दसामा
न्यान्निष्कृष्टान् दुन्दुभिशब्दविशेषान्न शक्नुयाद्ग्रहणाय ग्रहीतुं दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभिशब्दसामान्यवि

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः

शेषत्वेन दुन्दुभिशब्दगतत्वेन शब्दविशेषा गृहीता भवन्ति दुन्दुभिशब्दसामान्यव्यतिरेकेणाभावात्तेषां दुन्दु
भ्याघातस्य वा दुन्दुभेर्हननमाघातः दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तद्गता विशेषा गृही
ता भवन्ति न तु त एव निर्भिद्य ग्रहीतुं शक्यन्ते विशेषरूपेणाभावात्तेषां तथा प्रज्ञानव्यतिरेकेण स्वप्नजागरि
तयोर्न कश्चिद्वस्तुविशेषो गृह्यते तेन तस्मात्प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावो युक्तस्तेषां [illegible]

शब्दयति [illegible] दुन्दुभीति कथं तर्हि दुन्दुभिशब्दविशेषाणां ग्रहणं तदाह दुन्दुभेस्त्विति दुन्दुभिशब्दसामान्येति पावत
उक्तेऽर्थे दुन्दुभ्याघातस्येत्यादिवाक्यमुपाय्य व्याचष्टे दुन्दुभ्याघातस्येति वा शब्दार्थमाह तद्गता विशेषा इति
उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन विशदयति न त्विति विवक्षितं दार्ष्टान्तिकमाचष्टे तथेति तत्रैव वस्तुविशेषग्रहण
संभावनामभिप्रेत्य स्वप्नजागरितयोरित्युक्तं

१०॥ आत्मनि विदिते सर्वं विदितमित्येतन्माक्षिपति मन्वति दृष्टविरोधनिरासच्छे नैष दोष इति आत्मनि विदिते त[illegible]
मेव सर्वं ततो नान्तरस्याभावादित्येतत्क्रमेव स्फुटयति परीत्यादिना आकांक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यम[illegible]
ऐ [illegible]मित्यादिना पुरुषविशेषतोऽज्ञानं प्रश्नमुपन्यस्य प्रश्नं गृहीत्वा व्याकरोति कमित्यादिना परा[illegible]

ननु कथमन्यस्मिन्विदिते न्यद्विदितं भवति नैष दोषः न ह्यात्मव्यतिरेकेणान्यत्किंचिदस्ति यस्मिन्न
विदिते स्यात् न त्वन्यदस्त्यात्मैव तु सर्वं तस्मात्सर्वमात्मनि विदिते विदितं स्यात् कथं पुनरात्मैव सर्वमित्येतत्
श्रावयति ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्तं पुरुषं परादात् परादध्यात् पराकुर्यात् कं योऽन्यत्रात्मनः आत्मस्वरूपव्यति
रेकेणात्मैव न भवति एषा ब्राह्मणजातिरिति तां वेद तं परादध्यात् सा ब्राह्मणजातिरनात्मस्वरूपेण

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादु
र्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि
वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥६॥

पापकृतीति यस्मात्मैव हि सर्वेषामात्मा तथा क्षत्रं क्षत्रियजातिस्तथा लोका देवा भूतानि सर्वमिदं ब्रह्मादि
यस्य प्रकाशितानि यान्यनुक्रान्तानि तानि सर्वाण्यात्मैव यदयमात्मा यो यमात्मा द्रष्टुः श्रोता मन्ता इति प्रकृतो यस्मा
दात्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्ममयं च स्थितिकाले आत्मव्यतिरेकेणाग्रहणादात्मैव सर्वं ॥६॥

पुरुषस्यापराधित्वदर्शनं परमात्मनि परमात्मव्यतिरेकेण दृश्यमानामपि ब्राह्मणजातिं स्वस्वरूपेण पश्यन्न इत्यपरा
धीत्यादिप्याशंक्याह यस्मात्मेति इदं ब्रह्मेत्यादि तस्य वाक्यानुवादः तस्य व्याख्यानं यान्यनुक्रान्तानीत्यादि आत्मनि
लीयते न तु जायते इत्यादिना स्थितिकाले निष्ठितं तस्मादात्मैव सर्वं तद्व्यतिरेकेणाग्रहणादित्यादि

आत्मनो निरतिशयप्रीत्यास्पदत्वेन परमानंदत्वमभिधायोत्तरं वाक्यमादाय व्याचष्टे तस्मादित्यादिना कथं पुनरिदं न
नु दर्शनमुपपद्यते तत्राह श्रोतव्य इति श्रवणादीनामभ्यस्तमेनात्मज्ञानलाभात् किमिति सर्वेषामध्ययनमित्याशंक्या
हेतोरिति विद्यानुसारित्वमेवशब्दार्थः अनात्मविशेषादिविकल्पहेत्वभावाच्चासंदेहात्मज्ञानं आपततेचेत्तेषामप्र
योजनमात्रेणादिस्वरूपतेदित्याशंक्याह [illegible]ति श्रवणस्य प्रमाणविचारत्वेन प्रधानत्वाद् गौणत्वं मनननिदिध्या
सनयोः कृतत्वात् प्रतिबंधप्रध्वंसित्वाद् गौणत्वमित्यपि भावेन यद्वा श्रवणादीन्यसकृदनुष्ठानेन तम् विजानीत

तस्मादात्मा वा अरे द्रष्टव्यो दर्शनविषयतामापादयितव्यः श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यत आगमतश्च पश्चान्मन्तव्य
स्तर्कतस्ततो निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः एवं ह्यसौ दृष्टो भवति श्रवणमनननिदिध्यासनसाध
नैर्निर्वर्तितैः यदैकत्वमेतान्युपगतानि तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मैकत्वविषयं प्रसीदति नान्यथा श्रवणमा

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन
मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं ५

त्रेण ब्रह्मक्षत्त्रादिकर्मनिमित्तं वर्णाश्रमादिलक्षणमात्मन्यविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषयं क्रियाका
कारकफलात्मकमविद्याप्रत्ययविषयं रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः तदुपमर्दनार्थमाह आत्मनि खल्व
अरे मैत्रेयि दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं विज्ञातं भवति ५ एवमरणमरणम्
दानामश्रीपोक्तर्थ [illegible] ब्रूतानं फलशिरस्कं सिद्ध्यति मननाद्यभावे श्रवणमात्रेण नेत्याद
पपद्यते मननादिना प्रतिबंधप्रध्वंसे वाक्यस्य फलवत् ज्ञानजनकत्वायोगादिति अर्थः परामर्शवाक्यस्य तात्पर्यमाह
त्यादिना कर्मनिमित्तं ब्रह्मक्षत्त्रादितद्वर्णाश्रमावस्थादिरूपमात्मन्यविद्ययाध्यारोपितस्य प्रत्ययस्य मिथ्या
ज्ञानं तस्य विषयतया ख्यातं क्रियात्मकं तदुपमर्दनार्थमाहेति संबंधः अविद्याध्यारोपितं प्रत्ययविषयमित्येतत्
तदेव व्याकरोति अविद्येति अविद्याजनितप्रत्ययविषयत्वे दृष्टांतमाह रज्ज्वामिति

ष्था अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं विवक्षितं वेदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिवक्ष्यति इति न वा अरे पत्युः इत्यादिवाक्यसमुदायस्य [illegible] आहेति [illegible]
१९ उवाच जायादीनामात्मार्थत्वेन प्रियत्वमात्मनस्त्वनौपाधिकप्रियत्वेन परमानन्दत्वमिति शेषः प्रतीकमादाय [illegible] इति किं त
त्प्रियत्वेन स्पष्टयति तदाह प्रसिद्धमिति यथा लोके क्रमेण नियामकमाह पूर्वं पूर्वमिति यद्वा दाम्पत्य प्रीतिसाधनत्व निरन्तरं [illegible]

सहोवाच अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः जायापतिपुत्रादिभ्यो विरागं उत्पादयति तत्तन्नाम्नायम्नवै [illegible] प्रमाणतः
प्रसिद्धमेतल्लोके पत्युः भर्तुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो न भवति किं तर्ह्यात्मनस्तु कामाय प्रयोजनाय वै भार्या
याः पतिः प्रियो भवति तथा न वा अरे जायायै इत्यादि समानमन्यत् न वा अरे पुत्राणां न वा अरे वित्तस्य न वा अरे ब्रह्मण न

सहोवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायै कामाय जा
या प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय
पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भव[illegible]त्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अ
रे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्म
नस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भव
न्ति न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि
भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।

वा अरे क्षत्रस्य न वा अरे लोकानां न वा अरे देवानां न वा अरे भूतानां न वा अरे सर्वस्य पूर्वं पूर्वं यथा सन्निप्रीति
पात्रत्वं तत्तत्त्वेषु तरतां वैराग्यस्य सर्वं ग्रहणमुक्तानुक्तार्थं तस्माल्लोकप्रसिद्धमेतत् आत्मैव प्रियो नान्यः
[illegible]तत्प्रेमपुत्रादिरूपेण तत्स्नेहस्य तृष्णायाः प्रपञ्चितं तस्मादात्मप्रीतिसाधनत्वाद्गौण्यन्यत्र प्रीतिरात्मन्येव मुख्या ।
यपूर्वं पूर्वं वचनमिति योजना तत्र हेतुमाह तथेति न वा अरे सर्वस्येत्यपत्यादीनामुक्तत्वादर्शनपुनरुक्तिप्रसङ्गात्सामान्या
ह [illegible]ग्रहणमिति उक्तवस्तूनामपि ग्रहणात्तेषां नच सर्वैर्विशेषतो गृहीतुं शक्यन्ते तेन सामान्यार्थं सर्वपदमित्यर्थः [illegible]
वैराग्यविषयं सिद्धमर्थमुपसंहरति तस्मादिति तत्तन्नीत्या प्रियत्वमात्मनोऽस्त्यात्मनि देवतायामपि कथात्तेनेयमनुवर्तिनः [illegible]
तत्राह तदेतदिति अथापि उपन्यासविवरणाभ्यां प्रीतिरात्मन्येवेत्युक्तं पुत्रादावपि तद्दर्शनादत आह ना[illegible]

वित्तस्यामृतत्वसाधनत्वाभावमधिगम्य तस्मिन्नाशां त्यक्त्वा मुक्तिसाधनमेवात्मज्ञानमात्मार्थं दातुं पतिनिर्नियुञ्जाना ब्रू
ते [illegible]इति भार्यायोषितं मोक्षोपायं विवक्षुः तामादौ लोभयति सहोवाचेत्यादिना वित्तेन साधनेन तस्मिन्नमृतत्वसाधने किं ते

[illegible]होवाच मैत्रेयी एवमुक्ता सत्यं वाच मैत्रेयी यद्येवं येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन वित्तेन कुर्यां यदेव भगवान्केवल
ममृतत्वसाधनं वेद तदेवामृतत्वसाधनं मे मह्यं ब्रूहि ३ स होवाच याज्ञवल्क्यः एवं वित्तसाध्यममृतत्वसाधनेऽप्र
त्याख्याते याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसंपत्तौ तुष्ट आह स होवाच प्रियेत्यादिना तेन नु कं प्याह अरे मैत्रेयी नो अस्माकं प्र

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ३
स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षा
णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ४

देव प्रिया सती भवती इदानीं प्रियमेव चित्तानुकूलं भाषसे अत एह्यास्स्व उपविश व्याख्यास्यामि यत्तवेष्टममृ
तत्वसाधनमात्मज्ञानं कथयिष्यामि व्याचक्षाणस्य तु मे मम व्याख्यानं कुर्वतो निदिध्यासस्व वाक्यान्यर्थतः

निश्चयेन ध्यातुमिच्छ ४

किमहं तेन कुर्यामिति भार्यायाः विप्रसाद्यात् स्व नीतिं याचतं स्वाभिप्रायेण कर्मं मुक्तिहेतुरिति तस्य भार्याद्वारापि संपन्ना
सत्यामिस्पर्थः

आत्मज्ञानांगत्वं संन्यासस्य स्तुतिस्तुतिर्वा पासिद्धं वेति किमर्थमियमाख्यायिका प्रणीयते तत्राह तस्मादिति विद्यार्थं संन्यासोऽवश्यं कार्य इति ॥ अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी अथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्

सूर्यमाख्यायिकेति भावः भार्याममैत्रेयी किं कृतवानिति दाहो सायन्निति वेशकानिधान [illegible] आश्रमान्तरमापन्नो वा हमस्मीति

संबंधः यथोक्तं छान्दोग्ये भार्यायाः कान्तं मरणं वा न रक्षणीयं इति संन्यासादौ संन्याससमानत्वं पूर्वकत्वं नियमादिति भावः कतमत्रांतरंक

थयति [illegible] आवयोर्विच्छेदः स्वाभाविको नित्यं किं तत्र कर्त्तव्यमित्याशंक्याह पतिद्वारेणैव नियमः [illegible] नस्य समवाय योविच्छ

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः मैत्रेयीस्त्रीभार्यासाम

आरादात्मज्ञानांगत्वेन संन्यासविधित्सया वाख्यायिकेयमारभ्यते मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः मैत्रेयीसम्बोधनम् अरे इति सम्बोधनम् अहमस्मात् गार्हस्थ्याश्रमात् पारिव्राज्यमाश्रमान्तरं अरे इति संबोधनमहमस्मादाश्रमात्

जितवान् याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिः उद्यास्यन् ऊर्ध्वं यास्यन् पारिव्राज्यमाश्रमान्तरं [illegible] किंवा यत् तत्र तेन नीतवान् याज्ञवल्क्यो

स्थानात् स्थानादाश्रमात् ऊर्ध्वं गन्तुमिच्छन् अस्मि भवामि अतोऽहं तामनुमतिं प्रार्थयामि ते तव किं वा यत् तेन तव अनया पाहि

पापाभावेनाकाशापन्ना अंतं विच्छेदं करवाणि पतिद्वारेण फलयोर्भेदं पालनं वर्धमानयोः संबंध आसीत्तस्य

संबंधस्य विच्छेदं करवाणि द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन संविभज्य फलं गमिष्यामि ॥ १ ॥ सैवमुक्ताह उवाच यद्यपि नु

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति

सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥ वित्तेन मम सर्वा पृथिवी भागो भाग

स्यामिति सा होवाच मैत्रेयी अमृता [illegible] पृथिवी पूर्णा इति सा ओ [illegible]

नुस्यात् अमरणं विक्षिप्तं वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं कथंचनेति आक्षेपार्थः अमृतार्थो वा तेन पृथिवी पूर्णा इति सा अमृता

णाः गृहादिना मृता किं स्यामिति अथवा हि तेन न संबंधः प्रत्युवाच याज्ञवल्क्यः कथमिति यदि आक्षेपार्थं मनमोदनं

निहोवाच याज्ञवल्क्यः इति प्रश्नः प्रतिवचनार्थं नेवस्या अमृता किं नहि यथैव लोके उपकरणवतां [illegible] ननु भगवानि

जीवितं सुखोपायभोगसंपन्नं तथैव न हूर्वं तव जीवितं स्यात् अमृतत्वस्य तु नाशास्ति मनसापि वित्तेन किमपि [illegible]

देयात्विषमीत्याशंक्याह [illegible] किं तु न हि लीलातं अमितिभावः मैत्रेयी मोक्षमेवापेक्षमाणा भर्तारं प्रत्यानुप्रश्नमाह येनाहमिति

[illegible] मिति कर्मसाध्यस्य गृहप्रासादादिवन्नित्यत्वानुपपत्तिः आक्षेपनिदानं कथं शरीरस्य प्रश्नार्थं तव पक्षे वा नैयायिकानां पुनः तेनाहं

तेनेत्यनुकथं शरीरेण किमहं तेन संसारं किं शरीरमुपादाय वा तपोजनार्थं वित्तसाध्यस्य कर्मणो ॥ अमृतत्वसाधनत्वमाशामिरेण [illegible]

मन्त्रस्यानिर्वक्तृत्वादित्यर्थः मुनिरपि भार्यायाः प्रत्युत्तरं ददौ [illegible] प्रश्नश्च प्रतिवचनीयमाह प्रश्नयानेति वित्तेन [illegible]

तत्रैवलिंगान्तरमाह [illegible]वेति नहि मैत्रेयी भर्तुरिव स्वतन्त्रकर्माण्यत्यंकर्माधिकवं तं महतीं पतिं द्वारं मत्वा रोगः भार्याणां
स्त्वनधिकारात्तथावत्तस्य कर्मस्वप्यपेक्षुत्वे साधनत्वेन विद्योपदेशात् कर्मसंगस्तद्गतत्वेन प्रतिनत्स्वार्थः तत्रैव
हेत्वन्तरमाह [illegible]ति किमहं तेन कुर्यामिति वित्तनिंदाने अनन्तत्वात्कर्मसाधनस्य हापत्तेन मुक्तो नोपकारो
नीसाधनं नदेवविरूपणेति [illegible]हेति नन्विदावचनमिस्यन्तत्वच्छेदेन वित्तमस्यते तस्य क्षेवाकथनिंदावचन
मित्तिनत्राह [illegible]त्विति किंवत्राह्मणोहंक्षत्रियोहमित्याद्यभिमानस्य कर्मानुष्ठाननिमित्तस्य निंदः सर्वेमि

[illegible]चेव कर्मसाधनरहितामेसाधनत्वेनामृतत्वस्य ब्रह्मविद्योपदेशात् किंतु निंदावचनात् परिस्तुत
त्वसाधनं कर्मस्यात्तिनसो अंपाकर्मेतिनन्निदावचनमनिष्टत्वात् परिनुपरिनिस्यं ज्ञातिषिंकर्मत
त्तोफत्त्वात्तसाधननिंदाकर्माधिकारनिमित्तवर्णाश्रमादिप्रपंचोपमर्दो ब्रह्मज्ञानपरोब्रह्मज्ञानपर
दित्यादिः नहि ब्रह्मात्म्यत्वायात्मप्रपंचोपमर्दं ब्राह्मणोनेदकर्त्तव्यक्षत्रियेणेदकं त्यमितिविधयाभ
वादात्मानं लभन्ते विधिः [illegible]सेव पुरुषस्योपमर्दितः प्रपंचो ब्रह्मात्मत्वायात्मविषयत्वस्य तत्प्रपंच
मात्मानं तत्कार्याणां कर्मणां कर्मसाधनानां चाथ प्राप्तश्च समासः

दृष्टान्तमेवेति प्रत्यपेक्षते तत्त्वस्य पर्यंतो नाद्विद्यागतत्वेन समासो विधित्वमितरस्याह कर्माधिकारेति ननु जाग्रत्ति
विषोक्तमन्नुष्ठानमशक्यमपहारयितुमत आह नहीति ननु वर्णाश्रमाभिमानवतः संन्यासः पोष्यतेसक
र्यतत्त्वमावेसंभवेत्तत्राह [illegible]वेति अर्थप्राप्तश्चास्यैवधारणार्थश्चकारः प्रयोजकत्वानवर्तोवैधसंन्यासाभ्य
पगमाद्विरोधइतिभावः

भा० संप्रति स्मृतिविरोधं स्फोरयति यदिदमिति प्रसिद्धं वेदवचनं तु रुकर्मैसाक्षं प्रतिपदिदमुपलभ्यते विनोति नेम १०७ ७०

ई तिवसन्नेति तत्त्वकाशमिति सादिःशिष्यस्याभ्यासंप्रतिप्रश्नः तस्य वो जमाहैनाविति विद्याकर्मणोरानुपपत्तौ

परस्परविरुद्धत्वेन वर्तनं साभिमानत्वनिरभिमानत्वादि पुरस्कारेण प्रातिकूल्यात् समुच्चयानुपपत्तेरित्यर्थः न

स प्रश्नस्य सावकाशत्वमित्यर्थः एतेन एतस्य भगवतो व्यासस्य तिशेषः विरोधः तानकर्मणोः समुच्चयस्येति

वक्तव्यं समुच्चयानुपपत्तिमुपसंहरति तस्मादिति कथं तर्हि ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनमित्यत आह सर्वति

रोधादिति सर्वस्य क्रियाकारकफलभेदात्मकस्य द्वैतं द्वजालस्य ब्रह्मविद्यया विरोधादिति यावत् एकाकि

१८ यदिदं वचनं कुरु कर्माण्यजेतीति कांगतिविद्यापायंति कांवगच्छन्तिकर्मणां एतद्धृदितापि स्वाभिमत इद

ग्रन्थविनुमे ज्ञानव्यापारे रूपं वर्तनं प्रतिकूलत इत्येव एतस्य प्रतिवचनेन कर्मणश्च यत्ने नन्विदं

पानुविमुच्यते तस्मात् कर्म न कुर्वीत परतः पारदर्शिन इत्येवमादि विरोधः प्रदर्शितः तस्मान्न साधनात्

तर्हि नाम ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनं सर्वविरोधानुसाधननिरपेक्षैव पुरुषार्थसाधनमिति परित्र

अंगत्वं साधनसन्न्यासलक्षणमंगत्वेन विधित्सन् ते एताबदेवामृतत्वसाधनमित्यत आरण्यात

स्तु समाप्तौ लिंगाच्च कर्मीसन्न्यासत्वात्ययाः प्रवव्राजेति

नीब्रह्मविद्या मुक्तिहेतुरिति स्थिते फलितमाह इति पारिव्राज्यमिति तत्केवलं सन्न्यासस्य श्रवणादित्यनुस्य

हृद्धारेणाविद्या परिपाकांगत्वश्रुत्यादिवशाद्वगम्यते किं तु लिंगादपीत्याह तावदेवेति तेनेति लिंगं तद्गुणा

ह समासाविति एत ज्ञो भगवतः संवध्याने यदि कर्मसहितं ज्ञानं मुक्तिहेतुस्तदा किमिति कर्मणा

यात्त्वकृत्यस्य पारिव्राज्यमुच्यते तस्मात्तत्यागः तदंगत्वेन विधित्सितस्यार्थः

णां कस्य कर्मणोऽस्य साधनत्वमेव कथमभिधानमित्याशंक्याह मनुष्येति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यः
कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति विशेषितत्वं च तत्त्वमेव विशेषितत्वात् किं द्वारा स्फुटीकर्तुमिति च
कारणत्वोऽसते ननु ब्रह्मविद्यायाः फलेऽविहितकर्मापेक्षत्वे श्रोजसाधनत्वाद्देशादिकं यावत्समुच्चयान्तक
मेऽस्मात्सिद्धिरत आह कर्मेति कर्मणां काम्यत्वेऽपि ब्रह्मविदस्तानि किं न स्युरित्याशंक्याह ब्रह्मविद्ध्य
ति इत्यत्र तस्य पुत्रादिसाधनानुपपत्तिरित्याह येषामिति समुच्चयपक्षमनुभाष्य श्रुतिविरोधेन दूषयति नेति
चितिति श्रुतिविरोधमेव स्फोरयति पुत्रादीनीति अविद्वद्विषयत्वं च तत्र तत्प्रकरणे तेषामुपदेशादिति न

मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाधनत्वेन हि पुत्रादिसाधनानि श्रुतानि नात्मप्राप्तिसाधनत्वेन विशे
षितत्वाच्च न ब्रह्मविदो विहितानि काम्यत्वश्रवणादेतावान्वै काम इति ब्रह्मविदश्चाप्तकामत्वाद्दा
कामस्य कामानुपपत्तेः येषां नोऽयमात्मायं लोक इति वक्ष्यते: केचित्तु ब्रह्मविदोऽप्येषणासंबंधं वर्णयन्ति
नेदं बृहदारण्यकं न श्रुतं तु ब्राह्मणानामविद्वद्विषयत्वं विद्याविषयत्वं येषां नोऽयमात्मायं लोक इत्य
नः किं प्रजया करिष्याम इत्येष विभागस्तेन श्रुतः श्रुत्याक्रान्तः सर्वत्र पाकाफलोपमर्दस्वरू
पोच विद्यायाः स्वासहकार्येण विद्यायाः अनुपपत्तिलक्षणश्च विरोधस्तेन विज्ञानः आत्मेवाऽका
वातेन श्रुतं कर्मविद्यास्वरूपयोर्विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्तनेन विरोधः

षः किं प्रजया करिष्याम इत्यत आरभ्य येषां नोऽयमात्मायं लोक इति च विद्याविषयं श्रुतमिति या जनाः एष विभागः
श्रुत्याक्रान्तत्वे: समुच्चयवादिभिर्न श्रुत इति संबंधः न केवलं श्रुतिविरोधादेव समुच्चयासिद्धिः किंतु युक्तिविरोधाच्चेत्याह स
वेति द्वितीयश्च कारणं वा रणायोनिजासंबद्धा तेस्मृतिविरोधाच्च समुच्चयासिद्धिरित्याह आसेति तत्र प्रथमं
पूर्वोक्तं फलविरोधं स्फोरयति कर्मेति प्रतिकूलवर्तनेन निवर्त्यनिवर्तकभावः ॥

बृ॰आ॰ किमित्यविद्याविषयोव्याख्यातो नहि सपुरुषस्योपकल्पते तत्राहे तस्मादिति प्रसंगागतमेवविषयस्तस्मिन्
१०५ यात्रात्मेति विद्यातस्यामितिपाठात् नेतीयमर्थमनूद्यचानुषंगिकमर्थं कथयति चतुर्थेत्तिति एवं तृतीय
नूद्योत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह ॥ इति किमितिसम्यगात्माविधित्सितेन कर्मणोविद्यालभस्य नादित्यार्थ

तस्मादविद्याविषयाद्विरक्तस्यास्य प्रसंगात्मविषयब्रह्मविद्यायामधिकारः कथंनाम स्यादिति तृ
तीयोध्याय उपसंहृतः समस्तोऽविद्याविषयः चतुर्थेन तु ब्रह्मविद्याविषयं प्रस्तोष्यन् ब्रह्मणेन ब्रवाणे
ब्रह्मस्वरूपविद्यामीतिवृप्रश्नस्य तद्ब्रह्मैकमद्वयं सर्वविशेषशून्यं क्रियाकारकफलस्वभावमन्य
त्सर्वमशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति ज्ञापितं अस्या ब्रह्मविद्यायाअंगत्वेन सन्न्या
सोविधित्सितः जायापुत्रवित्तादिलक्षणोपाकर्माविद्याविषयं तस्मात्मप्राप्तिसाधनं॥
न्यसाधनं ह्यात्मसमेफलसाधनाय प्रफल्पमानं प्रतिकूलं भवति नहि बुभुक्षापिपासानिवृत्त्य
र्थं धावनं गमनं वासाधनं

क्वाह आत्मेति अविद्यायाविषयएव विषयोयस्येति विग्रहः तस्मात्सम्यातोविविधित्सितः इति पूर्वेणसंबंधः
ननुप्रकृतं कर्माविद्याविषयमपि किमित्यात्मज्ञानं नार्थं नानुष्ठीयमानं न फलयतीति तत्राह
नदेवदर्शनेनरपरर्यातिनहीति

संबंधाभिधित्सयाचनंकीर्तयत्यात्मेत्येवेति किमित्यात्मतत्त्वमेववक्तव्यमन्यन्नाह तदेवेति इहांसूत्रितस्यवि
द्याविषयस्यावायस्यात्मानमेवविषयस्तत्रविद्यासाधनसाध्यामुक्तिरितिसर्वं योमुक्तिश्चफलमि
त्यादिनादर्शितेस्याह स्वरूपस्यलसेति विद्याविषयमुक्तंनिगमयतिएवमितिउक्तमर्थतत्स्मारयति।
अविद्यापाश्चेति अयोसाविसाद्यारभ्याविद्यायाविषयश्चसंसारउपसंहृतःत्रयमित्यादिनेतिसंबं

आत्मेत्येवोपासीत नेदवै तस्मिन्सर्वेस्मिन्पदनीयमात्मतत्त्वंयस्मात्प्रेयःपुत्रादेरित्यपयत्नस्यवा
क्यस्याख्यानविषयेसंबधप्रयोजने अभिहितेनदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्व
मभवदित्येवंप्रत्यगात्माब्रह्मविद्यायाविषयइत्येतदुपन्यस्तं अविद्यायाश्चविषयोसौस्मावनो
हमस्मीतितनसवेदस्यारभ्यवानुवर्ण्यप्रविभागादिनिमित्तपाककर्मसाध्यसाधनलक्षणोवी
जांकुरवदव्याकृतव्याकृतस्वभावोनामरूपकर्मात्मकःसंसारःत्रयंवाइदंनामरूपंकर्मेत्युपसं
हृतःशास्त्रीयउत्कर्षलक्षणोब्रह्मलोकांतोधोभावश्चस्थावरांतोःशास्त्रीयःपूर्वमेवप्रदर्शितःद्वया
हेत्यादिना

यःसंसारमेवविशिनष्टि वानुवेर्ण्येति वानुवेर्ण्यवानुराश्रमामितिप्रविभागादिनिमित्तंयस्यपाकस्यकर्मणस्तस्य
साध्यसाधनमित्येवमात्मकइतियावत् तस्यानादित्वंदर्शयति बीजांकुरवदिति तमेवत्रिधासंक्षिपति नामे
ति सर्वोत्कर्षापकर्षाभ्यांद्विधाभिद्यते तत्राद्यमुदाहरति शास्त्रीय इति उत्कृष्टोहिसंसारःअन्त्यात्मभावः
शास्त्रीयज्ञानकर्मलभ्यइत्यर्थः द्वितीयंकथयत्यधोभावश्चेति निकृष्टःसंसारःस्वाभाविकज्ञानकर्मसाध्यइत्यर्थः

॥ रितिशब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात् प्रकृतमूर्तामूर्तादेरन्यत्वे ब्रह्मणो नकारद्वयवैयर्थ्यं स्यादिति नेतिनेत्यनेन त्वाह अन्यदिति आशं
क्यानिवृत्त्यभावे दोषमाह तथा चेति अनर्थकत्वेनिवृत्तकारेण समुच्चितं दोषान्तरमाह ब्रह्मेति उक्तमर्थमन्वयमुखेन समर्थयते य २
द्वदिति सर्वोपाधिनिरासेन तत्तद्विषयवेदनेच्छायदा निवर्तिता तदा यथोक्तं प्रत्यक् ब्रह्माहमिति निश्चितो नाकांक्षा सर्वतो
व्यावर्तितेनेत्यनेन निर्देशस्य सार्थकत्वं यदा चोक्तरीत्या ब्रह्मात्मैवं प्रत्यगवस्थितो भवति तदा प्रतिज्ञा वाक्यमपि परिसमाप्तार्थं स्या
दिति योजना वीप्सायाः समुपसंहरति तस्मादिति आदेशस्य प्रकृतस्यानन्तरानुगुणत्वमाह अथवेति तत्र वाक्यानि परिहरति नेत्यादिना नह्री
त्यादिनकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधपरत्वात् प्रकृतानामनिषिद्धत्वात् प्रत्यक्षब्रह्मैव निर्दिष्टं कीदृशं तदाकांक्षाशंकात
निवर्तिष्यते तथा चानर्थकत्वमुत निर्देशः पुरुषस्य विविदिषाया अनिवर्तकत्वात् न ब्रह्मतत्पदस्य मे निवृत्ता वाक्यमपरि
समाप्तार्थं स्यात् यत्तु सर्वदिक्कालादिविविदिषानिवर्तितास्यात् सर्वोपाधिनिराकरणद्वारेण तदासैंधवघनव
देकरसं प्रज्ञानघनमनन्तरमबाह्यं सत्यस्य सत्यमहं ब्रह्मास्मीति सर्वतो निवर्तते विविदिषा तमसो वा वस्थिता प्रज्ञा भवति
नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं ६ तृतीयं ब्रा
तस्माद्वीप्सार्थं नेति नेतीति नकारद्वयं तत्तु महता यत्नेन परिकरबन्धकत्वात् किं फलमेवं निर्देशं ब्रह्म तात्कस्मात् नहि
यस्मादिति नेति नेतीत्येतस्मादितीति आमेर्यप्रकारनकारद्वयविषयानिर्दिष्टयते यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यत्र
निर्देशनं नास्तीतस्मादेवमेव निर्देशो ब्रह्मणः यदुक्तं तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमित्येवं प्रकारेण सत्यस्य सत्यत्वा
द्ब्रह्म अतोऽयमुक्तं नामधेयं ब्रह्मणो नामैव नामधेयं किं तत् सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति ॥ १ ॥
तिप्रतीकोपादानं यस्मादित्यस्य हि शब्दार्थस्य तस्मादित्यनेन संबंधः आम्रेड्या संग्राह्या विषयीकृता ये प्रकारास्त
नकारद्वयस्य विषयाः संतो निर्दिश्यन्ते इति नेति नेत्येतस्मादित्यनेन भागेनेति योजना इति शब्दाभ्यामाम्रेड्या सर्वप्रका
रसंग्रहे दृष्टान्तमाह यथेति ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यत्र प्रकृतविषय रमणीयसर्वग्रामसंग्रहवत् प्रकृतेऽपीतिशब्दाभ्या
विषयभूतसर्वप्रकारसंग्रहे नकाराभ्यां तन्निषेधसिद्धिरित्यर्थः यथोक्तान्निषेधरूपान्निर्देशादन्यन्निर्देशनं यस्मा
द्ब्रह्मणो न परमस्ति तस्मादित्युपसंहारः अथेत्यादिवाक्यं प्रकृतोपसंहारत्वेन व्याचष्टे यदुक्तमित्यादिना ६ तृतीयं ब्राह्मणं

यथोक्तादेशस्याभावपर्यवसायित्वं मन्वानः शंकते नन्विति निरवधिकनिषेधासिद्धेः सदवधित्वेन सत्यस्य सत्यं ब्रह्म निर्दिष्टमिष्टमिति परिहरत्यनन्तरं रूपं इति ब्रह्मणो विधिमुखेन निर्देशसंभावमाने किमिति निषेधमुखेन तन्निर्दिष्टमिति नेत्याह यस्मादिति नहि विधिमुखेन निर्देष्टुमशक्यमिति शेषः नामरूपाद्यभावे पि ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिमाशंक्याह न ह्यरूपेति जात्यादीनामन्यतमस्य ब्रह्मण्यपि संभवान्न ह्येतत्र शब्दप्रवृत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह नचेति उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति गौरिति तथा जात्याद्यभावान्न ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिर्विधिमुखेन ब्रह्मोपदिश्यते नेत्याहाध्यारोपितेति विज्ञानानन्दादिवाक्येषु शबलगृहीतशक्तिभिः शब्दैर्लक्ष्यते ब्रह्मेत्यर्थः ननु लक्षणामुपेक्ष्य कथमाभ्यां नेतिनेतिशब्दाभ्यां सत्यस्य सत्यं निर्दिदिक्षितमिति उच्यते सर्वोपाधिविशेषापोहेन यस्मिन्न कश्चिद्विशेषोस्ति नामरूपं कर्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा तद्द्वारेणाहि शब्दप्रवृत्तिर्भवति न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति अतो न निर्देष्टुं शक्यते इदं तदिति गौरसौ स्पन्दते शुक्लो विषाणीति यथा लोके निर्दिश्यते तथाध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण ब्रह्म निर्दिश्यते विज्ञानमानन्दं ब्रह्म विज्ञानघन एव ब्रह्मात्मेत्येवमादिशब्दैः यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं भवति निरस्तसर्वोपाधिविशेषं तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण निर्देष्टुं तदा अयमेवाभ्युपायो यदुत प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति निर्देशः इदं तत्कारद्वयं वीप्सा व्याप्त्यर्था यद्यत्प्राप्तं तत्तन्निषिध्यते तेन तथा च सत्यनिर्देश्यशंका ब्रह्मणः परिहृता भवति एवमप्यसाक्षादेव ब्रह्म किमिति न विवक्ष्यते तत्राह यदा पुनरिति निर्देष्टुं लक्षणामुपेक्ष्य साक्षादेव कथमिति पाठस्तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जात्यादीनामभावस्योक्तत्वादित्यर्थः विधिमुखेन निर्देशासंभवे फलितमाह तदेति प्राप्तनिर्देशोपलक्षितविशेषस्य तत्प्रतिषेधमुखेनेति यावत् एवं ब्रह्म निर्दिदिक्षितं चेदेकेनैव नञा अलंकृते द्वितीयेन नञा किमित्याशंक्याहे दंत्वेति वीप्सया व्याप्तिः सर्वविषयसंग्रहस्तदर्थं नकारद्वयमिति फलितमेव व्यनक्ति यद्यदिति विषयत्वेन प्राप्तं सर्वं तत्तन्निषिध्यते तस्य विषयप्रसंगात्मा ब्रह्म स्वैकतेशस्यापर्यवसानात्तेनाकाङ्क्षा श्रोतुः सिद्धेत्याह तथा चेति एवमप्

गा॰ तत्रवाकाशेषंसंचारयति यथाचेति वासनानांसान्तदीपपरिमितिप्रदर्शनेपरिमितदृष्टांतपरिग्रहस्यानात्पर्यंकुरी॰अ॰
३ तत्तात्पर्यमित्याशंक्याह तस्मादिति प्रकारप्रदर्शनमेवाभिनयत्येवंप्रकाराणीति अंशवासनाविशिष्टस्यैवोपा २
धिफलवतीनप्रकर्षाभिधानपूर्वकमभिधाति यत्तिसादिना व्यक्तिःसर्वस्यवस्तुज्ञानस्यविशेषःतदीय

यथाचवक्ष्यतिषष्ठुरस्यपोःशेषयस्यादितस्मान्नस्वरूपसंख्यावधारणार्थोदृष्टांताःयथामहारजनं
वासःस्यादयःकिंतर्हिप्रकारप्रदर्शनार्थाःएवंप्रकाराणिहिवासनारूपाणीति यत्तुवासनारूपम
भिहितमंतेसकृद्विद्योततमिवेतितत्किलहिरण्यगर्भस्याव्याकृतात्प्रादुर्भवनतडिद्वत् सकृदेव
व्यक्तिर्भवतीतितन्नदीयंवासनारूपंहिरण्यगर्भस्ययोवेदतस्यसकृद्विद्युतास्वहवेरस्यवधारणार्थ॥

सकृद्विद्युत्तेवह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेद॥ अथात आदेशो नेति नेति

देवमेवास्यश्रीःख्यातिर्भवतीत्यर्थःयथाहिरण्यगर्भस्येवमेतद्यथोक्तंवासनारूपमंतयोवेदएवंनिर
वशेषंसत्यस्यस्वरूपमभिधाय यत्तत्सत्यस्यसत्यमवोचामतस्येवस्वरूपावधारणार्थंब्राह्मणंमिदमा
रभ्यते अथानंतरंसत्यस्वरूपनिर्देशानंतरंयत्सत्यस्यसत्यंतदेवावशिष्यतेयस्मात्तस्मात्सत्यस्य
सत्यंस्वरूपंनिर्देक्ष्यामःआदेशोनिर्देशोब्रह्मणःकःपुनरसौनिर्देश उच्यते नेतिनेतीतिएवंनिर्दे॰

मित्यस्यव्यक्तीकरणंहिरण्यगर्भस्येति तदेवमस्फुरयति यथेत्यादिना तत्क्रममनूद्यानंतरग्रंथमवतारयन्‍
करोत्येवमित्यादिना तस्येतब्राह्मणस्यतिसंबंधःकस्मादनंतरमित्यपेक्षितेदर्शयन्नतःशब्दंवापेक्षितं दृष्टं
य न्व्याकरोति सत्यस्येति

न च्छेदेन जीवपरमेशयोः संभवे फलितमाह तस्मादिति ननु लिंगस्य चेदेतानि रूपाणि किमिस्फयस्य तस्य तेपरमात्म
स्वरूपमेव वक्तव्यं न्यायेन आह तस्य हैतस्येति इंद्रगोपोपमानेन कौसुंभस्य गतत्वान्महारजनं हरिद्रेति आख्या:

तस्मात्तस्य हैतस्येति लिंगपुरुषस्यैवैतानि रूपाणि तस्य तस्य तस्य परमात्मस्वरूपेण कथं निरवशेषस्य सं
वक्तव्यत्वमस्यैव विशेषरूपाणि वासनात्मकानि रूपाणि अन्तःकरणस्य पुरुषस्य प्रकृतस्य लिंग
मनस एतानि रूपाणि कानि तानीत्यत आह यथा लोके महारजनं हरिद्रा तत्पारक्तं महारजनं यथा वा
सो लोके एवं स्त्र्यादिविषयसंयोगेन एतादृशं वासनारूपं रंजनाकारमुत्पद्यते चित्तस्य येनासौ पुरुषो रक्त
इत्युच्यते स्त्र्यादिविषया च लोके पांड्वाविकमवेर्निर्मिताविकं ऊर्णादि यथा चैतदा पांडुरं भवति तथा

यथा महारजनं वासो यथा पांड्वाविकं यथेंद्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुंडरीकं यथा सकृद्विद्युत्तं २

महावासनारूपं यथा च लोके इंद्रगोपो यतित्ररक्तो भवत्येवमस्य वासनारूपं क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रा
गस्यतारतम्यं क्वचित्पुरुषचित्तस्य सापेक्षया यथा च लोकेग्न्यर्चिर्भास्वरं भवति तथा क्वचित्तस्य चिद्वा
सनारूपं भवति यथा पुंडरीकं शुक्लं तद्वदस्य वासनारूपं कस्यचिद्भवति यथा सकृद्विद्युत्तं यथा लो
के सकृद्विद्योतनं सर्वतः प्रकाशकं भवति तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्ध्यपेक्षया कस्यचिद्वासनारूपमुपजाय
ते केषांवासनारूपाणामादिरंतो मध्ये संख्या वा देशः कालो निमित्तं वा वधार्यते संख्योपेत्वाद्वासनानां वा
सनाहेतूनां चानंत्यात्॥१ ते तत्र लोकप्रसिद्धिदर्शयति यथेति ऊर्णादि सादिपदं कंबलादिग्रहणार्थं म
नसि वासनावैचित्र्ये किं कारणमिति तदाह कविदिति चित्तवृत्तिशब्देन सत्वादिगुणपरिणामो विव
क्षितः परिमितो दृष्टान्तो वासनानामपि परिमितत्वं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यादित्याशंक्याह नैषामिति

॥ नत्सहेस्तत्र परकीयप्रक्रियां प्रख्यापयन्ननेन छन्दोग्याह योयमिति प्रकृतत्वाल्लिंगात्मगृहेजीवस्यापिवाक्यशे-
षश्रवणेन द्वावात्मानौ वात्र तु छन्दोग्यग्रहः स्यादिति शंकते नेन्विति प्रकृतत्वेपि तस्य निर्विशेषब्रह्मत्वेन तत्पृ-
ष्टभिन्नत्वात् नचासन्नानामयमहारूपत्वेनोपक्रान्तमिति परिहरति नैवमिति एतच्च जीवस्य नचासेना रूपितामिति
नुविज्ञेयस्याह [illegible]दहीनि निषेध्यकोटिप्रवेशादितिभावः नायं जीवस्यादेशः किन्तु ब्रह्मण एव तस्याखिलनिषेधा-

वधेः दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इति लिंगात्मा प्रकृतः अथ आत्मेधि दैवेत्र एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति तस्य
ति प्रकृतोपादानात् स एवोपादीयते योसौ सस्याम् तस्य रसोननु विज्ञानमयः ननु विज्ञानमयस्यैतानि रू-
पाणि कस्मान्न भवन्ति विज्ञानमयस्यापि प्रकृतत्वात् तस्येति च प्रकृतोपादानात् नैवं विज्ञानमयस्या रूपत्वे-
न विजिज्ञापयिषितत्वात् यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्यैतानि महारजनादीनि रूपाणि स्युः तस्यैव नेति ने-
ति स्यनात्मयत्नदेशेन स्यात् ननु अमस्यैवासावादेशो न तु विज्ञानमयस्येति न षष्ठान्त उपसंहारा
न् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति विज्ञानमय प्रकृतस्य एष नेति नेतीति व्यपदेक्ष्यामीति च प्रतिज्ञा-
या अर्थवत्वात् [illegible]स्य विज्ञानमयस्यैवासंव्यवहार्यमात्मस्वरूपं विज्ञापयितुं रूपस्यान प्रवृत्तस्य वोपाधि-
विशेष नत्वं प्रतिज्ञार्थवत्वीस्यान [illegible]सो वापितो ज्ञानात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति शास्त्रनिष्ठा प्राप्नोतीत्यभि-
ति कुतस्त्यत अथ पुनरत्यो विज्ञानमयो न्यो नेति नेतीति व्यपदिश्यते तदा स्यदसौ ब्रह्मान्योहमस्मीति विपर्ययो गृही-
तः स्यात् आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति॥ यित्वादूषयति नन्वित्यादिना षष्ठावसाने विज्ञातारमरेकेनेत्यात्मा-
मुपक्रम्य स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात्तस्यैवादेशोपसंहारादिहापि तस्यैवादेशो न तु रस्य स्यैत्यर्थः एतच्च प्रसंगश्चास्यैवा-
यमादेश इत्याह व्यपदेक्ष्यामीति चेति नदेवसमर्थयते यदि चेति कथमेतावता प्रतिज्ञार्थवत्वं तदाह यत इति तान प-
त्वं रूपयति [illegible]त्रोति अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयत्यथेत्यादिना विपर्यये गृहीते ब्रह्मकं [illegible]
कात्विरोधं दर्शयति आत्मानमिति एमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएम

विषयभेदेनोपक्रमविरोधं चोदयन्नपोति इत्थं च व्यवस्थायां जीवद्वारा विक्रियमाणस्य परस्य रूपे मूर्तामूर्ते इत्य
त्र एकत्वावासनाकर्मादेरर्पितत्वद्वारा तत्र संबंधाविशेषादिति दूषयति नदेति विज्ञानात्मद्वारा परस्य विक्रि
यमाणत्वमंगीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह नवेति तथाभूतस्यान्यथाभूतस्य च विक्रियायाद्रूपपादता

अथ मूर्तामूर्ते एव परमात्मनो रूपे वासनात्मकविज्ञानात्मन इति चेत् नन्नदा विज्ञानात्मद्वारेण विक्रि
यमाणस्य परमात्मन इतीयं वाचोयुक्तिरनर्थिका स्यात् वासनाया अपि विज्ञानात्मद्वारत्वस्यावि
शिष्टत्वात् वस्तुतस्तु नरद्वारेण विक्रियत इति मुख्यपक्षस्याशंकां कल्पितं तु सर्वविज्ञानात्मा
परमात्मनो वस्तुत इत्यथा कल्पनायाः सिद्धान्तहानात् तस्माद्दूरापास्तं नास्त्यविद्वत्प्रभवा एवमादि
कल्पना अक्षरबाह्यान् अक्षरबाह्यो वेदार्थविरोधी उपकारी वा निरपेक्षत्वादेवस्य प्रामाण्यप्रति
तस्माद् [illegible] भिन्नपक्षकल्पना असमंजसा

दिस्यर्थः किं च जीवस्य ब्रह्मणो वा स्वतन्त्रत्वमास्थितिकमनास्थितिकं वा नाद्य इत्याह नवेति नहि नाणीयोदयादेति
णमादिति द्रष्टव्यं परपक्षदूषणमुपसंहरति तस्मादिति एवमादिकल्पनाशिंच जीवस्य कामाद्यायत्त
मित्याद्या अक्षरबाह्यत्वे फलितमाह नहीति वेदार्थोपकारित्वाभावे हेतुमाह निरपेक्षत्वादिति वेदार्थत्वा
भावे सिद्धमर्थं कथयति तस्मादिति

भा० ननु जीवे समवायिकारणे मनःसंयोगादसमवायिकारणात्कामाद्युत्पत्तिरित्यत आह तत्र श्रुतिषु विवक्षितेन शं० आ०

१०१ आह न च तासामिति दृश्यमानसंसारमौपाधिकमभिधाय जीवस्य ब्रह्मत्वोपपादनेन तात्पर्यश्रुतीनामुपक्र

मोपसंहारैकरूप्यादिभ्योऽवगमनेनान्यार्थान्तरकल्पने सामर्थ्यं न भवति श्रुतीनां नार्थान्तरकल्पने

साह न चासामिति सर्वासामुपनिषदामेकरसे प्रत्यक्तत्त्वे पर्यवसानं फलवत्त्वादिलिङ्गेभ्योऽवगम्यते न त्वन्य

श्रुतीनामर्थान्तरकल्पने सामर्थ्यं न तु उपनिषदामेकवाक्यत्वेऽर्थान्तरमपि प्रतिपाद्यं स्यादित्याशङ्क्याह

तात्पर्ये ज्ञाते कथमर्थान्तरकल्पनानुपपत्तिरत आह तस्मादिति सर्वोपनिषदामेकवाक्यत्वप्रतिभासस्त एवार्थः

न चासां श्रुतीनां श्रुत्यन्तराद्यर्थान्तरकल्पनान्याय्या आत्मनः परब्रह्मत्वोपपादनाद्येकपरत्वात् तस्मा

मात्मनात्मार्थं उपक्षयत्वात् सर्वोपनिषदां तस्मात् स्वार्थकल्पना कुशलाः सर्वोपनिषदर्थं मन्य

थाकुर्वन्ति तथापि वेदार्थश्चेत्स्यात् काममस्तु न मे द्वेषः न च द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति राशित्रयपक्षेण

मूर्तसंज्ञकम् अनुमूर्तामूर्ते इति जनित्वा वासनाख्यम् अमूर्तामूर्ते इति रूपे ब्रह्मचरूपित्वेनैव चान्यच्चतुर्थमन्तरा

लेन चैतदनुकूलमवधारणाद् द्वे एव ब्रह्मणो रूपे इति अन्यथा ब्रह्मैकदेशस्य विज्ञानात्मनो रूपे इति

कल्प्यं परमात्मनो वा विज्ञानात्मद्वारेणेति तदा च रूपे एवेति द्विवचनमसमञ्जसं रूपाणीति वासन

भिः सह बहुवचनं प्रकृतं स्यात् द्वे च मूर्तामूर्ते वासनाख्यं तृतीयमिति

ननु परैरुच्यमानोऽपि वेदार्थो भवत्येव किमित्यसौ द्वेषादेव त्यज्यते तत्राह न चापीति न चार्थान्तरस्य वेदार्थत्वं

ज्ञातात्पर्यलिङ्गाभावादिति भावः लिङ्गवियोगेऽपि पुंसि वासनात्मनोऽपि तल्लिङ्गत्वस्य राशित्रयकल्पनां निराकरोति

न चेति कथं सिद्धान्तेऽपि वासनादिसामञ्जस्यं तत्राह यदेति राशित्रयपक्षे जीवस्य रूपमध्ये नभोऽवेनिषेद्धुं का

दिनिवेशः स्यादूपिमध्येऽन्तर्भाव इत्युक्तिः शिक्षणीयेत्याह अत एवेति भवत्येवं श्रुतेः शिक्षोक्तितत्राह तदेति

पिमध्ये जीवान्तर्भावकल्पनोपायमिति यावत्

कल्पांतरं प्रस्याह भिन्नभेदेवेति भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वादनुपपत्तिरस्मकाण्यथः लिंगोपाधिरात्मापरस्यांश इति क
ल्पांतरं शंकते लिंगभेदेवेति उपचरितत्वं कल्पितत्वं लिंगोपाधिनाकल्पितः परांशो जीवात्मेत्येक ऐत्वपादे
लिंगधर्मे वासनानात्मनिस्याल्लिंगाभावे तदधीनजीवाभावात्तस्मान्न हि योगोपि लिंगस्था वासना जीवेति
युक्तितिमुक्तिपानुपपन्नेति दूषयति नथेति यत्तु परस्माद्विद्यापाः समुत्थानमितितन्निराकरोत्सविद्याया
स्वेति आदिपदेनानात्मधर्मत्वमविद्यायाः गृह्यते परस्माद्विद्योत्पत्तौ नस्येव संसारः स्यात्तयोरेकाधिकर

भिन्नभेदेव विज्ञानात्मनः परेणैकत्वानुपपत्तिः लिंगमेव चेत्परमात्मन उपचरितदेशत्वेन परिकल्पे
न घटक रकमूर्छिद्राकाशादिवत् तथा लिंगवियोगेपि परमात्मदेशाश्रयणं वासनायाः अविद्याया
श्रयत्वं उत्थानमुखरवदित्यादिकल्पनानुपपन्नेव न च वास्यदेशान्तरे केणावासनायाः वस्त्वंतर
संचरणमनस्यापि कल्पयितुं शक्यं नव क्वतयोग छंति कामः संकल्पो विचिकित्सा हृद एवेत्यादि श्रु
त्या आपत्तीव लेलायतीव कामायेत्य हृदि स्थिता नाली ण्यो हि तदा सर्वांल्लोकान् हृदयस्यो हृदा

एपाद्तस्माविद्यायां सत्यां नमुक्तिर्नेव तस्यां नष्टायां न सिद्धिः कारणेऽस्थिते कार्यस्या सत्तनाशा योग
त्कार्याविद्यानाशे तत्कारणापराभवस्तथाव मोक्षिणोऽभावान्मोक्षासिद्धिर्नेवानात्मधर्मो विद्याविद्या
याऽपि तद्धर्मत्वमसंगात्तयोरेकाश्रयत्वादितिभावः यत्तु लिंगापायेपि तत् गतावासनात्मनात्मस्तीति
तत्राह क्वेति पुष्करादौ नु पुष्पाद्यवयवानामेवानुवृत्तिरितिभावः तन्मवासनायाः जीवाश्रयत्वमसंगत
मित्याह नवेति

भा० ततस्फूर्तिपरामर्शः सांख्यत्वमपाकृत्यतो वैशेषिकत्वमप्यनुसंसरतीति संबंधः कथं तच्चित्तानुसारेणानदुपपत्तिः
११ इत्यनिकर्मोपाधिरिति कथं निर्गुणमात्मानं कर्मोपाधिराश्रयतीत्याशंक्याह परमात्मैकदेश इति अस्यार्थः निकार्य २
करणात्मकाद्भूतराशेरित्यावत् यत्तामूर्त उपाधिनिष्ठकर्मादिनद्गुणमध्यागच्छतीति तदा सकर्तृत्वादि संसारमनु
भवतीत्याह एके तेति तत्तत्स्वकर्मादिसंबंधेन संसारित्वमादिनिचेत्तेत्याह मतेति निर्गुणएवविज्ञानात्म
नित्योयः सांख्यचित्तानुसारार्थमेवपरेषांसत्क्रियातरमाह स्वत इति नैसर्गिकाण्यविद्यापरस्मादेवाभिव्यक्तात्
तीतदेकदेशविवक्षितसिन्नोवाति करणात्मनिष्ठतीतिवदतो मानयधर्म्मा विद्योत्पन्नपाशात्म्यचित्तमप्य
नुसरतीत्यर्थः अविद्यापरस्मादुसत्वात्तमेवाश्रयेत्ततदेकदेशमित्याशंक्याहेश्वरवदिति यथाशुद्धिमाज्ञा

तत्कर्मोपाधिभूतराशेरागंतुकः सतोनिर्गुणएवपरमात्मैकदेशत्वात् स्वत उद्भूताविद्यागांतुकाप्य
ईश्वरवदात्मधर्मैरिति अतयाकल्पनयात्माचित्तमनुवर्तते सर्वमेतत्तार्किकैः सहसामंजस्यकल्पन
यारमणीयं पश्यतिनोपनिषत्सिद्धांतं सर्वमायविरोधं पश्यति कथमुक्तएवतावत्तावयवत्वे परमा
त्मनःसंसारित्वसत्त्वणत्वकर्मफलदेशसंसरणानुपपत्त्यादयो दोषाः

नोप्यक्षरदेशत्वदेकदेशमाश्रयस्यैवमविद्यापरस्मात्ज्ञानापितदेकदेशमाश्रयिष्यतीत्यर्थः नदेनत द्दर्शित्
मुपक्रमते कर्मेत्यादिति तार्किकैः सहसंधिकरणादिक्रमेणत्वमर्थः कस्सामंजस्येन पूर्वोक्तानाकल्प ना
नामापातेन रमणीयत्वमनुभवंतीतियावत् यथोक्तकल्पनानामाक्षेपिनामापातानुसारित्वाभावमाज्यत्वसूच
ति वेदादिना कर्मद्वयंप्रसंकं तिपायरेत संबध्यते नत्सर्वोभयत्रान्वयः कथंयथोक्तकल्पनानामापातर
मणीयत्वेनक्षेपिनामापवाद्यत्वमितिपृच्छति कथमिति यत्तु परस्यैकदेशोविज्ञानात्मेतितत्रतदेकदेशत्व एम
वास्तवमवास्तवंवाप्रथमेतपरस्माद्भिन्नोभिन्नोवेतिविकल्प्याद्यद्दूषयत्फकाएवेति आदिशब्देनश्रुति सू० ३
स्मृतिविरोधोगृह्यते

नार्किकाणामपिबोद्धवत् भ्रांतिमुद्भावयन्सोमदेवेति अंतःकरणमेवाहंधीग्राह्यंरागादिधर्मकं आत्मातस्यवासनामयं
रूपंपरस्पर्शोक्तावत्गुणाःसत्वसंस्कारइति यत्तार्किकाभ्रांतास्तत्स्वरूपंवक्ष्यामइतिपूर्वंवत्सांख्यानांभ्रांतिमाहेद
मिति केनप्रकारेणांतःकरणमात्मार्थमित्यनेनत्राह पुरुषार्थेनेति कथमस्यत्रिगुणत्वादिकंसिद्धमितित्राह
प्रधानाश्रयमिति नांतःकरणमेवात्माकिंतन्यःसर्वगतःसर्वविक्रियाशून्यःस्वप्रकाशस्तस्यभोगापवर्गानुगुणो
नप्रधानात्मकमंतःकरणंतत्सधर्मकंप्रवर्ततइतियत्तकापिलाभ्रांत्यांतितत्स्वरूपंवक्ष्यामइतिसंबंधःयत्तविचित्रावि
पश्चिनांभ्रांतिस्तदंतःकरणंतस्यहेस ज्ञोच्यतेनात्मेतिस्वपक्षमुक्त्वाभर्तृप्रपंचपक्षमुत्थापयति औपनिषदंमन्या

न्तरेवंवासनामयंपरंरूपंवदात्मनोद्रव्यस्यगुणाइतिनैय्यायिकाःवैशेषिकाश्चसंप्रतिपन्नाःइदमात्मा
र्थंत्रिगुणंत्वंतत्प्रधानाश्रयंपुरुषार्थहेतुनाप्रवर्ततेनइतिसांख्याःऔपनिषदंमन्याअपिकेचित्संक्रिया
रवयंतिमूर्तामूर्तराशिरेकःपरमात्मराशिरुत्तमस्तावत्सामस्योपमध्यमःकिलतृतीयःकर्ताभोक्ताविज्ञा
नमयेनाज्ञातस्तत्प्रतिबोधितेनसहविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासमुदायःप्रयोक्ताकर्मराशिःप्रयोज्यःपूर्वो
क्तोमूर्तामूर्तभूतराशिःसाधनंचेति तत्रतार्किकैःसहसंधिंकुर्वंतिलिंगाश्रयश्चेषकर्मराशिरस्फ
ल्कापुनस्तस्यांतःसांख्यत्वभयात् सर्वकर्मराशिपुण्याश्रयइवगंधःपुष्पवियोगेपिपुटतैलाश्रयो
भावतितद्वल्लिंगवियोगेपिपरमात्मैकदेशमाश्रयतिसपरमात्मैकदेशःकिलात्मतआगतेनगुणेनक
र्मणासगुणोभवतिनिर्गुणोपिसन्सकर्ताभोक्ताबध्यतेमुच्यतेचविज्ञानात्मेतिवैशेषिकवित्तमप्यनुसरंति॥

इतिकीदृशीप्रक्रियेत्यतोराशित्रयकल्पनांवदन्नादावधमराशिंदर्शयति मूर्तेति उत्कृष्टराशिमाचष्टे परमात्मेतिराश्यं
तरमाह नाम्यामिति नाम्यतानित्रीणिवस्तूनिमूर्तामूर्तमहारजनादिरूपमात्मतत्वमितिपरोक्तिमाश्रित्यराशि
त्रयकल्पनामुक्त्वामध्यमाधमराश्योर्विशेषमाह प्रयोक्तेति उत्पादकत्वंप्रयोक्तृत्वंकर्मग्रहणंविद्यापूर्वप्रज्ञपौरुषलक्ष
णसाधनंज्ञानकर्मकारणकार्यकरणजातंतस्यप्रयोज्यमित्याह साधनंचेति इतिशब्दोराशित्रयकल्पनासमाप्त्यर्थः
परकीयकल्पनांतरमाह तत्रेति राशित्रयेकल्पितेसतीतियावत् संधिकरणमेवस्फोरयति लिंगाश्रयश्चेति

[illegible] कुतो विशेषोक्तिरित्याशंक्याह [illegible]णा इति शास्त्रस्य तेन वा दक्षिणोक्षिणि विशेषस्य प्रसक्तत्वादिति हृत्स्थ इति
[illegible] यस्मादमामाश्रित्य हेतुत्वं स्फुटयति लिङ्गस्येति हेतुमनूद्य तदर्थं कथयति सस्येति यथा पूर्वत्र वक्षुषि मूर्तादिवतुष्टय हृत्स्यानो
हृकूभूतत्रय सारतो कात्त्रथात्रापि लिङ्गात्मनो मूर्तत्वादिचतुष्टयस्य विशेषेणाग्रहणं मूर्तत्वादिनासाधर्म्यात्तथाविधभूत
रूपसारत्वं तस्य शरीरे प्राधान्याच्च तत्सारत्वसिद्धिरित्यर्थः तस्य हेत्वादेर्वृत्तानुवादपूर्वकं संबन्धमाह ब्राह्मण इति विभागोति
शेषः तस्यापि देवप्रकृतस्येतस्या आत्मसंनिहितस्य अमूर्तरसभूतान्तःकरणस्येव रागादिवासनैतिवकुतस्येत्यादि वाक्य

अथाधुना मूर्तमुच्यते यत्परिशेषितं भूतद्वयं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमूर्तं ममृतमतद्यत्तदेतस्य
त्यस्यैष रसः स्यात् [illegible] योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषो दक्षिणेक्षन्निति विशेषग्रहणं शास्त्रप्रत्यक्षत्वात् लिङ्गस्य हि दक्षिणेक्षि
णि विशेषतोऽधिष्ठातृत्वं शास्त्रस्य प्रत्यक्षं सर्वेषां श्रुतिषु तथाप्रयोगदर्शनात् स ह्येष रस इति पूर्ववद्विशेषतो ग्रहणं

अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य य
तस्यैतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ५ तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं [illegible]

द्मूर्तत्वसारत्व एव हेत्वर्थः ५ ब्रह्मणो रूपयोर्मूर्तामूर्तयोः कार्यकारणविभागेनाध्यात्माधिदैवतयोर्विभागो व्या
ख्यातः सत्यस्य सत्यमिति वाक्यशेषः अथेदानीं तस्य हैतस्य पुरुषस्य करणात्मनो लिङ्गस्य रूपं वक्ष्यामः वासनामयं मूर्तामूर्तसं
सर्गा[illegible] विज्ञानमयसंयोगजनितं चित्रं पटभित्तिचित्रवन्मायेन्द्रजालमृगतृष्णिकोपमं सर्वव्यामोहा
स्पदं [illegible]मेवात्मेति विज्ञानवादिनो वैनाशिका यत्र भ्रान्ताः

मित्यर्थः कथमिदं रूपं लिङ्गस्य प्राप्तमित्यत आह मूर्तेति मूर्तामूर्तवासनाभिर्विज्ञानमयसंयोगेन तज्जनितं तस्य रू
पमिति यावत् नैदमात्मनो रूपं तस्यैकरसस्यानेकरूपवत्त्वानुपपत्तेरिति मत्वा विशिनष्टि विचित्रमिति वासनावै
चित्र्यं कथयति [illegible]ति वैचित्र्यमनुसृत्यानेकोदाहरणं अन्तःकरणस्यैव रागादिवासनाश्रयत्वे कथं पुरुषरूपत्वमित्याशङ्क्य
तत्राह [illegible]ति तदेवव्याकुर्वन्विज्ञानवादिनां भ्रान्तिमाह तावन्मात्रमिति बुद्धिमात्रमेवाहं प्रत्ययविषयः क्ष
णभङ्गुरं रागादिकलुषितमात्मा नान्यः स्थायी कश्चिदस्तीति वैनाशिका इत्यत्र [illegible] [illegible]

चक्षुषो रसत्वं प्रतिज्ञापूर्वकं प्रकटयति आध्यात्मिकमित्यादिना चक्षुषः सारत्वे शारीरावयवेषु प्राधान्यं हेतुं
तत्राह [illegible] प्राधान्येनेति तत्र प्रमाणमाह चक्षुरेवेति संभवतो जायमानस्य जन्तोश्चक्षुरेव प्रथमं प्र
धानं संभवतो जायते शतपथश्रुतेरेतत्सिद्धं चक्षुरेव प्रथमं संभवतः इति हि ब्राह्मणमित्यर्थः चक्षुषः सा
रत्वे हेत्वन्तरमाह तेज इति शरीरमात्रस्याविशेषेण निष्पादकं तत्र सर्वत्र सन्निहितमपि तेजो विशेषतश्चक्षु

अथ अधुना आत्मिदं मूर्तामूर्तयोर्विभाग उच्यते किं तन्मूर्तमिदमेव किं तदिदं यदन्यत् प्राणाच्च यश्चायमन्त
रात्मन्नाकाशः त्वक्शरीरस्याप्यः प्राणएतत् रूपं तज्जोपितायदन्यत् शरीरारम्भकं भूतत्रयं मे
तन्मर्त्यमित्यादि समानमस्य मूर्तस्य एतस्य सतो ह्येष रसो यच्चक्षुरित्याध्यात्मिकस्य शरीरारम्भकस्य कार्यस्ये

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत् प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्स
तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ४ ॥ एतमत्

षरसः सारस्तेन हि सारेणाहारवृद्धं शरीरं समस्तं यथा अधिदेवमादित्यमण्डलेन प्राधान्याच्च चक्षुरेव प्र
थमं संभवतः इति तेजो रसो निरवर्तताग्निरिति लिङ्गात् तेजसं हि चक्षुः एतत्सारमाध्यात्मिकं भूतत्रयमत
तो ह्येष रसः इति मूर्तत्वसारत्वे हेत्वर्थः ४

पिण्डितमादित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः रसस्तेजः शुक्लरूपो परसशब्दस्य चक्षुरपि प्रदृष्टुं रवेर
इति भावः रसश्च तेजः शुक्लरूपो परसशब्दश्चक्षुषि संभवतीत्याह तेजसं हीति प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति तस्मा
दिति हेतुमवगतं तस्यार्थमाह सतो हीति चक्षुषो मूर्तत्वात् मूर्तं भूतत्रयकार्यत्वफलं साधर्म्यात् हीतर्यावयवेषु
प्राधान्याच्च तस्याध्यात्मिकभूतत्रयसारत्वसिद्धिरित्यर्थः

बृ०भा० अहं वैश्वसंपरिहरतु शंकते सोपीति अमूर्तरसवन्मूर्तरसशब्देनाविवेकितत्वात् ब्रह्मणो मंडलापन्नस्याग्रह टी०अ०
१२४७ णमित्येतत् दूषयत्यन्यमिति मंडलस्याचेतनकार्यतयाचेतनत्वे सर्वस्य तत्कार्यतया तत्त्वानुपपत्तिः सपोऽन्येन १
नन्तेतिविशेषणानर्थक्यमित्यर्थः मंडलाधारस्याचेतनत्वं पुरुषशब्दस्तत्रस्थत्वाद्युक्तमिति शंकते पुरुष
शब्द इति अनुपपत्तिपरिहर इति तस्यादिना तदेवव्याकरोति नवा इति इत्थंविभक्ताः सन्तोऽनेन शास्त्रामो

मूर्तरसेऽपि मंडलोपाधिरस्तीति नो विवक्षितमिति चेत् अमूर्तमिदमुच्यते सर्वत्रैवतनुमूर्तामूर्तपोऽन्यह र
पेणाविवक्षितत्वात् पुरुषशब्दो अचेतनेऽनुपपन्न इति चेत् नपक्षपुच्छादिविशिष्टस्यैव लिंगस्य
पुरुषशब्ददर्शनात् नवा इत्यस्तत्र इत्याम प्रजाः प्रजनयितुमिमान्सप्तपुरुषानेकं पुरुषं करवा
मेति तएतान्सप्तपुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्नित्यादावन्तरसमयादिषु वक्ष्यमाणेषु पुरुषशब्द
प्रयोगात् इत्यधिदैवतमित्युक्तोपसंहारः अथाध्यात्मवि भागोत्तरार्थः ३ एमएमएम

अवहारं प्रजनयितुमित्यालोच्य तत्करवक्ष्यमोऽनलिङ्गा प्राणा वाङ्मनोरूपानि मान् सप्तपुरुषानेकं पुरुषं सं
तलिंगं करवामेति चनिश्चित्यामी प्राणाः सप्त पुरुषानुक्तानेकपुरुषं लिंगात्मानं कृतवन्त इत्युक्तस्यार्थः आदि
शब्देन लौकिकमपि दर्शनं संगृह्यते अन्यत्रापि तैत्तरीयके पुरुषशब्दप्रयोगः सवाएषपुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिः १२४
परकीयं व्याख्यानं प्रत्याख्याय प्रकृतं श्रुति व्याख्यानमनुवर्तयतीत्यधिदैवतमिति एवमेवमेवमेतान

ननु हिरण्यगर्भैर्दृष्टस्य पञ्चभूतात्मकत्वात् मूर्तद्रव्योत्पादावयवि रसमूर्तो सति विनाकुतोस्य भोगः सिद्धान्तमाह
कर्मैति वाप्यन्तरिक्षाधारं तद्रूपपरिणतमिति यावत् वाप्यन्तरिक्षयोर्मूर्तद्वयोपलम्भे तयोरतिप्रघोषः अयोक्ता
हिरण्यगर्भैर्विज्ञानात्मा रसोऽन्नि शेकरोति तन्वेति कथं मूर्तरसेन सह भोक्ता मूर्तरसस्यानुपलब्धेः स्यादित्याह
स्येति अमूर्तश्चासौ रसश्चेत्यमूर्तरसः जैनेति यावत् अमूर्तरसस्य चेतनत्वेन रसयोर्वैजात्यस्यादिति भावः

कर्मैवाप्यन्तरिक्षाधारं सत्तिरेषां भूतानां भोक्ता भवति तेन तत्त्वकर्मणा वाप्यन्तरिक्षयोः प्रयोक्ता ते नित्यो
रसः कारणमुच्यते इति तन्त्रमूर्तरसेनानुत्पत्त्यान्मूर्तस्यानुभूतत्वयोर्यस्य रसो मूर्तमेव मण्डलं दृष्टं भूतत्वयस्य

सास्य ह्येष रसस्त्वधिदैवतं ३

मानजातीयं नचेतनत्वस्य मूर्तयोरपि भूतयोः समानजातीयत्वेनैवामूर्तरसेन फलं भवितुं शक्यमत्रते
कल्पत्वात् यथा हि मूर्तामूर्तं च तन्तुरूपधर्मं वतीति विभज्यते तेन यथा रसरसवतोरपि मूर्तामूर्तयोः कल्पनेन
भावेन फलो विभागो न त्वह्नवेशस्य

अक्ततयोर्वैजात्यं तेनाह यथा हीति मूर्तमसंस्थितं सदिति मूर्तस्य धर्मं तन्तुरूपममूर्तममूर्तं चापि सदि
स्यामूर्तस्य विभजनमसंकीर्णत्वेन प्रदर्शितं यथा रसवतोर्मूर्तामूर्तयोः कल्पत्वमुक्तं तथा रसयोरपि तयो
कल्पनेन प्रकारेण प्रदर्शनमुचितं तन्त्वमूर्तरसश्चेतनो मूर्तरसस्त्वचेतनः इति फलो विभागो द्वैज २
तीयस्याप्रामाणिकत्वादित्याह तथेति

अमूर्त्तत्वमुपपन्नं हेतुत्वेन संबध्यते ॥ शी

बृ० भा० आधिदैविकं मूर्त्तमभिधायेदानीं तत्रैवामूर्त्तं प्रतीकोपादानपूर्वकं स्फुटयति अथेत्यादिना अमूर्त्तत्वमुपपन्नं हेतुत्वेन संबध्यते विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्चेत्यर्थः तद्व्याख्याति पूर्ववदिति

१८४ अपरिच्छिन्नत्वमविरोधे हेतुरमूर्त्तत्वादीनामिथो विशेषणविशेष्यभावोहेतुहेतुमद्भावश्चेत्यर्थः एतदित्याह पूर्ववदिति ३

अपरिच्छिन्नत्वमविरोधे हेतुरमूर्त्तत्वादीनां मिथो विशेषणविशेष्यभावो [illegible] रणात्मके इत्यादि यथा भूतत्रयस्य मण्डलसारिष्ठमुक्तं

ति पुनरुक्तिरपि पूर्ववत् य एष इत्यादि प्रतीकग्रहणं तस्य व्याख्यानं करणात्मके इत्यादि यथा भूतत्रयोपसर्जनस्य तेजसः प्रधानस्य हिरण्यगर्भो भा

इत्याह [illegible] वदिति सारिष्ठत्वमनूद्य हेतुमाह तद्धीति तादर्थ्यात् भूतद्वयस्य भूतत्रयोपसर्जनस्यत्वे प्रधानस्य हिरण्यगर्भोऽभि

वत्वादिति यावत् भूतद्वयं भूतत्रयोपस [illegible] कौ निमित्तविशेषः हेतुमवतार्य व्याचष्टे सा सप्तमीति पुरुषशब्दादुपरिष्टात् सशब्दो द्रष्टव्यः

अथामूर्त्तमधुनाऽमूर्त्तमुच्यते वायुश्चान्तरिक्षं च यत्परिशेषितं भूतद्वयमेतदमृतममूर्त्तत्वादविस्थितमतो विरुध्य

मानं केनचिन्मृतं मरणधर्मेतद्यत्स्थितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्मादिदं तदस्य भेदेऽप्रविभज्यमानविशे

षमतस्त्यमित्याहेति परोक्षाभिधानाहमेव पूर्ववत् तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य सच्चतुष्टयवि

शेषणस्य मूर्त्तस्यैषरसः पूर्ववत् कोऽसौ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः कारणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते

अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रस

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः

यः स एष अमूर्त्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्ववत् सारिष्ठ एतत्पुरुषस्य सारत्वामूर्त्तभूतद्वयं हिरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वया

भिव्यक्तिः स्यात्कृतमतस्तस्मात्तादर्थ्यात्तत्सारं भूतद्वयं सा सप्तमी च यस्तोपस्माद्योऽमण्डलस्थः पुरुषो मण्डलवत्तगृहीतमसारत्व

भूतद्वयस्य तस्मादिति मण्डलस्थस्य पुरुषस्य भूतद्वयस्य च साधर्म्यं तस्मादक्षिप्रसिद्धवदेतत्पादानं सा सप्तमी च रसः इति

[illegible] कारणं हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतनः स निर्कोचित् न च किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मनः कर्मवायुमन्तरिक्षं यो प्रपां

या अमूर्त्तत्वविशेषणचतुष्टयवैशिष्ट्यं साधर्म्यं तत्फलमाह तस्मादिति स्वमत मुक्त्वा मतान्तरप्रपञ्चमनमाह रस इति स

सहीसाक्षेर सशब्देन भूतद्वयकारणमुक्तं न त्वन्तश्चेतनात्मेत्येतत् न च जीवस्तत्था सामर्थ्यान्नापि परः कोऽर [illegible]

त्वेन तःसूत्रक्षेत्र [illegible] रसूर्यः सोऽपि कथं भूतद्वयकारणमत आह तत्रेति परकीयपक्षः स्वमनुपर्यः तत्कर्मणा [illegible]

साधारण्यमसंप्रतिपन्नमित्यभिप्रेत्य किले स्फुटं यथाहुः योऽयं तस्मिन्मण्डले विज्ञानात्मा य एष रसविद्याकर्म लग

पूर्वप्रज्ञापरिष्कृतो विज्ञानात्मत्वमापद्यते नेतरेण तत्कर्म रूपं विज्ञानात्मनस्तद्धान्तरिक्षप्रयोक्तृ भवतीति

८७

रूपरूपविभावस्यापि प्रसङ्गाभावमाशंक्याह सर्वव्यापीति तस्यैतस्यैषरसः स्वेवक्तव्योक्तिमितिभूतस्येत्यादिना वि
शेषणचतुष्टयमनूद्य तेनत्राह सर्वेति सारत्वसाधयति त्रयाणांहीति तत्रप्रतिज्ञामनूद्यहेतुमाहैतदिति एतेनस
वितृमंडलेनकृतानि विभज्यमानानामसर्वाणानिकृष्णाणुक्लं लोहितमित्येतानि रूपाणिविशेषणानि येषा
थिव्याप्तेजसांतानितथा ततोभूतत्रयकार्यमध्येसवितृमंडलस्यप्राधान्यमित्यर्थः एएषतपतीत्यस्यार्थमाहाधि २

सर्वव्यापितुभूतत्रयंतत्कृष्णविशेषणविशिष्टंमूर्तंरूपंब्रह्मणः तत्रचतुर्णामेकस्मिनगृहीतेविशेषणाभ्यांतत्
गृहीतमेवविशेषणमित्याह तस्यैतस्यमूर्तस्यैतस्यमर्त्यस्यैतस्यस्थितस्यैतस्यसतत्त्वस्यरूपविशेषणस्यभूत
त्रयस्येत्यर्थः एषरसः सारइत्यर्थः त्रयाणांहिभूतानांसारिष्ठःसवितातत्सारोभूतानियतए

तस्यैतस्यमूर्तस्यैतस्यमर्त्यस्यैतस्यस्थितस्यैतस्यसतएषरसोयएषतपतिसतोह्येषरसः

नातृकृतविभज्यमानरूपविशेषणानिभवंति अधिदैविकस्यकार्यस्येतद्रूपंपरस्यवितारदेवतामंडलंत
पतिसतोभूतत्रयस्यहियस्मादेषरसःस्येनकृष्णमूर्तोद्योषसविताततपति सारिष्ठश्च पतत्वधिदैविकत्व
रूणामंडलस्याथ तेरततदूस्यामः२

विकस्येति हेतुवाक्यमादायतत्स्यतात्पर्यमाह सतत्इति मंडलमेतच्छब्दार्थःमंडलपरिग्रहेहेतुमाह
मूर्तोहीति मूर्तग्रहणाभ्यापलक्षणात्रयाणामन्वयोहेत्वर्थः अतश्चमंडलात्मासविताभूतत्रयका
र्यमध्येभवतिप्रधानंकार्यकारणयोरेकरूपस्योत्सर्गिकत्वादित्याह सारिष्ठश्चेति मंडलंचेदधि
विककार्यंकिंपुनस्तथाविधकरणमितिनत्राह यस्येति

वशेष्यमाणात्वंप्रसक्षेणोपलभ्यमानत्वं नवेति निद्धांरणार्थांसप्तमी तत्रप्रत्येकंमूर्तामूर्तेचतुष्टयविशेषणः
त्वेप्रतीतिपावन कथंस्थितत्वेपिमर्त्यत्वंतत्राह परिछिन्नंहीति तदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति यथेत्यादिना

मवचतुष्टयविशेषणविशिष्टंमूर्तेचतथामूर्तेच तत्रकानिमूर्तविशेषणानिकानिचेतराणीतिवि
भज्यतेनदेतन्मूर्तंमूर्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवंघनंसंहतमित्यर्थः किंतद्यदन्यत्कस्मा
त्प्राणाकाशान्तरिक्षाच्चभूतद्वयात्परिशेषात्पृथिव्यादिभूतत्रयमेतन्मर्त्यंयदेतन्मूर्तमेतद्भूतत्रयमि
दंमर्त्यंमरणधर्मिकस्माद्यस्मात्स्थितमेतत्परिछिन्नंह्यर्थांतरेणसंप्रयुज्यमानंविरुध्यतेयथाघ

टदेतन्मूर्तंयदन्यद्वायोश्चांतरिक्षाच्चेतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्

टत्वंभकुड्यादिनातथामूर्तंस्थितंपरिछिन्नमर्थांतरसंबंधितंतोर्थांतरविरोधान्मर्त्यमेतत् स
द्विशेषमाणसाधारणधर्मवत् तस्माद्विपरिछिन्नंपरिछिन्नत्वान्मर्त्यंअतोमूर्तमूर्तत्वाद्धु
मर्त्यंमर्त्यत्वात्स्थितस्थितत्वात्सत् अतोमोन्यान्यभिचाराच्चतुर्णांधर्माणांयथेष्टंविशेषणविशे
ष्यभावोहेतुहेतुमद्भावश्चदर्शयितव्यः

तोमर्त्यत्वान्मूर्तमितिविशेषः मूर्तत्वमर्त्यत्वयोरन्योन्यहेतुहेतुमद्भावंद्योतयितुंवाशब्दः कथंपुन
र्मेषुविशेषणविशेष्यभावोहेतुहेतुमद्भावश्चेतिश्चेतस्तत्राहातोन्योन्येति

ब्रह्मणोरूपद्वयमवधारितं तेनैवमंसंतादीनि वक्ष्यमाणविशेषणान्यवधारणविरोधादयुक्तानीत्याशंक्याह अं

कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्तामूर्ते योरिस:
अनतीतत्वात्मविशेषणो मूर्तामूर्तं द्वे एवेत्यवधार्यते कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्तामूर्ते योरिस: ... स्थितपरिच्छिन्नगतिपूर्वकं यत्स्थावराणुपञ्चयानी
यंते मर्त्यं च मर्त्यं मरणधर्मं मूर्तं च तद्विपरीत [illegible] स्थितपरिच्छिन्नगतिपूर्वकं यत्स्थावराणुपञ्चयानी

मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यं च १

यद्याप्यपरिच्छिन्नं स्थितविपरीतं सच्च सदित्यन्येभ्यो विशेष्यमाणाना धारणा धर्मविशेषवत् त्यच्च
तद्विपरीतं सदित्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हं १

मूर्तामूर्तयोरंतर्भाविताति त्यात्मनि यानि विशेषणानि तान्याकांक्षाद्वारेण दर्शयति कानि पुनरित्या
दिना यत्तु गतिपूर्वकं स्थास्नु तत्परिच्छिन्नं स्थितमिति योजना मम मम मम मम मम मम मम मम मम

बृ०भा० संबंधं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति ब्रह्मेति अजातशत्रुब्राह्मणावसानं सप्रपंचार्थः उपनिषदो द्वाद्याभिधानानि सकाण्डे दी अं०
१२५५ कमिसनुषंगः उत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह तेकिंमात्मका इति ब्रह्मणो निर्द्धारणीयत्वात् किमिति भूतानां सत्वं निर्द्धार्यते तत्राह उपाधीनि तेषामुपाधिभूतानां स्वरूपावधारणार्थं ब्राह्मणमिति संबंधः सत्यस्य सत्यमित्यत्र षष्ठ्यंतसत्यशब्दितं तदेव प्रथमांतसत्यशब्दितं तमादेष्टव्यं ब्रह्मस्वरूपोनयप्रथम्यः प्राणेनवाप्यत २

तत्र प्राणा वै सत्यमित्युक्तं यः प्राणानामुपनिषदस्ता ब्रह्मोपनिषत्प्रसंगेन व्याख्याता एते ते प्राणा इति ते किमात्मकाः कथं वा तेषां सत्यत्वमिति वक्तव्यमिति पंचभूतानां सत्यानां कार्यकरणात्मकानां स्वरूपावधारणार्थमिदं ब्राह्मणमारभ्यते यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण नेति नेतीति ब्रह्मणः सतत्त्वनिर्द्धारणं विधित्सया द्विरूपं ब्रह्म रूपं पंचभूतजनितकार्यकारणसंबद्धं मूर्तामूर्ताख्यं मर्त्यामृतस्वभावं तज्जनितवासनारूपं च सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सोपाख्यं भवति क्रियाकारकफलात्मकं च सर्वव्यवहारास्पदं

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च

तदेव ब्रह्म विगतसर्वोपाधिविशेषं सम्यग्दर्शनविषयमजमजरममृतमभयं वाङ्मनसयोरविषयत्वमद्वैतत्वान्नेति नेतीति निर्दिश्यते तत्रापोहद्वारेण नेति नेतीति निर्दिश्यते ब्रह्म ते एते द्वे वाव रूपेऽवधारणार्थो द्वे एवेत्यर्थः ब्रह्मणः परमात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परं ब्रह्माविद्याध्यारोप्यमाणाभ्या केते द्वे मूर्तं चैव मूर्तमेव च तथामूर्तं चैवामूर्तमेव चेत्यर्थः

मात्रब्राह्मणसमाप्तेरादेयनिरूपणार्थमिति समुदायार्थः सविशेषमेव ब्रह्मेति निर्विशेषमिति कौ चित्ताद्भिरे कं तु द्विमंगो ते ब्रह्मेति ब्राह्मणार्थेपूर्वोक्तरीत्याप्यित्यतेसतीति यावत् द्वे वावेत्यादिश्रुतेः सोपाधिकं ब्रह्म रूपं विवृणोति नेति शब्दप्रत्ययविषयत्वं सोपाख्यत्वं निरुपाधिकं ब्रह्म रूपं दर्शयति तदेवेति एवं भूमिकामारचय्या द्वे व्याकरोति द्वे वावेत्यादिना द्वेरूप्यमस्तीति यावत् अमूर्तं चैवेत्यत्र चकारादेवकारानुषक्तिर्विवक्षिता

विपर्ययेणावेस्रोतत्तं पूर्ववदिस्फुभाने अ त्रिः सप्तम इतिसंबंधः अभिन्नत्वे हेतुरदनत्क्रियायोगादिति हेतुं साधयति वाचा
हीति साक्षान्मर्थनिगमयति नस्मादिति नहिकथमत्रिरिति अपरिदृष्टेनत्राह अत्तिरेवेति प्राणस्यमदन्तत्वा

केनपुनस्तस्यवमसस्यतीरे आसतङ्कृषय इति इमावेवगोतमभरद्वाजौ कर्णौ अयमेव गोतमोऽयंभरद्वाजो
दक्षिणश्चोत्तरश्चविपर्ययेणवानथाचक्षुषी उपदिशन्नुवाचेमावेवविश्वामित्रजमदग्नी दक्षिणं विश्वा
मित्रउत्तरंजमदग्निर्विपर्ययेणवा इमावेववसिष्ठकश्यप इति नासिके उपदिशन्नुवाच दक्षिणः पुरोम
वतिवसिष्ठउत्तरः कश्यपः पूर्ववद्वागेवात्रिरदनत्क्रियायोगात्सप्तमोवाचाह्यन्नमद्यते तस्मादत्तिर्हवै

इमावेवगोतमभरद्वाजावयमेवगोतमोऽयंभरद्वाजइमावेवविश्वामित्रजमदग्नी अयमेवविश्वा
मित्रोऽयंजमदग्निरिमावेववसिष्ठकश्यपावयमेववसिष्ठोऽयंकश्यपोवागेवात्रिर्वाचाह्यन्नमद्य
तेऽत्तिर्हवैनामैतद्यदत्रि रितिसर्वस्यात्ताभवतिसर्वमस्यान्नंभवतियएवंवेद ४ द्वितीयं ब्राह्मणं

प्रसिद्धंनामैतत्कृत्वाद्यत्रिरिति अत्तिरेवसन्यदत्रिरित्युच्यते परोक्षेण सर्वस्यैवान्नजातस्य प्राणस्यात्ति
नामनिर्वचनविज्ञानात्ताभवत्यैवंभवति नामुष्मिन्नन्नेनपुनः प्रतिआद्यतइत्यतउक्तंभवति सर्व
मस्यान्नंभवतीतिय एवमेतद्यथोक्तं प्राणयाथात्म्यंवेदसएवंमध्यमः प्राणोभूत्वाधानभसाधानगतोभो
क्तैवभवतिनभोज्यंभोज्या ह्रीवर्ततेनइत्यर्थः ४ इतिचतुर्थ्याख्यायामस्यद्वितीयंब्राह्मणं समाप्तम् समाप्तम्

नमेतस्यसर्वस्यात्ताभवत्यत्रिनिर्वचनविज्ञानादिति संबंधः सर्वमस्येत्यादिवाक्यमर्थोक्तिपूर्वकं पठत्यत्रेवेतिनत्के
वलमत्रिनिर्वचनज्ञानमेतद्विज्ञानफलं किंतुप्राणयाथात्म्यवेदनशफकमित्याह यएवमिति द्वितीयंब्राह्मणं

वृ॰ रुद्रादिशब्दानां देवताविषयत्वान्मंत्रस्यापि तद्विषयत्वमित्याशंकायां वक्ष्य षिरुद्रादिगणस्योक्तत्वादिंद्रियसंबंधानुपपत्त्या करण

१२४ ग्रामत्वप्रतीतेस्तद्विषयश्लोको न प्रसिद्धदेवताविषयः स्यादित्यभिप्रेत्याह तत्रैवेति मन्त्रस्य आख्यानसापेक्षत्वं तत्र तत्सम

ते शिरसश्चमसाकारत्वमस्पष्टमित्याशंक्य समाधत्ते कथमित्यादिना वागष्टमीत्यंतं तस्याः सप्तमत्वेनोक्तत्वा

तत्रैतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मंत्रो भवत्यर्वाग्बिलश्चमस इत्यादिः तत्र मंत्रार्थमाचष्टे इदं तदर्वाग्बिलश्चमस ऊ

र्ध्वबुध्न इति कः पुनरसावर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः इदं तच्छिरश्चमसाकारं हि तत् कथमेष ह्यर्वाग्बिलो मु

खस्य बिलरूपत्वाच्छिरसो बुध्नाकारत्वादूर्ध्वबुध्नः तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति यथा सोमश्चमसे एवं तस्मि

तदेष श्लोको भवत्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वा

गष्टमी ब्रह्मणा संविदानेत्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न

स्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीर

इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ३ ॥

स्मिन्निहितं विश्वरूपं नानारूपं निहितं स्थितं भवति किं पुनस्तद्यशः प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपं प्राणाः श्रो

त्रादयो वायवश्च मरुतः सप्तधा तेषु विषयस्तत्प्रत्ययस्तेन तदाह मंत्रः शब्दादिज्ञानहेतुत्वात्तेषामृषयः सप्त

रतिप्राणाः परिस्पंदात्मकाः तएव ऋषयः प्राणानेतदाह मंत्रः वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति ब्रह्मणा

संवादं कुर्वत्यष्टमी भवति तद्धेतुमाह वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते इति ३ एमएमएमएमएमएमएम

न्वेकत्वाः हि तमित्याशंक्याह ब्रह्मणेति शब्दराशिर्ब्रह्म तेन संवादः संसर्गस्तच्छ्रोत्रे शब्दराशिमुच्चारयंती वागष्ट

मीत्यादिना यावत् तथापि सप्तमत्वं विहाय कथमष्टमत्वं तत्राह तद्धेतुमिति वक्तृत्वाक्षत्वभेदेन द्विधा वागिति

तत्र वक्तृत्वेन अष्टमीत्यमीचाक्षत्वेन सप्तमीति विरोधः रसनानुपलब्धिहेतुरिति भावः एमएमएमएमएमएमएम

योहं वेशिष्मुमित्यादौ सूत्रेत्रतशिष्म्वादि पदार्थानव्याख्यापानंतरं संदर्भस्यतात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुपादाय व्याकरोतीति मि त्यादिनानुपत्रमंत्रेणोपस्थानं क्रियते नेत्रेवोपपदपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदंभवति उक्तंहि उपान्मंत्रकरणइतिहस्थ तेर्वा । दिस्पणापत्र्योपतिष्ठतइतिनचात्रमंत्रेणकिंचित्क्रियते किंतर्हि स्पहेतुत्वात्प्राणस्यसमासिनयइत्युपनिषदौति वक्ष्यतेनेतनाह [illegible] पीति मंत्रेणकस्यचिदनुष्ठानस्यकरणे विवक्षितेतिष्ठतिरुपपूर्वोपद्यप्यात्मनेपदीभवतितथा [illegible] नीतस्येवशिशोः प्रसाधानेऊर्ध्वस्तनक्षयिकाश्रुनोपतिषदुक्तंतेनमेना:सप्तासितयउपतिष्ठंतेनकरण मंत्रकरणेतिष्ठतिरुपपूर्वआत्मनेपदीभवति इहापिसप्तदेवताभिधानानिमंत्रस्थानीयानिकरणानितिष्ठते [illegible] यो भिर्द्वारभूताभिरेनंमध्यमंप्राणंरुद्रोन्वायत्तःअनुगतःअथवाअक्षन्नक्षणिलोहिताराजयोरेखाता तमेनाःसप्तासितयउपतिष्ठंतेनद्याइमाअक्षन्लोहिन्योराजयस्ताभिरेनंरुद्रोन्वायत्तोथवाअक्षन्नायत्ताभि पर्जन्योयाकनीनकालयादिसोयाकृष्णानेनाग्निर्यच्छुक्लंतेनेन्द्रोधरयेनवर्तन्यापृथिव्यन्वायत्ताद्यौरुत्तरयाना सान्नक्षीयतेयएववेद ३ ॥ ताभिरद्भिर्द्वारभूताभिःपर्जन्योदेवतामान्वायत्तोनुगतःउपतिष्ठतइत्यर्थःसप्तान्नभूता भिःप्राणस्यपर्जन्योमेघवर्षयानेदनःप्राणाभवंतीतिश्रुतत्वात् याकनीनकाद्दृक्शक्तिस्तयाकनीनकयाद्वारेण दित्योमध्यमंप्राणमुपतिष्ठतेयत्कृष्णंतत्स्कन्धिततेनेतमग्निरुपतिष्ठतेयच्छुक्लंतत्स्कन्धिततेनेन्द्रःधरयावर्तन्यापक्ष्मणाए नपृथिव्यन्वायत्ताःधरत्वसामान्यात् द्यौरुत्तरयाधवलसामान्यात् एताःसप्तान्नभूताःप्राणस्यसंततमुपतिष्ठतएवं योवेदतस्येमफलंनास्यान्नंक्षीयतेयएववेद २ ॥ त्रसप्तरुद्रादिदेवतानामानिमंत्रवद्दर्शितानितेभ्यःकरणान्यथास नानुष्ठानानिअत्रक्रियंतेअतस्तिष्ठतेःउपपूर्वस्यात्मनेपदमविरुद्धमितियोजना लोहितरेखाभीरुद्रस्यप्राणंप्रत्यनुग तेरनंतरमित्यर्थशब्दार्थःपर्जन्यस्यान्नद्वाराप्राणाश्रयहेतुत्वेप्रमाणमाह पर्जन्यइति कथंपुनरेतेषांप्राणंप्रत्यासि त्तिंसर्वेषांसिद्धानितत्राह इमाइति संप्रस्फुटतिफलमाह इत्येवमिति

 शरीरस्य प्राणं प्रसाधानत्वं साधयति तथा हीति शरीरस्याधिष्ठानत्वं स्फुटयति यस्मिन् हीति प्राणमात्रे विषयकानि करणा-

 नि तेनोपलब्धि द्वाराणीत्यत्र प्रमाणमाह तथा हीति देहाधिष्ठाने प्राणे विषयकानि तानि फलव्याप्ति द्वाराणीत्यत्र अनुभवमनु

कूलयति [illegible]रेति तत्रैवाजातशत्रुब्राह्मणसंवादं दर्शयति तत्रेति शरीराश्रिते प्राणे वागादिषु विषयकेषु उपलब्धृरूपल-

भ्यमानत्वमिति यावत् प्रसाधानत्वं शिरसोऽकस्माद् यति प्रदेशेति वलपर्यायस्य प्राणस्य स्थूणात्वं समर्थयते बलेति अपशु-

[illegible]पहि शिशोः प्राणस्येदं शरीरमधिष्ठानं अस्मिन् हि करणान्यधिष्ठितानि लब्धात्मकान्युपलब्धि द्वारं भवंति

न तु प्राणमात्रे विषयकानि तथा हि दर्शितमजातशत्रुणोपसंहृतेषु करणेषु विज्ञानमयेनोपलभ्यते शरीरे व्यू-

ढेषु तु करणेषु विज्ञानमय उपलभ्यमान उपलभ्यते तत्त्व प्रदर्शितं पाणिपेषप्रतिबोधनेन इदं प्रसाधानं शि-

रः [illegible]शावशेषेषु प्रतिप्रसाधीयत इति प्रसाधानं प्राणः स्थूणान्नपानजनिता शक्तिः प्राणो बलमिति पर्यायाः बलाव-

ष्टंभो हि प्राणोऽस्मिन् शरीरे स — इदं प्रसाधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥१॥ — यत्रायमात्माऽबल्यं नेत्य संमोहमिव

निदर्शनात् यथा वत्सः स्थूणा — न्येत्य एव शरीरपक्षपाती वायुः प्राणः

स्थूणेति कश्चित् अन्नं दामान्नं हि भुक्तं त्रेधा विपरिणमते यः स्थूलः परिणामः स एतद्रूपं भूत्वेमामप्येति मूत्रं च पुरीषं च यो

मध्यमो रसः स रसः लोहितादिक्रमेण सप्तधात्वात्मकं शरीरं साम्यधातुकमुपचिनोति स्वयोन्यन्नागमो हि शरीरमुपचीयते अन्न-

मयत्वात् विपर्यये पक्षीयते पतति पत्नी [illegible]रसोऽमृतमूर्ध्वभावः ति कथ्यते स नाभेरूर्ध्वं हृदयदेशमागत्य हृदयाद्विभु-

स्तेषु हृदि सप्तति नाडीसहस्रेष्वनुप्रविश्य यत्तत्करणसंघातरूपं लिंगं तस्याभ्युपकारकं तस्य शरीरे स्थितिकारणं भवति

बलमुपजनयत् स्थूणाख्यं तेनान्नमुभयतः पाशवत्सदामवत्प्राणशरीरयोर्निबंधनं भवति १ ॥ मुमूर्षुं गन्तारमात्मान-

काले देहमबलभावं नीत्वा संमोहमिव प्रतिपद्यते तदोत्क्रामतीति षष्ठे दर्शनादिति यावत् च लावष्टंभोऽस्मिन् देहे प्राणः स्त-

द्दृष्टांतमाह [illegible]ति भर्तृप्रपंचपक्षं दर्शयति शरीरेति उक्तं हि प्राणः श्वासनिश्वासकर्मा वायुः शारीरः स शरीरपक्षपाती

गृह्यते एतस्याश्रयणाभ्यां प्राणः करणदेवतालिंगपक्षपातीति गृह्यते सदेवः प्राण एतस्मिन् बाह्ये प्राणे बद्ध इति तद्या-

ख्यानुभूमिकां [illegible]हीति त्वगसृङ्मांसमेदोमज्जास्थिशुक्राः सप्त धातवोऽभ्यो जाताः साम्यधातुकं तथापि कथमन्नस्य दामत्वं

किं पुनरत्र भ्रातृव्यादि वक्ष्यं तेनेत्याह सप्तेति कथं श्रोत्रादीनां सप्तत्वं द्वारभेदादित्याह विषयेति कथं तेषां भ्रातृव्यत्वमित्याशंक्य विषयाभिलाषद्वारेत्याह तत्प्रभवा इति तथापि कथं तेषां द्वेष्टृत्वमत आह तेहीति अर्थेन्द्रियाणि विषयविषयां दृष्टिं कुर्वन्त्येवात्मविषयामपि तां कारयितुमलं तन्न तथोक्तभ्रातृव्यत्वं तेषामिति तत्राह प्रत्यगिति इन्द्रियाणि विषयप्रवणानि तत्रैव दृष्टिहेतवो न प्रत्यगात्मनीत्यत्र प्रमाणमाह काठकेति फलोक्तिमुपसंहरति तद्वेति उक्तवि

शेषणो यः शीर्षण्याः प्राणाः विषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वात् भ्रातृव्याः ते द्विषन्त आत्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्तीति तेन ते द्वेष्टारो भ्रातृव्याः प्रत्यगात्मेक्षणप्रतिषेधकरत्वात् काठके चोक्तं पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्नित्यादि तत्र यः शिश्वादीन्वेद तेषां याथात्म्यमवधारणेन स एनान् भ्रातृव्यानवरुणद्धि अपावृणोति विनाशयति तस्मै फलश्रवणेनाभिमुखीभूतायाह अयं वाव शि

अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाधानं

शुक्लो योऽयं मध्यमः प्राणः शरीरमध्ये यः प्राणो लिङ्गात्मा यः पञ्चधा शरीरमाविष्टो बृहन्पाण्डरवासाः सोमराजन्नित्युक्तो यस्मिन्वाङ्मनःप्रभृतीनि करणानि विषक्तानि पड्वीशशङ्कुनिदर्शनात् स एष शिशुरिव शिशुर्विषयेष्वितरकरणवदपटुत्वात् शिशुं साधानमित्युक्तं किं पुनस्तस्य शिशोर्वत्सस्थानीयस्य करणात्मन आधानं तस्येदमेव शरीरमाधानं कार्यात्मकमाधारः आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानं॥

शेषणेषु भ्रातृव्येषु सिद्धेष्वित्यापाक्तन प्राणे वागादीनां विषक्तत्वे हेतुमाह पड्वीशेति यथा जात्योऽश्वः स्वगुणे विपाश्वबन्धनकीलान्न पर्यायेणोत्साद्योत्क्रामति तथा प्राणो वागादीनिति निदर्शनवशात् प्राणे विषक्तानि वागादीनि सिद्धानीत्यर्थः

कृतवृत्तिं यमाणयोः संगतिं वक्तुं कृतं कीर्तयति ब्रह्मेति ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रक्रम्य एवं वा अहं तव ब्रूयामिति प्रतिज्ञाय जगतो जन्मादि योपलक्षितं ब्रह्मेति आख्यातमित्यर्थः जन्मादिविषयस्य जगतः स्वरूपं पृच्छति किमात्मकमिति विप्रतिपत्तिनिरासार्थं तत्स्वरूपमाह पंचेति।

कथं तर्हि नामरूपकर्मात्मकं जगदित्युक्तं तत्राह भूतानीति तत्र गमकमाह नामरूपे इति भूतानां सत्यत्वे कथं ब्रह्मणः सत्यत्वमिति शंकाम् आह सत्यमित्येव धारणाद्वाक्येषु भूतेषु सत्यत्वासिद्धिरिति शंकापर्यासमाधत्ते कथमित्यादिना सत्यस्य भूतरूपत्वात्कार्यकरणानां तदात्मकानि भूतानि सत्यानि संगीकारात् कार्यकरणानां सत्यत्वं प्राणा अपि तदात्मकाः सत्यस्य पंचभूतात्मकं भूतानि च नामरूपात्मकानि नामरूपे सत्यमिति श्रुतेः तस्य सत्यस्य पंचभूतात्मकस्य सत्यं ब्रह्मेत्युक्तम् कथं पुनर्भूतानि सत्यमिति मूर्तामूर्तं ब्राह्मणं मूर्तामूर्तभूतात्मकत्वात् कार्यकरणात्मकानि भूतानि ... अपि सत्यं तेषां कार्यकरणानां भूतानां सत्यत्वनिर्दिष्टं पारयितुं ब्राह्मणद्वयमारभ्यते सैवोपनिषद्व्याख्या कार्यकरणसंततावधारणा अतो कं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति तत्र के प्राणाः किंरूपो वा प्राणविषया उपनिषत्

योह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि ॥

... दः कारित्वब्रह्मोपनिषत्प्रसंगेन करणानां प्राणानां नानारूपमवधारयति पञ्चिका तु पाण्याद्यवधारणान् ... हवै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद तस्येदं फलं किं तत्सप्त ह सप्तसंख्याकान् हि द्विषतो द्वेषकर्तॄन् भ्रातृव्यान् हि द्विविधा भवन्ति द्विषन्तो द्विषन्तश्च तत्र द्विषतो ये भ्रातृव्यास्तान् द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि ॥ भ्रातृव्या इति प्राणा वै सत्यमित्यविरुद्धमित्यर्थः एवं पातनिकां कृत्वोत्तरब्राह्मणद्वयस्य विषयमाह। तेषामिति उपनिषद्व्याख्याना हेतुमाह कार्येति ब्राह्मणद्वयमेवमवतार्य शिशुब्राह्मणस्यावान्तरसंगतिमाह तत्रेत्यादिना उपनिषदः का किमस्याः ... पसंख्यानत्वमित्याकांक्षायामिति शेषः ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रम्य तत्रैव तद्वाक्यं वधायैतां किमिति मध्ये करणस्वरूपमवधा ... यतेन तत्राह ब्राह्मणादित्यपुत्रानन्तरसिद्धान्तं आकरोति योहेत्यादिना विशेषणार्थवत्त्वाद्भ्रातृव्यानभिनन्ति ...

शास्त्रादिप्रसादस्थस्यैव गम्यत्वे प्रमाणमाह कलमिति देवतादेवं प्रसादेन लब्धं ज्ञानमितस्त्वं श्रुतिस्मृतिवादाः सं
नितेभ्यश्च शास्त्रादिप्रसादहीनेर लभ्यं तत्वमिति निश्चितमित्यर्थः शास्त्रादिप्रसादवतामेव तत्वं गम्यमित्यत्र श्रोतं

कलंभदामदेवं भदन्तोऽज्ञानुमर्हति देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरानेषानकेणामनिरापनेयावरग्रसादल
भ्यत्वञ्च तिस्मृतिवादेभ्यश्च नदेजति तन्नैजति तत् दूरे तद्वंतिक इत्यादि विरुद्धधर्मसमवायित्वप्रकाश
कमंत्रवर्णेभ्यश्च गीतासु च मत्स्थानि सर्वभूतानीत्यादि तस्मात्परब्रह्म त्वनिरेकेणाहंकाराणामनात्मदृ
त्वत्तरमत्ता[illegible]न्मात्मदृष्ट्युत ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तेनात्मदृष्टौ लिंदृह
नात्मदृष्टोस्त्रिश्रोतुरित्यादिश्रुतिवासनेभ्यः तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः स्वस्यस्य नाम उपनिषस्परा २०
चतुर्थाध्यायस्यप्रथमं ब्राह्मणं

स्मार्तं च लिंगांतरं दर्शयति नदेजतीति ब्रह्मणो[illegible]द्वितीयत्वे सर्वप्रकारविरोधाभावे फलितमाह तस्मादि
ति संसारिणो ब्रह्मणो यौनरत्ताभावे श्रुतीनामानुकूल्यं दर्शयति तस्मादिति अद्वैते श्रुतिसिद्धे विचारनि
ष्फलमर्थमुपसंहरति तस्मात्परस्येति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणं

बृ॰भा॰ प्रत्यक्षानुमानागमैरद्वैतस्याविरोधेपि स्याद्विरोधो यो पश्येतिवेदनआह यदुक्तमिति उपदेशोऽयमोक्रियतेयस्य टी॰ अ॰

१८७१ सोपदेशग्रहणफलं फलंतयोर्ब्रह्मैकत्वेपरस्य उपदेशानर्थकमित्युक्तं वादार्थः किंक्रियाणामनेककारकसा २

ध्यत्वादेवं वोच्यते किं वा ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वादिति विकल्प्याद्यं दूषयति तदपीति तासामनेककारक

साध्यत्वस्य प्रत्यक्षसत्त्वादिति भावः यदि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वाभिप्रायेणोपदेशानर्थक्यं चोद्यं तेनत्विति

समुक्ते ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञाते वा तदानर्थक्यचोदनेति विकल्प्याद्यमंगीकरोति एकस्मिन्निति द्वितीय

मनूद्य दूषयति ब्रह्मैकत्वे यस्मादुपदेशो यस्य चोपदेशग्रहणफलं तदभावादेकत्वोपदेशानर्थक्यमिति तदपि किं

नेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणां कर्त्तव्यो भवति एकस्मिन्ब्रह्मणि निरुपाधिके नोपदेशो नोपदेशानर्थ

परेशग्रहणफलं तस्मादुपनिषदां चानर्थक्यमित्येतदभ्युपगतमेव अथानेककारकविषयानर्थक्यं चो

द्यते नास्तिनोऽभ्युपगमविरोधादात्मवादिनां तस्मान्न किंचाऽरम्भणाऽऽजाप्रवेशमभयंगमिदमात्म

त्वं गमयशास्त्रगुरुप्रसादरहितेभ्यः

मुत्थापयति अथोति उपदेशस्तावदनेकेषां कारकाणां साध्यतया विषयस्तदानर्थक्यमद्वैते नित्यमुक्ते ब्रह्म

णि चोद्यते वेदितव्यः सर्वैरात्मवादिभिरुपदेशस्य ज्ञानार्थमिष्टत्वात्तद्विरोधाद्ज्ञाते ब्रह्मणि तदानर्थक्यचोद्य

मनुपपन्नमित्याह न तावदिति अद्वैते विरोधान्तराभावेपि तार्किकसमयविरोधोऽस्तीत्याशंक्याह तस्मादिति गु

माणविरोधाभावस्तच्छब्दार्थः आ येम पादाभिदानात्मारा विवक्षतेभदात्मसेवकामिथ्याभोक्तॄणाम् [illegible] गु॰ ४

वेषां राजा नस्तात्किं कात्तेरप्रवेशमनात्मरागीयमिदं ब्रह्मात्मैकत्वमितिपावन

प्रतिपन्नात्वपक्षोपि भेदेनाभेदेन वा तत्प्रतिपत्तिरुभयथापि नानुमानप्रवृत्तिरित्याह नत्वेति इतस्त्वात्मभेदानुमानानुत्था
नमित्याह कोनेति किंच दृष्टान्तेपार्थक्यं स्फुरयति नहीति जन्मादीनां प्रतिनियमादि लिंगवशादात्मभेदः सेत्स्यती
त्येतन्नेत्याह यामीति आत्मनः सजातीयभेदे लिंगाभावेऽदर्शनेन साधयति यदेति किंचोपाधिको वा स्वाभाविको
वा [illegible] त्मनि भेदः साध्यते नाद्यः सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याह नहीति न द्वितीय इत्याह स्वतस्त्विति
कं वा किं मनुमिनोति केन वा लिंगेन न ह्यात्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं किंचिल्लिंगमस्ति येन लिंगेनात्मभेदं सा
धयेत् यानि लिंगान्यात्मभेदसाधनायोपन्यस्तानि तानि नामरूपप्रतिबद्धान्युपाधिकान्येव कानि नामरूपगतान्यपि न पराण्येवात्मनो घटक
रकाद्यवच्छेदकभूमिर्द्रष्टारीवाकाशस्य यथाकाशस्य भेदे लिंगं पश्यति तद्वदात्मनोपि भेदे लिंगं लभते नहि तःस्वतः
त्मनः परतो विशेषमभ्युपगच्छति तार्किकवदिति यदि भेदे लिंगमात्मनोपि दर्शयितुं शक्यते स्वतस्तत्
रापनीतमेवाविषयत्वादात्मनः यद्यपर आत्मधर्मत्वेनाभ्युपगच्छति तस्यापि नामरूपात्मकत्वाभ्
पगमात् नामरूपाभ्यामात्मनोन्यत्वाभ्युपगमादाकाशोवै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्
ब्रह्मेति श्रुतेः नामरूपे व्याकरवाणीति च उत्पत्तिलयात्मकं हि नामरूपे तद्धि लक्षणं च ब्रह्म अतोनु
मानस्यैवाविषयत्वात् कुतोनुमानविरोधः एतेनागमविरोधः प्रत्युक्तः
ति आत्मा द्रव्यत्वातिरिक्तापरजातीयोऽश्रावणविशेषगुणत्वात् घटादिवदित्यनुमानांतरमाशंक्या
नुमानासिद्धिं दर्शयति यदाहेति नाप्यात्मनोन्यत्वाभ्युपगमेमानमुपन्यस्यति आकाश इति नत्वेवोपप
त्तिमाहोक्तेनेति अनुमानाविरोधमुपसंहरयतयति आगमविरोधमुक्त्वा यथानिर्देशेन निराकरोति
नेति औपाधिकभेदाश्रयत्वेन व्यवहारस्योपपन्नत्वोपदर्शनेनेति यावत्

सू०भा० दोषान्तराभिधित्सयाशंकयति अथेति असमर्थं प्रच्छतिके पूर्वमिति सहि स्थूलदेहो वा करणजातं वा देहद् बाह्यो वा टी०अ०
१२८० मात्रोत्पत्ते पोरवेतनत्वादनुमातृत्वायोगात्मनृतीयपक्षस्याविकारित्वादिति भावः किंशरणप्रश्नार्थं तामत्वा पूर्ववाद्याह १
शरीरेति आत्मा देहादि बहुसाधनविशिष्टोनुमाता क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादेवं विशिष्टस्य कर्तृकानुमा
नात्पत्ति देहमात्मभेदधीरित्यर्थः विशिष्टस्यात्मनोनुमानकर्तृत्वे क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादिति हेतुरन्यथासिद्धः
नवदेहादेरप्येकैकस्याप्यनेकत्वसाधित्वस्यान्तरमाहेत्याहैनहीति नदेवविरुद्धाणिति अनेकेति आत्मनो देहादीनां च

अथपरिकृत्यःएवैरस्माभिरनुमानकुशलैरिति कोपृच्छमनुमानकुशलाःस्येवंपृच्छतां किमुत्तरं शरीरेंद्रि
यमनःआत्मानःप्रत्येकमनुमानकौशलप्रसाध्याने शरीरेंद्रियमनःसाधनाआत्मानोवयमनुमानकु
शलाअनेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणामिति चेत् एवंतर्ह्यनुमानकौशलेभवतामनेकत्वप्रसंगःअ
नेककारकसाध्याहिक्रियेतिभवद्भिरेवाभ्युपगतंतत्रानुमानवत्क्रियायाःशरीरेंद्रियमनआत्मसाधने
कारकैरात्मकर्तृकानिर्वर्त्यत्वाभ्युपेतत्वात्तत्रवयमनुमानकुशलाःस्येवंवदद्भिःशरीरेंद्रियमनःसा
धनाआत्मानःप्रत्येकं वयमनेकत्वाभ्युपगन्तव्याः देहोनुमाकौशलप्रदर्शितमपुच्छशृंगौ लाकिकवत्तितेहै
योद्यात्मानमेवनजानातिसकथमूढेत्कृतंभेदमभेदवाजानीयात्
नुमानकारकाणांप्रत्येकमवांतरक्रियास्तित्वन्यादिषु तथादर्शनात्तथावात्मनोवांतरक्रियाकिमनेककारकसा
ध्याकिंवानाद्येपि आत्मातिरिक्तानेककारकसाध्यावांतरदनतिरिक्तत्वसाध्यावानाद्योऽनवस्थानात् द्वि
तीयेतात्मनोऽनेकत्वापत्तेर्नैरात्म्यस्यात्मवावांतरक्रियानानेककारकसाध्याप्रधानक्रियाणामपिनयात्प्रसंगा
देतेनदेहादिष्वपिकारकत्वंप्रत्युक्तमिति भावः यत्वात्मातत्प्रतियोगिकभेदवान्वस्तुत्वात् घटवदिति न०प्र०
त्वात्मा प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नोवेतिविकल्प्यद्वितीयंप्रत्याह योहीति एमएमएमएमएमएमएमएमएमएम २३

तत्रप्रत्यक्षविरोधंप्रकटयति श्रवणादय इति संप्रत्यनुमानविरोधमाह तथेति स्वदेहसमवेतचेष्टानुकूलचेष्टा देहान्तरस्ह
शासाच्च प्रयत्नवत्पूर्विकाविशिष्टात्वात्स्वमनवदित्यनुमानविरुद्धमेवपश्यान्त्वमित्यर्थः तत्रैवप्रमाणान्तरविरोध
माह यथा चेति मानत्रयविरोधात्त्वब्रह्मैकत्वमित्तिप्राप्तेप्रत्याह तत्तु कुतर्केतिहरति दूषयानानेषामिति शेषः द्वैतग्राहि
प्रमाणविरुद्धमद्वैतमिति निवदताकथंशोच्यतेति एच्छति कथमिति तत्रब्रह्मैकत्वेप्रत्यक्षविरोधंपरिहरति श्रोत्रादि
ति तथात्वेनतेकत्वाभ्युपगमविरोधः स्यादितिशेषः यथासर्वभूतस्थमेकमाकाशमित्यत्रनशब्दादिभेदग्राहिप्रत्य

क्षत्वादयः किल श्रोत्रादिविषयाः भिन्नाः प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते ब्रह्मैकत्वंब्रुवतांप्रत्यक्षविरोधः स्यात् तथाश्रोत्रा
दिभिः शब्दाद्युपलब्धारः कर्तारश्च धर्माधर्मयोः प्रतिशरीरं भिन्ना अनुमीयन्ते संसारिणः तत्रब्रह्मैकत्वंब्रु
वतामनुमानविरोधश्च तथाचागमविरोधं च वदति ग्रामकामो यजेत पशुकामो यजेत स्वर्गकामो यजेत
तमादिवाक्येभ्यो ग्रामपशुस्वर्गादिकामास्तत्साधनाद्यनुष्ठातारश्चभिन्ना अवगम्यन्ते अत्रोच्यते तत्तु कु
तर्कदूषितान्तःकरणाः ब्राह्मणादिवर्णापसदा अनुकम्पनीया आगमार्थविच्छिन्नसंप्रदायबुद्धय इति॥
कथं श्रोत्रादिद्वारैः शब्दादिभिः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानैर्ब्रह्मण एकत्वं विरुध्यत इति वदन्तोवक्तव्याः किंश
ब्दादीनांभेदेनाकाशैकत्वंविरुध्यत इति अथनविरुध्यते नतर्हिप्रत्यक्षविरोधः यच्चोक्तं प्रतिशरीरं शब्दाद्यु
पलब्धारो धर्माधर्मयोश्च कर्तारो भिन्ना अनुमीयन्ते तथा च ब्रह्मैकत्वेनुमानविरोध इति भिन्नाः केनानुमीय
न्त इति प्रष्टव्याः

ष्टविरोधस्तथैकं ब्रह्म तत्रापि न तद्विरोधोऽतीत्याह यथेति तत्र कल्पितभेदविषयत्वादिति भावः अनुमानविरोधप॥
रोक्तमनुवदति यच्चेति पारेशास्राप्रयत्नपूर्विकेत्येतावताना त्मभेदः सिद्धाति स्वप्रयत्नपूर्वकत्वस्यापि संभवा
दनुपलब्धिविरोधेनानुमानस्यैवानुत्थानत्वदेहचेष्टायाः स्वप्रयत्नपूर्वकत्ववत्परदेहचेष्टायाः तद्यत्नपूर्वकत्वे
बाधादेवस्वपरभेदः सिद्धोत् सचनाध्यक्षात्परस्यानध्यक्षत्वात्तानुमानाद् व्योमात्मसाध्यादिसाम्यं यवानाह भि

वृ॰भा॰ यथा रुचिपुरुषाणां प्रवृत्तिश्चेत्परमपुरुषार्थं कैवल्यमुद्दिश्य सम्यक्ज्ञानसिद्ध्येतदुपायश्रवणादिषु सत्यासपू [illegible]

१२८ र्विकाप्रवृत्तिर्बुद्धिपूर्वकारिणामुचितेत्याशंक्याह तथेति रागादिवैचित्र्यानुसारेणेति यावत् उक्तं हि अपि वृंदावनेषु [illegible]

श्रेयः कालं तं ममैरूच्छतिनत्वनिर्विषयमोक्षं गंतुमर्हति गोतमेत्यादिकं कथं तर्हि पुरुषार्थविवेकसिद्धिस्तत्राह यस्येति पुरुषा

र्थदर्शनकार्यमाह तदनुरूपाणीति स्वाभिप्रायानुसारेण पुरुषाणां पुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यत्र गमकमाह तथाचे

ति यथा दकारत्रये प्रजापतिनोक्ते देवादयः स्वाभिप्रायेण दमाद्यर्थत्रयं जगृहुस्तथा स्वाभिप्रायवशाद्देवपुरु

षाणां पुरुषार्थधीरित्यर्थवादतो वगतमित्यर्थः पूर्वोत्तरकांडयोरविरोधमुपसंहरति तस्मादिति एकस्य वाक्यस्य

न्यायाकर्तृविषयोपि पुरुषार्थो पुरुषार्थवत्त्वभासते यस्य यथावभासः स तथारूपं पुरुषार्थं पश्यति [illegible]

दनुरूपाणि साधनान्युपादित्सते तथा चार्थवादोपि त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषु

रित्यादि तस्मान्न ब्रह्मैकत्वज्ञापयिषतो वेदांता विधिशास्त्रस्य बाधकाः नच विधिशास्त्रमेतावता निर्वि

षयं स्यात् नाप्युक्तकारकादिभेदं विधिशास्त्रमुपनिषदां ब्रह्मैकत्वे प्रतिप्रामाण्यं निवर्तयति स्वविषयशू

राणि हि प्रमाणानि श्रोत्रादिवत् तत्र पंडितंमन्यमानाः केचित्स्वचित्तवशात्सर्वप्रमाणमितरेतरं विरुद्धं [illegible]

मन्यंते तथा प्रत्यक्षादिविरोधमपि चोदयति ब्रह्मैकत्वे एमएम

ह्यर्थत्वापोद्यादिति यावत् अर्थाद्बाधकत्वमाशंक्याह। न चेति एतावता वेदांतानां ब्रह्मैकत्वज्ञापकत्वमात्रेणे

त्यर्थः वेदांतानां प्रबोधकत्वेपि कर्मकांडस्य तत्प्रामाण्यनिवर्तक

त्वमस्तीत्याशंक्याह नापीति स्वपक्षे सर्वविरोधनिरासद्वारेणार्थवेदांतानां प्रामाण्यमुक्तं संप्रति तार्कि

कपक्षमुत्थापयति तत्रेति एकोशास्त्रगमोस्तीत्युक्तेमतीति यावत् सर्वप्रमाणमित्यागमवाक्यं प्रत्यक्षादि

नेत्यर्थः कथमेकावेदकमागमवाक्यं प्रत्यक्षादिनाविरुध्यतेतत्राह तथेति यथा ब्रह्मैकत्वे प्रत्यक्षस्य [illegible]

स्त्रस्य प्रत्यक्षादिविरोधं मन्यंते तथा तेऽस्मान् प्रतिचोदयंत्यपीति योजना एमएमएमएमएमएम [illegible]

अविद्यावतां कर्मसु प्रवृत्तिमाक्षिपति विद्यावतामेवेति इत्यादिवेदनादिज्ञानं वा ब्रह्मैकत्वज्ञानं वा कर्मसु प्रवर्तकमि

ति विकल्पाद्यमंगीकृत्य द्वितीयं दूषयति वेत्यादिना कर्मकांडप्रामाण्यानुपपत्तिरित्याद्यामर्थापत्तिं निराकृ

त्य द्वितीयामर्थापत्तिमतिदेशेन निराकरोति तेनेति कर्मकांडस्यात्मप्रतिपादकत्वोपपादनेनेत्यर्थः ननु क

र्मकांडसंबंधबोधनप्रवृत्तस्यापि परमतो रागादिवशात्प्रयोगाच्छास्त्रीयगवृत्त्यादिविषयत्वे हितस्य सत

विद्यावतामेव कर्माधिकारः स्यादित्युक्तं न ब्रह्मैकत्वविद्यावतां कर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात् एतेन ब्रह्मैक

त्वेति विषयत्वादुपदेशेन तद्ग्रहणफलाभावे दोषपरिहार उक्तो वेदितव्यः पुरुषेच्छारागादिवैचित्र्या

अनेका हि पुरुषाणां मिथ्यारागादयस्तद्दोषाद्विविधा न तत्स्ववाच्यविषयरागाद्यपहृतचेतसां शास्त्रं

निवर्तयितुं शक्तं नापि स्वभावतो वाच्यविषयविरक्तचेतसां विषयेषु प्रवर्तयितुं शक्तं किं तु शास्त्रादेतावदे

व भवतीदमिष्टसाधनमिदमनिष्टसाधनमिति साध्यसाधनसंबंधविशेषाभिव्यक्तिः प्रदीपादिवत्तम

सि रूपादिविज्ञानं न तु शास्त्रं भृत्यानिव बलान्निवर्तयति नियोजयति वा दृश्यन्ते हि पुरुषा रागा

दिगौरवाच्छास्त्रमप्यतिक्रामन्तः तस्मात्पुरुषमतिवैचित्र्यमपेक्ष्य साध्यसाधनसंबंधविशेषान्ने

कधोपदिशति तत्र पुरुषाः स्वयमेव यथारुचि साधनविशेषेषु प्रवर्तन्ते शास्त्रं तु सवितृप्रदीपादिवदुदा

स्त एव

मन्त्राद्यात्महितविषयत्वानुपपत्तिरित्यर्थापत्त्यंतरमाशंकत इति तत्राह पुरुषेच्छेति नप्रवर्तितानि वृत्तिशास्त्र च

शास्त्रनिरोधः तदेव स्फुटयस्यनेकाहीति शास्त्रस्याकारकत्वात्प्रवर्तकत्वाद्यभावमुक्त्वा तत्रैव कारणं

माह दृश्यन्ते हीति नहि शास्त्रस्य किंचित्समीक्ष्याशंक्याह तस्मादिति तत्र संबंधविशेषोपदेशः तस्येति पा

न

स्वार्थप्रमानुत्पादयदपि वाक्यं मैनान्तरविरोधादप्रमाणमित्याशंक्याहासाधारणेचेदिति स्वगोचरस्मृत्वात्प्रमाणाना टी०अ०
मित्यर्थः विमतं न प्रमोत्पादकं प्रमाणापहृतविषयत्वादनुसागाग्निवाक्यवदिति शंकते ह्मयेति प्रत्यक्षविरोधा द
नुमानमनवकाशमिति परिहरति नेत्यादिना तस्मात्कर्मकाण्डस्याप्रामाण्यमिति तदनूद्य द्वितीयं प्रत्याह अपि चेति
यथाप्राप्तस्यैव आत्मानमविद्याप्रत्युपस्थापितस्योति साध्यसाधनसंबंधबोधकस्य कर्मकाण्डस्य न वि
सामिथ्यार्थत्वे पितस्यार्थक्रियाकारित्वसामर्थ्यानपहारान्न प्रामाण्योपपत्तेरिति भावः ननु कर्मकाण्डस्याप्यसा

धारणे चेत्स्वार्थप्रमामुत्पादयति वाक्यं कुतोऽन्येन विरोधः स्याद्व्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात्प्रमानोत्पद्येत
एवं चेत्तत्र प्रत्यक्षत्वात्प्रमायाः दृष्टापूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमादिवाक्येभ्य
प्रत्यक्षा प्रमा जायमाना दृष्टैव अभविष्यत्तिपद्युत्पन्नैव ब्रह्मैकत्वं बोधयेतीत्यनुमानं नचानुमानं प्रत्यक्ष
विरोधे प्रामाण्यं लभते तस्मादसदेवैतदुक्तं प्रमैव नोत्पद्यत इति अपि च यथाप्राप्तस्यैवाविद्याप्रत्युप
स्थापितस्य क्रियाकारकफलस्याश्रयणेनेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायसामान्ये प्रवृत्तस्य तद्विशेषमजा
नतः तदाचक्षाणाश्रुतिः क्रियाकारकफलभेदस्य लोकप्रसिद्धस्य सत्यतामसत्यतां वा नाचष्टे न च वार
यतीष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारोपायविधिपरत्वात् यथा काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञान
प्रभवत्वेऽपि यथाप्राप्तानेव कामानुपादाय तत्साधनान्येव विधत्ते न तु कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वाद
नर्थरूपत्वं च न विदधाति तथा नित्याग्निहोत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञानप्रभवक्रियाकारकभेदं यथाप्राप्तमेवादा
येष्टविशेषप्राप्तिमनिष्टविशेषपरिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यदग्निहोत्रादीनि कर्माणि विधत्ते नाविद्यागोच
रासद्वस्तुविषयमिति न प्रवर्तते यथा काम्येषु न च पुरुषान् प्रवर्तयन्ति अविद्यावतो ह्युक्त्वाद्यथा कामिन :॥

तेषि मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थनिष्ठत्वेनाप्रवर्तकत्वादप्रामाण्यमत आह यथेति विमतमप्रमाणं मिथ्यार्थत्वाद्विप्रलम्भकवाक्यव
दित्याशंक्य अभिचरमाह यथाकाम्येष्विति अग्निहोत्रादिषु काम्येषु कर्मसु मिथ्याज्ञानजनितं मिथ्याभूतं काममुपादाय शास्त्रप्रवृत्ति
तत्रिसेधयितेषु साधनप्रसरोपादायशास्त्रप्रवर्तनं तथापि बुद्धिमतो न प्रवर्तिष्यन्ते वेदान्तेष्वर्थमिथ्यात्वावगमादित्याशंक्याह न इति

द्वितीयं दूषयति नन्विति एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लोके दृष्टमित्याशंक्याह यत्त्विति न देकदेशस्येत्यादिवाक्यविरुणोस्त्य
ग्निरिति अनुवादकबोधकभागयोरेकवाक्यत्वाभावफलितमाहानन्तरमिति हेत्वर्थमुक्तमेव स्फुटयति प्रमाणान्तरेणेति
शीतःशैत्यमग्निरित्यनेन बोधकमेव चेद्वाक्यं कथं तर्हि तत्र लोकस्याविरुद्धार्थधीरित्याशंक्याह यत्त्विति स्वार्थविद्या

नन्वेकानि च्छिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति यत्तु लौकिकं वाक्यं अग्निरुष्णः शीतमिति तन्नै
कवाक्यत्वानेकदेशस्य प्रमाणान्तरविषयानुवादित्वाद् अग्निः शीत इति त देकवाक्यमग्निरुष्ण इति नु प्रमाणं
नानुभवस्मारकं न तु स्वयमर्थावबोधकं अतो नाग्निः शीत इत्यनेनैकवाक्यता प्रमाणान्तरानुभवस्मारणे
नैवोपक्षीणत्वात् यत्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति मन्यते न च्छीतोष्णपदाभ्यामग्निपदसामा
नाधिकरण्यप्रयोगनिमित्ताभावात् ननु एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य वा यत्त्वोक्तं क
र्मकाण्डप्रामाण्यविघातकृदुपनिषद्वाक्यमिति तन्नानार्थत्वाद् ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वादुप
षदोनेष्टार्थप्राप्तिसाधनोपदेशं तस्मिन्वा पुरुषनियोगं वा रयन्त्यनेकार्थत्वानुपपत्तेरेव न च कर्मकाण्डवा
क्यानां स्वार्थे प्रमाणोत्पद्यते

नन्वात्प्रामाण्यमुपनिषदामित्येतन्निराकृत्य चोद्यान्तरमनूद्य निराकरोति यत्त्वित्यादिना तस्मिन्निति नेष्टा
र्थप्रापकसाधनोक्तिः ननूपनिषद्वाक्यं ब्रह्मात्मैकत्वं साक्षान्न प्रतिपादयत्यर्थात्कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातकृद
भिधेयत्वेन नतत्प्रामाण्यमनुत्पत्तिलक्षणं विपर्ययलक्षणं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति नचेति विहितपदन्त
र्थसंगतेर्वाक्यस्याविरोधात्स्वर्थे प्रमोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः

वृ॰भा॰ उक्तमेवार्थं नोद्यसमाधिभ्यां विशदयति नन्वित्यादिना प्रतिषेधमंगीकृत्योक्तायथोक्तोपनिषदुत्थं भेसतितस्यानिरवकाश टी॰ अ॰
१९७ त्वाद्युक्तहेत्वनुपपत्तिरित्याह प्रतिषेधेति उपनिषदुत्थायाधियो वैफल्यमाशंक्याह शोकेति एकत्वप्रति
पत्तिस्तावद्यावत्तेन ज्ञायते सा च विचारं श्रवणमननादिद्वारा दृढा भवति सा पुनरशेषशोकादिकमपनयतीति तस्याः फलं
जनितफलमिति दृष्ट्वा स्वार्थे प्रमाजनकत्वादुपनिषदां प्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहरति तस्मादिति प्रामाण्यहेतुस
द्भावादुपनिषदां प्रामाण्यप्रतिपाद्यतद्प्रामाण्यं परोक्तमनुवदति यच्चोक्तमिति कथं हि तासां स्वार्थविद्यानकत्वमि

त्यत्र प्रत्यक्षादिसद्भावादुपनिषत्प्रामाण्यं प्रतिषेधार्थो प्रतिपत्तिरग्नौ च रूपप्रकाशनं यत्तिः प्रमाकत्वं हि भव
नः प्रदेशो ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमांप्रत्यक्षकुर्वन्तीषु उपनिषत्सु उपलभ्यमानासु प्रतिषेधानुपपत्तेः शोकमोहा
दिनिवृत्तिश्च प्रत्यक्षं फलं ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारंपर्यजनितमित्यवोचाम तस्मात् एवमुक्तेन रीत्या उपनि
षदं प्रत्यप्रामाण्यशंकानावकाशेति यच्चोक्तं स्वार्थविद्यानकत्वादप्रामाण्यमिति तदपि न तदर्थप्रतिपत्ते
र्बाधकाभावात् न ह्युपनिषज्ज्ञानं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नेव नेति प्रतिपत्तिरस्ति यथाग्निरुष्णः शीतश्चेति
एतस्माद्वाक्याद्विरुद्धार्थद्वयप्रतिपत्तिः अभ्युपगम्य चैतदवोचाम ननु वाक्यप्रामाण्यसमये एषन्यायः
एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं सति चानेकार्थत्वे स्वार्थश्च स्यात् हि द्यानकत्वं विरुद्धो न्यायः न त्वेतद्वाक्यप्र
माणकानां विरुद्धमविरुद्धं वैकं वाक्यमनेकार्थं प्रतिपादयतीत्येष समयोऽर्थैकत्वाद्धि एकवाक्यता एमएसा

नाभ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नेव नेति प्रतिपत्तिरुत्पद्यते किं वाक्याश्च ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिमन्याश्चोपनिषदस्ता नि
प्रधंकुर्वतीति विकल्प्याद्यदूषयति तदपि नेति तदेव प्रपञ्चयति नहीति एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वमंगीकृत्यावि
धर्मोदाहरणमुक्तमित्याहाभ्युपगम्येति तस्यांगीकारत्वादत्वे हेतुमाह नत्विति उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा विवृ
णोति सतिचेति भवत्वेकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं तेनेत्याह नत्विति कस्तर्हि तेषां समय इत्याशंक्याहार्थैकत्वादिति एम
तदुक्तं प्रथमे तंत्रे अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यादिति २९

नदेवस्फुरणमितिनुसामान्यन्यायमाह प्रमाणस्येति स्वार्थप्रमोत्पादकत्वाभावेपिप्रामाण्यमिष्टंतंप्रत्याहान्यथेति
यथोक्तप्रयोजकप्रफलकंप्रामाण्यमप्रामाण्यंचेत्येतन्नित्यसत्किंफलतीतिपृच्छति किंचेति नन्वक्किमुपनिषदः
स्वार्थबोधकत्वनिर्वेचनविकल्पाद्यमनूद्य दूषयति यदिनावदिति द्वितीयमुत्थाप्यनिराकरोति नेत्यादिना अ

प्रमाणस्यहिप्रमाणत्वमप्रमाणत्वंवाप्रमोत्पादनानुत्पादननिमित्तं अन्यथाचेतनाभादीनांप्रामाण्यप्रसं
गात् शब्दादेःप्रमेये किंचानोपदिनावदुपनिषदांजन्मैकत्वप्रतिपत्तिप्र माकुर्वन्तिकथमप्रमाणंभवेयुः
नकुर्वन्त्येवेतिचेत् यथाग्निःशीतंरतिसमवानेवंवदन्वकत्वःउपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थमन्नोता
व्यमुपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधकिंनकरोत्येवाग्निर्वारूपप्रकाशमन्यकरोतियदिकरोतिभवतुनदाप्रति
षेधार्थप्रमाणंचभवद्भूतकाममग्निश्चरूपप्रकाशकोभवेत्प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्येभवत्येवोपनिषदांप्रा
माण्यमत्रभवंतोत्रुवंतुकःपरिहारइति

ग्निर्यथाशीतंनकरोतितथोपनिषदोब्रह्मैकत्वेप्रमांनकुर्वन्तीतिवदन्तंप्रतिवंदिग्रहोनफलकोनुभवविरोधादि
त्याशंक्याह कदेति नहिस्वार्थप्रमितिजनकत्वान्मद्भावयस्यप्रामाण्यंस्यादित्याशंक्याहः प्रतिषेधेति उप
निषत्प्रामाण्येभवद्भावयोप्रामाण्यजनत्प्रामाण्येनूपनिषत्प्रामाण्यप्रदुर्वारमितिसम्यप्राप्तेव्यवस्थापकः स
माधिवंकत्वाद्रस्तोहादेति

१०भा० चोद्यसाम्यं विवृणोति केचिदिति एतच्चोद्यसाम्यपरिहारस्यापि साम्यमिति शेषः ननु कर्मकाण्डं भेदपरं ब्रह्मकाण्डं
१८६ तु अभेदपरं प्रतिभाति न वस्तु निर्विकल्पकं संभवत्यतो न तस्याप्रामाण्यमत आहैवं तर्हीति न त्वमुपनिषदाम
पि स्वार्थविज्ञानं विमिथ्येत्याशंक्याहोपनिषदामिति स्वार्थः शब्दशक्तिवशात्प्रतीयमानः द्रष्टव्यादिभेदः यत्तु
अनेककर्मकाण्डस्य व्यावहारिकप्रामाण्यं न तात्त्विकं तात्त्विकं तु कांत रस्येति तत्राह नहीति यद्धि प्रामाण्य

केवलभेदाभावे कर्मकाण्डं निरालंबनमात्मानं न लभते प्रामाण्यं प्रतिपद्योपनिषदपि एवं तर्हि स्वप्रा
माण्ये स्वार्थविज्ञानं नान्यदिति स्वेव कर्मकाण्डस्यापि प्रामाण्यमुपनिषदां तु प्रामाण्यं कल्पनीयं तात्पा
र्यविज्ञानोत्पत्तिरिति माभूत्प्रामाण्यं नहि कर्मकाण्डं प्रमाणं सत्प्रामाण्यं भवितुमर्हतीति न जातु प्रदीपः
प्रकाश्यं प्रकाशयति न प्रकाशयतीति चेति प्रत्यक्षादिप्रमाणविप्रतिषेधाच्च न केवलमुपनिषदो
ब्रह्मैकत्वं प्रतिपादयन्त्यः स्वार्थविज्ञानं कर्मकाण्डप्रामाण्यं विज्ञानं च कुर्वन्ति प्रत्यक्षादिभिर्निष्पन्न
नभेदप्रतिपत्त्यर्थैः प्रामाण्यैरप्यविरुध्यते तस्मात्प्रामाण्यमेवोपनिषदां अन्यार्थो नावात्मनस्ते
न ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थेना नाउकोत्तरत्वात्

स्य व्यावहारिकत्वं न देवतस्य तात्त्विकत्वं न हि प्रमाणं तत्त्वं च नावेदयति आपातादित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह
हीति स्वार्थविज्ञानात्कर्मकाण्डविरोधाच्चोपनिषदामप्रामाण्यमित्यर्थमुपसंहर्तुमिति शेषः उपनिषदाम
प्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षादीनि निष्पन्नतानि भेदप्रतिपत्त्यर्थानि प्रमाणानि तैरिति विग्रहः अथवा
न विद्युत्पत्त्यर्थापितानां कुतस्तासामप्रामाण्यमित्याशंक्याहान्यार्थतानावेति सिद्धान्तयति नेत्यादिना २७

किमर्थमिति प्रश्नमन्वानो द्वैतिनामपत्तमुत्थापयति कर्मकाण्डेति वेदान्तानामैक्यपरत्वेपि कथं तत्प्रामाण्यविरोधप्रसं गतत्राह [illegible]ति तथापि कथं विरोधावकाशः स्यादित्याशंक्याह विज्ञानात्मेति केवलाद्वैतपक्षे कर्मकाण्डविरोधमुक्त्वा तत्रैव ज्ञानकाण्डविरोधमाह कस्यचेति परस्य नित्यमुक्तत्वादन्यस्य त्वतः परत्वाभावाद्बद्धस्याभावाच्छिष्याभावस्तथा बाधिकार्यभावादुपनिषदारंभासिद्धिरित्यर्थः कर्मकाण्डस्य कोटान्तरस्य च प्रामाण्यानुपपत्तिर्विज्ञानात्मादिभेदकल्पयतीस्य थोपनिषद्वयमुक्तं तत्र द्वितीयामर्थापत्तिं प्रपंचयति अपिचेति कापुनरुपदेशस्यानुपपत्तिस्तत्राह [illegible]द्धस्येति तदभावस्तत्राच्छत्वाद्बद्धमधिकारिणि निर्विषयत्वं निरधिकारं किंचपद्यमथापत्तिद्वयमुक्तमिति

कर्मकाण्डप्रामाण्यविरोधपरिहारायैकस्येकेकर्मप्रतिपादकानि हिंवाक्यान्यनेकक्रियाकारकफलोपभोक्तृकर्त्राश्रयाणि विज्ञानात्मभेदाभावेद्यसंसारिण एव परमात्मन एकत्वे कथमिष्टफलाप्तक्रियासु प्रवर्तेयुः पुनरनिष्टफलाभोवा क्रियाभ्यो निवर्तेयुः कस्य वा बद्धस्य मोक्षायोपनिषदारंभ इति अपिच परमात्मैकत्ववादिपक्षे कथं परमात्मैकत्वोपदेशः कथं वा तदुपदेशग्रहणफलं बद्धस्य हि बन्धनाशफलायोपदेशस्तदभाव उपनिषच्छास्त्रानिर्विषयमेव एवं तद्वैतोपनिषद्वादिपक्षस्य कर्मकाण्डवादिपक्षेण
चोद्यपरिहारयोः समानः पंथाः

यथोक्तिद्वैतिनां हि भेदस्य दुर्निरूपत्वात्कथं कर्मकाण्डं प्रमाणमिति यद्ब्रह्मवादिना कर्मवादी चोद्यते तेन ब्रह्मवादस्य कर्मवादेन तुल्यं ब्रह्मवादेपि शिष्यशास्त्राद्यादिभेदाभावे कथमुपनिषत्प्रामाण्यमित्याक्षेप्तुं शक्यत्वादाद्यस्त्वौपनिषदां प्रतीयमानं शिष्यशिक्षादिभेदमाश्रित्य प्रामाण्यमिति परिहारः स कर्मकाण्डस्यापि समानस्तत्रापि प्रातीतिकं भेदमादाय प्रामाण्यस्य प्रतिपन्नत्वात् न च भेदप्रतीतिर्भ्रान्ति बाधाभावादित्यभि
प्रेत्याह एवं तर्हीति

ग्रा

सर्वोपनिषदां निर्विकल्पकवस्तुपरत्वे फलितमाहात्मो हित्वेति ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेपि आत्मनस्तदेकदेशत्वात्सवि

टी॰आ॰

१२५

शेषत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह आत्मानमिति आत्मनि विशेषकत्वेन कथं तस्मिन् व्यवहारस्तत्रोपमित्याशंक्याह न

२

मादिति आत्मनि सर्वो व्यवहारो नामरूपोपाधिप्रयुक्तः स्यात्तत्र प्रमाणमाह रूपं रूपमिति असंसारधर्मिणः स

न विशेषणं विशदयति वस्तुत इति आत्मनः संसारित्वमात्मनीयत्र मानमाह आपतीति कूटस्थत्वासंगत्वादिना

आत्माहित्वा सर्वकल्पनामाकाशस्येव निर्विशेषता प्रतिपत्तव्या आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यो न लिप्यते लोकदुःखे

न बाह्य इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः आत्मानं ब्रह्म विलक्षणं कल्पये दुःखात्मकं रक्षणीयं नैकदेशप्रकाशात्मकं तासंबंध

रितमेकदेशसर्वकल्पनापनयनार्थं संसारपरत्वात्सर्वोपनिषदः तस्मान्नामरूपोपाधिनिमित्ता एवात्मन्यसंसारधर्मि

णि सर्वे व्यवहाराः रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इत्येवमादि

मंत्रवर्णेभ्यः नतु तत आत्मनः संसारित्वमलक्तकाद्युपाधिसंयोगजनितरक्तस्फटिकादिबुद्धिवद्भ्रान्तमेव न परमार्थ

तः आपतीव लेलायतीव न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान्न कर्मणा लिप्यते पापकेन समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतम् अनि

त्यपापोत्येत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परमात्मनो संसारित्वेव अतएकदेशो विकारः शक्तिर्वा विज्ञानात्मान्यो वे

ति कल्पयितुं निरवयवत्वाभ्युपगमे विशेषतो नषएव युज्यते अंशादिश्रुतिस्मृतिवादश्चैकत्वार्थानतु भेदप्रतिपा

६

काः विवक्षितार्थैकवाक्ययोगादित्यवोचाम सर्वोपनिषदां परमात्मैकत्वज्ञापनपरत्वं अथ किमर्थं तत्प्रतिकू

७

लो योऽविज्ञानात्मभेदः परिकल्प्यत इति

यः परमात्मनः साक्षात्तपक्षो निरणात्तनः ननु तस्य निरंशत्वेपि कुतो जीवस्य तन्मात्रत्वं न देकदेशत्वादिसंभवात् नआ

ह एकदेश इति कथं तर्हि पादोऽस्य विश्वा भूतानि ममैवांशो जीवलोके अंशो नानाव्यपदेशात् सर्व एत आत्मा

नो व्युच्चरंतीति श्रुतिस्मृतिवादा ब्रह्मदाशा इत्यादीनि न्यायागमाभ्यां जीवेश्वरयोरंशांशित्वादिकल्पनानि एतद्

वेदांतानामैक्यपरत्वे स्थितेसति द्वैतासिद्धिः फलतीत्याह सर्वोपनिषदामिति एकत्वज्ञानस्य सनिदानद्वै

ए॰म॰

तध्वंसित्वमर्थशब्दार्थः प्रकृतं ज्ञानं तत्पदेन परामृश्यते इत्यद्वैतमेव तत्त्वमिति शेषः रामरामरामरामरामराम

२८

दृष्टांतोपमुत्थापयति [illegible]त्येति एकदेशस्योपाधिकत्वपक्षे परस्मिन्विवेकवतां तदखंडत्वबुद्धिभाजां तदेकदेशो वस्तुतः
पृथक्भूतो व्यवहारावलंबनमिति नैव बुद्धिर्ज्ञापयते औपाधिकस्य स्फटिकलौहित्यवन्मिथ्यात्वादित्यत आह
[illegible]देति ननु जीवे कर्ताहं भोक्ताहमिति परिच्छिन्नधीः सर्वेषामुपलभ्यते सा चैतस्य वेत्तृतो ऽपरिच्छिन्नब्रह्ममात्रता
मंवक्त्रोशनधीवदुपचरितास्मदुभयेषामुक्तात्मबुद्धिदर्शनात्परमात्मैकदेशत्वं जीवस्य स्फुवोरमिति चोद्यमस्यावि
वेकिनामिति तत्राविवेकिनां यथोक्ता बुद्धिरुपचरितानेन भवत्यसत्यमिलत्बुद्धित्वेनाविद्यात्वादिति परिहरति ने
[illegible]दिना तथापि विवेकिनामीदृशी धीरुपचरितेति चेत्तत्राह विवेकिनां चेति तेषामसव्यवहारोभित्त्यभिवदना

अयपरोपाधिकत्व एकदेशः परस्परघटकरकाद्याकाशवत् ननु तदानीं विवेकिनां परमात्मैकदेशः एष
कृसंव्यवहारभाणानि मतिरूपस्यात्ते अविवेकिनां विवेकिनां चोपचरिता बुद्धिर्दृष्टेति चेत् नाविवेकि
नां मिथ्याबुद्धित्वात् विवेकिनां च संव्यवहारमात्रालंबनार्थत्वात् यथा कूष्णोरकस्याकाश इति वि
वेकिनामपि कदाचित्कुत्रापि तारकनाचाकाशस्य संव्यवहारमात्रालंबनार्थत्वं प्रतिपद्यत इति न पर
मार्थतः कूष्णोरको वाकाशो भवितुमर्हति अतो न पंडितैर्ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिपत्तिविषये ब्रह्मणोंऽशा
देशैक रूपैकदेशित्वविकारविकारित्वकल्पनाकार्या सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्सर्वोपनिषदां एवम[illegible]

नकस्तावन्मात्रस्यालंबनमाभासभूतोऽर्थः न हि द्विपत्वात् द्वहेरपि मिथ्याबुद्धित्वादुपचरितत्वासिद्धिरित्यर्थः विवेकि
नामविवेकिनां वामतिपरिच्छिन्नधीरुपलब्धो सतावताननसवस्तुतो ब्रह्मांशत्वादिसिद्धांतीत्यत दृष्टांतेन साधय
ति [illegible]त्येति अविवेकिनां विवेकिनां परार्थः ब्रह्मणो वस्तुतोंऽशादिकल्पनानर्थकं तत्र अतिदार्ष्टांतिकमुपसंहरति अ
त इति अशाश्विनोर्विशदीकरणामकरेणैकदेशीति अतः शब्दोपात्तमेव हेतुं स्फुटयति सर्वकल्पनेति सर्वा
सां कल्पनानामपनयनमेवार्थः सारत्वेनाभीष्टः तत्परत्वादुपनिषदां तदेकसमधिगम्ये ब्रह्मणि न कास्विदपि
कल्पनास्तीत्यर्थः

वृ०भा० संगृहीतमर्थं विवृणोति ॥ कि त्येवमादिना निदाघवचनं वचनप्रायो ध्यानेनेति संबंधः एकत्वस्यावधारणार्थमवशाफलमा शि०अ
१९४ ह [illegible]मादि इति एकत्वस्याभेदस्य हेतुत्वं वारयितुमेकरूपविशेषणं आदिशब्देन प्रवेशनियमनेगृह्यते नेन तत्स्वरूप

[illegible]वत्र ब्रह्मण्यपि त्र परत्वह्रस्वमपुरादिवचो स्याद्यनेकधर्मविचित्रताविनिग्राह्य विना एकरसं
सैंधवघनवदनंतरमबाह्यमिति तेनोपसंहरिष्यदेकधैवानुद्रष्टव्यमिति वचनप्रायो ध्यानपरत्वहिनानेववचन
मिति निदाघवचनवत्तस्मादेकरूपैकत्वप्रसंग[illegible]व्याप्तैवमवं वेदान्तेषु स्थितिस्थिति त्वया दिकल्पना
नन्वसमकारणाप्य निरवयवस्य परमात्मनो संसारिणः संसार्येकदेशकल्पनानामा[illegible] सत्तो दे
शत्वात्परमात्मनः अदेशस्य परस्यैकदेशसंसारित्वकल्पनायाप एवंसंसारितिवर्तितं भवेत

कारणायेत्यत्र नष्टवद्दे नोस्यादिभेदो विवक्षितः किं च परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेत्यत्र न देकदेशः स्याभावि [illegible]
कोवास्यादोपाधिकोर्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति नवेति नियमस्यैषमः ह्यादेश्यमेति एमएमएम [illegible]

दार्ष्टान्तिकरूपामाण्यापिकामावरुद्धे [illegible]येति जीवस्य परस्माद्विभागेनाभिन्नसत्तानन्तत्वांचिव प्रसिद्धमि
त्यद्योतयितुं किं लक्ष्यणं तज्जातिस्तत्स्वभावो वस्तुतः परमात्मैवेति भावः इहेत्यपरोक्षानुभवगम्य
तोक्तिः गहनं गंभीरं वनं संसारधर्मानुवर्तनहेतुमाह परमात्मनामिति उक्ताविद्यानन्त्वापविरोधिनं
ब्रह्मात्मविद्यां लभयति [illegible]त्वमिति राजपुत्रस्य राजास्मीति प्रत्ययवद्ब्रह्मवादे बाधिकारिणा ब्रह्मा॥

श्रुति

[illegible]यथा किल परस्मादग्निविस्फुलिंगादिवत्तज्जातिरेव विभक्तः इह देहेंद्रियादिगहने प्रविष्टो
संसारिणि नरे देहेंद्रियादिसंसारधर्ममनुवर्तते देहेंद्रियसंघातोऽस्मि कृशः स्थूलः सुखी दुःखीति पर
मात्मतामज्ञानं न्यात्मनः [illegible]त्वमेतदात्मकः परमेव ब्रह्मास्य संसारिणि प्रतिबोधितं आचार्येणाह
लेषणात्रयानुवृत्ति ब्रह्मैवास्मीति पद्यते अत्र राजपुत्रस्य राज्ञ प्रत्ययवत् ब्रह्मप्रत्ययो दृष्टीभ
वति विस्फुलिंगवदेव त्वं परस्माद् ब्रह्मणो भवः इत्यतो विस्फुलिंगस्य प्रागग्नेर्भेदाद्ग्रोकत्वद
र्शनात् तस्मादेकत्वप्रत्ययदार्ढ्यार्थं तत्र वर्णमणिलोहाग्निविस्फुलिंगदृष्टान्ताः नोष्ण्यादिभेद
प्रतिपादनपराः सैंधवघनवत्प्रज्ञस्यैकरसत्वेनैरंतर्यत्वावधारणादेकत्वेवानुदृष्टव्यमितिवत् एम

स्मीति प्रत्ययश्चेन तत्रतं विस्फुलिंगादिदृष्टान्तस्य स्पष्टाशंकामाहात्रेति तत्रापि कथं ब्रह्मप्रत्ययदार्ढ्यं तत्
आह विस्फुलिंगस्येति दृष्टान्तेष्वेकत्वदर्शनं तस्मादिति परामृष्टं उपपत्त्यादिभेदे नास्ति शास्त्रनाम्यया
सत्रहेतमतरमाह सैंधवेति चकारो व धारणादितिपदमनुकर्षति एम एम एम एम

बृ॰भा॰ संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्चानेष्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं प्रपंचयति सर्वोपनिषत्त्विति किं चात एवापास्तो यन्निष्ठ ६३
१२४ त्वेऽपि न फलाभावात् फलान्तरं कल्पनीयमनेकत्वप्रसंगविषयत्वात् फलनिराकांक्षेषु तेषु नत्वे
नापेक्षात्र एकैकस्य फलं कल्पनानवकाशादित्याह फलान्तरं चेति उत्पत्त्यादिश्रुतीनां तन्निष्ठत्वासंभवे
फलित्वमुपसंहरति तस्मादिति नत्वमस्यादिवाक्यमेवापरं न छेपसृष्ट्यादिवाक्यमित्यत एव दृविडः स्व
संमतिमाहाख्यायिकेति तत्र दृष्टान्तरूपामाख्यायिकां प्रणयति कश्चित्किलेति जातमात्रे प्रागवस्थायामेव

सर्वोपनिषत्सु हि विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वप्रत्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्तिः सर्वेषामुपनिषद्वा
दिनां नदुर्थैकवाक्ययोगे च संभवत्युत्पत्त्यादिवाक्यानां वाक्यान्तरत्वकल्पनायां न प्रमाणमस्ति फ
लान्तरं च कल्पयितव्यं स्यात् तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय आत्मैकत्वप्रतिपादनपराः अत्र च संप्रदायवि
द आख्यायिकां संप्रचक्षते कश्चित्किल राजपुत्रो जातमात्र एव मातापितृभ्यामपविद्धो व्याधगृहे
संवर्धितः सोऽमुष्य वंश्यतामजानन् व्याधजातिप्रत्ययो व्याधजातिकर्माण्येवानुवर्तते न राजास्मीति
राजजातिकर्माण्यनुवर्तते यदा पुनः कश्चित्परमकारुणिको राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जान
न् अमुष्य पुत्रतां बोधयति न त्वं व्याधः अमुष्य राज्ञः पुत्रः कथंचिद्व्याधगृहमनुप्रविष्ट इति स एवं बोधितस्त्य
क्त्वा व्याधजातिप्रत्ययकर्माणि पितृपैतामहमात्मनः पदवीमनुवर्तते राजाहमस्मीति

राजास्मीत्यभिमानो

भिव्यक्तेरित्यर्थः ताभ्यां तत्परित्यागे निमित्तविशेषस्यानिश्चितत्वात्तेन नार्थः किलेत्यैतिह्यं व्याधजातिप्रत्ययत्वमेव फलतो व्याध
त्वस्याभिमानोपलक्षणं तथा व्याधजातिकर्माणि तदनुष्ठानिमांसक्रयणादीनि राजास्मीत्यभिमानपूर्वकं तज्जातिप्रयुक्तानि परि
पालनादीनि कर्माणि अज्ञानं तत्कार्यं चोक्त्वा ज्ञानं तत्फलं च दर्शयति यदेत्यादिना बोधनप्रकारमभिनयति नत्वमिति
यन्तर्हि शबरवेश्मप्रवेशस्तत्राह कथंचिदिति राजाहमस्मीत्यभिमानपूर्वकमात्मनः पितृपैतामहीं पदवीमनुसरति

शास्त्रस्य लोकानुसारित्वे सिद्धे फलितमाह तस्मादिति प्रसिद्धो न्यायो लौकिको दृष्टान्तः नहि नित्यस्याकाशादेः साव
यवत्वं परस्मान्निःसृतस्फुलिङ्गानामनन्यत्वं समानत्वं च तेनांशांशित्वकल्पना वस्तुतः संभवति लोकविरोधादित्यर्थः जीवस्य
परांशत्वानङ्गीकारे जिज्ञासायोगेन विवक्षितांशत्वं प्रदर्शनं तयोर्गतिमाह नेत्यादिना विस्फुलिङ्गेदर्शितमा
यस्य वांशमात्रे निर्दिशति तथा चेति दृष्टान्तेन यथोक्तरीत्यांशित्वे दार्ष्टान्तिकमाह नत्वेति परमात्मनः सह जीव

तस्मात्प्रसिद्धं न्यायमनुसरता न शक्या परमात्मनः सावयवांशांशित्वकल्पना परमार्थेन प्रतिपादयि
तुं [illegible] शविस्फुलिङ्गादिमेवांश इति वक्ष्यमाणेन वेदितवेन नैकत्वप्रसाधनार्थपरत्वाद्भूतेहि विस्फुलिङ्गो
निर्देशस्यैकत्वप्रसाधकत्वं दृष्टो लोके तथा चांशांशिनेकत्वप्रसाधकः नत्वेवं सति विज्ञानात्मनः परमात्म
विकारांशत्ववाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्वप्रसाधिकाः उपक्रमोपसंहाराभ्यां वाक्यस्य हि
नियतत्वपूर्वमेकत्वं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमात्मनो विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य पुन
रेकत्वमुपसंहरति [illegible] यथेह बलावदिदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञायोत्पत्तिस्थितिलयहेतुदृष्टा
न्तैर्विकारविकारित्वाद्येकत्वप्रसाधहेतून्प्रतिपाद्यानन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मेत्युपसंहरिष्य
ति [illegible] तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यामयमर्थो निश्चीयते परमात्मैकत्वप्रसाधकं द्रढिम्न उत्पत्तिस्थितिल
यप्रतिपादकानि वाक्यानीति अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च एवमेवमेन

यैकत्वविषयं प्रत्ययमाधातुमिष्टं तीति तथोक्तास्तेषामेकत्वप्रसाधनार्थहेतुत्वे हेत्वन्तरसंगृह्णाति क्रमेणेति तदेव स्फुरयति [illegible] वांस्कहीति उक्तमर्थमुदाहरणानिष्ठतयाविभज्यते तद्यथेति हेतिप्रकृतोप
निषदुक्तिरादिशब्देनांशांशित्वादि गृह्यते विस्तरसंग्रहवाक्यमुपसंहरति तस्मादिति तेषामन्वयनि
ष्ठत्वदोषं वदन्नेकत्वप्रसाधनार्थत्वे हेत्वन्तरमाहात्म्यमेति

परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेति पक्षे दुःखित्वमपि तस्य दुर्वारमापद्येतेति दोषान्तरमाह तथा चावयवेति मूलं ब्रह्म विस्फुलिंग दृष्टान्त श्रौ
क्तिवशात्परस्यावयवा जीवा इति सिद्धान्ति अतो जीवानां परैकदेशत्वे लोको दोषो बन्धनान्तिरनपेक्षपाक्षतेर्वेलक्षण्यादिति र
कते अग्निविस्फुलिंगादीति शास्त्रार्थो प्रकृति विरुद्धो न सिद्धान्तीति दूषयति तस्कृतेरिति नर्त्यं विरुणोति न शास्त्रमिति
हेतुभागमाकांक्षापूर्वकं विभजते किंतर्हीति स्मृत्यादिभ्य आवृत्तसमर्थमज्ञातानामिति फलमत्र शास्त्रमज्ञातार्थज्ञापकं तथापि
परस्य नास्ति सावयवत्वमित्यत्र किं मानमिति पृच्छति किं मानमिति शास्त्रस्य यथोक्तस्वभावत्वेऽपि परस्य निरवयवत्वे फलं तितनदुःख
मानं समाहितेनमतोऽस्यभिप्रायाह श्रुतिरिति न च प्रथमं लोकाविरोधेन शास्त्रप्रवृत्तिं दर्शयति यथेति आदिपदेन भावाभावादि

आत्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मनात्मनः संसरणे च परमात्मभूतस्य प्रदेशाभावादवयवान्तरनोदनव्यूहनाभावाद्दुःखयु
क्तेनैव परमात्मनो दुःखित्वप्राप्तिः अग्निविस्फुलिंगादिदृष्टान्तश्रुतेर्न दोष इति चेन्न श्रुतेर्ज्ञापकत्वात् न शास्त्रं
पदार्थानन्यथा कर्तुं प्रवृत्तं किं तर्हि यथाभूतानामज्ञातानां ज्ञापने किं चातः शृणु अतो यद्भवति यथाभूता मूर्ता
मूर्तादिपदार्थधर्मा लोकप्रसिद्धास्तद्दृष्टान्तोपादानेन तदविरोधेनैव वस्त्वन्तरं ज्ञापयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न लौकिक
वस्तुविरोधज्ञापनाय लौकिकमेव दृष्टान्तमुपादत्ते उपादीयमानोऽपि दृष्टान्तोऽनर्थकः स्यात् दार्ष्टान्तिकासमत्वे
ह्यग्निः शीत आदित्यो न तपतीति वा दृष्टान्तशतेनापि प्रतिपादयितुं शक्यं प्रमाणान्तरेणान्यथाधिगतत्वात् वस्तुनः
न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते प्रमाणान्तराविषयमेव हि प्रमाणान्तरं ज्ञापयति न च लौकिकपदपदार्थाश्रय
णव्यतिरेकेणागमेन शक्यमज्ञातं वस्त्वन्तरमवगमयितुं ॥ गृह्यन्ते पदार्थे ज्वेव भोक्तृपारतंत्र्यादुप्रभेदाच्च तेषां लोक
सिद्धपदार्थानां दृष्टान्तानामुपन्यासेनेति यावत् तदविरोधि लोकप्रसिद्धपदार्थाविरोधीत्यर्थः वस्त्वन्तरं निरवयवादिदृ
ष्टान्तिकं तदविरोधश्चैवेत्येवकारस्यार्थवस्यमाह लौकिकेति विपक्षे दोषमाह उपादीयमानोऽपीति सामान्येनोक्तमर्थं
दृष्टान्तविशेषनिविष्टतया स्पष्टयति नहीति अग्नेरुष्णत्वमादित्यस्य तापकत्वमन्यथेत्युच्यते ननु लौकिकं प्रमाणं
लौकिकपदार्थाविरुद्धमेव स्वार्थं समर्पयतीति वैदिकं पुनरपौरुषेयं तद्विरुद्धमपि स्वार्थं प्रमापयेदलौकिकविषय
त्वादत आह न चेति ननु श्रुतेरज्ञातज्ञापकत्वेन लोकानपेक्षत्वात् तद्विरोधे का हानिरित्याह न चेति लोकादुप
गतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायात् तदनपेक्षा श्रुतिर्नाज्ञातं ज्ञापयितुमलमित्यर्थः

द्वितीयमनूद्यनिराकरोति स्वयं सेत्यादिना सर्वे जेवा पृथगवस्थितेष्ववयवेषु जीवेष्वनुस्यूतत्वेनानोवयवीप रस्त्वेवं हि यथा प्रत्यवयवं
मलस्पर्शो देहस्य मलिनत्वं तथा परस्य जीवगतैर्दुःखैर्महद्दुःखं स्यादिति प्रथमकल्पनावद्द्वितीयापि कल्पनानपहतेत्यर्थः
तृतीयं प्रत्याह [illegible] वदिति नजायते म्रियते वा विपश्चिदित्याद्याः श्रुतयः नजायते म्रियते वा कदाचिदित्याद्याः स्मृतयः श्रु
त्यादिकोपस्त्वे रत्वमाशंका वैदिकं प्रत्याह सर्वेति श्रुतिस्मृतीविवेचयन् पक्षत्रयसाधारणं दूषणमाह निष्कलमि
त्यादिना कूटस्थस्य निरवयवस्य कात्स्न्येनैकदेशेन वा परिणामासंभवोन्यायः जीवस्य परमात्मैकदेशत्वे दोषांतरमाहावल
तेति एकदेशस्यैकदेशिव्यतिरेकेणाभावाज्जीवस्य स्वर्गादिषु गत्यनुपपत्तिरित्यर्थः अन्यथा परस्यापि गतिः स्यात्तेन हि प
अथ निरस्त फलसिद्धावयवानुगतोवयवी परआत्मा तस्य तदवस्थस्यैकदेशो विज्ञानात्मा संसारीतदापि सर्वाव
यवानुगतत्वादवयविन एवावयवगतो दोषो गुणो वेति विज्ञानात्मनः संसारित्वदोषेण परस्यैवात्मा संबध्यते
तीयमप्यनिष्टा कल्पना क्षीरवत्सर्वपरिणामपक्षे सर्वश्रुतिस्मृतिकोपः स्यादित्युक्तं निष्कलं निष्क्रियं शांतं
दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः स वा एष महानज आत्माजरोमरो
ऽमृतो न जायते म्रियते वा कदाचिदित्याद्याः श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धा एते सर्वे पक्षाः
वलस्य परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञानात्मनः कर्मफलदेशसंसरणानुपपत्तिः परस्य वा संसारित्वमित्युक्तं
परस्यैकदेशोग्निविस्फुलिंगवत्स्फुटितो विज्ञानात्मा संसरतीति चेत् तथापि परस्यावयवस्फुटनेन क्षतमा
प्तिः तत्संसरणे च परमात्मप्रदेशांतरावयवव्यूहे छिद्रताप्राप्तिः अव्रणत्ववाक्यविरोधश्च एमएमएमम

तावयवेषु वलन्नवपरो न वलतीत्याह परस्य चेति उक्तं यदि तावत्परमात्मैत्यादावविशेषः जीवस्य संसारित्वे
विपरस्य तत्त्वात्तत्तीति शंकते परस्येति परस्य निरवयवत्वश्रुतेः अवयवस्फुटनानुपपत्तिरिति मत्वा नोद्गम
ति [illegible] तथापीति यत्र परस्यावयवः स्फुटितस्तत्र तत्स्पष्टं प्राप्नोति न [illegible] तावयवस्य संसरणे च परमात्मनः प्रदेशां
तरे च यवानां व्यूहे सत्यवयवः स्यात्तथा च परस्यावयवा यतो निर्गच्छंति तत्र छिद्रताप्राप्तिः यत्र च गच्छंति तत्र
चयः स्यादित्य कायमव्रणमस्थूलमनणु अह्रस्वमित्यादिवाक्यविरोधो भवेदित्यर्थः

भा॰ दोषदूषितत्वमुक्त्वा समाधिमुत्थापयति अत्रेति कथं तर्हि तत्स्वकार्ये प्रविष्टस्य जीवत्वं तत्राह किं तर्हीति जीवस्य ब्रह्म
विकारत्वेऽपि ततो भेदे नाह ब्रह्मेति धीरभेदे ब्रह्मणोऽपि संसारित्वे प्राप्ते तत्राह सत्येति तथापि कथं शंकितदोषाभाव
स्तत्राह [illegible]ति [illegible]पि तिभिन्नाभिन्नत्वपरामर्शः सर्वेभिस्कपदेशादिति दृष्टः एकदेशिमतं निराकर्तुं विकल्पयति
[illegible]ति एतागतपूर्वस्तेन पक्षावक्ष्यमाणाः समवति नगतपत्ररपि स्वर्णः यथा पृथिवी पृथ्वि तद्द्रव्यमनेकावयवसमु
दायस्तथाभूतभौतिकात्मकानेकद्रव्यसमुदायः परमात्मा तस्यैकदेशोऽनेनत्यलक्षणात्तत्विकारो जीवः ए
थिव्येकदेशमृद्विकारघटशरावादिवदित्येकः कल्पः यथा भूमेरूषरादिदेशो नखकेशादिर्वा पुरुषस्य विका

[illegible]वकेचित्परिहारमात्रक्षनेपरमात्मानमास्थाद् तेष्वनुप्रविष्टः स्वेन रूपेण किं तर्हि विकारभावमापन्नो
विज्ञानात्मत्वं प्रतिपदे तत्र विज्ञानात्मा परस्मादन्यो न त्वक्षपेनाप्यतेन संसारित्वसंबंधीयेनानमाह
माहं ब्रह्मेति धारणाईः एवं सर्वमविरुद्धं भविष्यतीति तत्र विज्ञानात्मनो विकारपक्ष एतागतपः पृथिवी
द्रव्यवदनेकद्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मनः एकदेशो विपरिणामो विज्ञानात्मा घटादिवत् रू
वैसंस्थानावस्थस्य वापरस्यैकदेशो विकीर्णकेशोषरादिवत् सर्व एव वापरः परिणामः क्षीरादिवत् तन्न
समानजातीयानेकद्रव्यसमुदायस्य कस्मिन् द्रव्यविशेषो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते यदा तदा समानजा
तीयत्वादेकत्वमुपचरितमेव न तु परमार्थतः तथा च सति सिद्धांतविरोधः एम एम एम एम एम एम एम म

स्तथावयविनः परस्यैकदेशो विकारो जीव इति द्वितीयः कल्पः यथा क्षीरं स्वर्णं वा सर्वात्मना
दधिरुचकादिरूपेण परिणमते तेन यथा कृत्स्न एव परो जीवभावेन परिणमत इति कल्पांतरं तत्राद्यमनूद्य दूषयति
[illegible]स्यादित्या नानाद्रव्याणां समाहारो वा नानि वा अन्योन्यापेक्षाणि परस्त्रेन तत्सेवांस्यान्नहि वृक्षाणां मुख्यमेकं
समाहारस्य च समुदायापरपर्यायस्य समुदायिभ्यो भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वेन कस्मिन्नत्वादित्यर्थः तर्हि ब्रह्मणो एम
मुख्यमेकं मा भूत्तत्राह तथात्वेति नहि तन्नानात्वं कस्यापि संमतमिति भावः एम एम

शास्त्रीयमप्येकत्वमनिष्टप्रसंगात् नस्वीकर्तुमिति शंकते यदीति परस्यासंसारित्वेन संसारित्वशास्त्रानर्थक्यं
फलितमाह [illegible]चेति संसारिणो। नन्वसापि परस्यासंसारित्वे संसारित्वाभिमतोपि असंसारित्वोपदेशानर्थ
क्यं तर्हि नैव मुक्तिसिद्धि इति दोषान्तरमाह असंसारित्वे चेति नत्राद्यदोषविरहणोति यदि तावदिति नलि

वं स्थितः शास्त्रार्थस्तदा परमात्मनः संसारित्वं तथा च सति शास्त्रानर्थक्यं असंसारित्वे चोपदेशा
नर्थक्यमित्युक्तो दोषः स्यात् यदि तावत् परमात्मा सर्वभूतानामात्मा स च शरीरसंपर्कजनितदुःखान्यनु
भवतीति स्पष्टं परस्य संसारित्वं प्राप्तं तथा च परस्यासंसारित्वप्रतिपादकाः श्रुतयः कुप्येरन् स्मृतय
श्च सर्वे च न्यायाः अथ कथंचित् प्राणिशरीरसंबंधजेन दुःखेन संबध्यत इति शंका प्रतिपाद्यापि तत्प
रमात्मनः साध्यपरिहाराभावादुपदेशानर्थक्यदोषो न शक्यते निवारयितुं ममममममम

यतो लोके दुःखेनैसाद्याः श्रुतयः यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यत इत्याद्याः स्मृतयः कूटस्थत्वासंग
त्वादयो न्यायाः द्वितीयदोषप्रसंगमापाद्य प्रकटयति अथेत्यादिना

रेकात्म्यप्रत्ययादात्ममतिरेव ब्रह्मणोकर्त्रेयेत्याशंक्याह नपुनरिति कालद्विशात्स्वगनिस्तत्राह सृष्टेति
मुख्यार्थत्वसंभवेकिमित्यर्थवादत्वेत्याशंक्याह सर्वेति संसारित्वासंसारित्वादिनामिथोविरुद्धयोर्जीवेश्वर
योरेकीभावोनोपपद्यतेनिर्णयः विज्ञानात्मविषयत्वंतत्र द्योश्वरविषयत्वंतत्र द्योश्वरविषयत्वचोपनिष

नपुनरसंसारिब्रह्मसंसार्यात्मत्वेनविंतयेदग्निमिवशीतत्वेनआकाशमिवमूर्तिमत्वेनब्रह्मात्मत्
प्रतिपादकमपिशास्त्रमर्थवादोभविष्यति सर्वतर्कशास्त्रलोकन्यायैश्चैवमविरोधःस्यात् नम
त्रब्राह्मणवादेभ्यस्तस्यैवप्रवेशश्रवणात् पुरश्चक्रइतिमंत्रःसपुरुषआविशदितिरूपंरूपंप्र
तिरूपोबभूवतदस्यरूपंप्रतिचक्षणायसर्वाणिरूपाणिविचित्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्
यदास्तेइतिसर्वशाखाक्रमसहस्रशीर्षमंत्रवादाः स्रष्टिकर्तुरेवासंसारिणःशरीरप्रवेशंदर्शयंति
तथाब्राह्मणवादाःतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् सएतमेवसीमानंविदार्यैतयाद्वारापापद्यत सेयंदेव
तेमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यएषसर्वेषुभूतेषुगूढोत्मानप्रकाशतेसर्वाणिषु
तब्रह्मणआत्मशब्दप्रयोगात् आत्मशब्दस्यचप्रत्यगात्माभिधायकत्वादेषसर्वभूतान्तरात्मेतिचश्रुतेः प
रमात्मव्यतिरेकेणासंसारिणोभावादिकमेवाद्वितीयंब्रह्मैवेदमात्मैवेदमित्यादिश्रुतिभ्योफल
मे मेवाहब्रह्मास्मीत्यवधारयितुं

दोनिवारयन्परिहरति नेत्यादिनापरस्यैवप्रवेशवादिमंत्रब्राह्मणवादानुदाहरति पुरश्चक्रइत्यादिना
त्वहंब्रह्मेतिनगृह्णीयादित्यत्राह सर्वेष्विति

अतीश्वरो जगत्कारणं ब्रह्म न देवजीवस्तत्स्वरूपं तस्यैव मुपनिषदिति सिद्धान्तमाशंक्य दूषयति अत्रेति ननु
यो ध्यायः सप्रपञ्चः का पुनः सा ब्रह्मविद्येति तत्राह ब्रह्मविषयं चेति इति ब्रह्मविद्याप्रसिद्धमिति शेषः चतुर्थं
ब्रह्मविद्याप्रकृतेत्याह ब्रह्मेति स एव मतिप्रकृतो ब्रह्मविद्यातो जीवविद्यापि भवति जीव ब्रह्मणोरभेद

अत्र चात्मेत्येवोपासीतात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मविद्याप्रकृता ब्रह्मविषयं च ब्रह्मविज्ञान
मिति ब्रह्म तेन चापि ब्रह्म रूपमिवाभिनिप्रार्थ्यं तत्रेदानीमसंसारि ब्रह्म जगतः कारणमशना
या तीतं ति समुन्नद्धं शुद्धस्वभावं तद्विपरीतश्च संसारिणस्मादहं ब्रह्मास्मीति तं गृणिहपातप
रहिरेवमीशानं मिन्न [illegible] संसायोन्मत्वेनस्मरन कथं न दोषभाक्स्यात तस्मात्त्राह ब्रह्मास्मीति
फलं तस्मात्पुण्योदकांजलिकृतिनमस्कारवल्युपहारस्वाध्यायध्यानयोगादिभिराराधयि
येत आराधनेन विदित्वा सर्वेशितं ब्रह्म भवति

दिग्याशंक्याह नत्विति ब्रह्मविद्यायां प्रकृतायामिति पादन इदानीं न गृणिहपादिति संबंधः मिथो विरु
द्धत्वप्रतीसर्व्वश्रुत्यानामित्येतत अन्योन्यविरुद्धत्वं तत्रवाधः विपक्षे दोषमाह परमिति कथं न हीश्वरे
मतिं कुर्यादित्याशंक्यस्वामित्वेनेत्याह तस्मादिति आदिपदं प्रदक्षिणादिसंग्रहार्थं थः समरणमन

सेश्वरवास्तु ह्युपपत्ति ॥ सर्वज्ञत्वादिना तान् पृथिव्याद्यभिमानिनः पुरुषान्निरुह्यात्यरुपनिषदं पृष्टवान् स एष सर्वविशेषशून्य इति यावत् उदाहृताश्च तयः स्मृतयश्च मायकल्पितविविक्तकार्यविशिष्टविज्ञानघन एवं प्रसादादिजन्योपलभ्यादित्यादिः प्रकरणमनुसृत्य जीवस्य प्राणादिकारणत्वमुक्तं स्मारयति नन्विति नेदं जीव स्य प्रकरणमिति परिहरति नेत्यादिना प्रतिवचनस्थाकाशशब्दस्य परविषयत्वमसिद्धमित्याशंक्याह दृष्टश्चेति ॥

॥ सर्वज्ञः सर्वविद्योशनायापिपासे अशोकं संगो न हि सज्यत इति एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः स यस्तान् पुरुषान्निरुह्यात्यक्रामत् स वा एष महानज आत्मा य एषोऽनुविंशतिरसोः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानो य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः एवास्य लोकतो वास्य एष सर्वभूतानां पालयिता शासिता ईशानो धिपतिः स्मृतिरपि अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इति परमेश्वरस्य संसारित्वं निषिद्धं तं सर्वकारणं जगतः नन्वेवमेवास्यादात्मनः संसारित्वमेवास्तीति ॥ एवं संसारिणां विशेषनिरूपणेन हृदयाकाशशब्दस्य परमात्मार्थत्वेनाकाशशब्दवाच्यः पर आत्मेत्युक्तः य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत इति सन्नाडीष्वन्तरात्मसंपन्नो भवति सहृदयगतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः परे आत्मनि संप्रतिष्ठत इत्यादिश्रुतिभ्यः आकाशशब्दः पर आत्मेति ज्ञापयति दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति प्रकृतस्यान्नमयस्यैवाकाशशब्दप्रयोगात् प्रकृत एव पर आत्मा तस्माद्धृदयमेवास्मादात्मनः परमात्मन एव स्वरूपस्थितिरिति संसारिणः स्वरूपस्थितिसंहार ज्ञानसाम आभावत्वावोत्तामा एतत्

ति हृदयाकाशशब्दस्य परमात्मविषयत्वे सूत्रमाह दहरोऽस्मिन्निति य आत्मापहतपाप्मेत्यात्मशब्दप्रयोगः प्रतिवचने परस्याकाशशब्दवाच्यत्वे फलितमाह प्रकृत एवेति तस्य प्रकृतत्वे लक्षणमर्थमाह तस्मादिति हृदयपरस्मादेव प्राणादिसृष्टिरित्याह संसारिणा इति यन्महत्तामपर्येनेत्यादा विनिशेषः रामरामरामरामरामरामराम श्री

अवस्थाभेदादृष्टान्तभेदाभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति अहीति तत्रैव हेत्वन्तरमाह मायाश्चेति जागरादिविशिष्टस्यैवात्मनो वै
शिष्ट्यात्तस्य संसारित्वान्न भ्रमोऽस्तीति उक्तात्तदभावे वादिसंमतिमाह तथा चेति आदिशब्दो लोकायतादिस
मस्तनिरीश्वरवादिसंग्रहार्थः फलितशक्तेरिति तस्य देहित्वेऽस्मदादितुल्यत्वात्तदभावे मुक्तवज्जगत्कर्तृत्वायोगा

दिह लोके गोः तिष्ठन् गच्छन् वा गोर्भवति शाबलेयत्वस्वादिजातिस्तु नरमितिमायाश्च यद्धर्मकोयः पदार्थः प्रमा
णेनावगतो भवति स देशकालावस्थान्तरेऽपि तद्धर्मक एव भवति स चेत्तद्धर्मकत्वमभिवरति सर्वप्रमा
णव्यवहारो लुप्येत तथा च मायाविदः स्वाम्ममीमांसकादयोः संसारिणो भावं फलितशक्तेः प्रतिपाद
यति संसारिणोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयपङ्क्तिपाककर्तृत्वविज्ञानस्याभावादफलमिति चेत् यन्न हा
प्रपञ्चेन व्यापितं भवता शब्दादिभुक् संसार्येवावस्थान्तरविशिष्टो जगतः कर्ता नान्य इत्युक्तं तेन तदसद्यतो जगदु
त्पत्तिस्थितिलयपङ्क्तिपाककर्तृत्वविज्ञानशक्तिसाधनाभावः सर्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः स कथमस्मदा
दिवत् संसारी मनसापि विज्ञपयितुमशक्यं पृथिव्यादिविचित्रविशिष्टं जगन्निर्मिनुयात् अतोऽफलमि

दा ति चेत् न शास्त्राच्छास्त्रे संसारिण एवमेवात्मन इति जगदुत्पत्त्यादि दर्शयति तस्मात्सर्वज्ञं
परमितिस्यादयमेकः पक्षः

न जीवानामेवादृष्टद्वारा तत्कर्तृत्वसंभवात्तस्य किंचित्करत्वमित्यादिभिरित्यर्थः जीवो जगज्जन्मादिहेतु
र्न भवति तत्रासमर्थत्वात्पाषाणवच्च संसारित्वादिति प्रोक्तम् ते संसारिणोऽपीति ईश्वरस्येवेत्यपरेऽर्थः अप
रं प्राणादिकर्तृत्वं इति शेषः संग्रहवाक्यं विवृणोति यत्नमाहेत्यादिना कालात्ययापदेशेन दूषयति न
शास्त्रादिति निरीश्वरवादमुपसंहरतीत्यादिति

सू०भा० असंतरत्वादपि जीवप्राणयोरजगत्कर्तृत्वमित्याह समानप्रकरणे चेति असंतरस्य च जीवविषयत्वं ज्ञातव्यमिति टी०आ०
१२८ त्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन द्रष्टव्या वाक्यशेषवशादपि जीवस्यैव वेदितव्यत्वं वाक्यान्वयाधिकरणपूर्वप २
क्षन्यायेन दर्शयति तथा चेति जीवातिरिक्तस्य परस्य वेदितव्यस्याभावे पूर्वोत्तरवाक्यानामानुकूल्यं हेत्वन्त
रमाह ■■■ चेत्यादिना इतश्च जीवस्यैव वेद्यत्वमित्याह सर्वेति तत्रैव हेत्वन्तरमाह तथेति सर्वे वेदितव्ये

समानप्रकरणे च असंतरे कौषीतकिनामादित्यादिपुरुषान्ब्रह्मत्वेनाह बालाकिः एतेषु पु
रुषाणां कर्तृत्वेन कर्मप्रश्ने वेदितव्यत्वमभिप्रबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदयितव्यत्वं दर्शयति तत्र
स्य ■■ आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्युक्त्वा पत्युरात्मा प्रियः प्रसिद्धस्यैव द्रष्टव्यत्वं नव्य
मनननिदिध्यासितव्यतां दर्शयति तथा च विद्योपन्यासकाले आत्मैवोपासीतेत्यनेन प्रपु
त्रात्प्रेयो वित्तात्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्येवमादिवाक्यानामानुलोम्यमस्य परिणामवत्त्वश्रुतिवाक्या
नां वेदितव्यमिति पुरुषैरिति सर्ववेदान्तेषु च प्रसङ्गात्मवेद्यत्वेन वक्तृत्वं दर्शयति हर्षमिति निवर्तित
त्वात्पाशब्दादिवच्च दर्शयति सोऽग्न्यग्नि तथा कौषीतकिनामेव नवावं विजिज्ञासोर्न दर्शकार्यं विद्यादित्या
दिनावाक्यादिकरणे प्राणस्य कर्तृत्वं वेदितव्यमनादर्शयति अवस्थान्तरं विशिष्टो संसारीति चे
अथापि स्यात्स्यो जागरितेशब्दादिभुग्विज्ञानमयः स एव सुषुप्त्याख्यामवस्थान्तरं गतो संसारीति
परः प्रश्नासितान्यः स्यादित्यत्र नास्त्यत्वान्न्यूनं वध्यमर्थः पदार्थो दृष्टो यत्र वेनाशिक सिद्धान्तान्

जन्मस्य जीवस्य वेदितव्यत्वमित्यनुपपत्तिभिर्भेदः स्वापावस्थाञ्जीवाज्जगत्कर्तृत्वमनेनास्यैव वेद्यत्वमहृदय
अजागद्धेतुरित्यत्र वेदान्तवेद्यो नास्तीत्यनेनेश्वरवादीचोदयत्यवस्थान्तरे ति चोद्यमेव विवृणोति स्म
पीति उक्तोपपत्तिसत्त्वेऽपीति यावत् नावस्थाभेदान् वस्तुभेदस्तथा ननु भवादपरं हृद्गतं चेतिपरिहरति २९

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां

विशेषानुपलंभस्य संशयहेतुत्वमनुवदति यतश्चेति पक्षद्वयेफलप्रतीतिंपरामृशति एवमिति अन्वयव्यतिरेकको
लंपादित्य एतदिसेकात्म्योक्तिमेहत्वमोहस्यविचारोद्युनिरणोपंचिनानुच्छिन्नत्वेनस्यप्रस्थानमालंबनंकेनापि
नोक्तंप्रतिवचनंपश्यकिंतदैकात्म्यमितिप्रश्नस्यतस्यविषयभूतमितिपावत् नह्येनकेनचिदैकात्म्यमनुक्तंप्रति
वक्तुंवाशक्यते श्रवणायापिवहुभिर्योनलभ्यइत्यादिश्रुतेरित्यर्थः विचारेप्रयोजकमुक्त्वानन्तरं विचा

अतोयथावत्तयाब्रह्मविद्या

मात्रमवंपंडितानामप्येतन्महामोहस्थानमनुक्तप्रतिवचनप्रश्नविषयं अतोयथावत्तयाब्रह्मविद्या
प्रतिपादकवाक्येषुब्रह्मविजिज्ञासेतावुद्धिः कस्मादेतायविचारयिष्यामः ननावदसंसारीपरः पाणि
पादप्रतिवोधितायशब्दादिभुजोवस्थान्तरविशिष्टादुत्पत्तिश्रुतेः नप्रशासितावायवादिविवर्जितः
प्रतिवोधितायशब्दादिभुजोवस्थान्तरविशिष्टादुत्पत्तिश्रुतेः नप्रशासितावायवादिभ्यो
विद्यते कस्मादस्माद्ब्रह्मणउपपत्तिभ्यामीतिप्रतिज्ञायाः कथंपुरुषपादिवोधयित्वानशब्दादिभो
कृत्वविशिष्टंदर्शयित्वातस्येवब्रह्मद्वारेणाक्षुपाव्यमवस्थान्तरमुक्त्वोपनस्मादेवात्मन स्तथाप्राव
स्थाविशिष्टादग्निविस्फुलिंगोपेणंनाभिदृष्टांतात्संमुत्पत्तिदर्शयतिः एवमेवास्मादित्यादिनानया
मोजगदुत्पत्तिकारणं अंतएतेश्रुतेर्नास्तिविज्ञानमयस्यैवहिप्रकरणं एमयम

जगत्कर्ताहीन्द्र

मुपसंहरति अतश्चेति संशयादिनाविचारकार्यनामवतायपूर्वपक्षयति ननावदिति जगत्कर्ताहीन्द्र
सौविवक्ष्यते प्रकृतेचस्त्रपुष्पविशिष्टात्जीवात्जगज्जन्माच्यतेतस्मादीश्वरोजीवादतिरिक्तोनास्तीत
र्थः तदेवप्रपंचयति यस्यादिना प्रकृतेपिजीवेजगत् कारणत्वमीश्वरस्यैवात्र श्रुतमित्याशंक्याह
श्रुतेति तत्रप्रकरणविरोधहेतुमाह विज्ञानेति

उक्तमंगीकृत्य विशेषाद्दृष्टासंशयानो विचारं प्रस्तौति भवत्विति संदिग्धं सप्रयोजनं च विचार्यमिति न्यायेन संदेहमुक्त्वा विचारप्रयोजकं प्रयोजनं पृच्छति किं तावदिति कस्मिन्पक्षे किं फलमिति पृष्टे प्रथमपक्षमनूद्य तस्मिन्फलमाह यदीति यद्विज्ञानान्मुक्तिः स्यात्तस्यैव ज्ञेयत्वान्न जीवस्येत्याशंक्याह तद्विज्ञानादिति ब्रह्मज्ञानादेव तादात्म्यमुक्तिरित्याह संसारिज्ञानादित्याशंक्याह सर्वमेवेति यद्विद्या ब्रह्मविद्यातदेव ब्रह्मन संसारीत्याशंक्याह तद्वेदेति

भगवन्तावदुपनिषद्व्याख्यानावसरे ब्राह्मणद्वयं तस्योपनिषदित्युक्तं तत्र न जानीमः किं प्रकृतस्यात्मनो विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शब्दादिभुजस्तस्योपनिषदहोस्विदसंसारिणः कस्यचित्किं तावत्पदि संसारिणस्तदा संसार्येव विज्ञेयस्तद्विज्ञानादेव सर्वप्राप्तिः स एव ब्रह्मशब्दवाच्यस्तद्विद्यैव ब्रह्मविद्येति अथासंसारिणस्तदा तद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या तस्याश्च ब्रह्मविज्ञानात्सर्वभावापत्तिः सर्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भवेत् नतु तस्मिन्पक्षे आत्मेत्येवोपासीतात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन् संसारिणश्चान्यस्याभावे उपदेशानर्थक्यात्

आद्यकल्पेऽपि फलसमाप्तिर्विनिश्चयः पक्षान्तरमनूद्य तस्मिन्फलमाह अथेत्यादिना किमत्र नियामकमित्याशंक्य ब्रह्म वा इदमित्यादिशास्त्रमित्याह सर्वमेतदिति ब्रह्मोपनिषत्पक्षे शास्त्रप्रामाण्यात्सर्वमसमंजसं केन शेषात्मकं विचारोत्थाशंका जीवब्रह्मणोर्भेदोऽभेदो वेति विकल्प्याद्ये दोषमाह किं त्विति ॥ अभेदपक्षं दूषयति संसारिणश्चेति उपदेशानर्थक्यादभेदपक्षानुपपत्तिरिति शेषः एमरामराम

क्रियावतो मृदादेर्घटादिकार्यदर्शनात् ब्रह्मणो ऽक्रियत्वात् जगतो न प्राणादिकारणत्वमिति शंकते कथमिति एवमेता
या मयत्वमाशंक्य सापरिहरति उच्यत इति स्वात्माऽप्रविभक्तेन तन्तुना अन्यसहायानपेक्षस्य कर्तृत्वं दृष्टं नवेति
असहायस्य कारणत्वे दृष्टान्तमुक्त्वा कूटस्थस्य तदभावे दृष्टान्तमाह यथा चेति माध्यंदिनश्रुतिमाश्रित्याह सर्व एत

त्कथमिति उच्यते तत्र दृष्टान्तः स यथा लोके ऊर्णनाभिः ऊर्णनाभिर्लूताकीट एक एव प्रसिद्धः सन् स्वात्माप्र
विभक्तेन तन्तुना उच्चरेत् उद्गच्छेत् न चास्ति तस्योद्गमने स्वतोतिरिक्तं कारकान्तरं यथा चैकरूपादेकस्मादग्नेः क्षुद्रा
अल्पा विस्फुलिङ्गाः त्रुटयोऽग्न्यवयवा व्युच्चरन्ति विविधं नाना व्युच्चरन्ति यथेमौ दृष्टान्तौ कारकभेदाभावेऽपि प्र
वृत्तिं दर्शयतः प्राक्प्रवृत्तेश्च स्वभावत एकत्वमेवमेवास्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधात् यत्स्वरूपं तस्मा
दित्यर्थः सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वाणि कर्मफलानि सर्वे देवाः प्राणलोकाधिष्ठातारो
ऽग्न्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि प्राणिजातानि सर्व एत आत्मानः इत्यस्मिन्पाठे उपाधिसंपर्क

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः स
र्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं २० प्रथमं ब्राह्मणं

जनितप्रबुध्यमानविशेषा आत्मान इत्यर्थो व्युच्चरन्ति यस्मादात्मनः स्थावरजंगमं जगदिदमग्निविस्फुलिंगवत् व्यु
च्चरन्ति अनिशं यस्मिन्नेव च प्रलीयन्ते जलबुद्बुदवद्यदात्मकं च वर्तते स्थितिकाले तस्यास्य आत्मनो ब्रह्मण उप
निष[illegible]दुपसमीपं निगमयतीत्यभिधायकः शब्द उपनिषदित्यनुशास्त्रप्रामाण्यादेव रहस्यं गतो विशेषो व
तीयते उपनिगमयितृत्वनामका सा उपनिषदित्याह सत्यस्य सत्यमिति सा हि सर्वत्र चोपनिषल्लौकिकार्थत्वादर्थादि
त्युपार्थं नितरां यथा च प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानाय उत्तरं ब्राह्मणद्वयमविद्याग्नि

इति नस्यैतस्याद्वितीयस्याभावः यस्मादित्यादिना ननु प्रसक्तं भूतस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वं शब्दान्तरेणापि स[illegible]स्य किमिति
न च्छन्दविषयमादरणीयं क्रियतेन त्वाह श्रुत्वेति ब्राह्मणवाक्यार्थोऽपि कथं निश्चीयता मित्याहेतस्यैति एषाऽमम

बृ०भा किं तद्याथात्म्यं तदाह [illegible]यत्रेति कथं यथोक्तयाथात्म्यमात्मनोऽपयोगित्वं प्रश्नपोरित्याशंक्य तत्पाठो नमाह ११ श्री
१०६ [illegible]इति प्रश्नमरणमुक्त्वा प्रतिवचनप्रसक्तमाह येति निवर्तयितव्योऽतिनम्रवर्त्मीतिविशेषः सप्रतिप्रतिवचनयोः
स्वयमाह [illegible]यमिति स्वात्ममेवाभूदित्यत्र प्रमाणमाह स्वमात्मानमिति स्पष्टं त्वात्मन्येवस्थितिरतः श[illegible]

[illegible]स्यच याथात्म्यं क्रियाकारकफलभेद ॰ शून्यमसंगं विशुद्धमद्वैतमसीत्येतद्विवक्षितमतस्तदस्तु ॥ ओ ॥
श्रीबुद्धायोति श्रुतात्सैषमनदाभूत्कुतस्तदागादिति तत्रयत्र भवतिनदृधिकरणं पट्वर्तितदधिक
मंतयोऽस्याधिकरणाधिकर्तव्ययोर्भेदो दृष्टो लोके तथापत आगच्छति तदपादानं य आगच्छति स च
गंतस्माद्मोहः छलथात्माक्काप्यभूद्यस्मिन्नन्यत्कुतश्चिदागाद्यस्मादन्यः केनविद्विन्नो नसाध
नांतरेणोस्येवं लोकवत् प्रातावुद्धिः सा प्रतिवचनेन निवर्तयितव्येति नायमात्मात्मनोऽन्यत्राभूदन्यो वा
यस्मादागतः साध नांतरं वात्मनस्तीति किंतर्हि स्वात्ममेवाभूत् स्वमात्मानमपीतो भवति स्वतः सोऽपनद्व
संपन्नो भवति प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तः परे आत्मनि संप्रतिष्ठित इत्यादिश्रुतिभ्यः अत एव नान्य
स्मादागच्छति [illegible]सेव प्रदर्शयते अस्मादात्मन इत्यात्मव्यतिरेके एवकर्तृत्वाद्यभावात् नन्वस्ति
प्राणाद्यात्मव्यतिरिक्तं वस्त्वंतरं न प्राणादेस्तत एव निष्पत्तेः ११

प्रबोधदशायामात्मन एवागमनापादानत्वमिस्यत्र मानत्वेनानंतरश्रुतिमुच्छापयति तद्युक्तं सेवेति [illegible]
गस्योरात्मन एवावधित्वमित्यत्रोपपत्तिमाहात्मेति वस्त्वंतराभावस्यासिद्धिं शंकित्वा दूषयति नन्वस्ति [illegible]

नदेवस्फुरण[illegible]त्मनस्त्वेति जगतः सर्वस्यचेतनस्याचेतनस्यचेतिवक्तुंचशब्दः नहिभवत्वपादानार्थोपंचमीःस्या
शंकापूर्ववादिपूर्वोक्तंस्मारयति [illegible]न्विति सर्वाविद्यातज्जनिर्मुक्तं प्रत्यग्रूपंब्रह्मप्रश्नरूपव्याजेनप्रतिपा
दयितुमितिनपुनरुक्तिरितिसिद्धांतीत्वाभिसंधिमुद्घाटयति नैषदोषइति यथोक्तंवक्तुंप्रश्नःप्रवृत्त

[illegible]त्मनश्चसर्वेजगतोअग्निविस्फुलिंगादिवदुत्पत्तिः प्रतिवचनेऽभ्युपगते नहिविस्फुलिंगानांवि
स्फुरणेऽग्निर्निमित्तमपादानमेवतत्सः तथापरमात्माविज्ञानमयस्यात्मनोऽपादानत्वेनाभ्युपगतेऽस्मा
दात्मनइत्येतस्मिन्वाक्येतस्मात्प्रतिवचनवैलोम्यात् कुतइतिप्रश्नस्यनिमित्तार्थतानशक्यतेवक्तुं
पितं [illegible]पादानपक्षेऽपिपुनरुक्ततादोषोवस्थितएव नैषदोषःप्रश्नाभ्यामात्मनिक्रियाकारकफ
लात्मतापोहस्यविवक्षितत्वात् [illegible]हहिविद्याऽविद्याविषयावुपन्यस्तौआत्मेत्येवोपासीतात्मान
मेवावेदात्मानमेवलोकमुपासीतेतिविद्याविषयः तथाऽविद्याविषयश्चपांक्तंकर्मतस्यफलंचान्न
त्रयंनामरूपकर्मात्मकमिति तत्राविद्याविषयेवक्तव्यंसर्वमुक्तंविद्याविषयस्त्वात्माकेवलमुपन्यस्तो
ननिर्णीतः तन्निर्णयायचब्रह्मतेब्रवाणीति प्रक्रांतस्तथापिव्याप्तिनिवानस्तब्रह्मविद्याविषयम्
तत्रोपपत्तिर्व्याख्यातार्थः

स्थितमितिकुतोऽत्रानतिप्रश्नाशंकायामिदंकुंतार्थमर्थमनुवदति इहहीति विद्याविषयनिर्णयपरत्वकर्तव्य
त्वमत्रनप्रतिभातीत्याशंक्याह तन्निर्णयायचेति अन्यथाप्रक्रमभंगःस्यादितिभावः एमएमएमएमएमएम

कृष्णा
१०५

स्पष्टोस्यादेः संगतिंवक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति त्रैधेति किं पुनरत्र प्रश्ननिर्णयेन फलितं तत्पदार्थशुद्धिरित्याह तेनेति गु
द्विरागात्र्यसत्वंच तस्यानभिमताहात्म्यसारित्वेनेति अन्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह कुत इति पूर्वोत्तरस्य गतार्थत्वशंकायां
तं निर्णितस्थितावयेरेवमिहोक्तिस्तत्वादन्यत्र वर्णनिर्दिष्टार्थविषयप्रश्नप्रतिवचनसावकाशमित्याशंक्याह तथा
सतीति अपौरुषेयश्रुतिरशेषदोषशून्यत्वादनतिशंकनीयेतिसिद्धान्तीगूढाभिसंधिराह किंश्रुतिरिति

कैवल्यादिसूत्रस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तं अनेनच प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्याभाववतो विशुद्धिरसं
सारित्वं चोक्तं कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्यापाकरणार्थं आरंभः ननु यस्मिन् ग्रामे नगरे वा यो भवति स
सोन्यत्र गच्छन् तत एव ग्रामान्नगराद्वागच्छतीत्यन्यतः तथाप्यतिवैकैवल्यादिस्थानाद्वा नेवास्त्यप्रश्नो
यत्राभूत्तत एवागमनं प्रसिद्धत्वादन्यतः इति कुत एतदागादितिप्रश्नोनिरर्थक एव किंश्रुतिरुपाल
भ्यते भवतापि किं नहि द्वितीयस्यप्रश्नस्यार्थान्तरंश्रोतुमिच्छाम्यत आनर्थक्यं चोदयामि एवं नहि कु
तस्त्यपादानार्थतानगृह्यते अपादानार्थत्वे हि पुनरुक्ततानानर्थक्यं भवति नहिं निमित्तार्थः प्रश्नः
कुत एतदागादिति निमित्तमिहागमनस्येति नैनिमित्तार्थतापि प्रतिवचनवैरूप्यात् रामरामम

नश्रुतिराक्षिप्यते निर्दोषत्वादिति पूर्ववाद्याह नेति श्रुतेरनाक्षेपत्वादियं चोद्यानिरवकाशमित्याह किं
नहीति तस्यसावकाशत्वपूर्ववादी साधयति द्वितीयस्येति पूर्ववादिन्यपादानार्थान्तरे पंचम्याः श्रुत
प्रमाणोस्यस्यैकदेशीप्रवीसेन नहीति कथमन्यार्थत्वं तदाहानर्थक्यमिति नहीति तस्यापादानार्थत्वे पुनरुक्तता रामरा
ख्यास्यामि स्पार्थः एकदेशिने पूर्ववादी दूषयति नेति अपादानार्थतावदित्यस्य चेदर्थः रामरामरामराम

मवस्थेतिप्रकृतास्फुषुप्तिरुच्यते उक्तेषु दृष्टांतेषु विवक्षितमर्थं दर्शयन्नेषां वेति दुःखमपि तेषां प्र
सिद्धमित्याशंक्याह विक्रियमाणानां हीति कुमारादिस्वापस्यैव दृष्टांतत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह

अत्र दृष्टांतः स यथा कुमारो वा सन् बालो वा महाराजो वा सन् वयःप्रकृतिपंथोक्त कृतमहा
ब्राह्मणो वा सन् परिपक्वविद्याविनयसंपन्नोति घ्नीमतिशयेन दुःखं हंतीति अतिघ्नी आनंद
स्यावस्थास्फुटावस्थानां प्राप्य गत्वा शयीतावतिष्ठेत् एषां च कुमारादीनां स्वभावावस्थानास्फ
स्वनिरतिशयं प्रसिद्धं लोके विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न स्वभावतस्तेन तेषां स्वाभाविकप

स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वा॥
तिघ्नीमानंदस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते १९॥

यस्या दृष्टांतत्वेनोपादीयते प्रसिद्धत्वात्तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः स्वापस्य दार्ष्टांतिकत्वेन विवक्षि
तत्वात् विशेषाभावाच्च विशेषे हि सति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्भेदः स्यात् तस्मात्तेषां स्वाभाविके
यो दृष्टांतः स एवमेव यथायं दृष्टांत एष विज्ञानमयः एतच्छयनं शेतेऽस्मिन्निति छयनं क्रियाविशेषणं
एवमयं स्वाभाविके स्व आत्मनि सर्वसंसारधर्मातीतो वर्तते स्वापकाल इति एमएमएमएमएभ

तेषामिति तत्स्वापस्य दृष्टांतत्वमस्मत्स्वापस्य दार्ष्टांतिकत्वमिति विभागमाशंक्याह विशेषाभावादि
ति क्वैष तदाभूदिति प्रश्नस्योत्तरमुपपादितमुपसंहरति एवमिति एमएमएमएमएमएमएमएमएमएभ

नाभिरित्यादिव्याकर्तुं भूमिकां करोति यदेति शरीरं सः सम्पद्यते शरीरे करणानां बुद्धितंत्रत्वे किं स्यादेतत्तदाह न रीञ्अ
तेति तथापि जीवस्य किं पापात्मिस्याशंक्याह तद्विज्ञानमयं इति भोगशब्दो जागरविषयः बुद्धिविकाशमनु
भवन्नात्मा जागर्तीत्यत्र तेनात्मं कोचंचानुभवेन स्वपितीत्यत्र हेतुमाह बुद्धेति बुद्ध्यनुविधायित्वपरामृश्यता

बुद्धेरन्तःकरणस्य हृदयं स्थानं तत्रस्थबुद्धितंत्राणि चेन्द्रियाणि बाह्यानि करणानि तेन बुद्धिः कर्मव
शाद्धोत्रादीनि नाभिर्नाडीभिर्मत्स्यजालवत्कर्णशष्कुल्यादिस्थानेभ्यः प्रसारयति प्रसाप्य चाधितिष्ठति
जागरितकाले तद्विज्ञानमयोऽभिमानित्वात्मवैतन्यावभासतया व्याप्नोति संकोचनकाले च तस्या अनु
संकुचतीत्यस्य विज्ञानमयस्य स्वापो जाग्रद्बुद्धिकाशानुभवो भोगो बुद्ध्युपाधित्वभावानुविधायी हि स

नाभिः प्रसवसर्पणपुरीतति शेते

चंद्रादिप्रतिबिंबस्य जलाद्यनुविधायीतस्मात्तस्या बुद्धेः जाग्रद्विषयायाः नाभिर्नाडीभिः प्रसवसर्प
णमनुप्रसवसर्पणं पुरीतति शरीरे शेते तिष्ठति तप्तमिव लोहपिंडे मविशेषेण संव्याप्याग्निवच्छरीरं
व्याप्य वर्तनं तस्य स्वभाविक एव तस्मात्मनिवर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्ध्यनुवर्तित्वात्पुरीतति शेतेत
स्मात्माने तदिह सुषुप्तकाले शरीरसंबंधोऽस्ति तीर्णोहि तदा सर्वांश्छोकान् हृदयस्येतिहि वक्ष्य
सर्वसंसारदुःखवियुक्त एवं भवत्येति

न

भिरित्यादिव्याचष्टे यावदिति प्रसवसर्पणव्यावर्तनं परार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह न प्रतिपिबेति कर्मत्वे देहस्य
कर्तृत्वे चात्मनो दृशेत दृष्यं दृष्टा आकाशे प्रह्माणोः शेते विज्ञानात्मेत्युक्ता पुरीतति शयनमाचरमाणेऽस्य तत्
पूर्वापरविरोधः स्यादित्याशंक्याह स्वाभाविकं इति औपचारिकमिदं वचनमित्यत्र हेतुमाह न हीति

कृतानुवादपूर्वकं उत्तरश्रुतिनिरस्याभाशंकामाह स्वप्नेनत्वनावित्यादिना नन्वेतिनित्वमोक्षिः कामादिसंबंध
स्वकार्यः निवर्त्यशंकासद्भावान्निवर्तकालरश्रुतिप्रवृत्तिं । प्रतिजानीते अनइति स्वप्ने [illegible] विशुद्धिरुक्ताकिंस
सुषुप्तिग्रहणेनेत्याशंक्याह [illegible] जागतोभवतितदास्फुटतरामस्यशुद्धिः सिद्धान्तोविशेषः तमेवसुषुप्तिकालंप्रश्नपूर्व
स्वप्नेनवत्नोस्वप्नेवासनामात्रदेहत्वात्तद्धर्मतेतिविशुद्धतावगतात्मनः तत्रयथाकामंपरिवर्ततइतिकाम
वशात्परिवर्तनमुक्तं दृष्टदेहसंबंधस्याभावात्वाभाविकस्यशुद्धतानाशयतेऽनत्पद्विशुद्ध्यर्थमाह अथयदा
सुषुप्तोभवति यदास्वप्नपाव इतिनदायमविशुद्धएव अथपुनर्यदाहितादिनरवस्थानदितिस्वप्नंयदायस्मिन्का
लेसुषुप्तः स्वप्न [illegible] सुसः संप्रसादस्वाभाव्यगतोभवतिसलिलमिवात्यसंबंधकालुष्यंहित्वाखाभाव्येनप्रसी
दतिकदासुषुप्तोभवतियदायस्मिन्कालेनकस्यचननकंचनेत्यर्थः वेदविजानातिकस्यचनवाशब्दात्स
अथयदासुषुप्तोभवतियदानकस्यचनवेदहितानामनाड्योद्वासप्ततिसहस्राणिहृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते
वंधिवस्त्वंतरंकिंचननवेदस्पष्टाहार्थः पूर्वेणुक्तार्थंसुषुप्तेनुविशेषज्ञानाभावएवविवक्षितत्वात् एवंतावत्सुषु
विज्ञानाभावेसुषुप्तोभवतीत्युक्तंकेनपुनः क्रमेणसुषुप्तोभवतीत्यतआहहितानामहिताइत्येवंनाम्न्योनाड्यः
शिराः हस्यान्नरसविपरिणामभूतातासाञ्चद्वासप्ततिसहस्राणि। द्वेसहस्रेअधिकेसप्ततिश्चसहस्राणि।
ताः द्वासप्ततिसहस्राणिनाडीनांहृदयात्हृदयंनाममांसपिंडस्तस्मात्मांसपिंडात्पुंडरीकाकारात्पुरीततं
हृदयपरिवेष्टनमाचक्षतेतेनउपलक्षितंशरीरमिहपुरीतच्छब्देनाभिप्रेतंपुरीततमभिप्रतिष्ठंतइतिशरीरंकृ
त्स्नंव्याप्नुवंत्योश्वत्थपर्णराजयइवबहिर्मुखाः प्रवृत्ताइत्यर्थः ॥ संप्रकटयतिकदेतिविकल्पंव्यावर्तयति सुषु
प्तिति तत्नमनूद्यप्रश्नपूर्वकंसुषुप्तप्रतिप्रकारंदर्शयत्येवंतावदितिहितफलप्राप्तिनिमित्तत्वान्नाड्योहिता
उच्यंते नाड्यादेहसंबंधानामन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्नरसविकारत्वमाहान्नेति नाड्यामेवमध्यमसंख्यांकण्ठ
यतितांसंख्येति नाड्यावहृदयसंबंधिनीमानतोनिर्गत्यदेहव्याप्त्याबहिर्मुखत्वमाह हृदयादिति

१०भा० तत्र स्वप्ने स्वादिवाक्यानुसारेणैतावतार्थमाचष्टे तद्बहिरित्यादिना यथाकामं तत्र सततिक्रम्येत्यर्थः एतदिति द्वि टी०अं०
१०३ यायाग्रहणस्य विशेषणमेतत् ग्रहणं यथा भवति तथेत्यर्थः परिवर्तनमेव विवृणोति कामेति योग्यदेशाभावेपि २
हेतुसिद्धमर्थं दर्शयति तस्मादिति स्वप्नस्य मिथ्यात्वे तद्दृष्टान्तत्वेन जडत्वादिहेतुना जागरितस्यापि तथात्वं स्फु

स्वप्नान् पश्यतीत्येतदाह स यथा महाराजो जानपदान् जनपदे भवान् राज्ञोपकरणभूतान् भृत्यान्
मांश्च गृहीत्वोपादाय स्व आत्मीय एव जनपदे निजोपार्जिते स्वे जनपदे यथाकामं यथेच्छं कामो यद्यथा
कामम् इच्छातो यथा परिवर्तेतेत्यर्थः एवमेवैष विज्ञानमयः एतदिति क्रियाविशेषणं प्राणान् गृ
हीत्वा जागरितस्थानेभ्य उपसंहृत्य स्वे शरीरे स्व एव देहे न बहिर्यथाकामं परिवर्तते कामकर्मभ्यामु

स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्ततेवमेवैष एतत् प्रा
णान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते १८

द्भासितः पूर्वानुभूतवस्तुसदृशीर्वासना अनुभवतीत्यर्थः तस्मात्स्वप्ने मृषाध्यारोपिता एव आत्मभूतत्वेन
लोका अविद्यमाना एव सन्तस्तथा जागरितेपीति प्रसंगेनाह तस्माद्विशुद्धो क्रियाकारकफलात्म
को विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धं यस्मात् दृष्टान्ते दृष्ट एव विषयभूताः क्रियाकारकफलात्मकाः कार्यकरण
लक्षणा लौकिकाः तथा स्वप्नेपि तस्मादन्योसौ दृष्टोन्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यो द्रष्टा विज्ञानमयो विशुद्धः

कांतिरस्येत्यनुमित्याह तथेति इतो मिथ्यात्वे प्रतीचो विशुद्धिः सिद्धेत्युपसंहरति तस्मादिति अक्रियाकारकफ
लात्मकत्वं विशेषणं समर्थयते यस्मादिति जागरितं दृष्टान्तीकृत्य दार्ष्टान्तिकमाह तथेति दृष्ट दृष्ट
भावे सिद्धं फलितमाह तस्मादिति अन्यत्वफलं कथयति विशुद्ध इति

पातितोयेषवाक्ये जाग्रन्मिथ्यात्वोक्त्यायोगुक्ता शुद्धिरत्रापि से वोत्पन्ने वेत्पुनरुक्तिरित्याशंक्याह सर्वे होति प
त्किं चिन्मात्रात्मनो नरत्वं यस्य सर्वं वस्तु रूपम् तत्त्वात्र भेदाद्देन्ने रुक्तप्रक्रिया नेयमिति पूर्वेत्र शुद्धिद्वारस्याधिकत्वादि
ह चावनिकत्वादिति भावः जाग्रद्दृष्टांतेन स्वप्नसत्यत्वचोद्यसंभवाद्व्याख्यातस्य समाधिरिति पूर्ववादिमुखेनो
क्ता समाधिमधुना कथयति तत्रावदिति विमतानदृष्टृ एतस्मात् नौ न दृश्यत्वात् घटादिरित्यर्थः किंच स्वप्नदृष्टा

र्थो हि स्यात् पक्षः कंचिद्विशेषमपेक्षमाणो पुनरुक्तो भवति तत्रावत्स्वप्ने अनुभूतमहाराजत्वादयोलो
का आत्मभूता आत्मनोऽन्यस्य जाग्रत्प्रतीतिविषयभूतस्य लोकस्य दर्शनात् महाराजे एव तावद्व्याप्त
कृप्राप्तप्रकृतिषु पर्यंके शयानः स्वप्नान्पश्यन्नुपसंहृतकरणः पुनरुप गतप्रकृतिर्महाराजमि
वात्मानं जागरितवदेव पश्यति यात्रागतं भुंजानमिव च भोगान् न च तस्य महाराजस्य पर्यंके शयानस्या
न द्वितीयोऽन्यः प्रकृतस्वरूपेणोऽविषये पर्यंके तदा इति लोके प्रसिद्धोऽस्ति यमसौ सुप्तः पश्यति न चोपसं
हृतकरणस्य रूपादि मनो दर्शनमुपपद्यते न च देहे देहांतरस्य तत्तुल्यस्यासंभवो [illegible] स्यैवा
त्वप्रदर्शने न पर्यंके शयानः पथि प्रव्रजमात्मानं पश्यति एमएमएमएमएमएमएमएमएम

नां जाग्रद्दृष्टादर्थांतरत्वेन दृष्टेर्मिथ्यात्वमित्याह महाराज इति तेषां जाग्रद्दृष्टादर्थांतरत्वप्रसिद्धमित्याशं
क्याह नेति प्रमाणसामग्र्यभावाच्चास्त्रमपि मिथ्यात्वमित्याह नेति योग्यदेशाभावाच्च तन्मिथ्यात्वमित्याह न
नु नेति देहाद्बहिरेव स्वप्नदृष्टस्यांगीकाराद्योग्यदेशसिद्धिरित्याशंक्याह देहस्थस्येति एतदेव साधयति शके तन्निति

बृ०भा० विमता लोका न मिथ्या तत्कालाव्यभिचारित्वाज्जाग्रल्लोकवदिति शंकते ननु स्वप्नेपीति साक्ष्येव त्वदनु। टी०अ०
१७२ सिद्धांतीपाणिपेषवाक्योक्तं स्मारयति अनुचेदिति जाग्रल्लोकस्यापि मिथ्यात्वे फलितमाह नत्वथमिति प्राड्। २
भावे जाग्रल्लोकस्य कर्तृत्वप्राकरणिकमेष्टव्यं तत्र पूर्ववादी दृष्टान्तं साधयति सत्यमित्यादिना अन्वयव्यति

ननु स्वप्नयथा जागरिते जाग्रत्कालाव्यभिचारिणो लोका एवं स्वप्नेपि तत्स्वप्नदृष्टा जात्वादयो लोकाः स्वप्न
का[illegible]लभाविनः स्वप्नकालाव्यभिचारिण आत्मभूता एव न त्वविद्याध्यारोपिता इति ननु स्वजाग्र
त्कार्यकरणात्मकत्वं देवतात्मत्वं वाविद्याध्यारोपितं न परमार्थत इति व्यतिरिक्तविज्ञानमयात्मप्र
दर्शनेन प्रदर्शितं तत्कथं दृष्टान्तत्वेन स्वप्नलोकस्य मृत्युर्बीजीविष्यन्प्रादुर्भविष्यति सत्यं विज्ञा
नमये व्यतिरिक्ते कार्यकरणदेवतात्मत्वदर्शनमविद्याध्यारोपितं शुक्तिकायामिव रजतत्वदर्श
नमित्येतत्सिध्यति व्यतिरिक्तात्माहितत्वप्रदर्शनव्यापरेणैव ननु तद्विशुद्धिपरतयैव व्याप्तत्कारस्या
न्वयिदृष्टांतो जाग्रत्कार्यकरणदेवतात्मत्वदर्शनलक्षणः पुनरुद्भाव्यते

रेतःप्राणः ओम्यायः देहद्वयस्यात्मत्वस्य विवेकमात्रं प्राग्युक्तं ननु प्राधान्येनात्मनः शुद्धिरुक्ता निर्विभागं योक्तस्या
वस्कृतो यतं तमपि दृष्टान्तं संक्त्वा तेन स्वप्नस्य सत्यत्वमाशंकते तत्किमिति एतेनास्य नित्यशुद्धिरात्मनः स्वप्नवाक्ये टम
मोक्षाने तथा च जाग्रतोपि तथा मिथ्यात्वादात्मैकरसः शुद्धः स्यादित्याशयवानाह इत्यसन्नपीति एमएमअ १५

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकमात्मनः संसारित्वमुक्तं तत्र व्यतिरेकासिद्धिमाशंकते नन्विति व्यतिरेका
सिद्धेः फलितमाह ▮मादिति स्वप्नस्य रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वेन च तद्धर्मत्वाभावान्नात्मनः संसारित्वस्य

▮नुदर्शनलक्षणायास्त्ववस्थायाः कार्यकरणवियोगेऽपि संसारधर्मित्वमस्त्येव स्वप्नेऽपि यथा जागरिते सु
खी दुःखी च बंधुवियुक्तः शोचति मुह्यति च तस्माच्छोकमोहधर्मवानेवायं नास्य शोकमोहादयः स्व
दुःखादयश्च कार्यकरणसंयोगजनितभ्रांत्याध्यारोपिता इति न मृषात्वात् स्वप्नकाले आत्मायं पश्यति
न कालदेशनलक्षणायास्तु ▮पास्त्वप्नस्याचरति बलेनेतदा ते हास्य लोकाः कर्मफलानि केनेतत्
स्वप्नेनास्य ▮पाचरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवो
च्चावचं निगच्छति

उतापि महाराज इव भवति सोऽयं महाराजत्वमिवास्य लोको न महाराजत्वमेव जागरित इव तत्र
महाब्राह्मण इव उत ▮ अपि उच्चावचं उच्चं देवत्वाद्यवचं तिर्यक्त्वादि उच्चमिवावचमिव च नि
गच्छति ▮ न महाराजत्वादयोऽस्य लोकाः स्वप्ने दृष्टाः प्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनाच्च ▮न्यान्त्र बंधुवियो
गादिजनितशोकमोहादिभिः स्वप्ने संबध्यत एव

तत्राह ▮मृषात्वादिति तदुपपादयन्नादौ स्वप्ने स्यादीनपक्षस्य प्रतिज्ञापनं उपपत्ति स्वप्नकस्त्यादिना अथात
स्वप्नस्वभावो निर्दिष्टः स्वप्नेन स्वप्नमिथ्यात्वं कथ्यते तत्राह ▮इवेति स्वप्ने दृष्टानां महाराजत्वादीनां जाग्रत्स्व
वृत्तिराहित्यं व्यभिचारदर्शनं तत्स्वप्नस्य मिथ्यात्वे सिद्धमर्थमाह तस्मादिति

तृष्णा अन्यकर्णादिनाम्नो विशेषमाह गौणमेवेति गौणत्वं अस्याः स्वपिति स्वमेवेति नाम्नोर्थमभिवारः स्वपिहर [illegible]
१७१ त्वात्तद्दर्शनात्स्वापेस्वरूपावस्थानेमिति शकामनूद्यतत् गृहीतएवेत्यादिवाक्यमुच्छाप्यव्याचष्टे [illegible]

[illegible]गमेवास्यनाम भवति स्वमेवात्मानमपीत्यपिगच्छतीति स्वपितीत्यस्यानेत्यस्यं स्वपितीति नाम प्रसिद्धा
त्मनः संसारधर्मविलक्षणरूपमवगम्यतेनत्वत्र फलि रत्नीत्याशंक्याह तत्रस्वापकाले गृहीतए
व प्राणो भवति प्राणः इति घ्राणेंद्रियं वागादिप्रकरणात् वागादिसंबंधेहि सतितदुपाधित्वात्संसा

तद्गृहीतएव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं
गृहीतं मनः ९७

रधर्मित्वं लक्ष्यते वागादयश्चोपसंहृताएवतदनेन कथं गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृ
हीतं मनः तस्मादुपसंहृतेषु वागादिषु क्रियाकारकफलात्मताभावात्स्वात्मस्थएवात्मा भवतीत्यवग
म्यते

दिना कापुनरात्मनः स्वापावस्थायामसंसारित्वरूपेणावस्थानमित्यत्र फलितिरिहोक्ताभवतितत्राह वागादीनि
त्वात्सुषुप्तावस्थायां तेनात्मनात्वेनत्याभासेनहेतुनेत्यर्थः स्वापेकरणोपसंहारं दिग्दर्शनोति कथमित्यादिना [illegible]
नडुपसंहारफलं कथयति तस्मादिति २४

कूटस्थाविदेकरसोयमात्मातत्त्वं याकाशैकफलव्यवहारोपलक्षितोमात्तीति विवक्षितोर्थं स्नाययसकरीकरणानामंप्राक्तनं
प्रश्नद्वयमनुवदति [illegible] उपाधिरंतःकरणोत्तत्त्वभावेनानुपादानमयत्तत्तेनजनितमंतःकरणगतमभिव्यक्तविशेष
विज्ञानंचैतन्याभासलक्षणंतेनकरणेनेत्यर्थः वागादीनामात्मविषयगतमतिनियतप्रकाशनसामर्थ्यंविज्ञानमित्यर्थः य
एषोंतरितिमतीकमादायआचष्टे यएषइति आकाशशब्दस्यभूताकाशविषयत्वमाशंक्य आकाशोर्थांतरत्वादिव्यपदे

सहोवाचाजातशत्रुर्विवक्षितार्थसमर्पणाययत्रैषएतत्सुप्तोऽभूद्यएषविज्ञानमयः पुरुषः तदेषांप्राणानांविज्ञानेना
दायोदितियदङ्गृह्यमानमङ्गुष्ठमात्रमात्मानंयत्रैषएतत्सुप्तोभूत्तदातस्मिन्कालएषांवागादीनांप्राणानांविज्ञानेनवागादीनांस्वविषयगतसामर्थ्यंगृही
तःकरणगताभिव्यक्तविशेषविज्ञानेनोपाधिस्वभावजनितेनादायविज्ञानंवागादीनांस्वविषयगतसामर्थ्यं आत्मन्याकाशेशेतेताभावि
लाषएषोंतर्हृदयेहृदयस्याकाशोयःआकाशशब्देनपरएवस्वआत्मोच्यतेतस्मिन्स्वआत्मन्याकाशेशेतेताभावि

सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैषएतत्सुप्तोऽभूद्यएषविज्ञानमयः पुरुषस्तदेषांप्राणानांविज्ञानेनविज्ञानमा
दायएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिंछेतेतानियदागृह्णात्यथहैतत्पुरुषःस्व[illegible]पितिनामएम

केःसंसारिकेनकेवलआकाशएवस्वस्तत्सामर्थ्यात् सत्तासोम्यतदासंपन्नोभवतीतिलिंगोपाधिसंबंधकृ
तंविशेषात्मस्वरूपमुपसृज्याविशेषेत्वाभाविकेआत्मन्येवकेवलेवर्ततइत्यभिप्रायःयदाशरीरेंद्रियाभ्यत्वात्मा
मुपसृजतितदासोत्वात्मनिवर्ततेइतिकथमवगम्यतेनामप्रसिद्ध्याकोसौनामप्रसिद्धिरित्याहतानिवागादि
विज्ञानानियदायस्मिन्कालेगृह्णात्यादत्तेऽथतदाहएतत्पुरुषःस्वपितिनामएतन्नामास्यपुरुषस्यतदा
प्रसिद्धंभवति

शादिनिमायेनाहाकाशशब्देनेति सद्रूपेब्रह्मण्येवस्वेषुप्रस्वापनंभूताकाशेनुनभवतीत्यत्रच्छांदोग्यश्रुति
संमतिमाह [illegible]सतारेति कीदृगत्रस्वपनंविवक्षितमित्याशंक्याह लिंगेति स्वापाधिकारेस्वाविकत्वमविद्या
मात्रसंमिश्रतंसप्तसिंसंपद्यनविदुरित्यादिश्रुतेरितिद्रष्टव्यं नामपदेसाध्विवाक्य माकांक्षापूर्वकमादत्ते [illegible]
इत्यादिना विज्ञानानिताध्यनानीत्येतत् पुरुषइतिप्रथमार्थाद्यर्थेःतीचक्षुःसस्यपुरुषस्ये नि[illegible]म

भा० कायाभावनेसफलंमन्यते कथमिति तस्मादिदमपेक्षार्थमाहाकर्मेणफलादिति किंतथात्वाभावमितितदाह य रो अ
१० वन्निति द्वितीयप्रश्नार्थंसंक्षिपति यत्रैष इति उक्तेर्थेप्रश्नद्वयमुत्थापयस्तेतदिति तथात्वाभावमेवेतिसंबंधः २
नं नदित्यधिकरणमपादानंचगृह्यते किंमितिप्रश्नमथपरमुत्थापनेतत्कीदृग्भवति [illegible] तिबोधुमिच्छन्प्रेसाह कुतइति

यदिप्राक्प्रतिबोधात्कर्मादिकार्यंफलार्थितंवनगृह्यते तस्मात्कर्मफलत्वात् तथात्वाभावमेवात्म
नोवगम्यते यस्मिन्नात्माभावोभूयात तत्रात्माभावात्मत्वतः स्वाभाविकभावविलक्षणत्वेनहिवक्ष्यमाणप्रश्न
निगार्ग्येप्रतिभानरहितंदृष्ट्वा स्वादनाय क्वैषतदाभूत्कुतएतदागादिस्येतदुभयंगार्ग्येणैवप्रष्टव्यमा

क्वैषतदाभूत्कुतएतदागादितितदुहनमेनेगार्ग्यः १६

सीतथापिगार्ग्येणानपृष्टमितिनोदात्ताजातशत्रुर्बोधयितव्यएवेतिप्रवर्तते सर्पणव्यामेवेतिप्रतिज्ञा
ततानेनमस्तोव्यकस्माद्यमानोपिगार्ग्योयत्रैषआत्माभूत्प्राक्प्रबोधात्तस्मिन्नागमनमागात्कुत
व्यक्तमेवकुंप्रष्टुंवागार्ग्योहनमेनेनज्ञातवान् १६

ननुशिष्यत्वात्गार्ग्येणैवप्रष्टव्यंसर्वेज्ञत्वान्नपृच्छतिनहिराज्ञः तस्मिन्नोदासीन्यमेवफलंतत्राह [illegible]
प्रयमितितदुहेसादिव्याकरोतेवमिति एतदागमनंयथाभवतितथेतिपाचन् [illegible] पापरपोर्यपान [illegible] एम
कुप्रष्टुंचेसाभ्यांसंबंधः २१

वृत्तमनूद्यानन्तरग्रन्थमवतारयन्नाचष्टे स एवमित्यादिना एतत्स्वपनं यथा भवति तथेन्द्रियावत् यत्रेत्यस्मिन्कालविशिनष्टि प्रा
णिति तदाह क्वाभूदिति संबन्धः विज्ञानमयस्य तत्र विज्ञानं परं ब्रह्म न हि कारो जीवत्वेन विकारार्थे मयडिति केचित्तान्निराक
रोति विज्ञानमिति अन्तःकरणप्रायत्वमात्मनो न कल्प्यते तस्यासंगत्वेनासंबन्धादित्याक्षिपति किंपुनरिति असंगस्या
प्यविद्यया बुद्ध्यादिसंबन्धमुपेत्य परिहरति तस्मिन्निति नत्वात्मनोऽप्यस्ति तत्प्रायत्वमित्याह उपलब्धृत्वेति नियामकाभावमा
शंक्यापरिहरति कथमित्यादिना एकस्मिन्नेव वाक्ये पृथिवीमयस्यादेः प्रायार्थत्वोपलम्भाद्विज्ञानमयस्य तत्रापि तद्व
त्वमेव मयटोऽभिप्रेतमित्यर्थः ननु किमिदानीं जीवस्य परमात्मरूपविज्ञानविकारत्वमपि प्रसिद्धं स्मृत्योरप्रसिद्धत्वाच्च प्रायार्थेन

स एवमजानतश्च तु ज्योतिरिदमात्मानं प्रतिपाद्य गार्ग्यमुवाच यत्र यस्मिन्काल एष विज्ञानमयः पुरुष एतत्स्वपनं
रूपं प्रभृतीनि करणानि प्रविष्टानि बोधाद्विज्ञानं विज्ञायते अनेनेत्यन्तःकरणं बुद्धिस्तत्प्रायत्वान्नमयः प्रायो विज्ञानमयः किं
पुनस्तत्प्रायत्वं तस्मिन्नुपलभ्यत्वेनेन चोपलभ्यत्वमुपलब्धृत्वं च कथं पुनर्मयटो विकारार्थत्वे प्राचुर्यार्थता वाव
गम्यते स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञान   सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः   मयो मनोमय
इत्येवमादौ प्रायार्थ एव [illegible]   प्रयोगदर्शनात्
न च विज्ञानविकारत्वमस्य प्रसिद्धत्वाद्य एष विज्ञानमय इति प्रसिद्धवदनुवादात् अवयवोपमार्थयोश्चात्रासंभवा
त्पारिशेष्यात्प्रायार्थ एव तस्मात्संकल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं तन्मयस्तेन पुरुषः पुरि शयनात् केचित्तु
भूमिप्रश्नः स्वभावविजिज्ञापयिषया प्राक्प्रतिबोधात्क्रियाकारकफलविपरीतस्वभाव आत्मेति कार्याभावेन दिदर्शयिषितं

मेवेत्याह क्वैति अप्रसिद्धमपि विज्ञानविकारत्वं शंकितवन्तं प्रत्याह नामित्याशंक्याह य एष इति य एष विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञा
नमयस्यैषेति प्रसिद्धवदनुवादादप्रसिद्धं विज्ञानविकारत्वं सर्वनाम्ना निर्दिष्टमित्यर्थः जीवो ब्रह्मावयवत्वात्सदृशो
वा न स्थौ मयडित्याशंक्याह नावयवेति ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रुतेः न चैव जीवरूपेण प्रवेशश्रवणात्त्वप्रकृते वाक्ये मयटो
ऽवयवाद्यर्थयोगो नास्ति विषयत्वासंभवाच्च पारिशेष्यात्पूर्वोक्तप्रायार्थत्वमेव तस्य प्रसक्तमित्यर्थः विज्ञानमयपदार्थमुपसंह
रति तस्मादिति यत्रेत्यादिव्याख्यायां वाक्यशेषमवतारयन्नस्यमाह क्वैष इति स्वरूपज्ञापनार्थं प्रश्नपरमितरे तेनात्मक[illegible]

प्राणानि

नदेवस्फुरयति क्रियेत्यादिना उपनिषदारंभो निरुपाधिकात्मस्वरूपज्ञापयितुमित्यवगमकमाह ब्रह्मेति ह्वेवाग्रब्रह्मणो
रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेत्यादि दर्शनादस्यामुपनिषदि सोपाधिकमपि ब्रह्म विवक्षितमित्याशंक्याह नचेति ह्वेलवादः
स्यकल्पितविषयत्वान्नेति नेति नेतिनिर्विशेषवस्तुसमर्पणादनोन्यदात्मेति चोक्तेश्च निरुपाधिकमेव ब्रह्म प्र
तिपाद्यमिति भावः शेषशेषिभावस्याप्रतिपाद्यत्वे फलितमाह तस्मादिति किमर्थं न हि शेषशेषिभावस्तत्रेत

क्रियाकारकफलात्मकतायामात्मनो नामरूपोपाधिजनितायाविद्याध्यारोपितायां तन्निमित्तो लोकस्य
क्रियाकारकफलाभिमानलक्षणः संसारः स निरुपाधिकात्मस्वरूपविद्यया निवर्तयितव्य इति तत्स्वरू
पविज्ञापयिषयोपनिषदारंभः ब्रह्मा ते ब्रवाणीत्येतावन्नाविदितं भवतीत्युपक्रम्येतावदरे खल्वमृ
तत्वमिति चोपसंहारात् न चातोन्यदन्तराले विवक्षितमुक्तं वास्ति तस्मादनवसरः समत्वाद्गुणभावा
नुपगम इति चोद्यस्य विशेषवतो हि सोपाध्यस्य सव्यवहारार्थो गुणगुणिभावो न विपरीतस्य निरूपा
ख्यो हि विजिज्ञापयिषितः सर्वस्यामुपनिषदि सर्वोपसंहारेण नेति नेतीत्युपसंहारात् तस्मादादित्यादिब्रह्म
भावोऽन्येभ्यो विज्ञानमयेभ्यो विलक्षणो नास्ति विज्ञानमयः नित्यं सिद्ध

ननूक्तस्तत्राह विशेषवतो हीति सोपाधिकस्य शेषशेषिभावो विवक्षितस्तत्र तत्त्वाभिप्रायेण विशेषसं
भवात्सिद्धं समत्वमित्यर्थः न विपरीतस्य निरुपाधिकस्य शेषशेषित्वमस्तीत्यत्र हेतुमाह निरुपाख्यो हीति
शेषशेषित्वाद्यशेषविशेषशून्य इत्यर्थः पाणिपेषणाभ्यां विचारार्थं संक्षिप्योपसंहरत्यादित्यादीनि

देहादेरनात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्यानात्मत्वे हेत्वन्तरमाह संहतत्वाच्चेति हेतुं साधयति गृहस्येति पक्षान्तेमिरशङ्क्यमिथः संह
तानेनतथैव प्राणस्य संहतिरित्याह स्तंभमिवचेति किंच प्राणो नाभिस्थानीये सर्वं समर्पितमिति श्रूयते तद्व्याकृतस्य संहत
त्वमित्याह [illegible] भीति संहतत्वफलमाह तस्मादिति प्राणस्य गृहादिवत् पारार्थ्ये पि संहतशेषित्वमेवेति तन्मंगृहादेस्तथा द
र्शनादित्याशंक्याह [illegible] भेति स्वात्मनात्मभादिना जन्मनोपचयापक्षयापक्षयविनाशश्चनामयाकृतिश्च कार्यं चेत्येते
धर्मास्तन्निरपेक्षतयालब्धात्मतास्फुरणा च येन सर्वेषु तत्रभादिषु विषयेषु दृष्टा च स्वेनाचमतं नाचविज्ञानाचनदर्थत्वते
षांतत्संघातस्य च दृष्टं प्राणादीनामपि तथात्वं भवितुमर्हतीति मन्यामहे रतिसंबंधः प्राणादिः [illegible] व्यतिरिक्त दृष्ट्वे

संहतत्वात्परार्थोपपत्तिः प्राणस्य गृहस्य तंभादिवच्छरीरस्यान्तरूपष्टंभकः प्राणः शरीरादिभिः संहतः स्यादो
वाम अरनेमिवच्च नाभिस्थानीय एतस्मिन् सर्वमपि तिच तस्माद्गृहादिवत्स्वावयवसमुदायात्मजातीयत्वाति
रिक्तार्थं संहन्यत इत्येवमवगच्छेमहि स्तंभकुड्यतृणकाष्ठादि गृहावयवानां स्वात्मजन्मोपचयापक्षयावि
नाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादिवद्दृष्टपद्दृष्टश्रोतृमन्तृविज्ञात्रर्थत्वं दृष्टाम मन्यामहे तत्सं
घातस्य च तथा प्राणाद्यवयवानां तत्संघातस्य च स्वात्मजन्मोपचयापक्षयविनाशनामाकृतिकार्यधर्म
निरपेक्षलब्धसत्तादिवद्दृष्टपद्दृष्टश्रोतृमन्तृविज्ञात्रर्थत्वं भवितुमर्हतीति देवतात्वेन तावत्त्वे सम्यक्त्वात्
गुणभावानुपगमइतिचेत् प्राणस्य विशिष्टेनामभिरामंत्रणदर्शनाच्चेन तावत्त्वमभ्युपगतं चेत्तावत्त्वेवणा
रार्थ्योपगमः सम्यक्त्वादनुपपन्न इतिचेत् ननिरुपाधिकस्य केवलस्य विजिज्ञापयिषितत्वात् एमएमएमम

षः संहतत्वात् गृहादिवदित्यनुमानात्सत्तापांतत् प्रतीतेश्च प्राणादिविक्रियानपेक्षतया सिद्धोद्दृष्टानिविकारी
फलः तएव विकारवत्त्वे हेत्वभावादिति भावः प्राणं देवतापारार्थ्यानुमानस्यान्तरविरुद्धमिति शंकते देवतेति
प्राणदेवतापाक्षेतनत्वमेव कथमभ्युपगतं तत्राह प्राणस्येति तथापि प्रकृतेनुमाने कथं व्याप्त्यन्तरविरोधस्तत्रा
ह चेतनावत्त्वेचेति योहियेन समःसतच्छेषो न भवति यथा दीपो दीपान्तरेण तुल्यो न तच्छेषइति व्याप्तिविरोधः स्या
दित्यर्थः नायं विरोधः समाधानस्य शेषशेषिभावस्यात्राप्रतिपाद्यत्वादिति परिहरन्ति ननिरुपाधिकस्येति ॥

तृ०भा० विशेषदर्शनं व्यतिरेकहेतो विशदयति चक्षुरिति प्राणेनसहितं जाड्यलंशरीरमेवसंघातस्तन्मात्रोपदिष्टोभोक्ता आपादि तो० अ०

१६८ तिर्योजना तत्पक्षेपिचक्षुरेषणापेषणापोरस्थानेविशेषः स्यादित्याशंक्याह संघातेति तस्यसंघातेनसंबंधविशेषः २

स्तकर्मारंभत्वात्मीयत्वस्वप्राणपरिपाल्यत्वादयस्तेषामनेकत्वात्पेषणापेषणयोरिंद्रियोद्भवाभिभवकृतवेदनायाः

स्फुरत्वास्फुरत्वात्मकोविशेषोपक्रमः सुखदुःखमोहानामुत्तममध्यमाधमकर्मफलानांकर्मोद्भवाभिभवकृत

विशेषसंभवाद्वयथोक्तोविशेषः संभवतीत्यर्थः परपक्षेपितथैवविशेषः स्यादित्याशंक्याह नत्विति नहितत्र

चक्षुःप्राणशरीरसंघातमात्रोभोक्तास्यात्संघातमात्राविशेषात्तदाः पिष्टस्यानपिष्टस्यचमतिबोधविशेषात

स्यात् व्यतिरिक्तेतुपुनर्भोक्तरिसंघातसंबंधविशेषानेकत्वात्पेषणापेषणकृतवेदनायाः सुखदुः

खमोहमध्यमाधमोत्तमकर्मफलभेदोपपत्तेश्चविशेषोयुक्तः ननुसंघातमात्रेसंबंधकर्मफलभेदानुपपत्ते

विशेषोपक्रमः तथाशब्दादिपरमाण्वादिकृतसमानिवार्यविशेषोयस्मात्स्पर्शमात्रेणप्रतिबुध्यमानपुरुषं

स्फुरणापाणिनापेषमापिष्यापिप्रबोधयावकाशजातशत्रुः तस्मात्सआपेषणेनप्रतिबुबुधेज्वलन्निव

स्फुरन्निवकुतश्चिदागतस्त्वपिंडंचपूर्ववत्प्रतिबोधचेष्टाकारविशेषादिमत्वेनापादयन्सोभोक्ता

गार्ग्यमिमतब्रह्मभोक्त्व्यतिरिक्तइतिसिद्धं

कर्मारंभत्वादयः संबंधविशेषाः कर्मफलभेदोवापद्यतेसंघातवादिनातोद्भवकर्मानंगीकारादत्तः संघात

मात्रेभोक्तरिप्रतिबोधविशेषासिद्धिरित्यर्थः शब्दस्पर्शादीनांपरुत्वमपिपटुत्वंमांद्यमपिमांद्यमितिचमादि

नात्कृतोविशेषोबोधेदृश्यतेसोपिसंघातवादेनसिध्यतीत्याह नैवेति अपकृष्टतिपावन चकारोविशेषात्

कर्षणार्थः मात्रहि प्रतिबोधविशेषोभूदित्याशंक्याह अस्तिचेति विशेषदर्शनफलमाह तस्मादिति आदि एम

शब्देनगुणादिगृह्यते अन्यसंघातादितिशेषः एमएमएमएम

तत्रोपक्रमविरोधं शंकते [illegible]ति दर्शितत्वाद्देवतानां प्राणभावो नास्तीति शेषः तत्तत्रो देवताभेदो नास्तीति समाधत्ते नेत्यस्येति प्रा
णो देवताभेदस्यैक्योपक्रममाह [illegible]भीति नदेवतानां रसभोक्तृत्वाध्यात्मवपक्षविरोधादिति शेषः सर्वाङ्गेति व्याप्य कृतं ताः
संक्षेपतो दर्शयत्येव इति कति देवा यास्तु वल्क्यमित्यादिना संक्षेपविस्ताराभ्यां सर्वेषां देवानां प्राणात्मन्येवैकत्वमुपपाद्य
ते अतो न देवताभेदोऽस्तीत्याह सर्वदेवानामिति प्राणात्पृथग्भूतस्य देवस्यात्मातिरेकेऽसत्यसत्त्वापत्तेश्च प्राणात्मभा
वः सर्वदेवताभेदस्येति वक्तुं वशब्दः करणानामभोक्तृत्वेहेत्वन्तरमाह तथेति देवताभेदेऽपि वेति यावत् अनाशंक्य
का भोक्तृत्वस्येति शेषः तत्रादौ हरणान्तरमाह देहभेदेऽपि वेति नहि हस्तादिषु प्रत्येकं भोक्तृत्वशंकयते तथा श्रोत्रनेत्रादि

[illegible]तिष्ठा इत्याद्यात्मन्नीसंतेन ग्रंथेन गुणवद्देवताभेदस्य दर्शितत्वादिति चेन्न तस्य प्राण एवैकत्वाभ्युपगमात्स
वेष्वाति [illegible]नामिति दर्शनेन सत्येन छन्नः प्राणो वा अमृतमिति च प्राणवाद्यस्यान्यस्यानभ्युपगमात् भोक्तुरेव इ्
व सर्वे देवाः कतम एको देव इति प्राण इति च सर्वदेवानां प्राण एवैकत्वोपपादनाच्च तथा करणभेदेऽप्यनाशंका
देहभेदेऽपि वस्मृतिज्ञाने च्छादिप्रतिसंधानानुपपत्तेः नह्यन्यदृष्टमन्यः स्मरति जानाती च्छति प्रतिसंदधाति वा तत्
स्मात्करणाभेदविषये भोक्तृत्वाशंका विज्ञानमात्रविषयावाकदाचिदुपपद्यते ननु संघात एवात्मभोक्तादि
अतिरिक्तकल्पनयेति तमपेक्षणो विशेषदर्शनात्

अपि न भोक्तृत्वाशंका युक्ता तेषु स्मृतिरूपज्ञानस्येच्छायाः योऽहं रूपमद्राक्षं स शब्दं शृणोमीत्यादिप्रतिसंधानस्य चा
योगादित्यर्थः अनुपपत्तिमेव स्फुरयति नहीति क्षणिकविज्ञानस्य निराश्रयस्य भोक्तृत्वाशंकापि प्रतिसंधानासंभ
वादेव प्रसक्तेत्याह विज्ञानेति प्राणादीनामनात्मत्वमुक्त्वा स्थूलदेहस्य तद्वक्तुं पूर्वपक्षयति नन्विति संघातो भु
नक्तु दृष्टमाहारः स्थूलो देह इति यावत् गौरोऽहं पश्यामीत्यादिप्रत्यक्षेण तस्यात्मत्वदृष्टेरिति भावः प्रमा
णाद्दतिरिक्तकल्पनानर्थकेत्याह किंत्वतिरिक्तेति संघातस्यात्मत्वं दूषयति नापेक्षणेति एतत्प्रमाणं

बृ०भा० प्राणनामत्वेनाप्रसिद्धनामभिः संबोधनात् अनुष्ठानं नामात्मत्वादिति शंकते अप्रसिद्धेति नदेवस्पष्टयति ॥ १०अ०४
१६० हीति प्रसिद्धमन्यद्याप्रसिद्धं विपर्ययमिति लौकिको न्यायः अप्रसिद्धसंज्ञाभिः संबोधनस्याफलत्वं परिहरति २ क
माह सत्यमित्यादिना चक्षुरादेवतानामिन्द्रियं देहे कर्तृभोक्तृत्वान्नेति गायत्र्यादिप्राप्तनिषेधे देवतानामग्रहणस्यसना
र्थत्वं ग्रहोऽर्थवानिति परिहरति केवलेति नदेवप्रपंचयति केवलेति प्राणादिनामभिः संबोधने फ

अप्रसिद्धनामभिः संबोधनमफलमिति चेत् नहि प्राणविषयाणि प्रसिद्धानि प्राणादिनामानि तत्
प्रसिद्धैः चक्षुरादिनामभिः संबोधनमफलं। लौकिकन्यायापोहात् तस्माद्गोक्तुरेवसतः प्राणस्या
प्रतिपत्तिरिति चेत् देवतास्वरूपाख्यानार्थत्वात्केवलसंबोधनमात्राप्रतिपत्तेर्वाक्यस्य आत्मिनः
स्य प्राणस्याभोक्तृत्वे सिद्धे चक्षुरादेवताविषयैर्नामभिः संबोधनं चक्षुरादेवता प्राणोऽस्मिन् शरीरे भोक्ते
ति गार्ग्यस्य विशेषप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं नहि तल्लौकिकनाम्नां संबोधने शंकानिराकर्तुं प्राणाम
त्वाख्यानेनैव प्राणग्रहणात् करणानां प्रवृत्त्यनुपपत्ते भोक्तृत्वाशंकानुपपत्तिः देवतानामाभावाद्

निराकरणं कर्तुं शक्यमिति शंकाह नहीति लौकिकनाम्नो देवताविषयत्वाभावादित्यर्थः प्राणस्या
भोक्तृत्वेऽपि प्राणो भोक्तृत्वमिति केचिद् तान् प्रत्याह प्राणेति प्राणकरणं चक्षुरादेवतानामभोक्तृत्वेऽपि देवता
त्वमन्यभोक्तृत्वादिशंकाह देवतानामाभावाच्चेति भोक्तृत्वाशंकानुपपत्तिरिति पूर्वेणसंबंधः एम ...
१०

तदेवस्य कुर्यति वमेति प्राणमात्रे प्राणादिकरणसंतेभिमानाभावे फलितमाह तस्मादिति तं द्रष्टापि प्राणेः कर
णानामनात्मभिः संबोधनेन तत्राभिमानीस्तनोतिष्ठ तत्राण्यगु ... त्यादिहष्टांतोपपत्तेरित्याशंक्याह नत्विति गा
त्ववतस्यसर्वेव तत्कृतसमाप्तेरहमितिसर्वत्राभिमानसंभवात्तद्रष्टानामोक्तावपिनाप्रतिपत्तिर्फक्तेरर्थः प्राणावच्छि
न्नात्मनोपिपूर्णानयासर्वाभिमानसिद्धेर्बोधावोधौतुल्याविसाशंक्याह देवतेति विशिष्टस्यात्मनो देवताया

स्यप्राणम्यतिरिक्तोभोक्तास प्राणादिकरणवान प्राणीतस्यतप्राणदेवतामात्रेभिमानोयथाहस्तेन
स्यात्प्राणनामसंबोधनेन तत्राभिमानितोपफक्तेवाप्रतिपत्तिः ननुप्राणस्यासाधारणनामसंयोगेदेव
तात्मत्वानभिमानात्स्वात्मनः स्वनामप्रयोगेप्यप्रतिपत्तिर्दर्शनादफक्तमितिचेत् सुषुप्तस्यप्रह्लोकि
कदेवदत्तादिनामतेनापिसंबोध्यमानः कदाचिन्नप्रतिपद्यतेसुषुप्तस्तथाभोक्तापिसन्प्राणेनप्र
तिपद्यतइतिचेन्नात्मप्राणयोः सुषुप्तासुषुप्तत्वविशेषोपपत्तेः सुप्तत्वात्प्राणग्रस्ततयोपरतकर
णआत्मात्वनामप्रफक्त्यमानमपिनप्रतिपद्यतेननुतदसुप्तस्यप्राणस्यभोक्तृत्वेउपरतकरणत्वसंबो
धनाग्रहणंवाफक्तं

णात्मत्वाभिमानाभावादितरस्यवक्तृत्वस्यत्वभिमानत्वेननदयोगानुपपत्तेरर्थः प्रकरणेनरणप्राणस्याभोक्तृ
त्ववारयन्नाशंकते स्वनामेति अफक्तंप्राणेनरस्याभोक्तृत्वमितिशेषः तदेवविवृणोति सुषुप्तेति विशेषद
र्शयन्नुत्तरमाह नामेति कारणमित्यात्मनः सुप्तत्वविशेषप्रफक्तंफलमाह सुप्तत्वादिति प्राणस्यापिसह
सकरणत्वात्स्वनामाग्रहणमित्याशंक्यतस्यासुप्तत्वकृतंकार्यकथयतिनत्विति नहिकरणस्वामिति
न्यापियमाणेकरणोपरमः संभवतितस्यवानुपरतकरणस्यस्वनामाग्रहणमफक्तमित्यर्थः एवमात्मा

बृ०भा
६६६

[illegible]पिप्राणः स्वापे शब्दादिष्वप्रतिबुध्यमानेन तथापि भोक्तृस्वभावो विच्छिन्न इत्येतदाह न हीति संबोधनशब्दाश्रवणमात्रेणैव प्राणे
शापे तस्य स्वनामाग्रहणात्संबंधाग्रहणात्कर्तृनानात्मत्वमिति शंका न संबोधनाद्वैति शंकामेव विवृणोति स्य
[illegible]दित्यादिना देवतायाः संबंधाग्रहणाभावेऽपि सर्वज्ञत्वादि स्यात्तत्राह बृहन्निति तदेव प्रपञ्चयति पराहीत्यादिना
नामग्रहणाकर्तृनिर्देशः अवश्यमितिशब्दं विनाम नुपपन्नमाहात्म्येति आदिपदेन पाप्मनिमत्तत्वादिग्
ह्यते संव्यवहारो भिन्नाभोगप्रसाद्रादिः संबोधननामाग्रहणं न कर्तृनानात्मत्वदोषस्यात्वदिष्टात्मनोऽपि तुल्यत्वमिति श
कते अतिरिक्तेति संगृहीतचोद्यविरणोति यस्य चेति तदाहुः पुरुषरापाप्रतिपत्तिफलत्वेति संबंधः तादृषयत्वात्

[illegible]ह्यपस्य यः स्वभावो निश्चितः सन्नभिव्यनक्ति कदाचिदप्यतः सिद्धं प्राणस्याभोक्तृत्वं संबोधनाद्यनामविशेष
संबंधाग्रहणाद्प्रतिबोधनत्वेन स्वादेन द्यथा बहुष्वासीनेषु स्वनामविशेषेण संबंधाग्रहणात्तामयं बोध
यतीति श्रुत्वाप्यसंबोध्यमानोऽविशेषतोऽन प्रतिपद्यते तथैमान्तिरूहन्नित्येवमादीनि मम नामानीत्यगृ
हीतसंबंधत्वात्प्राणो न शृणोतीति संबोधनार्थशब्दं नाविज्ञातृत्वादेवेति चेन्न तदेवतात्वपगमेऽग्रहणानुप
पत्तेः [illegible]हि चंद्राभिमानिनी देवतास्यात्मं प्राणो भोक्ता भ्युपगम्यते न स्वनाम्नस्तस्य व्यवहारोपविशेषनाम्नासंबंधो
ऽपृथग्गृहीतत्वात्मोक्ष्यथास्त्व्रातादिविषये संव्यवहारोऽनुपपन्नः स्यात् अतिरिक्तपक्षेऽप्यप्रतिपत्तेरयुक्त मिति
चेन्न [illegible]पाचप्राणातिरिक्तो भोक्ता तस्यापि बृहन्नित्यादिनामभिः संबोधने बृहत्त्वादिनाम्ना न दोषान्न दूषयत्वात्
प्रतिपत्तिफलता न कदाचिदपि बृहत्त्वादिशब्दैः संबोधितः प्रतिपद्यमानो दृश्यते तस्मात्कारणाभोक्तृत्वे
संबोधनाप्रतिपत्तिरितिचेन्न तदृहत्वात्मात्राभिमानानुपपत्तेः

तिरिक्तात्मविषयत्वादिति पादवत्तु आत्मवादातिरिक्तस्यात्मनः संबोधनशब्दश्रवणमिति चेत्तत्राह न बक्रान्वादिति
तदिष्टात्मनः संबोधनशब्दाप्रतिपत्तावपि भोक्तृत्वांगीकारस्तच्छब्दार्थः अभोक्तृत्वे प्राणस्येति शेषः यथाहस्तः पा
दांगुलिरित्यादिनामभोक्तो भेदेनोनिच्छति सर्वदेहाभिमानित्वेन तन्मात्रानभिमानित्वादेवं काष्ठस्थात्मनः सर्वकार्यकर
णाभिमानित्वादंगुलिस्थानीयप्राणमात्रेतदभावात्तन्नामाग्रहणं न तत्त्वेन तत्त्वादित्ति परिहरति तत्तद्धन इति

श्री
१
१९

तस्यैव भोक्तृत्वे फलितमाह तस्मादिति अरूक्तत्त्वप्राप्तरूपत्वश्रवणं तत्राह नचेति परिशेषसिद्धमर्थमाह त
स्मादिति प्राणस्याभोक्तृत्वं व्यतिरेकद्वारा साधयति भोक्तृत्वभावश्चेदिति न च भुक्ते तस्माद्भोक्ते निक्षेपः उक्त

तस्मात्तन्नामभिरप्येतैर्न प्रतिबोद्धव्यं न च प्रत्यबुध्यत तस्मात्पारिशेष्यात् गार्ग्याभिप्रेतस्याभोक्तृत्वं ब
ह्मणः भोक्तृत्वभावश्चेत् जीवैकत्वं विषयप्राप्तेः तर्हि दग्धृत्वभावः स्यान्नहि तृणोलपादिदाहकत्वं विषय
प्राप्तेन दहति प्रकाशयति वा न प्रकाशयति कथं न दहति प्रकाशयति वाप्राप्तं विषयं नाशो वह्निर्दग्धा प्रकाश
यिता चेति निश्चीयते तथाप्राप्तशब्दादिविषयोपलब्धृत्वभावश्चेत् गार्ग्याभिप्रेतः प्राणो रह्रसाद्वा
वासः स्यैव मादिशब्दं स्वविषयमालभेत यथा प्राप्तं तृणोलपादि वह्निर्दहेत् प्रकाशयेच्च व्यभिचार
एतत् तस्मात् प्राप्तानां शब्दादीनां प्रतिबोधाद्भोक्तृत्वभावः न निश्चीयते एवमेवमेतदेवम

मर्थे दृष्टान्तेन स्पष्टयति नहीत्यादिना उत्पन्नं वा लतृणं विपक्षे दोषमाह नचेदिति उक्तमर्थं संक्षिप्याह मा
वेत्यादिना प्राणस्याभोक्तृत्वमुक्तमुपसंहरति तस्मादिति

बृ०भा० ...ह कस्मात् इत्यादि स्वप्नपुरुषगतस्य कर्तृत्वमाक्षिपति कथमिति गार्ग्यकाश्याभिमतयोरुभयोरपि जागरितेक करणेषु सन्नि
टी०अ० २

।।६५ धानाविशेषात्तत्रैव किमिति विवेको न दर्शित इत्यर्थः जागरितेक करणेषु द्वयोः सन्निधानेपि तं कथं तद्दुष्कर विवेचन
मिति परिहरति ...गरितेति ब्रह्मशब्दादूर्ध्वं सशब्दमध्याहृत्य योजनात तर्हि स्वामिभृत्ययो इव तयोर्विवेकोपि सुकरः
स्यादित्याशंक्याह ...तिवति किं तर्हि विवेकावधारणकारणं तदाह यद् दृष्टत्वमिति कथं तदनव धारितविशेषमि
तितदाह ...वेति रहेति जागरितोक्तिः यद्यपि जागरितं हित्वा स्वप्ने पुरुषविवेकार्थं तयोरुपगतिस्तत्र च भोक्तृत्वं

...पुनरिदमेवगम्यते स्वप्नपुरुषगमनं तत्संबोधनानुष्ठाने गार्ग्याभिमतस्य ब्रह्मणो ब्रह्मत्वं स्यादित्यमपि जा
गरितकाले गार्ग्याभिप्रेतः पुरुषः कर्ता भोक्ता च ब्रह्म सन्निहितः करणेषु यथा तथा जातशत्रु ...भिप्रेतोपि
तत्स्वामी भृत्यो इव राजा सन्निहित एव किंतु भृत्यस्वामिनो गार्ग्याजातशत्रु ...भिप्रेतयोर्द्विवेकावधारणा
कारणं तत्संकीर्णत्वादनवधारितविशेषं यत् द्रष्टृत्वमेव भोक्तुर्न द्रष्टृत्वं यत्त्वाभोक्तुर्द्रष्टृत्वमेव तत्र द्रष्टृत्व
...मयमिह संकीर्णत्वाद्धि विवदत्र्शयितुमशक्यमिति स्वप्नपुरुषगमनं ननु स्वप्ने ...पि पुरुषे विशिष्टेन म
भिराभिन्नतो भोक्तैव स्वपिति परस्य तेनाभोक्तेति नैव निर्णयः स्यादिति चेन्न निद्रां गतो विशेषत्वाद्रागद्वेषे
स्वामी हि स्वतो न छिन्नः प्राण आत्मा स्मृतो वागादिजनस्तमितो निम्लोचन्तः परस्य पः शरीरपाण्डरवा...
पञ्चासपत्नता दहनयञ्च सोमो राजा षोडशकलः सत्त्वापाणरूढो यथानि ...नि एव चान्तस्तमित...
भाव आस्ते ...वानपस्य करणविद्यापारस्तस्मिन्काले गार्ग्येणाभि ...पतेन द्विगुणेनिन: एमगणम्मएमगणम्म
बोधितः स्वनामभिस्तच्छ्रवणं श्रोष्यतितावेन तस्य तथापि नेश्वविवेकसिद्धिर्गार्ग्यकाश्याभिप्रेतात्मनः ...निमेश
यादिति शंकते ...ति संशयं निराकरोतितेत्यादिना विशेषावधारणमेव विशदयति यो हीत्यादिना स्वच्या
पारस्तमूलशब्दादिः पञ्चानित्तानोपयोर्विशेषणोरुपलच्चारूपमनन्तिक्रम्य वर्तमानः प्राणस्योक्तविशे...
षणवतः स्वापेवस्थानेपि तस्य तदा भोगाभावस्तत्रभोक्तृत्वाभ्युपगमादित्याशंक्याह नचेति एमगणम्म... ९

आदित्यादिब्रह्मभ्यो विशेषमाह यस्मिन्निति प्राणस्य आप्रियमाणस्यैव संबोधनार्थं प्रयुक्तनामा श्रवणाद् येव

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं विपरीतं चैतत् किं तत् यद्ब्राह्मणः उत्तमवर्णः आचार्यत्वेऽधिकृतः सन् क्षत्रि-
यमनाचार्यस्वभावमुपेयादुपगच्छेच्छिष्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्यतीति एतदाचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धं तस्मात्ति-
ष्ठ त्वमाचार्य एव सन् विज्ञापयिष्याम्येव त्वामहं यस्मिन्विदिते ब्रह्म विदितं भवति यत्तन्मुख्यं ब्रह्म वेद्यं तं गा-
र्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विस्रम्भजननाय पाणौ हस्ते आदाय गृहीत्वोत्तस्थौ उच्छ्रितवान् तौ ह गार्ग्याजा-

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं चैतद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञप-
यिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे बृह-
न्पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिना पेषं बोधयांचकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥ स य-

तशत्रू पुरुषं सुप्तं राजगृहप्रदेशे क्वचिदाजग्मतुरागतौ तं च पुरुषं सुप्तं प्राप्यैतैः नामभिर्बृहन्पाण्डरवासः सो-
म राजन्निति सम्बोधयामास एवमामन्त्र्यमाणोऽपि सुप्तो नोत्तस्थौ तमप्रतिबुध्यमानं पाणिना पेषमापि-
ष्याऽपिष्य बोधयांचकार प्रतिबोधितवान् तेन स होत्तस्थौ तस्मात् योऽयं गार्ग्येणाभिप्रेतो नासौ तस्मिन् शरीरे क-
र्ता भोक्ता ब्रह्मेति १५

एषा चेष्टा नाना संसारभोक्तृत्वं सिद्धान्तीति फलितमाह तस्मादिति एमएमएमएमएमएमएमएमएम

नैतावतेत्यविशेषेणामुख्यब्रह्मज्ञानमपि निषिद्धमिति चेन्नेत्याह यदीति किं चनिष्कामेनत्वे देनानि उपासनानि अन्न श्री ३
मेवमुख्यब्रह्मेति निषेधानर्थक्यं न दवक्ष्यमित्याशंक्याह विद्येति आदित्यादेर्मुख्यब्रह्मत्वासंभवान्निषेधस्तो २

क्यामुख्यब्रह्मविज्ञानमपि मत्वाख्यापेन न हैतावतेति न ब्रूयात्किंचित ज्ञानं तयोरेवं रूपत्वात् इत्यत्र
नावत्यविद्याविषये ब्रह्माण्येतावद्धि ज्ञानद्वारत्वाच्च परब्रह्मविज्ञानस्य क्रमेण वक्तुं नैतावदादित्यादि
वतीति अविद्याविषयो विज्ञेयत्वं नामरूपकर्मात्मकत्वं वेषां तन्निषेधाय इदं वक्ति तस्मान्नैतावतादि

सहोवाच गार्ग्य उपत्वा यानीति १४

दितं भवतीति त्वन्नाधिकं ब्रह्मज्ञानमस्तीति दर्शितं भवति तच्चानुपसन्नाय न वक्तव्यमित्याचारो
धिष्ठो गार्ग्यः स्वयमेवाहोपत्वा यानीत्युपगच्छानीति तथा यथान्यः शिष्यो गुरुं १४ एमरामरामरामराम

पपन्नत्वात्सामर्थ्यसिद्धमर्थमुपन्यस्यति तस्मादिति उपगमनवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे तच्चेति अत्राब्राह्म
णाद्ध्ययनमापत्काले विधीयते अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमा
संनिकं वसेदित्यादिनाचारविधिशास्त्राणि

व्यस्तानि ब्रह्माण्येव पञ्चस्वसमस्तं ब्रह्मोपदिशति प्रजापतावितिं आत्मवत्त्वं रूपात्मत्वं फलस्यात्मगामित्वात्प्र
जापतेरभिधानमुक्तिमित्याशङ्क्याह बुद्धेरिति विज्ञानात्मा निरिति कथयति किं प्रेतावदिति वाक्यार्थं संवादसमा
प्तिं स्फुरयति किमित्यादिना आदित्यादेर्विविदितत्वनिषेधप्रतिज्ञायां हेतुमाह न फलवदिति नेतानि वाक्या
आत्मनिः प्रजापतेर्बुद्धेर्वृद्धिर्द्विवैका आत्मन्वी ह आत्मवानिति विशेषणं फलमात्मन्वी ह भवत्यात्मवान्भवता
त्मन्विनी हास्य प्रजा भवतीति बुद्धिवृद्धितुल्यता प्रजापतेरापादनमिति विशेषः स्वपरिज्ञानत्वेनेवं कथं प्रत्याख्यानेषु ब्रह्म
स गार्ग्यः क्षीणब्रह्मविज्ञानो प्रतिभासमानोत्तरं तूष्णीमवाक्शिरा आसीत्तथाभूतमालक्ष्य गार्ग्यं १३ स होवा
चाजातशत्रुरेतावन्नू३ इति किं एतावद्ब्रह्म इति ज्ञातं माहोस्विदधिकमप्यस्तीतीतर आह एतावद्धीति नैतावता वि
दितेन ब्रह्म विदितं भवतीत्याहाजातशत्रुः किमर्थं विज्ञेयोसि ब्रह्म नेत्रयाणीति किं मेतावद्धीति विदितमेव न भवत्यतो
स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा
आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह
तूष्णीमास गार्ग्यः १४ स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति एतम
स्मात्तेन फलवद्विज्ञानश्रवणात्स्वार्थवादत्वमेव वाक्यानामवगन्तुं शक्यमपूर्वविधानपराणि हि वाक्यानि प्र
स्वरूपासनोपदेशोऽलम्पले अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानामित्यादीनि तदनुरूपाणि च फलानि सर्वत्र श्रुतेनेविभक्तानर्थक्ये
स्त्वेतदसमञ्जसं कथं तर्हि नैतावता विदितं भवतीति तेष दोषः अधिकृतापेक्षत्वाद्ब्रह्मोपदेशार्थं हि मुख्यबले
जातशत्रवे अमुख्यब्रह्मवित् गार्ग्यः प्रवृत्तः स युक्त एव मुख्यब्रह्मविदाजातशत्रुणा मुख्यब्रह्मविद्गार्ग्य
वक्तुं पन्मुख्यब्रह्मवक्तुं प्रवृत्त स्त्वं तन्न जानीष इति ॥ निफलवद्विज्ञानपराणि अर्थवादत्वादित्याशङ्क्याह
नेति फलवत्त्वात्स्वापूर्वविधिपराण्येतानि वाक्यानीत्याह तदनुरूपाणीति अर्थवादत्वपि तेषामपूर्वार्थत्वं विना
स्यादित्याशङ्क्याह वादत्व इति वाक्यानां फलवद्विज्ञानपरत्वमुपेत्य निषेधवाक्यस्य गतिं पृच्छति कथं तर्हीति तस्यानर्थ
क्यं परिहरति तेष दोष इति प्रकृतापेक्षत्वाद्धेतुप्रतिषेधस्येत्यर्थं स्फुटयति ब्रह्मेति एतदेव

बृ॰भा॰ औहेनमेवाहमित्यादिविशेषः तस्य गुणवदुपासनस्येत्यर्थः सर्वमायुरित्येतस्याख्या यथोपात्तमिति कः पुनरसावे
१६३ कादेशतानत्राह... विनाविति तस्यदेवस्येतिवाचन् यथोक्तं गुणरूपउपपादयति दिशामिति द्वितीयत्वं तसाधु

यन्तं गच्छन्तं य एवायं शब्दः पश्चात् पृष्ठतोऽनूदेति अध्यात्मं स जीवनहेतुः प्राणः तमेकीकृत्याहासुः प्राणो
जीवनहेतुरिति गुणस्तस्य फलं सर्वमायुरस्मिंल्लोक एतीति यथोपात्तकर्मणा फः कर्मफलपरिच्छिन्न
कालात्पुरा पूर्वं रोगादिभिः पीड्यमानमप्येनं प्राणो न जहाति १० दिक्षु कर्णयोर्हृदि चैको अश्विनौ देवाव

स ह होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रु
र्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वं हैवास्मिंल्लोक
आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति १० स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्र
ह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इ
ति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ११ स होवाच गार्ग्यो य एवायं
छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्यु
रिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वं हैवास्मिंल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृ
त्युरागच्छति १२ ॥ वियुक्तस्वभावो गुणस्तस्य द्वितीयवत्त्वमनपगत्वमवियुक्तता चान्योन्यं हि श
अश्विनौ एवंधर्मित्वात्तद्देववत्फलमुपासकस्य गणाविच्छेदो द्वितीयत्वं च ११ छायायां वा ह्यतमस्य आ
ह्लेवावरणात्मकेऽज्ञाने हृदि चैकाद्वितादिविशेषणं मृत्युः फलं सर्वं पूर्ववत् मृत्योरनागमनेन रोगादिपीडाभा
वो विशेषः १२ ॥ मृत्यादिपरिहृतत्वं शब्दब्रह्मोपासकस्येव तमोब्रह्मोपासकस्यापि फलमित्याह फल ए
कमिति फलभेदाभावे कथमुपासनभेदः स्यादित्याशंक्याह मृत्योरिति गमरागमरगमरगमरगमरगमरश म ६

कि मिति यथोक्तं फलमुपासनेनाह यथेति चनसिवेतितुकारात् बुद्धौ वेत्यर्थः य एकः पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपासे त्वं वेत्थमुपास्वेत्यस्माभिः त्वया सहैवोपसेयोयमित्यर्थः अह अतिरनादौ श्रेष्ठो मूर्धन्यनेन सर्वेषां भूतानां राजा दीप्तिमानिति भूतानामिति विशेषणं नक्षत्रादीनां संग्रहार्थम् ... इतिपूर्ववदिति भानुमंडलतो द्विगुणं चंद्रमंडलमिति प्रसिद्धिमा श्रित्याह बृहन्निति कथं पांडरवासः चंद्राभिमानिनः प्राणस्य संभवतीत्याशंक्याह अपृशरीरत्वादिति पुरुषो हि श शरीरेणावासः सर्ववेष्टितो भवति पांडरत्वं चापां प्रसिद्धमापो वासः प्राणस्येति च श्रुतिः अन्नोपलक्षं प्राणस्य पांडरवा

सागुणोपासनमेव हि फलं तत्र यथाय थोपासनेन तद्भवतीति श्रुतेः संवादेनादित्यब्रह्मणि प्रत्याख्याते ज्ञा तमनुगुणं चंद्रमसि ब्रह्मान्तरं प्रतिपेदे गार्ग्यो य एवासौ चंद्रमनसि चेकः पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्ववद्विशेषणं बृ हन्महान् पांडरशुक्लं वासो यस्य सोयं बृहत्पांडरवासाः अपां शरीरत्वात् प्राणस्य यस्मादन्नभूतोभिषूयते लतात्मा

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चंद्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा बृहत्पांडरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्या न्नं क्षीयते ॥३॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैत स्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भव

कोयं नेममेकीकृत्य एतमेवाहं ब्रह्मोपासे यथोक्तगुणं य उपास्ते तस्याहरहः सोमोभिषुतो यज्ञे प्रसु ॥ तिः॥ तस्य विकारेषन्नं चास्य न क्षीयते फलमेकोपासकस्य ३ तथा विद्युति त्वचि हृदये चैकोदेवतानां तेजस्वीति विशेष णं तस्याः तत्फलं तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति विद्युतां बहुलत्वांगीकरणादात्मनि प्रजायां च फ

लबाहुल्यं ४

सत्त्वमित्यर्थः न केवलं सोमशब्देन चंद्रमा गृह्यते किं तु लतापि समान नामधर्मत्वादित्याह यज्ञेति तं चंद्रम संलतात्मकं बुद्धिनिष्ठं च पुरुषमेकीकृत्याह ग्रहेणोपात्तमित्यर्थः स प्रस्तुतपात्रफलमाह यथोक्तेति यज्ञश ब्देन प्रकृतिरुक्ता विकारशब्देन विकृतयो गृह्यन्ते यथोक्तोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यनुष्ठानसामर्थ्यं लीलया लभ्यमित्यर्थः अन्नास्य यस्योपासनानुसारित्वादुपपन्नत्वमभिप्रेत्योपासकं विशिनष्टि अन्नात्मेति संवादस्तोषेत्य त्र ब्रह्माणमपि प्रत्याख्याने ब्रह्मान्तरमाह तथेति कथमेकमुपासनमनेकफलमित्याशंक्याह विद्युतामिति

तृ०भा० अनिष्ठाः सर्वेषामित्यादिवाक्यशंकाद्वारा एवमर्थं व्याकरोति यस्मादिना एतं पुरुषमिति निष्ठोपः इतिशास्त्रोमुक्ते ३ अ०
१६१ ३

थवेन्मन्यसे जानीषे त्वं ब्रह्ममात्रं न तु तद्विशेषणोपासनफलानीति तत्रभ्रमं तत्रांयतः सर्वमेतदहं
जानेयद्बवीषि कथमतिष्ठा अतीत्य सर्वाणि भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्ठाः सर्वेषां च भूतानां मूर्द्धा शिरो राजे
जेति वैराजादिषि गुणोपेतत्वादेतैर्विशेषणैर्विशिष्टमेतद्ब्रह्मात्मिन कार्यकरणसंघाते कर्तृभोक्तृ

अनिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति।
सय एतमेवमुपास्तेतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति २

वेस्यहमेतमुपास इति फलमप्येवं विशिष्टोपासकस्य सय एतमेवमुपास्ते अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा
राजा भवति २॥ हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे राम राम राम राम राम

पास्तिसमा स्यार्थः पूर्वोक्तरीत्या त्रिभिर्गुणैर्विशिष्टं ब्रह्मन उपासकस्य फलमपि जानाति तत्का फल
स्यामुपास्ते सय इति

श्रुतिमाचष्टे जनक इति प्रसिद्धं जनकस्य दानत्वादिना ख्यातो नकोनैव निपात इति यावत् वाक्यार्थमाह अत
कौ दिक्ष्वित्यादिना संभावितवानसीति प्राणुतं वाक्यात्र सहस्रदानेन निमित्तमिति शेषः तस्मात्सुधप्रसि
ध्यतिक्रमणादिति यावत् तत्संवदान्तत्वादिकमित्यर्थः इति शब्दो भिप्रायसमाप्त्यर्थः हृदि प्रविष्टो भोक्ताहं
मित्यादिप्रत्यक्षप्रमाणाय मिति दृष्टिफलं नेरत पोष्यासद्दृष्टयाफणास इति नातनाममकिमायानां
दाह अस्मादिति मामेति प्रतीकमादाय भाष्यस्यार्थमाह मामेतीति विनिवारयन् प्रत्यवादेति संबं

यतः श्रुतिरेवाह्वोभिप्रायमाह जनको राजा जनकः श्रोतेति वेतस्मिन्वाक्ये पद्ये परं हृष्यमपस्याने ज
नक इति वेशब्दः प्रसिद्धावद्योतनार्थो जनकोदित्सुर्जनकः शुश्रूषुरिति ब्रह्मशुश्रूषवो विवक्षवः प्र
निजिघृक्षवश्च जना धावंत्यभिगच्छंति तस्मात्सर्वमप्यपि संभावितवानसीति १ एवमाजानश्रुश्रूषु
मभिमुखीभूतं सह उवाच गार्ग्यः स एवासौ आदित्ये चक्षुषि चैव कोभिमानी चक्षुर्द्वारेणेह हृदि प्रवि

जनको जनक इति वै जना धावंतीति १ सहोवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्र
ह्मोपास इति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठा ॥ सोहं भोक्ताहं कर्ता चेत्सवस्थितः एतमे
स एवमुक्तः
वाहं ब्रह्मपश्याम्यस्मिन्कार्यकरणसंघाते उपासेतमात्महं पुरुषं ब्रह्मानुमंत्रवोपास्यत्वेनेति
प्रत्युवाचाजातशत्रुर्मामेति हस्तेन विनिवारयन्नेतस्मिन् ब्रह्मणि विज्ञेये मा मा संवदिष्ठाः मामेत्याबाधनार्थं
द्विर्वचनमेवं समाने विज्ञानविषये आवयोरस्मानविज्ञानवत इव दर्शयता बाधिताः स्यामोतो मा संवदिष्ठा मा
यास्वादं कार्षीरस्मिन्ब्रह्मण्यप्यन्ये ज्ञाना सिन्दू ह्याव कुमहें सिन्नुपन्न याज्ञापनएव ॥ एकस्मादिति
नद्वैवम्
वारकत्वमपरस्यासंवादेनसंगतिरिति विभागे संभवति कुतो द्विर्वचनमित्याशंक्याह मामेत्याबाधनार्थमिति
दर्शयति सुधियेति तद्ज्ञानमकारेणापि विज्ञानविषयोर्थलक्षितावयोर्विज्ञानसाम्यादेव समानेऽपि विज्ञानवत्त्वेस
स्यामतिविज्ञानवत्त्वदक्षीकृतमेवार्थमस्मान्प्रत्युपदेशेन ज्ञापयताभवताबाधिताः स्याम इति योजना

बृ०भा० आख्यायिकार्थं बहुधा स्थितेन रक्षणाणि आरभ्यते [illegible]इत्यादिना पूर्वपक्षवादित्वे हेतुमाह [illegible] २

१६०

तत्र पूर्वपक्षवाद्यविद्याविषयब्रह्मवित् दृप्तबालाकिर्हृप्तो गर्वितो ऽसम्यक् ब्रह्मवित्त्वादेव बलाः काया अपत्यं बालाकिर्दृप्तश्चासौ बालाकिश्चेति दृप्तबालाकिः हह शब्द ऐतिह्यार्थ आख्यायिकायाः अनूचानो ऽनुवचनसमर्थः वक्ता वाग्मी गार्ग्यो गोत्रत आस बभूव कस्मिंश्चित्कालविशेषे स ह उवाचाजातशत्रुमजातशत्रुनामानं काश्यं काशिराजमभिगम्य ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्म

ॐ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मः

ते नु भ्यं ब्रवाणि कथयानि स एवमुक्तो ऽजातशत्रुरुवाच सहस्रं गवां दद्म एतस्यां वाचि यो मां प्रत्यवोचो ब्रह्म ते ब्रवाणीति तावन्मात्रमेव गोसहस्रप्रदाने निमित्तमित्यभिप्रायः साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव निमित्तं कस्मान्नापेक्ष्यते सहस्रदाने ब्रह्म ते ब्रवाणी तीयमेव तु वाग्निमित्तमपेक्ष्यत इत्युच्यते

गर्वितत्वे हेतुमाह [illegible] इयमेव तु वाक् निमित्तमित्यत्रापि कस्मादित्यनुपपद्यते अतो [illegible] ३

निवागेव सहस्रदाने निमित्तमिति शेषः

कुतो दुर्विज्ञेयत्वं तत्राह अव्यक्तेनेति यथोक्तस्य वस्तुनो दुर्विज्ञेयत्वे श्रुतिस्मृतिसंवादं दर्शयति तथा चेति क सं
स्कृतापरिशुद्धा देवबुद्धिः सात्त्विकी बुद्धिः सामान्यमात्रं बुद्धिस्तामसी राजसी च अतिगह्वरत्वमस्य तत्र गंभीरत्वं
रभत्तायं ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वफलितमाह तस्मादिति आस्तिकायाः स्वप्रतिपत्त्यर्थत्वमुक्त्वार्थो
नरमाहात्म्यारेति उक्तमार्थमेव प्रणिपातोपसदनादिह्यास्तिविद्याग्राह्या । धमानुत्तमेन तद्व्यतिरेकेण श्रद्धा
दिमात्रेणालभ्यं साचारप्रकारज्ञापनार्थस्याथमारंभ इत्यर्थः आस्तिकायाः यथोक्तवेदान्तितत्त्वकथनमेव
मिति तत्कथोत्रोत्रेयं यथोक्ताचारवतां श्रोत्रा विद्या लब्धुं शक्यावतां दृश्यते सोपदेष्टव्योऽसौ वा योऽस्मामाह
अशान्तस्य स्वात्मबाह्यस्तन्नः तथा च काठके श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः इत्यादिवाक्यैः स्वसंस्कृतस्वबुद्धि
गम्यत्वं सामान्यमात्रबुद्ध्यगम्यत्वं च सप्रपञ्चं प्रदर्शितं आचार्यवानाचार्याद्धैव विद्येति च छान्दोग्ये उपदेश
गम्यत्वं नानित्तेन दर्शितं इति गीताक रहापि च शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादेनाधिगन्तृत्वमहत्ता
नितेज्ञानं ज्ञानितन्तत्त्वदर्शिन इति गीताकारहापि च शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादे नाधिगन्तृत्वमहत्ता
कर्मेण ब्रह्मणो वक्ष्यति तस्मान्मिलिष्टएवास्तिकारूपेण पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपमापाद्य वक्तसमर्पं
णार्थ आरंभः आचारविद्धपदेशार्थश्च । एवमाचारवतो वक्तृश्रोत्रोरास्तिकानुगतो योऽगम्यते केव
लतर्कबुद्धिनिषेधार्थो वास्तिका तेषान्तरेणामतिरूपनेयानां तर्कशास्त्ररमणीयाचक्रनिस्मृतिर्भाष्य
ज्ञानब्रह्मविज्ञानेपरमसाधनमिस्यास्तिकार्थः तथाहि गार्ग्यो जानशत्रोरन्तीवस्त्रश्रद्धालुना दृश्यते आ
स्तिकायां श्रद्धावांल्लभते ज्ञानमिति च स्मृतिः ॥ तिकायामनुगतोऽगम्यते तस्मादाचारविशेषं दर्शयति तुमे
षामास्तिकाफलेस्यर्थः आगमानुसारिगुरुसंप्रदायादेव तत्त्वधीलभ्यते यत्केवलतर्कस्य दुःशान्तेषा बुद्धिःसिद्धा
ति तथा च केवलतर्कप्रफलात्तत्त्वबुद्धिरितिसंभावनानिषेधार्थास्तिकेति पक्षान्तरमाह केवलेति केवलेनत
र्केणलतबुद्धिर्नैसिद्धातीयत्रश्रुतिस्मृती दर्शयति नैषेति मतिरिदयादिति शेषः प्रकारान्तरेणास्तिकामवतार्यत
त्रास्तिकानुगुण्यं दर्शयति तथाहीति श्रद्धाब्रह्मज्ञानेपरमसाधनमिस्यत्र भगवतोऽपि संमतिमाह श्रद्धावानिति

यंब्रह्मसमस्तं अस्तं वनरिदं हिरण्यगर्भमात्रमेव न तस्मादधिकमस्तीति हिरण्यगर्भस्तोसेकं वेनि एकत्वं विश
रीकस्य प्राणस्य नानात्वविशदयति प्रत्येकं वेति गोत्वादिसामान्यतुल्यत्वं व्यावर्नयति चेतनावदिति केवल
गोकृतपक्षं वारयति करोति वक्ता पूर्वपक्षवादी नियावत् तस्मादमुख्यात् ब्रह्मणो विपरीतं मुख्यं ब्रह्म त
स्मिन्नात्महृष्टी राजा अन्तो नाम सिद्धान्तवादीत्यर्थः किमिति वक्तव्योन्रूपारव्यायिकासमर्पितेन आहेवंही

कंवानेकं वब्रह्मेनावदेवनातः परमात्मप्रत्येकं वशरीरभेदेषु परिसमाप्तं चेतनत्वं कन्दमोक्तृत्वे सर्वविद्या
विषयमेवाभ्मतेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणोक्तोपस्थाप्यते तद्विपरीतात्म दृग् अजातशत्रुः श्रोताएवं
ह्ययतः पूर्वपक्षसिद्धान्तारव्यायिकारूपेण सम र्थ्यमाणोर्थः श्रोतृभिस्तस्य वशमेतिविपर्ययेहित वं
१ शास्त्रवत् केवलार्थानुगमवाक्यैः समर्थ्यमाणोदुर्विज्ञेयस्यात्॥

ति एवं शास्त्रार्थमेव स्फुटयति पूर्वपक्षेति अतो भवति समारव्यायिकयेति शेषः आरव्यायिकातं गीकारे हे
षमाह विपर्ययेहीति यथा तर्कशास्त्रेण समर्थ्यमाणोर्थो ज्ञातुं न शक्यते अत्यन्तसूक्ष्मत्वात् कुणां निरंकुश
त्वात् तथा केवलमर्थानुगम्यते सम्प्रति वचनभावरहितैर्वाक्यैः समर्थ्यमाणोपि दुर्विज्ञेयोर्थः स्यादि
ह्यारव्यायिकानानुश्रीयतेऽतः साक्षात्प्रति पक्षार्थमनुसरनोस्यर्थः

त्वमभूत

तावेवप्रकाशो दर्शयन्नादौ सूक्ष्मशरीरमुपन्यस्यसांसारिति तस्यबाह्यकरणाद्वाराणस्थूलेषुविषयेषुप्रकाशकत्वमभूत
नानुक्तत्वादितद्वितीयप्रकारमावश्याणःस्थूलंशरीरंदर्शयति बाह्यश्चेति तस्यकर्याविविधयासूक्ष्मदेहप्रसक्त
त्वानुक्तत्वादिहद्वितीयप्रकारमावश्यकतःस्थूलंशरीरंदर्शयति यथागृहस्यतृणादिवहिरंगत्वासूक्ष्म
काशकत्वात्प्रकाशत्वआगमापायित्वेनावहेयत्वहद्वपन्नप्रयजनेति यथागृहस्यतृणादिवहिरंगत्वाद्योग्यत्वमि
स्यदेहस्यस्थूलदेहस्तथापितृणादिविनागृहस्येववहाणयोग्यत्वकस्यापिस्थूलदेहंविनानतद्योग्यत्वमि
निमत्वाह तृणेति तस्यपूर्वेब्राह्मणोनेनामरूपेसस्यामिस्यत्रप्रस्क्तत्वअलीसाह सर्वेति सर्वथाबाधवेधु

अन्नःप्राणउपष्टंभकोगृहस्येवस्तंभादिलक्षणःप्रकाशकोऽमृतोबाह्यस्थकार्यलक्षणोऽप्रकाशकः
अजानाऽपायधर्मकस्तृणकुशमृत्तिकासमोगृहस्येवसूक्ष्मस्यस्थूलवाच्योमस्यलेनामृतशब्दवाच्यःप्राण
स्थूलस्यनिवोपसंहृतेसएवप्राणोबाह्याधारभेदेनानेकधाविस्तृतःप्राणएकोदेवस्तस्यमेतस्ये
वबाह्यःपिंडएकःसोधारणोविराड्वैश्वानरआत्मापुरुषविधःप्रजापतिःकोहिरण्यगर्भस्त्वादिभिः
पिंडप्रधानशब्दैरण्यापनेःसूर्यादिप्रविभक्तकरणः

यस्सत्वमितिशंकानिरासिनुविशिनष्टि सर्वइति तस्यकार्यंदर्शयति तेनेति तत्तमनूद्याज्ञानशत्रुब्राह्म
णामवतारयति सएवेति आदित्यचंद्रादयोबाह्याधारभेदाःअनेकधात्वमतिष्ठामूर्द्देत्यादिवक्ष्यमाणगु
णावस्थानद्दष्टव्यंकथंतर्हितस्यैकत्वंतत्राह प्राणइति प्राणस्यनानात्वमेकत्वंचोक्तंतत्रैकत्वविवरणेनि
प्रपेवेति प्राणस्यैवतत्वभावभूतोनात्मलक्षणःपिंडःसमष्टिरूपोहिरण्यगर्भादिशब्देरुपाधिविषयेऽलंत
तत्स्थानिसूर्याद्यात्मने सर्वाग्निर्मूर्द्धावक्षुषीचंद्रसूर्याविस्यादिश्रुतेःसूर्यादिभिःप्रविभक्तैःकरणैरूपैतोभवतीति

श्रीगणेशाय नमः ॥ तृतीये सूत्रितविद्याविद्ययोरविद्याप्रपंचितास्तं प्रतिविद्याप्रपंचयितुं चतुर्थमध्यायमार भमाणोऽवसंकीर्तयत्यात्मेति किमिस्ययांतरेषु सत्सात्तत्वमेवानुसंधानयत्राह तदन्वेषणीति तस्यैवान्वेष्ट व्यत्वे परमप्रेमास्पदत्वेन परमानंदत्वं हेतुतरमाह तदेवेति आत्मतत्वज्ञानस्य सर्वाप्तिफलत्वाच्च तदेवान्वेष्ट व्यमित्याह अस्मातमिति उक्तमर्थमापरिपाट्यासिद्धमर्थं गृह्णा आत्मतत्वमिति उक्तमर्थांतरमनुवदति यस्मिन्निति सो विद्याविषयस्तिसंबंधः कथं भेददृष्टिविषयस्याविद्याविषयत्वं तत्राह यो न्यामिति यो भेददृष्टिपरःस नवेदेत्य विद्यात्वहृष्टिमूलतत्वितातेनतद्दृष्टयोर्भेददृष्टिविषयस्सर्थः कथं यथोक्तोविद्याविद्याविषय

श्रीगुरुभ्यो नमः आत्मेत्येवोपासीत तदन्वेषणेऽवसर्वमन्विष्टं स्यात् तदेवात्मतत्वं सर्वस्मात् प्रेयस्त्वाद न्वेष्टव्यमात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यात्मतत्वमेकं विद्याविषयः यत्तुभेददृष्टिविषयः सोऽन्योसावन्यो हमस्मीति न स वेदेत्यविद्याविषयः तत्कथं वानुदृष्टव्यं मृत्योः समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्ये वमादिभिः प्रविभक्तो विद्याऽविद्याविषयो सर्वोपनिषत्सु तत्रचाविद्याविषयः सर्वएव साध्यसाधना दिभेद विशेषविनियोगेन व्याख्यात आतृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः सत्र व्याख्यातो विद्याविषयः एवं

एवंद्विः प्रकारः

असंकीर्णावदसातुं शकोनेनवाहेकयेति सम्यक् तत्र ब्राह्मणोऽस्तमर्थं कथयति तत्रचेति विद्याविद्याविषया योरितियावत् आदिपदं साध्यसाधनादेवांतरभेदसंग्रहार्थं यथोक्तो भेद एव विशेषः तस्मिन् विनियोगोऽवस्था ।। व्याख्यानं तेनेत्यर्थः उपसंहारब्राह्मणानीत्यत्रमनुभाषते सत्रेति अथ वाउक्तो विद्याविद्याविषयो कथम संकीर्णेन मनआविवक्षा शंकायामिक प्रेति तत्रोत्तरग्रंथस्य विषयपरिशेषार्थं पुरुषविधब्राह्मणशेषमार ।। भ्योक्तं दर्शयति तत्रचेति तद्धि समाप्तत्वादविद्याविषयस्य कथमविद्योगापस्यप्रसंगनिरिस्याशंक्य तदस्यां मध्यातरविभागमनुवदति सत्रेति ॥

अथबृहदारण्यभाष्यटीकायांद्वितीयोध्यायःप्रारंभःश्रीगणेशायनमः

नामरूपकर्मणां कार्यकरणसंघातमात्रत्वेपि ततो अतिरिक्तं संघातादन्यस्यादित्याशंक्याह एतावदिति नामादित्रयस्य
संघातमात्रत्वे कथं अवहारणं साकर्यमित्याशंक्याह आत्मेति संघातोपमात्मशब्दितः त्रयमेकोपि सन्न आत्मादिभेदेन स्थित
त्रयमेव भवतीति अवहारणं साकर्यमित्यर्थः एकस्मिन्नपि संघाते कार्यकरणरूपेणावान्तरविभागमाह सदेतदिति आत्मभू
तस्य सोपाधिकत्वेन स्थितत्वं तत्पावत् अविनाशी स्थूलदेहं गच्छत्यपि यावन्मोक्षं न गच्छतीत्यर्थः सच्चत्यच्च सत् भूतपञ्चकं तदा
त्मकं तदात्मके नामरूपे इत्याह नामेति करणयोरात्मकं कथयति क्रियात्मकत्वमिति पंचीकृतपंचमहाभूतात्मकत्वेन का

आवश्यं सर्वे आकृतम् आकृतं च षड् नाम रूपं कर्मेत्यात्मा उ एकोपि कार्यकरणसंघातः सन्न आत्माधिभूताधि दे
वभावेन अवस्थितमेतद् त्रयं नाम रूपं कर्मेति तदेतद् प्रमाणममृतं सत्येन छन्नमित्येतस्य वाक्यस्यार्थमाह प्रा
णो वा अमृतं करणात्मको न रूपं कर्म आत्मभूतो अमृतो विनाशी नामरूपे सत्यं कार्यात्मकं शरीरं तथेन्द्रियात्म
कस्य प्राणस्य रूपं कर्मको बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायधर्मिभ्यां सत्याभ्यां छन्नो प्रकाशीकृत एवमेतदेव

आत्मा एकः सन्नेतत् त्रयं तदेतदमृतं सत्येन छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ३ षष्ठं
ब्राह्मणं॥

संसारस्य सत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितं अत ऊर्ध्वं विद्याविषय आत्मा अधिगन्तव्य इति चतुर्थं आरभ्यते ३ इति पञ्च
ब्राह्मणं ॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ बृहदा
रण्यकभाष्ये तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ३॥ संसर्वे सत्त्वस्य सत्त्वेन्निमुक्तः सस्यं वै राजं शरीरं कार्यं समं पंचीकृतं पंचमहाभूतात्

कार्यात्मकं करणरूपं सप्तदशकं लिंगकस्य सूत्रमात्मत्वाय तत्रतत्रैवाच्छादकं ततस्त्वनात्मापि स्थूलदेहं छन्नतादु
विज्ञानं तेनापि छन्नं प्रत्यगात्मतत्त्वमिति तत्त्वाने वहिर्गतो भासमिति भावः इदानीमविद्याकार्यप्रपञ्चमुपसंहरति एत
दिति अविद्याविषयविवरणस्य वक्ष्यमाणोपयोगमुपसंहरति अत इति प्रपञ्चितस्यास्याविद्याविषयतनो विरक्तस्य आत्मा
नं विविदुषो तत्त्वापनार्थं चतुर्थं प्रमुखः संदर्भो भविष्यतीत्यस्मादविद्याविषयविवरणमुपयोगीति भावः इति श्रीमत्परम
हंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्येण भगवदानन्दज्ञानेन कृतायां बृहदारण्यकभाष्यतात्पर्यटीकायां तृतीयो

भा० रूपप्रकरणानंतरं प्रमेयेषु अनेकक्रियाविशेषाणां क्रियामात्रेण भावप्रपञ्चद्वारा स्फोरयति कथमित्यादिना। आत्मशब्देनात्र टी०

५० शरीरनिर्वर्तकमंग्रहणेपुरुषविधत्वाख्याशेषमनुकूलयति आत्मनाहीति तत्रैवोपपत्तिमाहशरीरेणेति तथापि

कथमात्मत्वेनात्रशरीरनिर्वर्तकमंत्रूपादिसाशंकालक्षणापेक्षाहानस्त्विनिसंक्षेपमाणिपरंतुपेणांतरमाहनरेनादि

ति तदेतत्त्रयमिरंडविष्टंभवन्संहतंतदेकमितिसंबंधः कथसंहतत्वमत आहेतुरेतयाश्रयमिति रूपविषयमात्रि

सनामकर्मणि सिद्धातः स्थानत्रोणानिर्विषयपोस्तयोः सिद्धदर्शनोन्नामकर्मणी चाश्रिसरूपंसिद्धमिति

अथेदानींसर्वकर्मविशेषाणांमननदर्शनात्मकानांचलनात्मकानांचक्रियासामान्यमात्रेणभावउच्यते सर्व

षांसर्वेषांकर्मविशेषाणांआत्माशरीरसामान्यमात्मनः कर्मेत्युच्यते आत्मनाहिशरीरेणकर्मकरोतीत्यु

क्तं शरीरेचसर्वकर्माभिव्यज्यतेतस्मात्तस्यात्तद्वत्कर्मसामान्यमात्रंसर्वेषामुक्थमित्यादिपूर्ववत्तदेतत्त्रयाणां

अथकर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतोहिसर्वाणिकर्माण्युत्तिष्ठंत्येतदेषांसामैतद्धिसर्वैःक

र्मभिःसममेतदेषांब्रह्मैतद्धिसर्वाणिकर्माणिबिभर्तितदेतत्त्रयंसदेकमयमात्माआत्मा एकःसन्

कंनामरूपकर्मत्रयमितरेतराश्रयमितरेतराभिव्यक्तिकारणमितरेतरप्रलयंसंहतंसत्त्रिदंडविष्टंभवत्सदे

नात्मैनेकमित्युच्यते अयमेवात्मा अपिंडःकार्यकरणात्मसंघातस्तथाऽत्रयेऽत्मात्मनरणन्मयोनाम

मेत्यादिना॥

हिनेहितातिकिंचिदुत्तम्यतत्स्यार्थः वाचकेनवाक्यमृतेनेनरणानाभ्यांचक्रियायानयोरपेक्षादर्शनाद्न्योन्यमभिव्य

जकत्वमाहेतरेतरेतिसतिनाम्निरूपसंहारदर्शनादूपेवसतिनामसंहारदृष्टेःसतोऽस्त्वनयोःकर्मणास्तस्मिन्नसति न

योरूपसंहारोपलंभादितरेतरप्रलयमित्याहेतरेतरप्रलयमिति त्रयाणामेकत्वविरुद्धमितिशंकित्वा परिहरति

केनेत्यादिना कथंकार्यकरणसंघातात्मनात्रयाणामेकत्वंतत्राह तत्रैवेति एकःसन्

सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्येकल्पिताः प्रत्येकं तदनुविद्धत्वाद्दृष्टान्तश्च दण्डादिवदनुमानं तत्राह ॥ यथेति कार्यकारणं क्व

रणान्तर्भावकल्पनायामत उक्तमेव प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति कथमित्यादिना सामान्यसाधयत्येतद्धीति । तत्कथं नामविशेषो नाममात्रात्कल्पितः स्यादि

त्यत आह नामविशेषाणां नाममात्रादात्मलाभात्तस्माद्विशेषात्तद्भवांतर्भावस्वरूपात्कृत्वादि सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्यरूपाः सति

तेनात्मतयात्रोपेनात्मवत्त्वेन तन्मयत्वं नोनेति यथा मृदात्मको घटादयो वक्ष्यन्ते तन्मयत्वेन तत्सिद्धमनुमानेनाभिसाधयति [illegible]

हेतुसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यमुत्थापयति कथमित्यादिना अतः शब्दमात्राद्धि विशेषाणामात्मलाभो भवतीति विशेषः तद्वै च पुंल्लिङ्गमाह

कथं सामान्यविशेषभाव इति एतत्त्वेव सामान्यमेषां नामविशेषाणां साम समत्वात्सामान्यमित्यर्थः एतद्धि यस्मात्सर्वैर्नाम

भिर्नामविशेषैः समं किं चात्मलाभाविशेषाच्च नामविशेषाणां यस्माच्छब्दादात्मलाभो भवति सत्तेनाप्रविभक्तो दृष्टो यथा घ

टादीनां मृत् कथं नामविशेषाणामात्मलाभो वाच इत्युच्यते यत एतदेषां वाक् शब्दवाच्यं वस्तु ब्रह्मात्मा तथा ह्यात्मलाभो

नाम्नां शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपानुपपत्तेरित्यभिप्रायः यतोऽतश्च सामान्यं हि यस्मादेव विशेषाः सर्वाणि नामानि बिभर्ति धारयति

एतदेषां सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति । १ अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामु

क्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति । २४

नित्यरूपप्रदानेन धारयितृत्वेन कारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रात्मत्वसिद्धिः

एवमुत्तरयोरपि सर्वं योज्यं यथोक्तं १ अथेदानीं रूपाणां सितासितप्रभृतीनां चक्षुरिति चक्षुर्विषयसामान्यं चक्षुः शब्द

भिधेयं रूपसामान्यमात्रं प्रकाश्यमात्रमभिधीयते अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदे [illegible]

ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥ २ ॥

तो हीति तथैव वाक्यमवतार्य व्याख्येयमेतदित्यादिना तस्मात्तन्मात्रात्तद्विशेषाणामात्मलाभ इति वाक्यशेषः प्रथमकाण्डे स्व

पक्षसिद्धमर्थमुपसंहरत्येवमिति उपपत्तित्रयमुत्तरवाक्यद्वयेऽपि तुल्यमित्याह एवमुत्तरयोरिति तद्व्याख्यानतात्पर्यं स्प

ष्टयति अथेत्यादि नाना मध्याख्यानानन्तर्यमथशब्दार्थः चक्षुरुक्थमिति संबन्धः चक्षुरिति चक्षुः शब्दा

भिधेयं चक्षुर्विषयसामान्यमभिधीयते न तु रूपसामान्यं तदपि प्रकाश्यमात्रमिति योजना एकैकमेकैकमेकमेकम [illegible]

बृ॰भा॰ प्रपंचितस्याविद्याकार्यस्य संक्षेपेणोपसंहारार्थं ब्राह्मणांतरमवतारयति यदेतदिति फलमपि ज्ञानकर्मणोः [illegible]

१४७ यदेतत्प्रकृतमिति संबंधः अव्याकृतप्रक्रियायामुक्तं स्मारयति यावेति व्याकृतस्य जगतः संगृहीतं रूपमाह सर्वमिति [illegible]

त्रयमिति शंकाप्रश्नमाह किं तदित्यादिना किमर्थं पुनरयमुपसंहार इत्याशंक्याह अनात्मेति आत्मशब्दार्थमाह [illegible]

मात्वेन जगतो हेयत्वं तच्छ्रवणेन पराङ्मुखत्वे वैराग्यमपि किमर्थमित्याशंक्याह नहीति अविरक्तो [illegible] अधिका [illegible]

दित्याशंक्याह बाह्येति अनात्मप्रवणमप्यात्मानं प्रत्यापयितुमात्मनः सर्वात्मकत्वात्कुतो विरोध इत्याशंक्याह [illegible]

[illegible] विद्याविषयत्वेन प्रस्तुतं साध्यसाधनलक्षणं व्याकृतं जगन्नामरूपात्मकं [illegible] फलं [illegible]

[illegible] व्याकृतस्य शब्दवाच्यत्वस्य बीजवत् सर्वमेतत्त्रयं किं तत्त्रयमित्यपेक्षायां नामरूपं कर्मेत्येतन्नामैतन्नाम [illegible]

[illegible] तस्मात्स्थिरजयेनैषैवमर्थं [illegible] नह्यसारत्वमतो व्याकृतविषयः [illegible] लोकमहं [illegible]

[illegible] बुद्धिः प्रवर्तते बाह्यप्रसंगात्मप्रवृत्तोर्विरोधात् तथा च काठके पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति [illegible]

नांतरात्मन् कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्यादि कथं पुनरस्य [illegible]

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठंति ॥

फलात्मनः संसारस्य नामरूपकर्मात्मकत्वेन पुनरात्मत्वमित्येतत्संभावयितुं शक्यत इत्यत्र उच्यते तेषां नाम्नां यद्योग [illegible]

तो वागिति शब्दसामान्यमुच्यते यः कश्चिच्छब्दो वागेव सेत्यतो वागित्येतदस्य शब्दस्य यो [illegible] सामान्यमात्रमत [illegible]

मविशेषाणामुक्थं कारणमुपादानं सैंधवलवणकणानामिव सैंधवाचलः [illegible] तस्मात्तामसामान्य [illegible]

नामानि देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागान्युत्तिष्ठंति उत्पद्यंते प्रविभज्यंते लवणाचल इव लवणकणाः [illegible]

च कारणे [illegible] व्यतिरिक्तं तथा विशेषाणां च सामान्ये अंतर्भावः ॥ प्रसंगागतत्वमाह कश्चिदिति उपसंहारस्योपसंहा [illegible]

पि सर्वस्य जगतो नामादिमात्रत्वं प्रमाणाभावादयुक्तमिति शंकते कथमिति अनुमानेन संभावनां दर्शयति [illegible]

कार्यहेतुकमनुमानमाह तेषामिति वागित्येतदुक्थमिति संबंधः रंदि [illegible] वाक्यार्थमाह [illegible] संगृहीतम [illegible]

[illegible] कश्चेत्यादिना उक्थत्वमुपपादयितुमुत्तरवाक्यमित्याह तदाहेति कार्यकारणभावे [illegible] आह [illegible]

सर्वेनामविशेषास्तन्मात्रत्वात्तत्तोऽनभिव्यक्तं तेन कार्यत्वात् यद्यत्कार्यं तत्ततोऽनभिव्यक्तं [illegible]

अथातो व्रतमीमांसेति द्वंद्वं च वागादिव्रतमित्येकमेव व्रतं धार्यमिति मंत्रब्राह्मणाभ्यां निर्धारितं तस्मादित्यादिना तत्र तस्मादिति नहि
वागादयः प्राणवदपरिस्पंदविरहिणः स्थातुमर्हंतीत्यनेन प्राणव्रतमेवानुवर्तनीयमित्यर्थः एकमेवेति नियमे प्राणापान
योरुभयोर्व्रतत्वं हेतुमाह नहीति तदनुपरमे फलितमाह तस्मादिति ननु प्राणनादिव्यापारे जीवनात्मसंभवात्तस्यार्थिकत्वात्तदनुष्ठान
विधेयमित्याशंक्यैवकारलभ्यं नियमं दर्शयति हित्वेति नेत्यादिवाक्यस्याक्षरार्थं भुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह यद्यहमिति प्राणव्र

यस्मादेतदेवं व्रतं वागादिष्वप्रतिष्ठितानुगतं यदेतद्वायोश्च प्राणस्य च परिस्पंदात्मकत्वं सर्वैर्वैरनुवर्त्यमानं व्रतं तस्माद
ध्यात्मेऽप्येकमेव व्रतं चरेत् किं तत् प्राण्यात् प्राणनव्यापारं कुर्यात् अपान्याच्चापाननव्यापारं च नहि प्राणापानव्यापारस्य प्राण
नापाननलक्षणस्योपरमोऽस्ति तस्मात्तदेवैकं व्रतं चरेत् हित्वेन्द्रियान्तरव्यापारं नेन्मा मां पाप्मा मृत्युः श्रमरूपी आप्नु
यादित्यामुयान्नेच्छन् परिभवं पाप्महं तस्मान्नान्यत्कृतः स गृहीत एवाहं मृत्युनेति एवं व्रतं धारयेत् प्राणव्रतमिति

तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समा
पिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति २३ इति पंचमं ब्राह्मणं
प्राय: यदि कदाचिदु चरेत्प्रारभेत प्राणव्रतं समापिपयिषेत्समापयितुमिच्छेत् यदि ह्यस्मात् व्रतादुपरमेत् प्राणः कृ
भूतः स्यादेवाश्च तस्मात्समापयेदेव तेनेतेनानेन व्रतेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या सर्वभूतेषु वागादयोऽग्न्यादयश्चाहमस्मी
क एवाहं प्राण आत्मा सर्वपरिस्पंदकृदेवंनेनानेन व्रतधारणेनैतस्या एव प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भावमेकात्
मत्वं सलोकतां समानलोकतां चैकस्थानत्वं विज्ञानमात्रापेक्षमेतज्जयति प्राप्नोतीति २३ इति पंचमं ब्राह्मणं ॥ ०

स्यात्तदनुष्ठानमाशंक्य सर्वेन्द्रियव्यापारनिवृत्तिरूपं संन्यासमाचरणमनुवर्त्यमित्याह यदीति विपक्षे दोषमाह
दिहीति प्राणादिपरिभवपरिहारार्थं नियमं निगमयति तस्मादिति विद्याफलं वक्तुं भूमिकां करोति तेनेति व्रतमेव वि
शिनष्टि प्राणोऽस्मीति प्रतिपत्तिमेव प्रकटयति सर्वभूतेष्विति संप्रति विद्याफलं कथयन्नेव मिति कथमेकस्मिन्नेव वि
ने फलविकल्पः स्यादित्याशंक्य विज्ञानप्रकर्षापेक्षं सायुज्यं तन्निकर्षापेक्षं च सालोक्यमित्याह विज्ञानेति त्र्यु

ब्राह्मणार्थं दार्ढ्यार्थं मन्त्रमवतारयन्नाकर्णेत्यथेत्यादिना सूचोऽयं दन्तकुद्यकाले वायेः रुद्र इति मन्त्रवाणस्य [illegible]
नि सेव वाध्यात्मप्रबोधसमये च सुरात्मना प्राणाद्दु देनि पुरुषस्य तापसमये च तस्मिन्देवा काल [illegible] इति पत [illegible]
श्लोकस्यो नरा ह्र प्राणादित्यादि ब्राह्मणमवहितः श्लोकः पूर्णो न ज्ञापनार्थं प्रथमं वक्तव्येनं देवा इति [illegible]
मान्येन विशेषलक्षयित्वाह धृतवन्त इति स एवेति पर्मपरामर्शः तत्रैत सन्ति सप्तमी सम्पूर्णं मन्त्रमधिकरोति १ [illegible]

अथैतस्यैवार्थस्य प्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति यतश्च यस्मात् वायेः रुद्रे तुद्र इति सूर्यः अध्यात्मं च सुरात्मना प्र
णादेत्य च यत्र वायो प्राणे च गच्छ स परसंध्या समये तापसमये च पुरुषस्यान्ते देवाः धर्मं देवाः चक्रिरे धृतवन्तः वागादयो
अग्न्यादयश्च प्राणं तं वायुं तं च पुनर्विवापेस एव वाद्य दानीं स्तोऽपि भविष्यत्यपि काले अनुवर्तन्ते अनुवर्तिष्यन्ते च देवी
इत्यभिप्रायः तत्रैमम मन्त्रसंक्षेपतो व्याचष्टे ब्राह्मणं प्राणाद्वा एष उदेति प्राणे अस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं सत्यवाद इत्युक्त
स्यकोऽर्थ इत्युच्यते यद्वै एते अमुर्हि अमुष्मिन्काले वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं चाधिपन्नत् देवा [illegible]

अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्यः अस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणे अस्तमेति तं देवाश्च
क्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एते मुहि अधिपन्नत देवाश्चक्रिरे

वै स्तानुवर्तन्ते अनुवर्तिष्यन्ते च व्रतं तयोरभग्नमेव यत्तु वागादिव्रतं अग्न्यादिव्रतं च तद्भग्नमेव तेषामस्तमनकाले [illegible]
यथा वायो प्राणे च निर्मुक्तिः रत्नाद्यैतद्व्यत्र उक्तं यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वाग् अप्येति प्राणं मनः [illegible]
इं यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायन्त इत्यध्यात्मम् अथाधिदैवतं यदा वा अग्निरनुगच्छति वायुं तर्हि [illegible]
दित्यादयुद्धं तु हानि यदादित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ दिशः प्रतिष्ठिता वायोरेवाधि [illegible]

अंशोक्तिः उक्ताद्धस्य ब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्वकमुक्त्वा व्याचष्टेऽतसित्यादिना तैरभन्नद्देवैः [illegible]
यत्स्यार्थं वर्तमाय यत्ति पतितेत्युक्तं हे तु मम्भूरहस्यमात्रिसर्वविशरणाति अर्थति यथा अस्मिन् पुण्यः [illegible] अनुग [illegible]
मनीषेणन् वायुमनु नदी नरा वनस्मिन्काले उद्वात्यसमेति उदवासीद्स्तंगान स्पर्शः [illegible]

आध्यात्मिकं दर्शनमुक्त्वाऽधिदैविकं दर्शनं वक्तुमनन्तरं वाक्यमवतारयति नहिं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यादि किमर्थमि
त्याशङ्क्याह कस्येति वदिष्यामीत्यादानुक्रमाख्यानमिहापि द्रष्टव्यमित्याह आध्यात्मवदिति यथा देवतान्तं देवता व्र
तारम्भनिरुक्त्यादेवताविवक्षया द्वावधिदैवतमित्यर्थः ॥ यथैत्यादि आस्थाऽध्यात्ममिति वायुरपि मृत्युनाऽ

अथानन्तरमधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते । आ
म्नवन्मनं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता य
थादेवतमनुष्ठानोसौ आध्यात्मं वागादीनामेषां प्राणानां मध्यमः प्राणो मृत्युनानाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्या

अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा
एवमन्या देवता यथादैवतं स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति
ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥

न स्वनित्येन प्राणव्रतेनाभग्नव्रतो यथा एवमेतासामग्न्यादीनां देवतानां वायुरपि म्लोचन्ति स्वकर्मभ्य उप
रमन्ते यथाध्यात्मं वागाद्यो ऽन्या देवता अग्न्याद्या न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणोऽतः सैषाऽनस्तमिता देव
ता यद्वायुर्योयं वायुरेवमध्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा निर्धारितं व्रतं पश्चान्मनोत्रमन्त्रमिति

सर्वस्वकर्मणो न प्रच्यवितुमनित्येन वायुव्रतेनाभग्नव्रतत्वनिशेषः न देवसः पर्यन्तो मन्त्रो ब्राह्मणोक्तमर्थ
मुपसंहरत्येवमिति

संप्रतिविद्याफलमाह य एवमिति न देवस्य पुत्रपति यास्मिन्निति न पतीह्यस्य तान स्या वंशान्नात [illegible]
लमित्यन्ते पूर्वोक्तमेव स्फुटयति य एवमित्यादिना न केवलं विद्यायाः यथोक्तमेव फलं किं तु फलान्तरमप्यस्ति

यस्य वं प्राणात्मनां सर्वकरणानां वेत्ति प्राणाख्यो ह्यभियेपत्नं च तेन हूव दीनैर्विदुषा नास्य कुलम [illegible]
लौकिकाः यस्मिन्कुले स विद्वान्जातो भवति न तु कुलं विद्वज्जात्मैव प्रथितं भवति अमुष्य कुलमिति
यथा तापस्यादि य एवं यथोक्तं वेदवागादीनां प्राणरूपतां प्राणात्मानं वेदनस्येतत्फलं [illegible]

तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धते [illegible]
सानु शुष्यति हैवं तावन्तोऽग्निपतत्र इत्यध्यात्मं २२

कश्चिदु ह एवंविदा प्राणात्मदर्शिना स्पर्धते तेन प्रतिपक्षी भवति सोऽस्मिन्नेव शरीरे [illegible]
गच्छति अनुशुष्यति हैव शोषं गत्वैवान्ततोऽन्ततो म्रियते नेनैव सह सोऽनुपद्यन्ते म्रियत इत्येवमुक्तमध्यात्म [illegible]
त्मदर्शनमित्यध्यायोपसंहारः अधिदैवतप्रदर्शनार्थः २२

स आह किं वेत्ति प्राणविदा सह स्पर्धनकृतो दोष इति भावः इत्यध्यात्ममित्यस्य नयं स्वभावं [illegible] अधिदैवमिति [illegible]

प्रज्ञापनेप्राणोमृत्युग्रस्तत्वाभावेकार्यलिंगकमनुमानमस्तयति तेनेति प्रवर्तनेप्राणइतिसंबंधस्तत्र [illegible] प्राणासौ
वक्तव्यापिमित्यपेक्षायामाह नानीति नानार्थमनुसंधानस्य दारेषेव दर्शयति अथ मितिनसप्तस्वेषु नेकल्पितमाह [illegible]
नेति इतिशब्दव्याकरोति सर्वविनिष्क्रियेति अस्मदक्वागादीनांज्ञानानिमृत्योर्व्याकरणापनयोपाख्यानीति [illegible]

योयमध्यमः प्राणास्तेनेत्याख्याते प्यशनायादिवत्वकर्मणाप्रवर्तनेन नीतरणाय करणानितं नानुदधिरेशुन
तेनिमन अपंवैनो स्माकमध्येष्वेषुः प्रशाम्यन्तमो प्यधिकोयस्मात् संचरश्चासंचरश्च नव्यथनेः योनरिष्य
तिहनेदानीमस्यैवप्राणस्यसर्वेवयं रूपमस्तमप्राणमात्मत्वेनप्रतिपन्नोमहि एवंविनिष्क्रियस्तत्राणस्यैवसर्वे
रूपमभवन्प्राणरूपमेवात्मत्वेनप्रतिपन्नाः प्राणात्मत्वमेवदधिरे स्मद्रूतानिनमृत्योर्व्याकरणापयोपाख्यानीति

योयंमध्यमः प्राणास्ता . निश्चानुदधिरेयंवैनः श्रेष्ठोयः संचरंश्च संचरंश्च नव्यथनेयोनरिष्य
तिहंतास्यैवसर्वेरूपमसामेतिनएतस्यैवसर्वेरूपमभव पुस्तस्मादेतएतेनाख्यापनेप्राणाः [illegible]

यस्मात्प्राणेनरूपेणरूपवंती वागादिकरणानिचलनात्मनात्वेनचप्रकाशात्मना [illegible] प्राणात्प्रकृ
लनात्मकत्वोपपत्तिः चलनव्यापारपूर्वकाणएवहिसर्वेषांस्वव्यापारेषुलक्ष्यतेनस्मादेते [illegible]
एतेनप्राणाभिधानेनाख्यापनेअभिधीयते प्राणाइत्येवंगामगणमरणमगण [illegible]

दधिरेप्राणात्मत्वमेवेतिसंबंधः प्राणरूपत्वमुक्त्वाकरणानांतन्नामत्वमाह गस्मादिति यस्मादित्यस्य [illegible]
नित्यवहितेनसंबंधः प्राणरूपचलनात्मत्वमितिकुतोनिश्चीयतेतत्राह नहीति नहिकरणेषुप्रकः [illegible]
कत्वमेवनचलनात्मत्वमित्याशंक्याह चलनेति

वृ०भा० कथं वागादिषु करणेषु कर्मशब्दप्रवृत्तिरित्याशंक्याह कर्माणीति तदीयप्रवृत्तिरूपयोगदर्शनान्मृत्यु [illegible]
१४६ ज्ञानीति स्पर्द्धाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना यथाक्रमं स्वीयस्वीये व्यापारे मनुष्या [illegible]

कर्माणि सृष्टानीति कर्माण्यसृजत तान्यनेन सृष्टानि स्वान् वागादीनि करणानीत्यर्थः [illegible] पुनः [illegible]
मोऽयमनेन रेतेषामस्पर्द्धत स्पर्द्धां संघर्षं चक्रुः कथं वदिष्याम्येवाहमिति व्यापारादुद्वरतु परो नैव [illegible] मिति वाग्द-
ध्रे धृतवती व्यापारं विमतमसौ [illegible] आपादनुपरमं [illegible] सोऽयमात्मनो वीर्यमिति तथा द्र-
क्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि करणानि यथाकर्म यदीयं स्वकर्म [illegible]

द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्र-
मो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्धत्तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति
श्रोत्रमथेममेव नाप्नोत्

कर्माणि करणानि मृत्युर्मारकः श्रमः श्रमरूपी भूत्वा उपयेमे जग्राह स्वकर्मभ्यः प्रच्यावितवानित्यर्थः कथं तानि कर-
णानि स्वव्यापारे प्रवृत्तान्यासोऽश्रमरूपेणात्मानं दर्शितवान् आलोचनमपवरं धनं अवरोधं कृतवान् मृत्युः स्वकर्म-
भ्यः प्रच्यावितवानित्यर्थः तस्माद्द्यत्वेऽपि वदनेन स्वकर्मणि प्रवृत्ता वाक् श्राम्यत्येव श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता
स्वकर्मतः प्रच्यवते तथा श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव मुख्यं प्राणं नाप्नोत् यमिमं प्राणं मृत्युः श्रमरूपी वा-
गादीनि करणानीत्यर्थः प्रजापतेर्वागादिषु श्रमद्वारा स्वकर्मभ्यश्च्यावितवानित्यर्थः [illegible]
एव पतिं न प्राप्तवानिति वागादीनामप्रमत्तत्वनिर्द्धारणानन्तरमथ [illegible]

अथेत्यादिवाक्यस्य वक्तव्यशेषाभावादानर्थक्यमाशंक्य ब्रह्मोपासनानुवादेन तदंगज्ञानविधानार्थं पुनरेवाक्य
मित्यानर्थक्यं परिहरन्ति तदनन्तरमित्यादिना ब्रह्मविषयश्रवणानुष्ठेयं कर्मोच्यते जिज्ञासायाः सत्यमनः शब्दार्थः उपासनो॥

अयं तेष्वेव एव समाः सर्वे नित्यादित्यविशेषेणावाङ्मनः प्राणानामुपास्यत्वमुक्तं नामत्वमगतो विशेषः उक्तः किमे
वमेव प्रतिपत्तव्यं किं वा विचार्यमाणे कश्चिद्विशेषो ज्ञानमुपासनं प्रति प्रतिपत्तुं शक्यत इत्यतो यानन्तरं ज्ञानस्य तु

अथा॥ नोन्नतमीमांसा प्रजापतिर्हृदयं कर्मणि तदाहुर्जेतानि हृदयं सत्यं नाम्नेत्याद्युक्तं
दिष्यामेवाहमिति वाग्दधे॥

पासनस्य मीमांसा उपासनकर्म विचारणेत्यर्थः एषां प्राणानां कस्य कर्मेणात्मत्वेन धारयितव्यमिति मीमांसा
॥ प्रवर्तते तत्र प्रजापतिर्हृदयशब्दः किलार्थः प्रजापतिः किल प्रजाः सृष्ट्वा कर्मणि करणानि वाग्दीनि

त्यानेन पञ्चमथ शब्दार्थं कथयति अनन्तरमिति विचारणमेव स्फोरयति एषामिति प्रवृत्तायां मीमांसायां प्रा
णत्वनम भंग्यत्वेन धारणीयमिति निर्धारणार्थमाख्यायिकां प्रणयति तत्रेत्यादिना एमहम एम हम

सर्वभूतात्मत्वेन दोषयोगात् प्राजापत्यपदमनादेयमित्यत आह नैवेति। नन्वेवं सर्वप्राणिसुखदुःखैरस्य
स्यादुःखसंबन्धो भवतीति चेत्तत्राह सर्वात्मके विदुषि एकैकभूतनिष्ठदोषयोगो नास्तीत्यत आह नैवेति न देवमेवंपदं प्रति किंचिन्मोहि
अपरिछिन्नधीत्वेपि सर्वात्मके विदुषि सर्वभूतानां भावाभावादुःखादियोगः स्यादेवेत्याशंक्य जठरकुहरविपदि तन्नि मिरोधे
स्वात्मकमसंसर्गवत्त्वमुक्तमपि सम्भवान्नेव मिस्याभिप्रेत्याह मरणादि नोपपद्यते विदुषो दुःखमिति पूर्वेण संबंधः इत्यादि दर्शयति

अथेरमाशंक्यते सर्वप्राणिनामात्माभवतीत्युक्तं तस्य तस्य सर्वप्राणिकार्यक रणात्मत्वे सर्वप्राणिसुखदुःखैः सं
बध्यते नित्वः परिछिन्नबुद्धित्वात्परिछिन्नात्मबुद्धीनामाक्रोशादौ दुःखसंबन्धो दृष्टोऽनेनाहमाक्रुष्ट इत्यस्मात्
सर्वात्मनोऽयमाक्रुष्टः पश्चादाक्रोशनिमित्तात्मत्वबुद्धिविशेषाभावान्न तन्निमित्तं दुःखमुपपद्यते मरणदुःखवत्
च निमित्ताभावात् यथा हि कस्मिंश्चिन्मृते कस्यचित् दुःखमुत्पद्यते मम पुत्रो भ्रातेति पुत्रादिनिमित्तं तन्निमित्ताभा
वे तन्मरणदर्शिनोऽपि नैव दुःखमुपजायते तथेश्वरस्याप्यपरिछिन्नात्मनो ममत्वादिदुःखनिमित्ताभावात्

यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति॥

दोषाभावान्नैव दुःखमुपजायते तदेतदुच्यते यदु यत्किंचेमाः प्रजाः शोचन्ति अमैवाहैव प्रजाभिः सह शोकादिनिमि
त्तं दुःखं संयुक्तं भवत्यासां प्रजानां परिछिन्नबुद्धिजनितत्वात् सर्वात्मनस्तु केन सह किं संयुक्तं भवेत् वियुक्तं वा अमु
तु प्राजापत्ये पदे वर्तमानं पुण्यमेव शुभमेव फलमभिप्रेतं पुण्यमिति निरतिशयं हि तेन पुण्यं कृतं तेन तत्फलमे
व गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति पापफलस्यावसराभावात् पापफलं दुःखं न गच्छतीत्यर्थः एतदेव

यथोक्तमर्थं सह लाघवाभिमानवता तेन दुःखादियोगवद्दुःखं सर्वात्मनः स्वाशभूतानां सर्वभूतानाभिमानित्वात् दुःखा
दि संसर्गः स्यादित्याशंक्याध्यात्मिकमाह तथेति ममत्वं नादित्यादि परेणाहंताग्रहणात् देवदुःखनिमित्ता
मादिशब्देनाग्न्यादि रुक्तः उक्तेऽर्थे अनिमेव नार्थव्याख्येन तदेतदिति शुभमेव गच्छतीति संबंधः फलरूपेण
धर्मस्य संबंधः स्यादित्याशंक्याह फलमिति उक्तमेव व्यनक्ति निरतिशयमिति

वाचिदर्शितन्यायमनस्यतिदिशतितथेति यन्मनःस्वभावनिर्मलत्वेन दैवमिस्फन्नन दैवविज्ञानहिपेनेति अमाविनिति
हुदुक्तिः येनमनसाविद्वान्नशोचत्यपिमहेत्वभावात्दैवमितिपूर्वेणसंबंधः मनस्फजन्यायप्राणोनिदिशति तथेति

आदित्यश्चेनमादित्याद्दैवंमनआविशति तद्वैदैवंमनःस्वभावनिर्मलत्वाद्येनमनसाअसौआनंदीभवति
सुखीवभवत्यथोअपिनशोचतिशोकनिमित्तासंयोगात् १७ तथाअद्भ्यश्चैनंचंद्रमसश्चदैवःप्राणआविशति
सदैवःप्राणःकिंलक्षणःसंचरंश्चासंचरंश्चायस्मात्प्राणिभेदेष्वसंचरन् समष्टिव्यष्टिरूपेणाथवासंचरन्नुजंगमेष्वसंचर
न्स्थावरेषुनव्यथतेनदुःखनिमित्तेनभयेनयुज्यतेअथोअपिनरिष्यतिन विनश्यतिनहिंसामापद्यतेसयोए

दिवश्चैनमादित्याद्दैवंमनआविशति दैवंमनोयेनानंद्येवभवत्यथोनशोचति१९अद्भ्यश्चैनंचंद्रमसः
श्चदैवःप्राणआविशतिसवैदैवःप्राणोयःसंचरंश्चासंचरंश्चनव्यथतेऽथोनरिष्यति सएवंवित्सर्वे
षांभूतानामात्माभवतियथैषादेवतैवंसयथैतांदेवतांसर्वाणिभूतान्यवंत्येवंहैवंविदंसर्वाणिभूतान्यवंति

योकमेवंवेतिअन्वानमर्शनंससर्वेषांभूतानामात्माभवतिसर्वेषांभूतानांप्राणोभवतिसर्वेषांभूतानांमनोभव
तिसर्वेषांभूतानांवाक्भवतीसोवसर्वभूतात्मतयासर्वज्ञोभवतीत्यर्थः सर्वज्ञत्वमुक्तवेदपूर्वसिद्धोहिरण्यगर्भदेवतारू
पमेवतास्यास्यसर्वज्ञत्वेबाह्यविस्मृतिद्यातःकिंचसर्वतिदृष्टांतनिर्देशोयथाएतांहिरण्यगर्भदेवतामिज्यादिभिः सर्वा
णिभूतानिअवंतिपालयंतिपूजयंतिएवंहैवंविदंसर्वाणिभूतान्यवंतीज्यादिलक्षणांपूजांसततंप्रयुंजतइत्यर्थः

मेवंदेवंप्राणंमनश्चपूर्वैकंप्रकुर्वंतिसर्वाणीति सर्वंचिदिति यावत्पृष्टेमयरतिविदिरवल:भ:थं नकेवलंपथोक्तमे
विद्याफलंकिंतुफलांतरमप्यस्तीत्याहविकेति

पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यावष्टंभेन पक्षद्वयं प्रतिक्षिप्यत इत्यागमामाचष्टे पृथिव्या इति एनमिति
तिएनमिति कथं पुनः सूत्रात्मभूता वागुपासकमाविश तिनत्वाह सर्वेषां हीति नहि तत्र

पृथिव्यै पृथिव्याश्चैनमग्नेश्च दैवी आधिदैवात्मिका वागेनं कृत्स्नं सर्वमेवाविशति सर्वेषां हि वागु
पादानभूता दैवी वाक् पृथिव्यग्निलक्षणा साध्यात्मिकासंगादिदोषैर्निरुद्धा विदुषस्तद्दोषापगमे
आवरणभंगे उदकप्रदीपप्रकाशवत्व्याप्नोति तदेतदुच्यते पृथिव्या अग्नेश्चैनं दैवी वागाविशति

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति १८

तीति सा वै दैवी वागनृतादिदोषरहिता शुद्धा ययावाचा दैव्या यद्यदेवात्मने परस्मै वा वदति
त्याऽप्रतिबद्धास्य वाग्भवतीत्यर्थः १८

प्रैव वाग्नितिविदुषि विशेषो नास्तीत्याशंक्याह सा हीति दैव्यां वाचि दोषविगम
निविहता स्वरूपं संक्षिपति अमोघेति

कथं सात्मत्वं निराकरोतीत्याशंकायां श्रुतिविशिनष्टि कृतेति अन्नात्मोपासितुस्तदात्मिवत्त्वस्येति [illegible]
तदाप्तेरेवमुक्तित्वमित्याशंक्याह नवेति तथापि कथं पशोः कर्मफलं मोक्षो न भवतीत्यत्राह देवेति [illegible]
कर्मजन्यत्वे हेतुमाह पुनःपुनरिति तत्प्राप्तेरमुक्तित्वे हेत्वन्तरमाह यद्वेदेति कार्यकरणकदम्बस्य [illegible]

कर्मसंप्रत्तिकस्य पुत्रिणः कर्मिणोऽन्नात्मविद्याविदः फलप्रदर्शनायप्रवृत्ता नवेदमेवफलं मोक्षः [illegible]
निशंक्यवक्तुं अन्नसंबंधात्मोधात्मपः कार्यत्वात्सात्मनां पुनःपुनर्जननपतनदर्शनात् यद्वेदन्नम् [illegible]
येन हेतिवस्यपस्त्रवणात् शरीरं ज्योतीरूपमिति चकार्यकारणात्वोपपत्तेः अथवाऽहमिति वनाम [illegible]
मात्मकत्वेनोपसंहारान्नवेदमेव साधनत्रयसंहतमलकस्य चित्मोक्षार्थकस्यचित् अन्नात्मफलम् [illegible]
स्मादेवचावयादवगतं शक्यं पुत्रादिसाधनानामन्नात्मफलप्रदर्शनेनेवोपक्षीणत्वात् [illegible]

नमुक्तिरित्याह शरीरमिति अविद्यानदुष्टत्वेनास्यात्मकत्वेनोपसंहारात्तदात्मनस्त्वभावोऽवधारणार्थं मुक्तिः
रितिमुक्त्यन्तरमाह अथमिति नन्वविरक्तस्यात्मस्मरत्वाप्तिः फलमपि कर्मादिविरक्तस्यविदुषो मुक्तिफलमिति
अवस्थितिनेत्याह नवेदमिति नहि पृथिव्येवेत्यादिवाक्यस्यैकस्य सहजत्व अनेकार्थत्वासंभवात्मेहितयावाक्यमिति
न्यायादित्यर्थः

२०भा० आवेशप्रकारखुमुत्सापामुत्तरवाक्यप्रवृत्तिं प्रतिजानीते कथमित्यादिना एषनित्येत्यादिवाक्यस्याप्यनुपपत्त्यानु
१८३ वादपूर्वकमुच्छापयतित्यवमिति अत्रेति वैदिकान्तिद्वारपितुं सममीबहुवदनशीलत्वे हेतुः अस्तु केतिमोक्षसाधनामृ
णापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां वदन्तीति शेषः मीमांसकपक्षप्रकरणश्रुतिविरोधेन दूषयन्तितेषामिति कथमित्यादिनाश्रु
तेरादिमध्यावसानालोचनया पुत्रादेः संसारफलत्वावगमान्मुक्तिफलत्वेसाहङ्कारेत्यादिना पुत्रादीनां दैविककार्यत्वे
वान्वेकामः स्तिमध्यसंग्रहः पञ्चमृणापाकरणश्रुतिभ्यां पुत्रादेर्मुक्तिफलत्वेनेतत्वाहनस्मादिति पुत्रादेः आनसंसार

ध्यमितिवक्ष्यति एषनित्येत्येनमित्यादि एवं पुत्रकर्मापरविद्यानां मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाध्यत्वं
प्रदर्शिताश्रुत्यात्वयमेवाः तत्केचिद्विद्वावदूकाः अस्तु तद्विशेषार्थी नभिज्ञाः सन्तः पुत्रादिसाधनानां मोक्षार्थ
तां वदन्ति तेषां मुखापिधानं अस्येदं तत्र जायामे स्यादिपा दुकाम्यं चकर्मस्त्युपक्रमेण पुत्रादीनां संसारार्थविशेष
विनियोगोपसंहारेण च तस्मात् एष आत्मविद्वन् विषयानपरमात्मविद्याविषयेतिसिद्धं [illegible] किं
प्रजयाकरिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः इति केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयोऽपि पितृलोकदेवलोका
आरमितेव तस्मात्पुत्रकर्मापरविद्याभिः समुच्चित्यानुष्ठिताभिः क्रमेणते भ्योलोकेभ्यो व्यावृत्तः परमात्म
विज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परंपरया मोक्षार्थान्येव पुत्रादिसाधनानीच्छन्तीति तेषां मतमपि मुखापिधानतो
येयमेवश्रुतिरुत्तरा॥

फलत्वं पराग्रहणं न छन्दः श्रुतिशब्दः स्मृतेरुपलक्षणार्थः श्रुतिस्मृत्योर्विरक्तविषयत्वेन व्यवस्थेयमनुकूलमिति
वक्ष्यतीति तेति मीमांसकपक्षं निराकृत्य मतंतृप्रपञ्चपक्षमुत्थापयति केचित्तिति मनुष्यलोकजयस्तात्पर्यार्थ इति
यथेत्यपेरर्थः पुत्रादिसाधनाधीनत्वपालोकत्वप्याख्यातवपिकथं मोक्षः संपद्यतेनहि पुत्रादीनां मुक्तिः साधना
नि [illegible] विरक्तत्वविशेषादित्याशंक्याह तस्मादिति एषनित्येत्याद्यानन्तरश्रुतिरेव मीमांसकमतं [illegible]
पंचमपिनिराकरोतीति दूषयतितेषामिति

सयदिसादिवाक्यमंत्रापेक्षाकरोत्ययोऽदिना अकृतमकृतादिति छेदः तस्मादिति प्रतीकमादाय व्याकरोति तु
स्योनेति तदेवप्रपंचयतीजदिति पुत्रमेवाशिष्टं निगमयति सपितेति पुत्रेणैतल्लोकं जयमुपसंहरन्नेनमिति पष्ठीतः

अथेदानीं पुत्रनिर्वचनमाह सपुत्रोयदि कदाचिदनेनपित्रा अक्ष्णयाक्रियाकोणछिद्रतोः तदकृतं भवति
कर्तव्यं तस्मात्कृतंमनारूपात्पित्राः कृतात्सर्वस्माल्लोकप्राप्तिप्रतिबंधरूपात्पुत्रो मुंचति मोचयतिः
तत्सर्वंस्वयमनुतिष्ठन्पूरयित्वा तस्मात्पूरणेन त्रायते स पितरं यस्मात्तस्मात्पुत्रो नामेदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वं
यत् पितुश्छिद्रं पूरयित्वा त्रायते सपितैवंविधेन पुत्रेण मृतोऽपि सन्नमृतोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठ

सयद्यनेनकिंचिदक्ष्णयाकृतंभवतितस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रोमुंचतितस्मात्पुत्रोनामस
पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेतेदैवाः प्राणाअमृताआविशंति १७

सोऽयमतोऽपि ता पुत्रेणेमं मनुष्यलोकं जयति न तथा विद्याकर्मभ्यां देवलोकं पितृलोकंवा स्वरूपला
भसत्तामात्रेण नहि विद्याकर्मणोः स्वरूपलाभव्यतिरेकेण पुत्रसद्भावापाणं तदपेक्षया लोकजय हे
तुत्वं प्रतिपद्यते अथैवं कृतसंप्रत्तिकं पितरमेते वागादयः प्राणा दैवा हैरण्यगर्भा अमृता अमरणधर्मा
णः आविशंति ॥१७॥

पुत्राद्विद्याकर्मणोः विशेषमाह तत्र यदि कथं तर्हि ताभ्यां पितातौ जयति तत्राह स्वरूपेति तदेवस्फुटयति
तर्हीति अनुशिष्टपुत्रेणैतल्लोकजयितं पितरमधिकृत्याथैनमित्यादि वाक्यं व्याकरोति अथेति
त प्रकरणाविच्छेदार्थोऽथशब्दः

सा

पुत्रानुशासनस्य फलवत्त्वमाह यस्मादिना कृतसंप्रत्तिकः सन्पिता किं करोतीत्यपेक्षायामाह स पितेति [illegible]

न हि विशिष्टस्य केवलस्य वा बिलेमपवन् प्रवेशः संभवत्यत आह [illegible] हेतुमिति [illegible]

अपि कुतोर्थान्तरस्यापि तु पुत्रे प्रवेशधीरित्याशंक्याह वागिति तद्धिं वित्तमेव स्फोरयति अहमिति [illegible]

तस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरं अस्माल्लोकात्कर्तव्यतावंधनवत्तो मोचयिष्यतीति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं लो

काहितं पितुराहुर्ब्राह्मणाः अत एव ह्येनं पुत्रमनुशासति लोक्योयं नः स्यादिति पितरः स यदैवंविदस्माल्लो

केप्रैति अथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति अथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति पुत्र

माविशति पुत्रस्यामोत्स्य आत्मपरिच्छेदहेतवपगमात्पितृ वाङ्मनः प्राणाः स्वेनाधिदैविकेन रूपेण [illegible]

तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह

पुत्रमाविशति

ह्यात्मनाभिन्ना घटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वमाविशन्तीति तैः प्राणैः सह हि पिता प्याविशति वाङ्मनः प्राणात्मभावेन [illegible]

तात्पितुरहमस्मीत्यनन्तावाङ्मनः प्राणा अध्यात्मादिभेदविनाशे स्वेदं भावित्वेहि पिता [illegible]

तेन पितृभवतीति फलमुक्तमेभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति सर्वेषां ह्यसावात्मा भवति पुनः [illegible]

स पितुरेवमनुशिष्टः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्तते पुत्ररूपेणैवेत्यमृतो [illegible]

रेसोस्यायमितरआत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयत इति॥ तस्मादिति पुत्रविशेषणस्यापि [illegible]

मित्याशंक्याह सर्वेषां हीति मृतस्य पितुरितोल्लोकाद्व्यावृत्तस्य कथं पथा तरूपत्वमित्याशंक्याहेति [illegible]

त्ररूपेणात्र स्थितिमेव विभजतैवेति मृतोपि पितानुशिष्टपुत्रात्मना वर्ततेनास्माद्लोकं [illegible]

नपरत्रेति भावः उक्तेर्थे ऐतरेयश्रुतिं संवादयति तथाचेति षष्ठी प्रथमा [illegible]

तं लोकं स्वस्य व्याख्यानं यैर्यैः केचेत्यादिमंत्रपदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह तेन इति किमिति त्वत्कर्तृकमध्ययनादि सं
पि समर्थं तेन त्वयैव विना नानुष्ठीयते तेन त्वाहेत ऊर्ध्वमिति कर्तव्यतैव बंधनं तं हूषयः क्रतुः संकल्पस्तस्मादिति यावत्

यैर्यैः केच लोकामपाजेतव्याः संतो जिता अजिताश्च तेषां सर्वेषां लोकः स्येत स्मिन्नदएकता इति ऊर्ध्वं तं लो
कं त्वया जेतव्य आत्मन ऊर्ध्वं मया अध्ययनयज्ञलोकजयकर्तव्यः क्रतुः संकल्पस्त्वयि समर्पितः इत्यनुमतो इति
कर्तव्यता बंधन विषया क्रतोः सर्वसर्वं तथैव प्रतिपन्नवान् पुत्रोनुशिष्टत्वात् नेमं पितुरभिप्रायमन्वानाः

यैर्यैः केच लोकास्तेषां पूं सर्वेषां लोकस्येकनैतावद्वा इदं पूं सर्वमेतन्मास त्वं पुंसन्नयाभिततो भुनजादिति

इयन्ति एतावदेतत् परिमाणं वै इदं सर्वं यद्गृहिणा कर्तव्यं यदुत वेदा अध्येतव्याः यज्ञाः यष्टव्या लोका जेतव्या
एतत्सर्वं सन्नयं सर्वं हीमं भारं मदधीनं मत्तो पच्छिद्यात्मनि निधायेतोस्माल्लोकान्मामा अभुनजत् इति
नीतिलुङर्थे लङ् छांदसि कालनियमाभावात्

स पुत्रस्यादेशात्मयं माह सर्वेति तत्रेति यथोक्तानुशासनोक्तिः एतत्सर्वमित्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे
ति अनद्यतनभूतार्थे विहितस्य लङो भविष्य दर्थत्वं कथमित्याशंक्याह छंदसीति

यथोक्तेर्वोढा पुत्रस्य लोकहेतुत्वज्ञापनार्थं संप्रत्तिवाक्यमित्याह । न इति अथातः इति पदद्वयं व्याख्यायां संप्रत्ति [illegible]
रिति किमिदं संप्रदानं नामेत्याह संप्रत्तिरितीति न देवकर्मविषयं पत्नीपुत्रे हीति अनेन प्रकारेणेति वक्ष्यमाणप्रकारोक्तिः
अरिष्टादित्यादिपदेन दुःस्वप्नादिसंग्रहः प्रत्याहवाक्यत्रयमिति संबंधः पुत्रस्याह ब्रह्मेत्यादिप्रतिवचने हेतुमाह [illegible]

अनन्तरोक्तव्याप्तिस्यानन्तरमारभ्यते संप्रत्तिः संप्रदानं संप्रत्तिरिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं पुत्रे हि स्वात्म
व्यापारसंप्रदानं करोत्यनेन प्रकारेण पितानेन संप्रत्तिसंज्ञकमिदं कर्म तत्कस्मिन्काले कर्तव्यमित्याह सपि
ता यदा यस्मिन्काले प्रैष्यन्मरिष्यामीत्यरिष्टादिदर्शनेन मन्यते । अथ तदा पुत्रमाह पाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लो
क इति स एवमुक्तः पुत्रः प्रत्याह सह पूर्वमेवानुशिष्टो जानाति मयैतत्कर्तव्यमिति तेनाह ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लो

अथातः संप्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञो
हं लोक इति यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ॥

क इति एतद्वाक्यत्रयमेतस्यार्थो निगूढ इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्तते यद्वै किंच यत्किंचावशिष्ट
मनूक्तमधीतमनधीतं च तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन्पद एकत्वमेकता योऽध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीदे
तावन्तं कालं वेदविषयः स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्त्वित्यर्थः तथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मया अ
ष्ठिताश्चानुष्ठिताश्च तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन्पद एकत्वं मत्कर्तृका यज्ञा य आसंस्त इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञ
स्त्वत्कर्तृका भवन्त्वित्यर्थः

ति यथा कार्यं यदध्ययनादि तद्देवावशिष्टं तथा कार्यमिति पुत्रस्य प्रागनु । शिष्टिज्ञाभावे प्रतिवचनानुपपत्तिरि
त्यर्थः यद्वै किंचेत्यादि व्याख्याना पुत्रानुमन्त्रणवाक्योरर्थभेदाभावात्पुनरुक्तिरित्याशंक्याह [illegible] यद्वै किंचे
त्यादि वाक्ये वाक्यार्थमाह योऽध्ययनेति त्वं ब्रह्मेति वाक्यवत् त्वं यज्ञ इति वाक्यमपि [illegible] आत्मानुमित्याह [illegible]
तथेति ब्राह्मणार्थं स्पष्टयति मत्कर्तृका इति

पूर्ववाक्यांश्यमेवकारमुत्तरवाक्ययोरनुषज्य मुपेत्य वाक्यद्वयं व्याचष्टे कर्मणेत्यादिना सर्वत्र तत्र पक्ष
रवमुत्कर्षं विद्यायां दर्शयति देवलोक इति कृत्स्नमनुवदन्नेव ... पुत्रादि युक्तायाविद्ययोरपि सह तत्र फलविशेष
विनियोगो ... स्याशंक्याह आयातीति न पृथक् पुत्रकर्मभ्यामिति शेषः न पृथक् साधनं कर्मणः सकाशा...

[कर्]मणा अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया विद्यया देवलोको
न पुत्रेण नापि कर्मणा देवलोको वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्यतमस्तस्मात्तत्साधनत्वात् विद्यां प्रशं-
सन्ति एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याख्यानि त्रीणि साधनानि जायानुपुत्र

कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति १६

कर्मार्थत्वान्न पृथक् साधनमिति पृथग्ग्रहितात्किं वक्तव्यं कर्मसाधनत्वान्न पृथक् साधनं विद्याकर्मणोर्लो-
कजयहेतुत्वं तत्प्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धं पुत्रस्य तु क्रियात्मकत्वात्केन प्रकारेण लोकजय-
हेतुत्वमिति तज्ज्ञापने १६

इत्युक्तं भवत्येवं साधनत्रयनियमस्तथापि विद्याकर्मणी हित्वा समनन्तरग्रन्थेन किमिति पुत्रनिरूपणमित्याशंक्या-
ह विद्याकर्मणोरिति

बृ०भा० साधनोत्थेयं च फलमुक्तं तपोमित्थोबहुत्वात् प्राजापत्यं च फलं प्रागेव प्रदर्शितं नन्वितिं मुत्र य्युदेनेत्यारभ्य
१५० मात्मेनन प्रतीतावपि इदमसंमिति विशेषोनोक्ति विनेत्यतनन्तरं वार्थमुत्तरग्रन्थ इत्याह नन्वेति इदं चेदंमम
मार्थः नियमोनावगत इति संबंधः उपन्यासः प्रारंभः वा वशब्दस्यावधारणार्थत्वमर्थवित्प्रोणोति एवेति

अनंतरवजायादिवित्तपरिवारस्यानीयमित्युक्तं तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानांलोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं
मात्मेनावगतंनपुत्रादीनांलोकप्राप्तिफलप्रतिविशेषसंबंधनियमः सोयंपुत्रादीनांसाधनत्वनामसंबंध
विशेषसंबंधो वक्तव्य इत्यनंतरकंडिका प्रणीयते अथेति वाक्योपन्यासार्थः त्रयो वा वेत्यवधारणा

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रे
णैव जय्यो नान्येन कर्मणा

र्थः त्रय एव शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोका न न्यूना नाधिका वा केत इति उच्यते मनुष्यलोकः पितृलोको
देवलोक इति तेषां सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जय्यो जेतव्यः साध्यो यथा च पुत्रेण जेतव्य
स्तथा रक्तव्यं स्यामो नान्येन कर्मणा विद्यया वेति वाक्यशेषः

देवलोकत्रयं प्रकृत्य हूरास्फोरयति केनइत्यादिना जयोनामपुत्रेणमनुष्यलोकस्याति कर्मइति कोऽतिनन अ
त्याहसाध्य इतिपुत्रेणास्य साध्यत्वमसिद्धमित्याशंक्याह यथाचेति द्विविधोहिमनुष्यलोकजयः कर्त्रक्लो
मुक्तानभोगस्त्वत्त्राद्यमाश्रित्याय योगत्वम्च्छेदमेवकारार्थं दर्शयति नान्येनेति द्वितीयेत्यर्थोऽयमपृथिवी
दर्थेज्योतिषेमंलोकं जयनीतिसाधनांतरेणापि मनुष्यलोकजयश्रुतेरिति भावः एममगन

अपितृककलासस्येति कुतो विशेषोक्तिरित्याशंक्याह कृकलासो हीति कुतस्तस्य पापात्मत्वं तत्राह दृष्टोपीति वि
शेषनिषेधस्य शेषानुज्ञापरत्वात् विरोधः सामान्यशास्त्रेणेत्याशंकतेनन्विति तीर्थशब्दः शास्त्रविहितप्र

कृकलासो हि पापात्मा तत्स्वभावेनैव हिंस्यत्वे प्राप्तोपि दृष्टोप्यमंगल इति कृकलाननुप्रतिषिद्धे च प्राणिहिं
सा न हिंस्यात्सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति वाढं प्रतिषिद्धा तथापि नामावास्यायां अमेत प्रतिप

अपितृककलासस्येतस्या एव देवताया अपचित्यै १४

सर्वार्थं च तत्र हिंसायाः कृकलासविषये वा किं तर्हि तस्याः सोमदेवतायाः अपचित्यै पूजार्थं २७ ॥

देशविषयः साधारण्येन सर्वत्र निषिद्धापि हिंसा विशेषतो मावास्यायां निषिद्धा मा भूत् सोमदेवतापूजार्थं त
तः शेषानुज्ञाभावान्न सामान्योक्तिविरोधोस्तीति परिहरति वाढमिति एमएमएमएमएमएमएमएम

बृ॰भा॰ अवशिष्टाममावास्यानिविष्टां कलां प्रपंचयन् द्वितीयकलो सोयमिति शुक्लप्रतिपदि दृश्यते इति स प्रजापतिरिति प्राणि- टी॰अ॰
१३८ जातमेव विशिनष्टि यदत्पदति स्थावरं जंगमं चेत्यर्थः औषध्यात्मनेत्युपलक्षणं जलात्मनेत्यपि द्रष्टव्यं फलम्
तेन प्रजापतेः पाकत्वं वक्तुमुपक्रान्तं तद्व्यापितो किमित्याशंक्याह एवमिति न हि तत्पाकत्वमन्तरेण दिनेन कलानां

स प्रजापतिः कालात्मा अमावास्यां रात्रिं रात्रौ या अवस्थिता ध्रुवा कला ता एतया षोडश्या कलया सर्वमि-
दं प्राणभृत्प्राणिजातमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत्सर्वमेवौषध्यात्मना सर्वं व्याप्यामा-
वास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तः एवं पाकात्मकोऽसौ प्रजाप-
तिः दिवादिसोमनः पितापृथिव्यग्नीवाक् आपो मातातनयोश्च प्राणः प्रजायां च प्रसिद्धा यमः कला-
ति तमेव वा पक्षपथमित्याहिताग्नेः आसां च कालावयवानां जगत्परिणामहेतुत्वं कर्मण एव भवति प्रजा-

सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादे-
तां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिंद्यात्

पतिः जायते ऽस्मात् प्रजापतेः प्रागेव विजातीयकस्मात् कर्तुर्वीर्येति एतयानुरूपं एवं पाकस्य कर्मणः फलभूतः संव-
त्सरात्मानुविधायि हि कार्यमिति लोके प्रसिद्धमिति यस्मादेष च ध्रुवां रात्रिं सर्वं प्राणिजातमनुप्रविष्टो ध्रुवया क-
लया वर्तते तस्मादेतां रेमावास्यां रात्रिं प्राणभृतः प्राणिनः प्राणं न विच्छिंद्यात् प्राणिनं न प्रमापयेदित्येतत् ॥

विरत्र हिंसात्वे हेतुमाह पक्षयोरिति पाकत्वनिर्देशेन लब्धमर्थमाह एवमेष इति संप्रति प्रकृतस्य प्रजापतेः पञ्च-
माननुसारित्वं दर्शयति जायते भवति प्रजापतेः कं रीत्या पाकत्वं न यथा पिकं यथा पाककर्मफलत्वं तदाह एवं एव
राणि पाककर्मफलत्वं प्रजापतेरुक्त्वा प्रासंगिकमर्थमाह यस्मादिति एतमेतमेतमेतमेतमेतमेतम् १३६

तेषां तत्फलत्वे प्रमाणाभावमाशंक्याशंकते नन्विति प्रत्युक्तं व्याख्यानं सत्यमयमर्थः कः पुनर्लिंगकमनुमानं प्रमाणमित्याह यस्मात्कर्मणः फलं लिंगं दृश्यते तस्मात्तत्कारणमपि तत्तद्भिन्नं दृष्टमिति षः
होमान्तराणि अनुमानमेवमस्तु तर्हि पितृमन्त्रेषु पांक्तत्वावगतिर्दर्शयति यस्मादिति तस्मात्तत्कारणमपि ताः पृथिव्यादिषु संगृहीतमपि षः उक्तं हेत्वर्थं कुर्वन्
कथं पुनस्तत्र पांक्तत्वं श्रुत्या दर्शितं वाच्यमित्याह किन्त्विति आत्मा जायाप्रजेति त्रयं संगृहीतमपि षः

ननु कथं पुनः पांक्तस्य कर्मणः फलमेतानीत्युच्यते यस्मात्ते पितृविषयेषु पांक्तत्वावगम इत्याह विनाकर्मणोऽपि तत्सम्भवः
तत्र पृथिव्यादीनामन्तरिक्षादिरूपत्वेऽपि तावन्मनःप्राणाः सम्प्रजेतिव्याख्यानं तत्र वित्तकर्मणी सम्भावयितव्ये
तत्र पृथिव्यादिनामनाहितादित्योऽपि तावन्मनोऽन्तर्गताः प्राणाः सम्प्रजेति व्याख्यानात्तत्र वित्तकर्मणी संभावयितव्ये
तारे सः एष संवत्सरो योऽयमन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मनाविशेषतो निर्दिश्यते षोडशकल
षोडशकला अवयवा यस्य सोऽयं षोडशकलः संवत्सरः संवत्सरात्मा कालरूपत्वं च कालात्मनः प्रजापतेः

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रा
त्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते

त्रय एवाहोरात्राणि तिथय इत्यर्थः पञ्चदश कलाः ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता अस्य प्रजापतेः षोडशी षोडशाः
नां पूरणी कला स रात्रिभिरेव तिथिभिः कलोक्ताभिरापूर्यते चापक्षीयते च प्रतिपदाद्याभिर्हि चन्द्रमाः प्रजाप
तिः शुक्लपक्षे आपूर्यते कलाभिरुपचीयमानाभिर्वर्द्धते यावत्सम्पूर्णमण्डलः पौर्णमास्यां ताभिरेवापचीयमा
नाभिः कलाभिरपक्षीयते कृष्णपक्षे यावत् ध्रुवैका कलाऽवस्थिता अमावास्यायाम् एममेममेम

नं स्मारयति तत्त्वेति अन्नत्रयं सप्तमस्यार्थः तथापि कथं पांक्तत्वमित्याशंक्यानन्तरग्रन्थमवतारयति तत्र विशेषति स प्रमीष्
वेवत् अवतारितं ग्रन्थं व्याचष्टे योऽयमित्यादिना कथं प्रजापतेस्तिथिभिरापूर्यमाणत्वमपक्षीयमाणत्वं च नतत्राह
क्ति पदाद्याभिरिति चन्द्रमर्यादादर्शयति यावदिति अपक्षयस्य मर्यादामाह यावत् ध्रुवेति एममेममेमम

बृ॰ भा॰ तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोषमाह स य इति एवं पालनिकां कृत्वा विवक्षितमुपासनमुपदिशति ॥ अथोते ॥ अन्न ९॥७ १३०

यः कश्चिद्धु एतान्प्रजापतेरात्मभूतान् अन्तवतः परिच्छिन्नान् ध्यात्मरूपेणाधिभूतरूपेण वोपास्ते स तदुपासनानुरूपमेव फलमन्तवन्तं लोकं स जयति परिच्छिन्न एव प्रजापतेर्नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः अथ पुनर्यो ह

स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तं स लोकं जयत्यथ यो हैता
ननन्तानुपास्तेऽनन्तं स लोकं जयति १३ ॥ एतम्

एताननन्तान्सर्वात्मकान्सर्वप्राण्यात्मभूतानपरिच्छिन्नानुपास्ते सोऽनन्तमेव लोकं जयति पिता पाङ्क्तेन कर्म
णा स्मात्लानि स्रष्टुं त्रीण्यन्नान्यात्मार्थमकरोदित्युक्तं तान्येतानि पाङ्क्तकर्मफलभूतानि व्याख्यातानि

कर्मफलबुद्ध्यानविषये व्याख्यानेन तत्काभावात्तिं सूत्रग्रंथेनैवाशंकादरतंकीर्तयति पितेति एतं सन्

प्रासंगिकत्वं प्रजोत्पत्तिप्रसंगादागतत्वमाधिदैविकरूपो वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानंतर्यमथेत्यस्यार्थः ननु तस्येत्येतच्छब्देन
प्रजापतेनोक्तस्य प्राणस्य किमिति न ग्रहणमित्याह अग्रजेति अन्नत्रयस्य प्रधानत्वेन प्रकृतत्वादेतच्छब्देन प्रधानपराम
र्शोपपत्तेर्नाप्रधानं परामृश्यत इत्यर्थः पूर्ववद्वाचो मनसश्च पृथिवी द्यौश्च शरीरं यथा तथेत्यर्थः द्वे रूपे प्राणस्योक्ते
त्रिमवशिष्टं व्याचष्टे अथेति तावानित्यादिप्रतीकमादाय व्याचष्टे चंद्र इति वाङ्मनःप्राणानामाधिदैविकरूपेणो

अथैतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य प्राणस्य अग्रजोक्तस्यानंतरं निर्दिष्टस्याप: शरीरं कार्यं करणाधारः पूर्ववज्ज्यो
तीरूपमसौ चंद्रः तद्यावानेव प्राणो यावत्परिमाणो ऽध्यात्मादिभेदेषु तावद्व्याप्तिमत्य आपस्तावत्परिमाणा ज्यो
तीरूपमसौ चंद्रः ...धेयत्वात्तत्तनुप्रविष्टः करणभूतो ऽध्यात्ममधिभूतं च तावद्व्याप्तिमानेव तान्येतानि त्रीण्यन्नानि
कर्मणा सृष्टानि त्रीण्यन्नानि वाङ्मनःप्राणा अध्यात्ममधिभूतं च जगत्समस्तमेतैर्व्याप्तं नैतेभ्यो ऽन्यदतिरिक्तं

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चंद्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चंद्रस्त
एते सर्व एव समाः सर्वे ऽनंताः

किंचिदस्ति कार्यात्मकं करणात्मकं च समस्तानि त्वेतानि प्रजापतिरेते वाङ्मनःप्राणाः सर्व एव समास्तुल्या
व्याप्तिमंतो यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्य व्यवस्थिताः अत एवानंता यावत्संसारभाविनो
हि नेह कार्यकरणप्रसाख्यानेन समाप्यंते कार्यकरणात्मका हि नेरस्तकं एमएम एम

पासनं विधातुं स्तकीर्तयति अनंतीति एतेभ्यो ऽतिरिक्तमधिष्ठानमस्तीत्याशंक्याविशिष्टं कार्यात्मकमिति प्रजापति
रेतेभ्यो ऽतिरिक्तो ऽस्तीत्याशंक्याह समस्तानीति सोपस्करं स्तनमनूद्य वाक्यमादाय व्याचष्टे त एत इति तुल्या व्याप्ति
मेव व्यनक्ति यावदिति तावच्छेषं जगद्व्याप्येति योजना तुल्यव्याप्तिमत्त्वमुपजीव्याह अत एवेति नेषां यावत्संसारभा
वित्वमभिव्यनक्ति नहीति कार्यकरणयोर्यावत्संसारभावित्वेपि प्राणानां किमायातमत आह कार्येति एमएमएम

बृ॰भा॰ १३६

आधिदैविकवागादिविभूतिमात्मानामन्तर्गमयशब्दार्थः मनसोहि स्वप्नमुक्ता आग्रमभिधत्ते तत्रेति मन एवास्यात्मा वागि श्री ॐ
जायाप्राणः प्रजास्य धात्मैमनएषपितावाङ्मातापाणः प्रजेत्यधिभूतवाङ्मनसयोः प्राणस्य प्रजात्वमुक्तम् पितृ
पितृत्वमातृत्वमुत्रात्वं वा अभिसन्धिप्रेत्याह मन इति कथमादित्यस्य मनसः प्राणप्रतिपितृत्व वा वोवाग्नेर्मातृत्वं तत्रा द मनसे
ति सावित्रं पाकमाग्नेयं च प्रकाशमूलकार्यसिद्ध्यादर्शनात्तयोः सिद्धं जनकत्वमित्यर्थः कर्मशब्देन कार्यमुच्यते तत्करिष्यामीति

अथैतस्य प्राजापत्यान्नोक्तस्यैवमनसो द्यौर्द्युलोकः शरीरं कार्यमाधारो ज्योतीरूपं करणमाधेयोऽसावादित्य इत्यन्वयः
यावत्परिमाणमेवात्मममधिभूतं वा मनस्तावतीतावद्विस्तारा तावत्परिमाणा मनसो ज्योतीरूपस्य करणस्याधारत्वेनावस्
थिता द्यौस्तावानसावादित्योज्योतीरूपं करणमाधेयं तावग्न्यादित्यौ वाङ्मनसी अधिदैविके मातापितरौ मिथुनं मैथुन
भावमितरेतरसंसर्गमैमेतामगच्छतां मनसादित्येन प्रसूतः पित्रा वा वागग्निना मात्राप्रकाशितं कर्म करिष्यामीत्यन्तरा

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनं
समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥ एकम
र्थ्य यो ततस्तयोरेवं संगमनात्प्राणो वायुरजायत परिस्पन्दात्मकर्मणो य जातः स इन्द्रः परमेश्वरो न केवलं इन्द्र एवासप
त्नः अविद्यमानः सपत्नो यस्य कः पुनः सपत्नो नाम द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वेनोपगतः स द्वितीयः सपत्न इत्युच्य
ते तेन द्वितीयत्वेपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते प्राणं प्रति गुणभावोपगते एव हि ते अध्यात्ममिव तत्र प्रा
संगिकासपत्नविज्ञानफलमिदं नास्य विदुषः सपत्नः प्रतिपक्षो भवति य एवं यथोक्तं प्राणमसपत्नं वेद ॥ १३ ॥

प्रत्येकमभिसंधिपूर्वकामादित्याग्नी द्यावापृथिव्योरन्तराले संगतिरासीदित्याह कर्मेति संगतिकार्यमभिप्रायानुसारेण
दर्शयति प्राणः इति वायोरिन्द्रत्वासपत्नत्वं गुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह यो जात इति द्वितीयस्य सपत्नत्वेन
गादेरपि तथात्वमादित्याशंक्याह प्रतिपक्षत्वेनेति यथोक्तसपत्नव्याख्यानफलमाह तेनेति असपत्नगुणा
कप्राणोपासनेफलवाक्यप्रमाणं पतितत्रेति प्राणस्यासपत्नत्वं सिद्धमितीति यावत्

कृत्स्नमनूद्यते सैवाचः पृथिवीशरीरं वनस्पति आत्मा इति आधिदैविकार्थं तद्विभूतिप्रदर्शनार्थं इति पवन् सम
न्तरसर्वेषु तन्मात्र युक्ता वाचा शरीरेण योजनयति तस्मात् इति कथमात्मा येयभावो वाचो निर्दिष्ट एतेन वाहृद्रू
पाद्दीति उक्तमर्थं संक्षिप्य निगमयति तद्वभयमिति अध्यात्ममधिभूतं च वाचाक् परिच्छिन्नात्मात् तुल्यपरिमाणः

आध्यात्मो वाङ्मनः प्राणानामधिभौतिको विस्तारो धायमाधिदैविकार्थे आरंभः तस्यैतस्यावाचः प्रजाप
तेरन्नत्वेन प्रकाशायाः पृथिवी शरीरं बाह्य आधारो ज्योती रूपं प्रकाशात्मकं करणं पृथिव्या आधेयभूतम
यं पार्थिवोऽग्निः द्विरूपादि प्रजापतेर्वाक्कार्य माधारो प्रकाशकः करणं चाधेयप्रकाशत्वं भयं पृथिव्यग्नी

तस्यैवाचः पृथिवी शरीरं ज्योती रूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक् तावती पृथिवी तावानयमग्निः ११॥

वागेव प्रजापतेरन्नत्वपावनपरिमाणो वा अध्यात्माधिभूतभेदभिन्नास्ती वाक् भवति तत्सर्वं च आधारत्वेन पृथि
वी व्यवस्थिता तावती भवति कार्यभूता तावानयमग्निराधेयः करणरूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्ट
स्तावानेव भवति समानमुत्तरं ११

त्वमाधिदैविकवागंशत्वात् शान्तिर्नोऽस्मात्प्रत्यानपास सहस्त्रं यदिति तत्रेति तावानयमग्निरिति प्रतीकम् द्यावः
करो नायेयपश्यति समानमुत्तरमित्यपापमर्थः अध्यात्ममधिभूतं च मनः प्राणयोराधिदैविकमनः प्राणाशान्ता
द्वात्माधिप्रायेणातुल्यपरिमाणत्वमुच्यते तेन याव वाचा समानप्राणादावुत्तरं वाक्येकमात्मानमहन्तरिमाणः
त्वमिति

संदिह्यमानाकारत्वात् संकल्पविकल्पात्मकत्वादिति यावत् तस्मात् सर्वं विजिज्ञास्यं मनसो रूपमिति संबन्धः पूर्ववत् वा
 विभूतिविदो वा फलमुक्तं तद् दर्शयितुं यावत् अनिरुक्तत्वतोऽविज्ञातरूपोपपत्त्या प्राणस्तस्माद् विज्ञातं सर्वं प्राणस्य
रूपमिति योजना विज्ञातादिरूपातिरेकेणालोकवेदाद्यभावाद् विज्ञातादिरूपत्वाभिधानेनैव वागादीनां लोका
द्यात्मत्वसिद्धेः किमर्थं त्रयो लोका इत्यादिवाक्यमित्याशंक्य तथैव ध्यानार्थमित्याह विज्ञातेति भूरादिविवेकेन वि

तथा यत्किंच विजिज्ञास्यं विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं विजिज्ञास्यं तत्सर्वं मनसो रूपं मनो हि यस्मात् संदिह्यमानाकारत्वा
द्विजिज्ञास्यं पूर्ववन्मनोविभूतिविदः फलं मन एनं तद्विजिज्ञास्यं भूत्वावति विजिज्ञास्यत्वरूपेणैवास्यान्नत्वमापद्य
ते तथा यत्किंचाविज्ञातं विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः अविज्ञातरूपो
हि यस्मात्प्राणोऽनिरुक्तश्रुतेः विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातभेदेन वाङ्मनःप्राणविभागस्थितेस्त्रयो लोकाः

यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वावति ९ यत्किंचाविज्ञातं प्रा
णस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वावति १०

इत्याद्योपासनिकाः एवं सर्वं च विज्ञातादिरूपदर्शनाद् ध्यानादेव नियमः स्मर्तव्यः प्राण एनं तद्भूत्वावतीत्यविज्ञात
रूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः शिष्यपुत्रादिभिः संदिह्यमानाविज्ञातोपकारका अथ वा यथा पित्रा ९
यो रूपं तेन तथा मनःप्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञानयोरन्नत्वोपपत्तिः १० एमएमएमएमएमएमएमरा

ज्ञातादित्रयस्य वागादेश्चावस्थितत्वात् कुतो विज्ञातादेर्वागाद्यात्मकत्वं नियन्तुं शक्यमित्याशंक्याह सर्वत्रेति प्रा
णविभूतिविदः संपत्तिफलं कथयति प्राण इति लोके विज्ञातस्यैव भोज्यत्वोपलम्भाद् विज्ञातादिरूपेण प्राणा ९
नां भोज्यत्वोपपत्तिरित्याशंक्याह शिष्येति शिष्यैरविवेकिभिः संदिह्यमानोपकारा अपि गुरवस्तेषां भोज्यतामा
पद्यमाना दृष्टाः तेन पुत्रादिभिश्चाविज्ञातो बालैरविज्ञातोपकाराः पित्रादयस्तेषां भोज्यतामापद्यन्ते तथा मनःप्राणयोरपि
भवतीत्यर्थः

वागादीनामाध्यात्मिकविभूतिप्रदर्शनानंतरमाधिभौतिकविभूतिप्रदर्शनार्थमुत्तरग्रंथमवतारयति [illegible]मेवेति नवैमु
कं सामान्यं परामृशति त्रिलोकीवाक्यवदुत्तरं वाक्यं विज्ञानादिवाक्यपात्मकं तेनैतत्समित्याह त्रयेति विज्ञातादिवाक्य

[ए]षामेव प्राजापत्यानामन्नानामाधिभौतिको विस्तरोऽभिधीयते त्रयो लोका भूर्भुवःस्वरित्याख्याः एत एव वाक्
मनःप्राणाख्यान्नविशेषा वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ४ तथा त्रयो वेदा ऋग्यजुःसामानि वा
स्यान्यृज्वर्थानि ५ ६ ७ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव त्रयो विशेषा यत्किंच विज्ञातं विस्पष्टं ज्ञातं वा
वत्तद्रूपं तत्त्वमेव हेतुमाह वाग्घि विज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात्कथमविज्ञाता भवेद्यावन्मानयिति विज्ञातं

त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ४ त्रयो वेदा एत एव वा
गेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ५ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्रा
णो मनुष्याः ६ पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ७ विज्ञातं विजिज्ञा
स्यमविज्ञातमेत एव यत्किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति ८ एम

यति [illegible]वस्मात्स्वयं प्रजापतेरभिहितत्वात् वाग्विशेषविदः फलमुच्यते वागेवैनं यद्योक्तं वागेव
भूतिविदं तद्विज्ञातं भूत्वावति पालयति विज्ञातरूपेणैवास्यान्नभोज्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ८ ॥ एम

मादयत इत्युक्तं विशेषं दर्शयति विज्ञातमिति विज्ञातं सर्वं वाचो रूपमिति प्रतिज्ञातोऽर्थः स्पष्टार्थः प्रकाशक
त्वेपि कथं वाचो विज्ञातत्वमित्याशंक्याह कथमिति प्रकाशात्मकत्वमेव कुतो वाचः सिद्धमित्याशंक्याह
वाचेति वाग्विशेषस्तद्विभूतिः

आध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतार्यं आवयोरिति अयोति मुखादौ संचारी संचरणात् हृदयसंबंधिनी यावायुरित्यस्मा
णाहर प्रसक्तौ निमित्तमाह प्राणा यनादिति पुरतोनिःसरणादिति यावत् हृदयादधोदेशोरतिरस्येत्यधोवृत्तिरानःमेस्था
नो हृदयादारभ्य नाभिपर्यंतं वर्तमानः इति यावत् आयन प्राणापानयोर्नियमनेन कर्मास्येति तथोक्तः वीर्यवत्कर्माणयामग्नु
त्पादनादि उत्कर्षो देहे पुष्टिः आदिपदेनोत्क्रान्तिरुक्ता प्राणशब्देनानशब्दस्य पुनरुक्तिमाशंक्याह अनइत्येतामिति न
याचित नीयस्य प्राण शब्दस्य तावत् पुनरुक्तिरित्याशंक्याह प्राण इतीति साधारणासाधारणवृत्तिमान प्राण इत्यपोन्न

अयप्राण उच्यते प्राणो मुखनासिका संचारी हृदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राणः अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानो अधोवृ
त्तिर्नाभिस्थानो व्यानो आयनकर्मा व्यानः प्राणापानयोः संधिर्वीर्यवत्कर्महेतुश्च उदान उत्कर्षोर्ध्वगमनादि हेतु
आपादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिः समनयनात् भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानो अन्नपक्ता अन इत्येषां वृत्तिविशे
षाणां सामान्यभूतासामान्यदेहचेष्टादिसंबंधिनी वृत्तिरेवं यथोक्तप्राणादिवृत्तिजातमेतत्सर्वं प्राण एव प्राण १

प्राणोपानो व्यान उदानः समानो अन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ३

वृत्तिमानाध्यात्मिको अन उक्तः कर्मैवाप्यवृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातं व्याख्यातमाध्यात्मिकानि मनो वा
क्प्राणाख्यान्यन्नानि तन्मयप्रजनित्विकारः प्राजापत्यैरेतैर्वाङ्मनः प्राणैरयं कोसावयं कार्यकरणसंघात आत्मा पि
इ आत्मस्वरूपत्वेनाभिमतः विवेकिभिरविशेषेणैतन्मय इत्युक्तमर्पविशेषणं वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इत्या

टीकरणं ३

तयमित्यर्थः मनसो दर्शनादिवृत्तौ वागभिधेयप्रकाशनवच्च प्राणस्यापि कार्यवत्त्वमिस्याशंक्याह कर्मेवोति एतन्म
यइत्यत्रमयटो विकारार्थत्वं स्पष्टयन् संकीर्तनपूर्वकं कथयति व्याख्यातानीति आध्यात्मिकानां वागादीनां मारभकत्वं
वारयति प्राजापत्यैरिति आत्मस्वरूपप्रश्नपूर्वकमनंतरवाक्येन निर्धारयति कोसाविति कार्यकरणसंघात कथमात्म
शब्दप्रवृत्तिरित्याशंक्याह आत्मत्वाभिमतत्वेनेति वाङ्मय इत्यादिवाक्यपूर्वेणापौनरुक्त्यमाशंक्याह अविशेषेणेति

एवंभूमिमारभ्य आध्यात्मिकवाग्व्याख्यानार्थं यः कश्चेत्यादिवाक्यमादाय व्याकरोति अथेदानीं शब्दपर्यायो ध्व
निर्हि द्विविधो वर्णात्मको ऽवर्णात्मकश्च तत्रायोऽयमवर्णात्मको भिन्नत्वादिध्यानसंयोगी यो मेघादिकृतः समवे
पि सेकत्वात् वागेवेत्यर्थः प्रकाशकमात्रं वागित्युक्ते तत्र प्रमाणमाह इत्यन्तावदिति तस्मादभिधेयनिर्णायकत्वे
न्नासावपलापार्हेति शेषः वाचोपि प्रकाशरूपत्वात् यं प्रकाशकमात्रं वागित्युक्तमित्याशंक्याह एवमिति इदं तत्र

अथेदानीं वाग्व्याख्यायां प्रसङ्गः कश्चिल्लोके शब्दो ध्वनिरित्यादि [illegible] प्राणाभिवर्णादिलक्षणा तत्र
वा चादिक्रमे घारिनिमित्तः सर्वो ध्वनिर्वागेव [illegible] स्वरूपमुक्तमथ तस्याः कार्यमुच्यते एषा वागनु
ह्यस्मादं तमभिधेयावसानमभिधेयनिर्णायमायतनानुगेनाराणापुनः स्वयं नाभिधेय [illegible]

यः कश्च शब्दो वागेव सैषा ह्यन्तमायत्तेषा हि न

काशिकेव प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपादिवन्न हि प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यते न ह्युदाहृत [illegible]
शिकेव त्वयं न प्रकाश्येत न वक्ष्यां श्रुतिः परिहरन्नेषा हि न प्रकाश्या प्रकाशकत्वमेद वाचः कार्यमि [illegible]

मर्थ्यपते [illegible] इति प्रकाशान्तरेण सजातीयेनेति शेषः प्रकाशिकापि वाक् प्रकाश्या चेत् स्वात्म प्रकाशकान्तरमेव
मिसनवस्था स्यात् नित्या [illegible] तथैषा हि नेति श्रुतिः प्रकाशमानं वागित्याह स्वपरनिर्वाहकः शब्दस्तस्मात्प्रका
शकत्वं कार्यं न दृश्यते तेनैव वाचः स्वरूपमनुगतमेवेत्याह न दृष्टिरित्यादिना एतमगम्यमन

बृ॰भा॰ समनंतरवाक्यं फलितार्थविषयत्वेनाव्यक्तेस्तस्मादिति न श्रुतेनोक्तं हेतुं स्मृत्वा पतिनद्व्यग्रत्वमिति कामादिवाक्यमवतारयति
१३३ आकुत्वं मनसः स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं निरस्यत्स्फलितत्वर्थः अश्रद्धादिवेदकामादिरूपविवक्षितत्वेनेति मत्वा मनोऽनुस्मारेक-
त्वमुपेत्योपसंहरतीत्येतदिति हेतुमग्रवसुमुखं मनोभोक्तृ कर्मवशान्नानार्थाकारेणाविवर्तितरस्याभिप्रेतः तत्र वाक्-
मवतारयति मनोऽस्तित्वमिति न स्वान्यत्कारणास्फोरयति यस्मादिति तस्मादस्ति विवेककारणमिति संबंधः चक्षुर

तस्मात्सर्वो हि लोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात् अस्तित्वं सिद्धं मनसः स्वरूपार्थ-
मिदमुच्यते कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषादिः संकल्पः प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन विचि-
कित्सा संशयज्ञानं श्रद्धा अदृष्टार्थेषु कर्मस्वास्तिक्यबुद्धिर्देवतादिषु चाश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिर्धृतिर्धारणं दे-
हाद्यवसादे उत्तम्भनमधृतिस्तद्विपर्ययः ह्रीर्लज्जा धीः प्रज्ञा भीर्भयमित्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव मनसोऽन्तःक-
रणस्य रूपाण्येतानि मनोऽस्तित्वं प्रत्यन्यच्च कारणमुच्यते तस्मान्मनो नामास्त्यन्तःकरणं यस्मा [illegible]

मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरि-
त्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति

पृष्ठतोऽप्युपस्पृष्टः केनचिद्धस्तस्यायं स्पर्शो जानोरयमिति विवेकेन प्रतिपद्यते यदि विवेककृन्मनो नाम नास्ति तर्हि
त्वङ्मात्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्याद्यत्तद्विवेकप्रतिपत्तिकारणं तन्मनोऽस्ति तावन्मनः स्वरूपं तत्सादिगतं
स्वन्त्रानीह फलभूतानि कर्मणां मनो वाक्प्राणाख्यान्याध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि तत्रा
कानां वाङ्मनप्राणानां मनोव्याख्यानं

संयोगात्तेन स्पर्शविशेषादर्शनेऽपि संयुक्तत्वाच्चाविनापि मनो विशेषदर्शनं स्यादित्याशंक्याह यदीति त्वङ्मात्र-
त्वङ्मात्रग्राहित्वेन विवेचकत्वायोगादित्यर्थः विवेचकं करणान्तरं सत्यपि कुतो मनः सिद्धिस्तत्राह यत्तदिति
कीर्तयत्यस्तित्वावदिति उत्तरग्रंथमवतारयति तुभूमिकां करोति त्रीणीति

इदानीं आब्राह्मणसमाप्तेरुत्तरस्य ग्रंथस्य तात्पर्यमाह यत्सप्तेत्यादिना ब्राह्मणशेषस्य तात्पर्यमुक्त्वा मंत्र [illegible] काः साधा
रणब्राह्मणमुत्थाप्य आचष्टे त्रीणीत्यादिना ज्ञानकर्मभ्यामसकृन्नित्यं सृष्ट्वा वित्तादि भोक्तृभोग्यं विभज्य त्रीण्यात्मार्थं कल्पादौ
पिता कल्पितवानित्यर्थः अन्यत्रेत्यादिवाक्यमुपादत्ते तेषामिति षष्ठी निर्धारणार्था तत्र मनसोऽस्तित्वमादौ साधयत्यस्तित्वा
दिति आत्मेन्द्रियार्थसान्निध्येऽपि कदाचिदेव विषयधीर्जायमाना हेत्वंतरमाक्षिपतीति न चाहमदर्शमित्युक्तं तत्संपादि
तस्माद्यौगपद्याभावात् सान्निध्ये ज्ञानकादाचित्कत्वानुपपत्तेर्मनः सिद्धमित्यर्थः लोकप्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाणमित्याह यस्मादिति

यत्सप्तकर्मणः फलभूतानि यानि त्रीण्यन्नान्युपक्षिप्तानि तानि कार्यत्वाद्वितीयविषयत्वाच्च सर्वेभ्योऽन्नेभ्यः पृथ
गुक्तानीति तेषां व्याख्यानार्थं उत्तरो ग्रंथ आब्राह्मणपरिसमाप्तेः त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति कोऽस्यार्थः सृष्ट्वा मनो वा
क् प्राणा एतानि त्रीण्यन्नानि तानि मनो वाचं प्राणं चात्मने आत्मार्थमकुरुत तत्र न तावत् सृष्टौ पिता तेषां मनसो
ऽस्तित्वं स्वरूपं च प्रति संशयः स्यात आह अस्ति तावन्मनः श्रोत्रादिबाह्यकरणव्यतिरिक्तं यत एवं प्रसिद्धं बाह्यकरण

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति

विषयात्मसंबंधे सत्यप्यभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदत्यन्यत्र मे गतं मन आसीत् सोऽहं
अन्यत्रमनाः सन्नादर्शं तथेदं श्रुतवानसि मद्वचनमित्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति तस्मादेतद्
चक्षुरादेः सन्निधौ रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः स्वस्वविषयसंबंधे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति यस्य सन्निधा
ने भवति तदन्यदस्ति मनो नामांतःकरणं सर्वकरणविषययोगीत्यवगम्यते [illegible]

तोऽस्ति बाह्यकरणव्यतिरिक्तं विषयग्राहिकरणमिति शेषः तामेव प्रसिद्धिमुदाहरणनिष्ठतयोदाहरति किं दृष्टवा
नसीदमिति तत्रैवान्वयव्यतिरेकावुपन्यस्यति तस्मादिति यथोक्तार्थोपपत्तिर्लोकप्रसिद्धिवशादिति यावत् विमतमात्मा
तिरिक्तं [illegible] पक्षेऽस्मिन् सत्यपि कादाचित्कत्वात् घटवदित्यनुमानं तच्छब्दार्थः तस्मादित्यनुमानादित्यर्थः [illegible]
मनो नामेति संबंधः रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः [illegible] अंतःकरणस्य स्वरूपादिभ्यो विलक्षणमाह सर्वं ति

इत्यादि अस्मुद्दोपि मुद्रवद्गातीसत्रोदाहरणमाहमायेत्यादि अनेकोदाहरणं संसारस्यानेकरूपत्वद्योतनार्थं केवां पुनरेष टी०आ०
संसारोन्यथा मानीत्यपेक्षायां संसारमपराकृत्य मितिमायेनाहतरमेभिः किमितिप्रतिक्षणं ध्वंसिजगदिति काश्यो
ह्यनेनाह नदितिवेगम मपि कुत्रोपपद्यते तत्राह विरक्तानाहीति इति वेगम मर्थं वदति शेषः पुरुषोन्नानामक्षय
हेतुरित्युपपाद्य तत्त्वानमनूद्य तत्फलमाह योवैतामित्यादिना यथोक्तमनुवदति पुरुष इति फलविषयं

योवैतामक्षितिं वेदेति वक्ष्यमाणान्यपि त्रीण्यन्नानि अस्मिन्नवसरे व्याख्यातान्येवेति कृत्वा तेषां याथात्म्यवि
ज्ञानफलमुपसंह्रियते योवैतामक्षितिमक्षयहेतुं यथोक्तं वेद पुरुषो वा अक्षितिः सहीदमन्नं धियाधिया
जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति सोन्नमत्ति प्रतीकेनेत्यस्यार्थ उच्यते मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमित्ये

योवैतामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः सहीदमन्नं धियाधिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत
ह सोन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशंसा

तत प्राधान्येनैवान्नानां जायापुत्रवित्तरूपं कर्मवर्णनैः पंचभिर्निर्वर्त्यत्वात्पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं योवेदेत्यो
मतिनान्नप्रतिगुणभूतः सन्यथाज्ञोनतथाविद्वानन्नानामात्मभूतो भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते स देवाल
पिगच्छतिस ऊर्जमुपजीवति देवानपि गच्छति देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्जममृतं चोपजीवतीति इत्युक्तं सा
सा नापू वौर्थोमोक्ति

यस्मुपास्यपुनरीयं ब्राह्मणमवतार्य व्याकरोति सोन्नमित्यादिना यथोक्तोपासकवतो यथोक्तं फलमुपास्ति प्रा
धान्येनैवसोन्नमत्तीति संबंधः विदुषोन्नप्रतिगुणत्वाभावे हेतुमाहान्नानामिति उक्तमर्थं प्रतिगृह्णाति भोक्तैवे
ति प्रशस्तिसिद्धयेप्रपंचयति स देवानित्यादिना साधनात्मकमन्नवनुरूपमन्नात्मकपकारणम क्षितिति
प्रक्षेपेणापुरुषोपासनस्य फलं चोक्तं ॥

उक्तहेतुव्यतिरेकद्वारेणपादयितुंप
हेतुभागमुद्धारप्यविभजतेकथमित्यादिनातस्मात्तरूपःसंभवतिप्रवाहात्मनेतिशेषः अतःप्रत्ययमितिपठितव्यमथः ध्वनिः
हेतुमदित्यादिवाक्यतत्त्वात्तद्धेतुरिति अन्वयव्यतिरेकसिद्धहेतुनिगमयतितस्मादितितथापथाप्रत्ययमितिपठितव्यं तत्परिहारं
मपतितत्वादिति असत्पहेतोसिद्धेफलितमाहतस्मात् भुज्यमानानीति धियाधियेत्यादिस्मान्तःमहीदमिसन्तोनिरूपणमित्यादि
पंचयंत्राःसप्तविधान्नस्यकार्यत्वात्प्रतिक्षणंध्वंसित्वेपिपुनःपुनःक्रियमाणत्वात् प्रवाहात्मनानश्वरमथ पञ्चनित्यमिति
सत्यंतस्याक्षितित्वमित्युच्यते सहियस्मादिदंभुज्यमानंसप्तविधंकार्यंकरणलक्षणंक्रियाफलात्मकंपुनःपुनर्भूयोजन
नेऽस्मात्पतिधियाधियानन्तकालभाविन्यातयातयाप्रत्ययाकर्मभिश्चवाङ्मनःकायचेष्टितैर्यद्यदिहयदनन्तस्य
विधमन्नमुक्तंक्षणमात्रमपिनकुर्यात्तत्र पाकर्मभिश्चाततोविच्छिद्येतभुज्यमानत्वात्तस्मात्तस्यैनक्षीयेत तस्माद्य
शेषायपुरुषोभोक्तान्नानांनेरन्तर्येणपथाप्रज्ञयथाकर्मचकरोत्यपितस्मात्पुरुषोऽक्षितिःसातत्येनकर्तृत्वात्
अतःप्रज्ञाक्रियाफललक्षणप्रबंधारूढः॥
भुज्यमानान्यप्यन्नानिनक्षीयन्तइत्यर्थः महीदमन्नंपुनःपुनर्जनयते फलात्मकःसंहतानेकप्राणिकर्मवासना
सर्वोलोकःसाध्यसाधनलक्षणक्रिया
सन्तानोवच्छेद्यत्वात्क्षणिकोऽशुद्धोऽसारोनदीस्रोतःप्रदीपसन्तानकल्पःकदलीस्तम्भवदसारःफेनमायामरी
चंभःसमादिसमलदामगनहृदीनामविकीर्यमाणोनित्यःसारवानिवलक्ष्यतेतदेतद्वैराग्यार्थमुच्यतेधियाधि
याजनयतेकर्मभिर्यद्धेतन्नकुर्यात्क्षीयेतहेतिविरक्तानांह्यस्माद्ब्रह्मविद्यारब्धव्यावतुर्थप्रमुखेनेति एमएम

शेषनाससर्वमाह [illegible] ति प्रज्ञाक्रियाभ्यांहेतुभ्यांलक्ष्यतेआवर्त्यतेनिष्पाद्यतेयःप्रबंधःसमुदायफलदारुच्छलदात्मकःसर्वो
लोकश्चेतनाचेतनात्मकोहेतुप्रपंचःसाध्यत्वेनसाधनत्वेनवर्तमानोज्ञानकर्मफलभूतःक्षणिकोपिनित्यत्वेनल
क्ष्यतेतत्रहेतुःसंहतत्वेनसंहतानामिथःसहायत्वेनस्थितानामनेकेषांप्राणिनामनंतानिकर्मणिवासनाश्च
सन्तानेनाविच्छेद्यत्वात्तदुक्तंतावदिति यावत् पार्तनिकमेवसंसारस्यास्थैर्यंनतात्त्विकमिति वक्तुं विशिनष्टि
नदीति असाणपिसारवद्भातीसर्वदर्शनमाहकएमएमएमएम

पश्यन्तो व्याख्यातं प्रश्नरूपं मन्त्रपदमादत्ते कस्मादिति ननु तत्त्वार्थेन्नानि व्याख्यातानि त्रीणि व्याख्यातानि सिद्धानि सप्तान्नानि च तेषु कस्मादित्यादिप्रश्नो कस्मादित्याशंक्य साधनेषु हाव्यानामपि तेषामर्थोऽकृतत्वमतीत्यभिप्रेत्य प्रश्नः प्रवृत्तः तन्निमित्तमन्त्रानो व्याचष्टे यदेति सर्वदेत्यस्य व्याख्यानेरं तर्पणेति अन्नानां सदा भोक्तृभिरद्यमानत्वे हेतुमाह तन्निमित्तत्वादिति भोक्तृणां स्थितेरन्ननिमित्तत्वात्तैः सदाद्यमानानि तानि पयःपूर्णकुसूलवद्भवंति क्षीणानीत्यर्थः

कस्मात्तानि न क्षीयंतेऽद्यमानानि सर्वदेति यदापि त्वान्नानि स्वष्टा सप्त पृथक् भोक्तृभ्यः प्रत्तानि तदा प्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिरद्यमानानि तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः सर्वदा नैरंतर्येण कृतत्वात् क्षयो पपन्नश्च युक्तस्तेषां क्षयो न च तानि क्षीयमाणानि जगतो विभ्रष्टरूपेणैवावस्थानदर्शनाद्भवितव्यं चाक्षयकारणेन तस्मात् कस्मात् पुनस्तानि

कस्मात्तानि न क्षीयंतेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः

न क्षीयंत इति प्रश्नः तस्येदं प्रतिवचनं पुरुषो वा अक्षितिरिति यथा सो पूर्वमन्नानां स्रष्टा सीत्सिताम्मेधया तपसा धियादिसंबंधेन च पाककर्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यन्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि संततः पितर एव मेधया च तपसा च पुनरुज्जनयंति तान्यन्नानि तदेतदभिधीयते पुरुषो वै यो अन्नानां भोक्ता सोक्षितिरक्षयहेतुः

ज्ञानकर्मफलत्वादन्नानां पक्वानकं तन्नित्यमिति न्यायेन क्षयः संभवतीत्याह कृतेति अकृत हि तेषां क्षयो नेत्यर्थः तवेति भवतु तर्हि स्वभावादेव सप्तान्नात्मकस्य जगतोऽक्षीणत्वं नेत्याह भवितव्यं चेति स्वभाववादस्यातिप्रसंगित्वादित्यर्थः प्रश्नं निगमयति तस्मादिति प्रतिवचनमादाय व्याचष्टे तस्येत्यादिना तेषामपि तत्त्वे हेतुमाह मेधयेति भोगकालेऽपि विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मसंभवात् प्रवाहरूपेणान्नाक्षयः संभवतीत्यर्थः तत्प्रतिज्ञाभागमनुपलक्ष्य दायादादिरूपेण व्याचष्टे तदेतदिति।

एकीयमतमुपसंहृत्यानन्तरं पूर्वकं मतान्तरमाह। स्वेवमित्यादिना एवं विद्वानित्यस्य व्याख्यां करोति यदुक्तमिति तदेव विवृ-
णोति काहोरात्रावच्छिन्नाहुतिमात्रेण जगद्रूपप्रजापतिं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्याह तदेकेनेति उक्तेऽर्थे श्रुतिमवतारयति
छेतद्व्याचष्टे सर्वं ह्येत्यादि हेतुवाक्यमाकांक्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याकरोति कः पुनरित्यादिना यथोक्तदर्शनवृत्ता-
कर्षे वा हुत्वा मृत्युमपजयतीत्यत्र ब्राह्मणान्तरसंवादयत्यथोति यथा संवत्सरमित्यादि कं तथापदं हरेवेत्याद्यपि
एवं ब्राह्मणवादा आहुः तत्तथा विद्वान्तत्तथा दृष्ट्वा यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयतीति संवत्सरा-
भ्यासमपेक्षत एवं विद्वान्सन्यदहः कं पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं यत आहुति विपरिणामात्मकत्वात्सर्वस्येति तदे-
केनैवाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यत इत्यत्र अपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा विद्वाञ्छरीरेण वियु-
ज्य सर्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नशरीरं गृह्णातीत्यर्थः कः पुनर्हेतुः सर्वात्माप्त्या मृत्युमपजय-
तत्तथा विद्वान्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति
तीत्यत्र सर्वं समन्वंहि यस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्योऽन्नाद्यमन्नमेव तदाद्यं चेति प्रातराहुतिरूपेण प्रयच्छति तद्
कं सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्नरूपेण सर्वैर्देवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न म्रि-
यत इत्यर्थः एतं ब्राह्मणेन ब्रह्मवेत्ता स्वयंभूः पाता न्यत्तत् इत्यत्र नवेतपद्यानसमाप्तिं हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जु-
हवानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेषु आत्मानं हुत्वा भूतानि चात्मनि सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिप-
त्यं पर्यैदिति ॥ ब्राह्मणान्तरे स्वविनमित्यर्थः ब्रह्म हिरण्यगर्भभावी जीवः स्वयंभूः परस्यैव तदात्मनावस्थानात्
तपोऽतप्यत कर्मान्वतिष्ठत् यत्कृतवत्तदनित्यमिति न्यायेन कर्मनिरादिप्रकारमाह तदैक्षत नेति कर्मसहायभूता-
मुपासनामुपदिशति हन्तेति उपासनामनूद्य तस्य फलं कथयति तत्सर्वं जितिमिति श्रैष्ठ्यं तेषां राज्यमा-
वदत्यतः अमाशङ्क्याह स्वाराज्यमिति अधिष्ठायपालयितृत्वमाधिपत्यं

वृ०भा० यां संवत्सरावच्छिन्नानामग्निहोत्रविदां संप्रतिपद्यार्थं किलेष्टकानां ननु प्रत्यहं सायंप्रातश्चेत्साहुतीद्वयं विद्योतेन

१३० कथमाहुतीनां षष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि संवत्सरेण भवन्ति तत्राह सप्तवेति प्रत्येकमहोरात्रावच्छिन्ना

हुतिप्रयोगाणामेकस्मिन्संवत्सरे पूर्वोक्तासंख्या न त्वेव प्रयोगाद्वानां विंशत्यधिकासप्तशतरूपा सप्तत्यौ निर्दि

ष्टमित्यर्थः आहुतीनां संख्यामुक्त्वा तासु याजुष्मतीनामिष्टकानां दृष्टिमाह याजुष्मतीरिति तासामपि ष

ष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि संख्याया भवन्ति तथा च प्रत्यहमाहुतीरभिनिष्पद्यमानाः संख्यासामान्येन याजु

ष्मतीरिष्टका अभिसंपद्यन्त इत्यर्थः आहुतीमयीनामिष्टकानां संवत्सरावयवाहोरात्रेषु संख्यासामान्येनैव दृ

ष्टिमन्वाचष्टे संवत्सरेति तास्वपि षष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि प्रसिद्धानि तथा च तेषु पर्यायेष्विष्टकादृ

ष्टिः क्लृप्तेत्यर्थः विसोग्नौ संवत्सरात्मप्रजापतिदृष्टिमाह संवत्सरमिति यः संवत्सरः प्रजापतिस्तस्मि

न्नग्निं विद्वांसः संपादयन्ति अहोरात्रेष्टकाद्वारा तयोः संख्यासामान्यादित्यर्थः दृष्टिमनूद्य फलं दर्शयति ए

वमिति उक्तसंख्यासामान्येनाग्निहोत्राहुतीरग्न्यवयवभूता याजुष्मतीसंज्ञका इष्टकाः संपाद्य तद्रूपेण हुतीः

ध्यायन्नाहुतीमयीश्चेष्टकाः संवत्सरावयवाहोरात्राणि तेनैव संपाद्य पुरुषनाडीस्थसंख्यासामान्येन तन्ना

डीरूपाण्येवाहोरात्राणि पाद्य तद्रूपेणाहुतीरिष्टकानाडीश्चानुसंदधानो नाड्यहोरात्रयाजुष्मतीद्वारा स्व

रूपसंवत्सरस्वित्यानासमन्वयमापाद्याहमग्निः संवत्सरात्मा प्रजापतिरेवेति ध्यायन्नग्निहोत्रं पयसा संजुहो

ति जुहुत विद्यामहितहोमः तस्य प्रजापतिसंवत्सरात्मकं प्राप्यमृत्युमपजयतीत्यर्थः एकशतमेवमा

मंत्रार्थस्य लोकप्रसिद्ध्यभावात्प्रसिद्धवद्योतिना हि शब्देन व्याख्यानं युक्तमिति शंकते कथमिति कार्यं कारणोत्पत्ति
स्थितिमिति न्यायेन वैदिकी प्रसिद्धिमादाय समाधत्ते कारणत्वेति पयसो द्रवद्रव्यमात्रस्य कुतः सर्वजगत्कारणत्वमिति
शंकयाह कारणत्वं चेति तत्समवायित्वेपि कुतो जगत्कारणत्वे स्याच्छंक्याह अग्निहोत्रादीति तेषां गते आहुती द्यु
उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशत इत्यादयः श्रुतिवादाः द्युपर्जन्यव्रीह्यादिक्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्गर्भाकारप्राप्तिरुक्ते

कार्यं पयो द्रव्यस्य सर्वप्रतिष्ठात्वं कारणत्वोपपत्तेः कारणत्वं चाग्निहोत्रादिकर्मसमवायित्वमग्निहोत्राद्याहु
तिविपरिणामात्मकं च जगत्कृत्स्नमिति श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो व्यवस्थिताः अतो युक्तमेव हि शब्दे
व्याख्यातुं पञ्च ब्राह्मणान्तरे षिद्धमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वद् अपपुनर्मृत्युं जयतीति संवत्सरेण किल त्री

न्यद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदपपुनर्मृत्युं जयतीति ॥ एम

णि षष्टिशतानि अन्हां तेषु चाहुतीनां सप्तशतानि विंशतिश्चेति याजुष्मतीरिष्टका अभिसंपद्यमानाः संवत्स
रस्य चाहोरात्राणि संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्स्वेन कालात्मसंवत्सरं जुह्वदपजयति पुनर्मृत्युमितः प्रेत्य दे
वेषु संभूतः पुनर्नम्रियत इत्यर्थः

यति अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इत्यादयः स्मृतिवादाः
पयसि हीत्यादि ब्राह्मणमुपसंहरति अत इति पयसः सर्वजगदाधारत्वस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादित्यावत्
सर्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुत्यपेक्षत्वान्नेति यतं निरदिति मुख्यावयति यत्तदिति न केवलेन कर्म
णा मृत्युं जयति किं तु दर्शनसहितेनेति दर्शयितुमग्निहोत्राहुतिपु संख्याकथयति संवत्सरेणेति ३ काहुतिसंख्या

श०भा० ननु पेषामग्रे घृतोपजीवित्वमुपलभ्यते पयसो नोपजीवनं निघृतपयसोर्भेदात् अतस्त्वपश्वन्तत्वं पयसो भागासिद्धमत आह यदेनं न ०
१२८ नु घृतमुपजीवन्तो पि पय एवोपजीवन्तीति निनपुक्तं तदुर्द्दसोकत्वात्त्राह घृतस्यापीति मंत्रपाठक्रममर्मति क्रम्यपश्वन्तेन व्या
ख्यानेप्रसवर्तनिष्ठते कस्मादिति हदेवानभाजयदिति व्याख्याने साथ नेसाधनत्वाविशेषात् पयोपि बुद्धिस्थमित्यर्थः क्रममाणि
सर्परिहरति कर्मेति न देवस्य घृतनि कर्म हीति पद्यपि पयो रूपसाधनमाग्नेस्य कर्म प्ररञ्जन पापि दर्शपूर्णमासानन्तर्पेण
थं पयसः सिद्धमिति नत्राह नत्वेति विनेन पयसा साध्यं कर्मान्तः पयसा साधनमित्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति पूर्वोक्तो दर्शपूर्णमा
सोह देवान्नं वक्ष्यमाणसोन्नः पयसः पयसा साधनं तथा पयसोप्यग्निहोत्रादिद्वारेण तत्साधनत्वात् कर्मणोर्ग्निविष्टत्वात् द्वा
ख्यानानन्तर्यं पयसो व्याख्यानस्य युक्तमित्यर्थः पाठक्रमस्तर्हि कथमित्याशंक्यार्थक्रमेणान्न ह्यध्यपरे साह साधनत्वेति आनं
ख्याग्रे ज्ञानकर्मादे घृतमुपजीवन्ति पञ्चेन रेपपएव तस्य तथापि पय एवोपजीवन्ति घृतस्यापि पयोविकारत्वात् पयस्त्वमेव क
स्यात्पुनः सप्तमस्य पश्वन्नत्वं चतुर्थत्वेन व्याख्यायते कर्मसाधनत्वात् कर्म हि पयः साधनाश्रयमग्निहोत्रादि तत्र कर्मत्वात्
नन्नि साध्यं च वक्ष्यमाणस्याप्यन्नस्य पयसा साध्यत्वात् यथा दर्शपूर्णमासौ पूर्वोक्तावन्ने अतः कर्मपयस्त्वात् कर्मणाह हि ॥
क्तोपदेशः साधनत्वाविशेषादर्थसंबन्धादानन्तर्यमकारणमिति व्याख्याने प्रतिपन्निसो ०
तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥ ५ ॥
आख्यानुशंकांते व्यान्निव्याख्यानानि तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेत्यस्यार्थः ०
स्मिन् पश्वन्ने पयसि सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥ ० अध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत् प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति प्राणचेष्टावद् यन्नेत्य
वरणेत्यादि तत्र हि शब्देनेव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातं ॥ तपे पाठक्रमः अकारणत्वमविवक्षितत्वं पाठक्रमार्थं ०
मस्य बलीयस्त्वात् तेनेतरस्य बाध्यत्वमित्येतत् प्रथमेत तेनोक्तमित्यभिप्रेत्याह एतेनेति पश्वन्नस्य चतुर्थत्वेन व्याख्याने हेतुं न
साधनानि त्रीणि साध्यानीति विभज्योक्तं कथं श्रौतः सोव वर्णाधीभवति तत्क्रमाणां क्रमानिक्रमः श्रोयानितर्थः पश्वन्नस्य सर्वादि ०
विषयं मन्त्रमवतार्य पश्वं पूर्वं कस्मात् प्रश्नपूर्वकं तदीयब्राह्मणमाचष्टे तस्मिन्नित्यादिना मन्त्रान्मेदे ब्राह्मणेन प्रतिभातीत्याशंक्याह ०
यस्मिन् हीति ब्राह्मणे हि शब्दस्य प्रसिद्धावद्योतकत्वमस्ति तेन चहेतु न हि शब्देन तात्पर्यं स्मिन्नित्यादि मंत्रपदं व्याख्यातमिति ०

पशूनां पयोऽन्नमिति तेन तदुपपादयितुं पृच्छति कथं पुनरिति पयो हीति प्रतीकमुपादाय व्याकरोत्यग्र इति पशवो हि पयः
आदन्तीति स्तनिमाश्रित्य मनुष्याश्च श्रेयस्कृतं उचितं हीति अत्र हि शब्दः तस्मादर्थे यस्मादित्युपक्रमात् औचित्यमिति रे
ह्यानामपयःपानमथेति नियमेन प्रथमं पशूनां तदुपजीवनमस्त्येवेति पयोऽभिनिर्वर्तकं तेषां थमिति मनुष्यविषये वा भक्षः
द्विपरपशुविषये वेति पृच्छत्युभयमेति तत्राद्यमनुभवावष्टंभेन प्रत्यावष्टे मनुष्या इति वक्ताऽमनुष्यमात्रं संगृह्णाति
नैव पयसैव वर्तयावत् घृतं वेति वा शब्दो वक्ष्यमाणविकल्पद्योतकः जातरूपं हेम नैव वर्णिकं भ्रामयेत्वा जातके

पुनरवगम्यते पशवो यत्पालनस्य तामिनरिति अत आह पयो हि अग्रे प्रथमं यस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च पयस
[illegible] वोपजीवन्तीत्युक्तिर्हि तेषां तत्त्वमथा कथं तदेवाग्रे नियमेनोपजीवेयुः कथमग्रे तदेवोपजीवन्तीत्यत आह
मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात्ते नैवान्नेन वर्तन्ते यद्यपि पयःप्रभृत्यादौ विनियोगः कृत इत्यत आह तस्मात्कु
पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वा
नुधापयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति

मारं बालं जातं घृतं वा त्रैवर्णिकाः जातकर्मणि जातरूपसंयुक्तं प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति स्तनं वा नुधापयन्ति
पश्चात् पाययन्ति यथासंभवमन्येषां बालानामेवाग्रे धापयन्ति मनुष्येभ्योऽन्येषां पशूनामथ वत्सं जातमाहुः
यद्यमानो वत्सस्तस्यैव पृष्टाः सन्तो नृणाद इति नाद्यापि तृणमत्ति केवलः पयसैवाद्यापि वर्तत इति

भावाद्योऽयमनन्तिकस्थानमेव जातं कुमारं प्रथमं पाययन्तीत्याह यथासंभवमिति यद्वा जेषां जातकर्मानधि
मानां जातं कुमारं यथासंभवं घृतं वा स्तनं वा प्रथमं पाययन्तीति यावत् पशुविषयप्रश्नं पशवश्चेति सरवितसमाप्य
नृपस्याह अन्नमेवेति पशूनां जातं वत्समितिसंबंधः पशूनां पयोऽन्नमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति अथेति
हि पात्पश्चाधिकारविच्छेदार्थोऽथशब्दः प्रतिवचनं व्याचष्टे नाद्यापीति एमएमएमएमएमएमएमएमएमएम

...भा० दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वेसमभंजनं रनिषेध वाक्यमनुकूलयतिपस्मादिति इष्टियजनशीलोनस्यादितिसंबंधः

२१ ननुतद्यजनशीलत्वाभावेकुतोदर्शपूर्णमासयोर्देवार्थत्वेनहितावन्निषन्नेन दर्शोविसाशंकाहइष्टियज्वेने

ति किंपुनरस्मिन्वाक्येकाम्येष्टिविषयत्वमिष्टिशब्दस्यतत्रनियामकंनत्रकिलशब्दसूचितपाठकप्रसिद्धि

माह [illegible]नपर्यानि काम्येष्टीनामनुष्ठाननिषेधेलिंगकामवाक्यविरोधःस्यादित्याशंक्या ह नाद्योलो

[illegible]माद्देवार्थमेनेपित्रासङ्क्रप्रेदर्शपूर्णमासाख्येअन्नेनस्यातयोर्देवार्थतातिविधानापनइष्टियाज्ञुक

इष्टियजनशीलः इष्टिशब्देनकिलकाम्याइष्टयःश्रानपर्यायप्रसिद्धिलाच्छील्यप्रत्ययप्रयोगात्काम्येष्टिय

नस्मान्नेष्टियाज्ञुकःस्यात्सशुभएवंप्राप्नुयादितिनतमयः

जनप्रधानेनस्यादित्यर्थः पशुभएवंप्राप्नुयादिति यत्पशुभः प्राप्नुयादित्यत्राकिंपुनरत्तदन्नं[illegible]

ति तत्रविहितत्स्योक्तप्रत्ययस्यावप्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानत्वसिद्धिनिषिध्यतेनत्वदेवप्रधानयोर्दर्श

पूर्णमासयोरनुष्ठानुष्ठेयत्वसिद्धार्थो ननुतत्रः [illegible] निषिद्धमनेनन्न[illegible]कामवाक्यविरोधोत्तीत्य[illegible]

पश्वन्त्वाविषयमंत्रपदमाटापस्मश्चपूर्वकंतदर्थकथयतिपशुभइति एवमग्रमग्रमः

पंत्रान्तरमारादुपाकांक्षाह्वराणाब्राह्मणमुक्षाप्यत्याव देवत्वे देवानित्यादिना हुतप्रहुतयोर्देवान्नत्वेसंप्रतिपन्नमनुष्य:
नमनुकूलयति [illegible]मादिति पक्षान्तरमुपन्यस्याकरोत्सयोरिति यदि दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नेकथंतर्हि हुतप्र[illegible]
ते इतिपक्षस्यप्राप्तिलन्नाहहृत्वेति नहि हूर्देवानितिश्रुतहुतस्यहुतप्रहुतयोरपिसंभवान्नप्रथमपक्षस्यपू
वपक्षत्व मत आहयद्यपीति प्रसिद्धतरत्वेहेतुमाहमंत्रेति अग्नयेजुष्टं निर्वपाम्यग्निरिदंहविरजुषतेत्यादिमं

[illegible]देवानभाजयदितिमंत्रपदंयेहे अन्नेरक्षादेवानभाजयतकेतेहूरसुत्याने हुतंचप्रहुतंचहुतमित्यग्नौहवनंप्रहुतहु
तावलिहरणं यस्मा हुएते अन्नेहुतप्रहुतेदेवानभाजयंस्तिना तस्मात्येऽद्यापिगृहिण:कालेदेवेभ्योजुह्वतिदे
वेभ्यइदमन्नमस्माभिर्देयमानमितिमन्वाना:जुह्वतिप्रचजुह्वतिच हुत्वाबलिहरणंचकुर्वत इत्यर्थ: अथो
यन्मेआहुर्हे अन्नेयित्राद्देवेभ्य अन्नेतहुतप्रहुतेकितर्हिदर्शपूर्णमासावितिहूत्वेश्रवणाविशेषादत्रापि

हूर्देवानभाजयदितिहुतंचप्रहुतंचतस्माद्देवेभ्योजुह्वतिचप्रचजुह्वत्यथोआहुर्दर्शपूर्णमासाविति॥

हुत्वाचतप्रहुतेइतिप्रथमपक्ष:यद्यपिहृत्वेहुतप्रहुतयो:संभवतितथापिश्रौतयोरेवतुदर्शपूर्णमासयोर्दे
वान्नत्वप्रसिद्धतरंमंत्रप्रकाशितत्वाद्गुणप्रधानप्राप्तौचप्रधानेप्रथमतरंवगतेर्दर्शपूर्णमासयोश्चप्राधान्य
हुतप्रहुतापेक्षया तस्मात्तयोरेवग्रहणंयुक्तं हूर्देवानभाजयदिति एवमएवमएव

युर्दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वस्यप्रतिपन्नत्वादितियावत् इतश्चदर्शपूर्णमासयोरेवदेवान्नत्वमितिवक्तुं सामान्याय
माह गुणेति गुणप्रधानयोरेकत्रसाधारणशब्दान्तावितौमत्सांप्रथमतरप्रधानेभवत्यवगतिर्गौणमुख्ययो
मुख्येसंप्रत्यय इतिन्यायादित्यर्थ: अस्त्वेवंप्रस्तुतेकिं जातमित्याह दर्शपूर्णमासयोश्चेतितयोर्निरपेक्षश्रुति
दृष्टतयासापेक्षस्मृतिसिद्धहुताद्यपेक्षया प्राधान्यसिद्धेस्तयोचप्रधानयोरितरयोश्चगुणयोरेकत्रप्राप्तौ
प्रधानयोरेवहूर्देवानितिमंत्रेणग्रहोयुक्तिमानित्यर्थ:

यत्तु परपक्षे यदिदमद्यतनरात्रिवाचोनानुकूलत्वमिति तन्नास्मत्पक्षेऽस्तीत्याह नत्वेति प्रत्यक्षं माधःरागान्नं सम
प्यर्थः विपक्षे दोषमाह यदि हीति प्रसंगस्येष्टत्वं निराचष्टे इष्यते हीति परपक्षे वाक्यशेषविरोधं दोषान्तरमाह
नचेति श्येनादितुल्यत्वं तस्यावर्तयति नचतस्येति अनिषिद्धस्यापि तस्यालभावजुगुप्सितत्वात्तदनुष्ठा
यिनः पापानि वृजिरित्याशंक्याह नचेति अवर्ज्यपापानि निर्यत्वं जग्धा चेवाहुनं हविरित्यकरणे प्रत्यव

नन्वयुक्तं यदिदमद्यतनरात्रिवचनं यदि हि तन्नगृह्येत साधारणशब्देनापि तत्र्याःस्पष्टत्वादिति युक्तत्वेन
स्याप्रसज्येयातां इष्यते हि तत्स्पष्टत्वेन हि निपुक्तात्वत्सर्वस्यान्नजातस्य नचैवं च देवाः स्वयं हस्तो
कं कर्म कुर्वतः पाप्मनो विनिर्मुक्ता नचतस्य प्रतिषेधोऽस्ति नचमत्स्यवधनादिकमवन्तभाव
जुगुप्सितमेत छिष्टनिवर्तत्वादकरणे च प्रत्यवायश्रवणादित्यत्र च प्रत्यवायोपपत्तेरह
मन्नमन्नमदन्तम द्मीति मंत्रवर्णात्

यः प्रत्यवायश्रवणाच्चान्नदनुष्ठायिनो न पाप्मवेधोऽस्तीत्याह॥ अकरणे चेति सर्वसाधारणान्नग्रहे तु त
त्परस्यानिंदावचनमुपपद्यते तेन तदेवग्राह्यमित्याह इतरत्वेति नत्वेवं श्रुत्यन्तरसंवादयति अहमिति
अर्थिभ्योऽविभज्य अन्नमदत्त्वा स्वयमेव भुंजानं तस्माह मन्नमेव भक्षयामि तमनर्थभाजं करोमीत्यर्थः

आकांक्षापूर्वकं हेतुमवतारयन्नाक्षिपति कस्मादित्यादिना । सर्वभोज्यत्वं समर्थयति यो मृत्युरिति [illegible] समाज्ञा
एवेति निपातेन पीडाकरत्वे हेतुमाह यमेदमिति प्राशुक इति फलमाचष्टे तस्मादिति साधारणमन्नम[illegible]
धारणीकुर्वाणस्य पापानिवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह दुष्कृतं हीति यदाहि मनुष्याणां दुष्कृतं तमन्नमपि[illegible]
निष्ठतितरां तेन असाधारणीकुर्वन्तो महत्तरं पापं भवतीत्यर्थः एकमस्येत्यादिमन्त्रब्राह्मणयोः स्वयम[illegible]

कस्मात्पुनः पाप्मनो नावर्ततेऽस्मिन्निति हीनत्वसर्वेषां हि स्वं नदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते सर्वभोज्य
त्वादेवं मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि ग्रासः परस्य पीडाकरो दृश्यते ममेदं स्यादिति हि सर्वेषां तन्नाशमति ।
तद्यादस्मात्परमपीडयित्वाग्निमुखे भक्त्याने दुष्कृतं हि मनुष्याणामित्यादिस्मरणाच्च गृहिणाम् ।

मिश्रप्रयोजनम् ॥

हे वैश्वदेवाख्यमन्नमहन्यहनि निरुप्यत इति केचित्तन्न सर्वभोक्तृसाधारणत्वं वैश्वदेवाख्यस्यान्नस्य सर्व[illegible]
प्राणिभिर्भुज्यमानत्वं तस्य नापि परिसमाप्यत इति मिश्रयं वचनमनुकूलं सर्वप्राणिभिर्भुज्यमानत्वान्नः पाकि
त्वाच्च वैश्वदेवाख्यस्य पुंकस्त्ववाडगलाद्यान्वस्यान्नस्य ग्रहणे वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि स्ववाडगलाद्याख्यान्न[illegible]
र्शनात्

मुक्ताभर्तृप्रपंचपक्षमाह गृहिणेति यदन्नं गृहिणा प्रसहमग्नौ वैश्वदेवाख्यं निर्वर्त्यते तत्साधारणमिति भा[illegible]
पंचैरुकमित्यर्थः साधारणपदानुपपत्तेर्नयुक्तमिदं व्याख्यानमिति दूषयति तन्नेति वैश्वदेवस्य साधारणत्व
मप्रामाणिकमित्युक्तमिदानीं तस्य प्रसक्तत्वादिरूपापरामर्शश्चेत्युक्तमानित्याह नापीति इतश्च साध[illegible]
रणशब्देन मन्त्रे प्राणयन्त्र ग्राह्यमित्याह सर्वेति वैश्वदेवग्रहे पितृयज्ञः स्यादिति चेत्तत्राह वैश्वदेवे[illegible]

नस्परोभवतीत्येकं विवृणोति उपासनं हीति ब्राह्मणो नैवं मंत्रप्रमाणायति नथावेति मोघं विफलं देवा द्व नृप
भोग्यमन्नं परित्यान दुर्बलो लभते तदा सव धएव तस्येति साधारणान्नस्यासाधारणीकरणं निंदितमिस्यर्थः
नन्वेवस्मृतीरुदाहरति स्मृतिरपीति नरुच्याद्यानपेक्ष्य शं नवैकः स्वयमश्नीयाद्विधिवर्जनं निवेदितिया
नमद्दृष्ट्यर्शान्भोगान्दिवो देवा दास्यं तेपत्रभाविताः नैदत्तानिति शेषः अनेन आभिशंसति स्तेनः प्रमुक्तोप

उपासनं हि नाम तात्पर्यं दृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्ते इत्यादौ नस्माच्छरीरस्थितस्य थान्नो
पभोगप्रधानो नाहृष्टार्थकर्मप्रधान इत्यर्थः सएव भूतो न पापमनो धर्माद्याचनेनैनमुत्स्मृतस्ते
नत् नथात्वमंत्रवर्णो मोघमन्नं विंदत इत्यादिः स्मृतिरपि नात्मार्थं पाचयेदन्नमप्रदायैव्यो भो
भुंक्ते तेन एवसः अन्नादे भ्रूणहा माष्टी त्यादिः एमएमएमएमएमएमए

जनिपावन्नानृनसंकरस्कजरणाद्व्यपनत्राद्यपादस्यार्थो भ्रूणहा श्रेष्ठब्राह्मणघातको यथाहुः ब्राह्मि
ष्ठब्रह्महा वैव भ्रूणहेत्यभिधीयत इति तस्यान्नभक्षकेत्वपापमार्ष्टि शोधयतीत्यन्नदानुः पापस्य कीर्ति
नरस्यासाधारणीकृत्य भुंजानस्य पापिनेति अदत्तानुपरतेभ्यः पूर्वं भुंक्ते विचक्षणः सभुंजानो नजानाति
स्वगृध्रे जग्धिमात्मन इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः

मंत्रब्राह्मणयोः श्रुत्यर्थाभ्यामर्थमुक्त्वा समनंतरग्रंथमवतारयति तत्रेति सप्तविधेऽन्ने हृदयेऽन्नानामिति यावत्

अन्नानां विभागेन विनियोग उच्यते एकमस्य साधारणमिति मंत्रपदं तस्य व्याख्यानमिदमेवास्य
तत्साधारणमन्नमिति तदस्मिन् स्फुरतमस्य भोक्तृसमुदायस्येति तद्यदिदमद्यते भुज्यते सर्वैः प्राणिभिरहः

एकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न
स पाप्मनो व्यावर्तते

महदितत्साधारणं सर्वभोक्तृणामकल्पयत् पिताऽऽहृत्य तन्मस्य एतत्साधारणं सर्वप्राणभृतां
निकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते न पाप्मनो भवतीत्यर्थः

व्याख्यानमेव विवृणोति अस्येत्यादिना साधारणमन्नमसाधारणीकुर्वन्तो दोषं प्रदर्शयति स य इति

आपाद्यात्मकस्य कामस्य संसारारम्भकत्वं न मोक्षोपि कामः संसारमारभेत कामत्वाविशेषादित्याशंक्याह ब्रह्मविद्येति तस्याः विषयो मोक्षस्तस्मिन्नाद्वितीयत्वाद्रागादिपरिपन्थिनि कामापरपर्यायो रागो न वस्तुत्वात्तेन हि मिथ्याज्ञाननिदानो रागः सम्यग्ज्ञानाधिगम्ये मोक्षे संभवति अद्वयत्वं च भवतीति ततो वा श्रीमतां संसारविरोधिनि तस्मिन्संसारानुषक्ति मुक्तानित्यर्थः शास्त्रीयस्य ज्ञानादेः संसारहेतुत्वे कथं दृश्यमानस्य कथं तद्धेतुत्वमित्याशंक्याहैतेनेति अविद्यो ह्यस्य कामस्य संसारहेतुत्वोपदर्शनेनेत्यर्थः

ब्रह्मविद्याविषये च सर्वैकत्वात्कामानुपपत्तेरेतेनाशास्त्रीयमज्ञानयोर्मायामयाः विकाराः तत्र तत्र हेतुत्वमुक्तमेव भवति स्यादेतज्ज्ञानस्य वा निष्टफलस्य कर्मविज्ञाननिमित्तत्वाद्धि वस्तुतस्तु यः शास्त्रीयः साध्यसाधनभावो ब्रह्मविद्याविधिम ... यानन्द ... स्य विवक्षितत्वात्सर्वो ह्ययं व्यक्ताव्यक्तलक्षणः संसारोऽशुद्धो नित्यः साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्याविषय इति तस्माद्धि रक्तस्य ब्रह्मविद्या रचयेति

स्वाभाविकाभ्यामविद्याधीनकामप्रयुक्ताभ्यामित्यर्थः तज्ञानयोर्जगत्त्वहेतुप्रयोजकत्वमेव व्याख्यातु वर्णनयोरिति यत्समान्नानीत्यादिमंत्रपदस्य मेधयाही त्यादिब्राह्मणस्य वा सर्वस्यार्थमुक्त्वा नानापाठ्यमाद्य ... नत्वितिशास्त्रपरत्वात्तस्य शास्त्रवशादेव साध्यसाधनभावादेः शास्त्रीयाद्धेतुत्वमसंभवात्तत्तस्य च विवक्षितत्व मित्यर्थः शास्त्रीयस्य साध्यसाधनभावस्य विवक्षितत्वे हेतुमाह ब्रह्मेति तस्य च प्रपंचस्य सर्वो हीति दुःख पतीति दुःखं तद्धेतुरिति यावत् मकृतमंत्रब्राह्मणाभ्यां व्याख्यातस्य पाप्मनः निवृत्तिः शब्दः निवर्त्यत्वेनार्थप्रदर्शनं मतं

तत्प्रसिद्धिमुपपादयितुं रहस्यमिति नन्विति साध्यसाधनात्मके जगति यत्प्रतिपन्नत्वमविद्यातत्त्वोभावितत्वमप्रसक्तत्वा
त्प्रसिद्धमनुभूयते हि जापादि संपादयन्नविद्वानि साहोचनतदिति अत्राह प्रागुक्तत्वात्प्रसिद्धमेतदित्याह हीति हीनं
चेति यत्त्वमेधानयोभावात्प्रमृत्यं तत्र ब्राह्मणयोरुक्तं तदपि प्रसिद्धमेव विद्याकर्मपुत्राणामभावे लोकत्रयोत्पत्ते
नुपपत्तेरित्याह तत्रेति पूर्वोत्तरग्रन्थः संप्रत्यर्थः पुत्रेणैवायं लोको जय्य इत्यादौ वक्ष्यमाणत्वात् ब्राह्मणस्यार्थस्य प्र

अनुक्तत्वं प्रसिद्धं मा त्वास्यार्थस्य स्यान्ने जापादिकर्मणानां लोकफलसाधनानां प्रतिपन्नत्वं तावत्प्र
समेव अभिहितं जापादि इत्यादिना तत्र चैवं विद्याकर्मपुत्रफलभूतानां लोकानां साध्य

मेधयाहि तपसाजनयत्पिता

तं त्वधृत्वं प्रतीत्यभिहितं वक्ष्यमाणं च प्रसिद्धमेव तत्स्यादत्रतं वक्तुं मेधयेत्यादिवाक्यणा हि फलविषया
प्रसिद्धेश्च लोके तपसात्र जापादीत्यर्थकर्मणानान्तु काम इत्यनेन ए म ए म ए म ए म

सिद्धत्वेनाह वक्ष्यमाणं चेति मन्त्रार्थस्यार्थप्रसिद्धत्वे मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थविषयं ब्राह्मणमुपपन्नमिति फलस्य
रविद्यमानादिति प्रकारान्तरेण मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमाह ब्राह्मणाहीति फलविषयत्वं तस्मात् स्वानुभवसिद्धत्वा
दिवक्तुं हि शब्दस्तस्याप्यलोकप्रसिद्धत्वे पि कथं मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमत आह यद्वेवाचेति एमएमए

बृ०भा०
१२५

मेधया हीत्यादिब्राह्मणमाकांक्षापूर्वकमुत्थापयति तत्र यदिति पदं तन्मंत्रसमुदायः सप्तम्यापरामृश्यते आ
त्मानमेव संस्पृशेदित्याहेति प्रसिद्धो हीति न केवलं हि शब्दान्मंत्रस्य प्रसिद्धार्थत्वं किंतु मंत्रस्वरूपालोचनया

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति अस्य कोऽर्थः उच्यते इत्याह शब्देनैव व्याचष्टे इति

यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति
श्लोकः १ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति

इत्यस्य मंत्रस्यायमर्थः यदजनयदिति चानुवादस्वरूपेण प्रसिद्धार्थेनैव प्रकाशितस्तत्राह्म
णमविशंकयैवाह मेधया हि तपसाजनयत्पितेति

यपि तत्सिद्धत्वात्साह यदिति मंत्रार्थस्य प्रसिद्धत्वे मंत्रस्यानुगुण्यत्वं हेतूक्तस्य फलितमाह अन्नम् इति

तयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति कांक्षितेति । तयोरप्रकृतत्वे हेतुमनुष्ठापकलितमाह तस्मादिति ज्ञानकर्मणोः

कांक्षितं हि कर्मजायादिसाधनं प्रथमं वेदेनिवानन्तरमेव ज्ञानं प्रकृतं तस्मात्तयोः प्रसिद्धयोर्मेध्यानप्रसंगो ऽयुक्तः

एकमप्यसाधारणं हेतुं देवान आज्ञपत् वीणात्मने ऽकुरुतपशुभ्यएकं प्रायच्छत् तस्मिन्सर्वं प्रति
ष्ठितं पञ्चप्राणानि पश्यन कस्मात्तानि न क्षीयन्ते ऽद्यमानानि सर्वदा एषएषएषएषएषएषएषः

का कार्या अन्नोपनिषत्प्रान्त्वानि ज्ञानकर्मभ्यां जनितत्वात्पितानानि प्रकाशयिष्यामः इति वाक्यशेषः
१ सप्तं मंत्रवर्णानामर्थं हि ज्ञेयो हि मतत्वात्प्रायेण दुर्विज्ञेयो भवतीति तदर्थं आम्नानापत्त्राह्मणं प्रवर्तते:

प्रकृतत्वमुक्तं हेतुमादाय वाक्यं पूरयति अतः इति यत्सप्तान्नानीत्यादिमंत्रभागस्याम्नाय ब्राह्मण
वाक्यसमुदायस्तात्पर्यमाह तत्रेति मंत्रब्राह्मणात्मको ग्रन्थः सप्तम्यर्थः

सर्वेषामिथोऽहं त्वनुमते प्रमाणमाह एतदेवेति सर्वेषामोन्यकार्यकारणत्वोत्पाकल्पितत्वं वचनं नन्कुतो बहुधात्वं नेत्याह आत्मैकत्वेति एवंभूमिकोक्तत्वोत्तर ब्राह्मणतात्पर्यमाह पदसाविति उच्यते ध्यानार्थमिति शेषः अन्नत्वे हेतुर्भोज्यत्वादिति तेन त्वानकर्मभ्याजनकत्वेनेति यावत् ब्राह्मणमवतार्यमंत्रमवतारयति तदपि

तत्र देवतविद्याप्रकरणे मधुविद्याणां वक्ष्यामः सर्वं सर्वस्य कार्यं मधुत्वादात्मैकत्वविज्ञानार्थं दद्द्शो जुहोतीत्यादिना पांक्तेन काम्येन कर्मणा आत्मा भोज्यत्वेन जगत्स्रजनविज्ञानेन च नज्जगात्सर्वं सर्वथा विभज्यमानकार्यकारणत्वेन सप्तान्नानामुच्यते भोज्यत्वात्तेनात्मोऽपि तानेषामन्नानां सर्वविनियोगोनां सूत्रभूताः संक्षेपतः प्रकाशकत्वादिमे मंत्राः पत्सप्तान्नानि यज्जनयदिति क्रियाविशेषणं यथा प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा च कर्मणा ज्ञानकर्मणी एव ह्यत्र मेधा तपः शब्दवाच्ये तपः प्रकृतत्वान्नेतरे मेधातपसी अप्रकरणेन

तत्राद्यं मंत्रभागमादाय व्याचष्टे यत्सप्तान्नानीति अजनयदिति क्रियाविशेषणं यदितिपदं तथा पितृत्वादीति शेषः ग्रंथार्थधारणाशक्तिर्मेधा प्रकृष्टं वा प्रपणादितपः नैकस्मात्त्वन गृह्येतेत्याह

ब्राह्मणान्तरमवतार्य संगतिं वक्तुं कीर्तयति यत्सप्तान्नानीत्यादिना तत्रैषतिक्रान्तब्राह्मणोक्तिः उपासिश ति
तमेद दर्शनमविद्याकार्यमनेनाद्यन्नसवदेनिन हेतुरविद्यापूर्वं त्वप्रस्तुतेनियोजना अथो अयमिसत्रोकम
वर्णिवर्णाश्रमाभिमानइति आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादावुक्तं स्मारयति कामप्रयुक्त इति तत्र मन्त्रो

यत्सप्तान्नानि मेधया अविद्याप्रकृता तत्राविद्वान्नमां देवतामुपास्ते अन्योसावन्योहमस्मीति स्ववर्णा
श्रमाभिमानः कर्मकर्तव्यतया नियतो जुहोत्यादि कर्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्वन सर्वेषांभू
तानां लोककरस्तं कथावत्कर्मभिरेकैकेन सर्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः एवममाकं पञ्जुहो

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता

त्यादिपाककर्मभिः सर्वाणि भूतानि सर्वं च जगदात्मभोज्यत्वेनासृजत एवमेकैकः स्वकर्मविद्यानुरूपे
ण सर्वस्य जगतो भोक्ता भोज्यं च सर्वस्य सर्वः कर्ता कार्यं चेत्यर्थः एमएमएमएमएम

नरग्रंथमवतारयितुमपेक्षितं पूरयति यथाचेति गृहीत्वाज्जगतश्च परस्परं स्वकर्मोपार्जितत्वमेवं अमनाय मो
न्यमुपकारकत्वापेक्षणादित्यर्थः ननु तत्र सोवजगत्कर्तृत्वं ज्ञानक्रियानिशयवत्वान्नेतरेषां तदभावादत
आह एवमिति पूर्वकल्पीयविहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मानुष्ठानात्सर्वो जन्तुरुत्तरसर्गस्य पितृत्वेनात्रविव
क्षितो न तु प्रजापतिरेवेत्यर्थं स्मिप्याह सर्वस्येति

७करीस्यात्कत्वेनेसिद्धेफ [illegible]निनमाहतस्मादिति असेतिदर्शनोक्तिः पशोः पुरुषस्यच पांक्तत्वंतत्र [illegible] श्रुः
पुरुषस्यपशुत्वाविशेषात् पृथक्ग्रहणमयुक्तमित्याशंक्याह पशुत्वेपीतिकेवलंपशुपुरुषयोरेवपा
क्तत्वंकिंतुसर्वस्येत्याह किंबहुनेति तस्मादाध्यात्मिकस्यदर्शनस्यपांक्तत्वदर्शनयोगाद्विरक्तमिति

[illegible]त्स्मात्पुरुषपांक्तः पंचभिर्निर्वृत्तः पांक्तोयज्ञोदर्शनमात्रेणनिर्वृत्तो। कर्मिणोपिकथंपुनरस्यय
ज्ञत्वसंपत्तिमात्रेणयज्ञत्वमुच्यते यस्माद्ब्राह्मोपियज्ञः पशुपुरुषसाध्यः सचपशुः पुरुषश्चपांक्त
एवयथोक्तमनआदिपंचत्वयोगात्तदाहपांक्तः पशुर्गवादिःपांक्तःपुरुषःपशुत्वेप्यधिकृतत्वेन
सविशेषःपुरुषस्येतिपृथक्पुरुषग्रहणं किंबहुनापांक्तमिदंसर्वंकर्मसाधनफलंच
यदिदंयत्किंचिदिदंसर्वमेवंपांक्तंयज्ञमात्मानंपांक्तंसंपादयतिस यदिदंसर्वंजगत्तदात्मत्वेना
प्नोतियएववेद ।१७॥ इतिबृहदारण्यकभाष्येतृतीयप्रपाठकेचतुर्थंब्राह्मणं।

शेषःसंपत्तिफलंव्याकरोतीत्येवमिति व्याख्यातार्थंवाक्यमनुवदन्ब्राह्मणमुपसंहरतियएवंवेदेति पा॰ज्ञा
साधनस्यपांक्तस्यत्वात्मत्वाज्ञात्वात्तत्वात्मत्वेनानुसंदधानस्यतदात्मत्वेवफलंतत्क्रतुन्यायादित्यर्थः ॥तृतीय
ब्राह्मणंचतुर्थं॥

आकांक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमुपादत्ते किंपुनरिति तद्व्याचष्टे देवेति तत्र हेतुमाह कस्मादित्यादिना यजमा

नादिनिर्वर्तकं कर्म प्रश्नपूर्वकं विशदयति किंपुनरित्यादिना इहेति संपत्तिशब्दोक्तिः शरीरस्य कर्मत्वं प्रसि म

किंपुनरिति इतरत् वित्तं श्रोत्रं दैवं दैवविषयत्वाद्विज्ञानस्य वित्तात्तं दैवं वित्तं तद्धि इह श्रोत्रमेव संपत्तिविद

यस्माच्छ्रोत्रेण हि यस्मात्तत् दैवं वित्तं विज्ञानं शृणोत्यतः श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव तत्

नि किंपुनरेतेषां मनआदिविज्ञाने रिह निर्वर्तकं कर्मैव स्फुट्यते आत्मैवात्मेति शरीरमुच्यते कथंपुन

श्रोत्रं दैवं श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पांक्तो यज्ञः

पांक्तः पशुः पांक्तः पुरुषः पांक्तमिदं सर्वं यदिदं किंच तदिदं सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ६९

एतत्कर्मस्थानीयोऽस्य कर्महेतुत्वात्कथं कर्महेतुत्वमात्मना हि शरीरेणायतः कर्म करोति तस्मात्कर्म

त्वाभिमानिन एवं कृत्स्नता संपन्ना यथा बाह्या जायादिलक्षणेनं राम राम राम राम राम राम राम राम

हृमिति शंकित्वा परिहरति कथंपुनरिति अग्नीति यजमानोक्तिः हिशब्दार्थो यतः इत्यनूद्यते तस्मात्कार्

ने सकलमुपसंहरति स एवेति राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम

२०५ वाचोमनोनुरक्तत्वंस्वरूपकथनपुरःसरंस्फोरयतिवागितीति प्राणस्यप्रजात्वकल्पनांसाधयति तस्मांवां कर्तो अ

१२१ यंपुनश्चक्षुर्मानुषंवित्तमिसत्यमतेपशुहिरण्यादिहिमयेसाशंक्याह नत्रेति आत्मादि त्रयंसिद्धेसत्वीतिपाव

न आदिपदेनकायवेशगृह्यते मानुषमितिविशेषणोस्यायंवत्वंसमर्थयते द्विविधमिति संप्रतिचक्षुषोमा

वागितिशब्दश्चोदनादिलक्षणोमनसाश्रोत्रद्वारेणगृह्यते वधायेतप्रयुज्यतेचेतिमनसोजायेवद

कृतश्चांचवाङ्मनसाभ्यांजायापतिस्थानीयाभ्यांप्रसूयतेप्राणःकर्मार्थमितिप्राणःप्रजेव तत्र प्रा

णचेष्टादिलक्षणंकर्मचक्षुर्दृष्टंवित्तसाध्यंभवतीतिचक्षुर्मानुषंवित्तंतत्रद्विविधंवित्तंमानुषमित

राद्योविशिनष्टिजरवित्तनिवृत्यर्थंमानुषमिति गवादिहिमनुष्यसंबंधिवित्तंचक्षुर्ग्राह्यंकर्मस

तंतस्मात्तत्स्थानीयंतेनसंबंधाच्चक्षुर्मानुषंवित्तं चक्षुषाहियस्मात्तन्मानुषंवित्तंविंदते गवादुपल

भतइत्यर्थः॥

यवित्तत्वंप्रपंचयति चक्षुरिति तत्पदपरामृष्टमेवार्थंव्याचष्टे तेनसंबंधादिति तत्स्थानीयंमानुषंवित्तंस्यात्

नीयंतेनमानुषेणवित्तेनसंबंधमेवसाधयति चक्षुषाहीति तस्माच्चक्षुर्मानुषंवित्तमितिशेषःएम

स यावदित्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे स एवमिति पूर्वः स शब्दो वाक्यप्रदर्शनार्थो हि नित्यस्य ... मध्याप्य
नीसाविरोधः अर्थसिद्धमर्थमाह परिशेषादिति तस्यो कृत्स्नत्वेसेतरं कृतार्थं करोति यदेत्यादिना अकृ
त्स्नत्वाभिमानिनो विरुद्धं कृत्स्नत्वमित्याह कथमिति विरोधमन्तरेणाकान्त्या शं विभज्य दर्शयति अप

बृ०

एवं काममानः संपादयं श्च जायादीन् प्राणस्य एतेषां यथोक्तानां जायादीनामेकैकस्याप्यप्राप्तेः अ
कृत्स्नो संपूर्णो हि मित्येवं तान्मात्मानं मन्यते परिशेषात्समस्तानेवैतान्संपादयति इदानीं तस्य कृत्स्
नायै तु न शक्नोति कृत्स्नतां संपादयितुं तदास्याकृत्स्नत्वं तदास्य कृत्स्नत्वसंपादनायाह तस्य इ

स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावदात्मानं मन्यते तस्येयं कृत्स्नता मन एवास्यात्मा
वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते एष

तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतेयमेवं भवति कथमयं कार्यकरणसंघातः प्रविभज्यते तत्र मनो
रूपितो तत्र सर्वकार्यकारणजातमिति मनः प्रधानत्वादात्मेवात्मा यथा जायादीनां कुटुम्बपतिरेवमेवात्र
तदनुकारित्वाज्जायादिवदनुपयुक्त एवमिहापि मन आत्मा परिकल्प्यते कृत्स्नतायै तथा वाग्जाया मनोनु
जितसामान्याद्वाचो

मितिविभागे प्रत्यक्षेण मनसो प्रजमानत्वकल्पनायां निमित्तमाह तद्धीति उक्तमेवव्यक्तमिति यथेति तत्र मनसो ...
मानत्वकल्पनावदित्यर्थः वाचि जायात्वकल्पनायां निमित्तमाह मन इति एमरामएमएमएमएमएम ए...

तस्मादेवमविद्वानात्माकामीपूर्वः कामयामासतथापूर्वेनरोप्येवालोकस्थितिः प्रजापतेश्चैवमेवस
र्गआसीत्सोविभेदविद्यायानतः कामयुक्तः एकाकीरममाणोऽरस्य पश्चात्तापत्निप्रथमोत्पन्नं तां स
मभवत्ततः सर्गोयमासीदितिदृष्टं तस्मात्तत्स्वभावेनद्यैतस्मिन्नपिकाले एकाकीसन्नाकुलोऽवि
द्यावान् कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथवित्तं मे स्यादथकर्मकुर्वीयेत्यर्थवाक्यं एष गभा॰

स्प८१ उक्तमेवार्थं लोकदृष्टिमवष्टभ्य यति नहीति लब्धव्यं नराभावेपि कामयितव्यं तरंस्मादिस्याशंक्याह स्व
व्यमेति एतद्व्यतिरेकेणासाध्यसाधनातिरेकेणेति यावत् यो तेह्युयोरपि कामत्वविधाविष्णुते रत्विणापन्न:

इहलोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा लब्धव्यमस्ति लब्धव्यविषयो हि कामस्तस्यैतेन॥
द्व्यतिरेकेणाऽभावाद्युक्तं

तस्मादथैतदेवं कोकीकामयते जायामेस्यादथ प्रजायेयाथवित्तंमेस्यादथ कर्मकुर्वीयेति

सकुमेनावानेकामइत्येतदुक्तं भवतिदृष्टार्थमदृष्टार्थं वासाध्यसाधनलक्षणमविद्यावत्पुरुषाभि
कारविषयमेषणाद्वयं कामः अतोऽस्माद्विदुषाव्युत्थानव्यमिति

ह ॥ उक्तमिति कामस्यानर्थत्वात्साध्यसाधनयोश्चतावन्मात्रत्वात्स्वर्गादेपुमर्थत्वाविश्वासंसत्वात्सम्
भवतु लाप्पत्तिसरमोघ्येषणाभ्यो व्युत्थानं संन्यासात्मकं कर्तव्यं कांक्षितमोक्षहेतुज्ञानमुद्दिश्य श्रवणाद्यावर्तनेयेद्विः

कामशब्दस्यपर्यायत्वमर्थग्रहीत्वेतावानित्यादिवाक्यस्याभिप्रायमाह साधनलक्षणेति अस्याः साधनैषणायाः फलभूतेतिसंबंधः रूपोरेषणात्वमुक्ता लोकैषणापरिशिनष्टि तद्यथाहीति कथं तत्साधनैषणोक्तिरित्यतः शंक्याः ह सैवेति एतेनवाक्यशेषोप्यनुगुणीभवतीत्याह सा इति साधनवत्फलमपिकाममात्रत्वेन कथं तर्हि स्त्र्यासाधनमात्रमभिधायेतावानित्यवधिप्रतीतेत्राह फलार्थत्वादिति उक्तसाधनैसाध्यमार्थिकमित्यत्र दृष्टांतमाह भोजनइति साधनोक्तौसाध्यस्य एतावानेवहिकामयितव्योविषयोपद्रुतजायापुत्रवित्तकर्माणि साधनलक्षणोपयणालोकाश्च त्रयोमनुष्यलोकः पितृलोकोदेवलोकइतिफलभूताः साधनैषणायाश्चास्याः सद्यर्थीहिजायापुत्रवित्तकर्मलक्षणसाधनैषणानस्माल्लैवेकैषणास्यालोकैषणा सैकैवसैषणासाधनापेक्षत्वाद्विधाः तो व्याख्यायाः भेदोनेषणाएवेति फलार्थत्वात्सर्वारंभस्यलोकैषणार्थं प्राप्तोक्तैवस्येतावानित्येतावानेवकामइत्यवधिपत्ते भोजनेभिहितेतृप्तिर्नहिएव

नेच्छुंश्चनात्मानोभूयोविंदेत्

गभिधेयात्तदर्थत्वात्भोजनस्य तदेतेएषणेसाध्यसाधनलक्षणेकामोयेनप्रयुक्तोविद्वानवशएवकोशकारवदात्मानंवेष्टयति कर्ममार्गएवात्मानंप्रणिदधत्बहिर्मुखीभूतोनस्वंलोकंप्रतिजानाति तथाचतैत्तिरीयके अग्निमुग्धोहैवधूमतांतःस्वंलोकंनप्रतिजानातीति [illegible]पुनरेतावत्त्वमवधार्यतेकामानामनंतत्वात् अनंताहिकामाइत्येतदाशंक्याहेतुमाह स्मान्नेच्छन्नरइच्छन्नपिअतोस्मात्फलसाधनलक्षणाद्रूपोधिकतरंनविंदेत्नलभेत एषणाम

थाद्युक्तेरेतावानितिद्रूपोरनुवादेपिकथमेषणार्थेकामशब्दस्तत्रप्रयुज्यतेनहितौपर्यायौतयोरनर्थत्वेनत्याशंक्यपर्यायत्वमेषणाकामशब्दयोरूपेत्याहतेनेतिनेच्छनमेवस्पष्टयतिवर्ममागइति अग्निमुग्धोग्निरेवहोमादिद्वारेणममश्रेयःसाधनंनान्यदित्यभिमानवान्धूमतांतोधूमेनग्लानिमापन्नः धूमतावाममांतेदेहावृतत्वेनभवतीतिमन्यमानस्तेधूममभिसंभवतीतिश्रुतेःस्वलोकमात्मानंवाक्यात्मश्रुत्याच्यापव्याचष्टेकस्यमित्यादिना तस्मादेतावत्त्वमवधार्यतेनेषामितिशेषः

कथं तर्हि हेत्वभावेन तस्य कामित्वमपि स्यादित्याशंक्याह जायादिति सशब्दं व्याकुर्वन्नुत्तरवाक्यमादायावशिष्टं व्याचष्टे
[illegible]भादिर्वर्येति कामनाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकरयति कथमिति कर्माधिकारहेतुत्वं तस्याः साधयति तयेति प्रजाप्रति जा
याया हेतुत्वद्योतको ऽथशब्दः प्रजायां मानुषवित्तान भावमुपेयादितीयोऽथशब्दस्तृतीयस्तु वित्तस्य कर्मानुष्ठानहे

जायाद्येषणाबीजभूताविद्यावानेक एवासीत् स्वाभाविक्यात्वात्मनि कर्त्रादिकारकक्रियाफलात्मकता
ध्यारोपलक्षणया ऽविद्यावासनया वासितः सोऽकामयत कामितवान् कथं जायाकर्माधिकारहेतुभूता मे
मम कर्तुः स्यात्तया विनाहमनधिकृत एव कर्मणि अतः कर्माधिकारसंपत्तये भवेत् जाया ऽथाहं प्रजायेय

एक एवाग्रेऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामः॥

प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येयाथ वित्तं मे स्यात्कर्मसाधनं गवादिलक्षणं अथाहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं
कर्म कुर्वीय येनाहमनृणीभूत्वा देवादीनां लोकान् प्राप्नुयां तत्कर्म कुर्वीय काम्यानि च पुत्रवित्तस्वर्गादि
साधनानि एतावान्वै काम एतावद्विषयपरिच्छिन्न इत्यर्थः

तुत्वविवक्षयेति विभागः कर्मानुष्ठानफलमाह येनेति तत्किं नित्यनैमित्तिककर्मणामेवानुष्ठानं नेत्याह
काम्यानि चेति क्रियापदमनुकृष्टं चशब्दः

अविद्यायां सत्यां हि प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कथमित्याशंक्य कार्यकारणात्वेनेत्याह प्रवर्तकेति सत्यमस्मिन्कारणे अकारणमेवाविद्याप्रवृत्तेरिति चेत्तत्राह सर्वत्र हीति उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतारयति स्मिन्विषये [illegible] प्रवर्तकं सं क्षिपति [illegible]हाभिधीयत इति तत्रार्थतः श्रुतं तत्संवादयति स्वाभाविक्यामिति तत्रैव भगवतः संमतिमाह स्मृतौ चेति अथ केन प्रयुक्तोयमित्यादिप्रश्नस्योत्तरं काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव इत्यादि ऽकामत ॥ [illegible]नेकबीजत्वमुपनिपद्यते अंधत्वमिव गर्तादिपतनप्रवृत्तिहेतुः एवं तर्हि उच्यतां किं पापप्रवृत्तिहेतुरि ति [illegible]हाभिधीयते एषणा कामः स्वाभाविक्यामविद्यायां वर्तमाना बालाः पराचः कामाननुयंती इ तिकाठके श्रुतौ स्मृतौ च काम एष क्रोध एष इत्यादि मानवे च सर्वा प्रवृत्तिः कामहेतुकत्येति सर्व एवायं संक्षिप्तः प्रदर्श्यते इहाध्यायपरिसमाप्तेः आत्मैवेदमग्र आसीत् आत्मैव स्वाभाविको विद्वान्कार्य करणसंघातलक्षणो वर्णी अग्रे प्राक्दारसंबंधात् आत्मैकसमभिधीयते तस्मादात्मनः पृथग्भूतं काम्यमानं जायादिभेदरूपं नासीत् स एक एवासीत्

त्रिपाकाविदृष्यते नेहकस्यचित् यद्यद्धिकुरुते जंतुस्तत्कामस्य चेष्टितमिति वाक्यमात्मनिमित्याह मानवे चेति दर्शितमिति शेषः उक्तेऽर्थे तृतीयाध्यायशेषमपि प्रमाणयति सर्व एव इति एवं तात्पर्यमुक्त्वा प्रतीकमादाय पदा नि व्याकरोति आत्मैवेत्यादिना वर्णीति द्विजत्वद्योतकोऽत्र ब्रह्मचारीति यावत् एम एम एम एम एम [illegible]

वास्यांतरमादायआत्मानुपानतिकांकरोति आत्मैवेत्यादिना कर्मैवबंधनंतत्राधिकारोऽनुष्ठानंतस्मिन्निति यावत् वि
द्याधिकारस्तदुपायोऽश्रवणादौप्रवृत्तिस्तत्रेत्यर्थः यथोक्ताधिकारिणोदेवादिभीरक्षणंप्रवृत्तिमार्गेनियमेनप्रवर्तकमि
तिशंकते नन्विति उक्तमंगीकरोति बाढमिति नहिप्रवर्तकांतरं नवक्तव्यं तत्राह कर्माधिकारेति कर्मस्वधिकार
णस्तगोचरत्वंप्राप्तानेषदेवादयोपिरक्षंतिनत्सर्वाश्रमेषाधारणात्ब्रह्मचारिणामतोऽस्यकर्ममार्गेप्रवृत्तौदेवादिरक्षणा
स्याहेतुत्वात् ब्रह्मचारिणोनिवृत्तिस्तत्राप्रवृत्तिपक्षपातेकारणंवाच्यमित्यर्थः मनुष्यमात्रकर्मण्येवनेत्याश्रयनेतिप

आत्मैवेदमग्रआसीत् ब्रह्मविद्यानुदस्मात्तदभावात्तत्रैवतावंधनरूपात्तमिमुच्यते केनायंकारितःकर्मबं
धनाधिकारेऽवशात्प्रवर्तनेनपुनस्तद्धिमोक्षणोपायेविद्याधिकारइति ननूक्तं देवारक्षंतीति बाढं कर्माधिका
रस्तगोचरत्वानेवतेपिरक्षंति अन्यथाऽकृताभ्यागमकृतनाशप्रसंगात् ननुसामान्यपुरुषमात्रंविशिष्य धि

आत्मैवेदमग्रआसीत्

कारणान्तरं तस्माद्भविनव्यं तेनयेनप्रेरितोऽयमेवबहिर्मुखीभवतितस्माल्लोकात् नत्वविद्यासा अविद्या
वान्हि बहिर्मुखीभूतःप्रवर्तते सापिनैवप्रवर्तिकावलात्स्वरूपावरणात्मिकाहिसा एमएमएमएम अएमएम

नितेषामपिसच्छक्तित्वादित्याशंक्याह अन्यथेति स्वगोचरत्वानेवेत्येवकारस्यावर्त्यकीर्तयति नन्विति विशिष्टा
धिकारेगृहस्थानुष्ठेयकर्मसुगृहस्थत्वेनस्वामित्वंतेनतद्गोचरत्वमप्राप्तमित्यर्थः देवादिरक्षणस्याकारणत्वे
फलितमाह तस्मादिति प्रसंगविद्यायथोक्ताधिकारिणोनियमेनप्रवृत्त्यनुयोगोहेतुरिति शंकते नन्विति नदे
स्फुटयति अविद्यावानिति तस्याःस्वरूपेणप्रवर्तकत्वं दूषयति सापीति रामएमएम

वृ॰भा॰ यथोक्तहोमादिभिर्देवादीनामुपकुर्वतो गृहिणो विद्यायामपि वंधसंभवात् उपकारित्वमाहरति [illegible] पृ॰ ३ अ॰
११० तेषामपशब्दानामभिप्रेतमर्थमनूद्य समनंतरं वाक्यमवतारयंतदर्थमाह यस्मादिति देवादीनां कर्मःधिकारि
णां कर्तृत्वादि परिपालनमेव परिरक्षणमिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तं स्मारयति तस्मादिति यथोक्तं कर्म कुर्वन् यद्य
पि देवादीनामुपकरोति तथापि ततत्कर्तृ तत्रावश्यकं मानाभाववादिस्पाशंक्याह तद्धाहनि भूतयज्ञोमनुष्य

यज्ञाश्चमेतानि कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवादिभ्यस्तस्माद्यथाह वै लोके स्वाय लोकायस्मै देहापारिष्टिम
विनाशं स्वत्वभावापच्युतिमिच्छेत् स्वत्वभावप्रच्युतिभयात्पोषणैरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेदेवं हएवं
विदे सर्वेभूतभोज्योहमनेन प्रकारेणामयावश्यमृणिवन्मन्निवर्तेम्यमित्येवमात्मानं परिकल्पितवतः सेवा

यथाह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवं हैवं विदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छंतीति तद्वा एतद्विदि
तंमीमांसितं १६

णि भूतानि देवादीनि यथोक्तानि अरिष्टिमविनाशमिच्छंति स्वलाभस्तु से सर्वतः संरक्षंति कुटुंबिन
पशून् तस्मादेषां तत्कृपिपमित्युक्तं तद्धेतत् देवत यथोक्तानां करणामृण वत्वस्पं कर्तव्यत्वं पं
महायज्ञप्रकरणे विदितं कर्तव्यतया मीमांसितं विचारितं चावदानप्रकरणे १६ [illegible]

पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेत्येते पंचमहायज्ञाः ननु अन्नमपि विचारं विनाना नष्टपं न हि [illegible]
नारदेष्वन्नमित्येवानुष्ठीयते तत्राह मीमांसितमिति तदेतदेव दपतेयद्ध जातेस्य यज्ञो जुहोत्येवा [illegible]
वदानप्रकरणे ऋणं ह वा व जायते जायमानो योऽस्तीत्यादिनाप्ययथावादेनेति शेषः

अपिपर्यवसायी यो ह्यस्यासंगतिमाशंक्य व्याकरोति अथो इतीति परस्यापि प्रकृतत्वात्तस्मोत्विशिनष्टि गृहीतिः हि त्वेहेतु विद्वानित्यादि इतरपर्युदासार्थं कर्माधिकृत इत्यर्थः कथं पुनरस्य ... इदं भोग्यमेतस्याशंक्याह सर्वेषामि

त्युभयं प्रपंचयन् अथो इत्यादिना ... अयं यः प्रकृतो गृहीकर्माधिकृतो विद्वान् शरीरेंद्रियसंघात दिविशिष्टः पिंडआत्मेत्युच्यते सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मभिरुपकारित्वात् कैः पुनः कर्मविशेषैरसावुपकुर्वन्केषां भूतविशेषाणां लोको भवतीत्यत नेत्याह स गृही यज्जुहोति यद्यजते यागो देवतामुद्दिश्य स्वत्वपरित्यागः स एवासेचनाधिको होमस्तेन होमयागल क्षणेन कर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्परतंत्रत्वेन प्रतिबद्ध इति लोकः अथ यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीते

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः

तेन ... ऋषीणां लोकः अथ यत्पितृभ्यो निपृणाति निपृणाति प्रयच्छति पिंडोदकादि यच्च प्रजामिच्छ प्रजार्थमुद्यमं करोति इच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्था प्रजां चोत्पादयतीत्यर्थः तेन कर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन पितॄ णां लोकः पितॄणामुपभोग्यत्वेन परतंत्रो लोकः अथ यन्मनुष्यान्वासयते भूम्युदकादिदानेन गृहे प्रवसतो ऽवकाशं द वासयति यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणां अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति लंभयति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि च पिपीलिकाभिः सह कणबलिभांडक्षालनाद्युपजीवन्ति तेन तेषां लोकः

तिनदेव प्रश्नद्वाराप्रकरयति ... पुनरिति यजतिजुहोत्योस्त्यागार्थत्वेनाविशेषात्पुनरुक्तिमाशंक्य जातेर्वा द्रव्यदेवतान्त्रियासमुदायेक्तनार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह याग इति आसेचनप्रक्षेपः उक्तं जुहोति ... धिकः स्यादिति॥

बृ०भा० अर्थवादत्वं लिंगेन प्रकरणाद्बलवदिति मत्वा समाधत्ते नेत्यादिना स्तुतिमेव स्पष्टयति स्वस्मादेवेति लोकान्तरादि टी०अ०
२२६ विशेषः यथाच्छांदोग्ये स्तुतमात्मनः कृत्स्नमुक्तं तथात्राप्यात्मलोकं लोकमनन्तफलवचनमित्याह आत्मनेऽति भ १
वत्वाभावाभूरस्माद्ध्येवेत्यादिरर्थवादस्तथापि तस्य सर्वात्मत्वप्रदर्शनार्थत्वात् स्वात्मन्त्र लोकशब्देन परमात्मग्रह
णमित्याह यत्यात्मेति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति वाक्यदृष्टं तदपि पूर्ववदिति किं नाम शब्दसन्निधापरिच्छेदस्तुत्या
र्थवाचित्वात् पापाद्धावाप्नोतीत्यादिना पञ्चैव सिद्धत्वात् समानाधिकरण्यं लोकशब्दस्यापि तदर्थत्वात् परमेवात्र लोक
त्वमित्याह यदिहीति किं च यदि लोकशब्देन परं हित्वार्थान्तरमुच्यते तदा स विशेषणवाक्यस्पन्दं यथा स्वलो

कत्वलोकोपास्त्वस्तुतिपरत्वात् अतः स्वस्मादेव लोकात्सर्वमिष्टं संपद्यत इत्यर्थो नात्मनः प्रार्थनीयपा
तकाममनात्मनः प्राणआत्मन आशेत्यादिश्रुतिरेण यथा सर्वात्मभावप्रदर्शनार्थो वा पूर्ववद्यदिहि
परत्वात्मासंपद्यते तदायुक्तोऽस्माद्ध्येवात्मन इत्यात्मशब्दयोगः स्वस्मादेव प्रकृतादात्मनो लोकादिष्टे च
मर्थोऽन्यथा व्याकृतावस्थात् कर्मणो लोकादिति स विशेषणमवस्थतं प्रकृतं तदात्मलोक आत्मलो
व्याकृतावस्थामात्रतयोक्तत्वास्मिन् प्रकृते विशेषितेऽर्कस्तान एलावस्थाप्रतिपत्तुं शक्यते अयं अथ
था वात्मा इत्यविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्ता न पापभवत् परतंत्रः इत्यु
क्तं कानि पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्तुमतः पशुवत्परतंत्रो भवति केवा ते देवादयो येषां कर्मभिः पशुवदुपका
रीति ५५॥

कमिति प्रकृतं परमात्मा लोकस्तत्वसत्त्वे अनन्तरोक्तमकृत्स्नलोकस्यैव आत्मस्य योगात् नचात्र तद्विशे
षणं वाक्यं दृष्टं अतः स्वलोकमिति प्रकृतः परमात्मैवात्रापि लोक इत्याह आत्मेति विशेषणं विनेवात्मा
दिस्वत्रपरापराभ्यामर्थान्तरं किं न स्यादित्याशंक्याह नहीति स्वलोकमिति प्रकृते परमात्मन्यात्मानमेवेति वि
शेषितेऽव्याकृताख्यापरापराभ्यामनात्मावस्थानप्रतिपत्तुं शक्यते तस्मात् तत्त्वाभावादित्यर्थः कंडिकां
वतारयन्नतनुव्याकांक्षापूर्वकं तात्पर्यमाह अथोऽत्यादिना अतेऽस विद्यावस्थापूर्वं ग्रंथो वागु

आत्मानमित्यादिसमुच्चयपरमिति प्राप्तं पक्षं प्रत्याह भवतीति ॥ अतो नत्वाभावे हेतुमाह स्वलोकेति स्वंलोकमदृष्ट्वेत्यत्र स्वलोकश
ब्देन परस्य प्रकृतत्वादात्मानमेवेत्यत्र प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय युक्तत्वात्तत्रात्र लोकदृष्टिविषयकत्वमेव युक्तमित्यर्थः ॥
लोकशब्देनात्र परमात्मपरिग्रहे हेत्वन्तरमाह स्वंलोकमितीति यथा लोकशब्दस्य स्वशब्दार्थो विशेषणं तथात्म[illegible]
यत्र स्वशब्दपर्यायात्मशब्दार्थस्तस्य विशेषणं दृश्यते नचकर्मफलस्य मुख्यमात्मत्वमतो लोकशब्दोऽत्र परमात्मविषयः ॥
प्रकरणाद्विशेषणाच्च सिद्धमर्थं दर्शयति न वेति परस्यैव लोकशब्दार्थत्वे हेत्वन्तरमाह परेणेति उक्तमेव प्रपंचयति पुत्र

भवतीयं शोभना कल्पना ननु अतो नीह लोकशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात् स्वंलोकमिति प्रस्तुत
स्वशब्दं विहायात्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्देशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति तत्र कर्मसंभवापि लो
ककल्पनायाः अनवसर एव परेणाव केवलविद्याविषयेण विशेषणात् किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मा
यं लोक इति पुत्रकर्मापरविद्याकृतेभ्यो हि लोकेभ्यो विशिनष्ट्ययमात्मा नो लोक इति न ह्यस्य केनचकर्मणा

अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते १५

लोको भीयते एषोऽस्य परमो लोक इति च तैः सविशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्ता इहापि स्वंलोकमिति विशेषणा
दर्शनादस्मात्कामयत इत्यपि युक्तमिति चेदिह स्वो लोकः परमात्मा तदुपासनात् स एव भवतीति स्थितेय [illegible]
त्कामयते तत्तस्मादात्मनः सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेत् एषणामात्र

ति अथ परेषु वाक्येषु परमात्मा लोकशब्दार्थः प्रकृतेन तु कर्मफलमिति व्यवस्थेति चेत्तत्रैवमेकवाक्यत्वसंभव
न तदेकवाक्यत्वादित्याह नेतीति एकवाक्यत्वसंभावनामेव दर्शयतीहापीति यथोत्तरत्रात्मादिशब्देनात्मा
को विशेषितः तथात्मानमित्यत्राप्यात्मशब्देन विशेष्यते पूर्ववाक्ये च स्वंलोकमदृष्ट्वेति स्वशब्देनात्मवाचिना त
स्य विशेषणं दृश्यते तथा च पूर्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः प्रकरणेन परस्य लोकशब्दार्थ
त्वमयुक्तं लिंगविरोधादिति [illegible] चोदयत्यस्मादिति तदेव विवृणोति हेत्यादिना

कर्मफलस्य स्वल्पत्वमुक्त्वा कर्मणो ऽल्पफलत्वं लोके आहृत्य निमाशंकयाह कर्मेति वाक्यस्यान्वितच्छिन्नमर्थं वै पदमदृष्ट्वा तेनाच्छेद्यत्वेति अविदुष इति छेदः कर्मस्वरूपेणापि वाविदुषो दुःखाभावे दृष्टान्तमाह मिथिलायामिति आत्मानमि सादिकेवलज्ञानान्मुक्तिरिति संवंपरत्वमावाख्यातं संप्रतितत्वमतेप्रपंचमाख्यानमुत्थापयति स्वात्मेति आत्मलो कोपासकस्य कर्माभावे कथं तत्क्षयवाचोयुक्तिरित्याशंक्य कर्माभावस्यासिद्धिमभिसंधाय कर्मणा ऽल्पलोकं कृत्वा कृतात्मा कृतरूपेणामिनमि लोकशब्दार्थं वेति आत्मेति किं कल्पनानन्तु आत्मेति वत्सु किं लेखकः न वा हृदि स्थो

न स्याक्किमिति सफलत्वे न ह्यस्य कर्म क्षीयते कर्माभावादेवेति नित्यानुवादो यथा विदुषः कर्मक्षयलक्षणं संसारदुःखं संततमेव न तथा तत्त्वविदः सर्वथा मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचनेति यद्वत् स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषो विद्यासंयोगात्कर्म च न क्षीयते स्वपरैः पराः संयति लोकशब्दार्थं च कर्मत्वमवाप्तिमिद्धि यापरि

न ह्यस्य कर्म क्षीयते

कल्पयति निर्विकल्पे कोऽप्याक्रान्तावस्थः कर्मात्मरूपो लोको हैरण्यगर्भाख्यात्मकं कर्मैव समवायिनं लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं परिपालनस्य किल परिच्छिन्नकर्मात्मदर्शिनः कर्म क्षीयते तमेव कर्मसमवायिनं लोकमव्याकृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यल्लपालनस्य परिच्छिन्नकर्मात्मदर्शित्वात्तस्य कर्म न क्षीयत इति एवमेव मनागः

[illegible] शब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य दोषमाह यस्त्विति परिच्छिन्नः कर्मात्मा तत्साध्यो व्याकृतावस्थो लोकस्तस्मिन्नहं ग्रहोपासकस्येति यावत् किलशब्दः पूर्ववत् द्वितीयलोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य फलं भंदर्शयति क्षीयत इति यथा कुंडलादेः सर्वं हिरण्येषणे सुवर्णातिरिक्तरूपानुपलंभात् द्रूपेणास्यानित्यत्वं तथा कर्मणा ऽप्याहृ हिरण्यगर्भादिलोकं कार्यत्वाद्व्याकृतं कारणमेवेसंगीकृत्य यस्तस्मिन्नहं बुध्योपासते तस्य परिच्छिन्नकर्मसंक्षये लोकात्मोपासकत्वात् व्रह्मविज्ञानकर्मित्वं च घटते न तस्य व्यक्त्या न मेवकर्मतत्तनत्वस्मात्तस्य न क्षीयते यः पुनर् हे मा व्यामुपास्ते तस्यात्मैव कर्म भवतीति भत्रूपंचेरककर्मिस्वर्थः

सुगमार्थः संसारइहेतिनिपातार्थमुक्तमिति अकृत्वेति अनेवंविल्लं… व्याकरोति स्वंलोकमिति यथोक्तोवि
धिरन्वयव्यतिरेकादिः पुण्यकर्मच्छिद्रेषु दुरितप्रसक्तिं निवारयति नैरन्तर्येणेति तथापुण्यसंचितत्वात् अभिप्राय
माह अनेनेति प्रक्रान्तपक्षद्वयोपसंहारं कथयति तत्कर्मेति प्राकृतापन्नोतीहेतिनिपातः कारणं हश्यतेनः

एतदाह यदिहवैसंसारे अकृत्वा कश्चिन्महात्मापि अनेवंवित्स्वंलोकं यथोक्तेनविधिना विद्वान् महद्
द्धश्वमेधादिकं पुण्यं कर्म इष्टफलमेवतन्नैरन्तर्येणावरोपनेनैवास्य ममभविष्यतीति तत्कर्मेह अस्याविद
वतो विद्याजनितकामहेतुत्वात्स्वप्रदर्शनविभ्रमोद्भूतविभूतिवदन्ततोनैफल्योपभोगस्य क्षीयत एव

यदिहवाअप्यनेवंविन्महत्पुण्यंकर्मकरोतितद्धास्यान्ततः क्षीयतएवात्मानमेवलोकमुपासीत
सयआत्मानमेवलोकमुपास्ते

तत्कारणापोरविद्याकामयोश्चलत्वात्तत्सम्यग्ज्ञोपपत्तिस्तस्मात्पूर्वोक्तकर्मफलपरिपालनासंभवा
द्धात्मैवाव आत्मानमेव स्वंलोकमात्मानमिति स्वंलोकमित्याभिन्नार्थं स्वलोकमिति मतत्वादिह
वस्तुशब्दस्याप्रयोगाडुपासीत सय आत्मानमेवलोकमुपास्ते एवमएवमएवमएवमएवमएवम

वंस्यध्रुवत्वमाशंक्याह तत्कारणापोरिति मुक्तेरनित्यत्वदोषसमाधित्सहिकेनप्रकारेणेत्याद्याशंक्याह
अस्मदिति आत्मशब्दार्थमाह स्वंलोकमिति नदेवस्फुरयति आत्मानमितीति आत्मशब्दस्यप्रकृतस्वलो
कविषयत्वेहेतुतरमाह इहवेति प्रयोगेनपुनरुक्तिमयादर्थान्तरविषयत्वमपिस्यादित्यर्थः विद्याफलमा
कासाद्यतनिक्षिपति सयइति

परमात्मनः स्वरूपात्वादविदितस्यापि पालयितृत्वं स्यादित्याशंक्याह सयद्यपीति लोकशब्दः उद्दिष्टस्तथापीति ए
वमं अविदितः स्वस्य आत्मानमविद्ययेत्यादि परमात्माख्यो लोको न ज्ञातो भुनक्ति स्वकर्मफलं भुनक्ति लो
केवैधर्म्यदृष्टान्तेन पादर्शयति अवस्तेति अज्ञानस्य पालयितृत्वे साधर्म्यदृष्टान्तमाह संवेदेति यथा लौकि
कोश्वमो स्मीत्यज्ञातोनशोकादिनिवर्तनेनात्मानं भुनक्ति तथा परमात्मापीत्यर्थः नवेव भुक्तं कं दृष्टांतं सूप

यद्यपि स्वो लोकः विदितो अविद्यया अवहितः स्वरूपाज्ञानेनसंख्यापूरणः स्वलौकिक आत्मा न भुनक्ति न
पालयति शोकमोहभयादिदोषापनयेन यथा स्वलोकवेदेन नूक्तो न ज्ञातः कर्मोद्भूयो वेदो वा... नेन न भुन
क्ति अन्यद्वा लौकिकं कृष्यादिकर्मा कृतं स्वात्मनानभिव्यंजितमात्मीयफलप्रदानेन न भुनक्ति एवमात्मा लो

स्यानमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वा न नूक्तो न्यद्वा कर्मा कृतं

लोकः स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेण अनभिव्यंजितो विद्यादिप्रहाणेन न भुनक्ति पालयेत् न तु किं स्वलोक
दृष्टान्तनिमित्तपरिपालनेन कर्मणः फलप्राप्तिर्ध्रौव्यादिष्टफलनिमित्तस्य च कर्मणो बाहुल्ये... न
मित्तपरिपालनमस्य पंचविध्यानीति निमन्नकृतकस्य स्यपव त्वादिति एम

व्याचष्टे यथावेत्यादिना अविद्यादीत्यादिशब्देन तद्दुःखसंगृह्यते यदिहेत्यादिवाक्यापादनो भु
ष्ठापयति नन्विति नन्वनिष्टफलनिमित्तस्यापि कर्मणः फलप्राप्तिर्ध्रौव्यात्कथं कर्मणामभ्युदय स्तत्राह
त्राह द्वेति बाहुल्यमस्त्वमेधादिकर्मणो महत्त्वं तत्र दुरितनाशाभ्युदयोस्यमेवं संपादयत्यतः स्य
यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्य परिहरति तन्वेत्यादिना

परपक्षेत्वमिति विशेषणं आवर्त्याभावात्तद्धरतेऽस्तित्वेन त्वत्पक्षेपि कथं तदुपपत्तिरित्याशंक्याह स्वलोकेति
परशब्दोऽनात्मविषयः ननु प्रकृते वाक्ये लोकशब्देन परमात्मा नोच्यते येऽपुनरावर्त्यपि तेन ननासौ उक्तेन विशेषणः
भावादित्याशंक्य विशेषणसामर्थ्यान्नेत्यमित्याह स्वत्वेनेति कर्मफलविषयत्वेनापि विशेषणस्यानेनुशक्यत्वा
त्तद्विशेषणासिद्धिरित्याशंक्याह अस्येति तेषां तद्रूपव्यभिचारे वाक्यशेषं प्रमाणयति ब्रवीतिवेति उत्त
रवाक्यव्यावर्त्यं पूर्वपक्षमाह ब्रह्मणेति तत्पुनरवेतनमकिंचित्करमित्याशंक्याह तन्त्वेति सर्वे रेववर्णैः स्व

स्वलोकमदृष्ट्वेति स्वलोकव्यतिरिक्तश्चेदग्न्याधीनतया प्रार्थ्यमानः प्रकृतो लोकस्ततः स्वमिति प्रयुक्तं विशे
षणं प्रकृतपरलोकनिरस्यर्थत्वात् स्वत्वेन वा व्यभिचारात् परमात्मलोकस्याविद्याकृतनानात्वस्य तद
भिचारात् ब्रवीतिवत्कर्मकृतानां व्यभिचारं क्षीयत एवेति ब्रह्मणा सृष्टा वर्णाः कर्मार्थं तत्त्वकर्म धर्माख्यम्
वानेव कृतैव्यतयानियतं पुरुषार्थसाधनं तत्स्मात्तैनैव वेत्कर्मणो तल्लोकः परमात्मा
विदितोपि प्राप्यते किं तस्यैव परनीयत्वेन स्वलोकमदृष्ट्वेति॥ क्रियतऽति अत आह अथोत्तपक्षाद्वि
सार्थः यः कश्चिद्धवै अस्मात्सांसारिकात् पिंडग्रहणलक्षणात् विद्याकामकर्महेतुकात् अग्न्याधीनकर्माभ्या
नतया वा ब्राह्मणजातिमात्रकर्माभिमानतया वा आगंतुकात् स्वरूपभूतात् लोकात् स्वे लोकमात्मानमकार्यत्वेना
व्यभिचारित्वाद्दृष्ट्वाहं ब्रह्मास्मीति प्रेति म्रियते ॥

कृतेऽत एवानात्मनि निपतं भूत्वेति योजना तस्यापुमर्थोपायत्वप्रसिद्धिमाद्यफलितमाह तस्मादिति आत्मनि
योतिष्ठेदेवतानां कर्ममुक्तिरेतुरितिपक्षप्रतिक्षेपमुत्तरवाक्यमुत्थापयति अत आहेति ज्ञानादेव तु मुक्तिनं क
र्णां मप्रसिद्धमिति निपातयोरर्थः नव्भित्तिमुपादानं वेति द्वयं सक्षिपति अविद्येति निमित्तं विदुषोऽग्नि
ग्न्याधीनेति आत्मा आत्मलोकस्यात्वे हेतुमाह आत्मत्वेनेति अहं ब्रह्मास्मीत्यव्दृष्ट्वेति संबंधः परमात्मानम
विदित्वैव म्रियते न तमेनं परमात्मानं पालयतीति योजना

वृ॰ भा॰ कुर्यादन्यं न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति । तत्र वाह पत्रवतीति देवानामथो अग्निं सर्वश्चैवमेव कर्मफलं त्वपुरुषार्थलाभः मनुष्याणां ॥ टी॰ अ॰

१।१।३ मथोनु ब्राह्मणप्रयुक्तजप्यादिमात्रेणान्तःशुद्धिरिति तत्र प्रमाणमाह स्मृतेश्चेति जप्येनैव तु संसिद्ध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः जातिमात्रप्रयुक्तकर्मोपल १

क्षणार्थं अयमग्निं सर्वश्चैव कर्मको यो ब्राह्मणो नाम तत्र वाह मैत्र इति सर्वेषु भूतेषु अभयप्रदो विशिष्ट जातिमानिति पाद

न्नु पर्यालक स्मृतेर्ब्राह्मणप्रतिलंभमात्रादपुरुषार्थलाभेऽपि कुतस्ततो निःश्रेयससिद्धिरत्र वाह पारिव्राज्येति ब्राह्मणा

नां त्यागपूर्वक भिक्षाचर्यं चरन्तीति ब्राह्मणस्य पारिव्राज्यस्मृत्यनेन च संन्यासाद्ब्राह्मणः स्यादिति ब्रह्मलोकसाधनं

गम्यते अतश्च ब्राह्मणजातिनिमित्तं लोकमिच्छन्तीति प्रकृतमित्यर्थः ब्राह्मणो मनुष्योऽभिलाषमात्रमुपसंहरन्ति तत्त्वादि

मनु
रप्यनुरेवापीतापुरुषार्थसिद्धिरत्र वाग्न्यादिसंबंधक्रियापेक्षा स्मृतेश्च जप्येनैव तु संसिद्ध्येन्न ब्राह्मणो नात्र

त्र संशयः कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति पारिव्राज्यदर्शनाच्च तस्माद्ब्राह्मणत्वे एवमनु

ष्येषु लोकं कर्मफलमिच्छन्ति तस्माद्देवताभ्यो हि ब्राह्मणाग्निरूपाभ्यां कर्मकर्त्रधिकरणरूपाभ्यां पुनरप्यद्व

एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवदथ यो ह वा अस्माल्लोकात्

ह्यासासादभवत् अथ तु परमात्मलोकमेवाग्नौ ब्राह्मणो वेच्छन्ति केचित् तदसद्विद्याधिकारे कर्माधिकारार्थत्व

ोपविधानासंप्रस्तुतत्वात् कारणविशेषणाद्वा दिष्ट्वत्र लोकशब्देन परमात्मा चोलपरेण विशेषणमनर्थकं स्यात्

गौणस्वत्वाद्दैवेनतद्वेनेत्यर्थः

तिहेतुवाक्यमादाय व्याचष्टे यस्मादिति हि शब्दार्थो यस्मादित्यर्थः तत्र यद्यपि ब्रह्मन् देवताभ्यां परमात्मस्वरूपं

तस्माद्ग्रावेवेत्यादि प्रकृतमिति योजना अग्नौ हुत्वा ब्राह्मणो वा तत्परमात्मलक्षणं लोकमाप्नुमिच्छन्तीति मनुष्य

वक्ष्यमाणमनुवदन्तीति सप्तमी तस्मादित्यादि वाक्यविषयाप्रक्रमालोचनात्कर्मफलमिह लोकशब्दार्थः

न परमात्मा प्रक्रमभंगप्रसंगादित्यादि दूषयति तदसदिति कर्माधिकारार्थ कर्महेतुप्रकरणसिद्ध्यर्थमिति पाद

न वाक्यशेषगतविशेषणवशादपि कर्मफलमेवात्र लोकशब्दवाच्यमित्याह परेणेति तदेव प्रकटयति प्रथम

पदिहीति

पुनरुक्तिवैयर्थ्यमाशङ्क्योत्तरार्थं इति पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषूत्तरग्रन्थेन योजना। यथा इति यावत्
न स्वरूपवर्णनं नु रूपनिर्विष्टमेवान्तरविभागमभिधानानुसारभतेप्यादि इत्यसमहेवान्तरस्वरूपेणाक्षत्रादिविक॰ रमन्तरेणाक्रिया
वत् विकारान्तरमग्निब्राह्मणलक्षणं क्षत्रियेणेत्यत्र विवक्षितमर्थमाह इन्द्रादिदेवताधिष्ठित इति वैश्येनेति च लक्ष्यधि
ष्ठितत्वमुक्तम् शूद्रेणेति पूषाधिष्ठितत्व आग्न्यादिभावमापन्नस्य क्षत्रादिभावः ननु क्षत्रादिभावमापन्नस्य अग्न्या
दिभावस्य तावन्मात्रेण ब्रह्मणो विकृतत्वाविकृतत्वमग्निब्राह्मणस्तु तत्पर्यमुक्तमित्यभिप्रेत्याह तस्मादिति

तदेतच्चातुर्वर्ण्यं सृष्टं ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र इत्युपसंहारार्थं उपसंहृतोपन्यस्तं यत्तद्ब्रह्म तदग्निनैव नाम्नाग्निरूपेणैव देवेषु ब्रा-
ह्मणजातिरभवत् ब्राह्मणस्वरूपेण मनुष्येषु ब्रह्माभवत् इतरेषु विकारान्तरेष्वप्याद्यः क्षत्रियेण क्षत्रियोऽभवत्
इन्द्रादिदेवताधिष्ठितो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रः यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नमग्नौ ब्राह्मण एव च अविकृतं

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वै-
श्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येषु ॥

स्रष्टृ ब्रह्म तस्मादग्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्मफलमिच्छन्ति अग्निसंबद्धं कर्म कृत्वेत्यर्थः तदर्थमे-
हि तद्ब्रह्म कर्मफलदानार्थं ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेणावस्थितं तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रा-
र्थयन्त इत्येतदुपपन्नं ब्राह्मणे मनुष्येषु मनुष्याणां पुनर्मध्ये कर्मफलेच्छा यानाग्न्यादिनिमित्तक्रिया-
पेक्षा किन्तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिलम्भेनैव पुरुषार्थसिद्धिः ॥

स्रष्टृ ब्रह्मेत्यादि यथोक्तप्रार्थनायामाप्यत्वं साधयति तदर्थमेवेति कर्मफलदानार्थमिति यावत् मनुष्याणां मध्ये
कर्मापि मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायामधिकरणसम्प्रदानभावेनावस्थितानाग्नीन्द्रादिनिमित्ता
पेक्षा नास्ति किन्तु ब्राह्मणजातिप्राप्तिमात्रेण न स्मृतिवद्जप्यादिकर्मावबद्धप्रभावीतिति तन्मात्रेण पुरुषार्थः सि-
द्ध्यतीति प्रतीकग्रहणपूर्वकमाह मनुष्या णामिति

तृ०भा० यथोक्ते विवेके लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति तस्मादिति उभयशब्दो धर्मसत्यविषयो धर्मं वदतो देन वदितुमतो तं०अ
११२ सिद्धमिति यथाशास्त्रानुसारेणा वदंतं धर्मं वदतीति वदंति तथा पूर्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्मं वदतस्सत्यं वद २
तीत्याहुरिति योजना धर्ममेवमाचष्टे लौकिकमिति सत्यं वदतीत्येतदेव स्फुटयति शास्त्रादिति काच
कारणाभावेनानयोरेकत्वमुपसंहरति एतदिति शास्त्रार्थसंशयेषिद्धव्यवहारानिश्चयोपयोगः पवव ए
हारिशब्देषु धर्मसंशयेषु शास्त्रार्थवशान्निर्णयो यथा चैतद्वदनादिव्युदासेनाग्निहोत्रादावगतो हेतु

तस्माद्धर्मं तस्मात्सत्यं यथाशास्त्रं वदंतं व्यवहारकाले आहुः समीपस्था उभयविवेकज्ञाः धर्मं व
दतीति प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदतीति तथाविपर्ययेण धर्मं वा लौकिकं व्यवहारं वदंतमाहुः सत्यं
वदति शास्त्रादनपेतं वदतीति एतदुक्तं भवति ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं चैतदुभयमेव भवति तस्मा
त्स्मात्तद्धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः सन् शास्त्रज्ञानेन स्वसंवादेनैव नियमयति तस्मात्सत्य
स्यापि सत्रमनन्तरं दम्भिमानो विद्वानस्ति हि शेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रनिमित्तविशेषान
भिमन्यते नानिवर्त्तिसर्गेन एवं कर्माधिकारनिमित्तानि १८

नुमद्गावाद्धभयोरैक्यमिति भावः धर्मस्य सत्यादभेदं फलितमाह तस्मादिति तस्य सर्वनियंतृत्वेपि यत्
क्रियायां नतदाह तस्मात्सत्यमिति हि यथोक्तधर्मवशादेव कर्मानुष्ठानसिद्धेर्वर्णाश्रमाभिमानस्य किं ...
त्वमित्याशंक्याह अन्तरिति धार्मिकत्वाद्यभिमानो ब्राह्मणत्वाद्यभिमानपुरोधायानुष्ठानकर्तुरन्तरस्थ
मानोपि तद्वदेवाभिमानान्तरपुरस्कृतस्यानुष्ठायकत्वमित्याशंक्याह नानिवर्त्तेति न खल्वविदुषो धार्मिक
त्वब्राह्मणत्वादिषु निमित्तेषु सत्सु कर्मप्रवृत्तो निमित्तान्तरमपेक्ष्यते प्रमाणाभावादित्यर्थः एतस्मात्

मनुस्मानुवेरोपेत एतावतैव कर्मानुष्ठानसिद्धेरलं धर्मसंख्योतत आह सचचतुरइति अनियताशंकयानियाम
काभावेतस्यानियतत्वसंभावनयेतियावत् तच्छ्व: स्मृत्रस्विषय:कुतो धर्मस्य सर्वैनियतत्वं कृतस्वैवतत्वसि

मनु: स्मृतिप्रियवर्णोत्रैवअभवदुक्ताह्यत्रयानियताचाएशंकयातच्छेयोरूपमस्यहजनकिंनद्भूमन
देतच्छेयोरूपंस्यरूपंस्तत्रैक्षत्रस्यापिनियतम् उग्राएव्युयंपद्धर्मोयोधर्म: तस्मात्स्तत्रस्यापिनियतत्वाद्धर्मोस्य
नास्तितेनहिनियमंतेसर्वेतत्कथमिति उच्यते अथो अप्यबलीयान् दुर्बलतरएवबलीयासमात्मनो

सनैवअभवत्तच्छेयोरूपमस्यसजतधर्मोतदेतत्क्षत्रस्यक्षत्रंयद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परंनास्त्यथो अबली
यान्बलीयांसंसमाशंसतेधर्मेणयथाराज्ञैवंयोवैसधर्म: सत्यंवैतत्तस्मात्सत्यंवदंतमाहु:
धर्मंवदतीतिधर्मंवावदंतंसत्यंवदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयंभवति ।। १४ ।।

बलवत्तरमप्याशंसतेकामयतेजेतुंबलेनधर्मेण यथालोकेकश्चित् राज्ञा सर्वबलवत्तमेनापि
बलवत्तरं जयति तथा धर्मो व्यवहारलक्षणो लोकेऽस्मिन्
दंविकएवंतस्मात्सिद्धं धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात् सर्वनियंतृत्वं यो वै स धर्मो व्यवहारलक्षणो लोकैर्व्य
वह्रियमाण: सत्यं वै तत्सत्यमिति यथाशास्त्रार्थता स एवानुष्ठीयमानो धर्मनामा भवति शास्त्रा
र्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति

दुरित्याह तत्कथमिति अनुभवमनुसरन्परिहरति उच्यते इत्यादिना तदेवोदाहरति यथेति राज्ञा
मानरूपि इति शेष: धर्मस्योत्कृष्टत्वेन नियंतृत्वे सत्यादभिन्नत्वं तस्मादाहु: यो वा इति कथं धर्मस्य सत्यत्वं
पुरुषधर्मोवचनधर्म: सत्यत्वमिति सर्वांतरभेदादित्याशंक्याह सत्यंवेति ।। एवमेव

पुण्या कर्तृपालयितृथानार्जयितृणांसरत्वात्कर्तवर्णानरस्यसेत्याशंक्याह सपरिवारकैर्नि। शोदूंवर्णामहत्जनो ११
१११

सपरिवारकाभावात्सुनरथिनेवव्यभवत् सशोदूंवर्णामहत्जन शूद्रएवशोद्रस्तार्थवृद्धिः कःपुरुषो

सनेवव्यभवत्सशोदूंवर्णामहत्जनपूषणमियंवेपूषप पृहीद पुसंवेपुष्यनिपदिदंकिंच १२

शोद्रोवर्णोयःस्रष्टःपूषणां पुष्यतीतिपूषा ... कः पु
नरसोपूषेतिविशेषणस्तन्निर्दिशति इयंपृथिवीपूषा स्वयमेवनिर्वचनमाह इयंहीदंसर्वंपुष्यतिपदिं
किंच १३

कारणवृद्धिःपुष्यतीतिपूषेत्यकृत्वात् प्रश्नस्यानवकाशत्वमाशंक्याह विशेषणस्येति पूषणइत्यस्यायोग ...
सिद्धत्वात्कथंपृथिव्याइतिनिर्दिशत्याशंक्याह स्वयमेवेतिनिर्वचनम्

नद्यावधे कर्मणाऽनि न्नह्मब्राह्मणोस्मीत्यभिमानीपुरुषस्तथास्त्रत्रसर्गांत्पूर्वमिवेतिपावन् कथन्तर्हिलौ
किकसामर्थ्यंसंपादनद्वारेणकर्मानुष्ठानमत्र आह तद्विशमिति देवजातानीत्यत्रनकारोनिष्ठागगणोक्तो

सनैवव्यभवत्कर्मणेत्रह्मन्तथानव्यभवद्विन्नोपार्जयितुरामावात्सविशमसृजतकर्मसाधनवित्तोपा
र्जनायकःपुनरसौविट्यान्येतानिदेवजातानित्यार्थनिष्ठायेएनेदेवजातिभेदाःस्वयंगणाःस्तग

सनैवव्यभवत्सविशमसृजतयान्येतानिदेवजातानिगणशआख्यायन्तेवसवोरुद्रा आ
दित्याविश्वेदेवामरुतइति१२

गणाःगणमाख्यायन्तेकथंतेगणप्रायाहिविशः प्रायेणसंहताहिवित्तोपार्जनेसमर्थानैवकथ्यः
सवोऽष्टसंख्योगणाःतथैकादशरुद्राद्वादशादित्याःविश्वेदेवास्त्रयोदशविश्वायाअपसाति
सर्वेवादेवामरुतःसप्तसप्तगणाः१२

कृत्वाकिमित्याह्यंनविशामित्याशंक्याह मतेति विशांसमुदायप्रधानत्वमद्यापिप्रत्यक्षमित्याह क्षत्रंगा

उत्तमेव प्रपंचयति राजसूयेति आसंधीं मंचिकां पांसवेऽल्कीयं पशः नमयंपनो ब्राह्मणस्य मिक्का समाश क्याह ननुभवति यथा ब्राह्मणत्वस्य तुल्यत्वात् कुतोऽयं तारतम्यभेदः क्षत्रमपि क्रतु काले ब्राह्मणं प्राप्नोतीत्याशंक्याह तस्मादिति क्षत्रस्य ब्रह्माभिषेचे दोषश्रवणाच्चतस्य तदपेक्ष्यात्युत्कर्षं त्वमित्याह यात्विति प्रमादात् योनिवक्तृत्वंशब्दः

क्षत्रं राजसूये क्षत्र एव तद्दाम्नी यं यशः स्थापितरूपं ब्रह्मेति यानि स्थापयति राजसूयाभिषिक्तो मासंधीं ह्यसनेन मरा नामत्रिनो ब्रह्मन्निति क्षत्त्विकपुनस्तत्प्रसाह त्वं राजन् ब्रह्मासीति तदेन दभिधीयते क्षत्र एव तद्यशो दधा तीति सेवा क्षत्रस्य योनिरेव पद्यस्तस्माद्यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकः गुणं गच्छति आग्रे ति ब्रह्मैव [illegible] निमेवानमोने कर्म्मपरिसमाप्तावुपनिष्क्रयति आश्रयति तां योनिं पुरोहितं पुरोनिधत्त

राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैवा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवां तत उपनिः श्रयति तां योनिं य उ एनं हिनस्ति स्वां स योनिमृच्छति स पापीयान् भवति यथा श्रेयां सं हिंसित्वा ११

तस्य क्षत्रस्य पुनर्वलाभिमानात्स्वां योनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य उ एनं हिनस्ति हिंसति तिरस्कारभावेन पश्यति स्वामात्मीयां योनिमृच्छति स प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति स एनःकर्म कृत्वा पापीयानाप नरो भवति पूर्वमपि क्षत्रियः पापएव क्रूरत्वादात्मप्रसवहिंसया पापतरो यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्तं नरं हिंसित्वा परिभूय पापतरो भवति तद्वत् ११ क्षत्रे सृष्टेऽपि

पुरुषार्थं हि न स्त्री निष्पत्तिकं गृहस्थं पुनरित्यादि श्रुत्या मिति भेदः एवं ह स्म न स्वरूपं संप्रयोगे हेतुमाह क्षत्रमपीति ब्राह्मणाभिभवे पापीयस्त्वमित्येतदुदाहरणेन बुद्ध्वा तदुपपत्ति मयेति कनुः ब्राह्मणस्योत्पत्ति क्षत्रियस्याह एतानि कुतो नेत्याशंक्याह क्षत्र इति

एकत्वेक्षत्रजातिः सृष्टा कथं तर्हि यान्येतानीति बहुत्वमित्याशंक्याह नद्व्यक्तिभेदेनेति क्षत्रत्वाविशेषात्कथं क्षत्रा
णीति बहुवचनमित्याशंक्य तासामाप्यामेकस्मिन्बहुवचनमनन्तरस्यामितिस्मृतिमाश्रित्याह जातीति बहुक्ष
त्रं संतरमाह व्यक्तीति नासां बहुत्वाज्जातेश्च तद्भेदात्तत्रापि भेदमुपचर्य बहूक्तिरित्यर्थः रुद्राणीति बहुवच

व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवत्रा देवेषु क्षत्राणीति जात्याख्यायिकः पापस्य बहुव
चनस्य स्मरणाद्व्यक्तिबहुत्वाद्वा भेदोपचारेण वा बहुवचनं कानि पुनस्तानीत्याह तत्राभिषिक्ता एव वि
शेषतो निर्दिश्यन्ते इन्द्रो देवानां राजा वरुणो यादसां सोमो ब्राह्मणानां रुद्रः पशूनां पर्जन्यो विद्युदादीनां

यान्येतानि देवत्रा ... क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो य
मो मृत्युरीशान इति तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपा ... स्ते राजसू

यमः पितॄणां मृत्यू रोगादीनामीशानो भासामित्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि तदनन्तरं तानि सृष्ट्वा
तदधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्य ... वंशजानि पुरूरवः
प्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतो यस्मात् ब्रह्मणातिशयेन सृष्टं क्षत्रं तस्मा
त्क्षत्रात्परं नास्ति ब्राह्मणजातेरपि नियन्तृ तस्माद्ब्राह्मणः कारणभूतोऽपि क्षत्रस्य क्षत्रियमधस्ताद्व्यव
स्थितः सन्नुपरि स्थितमुपास्ते ॥१॥

... इति संबन्धः तेषां विशेषतो ग्रहणं क्षत्रस्योत्तमत्वख्यापनार्थमिति मत्वा तत्सृष्ट्वा
... नि पुनरित्यादिना ननु किमिति देवेषु क्षत्रसृष्टिरुच्यते ब्राह्मणस्य कर्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं मनुष्येष्वेव तत्सृष्टि
रुपदेष्टव्येत्याशंक्याह तदर्थ इति तथापि विवक्षितार्थं दृष्टिमुखेनोक्त्वा क्षत्रस्य श्रेयस्त्वोपपत्त्यर्थमुपमिमीत्याह यस्माद्ब्रह्मणातिशयेन सृष्टं
दित्यादि तस्मादिति क्षत्रस्य नियन्तृत्वेनोत्कर्षे हेत्वन्तरमाह तस्मादिति ब्रह्मेति प्रसिद्धं ब्राह्मण्यमाख्यायिकायां तत्

बृ॰भा॰ आराममिति व्याख्यानं ग्राममित्यादिना ननु मित्यादेः तात्पर्यमाह कष्टमिति दृष्टिगोचरापन्नमपि न पश्यतीति संबन्धः कष्ट शोक
३२० मित्यादिनोक्तं प्रपंचयन्नहो इति श्लोकानां तात्पर्यमुपसंहरति अस्तु तेनेति वाक्यान्तरमादाय तात्पर्यमुक्त्वा आकांक्षा
पूर्वकमक्षराणि व्याकरोति तं नेत्यादिना तेषामभिप्रायमाह नूनमिति इन्द्रियाण्येव द्वाराणि येनेति इन्द्रियद्वारो जाग्रद्दे

आराममारमणमाक्रीडामनेन निर्मितां वासनारूपामस्यात्मनः पश्यन्ति सर्वे जनाः ग्रामं नगरं स्त्रियमन्नाद्यमित्या
दिवासनानिर्मितं आक्रीडनरूपं न तं पश्यति कश्चन कष्टं भो वर्तते अत्यन्तविविक्तं दृष्टिगोचरापन्नमप्यहो भा
ग्यहीनता लोकस्य यच्छक्यदर्शनमप्यात्मानं न पश्यतीति लोकं प्रत्यनुक्रोशं दर्शयति श्रुतिरत्यन्तविविक्तः स्व
यंज्योतिरात्मा स्वप्ने भवतीत्यभिप्रायस्तं नायतं बोधयेदित्याहुः प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते स्वप्न आत्मज्योतिषो
व्यतिरिक्तत्वे कोऽसौ तमात्मानं सुप्तमायतं सहसा भृशं न बोधयेदित्याहुरेवं कथयन्ति चिकित्सकादयो जनाः

आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति तं नायतं बोधयेदित्याहुः दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते

लोके ह्यन्ये पश्यन्ति जाग्रद्देहादिन्द्रियद्वारतोऽपसृत्य केवलो बहिर्वर्तत इति यत आहुस्तं नायतं बोधयेदिति
तत्र दोषं पश्यन्ति भृशं ह्यसौ बोध्यमानस्तानीन्द्रियद्वाराणि सहसा प्रतिबोध्यमानो न प्रतिपद्यत इति तदेतदा
ह दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते यमिन्द्रियद्वारदेशं स्माद्देशाच्छुक्रमादायापसृतस्तमिन्द्रिय
देशमेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते कदाचिद्व्यत्यासेनेन्द्रियमात्राः प्रवेशयति तत आन्ध्यबाधिर्यादिदोष
प्राप्तो दुर्भिषज्यं दुःखभिषज्यतां हास्मै देहाय भवति दुःखेन चिकित्सनीयोऽसौ देहो भवतीत्यर्थः तस्मा

द्वत्तस्मादिति यावत् तथापि सहसासौ बोध्यतां का हानिरित्याशंक्याह तस्मेति सहसा बोध्यमानत्वं
सप्तम्यर्थः किमत्र प्रमाणमित्याशंक्यानन्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे नदेत्यादिना पुनरपि
पक्षो दोषप्रसंगं दर्शयति कदाचिदिति व्यत्यासप्रवेशापत्तिं दर्शयति दुर्भिषज्यमित्यादि व्याचष्टे

न्त इत्येते श्लोका भवन्ती सेन मन्त्रीकं गृहीत्वा व्याचष्टे तेन इति उक्तोऽर्थः स्वयंज्योतिष्ट्वादिः शरीरमिति स्वार्थे इत्यादि स्वयमसुप्त्वेति तुमाह [illegible] तेति व्यावृत्तेपपदमादाय व्याचष्टे सुप्तानित्यादिना उक्तमनूद्य परोऽन्तरमवतार्य व्याकरोति सुप्तानभिचाक शीति तथा शब्दस्वप्नगतविशेषसमुच्चयार्थः किमिति स्वप्ने प्राणेन शरीरमात्मा पालयतीति तत्राहान्ययेति बहिश्चरित्वेह

तस्मिन्नुक्तेऽर्थे एते श्लोका मन्त्रा भवन्ति स्वप्नेन स्वप्नभावेन शारीरं शरीरमभिप्रहत्येति चेष्टमापाद्यासुप्तः स्वयमलुप्तदृगादिशक्तिस्वाभाव्यात् सुप्तान्वासनाकारोद्भूतानन्तःकरणवृत्त्याश्रयान्बाह्याध्यात्मिकान्सर्वानेव भावान्स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितानभिचाकशीति अलुप्तया आत्मदृष्ट्यापश्यत्यवभासयतीत्यर्थः शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिन्द्रियमात्रारूपमादाय गृहीत्वा पुनः कर्मणो जागरितस्थानमेत्यागच्छति हिरण्मयो हिरण्मय इव चैतन्यज्योतिःस्वभावः पुरुष एकहंसः एक एव हन्तीत्येकहंसः एको जाग्रत्स्वप्नेहलोकपरलोकादीन् गच्छतीत्येकहंसः ११ तथा प्राणेन पञ्चवृत्तिना रक्षन्परिपालयन्नन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यादवरं निकृष्टमनेकाशुचिसंघातत्वादत्यन्तबीभत्सं कुलायं नीडं शरीरं

तदेते श्लोका भवन्ति स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ११ प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयतेऽमृतो यत्रकामं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः १२ स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् १३

स्वं तु बहिः तस्मात्कुलायाच्चरित्वा यद्यपि शरीरस्थ एव स्वप्नं पश्यति तथापि तत्संबन्धाभावात्तत्स्थ इवाकाशो बहिश्चरित्वेत्युच्यते अमृतः स्वयममरणधर्मा ईयते गच्छति यत्रकामं यत्र यत्र कामो विषयेषूद्भूतवृत्तिर्भवति तं तं कामं यावदुत्तरोत्तरं गच्छति १२ किं च स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने उच्चावचमुच्चं देवादिभावमवचं तिर्यगादिभावं नीचमुच्चावचमीयमानो गम्यमानः प्राप्नुवन् रूपाणि देवो द्योतनवान्कुरुते निर्वर्तयति वासनारूपाणि बहूनि असंख्येयानि उत अपि स्त्रीभिः सह मोदमान इव जक्षदिव हसन्निव वयस्यैः उत इव अपि भयानि बिभेत्यैभिरिति भयानि सिंहव्याघ्रादीनि पश्यन्निव १३

फलं शरीरस्य स्वप्नोपलम्भादित्याशङ्क्याह यद्यपीति तत्संबन्धाभावाद्धीति बहिश्चरित्वेत्युच्यत इति संबन्धः देहस्यास्य तत्संबन्धे दृष्टान्तमाह तत्स्थ इवेति स्वप्नस्य विशेषान्तरमाह किं चेति उच्चावचं विवृणोति देवादीनामनात्मनाम्

रथा

कोशादसिविविक्तोभवतितथादृश्यापायबुद्धेर्विविक्तमात्मज्योतिरितिकेवलस्यसाधयत्यसिरिवेति तथाद्रष्टाभावदृष्टि

यावत् हस्तान्येवविशिष्यतइतिविशेषः स्वस्वसामान्यानीत्यर्थः तयोस्तानदाद्यभावोदृष्टांतितः अल्पीयांसिसरांसिप

ल्वलशब्देनोच्यंतेसह्हिकर्तृत्वंनहिशब्दार्थोयस्मात्स्कंधः तस्मात्स्वजनीतिशेषः कुतोस्यकर्तृत्वंसहकार्यभावा

दित्याशंक्याहनह्यासनेति नछन्दे नवेशांतादिग्रहणं तदीयवासनाधारस्थितपरिणामत्तेनोद्भवतिपत्यभिस्य

अमानतिदानत्वेनेतियावत् मुख्यंकर्तृत्ववारयतिनद्विति नचेतिस्वप्नोक्तिः साधकाभावेपिस्वप्नेक्रियार्थितस्मा

दित्याशंक्याहनहीति नहींस्वप्नेकारकाण्यपिभवित्यंतितेस्याहनवेति नहिंपूर्वोक्तमपिकर्तृत्वं. थमितेवे

तथाततत्रवेशांताः पल्वलाः पुष्करिण्यस्तटागाः स्रवंत्योनद्योभवंति अथवेशांतःदीन्स्रजतेवासनामात्र

रूपात्यस्मात्सह्हिकर्तातद्वासनाश्रयस्थितस्कंद्भवनिमित्तकर्महेतुत्वेनस्वोवाचाममस्यकर्तृत्वंतनुसास्‌

देवतत्रक्रियासंभवति साधनाभावात् नहिकारकमंतरेणक्रियासंभवति नवतत्रहस्तपादादिनिक्रिया

कारकाणिसंभवंति तत्रनुतानिविद्यंतेजागरितेतत्रात्मज्योतिरवभासितेःकार्यकरणेः रथादिवा

ततवेशांताःपुष्करिण्यःस्रवंत्योभवंत्यथवेशांतान् पुष्करिण्यःस्रवंत्यःसृजतेसह्हिकर्ता १०

नाश्रयांतःकरणात्स्कंद्भवनिमित्तंकर्मनिर्वर्तनेतेनोच्यतेसह्हिकर्तेति तदुक्तमात्मनेवायंज्योतिषास्तेप

ल्ययनेकर्मकुरुतइति तथापितपरमार्थतःस्वतःकर्तृत्वंतेनस्यज्योतिषोवभासत्वव्यतिरेकेण येन

त्मात्मज्योतिषांतःकरणद्वारेणावभासयतिकार्यकरणानितस्यवभासितानिकर्मसुव्याप्रियंते तत्

यंकरणानितत्रकर्तृत्वमुपचर्यतेआत्मनः यदुक्तं ध्यायतीवलेलायतीवेतितदेवानूद्यतेसह्हिकर्ता

तोहिहेत्वर्थः १०

तत्राहयत्त्विति उक्तेर्थेवाक्योपक्रममनुकूलयतितदुक्तमिति उपक्रमेमुख्यंकर्तृत्वमिहत्वौपचारिकमिति

विशेषमाशंक्याहतथापीति परमार्थतश्चेतन्यज्योतिषोव्यापारवदुपाध्यवभासकत्वव्यतिरेकेणास्वतःकर्तृ

त्वं वाक्योपक्रमेपिविवक्षितमित्यर्थः आत्मनोवाक्योपक्रमेकर्तृत्वमौपचारिकमित्युपसंहरति

ति सहिकर्तेत्यौपचारिकंकर्तृत्वमुक्तंचेत्तस्यध्यायतीवेत्यादिनोक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्याशंकाहयदुक्तमि

ति अनुवादप्रयोजनमाहहेत्वर्थमिति स्वप्नेरथादिदृष्टांतविशेषः

यदुक्तं स्वप्ने स्वयंज्योतिरात्मेति तन्मृष्यमाणस्तरेणाक्षिपति नन्विति अत्र स्याद्दृष्टो विशेषाभाववत्करणांशेऽस्य दृश्यस्य चान
इति वैलक्षण्यं स्फुटयति जागरिते हीति अस्मत्तु स्वप्नेऽपि विषयवत्त्वात्स्वयंज्योतिष्ट्वं विधानीतिभावः उक्तवैल
क्षण्यप्रतीतिमाशंक्याक्षिपति नन्विति नन्वेतत्सादिवाक्यं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह श्रुतिरेवेति प्रतीतिदृश्यस्यैति इ

नन्वत्र कथं पुरुषः स्वयंज्योतिर्येन जागरिते स्वग्राह्यग्राहकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारो दृश्यते तदकरणग्राहकग्रा
हकाश्चादित्याद्यालोकास्तथैव दृश्यन्ते यथा जागरिते तत्र कथं विशेषावधारणमिति उच्यते अत्र पुरुषः स्वयं
ज्योतिर्भवतीत्यत्र वैलक्षण्यात्स्वप्नदर्शनस्य जागरिते हीन्द्रियबुद्धिमनआलोकादिव्यापारसंकीर्णमा
त्मज्योतिरिह तु स्वप्ने इन्द्रियाभावात्तदनुग्राहकादित्याद्यालोकाभावाच्च विविक्तं केवलं भवति तस्माद्विलक्ष
णं ननु तथैव विषया उपलभ्यन्ते स्वप्नेऽपि यथा जागरिते तत्र कथमिन्द्रियाभावाद्वैलक्षण्यमुच्यत इति शृणु न
तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिलक्षणास्तथा न रथा योगाः रथेषु युज्यन्त इति रथयोगा अश्वादयस्तत्र न विद्यन्ते न च
पन्थानो रथमार्गा भवन्त्यथ च रथान्रथयोगान्पथश्च सृजते स्वयं कथं पुनः सृजते रथादिसाधनानां वृक्षादी

नन्न रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मु
दः प्रमुदः सृजते ॥ नामभावे उच्यते ननु क्रमस्य लोकस्य वासनावत्तो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्म
येत्यन्तःकरणवृत्तिरस्य लोकस्य वासना मात्रां तामपादाय रथादिवासनारूपान्तःकरणवृत्तिः तदुपलब्धिनि
मित्तेन कर्मणा चोद्यमानाद्दृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते तेनोच्यते स्वयं निर्मायेत्यतो देवाह रथादीन्सृजत इति न तु त
त्र करणं वा करणानुग्राहकाणि आदित्यादिज्योतींषि तद्वभासनाय रथाद्यो विषया विद्यन्ते तद्वासना
मात्रं तु केवलं तदुपलब्धिनिमित्तकर्मचोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्याश्रयं दृश्यते तेन यस्तस्य ज्योतिषो द्रष्टा स
म दृश्यते तत्र स्वयंज्योतिस्तत्र केवलं असिरिव कोशाद्विविक्तं तथा न तत्रानन्दाः सुखविशेषाः मुदो हर्षा
त्कर्षाः पुत्रादिलाभनिमित्ताः प्रमुदस्त एव प्रकर्षोपेताः अथ चानन्दादीन्सृजते
दिदृक्षिमाक्षिपति कथं पुनरिति वासनामपीति हृदिः श्लिष्टस्य तत्र माहात्म्यमित्ति तदुपलब्धिनिमित्तेन स्वप्ने न
वेन वासनाभिकाम नोत्पत्तिरित्युक्ता उक्तमेव प्रपञ्चयति नत्विति आदिना तदुपलब्धिर्वासनोपलब्धिस्तत्प्रयोजकनिमित्ते
नचोदिता योद्भूतान्तःकरणवृत्तिग्राहकाव्यस्थानस्याश्रयत्वात्तदात्मकं तद्वासनारूपं दृश्यत इति योजना न शापिकरणमात्म

बृ.भा. तत्रैतित्स्वप्नोक्तिः यथोक्तानां करणानां विषयत्वेन प्रकाशमानत्वोपलम्भात्स्वप्ने भवतु करणात्मित्याशंक्याह तत्रेति
टी. ति स्वेन ज्योतिषेति कर्तरि तृतीया स्वशब्दोत्रात्मविषयः कोयं प्रस्तावो नामेत्याह यदेवमिति विवेकाविशेषणाद
वृणोति त्येति॥ स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वमेव कथमाक्षिपति तत्त्वप्नेति वासनापरिग्रहस्य मनोहेतिरूपत्वात्विषयत्व
याविषयित्वाभावादविरुद्धमात्मनः स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वमिति समाधत्ते नैष दोष इति कुतो वासनापादानत्वादिक
यत्वमित्याशंक्य स्वयंज्योतिष्ट्वमिति निष्कृतिसामर्थ्यादित्याह तेनेति मात्रादानस्य विषयत्वेनेत्यावत् तदेव

स्य लोकस्य मात्रोपादानं कृत्वेत्युक्तं कथं तस्मिन्नत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्युक्तं नैष दोषः विष
यभूतमेव हि तत् तेनैवात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्दर्शयितुं शक्यः तत्वन्यथा हि विषये कस्मिन् सु
षुप्तकाले स्वप्नवत् पुनः साभासवासनात्मिका विषयभूता उपलभ्यमाना भवन्ति तदा हि आदि
वति: कथं सर्वसंसर्गरहितं चक्षुरादिकार्यकरणव्यावृत्तस्वरूपमलुप्तदृगात्मज्योति स्वेन रूप
णावभासयद्गृह्यते तेनात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति सिद्धं

व्यतिरेकमुखेनाह तीति यथा सुषुप्तिकाले अन्यस्य विषयस्याभावे स्वयंज्योतिष्ट्वमानं दर्शयितुं शक्य
तेन तथा स्वप्नेपि तस्मात्तत्र स्वयंज्योतिष्ट्वं मात्रादानस्य विषयत्वप्रकाशितमित्यर्थः भवतु स्वप्ने वासना
दानस्य विषयत्वं तथापि कथं स्वयंज्योतिष्ट्वमाशंक्य तेनेत्यादि व्याचष्टे कथं पुनरिति
ग्रहस्वभासं वासनात्मकमन्तःकरणमिति शेषः स्वप्नादृश्याया मात्मनो भावे तत्कारणभावे फलितमाह

कथमस्य सर्वावत्त्वं तत्राह सर्वावत्त्वमिति संसर्गकारणभूताः महाभूतमात्रादि विभागेनेति शेषः किं पुनरात्मनः स
स्रोतस्मुक्ताकेन विधिनेत्यस्योत्तरमाह स्वपितीत्यादिना आपर्वप्रस्वपितीत्यन्तः कस्मिन्वा कदा पुनरात्मनो देहात्

अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य सर्वावतः सर्वं भवतीति सर्वावान् तं लोकं ...
यदेतन्नामरूपं सर्वावत्त्वमस्यास्त्यात्मनस्तत्र यत्प्रकरणे अथो खल्वाहुरित्यादिना सर्ववत्त्वं सर्वावान् ...
भौतिकमात्रा अस्य संसर्गकारणभूता विद्यते इति सर्ववान् सर्ववानेव सर्वावान् तस्य सर्वावतो मात्रा भेदं
शमवयवमपादायापच्छिद्यादायगृहीत्वा दृष्टजन्मवासनावासितः सन्निति शेषः स्वपमान्नेव ... इह लोक
पात्रपित्वानिःसंबोधमापाद्य जागरिते ह्यादित्यादीनां चक्षुरादिषु तद्गृहो देहस्य वहरणार्थः स्वपमान्
देहव्यवहारस्यात्मनो धर्माधर्मफलोपभोगप्रयोजकयोर्धर्माधर्मफलोपभोगोपरमणमस्मिन्नर्थे ...

अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरु
षः स्वयंज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥ परमकृतमिति आत्मा स्वयं विहन्नेत्यन्ते स्वयं निर्माय निर्माणं कृत्वा वासना
मयं स्वप्नदेहं मायामयमिव निर्माणमपि तत्कर्मसापेक्षत्वात्स्वयं कर्तृकमुच्यते स्वेन ... पनमान ...
लक्षणेन भासा दीप्त्या प्रकाशेन सर्ववासनात्मकेनान्तःकरणवृत्तिप्रकाशेनेत्यर्थः साहि तत्र विषयभूता
सर्ववासनामयी प्रकाशते सा तत्र स्वयं भा उच्यते तेन स्वेन भासा विषयभूतेन स्वेन च ज्योतिषा तद्विषयिणा
विविक्तरूपेणालुप्तदृक्स्वभावेन तद्वासनात्मकं विषयीकुर्वन् प्रस्वपिति यदेवं वर्तनं तत्स्वपिति
उच्यते अत्रैतस्यामवस्थायामेतस्मिन्काले पुरुष आत्मा स्वयमेव विविक्तज्योतिर्भवति बाह्यात्मा
त्मकभूतभौतिकसंसर्गरहितं ज्योतिर्भवति

हन्त तं जाग्रद्धेतुकर्मफलोपभोगोपरमणाद्धि स विहत्येत्येतत्राह जागरिते हीत्यादिना निर्माणविषयं दर्शय
वासनामयमिति यथा माया वी मायामयं देहं निर्मिमीते तद्वदित्याह मायामयमिवेति कथं पुनरात्मनाय ...
निर्माणकर्तृत्वं कर्मोक्तत्वात्तन्निर्माणस्येत्याशङ्क्याह निर्माणमपीति स्वेन भासेत्यत्रेत्थंभावे तृतीया करणत्वं ...

वृष्णा दागमादनेप्रत्यक्षेणेनिषादन् पापनामेवसाक्षाद्दर्शनासंभवतलब्धदार्थः कथंपुनरादौवपासिपापनामानंदा
३२ नावत्तसेदर्शनमित्याह क्रमानरेति यद्यपिमर्थमेवपासिकरणापाद्वादैहिकवासनपात्तमोहध्यनेनथापिवक्ष
मंतिमेवपातित्वमदर्शनमनदाहपानिवेति फलानांक्षदृष्टमनलोहानोभुक्तपानीत्कपक्कमानानीत्कपसं
ख्यानत्वंऐहिकवासनावशादैहिकानामेवपापनान्मानंदानांवत्तमदर्शनसंभवान्नत्वमप्रत्यक्षपरलो
कसाधकमितिशंकते नक्कथमिति परिहरत्यमानइति यद्यपित्वप्नेमनुष्याणामिन्द्रादिभावोननुभूतो
पिभातितथापितत्पूर्वमेवदर्शनमित्याशंक्याह नचेतिभाविजन्मभाविनोपित्वप्नेदर्शनान्नापेणेस्वानंनर
नत्पूर्वदर्शनमपिसमपकृत्तानमुच्छानप्रत्ययबोधान्नचैवंत्तप्रधियाभाविजन्मासिद्धिर्यथाज्ञानमर्थागोक
यदादित्यादिवाह्यज्योतिषामभावेयंकार्यकरणसंघातःपुरुषोयेनव्यतिरिक्तेनात्मनाज्योतिषाव
वहरतीत्यक्तंतदेवनास्तियदादित्यादिज्योतिषामभावगमनंयत्रेदंविविक्तत्वयंज्योतिरूपलभ्य
न यत्सर्वंदेवायंकार्यकरण सपत्रप्रसुप्तिमिति संघातःसंसृष्टएवोपलभ्यते तस्मादसत्समो
सन्नेववाह्येनविविक्तत्वभावे नज्योतीरूपेणात्मनेति अथकविहूविक्तः
स्वेनज्योतीरूपेणोपलभ्येत वाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गशून्यत्वनोयथोक्तसर्वंभविष्यतीत्य
स्तेनदर्थमाहसयःप्रकृतआत्मायत्रयस्मिन्कालेप्रस्वपितिप्रकर्षेणस्वापमनुभवति तदाकिमुपाद
नःकेनविधिनाप्रस्वपितिसंध्यंस्थानंप्रतिपद्यतइत्युच्यते॥ कारणदिनिभावःप्रमाणफलमुपसंहरति
तेवेति सयत्रेत्यादिवाक्यस्यव्यवहितेनसंबंधंवक्तुंइत्तमनूद्याक्षिपतियदित्यादिना वाह्यज्योतिरभावेस्या
यंपुरुषःकार्यकरणसंघातोयेनसंघातातिरिक्तेनात्मज्योतिषागमनादिनिर्वर्तयतितदात्मज्योतिरस्ती
तियदुक्तमित्यनुवादार्थःविशिष्टस्थानाभावंवक्तुंविशेषणाभावंतावद्दर्शयतितदेवेति आदित्यादिज्यो
तिरभावविशिष्टस्थानंयत्रेत्युक्तंतदेवस्थानंनास्तिविशेषणाभावादितिशेषःयथोक्तस्थानाभावेहेतुमाह येनेति
ति संसृष्टोवाह्येज्योतिर्भिरितिशेषःव्यवहारभूमौवाह्यज्योतिरभावाभावेफलितमाहतस्मादिति उत्तरग्रंथमु
त्तरत्वेनावतारयत्यथेत्यादिनायथोक्तसर्वव्यतिरिक्तंतत्स्वयंज्योतिष्टुमित्यादिआहस्वप्नेदृश्यलोकेतियावत्

परलोकास्तित्वेप्रमाणांतरजिज्ञासयापृच्छतिकथमिति प्रसक्तंप्रमाणांतरमाह यत्रस्वप्नादिना स्वप्नस्थानंप

रलोकास्तित्वेप्रमाणमित्युक्तं नदेवोनरवाकोनस्फुरयितृपृच्छतिकथमिति कथंशब्दार्थमेवप्रकटयति किं

तत्पुनस्तस्यपरलोकस्थानस्यास्तित्वमवगम्यते यदपेक्षावत्स्थानंसंध्यंभवेत् यस्मात्तस्मिन्संध्येस्वप्नस्थानेति

ष्ठन्भवन्वर्तमानएवतेउभेस्थानेपश्यतिकेतेउभेइदंचपरलोकस्थानंचतस्मात्स्वप्नजागरितव्यतिरेकेणते

उभौलोकौयोधिपासमानःसन्ननुसंचरतिजन्ममरणसंतानप्रबंधेनकथंपुनःस्वप्नेस्थितःसन्उभौलोकौ

पश्यतिकिमाश्रयःकेनविधिनेत्युच्यते अथकथंपश्यतीतिश्रृणु यथाक्रमोयमाक्रमत्यनेनेत्याक्रमःआश्रयोवष्टं

भःसयथाहृशआक्रमोस्यसोयंयथाक्रमः अयंपुरुषःपरलोकस्थानेप्रतिपत्तव्येनिमित्तेयथाक्रमोभवति

हृष्टेनपरलोकप्रतिपत्तिसाधनेनाविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेनयत्कोभवतीत्यर्थःतमाक्रममपरलोकस्थान

तस्मिन्संध्येस्थानेतिष्ठन्नेतेउभेस्थानेपश्यतीदंचपरलोकस्थानंचाथयथाक्रमोयंपरलोक

स्थानेभवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मनआनंदांश्चपश्यति

पोन्मुखीभूतंप्राप्तांकुरीभावमिवबीजंतमाक्रममाक्रम्यावष्टभ्याश्रित्योभयानुभयान्पश्यति बहुवचनंधर्मफला

नेकत्वादुभयानुभयप्रकारानित्यर्थःकान्तान्पाप्मनःपापफलानि ननुपुनःसाक्षादेवपाप्मनादर्शनंस

भवति तस्मात्पापफलानिदुःखानीत्यर्थःआनंदांश्चधर्मफलानिसुखानीत्येतत्तानुभयान्पाप्मन

आनंदांश्चपश्यति जन्मांतरदृष्टवासनामयान् यानिप्रतिपत्तव्य जन्मविषयाणिदृष्टधर्माधर्म

फलानिधर्माधर्मप्रफलोद्भवत्तानुग्रहात्वापश्यतिनतत्कथमवगम्यतेपरलोकस्थानभावितमाया

र्पनाद्दर्शनंस्वप्नइत्युच्यते यस्मादिहजन्मन्यननुभावमपिपश्यति बहुनवत्स्वप्नेनाप्यपूर्वंदृष्टं

पूर्वदृष्टस्मृतिर्हिस्वप्नःप्रायेणातेनस्वप्नजागरितस्थानव्यतिरेकेणस्तःउभौलोकौ एवमेवमत्राम

स्वादिना उत्तरवाक्यपुनरुक्तत्वेनोक्तापत्याक्रम्यतेइति तत्राथशब्दप्रयुक्तप्रश्नार्थंतयाप्याकरणेसत्येति उत्त

भागपुनरुक्तत्वेनमाभवदेव्यवतिष्ठते यदुक्तंकिमाश्रयइतितत्राहयथाक्रमइति यदुक्तंकेनविधिनेतितत्रा

माक्रममिति पाप्मशब्दस्ययथाश्रुतार्थत्वेसंभवति किमितिफलविषयत्वंतत्राहनहीति साक्षा

बृ०भा० नन्वर्थमेवस्फुरयति संयोगेति कथमेतावतानेभ्योऽन्यत्वं तत्राह नहीति स्वाभाविकस्यहि धर्मस्य सतो भावकु
३२६ तः संयोगवियोगौ वन्हेरौष्ण्यादिषु दर्शनात्कार्यकरणयोश्च संयोगविभागवशादस्वाभाविकत्वसिद्धमात्मनस्तर
स्वत्वमित्यर्थः तस्येत्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्यांशंकामाह नन्विति अवस्थाद्वयवल्लोकद्वयसिद्धिस्त्याशंक्याह स्वप्ने
ति कथं तर्हि लोकद्वयप्रसिद्धिरत आह तस्मादिति तत्रेत्तरत्वेनान्तरं वा कमुपाध्याकरोतीत्यन्तं स्थान
द्वयप्रसिद्धिद्योतनार्थो विशेषः अवधारणविवरणमिति नेति वेदनासुखदुःखादिलक्षणम् आगमस्य परलोक
[illegible]तु तल्लौत्स्यो भौ लोकौ यो जन्ममरणाभ्यामनुक्रमेण संचरति स्वप्नजागरितेन स्वप्नजागरितेन प्रत्यक्षमवग
म्यते न त्विह लोकपरलोकौ केनचित्प्रमाणेन तस्मात्तेन एव स्वप्नजागरिते इहलोकपरलोकाविति इत्यु
तस्येतस्यपुरुषस्यद्वेएवस्थानेभवतः तृतीयं चतुर्थं वा केनेदं स्वप्नप्रतिपन्नवर्तमानजन्मशरीरेंद्रियविष

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं

यवेदनाविशिष्टं स्थानं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं परलोक एव स्थानं परलोकस्थानं तत्र शरीरादिवियोगो
त्तरकालानुभाव्यं ननु स्वप्नोऽपि परलोकस्तथा च स्थानद्वय एवेत्यवधारणमफलं नेत्याह कथं तर्हि संध्यमिदं
लोकपरलोकयोर्यः संधिस्तस्मिन्भवं संध्यं तृतीयं तत्स्वप्नस्थानं तेन स्थानद्वित्वावधारणं [illegible] द्वया
योः संधित्वादेव ग्रामावपेक्ष्य तृतीयत्व परिगणनमर्हतीति

साधकत्वमभिप्रेत्याह तस्येति अवधारणमाक्षिपति नन्विति तत्स्थानान्तरत्वं दूषयति नेति स्वप्नस्य लोक
द्वयातिरिक्तस्थानत्वाभावे कथं तृतीयत्वप्रसिद्धिरित्याह कथमिति तस्य संध्यत्वात्स्थानान्तरत्वमित्यस
त्तरमाह संध्यमिति संध्यात्वं स्फुटयति इहेति यत्तत्स्वप्नस्थानं तत्तृतीयमन्वयः सेतुरिह लोकपरलोकयोः सं
धिमिति संबंधः तस्य संध्यत्वे फलितमाह तस्मिन्निति पूरणप्रत्ययस्य साध्यस्थानान्तरत्वमेव तत्त्वप्रसादिक [illegible]
द्वित्वाशंक्य प्रथमस्य तत्संभवात् तिरोधानमेवमित्याह नहीति

प्रसंगागतं परपक्षं निराकृत्य प्रकृतिमाख्यानमेवानुवर्तयन्नुत्तरवाक्यतात्पर्यमाह यद्येति एवमात्मा देहभेदे
वर्तमानं जन्मरणजन्मान्तरं चोपाददानः कार्यकरणान्यतिक्राम   तीति शेषः अतः स्वप्नजागरितसंचारा दे
हाद्व्यतिरेकवदिहलोकपरलोकसंचारोऽप्यतिरेकस्तस्योच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः संगृहीतान् एव
वं गृहीत्वा व्याकरोति सवा इत्यादिना पाप्मशब्दस्य लक्षणया तत्कार्यविषयत्वं दर्शयति पाप्मसमवायिभिरिति
यथेत्येवं वेहेकस्मिन् देहे स्वप्नो भूत्वा मृत्यो रूपाणि कार्यकरणान्यतिक्रामत्येवमेव आत्मा जन्मान्तरेऽप्येवं ह
वै महान् पुरुषोऽयं जायमानः कथं जायमानः इत्युच्यते शरीरं देहेन्द्रियसंघातमभिसंपद्यमानः शरीरे
आत्मभावमापद्यमान इत्यर्थः पाप्मभिः पाप्मसमवायिभिः धर्माधर्माश्रयैः कार्यकरणैरित्यर्थः संसृज्यते संयु
ज्यते स एव उत्क्रामन् शरीरान्तरमूर्ध्वं क्रामन् गच्छन् म्रियमाण इत्येतस्य व्याख्यानम् उत्क्रामन्निति तान्
संसृष्टान् पाप्मरूपान् कार्यकरणलक्षणान् विजहातीति विमुच्यते नाम परित्यजतीत्यर्थः यथाऽयं स्वप्नजा

सवा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते स उत्क्रामन् म्रियमाणः
पाप्मनो विजहाति ८

ग्रदृष्टो वर्तमान एवैकस्मिन् देहे पाप्मरूपकार्यकरणोपादानपरित्यागाभ्यामनवरतं संचरति धियाऽवस्था
नः सन्नवस्थोऽयं पुरुषः उभाविहलोकपरलोकौ जन्ममरणाभ्यां कार्यकरणोपादानपरित्यागाभ्यां
रन्तं प्रतिपद्यमानः आसंसारमोक्षादनुसंचरतीति तस्मान्नित्यं मस्यानात्मज्योतिषोऽन्यत्वं कार्यकरणरूपेभ्यः
पाप्म्यः संयोगवियोगाभ्यां न हि तद्धर्मत्वे सति तैरेव संयोगो वियोगो वा युक्तः ८ तिष्ठमशब्दस्य पापकार्यके
पिकार्येसामानाद्धर्मेऽपि विहितं सुचयति धर्माधर्मेति उक्तमर्थं दृष्टान्तत्वेनानुवदतीत्याह यथेति अवस्थाद्वयसंचारस्य लोक
द्वयसंचारं दर्शयितुं क्रमादाह तथेति इहलोकपरलोकावनवरतं संचरतीति संबंधः संचरणप्रकारं प्रकटयति
यतोऽति जन्मना कार्यकरणयोरुपादानेन मरणेन च तयोस्त्यागमविच्छेदेन लभमानो मोक्षाद्वार्गनवरतं संच
रन्नदुःखी भवतीत्यर्थः सवा इत्यादिवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति तस्मादिति

बृ॰भा॰ फलाभावेपि फलं स्यादिति चेन्नेत्याह कंटकेति दार्ष्टान्तिकं विवृणोति यस्मिन्निति ननु त्वन्मतेपि ...
२२५ यत्वात्तस्यासंगस्य केनचिदपि संयोगवियोगयोरयोगात्कल्पितासंभवे मोक्षासंभवादित्युक्तमित्याशंक्याह
पुनरिति यद्यपि पूर्णं वस्तु वस्तुतो न संगमं गीक्रियते तथापि क्रियाकारकफलभेदस्य विद्याभावे
तदास्म नन्वेवं व्यवहारसंभवान्न साम्यमिति भावः ननु बाह्यार्थवादो विज्ञानवादश्च निराकृतौ शू
न्यवादो निराकर्तव्योपि कस्मान्न निराक्रियते तत्राह शून्यवादीति समस्तस्य वस्तुनः ... भानः कथं

कंटकविद्धस्य हि कंटकवेधजनितदुःखनिवृत्तिः फलं ननु कंटकविद्धमरणे न तद्दुःखनिवृत्ति
फलस्याश्रय उपपद्यते न हि सर्वनिर्वाणे तन्निवृत्तिफलाश्रयः पुरुषार्थः कल्पनादर्थेवेत्याह पुरु
षार्थ इति स्यात् यस्य शब्दवाच्यस्य तस्यात्मनो विज्ञानस्य वार्थः परिकल्प्यते न स्यात् पुनः ...
निर्वाणे कस्यार्थः पुरुषार्थ इति स्यात् यस्य पुनर ... त्वनेकार्थदर्शी विज्ञानव्यतिरिक्त आत्मा ...
स्तदृष्टस्मरणदुःखसंयोगवियोगादि सर्वमेवोपपन्नमस्य संयोगनिमित्तं कालधानहि यागा...
नाविशुद्धिरिति शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषेधाद्दर्शनेन निराकरणा...

मांत्रमेवैषोस्तद्विषयत्वाच्छून्यस्य चाविषयतया प्राप्त्यभावेन निराकरणानर्हत्वात्तद्विषयत्वे च शून्य
हिरिनैवविषयनिराकरणो तेषामशून्यस्यापद्धवानस्य वस्तुस्फुरणायोः सर्वशून्यत्वायोगात् ... मतौ
सत्योत्तरं नुपपन्नेः संभवेच्चाश्रयाभावादसंभवतः शाश्रयत्वे च शून्यस्य स्वरूपहानिरित्याश्रयत्वेनात्
नित्वात्मनास्यानभिव्यक्तिर्निराससाधारः क्रियते न सिद्धवत्वाद्यतिरिक्तं निरस्तसिद्धमसत्तं सद्वस्तु
सदूपमात्मज्योतिरिति भावः

स्वाभाविकस्यापिवियोगोस्तिपुष्परक्तत्वादीनांतथोपलंभादित्याशंक्याहयदपीति द्रव्यांतरशाहेनपु
ष्पकत्वासंबंधिनोवपवात्तद्गतरक्तत्वाद्यारंभकानिवृत्तिना: विमतंसंयोगपूर्वकंविभागवत्वान्मेषादिव
दित्यनुमानात्स्वाभाविकस्यसतिवस्तुनिनाशोनास्तीत्यर्थ: अनुमानानुगुणांप्रत्यक्षदर्शयतिबीजेति बी
जस्यादिबीजेद्व्यविशेषसंपर्कादद्रक्तादिवासनयानस्पुष्पादीनां रक्तादिगुणोदयोपलंभतात्पर्योत:द्र

व्यपिपुष्पगुणानांरक्तत्वादीनांद्रव्यांतरयोगेनवियोजनंदृश्यते तत्रापिसंयोगपूर्वत्वमनुमेयमे
जभावनुपापुष्पफलादीनांगुणांतरोत्पत्तिदर्शनात् अतोविज्ञानस्यविशुद्धिकल्पनानुपपत्ति: विष
यविषयाविसंवंधमलपरिकल्पनेविज्ञानस्यतदन्यसंसर्गाभावादनुपपन्न नह्यविद्यमानेनविद्य
मानस्यसंसर्ग:स्यात् असतिचान्यसंसर्गेयोधर्मोयदृष्ट:सतत्स्वभावत्वात् नतेनवियोगमर्हति यथा
रोष्णयसवितुर्वाप्रभानस्मादन्यसंसर्गेणमलिनत्वंनहिशुद्धिश्चविज्ञानस्येतीयंकल्पना:पयदं
वप्रमाणाभावस्यवगम्यतेयदपितस्यविज्ञानस्यनिर्वाणंपुरुषार्थंकल्पयंति तत्रापिफलाभावान्
पपत्ति:

व्यापगमादेवनतुव्यादिषुरक्तत्वाद्यपगतिरित्यर्थ: विशुध्यनुपपत्तिमुपसंहरत्यतइति कल्पनांतर
मनूद्यदूषयति विषयविषयीति कथंपुनस्तांनस्यान्येनसंसर्गाभावस्तस्यविषयेणसंसर्गादित्याशंक्याह
नहीति अथान्यसंसर्गमंतरेणापिज्ञानस्यविषयाविषयाभासत्वमलंस्यादित्यिवैत्राहाहनिवेत कल्
त्यनाद्वयमप्रामाणिकमनादेयमित्युपसंहरति तस्मादिति कल्पनांतरमुत्थापयति यदपीति
पशांतिर्निर्वाणशब्दार्थ: दूषयति तत्रापीति

तृष्णा अपसिद्धांतप्रसक्त्याप्रसाच्च देहेन्द्रियादिना नावबोधयोग्यसंयोगविषयोनरत्वगाहीचेन्मधावनो मुंचला वचनस्य तेऽ
३२४ नीयः प्रसयपरनिपातवत् स्वरूपानामिथः संबंधलहिं माभूदिति केनवाहममोनित्व्यपदेशसाद्रूपस्य प्रसंगानुपपत्तिस्
स्थितेनैवनित्यकारणं मनुविज्ञानस्य दुःखाद्युपलभ्तनत्वनद्रूपयानिसर्वस्य चेति शुद्धत्वात्तत्संसर्गरहितभावः
त्वनज्ञानस्य दुःखादिसंप्लवः स्वसंवेद्यत्वागोकारादित्यर्थः ज्ञानस्य शुद्धबोधैकस्वभावत्वमसिद्धदाडिमाद्

...नवनादिविशेषानुपपत्तेश्च सर्वव्यवहारलोपप्रसंगः सर्वस्य वस्तुसंवेद्यविज्ञानमात्रत्वेन ज्ञानस्य
वस्तु छायावबोधावभासमात्रत्वाभावाभ्युपगमात्तदृशिन स्वात्मस्याभावे निस्पदुःखमूनानात्मत्वा
नेककल्पनानुपपत्तिः नवदाडिमादेरिवविरुद्धानेकांशवत्वं विज्ञानस्य स्वच्छस्वभावत्वाभावात्
ज्ञानस्याभिस्पदुःखादीनां विज्ञानांशत्वे च तस्यानुभूयमानत्वात् व्यतिरिक्तविरुद्धत्वप्रसंगः अथ
निस्पदुःखाद्यात्मकत्वमेव विज्ञानस्य नत्वानहि शुद्धकल्पनानुपपत्तिः स्वसंयोगामलं दिनां
हि शुद्धिर्भवति यथा दर्पणमणीनां तत्स्वाभाविकेन धर्मेणाकस्याविद्ययोगाद्दर्शनेन हरितःस्वा...
विकेनप्रकाशेनो ह्यपेनवावियोगोदृष्टः

वतनानाविधदुःखाद्यंशवत्वाश्रयणादित्याशंक्याह नचैतन्नवैवहेतुं तन्नरमाहातिनेति तेषां तद्धर्मत्वेऽ
स्यानुभूयमानत्वात्तन्नोतिरिक्तत्वं स्याद्धर्माणां धर्मिमात्रत्वाभावात्सोयानांवमानादर्थान्तरत्वात् तत्र धर्मत्वं
नतज्ज्ञानांशो यथा घटादिर्भेदवदुःखादीत्यर्थः ज्ञानस्य दुःखादिधर्मानभ्युपगमे वर्तितं तत्स्वरूपमवर्तितं...
मनुभाषादोषमाहात्वेत्यादिना अनुपपन्नमेवप्रकरणमिति हंयोगीस्यादित्याह समजाय...

नन्वनुपपन्नो हेतुमाह ज्ञानस्येति न ह्यस्य क्षणिकत्वेपि किंचिन्निमित्तं सादृश्यप्रत्ययो न सिध्यतीत्याशंक्याहैकस्येति अस्तु नहि व
स्तुद्वयदर्शित्वमेकज्ञानस्येति चेन्नेत्याह नत्विति उक्तमेवार्थं प्रपंचयति तेनेत्यादिना भवतु किं नावर्तते इत्यत्राह नेनेति
दृष्टमिति अवतिष्ठत इति शेषः क्षणिकत्वहानिपरिहारं शंकित्वा परिहरत्यथेत्यादिना तत्र हेतुमाहानेकेति परप
सदोषान्तरमाह व्यपदेशेति तदेव विवरणोति इदमिति व्यपदेशक्षणो नवस्थानासिद्धिं शंकित्वा दूषयत्यथेत्यादिना

ज्ञानस्य क्षणिकत्वादेकस्य वस्तुदर्शिनो वस्त्वन्तरदर्शने सादृश्यप्रत्ययः स्यात् ननु वस्तुदर्शको वस्त्वन्तरदर्शनाय क्ष
णान्तरमवतिष्ठते विज्ञानस्य क्षणिकत्वात् सकृद्वस्तुदर्शनेनैव क्षयोपपत्तेस्तेनेदं सदृशमिति हि सादृश्यप्रत्
ययो भवति तेनेति दृष्टस्मरणमिदमिति वर्तमानप्रत्ययस्तेनेति दृष्टं स्मृत्वा यावदिदमिति वर्तमानक्षणकालम
वतिष्ठते ततः क्षणवादहानिः अथ तेनैव चोपक्षीणः स्यात् प्रत्ययः इदमिति चान्य एव वार्तमानिकः प्रत्ययः स्या
त्तेन तत्सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्तेनेदं सदृशमिति अनेकदर्शिन एकस्याभावात् व्यपदेशानुपपत्तिश्च दृष्टव
दर्शनेनैवोपक्षयाद्धि ज्ञानस्येदं पश्याम्यदोद्राक्षमिति व्यपदेशानुपपत्तिर्दृष्टवतो व्यपदेशक्षणानवस्था
नात् अथावतिष्ठते क्षणवादहानिरथा दृष्टवतो व्यपदेशः सादृश्यव्यपदेशः सादृश्यप्रत्ययश्च न दर्शितः
सर्वस्यैव रूपविशेषव्यपदेशः तत्सादृश्यप्रत्ययश्च सर्वसंबंधपरंपरेति प्रसज्येत सर्वज्ञशास्त्रप्रणयनादिना
वैनाशिके [illegible] व्याघातविप्रणाशदोषोनुप्रसिद्ध इति क्षणवादे दृष्टव्यपदेशहेतुः पूर्वोत्तरस्थित
एक एव हि शृंखलावत् प्रत्ययो जायते इति चेत् नेतरत् सदृशमिति च वर्तमानातीतयोर्भिन्नकाल
वर्तमानप्रत्यय एकः शृंखलावयव्यतीतो नश्यपरस्तु प्रत्ययो भिन्नकालोनुभयप्र
यविषयस्य रचनं शृंखलाप्रत्ययस्तत्क्षणाद्यसा पितादेकस्य विज्ञानस्य पुनः क्षणवादहानिः

अन्योद्दिष्टाश्च व्यपदेशेत्याशंक्य परिहरत्यथेत्यादिना शास्त्रप्रणयनादीत्यादिशब्देन शास्त्रीयसाध
साधनादि गृह्यते क्षणिकत्वपक्षे दूषणान्तरमाह अकृतेति व्यपदेशानुपपत्तिमुक्त्वा समाधानं शंकते
इति सादृश्यप्रत्ययश्च शृंखलात्यातीयेन प्रत्ययेनैव [illegible] स्यादित्याह तेनेदमिति

तृष्या
३२३

सपक्षेपि प्रत्यभिज्ञोपपत्तिं शंकते इत्यादिना दृष्टान्तविषयत्वं तु रमाह तत्रापीति तथापि कथं शं॰अ
नुप्रत्यभिज्ञेत्याशंक्याह जातीति तन्निमित्तत्वेषु प्रत्यभिज्ञेति शेषः नत्वेवं प्रपञ्चयति कर्तेष्विति अज्ञान इति
च्छेदः किं निजातिनिमित्तेषां धीर्भेनिकनिमित्ता किं नस्यादित्त आह नहीति ननु सादृश्यवशात् किमेव
विषयीकृतप्रत्यभिज्ञानं केशादिषु किं नस्यादित्याह कस्यचिदिति अज्ञानत्वेनियावत् दार्ष्टान्तिकेषेष

तत्रापि दृष्टान्तिकत्वस्यासिद्धत्वात् जात्यै
सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं कं नोच्छिन्नकेशनखादिष्विवेति चेत्
कत्वाच्च तेषु पुनरुच्छिन्नेषु च केशनखादिषु केशनखत्वजातेरेकत्वात् केशनखप्रत्ययो निमित्तः
प्रान्तएव बहिर्दृश्यमानेन नोच्छिन्नकेशनखादिषु मां किं निमित्तः स एवेति प्रत्ययो भवति कस्यचिद्
र्घकालव्यवहितदृष्टेषु तुल्यपरिमाणेषु तत्कालीनबालादिषु तुल्याः समे केशनखा इति प्रत्यया
भवति न तु त एवेति वरादिषु पुनर्भवति स एवेति प्रत्ययः तस्मान्न समो दृष्टान्तः प्रत्यक्षेणाहि प्रत्य
भिज्ञायमाने वस्तुनि तत्त्वैवेति न बाध्यत्वमनुमानेषु युक्तं प्रत्यक्षविरोधे लिंगस्याभासत्वोपपत्तेः
सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेश्च

प्रत्यक्षतो भावात् तस्य
यमाह दीपादिष्विति वैषम्यमुपसंहरति तस्मादिति यत्तत्तत्क्षणिकं यथा प्रदीपादि सन्तश्चामी भावा इत्य
नुमानविरोधाद्भ्रान्तं प्रत्यभिज्ञानमिति शंक्याह प्रत्यक्षेणेति अनुमानानुमानं च तत्प्रत्यभिज्ञानमित्याह २४
विरोधे क्षणिकत्वानुमानं नोदेत्यबाधितविषयत्वस्याप्यनुमितिसंगत्वादिति भावः
रूपेति वधनो भ्रमो न भवतीत्याह सादृश्येति

तदपलापासंभवे फलितमाह तस्मादिति विज्ञानादर्थभेदो नपायप्रसंगात्मा ज्ञानातिरिक्त उक्तः संप्रतितन्मतं
ज्ञानाभिन्नं ग्राह्यत्वात्स्वप्रग्राह्यवदित्यनुवदति स्वमतेति अयुक्तं विज्ञानातिरिक्तत्वं तदर्थस्येति शेषः हेतु
तस्य साधकविकलतामभिप्रेत्य परिहरति बाधाभावादपीति संग्रहवाक्यं विवृणोति भवतैवेति बाह्यार्थवादि
भ्यो विशेषमाह तदभ्युपगम्येति तथापि कथं दर्शनस्य साध्यविकलतेत्याशंक्याह स इति घटादिविज्ञा
नस्याभावभूतस्याभ्युपगतस्य घटादेर्भावादभावाद्वा विषयादर्थान्तरत्वाद्दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं ज्ञात्वोपगमात्

तस्माद्विज्ञानवादिनापि न शक्यं विज्ञानव्यतिरिक्तं ज्ञेयान्तरं निराकर्तुं तथैव विज्ञानव्यतिरेका
भावात् अयुक्तमिति तेन बाधाभावादपि भावस्य वस्त्वन्तरत्वोपपत्तेर्भवतैव तावत्त्वया घटादिविज्ञा
नस्याभावभूतत्वमभ्युपगतं तदभ्युपगम्य तद्व्यतिरेकेण घटाद्यभाव उक्तः स विज्ञानव्यतिरेकि
त विषयो घटादिर्यद्यभावो यदि वाभावः स्यादुभयथापि घटादिविज्ञानस्याभावभूतत्वमभ्युप
गतमेव न तु तन्निवर्तयितुं शक्यते न तन्निवर्तकन्यायाभावात् एतेन सर्वस्य स्फुरणमात्रस्फुरता
प्रसंगात्मग्राह्यतावाक्य नोहमिति मीमांसकपक्षः प्रत्युक्तः सत्यं तु सालोकोऽन्यत्रान्य
घटो जायत इति तदसत् स्मरणान्तरेऽपि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानात्

न दर्शनस्य साध्यविकलतासु प्रसिद्धेत्यर्थः माध्यमिकमतमनिर्देश्यं निराकरणस्य तेनेति ज्ञानज्ञेयपदयोरितरेत
कर्तुमशक्यत्ववचनेनेति यावत् आत्मनो ग्राह्यस्याहमिति प्रसंगात्मैव ग्राह्यतेति मीमांसकमतं मा
प्रयुक्तं एकस्यैव ग्राह्यग्राहकतायाः निर... त्वावादित्याह प्रसंगात्मेति क्षणभंगवादिनो कमनू
गतस्य भिन्नत्वाविरोधेन निराकरोति प्रत्युक्तमित्यादिना

१०भा
१२२

इतश्च सर्वस्य नास्ति विज्ञानमात्रत्वमित्याह किंचान्यदिति न केवलं पूर्वोक्तोपपत्तिवशादेव बाह्यार्थोऽभ्युपेयः किं
तु नैव वाक्यम्...पि कारणमुत्पन्नमिति यावत् न देवस्फुटयति विज्ञानेति यतः ग्राहकत्वं व्यतिरिक्तग्राह्यं प
तिवाद्यादि जाग्रद्दृष्टत्वे ग्राह्यमित्यनुमानान्न बाह्यार्थापलापसिद्धिरित्यर्थः दृष्टान्तेविप्रतिपत्तिमाशंक्याह
हीति निराकर्तव्यत्वेपि तेषां ज्ञानमात्रत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह यद्यपि तत्र मात्रमज्ञानत्वं वा तेषां भिन्नं वि
त्यप्रक्रमेण दूषयति न हीत्यादिना स्ववाक्यनिषेधे ... इति प्रधानेन निराकृतमिभाव्य ह्येनथा ...

किंचान्यविज्ञानव्यतिरेकेणात्मादिप्रतिवादिवादिदोषाभ्युपगमात् न ह्यात्मविज्ञानमात्रमेव वः प्रि
प्रतिवादिवादस्त्वद्दोषो ग्राभ्युपगम्यते निराकर्तव्यत्वात् प्रतिवाद्यादीनां न ह्यात्मीयं विज्ञानं कर्ति
कर्तव्यमभ्युपगम्यते स्वपचान्माकस्यचित् तथा च सति सर्वसंव्यवहारलोपप्रसंगः न च प्रोक्तवा
द्यादयः स्वात्मनैव गृह्यन्त इत्यभ्युपगमः अतिरिक्तग्राह्याहितेभ्युपगम्यन्ते तस्मात् दृष्टत्वमेव
व्यतिरिक्तग्राह्यं वस्तु जाग्रद्विषयत्वाज्जाग्रद्दृष्टत्वं प्रतिवाद्यादिवदिति सुलभो दृष्टान्तः स्फु
सन्त एव हि ज्ञानान्तरवद्वेति

कारणे वास्तवानामपि प्रतिवाद्यादीनां विज्ञानातिरेकः सोऽस्पष्टीत्याह न वेति अन्यथाविचाराभावापत्तेरिति
भावः कथं तर्हि तेषां प्रतीतिकारणं तत्राह अतिरिक्तेति सिद्धे दृष्टान्ते फलितमनुमानं निगमयति तस्मादिति किं
वै तत्संतानेन भेदसंतानोऽभ्यवहारादनुमीयते सर्वज्ञानेन वा सर्वज्ञानानि ज्ञायन्ते न तत्र भेदस्यानेपि सिद्धेतः
प्रतानीलादेस्तद्विषयभेदः शक्योनुमातुमित्याह संतत्यन्तरवदिति १ निनवाह्यः वाप लापसिद्धिरिति

वाह्यार्थवादिनिधृतेविज्ञानवादीचोदयतिनन्विति वाह्यार्थोविज्ञानातिरिक्तोनास्तीत्यत्रप्रमाणमाहयद्वीति नो
पलभ्यतेज्ञाग्रदृत्तुजाग्रतविज्ञानव्यतिरेकेणेतिशेषः दृष्टांतसमर्थयतेस्वप्नेति दार्ष्टांतिकंविवृणोतितद्यति
उक्तमनुमानमुपसंहरति तस्मादिति सर्वविज्ञानमात्रमितिस्थितेफलितमाहनत्रेति किमितिनस्यादित्यत
तंतत्राहसर्वस्येति वाह्यार्थापलापवादिनंदूषयतिनेत्यादिना हेतुंविशदयतिनन्विति विज्ञानमात्रवादिन

नुनास्त्येववाह्योर्थोघटादिःप्रदीपोवाविज्ञानव्यतिरिक्तोयद्धि यद्व्यतिरेकेणानोपलभ्यतेतत्तावन्मात्रंद
तुदृष्टंयथास्वप्नविज्ञानग्राह्यंघटपटादिवस्तुस्वप्नविज्ञानव्यतिरेकेणानुपलंभात्स्वप्नघटप्रदीपादेः
स्वप्नविज्ञानमात्रतावगम्यते तथाजागरितेपिघटप्रदीपादेर्जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणानुपलंभात्
जाग्रद्विज्ञानमात्रतैवयुक्ताभवितुं तस्मान्नास्तिवाह्योर्थोघटप्रदीपादिर्विज्ञानमात्रमेवतुसर्वं तत्रय
दुक्तंविज्ञानस्यव्यतिरिक्तावभासत्वात् विज्ञानव्यतिरिक्तमस्तिज्योतिरंतरंघटादेरितितन्न मिथ्या
सर्वस्यविज्ञानमात्रत्वेदृष्टांताभावात् नचावत्तावदभ्युपगमान्ननुवाह्योर्थोभवतैकांतेनैवनाभ्युपगम्य
ते वस्तुमयानाभ्युपगम्यतएव नविज्ञानंघटःप्रदीपइतिचशब्दार्थपृथक्त्वात् यावत्तावदपिवाह्यम
र्थांतरंअवश्यमभ्युपगंतव्यंविज्ञानादर्थांतरंवस्तुनचेदभ्युपगम्यतेविज्ञानंघटःपटइत्येवमादीनां
शब्दानामेकार्थत्वे पर्यायशब्दत्वंप्राप्तोतितथासाधनानांफलस्यचैकत्वेसाध्यसाधनभेदोपदेशशा
स्त्रानर्थक्यप्रसंगःतत्कर्तुरज्ञानप्रसंगोवा

देकांतेनवाह्यार्थानभ्युपगतिरितिशंकतेनन्विति वाह्यार्थंहरादंगीकारयतिनेत्यादिना अन्वयमुखेनोक्तम
र्थंव्यतिरेकमुखेनविशदयतिविज्ञानादिति ज्ञानज्ञेययोरैक्येदोषांतरमाहतथेति अनर्थकंशास्त्रमुप
दिशतोवुद्धस्यसर्वज्ञत्वंनस्यादित्याहतत्कर्तुरिति वाशब्दश्चार्थः॥ राम राम राम राम राम राम राम राम राम

तृ॰भा॰ ग्राहकानवस्थां परिहरन्करणानवस्थामाशंकते विज्ञानस्येति नत्वहि ग्राह्यत्वे वरूपादिस्थानीयेन करणे [illegible]
३२१ न भवितव्यं तस्यापि ग्राह्यत्वे मत्करणमित्यनवस्था दूषयति नन्नियमाभावादिति नियमाभावं हाधयति नन्वाला ४
दिना चैकिंच्चा दर्शनमाकांक्षापूर्वकं स्फुटयति कथमित्यादिना उपपत्त्यन्तरं कविशदयति नहीति [illegible]

विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राह्यत्वे करणांतरापेक्षायामनवस्थेति चेत् न नियमाभावात् नहि सर्वत्र ग्राह्ये [illegible]
मो भवति यत्र वस्त्वंतरेण गृह्यते वस्त्वंतरेण च ग्राह्य ग्राहक व्यतिरिक्तं करणांतरं स्यादिति नैकांतेन नि
यंतुं शक्यते वैचित्र्यदर्शनात् कथं घटस्तावत् स्वात्मव्यतिरिक्तेनात्मना गृह्यते तत्र प्रदीपादिरालो
को ग्राह्य ग्राहक व्यतिरिक्तं करणं नहि प्रदीपाद्यालोको घटात्मस्वरूपोवा घटवत्स्वरूप ग्राह्य
प त्वेपि प्रदीपस्य स्वरूपः प्रदीपव्यतिरेकेणान्य बाह्यमालोकस्थानीयं किंचित्करणांतरमपेक्ष्यते तस्मा [illegible]
व नियंतुं शक्यते यत्र यत्र व्यतिरिक्तग्राह्यत्वं तत्र तत्र करणांतरं स्यादेवेति तस्मादिदं न व्यतिरि [illegible]
ग्राहक ग्राह्यत्वेन करणद्वारेणानवस्था नापि ग्राहकद्वारेकदाचिदप्युपपादयितुं शक्यते तस्मादि [illegible]
दं विज्ञानं व्यतिरिक्तमात्मज्योतिरंतरमिति

पि कथं चैचित्र्यं तत्राह घटवदिति नियमाभावमुपसंहरति तस्मादिति अनवस्थाद्वयनिराकरणं निग [illegible]
यति तस्मात् विज्ञानस्येति बाह्यार्थवादिमतनिराकरणमुपसंहरति तस्मात्सिद्धमिति एमराम एम [illegible]

प्रदीपस्य न स्वावभासत्वं किं तु विज्ञानीयत्वेन तस्यावभासत्वमिति स्थिते फलितमाह तस्मादिति यत्र ग्राह्यत्वं तत्र ग्राहकान्तर
ग्राह्यत्वं यथा दीपो पग्राह्यत्वे चेदं विज्ञानमित्यनुमानान्तरमाह चेतन्येति तथापि कथं तदिदं ग्राहकः सिद्धिरित्याशङ्क्य विमृ
श्यतिसेन स्यग्राह्यत्वे चेति कथं तर्हि निर्णयस्तत्राह इति संदिह्यमाने इति अस्तु लोकानुसारीति श्लोको लोकमनुकु
र्वन्निराशङ्क्याह नम्यात्वेति तथापि कुतो विवक्षितो नमज्योतिः तत्राह यस्मेति विज्ञानस्य ग्राहकान्तरग्राहकत्वेन
सापि ग्राहकान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसक्तिरिति शङ्कते नेतदानवस्थेति वेदिति कूटस्थबोधस्य विज्ञानसाक्षिणो

तस्माद्विज्ञानस्यात्मग्राह्यग्राहकत्वेन प्रदीपो दृष्टान्तः चेतन्यग्राह्यत्वं च विज्ञानस्य बाह्यविषये रविशिष्टं
तन्यग्राह्यत्वे च विज्ञानस्य किं ग्राह्यत्वे च किं वा ग्राहकं विज्ञानं ग्राह्यत्वेनेति संदिह्यमाने वस्तुनि पक्षान्तर
दृष्टान्ताय्यः संकल्पितं पुनः तेन तु दृष्टविपरीतः तथा च सति पक्षाव्यतिरिक्तेन च ग्राहकेण वा ह्यात्मनः
प्रदीपानां ग्राह्यत्वं दृष्टं तथा विज्ञानस्यापि चेतन्यग्राह्यत्वात्मकाशकत्वे सत्यपि प्रदीपवत् व्यतिरिक्त
चेतन्यग्राह्यत्वं युक्तं कल्पयितुं न त्वनन्यग्राह्यत्वं यस्मान्मो विज्ञानस्य ग्रहिता स आत्मा ज्योतिरन्तः इति
ज्ञानान्तरेऽनवस्थेति चेत् न ग्राह्यत्वमात्रं हि तत्र ग्राहकस्य वस्तुत्वं तत्त्वे लिङ्गमुक्तं न्यायतः तत्त्वेकान्त
ग्राहकत्वेन ग्राहकान्तरसिद्धत्वे वा कदाचिदपि लिङ्गं संभवति तस्मात्तत्र नानवस्था प्रसङ्गः एवं रा

विषयं सविकल्पत्वात्त्वानवस्थेति परिहरति नेति यत्र ग्राह्यं तत्र व्यतिरिक्तं ग्राह्यं यथा घटादीनि ग्राह्यत्व
मात्रं बुद्धिग्राहकस्य तत्तो वस्तुत्वं तत्त्वे प्रदीपस्य तान्तवभासत्वन्यायेन लिङ्गमुक्तं न च बुद्धिसाक्षिणो
ग्राह्यत्वमस्ति कूटस्थदृष्टित्वाभ्यासात् नत्र कुतोऽनवस्थेत्युपपादयति ग्राह्यत्वमात्रं हीति साक्षी स्वा
तिरिक्तग्राह्यो ग्राहकत्वाद्बुद्धिवदित्याशङ्क्याह नत्विति ग्राहकत्वं हि ग्रहणकर्तृत्वं वा तत्साक्षिण
वा आद्ये बुद्धिसाक्षिणो मुख्यया वृत्त्या ग्रहणकर्तृत्वेन किंचिल्लिङ्गं संभवति द्वितीये न स्य ग्र
कान्तरसिद्धत्वेन कदाचिदपि प्रमाणमस्ति तत्कुतोऽनवस्थेत्यर्थः एवं रामएवं एवं रामएवं एवं रामएवं

वृ०भा० दृष्टांतस्यसाध्यविकलत्वेपरिहृतेव्यभिचारंशंकतेनन्विति नदेवव्यतिरेकमुखेनाहनहीति अनेकांतिकत्वनिगमयति दी०अं०
३२० साध्यादितिप्रदीपस्यपक्षतुल्यत्वान्नव्यभिचारोहीतिपरिहरतिनावभासत्वेति अथास्यावभासकत्वात्स्वतन्त्र्यादवभास्यत्वमि
त्युक्तेनाहनहीति अवभास्यत्वहेतोर्व्यभिचारफलितमाहयदावेति व्यतिरिक्तावभास्यत्वंतुहेतोर्विशेषः अवभास्यत्वेस
त्यपिप्रदीपस्यातिरिक्तेनैवावभास्यत्वमितिनियमासिद्धेर्व्यभिचारतादवस्थ्यमितिशंकते नान्वेति यदिप्रदीपस्यावभास्यत्वाव
भासकत्वादेवमसन्निविशेषःसमनंतरकालेस्यात्तदास्वात्मानंभासयतीतिवक्तुंयुक्तंनचसोस्तीति दूषयतिनेत्यादिना न
दर्शनादर्शनेनिवर्तयेतिअवभास्यत्वाविशेषादित्यर्थः प्रदीपपरोक्तविशेषमनुभाष्यदूषयतियत्त्वित्यादिनायदादीपोनह्य

नन्वप्रदीपःस्वात्मानमेवावभासयन् दृष्टइति नहि घटादिवत्प्रदीपदर्शनायप्रकाशांतरमुपाददते लौकिकाः
तस्मात्प्रदीपःस्वात्मानंप्रकाशयति नावभास्यत्वाविशेषत्वात् यद्यपिप्रदीपोन्यस्यावभासकःस्वयमवभासात्म
कत्वात्तथापिव्यतिरिक्तचैतन्यावभास्यत्वंनव्यभिचरति घटादिवदेवयदाचैवंतदाव्यतिरिक्तावभास्यत्वंतावद्व
श्यभावि ननुयथाघटश्चैतन्याऽवभास्यत्वेप्यतिरिक्तमालोकांतरमपेक्षतेनत्वेवंप्रदीपोन्यमालोकांतरमपे
क्षते तस्मात्प्रदीपोन्यावभास्योपिसन्नात्मानंघटंचावभासयति नस्वतःपरतोवाविशेषाभावात् यथाचैतन्याव
भास्यत्वंघटस्यतथाप्रदीपस्यापिचैतन्यावभास्यत्वमविशिष्टं यत्पुनस्तेप्रदीपआत्मानंघटंचावभासयतीति मा
दर्शकस्याद्यत्तदात्मानंनावभासयति तथाकीदृशःस्यात्नहितदाप्रदीपस्यस्वतोवापरतोवाविशेषःकश्चि
दुपलभ्यते यदावभास्योभवति यस्यावभासकत्वंनिधावसन्निधौचविशेषउपलभ्यते नहिप्रदीपस्यात्मसं
निधिरसंनिधिर्वाशक्यःकल्पयितुंअसतिचकादाचित्केविशेषआत्मानंप्रदीपःप्रकाशयतीतिमृषैवोच्य
ते चैतन्यग्राह्यत्वंतुघटादिभिरविशिष्टंप्रदीपस्य॥ त्मानंभासयति नदानवभासमानःस्यादित्याशंक्याह न

हीति विशेषाभावेपिदीपस्यस्वेनैवावभासत्वंकिंनस्यादितिचेन्नाह यहीति दीपस्यविशेषांतराभावेपिस्वात्म
सन्निध्यसन्निधीविशेषाविस्याशंक्याह नहीति दीपस्यस्वेनात्मनैवात्मत्वास्मिन्विशेषाभावफलितमाह असतीति
व्यभिचारनिरासपूर्वकंभास्यत्वानुमानमुपपाद्यानुमानांतरमाहचैतन्येति यद्ग्राहकंतत्स्वविजातीयेवंग्राह्यमनु
थास्वरूपादिव्यंजकंचविज्ञानंतस्माद्विज्ञानव्यतिरिक्तोस्ति तदात्माहिग्धनीत्यर्थः

परमार्थतस्त्विति तस्याप्यपि व्यावर्तयति अन्योन्यमिति

ननु घटादेरवभासादालोकोऽवभासकोऽभिन्नो लक्ष्यते तेनेत्याह परमार्थतस्त्विति विज्ञानवादे यथोक्तं दृष्टान्तं गृहीत्वा फलितमाह घटादीति
प्रतीतं विषयप्राधान्यं व्यावर्तयन्नुक्तमेवव्यनक्ति विज्ञानमात्रमिति विज्ञानवादे परिकल्पितमनेन बाह्यार्थवादमुपसंहृत्य स्वमतं देशा
शिष्यबुद्ध्यनुसारेण त्रिविधबुद्ध्यभिप्रायमुपसंहरन् सौत्रान्तिकमप्यादिना परिकल्पयन्नेव बाह्यार्थवादमुपसंहृत्य शून्यवादिमतमाह तस्यापीति तदेवस्फु
दिनाविज्ञानवादमुपसंहरन्नित्यत्र विज्ञानवादोपसंहारं विवृणोति तद्ग्राह्येति शून्यवादिमतमाह तस्यापीति कल्पनानां दूषणाभिप्रायं शंकयत्यथ बाह्यार्थवादिन
रयति [illegible]पीति पक्षत्रयेऽपि दोषं संभावयति सर्वोऽपीति कथमपि मृषा कल्पनानां दूषणाभिप्रायः एवमिति विज्ञानमात्रमेव सालोकघट

[illegible]मार्थतस्तु घटादिरेवावभासात्मकः सालोकोऽन्योन्यो हि घटादिः एवमुक्ते विज्ञानमात्रमेव सालोकघटा
दिविषयाकारमवभासते एवं तदा न बाह्योद्दिष्टो नोऽस्ति विज्ञानत्वलक्षणमात्रत्वात् तस्यैवं विज्ञान
स्यग्राह्यग्राहकाकारं नाम कल्पयन्तस्येवपुनर्विशुद्धिं परिकल्पयति तद्ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तं विज्ञानं तच्छी

का

भूतं क्षणिकं अवतिष्ठत इति केचित् तस्यापि शून्यतां केचिदिच्छन्ति अन्येऽन्तर्दर्पविज्ञानं तं ग्राह्यग्राहकाश
विनिर्मुक्तं शून्यमेव घटादिवाह्यवस्तुवदिति परमार्थमिकाश्चाचक्षते सर्वा एताः कल्पना बुद्धिविज्ञानावभा
सकस्वातिरिक्तस्यात्मज्योतिषोऽपह्नवादन्यथा योगात् प्रतिपक्षभूता वैदिकस्य तत्र बाह्यार्थोऽस्तिना
[illegible]नावभासकत्वात् घटादेर्नसत्त्वासिद्धत्वात् घटादिलावण्यकदाचिदपि नात्मनावभा
सनेप्रदीपाद्यालोकसंयोगेन तु नियमेनैवावभास्यमानो दृष्टः सालोको घट इति संश्लिष्टयोरपि घटालो
कयोरन्यत्वमेव पुनः संश्लेषविश्लेषचविशेषदर्शनात् रज्जुघटयोरिवान्यत्वेवव्यतिरिक्तावभासकत्वेन

पुनः

स्वात्मनेवस्वमात्मानमवभासयति

सनाह[illegible] निर्द्धारणेसप्तमी यतु धीरेवावभासकत्वेनस्वाकारे जितत्राहनेति यदवभासयंतस्वातिरिक्तावभासंच

ति।

थाघटादिः अवभास्याचेयं बुद्धिरित्यनुमानात् बुद्धिव्यतिरिक्तः साक्षी सिध्यतीत्यर्थः दृष्टान्तं साधयति न महिका
ति नस्यावभासकापेक्षादर्शयितुं विशेषणं सालोको घट इति संश्लेषावगमान्नास्ति घटस्यव्यतिरिक्तावभा
स्यत्वमित्याशंक्याह संश्लिष्टयोरपीति भवत्वन्यत्वं किं तावतेत्याशंक्याहान्यत्वेनेति व्यतिरिक्तावभासकत्वेना

न

दृष्टावभासकसाहित्यमितियावत् अवभासयति घटादिरिति शेषः

१०भा हृत्ते छायापत्तिरूपमित्यादिना नष्टहोबुद्धिविषयः संबरणादिशब्दो आनादिव्यापारसंग्रहार्थः स्वमोभूत्वालोकमानेत्यादि अ
३१८ मतीतिसंबंधः कथमात्मास्वप्नोभवतित्यत्राहस्वप्नेति उक्तेर्थेवाक्यमवतार्यव्याकरोत्यत आहेति उक्तहेतुमनूद्यफलितमा
हयुक्तादित्यादिना कार्यकरणातीतत्वात्स्वप्नस्यात्मनोनस्ततः ससारित्वमित्याहमृत्योरिति रूपाण्येतीत्यक्रामतीतिपूर्वेण
संबंधः क्रियात्तस्फलानित्वाश्रयोयेषांयानिवाक्क्रियाणांतत्फलानांचाश्रयः तानीतिपावत् बुध्यवभासकंज्योतिरात्मेत्युक्तं
तंश्चलत्वाशंकतेनन्वितिप्रमाणान्तरेतिरिक्तात्मोपलब्धिरित्याशंक्यप्रत्यक्षमनुमानंवेतिप्रमाणद्वैविध्यनियम
मभिप्रेत्यनाध्यामतिरिक्तात्मानुपलंभात्तदभावइत्याहधीव्यतिरेकेणेति नत्र दृष्टान्तमाहयथेति घटादिरालोक
[illegible]नुनात्वेवधियावभासमानमप्यतन्धियोवभासकमात्मज्योतिः धीव्यतिरेकेणप्रत्यक्षेणवानुमानेनवानुपलं
भात् यथाध्यानत्वाकालएवहिनीपाधीः यत्ववभास्यावभासकयोरन्यत्वेपिविवेकानुपलंभात्तादृष्यमितिघ
टादालोकयोः ब्रूमवत्तमत्तेनालोकस्योपलभात् घटादेः संश्लिष्टयोः साहत्र्याभिन्नयोरेवननथेहघ
टादेरिवधियोवभासकंज्योतिरंतरंमत्यक्षेण वानुमानेनवोपलभामहे धीरेवहिचित्स्वरूपावाभासक
त्वेनस्वाकारविषयाकारंचतस्मान्नानुमानेनोनापिप्रत्यक्षेणोधियोवभासकंज्योतिः शंक्यतेप्रतिपादयितु
व्यतिरिक्तं यदपिदृष्टान्तरूपमभिहितमवभास्यावभासकयोर्भिन्नयोरेवघटाद्यालोकयोः संयुक्तयोः साहृ
श्यमिति तत्राभ्युपगममात्रमस्माभिरुक्तं नतुतत्रघटाद्यवभास्यावभासकौभिन्नौ एमएमएमएम

क्वेत्कमयोर्मिथः संसृष्टयोर्विवेकेनानुपलंभवदवभास्यावभासकयोर्बुध्यात्मनोर्भेदेपिपृथगनुपलंभादेक
मवभासनेवस्तुतस्तयोरन्यत्वमेवेतिशंकामनुवदतियत्विति वैषम्यप्रदर्शनेनोत्तरमाहतत्रेति दृष्टान्तः सु
प्रमार्थः घटादेरन्यत्वेनेतिसंबंधः ज्योतिरंतरंनास्तिचेत्तुतोग्राह्यग्राहकसंवित्तिरित्याशंक्याह धीरेवेति
वाह्यार्थवादिनोःहेत्रांतिकवैभाषिकयोरभिप्रायमुपसंहरतितस्मादिति इदानींविज्ञानवादिवाह्यार्थ
वादिनामभ्युपगतंदृष्टान्तार्थमनुवदतियदपीति वाह्यार्थवादपक्षंयावत्सुगतमभिप्रेतेतिदूषयतितत्रेति
भयत्रदृष्टान्तरूपमप्रमार्थः

आत्मनः स्वाभाविकमुभयलोकसंचरणमित्याशंक्यानंतरवाक्यमादत्ते नन्वेति प्रत्यगात्मा सप्रमार्थः यतः शब्दो वक्ष्यमाणानः श
ब्देन संबध्यते अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ध्यायतीति ध्यानवतीं बुद्धिं व्याप्नोति ध्यायतीवेत्यत्र दृष्टांतमाह लोकवदि
ति यथा चलत्यालोको नीलं पीतं वा विषयं प्रत्यक्षं वा तद्दाकारो दृश्यते तथायमपि ध्यानवतीं बुद्धिं भासयन् ध्यानवानिव भवती

त्यतावत्तावन्नामरूपोपाधिद्वारा दृश्यं भ्रांतिनिमित्तं यत्तदेव च हेतुर्नैसत्वतः स्वेन रूपेणेत्यर्थः तस्मात्समानः सन्नुभौ लोका
वनुक्रमेण संचरतीति देहं प्रत्यक्षमितीतरद्द्वयमिति ध्यायतीव ध्यानव्यापारं करोतीव चिंतयतीव ध्यानव्यापा
रवतीं बुद्धिं सन्निधौ स्थित्वा चिद्भावेन स्वेन रूपेणावभासयंस्तत्सदृशः तत्समानः सन् ध्यायतीवालोकवदेवातो भव
ति चिंतयतीति भ्रांतिर्लोकस्य न तु परमार्थतो ध्यायतीव तथा लेलायतीव अत्यर्थं चलतीव तेष्वेव करणेषु
प्राणादिवायुषु चलत्सु तत्स्वभासकत्वात्तत्सदृशं तद्वदिति लेलायतीव न तु परमार्थतश्चलनधर्मकं तत्रात्मज्यो
तिः कथं पुनरेतदवगम्यते तत्समानत्वभ्रांतिरेवोभयलोकसंचरणादिहेतुर्न स्वतः इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनायेहानुरूप
दिश्यते स आत्मा हि यस्मात्स्वप्नो भूत्वा स यया धिया समानः सा धीर्यद्यद्भवति तत्तद्भासावयव भवतीव तस्माद्धा

ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ७

सोऽयं स्वप्नो भवति स्वापवृत्तिमापद्यते धीस्तदा सोऽपि स्वप्नवृत्तिं प्रतिपद्यते यदा धीर्जागरितवृत्तिं तदासावपि जा
ग्रत्स्वप्नो भूत्वा स्वप्नवृत्तिमवभासयन् धियः स्वापवत्साकारो भूत्वा इमं लोकं जागरितव्यवहारलक्षणं कार्यक
रणसंघातात्मकं लौकिकशास्त्रीयव्यवहारास्पदमतिक्रामत्यतीत्य क्रामति विविक्तेन स्वेन स्वयंज्योतिषात्म
प्रातिकां धीवृत्तिमवभासयन् अतिक्रामति यस्मात्तस्मात्स्वयंज्योतिः स्वभाव एवासौ विशुद्धः सकर्तृक्रियाकारक
फलशून्यः परमार्थतो धीसादृश्यमेव तु भयलोकसंचरणादिसंव्यवहारभ्रांतिहेतुः मृत्यो रूपाणि मृत्युः क
र्मविद्यादिस्तत्स्वरूपं स्वतः कार्यकरणान्येवास्य रूपाणि तान्यतिक्रामतीति क्रियाप
लाश्रयाणि

सार्थः यथोक्तवृत्त्यवभासकत्वमुक्तं हेतुमन्त्रत्यफलितमाहातः इति स्वशब्दार्थं कथयति नित्विति बुद्धिधर्माणामा
त्मन्योपाधिकत्वेन मिथ्यात्वमुक्त्वा प्राणधर्माणामपि तेनैव तथात्वं कथयति तत्रेति आत्मनि चलनस्यौपा
धिकत्वं साधयति नैवेति स्वशब्दसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह नत्विति स हीत्यादिवाक्यानंतरवाक्यमाकांक्षा

श्वा॰ प्रक्रमत्वादि फलमाह तस्मादिति सामान्यं मध्यपूर्वकं विशदयति किंपुनरित्यादिना विवेकतोनुपलब्धिं प्रकटयति नुद्धेः अ
३१८ द्विज्योतिषोः स्वरूपमाह भासयेति अवभासकत्वे दृष्टांतमाहालोकवदिति तथापि कथं विवेकतोनुपलब्धिस्तत्रा ५
हावभासयेति प्रसिद्धमेव प्रकटयति विशुद्धत्वादीति उक्तमर्थं दृष्टांतेन बुद्ध्यावारोपयति यथेत्यादिना दृष्टांतगतमर्थं
दार्ष्टांतिके योजयति तथेति पुनरुक्तिं परिहरतीत्यक्रमिति सर्वावभासकत्वे कथं बुध्येवसामान्यमित्याशंक्याह तेन
नेति स्वावभासकत्वं तच्छब्दार्थः किमर्थं तर्हि बुध्यासामान्यमुक्तमित्याशंक्य द्वारत्वेनेत्याह बुद्धीति आत्मनः
समानत्वेव सामान्यं किंपुनः सामान्यमत्यमहिषवत् विवेकतोनुपलब्धिः अवभास्यावुद्धिरवभासकं त
दात्मज्योतिरालोकवत् अवभास्यावभासकयोर्विवेकतोनुपलब्धिः प्रसिद्धा विशुद्धत्वात् आलोकोवभास्ये
न सदृशो भवति यथा रक्तं अवभासयन् रक्तसदृशो रक्ताकारो भवति यथा हरितं लोहितं नीलं चावभासय
न्नालोकस्तत्सदृशस्तत्समानो भवति तथा बुद्धिमवभासयन् बुद्धिद्वारेण कृत्स्नं क्षेत्रमवभासयतीत्युक्तं
मरकतमणिनिदर्शनेन तेन सर्वेण समानः बुद्धिसामान्यद्वारेण सर्वमय इति वानएव वक्ष्यति तेनायं वु
तस्मिन्प्रविभज्य मुंजेषीकावत्स्वेन ज्योतिरूपेण दर्शयितुं न शक्यत इति सर्वव्यापारं तत्राध्यारोप्य नाम
रूपगतं ज्योतिर्धर्मं च नामरूपयोः नामरूपे चात्मज्योतिषि सर्वो लोको मोमुह्यते अयमात्मा नायमात्मा एवंधर्मा नैवं
धर्मा कर्ता कर्ता शुद्धो शुद्धो बद्धो मुक्तः स्थितो गतः आगतो स्तिनास्तीत्यादि विकल्पैः अतः समानः सन्नुभौ लोकौ
प्रतिपन्नप्रतिपत्तव्याविहलोकपरलोकावुपात्तदेहेंद्रियादि संघातस्यागामोपादानसंतानप्रबंधशतस
न्निपातैरनुक्रमेण संचरति धीस्थास्थदृश्यमेवोभयलोकसंचरणहेतुत्वस्य इति एवमेवमेवमेवमेवम
सर्वेण समानत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति सर्वमयइतिचेति वाक्यशेषसिद्धमर्थं लोकद्वयं तेषामकान्तमाहतेनेति
सर्वमयत्वेनेतियावत् आत्मानात्मनोर्विवेकदर्शनस्याशक्यत्वे परस्य एध्यासहलद्धमोध्यामहस्यात्मतत्त्व
लोकानां मो[illegible]हा भवेदित्याह इति सर्वेति धर्मविषयं मोहमभिनयत्ययमिति धर्मविषयं मोहं दर्शयत्येवंधर्मा
नित्यत्वे स्फुटयति कर्तेत्यादिना विकल्पैः सर्वो लोको मोमुह्यत इति संबंधः समानः सन्नित्यस्यार्थमु
वशिष्टं भागं व्याकरोत्यत इत्यादिना

सःसमानःसंनिधानाद्यावेनारयितुंकुर्वन्कीर्तयतिबाह्यानामिति नहिबाह्यज्योतिःसद्भावावस्थायामकिंचित्करत्वमात्म
ज्योतिरित्याशंक्याह यद्यपीति व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्वयमुखेनकथयत्यात्मज्योतिरिति आत्मज्योतिषः
सर्वानुग्राहकत्वेमानमाह यदेतदिति सर्वंमनःकारणादिप्रज्ञानेत्रमितिऐतरेयकश्रवणादुक्तं आत्मज्योतिषः
सर्वानुग्राहकत्वमित्यर्थः किंचाचेतनानांकार्यकरणानांचेतनत्वप्रसिद्ध्यनुपपत्त्यास्तदात्मज्योतिरेष्टव्यमेता

बाह्यानांज्योतिषांसर्वेकरणानुग्राहकाणांप्रत्यस्तमयेंतःकरणद्वारेणहृदयंतज्ज्योतिःपुरुषआत्मानुग्रा
हकःकरणानामित्यर्थः यद्यपिबाह्यकरणानुग्राहकाणामादित्यादिज्योतिषांसद्भावस्तदापिआदित्या
दिज्योतिषांपरार्थत्वात्कार्यकरणसंघातस्या चेतनत्वेतादर्थ्यानुपपत्तेःस्वार्थज्योतिषआत्मनोनुग्रहाभा
वेअयंकार्यकरणसंघातोनव्यवहारायकल्पते आत्मज्योतिरनुग्रहेणैवसर्वदायंसंव्यवहारःयदेत
नहृदयंमनश्चैतत्संज्ञानमित्यादि सःसमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरति दिष्टःसंनयनस्वाभिमानो
हिसर्वप्राणिसंव्यवहारःअभि मानहेतुत्वंमरकतदृष्टांतेनः
बोधाय यद्यप्येवमेतत्तथापिजाग्रद्विषयेसर्वकरणगोचरत्वात्आत्मज्योतिषोबुद्ध्यादिबाह्याभ्यंतर
कार्यकरणव्यवहारसंनिपातव्याकुलत्वात्तच्छक्यतेनज्योतिरात्मामुंजेषीकावन्निःकृष्यदर्शयितु
मित्यतःस्वप्नेदिदर्शयिषुःप्रक्रमते सःसमानःस न्नुभौलोकावनुसंचरतियःसपुरुषःस्वयमेवज्योतिरा
त्मासःसमानःसदृशःसन् केनप्रकृतत्वात्सन्निहितत्वाच्चहृदयेनहृदीतिदृष्टव्यावाच्याबुद्धिःप्रकृतत्वात्संनिहितत्वा
भिमानोहीति कथमसंगस्यप्रतीचःसर्वत्रबुद्ध्यादावहंमानइत्याशंक्याहअभिमानेति इतरेतराध्यासेनैवम
वतारयति यद्यपीति यथोक्तमपिप्रसंगज्योतिर्जागरितेदर्शयितुमशक्यमिति श्रुतिःस्वप्नप्रस्तौतीत्यर्थः
अशक्यत्वेहेतुद्वयमाह सर्वेति स्वप्नेनिष्कृष्यज्योतिरितिशेषःसदृशःसन्ननुसंचरतीतिसंबंधःसादृश्यमप
तियोगिसापेक्षत्वमपेक्ष्यपृच्छति केनेति उत्तरंप्रकृतत्वादिति प्राणानामपितुल्यंतदितिचेन्नाहसंनि
हितत्वाच्चेति हेतुद्वयंसाधयतिहृदीत्यादिना

॥०॥ मा॰ बुद्धेरात्मच्छायापत्तं समर्थयते बुद्धिस्तावदिति लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धावात्माभिमानभ्रांतिमुक्तेर्थे प्रमाणयति रीअ

२१७ [illegible]नहीति बुद्धेः पश्चात्मनस्पर्शविविच्य पनेसत्रहेतुमाह बुद्धीति आत्मनः सर्वाभासकत्वमुक्तमुपसंहरत्येवमिति॥

आत्मनः सर्वाभासकत्वे किंमितिक स्यचित्कचिदेवात्मधीरित्याशंक्याह तेनहीति बुआदेरुक्तक्रमेणात्म [illegible]त्वं

तच्छायार्थः आत्मज्योतिषः सर्वावभासकत्वे लोकप्रसिद्धिरेव न प्रमाणं किंतु भगवद्वाक्यमपीत्याह [illegible] था चेति॥

अनाशिनामप्रमनाशीचेतनात्मेनपिताराणव्रह्माद यस्तेषामर्थमेकत्वेननोपथाद्वकादीनामनग्नीनामग्निनिमित्त राह

बुद्धिस्तावत् स्वच्छत्वादनंतर्यांत्वात्म चैतन्यज्योतिः प्रतिच्छायाभवति तेनहि विवेकिनामपितत्रात्माभिमानबु

द्धिः प्रथमातनोपानंतर्यान्मनसि चैतन्यावभासनाबुद्धिसंपर्कात्तत इंद्रियेषु मनः संयोगात्ततोनंतरशरीरे

द्रियसंपर्कात् [illegible]पारंपर्येणाक्रमंकार्यकरणसंघातमात्मा चैतन्यस्वरूपज्योतिषावभासयति तेनहि सर्व

स्यलोकस्य कार्यकरणसंघातेनतेषु वानियतात्माभिमानबुद्धिर्यथानाम यथाप्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लो

कमिमंरविः क्षेत्रं क्षेत्रीतथाकृत्स्नं प्रकाशयति पुरुषः भारतेयदादित्यगतंतेजः जगद्भासयतेखिलं

सानांचेतनश्चेतनानामिति चकाठके तमेवभां तमनुभातिसर्वं तस्यभासासर्वमिदंविभातीति

[illegible]तनस्वरूपेस्तपतितेजसेद्धरितिचमंत्रवर्णः तेनायंहद्यांतज्योतिः पुरुषः आकाशवत्सर्वगतत्वात्पूर्णः

रुषः [illegible]रतिशयंचात्मस्वयंज्योतिष्टुं सर्वावभासात्मकत्वात् स्वयमप्यानवभासत्वाच्च सएषपुरुषः स्व

यमेवज्योतिः स्वभावोयं त्वंपृच्छसि कतमआत्मेति

कत्वं तथात्मचैतन्यानिमित्तमेव चेतयितृत्वमस्मेषामित्याह मित्यइति अनुगमनवदनुमानं स्व गतप्राभास्यादिति

कांप्रत्याह [illegible]ति [illegible]ति तत्र नावेदविन्मनुतेतंर हंतमित्यन्तरत्वसंबंधः ज्योतिः शब्द व्याख्यानमुपसंहरति

ति हृद्यंतः स्थितोयमात्मा सर्वावभासकत्वेन ज्योतिर्भवतीतियोजना पदांतरमादाय व्याचष्टे पुरुषइति आदि

त्यादिद्वात्मज्योतिषि विशेषमाह [illegible]रतिशयं चेति प्रतिवचनवाक्यार्थमुपसंहरतिसएषइति एवमेवं [illegible]

ज्योतिषस्सकाशा

यदुक्तं निरोधो वाक्यशेषादिति नु एव व्यनक्ति सधीरिति वेति आधाराद्यर्थो सप्तमी दृष्टा सा कथं अतिरेक प्रदर्शनार्थे ज्योतिरित्यादि तस्य
साशंक्याह यथेति भवत्वत्रापि सामीप्यलक्षणा सप्तमी तथापि कथं व्यतिरेकप्रदर्शनमित्याशंक्याह प्राणेषु हीति फलितं
सप्तम्यर्थमभिनयति प्राणोज्झितेति तेषु समीपस्थोपि कथं तेभ्यो व्यतिरिच्यते तत्राह योहीति विशेषणान्तरमारा(?)पयन्नवतं
शंकापुलकापुनरवतार्य व्याकरोति हृदीत्यादिना विशेषणान्तरस्य तात्पर्यमाह अन्तरितीति ज्योतिःशब्दार्थमाह ज्योति
रूपस्य तित्वेनेति आत्मज्योतिषा व्याप्तस्य कार्यकरणसंघातस्य व्यवहारक्षमत्वे दृष्टान्तमाह यथेति येन नावनिर्वद्य

धीरिति चोत्तरत्रपाठात् हृद्यन्तरिति च वचनाद्युक्तं विज्ञानप्रायत्वमेव प्राणोज्झितव्यतिरेकप्रदर्शनार्थं सप्त
मी यथा वृक्षेषु पाषाणा इति सामीप्यलक्षणा प्राणेषु हि व्यतिरेका व्यतिरेकता संदिग्धा तत आत्मनः प्राणेषु प्राणे
भ्यो व्यतिरेकस्यार्थः यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्तो भवत्येव यथा पाषाणेषु वृक्षः हृदि तन्त्रेन तस्मात्प्राणेषु प्राण
जातीयेव बुद्धिः स्यादित्यत आह हृद्यन्तरिति हृच्छब्देन पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः तात्स्थ्याद्बुद्धिर्हृत् तस्या हृदि बु
द्ध्यन्तरिति बुद्धिवृत्तिव्यतिरेक प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः प्रदर्शनार्थं ज्योतिरवभासात्मकत्वादात्मोच्यते तेन
नह्यवभासकेनात्मना ज्योतिषा ते पल्ययनेकमं कुरुते चेतन नावानिद्व्यर्यकार्यकरण
पिंड यथादि सप्रकाशस्थो घटः यथा वा मरकतादिमणिः क्षीरादि द्रव्ये प्रक्षिप्तः परिस्मणा त्मच्छायमेव
तत्क्षीरादिद्रव्यं करोति तादृगेव दात्मज्योतिः बुद्धेरपि हृदयात्सूक्ष्मत्वात् हृद्यन्तस्थमपि हृदयादिकं कः यंक
रणसंघातं चैकीकृत्यात्मज्योतिश्छायं करोति पारंपर्येण सूक्ष्मस्थूलतारतम्यात्सर्वान्तरतमत्वात्

कं दृष्टान्तेनोपपादयति यथा वेति हृदयं बुद्धिः ततोपि सूक्ष्मत्वादात्मज्योतिस्तदन्तस्थमपि हृदयादि संघातं तत्स
र्वमेकीकृत्य स्वच्छायं करोतीति कृत्वा यथोक्तमणिसादृश्यमुचितमिति दार्ष्टान्तिके योजना कथमिदं आत्म ज्यो
तिः सर्वमात्मच्छायं करोतीत्यत्राह पारंपर्येणेति विषयादिषु प्रत्यगात्मान्तेषूत्तरोत्तरसूक्ष्मतातारतम्यात् तेषामात्मा
दिविषयान्तेषु स्थूलतातारतम्याच्च प्रतीचः सर्वस्मादन्तरतमत्वात् तत्र स्वाकारहेतुत्वमस्तीत्यर्थः एतेन तत्म

तृप्या द्वितीयतृतीयपक्षयोरुक्तविरुद्धत्वपन्नाद्यं पक्षमंगीकरोति योयमिति यस्त्वयापृष्टः सोयमित्यात्मनश्चिद्रूपत्वेन प्रसिद्धत्वात् श्री॰अ॰
२१६ यमितिनिर्देश इतिपदद्वयस्यार्थः देहमवच्छेदार्थं विशिनष्टि विज्ञानमय इति विज्ञानशब्दार्थमाचष्टे प्राणेष्वित्यायतंमकरूपानिबु ६
द्धीति बुद्धिरेव विज्ञानं विज्ञायतेनेनेति करणत्वेनोपाधिना संपर्कादेवाविवेकत्वसमादित्यावनत्संपर्के प्रमाणमाह बुद्धिवि
ज्ञानेति तस्माद्विज्ञानमय इति शेषः ननु वस्तु मेषश्रोत्रमय इत्यादिहित्वा विज्ञानमय इत्येवं कस्मादुपदिश्यतेनेत्राह बुद्धेर्हि
तस्या साधारणकरणत्वे प्रमाणमाह मनसाहीति मनसः सर्वार्थत्वं समर्थयते बुद्धीति किमर्थानि तर्हि चक्षुरादीनि करणा
नीत्याशंक्याह बुद्धे ... मात्राणीति बुद्धेः सतिप्राधान्ये फलितमाह तस्मादिति विज्ञानपरब्रह्मणेत्यंकृतिकोजीवो विज्ञा
नमय इति मन्त्रप्रयत्नेरुक्तमनुवदति ... मिति विज्ञानमयादिग्रंथेमयटोनविकारार्थत्वमित्येवोत्पन्नेन मनः समभिव्या

... पमित्यात्मनः प्रसक्तत्वान्निर्देशः विज्ञानमयशब्दस्पनिद्धारितार्थविशेषविषयत्वं फलं विज्ञानमयो विज्ञान
प्रायो ... विज्ञानोपाधिसंपर्काविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते बुद्धिज्ञानसंपर्कत एव हि यस्मादुपलभ्यते ...
दृश्यसंपर्कोबुद्धिर्हि सर्वार्थकरणत्वमसीव प्रदीपः पुरोवस्थितः मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ... बुद्धिवि
ज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वविषयजातमुपलभ्यते पुरोवस्थितप्रदीपालोकविशिष्टमिव तमसि द्वारमा
त्राणि त्वन्यानि करणानि बुद्धेः तस्मात्तेनैव विशेष्यते विज्ञानमय इति येषां परमात्मविज्ञानविकार इति ...
ख्यानं तेषां विज्ञानमयो मनोमय इत्यादौ विज्ञानमयशब्दस्यान्यार्थदर्शनात् ... नाथतावहीयते ...
... पदार्थोन्यत्र ... विज्ञानमयो गदर्शनान्निर्द्धारयितुं शक्यो वाक्यशेषान्निश्चितमायवला द्वा ...

ज्ञानद्विज्ञानं बुद्धिर्नेवान्मान्तर्हि कारत्वस्मादस्मिन्प्रयोगेमयटो विकारार्थत्वं वद तांस्तोकि विरोधः स्यादिति दूषय
ति ... मिति कथं विज्ञानमयपदार्थनिर्णयार्थं प्रयोगान्तरमनुसंधयतेनेत्राह संदिग्धश्चेति यथा पुरोडाशं चतुर्द्धा
तावद्धिषदं करोतीति पुरोडाशमात्रं चतुर्द्धाकरणावाक्यमेकार्थसंबंधिनाशाग्नेयानरीगेणाग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति
नेन विशेषविषयतया निश्चितार्थेनाग्नेयं पुरोडाशेष्यवस्थाप्यं तेषुथा वाक्याः शक्या उपस्थातीः सन्ध्ये
कतेनापेक्षायां तेजोसे धृतमिति शेषान्निर्णायते ... थेहापीस्यर्थः आत्मविकारत्वमोक्षानुपपत्त्या द्वा बाधि ...
याद्धा विज्ञानमयपदार्थनिश्चय इत्याह निश्चितेति

प्रश्नाक्षराणि यथावत् कतमोसाविति ननु ज्योतिर्निमित्तो व्यवहारो मयोक्तो न त्वात्मेत्याशंक्याह यदेतेति आत्मैवेदं
ज्योतिः कर्तृत्वाद्यासनादिनिमित्तं ज्योतिरात्मेत्यर्थः प्रकारान्तरेण प्रश्नमाकारोत्यथवेति समस्तं कर्तृ
वेदेति योयं त्वयाभिप्रेतो विज्ञानमयः समाप्तेषु मध्ये कतमः स्यादिति विज्ञानमयोस्त्वभावेति योजना अतम्

अतोहं पृच्छामि कतम आत्मेति कतमोसो देहेंद्रियप्राणमनःसु यत्त्वयोक्त आत्मा येन ज्योतिषास्ते इत्यत्र
अयमात्मा त्वयाभिप्रेतो विज्ञानमयः सर्वे इमे प्राणाः विज्ञानमयास्तेषु प्राणेषु कतमः यथा स
मुदितेषु ब्राह्मणेषु सर्वे इमे तेजस्विनः कतम एषु षडंग विदिति पूर्वस्मिन् व्याख्याने कतम आत्मेत्येता
वदेव प्रश्नवाक्यं योयं विज्ञानमय इति प्रतिवचनं द्वितीये तु व्याख्याने प्राणोभिरेवमंतं प्रश्नवाक्यं अन्य

कतम आत्मेति योयं विज्ञानमयः

वासर्वमेव प्रश्नवाक्यं विज्ञानमयो हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुष कतम इत्येतदंतं योयं विज्ञानमय इत्येतत्
प्रत्युक्तं निर्धारितार्थविशेषविषयत्वं क । नम आत्मेतीति प्रश्नस्य प्रश्नवाक्यपरिसमाप्त्यर्थत्वमा
हित संबंधमंतरेण फलमिति कृत्वा कतम आत्मेती सेवमंतं प्रश्नवाक्यं योयमित्यादि सर्वमेव
प्रतिवचनमिति निश्चीयते

दृष्टांतेन बुद्ध्या वा रोपयति वेत्ति व्याख्यानयोर्व्यांतरविभागमाह पूर्वस्मिन्नित्यादिना द्वितीयादि प्रतिव
नमिति शेषः पश्चात्तरमाहाथवेति सर्वस्य प्रश्नत्वे वाक्यं योजयति विज्ञाने तिसमस्तानः सन्निल्यादि प्रति
वचनमिति शेषः

भा० देहस्यैव द्रष्टृत्वमित्युक्तमनूद्य पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति यद्युक्तमित्यादिना ज्योतिरन्तरमादित्यादिवदनात्मेत्युक्तं भा० टी० अ०
१५ संघातादेर्द्रष्टृत्वनिराकरणेनेति यावत् देहस्य कादाचित्कं दर्शनादिमत्त्वं स्वाभाविकमित्युक्तं परोक्तं दूषयति तम ४
नुभाव्यमित्यत्र वक्ष्यतेऽनुसारित्यादिना सिद्धान्तिना पित्वभाव्यवाद्यस्य क्वचिदेकत्वमुपदिष्टमनूद्य दूषयति यत्पुनरिति
धर्मादेर्यदि हेतुत्वं तदधीनफलदातृत्वं तर्हि हेतुत्वं न स्यादपि हेतुत्वं तदधीनफलदातृत्वमित्यनवस्थेत्युक्तं प्रत्याहेतोर्ने
ति सिद्धान्तविरोधप्रसञ्जनेनेति यावत् लोकायतमतासंभवे स्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति नन्वात्मज्योतिः

कमयमेव तु देहो दर्शनादिक्रियाकर्तेति तन्मतं प्रथममेव परिहृतं तत्त्वमस्मृत्वा देहादयोऽन्तरस्मृतेः देहेति अ
नेनैव ज्योतिरन्तरस्यात्मत्वमपि प्रत्युक्तं यत्पुनः स्वद्योतादेः कादाचित्कं प्रकाश्यप्रकाशकत्वं तत्त्वत
स्ताद्यवयवसंकोचविकाशनिमित्तत्वात्प्रकाश्यप्रकाशकत्वस्य यत्पुनरुक्तं धर्माधर्मयोरपि फलदा
तृत्वभावोऽभ्युपगन्तव्य इति तदभ्युपगमे भवतः सिद्धान्तहानात् एतेनानवस्थादोषः प्रत्युक्तः तस्मात्
अस्ति व्यतिरिक्तमन्तरस्थं ज्योतिरात्मेति यद्यपि व्यतिरिक्तत्वादि सिद्धं तथापि समानजातीयानुग्रा
हकत्वदर्शननिमित्तभ्रान्त्या करणानामेवात्मनो व्यतिरिक्तो वेत्यविवेकतः [illegible] इति कतम इति मन्त्र
स्य मतापादुर्विज्ञेयत्वादुपपद्यते भ्रान्तिः अथवा शरीरव्यतिरिक्ते सिद्धेऽपि करणानि सर्वाणि विज्ञान
वन्तीत्यविवेकत आत्मनोऽनुपलब्धत्वात्

घाताद्व्यतिरिक्तमन्तरस्थं चेति साधितं तथापि कथं कतम आत्मेति प्रश्नेन तत्राह यद्यपीति अनुग्राह्येणादेहादि
ना समानजातीयस्यादित्यादेरनुग्राहकत्वादर्शनान्निमित्तादनुग्राहकत्वाविशेषादात्मज्योतिषोऽपि समान
जातीयं देहादिनेति भ्रान्तिर्भवतीत्येति यावत् अविवेकिनोऽनिः कुतो दृष्टान्ताभावादित्यर्थः व्यतिरेकसाधक
स्यात्मापरस्य दर्शितत्वात् कुतो भ्रान्तिरित्याशंक्याह यद्यपीति भ्रान्तिनिमित्ताविवेककृतं प्रश्नमुक्त्वा प्रकारान्तरे
ण प्रश्नमुत्थापयति अथवेति

र्शनफलंनिगमयतितस्मादिति उपकार्योपकारकभावेसजातीयनियमवदुपकार्योपकारकाभावेपिनेत्याह नेत्
मोनालीढार्थः नचोपकार्योपकारकत्वेसजातीयनियमाभावमुदाहरणांतरेणाह शेषमतिरकादिति अंभसःइना
वाग्रेरूपशास्फलभादुपकार्योपकारकत्वेवैजात्यनियमोपिनास्तीतिमत्वोपसंहरतितस्मादिति उक्तंनियमुद
र्शनेनद्रढयति अहेतुत्वमज्योतिषःसंधानेनसमानजातीयतायामितिशेष अनुग्राहकमनुग्राह्यसजातीयम
नुग्राहकत्वात्दीपादिसंवादिसपादिसंप्रसत्तीहिपतहेतोरनेकांतत्वपरोक्तमनुभाष्यदूषयति यस्तुनेत्यादिनः
विमतंज्योतिःसंधानधर्मतद्भावभावित्वाद्रूपादिवदित्यनुमानं नियतकारणकार्यमिति अनुमानात्साधनंवसाध
अत्प्रकार्योपकारकभावेसमानजातीयासमानजातीयनियमोनास्ति कस्मात्समानजातीयानुग्रहे
रेवोपलिप्यनेकत्वान्नित्यावरण्यादिभिश्चभिन्नजातीयैःनचारहेतुःकार्यकरणसंधानसमानजातीयैरवादिस
दिज्योतिर्भिरुपलिप्यमाणत्वादितिचक्षुनरश्चक्षुरादिभिरादित्यादिज्योतिर्वेदृश्यत्वादित्ययंहेतुज्योतिरन
सानस्थत्वंवेलक्षण्यंवनसाध्यनिचक्षुरादिभिरनैकांतिकत्वात् रजिनदस्तचक्षुरादिकरणेभ्योमत्वेमतौ
निहेतोविशेषणत्वोपपत्तेः कार्यकरणसंधानधर्मत्वंज्योतिषइतिप्रयुक्तंतत्त्वानुमानविरोधात् आदित्या
दिज्योतिर्वत्कार्यकरणसंधानादर्थांतरंज्योतिरितिह्यनुमानमुक्तंतेनविरुध्यतेयंप्रतिज्ञाकार्यकरण
संधानधर्मत्वंज्योतिषइतितद्भावभावित्वंनसिद्धंमृतेदेहेज्योतिषोदर्शनात् सामान्यतोदृष्टस्यानुमानस्य
प्रामाण्येसतिपानभोजनादिसर्वव्यवहारलोपप्रसंगः सत्यमितिचेत्पानभोजनादिषुहितस्यपिपासादिनिवृ
त्तिमुपलब्धवतस्तत्सामान्यात्पानभोजनाद्युपादानंदृश्यमानंलोकेनप्राप्नोति दृश्यते तूपलब्धपान
भोजनाःसामान्यतःपुनःपानभोजनांतरैःक्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमनुमिन्वंतःतादर्थ्येनप्रवर्तमानाः एकमा
ति आदित्यादीति कालात्ययापदेशमुक्त्वाहेत्वसिद्धिंदोषांतरमाह तद्भावेति अदर्शनादिति छेदः यस्तुनविशेषेणानुग्राहकभा
वःसामान्येसिद्धसाधनेसत्यनुमानदूषणमभिप्रेत्यसामान्यंदृष्टस्येत्याद्युक्तंतद्दूषयति सामान्यतोदृष्टस्येति विशेषतोदृष्ट
स्येत्यपिद्रष्टव्यंकिमित्यनुमानाप्रामाण्येसर्वव्यवहारहानिरित्याशंक्याह पानेति तत्सामान्यात् पानत्वभोजनत्वादिसादृ
श्यादित्यावत् पानभोजनाद्युपादानंदृश्यमानंमित्यर्थःविशदयतिदृश्यतेहीति तादर्थ्येनक्षुत्पिपासादिनिवृ

[भा देहातिरिक्तमात्मानमुपपादितमुपसंहरति तस्मादिति चेतनत्वं पनरोरर्थमाभू देहस्यात्मत्वमिन्द्रियाणां तु स्यादित्यो आ
शंकतेत्यस्मादीति अस्य दृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति न्यायेन परिहरतीत्यनेनादिना आत्मप्रतिपत्ति
२४ हेतूनां मनसि संभवादिति न्यायेनाशंकते यन्नरति ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रमिति न्यायेन परिह ३
रति मनसोपीति देहादेरनात्मत्वे फलितमाह तस्मादिति आत्मज्योतिः संघातादितिरेषः परोक्तमनुवद

मात्यदपायेदृहदर्शनं न भवति यद्भावे च भवति न हृष्टोऽन्तयाद्विकृतं न देहस्यावगम्यते तत्कारणी
भोवदर्शनादिक्रियाकर्तृणीति चेत् न यदहमद्राक्षं तमस्पृशामीति भिन्नकर्तृकत्वे प्रतिसंधानानु
पपत्तेः ननु तर्हीति चेत् मनसोपि विषयत्वाद्रूपादिवत् द्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तिः तस्मादन्तरस्थं मति
रिक्तमादित्यादिवदिति सिद्धं यदुक्तं कार्यकरणसंघातसमानजातीयमेव ज्योतिरन्तरमनुमेयं
आदित्यादिभिस्तत्समानजातीयैरेवोपकारित्वप्रमाणत्वादिति तदसत् उपकार्योपकारकभावस्या
नियमा [illegible] दर्शनात् कथं पार्थिवे
न्धनैः पार्थिवत्वसमानजातीयैस्तृणोलपादिभिरग्नेः प्रज्वलनोपकारः क्रियमाणो दृश्यते न च
तावतान्तत्समानजातीयैरेवाग्नेः प्रज्वलनोपकारः सर्वत्रानुमेयः स्यात् येनोदकेनापि प्रज्वलनोपका
रो भिन्नजातीयेन वैद्युतस्याग्नेर्जाठरस्य च क्रियमाणो दृश्यते

तिरुक्तमिति अनुग्राह्यसजातीयमनुग्राहकमित्यत्र हेतुमाहादित्यादिभिरिति उपकार्योपकार
कभावस्यासजातीयत्वनियमं दूषयति तदसदिति अनियमदर्शनमाकांक्षापूर्वकमुदाहरति कथं पार्थि
वैरिति उलपं बालतृणं पार्थिवस्येवाग्नेरुपकारकत्वनियमं वारयति न चेति तावता पार्थिवेनाग्नेरुप
येरुपक्रियमाणत्वदर्शनेनेति यावत् तत्समानजातीयैरिति तच्छब्दः पार्थिवत्वविषयः तत्रहेतुमाह २४

स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनादिक्रियाहेतुभागं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति यद्धीति जाग्रद्देहस्य दृष्टः स्वप्ने न दृष्टत्वाद् नो द्रष्टा
वसंस्कारस्य चानिष्टत्वाद् न दृष्टे चान्यस्य स्वप्नयोगाल्लक्षत्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं देहात्मवादे संभवतीत्य भः माभूद् दृष्टे
वस्वप्ने दृष्टिरंधस्यापि स्वप्ने दृष्टेरित्याशंक्याह यांधः इति अपिशब्दो आहतेव्यः पूर्वं दृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टत्वेपि कुतो दे
हातिरिक्तो द्रष्टा सिध्यतीत्याशंक्याह ननु केति अथोभयत्र देहस्यैव द्रष्टृत्वे का हानिरिति चेदत आह देहश्चेति
नि नवसहकारि चक्षुरभावाच्चक्षुरंतरस्य चोत्पत्तेर्देहांतरस्यापि प्रसुप्तत्वे संभवाद् न दृष्टे मयस्य न स्वप्ने
दि स्यर्थः माभूत्सर्वं दृष्टे स्वप्नो हेत्वभावादित्याशंक्याह मीलितेति कथं तेजासंधानाभी दृग्दर्शनमिति चेत्तत्राह

यदि हि देहस्यैव दर्शनादिक्रिया स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं न स्यादंधः स्वप्नं पश्यन् पूर्वं दृष्टमेव पश्यति नष्टाकृतीना
दिगतमदृष्टरूपं ममाक्षेनास्ति दृष्टं भवति यः स्वप्ने पश्यति दृष्टपूर्वं वस्तु स एव पूर्वं विद्यमानेव चक्षुषि अद्राक्षी
त्तदेहान्तरे द्रष्टा स्वपेनाद्यो क्षीणेस्मिन् नुद्धते च सुषिस्वप्ने न देव दृष्टपूर्वं न पश्येत् अस्ति च लोके प्र
सिद्धिः पूर्वं दृष्टे मया हिमवतः शृंगमद्याहं स्वप्ने द्राक्षमिति हृत चक्षुषामंधानामपि तस्माद् नुद्धतेपि
चक्षुषि यः स्वप्नद्रष्टा स एव द्रष्टा न देहः इत्यवगम्यते तथा स्मृतो द्रष्टा सत्त्वो रेकत्वे सति य एव द्रष्टा स ए
व स्मर्ता यश्चैवं तदा निमीलिता सोपि स्मरन् दृष्टपूर्वं यद्रूपं तद् दृष्टवदेव पश्यतीति तस्मा
द्यन्निमीलितं तन्न द्रष्टृ यन्निमीलिते चक्षुषि सारूप्यं पश्यति तस्यानिमीलितेपि चक्षुषि द्रष्टृत्वा
दित्यवगम्यते नाकचदेहैविकलस्यैव च रूपादिदर्शनाभावात् देहस्यैव द्रष्टृत्वे मृतेपि दर्शनादिक्रियास्या

त्ता नुभववशादिति भ्रमः अंधस्य देहस्याद्रष्टृत्वेपि चक्षुष्मतस्तस्यास्तु द्रष्टृत्वमित्याशंक्याह तस्मादिति स्वप्ने
दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुमाख्याय तस्मात् दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुमाचष्टे नथेति द्रष्टृस्मर्त्रोरेकत्वेपि कुतो
देहातिरिक्तो द्रष्टेत्याशंक्याह तच्चेति देहातिरिक्तस्य स्मर्तृत्वेपि कुतो द्रष्टृत्वमित्याशंक्याह तस्मादिति द्र
ष्टृस्मर्त्रोरेकत्वस्योक्तत्वाद् देहातिरिक्तः स्मर्ता चेत् द्रष्टापि तथा सिध्यतीति भावः देहस्याद्रष्टृत्वे हेत्वंतरमाह
नेत्रेति नतस्य द्रष्टृत्वे विशेषः तदेवोपपादयति देहस्यैवेति

वृ॰भा॰ ज्योतिषो देहव्यतिरेकमंगीकृत्य निदूषयति यदित्यादिना विमतं ज्योतिरनात्मा देहोपकारकत्वाद् आदित्यवदित्यर्थः आत्मत्वं तर्हि कस्य प्राणस्येत्याह कार्यकरणवतीति अनुमानादात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वमुक्तं मित्याशंक्याह मत्पक्षेति नात्म ज्योतिपूर्वेणासंबंधः देहस्यात्मत्वे कादाचित्कं प्रसृत्व स्त्रोतृत्वाद्ययुक्तमिति शंकते नन्विति स्वभाववादी परिहरति दोषइति कादाचित्के दर्शनादर्शने संभवतो देहस्याभाव्यादित्यत्र दृष्टांतमाह नहीति विमतं कारणान्तरपूर्वकं कादाचित्कत्वात् घटवदित्यनुमानदृष्टांतेऽभिव्यक्तिं साशंक्याग्निरुष्णा इति वदुदकमित्यपि द्रष्टव्यं ना

वा ... नात्म ज्योतिरंतरमस्योपकारकं स्यादित्यादित्यवत् नासावात्मा स्यात् ज्योतिरंतरमादित्यवदेव यएवमनुमस्य दर्शनादिक्रियाकरोति सएवात्मा स्यात्कार्यकरणसंघातो नान्यः प्रत्यक्षविरोधेनुमानस्याप्रामाण्यात् रूपमेव सद्दर्शनादिक्रियां कर्तात्मा संघातः कथमविकलस्यैवास्य दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वं कदाचिद्भवति कदाचिन्नेति नैष दोषः दृष्टत्वात् नहि दृष्टेनुपपन्नं नाम न हि खद्योते प्रकाशाप्रकाशकत्वेन दृष्टमानेकारणांतरमनुमेयं अनुमेयत्वे च के न चित्स्वभावान्तरं स्वभावेनानुमेयं स्यान्न त्वानिष्टं न च पदार्थस्वभावो नास्तीति नच्छ्रग्नेरुष्णस्वाभाव्यमन्यनिमित्तमुदकस्य वा शैत्यं प्राणिधर्माधर्माद्यपेक्षमिति चेत् धर्माधर्मादेर्निमित्तापेक्षत्वभावप्रसंगः अस्तिति चेत् न तदनवस्थाप्रसंगः सर्वानिष्टः न त्वमस्य सोदृष्टस्यैव दर्शनात् यदुक्तं स्वभाववादिना देहस्यैव दर्शनादिक्रिया न व्यतिरिक्तस्येति तन्न एवमेवं भ

दिनानुमीयते स्यादित्याप्रसंगमाहाश्रमेयत्वेचेति ननु यद्भवति तन्निमित्तमेव न स्वभावाद्भवेत् किंचिदस्माकं प्रसिद्धमत्राह नवेति अग्नेरौष्ण्यमुदकस्य शैत्यमित्याद्यपि न निर्निमित्तं किं तु प्राण्यदृष्टापेक्षमिति शंकते प्राणीति ओदित्यादेः नेश्वरादि गृह्यते गूढा मिसंधिः स्वभाववाद्याह धर्मेति प्रसंगस्येष्टत्वं शंकित्वा स्वाभिप्रायमाह न स्यादि सिद्धांती स्वमात्रि सिध्यनुपपत्त्या देहादतिरिक्तमात्मानमभ्युपगमयन्नुत्तरमाह

ना नत्वनत ... र्थं विभजते यदुक्तमिति

संप्रतिलोकायतस्योद्यतिमेत्यादिना तत्र तन्त्रं यथाव्याचष्टे यदित्ति उक्तं हेतुं प्रश्नपूर्वकं विभजते कस्मादित्यादि तथा
ह्यपि दृष्टं उपकार्यादुपकारकमादित्यादि सजातीयं दृष्टं तथापि तात्मज्योतिरुपकार्यसजातीयमनुमेयमित्याशङ्क्या
ह कथा दृष्टं चेति न चैतस्य दृष्टयति यदि तामेति विमतं मतं त्वमतिरिक्तं वातीन्द्रियत्वादादित्यवदिति पाठेक्षमतिरेका
नुमानमनूद्य दूषयति वस्तुतरित्यादिना अनैकान्तिकत्वं व्यनक्ति यत इति अन्तस्थात्मज्योतिरिकात्वि च संघातादिति
दृष्टं व्यभिचारफलमाह तस्मादिति विलक्षणं मतं व्यंचेति मतं संकिंचैतत्संशरीरधर्मत्वान्नादभावित्वात्कृ

समानजातीयेनैवोपकारदर्शनात्सुदादित्यादि विलक्षणं ज्योतिरान्तरं सिद्धमित्येतदसत् कस्मादुपाङ्गय
मार्गाणसमानजातीयेनैवादित्यादिज्योतिषां कार्यकरणसंघातस्य भौतिकस्य भौतिकेनैवोपकारः क्रियमाणो
दृश्यते यथा दृष्टं चेदमनुमेयं यदितामकार्यकरणार्थान्तरं तदुपकारकमादित्यादिवज्ज्योतिस्तथापि कार्य
करणसंघातसमानजातीयमेवानुमेयं कार्यकरणसंघातोपकारकत्वात् आदित्यादिज्योतिर्वत् यत्पु
नरन्तस्थत्वात्प्रत्यक्षत्वाच्च वैलक्षण्यमुच्यते तच्चक्षुरादिज्योतिर्भिरनैकान्तिकं यतः प्रत्यक्षाणि अन्तस्थानि
च चक्षुरादिज्योतींषि भौतिकान्येव समानत्वमनोरथमात्रं विलक्षणमात्मज्योतिः सिद्धमिति कार्यकर
णसंघातभावभावित्वाच्च संघातधर्मत्वमनुमीयते ज्योतिषः सामान्यतो दृष्टस्य चानुमानस्य व्यभिचारित्वात्
प्रामाण्यं सामान्यतो दृष्टबलेन हि भवानादित्यादिवत् व्यतिरिक्तं ज्योतिः साधयति कार्यकरणोपकारकत्व
सम्समनुमानेन बाधितं शक्यते अयमेव तु कार्यकरणसंघातस्य संपश्यति शृणोति मनुते विजानाति च

दिवदित्याहम्नायकरणेति विमतं संघातादित्यादि नैनद्भासकत्वादादित्यवदित्यनुमानात्संघातधर्मत्वं चेतन्यस्ये
त्याशंक्याह सामान्यतो दृष्टस्येति लोकायतस्य हि देहावभासकमपि चक्षुरत्रातो न भिद्यतेन तथा च व्यभिचार
स्तत्तदनुमानप्रामाण्यमित्यर्थः ननु ब्रह्मोऽहं जानामीति प्रत्यक्षविरोधाच्च तदनुमानमप्रमाणमित्याह सामान्य
तो दृष्टेति ननु नेन प्रत्यक्षमुक्तार्थतामिति चेत्तेत्याह न चेति स्थूलोऽहं देहस्यैव चैतन्यमित्याह अयमेवेति एतत्

वृ॰भा॰ कथं पुनरत्र एष्टव्यं तज्ज्योतिरन्तरमित्याशङ्क्याऽप्रत्युरभिप्रायमाहेति । उक्तं भवतीति योऽयं व्यवहारः सोऽतिरिक्तज्योतिर्निमित्तो यथा टी॰अ॰
३१२ दित्यादिनिमित्तो जाग्रद्व्यवहार इति व्याप्तिमुक्ता निगमयति एवं तावदिति व्याप्तिज्ञानकार्यमनुमानमाह तस्मादिति नाड्या ४
वस्थायां सर्वज्योतिःप्रत्यस्तमयदशायामिति यावत् विमतो व्यवहारोऽतिरिक्तज्योतिरर्थी नो व्यवहारत्वात्संप्रतिपन्नवदि
त्यर्थः । लक्ष्वानुमानमावेदितमिति भावः । हेतोराश्रयासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति दृश्यते चेति आदिशब्देन देशान्तरादौ का
करणं गृह्यते आत्मापेक्षदेशासिद्धिमाशङ्क्याह स्वप्नान्तेति स्वप्नदशायामिष्टदेवतादर्शनं चकारार्थः अनुमानफल
निगमयति तस्मादिति यथोक्तादनुमानाज्ज्योतिः सिद्धं चेत्किं प्रश्नेनेत्याशङ्क्याह किं पुनरिति सर्वज्योतिरुपशमे द्रष्टुः

तदुक्तं भवति जाग्रद्विषये वहिर्मुखानि करणानि चक्षुरादीन्यादित्यादिज्योतिर्भिरनुगृह्यमाणानि यदा तदा स्फुटतरः संव्यवहा
रोऽस्य पुरुषस्य भवति एवं तावज्जागरिते तावदवयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिःकार्यसिद्धिरस्य पुरुषस्य दृष्टा न त्व
नैवंप्रश्नाभिप्रायमाह सर्वबाह्यज्योतिःप्रत्यस्तमयेऽपि स्वप्नसुषुप्तकाले जागरिते च नाड्यवस्थायां तावदवयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव ज्यो
तिषा ज्योतिःकार्यसिद्धिरस्येति दृश्यते स्वप्ने ज्योतिःकार्यसिद्धिर्बन्धुसंगमनवियोगदर्शनदेशान्तरगमनादिव्यवहारभावा
द्गात्रस्वप्नमहत्स्वप्नेऽपि न किंचिद्वेदिषमिति तस्मादस्ति व्यतिरिक्तं किमपि ज्योतिः किं पुनस्तदित्यन्नायावाचि ज्योतिर्भवतीति उक्ता
र्थे अत्रैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मेतिकार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तं कार्यकरणावभासकमादित्यादिबाह्यज्यो
तिर्वत् स्वयमन्येनानवभास्यमानमभिधीयते ज्योतिरन्तःस्थं तत्सादृश्यात् कार्यकरणव्यतिरिक्तं तदित्येतावत्सिद्धं प्र
त्यक्कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तं कार्यकरणसंघातानुग्राहकं च ज्योतिस्तद्बाह्यं चक्षुरादिकरणैरुपलभ्यमानं दृष्टं
नु तथा तच्चक्षुरादिभिरुपलभ्यत आदित्यादिज्योतिःस्वरूपं तेषु कार्येषु ज्योतिःसोदृश्यते यस्मात्   दात्मने वाघं ज्यो
तिषाः तल्लभ्यते कर्मकुरुते विपर्ययेणेति तस्मात् नूनमन्तःस्थं ज्योतिरवगम्यते किं चादित्यादिज्योतिर्विलक्षणं तद्भौति
कं च स एव हेतुर्यच्चक्षुराद्यग्राह्यत्वमादित्यादिवत् ॥ मानस्य व्यवहारस्य कार्यकारणतयानुमानतो ज्योतिर्मात्रसिद्धावपि
तद्विशेषबुभुत्सया प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः प्रतिवचनमवतार्य व्याकरोति आत्मेत्यादिना अवभासकत्वे दृष्टान्तमाहादित्यादीति
नन्ववातिरिक्तत्वं साधयति कार्येति अनुग्राहकत्वादादित्यादिवदिति शेषः न त्वान्तरत्वं पारिशेष्यादित्यन्यत्र मुपपादयति य
द्येति उपरतेष्वात्मज्योतिरिति शेषः न देवतानुग्रहिमाभूदिति चेन्नेत्याह कार्येति स्मर्यमाणाद् दृश्यमानव्यवहारहेतुत्व
फलितमाह तस्मादित्यादिना विमतमन्तःस्थमतीन्द्रियत्वादादित्यवदिति व्यतिरेकी सः अर्थः व्यतिरेकान्तरमाह किंचेति १२

एवं पातनिकां कृत्वा वाचो ज्योतिष्ट्वं साधनायेयं श्रुतिः कथमिति का पुनरत्रानुपपत्तिः स्यात् ग्राहकाणां रवि नक्षत्रादिवत्त्वाक् पुनरत्रेनोच्यमाना कारोऽयम् आह साहित्ता प्रसिद्धिमेवा का सापूर्वकं स्फुरत्यनिक धर्मिस्यादिना उपैवेत्यादिना च दे शब्दे नेति ज्योतिः कार्यत्वं तज्जन्यव्यवहाररूपकार्यवत्त्वमिति यावत् तत्र वाक् ज्योतिषः स्वत्र तनु पर्यायः सम

कथं पुनर्वाक् ज्योतिरिति वाचो ज्योतिष्ट्वमप्रसिद्धमित्यत आह तस्माद्वै सम्राट् यस्माद्वाचा ज्योतिषानुगृहीतोऽयं पुरुषो व्यवहरति तस्मात् प्रसिद्धमेतत् वाचो ज्योतिष्ट्वं कथमपि यत्र यस्मिन् काले प्रावृषि प्रायेण मेघान्धकारे सर्वज्योतिःप्रत्यस्तमये स्वोऽपि पाणिर्हस्तो न विस्पष्टं निर्ज्ञायतेऽथ तस्मिन् काले सर्वचेष्टानिरोधे प्राप्ते बाह्यज्योतिषोऽभावात् यत्र वागुच्चरति श्वा वा रासभो वा उपैव तत्र न्येति तेन शब्देन ज्योतिषा श्रोत्र

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ५ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ६

मनसो नैरन्तर्यं भवति तेन ज्योतिःकार्यत्वं वाचः प्रसिद्धं तेन वाचा ज्योतिषा उपन्येत्येवं उपगच्छत्येवं तत्र कर्म कुरुते विपल्येतीति तत्र वाक् ज्योतिषो ग्रहणं गन्धादीनामुपलक्षणार्थं गन्धादिभिरपि हि घ्राणादिष्वनुगृहीतेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो भवन्ति तेन तैरप्यनुग्रहो भवति कार्यकरणस्य एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ४ शान्तायां पुनर्वाचि गन्धादिष्वपि च शान्तेषु बाह्येष्वनुग्राहकेषु सर्वप्रवृत्तिनिरोधः प्राप्तोऽस्य पुरुषस्य

अर्थः किं तु गन्धादयः शब्देनोपलक्ष्यन्ते न ग्राहका गन्धादिभिरिति प्रश्नान्तरमुत्थापयत्येवमेवेति तथापि स्वप्नादौ स्वप्रवृत्तिदर्शनादन्तःकरणीभूतं ज्योतिर्वक्तव्यमिति शेषः

बृ०भा व्याप्तिं बुभुत्समानः पृच्छति कथमिति यो ऽयं व्यवहारः सो ऽतिरिक्तज्योतिरधीनो यथा सवित्रधीनो जाग्रद्व्यवहार इति व्याप्तिं आकरोति अ०
३११ सवित्रैवेति एवकारं व्याचष्टे स्वात्मव्यतिरिक्तादित्याद्यपेक्षामन्तरेणैव चक्षुषेत्यादिना अयं व्यवहारः सोऽस्यास्तीत्याशङ्क्याह चक्षुषइति ४
आसनाद्यात्मनमस्कारमयं परस्परं व्याप्तिप्रसिद्धेरेवादिविशेषणा बहुत्वमित्याशङ्क्याह अयं तत्रेति आसनादीनामेकैकव्यभिचारे
देहस्यान्यथाभावेऽपि नानुग्राहकं ज्योतिरन्यथा भवत्यनन्तरमनुग्राह्याद्वस्तुनो विलक्षणमिति विवक्षितत्वात् पारंपर्येणानुग्रह

कथमादित्येनैव स्वात्मावयवसंघातव्यतिरिक्तेन चक्षुषोनुग्राहकेण ज्योतिषायं प्रात्मनः पुरुष आस्त उपविश
ति पल्ययते पर्येति क्षेत्रमरण्यं वा गत्वा कर्म कुरुते विपल्येतीति विपर्येति च यथागतमागत्य व्यतिरिक्तज्योति
षु प्रसिद्धताप्रदर्शनार्थमनेकविशेषणोपादानं ज्योतिःप्रदर्शनं च लिङ्गस्याव्यभिचारित्वप्रदर्शनार्थमेवमे
वैतद्याज्ञवल्क्य १ तथास्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिरस्त्य
आदित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य २ अस्तमित आदि
त्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते प
ल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ३ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्त
मिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते
विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ४ ॥ शान्त आदित्ये चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते ऽग्नौ वाग्ज्यो

तिः वागिति शब्दः परिगृह्यते शब्देन विषयेण श्रोत्रमिन्द्रियं दीप्यते श्रोत्रे दीप्ते मनसि विवेक उपजायते तेन
मनसा बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति हि ब्राह्मणम् ॥ सुप्रसिद्धमित्यर्थः तथापि वि

षमादित्याद्यनेकपर्यायोपादानमेकेनैव व्याप्तिग्रहसंभवादित्याशङ्क्याह बाह्येति देहेन्द्रियमनोव्यापारस्यैकैक
गतस्य व्यतिरिक्तज्योतिरव्यभिचारसाधनार्थमनेकपर्यायोपन्यासो बहवो हि दृष्टान्ता व्याप्तिदृढत्वं तनीत्यर्थः शब्द
स्यावर्तयति वागिति शब्दस्य ज्योतिष्ट्वमस्फुटमिति पृच्छति कथमिति शब्देनेति तद्दीपनकार्यमाह श्रोत्रेति एव
मनसि विषयाकारेण परिणामे सति किं स्यादित्याह तेनेति तत्र प्रमाणमाह मनसा हीति एवमेवमेवमेवमेतत् बृ०भा ३१२

कुशलस्यापि राज्ञो याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नोपपत्तिमुपसंहरति तस्मादिति सूक्ष्मार्थनिर्णये पुरुषान्तरापेक्षाया बु
द्धिमत्त्वादित्यावत् तत्रैव हेतुं तत्र स्माह विज्ञानेति राज्ञो याज्ञवल्क्यापेक्षामुपपाद्य पक्षान्तरमाहाथवेति त
थाचात्र राज्ञो मुनेर्वा विवक्षितत्वाभावात् किमिति राज्ञा मुनिमनुसरती त्याशङ्क्य निरवकाशमिति शेषः पञ्चा

तस्माद्यद्यप्यनुमानकौशलमस्ति तथापि तत्फलकं याज्ञवल्क्यं प्रष्टुं विज्ञानकौशलतारतम्योपपत्तेः पु
रुषाणां अथवाश्रुतिः स्वयमेवाख्यायिकाव्याजेनानुमानमार्गमुपन्यस्यास्मान् बोधयति पुरुषम

।। दित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच

तिमनुसरती याज्ञवल्क्योपि जनकाभिप्रायाभिज्ञतयात्मनि रिक्तमात्मज्योतिर्बोधयन् जनकं प्र
त्यतिरिक्तप्रतिपादकमेवलिङ्गं प्रतिपेदे यथा प्रसिद्धमादित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच एतस्य

यपक्षोप्रतिवचनमुपपन्नमेवेति मन्वानस्तद्दुष्टापयति याज्ञवल्क्योपीति अतिरिक्तज्योतिषि प्रष्टुः राज्ञो
भिप्रायस्तदभिज्ञतया तथाविधं ज्योतीराजानं बोधयिष्यन् तथातिरिक्तज्योतिरावेदकं वक्ष्यमाणं लिङ्गं गृ
हीतव्यापितं प्रसिद्धं भवति तथा तद्व्याप्तिग्रहणस्य स्थलमादित्यज्योतिरित्यादिना मुनिरप्यप्रतिपन्नवानित्यर्थ

ल्पांतरमाह यदीति अनियमं आकरोति अतिरिक्तमिति तस्मिन् पक्षे अवहारहेतो ज्योतिष्यति अपनानहि कारो॰ अ॰ रोपेयवहारोपि तस्थेयं मालवेते त्याह तत इति आख्यानं प्रश्नमुपसंहरति स्यस्ये वमिति प्रश्नमाक्षिपति नन्विति ॥ ४
अतिरिक्तज्योतिर्वेभुस्तपाप्रश्नोभविष्यतीति चेत्तत्राह स्वपमेवेति एतेनानुमानकौशलमंगीकरोति सत्तम
ति किमितितु हि एछतीत्याशंक्याह तत्रापीति आप्यव्यापकयोः तत्संबंधस्य चातिसूक्ष्मत्वादेकेन दुर्ज्ञानत्वा
त तत्तनेयावत् [illegible] स्वल्पोप्यपेक्षितः इत्यर्थः कथं तेषामतिसूक्ष्मत्वं तत्राह बहूनामपीति लिंगादिष्वनेकेषामपि दुर्वे
किनां दुर्बोधत्वास्ति किमुतैकस्यतेषु दुर्बोधता वाच्येत्यर्थः तेषामत्यंतसौक्ष्म्ये मानं वांस्मृतिं प्रमाणयत्यतरुवे

अथानियमएव अतिरिक्तमव्यतिरिक्तंवा ज्योतिः पुरुषस्यावहारे हेतुः ततोऽत अध्यवसायएव ज्योति
र्विषयश्चेवं मन्वानः एछति जनकोपात्स्वल्पयंपि ज्योतिरयंपुरुषइति नन्वेवमनुमानकौशलेज
नकस्य किं प्रश्नेन स्वयमेव कस्मान्न प्रतिपद्यत इति सत्यमेवमेतत् तथापि लिंगलिंगिसंबंधविशे
षाणामत्यंतसौक्ष्म्यादुर्बोध्यतामत्यते बहूनामपि पंडितानां किमुतैकस्य अतएव हि धर्मस्य सू
निर्णये परिषद्व्यापारः अतःपुरुषविशेषश्चापेक्ष्यते दशावरा परिषत्त्र्यवरा वेति एमएत द्

ति कुशलस्यापि सूक्ष्मार्थनिर्णये पुरुषांतरापेक्षा पापःसत्यादरेवेतियावत् पुरुषविशेषोवेदवित् आत्मविदित्या
दिनोक्तः स्मृत्यर्थं संक्षिपति कोति उक्तं हि धर्मेणाधिगतो येस्तु वेदः सपरिबृंहणः तेशिष्टाब्राह्मणाज्ञेया
श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः दशावरावापरिषद्यं धर्मं परिकल्पते त्र्यवरावापि रत्नस्थाल्लंधर्मं न विचारयेत् त्रै
विद्योहेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च
सामवेदविदेव च त्र्यवरा परिषत् ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये इति एकोवेत्यथात्मविदुच्यते एमएम

याज्ञवल्क्यस्य व्रतभंगो हे तु मुक्ता जनकस्य प्रश्नमुपस्थापयति हे याज्ञवल्क्येति अक्षरार्थमुक्त्वा प्रश्नवाक्यो विवक्षि
तमर्थमाह किमयमित्यादिना स्वशरीरं यस्यामं पुरुषविषयः ज्योतिः कार्यमित्यासनादिव्यवहारोदित्येः इत्येनदित्येक
त्वद्रूपं यथा मृश्यते पक्षद्रूपेवि फलं पृच्छति किंचानः इति समस्तार्थेन सिः अत्र माह श्रुत्येवानि तद्वेति पक्षद्वयानिःकृ

याज्ञवल्क्यमेवं संबोध्याभिमुखीकरणार्थं किंज्योतिरयं पुरुष इति किमस्य पुरुषस्य ज्योतिर्येन ज्योतिषा
व्यवहरति सोऽयं किंज्योतिरयं स्मात्कृतः कार्यकरणसंघानरूपः शिरःपाण्यादिमान्पुरुषः पृच्छ्यते लि
मयं त्वावयवसंघातव्याघ्येन ज्योतिरन्तरेणा व्यवहरणाहोलित्वावयवसंघानमथ पातिनाज्योति
षा ज्योतिः कार्यमयं पुरुषो निर्वर्तयतीत्येतदभिप्रेत्य पृच्छति किंचानः यदि व्यतिरिक्तेन यदि वा अ

याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इत्या

तिरिक्तेन ज्योतिषा ज्योतिः कार्यं निर्वर्तयति शृणु तत्र कारणं यदि व्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिःकृ
यं निर्वर्तेत तत्र स्वभावो नियतो भवति ततो दृष्टं ज्योतिः कार्यविषयेऽनुमास्यामहे व्यतिरि
क्तज्योतिर्निमित्तमेवेदं कार्यमिति अथाव्यतिरिक्तेनैव स्वात्मना ज्योतिषा व्यवहरति ततः प्रत्य
पिज्योति पिज्योतिकार्यदर्शनेऽव्यतिरिक्तमेव ज्योतिरनुमेयं

रणं फलमिति यावत् प्रथमपक्षमनूद्य तत्पक्षसिद्धिफलमाह यदीत्यादि नाषष्ठी पुरुषमाधिकरोति यत्र क
रणभूतं ज्योतिर्न दृश्यते तत्र कार्यत्वासनाद्य फलमानेन तापि विषयेऽस्य प्रादायित्यायावत् अनुमानम
नाभिनयति व्यतिरिक्तेनेति विपतमेतत् व्यतिरिक्तज्योतिरधीनं व्यवहारत्वात् संमतवदित्यर्थः पक्षान्तरम
नूद्यलोकायतपक्षसिद्धिफलमाह अथेत्यादि अप्रसक्तेऽपीत्यव्यतिरिक्तमेवेति छेदः एतदामा

बृ॰भा ब्राह्मणतात्पर्यमभिधायाख्यायिकातात्पर्यमाहाख्यायिकात्विति विद्यायाः संप्रदानं शिष्यात्तस्य ग्रहणं विधिः आ टी॰अ॰
२०८ द्यादिप्रकारस्तस्य प्रकाशनार्थेयमाख्यायिकेत्यन्वयः प्रयोजनांतरं तस्या दर्शयति विद्येति कथं कर्मभ्यो विशिष्टत्वं ४
विद्यायास्तुतिस्तल्लभ्यतेतत्राह वरेति कामप्रश्नाख्यस्य वरस्य याज्ञवल्क्येन एष्टे दत्तत्वात्तेनचावसरे ब्रह्मज्ञानस्यैव
कृतात्पूर्वेनविधिनाविद्यास्तुतेः सूत्र नास्याख्यत्वविवक्षितेत्यर्थः तात्पर्यमेवमुक्त्वा व्याख्यामस्यारभते जनक
मित्यादिना संवादं नकरोमीति न्नतं चेत् किंप्रतिगच्छतीत्याशंक्याह गमनेति ज्ञानस्याह योगेति अथ हेत्याद्यवतारयति
आदिना अनंतरत्वेनेति शेषः पूर्वत्रेति कर्मकांडोक्तिः नन्वग्निहोत्रप्रकरणे कामप्रश्नो वरो दत्त इत्युक्तं मिमिति
आख्यायिकातु विद्यासंप्रदानग्रहणविधिसंप्रकाशनार्थाविद्यास्तुत्यर्थचविशेषतोवरदानादिसूचनात् जनकं
हवैदेहंयाज्ञवल्क्योजगाम सवगच्छन्नेवंमेनेविनिनवानन्तवदिष्यइतिकिंचिदपिराज्ञेगमनप्रयोजनंनुयोग
क्षेमार्थं नवदिष्य इत्येवंसंकल्पोऽपियाज्ञवल्क्योयद्यज्जनकः एष्टवांस्तत्प्रतिवदनेनकोहेतुःसंकल्पित
स्याप्यथाकरणे इत्यत्राख्यायिकामाचष्टे पूर्वत्रकिलजनकयाज्ञवल्क्ययोःसंवादोयआसीदग्निहोत्रे
जनकंहवैदेहंयाज्ञवल्क्योजगामसमेनेनवदिष्यइत्यथहयज्जनकश्चवैदेहोयाज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्र
समूदातेतस्मैहयाज्ञवल्क्योवरंददौसहकामप्रश्नमेववव्रेतंहास्मैददौतंहसम्राडेवपूर्वंपप्रच्छ
निमित्तेनतत्रजनकस्याग्निहोत्रविषयंविज्ञानमुपलभ्यपरितुष्टेनयाज्ञवल्क्येनतस्मैजनकायहकिलवरंददौ
सचजनकोहकामप्रश्नमेववरंवव्रेरनवान्तंचवरंहास्मैददौयाज्ञवल्क्यस्तेनवरप्रदानसामर्थ्येनजना
विद्याक्रमपियाज्ञवल्क्यंतूष्णींस्थितमपिसम्राडेवजनकःपूर्वंपप्रच्छतत्रैवानुक्तिर्ब्रह्मविद्यायाःकर्मणा
विरुद्धत्वाद्विद्यायाश्चसहानन्याननहिब्रह्मविद्यासहकारिसाधनांतरंनिरपेक्षापुरुषार्थसाधनात्वि च
वाक्यपाथान्यप्रश्नमतिवचनेनास्यविषयातांतत्राह ममैवेति कर्मनिरपेक्षायाब्रह्मविद्यायामोक्षहेतुत्वाद्विकर्म
प्रकरणेतदनुक्तिरित्याह विद्यायाश्चेति सर्वापेक्षाधिकरणन्यायान्नतस्याः स्वातंत्र्यमित्याशंक्याह तत्रनचाहि
ति साहिस्वोत्पत्तौस्वफलेवाकर्माण्यपेक्षतेनाद्योऽभ्युपगमान्नद्वितीयोनएवाग्निंधनाद्यनपेक्षेतिन्यायाच्चविद्या ॥
पादिस्मृतिरसाहसहकारीति रस्मादेवहेतोस्तत्रैवानुक्तिरितिसंबंधः ॥

स्तमनूद्योत्तरत्वाद्ब्रह्मणस्तत्स्वरूपमाह इदानीमिति आदिशब्दः सुषुप्तितुरीयसंग्रहार्थः ननु स्वमहत्त्वदनुविध
दोषराहित्येनाबाधितत्वं अधिगमस्तस्यैव प्रमातृ तस्य ब्रह्मणो विशेषः कर्तव्य इतीदमिदानीमारभ्यत इति संब
धः किमिदं ब्रह्मणोधिगमस्य कर्तव्यत्वं नाम तदाह अभयमिति अधिगंतव्यमर्थांतरमाह सद्भावश्चेति प्रागपि
सद्भावस्तस्याधिगतस्तत्किमर्थं पुनस्तदर्शनप्रगृह्यते तत्राह विप्रतिपत्तीति ब्राह्मणानां विप्रतिपत्त्या नास्ति
त्वशंकायां तन्निरासद्वारेणात्मनः सद्भावोधिगंतव्य इत्यर्थः आत्मनोस्तित्वेपि कोसौ देहादिरेनदनंतरंभावमध्य

स्थानीजाग्रत्स्वमादिद्वारेणैवमह नाविनर्केणाविस्तरतोधिगमः कर्तव्यो भयं प्रापयितव्यं ब्रह्म
वस्त्वात्मनो विप्रतिपत्त्याशंकानिराकरणद्वारेणास्तित्वं निरिजातत्वमुक्तं लयं ज्योतिषु अद्
प्रशक्तिस्वरूपत्वं निरतिशयानंदत्वाभावमद्वैतत्वं वाधिगंतव्यमिति इदमारभ्यते ॥

पर्यंतिनात्मप्रसाह व्यतिरिक्तत्वमिति देहादिव्यतिरिक्तोप्यात्मा कर्ता भोक्ता चेत्येके भोक्तैव केवल इत्य
परे तान्प्रत्यक्तं शुद्धत्वमिति तस्य जडत्वपक्षं प्रसाचष्टेत्यज्योतिष्ट्वमिति ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वभावत्वहेतु
माहात्म्यत्वेति एतेन विज्ञानस्य गुणत्वपक्षोपि प्रत्युक्तो वेदितव्यः येत्वानंदमात्मगुणमाहुस्तान्प्रत्याह
निरतिशयेति आत्मनः सप्रपंचत्वपक्षं प्रत्याहदिशति अद्वैतत्वं चेति

बृ॰भा॰ २०८

पांचमिकमर्थमिष्टमनूद्यातीते ब्राह्मणाद्येवजमनुभाषते तद्देवेति यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर इत्युक्तं तदेह टी॰
वाधिगमनोपायविशेषोपदर्शनपुरःसरं पुनरधिगतमिति संबंधः षष्ठचापि ब्राह्मणार्थं संक्षिप्य कूर्चब्राह्म
णार्थं संक्षिपतीन्द्र इत्यादिना इंधस्य विशेषणं प्रविविक्ताहारइति हृदयेनपोर्लिंगात्मा सततो वैश्वानरा
दिंधात्प्रविविक्ताहारतर इति योजना विश्वतैजसावुक्तौ प्राज्ञं तुर्यं प्रदर्शयति ततः परेणेति ततस्तस्माद्वि
श्वतैजसाच्च परेणाव्यवस्थितो यो जगदात्मा प्राणोपाधिरव्याकृताख्यः प्राज्ञस्ततोऽपि तमपुर्यादिभूतं त

[illegible]स्तवपुलस्थितःप्रविविक्ताहारत्ततोऽन्तहृदयेलिंगात्मना प्रविविक्ताहारतरः ततः परेण
जगदात्मा प्राणोपाधिस्ततोऽपि प्रविलाप्य जगदात्मानमुपाधिभूतं रज्ज्वादाविव सर्पादिं
विद्यया स एष नेति नेतीति साक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्माधिगतं एवमक्षरपर्यं परि प्रापितो जनकः याज्ञ
वल्क्येनागमतः संक्षेपतः अत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाण्येकपञ्चस्थानम्य प्रसंगेन ध्
प्रविविक्ताहारतरः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेतीति

गदात्मानं केवलं प्रतीचि विद्यया प्रविलाप्य स एष नेति नेतीति तुरीयं ब्रह्मत रधिगतमिति संबंधः विद्यया
चाधिविलापनं द्रष्टुं गतमाह स्त्वादाविति अभयं वै जनक प्राप्तोसीत्युक्तमनुवदस्त्वेवमिति कूर्चब्राह्मणोक्त
मर्थमनुभाषितं संक्षिप्याहाभयेति अनुप्रसंगो मोपासनानां क्रममुक्तिफलत्वप्रदर्शनप्रसंगेन नियाव[illegible]
तेषामुपमासमेवाभिनयतीं यदत्यादिना

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे ज्ञानशक्तिद्वारेणात्मतत्त्वं निर्धारितं संप्रति ब्राह्मणांतरमवतारयंस्तस्य पूर्वेणासंबंधमाह जनको ह
तिनमेवं वक्तुं तृतीये कृतं कीर्तयति विज्ञानमय इति यत्र ब्रह्म साक्षादपरोक्षात्सर्वांतर आत्मा स पर एव विज्ञानमय आ
त्मेत्यत्र हेतुमाह ... इति विज्ञानमयः पर एवेत्यत्र वाक्यांतरं पठति स एष इति वदन्नागित्यादावुक्तमनुवदति यद
...इति तानीयमर्थमनूद्य चानुर्थिकमर्थमनुवदत्सलीति पंचमकाण्डे गार्ग्यकाश्यपसंवादे प्राणादीनाकं तत्
दि निराकरणेन तेभ्यो व्यतिरिक्तोस्ति विज्ञानात्मेति सोधिगतस्तर्हि किं भिन्नं पंचमेन सद्भावो वक्तव्यो ... नत इत्युक्त
रिति यद्यपि विज्ञानमयसद्भावश्चतुर्थे स्थितस्तथापि पुनरेषस्तोप्रश्नेय प्राणेन प्राणितीत्यादिना प्राणनादिलिंगम
पन्यस्य तल्लिंगगम्यसामान्येनाधिगतः स दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिना कूटस्थदृष्टिस्वभावो विशेषतो निश्चितः तथा च पंचमे ...

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेत्यस्याभिसंबंधः विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वांतरः पर एव ना
मोनोस्ति द्रष्टेत्यादिनास्ति ... इत्यादिक्रमेणाभ्यः स एष इह प्रविष्टः वदनादिलिंगोस्ति व्यतिरिक्त इति मध्य
कांडे जातशत्रुसंवादे प्राणादिकर्तृत्वभोक्तृत्वमस्य प्रत्याख्यानेनाधिगतोपि सन् पुनः प्राणनादिलिंगमुपन्य
स्तोषस्तोपप्रश्ने प्राणनादिलिंगो दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिनालुप्तशक्तिसद्भावोधिगतः तस्य च परोपाधिनिमित्तः
संसारोपचार अक्षर श्रुतिगगनादिषु सर्पादिकरजतमलिनत्वादिपरोपाधारोपणनिमित्त एव न स्वतः न था
निरुपाधिको निरूपाख्यो नेति नेति व्यपदेशः साक्षादपरोक्षात्सर्वांतर आत्मा ब्रह्माक्षरमंतर्यामी प्रशास्तोप
निषदः पुरुषो विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यधिगतं ॥ ब्रह्म सादनमुचितमित्यर्थः आत्माकूटस्थदृष्टिस्वभावश्चेत्कथमस्य

संसारस्तत्राह तस्यैवेति अज्ञानतत्कार्यं वांतःकरणादि परोपाधिशब्दार्थः संसारस्यात्मसोपाधिकत्वे दृष्टांतमाह
यथेति दार्ष्टांतिकस्यानेकरूपत्वादनेकदृष्टांतोपादानमित्यभिप्रेत्य दार्ष्टांतिकमाह तथेति यथोक्तदृष्टांतानुसा
रेणात्मन्यपि परोपाधिकः संसार इति यावत् सोपाधिकस्यात्मनः संसारित्वेपि कुतो निरुपाधिकस्यानित्यमुक्तत्वमाह
निरुपाधिक इति निरुपाख्यत्वं वाचा मनसा चागोचरत्वं कथं तर्हि तत्र शास्त्रप्रामाण्यं तत्राह नेति नेतीति व्यपदेश्य
इति कहोलप्रश्नोक्तमनुद्रवति साक्षादिति अक्षरब्राह्मणोक्तं स्मारयति अक्षरमिति अंतर्यामिब्राह्मणोक्तं मा
रयत्यंतर्यामीति शाकल्यब्राह्मणोक्तमनुसंदधाति औपनिषद इति एमएमएमएमएमएमएमएमएम

तृ॰भा॰ नु गोपादपि प्राप्तमभयमस्मीत्याशंक्याह यत्र प्रतिनिर्गतमंगं वक्ष्यामीत्युपक्रम्याप्यस्यानुपान्तीनं नु गोपमुप शां॰अ॰ ४
२०८ दिश्य त्वाम् एषः कोविदां नाव स्वरूपनिर्माणविषयतां नातिवर्तेतेत्याशंक्याह नवेदेत्यादि विद्यापादस्मि
णां तद्भावमभिप्रेत्याह सहोवाचेति कथं पुनरनस्य स्थितस्य नष्टस्य वा अमत्प्राप्तप्राणमित्याशंक्याहो याधीति

अभयं वै जन्ममरणादिनिमित्तभयशून्यं हे जनक प्राप्तोसीति ह एवं किल उवाच उक्तवान् याज्ञवल्क्यः
नचेत् उक्तं अथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति स होवाच जनको वैदेहोऽभयमेव त्वा त्वामपि गच्छ
तु यस्त्वं नोऽस्मान् हे भगवन् पूजावन्न भयं ब्रह्म वेदयसे त्वापयसि प्रापितवान् उपाधिकृतात्तानम्बवधात्

अभयं वै जनक प्राप्तोसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा गच्छताद्याज्ञव
ल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४ ॥ ॥
द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

एतयनेनेत्यर्थः किमस्य रहं विद्याति कृतार्थस्य यच्छामीत्याह आत्मानमेव दत्तवान् नो नमस्ते स्वमे वि
देहास्तव यथेष्टं भुज्यन्तामयं चाहमस्मि दासभावे स्थितो यथेष्टं मां राज्यं च प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ॥ द्वितीयं ब्रा
ह्मणं

पश्चाद्दिकं दक्षिणान्तरं संभवतीत्याशंक्य नत्योक्त विद्यानुरूपत्वं नास्तीत्याह किमस्मदिति वस्तुतो दक्षिणां
तद्भावमुक्त्वा प्रतीतिमाश्रित्याह अत इति अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह यथेष्टमिति द्वितीयं ब्राह्मणं ८

एवंभूमिकांकृत्वावाक्यमादायव्याकरोतितस्यास्येवाहिना तैजसंप्राप्तस्येत्यस्यमात्मानंहृदयात्मानमा
न्नस्येति उक्तमर्थंसंक्षिप्याहैवंविद्वानितिविश्वस्यजागरिताभिमानिनस्तैजसेएतस्यचस्वप्नाभिमानिनः

स्यास्यविदुषःक्रमेणवैश्वानरेणतैजसंप्राप्तस्यहृदयात्मानमापन्नस्यहृदयात्मनश्चप्राणात्मानमा
पन्नस्यप्राचीदिक्प्राचःप्राग्जाताःप्राणास्तथादक्षिणादिक्दक्षिणेप्राणास्तथाप्रती चीदिक्प्र
त्यंचःप्राणाउदीचीदिगुदंचःप्राणाऊर्ध्वादिगूर्ध्वाःप्राणाःअवाचीदिगवांचःप्राणाःसर्वादिशः

तस्यप्राचीदिक्प्रांचःप्राणादक्षिणादिग्दक्षिणेप्राणाःप्रतीचीदिक्प्रत्यंचःप्राणाउदीचीदिगु
दंचःप्राणाऊर्ध्वादिगूर्ध्वाःप्राणाअवाचीदिगवांचःप्राणाःसर्वादिशःसर्वेप्राणाःसएषनेतिने
त्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यतेऽशीर्योनहिशीर्यतेऽसंगोनहिसज्यतेऽसितोनव्यथतेनरिष्यतिःएतम

सर्वेप्राणाःएवंविद्वान्क्रमेणसर्वात्मकंप्राणमात्मत्वेनोपगतोभवति तंसर्वात्मानंप्रत्यगात्म
रूपसंहृत्यद्रष्टुर्हिद्रष्टृभावेनेतिनेत्यात्मानंतुरीयंप्रतिपद्यतेयस्मादेषविद्वाननेनक्रमेणप्रतिपद्यते स
एषनेतिनेत्यात्मेत्याहनेतिरिष्यतीत्यंतंव्याख्यातमेतत्

सुषुप्त्यभिमानिनिप्राज्ञेक्रमेणतदंतर्भावंजानन्निसर्वाःसएषनेतिनेत्यात्मेत्यादेर्भूमिकांकरोतितंसर्वा
त्मानमिति तत्रवाक्यमवतार्यपूर्वोक्तंव्याख्यानंस्मारयन्नेवहरति एतमेतमेतमेतमेतमेतमेतमेतमेत

ष्णाः हृदयाज्जालकमिवानेकधा प्रविभक्तमविविक्तं तदेवान्नं द्वावान् मार्गं संचरतः स्थाने तत्राह ग्रथितानि नाडीभिः शरीरमापूर्य
स्थूलप्रयोजनमाह नेतरदिति तस्मादिन्द्रादिवासनामयानि वर्धयन्ति तथापि प्रविविक्ताहारतरैवैवकं

अथैनयोरेषा संस्थानमार्गः संचरतोनयोर्निसंचरणीत्यत आह जागरितदेशागमनमार्गः कोऽसावित्याह एषा हृदया
न्‌ हृदयदेशादूर्ध्वाभिमुखी सत्युच्चरति नाडी तस्याः परिमाणमिदमुच्यते यथा लोके केशः सहस्रधा भिन्नोऽत्य
न्तसूक्ष्मो भवत्येवं सूक्ष्मा अस्य देहस्य संबन्धिन्यो हिता नाम हिता इत्येवं ख्याता नाड्यस्ताश्चान्तर्हृदये मांसपि
ण्डे प्रतिष्ठिता भवन्ति हृदयाद्विप्ररूढास्ताः सर्वतः कदम्बकेसरवदेताभिर्नाडीभिरेतत्सूक्ष्माभिरेतदन्नमा
स्रवदास्रवन्निर्गच्छति तदेतद्देवताशरीरमनेनान्नेनदामभूतेनोपचीयमानं तिष्ठति तेनापि

अथैनयोरेषा संचरणी येषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हि
ता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदा स्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ता
हारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ३

स्मात्‌ स्थूलेनान्नेनोपचितः पिण्डः इदं तु देवताशरीरं लिङ्गं सूक्ष्मेणान्नेनोपचितं पिण्डोपचयकरमन्न
न्तं प्रविविक्तमेव मूत्रपुरीषादिस्थूलमपेक्ष्य लिङ्गस्थितिकरं तदन्नं ततोऽपि सूक्ष्मतरमतः प्रविविक्ताहा
रः पिण्डस्तस्मात्प्रविविक्ताहारात्पि प्रविविक्ताहारतर एष लिङ्गात्मा इवैव भवत्यस्माच्छारीराच्छ री
रमेव शारीरं तस्माच्छारीरादात्मनो वैश्वानरात्तैजसः सूक्ष्मान्नोपचितो भवति स एष हृदयभूतस्तै
जसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विध्रियमाणः प्राण एव भवति ३

प्रविविक्ताहारतर इति कस्मादुच्यते तत्राह पिण्डेति यस्मात्‌ सापेक्षितं वचनं तत्र [?] शारीरादिति
यत्नेकथं शरीरादिरुच्यते तत्राह शरीरमेवेति उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरत्यात्मन इति तस्य प्राचीदिति त्
साद्यवतार्यितुं भूमिकां करोति स एष इति प्राणशब्देनात्रान्तः प्रसङ्गात्मा प्राज्ञोऽगृह्यते

द्वितीयं प्रसाह अथेति अन्नातिरेकेण स्थितिसंभवात् तस्य च कर्मत्वात् तस्य शब्दार्थं लोहितपिंडं सूक्ष्मान्नरसं भागः
भक्षितस्यान्नस्य तावद्विभागमाह अन्नमिति यदन्नं तत्पुनरिति योजनीयं तत्रैव याह तस्य यो मध्यमः रसादिग्रं थो योज्यः

अथ एनयोरेतद्ध्यमाणमन्नं भोज्यं स्थितिहेतुः किं तत् य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिंडो हि तत्र एव पिंडाकारापन्नो
लोहितपिंडो अन्नं जग्धं द्वेधा परिणमते यत् स्थूलं तदधो गच्छति यदन्यत्तत्पुनरग्निना पच्यमानं द्वेधा परिण
मते यो मध्यमो रसः स लोहितादिक्रमेण पांचभौतिकं पिंडं शरीरमुपचिनोति योऽणिष्ठो रसः स एष लोहितपिं
डः इंद्रस्य लिंगात्मनो हृदये मिथुनीभूतस्य यं तैजसमाचक्षते सतयोरिंद्रद्राण्योः हृदये मिथुनीभूतयोः

अथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिंडो अथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिव।

सूक्ष्मासु नाडीष्वनुप्रविष्टः स्थितिहेतुर्भवति तदेतदुच्यते अथैनयोरेतदन्नमित्यादि किं चान्यदथैनयो
रेतत्प्रावरणं भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं भवति लोके तत्सामान्यं हि कल्पयति श्रुतिः किं तदिह प्राव
रणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवानेकनाडीछिद्रबहुलत्वाज्जालकमिव।

पाथकयहितयोरेकत्वमाश्रित्याह यत्तैजसमिति तस्यान्नत्वमुपपादयति सतयोरिति व्याख्यातार्थं वाक्यस्थानि ता
वयवत्वमाह तदेतदिति यदि प्रावरणं पृच्छ्यते तत्राह किं चान्यदिति भोगस्थानं तर्पमथ शब्दार्थः प्रावरणप्रश्ना
नस्य प्रयोजनमाह भुक्तवतोरिति इहेति भोक्तृभोग्ययोरिंद्रद्राण्योः कृतिः ए म ए म ए म ए म ए म ए म ए म ए म ए म

बृ०भा० आज्ञापनमनुचितमिति शंकां वारयति यदीति प्रसादाभिमुख्यमात्मनः सूचयति शृण्वति विश्वते जनयात्तानुवादेन ते०२७
२७१ तुरीयब्रह्मदर्शयितुमादौ विश्वमनुवदतीत्यर्थः कोसावित्यपेक्षायामिन्धनामाहयश्चसूरिति अधिदैवतंपुरुषमुक्त्वा
अध्यात्मं दर्शयति यद्यपिस्तितनस्यपूर्वस्मिन्नपिब्राह्मणेप्रस्तुतत्वमाहसर्वोति प्रकृतेपुरुषेविदुषांसमनिमाहुरता
अयणस्मिति इंधत्वंसाधयतिदीप्तीति प्रत्यक्षस्यपरोक्षेणाख्यानेहेतुमाहयस्मादिति एकस्यैववैश्वानरस्यो

स प्रसन्नो मां प्रति शृणु इंधो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः आदित्यांतर्गतः पुरुषः सएष
योऽयं दक्षिणेऽक्षन्दक्षिणे विशेषेणाभिव्यक्तः सर्वस्य नामा तं वा एतं पुरुषं दीप्तिगुणत्वात्प्रत्यक्षं नामा
सेंधं सन्तमिंधं सन्तमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण यस्मात्परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनाम
ग्रहणं द्विषन्ति एष त्वं वैश्वानरमात्मानं संपन्नोसि २ अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी यं त्वं

इंधो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिंधं सन्तमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इ
व हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः २ अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट् तयोरेष संस्तावो य ए
षोंतर्हृदय आकाशो

श्वानरमात्मानं संपन्नोसि तस्यास्यैंद्रस्य भोक्तुर्वैश्वानरस्य भोग्येषास्य पत्नी विराडन्नं भोग्यत्वाद्विराडिंद्र
स्त्वन्नाविंकं मिथुनं स्वप्ने कथं तयोरेष इंद्राण्योर्द्रष्टव्यैष संस्तावः संभूयपरस्परं स्तवं कुर्वाते अन्योन्यस्य
यः संस्तावो कोसौ य एषोंतर्हृदय आकाशो हृदयं हृदयस्य मांसपिंडस्य मध्य एष आकाशः एष एष
पासनार्थं प्रासंगिकमिंद्रस्येंद्राणीति मिथुनं कल्पयत्येषादिना प्रासंगिकध्यानाधिकारार्थोऽथ शब्दः यद
न्मिथुनं जागरिते विश्वशब्दितं तदेवेकं स्वप्ने तैजसशब्दवाच्यं स्यादित्याहतदेतदिति तैजसमधिकृत्य पृच्छति
कथमिति किं तस्य स्थानं पृच्छ्यते अन्नं वा प्रावरणं वा मार्गो वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह तयोरिति संस्तं
गतमितियावत्

रमवतार

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे काश्चिद्‌ उपासनानि तान्साधनात्मकानि इदानीं ब्राह्मणेनैतेषां समागाद्विद्यागतानां ब्राह्मणानं नमस्त

यतिज्ञकोऽहं तिएवास्यानिवाभिमानेशिष्यत्वविरोधिमपनीतेमुनीप्रतिज्ञशिष्यत्वेनोपसत्तिं दर्शयति तस्मादिति नमस्तु

रोऽकरु देशमुपन्यसन्ननुमेति अभीष्टमनुशासनं कर्तुं प्राचीनज्ञानस्य फलाभासहेतुत्वोक्ति द्वारा परमफलहेतुराम्न

नकोऽहं वैदेहयस्मात्सविशेषणानि सर्वाणि ब्रह्माणि जानाति याज्ञवल्क्यस्तस्मादाचार्यं कर्तुमिच्छताज नकः

कूर्चादासनविशेषादुत्थायोपसमीपमवसर्पन्पादयोर्निपतन्निस्यर्थः उवाच उक्तवान्नमस्तेऽनुमेऽस्तु हे याज्ञवल्क्य अ

नुमा शाधि अनुशाधि मामित्यर्थः इति एवं वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः सहोवाच याज्ञवल्क्यः यथा वै लोके हे सम्राट् महा

नं दीर्घमध्वानमेष्यन्गमिष्यन् रथं वा स्थलेन गमिष्यन्नावं वा जलेन समादद्यात् एवमेवैतानि ब्रह्माण्येताभिरुपनिष

द्भिः फलात्मासि न केवलं

द्भिः फलात्मपासीनः एतेषामुपासनां कुर्वन्समाहितात्मासि अत्यन्तमेताभिरुपनिषद्भिः संयुक्तात्मासि न केवलम्

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्म

हान्तमध्वानमेष्यन्रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मास्येवं वृन्दारक आढ्यः

सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै ते

हं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति १ ॥ पनिषत्समाहित एवं वृन्दा रकः पूज्यश्च आढ्य ई

नरः रिद्रत्यर्थः अधीतवेदः अधीतो वेदो येन सतमधीतवेदः उक्ताश्चोपनिषदः आचार्यैस्तुभ्यं स त्वमुक्तोपनिषत्‌

एवं सर्वविभूतिसंपन्नोऽपि सन्भयमध्यस्थ एव परमात्मज्ञानेन विना अकृतार्थ एव तावदित्थं यावत्परं ब्रह्म न

वेत्सि इतोऽस्माद्देहाद्विमुच्यमान एताभिर्नौरथस्थानीयाभिः समाहितः क्व कस्मिन्गमिष्यसि किं वस्तु प्राप्स्यसि

इति नाहं तद्वस्तु हे भगवन्वेद जाने यत्र गमिष्यामीति अथ यद्येवं न जानीषे यत्र गन्तः कृतार्थः स्या अहं वै ते तुभ्यं

ति नाहं तद्वस्तु हे भगवन्वेद जाने यत्र गमिष्यामीति अथ यद्येवं न जानीषे यत्र गतः कृतार्थः स्याः अहं वै ते तुभ्यं तद्

तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति १ ॥ न मे वेत्ति विवक्षितात्मज्ञानं जिज्ञासामापादयति सहे

साद्दिना यथोक्तगुणसंपन्नश्चेदहं न हि कृतार्थत्वान्नमे कर्तव्यमस्तीत्याशंक्याह हे वमिति याज्ञवल्क्यो राजा

जिज्ञासामापाद्य पृच्छतीतर्हि परं वस्तु विषयगतेरयोगात्प्रश्नाविषयं विवक्षितं संक्षिपति किं वास्ति वित्राह

कीयमत्तत्त्वमुपेत्य शिष्यत्वे स्वीकृते भगवतः ज्ञानमवतारयस्तस्य चेतितत्रापेक्षितमथशब्दसूचितं पूरयन्नि पद्येव दिति

हृ॰भा॰ कथं हृदयस्य सर्वभूतायतनत्वं तत्प्रतिष्ठात्वं चेत्याह नामरूपेति तस्मादिति शाकल्यस्यापरामर्शः भूतानां रीं॰अ॰
३०५ ४

विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनं नामरूपकर्मात्मकानि हि भू

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृ
मानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते
तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवा
यतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति
होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनं हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये
ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहा
ति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं स
हस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेते
नेति ७ प्रथमं ब्राह्मणं

तानि हृदयाश्रयाणीत्यवोचाम शाकल्यब्राह्मणे हृदयप्रतिष्ठानि चेति तस्मात् हृदये ह्येव सम्राट् स
र्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति तस्मात् हृदयं स्थितिरित्युपासीत हृदये च प्रजापतिर्देवता ष
ष्ठप्रथमब्राह्मणं

हृदयप्रतिष्ठत्वे फलितमाह तस्माद्धृदयमिति षष्ठे प्रथमं ब्राह्मणं रामरामरामरामरामरामरामराम

तथापिकथमानंदत्वंमनसः संभवतीतित्राहस्त्रियमिति एमराएमराएमराएमराएमराएमराएमराएमराएमराएमराएमराएमरा

सत्यकामइतिनामतोजबालायाअपत्यंजाबालस्तत्त्वमामनसिदेवतानंदत्वेनउपनिषत् यस्मान्मनएवानं
दस्तस्मान्मनसोवैसम्राट्स्त्रियमभिकामयमानोभिहार्यतेप्रार्थयतइत्यर्थः तस्मात्स्त्रियमभिकाम

यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेसत्यकामोजाबालोमनोवैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमा
नाचार्यवान्ब्रूयात्तथातज्जाबालोब्रवीन्मनोवैब्रह्मेत्यमनसोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्याय
तनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यमनएवायतनमाकाशः
प्रतिष्ठानंदइत्येनदुपासीतकानंदतायाज्ञवल्क्यमनएवसम्राडितिहोवाचमनसावैसम्राट्
स्त्रियमभिहार्यतेतस्यांप्रतिरूपःपुत्रोजायतेसआनंदोमनोवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंमनोजहाति
सर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंसहस्रं
ददामीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति ६॥

यमानोभिहार्यतेतस्यांप्रतिरूपोनुरूपःपुत्रोजायतेसआनंदहेतुःपुनःसएवमनसानिवर्त्यतेतन्मनआ
नंदः ६

एमरा

भा॰ चक्षुर्ब्रह्मणः सम्राट्संसाधयतिसस्मादिति उक्तमेवोपपादयतियोह्यन्निदिशामानंतोपिश्रोत्रस्यानि मायानंतत्वादहृदिशो ३ अ॰
१०३

यदेवतेकश्चिदहूकुरितिनामतः वृष्णस्यापत्यंवार्ष्णश्चक्षुर्वैब्रह्मेति आदित्योदेवताचक्षुषि उपनिषत्तस्यात्मा
च्छोत्रेणस्फ्रतमनृतमपिस्यान्नतुचक्षुषाहृष्टंतस्माद्धिसम्राट्पश्यंतमाहुरद्राक्षीस्त्वहाति नमितिसचेदद्राक्षमि
त्याहतत्सत्यंभवति यत्तस्यौब्रूयादहमश्रौषमितितन्नाभिवेतिचतुचक्षुषाहृष्टंतदव्यभिचारित्वात्सत्यमेवभ

यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेबर्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमानाचार्यवा
न्ब्रूयात्तथात्तद्वार्ष्णोब्रवीच्चक्षुर्वैब्रह्मेत्यपश्यतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदि
त्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यचक्षुरेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठासत्यमित्येनदुपासी
तकासत्यतायाज्ञवल्क्यचक्षुरेवसम्राडितिहोवाचचक्षुषावैसम्राट्पश्यंतमाहुरद्राक्षीरितिसआहाद्रा
क्षमितितत्सत्यंभवतिचक्षुर्वैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंचक्षुर्जहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येति
यएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यत
नाननुशिष्यहरेतेति ४ यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेगर्दभीविपीतोभारद्वाजःश्रोत्रंवैब्रह्मेति
यथामातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथात्तद्भारद्वाजोब्रवीच्छ्रोत्रंवैब्रह्मेत्यशृण्वतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तु
तेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यश्रोत्रमेवायतनमाका
शःप्रतिष्ठानंतइत्येनदुपासीतकानंततायाज्ञवल्क्यदिशएवसम्राडितिहोवाचतस्माद्वैसम्राडपियांकांच
दिशंगच्छतिनैवास्याअंतंगच्छत्यनंताहिदिशोदिशोवैसम्राट्श्रोत्रंश्रोत्रंवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंश्रोत्रं
जहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंसहस्रंददामीति
होवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति ५ ॥ ११ तिउ यदेवतेगर्दभीविपी
तइतिनामतःभारद्वाजोगोत्रतःश्रोत्रंवैब्रह्मेतिश्रोत्रेदिग्देवतानंतमित्येनदुपासीतकानंतताश्रोत्रस्यदिशएवश्रोत्रस्य
नस्यायस्मात्तस्मा ... हिसम्राट्प्राचीमुदीचींवायांकांचिदपिदिशंगच्छतिनैवतस्याअंतंगच्छतिकश्चिदप्यनंतताद्दि
वर्तितछ
शःदिशोवैसम्राट्श्रोत्रंतस्माद्दिगानंत्यमेवश्रोत्रस्यानंत्यं ५

यथावागग्निर्देवतातद्वदित्याह पूर्ववदिति प्राणएवायतनमित्यत्रप्राणशब्दः करणविषयः पतितादि कमिता

यदेवतेकश्चिदब्रवीदुदंकोनामतः शुल्वस्यापत्यंशौल्वायनोब्रवीत्प्राणोवैब्रह्मेति प्राणोवायुर्देवताद्वं
वत्प्राणएवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाउपनिषत्प्रियमित्येनदुपासीतकथंपुनः प्रियत्वंप्राणस्यवैहेसम्राट्
कामायप्राणस्यार्थायायाज्यं याजयतिपतितादि अप्रतिगृह्यस्याप्युग्रादेः प्रतिगृह्णात्यपितत्रतस्यां

यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मउदंकः शौल्वायनः प्राणोवैब्रह्मेति यथामातृमान्पितृ
मानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातच्छौल्वायनोब्रवीत्प्राणोवैब्रह्मेत्यप्राणतोहि किंस्यादित्यब्रवीत्तुते
तस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यप्राणएवायत
नमाकाशः प्रतिष्ठाप्रियमित्येनदुपासीतकाप्रियतायाज्ञवल्क्यप्राणएवसम्राडितिहोवाचप्रा
णस्यवैसम्राट्कामायायाज्यंयाजयत्यप्रतिगृह्यस्यप्रतिगृह्णात्यपितत्रवधाशंकंभवतियांदिशमे
तिप्राणस्यैवसम्राट्कामायप्राणोवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंप्राणोजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरं
तिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवै
देहः सहोवाचयाज्ञवल्क्यः पितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति ३ एमएमएमएमएमएम

दिशिचपतितमिमामाशंकंवधाशं केस्यर्थः यांदिशमेतितस्करव्याकीर्णांतत्स्यांदिशिवधाशंकातं वै
तत्सर्वं प्राणस्यप्रियत्वेभवति प्राणस्यवैसम्राट्कामायतस्मात्प्राणोवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंप्राणो
जहातिसमानमन्यत् ३

दिपदमकुलीनग्रहार्थंउग्रोजातिविशेषः आदिशब्देनम्लेच्छगणोगृह्यते एमएमएमएमएम

वृ॰भा॰ आकांक्षापूर्वकं पक्षांतरं गृण्हातीति कथं तर्हीति बलिं दानमुपहारसमर्पणमादिशब्देन स्नानकंदनदकालंकारा रो॰अ॰ ३०२ ४

कथं तर्हि वागेव सम्राडिति होवाच वागेव ब्रह्मेति ह उवाचोक्तवानन्यानतिरिक्ता ब्रह्मेति कथं पुनर्वागेव ब्रह्मेत्यत आह वाचा वै सम्राड् बंधुः प्रज्ञायते अस्माकं बंधुरित्युक्ते प्रज्ञायते बंधुः तत्र ऋग्वेदादि इष्टं यागनिमित्तं धर्मजातं हुतं होमनिमित्तं वाशितमन्नं तत्र दाननिमित्तं पायितं पानदाननिमित्तमयं लोकः इदं च जन्म परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं जन्म सर्वाणि च भूतानि वाचा वै सम्राट् प्रज्ञायंते अतो वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म

वागेव सम्राडिति होवाच वाचा वै सम्राड् बंधुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायंते वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति २

ह्यविदं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति बलिदानादिभिरुपहारैरिह देवो भूत्वा पुनः शरीरपातोत्तरकाले देवानप्यिगच्छति य एवं विद्वानेतदुपास्ते विद्वान् इत्यर्थः हस्तितुल्य ऋषभो हस्त्यृषभः यस्मिन् गोसहस्रे तत्सहस्रं हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः अननुशिष्य शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं न हरेतेति मम पिताऽमन्यत ममाप्ययमभिप्रायः २॥

तत्र राजानं प्रतिप्रश्नमुखापयति किं त्विति कश्चिदिति विशेषणास्य तात्पर्यमाह नेदेति प्रामाण्यमाप्तत्वं यथोक्तार्थानुमोदं
नेयं किमाह ब्रवीति यथोक्तब्रह्मविद्याप्राप्तत्वं तत्सत्यं पन्नानं राजानं प्रत्याह किं त्विति आयतनप्रतिष्ठयोरेकत्वासुनहनि
वितुपनेनुभ्यं कश्चिद्ब्रवीदाचार्येति कश्चार्यस्यैवीहि भवानन्तत्पृणावामरन्तिरन्तरस्याह अब्रवीदुक्तवान्मे ममाचार्यः
जित्वा नामतः शिलिनस्यापत्यं शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति वाग्देवतानां ब्रह्मेति आहेतरो यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्बू
त्यसम्पगनुशासनकर्त्रिसमानृमान्तततउक्तं पिताचास्यानुशासितामपितृमानुपनय नादर्धमासमावर्तनादाचार्यो
ति स यथा ब्रूयाच्छ्रायनथा सो जित्वा शैलिनिरुक्तवान्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किं स्यादिति नहि मूकस्येहार्थम
मुत्रार्थं वा किं वनस्यात् किं त्वब्रवीदुक्तवान्नेतुभ्यंतस्य ब्रह्मण आयतनं प्रतिष्ठां वा यत्तनं नाम शरीरं प्रतिष्ठा त्रि
फलेकश्चिदब्रवीत्तत्त्वृणा वामेसत्रब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात
थातच्छैलिनिरब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु तेतस्यायतनं प्रतिष्ठान्नमेब्रवीदित्येकपद्ब्रह्म
नसम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत का प्रज्ञता याज्ञव
ल्क्य वागेव सम्राडिति होवाच वाचा वै सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायते आहेतरोन मेब्रवीदिति जनक आह यद्येवमेकपाद्ब्रह्म तदेकः पादो यस्य ब्रह्मणस्तदिदमेक
पात् ब्रह्मा सिंधिः पादैः सम्यगुपास्यमानमपितफलाय भवतीत्यर्थः यद्येवं सत्वं विद्वान्सन्नो सम्भवं ब्रूहि हे या
ज्ञवल्क्य इति स होवाच वागेवायतनं वाग्देवस्य ब्रह्मणो वागेव करणमायतनं शरीरमाकाशोऽव्याकृतो
ह्यः प्रतिष्ठाऽवस्थितिस्थितिलयकालेषु प्रज्ञेत्येनदुपासीत प्रज्ञेतीयमुपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः प्रज्ञेति कृ
त्वा एतद्ब्रह्मोपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य किं स्वयमेव प्रज्ञोत प्रज्ञानिमित्तं यथायतनप्रति छे ब्रह्मणोऽव्यति
रिक्तेन त्वत्किंत

माशंक्य विभजते आयतनं नामेति एकपात्त्वेऽपि ब्रह्मणस्तदुपासनादिष्टसिद्धिरिति चेन्नेत्याह त्रिभिरिति ब्रूहि
प्रतिष्ठामाय ननं चेति शेषः प्रश्नमेव विवृणोति किं स्वयमेवेति प्रज्ञानिमित्तं यस्योभावः सानथाद्वितीयपक्षं ति
शद्यति यद्योति व्यतिरेकपक्षं निषेधति नेति

बृ०भा० श्री॥ ॥ पूर्वस्मिन्नध्याये जल्पन्यायेन सच्चिदानंदं ब्रह्म निर्द्धारितं इदानीं वादन्यायेन तदेव निर्द्धारयितुं अध्यायं श्री॥
३०१ तं प्रवर्त्तयति जनक इति तत्र ब्राह्मणद्वयस्यावांतरसंबंधं प्रतिजानीते असोनि तमेव दर्शयितुं कीर्त्तयति शरीरस्यापि
ति निरूह्य विचारार्थं व्यवहारमाणत्वेसयं प्रस्तुत्य हृदयेपुनरुपसंहृत्य तेनि पाव जगदात्मनीत्यध्याकनोति स
संशब्देन न तु कारणं गृह्यते अतिक्रमणं तत् गुणदोषास्पृष्टत्वं अनंतरब्राह्मणद्वयतात्पर्यमाह तत्रैवेति वागाद्य

जनकोह वैदेह आसांचक्रे अस्य संबंधः शरीरस्य लिंगात्पुरुषान्निरूह्य प्रस्तुत्य पुनर्हृदये रितिभेदेन पुनः पंचधा मूर्त्त
हृदये प्रस्तुत्य हृदयं शरीरं च पुनरन्योन्य प्रतिष्ठं प्राणादि पंच रूपात्मकेसमानाख्ये जगदात्मनि सूत्रे उपसंहृत्य
जगदात्मानं शरीरं हृदयं सूत्रावस्थमतिक्रान्तवान् य औपनिषदः पुरुषो नेतिनेतीति व्यपदिष्टः स साक्षाज्ज्ञापि
तकारणत्वरूपेण चनिर्दिष्टो विज्ञानमानंदमिति तस्यैव वागादिदेवताद्वारेण पुनरधिगमः कर्त्तव्य इत्यधिगम
नोपायांतरणोपमारंभो ब्राह्मणद्वयस्य आख्यायिका तु आचारप्रदर्शनार्था जनकोह वैदेह आसांचक्रे आसनं

जनकोह वैदेह आसांचक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज तं होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनि
च्छन् एवंतानिस्कभयमेव सम्राडिति होवाच १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कृतवानास्थायिकां दत्तवानित्यर्थः दर्शनकामेभ्यो राज्ञोऽथ ह तस्मिन्नवसरे याज्ञवल्क्य आवव्राज आगतवानात्मनो
योगक्षेमार्थं राज्ञो वा विविदिषां दृष्ट्वा नु ग्रहार्थं तमागतं याज्ञवल्क्यं यथावत् पूजां कृत्वा तं होवाचागतवान् जनको
हे याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीरागतोऽसि किं पशूनिच्छन् पुनरप्याहोस्वित् एवं तान् सूक्ष्मां तान् सूक्ष्मवस्तु
निर्णयान्तान् प्रश्नान् मत्तः श्रोतुमिच्छन्निति उभयमेव पशून् प्रश्नांश्च हे सम्राट् सम्राडिति वाजपेययाजि
नो लिंगं पश्चाद्राजसूययाजिनः स सम्राट् तस्यामंत्रणं हे सम्राडिति समस्तस्य वा भारतवर्षस्य राजा

धिष्ठातीयमृत्विगादिदेवतास्वब्रह्मदृष्टिद्वारेणेत्यर्थः पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकादिसाधनापेक्षयांतरशब्दः आचार्यवशात्
हार्दिसंपन्नेनविद्यालब्धयोगस्याचरेः अप्राप्तप्राप्तियोगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेम इति विभागः भारतस्य वर्षस्याहि मतत्सेनु पपंतसरे शा॰ २

श्रीगणेशाय नमः ॥ मधुकाण्डे त्वाष्ट्रं कक्ष्यं चेति मधु द्वयमाख्यानं संप्रति काण्डान्तरारंभं प्रतिजानीते जनक इ
ति ननु पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये आख्यानमेव न तत्त्वमुक्तं न चापि वक्ष्यते तथा च पुनरुक्तेरलमुनिकाण्डेनेति तत्राहो
पपत्तीति तुल्यमुपपत्तिप्रधानत्वं मधुकाण्डस्यापीति चेन्नेत्याह मधुकाण्डं हीति ननु प्रमाणादागमादेव तत्त्वज्ञा
नमुत्पन्नं किमुपपत्त्यात्मप्रधानेन काण्डेनेति तत्राहागमेनेति करणत्वेनागमस्य तत्त्वज्ञानहेतुरुपपत्तिरुपकरण

जनको ह वैदेह इत्यादि याज्ञवल्कीयं काण्डमारभ्यते उपपत्तिप्रधानत्वादनिरुक्तेनेन मधुकाण्डेन समा
नार्थत्वेऽपीति न पुनरुक्तता मधुकाण्ड [illegible] ह्यागमप्रधानं आगमोपपत्ती ह्यात्मैकत्वप्रकाशनाय
प्रवृत्ते शक्नुतः करतलगतबिल्वमिव दर्शयितुं श्रोतव्यो मन्तव्य इति ह्युक्तं तस्मादागमार्थस्यैव परी
क्षापूर्वकं निर्धारणाय याज्ञवल्कीयं काण्डमुपपत्तिप्रधानमारभ्यते आख्यायिका तु विज्ञानस्तुत्य
र्था उपायविधिपरा वा

तथा पदार्थपरिशोधनद्वारा तद्धेतुरित्यागमक्रममाह श्रोतव्य इति करणोपकरणयोरागमोपपत्त्यो
स्तत्त्वज्ञानहेतुत्वेऽपि हेतुफलित्वमुपसंहरति तस्मादिति यथोक्तरीत्या काण्डारंभेऽपि किमित्याख्यायिका
प्रणीयते तत्राहाख्यायिका त्विति विज्ञानवतां पूजा तत्प्रकल्प्यमानाद्दर्श्यते तथा च विज्ञानमहाभाग
धेयमिति लिङ्गं तिरश्च विवक्षितेत्यर्थः विद्याग्रहणे दानाख्योपायप्रकारज्ञापनपरा वाख्यायिकेत्या
हो पायेति

कथं पुनर्दानस्य विद्याग्रहणोपायत्वमत आह प्रसिद्ध इति गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वेत्यादौ दानाभ्यो
विद्याग्रहणोपायस्य प्रसिद्धत्वात्तस्य न दुपायत्वेनाभिधानमनर्थकमित्यर्थः दानस्यैव प्रतिष्ठितमित्यादिस्फाने
षु विद्युद्वितीयविद्योग्रहणोपायो दृष्टस्तस्मान्न तस्योपायत्वे विवादितत्वमित्याह विद्युद्वितीति उपपन्नं दानस्य
विद्याग्रहणोपायत्वमित्याह अनेनेति भवतु दानं विद्याग्रहणोपायस्तथापि इहमाध्यात्मिकाकथनमप्रस्तुत
नपरस्येत्याशंक्याह प्रभूतेति ननु समृद्धितेषु ब्राह्मणेषु ब्रह्मिष्ठतमनि द्रुपं प्रवृत्ते नतकथमस्य परेण
ग्रंथेन विद्याग्रहणोपायविधानाय आध्यात्मिकारंभनेनत्याह तस्मादिति उपलभोपायोक्तलक्षणश्च दानदृष्टः इ

प्रसिद्धोत्क्रपायो विद्युद्वितः शास्त्रेषु दृष्टो दानं दानेन तद्युपनमंते प्राणिनः प्रभूतं हिरण्यं गोमहत्पदा
न्वेह उपलभ्यते तस्मादस्मपरेणाविशास्त्रेण विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्थात् आध्यात्मिकारंभो अपि
वा तद्विद्यासंयोगं तेभ्यः सहवादेकरणं विद्याप्राप्त्युपायोऽभाव विद्यायाद्दृष्टस्तस्मिन्नाप्यप्रावल्ये
नप्रदर्शने प्रत्यक्षावविद्युत्संयोगप्रज्ञावृद्धिः तस्माद्विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्थे च ध्यात्मिका॥

आध्यात्मिका विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनपरेत्याह अपि वेति तस्मिन् वेदोर्थे विद्यायोषां नेनाद्विद्या स्तैः
सह संवधस्तनैव प्रश्नप्रतिवचनद्वारा वादकरणं च विद्याप्राप्त्युपायस्तत्र गमकमाह आपि विद्यायां
मिति तत्वनिर्णयफलाहि वीतरागकथामिष्यति तद्विद्यासंयोगादेर्विद्याप्राप्त्युपायत्वे पिकथं प्रत्यक्ष
नेनतत्प्रदर्शनपरत्वमत आह तद्वेति तद्विद्यासंयोगादीनि यावत् न केवलं तत्त्वं शास्त्रवणस्तेन तद्विद्या
योगप्रज्ञावृद्धिः किं तु लोकानुभववशादपीत्याह प्रत्यक्षावेति आध्यात्मिकानामर्थमुपसंहरति तस्मादिति

 राजसूयाभिषिक्तः सार्वभौमो राजा सम्राडित्युच्यते बहुदक्षिणेन यज्ञेनेति संबंधः अश्वमेधे दक्षिणाबाहुल्यम
 श्वमेधप्रकरणोक्तं ब्राह्मणा अभिसंगता बभूवुरिति संबंधः कुरुपंचालानामिति कुतो विशेषणं तत्राह

यज्ञेना १

जनको नाम ह किल सम्राट् राजा बभूव विदेहानां तत्र भवो वैदेहः स च बहुदक्षिणेन यज्ञेन शाखांतरप्र
सिद्धो वा बहुदक्षिणो नाम यज्ञः अश्वमेधो वा दक्षिणाबाहुल्यात् बहुदक्षिण इहोच्यते तेनेजे अय
जत तत्र तस्मिन् यज्ञे निमंत्रिता दर्शनकामा वा कुरूणां देशानां पंचालानां च ब्राह्मणास्तेषु हि विदुषः
बाहुल्यं प्रसिद्धम् अभिसमेता अभिसंगता बभूवुस्तत्र महान्तं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वा तस्य ह किल जनक

ॐ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपंचालानां ब्राह्मणा अभिसमेता ब
भूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति स
ह गवां सहस्रमवरुरोध दश दश पादा एकैकस्याः शृंगयोराबद्धा बभूवुः १ एमएमएमएम

स्य यजमानस्य को नु खल्वत्र ब्रह्मिष्ठ इति विशेषेण ज्ञातुमिच्छा विजिज्ञासा बभूव कथं कः स्वित्को नु खल्वे
षां ब्राह्मणानामनूचानतमः सर्व इमेऽनूचाना एव कः स्विदेषामतिशयेनानूचान इति स ह अनूचानविषयोत्प
न्नजिज्ञासः सन् न हि तानो पायार्थं गवां सहस्रं प्रथमवयसामवरुरोध गोष्ठे अवरोधं कारयामास किंविशि
ष्टास्ता गावो बरुद्धा इत्युच्यते पलचतुर्भागः पादः सुवर्णस्य दश दश पादा एकैकस्या गोः शृंगयोराबद्धा बभू
वुः १॥
मिति यावत् विजिज्ञासामेवाकांक्षापूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना अनूचानत्वमनुवचनसमर्थत्वं पंडाम
॥ बुद्धीनितत्र पत्त्रशालायां
धो तिशयेनानूचानतमः स कः स्यादिति योजना एकस्य पलस्य चत्वारो भागास्तेषामेको भागः पाद इत्युच्यते ।

प्रत्येकं शृंगयोर्दशदश पादाः संबद्धा रश्मिनिशांकानिशाकांतुविभजते पंचेति एकैकस्मिंछृंगे [illegible] ब्रह्मविभूति
निपूर्वेणां संबंधः ब्राह्मणा वेदाध्ययनसंपन्नात्तदर्थं निष्ठारंतियावत् उत्कालयन् क्रमयन् उपनीयोपाहरवल्क्यात्

[illegible]वं पंचपादा एकैकस्मिन् शृंगे गा एवमेव रूप्य ब्राह्मणांस्तान् उवाच हे ब्राह्मणा भगवंतः इत्यामंत्र्य यः
यो युष्माकं ब्रह्मिष्ठः सर्वेषु पंच ब्राह्मणाः अतिशयेन युष्माकं ब्रह्मिष्ठः स एता गा उत्सृजतां उत्कालय
तु स्वगृहं प्रतिनेतु ह ब्राह्मणा न दधृषुः न हकिल एवमुक्ता ब्राह्मणाः ब्रह्मिष्ठतामात्मनः प्रतिज्ञातुं न दधृ

ताः नोवाच ब्राह्मणा भगवंतो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उत्सृजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुर
थ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचेति ना सोम्योदज सामश्रवा ३ इति ता होदाचकार।

षुः न प्रगल्भाः संवृत्ताः अप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारि
णमंतेवासिनमुवाच एता गाः हे सोम्य उदज उत्क्रमयास्मद्गृहान् प्रति हे सामश्रवः सामविधिं हि
शृणोति अतोर्थाच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्य इत्यगम्यते ता गा ह उदाचकार उत्कालितवान् आचार्यगृहं प्रति

यजुर्वेदविदः सकाशात् ब्रह्मचारी सामविधिं शृणोतीति कुतः साक्षात् [illegible] सामगीयज्ञो [illegible] देवतानम् [illegible]
नेदत्तमास्यर्थाद् यजुर्वेदिनो मुनेः शिष्यस्य सामवेदाध्ययनानुपपत्तेर्वेदचतुष्टयविशिष्टो मुनिरित्याह अत इति

बृ॰भा॰ निमित्तनिवेदनपूर्वकं ब्राह्मणानां सभ्यानां क्रोधप्राप्तिं दर्शयति याज्ञवल्क्येनेति क्रोधानन्तरं प्रश्नशब्दार्थं कथयति शि॰अ॰
२३३ क्रुद्धेति अश्वलप्रश्नस्य प्राथम्ये हेतुः एजेति याज्ञवल्क्यमित्यनुवादोऽन्वयप्रदर्शनार्थः प्रश्नेन प्रश्नपूर्वकं ३

याज्ञवल्क्येन ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणेनात्मनो [illegible] ब्रह्मिष्ठताप्रतिज्ञातेति नेह चुक्रुधुः क्रुद्धवन्तः ब्राह्मणा
स्तेषां क्रोधाभिप्रायमाचष्टे कथं नोऽस्माकमेकैकप्रधानानां ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति ब्रुवीतेति अथ हैवं क्रुद्धे
षु ब्राह्मणेषु जनकस्य यजमानस्य होतार्त्विक् अश्वलो नाम बभूवासीत् स एनं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मिष्ठा

तेह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव स हैनं
पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकाः
कामा एव वयं स्म इति तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः २

भिमानी सन्नप्रगल्भो धृष्टो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ पृष्टवान् कथं याज्ञवल्क्येति होवाच त्वं नु खलु नो या
ज्ञवल्क्यः ब्रह्मिष्ठोऽसीति नु निर्भर्त्सनार्थः स होवाच याज्ञवल्क्यः नमस्कुर्मो वयं ब्रह्मिष्ठाय इदानीं तु
गोकामाः स्मो वयमिति तं ब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञं सन्तं तत एव ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणात् प्रष्टुं दध्रे धृतवान् मनो होता
श्वलः २॥

विशेषयति कथमित्यादिना अनौद्धत्यं ब्रह्मविदो लिङ्गमिति सूचयति सहेति किमिति तर्हि त्वं गृहाण प्रतिज्ञा एक
वो ब्रह्मिष्ठपणं धृतानीनास्ति त्राहेत्युनीमिति नमस्कारादर्शी प्रतिज्ञाभाति स्पाशक्याह तत एवेति एवमर्थः ३

तत्र प्रथमं मुनेरभिमुखं आपादयितुं संबोधयति याज्ञवल्क्येतीति । उक्तं व्याख्यानप्रश्नप्रसङ्गेन यदुद्गीथाधिकारेण संगतिमाह इति मधुकाण्डे पूर्वं व्याख्यातेषु उद्गीथप्रकरणे नह्यस्मिन्नास्यप्राणो मृत्योरत्ययः समुच्चितेन कर्मणा संक्षेपतो व्याख्यात इति संबन्धः । तस्यैवोद्गीथदर्शनस्येतिदावत् परीक्षाविषयो विचारभूमिरयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो ग्रन्थः इत्यर्थः । तच्छब्दः समनन्तरनिर्दिष्टग्रन्थविषयः दर्शनमुद्गीथोपासनं तस्य विशेषो वागादेरग्न्याद्यात्मत्वविज्ञानं तदित्यर्थोपक्रमः एवमवान्तरसंगतिमुक्त्वा प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे यदिदमिति मृत्युनाप्तमित्यनेन मृत्युनाभिपन्न

याज्ञवल्क्येति होवाच । मधुकाण्डे पाङ्क्तेन कर्मणा दर्शनसमुच्चितेन यजमानस्य मृत्योरत्ययो व्याख्यातः उद्गीथप्रकरणे संक्षेपतस्तस्यैव परीक्षाविषयोऽयमिति तत्कृतदर्शनविशेषार्थोऽयं विस्तर आरभ्यते यदिदं साधनजातमस्य कर्मण ऋत्विगग्न्यादि मृत्युना कर्मलक्षणेन स्वाभाविकासंगसहितेनाप्तं व्याप्तं न केवलं व्याप्तमभिपन्नं च मृ

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं मृत्युनाप्तꣳ सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति

त्युना वशीकृतं च केन दर्शनलक्षणेन साधनेन यजमानो मृत्योराप्तिमतीत्य मृत्युगोचरत्वमतिक्रम्य मुच्यते स्वतन्त्रो मृत्योरवशो भवतीत्यर्थः । नन्द्गीथ एवाभिहितं येनातिमुच्यते मुख्यप्राणात्मदर्शनेनेति बाढमुक्तं योऽनुक्तो विशेषस्तत्र तदर्थोऽयमारम्भ इत्यदोषः

मित्यस्य गतार्थमाशङ्क्याह केवलमिति कर्मणो मृत्युत्वात्तेन मृत्योरत्ययायोगात्तदत्ययः पुनर्दर्शनमपेक्षते क चिद्वाभिप्रायेण पृच्छति केनेति दर्शनविषयं प्रश्नमाक्षिपति नन्विति येन मुख्यप्राणात्मदर्शनेनातिमुच्यते तदुद्गीथप्रक्रियायामेवोक्तं तथा च मृत्योरत्ययोपायस्य विज्ञातस्य निर्ज्ञातत्वात्केनेति प्रश्नानुपपत्तिरिति चोदना तस्यैव परीक्षाविषयोऽयमित्याद्युक्तमादाय परिहरति बाढमिति उद्गीथप्रकरणे वागादेरग्न्याद्यात्मत्वदर्शनरूपो यो विशेषो वक्तव्योऽपि नोक्तस्तदुक्त्यर्थोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो ग्रन्थ इत्युक्तत्वात्केनेत्यादिप्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः

 कीदृक् पुनर्दर्शनं मृत्युजयसाधनं होत्रेत्यादावुक्तमित्याशंक्याऽऽहैनस्येति आचष्टे वाग्वै यज्ञस्येत्यादिनेति शेषः व्याख्यानमे
 तद्विशदयितुं पृच्छति कः पुनरिति दर्शनविषयं दर्शयन्नुत्तरमाहोच्यत इति यज्ञस्य ह यजमानेन हृद्योगो नास्तीत्या
शंक्याह यज्ञ इति यजमानस्य या वाक् साध्यात्मं सैवाधियज्ञे होता न तथापि कथं तयोर्दैवतात्मना दर्शनमित्याह कथमिति
तयोरध्यात्मना दर्शनमुत्तरवाक्यावष्टंभेनाचष्टे तत्रेति कथं पुनर्वागग्न्योरेकत्वं तदाह तदेतदिति तयोरेकत्वेपि
कुतो होतुर्लाभ इत्याशंक्याह सचेति समुक्तिरित्येतद्व्याख्यातुं भूमिकां करोति यदेतदिति न केवलमेतदुभयं मृत्यु

होत्रर्त्विजाग्निना वाचेत्याह याज्ञवल्क्यः एतस्यार्थमाचष्टे कः पुनर्होतानेन मृत्युमतिक्रामतीत्युच्यते वाग्वै यज्ञ
स्य यजमानस्य यज्ञो वै यजमान इति श्रुतेः यज्ञस्य यजमानस्य या वाक् सैव होताधियज्ञे कथं तत्र यायं वाग्यज्ञ
स्य यजमानस्य सोयं प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवतं तदेतदल्पप्रकरणेऽभ्याख्यातं स चाग्निर्होता अग्निर्वै होतेति श्रुतेः यदेत
द्यज्ञस्य साधनद्वयं होता चर्त्विगधियज्ञम् अध्यात्मं च वाक् एतदुभयं साधनद्वयं परिच्छिन्नं मृत्युना प्राप्तं स्वाभाविका।

होत्रर्त्विजाग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्योयं वाक् सोयमग्निः स होता स मुक्तिः

ज्ञानासंगप्रफकेन कर्मणां मृत्युना प्राप्तिस्वरूपम् अन्यथात्वमापद्यमानं वशीकृतं तदनेनाधिदैवतरूपेणाग्निनाह
शमानयजमानस्य यज्ञस्य मृत्योरतिमुक्तये भवतीति तदेतदाह स मुक्तिः स होताग्निर्मुक्तिः अग्नित्वरूपदर्शनमे
व मुक्तिः यदैव साधनद्वयमग्निरूपेण पश्यति तदानीमेव हि स्वाभाविकात् सं[illegible]गान्मृत्योर्विमुच्यते अध्या
त्मिकात् परिच्छिन्नरूपाद् आधिभौतिकाच्च तस्मात्स होताग्निरूपेण दृष्टो मुक्तिर्मुक्तिसाधनं यजमानस्य एव म

नासंमृष्टमेव किं तु तेन वशीकृतं चेत्याह स्वाभाविकेति मृत्युना प्राप्तं मृत्युनाभिपन्नमित्यत्र योरर्थमनद्य होत्रेत्या
र्थमनुवदति तद्व्यनेनेति साधनद्वयं तच्छब्दार्थः यजमानग्रहणं होतुरुपलक्षणं उक्तं योयमनंतरवाक्यमेतद्या
आकरोति तदेतदाहेति मुक्तिशब्दस्तत्साधनविषयः पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह अग्नित्वरूपेण वाचो होतुश्चाग्नित्व
रूपेण दर्शनमेव मुक्तिहेतुरित्यावत् उक्तमर्थं प्रपंचयति यदेवेति स मुक्तिरित्यस्यार्थमुपसंहरति तस्मादिति एवं

वाक्यांतरमुपादायाचष्टे सातिमुक्तिरिति मुच्यतेतिमुच्यतोरसंकीर्णत्वं दर्शयति साधनद्वयस्येति प्राप्तिरतिमुक्तिरि
तिसंबंधः तामेव संगृह्णाति फलभूतेति फलभूतायामग्न्यादिदेवताप्राप्तौ कथमतिमुक्तिशब्दोपपत्तिरित्याशं

अतिमुक्तिर्यैव मुक्तिः सातिमुक्तिः अतिमुक्तिसाधनमित्यर्थः साधनद्वयस्य परिच्छिन्नस्याध्याधिदैवतारूपेण
परिच्छिन्नेनाग्निरूपेण दृष्टिः सा मुक्तिः या सो मुक्तिरधिदैवतादृष्टिः सैवाध्यात्माधिभूतपरिच्छेदविषयासंगा
स्पदमृत्युमतिक्रम्याधिदैवतात्मत्वस्याग्निभावस्य प्राप्तिर्या फलभूता सातिमुक्तिरित्युच्यते तस्याः अतिमुक्तेर्मुक्तेः

सातिमुक्तिः ३

रेव साधनमिति व्यक्ता सातिमुक्तिरित्याह यजमानस्य ह्यतिमुक्तिर्वागादीनामग्न्यादिभावरूपा द्वितीयप्रकरणे
व्याख्यातत्वसामान्येन मुख्यप्राणदर्शनमात्रं मुक्तिसाधनमुक्तं न तु विशेषाणां वागादीनामग्न्यादिदर्शन
मिह विशेषो वर्ण्यते मृत्युप्राप्त्यतिमुक्तिस्तु सैव फलभूता पोड्गीथब्राह्मणेन व्याख्याता मृत्युमतिक्रा
न्तो दीप्यत इत्याद्या ३

कथाह यस्मादिति ननु वागादीनामग्न्यादिभावोऽत्र श्रूयते यजमानस्य तु न किंचिदुच्यते नेत्याह। यजमानस्येति नहि
तेनैव गतार्थत्वादनर्थकमिदं ब्राह्मणमित्याशंक्य वा ठमित्यादिनोक्तं स्मारयति नत्वेति दर्शनवत् फलेऽपि वि
शेषः स्यादित्याशंक्याह मृत्युप्राप्तीति

बृ॰भा॰ प्रश्नांतरमवतारयंस्तात्पर्यमाह याज्ञवल्क्येतीति आश्रयभूतानि कानि तानीत्याशंक्याह दर्शपूर्णमासादीति टी॰अ॰
२३५ प्रतिक्षणमन्यथात्वं विपरिणामः अग्न्यादिसाधनान्याश्रित्य कामं कर्ममृत्युरुपयन्ति नमु स्याद्याने तेषां साधना ३
नां विपरिणामहेतुत्वात्कालो मृत्युस्तन्नोति मुक्तिर्वक्तव्येतीत्यनंतरग्रंथारंभस्यार्थः कर्मणो मुक्तिरुक्ता चेत्का

याज्ञवल्क्येति होवाच त्वाभाविकादज्ञानासंगप्रयुक्तात्कर्मलक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्यातानन्त
कर्मणः स्वाश्रयस्य मृत्योराश्रयभूतानां दर्शपौर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालः त
२ स्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारभ्यते क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि प्रागूर्ध्वं च क्रियायाः साध

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं

न विपरिणामहेतुत्वेन व्यापारदर्शनात् कालस्य तस्मात्पृथक्कालादतिमुक्तिर्वक्तव्येत्यत आह
यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं स च कालो द्विरूपो होरात्रादिलक्षणस्तिथ्यादिलक्षणश्च ए॰

लादपि मोक्षे वक्तव्ये तस्य कर्मांगभावेन मृत्युत्वादित्याशंक्याह पृथगिति कर्मनिरपेक्षेण यः कालस्य मृत्यु
प त्वसारेति क्रियोनिकालस्य पृथक् मृत्युत्वे सिद्धे फलितमाह तस्मादिति उत्तरग्रंथस्य प्रश्नयोर्विषयः शुद्धि
तु कालमितनि सर्वाति आदित्यश्चंद्रश्चेति कर्तृभेदाद्द्विविधमुक्तेयं

कालस्यैव रूपयोस्तादृक्कंडिकाविषयमाह तयेति अहोरात्रयोर्मृत्युत्वेति हेताभ्यामतिमुक्तिर्नन्वाम्नानदर्शव-
शमित्याशंक्याह अहोरात्राभ्यामिति यज्ञसाधनं च तथा ताभ्यां जायते वर्द्धते नश्यति चेति संबंधः प्रतिवचनव्या-
ख्याने यत्तशब्दार्थमाह यजमानस्येति समुक्तिरित्यस्य तात्पर्यार्थमाह यजमानस्येत्यादिना नक्षत्रैः सरा

यत्राहोरात्रादिलक्षणकालावस्तिमुक्तिमाह अहोरात्राभ्यां हि सर्वं जायते वर्द्धते नश्यति च तथापि य-
साधनं च यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युः किं च शिरोरास्यरूपाणि पूर्ववन्नेयानि यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च

सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इत्यध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषा
दित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः सातिमुक्तिः ४

साधनद्वयमध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वाधिदैवात्मना दृष्टं यत्तस्या मुक्तिः सोऽध्वर्युरादित्यभावेन दृष्टो मु-
क्तिः सैव मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववदादित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवतः ४ ॥ एम रा

कथयति सोऽध्वर्युरिति यथोक्तदृष्ट्यादित्यात्मत्वेऽपि कथमहोरात्रलक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिरत आह आदित्येति
नोदेता नास्तमितेत्यादिश्रुतेरादित्यस्वरूपतो नाहोरात्रे तस्य तथा च न तदात्मनि विदुष्यपि ते न संभवत इत्यर्थः रा

कंडिकांतरस्यतात्पर्यमाह इदानीमिति नन्वहोरात्रादिलक्षणेकालेति आदिलक्षणस्य कालस्यातंभावान्ततोनिमुक्ता तुक्तायामिति आदिलक्षणादपिकालादमानुक्तेवेतिकृतं एथगारंभेणोतित्राहाहोरात्रयोरिति अविशिष्टयोरेहि स्वयम् मयोरितिपावत् कथंतर्हितिआदिलक्षणात्कालादतिमुक्तिरतआहातत्तदायतोति चंद्रमाख्यातिआद्यन् योमाध्यर्दिन क्षसोमतेकाएवक्षस्यानुवाफभावायसातदस्य उक्तस्तेषाच क्षस्योविशेषकःसमाधिरिस्याण नयाह मवेति काएवक्षनाविनिपावत् उद्गातुरपिप्राणात्मकवाफरूपत्वंक्षनिहृयानुसारेणादर्शयति सएवेति

क्षानीतिआदिलक्षणादतिमुक्तिरुच्यते यदिदंसर्वमहोरात्रयोरविशिष्टयोरादित्यःकर्तानप्रतिपदादीनां तिथीनात्तासांवृद्धिक्षयोपगमनेनप्रतिपत्प्रभृतीनांचंद्रमाःकर्ता अतस्तदायस्यापूर्वपक्षापरपक्षात्यय आ दित्यापस्याहोरात्रात्ययवत् तत्रयजमानस्यप्राणोवाफःस्वचोद्गाते ... स्कंदीयब्राह्मणवगतं वाचाच

याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदंसर्वंपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तंसर्वंपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केनयजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इत्युद्गात्रर्त्विजावाफनाप्राणेन एषएष

ह्येवसप्राणेनचोद्गायदिति चनिर्द्धारितं अथेनस्यप्राणस्यापःशरीरंज्योतीरूपंअसौचंद्रइतिचप्राण वाफचंद्रमसामेकत्वाच्चंद्रमसावाफनाचोपसंहारेनकश्चिद्विशेषएवमन्यमाना श्रुतिर्वाफनाधिदेवतारू पेणोपसंहरति

नकेवलमुद्गातुःप्राणत्वंप्रतिज्ञामात्रेणप्रतिपन्नंकिंतुविचार्यनिर्द्धारितंचेत्याह वाचेतिप्राणचंद्रमसोश्चैकत्वंस प्रान्ताधिकारेनिर्द्धारितमित्याह अथेति उक्तपारीत्याप्राणादीनामेकत्वेऽपि तयोरविरोधफलितमाह प्राणो ति मनोब्रह्मणोऽयमात्मापाप्रणोद्गात्रोऽवाफनोपास्यत्वेनोपसंग्रहे मृत्युतरणेविशेषोनास्तीतिक्षसोर्विक स्येनोपपत्तिरित्यर्थः उपसंहरति प्राणमुद्गातारंचतद्रूपेणोपास्यतयासंगृह्णातिकाएवक्षतिरित्यर्थः॥

रतश्चक्राणश्चक्रानिरूपपन्नेत्याहाभिवेति वायुः सूत्रात्मानन्निमित्तोत्वावयवस्पष्टं चन्द्रमसौ वृद्धिह्रासौ सूत्रा ...नाहि चंद्रा
दर्जगतश्चेत्यर्थः रुद्ध्यादिहेतुत्वेफलितमाह तेनेति कर्तृत्वंद्रस्येत्यर्थः वायोश्चंद्रमसि कारयितृत्वेपि भक्तनेकिम
पानंतराहश्चइति उदितानुदितहोमवद्विकल्पमुपेत्याविरोधमुपसंहरन्ति तेनेति श्रुत्यंतरमाध्यंदिनश्रुतिः साधन
द्रूपस्येत्यभयत्रसंबंधस्तेनचाद्रोमनसोब्रह्मणश्चेत्यर्थः उत्तरत्रप्राणस्योद्गातुश्चेत्यर्थः न छंदश्चंद्रविषयंपदिद

...पित्ववायुनिमित्तोहि वृद्धिक्षयोचंद्रमसस्तेनतिथ्यादिलक्षणस्यकालस्यकर्तुरपिकारयितावायुरतोवायु
रूपपन्नस्तिथ्यादिकालातीतोभवतीत्यस्फपपन्नतरंभवतीतिमत्श्रुत्यंतरेचंद्ररूपेणदृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्चर
द्धतुकाएवानांसाधनद्रूपस्यतत्कारणरूपेणवाय्वात्मनादृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्चेतितश्चसोविरोधः ५ मृत्योःका
लाद्विमुक्तिर्व्याख्याताप्रजमानस्यप्राणोतिमुच्यमानः केनावष्टंभेनपरिच्छेदविषयमूर्त्तमनीसफलंप्राप्नोत्यतिमु

प्राणोवैयस्स्योद्गाताचोपंप्राणः सवायुः सउद्गातासमुक्तिः सातिमुक्तिः ५ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिद
मंतरिक्षमनारंबणमिवकेनाक्रमेणयजमानः स्वर्गलोकमाक्रमतइतिब्रह्मणर्त्विजामनसाचंद्रेण ॥

...मनश्चव्याने यदिदंप्रसिद्धमंतरिक्षमाकाशोनारंबणमनालंबनमिवशब्दादस्त्येवतत्रालंबनंतत्तुन ज्ञायत
इत्यभिप्रायः तत्तुनज्ञायमानत्वमालंबनंतत्सर्वनाम्नाकेनेतिपृच्छ्यते यथाफलप्राप्तेरसंभवाद्येनावष्टंभेन
क्रमेणयजमानः कर्मफलंप्रतिपद्यमानोतिमुच्यतेकिंतदितिप्रश्नविषयः केनाक्रमेणयजमानः स्वर्गलोक
माक्रमतइतिस्वर्गलोकफलंप्राप्नोत्यतिमुच्यतइत्यर्थः ब्रह्मणर्त्विजामनसाचंद्रेणेत्यक्षरन्यासः पूर्ववत् ॥६॥

मंतरिक्षमित्यादिप्रश्नांतरंवत्तानुवादपूर्वकमुपादत्ते मृत्योरिति व्याख्यातस्याख्येयभावेनक्रियापदेनेतन्मेदस्य
तत्प्रश्नरूपमुच्यतेसमनंतरवाक्येनेतियावत् तद्व्यावष्टेयदिदमिति केनेतिप्रश्नस्यविषयमाह यत्विति प्रश्न
विषयंप्रपंचयसमर्थयेति आलंबनमंतरेणेतियावत् प्रश्नार्थंसंक्षिप्योपसंहरति केनेति अक्षरन्यासोब्राह्मणा
मथेषुरर्त्तिरितियावत्

भा॰ मनो वै यज्ञस्येत्यादेरर्थमाह तेनेति व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः वाक्यार्थमाह तेनेति तृतीयान्तृतीयाभ्यां संबंधस्तद्दर्शनफलमाह तेनेति वागादीनामग्न्यादिभावेन दर्शनमुक्तं वागादीनां तु वाय्वादिभावेन दर्शनं वक्तव्यं तत्कथं वक्तव्य

ब्रह्माध्यात्मं यज्ञस्य यजमानस्य यदिदं प्रसिद्धं मनः सोऽसौ चंद्रोऽधिदैवं मनो अध्यात्मं चंद्रमा अधिदैवं तमिति हि प्रसिद्धं स एव चंद्रमा ब्रह्मेति विकृतेनाधिभूतं ब्रह्मणः परिच्छिन्नं रूपमध्यात्मं च मनस्स एव ह्यपरिच्छिन्नेन चंद्रमसो रूपेण पश्यति तेन चंद्रमसा मनसावलंबनेन कर्मफलं स्वर्गं लोकं प्राप्नोति मुच्यते इत्यभिप्रायः

मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चंद्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः सातिमुक्तिरित्यतिमोक्षाः

इति संपसंहारार्थं वचनमिति सर्वप्रकारं मृत्योरतिमोक्षाः सर्वाणि हि दर्शनप्रकाराणि यज्ञांगविषयाणि अवसरे उक्तानीति उक्त्वोपसंहार इत्यतिमोक्षा एवं प्रकारा अतिमोक्षा इत्यर्थः

शेषस्योपसंहारोपपत्तिरित्याशंक्याह सर्वाणीति वागादावग्न्यादिस्वत्वगादावतिदेशो विवक्षित इत्याहेत्यर्थः कारइति

अथशब्दोऽर्थान्तरभेदकथनानंतर्यार्थः के ये संपन्नामेति पृच्छति संपन्नामेति उत्तरमाह केनचिदिति महतां फलवतामश्वमे
धादिकर्मणां कर्मत्वादिना सामान्येनाल्पीयः स्वकर्म स्वविवक्षितफलसिध्यर्थं संपत्तिः संपद्यते यथा शतपाग्निहोत्रादि
निर्वर्तनेनाश्वमेधादिर्मयानिर्वर्त्यते निष्पादनं संपदित्यर्थः यद्वा फलस्यैव देवलोकादेरुज्ज्वलत्वादिसामान्येनाज्याद्या
निषु संपादनं संपदित्याह फलस्येति संपदनुष्ठानावसरमादर्शयति सर्वोत्साहेनेति असंभवोनुष्ठानस्य पदेति शेषः कर्मिणा
मेव संपदनुष्ठानेऽधिकार इति दर्शयितुमाह नाग्नेः संनिस्तकर्मग्निहोत्रादीनामिति निर्द्धारणे षष्ठी यथासंभवं वर्णाश्रमानु
रूपमिति यावत् आदावित्यस्य व्याख्यानमालंबनीकुर्यादिति न केवलं कर्मित्वमेव संपदनुष्ठाने पेक्ष्यते किं तु तत्फलादि
द्यावत्वमपीत्याह कामीति तदेव कर्मफलं वेत्यर्थः कर्माण्येव फलं तेन संपदस्तत्कथनानंतर्यार्थः

अथ संपदः अथाधुना संपद उच्यंते संपन्नाम केनचित्सामान्येनाग्निहोत्रादीनां कर्मणां फलवतां तत्फलायसं
पादनं संपत्फलस्यैव वा सर्वोत्साहेन फलसाधनानुष्ठाने प्रयतनात् केनचिद्गुणेनासंभवत्तदिदानीमाह तत्रा
ग्नेः संपत्किंचित्कर्माग्निहोत्रादीनां — **अथ संपदः ॥ ६ ॥** — यथासंभवमादावालंबनी कुर्यात्कर्मफलादि
हूतानां सत्यापत्कर्मफलकामो भव — जितदेवसंपाद्यति अन्यथा राजसूयाश्वमेधपु
रुषमेधसर्वमेधलक्षणानामनधिकृतानां त्रैवर्णिकानामसंभवः तेषां तन्माऽधः स्वाध्यायार्थं एव केवलः स्या
दिति फलप्राप्त्यपायः कथं तत्सामर्थ्यात्तेषां संपदैव तत्फलप्राप्तिस्तस्मात्संपदामपि फलवत्वमतः संपद आर
भ्यते ६ ॥

तिविहिताध्ययनस्यार्थज्ञानानुष्ठानादिपरंपरया फलवत्वमिष्टं न चाश्वमेधादिषु सर्वेषामनुष्ठानसंभवः कमस्त्वि
तानामपि त्रैवर्णिकानां केषांचिदनुष्ठानासंभवादतस्तेषां तदध्ययनार्थवत्त्वानुपपत्त्या संपदामपि फलवत्त्वमेष्टव्यमि
र्थः महतोऽश्वमेधादिफलस्य कथमल्पीयस्या संपदा प्राप्तिरित्याशंक्य शास्त्रप्रामाण्यादित्यभिप्रेत्याह यदीति तद
स्याठः स्वाध्यायार्थ एवेति पूर्वेणा संबंधः अध्ययनस्य फलवत्त्वे चकर्मफलमिति माह तस्मादिति तेषां राजसूया
दीनामिति यावत् ब्राह्मणादीनां राजसूयाद्यध्ययनसामर्थ्यात्तेषां संपदैव तत्फलप्राप्तावपि किं सिद्धमित्याशं
ह तस्मात्संपदामिति कर्मणामिवेति दृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः तासां फलवत्त्वे फलितमाह अतः इति एमएमा

आ संपदामारंभमुपपाद्य प्रश्नवाक्यमुत्थापयति याज्ञवल्क्येतीति प्रतीकमादाय व्याचष्टे कतिभिरयमित्यादिना कति श्री ३॥
ऋग्भिः कतमा इति प्रश्नयोर्विषयभेदं दर्शयति संख्येयेति स्तोत्रियानामाम्नायिका चिदृक्जातिरस्तीत्याशंक्याह सर्वास्विति ३

याज्ञवल्क्येति होवाचाभिमुखीकरणाय कतिभिरयमद्यास्मिन्यज्ञे कतिभिः कतिसंख्याभिर्ऋग्भिर्ऋग्जातिभि
रयं होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति शस्त्रं शंसयाहेत्यर्थः तिसृभिरित्युक्तवन्तं प्रत्याहेतरः कतमास्ता
स्तास्तिस्र इति संख्येयविषयोयं प्रश्नः पूर्वस्तु संख्याविषयः पुरोनुवाक्या च याज्या च प्रयोगकालाद्याः प्रथमा

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्ति
स्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्जयतीति यत्किंचेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥

ऋचः सर्गजातिः पुरोनुवाक्येत्युच्यते याग्यार्थिया प्रयुज्यते ऋचः सर्गजातिः याज्या याज्यार्थिया प्रयुज्यते
ऋचः सर्गजातिः शस्या सर्वास्तु याः काश्चन ऋचः स्तोत्रिया वा अन्या वा सर्वा एतास्त्वेव तिसृष्वृग्जातिष्वंत
र्भवंति किं ताभिर्जयतीति यत्किंचेदं प्राणभृदिति अत्रश्च संख्यासामान्याद्यत्किंचित्प्राणभृज्जातं तत्स
र्वं जयति तत्सर्वं फलजातं संपादयति संख्यादिसामान्येन ॥ ७ ॥

ति अन्यार्वेति शस्त्रजातिग्रहः विषयभेदात्सर्वशब्दापुनरुक्तिः अत्रश्च संपत्तिकारणादिस्यार्थः संख्यासाम्यादित्युक्त
विशेषादिति यावत् प्राणभृज्जातं लोकत्रयवर्त्यस्मिन्प्रथमः संख्याविषयो द्वितीयस्तु संख्येयविषयः प्रश्नः ९

विभागं लक्षयति स्वेनदिति तेन सामान्येनोज्वलतेनेति यावत् उक्तमर्थं संक्षिप्याह देवलोकादि॥मिति क
र्ममासाद्याहुतीनां पितृलोकेन सह यथोक्तं सामान्यमत आह पितृलोकेति अथोगमनमपेक्ष्येति अग्नि:

पात्रवकोग्निहोत्रावेनि पूर्ववत् कस्य यमद्याधूपं रश्मिन्यत्र आहुतीर्होमयतीति कस्माहुतिमक्राण्येतिस्त्रञ्जितान
मात्मालिङ्गरे नि पूर्ववदित्तरे आह याहुता उज्वलति समिद्धे आहुतयः याहुता अनिनेदंत्ते अग्नि च
वं कुर्वंति मांसाद्याहुतयः याहुता अधिशेरते अधि अधोगता भूमेः अधिशेरते पय: सोमाहुतयः किंताभि
र्जयतीति ताभिरेवतिर्वर्तिताभिराहुतिभिः किं जयतीति याः आहुतयो हुता उज्वलंति उज्वलनयुक्ताः आहु
तयो निर्वर्तिताः फलं देवलोकाख्यमुज्वलमेव तेन सामान्येन यागपात्रा उज्वलत्या आहुतयो निवर्ति
ता नालाएताः साक्षाद्देवलोकस्य कर्मफलस्वरूपं देवलोकाख्यं फलमेवमयानिर्वर्त्यतेन इसंवसपदयति

पात्रवल्लग्निहोत्रावकस्य यमद्याधूपं रश्मिन्यत्र आहुतीर्होमयतीति निस्त्रञ्जितकतमात्मालिङ्गात्रिया
हुता उज्वलंतियाहुता अनिनेदंते याहुता अधिशेरते किं ताभिर्जयतीति याहुता उज्वलंति देवलोक
वताभिर्जयतिदीप्यंत इवहि देवलोके याहुता अनिनेदंते पितृलोकमेवताभिर्जयत्यनीवाहि पितृ
लोकः याहुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेवता अनिनेदंते अभिर्जयत्यधर इवहि मनुष्यलोकः ८

याहुता अनिनेदंते आहुतयः पितृलोकमेवताभिर्जयति कुत्सितशब्दकर्तृत्वसामान्येन पितृलोक
संबंधात् ... पैशिम्यात् पूर्ववैवस्वतेन पात्यमानानां हा हतास्मि मुंचमुंचेति शब्दो भावनित्याः इवदा
ना आहुतयः तेन पितृलोकसामान्यात् पितृलोक एवमयानिवर्त्यत इति संपादयति याहुता अधि
रते मनुष्यलोकमेवताभिर्जयति भूम्युपरिसंबंधसामान्यादधर इवहि अधएवहि मनुष्यलोकः उपरित
नान्माध्यां ल्लोकानपेक्ष्य अथवा अधोगमनमपेक्ष्यातो मनुष्यलोक एवमयानिवर्त्यत इति संपादयति पयः सोमा
हुतिनिर्वर्तनकाले ८
सोमाद्याहुतीनामधस्ताद्गमनमस्ति मनुष्यलोकस्य पापप्रचुरत्वात् गामनंतरपेक्ष्ये...र्थः अतः सामान्यादित्यि...

दक्षिणत आहवनीयस्येति शेषः प्रासंगिकं बहुवचनमिस्पष्टार्थमुक्तस्येकयाहीति जल्पकथाप्रक्ततेनिहृदि नि
यापबहूनकेगेसांतरमाहाबेति मनसोदेवतात्वंसाधयति मनसेति वर्ततीवर्तमंनीतिमेवाङ्गनमसोवर्त्मनोर
मनएवान्नमनसामोमेनेब्राह्मासंस्करोतिवागिवसर्गो प्रायश्चित्तविधानादिनिष्क्रसंतरस्यार्थः तथापिकथस्मं

याज्ञवल्क्येतिहोवाचेतिपूर्ववत् अथमृत्विग्ब्रह्माद्क्षिणतोब्रह्मासनेस्थित्वायज्ञंगोपायतिकतिभिर्देवत
भिर्गोपायतीतिप्रासंगिकमेतत् बहुवचनमेकयाहिदेवतयागोपायत्यसोएवंज्ञानेबहुवचनेनप्रश्नोनोप
पद्यतेतयंजानतस्तस्मात्पूर्वयोः कंडिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषुकतिभिः कतिभिरिति भिन्नित्रस्तत्प्रसं
गदृष्टेहापिबहुवचनेनैवप्रश्नोपक्रमः क्रियते अथवाप्रतिवादिव्यामोहार्थंबहुवचनमितरआहैकयेत्ये
कासादेवतायायादक्षिणतः स्थित्वाब्रह्मासनेयज्ञंगोपायतिकतमासैकेतिमनएवेतिमनसादेवतामनसा

याज्ञवल्क्येतिहोवाचकतिभिरयमद्यब्रह्मायज्ञंदक्षिणतोदेवताभिर्गोपायतीत्येकयेतिकतमासै
केतिमनएवेत्यनंतंवैमनोनंताविश्वेदेवाअनंतमेवसतेनलोकंजयति ७ एमएमएमएमएम

हिब्राह्मायापिगच्छते धानेनेवतस्यपज्ञस्यमनश्चवाचश्चवर्ततीतयोरन्यतरंमनसासंस्करोतिब्रह्मेति ॥
संतरतेनमनएवदेवतातयामनसाहिगोपायति ब्राह्मायज्ञंतच्चमनोरूपितभेदेनानंतवेष्टःप्रसिद्धा
वद्योतमार्थः प्रसिद्धंमनसआनंत्यंतदानंत्याभिमानिनोदेवाः अनंताविश्वेदेवाः सर्वेदेवाःसत्रेक
भवंतीसार्थिकस्यतएतेनानंत्यसामान्यादनंतमेवसतेनलोकंजयति ७ एमएमएमएमएमएम

पद्मसिद्धत्वाह यावेति देवाःसर्वेषामिनमनसोकंभवति अभिन्नत्वंप्रतिपद्यतेनतस्मिन्विश्वेदेवदृष्ट्याभवत
तंतलोकप्राप्तिरितिनिष्क्रसंतरस्यार्थः अनंतमेवेत्यादिव्याचष्टे तेनेति उक्तेनप्रकारेणोतिपाठक तेनमन
सिविश्वेदेवदृष्ट्यध्यासेनेत्यर्थः सप्तपासकोक्तिः

पूर्ववदिसमभिमुखीकरणायेत्यर्थः प्रतिवचनमुपादत्ते स्तोत्रियाभिरिति प्राणेन मृज्जानं स्तोत्रम प्राणीनश्रु त्वंकतमा
स्तास्तिस्र इत्याद्याह्लाद्यमाह अन्येनि मध्यान्तरञ्जनमनूद्य पापादत्ते तन्वेति यज्ञाधिकारः सम्पन्नार्थः पुरोनुवा
क्यादिना लोकत्रयजयलक्षणफलके नसामान्येनेत्यपेक्षायां संख्याविशेषेणोक्तं कंसमारपति नदिति अधि

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् कतिस्तोत्रियाः स्तोष्यतीत्यय मुद्गाता स्तोत्रियानाम ऋक्सामसमुदायः
कतिपयानामृचां स्तोत्रियावाशस्यावायाः का इत्यनन्तरचस्त्राः सर्वोस्ति स्त्र एवेत्याह नाप्यत्र आत्मा ना: पुरोनु

याज्ञवल्क्येति होवाच कतमयमद्याद्यज्ञानासिन्मयेस्तोत्रियास्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्ता
तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कतमास्ता अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवा
क्यापानो याज्या व्यानः शस्या

वाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयेनितन पूर्वमुक्तं यत्किंचेदं प्राणभृत्सर्वं जयतीति नित्येन साम: न्येनेत्युक्
ने कतमास्तास्तिस्र ऋचः पाअध्यात्मं भवति प्राण एव पुरोनुवाक्या पूर्वशब्दसामान्यादपानो याज्या नेता
र्यादपानेन हि प्रत्तं हविर्देवता ग्रसन्तिपायाग्न्यप्रदानव्यानः शस्या

यत्तेनूपमुक्तं स्मारयित्वाध्यात्मविशेषं दर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याहोच्यानश इति प्राण एव पुरोनुवाक्यादेव शर्थयस्या
दिलोक इष्टिरिति प्रश्नपूर्वकमाह कतमा इति अपानेयाज्यापादृष्टोहेत्वन्तरमाहापानेन हीति हस्तादा
नव्यापारेणेतियावत्

भा॰ प्राणापानव्यापारव्यतिरेकेण शस्त्रप्रयोगस्याऽसंभवेसिद्धत्वात् आनेशस्यापृष्ठिरित्याह प्राणान्वितिनत्पुरो ३।७।८
१४० नुवाक्यादिषु वेतियावत् एहे संततस्वाथयोति: सर्वमन्यदितिसर्वमायुःमाप्नोति: किं तद्विशेषसंबंधसामान्य ३

आप्राणन्तनपानन्नृचमभिव्याहरतीतिश्रूयतेसंततात् किं नाभिजयतीति आख्यानेनविशेषसंबंधसा
मान्यमनुक्रमिहोच्यते सर्वमन्यद्व्याख्यातलोकसंबंधसामान्येन पृथिविलोकमेवपुरोनुवाक्यया

किं नाभिजयतीतिपृथिविलोकमेवपुरोनुवाक्ययाजयत्यंतरिक्षलोकंयाज्ययाद्युलो
कं शस्ययाततोहहोताम्बलउपर१० प्रथमंब्राह्मणं

जयति अंतरिक्षलोकंयाज्यया मध्यमत्वसामान्यात् द्युलोकं शस्यायोर्ध्वत्वसामान्यात्ततोहतस्मै स
स्मन:अश्मनिरोणादसोहोताम्बलउपर शना याय मस्मद्गोवरशति १० प्रथमंब्राह्मणं एमएमरामम

तदाह लोकेति पृथिवीलक्षणेनलोकेनसह प्रथमत्वेनसंबंधसामान्यात्पुरोनुवाक्ययामित्वेननतया पृ
पृथिवीलोकमेवप्राप्नोतीत्यर्थ: अश्वलस्यतूपूर्णीभावंभजतोभिप्रायमाह नायमितिप्रथमंब्राह्मणं १०

ब्राह्मणांतरमुवतारयन्नात्माप्यापिकाः किमर्थेनेतिशंकमानप्रस्याह आत्माप्यापिकेति याज्ञवल्क्योहि विद्याप्र कर्षवशात्स्वपूजाभागीलक्ष्यते नार्तभागस्तथाविद्यो इतोविद्याप्रकर्षार्थमात्माप्यापिकेत्यर्थः इदानींब्राह्म णार्थसंकुचंकीर्तयति [illegible]योरिति मृत्युस्वरूपंपृच्छति कः पुनरसाविति तत्स्वरूपनिरूपणार्थं ब्राह्म णमुत्थापयति [illegible]तेति मृत्युरिति संबंधः स्वाभाविकं नैसर्गिकमनादिसिद्धमज्ञानं तस्मादासंगस्तस्मा त्सद्भिरास्पदं यस्य स तथेतिविग्रहः तस्यविषयमुक्ता व्याप्तिमाहाइत्यात्मेति तस्यस्वरूपमाह ग्रहेति य

[illegible]आप्यायिकासंबंधः प्रसिद्ध एव मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्यातानां कालं लक्षणांतकमेलक्षणं च कः पु नरसौ मृत्युर्यस्मादतिमुक्तिर्व्याख्याता [illegible]स्वाभाविकाज्ञानासंगास्पदो ध्यात्माधिभूतविषयपरि च्छिन्नो [illegible]ग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्युः [illegible]मापरिच्छिन्नात्मृत्योरतिमुक्तस्वरूपापयग्रादिल्पादीत्यद्वी यप्रकरणे आख्यातानामवलमस्यैव तद्धतो विशेषः कश्चित् तत्रैतत्कर्मणां ज्ञानसहितानां फलं तस्मात्साध्यसाधनरूपात्संसारान्मोक्षः कर्तव्यस्ततो बंधनरूपस्य मृत्योः स्वरूपमुच्यते य ध्येयहिमो क्षः कर्तव्यो [illegible]त्यतिमुक्तस्वरूपमुक्तं तत्रापि ग्रहातिग्रहाभ्यामविनिर्मुक्त एवं मृत्युरूपाभ्यां एम एव

थोक्तमृत्युव्याप्तिमग्न्यादीनां कथयति [illegible]मादिति तान्यपि ग्रहातिग्रहगृहीतान्येवार्थेंद्रियसंसर्गित्वादित्यर्थः न द्वतो विशेषोग्न्यादिगतो दृष्टिभेदनिपातवत् कश्चिद्व्याख्यातमिति संबंधः सूत्रस्यापि मृत्युग्रस्तत्वमभिप्रेत्या ह [illegible]वेति अग्न्यादिलाद्यात्मकं सौत्रं पदमिति यावत् फलयणोक्तं मृत्युग्रस्तमिति शेषः किमिति मृत्योर्बंध नरूपस्य स्वरूपमुच्यते तत्राह [illegible]मादिति तत्तु मोक्षेकर्तव्ये बंधरूपोपवर्णनमनुपयुक्तमित्याशंक्याह य एव वन्धस्य हीति अग्न्यादीनां यथोक्तमृत्युव्याप्तिमुक्तां व्यक्तीकरोति यद्यपीति अविनिर्मुक्त एवातिमुक्तो [illegible]

तथापि कथं तत्रस्य यथोक्तमृत्युव्याप्तित्वमाह तथा चेति तथापि कथमग्न्यादीनां मृत्युव्याप्तिर्नेह तत्र प्रमाणाम ॥ ७४ ॥
ति तत्राहैक इति वहवाग्निच्छांदसं तथापि विदुषो मृत्योरतिमुक्तस्य न तदाप्तिरित्याशंक्याह तदात्मेति सोत्र ३
पदे मृत्युव्याप्तिप्रकारांतरेणप्रकटयति अथेति मनसि कार्यकरणरूपेणदिवस्थादित्यस्यचैवामलकं तथापि
कथं ग्रहातिग्रहगृहीतत्वं तत्रस्येत्याशंक्याह मनश्चेति वागादेर्वाक्यादेश्च ग्रहत्वेनिग्रहत्वेच हिरण्यगर्भ

आत्मोक्तमशनायामृत्युरेषएवमृत्युरित्यादित्याद्यं पुरुषमंगीकृत्याह एकोमृत्युरेवेह वाग्निच त
दात्मभावापन्नो हि मृत्युरेणाग्निमतिमुक्तत्वस्यात्मते नचतत्रग्रहातिग्रहौ मृत्युरूपौ नतु अर्थेनस्यमन
सोद्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यः मनश्चग्रहः सकामेनातिग्रहेण गृहीतरतिवक्ष्यति प्राणोवै
सोपानेनातिग्रहेणेतिवाग्वैसनाम्नातिग्राहेणेतिच तथाध्यात्मविभागेव्याख्यातमस्माभिः सुवं
चारितंचैतद्देवप्ररतिकारणंतदेवतिरतिकारणंनभवतीति

तिमापातमित्याशंक्याह तथेति कर्मफलस्य संसारत्वाच्चतत्फलं सोत्रपरं मृत्युयत्नमेवेत्याह सचिवार ॥ ६० ॥
तवेति परत्वकर्मबंधप्रवृत्तिप्रयोजकं तत्स्वबंधनिवृत्तेनेकारणमतः कर्मफलं हिरण्यगर्भपदं बंधनमेवेत्यर्थः ॥ ९२

स्वमनमुक्तामनंतारमाह [illegible] चेतिनि सर्वमेव कर्मनिशेषः स्वर्गकामवाक्योदेहात्मत्वनिरूपितोगोदोहनवाक्योस्व
तंत्राधिकारनिरूपितनिःसनैमित्तिकविधिजथांतरोपदेशेनस्वाभाविकप्रवृत्तिनिरोधोनिषेधेषुसाक्षादेवनैसर्गिक
प्रवृत्तयोनिरुद्ध्यनेनस्वंसर्वमेवकर्मकांडंनिरूपितद्वारेणमोक्षपरमित्यर्थः ननुब्रह्मज्ञानात्क्रमेणोहंतोरुक्तरमुत्त
रकार्यकरणसंघातमतिशयवत्तमाग्रजात्मप्रतिपद्यमानः सर्वानानुपूर्वेस्मान्मुक्तस्तेनेनत्तुक्तेनोनिरूपितपरत्वं कर्मकांड
स्येत्याशंक्याह [illegible]ःकारणादिति यद्वीदमुत्तरमुत्तरसातिशयफलप्राजापत्यपदजदपि प्रासादारोहणक्रमेण
आरूपितद्वारामोक्षभवनार्थमेवननुतनैवप्राजापत्योपदेशेतेनासायंनस्यापि निरतिशयफलत्वाभावादित्य

[illegible] तिनु सर्वमेव निरूपितकारणमित्यंते [illegible]ः कारणात्पूर्वस्मात् पूर्वस्मान्मृत्योर्मुच्यतेउत्तरमुत्तरं प्रतिप
द्यमानोस्मात्स्वयमेवप्रतिपद्यतेननु मा हृदयंविस्मृत आहु तेनक्षयात्सर्वमृत्यहेतु नक्षयेनु परमार्थतोमृ
त्योर्णिप्तमतिमुच्यतइत्युच्यते अनपेक्षितापेक्षिकी गौणीमुक्तिरत एवेत्सर्वमेतद्ब्रवमवाहंदारण्यकं [illegible]

र्थः फलितमाह [illegible]तइति यस्मात्पूर्वंपूर्वंपरित्यज्योत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानस्तत्तन्निरूपितद्वारामुक्तस्तथैवततनम्म
तिपद्यतेनतुतंतमरप्राप्यार्थमेवचावाक्यपर्यवसितंतत्स्यात्तत्वेनाफलत्वात्तस्मात् [illegible]नक्षयपर्यंतंसर्वोपिफलविशे
षोमृत्युग्रस्तत्वात्प्रासादारोहणन्यायेनमोक्षार्थोपनिष्ठंतेहिरण्यगर्भपदप्राप्त्याहेतु नक्षयेनुवक्ता मृत्योर्णिप्त
मतोसपरमात्मरूपेणस्थितोमुक्तोभवतितथाचमनुष्यभावादूर्ध्वंमर्वाकू परमात्मभावात्मध्ययावत्तत्परप्राप्तिः
सापेक्षापेक्षिकीसतीगौणीमुक्तिर्मुख्यानुपूर्वोक्तैवेत्यर्थः सर्वमेतदुपेक्षामात्रेणारब्धितिननुवृहदारण्यक
स्यभ्रस्यतरस्यवार्थोनिरूपयति सर्वमेतदिति

भा॰ सर्वैकत्वलक्षणो मोक्षो बृहदारण्यकार्थ एवास्माभिरुच्यते न तु कथमस्मदुक्तं अत्राह दारण्यकमिति शंकते नन्वि श्रीः
२४२ ति अंगीकरोति [illegible] मिति अंगीकृतमर्थं विशदयति भवतीति एतत्सर्वैकत्वमारण्यकार्थो भवत्येवेति योजना ३
कथं तर्हि सर्वमेतद्बृहदारण्यकमिश्रकं तत्राह नन्विति तदुक्तं यदीत्यादि कर्मस्तुतीनां यथोक्तमोक्षार्थत्वे
न परं तेनैन सर्वमेतदेवोपाधिकं तस्योपनिषत्कर्मिसर्वः कर्मस्तुतीनां मोक्षार्थत्वाभावं समर्थयते यदिहोति

[illegible] सर्वैकत्वं मोक्षस्तस्मात्तत्सर्वं भवदिति श्रुतेः वाञ्छं भवत्येतदपि तत्तु ग्रामकामो यजेत पशुकामो यजे
तेत्यादिश्रुतीनां नानार्थत्वं यदिह्य हेत्वर्थत्वमेवास्य ग्रामपश्वादि स्वर्गाद्यर्थत्वं नास्तीति ग्रामपशु स्वर्गा
द्यो न गृह्येरन् गृह्यन्ते तु कर्मफलवैचित्र्यविशेषाः यदि च वैदिकानां कर्मणां नानार्थ्यमेव संसारः
तेनाभविष्यत् अन्यथा दर्शेष्यनुतिष्ठादि तत्पदार्थस्वभावः संसार इति चेत् यथारूपदर्शनार्थ
आलोके सर्वोपि तत्त्वः प्रकाश्यत एव न प्रमाणानुपपत्तेः

तस्मात्तासां न मोक्षार्थत्वमिति शेषः किं च संसारस्यानादित्वाद्धर्माधर्महेतुकत्वाच्च विधिनिषेधार्थीनां न प्रोक्ष्य
न तदुक्तिस्तासां मोक्षार्थत्वं न दाहेत्वभावात् संसार एव न स्यादित्याह यदि चेति विधिनिषेधयोर्निरूपणे हि
ग्राम्यमर्थत्वे पिविध्यादिह्यानां दर्शनुतिष्ठादिनाथः कर्मपदार्थस्तस्यायं स्वभावो यत्तत्कर्मनरमनर्थे नसे श्री
फलकांतिचोदयत्वार्थेति मोक्षार्थमपि कर्मकांडं संसारार्थं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति प्रमाणाभावे १२
न परिहरतीति

नदेवयानत्वहेतुत्वाद् इति असंबंधः सति निपातात् अनुपपत्तिं परिहरति नप्रत्यक्षमिति कर्मेत्यादि वाक्यस्य वाक्यांतरनास्वयेन

थाश्रुतार्थे गृहीते निरूपितुमक्षमं पुरुषार्थत्वं महानात्पर्यं स्यात् इत्याशंक्याह तं च मतमिति तत्रिभाःकद्रा इति कुल्यां च प्रणयनप्रशंसार्थं

पानीयार्थं आदपनीयार्थं च प्रदीपस्य प्रासादस्य शोभार्थत्वं तथाहि गमनादिहेतुरपि भवति वृक्षमूले वसेचनं चानेकार्थं तथा कर्मकांडम

नेकार्थं मिथ्यापादयति कुल्येति एकस्य वाक्यस्य यथाश्रुतेनार्थेनार्थवत्त्वे संभवति नानार्थत्वं कल्पं कल्पकाभावान्न च तत्

पासानेकार्थत्वलक्षणो धर्मो वाक्यस्यैकस्योपपद्यते अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति न्यायादिति परिहरति नन्वेवमिति वाक्यानेकार्थत्वा

भावेऽपि तद्धर्मस्य कर्मणो बंधमोक्षाख्यानेकार्थत्वं स्यादित्याशंक्याह नचेति परोक्तदृष्टांतं विघटयति कुल्येति विद्यावाविद्यानेत्यादि

मंत्राः समुच्चयपरा दृष्टाः समुच्चयश्च कर्मकांडस्येति इति हेतुर्मोक्षार्थत्वमित्याशंक्य नार्थोऽसिद्ध इत्याशंक्याह नपथीति कर्मकांडस्यो

करीयमोक्षार्थत्वे नास्ति प्रमाणमिति परिहरति आमेवेति मंत्राणां समुच्चयपरत्वात्तत्परवाक्यैकवाक्यत्वात् कर्मकांडस्य मोक्षार्थ

त्वं हेत्वार्थत्वे वैदिकानां कर्मणां विद्यासहितानामपि प्रमाणानुपपत्तिः नप्रत्यक्षं नानुमानं नागमः अ

पमेकेन वाक्येन प्रदर्शनस्य निषेधत् कुल्याप्रणयनालोकादिवत् नन्वेवं वाक्यधर्मानुपपत्तेः नचैकवाक्यगतस्यार्थस्य प्रवृत्तिनि

वृत्तिसाधनत्वमवगंतुं शक्यत कुल्याप्रणयनालोकादावप्यप्रसक्तत्वाद् दोषः मन्यतेऽत एव मंत्रा अस्मिन्नर्थे दृष्टा इति अत एव

नुतावदर्थे प्रमाणमागमो वा पुनः किं समस्तार्थे आहोस्विद्व्यस्तार्थे इति न मृष्यते न तस्मात् ग्रहाति ग्रह लक्षणो बं

धः तस्मान्मोक्षो वक्तव्य इत्यत इत्यारभ्यते नच जानीमो विषयस्य पाविबद्धात् एवं लेवस्थानमहं जरतीयकौशलं कथमुत्पत्तौ इति

मुच्यते इत्येकत्वात् ग्रहानिग्रहाद्यनेन तत्र संबंधात् सर्वोपसाधनसाधनलक्षणो बंधः ग्रहानिग्रहाविनिर्मोकात् निगडेति

गडेन ग्रमोक्षायत्नः कर्तव्यो भवति तस्मात् तदर्थोऽयमारंभः॥ स्मप्रमाणागमप्रतेस्याशंक्याह मंत्राः पुनरिति तेषां समुच्चयपरत्वेन

ग्रेयत्वाभिव्यक्तिवशात्सार्थः प्रमतासंभवेऽसमर्थत्वमुपसंहरति तस्मादिति वंधनिरूपणमनुपयोगीत्याशंक्याह तस्मान्मोक्ष इति कृत्स्नकर्मकांडस्य

धायमुक्तये वा नभवति किं तत्र एव स्थानकारणमिति तत्र दूषयति नचेति यथा मनोज्ञ गर्ते नखपिनि विषयग्रहणापच्छिद्रे तत्र लेवस्था

मं दुर्घटं यथा वा दृष्टकुक्कुटाः पाका यस्मिन्नुच्यते समर्थाः ते कौशलं नोपलभ्यते तथा कर्मकांडेन संधापनापि मोक्षान्मोक्षायेति व्याख्या

नं कर्तुं न जानीम इति अयं कृत्स्नमिति एतेन रूपस्य प्राप्यमिथ्यात्वमाज्ञेन मोक्षे पुरुष मर्त्य वनारयतीति तत्राह यतेति मृषावर्णनमतो मुक्तान

इत्येकत्वात् ग्रहानिग्रहवचनात् स्यसर्वःसाधसाधनलक्षणो बंधस्तेनेनाभिप्रायेणोक्तमनेन स्पार्शेन मृषापदार्थेनान्वयदर्शनादिति यो ज्ञ

ता अर्थसंबंधादिस्तत्कस्फुरयति ग्रहानिग्रहाविनिर्मोकादिति एवाहि कृत्स्नं तं यमेव प्रतिपादयति तत्तु मोक्षे पुरुष मर्त्यवनारयतीति भावः नन्वपु

रुषस्यापेक्षितो मोक्षः प्रतिपाद्यतां किमित्यनर्थो बंधः प्रतिपाद्यते तत्राह निगडेति वंधहानात्मानं नाविरोधपायोगान्मुमुक्षोः

ति कर्मादिति॥

भा॰ कतिग्रहा इत्यादिः प्रथमः संख्याविषयः प्रश्नः कतमे त इति द्वितीयः स्वरूपविषयस्तत्राह पूर्ववदिति संप्रति प्रश्नमाक्षिपति ॥ २६३ ननु इत्यादिना आद्यप्रश्नमाक्षिप्य द्वितीयमाक्षिपत्यविवेति विशेषतश्चाज्ञाते ऽस्मिन्निति शेषः दार्थः पुनरपि मुक्तिपरम्परेदृश

अथ हैनं हस्ताद्‌ग्रहेति ह्यार्थोः यानन्तरं मश्वलस्य उपरते प्रकृतं यादृ वल्क्यं जरत्कारु गोत्रो जारत्कारवः ऋतभाग स्यापत्यमार्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेत्यभिमुखीकरणाय पूर्ववत्प्रश्नः कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति श्रुत्यो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः ननु निर्ज्ञातेषु वा ग्रहातिग्रहेषु प्रश्नः स्यादनिर्ज्ञातेषु वा यदि तावत् ग्रहा अतिग्रहाश्च निर्ज्ञाता लत्राऽतश्च तत्रापि गुणसंख्याया निर्ज्ञातत्वात् कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति संख्याविषयः प्रश्नोऽ

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच

पपद्यते अथानिर्ज्ञाता तदा संख्योपविषयः प्रश्न इति के ग्रहाः के ऽतिग्रहा इति प्रष्टव्यं ननु कति ग्रहाः कत्यति ग्रहा इति प्रश्नः अपि च निर्ज्ञातसामान्येषु विशेषविज्ञानाय प्रश्नो भवति यथा कतमे ऽत्र कठाः कतमे ऽत्र का लापा इति न चात्र ग्रहातिग्रहा नाम पदार्थाः केचन लोके प्रसिद्धा येन विशेषार्थः प्रश्नः स्यात् ननु चाति मुच्य नस्तत्र ग्रहग्रहीतस्य हि मोक्षस्य मुक्तिः सातिमुक्तिरिति हि द्विरुक्तं तस्मात्प्रायो ग्रहा अतिग्रहाश्च प्राप्य

प्रतियोगिनो बन्धनात्प्रयोग्रहातिग्रहो सामान्येन प्राप्तो प्रश्नः कृ विशेषबुभुत्सायामिति प्रश्नं चोदयति ननु चेति

तथापिप्रश्नद्वयमनुपपन्नमित्याशंक्याह नन्विति वाग्वैग्रहइत्यादेःसा[illegible]वितियावत् निर्ज्ञातत्वात् विशेषस्येतिशे
षः अतिमोक्षोपदेशनत्वगादेरपिद्रष्टव्यत्वात्तेषुचतुर्णांमितिद्वारेणादौविशेषेणाप्रतिपन्नेषुवागादिषुविशेषबुभुत्सायां
प्रश्नादिविषयत्वेनप्रश्नद्वयोपपन्नार्थत्वात्त्वाक्षेपोपपत्तिरितिसमाधत्ते नानवधारणार्थत्वादिति तदेवस्फुटयति
नेति तत्रपूर्वब्राह्मणेवागादिष्वितियावत् फलितांप्रथमप्रश्नोपपत्तिंकथयतीहत्वित्ति ननुग्रहाणामेवपूर्वत्रोपदे
शानिर्देशाभावादप्रतिपन्नत्वात्तेषुविशेषबुभुत्सायांकतिग्रहाइतिप्रश्नोऽप्यतिग्रहाणामप्रतिपन्नत्वात्कथंकत्यतिग्रहाइति
[illegible]तत्रापिचत्वारोग्रहाअतिग्रहाश्चनिर्ज्ञाताः वा[illegible]कःप्राणमनांसितत्रकतीतिप्रश्नोनोपपद्यतइत्यत्राह निर्ज्ञात
त्वात्[illegible]नवधारणार्थत्वात् [illegible]हिचतुर्णांतत्रविवक्षित [illegible]तुग्रहातिग्रहरूपेणेत्यत्वगुणाविवक्षयाकतीतिप्रश्न
उपपद्यतएव [illegible]मुक्तिः सातिमुक्तिरितिमुक्तिमुक्तौहिरूपकेग्रहेतिग्रहाअपिसिद्धाअतःकतिसंख्या

कतिग्रहाः कत्यतिग्रहाइत्यष्टौग्रहाअष्टावतिग्रहाइतियेतेऽष्टौग्रहाअष्टावतिग्रहाःकतमेतइति १

प्राणोवैग्रहःसोपानेनातिग्राहेणगृहीतोपानेनहिगंधान्जिघ्रति २

काग्रहाःकतिवाअतिग्रहाइतिपृच्छति इतरआह अष्टौग्रहाःअष्टावतिग्रहाइतियेतेऽष्टौग्रहाःअभिहिताः
कतमेतेनियमेनगृहीतव्याइति १ तत्राह प्राणोवैग्रहःप्राणइतिघ्राणमुच्यते प्रकरणाद्वायुसहितःसोपा
नेनेतिगंधेनेत्येतदपानसविवक्षत्वादपानोगंधउच्यते अपानोपसृष्टंहिगंधंघ्राणेनसर्वोलोकोजिघ्रतितदेतदु
च्यते अपानेनहिगंधान्जिघ्रतीति २॥ प्रश्नःस्यादतआह तस्मादिति पूर्वस्माद्ब्राह्मणादित्यावत् वागाद
योवक्ष्यमाणाःचत्वारोग्रहाअतिग्रहाश्चयद्यपिविशेषतोनिर्ज्ञातास्तथाप्यनिर्देशाप्राप्ताश्चत्वारोविशेषतोनज्ञा
यतेतेनतेषुविशेषतोज्ञानसिद्धयेप्रश्नइत्यभिप्रेत्यविशिनष्टि नियमेनेति द्वितीयप्रश्नपरिहारमुपपादयति तत्राहेति
प्राणशब्दस्यघ्राणविषयत्वेपूर्वोक्तस्येयथोर्वागादीनांप्रकृतत्वंहेतुमाह प्रकरणादिति तस्यगंधेनगृहीतत्वसिद्ध
र्थंविशिनष्टि वायुसहितइति अपानशब्दस्यगंधविषयत्वंगंधस्यापानेनाविनाभावंहेतुमाहापानेति
तदेवहेत्वंतरमाह[illegible]पानोपसृष्टंहीति अपश्वासोत्रापानशब्दार्थःउक्तेर्थेवाक्यंपातयति तदेतदिति एम[illegible]

वाचोग्रहत्वमुपपादयति वाचाहीति आसंगस्य विषयः शब्दादिर्वाग्यदंयस्यावावक्तव्यो इति विग्रहः नत्विति अर्थांमथ्या
नापरिछिन्नत्वेनेति विशेषणमसत्यपरपीडाकरमिथ्यावचनं न देवत्वदृष्टमात्रविरोधत्वात्तद्विपरीतं वा आदिपदेनेष्टा
निष्टोक्तिग्रहः वाचि सक्तानां मनाम्नैति कथमुक्तमनेनाह वागात्मनेति वक्तव्येन वाचो वशीकृतत्वं साधयति
वक्तव्यार्थेति नात्थेन वचनकरणत्वेनेति यावत् वचनार्थं वाचो वक्तव्येन वशीकृतत्वे फलितमाह तेनेति

वाग्वै ग्रहः वाचाह्यध्यात्मपरिछिन्नया आसंगविषयास्पदया असत्यानृताः सम्पवीभत्सादिवचनेषु आपृतया
गृहीतो लोको पहृतः तेन वाग्ग्रहः स नाम्नातिग्रहेण गृहीतः स वागाख्यो ग्रहो नाम्ना वक्तव्येन विषयेणाति
ग्रहेणातिग्राहेणेति देवदत्तादेसे नाम वक्तव्यार्थाहि वाचस्तेन वक्तव्येनार्थेन नात्थेन सफला वाक्तेन

वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ३ जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहे
णगृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ४ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि
रूपाणि पश्यति ५ श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ६ म
नो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ७ हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणा
तिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ८ त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा
हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ९ ॥ वशीकृता [illegible] कार्यमकार्येनेवतस्यामोह
नो नाम्नातिग्रहेण गृहीता वाक् उत्पद्यते वक्तव्यासंगेन हि प्रवृत्ता सर्वानर्थं प्रजल्पते समानमन्यदित्येतेत्वक्पर्यं
ता अष्टौ ग्रहाः त्वक्पर्यंता एते अष्टावतिग्रहा इति च ६।७।८ ९॥ कार्यवचनं मोक्षस्यासाधारणो देवतात्मनिप
र्यवसानं वक्तव्यार्थो किं विनाशाचोः पर्यवसानो सिद्धमर्थमाह ग्रस्तिवाचेति ग्रहग्रहीतत्वमनुभवेन साधयति नन्व
ति वाचाहीत्यादेरपानेनेत्यादिना तुल्यार्थत्वात् अध्यात्मोपत्वमाह समानमिति घ्राणं वाक् जिह्वा चक्षुः श्रोत्रं
मनो हस्तौ त्वगित्येकाष्टौ ग्रहान्निगमयति इत्येतदिति गंधो नाम रसो रूपं शब्दः कामः कर्म स्पर्श इत्यतिग्रहानपि
निगमयति स्पर्शपर्यंता इति

प्रतीकमादाय व्याचष्टे यदिदमिति यदिदं व्याकृतं जगत्सर्वं मृत्योरन्नमिति योजना तस्यान्नत्वं साधयति सर्वमिति
मृत्योरन्नत्वसंभावनायां [illegible] मृत्युरिति मृत्योर्मृत्युः [illegible] निरूपणं [illegible]
माणं व्याह [illegible]मिति [illegible] ग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्योर्मोक्षो भविष्यतीति चेत्तत्राह ग्रहेति अलं तर्हि ग्रहाति
ग्रहात्मुक्तिरित्यत आह [illegible]दिति नन्वमृत्योर्मृत्युः स्यादनवस्था [illegible] इति भावः पक्षे नवस्थानामसत्त्व मुक्तिरित्यत आ
शंक्य अत्रि पक्षं परिगृह्य [illegible] मृत्योर्मृत्युर्ब्रह्मात्म [illegible] विवक्षितः तस्याप्यमृत्योर्मृत्युः [illegible]
स्यानात्र [illegible] मुक्तिरिति शंकते ननु इति तत्रात्रिपक्षं परिगृह्य परिहरति नानवस्थेति तथा
उपसंहृतेषु ग्रहातिग्रहेष्वाह पुनर्याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं यदिदं सर्वं व्याकृतं मृत्योरन्नं सर्वं जायते
विपद्यते च ग्रहातिग्रहलक्षणो न मृत्युः [illegible] मृत्युरप्यन्नं भवेन्मृत्यु
सोऽपि [illegible] अथ नवस्थाप्यस्माद्ग्रहातिग्रहलक्षणा
मृत्योर्मोक्षो नोपपद्यते ग्रहातिग्रहमृत्युविनाशे हि मोक्षः स्यात् स यदि मृत्योरपि मृत्युः स्यात् भवेत् ग्रहातिग्रहल
क्षणस्य मृत्योर्विनाशः [illegible] प्रश्नमन्वेतः [illegible] अतिनावत्मृत्योर्मृत्युः नन्वनवस्था
स्यात् तस्याप्यन्यो मृत्युरिति याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं [illegible] नानवस्थासर्व
स्यार्मृत्युरनुपपत्ते [illegible] मृत्युरन्नमिस्य [illegible] मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति १०॥म न [illegible]
स्यार्मृत्युरिति हेतुत्वात् [illegible] [illegible]
[illegible] मृत्युविनाशकत्वात् [illegible] नह्यग्निमृत्योर्मृत्युरिति [illegible] ग्रहातिग्रह [illegible]
[illegible] मृत्योर्मृत्युना [illegible] मृत्युना [illegible] मोक्ष उपपन्नो भवति बंधनं हि ग्रहातिग्रहलक्षणम्
[illegible] मोक्ष उपपद्यते [illegible] मोक्षाय पुरुषप्रयासः सफलो भवत्यतोऽपजयति पुनर्मृत्युं [illegible]
[illegible] मृत्योः स्वपरविरोधित्वात् [illegible] उक्तं पक्षं प्रश्नहृत्प्रमाणं [illegible] कथमिति इष्टत्वस्य
[illegible] इष्टत्वफलमाव [illegible] तत्पूर्वं कथयति तेनेति अपपुनर्मृत्युं जयतीत्यस्य [illegible]
[illegible] उक्तमेव व्यक्तीकरोति [illegible] प्रसाधितं मृत्योरपि मृत्युरग्नीति [illegible] मोक्षोपपत्ते
फलितमाह [illegible] पुरुषप्रयासः [illegible] नसफलस्य ज्ञानस्य फलं [illegible] वाक्यार्थजयत्यत इति
[illegible] सम्यक् ज्ञानस्यापपुनर्मृत्युं जयतीत्युक्तं फलं [illegible] प्रश्नान्तरमुत्थापयति परेणेति [illegible]

बृ०भा० ग्रहातिग्रहलक्षणो बंधः सप्रयोजकः ग्रहशब्देन प्रयोजकराशिर्गृहीतः कामादीनां स्थूलानां चोक्तत्वेनेति [illegible]
२४५ त्वात्कथं तदुत्क्रांतिः एवं वक्तेनेनाह वासनारूपाणि तेषामनुत्क्रांतौ मुक्त[illegible] भवेदुक्त इति प्रयोजकाः इति [illegible]
त्क्रांतिपक्षे ध्रुवं जन्म मृतस्यैवेति मायायां पुनरुक्तिः स्यादनुत्क्रांतिपक्षे मरणमसिद्धिरिति [illegible] नेतिमाह [illegible]

यत्रायं पुरुषो यत्रास्मिन्काले म्रियते उदूर्ध्वमस्माद्ब्रह्मविदो म्रियमाणात् प्राणा वागादयो ग्रहा नामादयः पश्चाद्यति
तिग्रहाः वासनारूपाः अंतस्थाः सप्रयोजकाः कामेरकमुत्क्रामंति आहोस्विन्नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्य

याज्ञवल्क्यो नेति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामं
त्याहो ३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योत्रैव समवनीयंते एतत्सम

ल्यः नोत्क्रामंत्यत्रैवास्मिन्नेव परेणात्मना अविभागं गच्छंति विदुषि कारणानि स्वयोनौ परब्रह्मणि सकलानि सम
वनीयंते एकीभावेन समवसृज्यंते प्रलीयंते इत्यर्थः उक्तमेतद्ब्रह्मसु द

संपरिष्वज्य परिहरति नेति होवाचेत्यादिना कार्याणि कारणानि च सर्वाणि परेणात्मना सह अविभागं गच्छं
तिमन्नस्मिन्नेव विदुषि समवनीयंत इति संबंधः तेषां विदुषि विलये हेतुमाह स्वयोनावेति विद्वद्देहे [illegible]
ऽमविद्यया तेषां योनिरासीत्तस्मिन्विद्यादशायां तु लादविद्यायामपिनीतायां परिपूर्णत्वेन तेषां पर्यवसा[illegible]
नं संभवतीत्यर्थः कारणकार्याणां प्रविलये दृष्टांतमाह [illegible]

प्राणादीनां कारणसंसर्गोऽत्रोलयश्च पुनरुत्पत्तिः स्यादित्याशंकायामनेनसमुत्थान प्रसारितत्वमभिप्रेत्याह [illegible] स
विषयाणपेकारशेषु गाणिवायवश्च पंचेति षोडशकलाः तासां त्वात्मन्यात्माश्रयात् स्ववारयति पुरुषायणाइति तत्कृति
रुक्तिश्च पुरुषव्यतिरेकेणात्मालीनेति सत्त्वयति पुरुषंप्राप्येति प्राणाश्चैतन्यो त्क्रामंतिनहि मृतो न भवतीति मतीतिविरोध
कित्वा परिहरति नतहींत्यादिना इतिशब्दो भक्त्या विषयः प्रकृतवाक्यं प्रत्यासन्नमिह देहमरणानुवादकमित्यभिप्रेत्याह
धर्वेति प्राणानोत्क्रामंतीति विशेषणाभावात्प्रसमस्तानरमात्मे मुक्तस्येति पक्षद्वयेपि प्रयोजनं कथयन् शेत्यादिना यात्मु
त्राद्याभ्रात् स्थूलनाममात्रावशेषितमित्यनेनावशिष्टं किंचिदिति यथावगम्यतेन यात्रापि नाममात्रमेव प्रयमाणं तदिह दास
नजहातीत्यनेनकिंचिद्व शिष्टमिति हृष्टिःस्यादितिप्रसक्तितात्पर्यमाह सर्वमिति [illegible]

तथाच श्रुत्यंतरं कलाशब्दवाच्यानां प्राणानां परस्मिन्नात्मनि प्रलयं दर्शयति एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशका
लाः पुरुषायणाः पुरुषंप्राप्यास्तंगच्छंतीति परेणात्मना विभागं गच्छंतीति दर्शितं ननहि मृतो नहि मृतः [illegible]
स्मादस्मादुत्पद्यते आध्मायति वाह्येनवायुना पूर्यते इति स उच्छ्वयत्यामृतः शेते इति शेते [illegible]
शेमुक्तस्यतत्क्वचिद्गमनमितिवाक्यार्थः सुनःस्यात् प्राणा एवसमवनीयंते आहोस्वित्तत्प्रयोजककर्मापि सर्वं [illegible]
एवंतत्प्रयोजकं सर्वप्रयोजके विद्यमाने पुनःप्राणानामसंगः अथ सर्वमेव कर्मक भोदितं तर्हि मोक्ष उपपद्यते [illegible]
स्येवमर्थं उत्तरः स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ११ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किं [illegible]
ज्ञवल्क्येति हो मेनं न जहातीति नाम इत्यनंतं वै नामानंता विश्वेदेवा अनंतमेव स तेन लोकं जयति १२ [illegible]

त्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति अर्थेन रः नामेति सर्वं समवनीयते उत्सर्पः नाममात्रं तु नलीयते [illegible]
ति संबंधात् नित्यं हि नाम तत्त्वे नामनित्यत्वमेवानंत्यं नाम्नः नदानत्साधिकत्वात् अनंता वै विश्वेदेवाः अनंतमेव
स तेन लोकं जयति तन्नामानंत्साधिकत्वान् विश्वेदेवानामनंत्येनोपेस्यतेनानंत्यदर्शनेनानंतमेव लोकं जयति १२

किं त्यावत्रे नाममात्रमिति विदुषो नाम नित्यत्वेहेतुं तरंगावयावत्कम्भेन दर्शयति नित्यं हीति अनंतशब्दान्नाम्नो
किमानुर्षं प्रतिभाति कुतो नित्यतेत्याशंक्याह नित्यत्वमेवेति व्यक्तिभेदस्य प्रसिद्धत्वान्नकृतकमब्रह्मविदः स्वहस्ता
नामापि नश्यिष्यतेपरं इष्यात्तस्ववशेषोक्तिः भुक्तो मुक्त स्यादिव्यपदेशदर्शनादन्तो नाम नित्यत्वव्यावहारिकत्वे
भावः जहातीति दर्शनेन विश्वेदेवानामनंत्येनोपगम्यानंतं लोकं जयतीति सिद्धानुसारे [illegible]

बृ०भा० यत्रास्येत्यादेस्तात्पर्यं स्वानुवादपूर्वकं कथयति ग्रहातिग्रहरूपमित्यादिना किमेतमित्यादिवाक्यस्य [illegible] आमुक्तः मृत्
२४६ स्यादेतावताप्ययंशोक इत्यतो भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमुत्थापयति अत्रेति किमेतमित्यादि तन्निर्यावत् समुच्चयानुष्ठानाद् द्वैतप्रस्
प्रयोजकयोर्नाशे पुंसो मुक्तिर्न चैतन्निर्हितं तस्य बद्धतायोगात्कामसोदृष्टावस्थलत्वमित्याशङ्क्याह नामावशिष्टमिति [illegible]
रूपस्य च्छेदवस्थितानात्माविद्यापरस्मात्परिच्छिन्नस्य देहात्मानर्हिंविधपदस्येव स्यान्तत्तु भोज्याज्जगतो व्यावृत्तिरित्याशङ्क्य
होमन्नेति सर्वस्य कर्मादिफलस्य सत्त्वात्मनः समुच्चयानामादिनस्य भोगादर्शनाद्यभावात्कामासिद्धाकर्माभावान् प्रयोज
२ कराशोच्छित्तिरित्यर्थः किमेतमित्यादिवक्तव्यस्य सर्वविद्याधिकारिणो निद्धारणान्तरपेक्षितविद्यालोचनेनोपलब्धम्
ग्रहातिग्रहरूपबन्धनमुक्तमृत्युरूपं तस्य च मृत्योर्मृत्युसद्भावान्मोक्षस्यापयन्नेत्यवमोक्षो ग्रहातिग्रहरूपाणामिहै
वमलयः प्रदीपनिर्वाणवत् प्रमत् ग्रहातिग्रहाख्यबन्धनमृत्युरूपतस्य प्रयोजकतत्स्वरूपनिर्द्धारणाद्युमिदमा
भात याज्ञवल्क्येति होवाचेत्यत्र केचिद्दूषयन्ति ग्रहातिग्रहस्य समप्रयोजकस्य विनाशेऽपि विलनमुख्यत [illegible]
शिष्टो विद्ययो यस्यानीयमानात्मप्रभवपापरमात्मनः परिच्छिन्नो भोज्याच्च जगतो व्यावृत्तः [illegible]
नष्टेऽवशिष्टेन तस्य परमात्मैकत्वदर्शने याज्ञवल्क्येति होवाच नेत्युक्त्वा दर्शनमपनेतव्यमित्यतः परं [illegible]

मात्मदर्शनमारब्धम् अमितस्य च मपवर्गाख्याम् नष्टत्वादित्यपरिकल्पयन्ति [illegible]

कुर्वन्ति तत्त्वचनकन्याविशीर्णेषु करणेषु विदेहस्य परमात्मदर्शनश्रवणमननिदिध्यासनानिकथमिति [illegible]
णस्य हि नाममात्रावशिष्टस्येति तिरस्यते मृतः शेते इत्युक्तं तन्मनोरथेनाप्युत्तद्दुष्पारमित्यशक्यं [illegible]
श्वादेरारम्भसम्भावयति नयेति इतिशब्दो वर्णयन्तीत्यनेन सम्बध्यते तत्र हि यत्रायमुत्क्रमादौ मुक्तिस्वादृष्टेन [illegible]
फलोपन्यासस्यापि तत्पूर्वोक्ता आशावृत्फलवद्विद्याप्राप्तिशेषत्वेन नियतमृत्युप्रयोजकनिर्द्धारणार्थत्वात् [illegible]
रिति अभिप्रेत्याहैतमिति हिरण्यगर्भादयोऽनन्तोवाविद्याधिकारिप्रथमोऽपि मृतस्य जीवन्तो वा विदाधिकारी विवक्षि
तः तत्पतिरस्थानि ततैति तत्राद्यमाक्षिपति विशीर्णेष्विति आक्षेपस्फुटयितुं तत्पाद्यभूमिमन्वयति समवनीति [illegible]
नाममात्रावशिष्टस्याधिकारो विद्यायामिति शेषः समवनीतप्राणस्येत्यत्र श्रुतिसंवादयति मृत इति कथमेतस्य [illegible]
काक्षेपसिद्धिस्तत्राह तन्मनोरथेनेति उपसंहृतवाक्यप्रणस्य श्रवणाद्यधिकारित्वमतः प्रसिद्धार्थः रामरामराम [illegible]

द्वितीयं शंकते अथेति अपाक्तनो विद्याधिकारीति शेषः जीवतो भोगपाप्त्यावर्तनं सम्यक् [illegible]

त्विति अप्राप्ते का भो भवति प्राप्ते निवर्तत इति प्रसिद्धेः परविद्याफलं समुच्चितमाह हिरण्यगर्भपदप्राप्तिरेव [illegible]

निःशंकते नन्वनेति अपरविद्यासमुच्चितकर्म हि हिरण्यगर्भभोगप्रापकं न भोगपान्तिर्मोक्षसाधनमिति [illegible]

परिहरति नासूत्रमेवेति उक्तमेव व्यक्तीकुर्वन्ति यजते कर्मसहितेनेति अथैकमेव समुच्चितं कर्म भयार्थं किं स्यात् [illegible]

अथेति उभयार्थत्वाभावं समर्थयते हिरण्यगर्भत्वादिना समुच्चितं कर्म नोभयार्थमित्यत्र दृष्टान्तमाह [illegible]

भो विद्याधिकारीति पक्षं निक्षिपत्यथेति दूषयति तत इति ननु महानुभावानामस्माद्विशिष्टानामेव ब्रह्मविद्या [illegible]

[illegible] जीवन्नेव विद्यामात्रावशिष्टो भोज्यारूपायज्ञ इति परिकल्पते ननु किंनिमित्तमिति [illegible]

त्वात्मप्राप्तिनिमित्तमिति पक्षस्यानेन पूर्वमेव निराकृतं कर्मसहितेन दृष्टेनैकत्वात्मदर्शनेन सम्पन्नो विद्वान् [illegible]

म वर्तीत प्राणो जगदात्मत्वं हिरण्यगर्भत्वरूपं वा प्राप्नुयात् असम्भवतीत प्राणो भोज्य[illegible] जीवन्नेव [illegible]

कः परमात्मदर्शनाभिमुखः स्यात् तत्रोभयमेकप्रयत्ननिष्पाद्येन साधनेन लभ्यं हिरण्यगर्भप्राप्तिसाधनं [illegible]

ततोऽस्यात् इति साधनं परमात्मा यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति [illegible] मुक्तीकरणस्य [illegible]

साधनं चेत्तु हिरण्यगर्भप्राप्तिसाधनं महत्यनर्गमित्याह [illegible]

त्तेरपि अथ मृत्वा हिरण्यगर्भं प्राप्य ततः सम्भवतीत प्राणो नाम [illegible] परमात्मज्ञानं [illegible]

र्थं परमात्मज्ञानोपदेशोऽनर्थकः स्यात् सर्वेषां हि अर्थो विद्यापुरुषार्थो [illegible]

तस्मादसंतकष्टशास्त्रवाह्येयं कल्पना प्रकृतमनुसरामः [illegible]

न्निदिधारयिषयाह यत्रास्य पुरुषस्य सम्यग्दर्शिनः शिरः पाणिपादिमतो मृतस्य [illegible]

पतितानास्माकमित्याशंक्याह सर्वेषां हीति [illegible] श्रवणादिकत्वाविद्वदः [illegible]

ति सिद्धोक्तमिति श्रवणादिनेति वाक्याद्वारभेदस्यानुष्ठानविभागात् [illegible]

त्वनिष्कृते न यथा मनोनि [illegible] विशेषविन्मा [illegible] विद्याविद्यो च युक्तो [illegible]

सहस्रक्रतिन्या [illegible] तस्मादिति [illegible]

देवविद्वानुक्तो [illegible] शंका वक्ष्यमाणा [illegible]

१०भा० संनिधिबाधे लिंगांतरमाह निधीयत इतीति नखादि पुनरुदानयोगाद् अभिधाने प्रयोगदर्शनादिहापि पुनरुदाने
लोहितादेराधानतः प्रसिद्धेः संसारिगोचर एवायं प्रश्न इत्यर्थः अविदुषो वागादिविलयाभावाद्दर्शनेऽपि दर्शनादि
२४७ वागादीनां स्वस्वकारणेऽत्र विदुषोऽनेव पुरुषस्य लयपक्षलाविलयस्यात्र श्रुतिप्रसिद्धत्वादित्याशंक्याह सर्वत्रेति अग्न्या
दीनां वागादिशब्दितानामपक्रमणेऽपि करणानामभावेन दधिष्ठानस्य देहस्यापि अभावेन भोगसंभवान्न प्रा

वातं प्राणोऽप्येति चक्षुरादित्यमप्येतीति सर्वत्र संबध्यते मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मे
त्यात्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते स आकाशमप्येति ओषधीरप्येति लोमानि वनस्पतीनप्येति
केशाः अप्सु लोहितं रेतश्च निधीयत इति निधीयत इति पुनरादानलिंगं सर्वत्र हि वागादिशब्देन देवता

वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लो
मानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीति

परिगृहीतेनानुकरणान्येवापक्रामंति प्राज्ञो मोक्षात् तत्र देवताभिरनधिष्ठितानि करणानि न्यस्तानि दा
त्रादिवत्प्रमानानि विदेहश्च कर्त्ता पुरुषः स्वतंत्रः किमाश्रितो भवतीति पृच्छ्यते क्वायं तदा पुरुषो भव
तीति किमाश्रितस्तदा पुरुषो भवतीति यमाश्रयमाश्रित्य पुनः कार्यकरणसंघातमुपादत्ते येन ग्र
निग्रहलक्षणं बंधनं प्रयुज्यते तत्किमिति प्रश्नः

आवक्षोत्तीत्याशंक्याह आहरेति देवतांशेषूपसंहृतेष्विति यावत् तेषां ताभिरनधिष्ठितानामस्यार्थं किं याः स्याम
त्वफलतीत्याह आहरेति करणानामधिष्ठातृहीनानां भोगहेतुत्वाभावेऽपि कथमाश्रयप्रश्नो भोक्तुः स्यादि
त्याशंक्याह विदेहश्चेति प्रश्नं वितरणे यमाश्रयमिति

ति०१

आहरेत्यादि परिहारमवतारयत्याश्रेति मिमांसकालोकायतायोगिनिर्विदोवैदिकादेवताकांडीयाविज्ञानवादिनोमाध्यमि
काश्चेत्यनेकेविप्रतिपन्नाः जल्पन्यायेनपरस्परंस्खलितमात्रपर्यंतेनविचारेणेतियावत् अत्रेतिप्रश्नोक्तिः ननुप्रश्ना
र्तभागोयाज्ञवल्क्यश्चप्रतिवक्तेतिद्वाविहोपलभ्येतेतथाचतौहेत्यादिवचनमफलंतृतीयस्यात्राभावादतआह॥

■ोद्यते स्वभावयदृच्छाकालकर्मदैवविज्ञानमात्रशून्यानिवादिभिःपरिकल्पितानि अतोनेकविप्रतिपत्तिस्था
नत्वान्नैवजल्पन्यायेनवक्तुनिर्णयोत्रवक्तुनिर्णयंचेदिच्छसि आहरसोम्यहस्तमार्तभागहे आवामेवैतस्यत्वत्पृ
ष्टस्यवेदितव्यं यत्तद्वेदिष्यावोनिरूपयिष्यावःकस्मान्ननोआवयोरेव तद्वचःसजनेजनसमुदायेनिर्णेतुंशक्यतेः तएकान्त
गमिष्यावःविचारणाय तौहेत्यादिश्रुतिवचनं तौयाज्ञवल्क्यार्तभागावेकांतंगत्वाकिंचक्रतुरित्यपेक्ष्यतेतौहउत्क्रम्य
सजनाद्देशात्मंत्रयांचक्राते आदौलौकिकवादिपक्षाणामेकैकंपरिगृह्यविचारितवंतौतौहविचार्ययदूचतुरूचा

आहरसोम्यहस्तमार्तभागावामेवैतस्यवेदिष्यावोननावेतत्सजनइतितौहोत्क्रम्यमंत्रयांचक्रातेतौहय
दूचतुः कर्महैवतदूचतुरथयत्प्रशशंसतुः कर्महैवतत्प्रशशंसतुः पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवति
पापःपापेनेतिततोहजारत्कारवआर्तभागउपरराम १३ द्वितीयंब्राह्मणं

ष्टपूर्वपक्षान्सर्वानेवतच्छृणुकर्महैवाश्रयंपुनःपुनःकार्यकरणोपादानहेतुंततोवचरौ तौकेवलंकालक
र्मदैवेश्वरेष्वभ्युपगतेषुहेतुषुयत्प्रशशंसतुःतौकर्महैवतत्प्रशशंसतुर्यस्मात्लिङ्गारितमेतत्कर्मप्रफलंगृहीतं
गृहादिकार्यकरणोपादानं पुनःपुनस्तस्मात्पुण्योवैशास्त्रविहितेनपुण्येनकर्मणाभवतितद्विपरीतेनविप
रीतोभवतिपापःपापेनेत्येवंयाज्ञवल्क्येनप्रश्नेषुनिर्णीतेषुततोऽशक्यप्रकंपत्वाद्याज्ञवल्क्यस्यहजारत्कारव
आर्तभागउपरराम १३ द्वितीयंब्राह्मणं॥ तौहेत्यादिति तत्रेत्येकांतेस्थित्वाविचारावस्थापयामितियावत् त
केवलंकर्मकारणमूचतुःकिंतुतदेवकालादिषुहेतुष्वभ्युपगतेषुसत्स्वप्रशशंसतुरतःप्रशंसावचनात्कर्मणः
प्राधान्यंगम्यते ननुकालादीनामहेतुत्वंतेषांकर्मस्वरूपनिष्पत्तौकारकत्वगुणभावदर्शनात्फलोपपत्त्यर्थां
शेनेवतद्धेतुत्वसंभवादित्याह नकेवलमिति पुण्योवैपुण्येनेत्यादिव्याचष्टे यस्मादित्यादिना द्वितीयंब्राह्मणं

मन्वाख्यारणोरावप्रजापतेः सर्वत्र कर्मव्यापारात् कथं मोक्षे प्रजापतिभावलक्षणेन व्यापारो नास्तीत्याह ती०अ०
[illegible]नेति कर्मफलस्य सर्वस्य संसारत्वमेवेति कुतः सिद्धमित्यत आह इत्यस्येति विद्यासहितमपि कर्म संसा ३
रफलं विद्यैव मोक्षार्थेति तत्पक्षमुद्घाटयितुं विचारयन् पूर्वपक्षयति यत्विति यथा केवलं विषदध्यादि मरण
ज्वरादिकारणमपि मन्त्रशर्करादिफलं जीवनपुष्ट्याद्यारभते तथा तत्रोक्तं फलमपि कर्म फलाभिला

[illegible]व्यापारः स संसार एवेत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय ब्राह्मणमारभ्यते यत्तु केचिदित्युक्ते विद्यासाहि
तं कर्म निरभिसंधि विषदध्यादिवत्कार्यान्तरमारभत इति तन्न अनारभ्यत्वान्मोक्षस्य बंधननाशए
व हि मोक्षो न कार्यभूतो बंधनं चाविद्येत्यवोचाम अविद्यायाश्च न कर्मणा नाश उपपद्यते दृ
ष्टविषयत्वाच्च कर्मसामर्थ्यस्य

क्ष यमन्तरेणानुष्ठितं विद्यासमुच्चितं मोक्षायेत्यभिप्रायः मुक्तेः साध्यत्वान्नित्यकाम्यसमुच्चितकर्मसाध्यत्वं स्या
न्न तत्त्वतः साध्यत्वं भीमांसकानामिति तद्दूषयितुमाह तन्नेति हेतुमेव साधयति बंधेति किं तदित्यत आह
[illegible]नं चेति अविद्यानाशोऽपि कर्मारभ्यो भविष्यतीति चेन्नेत्याह अविद्यायाश्चेति मोक्षो न कर्मसाध्यो वि
द्यात्मप्रत्ययादन्यविद्यात्मप्रत्ययवदित्यर्थः तत्रैव हेतुमाह दृष्टविषयत्वाच्चेति न कर्मसाध्यामुक्तिरिति ७८
शेषः

[illegible]दिना।अतींद्रियत्वात्कर्मणोमुक्तिसाधन७

नदेवसाहयद[illegible]तीति उक्तमेवकर्मसामर्थ्यविषयमन्वयव्यतिरेकाभ्यांसाधयन्कस्यादपितुमिति अप्रसिद्धत्वादितिछेदः उत्तमादीनाम
यतमत्वान्मोक्षस्यापिकर्मसामर्थ्यविषयतास्यादितिचेन्नेत्याह नचेति नित्यत्वादात्मत्वात्कूटस्थत्वान्निरस्तसुद्धत्वान्निर्गुणत्वाच्चे
त्यर्थः आत्मभूतोयथोक्तोमोक्षस्तर्हिकिंमितिसर्वेषांनप्रथतेइत्याशंक्याहाविद्येति उक्तंकर्मसामर्थ्यपूर्ववाद्यंगीकरोति वाढमि
ति अंगीकारमेवस्फोरयतिभ[illegible]तीति एवंस्वभावतोऽपाद नादोसमर्थनाकाज्ञाहिंविप्रतिपत्तिस्त्वाह विद्यासंपर्कस्येति अ
न्यथात्वभावश्चानुर्विधक्रियाफलविलक्षणोपिमोक्षेसमर्थेन्नेतिपावत उद्य त्यादोसमर्थस्यकर्मणोपिविद्यासंपर्कस्यनाद्वलस
णोपिमोक्षेसामर्थ्यमस्तीत्यत्रदृष्टांतमाह दृष्टहीति उक्तदृष्टांतवशात्कर्मणोपिकेवलस्यसंसारफलस्यविद्यासंयोगान्मुक्तिफलत्व
मपिस्यादित्याह [illegible]तिसमाधत्ते त्वेप्रत्यक्षाद्यसंभवेण्याप[illegible]त्तीतिशंकते नन्विति निषेधुक्तमेव मोक्षातिरिक्तस्यफलस्यप्र
तापाभावेसतितदुपलभ्यमानचोदनायामोक्षफलत्वंविनानु

[illegible]पत्यप्निविकारसंस्काराहिकर्मसामर्थ्यस्यविषयः अत्यादपितुप्रापयितुंविकर्तुंसंस्कर्तुंवसामर्थ्यंकर्मणोनान्योव्यतिरिक्तो
विषयोस्तिकर्मसामर्थ्यस्यलोकेप्रसिद्धत्वात् नचमोक्षएषांपदार्थानामन्यतमोऽविद्यामात्रव्यवहितत्वादित्याम नन्वभव
त्वकेवलस्यैवकर्मणएवंस्वभावता विद्यासंपर्कस्यतुनिरभिसंधेर्भवत्यन्यथात्वभावः दृष्टह्यन्यशक्तित्वेनतिज्ञातानाम
पिपदार्थानांविषदध्यादीनांविद्यामंत्रश कंरादिसंपर्कानामन्यथाविषयेसामर्थ्यं तथाकर्मणोप्यस्त्वितिचेत् नप्र
माणाभावात् नत्रहिकर्मणउक्तविषयव्यतिरेकेणविषयांतरेसामर्थ्यास्तित्वेनप्रमाणंनप्रत्यक्षंनानुमानंनोपमानं
नार्थापत्तिनेशब्दोस्ति [illegible]फलांतराभावेचोदनान्यथानुपपत्तिःप्रमाणमितिनहिनित्यानांकर्मणांविश्वजिन्न्यायेन
फलानं[illegible]निष्कृतंफलमस्तिचोदितेनतानिषारिणोऽध्यात्मोक्षस्तेषांफलमितिगम्यते अन्यथाहिपुरुषानप्रवर्तेरन् ॥

यपत्तिस्तेषांतत्साधनत्वेमानमित्यर्थः ननुविश्वजितापजेतेत्यत्रयागकर्तुरभावात्पोनियोगोवगम्यतेतत्रनियोज्यसापेक्षत्वा
त्स्वर्गस्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वादितिन्यायेनस्वर्गकामोनियोज्योंगीकृतस्तथानित्येष्वपिकर्मसुभविष्यतिस्वर्गोनि
योज्यविशेषणमतआह नहीति जीवन् जुहुयादितिजीवन विशिष्टस्यनियोज्यस्यलाभान्ननित्येषुस्वर्गोनियोज्यविशे
षणमित्यर्थः ननुजीवनविशिष्टोपिफलाभावेननियोज्यःस्यात् तथाचकर्मणापितत्लोकइतिस्वकंनफलंनेषुकल्प्यमित्या
शंक्याह नहीति नित्यविधिप्रकरणेपितत्लोकवाक्यस्यश्रवणादित्यर्थः तर्हिफलाभावाच्चोदनेवमाभूदितिचेन्न
त्याह चोदितेचेति तथापिफलांतरंकल्प्यतामित्याशंक्य कल्पकाभावान्नैवमित्यभिप्रेत्याह पारिशेष्यादिति
मुक्तेः[illegible]येतकल्पकंतदेवफलांतरस्यापिकिंनस्यादित्याशंक्याह तस्यानिरतिशयफलविषयत्वान्मुक्तिकल्पकत्वमेवत्यभिप्रेत्या

लंक

ण्या॰ अनुपपत्तावेत्त्विणोऽपलापापत्तिरिषुफलं कल्पनेकथं न हि विश्वजिन्न्यायेन प्राप्नोतीति सिद्धान्तो प्रसाद न टी॰
१५० [illegible] उक्तमेव विवृणोति मोक्षे चेति अकल्पितेऽसतीति च्छेदः अनार्थापत्त्या विषयः अतस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्ते
निपातन् विश्वजितीव नित्येषु मोक्षफलेऽकल्प्यमाने सति फलितमाह नन्वेवमिति कथमित्यन्तामनुपपत्तिमेव

[illegible] विश्वजिन्न्यायप्रवृत्त्या यो मोक्षस्य फलस्य कल्पितत्वात् मोक्षे वा प्रसिद्धं फले ऽकल्पिते पुरुषार्थ
त्वे नेत्यतिमोक्षः फलं कल्प्यते अर्थापत्त्या यथा विश्वजिति नन्वेवमिति कथमुक्तं विश्वजिन्न्यायेन भ
वतीति फलं च कल्प्यते विश्वजिन्न्यायश्च न भवतीति विप्रतिषिद्धमभिधीयते मोक्षः फलमेव न भवतीति
चेत् न प्रतिज्ञाहानात् कर्मकाण्डेतरविषयत्वादिविचारभत इति हि प्रतिज्ञातं सत्यं मोक्षः कर्मणः का
र्यफलमेव न भवतीति सा प्रतिज्ञा हीयते कर्मकाण्डत्वे च मोक्षस्य स्वर्गादिफलभावविशेषो वक्तव्यः

स्फुरयति पाक्षे चेति फलकल्पनायां विश्वजिन्न्यायो वर्तत इति मोक्षः फलत्वेन उपस्थितित्वेनानुसारात् फलमेव न भ
वतीति शङ्कते मोक्ष इति निग्रहमुद्भावयन्नुत्तरमाह नेति प्रतिज्ञाहानिं प्रकटयति कर्मेत्यादिना कर्मकार्यत्वम् एक
केरूपेणोक्तत्वे चापकर्षमित्याह कर्मकाण्डेनेति

फलत्वेपि कर्मकार्यत्वं न मुक्तेरस्तीत्यर्जनं दोषं परिहर्तुं चोदयत्यथेति प्रतिज्ञाविरोधेन प्रतिविधत्ते नित्यानामिति फलत्व
मंगीकृत्य कार्यत्वे ऽनंगीकृते कथं व्याघात इत्याशंक्याह भवेति विशेषार्थं गृह्णन् विशेषः फलत्वमंगीकृत्य कार्य
त्वानंगीकारे व्याघातमुक्त्वा विपरीतेपि तं (?) यस्य फलत्वेनेति आर्थव्याघातं दृष्टांतेन स्पष्टयति नित्यानामिति

...यकर्मकार्यं न भवति नित्यानां कर्मणां फलं मोक्ष इत्यस्याः वचनव्यक्तेः कोर्थ इति वक्तव्यं न तत्कार्यफल
शब्दभेदमात्रेण विशेषः शक्यः कल्पयितुमफलत्वं मोक्षो नित्यैः ... कर्मभिः क्रियते नित्यानां कर्मणां फलत्वं
कार्यमिति विशेषो वा विप्रतिपत्तेः सिद्धोभिधीयते यथाग्निः शीत इति ज्ञानवदिति चेन्न यथा ज्ञानस्य कार्यं मोक्षः
ज्ञानेनाक्रियमाणोप्यत्र तद्वत्कर्मकार्यत्वमिति चेन्न नाज्ञाननिवर्तकत्वात् ज्ञानस्य अज्ञानव्यवधा
न निवर्तकत्वात् ज्ञानस्य मोक्षो ज्ञानकार्यमित्युपचर्यते न तु कर्मणा निवर्त्यमस्मज्ञानं ... व्यति
रिकेण मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं शक्यं

दृष्टान्तेन व्याघातं परिहरन्नाशंकते ज्ञानवदिति चेदिति नत्वेवं स्फुटयति यथेति दृष्टांतं विघटयति नेति ज्ञानस्य
मोक्षव्यवधिभूताज्ञाननिवर्तकत्वान्मोक्षस्तेनाक्रियमाणोपि तत्कार्यमिति युक्तं परिशेषात्तु भवतोप्यदः न त्वेवं स्फु
टयत्यज्ञानेनेति दार्ष्टान्तिकं निराचष्टे नत्विति यत्कर्मणा निवर्त्येनान्यन्मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं न तु शक्य
मिति संबंधः

भा॰ अवघातध्वंसे कर्मणोः प्रवेशेऽपि मुक्तावेव तत्प्रवेशं स्यादिति चेन्नेत्याह नित्यत्वादिति कर्मनिवर्त्यं समवधानानंतरं माभूदज्ञानमेव गी॰ अ॰
५२ तन्निवर्त्यं भविष्यति तथा च मोक्षस्य कर्मैककार्यत्वशंकामुपचरितुमिति शंकते अज्ञानमेवेति कर्मणोऽज्ञानाद्विलक्षणत्वा ३
न्नाज्ञाननिवर्तकत्वं स्यात् तत्राह विलक्षणत्वादिति वैलक्षण्यमेव प्रकटयति अनभिव्यक्तिरिति अतश्च ज्ञाननिव
र्त्यमेवाज्ञानमित्याह यदीति अभ्यासेनेत्यादिना अभ्यस्तेन समस्तेन वा श्रौतेन स्मार्तेन इत्यर्थः कर्माज्ञानयोरविरोधा
देतदर्थः अज्ञाननिवर्तकत्वं कर्मणो नान्वयव्यतिरेकसिद्धं किं तु दृष्टमेव कल्प्यमिति शंकते अथेति दृष्टे सत्यदृष्ट
कल्पनाऽन्याय्येति परिहरति ज्ञानेनेति उक्तमर्थं दृष्टांतेन बुद्धावारोपयति यथेत्यादिना अदृष्टेति छेदः अत्र
नादज्ञानध्वस्तिः किं तु कर्मसमुच्चितादित्याशंक्याह ज्ञानेनेति ननु कर्मभिरविरुद्धमपि हिरण्यगर्भादिविज्ञानमनि
त्यत्वान्मोक्षस्य साधकस्वरूपाव्यतिरेकाच्च यत्कर्मणा निवर्त्येत अज्ञानमेव निवर्तयतीति चेन्न विलक्षणत्वा
त् ज्ञानाभिव्यक्तिलक्षणमज्ञानमभिव्यक्तिलक्षणेन ज्ञानेन विरुध्यते कर्म तु नाज्ञानेन विरुध्यते तेन ज्ञानविल
क्षणं कर्म अज्ञानाभावो यद्वा संशयज्ञानं यद्वा विपरीतज्ञानं चोच्यते ज्ञानमिति सर्वैर्हि तत् ज्ञानेनैव निवर्त्यते
न तु कर्मणा यत्नमेनापि विरोधाभावात् अथादृष्टं कर्मणामज्ञाननिवर्तकत्वं कल्प्यमिति चेन्न ज्ञानेनाज्ञाननि
वृत्तौ गम्यमानायामदृष्टनिवृत्तिकल्पनानुपपत्तेः यथावघातेन व्रीहीणां तुषनिवृत्तौ गम्यमानायामग्निहोत्रादिनित्यक
र्मकार्यादृष्टानकल्प्यते तुषनिवृत्तिर्नह्यत्र अज्ञाननिवृत्तिरपि नित्यकर्मकार्यादृष्टा न कल्प्यते ज्ञानेन विरुद्धत्वं
चासकृत्कर्मणामवोचाम यच्चाविरुद्धं ज्ञानं कर्मभिस्तत् देवलोकप्राप्तिनिमित्तमित्युक्तं विद्यया देवलोक इति श्रुतेः
किं चान्यत् कल्प्येत फलं नित्यानां कर्मणां ज्ञानानामपि तत्कर्मभिर्विरुद्ध्यते द्रव्यगुणकर्मणां कार्यमेव न भवति किं त
त्कल्प्यतां यस्मिन् कर्मणः सामर्थ्यमेव न दृष्टं किं च यस्मिन् दृष्टं सामर्थ्यं यत्र च कर्मणां फलमविरुद्धं न तत्कल्प्यता॰ मि॰

तथा च समुच्चितं ज्ञानमज्ञानध्वंसि भविष्यतीत्याह यद्विरुद्धमिति नित्यानां कर्मणां समुच्चितानामसमुच्चितानां च स्वरूपस्थितो
मोक्षे तन्निबंधकाज्ञानध्वस्तौ वा नादृष्टं सामर्थ्यं कल्प्यमित्यर्थः इदानीं तत्कल्पनामंगीकृत्यापि दूषयति किं चेति कर्मणां नित्यमोक्ष
मर्थो मिथ्येत्युक्तावेव कारणान्न भवति किं तदन्यत्र कारणं न तत्रालीत्यर्थः तदेव स्पष्टयितुं विचारयति कल्पोऽपीति विरोधमभि
नयति कथमिति कार्यत्वाभावं समर्थयते यस्मिन्निति यस्मात्तत्राह किं चेति सामर्थ्यविषयं विशदयति यत्रेति एतदागम ५९

कथमिह निर्णायत इत्याह करुषेति कल्पयितव्यं फलमिति संबंधः उत्सारादीनामप्यनमोहिकर्मभिरविरुद्धो विषय
स्तत्रैव नित्यकर्मचोदनानुपपत्तेरुपशान्तत्वान्नित्यकर्मफलत्वेन मोक्षस्तद्व्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा न शक्यते क
ल्पयितुं कर्मज्ञानयोर्विरोधाभावाद् दृष्टसामर्थ्यं यस्मिन्नुत्सारादौ न हि षण्ठत्वाच्च कर्मणस्तद्विलक्षणो मोक्षो न वा
पारस्तथा च नित्यकर्मविधिवशात् पुरुषप्रवृत्तिसंपादनाय फलं चेद्भवता कल्पयितव्यं न तर्हि नदुत्सारादीनामप्य
नरेचतद्विरुद्धं कल्प्यमित्यर्थः इतिशब्दः क्लृप्तार्थोपपत्तिपरिहारसमाप्त्यर्थः मोक्ष एव नित्यानां कर्मणां फ

पुरुषप्रवृत्तिजननायावश्यं चेत्कर्मफलं कल्पयितव्यं कर्माविरुद्धविषय एव क्लृप्तार्थापत्तेः क्षीण
त्वान्नित्यो मोक्षः फलं कल्पयितुं न शक्यस्तद्व्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा विरुद्धत्वाद् दृष्टसामर्थ्यावि
षयत्वाच्चेति परिशेषन्यायान्मोक्ष एव कल्पयितव्य इति चेन्न सर्वेषां हि कर्मणां सर्वफलत्वं वाग्मादि
नरकर्मफलव्यतिरेकेण फलकल्पनायोग्यमस्ति परिशिष्टश्च मोक्षः सर्वेषामेवादिफलं तस्मा:
त्र एव कल्पयितव्य इति चेन्न कर्मफलव्यक्तीनामानन्त्यात् परिशेषन्यायानुपपत्तेः एवम

लत्वेन कल्पयितव्यः परिशेषन्यायादिति शंकते परिशेष्येति परिशेषन्यायमेव विशदयति सर्वेषा
मिति सर्वं स्वर्गपशुपुत्रादीति यावत् तथापि मोक्षादन्यदेव नित्यकर्मफलं किं न स्यात्तत्राह नचेति मो
क्षस्यापीतरकर्मफलनिवेशमाशंक्याह परिशिष्टश्चेति तस्याफलत्वमेव कथं सिद्धं तत्राह सर्वेति
परिशेषन्यायानर्थं निगमयति तस्मादिति परिशेषासिद्ध्यादूषयति नेति

भा० कर्मफलमनुयानंत्यमुक्तं अनुक्ति नहीति फलवत्फलसाधनानांफलविषयेछानांचानंत्यंकथयति न शे

५२ साधनानामिति तदानंत्यहेतुमाहानियतेति इच्छाद्यानंत्यहेत्वंतरमाह पुरुषेति एतावत्वंनामनास्तीत्य

भयत्रसंबंधः पुरुषस्येष्टफलशोभनोद्भासविषयभूतंतत्रविषयिणांशोभनाद्भासेनप्रफकत्वादिति हेत

र्थः इच्छाद्यानंत्यप्राणिभेदेषु दर्शयित्वातदानंत्यमेकैकस्मिन्नपिप्राणिनिदर्शयति प्रतिप्राणित्वेति

अहिपुरुषेछाविषयाणांकर्मफलानामेतावत्वंनामकेनचिदप्यवेतेनावधृतं तत्साध नानांच

पुरुषेछानांचानियतदेशकालनिमित्तत्वात् पुरुषेछाविषयसाधनानांच पुरुषेष्टफलप्र

फकत्वात् प्रतिप्राणिचेष्टावैचित्र्यात्फलानांतत्साधनानामानंत्यसिद्धिः तदानंत्यव्याप्तकामे

तावत्वंपुरुषेच्छानुसारेणैवसाधनफलेतावत्वेकथंमोक्षस्यपरिशेषसिद्धिरितिवक्तव्यंकर्मफलज्ञा

तिपारिशेष्यमितिचेत् तस्यापीछाविषयाणांतत्साधनानांचानंत्येकर्मफलजातित्वंनामत्वं

तुल्यं मोक्षस्यत्वकर्मफलत्वात्परिशिष्टत्वात् तस्मात्परिशेषात्स्वरूपतः कल्पयितुमितिचेत्

तस्यापिनित्यकर्मफलत्वाभ्युपगमेकर्मफलसमानजातीयोपपत्तेः परिशेषानुपपत्तिः राम

ह्यानंत्येफलितमाह तदानंत्याच्चेति साधनादिष्वेतावत्वाज्ञानेपिकिंस्यादितिचेत्तदाहाज्ञानेचेति सुनि

श्चयः पारिशेष्यानुपपत्तिसमास्यार्थः प्रकारांतरेणपारिशेष्यंशंकते कर्मेति तामेवशंकांविशदयति त

स्यापीति तथापिकथंमोक्षस्यपरिशिष्टत्वंतदाह मोक्षस्त्विति परिशेषफलमाह तस्मादिति शंकते १०४

परिशेषंदूषयति नेत्यादिना

३५

अर्थापत्तिपरिशेषोपरागक्रमार्थापत्तिपराकरणं प्रपंचयितुं प्रस्तौति तस्मादिति अन्यथाप्यफपपत्तिप्रकरण
स्तीतिनिसानामुरयादिफलत्वेपिमोक्षस्यत्तत्फलत्वं सिद्धमितीतिशंकते वत्तणोमिति नत्रमोक्ष...साह
त्वं दूषयति ...वदिति उभयत्रापि शब्दोनित्यत्वपरामर्शी असंस्कार्यत्वे हेतुर्न माहात्म्यसाधनेति नत्वेकत्वमिति
कमुखेनविस्तृणोति ...धनात्मकं हीति जन्ममोक्षस्यासंस्क्रियमाणत्वमित्याह नचेति यथापूपः न स
णशाश्रीकरणाभ्यंजनादिनासंस्क्रियतेयथाचाहवनीयः संस्कारेणनिष्पाद्यते नेतथा मोक्षोपि स...

...स्मादन्यथाप्यफपपत्तेः क्षीणाङ्कृतार्थापत्तिः अन्यथापि विकारसंस्काराणामन्यतमादपिनिसानां
कर्मणांफलमुपपद्यते इति क्षीणाङ्कृतार्थापत्तिः चतुर्णामन्यतमएवमोक्ष इतिचेन्न मतावदुत्पा
द्यानित्यत्वादतएवाविकार्यः संस्कार्यश्चापिएवाप्याधनद्रव्यात्मकत्वाच्च साधनात्मकंहि द्रव्यं
संस्क्रियतेयथापात्राज्यादिप्रोक्षणादिना नचसंस्क्रियमाणः संस्कारनिवर्त्यो वापूर्णादिवत
...रिशेष्यादाप्यः स्यात् नाप्योप्यात्मस्वभावत्वादेकत्वाच्च इतरेः कर्मभिर्वैलक्षण्यान्निसानांक
र्मणांतत्फलेनापि विलक्षणेनभवितव्यमितिचेन्न नकर्मत्वसालक्षण्यात् सलक्षणकर्मत्व...
॥ त्वनभवतिरत्नरकर्मफलैः निमित्तवैलक्षण्यादितिचेन्न नक्षामवत्वादिभिः समानत्वा...

त्वान्निर्गुणत्वाच्चेत्यर्थः पक्षांतरमनुभाष्य दूषयति पारिशेष्यादित्यादिना एकत्वंपूर्णत्वंसाधनवैलक्ष
ण्यंफलवैलक्षण्यंकल्पयतीतिशंकते इतरैरिति हेतुवैलक्षण्यासिद्धेःफलवैलक्षण्यकाभावात्फलवै
लक्षण्यासिद्धिरिति दूषयति नकर्मत्वेति निमित्तकृतहेतुवैलक्षण्यवशात्फलवैलक्षण्यसिद्धि
त्याशंकते निमित्तेति निमित्तवैलक्षण्यफलवैलक्षण्यस्यानिमित्तमितिपरिहरति नक्षामवत्वादिभि
रिति

तृ॰भा॰ नन्वेवमपत्यपति ग्राहीति यथाहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेद् अप्यपेक्षामवर्तत तेनाष्टाकपालं निर्वपेदिति

२५३ तत्र हेदि निविधिविभक्तपाप्रसिद्धार्थस्य छन्दोपहितपाणगृहदाहाख्यनिमित्तपरामर्शेनाग्नयेक्षामवते पुरोडा

शादिनासामवतो विधीयते स्योभयहविर्निमाच्छेत्र सो दुपंचशरावमोदनं निर्वपेदिस्यन्त्र वा नैमि

त्तिविधिविभक्त्यानिर्वपेदिनिविधास्यमानं निर्वापनिमित्तं हविर्निमन्त्यनिर्वापविधीयते भिन्ने जुहो

ति स्कन्ने जुहोत्ययमपुरोडाशोत्पीयतत्वं यत्र चरुणो गृह्यहानि यदा न हविः संस्थितं साधनं द्रव्यहविर्निमि

त्तेच्छ होमे यज्ञस्य प्रायश्चित्तमिति च भेदनादि निमित्तं प्रायश्चित्तं उक्तमवचनं मुक्ति फलं न च निमित्त भेदे

क्षामवत्याद्येष्टिः यथा भिन्ने जुहोतीत्यनेन जुहोतीत्येवमादौ नैमित्तिक एव

गृहदाहादौ निमित्ते क्षामवत्याद्येष्टिः यथा भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीत्यादि नैमित्तिकत्वेन जीवनादि निमित्तेष्वश्रवणात् तथा नित्या

प्रेक्षणमोक्षफलं कल्प्यते केषांचिद् विशेषान्नैमित्तिकत्वेन जीवनादि निमित्तेष्वश्रवणात् आलोकेन रूपं तत्परूपदी

नामपि न मोक्षः फलं आलोकस्य सर्वेषां रूपदर्शनसाधनत्वे उलूकादयः आलोकेन रूपं परिकल्प्यते रसादिविष

ति उलूकादिचक्षुषो वैलक्षण्यात् इतरलोकचक्षुर्भिन्नरसादिविषयत्वं परिकल्प्यते दूरस्थ विषयप्रत्यक्षं

येषां सामर्थ्यं न दृष्टत्वात् सुदूरमपि गत्वा यद्विषये दृष्टं सामर्थ्यं तत्रैव कश्चिद्विशेषः कल्प्यते

नित्यं कर्म मुक्तिफलमित्यर्थः क्षामवत्यादि तुल्यत्वं नित्यकर्मणां कुतो लब्धमित्याशंक्याह नैमित्ति

कत्वेनेति नन्वेवं कथमित्यत्राह जीवनादीति

क्षामवत्यादिभिरिति यावत् अविशेषहेतुर्नैमित्तिकत्वेनेति नन्वेवं कथमिति चेत् तत्राह दर्शनमात्रालोकस्य

लौकिकस्य रूपनि न्योति नित्यं कर्मान्तराद्विलक्षणमपि न मोक्षफलमित्यत्र हेतुमाह रसादीति वैलक्षण्ये नहि

ति चक्षुरन्तरे हलूकादिचक्षुषो वैलक्षण्येपि न रसादिविषयत्वमित्यत्र हेतुमाह यद्विषये रूपादिविषय

तत्रोपकल्पनेत्याह सुदूरमपीति मनुष्यातिशयो लूकादेर्गत्वापीति यावत्

विशेषाद् दूरसूक्ष्मादिरतिशयः

दार्शंतिकं पूर्ववाद्यनुवाद पूर्वकं माचष्टे। पश्युनरित्यादिना तत्रैवेति पावन नदेवविद्वणोति निरभिसंधे निविद्यासंफलं कर्मविशिष्टका र्यकरमित्यन्वृशतपद्यष्ट्ना निप्रमाणापति [illegible]याजीति नदाहुरित्यफचकमं देवयाजीश्रेयानित्यादेकामकर्त्तृदेवयाजिनः सकाशादात्म शुद्ध्यर्थं कर्मकुर्वन्नात्मयाजीश्रेयानित्यात्मयाजिनो विशेषश्रवणात्सर्वकर्मानुयाजिनामात्मयाजीविशिष्यते इतिस्मृतेश्चविशिष्ट स्यकर्मणो विशिष्टकार्यारंभकत्वमविरुद्धमित्यर्थः छांदोग्येपिविद्याफलस्यकर्मणोविशिष्टकार्यारंभकत्वंदृष्टमित्याह यदेवे ति तन्वात्मयाजिशब्दो नित्यकर्मानुष्ठायिविषयो नभवति सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि संपश्यन्नात्मयाजीस्वाराज्यमधि गच्छतीत्यत्र परमात्मदर्शनविषयेनस्यफलत्वादत आह यत्तित्ति यदिसमंपश्यन्भवेत्तदापरेणात्मनैकीभूतःस्वराड्भवतो स्यात्मज्ञानस्य नित्यविवक्षिता महतीहीयंब्रह्मविद्याविद्याद्ब्रह्मविदात्मयाजीभवति नहि तस्यानुष्ठानपृथगपेक्षतेब्रह्मज्ञानि सुगपदक्रदितिवचस्यतीत्यर्थः परदर्शनवतात्मयाजीशब्दस्यगत्यंतरमाहाथवेति भूतायापूर्वमिष्टतिनामयेस्यात्मयाजिशब्दा

[illegible]पुनरुक्तं विद्यामंत्रणार्कं [illegible]संफलविषयत्वादिवन्नित्यानिकान्तरमारभंत इति अरभ्यतांविशिष्टकार्यंतदिहलाद्विरोधो [illegible]रभिसंधेः कर्मणो विद्यासंफलस्यविशिष्टकार्यान्तरारंभेनकश्चिद्विरोधः देवयाजिनोऽत्मयाजिनोविशेषश्रवणाद्देवया जीश्रेयानात्मयाजीत्यादौ [illegible]वविद्ययाकरोतीत्यादौच यत्फलंपरमात्मदर्शनविषयेमनुनोक्तः आत्मयाजीशब्दःसंपश्यन्ना त्मयाजीत्यत्र समंपश्यन्नात्मयाजीभवतीत्यर्थः अथवाभूतपूर्वगत्यात्मयाजिनमसंस्कारार्थंहिनित्यानिकर्माणिकरोति [illegible]नेनागमश्चित्यपतत्तिश्रुतेः अयमात्मेहायोगेत्यादिप्रकरणेकार्यकरणतंस्कारार्थत्वंनित्यानांकर्मणांदर्शयति तस्य न्त्ररूपआत्मयाजीनेः कर्मभिःसंस्कृतःसमर्थोभवति तस्येहवाजन्मान्तरेवासमात्मदर्शनमुत्पद्यतेसमंपश्यन्स्वाराज्य मधिगच्छतीत्येषोर्थः आत्मयाजीशब्दश्चभूतपूर्वगत्याप्रफल्पतेज्ञानफलानांनित्यानांकर्मणांज्ञानोपक्षिसाधनत्वप्रदर्शि

विदुषीत्यर्थः तदेवप्रपंचयत्यात्मेति तेषांतत्संस्कारार्थत्वेप्रमाणमाहेदमिति तत्रैवस्मृतिप्रमाणं यतितथेति गर्भसंबंधिभि र्होमैः सोऽजीनिबंधनादिभिश्चवैदिकमेवेतशाममृतीत्यस्मिन्प्रकरणेनित्यकर्मणांसंस्कारार्थत्वंनिश्चितमित्यर्थः संस्कारोपि कु त्रोपकल्पतेतत्राह [illegible]तत्श्रेति योहिनित्यकर्मानुष्ठायीसतदनुष्ठानजनितापूर्ववशात्परिशुद्धबुद्धिःसम्यग्धीयोग्योभव ति महायज्ञैश्चयज्ञैश्चब्राह्मीयंक्रियते तनुरितिस्मृतेरित्यर्थः कदापुनरेषासम्यग्धीरुत्पद्यतेतत्राह तस्येति उत्पन्नसम्य ग्ज्ञानस्यफलमाह [illegible]मिति कथंपुनःसम्यग्ज्ञानवतात्मयाजिशब्दस्याशंक्य पूर्वोक्तंस्मारयत्यात्मेति किंभित्याह भूतपू र्वगतिराश्रितेतितत्राह ज्ञानफलानामिति ऐहिकेरामुष्मिकेर्वाकर्मभिः शुद्धबुद्धेःश्रवणादिवशादेवज्ञानंमुक्तिफल मुदेतिकर्मतुविद्यासंफलमपिसंसारफलमेवेतिभावः

भा॰ तन्नैवहेतुंतरमाह [illegible]ति विद्याफलमपिकर्मवंथापवेसात्तमकेवलमुक्तमेवकारणांकिंतन्यत्तदुपपादकमत्ता
र्थः नदेवदर्शयति [illegible]ति सात्विकीसत्वगुणप्रसूतज्ञानसमुच्चितकर्मफलभूतामितिपावत् अत्रहिविद्याफमपि
मंसारफलमेवेतिसूच्यतेएषसर्वसमुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्यकर्मणः त्रिविधकर्मसंसारः सार्वभौतिकस्तूपसंहरणादिति
चकारार्थः किंचप्रवृत्तकर्मसंसेव्यदेवानामेतिसार्ष्टितामितिकर्मफलभूतदेवतामहदैश्वर्यप्राप्तिमुक्त्वानंतरमितरेण
निवृत्तंसेव्यमानस्तुभूतान्यत्येतिपंचवैइतिभूतेषण्यवचनात्समुच्चयसमुक्तिफलंतेसाह देवसार्ष्टीति निवृत्तंसेव
मानस्तुभूतान्यत्येतिपंचवैइतिपाठान्मुक्तिरेवसमुच्चयानुष्ठानाद्धिवक्ति नेतिचेन्नेत्याह भूतानीति ज्ञानमेवनु
क्तिहेतुरितिप्रतिपादकोपनिषद्विरोधान्नायंपाठः साधीयानित्यर्थः ननुविग्रहवत्तोदेवत्वेनाक्रिमंत्रमपोहितादे

[illegible]वात्मप्रज्ञाविश्वसृजोधर्मोमहानव्यक्तमेवच उत्तमांसात्विकीमेतांगतिमाहुर्मनीषिणः इतिच देवसा
र्ष्टितिरिक्तेनभूतान्यत्यपदर्शयति भूतान्यत्येतिपंचवैभूतान्यत्येतिपाठवेतुवेनितेषांवेदविषयोपरिच्छिन्न
बुद्धित्वात् दोषः अर्थवादत्वमध्यापस्यब्रह्मज्ञानकर्मविपाकार्थ स्यतद्धानिरिताम्यज्ञानार्थस्यचक
कोऽपनिषद्ब्रह्मानुत्पार्थत्वदर्शनात् विहिताकरणप्रतिषिद्धकर्मणांचस्थावरश्वभूकरादिफलदर्श
नात् चांडालपादिप्रेतदर्शनाच्च

शर्वप्रत्ययालंबनमतोब्रह्माविश्वसृजइत्यादेरर्थवादत्वान्नमहत्वेनतिस्यकर्मणांमुक्तिसाधनत्वनिराकरणं श
चमत आह [illegible]ति ज्ञानार्थस्यसं पश्यन्नात्मयाजीत्यादेरितिशेषः किंचअकुर्वन्विहितंकर्मनिंदितंचसमा
चरन् प्रसक्तेश्चेंद्रियार्थेषुनरः पतनमृच्छति शारीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतांनरः वाचिकैः पक्षिमृगतां
मानसैरंत्यजातितां श्वसूकरखरोष्ट्राणांगोजाविमृगपक्षिणां चंडालपुल्कसानांचब्रह्महायोनिमृच्छति
इत्यादिवाक्यैः प्रतिपादितफलानांप्रत्यक्षेणादर्शनाद्यथानत्रनाभूतार्थवादत्वंतथायथोक्ताध्यायस्यापि
नाभूतार्थवादत्वेत्याह विहितेति किंचवर्णादिदेहोच्छेदितापादिप्रेतानांप्रत्यक्षत्वादध्ययनरहितानामपि
स्त्रीशूद्रादीनांवेदोच्चारणदर्शनेनब्रह्मग्रहसद्भावावगमाच्चनब्रह्मादिवाक्यस्यार्थवादत्वेत्याह चांडेति

ननु स्थावरादीनां श्रौतस्मार्तकर्मफलत्वाभावान्न तद्दर्शनेन वचनानां भूतार्थत्वं शक्यं कल्पयितुमत आह नचेति सेवा
दिदृष्टकारणसाम्येपि फलवैषम्योपलंभाददृष्टमतीन्द्रियं कारणं वाच्यमनन्तरं श्रुतिस्मृती विहायान्यन्मानं न
तितथा च श्रौतस्मार्तकर्मफलान्येव स्थावरादीनि फलानीत्यर्थः संनिहितासंनिहितेषु स्थावरादिषु मनुष्याणां
मातपोर्यथायोगं प्रवृत्तिरन्वेषा स्थावराणां जीवभूयस्त्वात् कर्मफलत्वमिति केचिन्न प्रसाह नचेषामिति
मारादिवद्देवरसादीनां च स्थादिदर्शनात्सजीवत्वप्रसिद्धेस्तस्मात्स्पतिपादया [illegible] तेषां कर्म

[illegible]श्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धव्यतिरेकेण विहितानि वा प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि तेन विद्यमानुष्ठा
कानि तेषामकरणाद्दननुष्ठानाच्च प्रेतत्वभूकरस्थावरादीनि कर्मफलानि प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभ्यंते
[illegible]तेषामकर्मफलत्वं कैश्चित्कल्पयामिति तस्माद्विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवनानां यथैव कर्मविपाकः
प्रेततिर्यक्स्थावरादयः तथोत्कृष्टेष्वपि ब्रह्मादिष्वपि कर्मविपाकत्वं वेदितव्यमतस्मात्स आत्मनः [illegible]
मुद्दिवदत्सोरोदीदित्यादिवत्वाभूतार्थवादत्वं तत्वाप्यभूतार्थवादत्वक भूदिति तेन भवत्येवमतेन [illegible]
नापत्यापपस्वबाधो भवति

फलत्वसिद्धिरित्यर्थः स्थावरादीनां कर्मफलत्वे सिद्धे फलितमाह तस्मादिति ब्रह्मादीनां पुण्यकर्मफलत्वे
पि प्रकृते किं स्यात्तदाह तस्मादिति कर्मविपाकप्रकरणस्याभूतार्थवादत्वाभावे दृष्टान्तेपि तन्न स्यादिति शं
कते तथापीति अंगीकरोति यद्यपीति कथं तर्हि वैधर्म्यदृष्टान्तसिद्धिरत आह नचेति वैधर्म्यदृष्टान्तभा
वमात्रेण कर्मविपाकाध्यायस्याभूतार्थवादत्वे सत्यप्यपस्य नैव बाधः न धर्मदृष्टान्तस्य [illegible] सिद्धिरित्यर्थः

भा॰ ननु प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददित्यादीनामभूतार्थवादत्वाभावे कथमर्थवादाधिकरणांघ्रिरष्यतेनत्राह नचेति नघ

५५ टनायामपि मात्मयपसत्यानिलवेचन दभूतार्थवादत्वं ॥ राजजनलिङ्गोपादिस्यर्थः ननु कर्मविपाकप्रकरणस्यार्थवादता ३

भावेपि ब्रह्मादीनां काम्यकर्मफलत्वान्नत्तान संफल निरयकर्मफलत्वेन मोक्षश्वेन फलमिस्यत आह नचेति नेकाम्य

नां कर्मणामिति यावत् स्वेसाहित्यापार्श्वेरिद्धादिभिः समानैश्वर्यमाप्नोरित्यर्थः उक्तत्वात् प्रत्यक्तं कर्मसमेत्य देवानामेतिसालो

नामित्य त्वेनिशेषः ननु विद्याफलानामित्यानां कर्मणां फलं ब्रह्मादिभावश्चेत् कथं नामितृनाभास्यार्थानि आच्छीपतेनत्रा

ह आदिति कर्मणां मुक्तिफलत्वाभावमलच्छवार्थः साभिसंधीनादेवनाभावेफले नुणगवनामिति यावत् नित्यानिक

र्मणि श्रौतानि स्मार्तानि चाग्निहोत्रसध्योपासनप्रवृत्तीनि निरभिसंधीनि फलाभिलाषविकलानि परमेश्वरार्पणबुद्ध्या

क्रियमाणानि आत्मशब्दो मनोविषयः कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारेत्तात्मोस्यार्थत्वे प्रमाणमाह ब्राह्मणेति कथनाहिकर्मणां मो

क्षाय स्यक्षो वाद्युपानि ब्रह्माविश्वसृजस्यादीनां काम्यकर्मफलत्वं शक्यवक्तुं नेषां देवसाहित्यायाः फलत्वो

क्तत्वात् आत्माभिसंधीनां नित्यानां कर्मणां सर्वमे ॥ धाश्वमेधादीनाव ब्रह्मत्वादिनि फलानि येषां पुनर्नित्यानि

निरभिसंधीन्यात्मसंस्कारार्थानि क्रियन्ते तेषां ज्ञानोत्पत्त्यर्थानि तानि ब्राह्मीयं क्रियते तेनानुरिनिस्मरणात् तेषामारादु

पकारकत्वान्मोक्षसाधनान्यपि कर्माणि भवन्तीति न विरुद्धम् तथा चायमर्थः षष्ठेजनकाद्यार्थिकासमान्नेव्य

अनुविषद आदि वदित्यत्र प्रत्यक्षानुमानविषयत्वाद्विरोधः यत्स्वसंतशाव गम्यो यत्र तत्र वाक्यस्याभावेन तथैव

तिपाद्यकस्यन शक्योकल्पयितुं विषद आदि साधर्म्यं वाक्यान्तप्रमाणान्तरविरुद्धार्थविषयत्वेन प्रामाण्यं कल्पन

यथा शीतोग्निः हिस्यतीति ॥ साधनत्वं केचिद्दावस्तेनत्राह नेषामिति संस्कृत बुद्धीनामिति यावत् कर्मणां परंपरयामो

क्षसाधनत्वं कथं सिद्धवदुक्तं नत्राह यथा वेति अयमर्थः तद्योतिशेषेनिरस्तम प्यधिकविवक्षया पुनरनुवदति यथे

ति विषादेमें ब्रादि सहितस्य जीवनादि हेतुत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमतो हष्टानेकार्थांतरारंभकत्वे विरोधो नास्तीत्याह नचेति

कर्मणो विद्याफलस्य कार्यांतरारंभकत्वलक्षणोर्थः शब्देनैव गम्यते न तत्र मानान्तरमस्तित्वं समुच्चितस्य कर्मणो मोक्षार्थ

भकत्व प्रतिपादकवाक्यमुपलभ्यते तत्र भावे कर्मणो विद्याफले पि विषदादिसाधर्म्यं कल्पयितुं न शक्यमित्याह यथे

ति कर्मसाध्यत्वे च मोक्षस्यानित्यत्वापादिति भावः अपाम सोमममृता अभूमेत्यादिश्रुतेर्मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वादिनित्यत्वाह

निवेन्नेत्याह नेति यत्कृतकं तदनित्य मित्यनुमानानुगृहीतं तद्यथेह इत्यादिवाक्यं तद्विरोधेन अथवचः श्रुतेर्मा

र्थप्रामाण्यमित्यर्थः

प्रमाणान्तरविरुद्धेर्थे प्रामाण्यं श्रुतेर्नेष्यते वेदहेतुश्रुतेरपि कथं प्रत्यक्षादिविरुद्धे स्वार्थे प्रामाण्यमित्याशंक्याह श्रुतेति
ति न तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य षड्विधतात्पर्यलिंगैः संदेहेन परत्वेन निर्द्धारितो सद्विषयस्य प्रत्यक्षादेराभासत्वं भवतीत्यर्थः न त्वेवं श्रुते
न साधयति [illegible]पर्यादिना यद्विवेकितान्यथोक्तप्रत्यक्षमद्यापि प्रथमभावित्वेन प्रबलं निश्चितार्थं च न तथापि तस्मिन्नेव वाक्याः
दोविषये प्रवृत्तस्याप्रवाक्यादेर्मानान्तरस्य यथार्थत्वे सति न हि रज्जु पूर्वोक्तमविवेकि प्रत्यक्षमाभासीभवतीति तथा देहेन विषय
प्रत्यक्षाद्यहेतुनागमविरोधेभवत्याभास इत्यर्थः ननु मानान्तरेण नामपुरुषस्यान्नो यथोक्तदृशाच्च देहेतुश्रुतेर्यथार्थत्वं न हि प्रति[illegible]
प्रत्यक्षेवनानाम्यदर्शनात् दृशादग्नये श्रुत्यर्थः स्यादित्याशंक्य दार्ष्टान्तिकं निगमयन्नुत्तरमाह तस्मादित्यादिना ताद्रूप्यं
शंपरत्वेन यात्वं पाधाण्यं शब्दधर्मेत्यात्पर्येन षड्विधलिंगगम्यं तथा च शब्दस्य पुरुषार्थप्रापकशब्दानां यथार्थत्वमित्यर्थः उक्त
मर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति [illegible]हीति विवाणार्थमुपसंहरति तस्मादिति विद्यासफलस्यापि कर्मणो मोक्षारंभकत्वासंभवत्व

[illegible]नुनादृष्टे वाक्यस्य प्रमाणान्तराभासत्वं यथा खद्योतोग्निरिति मलिनमन्तरिक्षमिति बालानां प्रत्यक्षमपि नो दृष्ट्या
त्यप्रमाणान्तरस्य यथार्थत्वेन निश्चितेन निश्चितार्थमपि बालप्रत्यक्षमाभासीभवति तस्माद्वेदप्रामाण्यस्य आभिचारकाद्यर्थे
त्पत्तिवाक्यस्य तथात्वं स्यात् ननु पुरुषमतिकौशलं न हि पुरुषमतिकौशलानां विनाश्यं न प्रकाशयति तथा वेदवाक्यान्
पितामाधर्योनिभर्वति अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच तस्मान्मोक्षार्थानि कर्माणि निषिद्ध
सारत्वदर्शनाय ब्राह्मणमारभ्यते।
[illegible]ः कर्मफलानां
[illegible]नन्तरमुपरतेजाश्वलारब्वे भुज्युरिति नामतो लाह्यायनस्यापत्यं लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच
[illegible]दानुक्रमं अश्वमेधदर्शनं समष्टिव्यष्टिफलश्चाश्वमेधः क्रतुः ज्ञानसमुच्चितो वाक्केवलज्ञानं संपादितो वा सर्वकर्मणां परा का
ष्ठा भूताहत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोरिति हि स्मरन्ति तेन हि समष्टीः व्यष्टिश्च प्राप्नोति न न अपरं [illegible] तेना जंतर्गति
यथा अश्वमेधयागफलभूताः [illegible]रण्यामाम बसताम्सारवेनानामेको भवतीत्युक्तं ॥ इत्यर्थः माभूत्कर्मणां मोक्षार्थत्वं किं

तावत्तेत्याशंक्याब्राह्मणारंभं निगमयति [illegible]ति ब्राह्मणारंभमेवं प्रतिपाद्य तद्दक्षिणाभिराकरोत्यर्थेति याज्ञवल्क्यमभिमुखी
कृत्य भुज्युः स्वस्य पूर्वेतिवृत्तं कथयन् तामेवावतारयितुमश्वमेधस्वरूपं तत्फलं च विभज्य दर्शयत्यादावित्याह क्रतुरुक्त इति
पूर्वेण संबंधः क्रतोः द्वैविध्यमाह सर्वेति अश्वमेधस्याद्वयविभक्तस्य सर्वकर्मोत्कर्षमुदाहरति सर्वकर्मणामिति तस्य पुण्यश्रेष्ठ
त्वमानमाह [illegible]हत्येति समष्टिव्यष्टिफलश्चेत्युक्तं स्पष्टयति तेनेति अश्वमेधेन सहकारिकाम्यनाभेदेन समष्टीः समनुगमरूप
व्यष्टीश्च व्यावृत्तरूपा देवता प्राप्नोतीत्यर्थः का पुनर्मोक्षो विवक्षितेन त्वाह तेनेति अग्न्यादिस्तोत्रावरहिताद्वारूपादेवता
सोऽग्निरभवदित्यादावाजसनेयिनो अश्वमेधफलभूता दर्शिता इत्यर्थः का न हि समष्टिर्देवतेत्युक्तं तत्रोक्तं स्मारयति मृत्युरि[illegible]

भा॰ नामेवसमष्टिरूपादेवतात्प्रपंचयितुमिदं ब्राह्मणमिति वकुं पातनिकां करोति मूर्त्तश्चेति प्राणात्मकबुद्धिधर्माशनायादयो मूर्त्तो रे॰ भा॰
२६ त्तंसंप्रणं तत्राह मूर्त्तोमेति नहिबुद्ध्यादेर्लोन्मूर्त्तरूपिणप्राणादिस्याशंक्याह समष्टिरिति मूर्त्तोवत्र्यच्छयतनेरस्यन्त्वेनस॰ ३
मष्टित्वंसाधयति प्रथमजत्वंतिसर्वात्रयत्वं दर्शयति सर्वमिति तत्रवायवैगोत्तमेत्यादिवाक्यप्रमाणमितिसूचयति वायु॰
रिति तत्रापिकथंप्रथमजत्वंभूतानांप्रथममुत्पत्तेरित्याशंक्याह स्वमिति हिरण्यगर्भस्योक्तलक्षणात्वेपिकिंमायात्म
त्वोरित्याशंक्याह हिरण्यगर्भ इति जगत्स्वसमष्टिव्यष्टिरूपतत्स्वतमित्याशंक्याह परात्मकमिति हेतंव्यष्टिरूपमेकत्व
समष्टिरूपतत्संवेपरात्मकंतस्येतिसंबंधः तस्योक्तप्रमाणत्वप्रकटयति फलश्रुतिरिति विज्ञानात्मानंप्रावर्तयति लिंगमिति
तस्यव्यष्टिसंगदति अकृतिमतुस्त्याह अमूर्त्तेति तस्यसाधनाश्रयत्वंदर्शयति परांश्रितानीति तस्यैवफलाश्रयत्वमाह

सूत्रव्याशनायालक्षणोबुद्ध्यात्माभमष्टिः प्रथमजोवायुः सूत्रंसएवहिरण्यगर्भस्तस्यव्याकृतोविषयोपराात्मकंसर्वं
हेतेकत्वमसर्वभूतानांआत्मालिंगं अमूर्त्तरसोपराश्रितानिसर्वभूतकर्माणियः कर्मणाकर्मसंबंधानामविज्ञानानां
परागतिःपरंफलंत्यक्ति मद्रेषुचरकाःपर्यव्रजामतेपतंचलस्यकाप्यस्यगृहानैम पातगोचरःकिंपतीव्याप्तिः
सर्वतःपरिमंडलीभूताभा वक्तव्यातस्यामुक्ताप्यसर्व
संसारविषयगोचरस्तुकोभवतितस्यचसमष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनार्थमाख्यायिकात्मनोरूपप्रकु
रुतेवसमप्रतिवादिबुद्धिव्यामोहयिष्यामीतिमन्यते मद्रेषुमद्राणांजनपदाःतेषुचरकाःअध्ययनार्थव्रतचर
णाच्चरकाःअध्वर्यवोवापर्यव्रजामपर्यटितवंतस्तेपतंचलस्यनेवपर्यटंतःपतंचलस्यनामतःकाप्यस्यकपिगोत्रस्य
गृहानैमगतवंतः॥

कर्मणामिति परागतिरित्यस्यैवव्याख्यानंपरंफलमिति एवंभूमिकामारचय्यानंतरंब्राह्मणमवतारयति तस्ये
ति प्रश्नमेवप्रकटयति क्वपतीति सर्वतःपरितोमंडलभावमासाद्यस्थितेतिपावत् ननुकिमितिमावक्तव्यतस्यामुक्ता
पामपिवक्तव्यसंसारविशेषाद्वाकांक्षाविश्वासभावादत आह तस्यामिति स्थानवयोनाधिकोमूर्त्तोवेसन्मम्यवच्छेदनवं
परिमाणपरिच्छेदार्थंकर्मफलव्याप्तिरज्ञोमतेनपरिच्छेदश्चवैराग्यद्वारामुक्तिहेतुरितिभावः ब्राह्मणस्यैवप्रश्न
वर्णिकमिति भुज्युःस्वस्यपूर्वनिर्दिष्टाकथामाहेत्याशंक्याह तस्यचेति समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रख्या
दर्शनेनवाकिंस्यादित्याह तेनचेति एतिमन्यतेअर्थस्फूर्तिशेषः
२६

न्तस्येपरंपराज्ञयेनात्मज्ञप्सेप्त्वादिस्पर्थः धिष्ण्यत्वमग्ने रूपास्तं अग्निर्वै देवानां होतेति श्रुतिमाश्रित्याह
प्रत्विमिति यथोक्तगंधर्वशब्दार्थसंग्रहे लिंगमाह विशिष्टेति नह्यान्यथासिद्धि दूषयति नहीति अथै
तमिस्यादेरर्थं वि वृणोति भुवनेति भवत्वेवं गंधर्वप्रतिभवतः प्रश्नस्तथापि किमायातमत आह सर्वेति ते
न गंधर्ववचनेनेतिपावत् दिव्योर्योगंधर्वेभ्यः सकाशादित्येतत् एतत् ज्ञानाभावे त्वज्ञानमप्रतिभात्वं ह्यिष्ट

तस्यासीद्दुहिता गंधर्वगृहीता गंधर्वेणामानुषेणासत्त्वेन केनचिद्दाविष्टा गंधर्वो वाधिष्ण्योग्निः ऋत्वि
ग्देवता विशिष्टविज्ञानत्वाद्व सीयते नह्यस्तत्वमात्रस्येदृशं विज्ञानमुपपद्यते तं सर्वे वयं परिवारिताः
संतो पृच्छाम कोसीति कस्त्वमसि किंनामा किंसतत्त्वः सोब्रवीद्गंधर्वः सुधन्वा नामतः आंगिरसो गो
त्रतः तं यदा यस्मिन्काले लोकानामंतान् पर्यवसानान्यपृच्छामाथैनं गंधर्वमब्रूम भुवनकोशपरि

तस्यासीद्दुहिता गंधर्वगृहीता तमपृच्छाम कोसीति सोब्रवीत्सुधन्वांगिरस इति तं यदा लोका-
नामंतानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन्स त्वा पृच्छा-
मि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति १

माणज्ञानाय प्रश्नेषु सर्वेष्वात्मानं श्लाघयंतः एवं तो वयं कथं क्व पारिक्षिता अभवन्निति स च गंधर्व
सर्वमस्मभ्यमब्रवीत् तेनदिव्येभ्यो मया लब्धं ज्ञानं तत्तव नास्त्यतो निगृहीतोसीत्यभिप्रायः सोहं विद्यासंपन्नो लब्ध
आगमो गंधर्वात्त्वां पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्तत्त्वं किं जानासि हे याज्ञवल्क्य कथय पृच्छामि
क्व पारिक्षिता अभवन्निति १॥ तं प्रतिज्ञा हानिग्रहस्थानं पृच्छति प्रष्टुरभिप्रायमुक्त्वा प्रश्नाक्षरार्थमाचष्टे सो
हमिति पृथमानो वक्तु क्व पारिक्षिता अभवन्निति कोसौ प्रश्नप्रश्नार्थो हि तोयान्व नुरूपप्रतिवचनाय यो हि क्व पारिक्षि
ता अभवन्निति प्रश्नो गंधर्वप्रतिक्व नत्वया प्रश्नस्तं सर्वां सोस्मभ्यमब्रवीदिति तत्र विवक्षित तुनापातुमुनि प्रतिप्रश्नार्थोति

भा० अज्ञानादिविग्रहं परिहरन्नुत्तरमाह स होवाचेति वै स्मरणार्थे गंधर्वो ह्यस्य ज्ञानस्येति शेषः किमुवाचेत्य २
पेक्षायामाहागच्छन्निति अहोरात्रमादित्यरथगत्या यावान् पंथा मितस्तावान् देशो द्वात्रिंशद्गुणितः तत्किरण
आप्तः सर्वं चंद्रसूर्यौ आप्तेन देशेन साकं पृथिवीं समंततः अनेन रविचंद्रमसोः यावत्प्रदेशेन भासयतः स समुद्रप
रिच्छेदस्तावती पृथिवीं समंततो रित्याह मूलं

स होवाच याज्ञवल्क्यः उवाच वै सः वैशब्दः स्मरणार्थः उवाच वै स गंधर्व एकं भं अगच्छन्वै ते पारिक्षिता इ
त्युक्त यत्र यस्मिन्नश्वमेधयाजिनो गच्छंतीति निर्णीते प्रश्न आह क्व नु कस्मिन्नश्वमेधयाजिनो गच्छं
तीति तेषां गतिविवक्षया भुवनकोश परिमाणमाह द्वात्रिंशतं वै द्वे अ धिके त्रिंशत् द्वात्रिंशतं वै देवर
थाह्न्यानि देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथस्तस्य गत्या यावत्परिच्छिद्यते

स होवाचेत्यादि वै सा गच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छंतीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छंतीति द्वा
त्रिंशतं वै देवरथाह्न्यान्ययं लोकस्तं समंतं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति तां समंतं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः प
र्येति

देशपरिमाणं तद्देवरथाह्न्यं तद्द्वात्रिंशद्गुणितं देवरथाह्न्यानि तावत्परिमाणोऽयं लो
कः लोकालोकगिरिणा परिक्षिप्तः यत्र वैराजं शरीरं यत्र च कर्मफलोपभोगः प्राणिनां स एष लोकः एता
वान् लोकः अतः परमलोकस्तं लोकं समंततः समंततो लोकविस्तारात् द्विगुणपरिमाणविस्तारेण परि
माणेन तं लोकं परिक्षिप्य पर्येति पृथिवी तां पृथिवीं तथैव समंतं द्विस्तावद्द्विगुणेन परिमाणेन समुद्रः
पर्येति

उक्तं लोकमनु यावच्छिष्ट २८
शतमित्यादिना अयं लोकस्तस्यार्थमाह तावदिति तत्र लोकभागं विभजते यत्रेति अन्वयं दर्शयितुं तं लोकमिति २८
सालोकत्वमाह तावानिति तमिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे लोकमित्यादिना
पुनरुक्तिः

तत्रयोरणीकसमंतिमाह द्वात्रिंशतमिति उक्तं हि अंडस्यास्य समंतात् समुद्रविशेषस्तद्व्यतिरेकोदधिः समंतात् ततो परिमाणतः स
तिष्ठतीति नद्यावती सा पृथिव्याऽथ पेमाह तावतीति लोकादिपरिमाणेषु योऽन्तरीक्षे स्थितस्तत्रात्ति यावत् कपालविवरस्या
नुपपत्तत्वात्किं तत्परिमाणं नित्येषोऽवकाशमाह यत्रेति अवहारभूमिः सम्यगर्थः परमात्मानमश्वमेधयाजिनोऽश्वमेध इ
ति तत्पराशब्दस्तथेनमाहृ इत्यप्रसिद्धत्वादिन्द्रोऽग्रे प्रवर्तितं दर्शयति यदृषयमिति उक्तार्थं पदमनुवदति सुपर्ण इति भू
तेषस्यार्थमाह वायुरिति ननु विसर्गाग्रिरंडाद् बहिरश्वमेधया जिनो गृहीत्वा वायुमेव गच्छतु किमिति तान् वायवे प्र
यच्छतोदमावक्तव्यत्वेषोऽर्णिकाः ताश्च कपालयोर्विवरपरिमाणमुक्तं येन विवरमार्गेण बहिर्निर्गच्छंतोऽश्वमेधयाजिनस्तस्य
अश्वमेधयाजिनस्तत्र यावती यावत्परिमाणं क्षुरस्य धारा यथा वह्यसौ स्थूलेऽग्रे तं मक्षिकायाः पत्रं तावान्तावत्परिमा
णोऽन्तरेण मध्ये कपालयोरवकाशश्छिद्रं तेनावकाशेन तेऽश्वमेधयाजिनः प्राप्तान् इंद्रः परमेश्वरो यो
ऽश्वमेधेऽग्निश्चितः सुपर्णो यद्विषयं दर्शनमुक्तं तस्य प्राचीदिक्शिर इत्यादिना सुपर्णः पक्षीभूत्वा पक्षपुच्छात्मकः
सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् भूतेत्वान्नात्मनोगतिस्तत्वेन तान् परिक्षितान् वायुरात्मनि धित्वा स्थापयित्वा।
तद्यावतीत्यक्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानंतरेणाकाशस्तानिंद्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्ता
न्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशंस तस्माद्वायुरेव
व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम इति तृतीयं ब्राह्मणं॥ ॥ ॥ ल॥
भूतान् कृत्वा तत्र तस्मिन् गमयत्कुत्र यत्र पूर्वेऽतिक्रान्ताः पारिक्षिताः अश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै एवमेव सुगत
वायुमेव प्रशशंस पारिक्षितानां गतिं समाप्ता समाप्तिका आख्यायिका निर्वृत्तं तद्येयमाख्यायिकातो यः स सत्वेन कृ
तिरूपे वायव्ये समष्ट्यादि वायुः स्थावरजंगमानां भूतानामंतरात्मा बहिश्च स एव तस्माद् आत्मा अधिभूताधिदैवभाव
न विविधा या व्यष्टिरात्मनः स वायुरेव तथा समष्टिः केवलेन सूत्रात्मना वायुरेव एवं वायुमात्मानं समष्टिव्यष्टिरूप
मुक्तेनोपगच्छति य एवं वेद तस्य किं फलमित्याह अप पुनर्मृत्युं जयति सकृन्मृत्वा न पुनर्म्रियते ततः आत्मनः प्रश्नाति
र्णयाद्भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम इति तृतीयं ब्राह्मणं॥ यच्चान्तरात्मा तदाह मूर्तत्वादिति आत्मनस्त्रिसत्यागृतेरितिपावत् तत्रेति
ब्राह्मणोद्देशोक्तिरितिफलं वायवे प्रदानमिति शेषः आख्यायिकासमाप्ताविति शब्दः परिमोऽतरित्यर्थोपनीपेनस पारिक्षिदश्वमे
धयाजिनः पारिक्षिताश्च तेषां गतिं वायुमिति संबंधः मुनिवचनेवर्तमानेकथमाख्यायिकासमाप्तिरत आह समाप्ते
ति वायुप्रशंसायां हेतुमाह यस्मादिति किंपुनर्याजन वायुतत्वविज्ञानफलं तदाहेवमिति ब्राह्मण एम एम

भा॰ ५८

ब्राह्मणांतरमवतारयत्यथेति तथापुनरुक्तमर्थं वक्तुमार्तभागप्रश्ने वृत्तं कीर्तयति पुण्येति भुज्युप्रश्नांतेसिद्ध
मर्थमनुद्रवति पुण्यस्येति नामरूपाभ्यामाकृतं जगद्धिरण्यगर्भात्मकं तद्व्यष्टिमुक्तं प्रविशति हि समष्टीति
कथंपर्याकोत्कर्षस्यपुण्यकर्मफलत्वं तत्राह द्वैतेति संप्रसन्नतरब्राह्मणस्य विषयं दर्शयति यत्त्विति माध्य
मिकानामन्येषांवाद्योविवादः किलक्षणो देहादीनामन्यतमस्तेभ्योविलक्षणोवेतियावत् प्रसिद्धिम्।

अथहैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ पुण्यपापप्रयुक्तैर्ग्रहातिग्रहैर्गृहीतः पुनर्ग्रहातिग्रहात्यक्त
न्तुपादत्त संसरतीत्युक्तं पुण्यस्यत्वपर उत्कर्षोव्याख्यातो व्याकृतविषयः समष्टिव्यष्टिरूपः इति
कृतात्मप्राप्तिः यस्तुग्रहातिग्रहैर्ग्रस्तः संसरतिसोस्तिवानास्ति तेनकिंलक्षणः स्यादित्येवदिवे

अथहैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाच

कावगमायोषस्तप्रश्न आरभ्यते सर्वतिरुपाधिस्वरूपसक्रियाकारकविनिर्मुक्तस्वभावस्याधिगमा
द्यथोक्ताद्बंधनाद्विमुच्यते सप्रयोजकाद्याख्यायिकासंबंधस्तुप्रसिद्धः अथहैनंप्रकृतंयाज्ञव
ल्क्यमुषस्तोनामतश्चक्रस्यापत्यंचाक्रायणः पप्रच्छ

ष्टयात्मनोदेहादिभ्योविवेकेनाधिगमायेदंब्राह्मणमित्याह आत्मनइति विवेकाधिगमस्याभेदज्ञानत्वेना
नर्थकरत्वमाशंक्याककहोलप्रश्नान्तस्येसंगृह्णाति तद्यथेति ब्राह्मणसंबंधमुक्त्वाख्यायिकासंबंधमा
हाख्यायिकेति विद्यास्तुत्यर्थाख्यायिकावाक्यार्थोवाख्यायिकेत्यर्थः भुज्युप्रश्ननिर्णयानंतर्यमथशब्दार्थः संबोधनमभिमुखीकरणार्थं

शे॰श्रा॰ ३

पुन

ग्नि

द्रष्टुरव्यवहितमिस्फुरं घटादिवद्व्यवधानं गौणमिति शंकोत्तरन्नित्यक नेम पराक्षादिस्फुरं मुख्यमेव द्रष्टुरव्यवहितं
स्वरूपं ब्रह्म तथा च द्रष्टृ धीनासिद्धत्वाभावात्स्वतोऽपरोक्षमित्यर्थः गौणं ब्रह्म मनो ब्रह्मेत्यादिषु यथा गौणं नन्तु तथा गौणं द्रष्टु
रव्यवहितं ब्रह्म । द्वितीयवादित्याह ⬛ सोऽनेति उक्तमव्यवधानमा काष्ठा दूराः नेन रवाकोनसाध पति किं तद्धेतो
दिना तत्परिच्छिन्नत्वशंकां वारयति ⬛ यो ऽति सर्वनामप्राप्तस्य ब्रह्मविशेष्यसमर्पयते इतरे एकशब्दे विशेषण
नीतिविभागमभिप्रेत्याह ⬛ शब्दाभ्यामिति इति रुच्यन्तरस्यानेन संबध्यते इति शब्दो द्वितीयः प्रश्नसमाप्त्यर्थः तमेव प्र

यद्ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचित् द्रष्टुरपरोक्षाद् गौणं नम्भोत्र ब्रह्मादिवत् किं तद्यः आत्मा ः मथावेनप्रत्यगात्मो
ऽमनेन त्वात्मशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् ⬛ सर्वस्याभ्यन्तरः सर्वान्तरोऽपध्यः शब्दाभ्यां प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति तमात्मानं मे मह्यं व्या
चक्ष्वेति ⬛ एवं गृहीत्वा यथा गोर्दर्शयति तं यावद्ब्रह्म सोऽयमित्येवं कथय त्वमित्यर्थः एवमुक्तः प्रत्याह याज्ञवल्क्यः ए
ष तेऽनव आत्मा सर्वान्तरः सर्वस्याभ्यन्तरः सर्वविशेषणोपलक्षणार्थं सर्वान्तरग्रहणं यत्साक्षादव्यवहितमपरो
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तमेव्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो

क्षाद्गौणं ब्रह्म य इहोमात्मा सर्वस्य सर्वस्याभ्यन्तर एतैर्गुणैः समस्तैरुक्तः एष कोऽसौ न एष आत्मा योऽयं कार्यकरण
संघातस्यानेन रूपेणात्मनात्मवान् स एष तव आत्मा तव कार्यकरणसंघातस्येत्यर्थः तत्र पिण्डस्याभ्यन्तरे लि
ङ्गात्मा करणसंघातस्तृतीयो यश्च सन्दिह्यमानस्त्रयाणां कतमो मम आत्मा सर्वान्तरस्त्वया विवक्षितस्तत्र कश्च
नर आह

⬛ विवृणोति ⬛ मिति तमर्थं वाक्यार्थान्वय योग्य एकेन प्रश्नेनार्थं प्रश्नान्तिं अवतारयत्येवमुक्त इति
सर्वान्तर इति विशेषोत्पाप्रश्नस्य विशेषणानां गणमनाश्रित्य माशंक्याह ⬛ विशेषणेनेति एषसर्वान्तर इति
भागस्यार्थं विवृणोति ⬛ साक्षादिति एषशब्दार्थं प्रश्नपूर्वकमाह कोऽसाविति आत्मशब्दार्थं विवृणोति
⬛ यामिति येनेत्यत्र सशब्दोऽत्र अः षष्ठ्यर्थं स्पष्टयति नवेति प्रश्नोत्तरं उत्थाप्य प्रतिवक्ति तत्रेत्यादिना स
र्वान्तरत्वात्मस्फुरकेत्सतीति यावत् तृतीयो मात्रसाक्षी एमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएम

भा॰ प्रणीयते प्राणनविशिष्टः क्रियत इति यावत् कथमेतावता सदेहोपाक्रमत इत्याशंकाविवक्षितमनुमानं वक्तुं या शं॰ अ॰
पृ॰ त्रिमाह [illegible]ति यावत्त्वचेतनप्रवृत्तिः सा चेतनाधिष्ठानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्तिरित्यर्थः येनक्रियते ३

यः प्राणेन मुखनासिकासंचारिणा प्राणिति प्राणनचेष्टां करोतीत्येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः स तेतु वक्ता
र्यकरणसंघातस्यात्मा विज्ञानमयः समानमन्यद्योपानेनापानीति अपानेन आनितीति ध्यादस्येर्थः
[illegible]कार्यकरणसंघातगताः प्राणनादिचेष्टा दारुयंत्रस्येव येन क्रियन्ते नहि चेतनावदनधिष्ठितस्य

यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्याने
न व्यानिति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वा
न्तरः १

दारुयंत्रस्येव प्राणादिचेष्टा विद्यन्ते तस्मादस्ति तन्मयेनाधिष्ठितं विलक्षणेन दारुयंत्रवत्प्राणनादि
चेष्टा प्रतिपद्यन्ते तस्मात्सोस्ति कार्यकरणसंघातविलक्षणो यश्चेष्टयति १ एमएमएमएमएम

सोस्तीति संबंधः दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहरति नहीति संप्रत्यनुमानमारचयति तस्मादिति दिग्मात्रे
ननाधिष्ठानपूर्विका अचेतनप्रवृत्तित्वाद्रथादिचेष्टावदित्यर्थः प्रतिपद्यन्ते प्राणादीति शेषः अनुमानफ
लमाह तस्मात्सोस्तीति चेष्टयति कार्यकरणसंघातमिति शेषः

प्रश्नप्रतिवचनयोरननुरूपत्वमाशंकते स होवाचेति दृष्टान्तमेव स्पष्टयति अ सावित्यादिना प्रसङ्गागमं
दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चाद्यश्चलत्यसौ गौर्यो वा धावति सोऽश्व इति चलनादिलिंगैर्यथा गवादि
अपदिशत्येवमेव ब्रह्म प्रसक्षं दर्शयामीति मत् प्रश्नानुसारेण प्रतिज्ञाय प्राणनादिलिंगैस्त्वपदिशसि

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा कश्चिदन्यथा प्रतिज्ञाय पूर्वं पुनर्विप्रतिपन्नो ब्रूयादन्यथा असौ गौर
सावश्वो यश्चलति धावतीति वा पूर्वं प्रत्यक्षं दर्शयामीति प्रतिज्ञाय पश्चाच्चलनादिलिंगैर्व्यपदिशति
एवमेवैतत् ब्रह्म प्राणनादिलिंगैर्व्यपदिष्टं भवति त्वया किं बहुनाऽयत्काशोऽनुदृश्यानिभिन्न आज्ञे

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव सा
क्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा

यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेतीतर आह यथा मया प्रथमं प्रतिज्ञातं तथा
तव आत्मा एवं लक्षण इति तां प्रतिज्ञामनुवर्तत एव न तथैव यथोक्तं मया यत्पुनरुक्तं न मात्मानं घटादि
वद्विषयीकुर्विति न दृश्यकत्वान्निक्षिपते

प्रतिज्ञाहानिरनवधेयवचनतावस्यादित्यर्थः प्रतिज्ञाप्रश्नावनुसरतो बुद्धिपूर्वकारिण इति फलितमाह ।
किं बहुनेति प्रसक्तितात्पर्यमाह यथैव प्रतिज्ञानुवर्तनमेवाभिनयति तत्रथेति कतमो याज्ञवल्क्येत्या
दिप्रश्नस्य तात्पर्यमाह यत्पुनरिति न दृष्टेरित्यादिवाक्यतात्पर्यं वदन्नुत्तरमाह न दृष्टकत्वादिति ॥

भा० आत्मनोवस्तुत्वात् घटादिवद्विषयीकरणं नाशक्यमिति शंकते कस्मादिति वस्तुस्वरूपमनुसृत्य परिहरत्याह इति टी० अ०
टी० घटादेरपि तर्हि वस्तुत्वाभावान्माभूद्विषयीकरणमिति मन्वानः शंकते किं पुनरिति दृष्ट्यादिसाक्षित्वं वस्तुस्वा २
भाव्यं तत्त्वाविषयत्वे नैव वस्तुस्वाभाव्यं घटादेरस्तीत्युत्तरमाह दृष्ट्यादेरिति दृष्ट्यादिसाक्षिणोपि दृष्टि
विषयत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह दृष्टेरिति यथा प्रदीपो लौकिकज्ञानेन प्रकाश्यो न स्वप्रकाशकज्ञानप्रका
शयति तथा दृष्टिसाक्षी दृश्यो न प्रकाश्यत इत्यर्थः दृष्टेर्द्रष्टेत्यन्तालीनत्वो गतात्मानं प्रत्याह दृष्टिरिति
लौकिकी चाक्षुषी दृष्टिः पारमार्थिकी दृष्टिमाकर्णितवानिति नन्वात्मा नित्यदृष्टिस्वभावश्चेत्कथं द्रष्टा
तस्मात् पुनरस्ति दृश्यकामित्याह वस्तुस्वाभाव्यात् किं पुनस्तद्वस्तुस्वाभाव्यं दृष्ट्यादिद्रष्टृत्वं दृष्टेर्द्रष्टा ह्यात्मा
दृष्टिरिति द्विविधा भवति लौकिकी पारमार्थिकी च तत्र लौकिकी चक्षुःसंयुक्तान्तःकरणवृत्तिः सा क्रिय
मात्रिजायते विनश्यति च पारमार्थिकी त्वात्मनो दृष्टिरग्न्युष्णप्रकाशादिवत् सा च द्रष्टुः स्वरूपत्वान्न जायते न वि
सर्वांतरः कस्मोपाय वल्लभसर्वांतरेण न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः ;
नश्यति च सा क्रियमाणायोपाधिभूतयासंसृष्टेवेति व्यपदिश्यते दृष्टेरिति भेदस्वच्छद्रष्टा दृष्टिरिति यथा सा लौ
किकी दृष्टिश्चक्षुर्द्वाररूपोपरक्ता जायमानैव नित्यया आत्मदृष्ट्या संसृष्टेव तत् ग्रहणच्छायापत्त्या व्याप्तैव जा
यते तथा विनश्यति चेतनोपचर्यते द्रष्टा सदा पश्यन्नपि पश्यति न पश्यति चेति ननु पुनर्द्रष्टुर्दृष्टेः कदाचिद्व्याप
थात्व
दिव्यपदेशः सिद्ध्यतीत्यत्राह क्रियमाणयेति साक्ष्यबुद्धिवृत्तिगतं कर्तृत्वं क्रियात्वं चाध्यासिकं नित्यदृष्टिरू
पे आत्मन्युपचर्यत इत्यर्थः आत्मनो नित्यदृष्टिस्वभावत्वे कथं पश्यति न पश्यतीति कादाचित्कोपचार इ
त्याशंक्याह क्रियाविशिष्टैवेति यावद्बुद्धिविशेषणा लौकिकी दृष्टिरस्तीति तावत्तत्प्रतिच्छायापत्तिसंबंधः तथा व्यपातत्वमिति एम
एमरुम्मममम च्छायापत्त्या व्याप्तैवेति यावत् किमिसोपचारिको व्यपदेशो मुख्यस्तु किं न स्यादित्याशंक्याह नहीति टी० अ०

दृष्टेर्वल्कतो न विक्तिपयत्वमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयन् व्याचष्टे उक्तेर्थे न दृष्टेरित्यादिरुक्तिमवतार्य व्याचष्टे
[illegible]मिममित्यादिना उक्तमेव प्रपञ्चयति [illegible]त्यादिना न दृष्टेरित्यादिवाक्यार्थं निगमयति तस्मादिति उक्तन्यायमु
नरवाक्येनातिदिशति तथेति उक्तवल्कत्वाभावमुपसंहृत्य फलितमाह एष त इति न दृष्टेरित्यत्र स्वपक्षमुक्त्वा
भर्तृप्रपञ्चपक्षमाह न दृष्टेरिति कथमस्याणामस्मन्यथाव्याख्येत्याशङ्क्य तद्दृष्टमज्ञायार्थमाह न दृष्टेरिति

[illegible]थाव वक्तृप्रतिषेधे आपतितो वल्कत्वाप्रतीयतः न हि दृष्टेर्द्रष्टुर्विपरिलोपो विद्यत इत्यत्रैतमिममर्थमाह लौ
किक्या दृष्टेः कर्मभूतायाः द्रष्टारं स्वकीयया तिस्रया दृष्ट्या प्रत्यञ्चं न पश्येः या हि लौकिकी दृष्टिः कर्मभूता
रूपोपरक्तारूपाभिव्यञ्जिका नान्तानत्वा[illegible]तो नोत्मानं प्रत्यञ्चं व्याप्नोति तस्मात्प्रत्यगात्मानं दृष्टे
द्रष्टारं न पश्येः तथा श्रुतेः श्रोतारं न शृणुयाः तथा मतेः मनोवृत्तेः केवलायाः आत्मानं मन्वीथाः तथा
विज्ञातेः केवलायाः बुद्धिवृत्तेः आत्मानं न विजानीयाः एष वस्तुतः स्वभावो न तेन वस्तुपि तु शक्य इत्यतो

न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः

दिवज्ञ न दृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्र व्याख्यानान्तरं अन्यथा व्याचक्षते केचित् न दृष्टेर्द्रष्टारं दृष्टेः कर्तारं दृष्टिभेदमकृत्वा
दृष्टिमात्रस्य कर्तारं न पश्येरिति दृष्टेरिति कर्मणि षष्ठीत्याह दृष्टिः क्रियमाणा घटवत्कर्म भवति द्रष्टारमि
ति तृजन्तेन दृष्टुर्दृष्टिकर्तृत्वमावेदितं नतो दृष्टेर्द्रष्टारं दृष्टेः कर्तेति व्याख्यानॄणामभिप्रायः तत्र दृष्टेरिति ष
ष्ठ्यां तेन दृष्टिग्रहणानिरर्थकमिति दोषं न पश्यन्ति पश्यन्तो वा पुनरुक्तमसारं प्रमादपाठ इति वा नादरः

रतिशङ्क्य व्याचक्षाणस्यैते न संबध्यते एवं व्याकुर्वताममभिप्रायमाह दृष्टेरिति इति कर्मणि षष्ठीमेव स्फुटयति स
दृष्टिरिति षष्ठीं व्याख्याय दृष्टिनीपा व्याचष्टे [illegible]ष्टारमिति पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह तेनेति उक्तां परकीयां व्या
ख्यां दूषयति तथेति दृष्टिकर्तृत्वविवक्षायां तृजन्तेनैव तत्सिद्धेः षष्ठी निरर्थिकेत्यर्थः कथं पुनर्व्याख्यातारो [illegible]
[illegible]दोषं न पश्यन्तीत्याह पश्यन्तो वेति

भाष्यदृष्टीनेरर्थक्यंप्रागुक्तमाकांक्षाद्वारासमर्थयते कथमित्यादिना किंनहींहार्थवदित्याशंक्याह नहीति नन्वहंतुमाह य एनमिति क्रियाधात्वर्थःकर्तोपस्यपार्थःतथाचैकेनैवपदेनोभयलाभात्ऐवकृत्क्रियाग्रहणमनर्थकमित्यर्थःहत्रै रित्यस्यानर्थकत्वदृष्टांतेनसाधयति नत्रारंभित्यादिना अर्थवादत्वेनतर्हिरदमुपात्तमित्याशंक्याह नचेति विधिशे षत्वाभावादस्मिन्प्रकरणेत्याचार्थवत्वसंभवादित्यर्थः अथपरपक्षे निरर्थकमेवेदंपदंप्रमादात्पठितमितिचेन्नेत्याह नेति सर्वेषांकाण्डमाधवादीनानामितिपावत् कथनर्हीदंपदमनर्थकमितिपरेषांप्रतीतिस्तत्राह तस्मादिति कथंपुनर्भवतामपिदृश्यहेतुरुपादानमुपपद्यतेतत्राह यथात्विति प्रदर्शयितमपदादुपरिष्टादितिसूत्रादृष्टक नृकर्मविशेषणत्वेनसाक्षिसाक्ष्यसमर्पकत्वेनेतिपावत् तत्समर्पणमपिकुत्रोपपन्नमित्यनेनतत्राहात्मेति दृष्ट्यादिनाहा

कथंपुनरधिक्यंतज्ज्ञनेनैवदृष्टिकर्तृत्वस्यासिद्धत्वात्दृष्टेरितिनिरर्थकं तत्राद्रष्टारंनपश्येरित्येनावदेवक्तव्यमा स्याह्रातोःपरस्तत्कृत्क्रियनेनद्रष्टत्वमर्थकर्तेरिहिन्तृच्समर्पितेतत्रारंभेनारंबानपतीत्येनावानेवहिशब्दःप्रयुज्यतेनेनतु गैनारंभिदंभेनाएवंसमस्यर्थविशेषप्रयोगात्मानकर्यार्थवादत्वेनहानवांसत्यागतो नतुप्रमादपाठःसर्वेषामा गानात् तत्माह्रात्प्यानृणामेवबुद्धिदौवल्यनाभ्रमप्रमादःकथातस्मात्मित्यात्प्यानलौकिकदृष्टेर्विविच्यानत्त दृष्टिविशिष्टआत्मासप्रदर्शितथःतथाकर्मकर्तृविशेषणत्वेनदृष्टिशब्दस्यहिःप्रयोगउपपद्यतेआत्मस्व रूपनिर्द्धारणाय तहिदृष्टुर्दृष्टेरितिप्रदेशांतरवाक्यैकवाक्यतोपपन्नाभवति तथाचदृष्टुर्विपरिलोपतिस्त्रोत्र मित्यत्रनमितिश्रुत्यंतरेणैकवाक्यतोपपन्ना तथाचेतमेवद्यात्मनोनिसत्वमुपपद्यते विक्रियाभावेविक्रियाव त्त्वनिसमितिचविप्रतिषिद्धं यावज्जीवलेलापतीतनहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेएवनित्यामहिमाब्राह्म णस्येतिचश्रुत्यंतरस्यएवमर्थानगच्छंति ॥

द्यात्मानंतद्विषयंनितन्त्वरूपंनिश्चयायेत्यादिसमर्पणमित्यर्थः आत्मानित्यदृष्टिस्वभावोनदृश्यायाःदृष्टेर्वि षयःस्येवंचेत्तदृष्टेरित्यादिवाक्यस्यार्थस्तदा नहीत्यादिनाप्यैकवाक्यत्वंसिद्धमितिनस्मात्तद्यथोनत्यर्थमेवन दृष्टेरित्यादिवाक्यस्येत्याह नहीति आत्माकूटस्थदृष्टिरित्यत्रतत्त्वकारश्रुतिंसंवादयति तथाचेति तस्य कूटस्थदृष्टित्वेहेतुमाह ध्यायतीवेति तमेवध्यायतिवृत्शब्दयत्नैवमेवेति विपक्षेदोषमाह विक्रियावत्त्वेति इत एव आत्मनोनास्तिविक्रियावत्त्वमित्याह ध्यायतीवेति अन्यथाविक्रियावत्त्वेसत्यनित्यतावत्

अविक्रियत्वेपिस्वलक्षणएवानुपपन्नामीतिशंकते नन्विति नतेषांविरोधोदृष्टेर्द्रष्टादिकर्तृत्वमनुरससम्प्रवृत्तेलौकि
केवाक्येनदृष्ट्यर्थानुवादित्वादुक्तस्वलक्षणानांस्वार्थेप्रामाण्याभावादितिपरिहरति नेत्यादिना नदृष्टेरित्यादिश्रुत्यपितर्हि
स्वलक्षणानिनस्वार्थेप्रमाणानीत्याशंक्याह नदृष्टेरिति अन्योर्थोदृष्ट्यादिकर्तायथोक्तोर्थोदृष्ट्यादिसाक्षी दृ

ष्टुर्द्रष्टाश्रोतामंताविज्ञातेत्येवमादिस्वलक्षणएवात्मनोऽविक्रियत्वेनगच्छतीति नयथाप्राप्तलौकिकवाक्या
नुवादित्वात्तेषांनात्मनस्तत्वनिष्ठार्थानितानिनदृष्टेर्द्रष्टारमित्येवमादीनामन्यार्थासंभवाद्यथोक्तार्थ
परत्वमवगम्यतेतस्मादनवबोधादेवहिविशेषणपरित्यागेनदृष्टेरिति एषतेतव आत्मासर्वांतरेकोविशेष

एषत आत्मासर्वांतरइतोन्यदार्त्तंततोहोषस्तश्चाक्रायणउपरराम २ चतुर्थंब्राह्मणं

तोविशिष्टोःनतस्मादात्मनःअन्यदार्त्तंकार्यंवाशरीरंकरणात्मकंवालिंगमतर्दवैकमनात्मविना
शिकूटस्थंततोहोषस्तश्चाक्रायणउपरराम १ पंचमः ध्यायस्यचतुर्थं ब्राह्मणं एमएमएमएम

दृष्टस्याप्यविषयत्वेसिद्धेदृष्टेरितिसाधनसमर्पणात्मदर्थवत्तोपपत्तिरित्युपसंहरति तस्मादिति पश्चा
तरंनिराकृतसात्मपक्षमुपपाद्यानंतरंवाक्यंविभजते एषत इति अन्यदार्त्तमितिविशेषणस्यासामर्थ्यसिद्ध
र्थमाहेतरदेवेति चतुर्थंब्राह्मणं

कृष्णा· ब्राह्मणान्तरार्थसंगतिं वक्तुमनुवदति बंधनमिति चतुर्थब्राह्मणार्थं संक्षिपति यस्येति उत्तरब्राह्मणानामप्यमा रिं·अ
२६२ ह [illegible]ति उपस्तप्रश्नानंतरप्रथमयष्ठाद्यर्थः पूर्ववदिसाभिमुखीकरणार्थं संबोधितवानित्यर्थः वध धिसिद्धानप्र ३

बंधनं सप्रयोजकमुक्तं कस्य वद्वत्तस्यापाप्तिलमधिगतं व्यतिरिक्तत्वं च तस्येदानीं बंधमोक्षसाधनं सस
न्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कहोलप्रश्न आरभ्यते अथहैनं कहोलो नामतः कुषीतकस्यापत्यं
कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर स्तं

अथहैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षा
दपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः॥

मे व्याचक्ष्वेति बंधविदित्वा बंधनात्मुमुक्षुर्याज्ञवल्क्य आह एष तेन त आत्मा किमुषस्तकहोलाभ्यामे
क आत्मा एष्टः किं वा भिन्नावात्मानौ तुल्यलक्षणाविति भिन्नाविति फलं प्रश्नयोः पुनरुक्तत्वो
पपत्तेः

स्तोनात्र प्रतिभाति किं त्वनुवादमात्रमित्याशंक्याह यं विदित्वे [illegible]ति तं व्याचक्ष्वेति पूर्वेण संबंधः प्रश्नयोस्तु एत
न्नर विशेषप्रदर्शनार्थं परामृशति किमुषस्तेति नेत्रपूर्वपक्षं गृह्णाति भिन्नाविती ति एषणाम एषणा[illegible] ३

उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारेण विवृणोति यद्धीत्यादिना अथैकं वाक्यं बलवत्तरं तस्यार्थवादो द्वितीयं वाक्यं नेत्याह ॥
[illegible]नेति द्वयोर्वाक्ययोरन्यतरलक्षणत्वे फलितमाह तस्मादिति तत्राद्यवाक्यं क्षेत्रज्ञमधिकरोति द्वितीयं पर
मात्मानमित्यभिप्रेत्याह [illegible]वत्तेति ब्राह्मणद्वयेनार्थद्वयविवक्षितमिति भर्तृप्रपंचप्रस्थानमप्याह तन्नेति
प्रश्नप्रतिवचनयोरेकरूपत्वान्नार्थभेदोस्तीत्येकमुपपादयत्येवं तर्हि तथाभेदेकानुपपत्तिस्तत्राह नचेति
तद्वेवोपपादयन्[illegible]हीति कार्यकरणसंघातभेदादात्मभेदमाशंक्याह नचेति जातितः स्वभावतश्चाहम

[illegible]दित्येक आत्मा उषस्तकहोलप्रश्नयोर्विवक्षितस्तत्रैक एव प्रश्नेनाधिगतत्वात्तद्विषयो द्वितीयः प्रश्नो
नर्थकः स्यात् न चार्थवादरूपत्वं वाक्यस्य तस्माद्भिन्नावेतावात्मानौ क्षेत्रज्ञपरमात्माख्याविति केचि
द्व्याचक्षते [illegible]न्तर्वर्तित्वमिति तन्नादेषत आत्मा एषत आत्मेति हि प्रतिवचनेष्वविशेषान्न चैकस्य का
र्यकरणसंघातस्य द्वावात्मानावुपपद्येते एको हि कार्यकरणसंघात एकेनात्मवान् न चोषस्तस्या
न्यः कहोलस्यान्यो जातितो भिन्न आत्मा भवति द्वयोरगौणात्मत्वसर्वान्तरत्वानुपपत्तेः यद्येकम
गौणं ब्रह्म द्वयोरितरेणावश्यं गौणेन भवितव्यं तथात्मत्वं सर्वान्तरत्वं च। विरुद्धत्वात्पदार्थानां य
द्येकं सर्वान्तरं ब्रह्म आत्मा मुख्यस्तरेण सर्वान्तरेणानात्मना मुख्येनावश्यं भवितव्यं तस्मादेक
सैव द्विःश्रवणाविशेषविवक्षया

द्वितीयेकाकारस्फुरणादित्यर्थः तत्प्रश्नतत्त्वभेदस्त्वाह द्वयोरिति नहेवस्फुरयतीति यदीति द्वयोर्मध्ये
[illegible]ब्रह्मागौणं देव रेणगौणेनावश्यं भवितव्यं तथात्मत्वादि यद्येकस्यैवं तदेतरस्यानात्मत्वादिकं तत्स्यादि
त्येवेत्याह [illegible]रुद्धत्वादिति उक्तोपपादनपूर्वकं द्विःश्रवणस्याभिप्रायमाह यदीत्यादिना अनेकमुख्यास
म्भवाद्धक्तः परिच्छिन्नस्य घटवद्ब्रह्मत्वादनात्मत्वाच्चैकमेव मुख्यम् प्रसंगभूतं ब्रह्मेत्यर्थः पदद्वित्वे स्वर
भेदाभावाच्च प्रश्नयोरर्थभेदस्तर्हि पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशंक्याह तस्मादिति

तर्हि स एव विशेषो दर्शयितव्यो येन पुनरुक्तिर्यथैवं नीयताशंक्याह यत्त्विति अनुक्तविशेषकथनार्थमुक्तपरिमाणं टी॰अ॰
६३ निर्णीतमुक्तानुवादस्यैवं तूक्तो विशेषस्तर्हि प्रश्नशास्ति पृच्छति कः पुनरिति बुभुत्सितं विशेषं दर्शयत्यक्षर ३
ति इतिशब्दः शङ्कापादेन सर्वज्ञाने किमिति सविशेषो विशेषो यद्विशेषेति अर्थभेदासंभवे फलितं निर्दिशति तेन त्वाह
माह [illegible] आदिनियोगेनाप्येतादिनानु विवक्षितविशेषोक्तिरित्ति शेषः एकमेवात्मतत्त्वमधिकृत्य प्रश्नाविस्तृत
योदयति [illegible] विरुद्धधर्मवत्त्वात्तिथोभिन्नो प्रश्नार्थो विस्तरेण दूषयति नेति परिहृतत्वमेव प्रकटयति

[illegible] पूर्वोक्तेन समानं द्वितीयप्रश्नान्तरे उक्तं तावन्मात्रं पूर्वस्यैवानुवादस्तस्यैवानुक्तः कश्चिद्विशेषो वक्त
व्यइति कः पुनरसौ विशेषः कथ्यते पूर्वस्मिन्प्रश्ने ऽस्ति व्यतिरिक्त आत्मा येनापसृप्य प्रयोजको विधउक्तो येन
द्वितीये तु तस्यैवात्मनो ऽशनायादिसंसारधर्मातीतत्वं विशेष उच्यते यद्विशेषपरिज्ञानात्संन्यासस्सहितात्
पूर्वोक्तादूर्ध्वनाद्विमुच्यते [illegible] आत्मनः प्रश्नप्रतिवचनयोरेवमात्मेत्यर्थः तयोरुक्तत्वार्थं नेव ननु कथमेक
स्यैवात्मनो ऽशनायाद्यतीतत्वं तद्वत्त्वं चेति विरुद्धधर्मसमवायित्वमिति तं परिहृतत्वान्नामरूपविकार
कार्यकरणलक्षणसंघातोपाधिभेदसंपर्कजनितभ्रान्तिमात्रं हि संसारित्वमित्यस्मात्कः दृष्टाधाम विरु
द्धमिवाख्यानप्रसंगेन च [illegible] रज्जुशुक्तिकागगनादयः सर्परजतमलिनादिभवन्ति परा[illegible] आरोपितध
र्मविशिष्टाः स्वतश्च केवला एव रज्जुशुक्तिकागगनादयः

[illegible] नामरूपेति तयोर्विकारः कार्यकरणलक्षणः संघातः स एवोपाधिभेदस्तेन संपर्कस्तस्मिन्नहंममाध्यासस्तेन
जनिता भ्रान्तिरहंकर्ता साधनवान्मात्र संसारित्वमित्यनेकशो व्याख्यातं तस्मान्नास्ति वस्तुनो विरुद्धधर्म
वत्त्वमित्यर्थः किंच सविशेषत्वनिर्विशेषत्वश्च स्वो विषयविभागोऽस्तीति प्रसंगेन संसारित्वस्यापि व्याख्यातमथ ब्राह्मणा
नेवोचामेत्याह [illegible] कथं तर्हि विरुद्धधर्मवत्त्वप्रतीतिरित्याशंक्याह यथेति परेण पुरुषेण स्थानेन वाध्या टी॰अ॰
रोपितैः सर्पत्वादिभिर्धर्मैर्विशिष्टा इतिपोवच्च स्वतश्चाध्यारोपेणविनैस्य पः एमएमएमएमएमएमएमएमा ६३

प्रतिभासमानो विरुद्धधर्मवत्त्वेपि स्वेच्छया स्वरणो भिन्नत्वादित्याशंक्याविनिवेश्येसाह नन्वेवमिति निरुपाधिकरूपेणासं
सारित्वं सोपाधिकरूपेण संसारित्वमिति सविरोध उक्तः इदानीमुपाध्य[illegible]भ्युपगमेप्युपलब्धसत्त्वेन घटादेरूपाधित्व दृष्टेरि
निश्चकते [illegible]मेति सलिलातिरेकेण न सन्ति फेनादयो विकारा नापि मृदाद्यतिरेकेण न हि कारणादेवा
यः सतो निदृष्टान्तात्म्यफलकित्वलाद्विद्यकनामरूपरचितकार्यकरणसंघातस्याविद्यामात्रत्वात्तस्याश्चविद्यायानिए
सान्तेवमिति परिहरति तेत्यादिना कार्यसत्त्वमभ्युपगम्योक्तमिदानीं तद्यपि निरूप्यमाणेनास्तीत्याह यदात्विति ने
हनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुत्यनुसारिभिर्वस्तुदृष्ट्या निरूप्यमाणे नामरूपे परमात्मतत्त्वादन्यत्वेनान्यत्वेन वा निरूप्य
माणे तत्त्वतो वस्तुन्तरे परमात्मनः इतिसंबन्धः मृदादिविकारवदित्येतदेवं प्रकटयति सलिलेति तदा तत्परमात्मतत्त्वमप
एवं विरुद्धधर्मसमवायित्वे पदार्थानां कश्चन विरोधः नामरूपोपाधित्वे एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किंचनेति
कनयो विरुद्धे रत्नितिवेत् सलिलफेनदृष्टान्तेन परिहृतत्वात् मृदादिदृष्टान्तेश्च यदा तु परमार्थदृष्ट्या पर
आत्मतत्त्वात् श्रुत्यनुसारिभिरन्यत्वेनानिरूप्यमाणे नामरूपे मृदादिविकारवद्वस्तुन्तरेण तत्त्वतो नस्तः सलिल
फेनघटादिविकारवदेव तदा तदेकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किंचनेत्यादिपरमार्थदर्शनगोचरत्वं
प्रतिपद्यते तदा तु स्वाभाविक्याविद्यया ब्रह्मान्तररूपे रज्जुशुक्तिकागगनस्वरूपवदेव स्वेन रूपेण वर्तमानं
नत्विदमुक्तमवमपि सत्ता नामरूपकृत कार्यकरणोपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते नामरूपोपाधिदृष्टिरेव च
भवति स्वाभाविकी तदा सर्वोयं वस्त्वन्तरास्तित्वव्यवहारोस्तीत्यभेदकृतो मिथ्याव्यवहारः येषां ब्रह्मतत्वा
दन्यत्वेन वस्तु विद्यते येषां तु नास्ति परमार्थवादिभिः श्रुत्यनुसारेण निरूप्यमाणे वस्तु किं तत्त्व तेति
वस्तुनास्तीति ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं सर्वसंव्यवहारशून्यमिति निर्धार्यते तेन न कश्चिद्विरोधः एवमेवमेवमेवमेवम
प्रतियोजनीयं कदाचिद्धि लौकिको व्यवहारस्तत्राह यदा त्विति अविद्यया स्वाभाविक्या ब्रह्म परोपाधिभ्यो विवेकेन नाव
धार्यते तदा लौकिकव्यवहारश्चेन्नहि विवेकिनां नासौ संव्यवहारोस्तीत्यर्थः भेदमात्रप्रकृतो व्यवहारो एव.
किं नाम विवेकिनां वस्तुत्वं एव वस्त्वन्तरास्तित्वाभिनिवेशस्तु विवेकिनां नास्तीति विशेषः ननु यथा प्रतिभासं वस्तु
नरं पारमार्थिकमेव किं न स्यात्तत्राह परमार्थेति किं द्वितीयं वस्तु नत्वत्रास्ति किं वा नास्ति इति वस्तु निरूप्यमाणे स्तनि
श्रुत्यनुसारेण तत्त्वदर्शिभिरेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म व्यवहारमिति निर्धार्यते तेन न व्यवहारदृष्ट्याश्रयणेन भेदकृतो मिथ्या
व्यवहारः न तत्त्वदृष्ट्याश्रयणेन तत्त्वभावविषयः शास्त्रीयो व्यवहारः स्मृत्यविषयव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः राम राम ॥

तत्र शास्त्रीयव्यवहारोपपत्तिं प्रपञ्चयति अहीति यथाऽविद्यावस्थायां शास्त्रीयो भेदव्यवहारः तद्दिनरव्यवहारत्वारी
भासमात्रमिति शेषः अविद्यावस्थायां लौकिकव्यवहारोपपत्तिं विवृणोति न चेत्यादिना उभयविधव्यवहारोपप
त्तिमुपसंहरति तस्मादिति उक्तनीत्या व्यवहारद्वयोपपत्तौ फलितमाह अत इति प्रसङ्गादिषु वेदान्तेषु चेति शेषः

नहि परमार्थावधारणनिष्ठायां वस्तुन्तरास्तित्वं प्रतिपद्यामहे एकमेवाद्वितीयमनन्तरमबाह्यमिति
श्रुतेः न च नामरूपव्यवहारकाले तु विवेकिनां क्रियाकारकफलादिसंव्यवहारो नास्तीति प्रतिषि
ध्यते तस्मात् ज्ञानाज्ञाने अपेक्ष्य सर्वः संव्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्च अतो न काचन विरोधशं
का सर्ववादिनामप्यपरिहार्यः परमार्थसंव्यवहारकृतो व्यवहारः

ज्ञानाज्ञाने पुरस्कृत्य व्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्चेति नास्माभिरेवोच्यते किं तु सर्वेषामपि परीक्षका
णामेतन्मतं संसारदशायां क्रियाकारकव्यवहारस्य मोक्षावस्थायां च तदभावस्येत्यादि साह सर्ववादि

निरुपाधिके परस्मिन्नात्मनि विद्यातावनाद्यविद्याकल्पितोपाधिकृतमशनायादिमत्त्वं वस्तुतस्तु न द्रष्टा हि स्वमि
स्वरूपपर्यालोचनान्तरं प्रश्नमुखाप्प प्रतिवक्ति साक्षी साक्षिणा कल्पितेनाकल्पितयोरन्यरूपयोर्निरूपणार्थाय समाप्त
गोस्तेनि सर्वान्तरत्वादिविशेषणात्तत्वान्नेति शेषः ननु परोऽनाशनायादिमानप्रसिद्धेर्नोपजीवत्वस्य यातस्य परमा
र्थ्यतिरेकादनआह विवेकिभिरिति परमार्थतस्तु स्वरूपतः संबध्यतेन्नस्वेवाह इहैतत्सच्चिदानंदमनाद्यविद्यान

परमार्थात्मस्वरूपमपेक्ष्य प्रश्नः पुनः कतमोयात्सर्वान्तर इति प्रत्याहेतरः यशनायापिपा
से अशितुमिच्छा अशनाया पातुमिच्छा पिपासा ते अशनायापिपासे योत्येतीति वक्ष्यमाणेन संबंधः
अविवेकिभिस्तलमलवद्विगगनं गम्यमानमेव तलमले असेति परमार्थतस्तामामसंस्पृष्टस्वभाव

कतमोयात्सर्वान्तर्यामि

त्वात् तथा मूढैरशनायापिपासादिमद्ब्रह्म गम्यमानमपि क्षुधितोहं पिपासितोहमिति तत्संसेव
परमार्थतस्ताभ्यामसंस्पृष्टस्वभावत्वात् नलिप्यते लोकदुःखेन वाह्य इति श्रुतेः अविद्वल्लोकाध्यारो
पितदुःखेनेत्यर्थः

शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति एतेऽशनायापिपासादयः संसारधर्माः वस्तुतः अविद्यादयस्तथाशनायाद्या
त्मनि समुक्तं तिष्ठतीत्यर्थः अशनायापिपासादिमद्ब्रह्म गम्यमानमिति वन्ध्यापुत्रोनानाजीववादस्या
निष्टत्वं सूचयति परमार्थतो ब्रह्मण्यशनायाद्यसंबंधमानमाह नलिप्यत इति वाह्यत्वमसंगत्वं लोक
॥ दुःखेनेत्यस्य फलं लोकस्याज्ञानात्मनो दुःखसंबंधानभ्युपगमादित्याशंक्याह अविद्वदिति एतमेतम ॥

भा॰ अशनायापिपासयोः समस्योपादाने हेतुमाह प्राणेति अरतिवाची शोकशब्देन कामविषयस्याशंसना हे

६५ [illegible]मिति कामबीजत्वमरतेरनुभवेनाभिव्यनक्ति तेन हीति कामस्य शोको बीजमिति स कामस्तपात्र[illegible]

न अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिर्विपरीतप्रत्ययस्तस्मान्न तस्मिन्प्रभवति क[illegible]

त्यकर्तव्याविवेकः स लौकिकः सम्यग्ज्ञानविरोधात् भ्रमोऽविद्येत्युच्यते तस्याः सर्वानर्थोत्पत्तौ निमि[illegible]

त्वं मूलाविद्यायास्तदुपादानत्वं तदेतदाह मोहस्त्विति कामस्य शोको मोहो दुःखस्य हेतुरित्यभिन्नकार्यत्वा

शोकधर्मत्वात्समासकरणं अशनायापिपासयोः शोकं मोहं शोकइति कामइत्युक्तं वस्तुदृष्टिं दर्शयति तपतो

यस्य मरणान्तकृष्णाभिभूतस्य कामबीजं तेन हि कामो दीप्यते मोहस्तु विपरीतप्रत्ययप्रभवोऽविवेकोऽभ्र

मः सवाविद्या सर्वस्यानर्थस्य प्रभवबीजं भिन्नकार्यत्वात्तयोः शोकमोहयोरसमासकरणं तौ मनो

धिकरणौ तथा शरीराधिकरणौ जरामृत्यू वायोर्निर्जरेति कार्यकरणसंघाते विपरिणामावलो

नादि[illegible]मृत्युरि योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति नितद्धि छेदो विपरिण[illegible] त्युः शरीराधिकरणाविह समावसानः सो जराम्

ति ते अशनादयः प्राणमनःशरीराधिकरणाः प्राणिष्वनवरतं वर्तमानाः अहोरात्रादिवत्समुद्र

मिव [illegible]गिणषु संसार इत्युच्यते ॥ नहि छेदस्तत्र कार्यकरणसंघाते लब्धात्मः संसारणेऽर

[illegible]स्यापरिज्ञात्वं वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्यभिप्रेत्य संक्षेपतः संसारस्वरूपमाह येनेत्यादिना तेषामात्मधर्म

त्वाभावं तत्र विशिनष्टि प्राणेति तेषां [illegible]स्वरसतो विच्छेदशङ्कां वारयति प्राणिष्विति प्रवाहरूपेणेत्ये

तद्दृष्टान्तमाह [illegible]रात्रादिवदिति तेषामनित्यत्वेऽपि प्रवाहनित्यत्वं दर्शयति तेषां हेयत्वं द्योतयति

 [illegible]ति ये यथोक्ताः प्राणिष्वशनादयस्तेनेषु संसार इत्युच्यन्ते इति योजना एवमेवमेवमेवमेव[illegible]

एतं वै तमित्यादि अत्र तु तच्छब्दार्थमुपलभ्य प्रश्नोत्तरं पदार्थं कथयति योऽसावित्यादि एतच्छब्दार्थं कथयति अहोऽयमस्यात्मा सर्वान्तर इत्यादि
ति तयोरैक्यं सामानाधिकरण्येन सूचितमित्याह तमेतमिति ज्ञानमेव विशदयति अयमित्यादिना ज्ञात्वा ब्राह्मणा व्युत्थायेत्यादि
पेचरतीति संबंधः संन्यासविधायकं वाक्यं किमित्यधिकारिणो ब्राह्मणपदं तत्राह ब्राह्मणा नामिति पुत्राद्येषणामेवाद्वि
णोति पुत्रेति तत्रोक्तं व्युत्थानं संगृह्णाति दारसंग्रहमिति वित्तैषणायाश्च व्युत्थानं कथमित्याह वित्तेति वित्तं द्विविधम्
दैवं मानुषं गवादि तत्र कर्मसाधनस्योपादानमुपार्जनं तेन कर्मफलत्वात् केवलेन कर्मणा पितृलोकं जेष्यामीति देवं वित्तं विद्या
संफलं तेन कर्मणा देवलोकं केवलया वा विद्यया तमेव जेष्यामीति इच्छा वित्तैषणा तत्त्वतः कथं व्युत्थानं कथमिति अत्र वक्ष्ये कर्मसा
धनत्वेनैव एतेन लोकैषणायाश्च व्युत्थानमुक्तं वेदितव्यं देवा हित्वा व्युत्थानमाक्षिपति देवादितत्त्वस्यापि कामत्वात् लोक

अपरोक्षादेव साक्षादित्यादिलक्षणः साक्षादव्यवहितो परोक्षाद्गौणः सर्वान्तर आत्मा ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां भूतानामशनायापिपासादि
धिसंसारधर्मैः सदा न स्पृश्यते आकाशवद्घनादिमलैः तमेतं वै आत्मानं स्वं तत्त्वं विदित्वा ज्ञात्वायमहमस्मि परं ब्रह्म सदा सर्वसं
सारविनिर्मुक्तं नित्यतृप्तमिति ब्राह्मणाः ब्राह्मणानामेवाधिकारो व्युत्थाने नो ब्राह्मणग्रहणं व्युत्थाय पर्यावसानं कृत्वा पु
त्रैषणायाः पुत्रार्थैषणा पुत्रैषणा पुत्रेणामुं लोकं जयेयमिति लोकजयसाधनं पुत्रं प्रतीच्छा एषणा दारसंग्रह
दारसंग्रहमकृत्वैत्यर्थः वित्तैषणायाश्च कर्मसाधनस्य गवादेरुपादानमनेन कर्मणा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंफलं
तया देवलोकं केवल एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय [illegible]
हिरण्यगर्भविद्याया
तेन देवलोकं देवा हित्वा व्युत्थानमेवतानीति केचिदाचक्षते तन्न हि किल व्युत्थानमिति तदसत् एतावान्वै काम इत्येषणा
त्वात् एषणामध्ये देवसवितृसहिरण्यगर्भादिदेवताविषयैव विद्या विद्यासंख्याते देवलोकहेतुत्वात् नहि निरुपाधिकब्रह्म
तत्त्वविषया ब्रह्मविद्या देवलोकप्राप्तिहेतुः तस्मात्सर्वमभवत्तस्मात्तद्देवा नाभवतीति श्रुतेः तद्वदेव हि व्युत्थानमेतत्
आत्मानं विदित्वेति विशेषवचनात् तस्मात्त्रिभ्योऽप्येतेभ्यो नाम लोकप्राप्तिसाधनेभ्य एषणाविषयेभ्यो व्युत्थायैषणाकामः एतावान्
वै काम इति श्रुतेः ॥ व्युत्थानमिति परिहरति तदसदिति नहि ब्रह्मविद्यायाः सकाशाद्व्युत्थानात्तन्मूलध्वंसेन स्थायित्वः
स्वाशंक्याह हिरण्यगर्भादीति देवतोपासनापावित्तशब्दितविद्याहेतुमाह देवलोकेति तत्प्राप्तिहेतुत्वं ब्रह्मविद्यायामपि तुल्यं
इत्याशंक्याह नहीति तत्फलान्तरप्राप्तिहेतुरिति तस्मादिति इतश्च ब्रह्मविद्यादेवा हित्वा न हि देवसाह तद्वदेवेति आत्मवद्
त्वेत्याह तत्र नेति तत्फलान्तरश्रवणहेतुकत्वेति तस्मादिति इतश्च ब्रह्मविद्या देवाहित्वान् व्युत्थानमेतत्
नसिद्धं वेति पुनर्व्युत्थानेन साशंकप्रयोजकं ज्ञानं तत्प्रयोजकमुक्त्वा पुनर्तत्साक्षात्करणमिति विवक्षित्वाह तस्मादिति अथो
जकं ज्ञानं पंचम्यर्थः व्युत्थायभिक्षाचर्यं चरन्तीति संबंधः व्युत्थानस्वरूपप्रदर्शनार्थं एषणास्वरूपमाह एषणेति ॥ [illegible]

भा॰ किमेतावतेत्याशंक्याकृत्स्नानलरूपं आहेतस्मिन्निति संबंधस्तु पूर्ववत् याज्ञवल्केत्यादिकृतेत्यन्तं पेषात् अयोहीति कर्तव्य
त्वं इत्यसाधनं वृत्तिकीर्षन्तीति आयानाकले छानभूतेवसाधने छाननं एकमेषणोक्त्वाभूयस्वंः कृतकृते इवकस्य
दृक्तत्वप्रश्न एवं कृत्स्नात्यनि कथमित्यादिना फलेषणानभावंसाधनेषणाणः समर्थयते संवत्ते उभेहीत्यादि
क्रतिमवतायं आचष्टे लोकैषणेति प्रयोजकत्वानवनःसाध्यसाधनरूपात्संसारात् द्विरक्तस्यकुमनन्तसाधनयोरसंभ

वात्स्मिन् त्रिविधः नान्यलोकप्राप्तिसाधनेनस्यात्मकत्वेसत्येः सर्वाहिसाधनं छायफलेच्छेवानोक्त्वाचष्टे कृते
रेकैवेषणेति कथंपाह्यत्रपुत्रैषणातत्त्वविजेषणाद्द्वफलसाधनत्वतुल्यत्वात् यावित्तैषणाकुमभूतात्साले
कैषणाफलार्थैवसाम्यर्थःफलार्थंप्रफकएवहिसर्वंसाधनमुपादत्ते अतएकैवेषणायाल्लोकैषणात्मासा
धनमनरेणासंपादयितुनशक्यानरनिसाध्यसाधनभेदेनोभेहियस्मादेतेएषणाःएवभवतःनस्मः द्द्वाबदा

अथभिक्षाचर्यंचरंति

नास्तिकर्मकर्मसाधनंवा अलोपेःनिक्रांताब्राह्मणाः [illegible] एतत्कर्मकर्मसाधनंच सर्वदे
पितृमानुषनिमित्तंयज्ञोपवीतादितेनहि देवपित्र्यंमानुषंच कर्मक्रियतेनिवीतमनुष्याणामित्यादिश्रुतेः
तस्मात्पूर्वेब्राह्मणाः ब्रह्मविदोव्युत्थायकर्मभ्यः कर्मसाधनेभ्यश्चयज्ञोपवीतादिभ्यः [illegible]
रिव्राज्यप्रतिपद्यभिक्षाचर्यंचरंतिभिक्षार्थंचरणंभिक्षाचर्यंचरंति

वेसाक्षात्कारमुद्दिश्यफलितंसन्यासंदर्शयति अतइति अतिक्रांताः ब्राह्मणाः किंप्रजयेत्यादेः प्रकृतेत्वः
तेषांकर्मकर्मसाधनंचयज्ञोपवीतादिनास्तीतिपूर्वेणसंबंधः देवपितृमानुषनिमित्तमितिविशेषणविवक्षा
ति [illegible]हीति प्राचीनावीतंपितॄणामुपवीतंदेवानामित्यादिश्रुतेःयस्मात्पूर्वेविचारप्रयोजकत्वात्
ब्राह्मणाविरक्ताःसन्यस्यतस्मात्कर्मणस्तिष्ठंतस्मादधुनातनोपिप्रयोजकत्वानविरक्तोब्राह्मणः [illegible]
कुर्यादित्याह तस्मादिति

त्रिदंडेनयतिरित्येवेत्यादिस्मृतेर्नेनपरमहंसपारिव्राज्यमत्रविवक्षितमित्याशंक्याह सत्येति तस्य दृष्टार्थत्वान्मुमुक्षु
भिक्षाज्यत्वसत्त्वपति केवलमिति अमुख्यत्वाच्च तस्य साज्यत्वेत्याह पारिव्राज्येति तथापितदिदं संन्यासोनस्मृतिका
रैर्निबद्ध इति चेत्तत्राह विद्वानिति प्रसंगस्मृतिविरोधाच्च स्मार्तसंन्यासोमुख्योनभवतीत्याह अथेति एतच्चेतदि
त्यादिवाक्यविधायकं त्वमुपेत्यसर्वकर्मतत्साधनपरित्यागपरत्वमुक्तमाक्षिपति नन्विति इतश्चयज्ञोपवीतमपरित्या
ज्यमित्याह यज्ञोपवीत्येवेति याजनादिसमभिव्याहारात्संन्यासिविषयमेतदित्याशंक्याह पारिव्राज्येति वदन्
गेरोषश्चनेत्यत्यागेपिकथंपारिव्राज्येयज्ञोपवीतित्वमित्याशंक्याहोपासनेति इत्यनेनवाक्येन गुर्वाद्युपासनागतत्वेन
ब्रह्मास्मार्तंलिंगं केवलाश्रममात्रशरणानांजीवनसाधनं पारिव्राज्यमंगकं विद्वान्लिंगवर्जितः तस्मादलिं
गोधर्मज्ञोव्यक्तलिंगोव्यक्ताचार इत्यादिस्मृतिभ्यः अथपरिव्राड्विवर्णवासामुंडोऽपरिग्रह इत्यादिश्रुतेः सति
खल्वेकशब्दितत्सर्वेत्यज्यत्यज्ञोपवीतमितिच ननुच्छायाथभिक्षाचर्यचरंतीत्यत्रमात्रोपदेशाद्यथासाध
नविधायकः कश्चिदस्य यः ... श्रूयतेत्विलोहितत्वादीनामप्यनर्थोपितस्माद्यथावदमात्रेण श्रुति
स्मृतिविहितानां यज्ञोपवीतादीनां साधनानां नशक्यते परित्यागः कार्यइतिनु यज्ञोपवीत्येवाधीयीतयाजयेद्य
जेतवा परिव्राज्येनावश्यमध्ययनं विहितं वेदसंन्यासे अध्ययनस्य विहितत्वाद्वेदसंन्यासेऽधीयीतत्यज्ञोपवीती इति
पत्तिवः ब्रह्मोक्तवेदनिरासकोस्याक्षेपस्यहृदयः गृहीतान्नाद्युपयोगंभिःस्वरूपानसमानिषिद्धमितिवेदपरित्यागेनाधु
श्रवणात् अपामनेगुरुणांवृद्धानामतिथीनांहोमेजप्यकर्मणिभोजनआचमनेस्वाध्यायेचयज्ञोपवीतीस्यात् इ
रिव्राजकधर्मेषुच गुरूपासनस्वाध्यायभोजनाचमनादिकर्मणांश्रुतिस्मृतिषुकर्तव्यतयोक्तत्वात् गुर्वाद्युपासना
त्वेनयज्ञोपवीतस्यविहितत्वात्तत्परित्यागोनैवावगंतुंशक्यते यज्ञोपवीतंदृष्ट्वातथात्वेनविधीयतएवततश्चपुनस्त्व
यंगामभ्येतिरभ्यपएवमुख्यानस्तुसर्वस्मात्कर्मणःकर्मसाधनाच्चमुख्यानं सर्वपरित्यागवाक्योक्तंनस्यात् कर्ता
वयज्ञोपवीतादिहापिनस्यात् तथाचमहानपराधोविहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तकःस्यात् ॥ यज्ञोपवीतस्य
विहितत्वात्परिव्राजकधर्मेषुगुरूपासनादीनांकर्तव्यतयाश्रुतिस्मृतिषुबोधितत्वाद्यज्ञोपवीतपरित्यागोवगंतुंनैवशक्यत इ
त्यन्वयः सप्रतिप्रोद्धिमारूढोवक्ष्यमाणविधिमगीकृत्यापि दूषयति यद्यपीत्यादिना एतदारभ्यवक्ष्यमाणसर्वेषणात्यागवि
धायकमेतत्साधनाच्चमुख्यानसंन्यासीत्याशंक्ययज्ञोपवीतादेरेषणात्वमसिद्धमित्याशयेनाह सर्वेति अयं तत्करण
त्यागोवाकुर्वन्विहितंकर्मेत्यादिस्मृतिमार्गमाश्रित्यदूषणमाह तथाचेति एम.एम.एन.ए.राम.ए.एम.ए.राम.ए.

न्यस

नांदी

ननुदृष्टत्वेन यज्ञोपवीतादिलिंगत्यागः कस्मान्निराक्रियते तत्राह तस्मादिति नेयमंधपरंपरेति परिहरति नेत्यादि
ना ब्रह्मचर्यादिवमत्र जपादित्यादि विद्योपलंभेऽपि प्रोक्तत्वादेतान्मतानविधिबलादेवसन्न्यासं साधयितुमात्मज्ञा
नपरत्वेनावद्युपनिषदामुपन्यासस्यार्थवत्त्वेन रत्नत्यागिनस्त्यागे विधिरिति यावत् नहि विधिबलादेवसन्न्यासः सिद्ध
रितिशेषः कथं सर्वोपनिषदामात्मज्ञानपरत्वेनापेक्षितं तत्त्वं निद्धारणं कर्मविधिशेषत्वेनार्थवादत्वादित्याशंक्य
हाक्षेपादिना अहरूपथांतं वक्तविरोधं न तथापि प्रसक्तं तत् किं जानन्नत्राह सर्वा हीति ननु तस्य कर्तव्य

तस्माद्यज्ञोपवीतादिलिंगपरित्यागोंधपरंपरैव न यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिरिति श्रुतेः अपि
चात्मज्ञानपरत्वात्सर्वा उपनिषदः आत्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्य इति प्रकृतं सर्वात्मैव साक्षादपरोक्षा
त्संवेशनाशनायादिसंसारधर्मवर्जितः स एव विज्ञेय इति सिद्धं। सर्वा हि उपनिषद एवं परे निर्विशेषे तत्त्वे
नावगत्यात्मनो नार्थवादः आत्मज्ञानस्य कर्तव्यत्वात् आत्मा चाशनायादिधर्मवान्न भवतीति हा धनं
लविशेषात्तज्ज्ञानम् अतो व्यतिरेके [illegible] णात्मनो ज्ञानमविद्या अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः
समूलमाप्नोति परः हा नानेव पश्यति एकधैवानुद्रष्टव्यमेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसि इत्यादि श्रुतिभ्यः क्रियाका
रकफलसाधनं वाऽशनायादिसंसारधर्मातीतादात्मनोऽन्यद्विद्याविषयं यत्र हि द्वैतमिव भवति स मोहात
अन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं यथा तो विदुरित्यादिवाक्यशतेभ्यः॥ [illegible]

धं कर्मतत्साधनत्यागसिद्धिरिति आह आत्मा चेति विपक्षे दोषमाह अन्यथेति साधनफलात्मभूतत्वेनात्मनो ज्ञानः
विद्येत्यत्र प्रमाणमाह अन्योऽसावित्यादिना क्रियाकारकफलविलक्षणस्यात्मनो ज्ञानं कर्तव्यं तत्साधनत्यागः
धसाधनत्यागः सिद्धांतीकृतं संप्रत्यविद्याविषयत्वाच्च साध्यसाधनयोर्विद्यावतस्त्याज्यतेत्याह क्रियेति
साविद्याविषयत्वेऽक्रनीयतीदाहरति यत्रेति

अविद्याविषयत्वेपि साधनादि विद्यावत एव भविष्यतीति विद्याविद्ययोरस्य दादिषु साहित्योपलंभादित्याशं
क्याह [illegible]ति विद्याविद्ययोः साहित्यासंभवे फलितमाह तस्मादिति इतश्च प्रयोजकत्वात्तत्साध्यसाधनभे
देन द्वैतबोधिविवक्षितत्वत्वमात्मसाक्षात्कारविरोधित्वादित्याह सर्वेति भवत्वविद्याविषयाणां विद्यावतस्त्यागस्त
थापि कुतो यज्ञोपवीतादीनां त्यागस्तत्राह यज्ञोपवीतादीति तद्विषयत्वादित्यत्र तच्छब्दोऽविद्याविषय एष
णात्वाच्च यज्ञोपवीतादीनां त्याज्यत्वेत्याह तस्मादिति हेयत्वेन प्रस्तुतादि निपातवत् साध्यसाधनविषया

अविद्याविद्ये एकस्य पुरुषस्य सह [illegible] भवतो विरोधात्तमःप्रकाशाविव तस्मादात्मविदोऽविद्यावि
षयोधिकारो न दृष्टः क्रियाकारकफलभेदरूपः मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्यादि निंदितत्वात् सर्वक्रिया
साधनफलानामविद्याविषयाणां तद्विपरीतात्मविद्यया हातव्यत्वेनेष्टत्वात् यज्ञोपवीतादि साधन

याह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः ॥

त्वं तद्विषयत्वात् तस्मात्साधनफलस्वभावादात्मनोऽन्यविषया विलक्षणा एषणा उभे ह्येते साधन
फले एषणे एव भवतो यज्ञोपवीतादेः तत्साध्यकर्मणां च साधनत्वादुभे ह्येते एषणे एवेति हेतुवचनं
नाव धारणाद्यज्ञोपवीतादिसाधनात्तत्साध्येभ्यश्च कर्मभ्योऽविद्याविषयत्वादेषणारूपत्वाच्च
हातितरूपत्वाच्च व्युत्थानं विधित्सितमेव

लाभैषणात्याज्येतित्वहेतुमाह विलक्षणेति पुरुषार्थरूपाद्विपरीतात्साहयेत्सर्वः साध्यसाधनयोरेषणा
त्वं साधयत्युभे हीति तथापि यज्ञोपवीतादीनां कर्मणां च कथमेषणात्वमित्याशंक्य साधनानां साध्यादिसह
यज्ञोपवीतादेरिति तयोरेषणात्वं कथं प्रतिज्ञामात्रेणैतत्स्यतीत्याशंक्याहोभे हीति तयोरेषणात्वे
फलितमाह यज्ञोपवीतादीति

भा॰ आत्मज्ञानविधिरेवसन्यासविधिरस्फकत्वात् कथायेसस्सन्नात्तिविधित्वमितिशंकते नन्विति कथापदार्

१९ सैतिपाठकममतिक्रम्यव्याख्यानेभवत्येवापर्विविदिषोविधिरितिपरिहरति नविधिस्तितेति पाठक्रमेपिप्रा

जकज्ञानवतोविरक्तस्यभवत्येवापर्विविधिरस्याभिप्रेत्याह नहीति उक्तमेवान्वयमुखेनोदाहरणद्वाराविवृणो

ति यन्नान्यानामिति अभिषुतसोमस्यकंडनंकृत्वारसमादायेत्यर्थः पाठक्रममेवाश्रित्यशंकते अवेदेति

अनुपनिषदआत्मज्ञानपरत्वाद्युक्तानश्रुतिलज्ञलक्षणयोनविधिःनविधिस्तिनतविज्ञानेनसमानक

र्तृकत्वश्रवणात् नह्यकर्तव्यत्वेनकर्तव्यस्यसमानकर्तृकत्वेनवेदकदाचिदपिश्रवणंसंभवति कत

र्तृकत्वश्रवणात् नह्यकर्तव्यत्वेनकर्तव्यस्यसमानकर्तृकत्वेनवेदकदाचिदपिश्रवणंसंभवति कत

आत्मनामेवद्यभिषवहोमभक्षणानांयथाश्रवणमभिषुत्यहुत्वाभक्षयतीतिनदृष्टात्मज्ञानेषणाद्य

ज्ञानभिक्षाचर्याणांकर्मज्ञानामेवसमानकर्तृत्वश्रवणाभवेत् अविद्याविषयत्वाद्देषणानांत्यागंप्रा

प्तआत्मज्ञानविधेरेवयज्ञोपवीतादिपरित्यागोनतुविधानमर्हतीत्येवं नसुनरामात्मज्ञानविधि

नैवविहितस्यसमानकर्तृकत्वश्रवणेनदण्डोपपत्तिलघाभिक्षावर्यस्य एतद्भामनरामरक्षम

योजकज्ञानवतोविरक्तस्यात्मज्ञानविधिसामर्थ्यलब्धस्ययज्ञोपवीतादित्यागस्यकर्तव्यात्मज्ञानेनसमानक

र्तृकत्वश्रवणादिनिश्चयेनावश्यकत्वसिद्धिरित्यन्तरमाह नस्कृतरामितिक्रथाने दर्शितंभ्योर्थभिक्षाचर्यं

र्व्यतिदिशति नवेति भिक्षाचर्यस्यचात्मज्ञानविधिनैकवाक्यत्वंतथैवदण्डोपपत्तिरितिसंबंधः एतद्भामन

कत्थानादिवाक्यस्यार्थवादत्वमुक्तमनूद्य दूषयति यत्पुनरित्यादिना औदुंबरो यूपो भवतीत्यादेरिव तूपरः इत्यादिविधिवत्
कारस्त्वात् पिपच्चमलकारेणाविधित्वसिद्धेर्नार्थवादत्वशंके सर्थः संप्रतिप्रकृतेनैवाक्येन पारिव्राज्यविधिमंगीकृत्य सत्वपू
र्याः शंकते कत्थानेति काम्यहिं विप्रतिपन्नित्यत्राह पारिव्राज्येति लिंगत्रिदंडत्वादि पुएणोपवीतपरीत्यागविसर्ज
नवमुपादानाश्रमं प्रविशेत् त्रिदंडीकमंडलुमानिसाद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च एषणात्यागादपवीतादीना

यत्पुनरुक्तं वर्तमानापदेशादर्थवादमात्रमिति न औदुंबरयूपादिविधिसमानत्वाद्दोषः व्युत्थायाथ भिक्षाच
र्यं चरंतीत्यनेन न पारिव्राज्यविधीयते पारिव्राज्याश्रमे च यज्ञोपवीतादिसाधनानि विहितानि लिंगं च श्रुतिभिः
स्मृतिभिश्च अतस्तं हर्जयित्वाम्यस्माद्व्युत्थानमेषणात्यागो नित्येन न विज्ञानसमानकर्तृकत्वात् पारिव्राज्या
देषणाव्युत्थानलक्षणात्पारिव्राज्यांतरोपपत्तेः यद्विनदेषणाभ्यो व्युत्थानलक्षणपारिव्राज्यं तदात्मज्ञाना
गं आत्मज्ञानविरोध्येषणापरित्यागरूपत्वात् अविद्याविषयत्वाच्चैषणायाः तद्व्यतिरेकेणचात्याश्रमरू
पं पारिव्राज्यं ब्रह्मलोकादिफलप्राप्तिसाधनं यद्विषयं यज्ञोपवीतादिसाधनविधानं लिंगविधानं च

वैतोपवीतीति

साज्यत्वं उक्तमित्याशंक्य श्रुतिस्मृतिवशाद्व्युत्थानेसंकोचमभिप्रेत्याह अतएवेति उदाहृतश्रुतिस्मृतीनां विषयं
न्तरं दर्शयन्नुत्तरमाह नेत्यादिना न देवविरुद्धोति यद्विनत्यादिना न स्यात्मज्ञानांगत्वे हेतुमाहात्मज्ञानेनेति एषण
याश्चहि विरोधित्वमेवं तूक्तः सिद्धं न त्वाह विरोधेति नहि पर्यायोक्तानां श्रुतिस्मृतीनां किमालंबनं तत्राह नद्व्यतिरे
केणेति आश्रमत्वेन निरूप्यते यत्तेन तत्राश्रमत्वप्रत्याभासं निपात्य न स्यात्मज्ञानांगत्वं वारयति ब्रह्मेति

भा॰ अथ यत्कर्मत्यागेनैव पारिव्राज्यविषयत्वमेतल्लिंगादिविधानस्य किं न स्यात्तत्राह नचेति एवमेव [illegible]

न्नानियज्ञोपवीतादीनि तेषामुपादानमनुष्ठानं तत्स्वाश्रमधर्ममात्रेणोक्तस्यपयोक्तेरसम्भासाभासदिषदेसनिप्रधानं [illegible]

धेनमुख्यपारिव्राज्यविषयत्वमफलमित्यर्थः कथं पुनर्मुख्यपारिव्राज्यविषयत्वं यज्ञोपवीतादेरिति प्रधानवाधनं [illegible]

ह यज्ञोपवीतादीनि साध्यसाधनयोरसंगतत्वहूलक्षणस्यात्मनो ज्ञानेन बाध्यत्वेत्कानो हानिरित्याशंकाह [illegible]

भिक्षाचर्यादिविहितविहितानुष्ठानं च यज्ञोपवीतादि विना न संभवतीति कृत्स्नेवात्मज्ञानं यज्ञोपवीतादि [illegible]

मितिशंकते भिक्षाचर्यमिति शंकामेवविशदयस्यापी सादिना यथाहुजपोषस्यभक्षणं विहितमपि न [illegible]

नचैषणारूपसाधनोपादानस्याश्रमधर्ममात्रे पारिव्राज्यान्तरे विषये संभवति सति सदोपनिषद्विहितस्यात्म

ज्ञानस्य बाधनं युक्तं यज्ञोपवीताद्यविद्याविषयैषणारूपसाधनोपादित्सायां बाधकस्याप्यसाधनफल रूपस्य

शनाशादिसंसारधर्मवर्जितस्याहं ब्रह्मास्मीति विज्ञानं बाध्यते न च तद्बाधनं फलं सर्वोपनिषदां न द [illegible]

रत्वात् भिक्षाचर्यं च रतीत्येषणाग्राहृपतीकृतिः स्वयमेव बाधनरूपं निवेत् अथाप्येषणाभ्यो [illegible]

य पुनरेषणैकदेशं भिक्षाचर्यं ग्राहयतीनं तत्संबद्धमन्यदपि ग्राहयतीति चेत् न भिक्षाचर्यस्य प्रयोजकत्वा [illegible]

हृत्योत्तरकालभक्षणवत् शेषप्रतिपत्तिकर्मत्वादप्रयोजकं हि तत् असंस्कारकत्वाच्च एवमेव [illegible]

कं परिशिष्टस्योपादानेन प्रवर्तनेन तथा सर्वस्वत्यागो विहितेन परिशिष्टभिक्षोपादानेन विहितमपि [illegible]

पवीताद्युपादानाक्षेपकमित्यत आह नेत्यादिना दृष्टान्तमेवव्यत्यत्यति शेषेति नद्वक्षणमिति संबंधः [illegible]

 कं द्रव्यविशेषस्याक्षेपकमिति यावत् यद्वा दार्ष्टान्तिकमेव स्फुटयति शेषेति सर्वस्वत्यागो विहिते शेषस्यका

लस्य शरीरपातान्तस्य प्रतिपत्तिकर्ममात्रं भिक्षाचर्यमतो न नु यज्ञोपवीतादिप्रापकमित्यर्थः किंच भिक्षाचर्यस्य [illegible]

रस्थितेवाक्षिप्तत्वान्न तत्रापि विधिदूरेन दृष्टादुपवीतादिसिद्धिरित्याह संस्कारकत्वाच्चेति एवमेव [illegible]

नरेवस्फुरन्ते [illegible]णमिति एककालं चरेद्भैक्ष्यमित्यादि नियमवशात् एवं सिद्धा [illegible] उपवीतादिकमप्याक्षिप्तानि चेन्नेत्याह
[illegible]मेति विविदिषोक्ततादृशमपि तोपवीताद्याक्षेपकं ज्ञानोत्पादकश्रवणाद्युपयोगि देहस्थितिमात्रेण चरि-
तार्थत्वादिति भावः नहि यथा कथंचिदुपपन्नेनान्नेन शरीरस्थितिसंभवात् भिक्षाचर्यं तदनो निवर्त्यमिति शंकते
[illegible]मात्र इत्यत्रेति भिक्षाचर्यानुवादेन प्रतिग्रहादिनिवृत्त्यर्थत्वात् ह्याकाङ्क्षानानर्थक्यमित्यत आह नान्यदिति नियम-
पदेशेन वाक्यस्यार्थवत्त्वेपि तदुपदेशस्यानर्थवत्त्वं कुरत्यात्मज्ञानेनैव सर्वनिवृत्तेः सिद्धेरिति शंकते तथापीति
यदि निष्क्रियात्मज्ञाना दशेषनिवृत्तिः स्यात्तर्हि तदस्माभिरपि त्वं क्रियते सत्यमित्यंगीकरोति यतीति यदि तु मु-

[illegible]णां पुरुषसंस्कारार्थमपि स्यात्तत्र नु भिक्षाचर्येण नियमादृष्टस्यापि ब्रह्मविद्यानिष्टत्वात् नियमादृष्टस्यानिष्ट-
त्वे किं भिक्षाचर्येण निवेदना [illegible]पसाधनात् व्याख्यानस्य विहितत्वात् तथापि किं तेनेति चेन्न यदि स्यादृष्टमभ्यु-
पगम्य तेहि तत्र वानि पारिव्राज्ये भिहितानि वचनानि यज्ञोपवीतीत्येवाधीयीतेत्यादीनि तान्यविद्वत्पारिव्राज्यमात्र-
विषयाणीति परिहृतानि अन्यथात्मज्ञानबाधः स्यादिति [illegible] निर्णीत्शेषमनारंभ निर्नमस्कारमस्कारं
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुरिति सर्वकर्माभावं दर्शयति स्मृतिश्च विद्वत्ताः विद्वांल्लिंगवर्जितः तथा अव्य-
क्तलिंगो धर्मज्ञ इति तस्मात्परमहंसपारिव्राज्यमेव व्याख्यानलक्षणं प्रतिपद्यो नात्मवित्वं वक्कमसाधनप रि-
त्यागरूपमिति तस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा एनमात्मानमसाधनफलस्वभावं विदित्वा सर्वस्मात्साधनफल-
च रूपादेषणालक्षणात् व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरंतिस्म ॥

धादिदोषप्राबल्यादात्मानं निष्क्रियमपि दिदृक्षमा-
र्थतादिपरोभवति न चाभिवस्त्रपदेशोपि भवत्यर्थं वानिति भावः प्रागुक्तवाक्यविरोधान्नि वस्त्रपदेशोऽपि वत्स्यनि
वेन त्राह यानीति मुख्यपरिव्राड्विषयत्वे उक्तं दोषं स्मारयन्नीतरथेति निवस्त्रपदेशान [illegible] गृहकलत्रमप्यतो
हरति [illegible]शेषमित्यादिना अमुख्येत्यादिविषयत्वासंभवान्मुख्यपरिव्राड्विषयं व्याख्यानवाक्यमिति उपसंहरति ग-
स्मादिति इतिशब्दो व्याख्यानवाक्यव्याख्यानसमाप्त्यर्थः तस्मादित्यादिवाक्यमवतारयति यद्यपि यस्मादित्यादि-

...उक्तमेवव्युत्थानं स्यादिति चेत् न विवेकवैराग्याभ्यामेषणाभ्यो व्युत्थाय ज्ञानसाधनाभ्यासे तत्वं ज्ञानेन निःशेषतः ...
त्वाबाल्येन तिष्ठासेदिति विहितेन सर्वथः पाण्डित्यं निर्विद्येत्येनेनैव व्युत्थानं विहितमित्याह एषणेति ना [illegible]

अथाह एषार्थे कर्मेनत्साधनं विहितानस्माद्व्युत्पत्तिपत्र [illegible] ब्राह्मणः पाण्डित्यं पाण्डित्यभावमेतदात्मज्ञानं पं
डित्यं निर्विद्य ज्ञानिः शेषविदित्वात्मज्ञानेन निरवशेषकृत्यस्य थः आचार्यत आगमतश्च एषणाभ्यो व्युत्थाय

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य।

षणाव्युत्थानावसानमेव विहितत्वात् पाण्डित्यमेषणानिरस्कारेण भवत्वात् एषणाव्युत्थानं एषणानिरस्कार
ज्ञात्मविषयपाण्डित्यस्य सोद्भवस्यात्मज्ञानेनैव विहितमेषणाव्युत्थान

[illegible] एषणो [illegible] ना नांसंति
डित्यमेषणाभ्यो व्युत्थानस्यावसाने संभवति न च व्युत्थानविधिरित्यर्थः न देवमुक्तं [illegible] एषणाव्युत्थानविधानमुपेत्यमित्य
स्कारेण पाण्डित्यमुद्भवति न स्यात् अपोविरुद्धत्वात्तथा च पाण्डित्यं निर्विद्येत्यत्र ताभ्यो व्युत्थानविधानमुक्त [illegible]
र्थः विनापि व्युत्थानं पाण्डित्यमुद्भविष्यतीति चेत्तत्राह नहीति पाण्डित्यं निर्विद्येत्यत्र व्युत्थानविधिमुक्त [illegible]
हरति [illegible] स्यात्मज्ञानेनेति

तर्हि किमिति विद्विलाच्छ्यापेक्षणं ध्यानेविधिरभ्युपगम्यतेत्याहात्मज्ञानेनेति तेनकच्छ्यानमपप्रमा [illegible]
स्योपादानमेवलिंगभूताच्छान्तस्पष्टीकृतेनियमेनप्रापितंकच्छानमित्यर्थः बाल्येनेत्यादिना [illegible]
ति ज्ञानादिति विवेकादिद्वाराद्वेषणाभ्योच्छ्यापपांडित्यंसंपद्यनमात्मादित्यान्ज्ञानबलभावेनध्यानमि [illegible]
नियोजनात्केयंज्ञानबलभावेनस्थितिरित्याशंक्यतांकसादयति साधनेसादिना विद्वन्निति दिवेकितोतेः यथा
ज्ञबलभावावष्टंभेकरणानांविषयपारवश्यनिरूत्याप्युरुषस्यापिनतपारवश्यादिरहितेः फलनीलाद्युदाहरणा

आत्मज्ञानसमानकर्तृकत्वकमत्स्योपादानंलिंगकस्यादृष्टीकृतं तस्माद्देषणाभ्यो व्युत्थायज्ञानबलभावेनबाल्ये
नतिष्ठासेतत्स्थातुमिच्छेत साधनफलाश्रयणंहिबलमितरेषामनात्मविदांतद्धित्वाविद्वान साधनफलस्वरू
पात्मविज्ञानमेवबलंतद्भावमेवकेवलमाश्रयेतदाश्रयणेनहिकरणानामेषणाविषयेरनंहत्वाध्यातुंनात्मा
नेज्ञानबलहीनेनहिमूढंदृष्टादृष्टेष्टविषयापात्मैषणापा · बाल्येतनतिष्ठासेद्वाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्याथमुनि नामात्मविद्यायासव
बेनकरणानिनियोजयतिबलं
विषयदृष्टितिरस्करणामलद्भावेनबाल्येनतिष्ठासेत्तथात्मनाविंदतेवीर्यमितिश्रुत्यन्तरात्मायमात्माबलही
नेनलभ्यतइतिच बाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्याथनिःशेषंकृत्वाअथमननात्मुनिर्योगीभवति एममएमएम

हीति उक्तमेवार्थंव्यतिरेकमुखेनविशदयति ज्ञानबलेति ननुव्याप्तिज्ञानस्यबलंकीदृगितितत्राह यतोनात्राह व
लेनाप्नोतिबालस्यवाक्यार्थमुपसंहरस्यतइति यथाज्ञानबलेनविषयाभिमुखीदृष्टिर्निराक्रियते तथोतपावन आत्म
नात्तद्धिज्ञानान्तिशयेनेत्यर्थः वीर्यविषयदृष्टितिरस्करणसामर्थ्यमित्येतत्बलहीनेनविषयदृष्टितिरस्करणा [illegible]
र्थ्यरहितेनायमात्मानलभ्योनशक्यःसाक्षात्कर्तुमित्यर्थः बाल्यंचेत्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे बाल्यंचेति [illegible]
योरुक्तनरत्र हेतुत्वद्योतनार्थोथशब्दः

।नदेवोपपादयन्नेवाहेति अथ यां न समुपाश्यत्याकाहोमौनं चेत्यादिना मौनामौनयोर्ब्राह्मण्यप्रतिसामग्रीत्वयोनकोश ॥ श्रु
१ श्रवः ब्राह्मण्यमुपपादयति ब्रह्मेवेति आचार्यपरिचर्यापूर्वकं वेदान्तानां तात्पर्यावधारणं पाण्डित्यं फलितोः नानादृष्टि निरस्त्वा
ऐवाल्यं ब्रह्मात्मापरब्रह्मनमनोपरलिकिं बलेनिमन सेवानुसंधानं मौनं महावाक्यार्थावगतिर्ब्राह्मण्यमितिविभागः प्रा २
गपि प्रसिद्धं ब्राह्मण्यमितिचेन्न त्राह निरुपचरितमिति ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति सइति अनियतं तस्य चरणमित्याह

स्वाचरित्र ब्राह्मणेन कर्तव्यं पण्डत सर्वोनात्मप्रत्ययतिरस्कारः एतत्कृत्वा कृतकृत्यो योगी भवति अमौनं चात्मज्ञानानां
त्म प्रत्ययतिरस्कारो पाण्डित्य बाल्य संज्ञकौ निःशेषं कृत्वा मौनं नामानात्मप्रत्ययतिरस्कारणस्य पर्यवसानं फलं तं कृ
निर्विद्याः थ ब्राह्मणः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः इत्येवमिति प्रत्यय उपज्ञापनेस ब्राह्मणः कृतकृत्योतः ब्राह्मणोनिरुपच
रितं हि तस्मात्स ब्राह्मण्यं प्राप्नमत आह सब्राह्मणः केन स्यात् केन च रणेन भवेदत्यन्तस्यतत् येन च रणेन भवन्तिन दृ
शस्त्वापयेन केनचि रमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्यादित्यस्य ते नेदृश चरणेन स्यात्तेन दृ
शस्त्र उक्तलक्षणए एवातोन्यदातं न मोहकहोलः कौषीतकेय उपरराम १ पंचमब्राह्मणं स्त्रात्कृणोपव ति
येन केनचि चरणेनेति तत्सर्वधर्मपर्यंब्राह्मण्याचरत्यासार संलूपनेन ननु चरणे नादरो नएतस्मा ब्राह्मणाद्ब्रह्मज्ञा
शनायाद्यतीतात्मस्वरूपान्निसन्मादन्यदविद्याविषयमेषणालक्षणं वस्तुतनरमातोदनाशकनं परिगृहीतं व
प्रमायामपि च्छक रकसमममसारं आत्मैवैकः केवलोनिसमुक्त रतितनोहकहोलः कौषीतकेय उपरराम पंचमस्पन्न

मं ब्राह्मणं

॥रमाह केनेति उक्तलक्षणत्वं कृतकृत्यत्वं अस्य वस्थितं चरणमिच्छतो नहि विदोपथष्वेशभीशस्यानथः ना
॥ द्यदाचरतिश्रेष्ठ इति स्मृतेरितरेषामप्याचारे नादरः स्यादित्याशंक्याह येन केनचिदिति विहितमाचरतोनिषिद्धं
वेद्यं च रणमयुक्तोदोषः स्यात् अतोन्यदित्यादिमाकरोत्यतरति इदं दृष्टादि रहु दृष्टणोपादानत्वं
सर्व हुरूपत्व चोततना चे अतोन्यदिति कृतोविशेषणमित्याशंक्याह नेदेति ब्राह्मणं

एवं ब्राह्मणयोरात्मनः सर्वान्तरत्वमुक्तं तन्निर्णयार्थमुत्तरब्राह्मणत्रयमित्तिसंगतिमाह यस्मा[illegible]दिति उक्तमर्थ
संबंधविरसोक्ति पृथिव्यादीनीति अंतर्बहिर्भावेन सूक्ष्मस्थूलतारतम्यक्रमतारतम्येः तत्वतारतम्यमिति तत्पा
परिमाणतच्छब्देसह्योपपत्तेरिति संबंधात् निराकुर्वन्ययामुमुक्षुः सर्वान् आत्मनेप्रति[illegible]या॥

[illegible]साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मसर्वान्तर आत्मेत्युक्तं तस्य सर्वान्तरस्यात्मत्वाधिगमाय शाकल्यब्राह्मणं
आरभ्यते पृथिव्यादीनि आकाशान्तानि भूतान्यन्तर्बहिर्भावेन अवस्थितानि तेषां मध्ये [illegible]
धिगम्याधिगम्यं निराकुर्वन् हेतुः साक्षात्सर्वान्तरो गोरत आत्मा असंसारधर्मविनिर्मुक्त इत्यर्थः

प

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं ५ सर्वम् एवं नवमोत[illegible]

स्यारंभः अथ ह एनं गार्गी नाम्ना वाचक्नवी वचक्नोर्दुहिता पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं
सर्वं पार्थिवं धातुजातम् अप्सु उदके ओतं च प्रोतं च ओतं दीर्घपटतन्तुवत् प्रोतं तिर्यक्तन्तुवत् विपरी
तेन वा अद्भिः सर्वतः बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थः अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्विशीर्येत [illegible]

लोकविशेषणो दर्शयितव्यः एतत् ग्रंथारंभप्रयोजनं कहोलप्रश्ननिर्णयानंतरं यत्

थः यस्यादिर्वं धातुजातं तदिदं सर्वमप्स्वित्यादियोजनीयं पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ब्रह्मेति
यि वस्तु धातुजातस्याद्भिर्व्याप्त्यभावे दोषमाहात्म्ये ति

भा॰ किं मन्नगार्ग्या विवक्षितमिति तदाह यंतावदिति तदेव दर्शयितुं व्याप्तिमाह यत्कार्यमिति कारणेन व्याप्त शे॰ ३

२२ केनेति शेषः यत्कार्यं तत्कारणेन व्याप्तं यत्परिच्छिन्नं तद्व्यापकेन व्याप्तं यच्च स्थूलं तत्सूक्ष्मेण व्याप्त

मिति त्रिः प्रकारो व्याप्तिरिति शेषः तत्सर्वा पृथ्वी व्याप्तिभूमिमाह यथेति संप्रत्यनुमानमाह तथेति पू

र्वं पूर्वमित्यवाद्य्यर्थमिति णोनि हेतुः उत्तरेणोत्तरेण वा प्यादिना कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्ति

रिति शेषः विमतं कारणेन व्यापकेन सूक्ष्मेण व्याप्तं कार्यत्वात्परिच्छिन्नत्वात्स्थूलत्वाच्च पृथिव्यादिवदित्यर्थः

सर्वान्तरस्यात्मनो वागुक्त्यार्थं सर्वत्र संचारयति शेषइति ननु तथापि भूतपंचकव्यतिरिक्तानां गंधर्वलोका

दीनामनुमानमुपपद्यते कार्यं परिच्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टं य

था पृथिव्यद्भिस्तथा पूर्वं पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण व्याप्तं विनाभवितव्यमित्येष आ सर्वान्तरादात्मनः प्रश्नार्थः

तत्र भूतानि पंच संहतान्येवोत्तरमुत्तरं सूक्ष्मभावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठंते न च पर

कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति

मात्मनो वाक्तत्व्यतिरेकेण वस्त्वंतरमस्ति सत्यस्य सत्यमिति श्रुतेः सत्यं च भूतपंचकं सत्यस्य सत्यं च परमा

त्मा कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति तासामपि कार्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च कचिद्व्या

प्तेन भावेन भवितव्यं क तासामोतप्रोतभाव इति ॥

दीनामप्यान्तरत्वेनोपदेशात् कथं भूतपंचकव्यतिरेकेण

सर्वान्तरप्रतिपत्तिर्विवक्षितेत्याशंक्याह नेति उक्तरीत्या प्रश्नार्थे स्थिते सतीति यावत् भूतान्यपि त्वित्र्यर्थो वा प्र

तीयते परमात्मानं भूतानि हित्वा पृथगेव गंधर्वलोकादीनि वस्त्वंतराणि भविष्यन्तीत्याह नवेति गंधर्वलो

कादीन्यपि भूतानामेवावस्थाविशेषास्ततः सत्यं भूतपंचकं तस्य सत्यं परं ब्रह्मेत्यत्र तात्पर्यमिति एत

अन्यप्रतिषेधार्थो वशब्दो नान्यद्वस्त्वंतरमस्ति मुख्याप्यतद्वक्ष्यमाणव्याकरोति कस्मिन्नित्यादिना एवमनुक्रम्य

कस्मिन्नु खल्वाप इत्यादि सूत्रस्यायमभिप्रायः सर्वमिति वाय्वादिसमुदायप्रश्नः क्रियते यावदग्निकार्यतापत्तेः श्वाविति चक्र
सत्वादिनिरूपणं कृतं तन्निमित्त अग्नेरेकत्वापकत्वेपि काष्ठविरुद्धादिपारतंत्र्यात्स्वातंत्र्येणाकेन विरुद्धा व्याप्तिः वक्तव्या
सार्वग्रहित्वानतु का रणाेवायावि [illegible] वायोश्चतत्कारणतन्त्रत्वेपि नोदकनेतन्नेतितन्न व्यापकतासिद्धिरित्यर्थः

वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओ
ताश्च प्रोताश्चेति गंधर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गंधर्वलोका एवमुत्तरोत्तरप्रश्न [illegible] प्रसंगोपाजितः वायो
गार्गीति [illegible] वक्तव्य एषदोषः अग्नेः पार्थिवं वा परं वा धातुमन्निरोतः भूतवत् [illegible] लोकोना
गीति तस्मिन्नोतप्रोतभावो नोपदिश्यते कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोकेषु गार्गीति [illegible]
ति सह तान्यन्तरिक्षलोकाः तान्यपि गंधर्वलोकेषु गंधर्वलोका आदित्यलोके आदित्यलोकाः चन्द्रलोकेषु

वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओ
ताश्च प्रोताश्चेति गंधर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गंधर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गी
ति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रो
ताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु
खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापति
लोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्म
लोका ओताश्च प्रोताश्चेति ॥ चन्द्रलोकाः नक्षत्रलोकेषु नक्षत्रलोकाः देवलोकेषु देवलोकाः इन्द्रलोकेषु इन्द्र
लोकाः विराट्शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोकाः ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नाम अण्डारम्भकाणि
भूतानि सर्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राणुपभोगाश्रयाकारपरिणतानि भूतानि सह तानि तान्येव पञ्चेति बहु
वचनभाञ्जि कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति

माह नेष दोषः स्यादिति अन्तरिक्षलोकशब्दार्थमाह तान्येवेति प्रजापतिलोकशब्दार्थं कथमिति विराडिति अन्त
रिक्षलोकादीनामसंकमेकत्वात्कुतो बहुवचनमित्याशंक्याह सर्वत्र हीति एम एम [illegible]

ना

भा॰ पूर्ववदनुमानेन सूत्रं पृच्छन्तीं गार्गीं प्रतिषेधति सहोवाचेत्यादिना उक्तमेवसम्पन्वा कायमाह्यागमेनेति

३

सहोवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि मातिप्राक्षी स्वं प्रश्नन्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मातिप्राक्षीरित्यर्थः पृच्छन्त्याश्च मानेन वमूर्द्धा शिरो व्यपप्तत् विस्पष्टं पतेत् देवताया स्वप्रश्न आगमवि यः तं प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्न आनुमानिकत्वात्स्य सा देवतायाः प्रश्नः स्वानि प्रश्नात आं

सहोवाच गार्गि मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामति पृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम पंचमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणं ॥

प्रश्ना अनतिप्रश्न्या स्वप्रश्नविषयैव केवलागमगम्येत्यर्थः तामनतिप्रश्न्यां देवतामति पृच्छसि अतो गार्गि मातिप्राक्षीर्मर्तुं चेन्नेच्छसि ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम पंचमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥

प्रतिषेधातिक्रमे दोषमाह पृच्छन्त्याश्चेति मूर्द्धपातप्रसंगं प्रकरणपन्प्रतिषेधमुपसंहरति देवताया

ब्राह्मणं

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे सूत्राद्योतनं आपकमुक्तं इदानीं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं च निर्वक्तुमुत्तरब्राह्मणमित्यभिप्रेत्याह सूत्र मीमिति ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वाख्यायिकातात्पर्यमाह तच्चागमेनैवेति आचार्योपदेशोऽत्रागमशब्दार्थः॥ आख्या

इदानीं ब्रह्मलोकानामन्तरतमं सूत्रं वक्तव्यमिति तदर्थमारम्भः तच्चागमेनैव प्रष्टव्यमितीतिहासेनागमोपन्यासः क्रियते अथ हैनमुद्दालको नामतोऽरुणस्यापत्यमारुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेषु देशेषु अवसाम उषितवन्तः पतञ्चलस्य पतञ्चलो नामतस्तस्यैव कपिगोत्रस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्धो नामतः आथर्वणो

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्ध आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति सः

स्वमाथर्वणमिति सोऽब्रवीद्गन्धर्वः पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च तद्व्याख्यानमाह वेत्थ नु त्वं हे काप्य जानासि किं तत्सूत्रं येनायं च लोकः इदं जन्म परश्च लोकः परं च प्रतिपत्तव्यं जन्म सर्वाणि च भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि संदृब्धानि संग्रथितानि स्रगिव सूत्रेण विष्टब्धानि भवन्ति येन तत्किं सूत्रं वेत्थ सोऽब्रवीदेवं पृष्टः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति तत्सूत्रं नाहं जाने हे भगवन्निति सम्पूजयन्नाह

इदं पातञ्चलादुपरतेरनन्तरमित्यथशब्दार्थः सोऽब्रवीदिति प्रतीकोपादानं तस्यार्थमाह सूत्रमिति सोऽन्तर्या
र्थमाह एवमिति

भा॰ येनायं वेत्यादि रुक्तः प्रकारः सर्वलोकांश्च वेत्तीति संबंधः विशेषणोक्तिपूर्वकं तानेव लोकाननुवदति भूरादीनिति टी॰
०४

सोऽब्रवीत्सुतनं गंधर्वः उपाध्यायमस्मांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमंतर्यामिणमंतर्यामीति विशेष्यते परं च लोकं परं
च लोकं सर्वाणि च भूतानि योंतरः यमयति नियमयति दारुयंत्रमिव भ्रामयति स्वं स्वमुचितव्यापा
रं कारयतीति सोऽब्रवीदेवमुक्तः पतंचलः काप्यो नाहं तं जाने भगवन्निति सपूजयन्नाह सोऽब्रवीत्सुतनं गंधर्वः सू
त्रं तद्गतं चांतर्यामिणोर्विज्ञानस्तुत्यर्थं यः कश्चिद्धै तत्सूत्रं हे काप्य विद्यात् विजानीयात्तं चांतर्यामिणं सूत्रा
न्तर्गतं सेवसूत्रस्य नियंतारं विद्यात् यः एवमुक्तेन प्रकारेण सहि ब्रह्मवित् परमात्मवित् स लोकांश्च

सोऽब्रवीत्सुतनं च लं काप्य याज्ञिकाः ॥ श्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमंतर्यामिणं परं च लोकं परं च लोकं ॥
सर्वाणि च भूतानि योंतरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतंचलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्सतनं त
लं काप्य याज्ञिकाः ॥ श्च यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चांतर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देव
वित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्ववित् इति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद ॥ तमंतर्यामिणमंतर्यामिणम

भूरादीनंतर्यामिणा नियम्यमानान् लोकान् वेत्ति स देवाश्चाग्न्यादीन् लोकिनो जानाति वेदांश्च सर्वप्रमाणं ॥
भूतानि वेत्ति भूतानि च ब्रह्मादीनि सूत्रेण ध्रियमाणानि तद्गतेनांतर्यामिणा नियम्यमानानि वेत्ति स आत्मा
नं कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं तेनैवांतर्यामिणा नियम्यमानं वेत्ति सर्वं च जगत् तथाभूतं वेत्ति इति एवं स्तूते सू
त्रांतर्यामिविज्ञाने सलुब्धः काप्योऽभिमुखीभूतो वयं च तेभ्यश्चाचख्यमभिमुखीभूतेभ्योऽब्रवीद्गंधर्वः स्त्र
त्रमंतर्यामिणं च तदहं सूत्रांतर्यामिविज्ञानं वेद गंधर्वात् लब्धागमः सन्

स ब्रह्मविदित्यादिनोक्तं संक्षिपति सर्वं वेत्तीति तथाभूतं सूत्रेण विधृतमंतर्यामिणा च नियम्यमानमिति यावत्
मस्केतलुतिप्रयोजनमाह एतिएवमिति

भवत्वेवं न वस्तूत्वादिग्नामं मम किं मायानमिसाप्यं च वाह् नच्चेदिति किं तेनेस्वनन्तस्येस्य आहारः काशुलाद्गोपेस

सचेद्याज्ञवल्क्य सूत्रं तं चान्तर्यामिणमविद्वांश्चेद्ब्रह्मवित्तम यदि ब्रह्मगवीरुदजसे ब्रह्मादं तं सम्
नागाः उदजसे उन्मपमिलमस्मायेन नत्तोम क्वापदम्ध्यस्य मूर्द्धा शिरस्तेन विपतिष्यतीति एवमुक्तो या
ज्ञवल्क्य आह वेदजानाम्यहं गौतम रश्मिगोत्र नः तत् सूत्रं पन्नत्तगं धर्वल्कःभाषुकथान् पं चान्त या

स चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्म गवीरुदजसे मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति
वेद वा अहं गौतम तत् सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ
तथा ब्रूहीति ॥१॥

मितवेदाहमिस्फकेभस्याहं गौतमः पः कश्चि लोकनः रदंपत्वथाकंब्रूलस्कथंत दत्वदया ...
ध्यंत किं तेन गर्जितेन कार्मेणा दर्शयथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ २॥

कं विवृणोति मयेति एमरामरामरामरामरामरामराम रामरामरामरामरामरामराम रामरामरामरामराम ...

भा॰ याज्ञवल्क्योक्तेस्तात्पर्यमाह ब्रह्मलोका इति एतमीदृग्भागमविदामिव आह्वत्याह्वयोनिशक्तप्रयोजनं पृष्टांत रे
७५ रेसूत्रविषयंगौतमवायमेवेशेषकार्यमाह वाय्वादिति सूक्ष्मत्वेदृष्टांतमाह आकाशवदिति वायुमेवविशिनष्टि पं
त्मकमिति पंचभूतानिदशबाह्यानींद्रियाणिपंचवृत्तिः प्राणश्चतुर्विधमंतःकरणमितिसप्तदशविधमष्टमेणांशे
सनानांचोतरहेतुरिहेगुणाप्राणिभिरर्जितानामाश्रयत्वादर्थेष्ठितमेवलिंगमित्याह कर्मेति नसोवमाम मांविनो

सहोवाचयाज्ञवल्क्योब्रह्मलोकाप्रसिद्धोनाक्षप्रोताश्चवनेमानेकालेयथापृथिवप्रतततमागम
वकर्थमितिनरर्थमप्रकांतरमुत्थापितमिति तन्निर्णयायाह वायुर्वैगौतमतत्सूत्रंतानाह वायुरिति सूक्ष्मा
काशवदिदंभकंपृथिव्यादीनां बद्धात्मकंसमुद्रशविधालिंगकमेवाससतामवायिप्राणोनापतस्मम
व्यिष्ठात्मकंबस्पवाह्याभेदःसप्रसप्तमरश्मयःसमुद्रस्येवामेयतद्देनहूयमानंतस्त्रसिद्ध शिवी
यंत बाफनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिसंदृब्धानिभवंतिसंगृही

सहोवाचवायुर्वैगौतमतत्सूत्रंवायुनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिच
भूतानिसंदृब्धानिभवंतितस्माद्वैगौतमपुरुषंप्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्यांगानीतिवायुनाहि
गौतमसूत्रेणसंदृब्धानिभवंतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यांतर्यामिणंब्रूहीति २ राज्ञ

नियवंतीतिप्रसिद्धमेतद्दर्शितलोकेप्रसिद्धिःकथंयस्माद्वायुःसूत्रंवायुनाविधृतंसर्वंतस्माद्वैगौतमपुरुषं
प्रेतमाहुःव्यस्रंसिषतविस्रस्तान्यस्यपुरुषस्यांगानीतिसूत्रापगमेहिमणयादीनांप्रोतानामव
स्रंसनंदृष्टमेवंवायुःसूत्रंतस्मिन्नपगतेप्रोतानिशरीरस्यांगानिस्फलतोपकर्मेतद्वायुःकर्मा
नमप्रानांव्यतोवायुनाहिगौतमसूत्रेणसंदृब्धानिभवंतीतिनिगमयतिएवमेवैतद्याज्ञवल्क्यसम्य
कसूत्रंतदंतर्गंतांविदानीतस्येवसूत्रस्यनियंतारमंतर्यामिणंब्रूहीति

यात्मनावहुरूपत्वमाह यइति नसेवलोकपरीक्षकप्रसिद्धत्वमाह यस्येति नस्पसूत्रस्यपति
नेति प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामितिशेषःलौकिकीप्रसिद्धिमेवप्रश्नपूर्वकमंतरश्रुत्यवष्टंभेनस्पष्टयति
[illegible]मित्यादिना उक्तमेवदृष्टांतेनभनक्ति सूत्रेत्यादिना वायोःसूत्रत्वेसिद्धेफलितमाह इति

नियंतुरीश्वरस्य लौकिकनियंतृवत्कार्यकरणवत्त्वमाशंक्याह यस्येति पृथिव्याः शरीरत्वमेव ननु शरीरत्वनिश
शंक्याह पृथिवीति पृथिव्यापत्कर्णं देवतास्वकरणं नियोजना कथं पृथिव्याः शरीरेंद्रियवत्त्वम् दाह स्व
कर्मेति अंतर्यामिणोपि तथा किं न स्यात्तत्राह न ह्यस्येति अस्यान्तर्यामिणस्तद्देवकार्यकरणं न नादिस्वेह

इत्यत आह यः पृथिव्यां तिष्ठन्भवति सोन्तर्यामी सर्वः पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसंगो मा भूदिति विशिन
पृथिव्या अन्तरोभ्यन्तरस्तत्रैव स्यात् पृथिवी देवतैवान्तर्यामीत्यत आह यमन्तर्यामिणं पृथिवी देवतापि
न वेद यस्य कस्यचिद्धि तत्र तिष्ठतः पृथिवी शरीरं यस्य पृथिव्येव शरीरं नान्यत् पृथिवी देवताया यच्छरीरं
देवशरीरं यस्य शरीरग्रहणं चोपलक्षणार्थं करणं च पृथिव्याः समस्त कर्म पर्यन्तं हि कार्यकरणं द

यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यम
यत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ३

पृथिवी देवतायाः स्वस्य स्वकर्मोपभावादन्तर्यामिणो निःसमुक्तत्वान् परार्थकर्तव्य तास्वभावत्वादस्य
यत्करणं च न देवास्य न स्वतन्त्रत्वाद्याह यस्य पृथिवी शरीरमिति देवताकार्यकरणत्वमस्येति मा
नित्यमेव हि नियमेन प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां यदेतद्दर्शनमीश्वरः नारायणाख्यः पृथिवीं पृथिवी देवतां
नियमयति स्वव्यापारे तत्र अन्तरस्तिष्ठन्नेष त आत्मा ते तव मम च सर्वभूतानामित्युपलक्षणा
मेतदन्तर्यामी यस्त्वया पृष्टोऽमृतः सर्वसंसारधर्मविवर्जित इत्येतत् समानमन्यत् ३ एवमन्यत्र

नुमाह स्वकर्मेति न देवहेतोरन्तरेणास्फोरयतीति पश्यतीति यः पृथिवीमित्यादिवाक्यस्यार्थमाह देवेति
तद्वाक्यमवतार्य व्याचष्टे यदेतद्दर्शनमिति नियम्य पृथिवी देवता कार्यकरणत्वमुक्त्वा कार्यकरणवत्त्वमुक्तं
न पृथिवी पर्यायेऽपि तस्यार्थं यमयति अन्तरे स्थित इति समानमिति सर्वत्र करणादौ तत्तदन्तर्यामिना

श्रीरामजयरामजयजयराम श्रीकृष्णजयकृष्णजयकृष्ण श्रीरामजयरामजयजयराम श्रीसांबसदाशिव

योपकृतिष्ठन्नग्न्यावंतरिक्षेवायोदिव्यादित्योदिक्षुचंद्रतारकेआकाशेयत्नमसितआवरणागन्धके

योपकृतिष्ठन्नद्भ्योंतरोयमापोनविदुर्यस्यापःशरीरंयोपोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः४ योग्नौतिष्ठन्नग्नेरंतरोयमग्निर्नवेदयस्याग्निःशरीरंयोग्निमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः५ योंतरिक्षेतिष्ठन्नंतरिक्षादंतरोयमंतरिक्षंनवेदयस्यांतरिक्षंशरीरंयोंतरिक्षमंतरोयमयत्ये षतआत्मांतर्याम्यमृतः६ योवायौतिष्ठन्वायोरंतरोयंवायुर्नवेदयस्यवायुःशरीरंयोवायुमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः७ योदिविविष्ठन्दिवोंतरोयंद्यौर्नवेदयस्यद्यौःशरीरंयोदिवमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः८ यआदित्येतिष्ठन्नादित्यादंतरोयमादित्योनवेदयस्यादित्यःशरीरंआदित्यमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः९ योदिक्षुतिष्ठन्दिग्भ्योंतरोयंदिशोनविदुर्यस्यदिशःशरीरंयोदिशोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः१० यश्चंद्रतारकेतिष्ठंश्चंद्रतारकादंतरोयंचंद्रतारकंनवेदयस्यचंद्रतारकंशरीरंयश्चंद्रतारकमंतरो यमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः११

तमसितेजसितद्द्विपरीतेप्रकाशसामान्यरसेवमाधिदैवतमंतर्यामिविषयंदर्शनंदैवताख्य १२ एवम

श्रीरामरामरामरामजयरामजयजयराम श्रीकृष्णजयकृष्णजयजयकृष्ण रामश्रीरामतुलसीरामजय

श्रीरामजयरामजयरामजयजयराम श्रीकृष्णाजयकृष्णा श्रीगुरुपरमात्मनेनमः रामरामरामराम

अथाधिभूतं भूतेषुब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेष्वंतर्यामिदर्शनमधिभूतमथाध्यात्मं ४ ५ ६ ...

य आकाशेतिष्ठन्नाकाशादंतरोयमाकाशोनवेदयस्याकाशः शरीरंय आकाशमंतरोयमयत्येषत आत्मांतर्याम्यमृतः १२ यस्तमसितिष्ठंस्तमसोंतरोयंतमोनवेदयस्यतमः शरीरंयस्तमोंतरोयमयत्येषत आत्मांतर्याम्यमृतः १३ यस्तेजसितिष्ठंस्तेजसोंतरोयंतेजोनवेदयस्यतेजः शरीरंयस्तेजोंतरोयमयत्येषत आत्मांतर्याम्यमृतइत्यधिदैवतमथाधिभूतं १४ यः सर्वेषुभूतेषुतिष्ठन्सर्वेभ्योभूतेभ्योंतरोयंसर्वाणिभूतानिनविदुर्यस्यसर्वाणिभूतानिशरीरंयः सर्वाणिभूतान्यंतरोयमयत्येषत आत्मांतर्याम्यमृतइत्यधिभूतमथाध्यात्मं १५

७ ॥ छ ॥ ८ ॥ छ ॥ ९ । छ ॥ १० छ ११ छ १२ छ १३ छ १४ १५

श्रीरामजयरामजयजयराम ॥ श्रीकृष्णाजयकृष्णाजयजयकृष्णा श्रीरामजयरामजयराम राम

ना॰ व्याख्यानंतरं प्रश्नपूर्वकमुत्तरमाचष्टे कस्मादित्यादिना यथा मनसि तथा बुद्धावपि सन्निधानात् ता

यः प्राणो प्राणो वाक् सहितेः प्राणे यो वा चित्तकारित्वश्रोत्रे मनसि त्वचि विज्ञाने बुद्धौ रेतसि प्रजननेकस्मा

यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादंतरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमंतरो यमयत्येष त आत्मांत-
र्याम्यमृतः १६ यो वाचि तिष्ठन् वाचोंतरो यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमंतरो यमयत्येष त आ-
त्मांतर्याम्यमृतः १७ यश्चक्षुषि तिष्ठंश्चक्षुषोंतरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरंत-
रो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः १८ यः श्रोत्रे तिष्ठन् श्रोत्रादंतरो यं श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं
यः श्रोत्रमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः १९ यो मनसि तिष्ठन् मनसोंतरो यं मनो न वेद य-
स्य मनः शरीरं यो मनोंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः २० यस्त्वचि तिष्ठंस्त्वचोंतरो यं त्व-
ङ् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः २१ यो विज्ञाने तिष्ठन्
विज्ञानादंतरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमंतरो यमयत्येष त आत्मांत-
र्याम्यमृतः २२

सुनः कारणान् पृथिव्यादिदेवता महाभागाः सत्यो मनुष्यादिवत् आत्मानं तिष्ठंत आत्मानो निपुं
नारमनर्यामिणां न विदुरिति १६ १७ १८ १९ २० २१ २२॥ १ २ ३

मूर्तेनि पावन् नवेनि पूर्वसंदर्भोक्तिः एमएमएम...

अन्वयमुपलब्धिनुमनोनाम इत्यत्रान् पदार्थान्व्याकरोत्यत इति अदृष्टो द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ॥ २३ ॥

अत आह । अदृष्टो न दृष्टो न विषयीभूतः चक्षुर्दर्शनस्य कस्यचित्स्वयं तु चक्षुषि संनिहितत्वात् दृ
शिस्वरूपत्वात् द्रष्टा तथा अश्रुतः श्रोत्रगोचरत्वमनापन्नः कस्यचित्स्वयं तत्सर्वश्रवणशक्तिः सर्वश्रो
त्रेषु सन्निहितत्वात् श्रोता तथा अमतो मनः संकल्पविषयमनापन्नः दृष्टश्रुते एव ह्यसर्वः संकल्प
यन्ति अमतत्वात् अमततत्वादेवामतो मन्ता मननशक्तित्वात्सर्वमनःसु सन्निहितता स्वमन्ता तथा
अविज्ञातो निश्चयगोचरतामनापन्नो रूपादिवत् सुखादिवद्धा स्वयं तत्सर्वविज्ञानशक्तित्वात् स
र्वविज्ञानानि श्रयगोचरतामनापन्नो रूपादिवत् सुखादिवद्धा स्वयं तत्सर्वविज्ञानसन्निधानाद्विज्ञाता तत्र यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति वाक्यमित्यत आनन्त्या

न्निधानाद्विज्ञाता तत्र यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति ... शरीरं पारेणोत्तरेणापमयत्येष त आत्मान्तर्याम्य
... रेत इति निष्कर्षेन सोऽन्तरो यं रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्य
मृतोऽदृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोतामतो मन्ताविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता
नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरु

णिरुपरराम २३ सप्तमं ब्राह्मणं

... तोऽतोऽन्यदार्तं ... अस्मादं ...
रोऽन्योऽतिपन्नतानपीति प्राप्तं तदन्यत्वाशंकानिवृत्त्यर्थमुच्यते नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रो
ता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता ... अदृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोतामतो मन्ताविज्ञातो विज्ञातामृतः ...
नास्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता यो दृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोतामतो मन्ताविज्ञातो विज्ञाता मृतः ...
संसारधर्मवर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविभागकर्तैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं
तोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम २३ पंचमस्य सप्तमं ब्राह्मणं

द्विवाक्यस्यार्थमाह यस्मादित्यादिना ब्राह्मणम् ॥

भा पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे सूत्रांतर्यामिणोर्भयप्रसक्तिः ... निर्धारितो संप्रत्यक्षर ब्राह्मणेनाह्यमाह अतः परी ॥ ३
१७८ मितिसोपाधिकं वस्तु निर्द्धारणानंतरमथशब्दार्थः ननु पूर्वस्मात् प्रश्नात् गार्गी पूर्वमुपरतानसमदवं ... तदा

अतः परमशनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादपरोक्षात्सर्वांतरं ब्रह्मवक्तव्यमित्यत आ ...
अथ ह वाचक्नव्युवाच पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्द्धपातभयादुपरताऽनिता पुनः प्र ... ब्राह्मणा
नुज्ञां प्रार्थयते हे ब्राह्मणा भगवंतः पूज्यावंतः शृणुत मम वचो हंताहमिमं याज्ञवल्क्यं पुनर्द्वौ प्र

अथ ह वाचक्नव्युवाच ब्राह्मणा भगवंतो हंताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे व
क्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥ एम

श्नौ प्रक्ष्यामि यद्यनुमतिर्भवतामस्ति तौ प्रश्नौ चेद्यदि वक्ष्यति कथयिष्यति मे कथंचित् न वै जातु
कदाचित् युष्माकं मध्ये इमं याज्ञवल्क्यं कश्चिद् ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं प्रति जेता न वै कश्चित् भवेत्
इत्येवमुक्ता ब्राह्मणा अनुज्ञां प्रददुः पृच्छ गार्गीति लब्धानुज्ञाह याज्ञवल्क्यं ॥ १ ॥ एम्...

न कथं पुनः साप्रश्नं प्रवर्तते नेनत्वाह पूर्वमिति हंतेत्यस्यार्थमाह यदीति न वै जात्विति प्रतीकमादाय व्या ...
चष्टे कदाचिदित्यादिना अन्वयं दर्शयितुं कश्चिदिति पुनरुक्तिः संधीयते ... इत्यन्तरनिषेधः ...

प्रश्नयोरवश्यमस्मत्समाप्तीपत्वेब्रह्मिष्ठतांगीकारे हेतुरित्याह ब्रह्मविच्चेदिति सनाथाधारभेदकिमिति

साहोवाचाहं वैत्वायाज्ञवल्क्य यथा लोके काश्यो वा काश्यः काशिषु भवः काश्यः प्रसिद्धं शौर्यं काश्ये वैदेहो वा विदेहानां राजा उग्रपुत्रः शूरान्वय इत्यर्थः उज्ज्यमवतारितज्याकं धनुः पुनरधिज्यमारोपितज्यां कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ बाणशब्देन शराग्रे वंशखण्डः संधीयते तेन विनापि शरो भवतीत्यतो विशिनष्टि बाणवन्ताविति द्वौ बाणवन्तौ शरौ तयोरेव विशेषणं सपत्नातिव्याधिनौ शत्रोः पीडाकरावतिशयेन हस्ते कृत्वा उपोत्तिष्ठेत्समीपत आत्मानं दर्शयेदेवमेवाहं त्वां शरस्थानीयाभ्यां प्रश्नाभ्यां द्वाभ्यामुपोदस्थां

साहोवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति २ साहोवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ३

उपस्थितवत्यस्मि त्वत्समीपे तौ मे ब्रूहि ब्रह्मविच्चेत् आहेतरः पृच्छ गार्गीति २ साहोवाच यदूर्ध्वमुपरि दिवो ऽण्डकपालाद्यच्चावागधः पृथिव्या अधो ऽण्डकपालाद्यच्चान्तरा मध्ये द्यावापृथिव्योरण्डकपालयोरिमे च द्यावापृथिवी यद्भूतं यच्चातीतं भवच्च वर्तमानं स्वव्यापारस्थं भविष्यच्च वर्तमानादूर्ध्वकालभावि लिङ्गगम्यं यत्सर्वमेतदाचक्षते कथयन्त्यागमतः तत्सर्वं द्वैतजातं यस्मिन्नेकीभवत् सर्वं तत्सूत्रसंज्ञं पूर्वोक्तं कस्मिन्नोतं प्रोतं च पृथिवीधातुरिवा प्र. ३

सर्वं जगदनुस्यूतं तेनचाह तत्सर्वमिति पूर्वोक्तं सर्वं जगदात्मकमिति यावत् [illegible]

भा॰ यथाप्रश्नमनूद्यप्रश्नकृतमादत्ते सहोवाचेति तांश्चाचष्टे यदूर्ध्वमिति यत्कागदश्चाकाशमसूत्रात्मकं भवति ॥ ॥ ३

सहोवाचेतरो हे गार्गि यत् त्वयोक्तमूर्ध्वं दिवः इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्रमाचक्षते तत्सूत्रमाकाशेतदोतं
प्रोतं च यदेतद्व्याकृतं सूत्रात्मकं जगद्व्याकृताकाशमिव पृथि वी
धातुस्त्रिष्वपि कालेषु वर्तते उत्पत्तौ स्थितौ लये च पुनः ३ साहोवाच नमस्तेस्त्वित्यादि प्रश्नः स्पष्टः

सहोवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च
भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति ४ साहोवाच नमस्ते याज्ञवल्क्य
यो म एतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ५

पूर्वं चनत्वप्रश्नेनार्थं यो मे मम एतं प्रश्नं व्यवोचो विवृतवानित्यर्थः सूत्रं यदनवगाह्यं तत्
सूत्रमेव नावगम्यमितरैर्दुर्वाच्यं किमुत तद्यस्मिन्नोतं प्रोतं च सूत्रं तेनमोऽकृतनु भवतः अपरस्मै
प्रश्नाय धारयस्व दृढीकुर्वात्मानमित्यर्थः पृच्छ गार्गीति

नाकाशेवर्तनं नग्नेति संबंधः विश्वपि काले ञ्ज्वनि यदुक्तं तद्यावत्सूत्रं सत्तावतीति वचनमाशंसाकामुनर्मदित्यादि
अनेन देवप्रश्नप्रतिवचनरूपमनुवदति साहेति

पुनरुक्तेरकिंचित्करत्वमावर्तयदुक्त एवेति प्रतिवचनानुवादं तावदेवमाह गार्ग्यैति प्रश्नाभिप्रायं प्रकटयति ॥

इतर आह आख्यातमप्यत सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य इत्यादि प्रश्नः प्रतिवचनं चोक्तं सोऽवधारणार्थं पुनरुच्यते न किंचिदपूर्वमर्थान्तरमुच्यते सर्वं यथोक्तं गार्ग्या प्रश्नवचनमेव पूर्वोक्तमर्थमनुवदति वानाकाश एवेति याज्ञवल्क्यः गार्ग्याह ६ सा होवाच कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ६ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ७ ॥

काशमेव तावत् कालत्रयातीतत्वात् दुर्वाच्यं ततोऽपि कष्टतरमक्षरं यस्मिन्नाकाशमोतं च प्रोतं च तदवाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते सा अप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकसमये अथावाच्यमपि वस्तु प्रतिपाद्य विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं विरुद्धा प्रतिपत्तिर्हि सा यदवाच्यस्य वदनमतो दुर्वचनं प्रश्नं मन्यते ॥

आकाशमेवेति एतमरामएमएमएमएम एमएमएमएमएमएम एमएमएम एमएम एमएमएम एमएम एमएम

अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्चेति निर्दोषरूपं सामान्येनोक्तं विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति किं तदिति अस्थूलादिवाक्यमवतारयति प्रथमं करणेऽर्थे

मित्यादिना यद्यप्येवं हि तद्रूपमित्यादिश्रुतिमाश्रित्याह ब्रूयादिति अवाक्यविशेषणेनाप्राणविशेषणेन पुनरुक्तिमाशङ्क्याह ख्या

मिकरणेति स्वमानमितिमानमेयान्वयो निराक्रियते नेत्यतो लौकिकः संपिण्डितमर्थमाह सर्वेति तद्रूपापादयत्येकमिति अथ यदो

यामीत्याशङ्क्येवास्यरागितत्त्वापि नेवतो आभावादुन्नयेत्यथेति ब्राह्मणा इति परत्वसविशेषणमेवेति लौकिकी बुद्धिः

आशङ्क्य तेनास्याक्षरं निर्विशेषणमिति शेषः अतयोर्मिणो जगत्कारणे परस्मिन्ननुमानसिद्धे विवक्षिते निरूपाख्यमक्षरमन्

गार्गीतद्दोषरूपमपि परिजिहीर्षन्नाह स होवाचेत्याज्ञवल्क्यः एतद्वै तद्यत्पृष्टवत्यसि कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चे

ति किं तदक्षरं यन्न क्षीयते न क्षरतीति वाक्षरं तदक्षरं हे गार्गि ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽभिवदन्ति ब्राह्मणाभिवदनकथनेन नाहमवाच्य

वस्त्वभिवदनप्रतिपद्येयमित्येवं दोषद्वयपरिहरत्येवमपाकृते प्रश्ने पुनर्गार्ग्याः प्रतिवचनं दृष्ट्वा ब्रूहि किं तदक्षरं यद्ब्राह्मणा

अभिवदन्तीत्युक्त आह अस्थूलं तत्स्थूलादन्यत्तर्हि अणु अनणु अस्तु तर्हि ह्रस्वमह्रस्वमेवं तर्हि दीर्घं नापि दीर्घमेवमेतै

श्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्द्रव्यधर्मप्रतिषेधो न द्रव्यं तदक्षरमित्यर्थः अस्तु तर्हि लोहितो गुणस्ततोऽप्यन्यदलोहितमाग्नेयो गुणो लो

हितो भवतु तर्ह्यपां स्नेहनं न अस्नेहमस्तु तर्हि छाया सर्वथाप्यनिर्देश्यत्वात् छायाया अप्यन्यदच्छायमस्तु तर्हि तमो न तमो भवतु

वायुस्तर्ह्यवायुर्भवेत्तर्ह्याकाशमनाकाशं भवतु तर्हि संगात्मकं जतुवदसंगं रसोऽस्तु तर्ह्यरसं तथा गन्धोऽस्तु अगन्धमस्तु तर्हि

स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसंगमरस

मगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किंचन न तदश्नाति कश्चन ॥८॥ चक्षुः

चक्षुष्कं नहि चक्षुः करणं विद्यते तेन चक्षुष्कमपश्यत्यचक्षुरिति मन्त्रवर्णात् तथाश्रोत्रं स शृणोत्यकर्ण इति भवतु तर्हि वागवाक्

अमनः तथा अतेजस्कमविद्यमानतेजोऽस्य तदतेजस्कं नहि तेजोऽग्न्यादिवत्प्रकाशकमस्य विद्यते अप्राणमाध्यात्मिको वायुः प्रा

णः प्रतिषिध्यते अप्राणमिति मुखं तर्हि द्वारं तदमुखममात्रं मीयते येन तन्मात्रं मात्रारूपं तन्न भवति न तेन किंचिन्मीयते अस्तु तर्हि छिद्र

वत् अनन्तरं नास्यान्तरमस्ति संभवेत्तर्हि बहिस्तस्याबाह्यमस्तु तर्हि भक्षयितृ तन्न तदश्नाति किंचन भवेत्तर्हि भक्ष्यं कस्यचि

त् न तदश्नाति कश्चन सर्वविशेषरहितमित्यर्थः एकमेवाद्वितीयं हि तत् केन किं विशिष्यते अनेकविशेषणप्रतिषेधप्रयासात्

स्तित्वं तावदक्षरस्योपगमितं श्रुत्या तथापि लोकबुद्धिमपेक्ष्याशङ्क्यते यतो नास्तित्वाय अनुमानप्रमाणमुपन्यस्यत्येतस्य वा अक्षरस्य प्र

नर्थप्रापितमक्षरं सर्वान्तरं साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्माशनायाद्यतीतः एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने पश्यत्येतेन अस्फुटितेन

जगत्कारणत्वोपलक्षणतया जन्मादिसूत्रोक्तितत्त्वाद्युपलक्षणाद्ब्राह्मणास्तद्रूपलक्षणप्रवृत्तेरनुमानेनाप्रसक्तो

न निभाव अनुमानस्य तात्पर्यं तावदाकरोति यदेतदिति प्रशासनेऽस्य यावद्दर्शनमिति संबन्धः उक्तमर्थं ...

मित्रपूर्विक व्यवस्थाविद्या अव्यवस्थाविदि स्पर्धाः ॥

सूर्याचन्द्रमसावित्यादौ विवक्षितमनुमानमाह सूर्येत्यादिना तादर्थ्येन लोकप्रकाशार्थत्वेन प्रकाशित्रा निर्मिताविति संबंधः निर्मातुर्विशिष्टविज्ञानवत्वमात्रं नाम्ना निर्वर्तमानेति सूर्याचन्द्रमसौ न छद्रवाद्यो विमतौ विशिष्टविज्ञानवन्निर्मितौ प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदित्यर्थः विमतौ नियन्तृपूर्वकौ विशिष्टचेष्टावत्वात् भृत्यादिवदित्याभिप्रेत्याह विधृताविति प्रकाशोपकारके तज्जनकस्य निर्मातुर्विशिष्टविज्ञानसंभावनार्थं साधारणो निर्विशेषणमाधारणः सर्वेषां प्राणिनामयं प्रकाशः तस्य जनकत्वादित्यावत् दृष्टान्ते लौकिकविशेषणमासादादि विशिष्टदृष्टाः

एवमेतस्याक्षरस्य प्रशासने हे गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ अहोरात्रयोर्लोकप्रदीपौ तादर्थ्येन प्रशासित्राऽऽभ्यां निर्वर्तमानलोकप्रयोजनविज्ञानवता निर्मितौ विधृतौ च स्यातां साधारणसर्वप्राणिप्रकाशोपकारकत्वात् लौकिकप्रदीपवत्तस्मादस्ति तेन विधृतावीश्वरौ सन्तौ निर्मितौ तिष्ठतो नि

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः

नियन्तृदेशकालनिमित्तोदयास्तमयवृद्धिक्षयाभ्यां वर्तनेन तत्र दृष्टवन्तयोः प्रशास्तृत्वं प्रदीपवत् तौ विधारयितृत्वदेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ द्यौश्च पृथिवी च सावयवत्वात् स्फुटने स्वभावे अपि सत्यौ गुरुत्वात् पतनस्वभावे सफलत्वात् वियोगस्वभावे चेतनावदभिमानीदेवताधिष्ठितत्वात् स्वतन्त्रे अप्येतस्याक्षरस्य प्रशासने वर्तेते विधृते तिष्ठतः॥ विमतमित्यर्थं अनुमानफलमुपसंहरति तस्मादिति विशिष्टचेष्टावत्वादित्यर्थः दृष्टं हेतुं स्पष्टयति नियतेति नियतो देशः कालो निमित्तं च नियतं निमित्तं प्राप्य दृष्टं तं हेतोः सूर्याचन्द्रमसोरुदयतोऽस्तंयतोश्चयेन विधृतौ उदयास्तमयाभ्यां वृद्धिक्षयाभ्यां च वर्तनं उदयश्चास्तमयश्चोदयास्तमये वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयौ निहृष्टं दृष्टीत्याहि वचनं एवं कर्तृत्वेन विधारयितृत्वेन चेत्यर्थः विमतौ प्रपञ्चनाधृतौ सावयवत्वे यस्फुटितत्वात् गुरुत्वपातित्वात् सफलत्वे वियोगित्वात् चेतनावत्वेत्यनन्तता वृद्धलयलपाषाणादिवदिति द्वितीयपर्यायस्य नाद्यमाह सावयवत्वादित्यादिना

भा॰ किं मिसेतस्य प्रशासने द्यावापृथिव्यौ वर्तेते नेत्याह भद्दीति पृथिव्यादिव्यवस्थानियंतारं विनानुपपन्नानकल्पिके सर्वथा न
वापि किं मिसेतेन विधृते द्यावापृथिव्यौ विनिनत्वाह सर्वमर्यादेति एषसेतुर्विधरणाइति श्रुतेन माश्रित्य फलितमाह
नामासेति द्वितीयपर्यायमुपसंहरति नत्मादिति नच्छब्दोपात्तमर्थं स्फोरयन्नव्यभिचारीति अव्यभिचारित्वप्रकट
ति चेतनावंतमिति पृथिव्यादेर्नियंतृत्वमेतच्छब्दार्थः नियंतृसिद्धावपि कथमीश्वरसिद्धिरित्याशंक्याह येनेति

तद्वाक्षरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्वमर्यादाविधरणमतो नास्याक्षरस्य प्रशासने द्यावापृथिव्यौ अतिक्रामत
स्तस्मादस्ति द्रष्टस्यान्वितव्यक्षरस्याव्यभिचारिहि तल्लिंगं यत् द्यावापृथिव्यौ नियते वर्तेते चेतनावंतं प्रशासि
तारमसंसारिणमंतरेण नैतद्युक्तं येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढेति मंत्रवर्णात् एतस्य वाक्षरस्य निमेषामु

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्स
राइति विधृतास्तिष्ठंति

हूर्ता इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कालस्य कलयितारो यथा लोके प्रभुणा नियतो
गणकः सर्वमायं व्ययं चाप्रमत्तो गणयति तथा प्रभुस्थानीयस्यैषां कालावयवानां नियंता एतम एम

गृतं पृथिव्यादेरन्वेतनावदभिमानि देवतावत्तेन स्वातंत्र्यं येन स्वः स्तभितं येन नाको यो अंतरिक्षे रजसो विमानः कस्मै
देवाय हविषा विधेमेस त्वं हिरण्यगर्भोधिष्ठातेश्वरः पृथिव्यादेर्नियंतोच्यते न हि हिरण्यगर्भमात्रस्यास्मिन् प्रकरणे
पूर्वापरग्रंथयोरुच्यमानं निरंकुशं सर्वनियंतृत्वं संभवतीति भावः एते कालावयवा विधृतास्तिष्ठंतीति संबंधः
तत्रानुमानं वक्तुं हेतुमाह सर्वस्येति यः कलयिता स नियंतृपूर्वक इति व्याप्तिभूमिमाह यथेति एतम एतम

दृष्टान्तं दर्शयन्ननुमानमाह यथेति निमेषादयो नियन्तृपूर्वकाः कल्पितत्वात् प्रतिपन्नवदित्यर्थः कालानद्यः नित्य वेला
यामाह यथा प्राग् इति अन्यथा प्रवर्तितुमुत्सहमानत्वं तत्तदृतूनां चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यं विमतानि यन्तृपूर्विकानि यत प्रवृत्तिमत्त्वात्
सादिप्रवृत्तिवदिति चतुर्थपर्यायार्थः नियन्तृप्रवृत्तिमत्त्वं तत्तदृतूनां स्वरूपेण तच्चेत्यभिचारोऽति विमतं विशिष्टज्ञानवज्ज्ञानवत्
सादिप्रवृत्तिवदिति किञ्चेति दाताप्रतिगृहीतादानदेयं वा फलदातेति किमीश्व
रं फलदत्वात् लेवा फलवदित्यर्थमभिप्रेत्य पञ्चमपर्यायमुत्थापयति किञ्चेति दाताप्रतिगृहीतादानदेयं वा फलदातेति किमीश्व
रेणेत्याशङ्क्याह यथेति दात्रादीनामिहैव प्रत्यक्षो नाशो दृश्यते तेन न तस्य फलं कोऽपि पुरुषार्थो न कश्चिद्दत्तीत्यर्थ अदृष्ट

स्वा प्राच्यः प्रागञ्चनाः पूर्वदिग्गमनाः नद्यः स्यन्दन्ते स्रवन्ति श्वेतेभ्यो हिमवदादिभ्यः पर्वतेभ्योऽपि दृश्यमाना नद्यः नाम्ना
यथाप्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तन्ते नान्यथापि प्रवर्तितुमुत्सहन्ते नदीत्वलिङ्गं प्रशास्तुः प्रतीच्योऽन्याः प्रतीचीं दिशं
अञ्चन्ति सिन्ध्वाद्या नद्योऽन्याश्च यां यां दिशमनुप्रवृत्तास्तां तां न व्यभिचरन्ति तच्च लिङ्गं किञ्च ददतो हिरण्यादीन् षड्
न आत्मपीडां कुर्वतोऽपि प्रमाणज्ञा अपि मनुष्याः प्रशंसन्ति तत्र यच्च दीयते येऽपि ददतः ये प्रतिगृह्णन्ति तेषामिहैव

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशम्
मन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति एतदेव मत्

वस्समागमो विलय [illegible] श्चान्वक्षो दृश्यते दृष्टः परः समागमः तथापि मनुष्या ददतां दानफलेन संयोगं प
श्यन्तः प्रमाणज्ञतया प्रशंसन्ति तत्र कर्मफलेन संयोजयितारीक नु कर्मफलविभागज्ञे प्रशास्तयस्सति न
स्याद्दानक्रियायाः प्रत्यक्षविनाशित्वात् तस्माद्दातृदान कर्तृणां फलेन संयोजिता एतद एव

पुरुषार्थं प्रत्याह यष्ट्टीलिति समागमः फलप्राप्तिलम्भः स चेल्लौकिको न भवति किं तु पारलौकिकस्तथा च नाप्यस्ति दृ
ष्ट्विनष्टदात्रादिप्रफकः संभवतीत्यर्थः नहि फलदानुरभावात्सोऽयं प्रशस्तो हि मूढत्वेनेत्यापाद्य तदानुः प्रशस्तेव प्र
भूदित्याशङ्क्याह यथापीति फलसंयोगदृष्टौ हेतुमाह प्रमाणज्ञतयेति हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्त इत्यादि
प्रमाणं तथापि कथमीश्वरसिद्धिस्तत्राह कर्तृरि ति न हि दानप्रशंसनं विशिष्टे नियन्तर्यसत्यनुपपन्नं तत् क
लकमित्यर्थः दानक्रियावशादेव न फलसिद्धोऽक्षजनियन्त्रेति चेन्नेत्याह दानेति कर्मणः क्षणिकत्वात्फलस्य
च कालान्तरभावित्वात् साधनत्वोपपत्तिरित्यर्थः अनुमानार्थापत्तिभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति तस्मादिति एत

भा० अपूर्वस्यैव फलदातृत्वात् कुतमीश्वरेणेति शंकते अपूर्वमिति वेदिति स्वयमचेतनं चेतनानधिष्ठितं वापूर्वं फ
२ लदातृत्वकल्पनमप्रामाणिकत्वादिति परिहरति नेति ईश्वरद्वेषी शंकते प्रशास्तॄरिति सद्भावे प्रमाणानु
पपत्तिरिति शेषः परिहरति आगमेति कथं कार्यपरस्यागमस्य वस्तुपरत्वमित्याशंक्याह वाचामेति कर्म
विधिर्हि फलदातृतिरेकेणानोपपद्यते न च कर्माशुतरविनाशि कालान्तरभाविफलानुकूलं तदर्थापत्तिसि
द्धपूर्वं कथं मानासिद्धिरित्याशंक्याह किंचेति

अपूर्वमिति चेत् तत्सद्भावे प्रमाणानुपपत्तेः प्रशास्तॄरपीति चेत् नागमतात्पर्यस्य सिद्धत्वात्
अवाचामह्यागमस्य वस्तुपरत्वं किं वान्यदपूर्वकल्पनायां वा र्थापत्तेः क्षयोऽन्यथैवोपपत्तेः
वा फलस्येश्वरात्प्राप्तिदर्शनात् सेवायाश्च क्रियात्वात्तत्समाम्नायागदानहोमादीनां से
वादीश्वरादेः फलप्राप्तिरुपपद्यते

न केवलं सद्भावे प्रमाणाभावमेवापूर्वे दूषणं किं त्वन्यच्च किंचिदस्तीत्याह वक्तुं नैवं प्रकल्प्यमवैचेति अपूर्वस्य क
ल्पनायां यार्थापत्तिः शंक्यते तस्याः कल्पितमपूर्वं मंतरेणाप्युपपत्तेः क्षयः स्यादित्ययोजना अन्यथाप्युपपत्तिं
विवृणोति सेवेति यागादिफलमपीश्वरात्संभवतीति शेषः कथमीश्वराधीना यागादिफलप्राप्तिस्तत्राह ॥
सेवायाश्चेति आदिपदेन दानादि देवताशृच्यते विमतावि शिष्टज्ञानवदाराध्यमानफलवती विशिष्टक्रियात्वात्
संप्रतिपन्नवदिति भावः ॥

इत्यपूर्वकल्पनानर्थक्येत्याह दृष्टेति दृष्टसेवादायधर्मत्वेन सामर्थ्यसेवास्फलप्रापकत्वं तद्नुष्ठानादोफलप्रा
प्तिसंभवे तन्निरासेनापूर्वाजातकल्पना नान्यायादृष्टानुसारिण्याकल्पनायानहीत्यधिकल्पनायोगादित्यर्थः अपूर्व
स्यफलहेतुत्वे दोषान्तरमाह कल्पनेति तदाधिक्यावकुपरामृशतीश्वर इति नापूर्वकल्पनं कल्पतत्त्वस्य कल्प
नाधिक्यमित्याशंक्याह नवेति व्यवहारभूमिः सप्रमाणः भूमिकाकल्पनाधिक्यं स्फुरयति ननेत्यादिना
अपूर्वस्यादृष्टत्वेसतीति यावत् इति कल्पनाधिक्यमिति शेषः त्वन्मतेपि तुल्या कल्पनेत्याशंक्याह दृष्टेति ३८

दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यमपरित्यज्यैव फलप्राप्तिकल्पनोपपत्तौ दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यपरित्यागेनान्याय्यः

दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यमपरित्यज्यैव फलप्राप्तिकल्पनोपपत्तौ दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यपरित्यागेनान्याय्यः
कल्पनाधिक्याच्चेश्वरः कल्प्यो पूर्वं च तत्र क्रियायाश्च स्वभावः सेवायाः फलप्राप्तिदृष्टानत्वपूर्वोत्पत्त्याप
वेदृष्टं त्वपूर्वमदृष्टं कल्प्यमिति ननु तस्यैव फलदातृत्वे सामर्थ्यासामर्थ्ये वर्तते दानत्वादधिकमिति
ईश्वरस्यसेव्यस्य सद्भावमात्रं कल्प्यं न तु फलदानसामर्थ्यं दातृत्वं च सेव्यात्फलप्राप्तिदर्शनात् अनु

यजमानं देवाः सर्वे पितरोन्वायत्ताः

मानं वदर्शितं द्यावापृथिव्योर्विधृते तिष्ठत इत्यादि तथा च यजमानं देवा ईश्वराः सन्तो जीवनार्थं तु गताः
उपरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेनान्यथापि जीवितुमुत्सहन्तः कृपणा हीना इति माश्रित्य स्थिताः
प्रशास्तुः प्रशासनात्स्यात् तथापि तरोपि तदर्थं देवादि विहोममन्वायत्ता अनुगता इत्यर्थः समानस्वदेवमन्यत

पक्षे धर्मिमात्रं कल्प्यं परपक्षे धर्मी धर्मश्चेत्याधिक्यं तस्मात्फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन परस्यैव फलदातृत्वेनिभा
वः धर्मिणोपि प्रमाणिकत्वान्न कल्प्यत्वमित्यभिप्रेत्याहानुमानं चेति ईश्वराणामिति हेतुं तं न रमाह तथा चेति देवा
यजमानमन्वायत्ता इति संबंधः जीवनार्थं जीवनं निमित्तीकृत्येति यावत् देवानामीश्वराणामपि हव्यार्थित्वेन य
जमानमन्वायत्तत्वान्नहीनवृत्तिभाक्त्वं नियन्तृकल्प्यकमित्यर्थः पोनकस्यचित्स्वकृतित्वेन विकृतित्वेन वावर्तनेत्यर्द

विहोमः

भा॰ रेम्वरासित्वेहेत्वंतरमाहेत्थ्ं॰ नि मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वेनापितदस्तीत्याह अविज्ञत्वमिति परज्ञानादन्यत्रनियो
३ नज्ञानात्मानिवर्ततरनिन्यायः कर्मवशादेवमोक्षसिद्धेस्तद्धेतुज्ञानविषयत्वेनास्य रेत्तास्फपेयमितिशंकते नन्वि
ति उत्तरवाक्येनोत्तरमाह योवेत्यादिना यस्माज्ज्ञानादक्षरदनुष्ठितानिविशिष्टफलान्यपिसर्वाणिकर्माणिक्षया

स्यात्मिति तदक्षरंयस्मात्तदज्ञानेनियताकंसारोपपत्तिः अविज्ञत्वंतुतेनयद्धिज्ञानमत्तद्धिच्छेदोन्यायोपप
नेः नंनुक्रियातएवतन्निवृत्तिः स्यादितिचेन्न योवाएतदक्षरंहेगार्ग्यविदित्वाऽविज्ञायोऽस्मिंल्लोकेजु
होतियजतेतपस्तप्यतेयद्यपिबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतत्फलंभवतितत्फलोपभोगांतेक्षीयं
तएवास्यकर्माणि अपिचयद्धिज्ञानात्कार्पण्यात्ययः संसारविच्छेदोयद्धिज्ञानाभावाच्चकर्मकृत्कृपणः

योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मिंल्लोकेजुहोतियजतेतपस्तप्यतेबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवा
स्यतद्भवतियोवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणोऽथयएतदक्षरंगार्गिविदित्वा
स्माल्लोकात्प्रैतिसब्राह्मणः१०

कृतफलस्यैवोपभोक्ताजननमरणप्रबंधारूढः संसरतितदक्षरंप्रशासितृतदेतदुच्यते योवाएतदक्ष
रंगार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणः पणक्रीतइवदासादिः अथयएतदक्षरंगार्गिविदित्वास्मा
ल्लोकात्प्रैतिसब्राह्मणः अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत्१७

ग १९

रमेवफलंपतितदज्ञानमक्षरंतात्तीस्यफलंसंसाराभावप्रसंगादितिभावः अक्षरासित्वेहेत्वंतरमाहापिचेति एत
ष पूर्ववाक्यंजीवदवस्थपुरुषविषयमिदंतुपरलोकविषयमितिविशेषमत्वोत्तरवाक्यमवतार्यव्याचष्टे नचेतदि
त्यादिना प्रधानवादिनः शंकामनूद्योत्तरवाक्येननिराकरोति अग्नेरित्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ १९ ॥

तस्याक्षरस्य नावेन तत्त्वमित्याह किंचेति नान्यीसन्वयमदर्शनमतो नान्यदितिविशेषणसिद्धमथोमाहन दिनि॥
अस्मद्वापूर्वोक्तमव्याकृतादिपृथिव्यंतं निगमनवाक्यमुदाहृसतसतामपंमाहे तस्मिन्निति खल्वकाशं अपरेपय

न
स्वाभाविकमस्यप्रशास्तृत्वमसेनतस्यैवेसत आह तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं नकेनचिद्दृष्टमविषयत्वात् स
यं तु दृष्टृ दृष्टिस्वरूपत्वात् तथा अश्रुतं श्रोत्राद्यविषयत्वात् स्वयं श्रोतृ श्रुतिस्वरूपत्वात् तथा मतं मनसो विषयत्वात् स्वयं मंतृ मतिस्वरूपत्वात् तथा विज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात् स्वयं विज्ञातृ विज्ञानस्वरूपत्वात् किं च नान्यदतोस्मादक्षरादस्ति नास्ति किंचिद् दृष्टृ दर्शनक्रियाकर्तृ एतदेवाक्षरं दर्शनक्रियाकर्तृ सर्वत्र तथा नान्यद

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं दृष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मंतृ अविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोस्ति दृष्टृ नान्यदतोस्ति॥
श्रोतृ नान्यदतोस्ति मंतृ नान्यदतोस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ११

तोस्ति श्रोतृ तदेवाक्षरं श्रोतृ सर्वत्र नान्यदतोस्ति मंतृ तदेवाक्षरं मंतृ सर्वत्र सर्वमनोद्वारेण नान्यदतोस्ति
विज्ञातृ विज्ञानक्रियाकर्तृ तदेवाक्षरं सर्वबुद्धिद्वारेण विज्ञानक्रियाकर्तृ नाचेतनं प्रधानमन्यद्वा एतस्मिं
न्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरः अशनायादिसं
सारधर्मातीतो यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चैषा परा काष्ठैषा परा गतिरेतत्परं ब्रह्मैतत्तत् पृथिव्यादे
राकाशांतस्य सत्यस्य सत्यं ११

तत्तस्मात् परिशादधिष्ठानं किंचिदस्तीत्यर्थः तदेव परमपुरुषार्थत्वमाह एषेति पुरुषात्परं किंचित्सा
काष्ठा सा परा गतिरिति हि श्रुत्यंतरं ब्रह्मास्मादक्षरादन्यदस्तीति चेन्नेत्याहेत दिति तत्र चतुर्थस्यपरस्य
ब्रह्मण्यात्मातं अक्षरं तु नैवमिति चेन्नाहेतत् एतद्वाक्यमेवेति

आ किं तद्वचनं तदाह नदेवेति बहुमानविषयभूतं वस्तु पृच्छति किं तदिति यदा हे मदीयं वदनं तद्देव बहुमान ॥०॥
८४ गोपमित्याह यदिति तद्याकरोत्प्रभारति नमस्कारं कृत्वा अस्मादनुज्ञां प्राप्य निशेषः तदेवेति प्राथमिक
तद्वचनोक्तिः किमिति त्वदीयं पूर्वं वचो बहुमन्यामहे जेतुं पुनरिममाशास्महे नेत्याह जयाशीर्न [illegible]

साहोवाच हे ब्राह्मणा भगवंतः शृणुत मदीयं वचनं देवबहुमन्येध्वं मन्यध्वं किं तद्यदस्मा द्यात्र बलात्
नमस्कारेण मुच्येध्वं अनेन नमस्कारं कृत्वा न देवबहुमन्यध्वमित्यर्थः जयत्वस्मनस्या [illegible]

साहोवाच ब्राह्मणा भगवंतस्तद्देव बहुमन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं न वै जातु
युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम अष्टमं ब्राह्मणं ।

किमुक्तं कार्यं नः कस्मात् वै युष्माकं मध्ये जातु कदाचिदपि मंत्रात्र बल्यं ब्रह्मोद्यं प्रति जेता [illegible]
चेन्मंत्रं यदि स्यात् निवेत्ता भविता नि पूर्वमेव मया द्रष्टा तान मद्यापि ममाय मेव निश्चयात् [illegible]
येन तुल्यो न कश्चिद्विद्वानस्ति ततो ह वाचक्नव्युपरराम

अपूर्वं पूर्वोक्तमेव बहुमानविषयभूतं वाक्यं अवतारयन्नाह [illegible] तस्मादित्यादिना [illegible]
चोनोपादेयमित्याशंक्याह [illegible] ततः [illegible]
ब्राह्मणान् प्रतिनिहितं चोक्ते स्थः

अंतर्यामी क्षेत्रज्ञोक्षरमित्येतेषामवांतरविशेषदर्शनार्थं प्रकृतनंदशावस्थं अंतर्यामीति तत्रांत[illegible]
प्रकटयति [illegible]मिति क्षेत्रज्ञस्य प्रकृतत्वं स्फुटयति येनेति अक्षरस्य प्रकृतत्वं प्रसाधयति यदिति [illegible]
णां दर्शनश्रवणादिक्रियाकर्तृत्वेन वर्तमानाधातृरिति यत्तदक्षरं उक्तमिलदयः तेषु विचारं [illegible]
ह्यितितस्मिन्विचारे स्वयं [illegible]मतमुपपादयति तत्रेति क्षेत्रज्ञस्य प्रकृतत्वं [illegible]कारयति [illegible]

अत्रांतर्यामिब्राह्मणे एतदुक्तं यः पृथिवीं तदेवं यं सर्वाणि भूतानि न विदुरित्येवमंतर्यामिणं [illegible]
येवं न विदुः यश्च तेषु दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वेन सर्वेषां वर्तमानः धातुरित्युक्तं कस्त्वेषां विशेष [illegible]
वासामान्यमिति तत्रैके विदांवदंते परस्य महासमुद्रस्थानीयस्य ब्रह्मणोक्षरस्याप्रचलितस्वरूपस्येषत् [illegible]
चलितता अवस्थांतर्यामि अत्यंतप्रचलितावस्था क्षेत्रज्ञः यस्तं नवेदांतर्यामिणं तथान्याः पंचावस्थाः परिक[illegible]
ल्पयंति तेचाष्टावस्थाः ब्रह्मणो भवंतीति वदंति अन्ये अक्षरस्य शक्तयः एता इति वदंत[illegible]
रमिति च अन्ये त्वक्षरस्य विकारा इति वदंति अवस्थाशक्ती वांता वन्नोपपद्यते अक्षरस्य [illegible]
दिसंसारधर्मातीतत्वश्रुतेः

था

परस्यात्मनोंतर्यामी जीवश्चेत्यवस्थाद्वैकल्पनेन तथान्ये त्वेवाः पंचावस्थाः पिंडो जातिर्विराट् सूत्रं दैवमिति केवल
स्यैव महाभूतसंस्थानभेदेन कल्पयंतीत्याह तथेति उक्तरीत्या कल्पनापाप्त पिंडो जातिर्विराट् सूत्रं दैवम
भ्यक्तमेतोक्षी क्षेत्रज्ञश्चेत्येताः अष्टावस्थाः ब्रह्मणो भवंतीति वदंतः कल्पयंतीति संबंधः अवस्थापक्षमुक्त्वा श
क्तिपक्षमाहात्मरतिनुशब्दे नावयवपक्षं दर्शयन् विकारपक्षं निक्षिपसन्यो त्विति तत्र पक्षद्वयमस्याह[illegible]
स्येति अंतर्यामिप्रभृतीनामिति शेषः

भा० तस्यासांसारिकधर्मातीतत्वश्रुतावपि कथमवस्थावत्वं शक्तिमत्वं वा न सिध्यति इत्याशंक्याह नहीति अवाप्ति टी० अ०
१५ रूपस्य हृदयनिराकरणं प्रागेव प्रवृत्तस्मारयति विकारेति परपक्षनिराकरणमुपसंहरति तस्मादिति परकीय
कल्पनासंभवे पृच्छति कस्तर्हि इति उत्तरमाह उपाधीति आत्मनि तर्हि विशेषाभावे हेतुमाह सैंधवेति तत्रैव
त्वत्तरमाह पूर्वमिति वाह्यं कार्यमभ्यंतरं कारणं ताभ्यां कल्पिताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन सत्तास्फुर्तिप्रदत्
तयोवर्तते ब्रह्मस्वभावतत्त्व जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यं कूटस्थं न दिसाथ वर्णाक्कनेरर्थः आत्मनि तर्हि

ब्रह्मणानाद्यतीतत्वमशनायादिधर्मवत्वस्थावत्वं वैकस्य कथमुपपद्यते तथा शक्तिमत्वं वा विक
एवमवत्वेव दोषाः प्रदर्शिताश्च तु शैत्यस्मादेता अमत्या सर्वाः कल्पनाः कस्तर्हि भेदाणां उपाधिकृता र
निरूपः तत्तत एषां भेदो भेदोवाले धनघनवत्प्रज्ञानघनैकरसस्वाभाव्यात् अपूर्वमनपरमनन्तरम
वाह्यमयमात्मा ब्रह्मेति वक्ष्यते सर्वाह्यायनपहृज जरयतिवाथ वर्णातस्मात् निरुपाधिकस्यात्मनो नि
रुपाख्यत्वान्निर्विशेषत्वादेकत्वाच्च नेति नेति व्यपदेशो भवति अविद्याकामकर्मविशिष्टकार्यक र
णोपाधिरात्मा संसारी जीव उच्यते नित्यनिरतिशयज्ञानशक्त्युपाधिरात्मान्तर्यामीश्वर उच्यते

विशेषायोगे फलितमाह तस्मादिति निरुपाख्यत्वं वाचामनसां चागोचरत्वं तत्र निर्विशेषत्वमेकत्वं च हेतुर्नि
रुपाधिकस्येति निर्विशेषत्वसाधनमनुमानं तत्र वचो धावाक्यं प्रमाणं कृतं कथं पुनरेवं विधस्य वस्तुनः सं
सारित्वं तदाह अविद्येति नैर्विशिष्ट्यं प्रत्यक्षकारणं तेनोपाधिनोपहितः परमात्मा जीवः संसारी तेन च व्यपदे
शभाग्भवतीत्यर्थः तथापि कथं तस्यान्तर्यामित्वं तदाह नित्येति नित्यनिरतिशयसर्वज्ञा प्रतिबद्धं ज्ञानं तस्य
नसत्त्वपरिणामे सत्त्वप्रधानामायाशक्तिरुपाधिस्तेन विशिष्टस्सन्नात्मेश्वरो न यामीति चोच्यत इत्यर्थः॥ टीप

कथं तर्हि तस्मिन्नक्षरशब्दप्रवृत्तिस्तत्राह स एवेति निरुपाधित्वं शुद्धत्वे हेतुः केवलत्वमद्वितीयत्वं तत्र ज्ञापिकथं न
ब्रह्म हिरण्यगर्भादिशब्दप्रसक्तिविभागशंकयाह तथेति यथैकस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि कल्पनोपाधिप्रयुक्तं ना
नात्वं तथा तदेजति तन्नैजतीत्यादिवाक्यप्रोक्तिस्मृगोवोक्तमित्याह तथेति कल्पनया परस्य नानात्व वक्त

[illegible]स्वरूपेण निरुपाधिः केवलः शुद्धः स्वेन भावेनाक्षरं पर उच्यते तथाहि हिरण्यगर्भाव्याकृतदेवताजाति
इमनुष्यतिर्यक्प्रेतादिकार्यकरणोपाधिभिर्विशिष्टस्तदाख्यस्तद्रूपो भवति तथा तदेजति तन्नै
जतीति व्याख्यातं तथैषत आत्मेषु सर्वेभूतानां तस्मिषु सर्वेषु भूतेषु गूढ त्मस्मप्रहमेवेदं सर्वमात्मै
वेदं सर्वं तस्मादन्योऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतयो न विरुद्धा नेकल्पनान्तरेष्वेताः श्रुतयो नग छन्ति तस्मात्रूपा
दिभेदे नैवेषां भेदो नाम्यथैकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्सर्वोपनिषत्सु १२ पंचमस्याष्टमवाक्यं

नस्त्वेकरसत्वमित्यत्र श्रुतीरुदाहरति तथेत्यादिना अवस्थाशक्तिविकारावयवपक्षेष्वपि यथोक्त
तीनामुपपत्तिमाशंक्याह कल्पनान्तरेष्विति औपाधिकीं तर्षीं प्राप्तादिभेदो न स्वाभाविकस्वरूपस्य
रति क्रमादिति स्वतोवस्तुनि ना [illegible] लिभेदः किं त्वेकरसत्वमेवेत्यत्र हेतुमाह तस्मिन्निति तात्पर्यं तां राम

भा॰ ब्राह्मणानंतरमुत्थापयत्यर्थेति गार्गीप्रश्नेनिर्गीतिनेतपाब्रह्मवदनंप्रस्तेतत्तुल्योनाली नितसर्वान्प्रतिकथ्यतानंतरम॰ ३

२२ सर्वशब्दार्थः संगतिंवक्तुंवृत्तंकीर्तयति पृथिव्यादीनामिति तस्मात्स्वादिप्रकृत्यासर्वांतरत्वानिरूपणगृहा

स्पष्टिलादिकमार्थिकं ब्राह्मणत्रयेनिर्द्धारितमित्यर्थः अंतर्यामिब्राह्मणेमुखतोनिर्दिष्टमर्थमनुद्रवति तत्

चेति नामरूपाभ्यामाकृतोविषयोहीनमपंचवत्तव्रह्मत्वस्यभेदायपृथिव्यादयस्तेषुनियम्येषुनियंतृत्वं तस्यांतु

मितियोजनाकिमितिव्याकृतविषयेनियंतृत्वमुक्तं तत्राह व्याकृतेति तत्राहिपरंतत्वस्यपृथिव्यादेर्ग्रह

अथहैनंविदग्धःशाकल्यःपप्रच्छ पृथिव्यादीनांसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणपूर्वस्यपूर्वस्योत्तरस्मिन्नुत १

स्मिन्नोतप्रोतभावंकथयन्सर्वांतरं ब्रह्मप्रकाशितवान् तस्यचब्रह्मणोव्याकृतविषयेतत्त्वभेदेषु नि

यंतृत्वमुक्तं व्याकृतविषयेव्यक्ततरंलिंगमिति तस्यैवब्रह्मणःसाक्षात्परोक्षत्वेनियंतव्यदेवताभेदं

कोपहारेणाधिगंतव्यमर्तिनदर्थंशाकल्यब्राह्मणमारभ्यते अथहैनं विदग्धइतिनामतःशाकल

अथहैनंविदग्धःशाकल्यःपप्रच्छ कतिदेवायाज्ञवल्क्येतिसहैतयैवनिविदाप्रतिपेदेयावंतोवैम

देवस्यनिविद्युच्यंते॥ गार्ग्याः परं शाकल्यःप्रपच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचकतिसंख्याकादेवाइत्यात्तव

ल्क्योतिसयाज्ञवल्क्योहकिलएतयैववक्ष्यमाणयानिविदाप्रतिपेदेसंख्यायांसंख्यामपृच्छवान्शाकल्योया

वंतोयावत्संख्याकादेवावैश्वदेवस्यशस्त्रस्यनिविदिनिविन्नामदेवतासंख्यावाचकानिमंत्रपदानिका

निचिद्वैश्वदेवेशस्त्रेशस्यतेतानिनिविन्संज्ञकानि तस्यांनिविदियावंतोदेवाःश्रूयंतेतावंतोदेवाइति

नियमात्तेसप्ततरंलिंगमितितत्रैवनियंतृत्वमुक्तमित्यर्थः उत्तमनूद्योत्तरस्यब्राह्मणस्यतात्पर्यमाह तस्यैवेति

नियंतव्यानांदेवताभेदानाप्राणांतःसंकोचोविकाशश्चानंत्यपर्यंतःतत् द्वाराप्रकृतस्यैवब्रह्मणःसाक्षाना

पारोक्ष्येणएषनेतिनेत्यात्मेत्यादिनाधिगंतव्यं इतिह्यक्तानाप्रथमंदेवतासंकोचविकाशौकिं तत्तत्त्वं निरु

देशः स्यात्दर्थमेतद्ब्राह्मणमित्यर्थः ब्राह्मणारंभमेवमुक्त्वाक्षराण्याचष्टेति अथेति निविदिश्रूयंतेतावं

तोदेवाइत्यत्रसंबंधः कैर्यनिविदिति पृच्छति निविन्नामेति उत्तरमाह देवतेति पदार्थमुक्त्वावाक्यार्थंकथयति

यद्यपि भाष्ये निर्दिष्टा एवमानास्तथापि प्रश्नद्वाराऽस्पष्टतामाख्याति कापुनरित्यादिना अनुक्तावाक्यार्थकरणेनेति
नि मध्यमासंख्याषडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रलक्षणा कत्येवेत्यादिप्रश्नानां पूर्वप्रश्नेन पौनरुक्त्यमाशंक्य परिह
रति कुत्रि इत्यादिना कतमे ते त्रयश्चेत्यादिप्रश्नस्य विषयभेदं दर्शयति देवानिति कति तर्हि देवा निर्दिष्टा नानात्वं

कापुनः तानि निर्दिशति तानि निविदा निर्दिष्टानि त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च देवा देवानां त्रीणि शतानि त्र
य एवं त्रयश्च त्री च सहस्रा सहस्राणि देवा इति एकस्यां त्योमिति होवाच एवमेषां मध्यमा संख्या स
म्यकृत पात्रा तां पुनस्तेषामेव देवानां संकोचविषया संख्या १ … इति कत्येव देवाः
त्रयस्त्रिंशदिति त्रयस्त्रिंशत् षडादयो वा यथा एकरति देवतानां संकोचविकासविषयां संख्यां पुनः संख्येय

त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्योमि
ति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्ध इत्योमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता
त्रयश्च त्री च सहस्रेति १ स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिं
शदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति

टि २

इति कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति १ स होवाचेत्येते महिमानो विभूतयः एषां त्रयस्त्रिंश
तां देवानामेते त्रयश्च त्री च शतेत्यादयः परमार्थतस्तु त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदि
त्यत आह अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एते एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति त्रयस्त्रिं

शा तापूरणौ २

परमार्थतस्त्विति त्रयस्त्रिंशतो देवानां स्वरूपं प्रश्नद्वारा निर्धारयति कतमे त इति एम एम एम एम एम

॥० उत्तरस्य प्रपंचस्य प्रतीकं गृहीत्वा तस्य तात्पर्यमाह कतमे इति तेषां वस्वादीनां प्रत्येकं वस्वादित्वे प्रसिद्धि गणाभिप्रायेण इति
० एतेषां कैकस्येत्यर्थः तेषां वसुत्वमेतेषु हीत्यादिवाक्यावष्टंभेन स्पष्टयति प्राणिनामिति तेषां कर्मणस्तत्फल
स्याश्रयत्वेन तेषामेव निवासत्वेन च शरीरेंद्रियसमुदायाकारेण विपरिणामेनोपकारकत्वाद्वसत्वं

कतमे वसव इति तेषां स्वरूपं प्रत्येकं पृच्छति अग्निश्च पृथिवी चेत्यादि नक्षत्राणि एते वसवः प्राणिनां
कर्मफलाश्रयत्वेन कार्यकरणसंघातरूपेण तन्निवासत्वेन च विपरिणमंतो जगदिदं सर्वं वासयंति वसंति च
ते यस्माद्वासयंति तस्माद्वसव इति ३ कतमे ते रुद्रा इति दशेमे पुरुषे कर्मबुद्धींद्रियाणि प्राणा आत्मा मनः
एकादश एकादशानां पूरणः ते एते प्राणा यदास्माच्छरीरान्मर्त्यात् प्राणिनां कर्मफलोपभोगाश्रयत्वेन

कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चंद्रमाश्च नक्षत्राणि चैते
वसव एतेषु हीदं वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति ३ कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा
आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामंत्यथ रोदयंति तद्यद्रोदयंति तस्माद्रुद्रा इति ४ क
तम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदं सर्वमाददाना यंति ते यदिदं
सर्वमाददाना यंति तस्मादादित्या इति ५

॥ कर्मफलोपभोगक्षये उत्क्रामंति अथ तदा रोदयंति तत्संबंधिनः तत्तत्र यस्माद्रोदयंति ते संबंधिनस्तस्माद्रुद्रा इति ४ क
तम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य कालस्यावयवाः प्रसिद्धा एते आदित्याः कथमेते हि यस्मा
त्पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनामायुषि कर्मफलं च आददाना गृह्णंत उपाददतो यंति गच्छंति हि ते यद्
स्मादेवमिदं सर्वमाददाना यंति तस्मादादित्या इति ५

प्राणशब्दार्थमाह कर्म
स्याश्रयत्वेन वसंति तस्माद्धेतोः तेषां वसुत्वमित्यर्थः वसुत्वं निगमयति ते यस्मादिति मरणकालः सप्तम्यर्थः
ति ते यदास्मादित्यादिवाक्यमनुसृत्य तेषां रुद्रत्वं उपपादयति एते प्राणा इति एतमेतमेतमेत
तेषामादित्यत्वमप्रसिद्धमिति शंकते कथमिति एते हीत्यादिवाक्येनोत्तरमाह ते हीति

असिद्धं वज्रंआवर्तयति वीर्यमिति तदेव संघातनिविष्टत्वेन स्फुरयति बलमिति । कं तद्बलमिति चेत्तदाह । यस्मा
त्प्राणः इति प्रमापणं हिंसनं कथं तस्येन्द्रत्वं उपचारादित्याह । रुद्रस्य हीति पशूनां यत्तत्त्वमप्रसिद्धमित्याशंक्याह । य
ज्ञस्य हीति कारणे कार्योपचारं साधयति यज्ञस्येति अमूर्तत्वात्साधनव्यतिरिक्तरूपाभावात् यज्ञस्य पशु

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति अ
शनिर्वज्रं वीर्यं बलं प्राणिनः प्रमापयति स इन्द्रः इन्द्रस्य हि तत्कर्म कतमो यज्ञ इति पशव इति यज्ञस्य हि स
धनानि पशवो यज्ञस्यारूपत्वात् पशुसाधनाश्रयत्वात् पशवो यज्ञ इत्युच्यते ६ कतमे षडिति अग्निश्च पृ
थिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षट् ... एते हि यस्मात् ...
रियदुक्तमिदं सर्वमेत एव षड्भवंति सर्वो हि वस्वादिविस्तर एतेष्वेव षट्सु संभवतीत्यर्थः ७ कतमे ते त्रयो देवा इति

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयि त्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति
कतमो यज्ञ इति पशव इति ६ कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षट्
एते हीदं सर्वं षडिति ॥ ७ कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ
द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवत इति ८ एम एम एम एम

इम एव त्रयो लोका इति पृथिवीमग्निं चैकीकृत्यैको देवोऽन्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयो दिवमादित्यं चैकी
कृत्य तृतीयस्त एव त्रयो देवा इति एषु हि यस्मात्त्रिषु देवेषु सर्वे देवा अन्तर्भवन्ति तेनैत एव त्रयो देवा इत्ये
षां नैरुक्तानां केषांचित्पक्षः कतमौ तौ द्वौ देवाविति अन्नं चैव प्राणश्चेति तौ द्वौ देवावनयोः सर्वेषामुक्तानामन्त
र्भावः कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवते वायुः ८

अथ त्वाद्वयपवनो वायुः ... इत्याशंकते एवं त्रयश्च इत्यर्थः तदाहुरिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे यस्मादिति यच्च यत्त्रिंशदाद्युक्तं तत्सर्वं
त एव यस्मात्तस्मादेते षट् भवन्तीति योजना अस्यार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह सर्वो हीति प्रतिज्ञाया मात्रावतिशयः तत्रह्ये
षु हीति वेदलक्षणत्वात् केषांचिदेष पक्षो दर्शितो नैषां तु त्रयो लोकाः इत्यस्य पक्षान्तरत्वमाह इत्येष इ

एकस्याप्यद्वैतमाक्षिपति नवेति इवशब्दः कथमित्यर्थेसंबध्यते परिहरति यदस्मिन्निति प्राणस्य ब्रह्मत्वं साधयति
तिष्ठेति तेन महत्त्वेनेति यावत् एतस्य परोक्षत्वप्रतिपत्तौ भयत्वं गौरवार्थं कथयति यदितीति उक्तमर्थं प्रतिपत्तिसौ
कर्यार्थं संगृह्णाति देवानामिति एकत्वं प्राणे पर्यवसानं नानात्वमानंसषडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रसंख्या
नामेव देवानामवोक्तत्वात् कथं तदानंसमित्याशंक्य शतसहस्रशब्दाभ्यामनंततापि मे वेत्या पर्यनाहानंतानां
मिति एकस्मिन्प्राणे पर्यवसानं यावद्वर्णितानावत्पर्यंतमुक्तेन रवुवर्णान्ते आदिषु तेषामयं तभावरहाह तथा

तत्रवाह स्थो दर्शयति परं पंचाफरेक एवैक एवपवतेकथमद्ध इति यदस्मिन्निदं सर्वमभ्यार्द्धार्द्यात्मन्वाचोसं
तीदं सर्वमधि आ प्नोत्यधिकर्द्धिं प्राप्नोतितेनाध्यर्द्ध इति कतमो एको देव इति प्राण इति स हि प्राणो ब्रह्मस्व
देवात्मकत्वान्महद्ब्रह्म तेन तद्ब्रह्म त्यदित्याचक्षते त्यदिति ब्रह्माचक्षते परोक्षाभिधायके न शब्देन देवान

तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते थ कथमध्यर्द्ध इति यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्द्ध
इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ९

मेवैकत्वं नानात्वं चानंतानां देवानां निविदः संख्याविशिष्टत्वं तभावस्तेषामपि त्रयस्त्रिंशदादिषूक्तेन ?
षुचावरेकस्मिन् प्राणेप्राणस्यैवैकस्य सर्वानंत संख्यातो विस्तरः एवमेकस्यानंतस्थावांतरसंख्यादिषि
छन्न प्राण एव तत्तद्देवस्यैकस्य नामरूपकर्मगुणशक्तिभेदोधिकारभेदात् ८॥ एष एव प्राण एव

मपीति प्राणस्यैकस्मिन्नंतर्भावस्तत्राह प्राणस्यैवेति संगृहीतमर्थमुपसंहरति एवमिति एकस्यानेकत्वभावे
किं निमित्तमित्याशंक्याह नवेति उक्तरीत्या प्राणस्वरूपे स्थितेसतीति यावत् देवस्यैकस्य भक्तस्य प्राणस्यैवे
सर्वः प्राणिनां ज्ञानेकर्मणेवाधिकारस्य स्वामित्वस्य भेदोऽधिकारभेदस्तस्मिन्निमित्तेन देवस्यानेकसंख्या
नपरिणामसिद्धिः प्राणिनां हि ज्ञानं कर्म वानुष्ठाय सत्त्वाःशमग्न्यादिरूपमापद्यंते तेन तत्फलोपयोगार्थं भेदस्य सर्वः ५८

संकोचविकासाभ्यां प्राणानां रूपोतय नेनरूपमवसप्राप्ति इदानीमिसम्यते उपदिश्यते आनार्थेमितिशेषः अयमर्थो
वाक्यं योजयति पृथिवीति सर्पिडितवाक्यत्रयार्थं कथयति पृथिवीत्यादिना वेदश्रोवधारणार्थः तपरायणं
य एवं विजानीयात् स एव वेदिता स्यादिति संबंधः अथकेन रूपेण पृथिवी देवस्य कार्यकरणसंघातस्याश्र

इदानीं तस्यैव प्रागुक्तस्य ब्रह्मणः पुनरष्टधा भेदं उपदिश्यते पृथिवी एव यस्य देवस्यायतनं आश्रयः अग्निर्लो
को यस्य लोकः पश्यत्यनेनेति लोकः पश्यतीत्यग्निना पश्यतीत्यर्थः मनोज्योतिः मनसा ज्योतिषा संकल्पविक
ल्पादिकार्यं करोति यः सोयं मनोज्योतिः पृथिवीशरीरोग्निदर्शनो मनसा संकल्पयिता पृथिव्यभिमानी का
र्यकरणसंघातवान् देव इत्यर्थः य एवंविशिष्टं वै तं पुरुषं यो विद्यात् विजानीयात् सर्वस्यात्मनः आध्यात्मि
कस्य कार्यकरणसंघातस्यात्मनः परमयनं परं आश्रयत्वं परायणं मातृजेन त्वङ्मांसरुधिररूपे

पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स
वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायम

णाश्रेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य पितृजस्यास्थिमज्जाशुक्ररूपस्य परमयनं करणात्मनश्च स वै वे
दिता पण्डितः स्यादित्यभिप्रायः याज्ञवल्क्य यत्त्वमज्ञानं वैपंडित्याभिमानी सन्
प्रायोपदिष्टं हि ज्ञानं पाण्डित्यं लभते वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यं कथयसि
तमहं वेदन तु शाकल्यस्य वचनं दृष्ट्वा यदि त्वं वेत्थ तं पुरुषं ब्रूहि ॥
॥ तत्राह याज्ञवल्क्यः श्रृणु यामात्

शारीरः य एवायं देवो हि पृथिव्यायतनो निर्मितः स एव शरीरारंभकं मातृजं कारणं तयाभिमानितया वनं तेन तथा चतस्रो
मरूपेण पितृजं त्रितयं कार्यलिंगं च करणं तस्याश्रयत्वसंभवमित्यर्थः पृथिवीदेवस्य परायणत्वमुपपद्यत इति
रेवाकामुपाश्याश्चावष्टं सर्वे वेदितेति तथापि मम किं मायानामित्याशंक्याह याज्ञवल्क्येति एष एव

भा० सपुरुषोयेनविशेषणेनविशिष्टस्तद्विशेषणमुच्यमानं शृणुवस्तस्मात्तदेवाह पृथ्वीवेति शरीरंहिपंचभूतात्मकं तत्र पार्थिवं शरी-
२८४ रांशोजनकत्वेनस्थितःशरीरमितियावत् तस्यजीवत्वंआयतनमिति मातृजेति पृथिवीदेवस्यनिर्णीतत्वाशंकांवारयति किं-
त्विति पाञ्चभौतिकात्मनःप्रशरीरस्यामर्शसम्भवति कथं वदेवेतिकथयतितत्राह एषइति सोमितस्यामर्शंवगत्वेदर्शनं
स्तोत्रेति प्राकरणिकं देवताशरीरायमाह यस्मादिति पुरुषोनिष्पत्तिकत्वोषष्ठोऽग्नेलोहितंनिष्पत्तिहेतुलक्षणत्व-
स्यानुभवेनसाधयति तस्माद्धीति तस्यकार्यमाह तत्रश्लेति लोहितान्द्वितीय पदार्थेनिष्टम्भात्कार्यमत्रजनम्

किंविशेषणोसोऽस्मिन्पद्विशेषणःसएवायंशारीरःपार्थिवांशःशरीरेभवःशारीरोमातृजकोशात्परःष-
रस्यार्थःसएषस्तोपत्त्वयाप्रष्टोहेशाकल्यकिंतत्तिनत्त्ववतावविशेषणान्तरंतद्देवएष्टव्येवस्यार्थः हेशाक-
ल्यसएवंप्रष्टोमितोऽग्नयंवशंगआह स्त्रियादिनरागजत्वस्यदेवस्यशारीरस्यकादेवतायस्मान्निष्पद्यतेषः
मातस्यदेवतेयस्मिन्मक्षरणांविवक्षितं अमृतमितिसहोवाचामृतमितियोभुक्तस्यान्नस्यरसोमातृज

मएवायंशारीरःपुरुषंसएषवदेवशाकल्यतस्यकादेवतेत्यमृतमितिहोवाच १० कामएवयस्यायत-
नंहृदयंलोकोमनोज्योतियोवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणंसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्यवेद
वाअहंतंपुरुषंसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायंकाममयःपुरुषःसएषवदेवशाकल्यतस्यकादेवतेति॥
स्त्रियइतिहोवाच ११

सलोहितस्यनिष्पत्तिहेतुःतस्माद्धान्नरसाल्लोहितंनिष्पद्यतेस्त्रियामाश्रितंतत्तञ्चलोहितमयंशरीरंबीजाश्रयंपत-
मानमस्यत १० कामएवयस्यायतनंस्त्रीव्यतिकराभिलाषःकामःकामशरीरइत्यर्थःहृदयंलोकोहृदयेनबुध्यपश्य-
त्यतिस्त्रवायंकाममयःपुरुषोध्यात्ममपिकाममयएवतस्यकादेवतेतिस्त्रियइतिहोवाचस्त्रीतोहिकामस्यदीप्तिर्जाय-

यिरत्तुपंबीजस्याष्टिमज्जाशुक्रात्मकस्याश्रयभूतंभवतीत्यर्थःपर्यायसप्तकमाद्यपर्यायेणतुल्यार्थत्वात्पृथक्व्याख्यानापेक्षमि-
त्याह समानमिति उत्तरपर्यायेषुयेषांपदार्थानामर्थभेदस्तेषांतत्कथनार्थप्रतीकंगृह्णाति कामइति वाक्यार्थमाह काम
शरीरइति स्त्रीव्यतिकरस्पर्शनोमनसासंकल्पयितेतिपूर्ववत् तस्यविशेषणंदर्शयतियएवेति आध्यात्मिकस्यकाममयस्य
यस्यपुरुषस्यकारणंपृच्छति कर्त्रेति तस्यात्तत्कारणत्वमनुभवेनव्यनक्ति स्त्रीतोहीति

रूपशरीरस्य चक्षुर्दर्शनस्य मनसा संकल्पयितुर्देवस्य कथमादित्यपुरुषो विशेषणमित्याशंक्याह सर्वेषां हीति रूप
मात्राभिमानिनो देवस्यादित्यपुरुषो विशेषाय छेदः स च सर्वरूपप्रकाशकत्वात्सर्वैरूपैः स्वप्रकाशेनापारे... त्वात्स
र्वात्मकं यथोक्तं विशेषणमित्यर्थः कथं चक्षुषः सकाशादादित्यस्योत्पत्तिरित्याशंक्य चक्षोः सूर्यो अजायतेति श्रुतिमा
रूपाण्येव यस्यायतनं रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि य एवासावादित्ये पुरुषः सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादि
त्ये पुरुषस्तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच सत्यमिति चक्षुरुच्यते चक्षुषो ह्यध्यात्मनः आदित्यस्याधिदैवत
स्योत्पत्तिः १२ आकाश एव यस्यायतनं य एवायं श्रोत्रे भवः श्रोत्रं तत्रापि प्रतिश्रवणवेलायां विशेषतो भवतीति

रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्या
द्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शा
कल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच १२ आकाश एव यस्यायतनं श्रोत्रं लोको मनो ज्योतिर्यो
वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः
परायणं यमात्थ य एवायं श्रोत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवा
च १३ तम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वे
दिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरु
षः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच १४

प्रातिश्रुत्कस्तस्य का देवतेति दिश इति होवाच दिग्भ्यो ह्यसावाध्यात्मिको निष्पद्यते १३ तम एव यस्यायतनं
तमः शार्वराद्यन्धकारः परिगृह्यते अध्यात्मं छायामयोऽज्ञानमयः पुरुषस्तस्य का देवतेति मृत्युरिति
होवाच मृत्युरधिदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणं १४

इत्याह चक्षुषो हीति तत्रापीति श्रोत्रेति प्रतिश्रवणं संवादः प्रतिविषयं श्रवणं वा सर्वाणि श्रवणानि वा...
... दिशास्तत्राधिदैवतमिति श्रुतिमाश्रित्याह दिग्भ्यो हीति अधिदैवतं मृत्युरित्यत्र मृत्यु
... मेवैतत्...

स च तस्याज्ञानमयस्याध्यात्मिक... पुरुषस्योत्पत्तिकारणं अधिदैवं ...

भा० पुनरुक्तिं प्रस्याह पूर्वमिति आधारशब्दो भावप्रधानस्तथा च प्रतिबिम्बस्याधारत्वं यत्र तद्ध्यानं भवति अ: दिशब्दे यो
८३ नस्वच्छभावं स्वच्छादि गृह्यते श्यामो न हि निघृष्यमाणो यत्नादौ प्रतिबिम्बाभिव्यक्तियोग्य रूपविशेषो निष्पद्यते
तनो फलं प्राणस्य प्रतिबिम्बकारणत्वमिति अभिप्रेत्याह तस्येति आप एव यस्यायतनं य एवायमप्सु पुरुषः स्फ
भय त्र सामान्यविशेषभावो न प्रतिभातीति शंकमानं प्रत्याह साधारणानीति कथं पुनर्वापीकूपादि विशेषावा

रूपाण्येव यस्यायतनं पूर्वं साधारणानि रूपाण्युक्तानि इह तु प्रकाशकानि विशिष्टानि रूपाणि गृह्यन्ते रू
पायतनस्य देवस्य विशेषायतनं प्रतिबिम्बाधारमादर्शादि तस्य कादेवतेति अमृतमिति होवाच: तस्य प्र

रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै
वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शे पु
रुषः स एष वद शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच १५ आप एव यस्यायतनं हृदयं
लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य
वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष वद शाकल्य
तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच १६

निबिम्बाख्यस्य पुरुषस्य निष्पत्तिरसोः प्राणात् १५ आप एव यस्यायतनं साधारणाः सर्वा आपः आ
यतनं वापीतडागाद्याश्रयास्तु विशेषावस्थानं तस्य का देवतेति वरुण इति वरुणः संघातकर्त्ता
आत्मनो ऽप एव वाप्याद्यपां निष्पत्तिकारणं १६॥ ननु स्य वरुणो देवतान हि देवता
मनोवरुणस्य तत्त्वाधिष्ठातृत्वं नत्कारणत्वं तत्राह वरुणादिति आपो वापीकूपाद्याः पीताः सत्यो ध्यातृशरीरे मूत्रादिसंघातं कुर्व
निताश्च वरुणाद्भवन्ति वरुणशब्देनापश्चरश्मिद्वारा भूमिपतनं तयोरभिधीयते तथा च ता एव वरुणात्मिका वाप्याद्य
पीयमानानामुत्पत्तिकारणमिति फलं वरुणस्य वापीतडागाद्यायतनं पुरुषं प्रतिकारणत्वमित्यर्थः २८ ६०

वायुपट्ट्यंगृहीत्वातात्पर्यमाह विशेषेति पुत्रपदशब्दार्थव्यासष्टे पुत्रमयइतिचेति शाकल्येतिहोवाचेत्यादिग्रंथस्यतात्पर्यंवकु
/कृत्तंकीर्तयन्नाहपुत्रेति लोकः साम्बाम्याकारःपुरुषोविशेषावच्छेदादेवतत्कारणमनेनप्रकारेणत्रिधात्रिधात्मानंप्रविभज्य
स्थितोपुणएकोदेवउक्तःसप्राणएवसूत्रात्मातद्वेदत्वात्पूर्वोक्तस्यसर्वस्यसर्वोपासनार्थमष्टधोपदिष्टोधस्तादिस्यर्थःउत्तर
त्मनास्यपरस्यपधुनेति प्रविभक्तस्यजगतःसर्वस्येतिशेषःआत्मशब्दोहृदयविषयःयाज्ञवल्क्यवाक्यस्यशाकल्यप्रह

रेतएववयस्यायतनंयएवायंपुत्रमयोविशेषापत्नरेतआयतनस्यपुत्रमयइतिवाष्टिमज्जास्थ्यकाणिपितुर्जातानितस्य
कादेवतेतिप्रजापतिरितिहोवाच प्रजापतिःपितोच्यते पितृतोहिपुत्रस्योत्पत्तिरष्टधादेवलोकपुरुषभेदेनत्रिधा
विभज्यावस्थितःएकेकोदेवःप्राणभेदएवोपासनार्थंव्यपदिष्टःअधुनादिग्विभागेनपंचधाप्रविभक्तस्यात्मनःप्र
पसंहारार्थमाह ॥ ततोभूतंशाकल्यंयाज्ञवल्क्योग्रहेणवावेशयन्नाह शाकल्येतिहोवाचयाज्ञवल्क्यस्त्वा
स्विदिमेब्राह्मणाःअंगारावक्षयणमक्रता इति ॥

रेतएवयस्यायतनंहृदयंलोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणंसवैवेदितास्याद्याज्ञ
वल्क्य वेदवाअहंतंपुरुषंसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायंपुत्रमयःपुरुषःसएषवदैवशाकल्यतस्य
कादेवतेतिप्रजापतिरितिहोवाच ॥ शाकल्येतिहोवाचयाज्ञवल्क्यस्त्वांस्विदिमेब्राह्मणाअंगारावक्ष
यणमक्रताउ इति ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचशाकल्योयदिदंकुरुपंचालानांब्राह्मणानत्यवादीः किंब्रह्मविद्वा
निति दिशोवेदसदेवाःसप्रतिष्ठा इति यद्दिशोवेत्थसदेवाःसप्रतिष्ठाः ॥१९॥ अंगारानवक्षयणाब्राह्मणाःत्वंतुनन्वबुध्यसे

आत्मानंमयादह्यमानमित्यभिप्रायः ॥ याज्ञवल्क्येतिहप्रत्युवाचशाकल्योयदिदंकुरुपंचालानांब्राह्मणा
नत्यवादीरित्यत्रकचनमित्यपभीतास्त्वामगारावक्षयणंकृतवन्त इतिकिंब्रह्मविद्वान्सन्नेवमधिक्षिपसिब्राह्मणा
न्याज्ञवल्क्यआह ब्रह्मविज्ञानंतावदिदंममकिंतद्दिशोवेददिग्विषयंविज्ञानंजाने नकेवलंदिशएवसदेवादेवैःस
हदिगधिष्ठातृभिःकिंचसप्रतिष्ठाःप्रतिष्ठाभिश्चसह इतर आह यद्यदिदिशोवेत्थसदेवाःसप्रतिष्ठाःसफलंयदिविज्ञानंसा
यंबुद्धिपूर्वकारित्वापारकतंदर्शयति ग्रहेणेति सर्वेषामेवब्राह्मणानांप्रायेणाहंतन्मतेनसंमतोभवानितिमुनेरभिसंधिः
शाकल्यस्तुकालचोदितत्वात्तदनुरोधिनीमभ्यसूयाप्रतिमिवादस्यचोदयतीत्याहयदिदमिति दिग्विषयंविज्ञानंजानेतन्ममा
तीत्यर्थःनचविज्ञानंकेवलंदिङ्मात्रंयतनभवतिकिंतुदेवैःप्रतिष्ठाभिश्चसहितादिशोवेदेत्याह नचेति अवतारितस्यवाक्य

त्मा

५७ प्राच्यांदिशिकादेवतेतिवक्तव्येकथमन्यथाप्रश्नस्तत्राह सोहमिति आत्मानमा त्मीयमितियावत् यथात्र हृदयमादि
३१ त्मत्वेनोपगम्येतिसंबंधः तथापिप्रथमंप्राचींदिशमधिकृत्यप्रश्ने कोहेतुरितिचेत्तत्राह पूर्वाभिमुख इति यद्यपिदिगात्मा ३
हमस्मीतिस्थितस्तथापिकथंसर्वजगदात्मत्वेनोपगम्यतिष्ठतीत्यवगम्यतेतत्राह सप्रतिष्ठेति सप्रतिष्ठादिशो हृ
दैतिवचनात्सर्वमपिहृदयद्वारा जगदात्मत्वेनोपगम्यस्थितोमुनिरितिप्रतिभातीत्यर्थः प्रतिज्ञानुसारित्वाच्चाय

किंदेवतः कादेवता अस्यतवदिग्भूतस्यात्मेत्याहयाज्ञवल्क्यः इत्यात्मानंदिक्पञ्चकविषयंदिगात्मभूतंतद्द्वा
रेणसर्वंजगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मिदिगात्मेतिव्यवस्थितः पूर्वाभिमुखः सप्रतिष्ठावचनात् यथायाज्ञव
ल्क्यस्यप्रतिज्ञातथैवपृच्छतिकिंदेवतस्त्वमस्यांप्राच्यांदिश्यसीतिसर्वत्रहिवैयांयांदेवतामुपास्ते इहैव जीव
त्वांतांदेवतांप्रतिपद्यतइति तथाचवक्ष्यति देवोभूत्वादेवानप्येतीति अस्यांप्राच्यांकादेवतादिगात्मनस्तवे

किंदेवतोस्यांप्राच्यांदिश्यसीत्यादित्यदेवतइतिसआदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठितइतिचक्षुषीति ॥

धिष्ठात्रिकयादेवतयात्वंप्राचीदिग्रूपेणसंपन्नइत्यर्थः इतरआहादित्यदेवतइति प्राच्यांदिशिमम आदित्योदे
वतासोहमादित्यदेवतः सदेवाद्यएकः सप्रतिष्ठा इत्यनुवर्तत्यमित्याह सआदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठितइति च
क्षुषीति अध्यात्मनः चक्षुषआदित्योनिष्पन्नइतिहिमंत्रब्राह्मणवादाः चंद्रमामनसोजातश्चक्षुषः
दित्यइत्यादयः

ग्नोफलितमाहित्याह अहमस्मिदिगात्मेतिप्रतिज्ञानुसारिण्यपिप्रश्नेदेहपातोत्तरभाविदेवताभावः प्र
त्युपनेसतिदेहेप्रातुल्लङ्घ्यापोगादित्याशंक्याह सर्वत्रहीति नभावीदेवताभावः प्रश्नगोचरइतिशेषः उक्तं
चैवाक्यशेषमनुकूलयति तथाचेति प्रश्नार्थमुपसंहरत्यस्यामिति आदित्यस्यचक्षुषिप्रतिष्ठितत्वंप्रकटयितुंका
र्यकारणभावतयोपदर्शयत्यध्यात्मनश्चक्षुषइति चक्षोःसूर्योऽजायतेत्यादयोमन्त्रवादेनुसारिणश्चब्राह्मणवादः

भवतु कार्यकरणभावः तथापि कथं चक्षुष आदित्यस्य प्रतिष्ठितत्वं तत्राह कार्यं हीति कथं चक्षुषो रूपेषु प्रतिष्ठि
तत्वं तत्राह [illegible]ग्रहणायेति तथापि कथं यथोक्तमापाद्यत्वमत आह येहीति चक्षुषो रूपाधारत्वेप
लितमाह [illegible]मादिति उपसंहृतमर्थं संगृ एहाणि चक्षुषेति हृदयारब्धत्वं रूपाणां स्फुटयति रूपाकारेणे

कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति रूपग्रहणाय हि रूपा
त्मकं चक्षुः रूपेण प्रयुक्तं येहि रूपैः प्रयुक्तं तेषां ग्रहणायारब्धं चक्षुः तस्मात्सादित्यं चक्षुः
सह प्रमाणादित्यादि समस्तं सर्वैः रूपेषु प्रतिष्ठितं चक्षुषा सह प्राचीदिक्सर्वरूपभूतानि
चकस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयारब्धानि रूपाणि रूपाकारेण हि

कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपा
णि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि
प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ।२०

हृदयं परिणतं यस्मात् हृदयेन हि रूपाणि सर्वो लोको जानाति हृदयमिति बुद्धिमनसी एकीकृत्या
निर्देशः तस्मात् हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयेन हि स्मरणं भवति रूपाणां वासना
त्मनां तस्मात् हृदये रूपाणि प्रतिष्ठितानीत्यर्थः एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य २०

ति हृदये रूपाणां प्रतिष्ठितत्वे हेतुं तत्राह यस्मादिति हृदयशब्दस्य मांसखण्डविषयत्वं व्यावर्तयति
[illegible]यमितीति कथं पुनर्बहिर्मुखानि रूपाण्यन्तरे हृदये स्थातुं पारयन्ति तत्राह हृदयेनहीति तथापि
कथं तेषां हृदयप्रतिष्ठत्वं तत्राह वासनात्मनेति

था पूर्ववदिष्टफलमेव यमनक्ति दक्षिणायामिति यमस्य यज्ञकार्यत्वमप्रसिद्धमिति शंकित्वाह कस्मादिति कथमिष्टा
दिना तस्य यज्ञकार्यत्वे फलितमाह तेनेति यज्ञस्य दक्षिणायां प्रतिष्ठितत्वं साधयति दक्षिणयेति कार्यं च कारणे
प्रतिष्ठितमिति शेषः दक्षिणायाः श्रद्धायां प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति यस्मादिति हृदये श्रद्धा प्रतिष्ठितेत्यस्य हे

किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति पूर्ववत् दक्षिणायां दिशि का देवता तव यमदेवत इति यमो देवता मम
दक्षिणादिग्भूतस्य स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति यज्ञे कारणे प्रतिष्ठितो यमः सह दिशा कथं पुन
र्यज्ञस्य कार्यं यम इत्युच्यते ऋत्विग्भिर्निःपादितो यज्ञो दक्षिणया यजमानस्तेभ्यो यज्ञं निःक्रियते तस्य
तेन दक्षिणां दिशं सह यमेनाभिजयति तेन यज्ञे यमः कार्यत्वात्प्रतिष्ठितः सह दक्षिणया दिशा कस्मिन्नु
यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति दक्षिणया यजमानः क्रियते तेन दक्षिणाकार्यं यज्ञः कस्मिन्नु दक्षिणा

किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु
यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्र
द्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इ
ति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति श्रद्धा नामास्तिक्यबुद्धिर्भक्तिसहिता कथं तस्यां प्रतिष्ठिता दक्षि
णा यस्माद्यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति नाश्रद्दधद्दक्षिणां ददाति तस्माच्छ्रद्धायां ह्येव दक्षिणा
प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा यस्मात् हृदयेन
हि श्रद्धां जानाति वृत्तिश्च वृत्तिमति प्रतिष्ठिता भवति तस्मात् हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमे
तद्याज्ञवल्क्य २१ ॥

नुमाह हृदयस्येति हृदयस्याश्रयत्वाच्च श्रद्धायास्तत्प्रतिष्ठत्वमित्याह हृदयेन हीति हृदयस्य श्रद्धा इति रक्तं तथापि
कृतं किमायातं तदाह इतिश्चेति

रेतसो हृदयकार्यत्वं साधयति काम इति तथापि कथं रेतो हृदयस्य कार्यं तदाह कामिनो हीति तत्रैव श्लोकः प्रसिद्धिं इमां आहायति

[illegible]ादिति अपिशब्दः संभावनार्थः अवधारणार्थो वा दीक्षायां सोमस्य प्रतिष्ठितत्वं प्रश्नपूर्वकं दीक्षितो हीत्यादिना दीक्षा

किं देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति तस्यां वरुणोऽधिदेवता मम स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति अप्सु पाशं हि वरुणः कार्यं अद्भ्यो

वा आपः अद्भ्यो जातो वरुणाः सृजते निष्क्रान्तः कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति रेतसो ह्यापः सृष्टा इति

श्रुतेः कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति यस्मात् हृदयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः कामिनो हि हृदयादेवाधि

स्कन्दति [illegible]ादपि प्रतिरूपमनुरूपं पुत्रं जातमाहुर्लौकिकाः अस्य पितुर्हृदयादिवायं पुत्रः सृप्तो विनिःसृतो हृदयादि

व निर्मितोऽयं यथा कुण्डलं तस्मात् हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य २२ किं दे

किं देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता

इति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादि

व निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य २२ किं देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति

सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि

दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदये

न हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य २३ [illegible] देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसी

ति सोमदेवत इति [illegible] सोम इति लता सोमो देवता वै को [illegible] इति इदृशः स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षाया

मिति दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रीणाति क्रीतेन सोमेनेष्ट्वा ज्ञानवानुत्तरां दिशं प्रतिपद्यते सोमदेवताधिष्ठितां

[illegible]सोमा कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति [illegible] यस्मात् सत्ये दीक्षा प्रतिष्ठिता तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वद

निष्करणमेव कार्यं [illegible] सोमाभूदिति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति ह

वाच हृदयेन हि सत्यं जानाति तस्मात् हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य २३ ॥ [illegible]

सत्यप्रतिष्ठत्वमप्रसिद्धमिति शंकित्वा समाधत्ते कथमित्यादिना अपिशब्दोऽवधारणार्थः सत्यं वदेति तदनाभ

प्रायमाह कारणेति [illegible] नाम इति तेषामभिप्राय इति शेषः प्रकृतोपसंहारः सत्ये हीति [illegible]

॰भा॰ कथं पुनर्ध्रुवा दिक्पूर्ववदवस्थिता ध्रुवेत्यत आह मेरोरिति तत्राग्निर्देवता प्रकाशयन्मूर्ध्वायां हीति दिशो वेदसा दिक् श्रुतास्ति जगतो विभागेन पञ्चधात्वं ज्ञानार्थमुक्तं इदानीमुक्तविभागवादिन्याः श्रुतेरभिप्रायमाह तत्त्वेनेति यथोक्तं वि भागोस्तीति यावत् उक्तमर्थं संक्षिपति सर्वा इति तत्रावान्तरविभागमाह यद्रूपमिति आद्योपयोग्यपि हृदयेन अप्रत्ययोपसंहारोदर्शितः हृदयेह्येव रूपाणीति श्रुतेरित्यर्थः दक्षिणामभिसारिपर्यायपर्यायेण तत्रैवं क्रमोपसंहार उक्त इत्याह पत्नीलमिति यज्ञिकेवलं कर्म तत्फलादिभिः सह दक्षिणादिगात्मकं हृदयेपसंहृत्यतेयत्तस्य दक्षिणादिद्वारा हृदये

किं देवतोस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति मेरोः समन्ततो वसतामव्यभिचारात् ऊर्ध्वा दिक् ध्रुवेत्यत आह अग्निदेवत इ त्यूर्ध्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वं प्रकाशश्चाग्निः सोग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठितेति हृदय इति तत्र याज्ञवल्क्यः सर्वाभिर्दिग्भिर्विभक्तेन हृदयेन सर्वा दिश आत्मत्वेनाभिसंपन्नः सदेवाः सप्रतिष्ठा दिश आत्मभूतास्तस्य नामरूपकर्मात्मभूतस्य याज्ञवल्क्यस्य यद्रूपं तत्प्राच्यादिदिशा सह हृदयभूतयाह

किं देवतोस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सोग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रति ष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति २४

वल्क्यस्य पक्षे केवलं कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं च ज्ञानसहितं च सह फलेनाधिष्ठात्रीभिश्च देवताभिर्दक्षिणा प्रतीच्यादीभ्यः कर्मफलात्मिका हृदयमेवापन्नास्तस्य ध्रुवया दिशा सह नामसर्वं वाक् द्वारेण हृदयमेवापन्नं यावद्धीदं सर्वं यदुत रूपं वा कर्म वा नाम वेति तत्सर्वं हृदयमेव तत्सर्वात्मकं हृदयं पृच्छ्यते कस्मिन्नु हृदयं प्रति ष्ठितमिति २४॥ निष्ठितत्वोक्तेर्दक्षिणस्या दिशश्च तत्फलत्वात्पुत्रजन्माख्यं च कर्म प्रतीच्यात्मकं तत्रैवोपसंहृतं हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितमिति श्रुतेः पुत्रजन्मनश्चेतनकार्यत्वात् ज्ञानसहितमपि कर्मफलप्रतिष्ठा देवताभिः सह उदीच्यात्मकं तत्रैवोपसंहृतं सोमदेवतायां दीक्षादिद्वारेण तत्प्रतिष्ठितत्वश्रुतेरेवं दिक्पञ्चकं सर्वं कर्म हृदि संहृतमित्यर्थः पञ्चमपर्यायस्य तात्पर्यमाह कथयेति नामरूपकर्मसूपसंहृतेष्वपि किं चिदुपसंहर्तव्यमन्तरमवशिष्यमस्तीति आशङ्कानिराकरणार्थं वाक्योक्तिः प्रश्नान्तरमुत्थापयति तत्सर्वात्मकमिति

हृदयपदेनतामाश्रयाधारत्वदर्शनादहल्लिकशब्देनापि हृदयादधिकरणं विवक्ष्यते वाक्यच्छायाभासमित्याशंक्याह नामान्तरेणेति अह
निलीयत इति विगृह्य प्रेतवाचिनेति शेषः देहे हृदयस्य प्रतिष्ठितत्वमिति कस्मादयमिति यत्रेत्यादिना तस्मिन्काले शरीरं मृतं स्यादिति शेषः श
रीरस्य हृदयाश्रयत्वविशदयति [illegible]त्यादिना देहादन्यत्र हृदयस्याव्स्थाने पर्योक्तदोषमिति शब्देन पराभृष्टफलितमाह [illegible]त्यादिना
देहस्यापि हृदये प्रतिष्ठितत्वमाह [illegible]रस्येति वृत्तमनूद्य प्रश्नान्तरमुपादत्ते हृदयेति प्राणशब्दस्य सूत्रविषयत्वं व्यवच्छेत्तु

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो नामान्तरेणसंबोधनं कृतवान्यत्र यस्मिन्काले एतत् हृदयं आत्मास्य शरीरस्यान्यत्र क्वचि
द्देशान्तरेऽस्मत्तो वर्ततइति मन्यासै मन्यसे यद्ध्यदि ह्येतद्धृदयमन्यत्रास्मत्स्याद्भवेत् श्वानो वा एतच्छरीरं तदद्युर्वयांसि वा प
क्षिणो वा एनद्विमथ्नीरन्विलोडयेयुर्विकर्षेरन्नितितस्मान्ममापि शरीरे हृदयं प्रतिष्ठितमित्यर्थः २५ शरीरस्यापि नाम रू
पकर्मात्मकत्वात् हृदये प्रतिष्ठितत्वं हृदयशरीरयोरेवमन्योन्यप्रतिष्ठोक्ता कार्यकारणयोरतस्त्वां पृच्छामि कस्मि
न्नु त्वं च शरीरमात्मा च तव हृदयं प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति देहात्मानौ प्राणे प्रतिष्ठितौ स्यातां प्राणवृत्तौ कस्मिन्नु

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्ध्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैनदद्युर्वयांसि वैनद्वि
मथ्नीरन्निति २५ कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति क
स्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति

प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति सापि प्राणवृत्तिः प्रागेव प्रेयादपानवृत्त्या चेन्न निगृह्यते कस्मिन्नु अपानः प्रतिष्ठि
त इति व्यान इति साप्यपानवृत्तिरधएव याया[illegible] प्राणवृत्तिश्च प्रागेव मध्यस्थया चेद्व्यानवृत्त्या न निगृह्यते कस्मि
न्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति उदान इति सर्वास्तिस्रोपि वृत्तयउदाने कीलस्थानीये चेन्न निबद्धा विष्वग्[illegible]यः क
स्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति समान इति समानप्रतिष्ठाश्चैताः सर्वा वृत्तयः एतदुक्तं भवति शरीरहृदयवाय
वोन्योन्यप्रतिष्ठाः संघातेन नियता वर्तन्ते विज्ञानमयार्थप्रयुक्ताइति

वृत्तिविशेषणं प्राणस्यापाने प्रतिष्ठितत्वं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति सापीति प्राणापानयोरुभयोरपि व्यानाधीनत्व
साधयति साप्यपानेति तिसृणां वृत्तीनां उक्तानामुदाने निबद्धत्वं दर्शयति सर्वा इति विष्वगितिनानागतिमत्त्वं
क्तिः कस्मिन् हृदयमित्यादेः समानान्तस्य ग्रंथस्य तात्पर्यमाह एतदिति तेषां प्रवर्तकं दर्शयति विज्ञानमयेति सू

आ॰ स एष इत्यादेस्तात्पर्यमाह सर्वमिति यस्य कूटस्थदृष्टिमात्रस्यान्तर्यामित्वकल्पनाधिष्ठानस्याज्ञानवशात्प्रशा

२५ सनेद्यावापृथिव्यादि स्थितं स परमात्मैव प्रसंगान्नेति नेति पदयोरर्थं विवक्षितत्वाह स एष इति निषेधद्वयं मूर्त्तामूर्त्त

ब्राह्मणे व्याख्यातमित्याह स्पष्टेति यो मधुकाण्डे चतुर्थे नेति नेतीति निषेधमुखेन निर्दिष्टः स एष कूटस्थ ब्राह्मणे

तन्मुखेनैव वस्तुनः प्रतिपादनात् निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति सोयमिति कार्यधर्माः शब्दादयोऽशनायादयश्च

सर्वमेतत् येन तिष्ठति यस्मिन्प्रतिष्ठितमाकाशान्तमोतं च प्रोतं च तस्य निरुपाधिकस्य साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्मणो

निर्देशः कर्तव्य इत्ययमारंभः स एष स नेति नेतीति निर्दिष्टो मधुकाण्डे एष सः सोयमात्मा अगृह्यो न गृह्यः

कथं यस्मात्सर्वकार्यधर्मातीतस्तस्मादगृह्यः कुतो यस्मान्न हि गृह्यते यद्धि करणगोचरं व्याकृतं वस्तु

तद्ग्रहणगोचरमिदं तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वं तथाशीर्यो यद्धि मूर्तं संहतं शरीरादि तच्छीर्यते अयं तु तद्वि

स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति

परीतो न हि शीर्यते असंगो मूर्तोमूर्तो न रेणासंबध्यमानः सज्यते अयं च तद्विपरीतो न हि सज्यते तथासितः

अबद्धो यद्धि मूर्तं तद्बध्यते अयं तु तद्विपरीतत्वादसितो बद्धत्वात् न व्यथते नातो न रिष्यति ग्रहणशरणसं

धकार्यधर्मरहितत्वान्न रिष्यति न हिंसामापद्यते न व्यथते इत्यर्थः

अप्रकृतं हेतुमवतार्य व्याचष्टे कुत इत्यादिना तद्विपरीतत्वं करणगोचरत्वं न च स्पष्टेत्यादिरुक्तः तद्विपरी

तत्वादमूर्तत्वादित्येतावत् पूर्वेणापि भयमत्र हे परीतमेतद् वक्तः शब्दार्थं स्फुरयन्नुक्तमुपपादयति

स्पष्टेति कार्यधर्माः शब्दादयोऽशनायादयश्च प्रागुक्ताः

ननु शाकल्ययाज्ञवल्क्ययोः संवादात्मिकेयमाख्यायिका तत्र कथं शाकल्येन एष मात्मानं याज्ञवल्क्यः ... दृष्टेनत्वाह क
ममिति विज्ञानादिवाक्येन ख्यापितत्वात् किमिति वर्नान्निर्देशः इत्याशंक्याह त्वयेति एतान्यष्टौ दर्शादि वाक्यस्य पू

कममतिक्रम्यौपनिषदस्य पुरुषस्याख्यायिकान्ते पृष्टत्वान्नुसात्तेन रूपेणात्र यानिर्देशः कृतः ननः पुनराख्या
यिकामेवाश्रित्याह एतानित्यादि कामावापतनानि पृथिवीत्येवमादीन्यष्टौ लोका अग्नि
लोकादयो ऽष्टौ देवा अमृतमिति होवाचेत्येवमादयोऽष्टौ पुरुषाः शरीरः पुरुषः इत्यादयः स यः कश्चित्तान् पु
मान् शारीरप्रभृतीन् निरुह्य निश्चयेन उद्यागमयित्वा पृथगनुक्रमभेदेन लोकस्थितिमुपपाद्य पुनः प्रत्याहृ

त्यात्मावापतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान् निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्तं
त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तं ह न मेने शाकल्य
स्तस्य ह मूर्धा विपपात

गादित्यारेण प्रसक्त्यात्मनि हृदये स्थितः दति कां तवानुपाधिधर्मे हृदयाद्यात्मत्वं तेनैवात्मना त्य
जतिष्ठत्तौ य औपनिषदः पुरुषोऽशनायादिवर्जित उपनिषत्स्वेव विज्ञेयो नान्यप्रमाणगम्यस्तत्त्वात्
विद्याभिमानिनं पुरुषं पृच्छामि तं चेदिदानीं न विवक्ष्यसि विस्पष्टं न कथयिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यती
त्याह याज्ञवल्क्यस्तं त्वौपनिषदं पुरुषं शाकल्यो न मेने ह न विज्ञातवान् किल तस्य मूर्धा विपपात विपति
तः समाप्ताख्यायिका ... त्वेवं वचनं तं ह न मेन इत्यादि

वैराग्यहेतुरिमामाख्यायिकामाह ... पुनरिति निश्चयेन गमयित्वा तेन तस्य एष एष इति प्रत्यग्रूपे संहृत्यात्मनि
न औपनिषदस्तं पुरुषस्य ... त्वेवेति तं ह इत्यादि याज्ञवल्क्यः सर्वात्म ... स्थितो वा
मितिशंक्यावारयति समाप्नेति एम ए म ए म ए म ए म ए म ए म ए म ए म ए म ए म ए म ए म ए

भा ब्रह्मविद्विद्वेषे परलोकविरोधोपि स्यादित्याह किंचेति मूर्द्धाते विपतिष्यतीति मूर्द्धा पात शापेन किमित्य गृहीत संबन्ध रम [illegible] अं
२५ स्योन माप्रवानित्याशंक्याह पूर्वं त्वनेति नामैवाख्यायिकाम नुक्रामत्यद्धा धास्पामिति अष्टाध्यायी बृहदारण्यक. २ [illegible]
कर्मविषया पुरे पुरुषस्ते नाजिरित्ते देशे अतिथ्ये पुण्य तिथि शून्ये काले अस्थीनि च नेत्य त्र च शब्दो प्यर्थ उपवाद परिभव वा
नच्छब्दार्थमाह अहीनि किमितीयमाख्यायिकानविद्या प्रकरणे सूचितेत्याशंक्याह सैवेति ब्रह्मविद्वद्विनिंदनं भवति
मिथ्याचारः महतीहीयं ब्रह्मविद्याफलन्निष्ठा वन्नापामेहि कामुष्मिकविरोधः स्यादिति विद्यालक्षणमिति अथह सः द्वन र

विंचापि हास्य परिमोषिणो नाल्करा अस्थीन्यपि संस्कारार्थं शिष्यैर्नीयमानानि गृहान्प्रत्यपजहुरपहृतवंतः किं नि
मित्तम् अन्यद्धनं नीयमानं मन्यमानाः पूर्वं वृत्ता ह्याख्यायिके ह सूचिता अष्टाध्यायी किल शाकल्येन याज्ञवल्क्यस्य
समानान्तरेण संवादे निर्वृत्त तत्र याज्ञवल्क्येनोक्तं तत्स्मन्न्योपवादी स्यात् अन्यत्रैवं विपरीतमभवति सैषाख्या
यिकाख्या सम्यक् प्रविना विद्या निष्ठानं पैवेत्य प्रतिषेधद्वारेण शापो दत्त पुरे तेषामारण्या सेन
तेष्वीनि चन गृहान प्राप्स्यन्तीति सह तथैव ममार तत्साहाय्यमन्यत्र मन्यमानाः परिमोषिणो अस्थीन्यपजहुस्तस्मान्नोपवादी स्यात्
अन्यत्रैवं विपरीतम भवति सैषाख्यायिकाचार्ये पर विना विद्या तत्परैर्न्यसनेनोत्सन्न प्रतिषेधद्वारेण ब्रह्मणो निह्नेः ह

र्पि हास्य परिमोषिणोस्थीन्यपजहुरन्यन्मन्यमानाः २६ अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृ
च्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः २७ ॥ नत्तस्य वि

धिमुखेन कथं निर्देशः कर्तव्य इति यं पुनरख्यायिका मेवाश्रित्याह मूलं च जगतो वक्तव्यमिति आख्यायिका संबन्धस्तत्र हवि
दो ब्राह्मणान् जित्वा गोधनं हर्तव्यमिति न्यायमत्वाह अथ होवाच अनन्तरं तूष्णीम्भूतेषु ब्राह्मणेषु ह उवाच हे ब्राह्मणा भग
वन्तः श्लोकसंवोधयो वा एषां मध्ये कामयते स याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति समासामा गत्य पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत म
सर्वे वा पृच्छमामा पृच्छत यो वः कामयते याज्ञवल्क्यो मां पृच्छत्विति तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वोपवापानहं पृच्छामि ते ह ब्रा
ह्मणा न दधृषुः ते ब्राह्मणा एवमुक्ता अपि न प्रागल्भाः संवृत्ताः २७ किंचिदपि प्रस्कन्तरं वक्तुं ॥ ग्रंथमवतारयति यस्य स

ता जगतो मूलं च वक्तव्यमित्याख्यायिकामेवाश्रित्याहेति संबन्धः आख्यायिका किमर्थेत्यत आह आख्यायिकेति इतिशब्दः संबन्ध
समाप्त्यर्थः ननु ब्राह्मणेषु तूष्णीम्भूतेषु प्रतिवक्तुरभावात् गोधनं हर्तव्यं किमिति नाहरत् याज्ञवल्क्यो वरं तत्र आह मा पन्न तु
ति च हास्तं हि ब्राह्मणानुमतिमनापाद्य नीयमानमनर्थाय स्यादिति न्यायः सर्वो व्याख्यानेति संबन्धः यो वः इति प्रतीकमादाय व्याच
ष्टे आकंमिति व्याख्यानभागमनूद्य व्याख्येयमादाय व्याकरोति यो वः इत्यादिना यथोक्तप्रश्नानन्तरं ब्राह्मणानामप्रतिभा त्त्वाप [illegible]

कीयज्ञानप्रकर्षप्रकटनार्थमेव प्रश्नान्तरमवतारयति यथेति वृक्षो वनस्पतिरिति पर्यायः यस्मात्पुनः...
इति तद्वनस्पतिः महत्त्वमाह स पुनरुक्तिः पुरुषस्य वृक्षसाधर्म्यमेतदित्युच्यते साधर्म्यमेव स्फुटयति तस्येत्यादिना नारसालस्यारि
स्योति तद्वनस्पतेर्महत्त्वमाह स पुनरुक्तिः विशेषाभावमेवा भिनयति यथेति साधर्म्येऽस्ति चेदं वक्तुमशक्यमिति आशयेनाह यद्वदिति
स्यते उत्तरोत्तरफलनियोगः विशेषाभावमेवाह यदेतस्मादिति एतस्माद्विशेषणात्पृथग्विशेषणमुक्तं तत्त्वमुभयोः सामान्यमवगन्तं
अपि साधर्म्यमेव किंतस्यादित्याशङ्क्याह यदेतस्मादिति एतस्माद्विशेषणात् ...
तेन मङ्गलेषु भूतेषु ब्राह्मणेषु तान् हरणे वक्ष्यमाणैः श्लोकैः पप्रच्छ पृष्टवान् यथा लोके वृक्षो वनस्पतिर्वृक्षस्य विशेषणं
वनस्पतिरिति तथैव पुरुषोऽमृषा अमृषा सत्यमेतत् तस्य लोमानि तस्य पुरुषस्य लोमानीतरस्य वनस्पतेः पर्णानि त्वगस्य
उत्पाटिका बहिः त्वक् पुरुषस्य तेन रसोत्पाटिका वनस्पतेः त्वचः सकाशात् पुरुषस्य रुधिरं प्रस्यन्दि वनस्पतेस्त्वच उत्प
त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि यस्मादेवं सर्वं समानं वनस्पतेः पुरुषस्य च तस्मात् तदातृण्णात् हिंसितात् प्रैति रसो वृक्षादिव आ
हतात् छिन्नात् रसः एवं मांसानि पुरुषस्य वनस्पतेस्तानि शकराणि शकलानि सायः किनाटं वृक्षस्य किनाटं
वल्कलाभ्यन्तरं वल्कलरूपं काष्ठसंलग्नं तत् स्नाववत् पुरुषस्य तत् स्थिरं तच्च किनाटं स्नाववद् दृढं हि तत् ... पुरुषस्य
स्नावाभ्यन्तरतोऽस्थीनि भवन्ति तथा किनाटस्याभ्यन्तरतो दारूणि काष्ठानि मज्जा मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य मज्जोपमा
मानं हैते श्लोकैः पप्रच्छ यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषो मृषा तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः त्व
च एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः तस्मात्तदातृण्णात् प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् मांसान्यस्य शकराणि कि
नाटं स्नाव तत् स्थिरं अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमाकृता यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः
पुनः मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात् प्ररोहति रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते ॥ ...
पुनः मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात् प्ररोहति ... यथा वनस्पतेर्मज्जा तथा पुरुषस्य यथा पुरुषस्य तथा वनस्पतेः यद्यदि वृक्षो वृक्णः छि
मज्जोपमानान्तो विशेषोऽस्तीत्यर्थः यथा वनस्पतेर्मज्जा तथा पुरुषस्य ... यदेतस्माद्विशेषणात् ... वनस्पतेः पुरुष
न्नो रोहति पुनः पुनः प्ररोहति प्रादुर्भवति मूलात् पुनर्नवतरः पूर्वस्मादभिनवतरो यदेतस्माद्विशेषणात् ... पुनः प्ररोहणं दृष्टं
सर्वसमं सामान्यमवगतमेतत्तु वनस्पतेर्विशेषो दृश्यते यच्छिन्नस्य प्ररोहणं न तु पुरुषे मृत्युना वृक्णे पुनः प्ररोहणं दृष्टं
भवितव्यं च कुतश्चित् प्ररोहणेन तस्मात् पृच्छामि मर्त्यो मनुष्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात् प्ररोहति मृतस्य पुनः
स्कुतः प्ररोहणमित्यर्थः यदि चेदेवं वदथ रेतसः प्ररोहतीति मा वोचत मैवं वक्तुमर्हथ कस्मात् ... पुरुषादेव ...
तिसंबन्धः वृक्षस्याग्रस्येति शेषः माभूत्तस्य प्ररोहणमिति चेन्नेत्याह भवितव्यं चेति ... एवं जन्मा... ... रेतसोऽपगतस्य
रेतो जायते तस्य तु न भवतीति विचारणेन नाशित्वेनासिद्धस्य साधनत्वं च पुरुषान्तरादिति चाक्यमेकः ...

भा॰ वेषम्योन्तरमाहानित्वेति कांडरुहोपीत्यपेरर्थो वेशब्दः प्रसिद्ध्योतकस्तदभिप्रेत्याह वेवृक्षादिनि अंकुरस्यादेरमुल...
९६ शमाह जातोपीति तथापिकथंवे धर्मापत्याशंकयाह यद्यदीनि पुरुषस्यापिपुनरुत्पत्तिर्माभूदित्याशंक्यपूर्वाक्तेनि
गमयति तस्मादिति स्वभाववादमुत्थापयति जातएवेति शब्दश्चोद्यसमाप्त्यर्थः न देवस्फुरयति जनिषत्तोह

अपिवधानारुहोधानावीजंवीजरुहोपिवृक्षोभवतिनकेवलंकांडरुहएवेशब्दो नर्थकः वेवृक्षोजंतस्मात्
मृत्वासंभवोधानानोपिप्रेत्यसंभवोभवेदंजसापुनर्वनस्पतेः यद्यप्यसहमूलेन धानयावासहउ
वृक्षेफरुद्यौ फलसारयेफवृक्षंनपुनराभवेत्पुनरागत्यनभवेन् तस्माद्वः पृच्छामिमर्त्यस्यजगतोमूलंमर
त्यिन्मृत्युनारवृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति जातएवेतिमन्त्रांशंपदिकिमत्रप्रष्टव्यमिति जनिषत्तोहिंस

धानारुहइववैवृक्षोंजसाप्रेत्यसंभवः यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षंनपुनराभवेन्मर्त्यः स्विन्मृ
त्युनावृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति जातएवनजायतेकोन्वेनंजनयेत्पुनः

वः पृच्छामोनजानस्यापमुजानएवातोस्मिन् विषयेप्रश्नएवनोपपद्यतइतिचेन् नकिंतर्हिमृतः पुनरपि
जायतएवान्यथाकृताभ्यागमकृतविप्रनाशप्रसंगात् इत्यौवः पृच्छामिकोन्वेनमृतंपुनर्जनयेत् न
न्विजक्षुर्ब्राह्मणाः यतोमृतः पुनः प्ररोहतिजगतोमूलंनविज्ञातंब्राह्मणैः अतोब्रह्मिष्ठत्वाद्धृता
गावोयाज्ञवल्क्येनजिताः ब्राह्मणाः समाप्ताख्यायिका॥

ति नजायतइतिभागेनोत्तरमाह नेत्यादिना स्वभाववादेदोषमाह अन्यथेति स्वभाववादासंभवेफलितमाह अतइति
उक्तमेवस्फुरयति जगतइति ब्रह्मविदांश्रेष्ठत्वेयाज्ञवल्क्यस्यसिद्धेफलितमाह अतइति समाप्तारब्धाख्यायिकेति ब्राह्मणाः ९६

विज्ञानादिवाक्यमुत्थापयति [illegible]जगतोमूलमित्यादिना विज्ञानशब्दस्य करणादिविषयत्वं वारयति विज्ञप्तिरिति आनंदवि
शेषणस्य कृत्यं दर्शयति [illegible]यादिना प्रसन्नं दुःखहेतुना कामक्रोधादिना रहितं परहितं शिवं कामादिका गुणेनाज्ञाने
नापि संबंधस्य प्रसक्तं निरस्य निरतिशयत्वस्य फलं दुःखादि हित्वमाह तानुलमिति साधनसाध्यत्वाधीन दुःख वैधुर्यमाह। नापास्त

[illegible]जगतो मूलं येन स्वशब्देन साक्षादुपदिश्यते ब्रह्म यद्वा तद्वत्सल्यो ब्राह्मणान् पृष्टवान्नत्र स्वेन रूपेण
निरस्यमाह विज्ञानं विज्ञप्तिर्विज्ञानं तच्चानंदं न विषयविज्ञानवत् दुःखानुविद्धं किं तर्हि प्रसन्नं शिवमतु
ल[illegible]नायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः किं तद्ब्रह्मणो भवति शेषणं तद्दातिः एतेः षष्ठ्यर्थे प्रथमा यजमानस्ये
त्यर्थः

विज्ञानमानंदं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद इति २८ नवमं ब्राह्मणं।
इति बृहदारण्यकभाष्ये पंचमोऽध्यायः समाप्तः

धनस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परमयनं परा गतिः कर्मफलस्य प्रदातृ किंच व्युत्थायैषणाभ्यः
तस्मिन्नेव ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृत् नत्तद्ब्रह्म वेद ... तद्विदस्तस्य तिष्ठमानस्य च तद्विदो ब्रह्म
इत्यर्थः परायणमिति

मिति दुःखमिश्रमानंदं सुखमिति पक्षं प्रतिक्षिपति विसन्नमिति आनंदो ज्ञानमिति ब्रह्मणः ख्यापकाः
दमाशंक्याह [illegible]रसमिति फलमन्त उपपन्ने रिति न्यायेन ब्रह्मणो जगन्मूलत्वमाह रातिरित्यादिना वृह
त्योऽमृतत्वमनीतिमृसंतरमाङ्गिरसत्वमेव मुक्तोपसृप्यत्वमुपदिशन्निति अथ व्याख्यान समाप्तावि[illegible]

सच्चिदानंदात्मकं ब्रह्मविद्याविद्याभ्यां बंधमोक्षास्पदमिस्फ(?)कं इदानीं ब्रह्मानंदे विचारम् तनोरयन्नवि(?)गोनम...माह
...नितं यथा विप्रकृतेवाक्यो किमा पानमिति तत्राह अत्रेति न केवलमत्रैवानंदशब्दो विशेषणत्वेन कालत्वेन ...
किंतु तैत्तिरीयकादावपीत्याह ... स्थानांतरेष्वेति ब्रह्मविशेषणत्वेनानंदशब्दस्य पतत्यति संबंधः अस्याश्च निरं
दाहरत्यानंद इत्यादिना एवमाद्याः श्रुतयः इति शेषः तथापि कथं विचारसिद्धिरत्राह संदेहेति लोक
सिद्धे रद्वैतश्रुतेश्च ब्रह्मणानंदः संवेद्योऽसंवेद्यो वेति विचारः कर्तव्य इत्यर्थः उभयत्र फलं दर्शयति ब्रह्म

...नंदविचारेऽस्मिन् आनंदशब्दो लोके सुखवाची प्रसिद्धः अत्र च ब्रह्मणो विशेषणत्वेनानंदशब्दः
श्रूयते आनंदो ब्रह्मेति स्थानांतरे चानंदो ब्रह्मेति व्य जानात् आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् यदेष आकाश आ
नंदो न स्यात् ... आनंदः ... एवमाद्याः संवेद्य ... आनंदशब्दः प्रसिद्ध
नंदो यो वै भूमा तत्सुखमिति ... परम आनंदः ... संवेद्यानंद
ज्ञानं ... स्यात् ... ब्रह्मण्यानंदशब्दानां ... प्रामाण्यात् संवेद्यानंद
मेव ब्रह्म किं नव ... ... निर्वाच्यमिति न विरुद्धश्रुति वाक्यदर्शनात् सत्यम्
नंदशब्दो ब्रह्मणि श्रूयते ... प्रतिषेधश्चैकत्वे यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति ज्ञान
मात्र ... जानाति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेदेत्यादि विरुद्ध
निवाक्यदर्शनात्तेन कर्तव्यो विचारस्तस्माद् ... वाक्यार्थनिर्णयाय विचारयितुं मोक्षवादिविप
तिपन्नेश्च

नंदश्चेति अन्यथा लोकवेद्यो शब्दार्थभेदादविशिष्टत्वं वाक्यार्थ इति ... असंवेद्यत्वे पुनरद्वैतश्रुति
रविरुद्धेति भावः विचारमाक्षिपति ... विरुद्धश्रुत्यर्थनिर्णयार्थं विचारः कर्तव्यः तां दर्शयति नेति सर्व
त्ववाक्यविरहणीति ... ना एकत्वे सतिविज्ञानप्रतिषेधश्रुतिमेवोदाहरति यत्रेत्यादिना इत्यादि ... वाक्या
शेषः फलितमाह विरुद्धश्रुतीति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विचारः कर्तव्यस्तामुपसंहरति तस्मादिति तत्रैव हेत्वंतरमाह मोक्षेति

नामेवविप्रतिपत्तिविषयोनि [illegible]ति विमर्शपूर्वकंपूर्वपक्षंगृह्णाति किंतावदित्यादिना ज्ञानंदादिश्रवणाद्धि
ज्ञानमानंदब्रह्मेतिश्रुतेर्मोक्षेसुखंसंवेद्यमितिफलमितिसंबंधः नन्वेववाक्यानाणफलाहरति अस्मन्नित्यादि
पूर्वपक्षमाक्षिपति नन्विति मोक्षेचेदिष्यतेफलंज्ञानंतर्हितदनेककारकसाध्यंवाच्यंक्रियात्वात्कारकाणां सर्वेषांतद्भा[illegible]
कारकविभागाभावान्नफलसंवेदनंसंभवतीत्यर्थः जन्यस्यकारकापेक्षापायमपिफलत्वज्ञानस्य[illegible]
काह [illegible]यापाश्चेति [illegible]नेककारकसाध्येतिव्याप्तेर्गमनादावनवगतत्वात्ज्ञानस्य[illegible]
स्कसाध्यतासिद्धेरित्यर्थः श्रुतिप्रामाण्यमाश्रित्यपूर्ववादीपरिहरति नैषदोषइति नदेवस्फुटयति विज्ञानमिति अद्वैत[illegible]
तिश्रुतिप्रामाण्यादानंदज्ञानमुक्तमाक्षिपति नन्विति अद्वैतश्रुतिविरोधाद्ब्रह्मणि विज्ञानक्रियाकारकविभागापत्तेः
[illegible]त्यावैशेषिकाश्चमोक्षवादिनोनास्तिमोक्षेफलंसंवेद्यमित्येवंप्रतिपन्नाः अतोनिरानंदः मोक्षइति [illegible]सुखंसंवेद्यमिति॥
किंतावद्युक्तमानंदादिश्रवणात् अस्मन् कीडन्नममाणः सपदिपितृलोककामोभवतिसर्वतः सर्वेषिस्वात्मा[illegible]
श्रमरत्यादिश्रुतिभ्योमोक्षेफलत्वसंवेद्यमिति नन्वेकत्वेकारकविभागाभावाद्धिज्ञानानुपपत्तिः क्रियापाश्चानेककारक
साध्यत्वाद्धिज्ञानस्यचक्रियात्वात् नैषदोषः शब्दप्रामाण्याद्ब्रह्मणोहिज्ञानमानंदविषयेविज्ञानमानंदमित्यादीन्यानंदह्व
रूपस्यासंवेद्यत्वेऽनुपपन्नानिवचनानीत्यवोचाम ननुवचनेनाप्यग्नेः शैत्यमुदकस्यचौष्ण्यंनक्रियतएवज्ञापकत्वाद्धि
नानानवदेशानरेग्नेः शीतत्वनिशक्यतेज्ञापयितुमवगम्यतेचदेशान्तरउष्णमुदकमिति नप्रत्यगात्मन्यानंदविज्ञानद
र्शनान्नविज्ञानमानंदमित्येवमादीनांवचनानांशीतोग्निरित्यादिवाक्यवत् प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वं[illegible]

नोपपद्यतेनहिविज्ञानमानंदमित्यादिवचनानिमानांतरविरोधेनविज्ञानक्रियांब्रह्मण्यस्यादयंतिनेषांज्ञापकत्वात् [illegible]
पकस्यचाविरोधापेक्षत्वादन्यथातिप्रसंगादित्यर्थः लौकिकज्ञानस्यक्रियात्वेपिमोक्षफलत्वज्ञानंक्रियेवनभवतीति
न्नविज्ञानादिवाक्यस्याद्वैतश्रुतिविरोधोस्तीत्याशंक्याह नचेति पयःपावकयोः स्वरूपवद्[illegible]नस्य
पिलोकवेदयोरेकरूपत्वमेवेतिभावः मानांतरविरोधादन्यथा नंदज्ञानस्यसत्वमेववाचितिषिध्यतेनस्यादि[illegible]
लंचाग्निरात्रियतेनज्ञाद्यंदूषयति नेत्यादिनातदेवस्पष्टयति नविज्ञानमिति एमएमएमएमएमएमएम[illegible]

भा॰ ॥ रूपत्वात् स्वगुणत्वांगीकारेण क्रियात्वनिराकरणमिष्टमेवेति मत्वाहानुभूयतेत्विति अनुभवमेवाभिनयति ॥
६८ ॥ त्वीति तथापि स्फुरति विरोधः स्यादित्याशंक्य प्रत्यक्षानुसारेण स्थापितेन तमेत्याशयेनाह तस्मादिति आत्म
मानंदज्ञानस्य क्रियात्वानंगीकारेण कारकभेदाद्येत्याभावादित्यर्थः गुणत्वपक्षेत्वप्रत्यक्षस्यानुगुण
रागमस्याविरोधिनस्तदनुसारेणानेयत्वादविरुद्धागमस्य भूयस्त्वादित्यतिशय अविरुद्धार्थताविज्ञानादिश्रु
तेरितिशेषः गुणगुणिभावेपि नाद्वैतक्षतिः श॰ कथं तेनु मित्याशंक्य स्वतोवेद्यत्वेक्षतिः शक्यानेनु मिलित

अनुभूयतेत्वविरुद्धा र्थता सुखमहमिति सुखात्मकमात्मानं स्वयमेव वेदयते तस्मात्तत्प्रत्यक्ष
त्वाविरुद्धार्थता तस्मादानंदं ब्रह्मविज्ञानात्मकं सत् स्वयमेव वेदयते तथानंदप्रतिपादिकाः श्रु
तयः समंजसाः स्फुर्जेरन् कीदृक् प्रमाणाः स्युरेवमाद्याः पूर्वोक्ताः तत्कार्यकरणाभावे नुपपत्तेर्विज्ञा
नस्य शरीरवियोगो हि मोक्ष आत्यंतिकः शरीराभावे च करणानुपपत्तिराश्रयाभावात् तत्स्वविज्ञाना
नुपपत्तिरकार्यकरणत्वात् देहाद्यभावे च विज्ञानोत्पत्तौ सर्वेषां कार्यकरणोपादानानर्थक्यप्र
संगः सकृविरोधाच्च

त्वपक्षमाक्षिपाह तस्मादानंदमिति यथा कथंचिद् ब्रह्मणानंदस्य वेद्यत्वेक्षतीनामनुगुण्यमस्तीत्या
ह तर्हीति आनंदो वेद्यो ब्रह्मणीति चोदिते सिद्धांतमाह नेति आगंतुकमनागंतुकं वा ज्ञानं मुक्तावा
नंदगोचरयति नाद्य इत्याह कार्यंति अनुपपत्तिमेव स्फोरयति शरीरेति कार्यकरणापरभावेपि मोक्षे ज्ञा
ज्ञानंदज्ञानजनितया तत्संसारेहितत्वपेक्षे स्याशंक्याह देहादिति द्वितीयं दूषयस्योक तत्वेति नहि ब्रह्मस्वरू
पज्ञानेनेववेद्यानंदरूपं भवितुमुत्सहते विषयविषयिणोरेकत्वविरोधात् तत्स्वानागंतुकमपि ज्ञानं मुक्तो
नानंदमधिकरोतीत्यर्थः

किंच ब्रह्मवासु क्तोवासंसारीवाब्रह्मानंदंगोचरयेत्तत्राद्यमनुवदति परंचेदिति तस्मिन्पक्षेनब्रह्मत्वरूपानंदंवेत्तितिनेत्याः
देकत्वविषयविषयित्वानुपपत्तेरुक्तत्वादितिदूषयति तन्नेति नापिसंसारीब्रह्मानंदंगोचरयति स्वस्वल्पनिरूक्तेसंसारेसं
सारिणमात्मानमभिमन्यमानोनब्रह्मानंदमाकलयितुमलंसंसारेनिवृत्तेतुततोविनिर्मुक्तोब्रह्मत्वाभाव्यमापद्य
मानस्तदानंदंनहदेवविषयीकर्तुनार्हतीत्यभिप्रेत्याह संसार्यपीति मुक्तोपिब्रह्मणोभिन्नोभिन्नोवेतिविकल्प्याभे

पक्षेचेद्ब्रह्मानंदात्मकमात्मानंनित्यविज्ञानत्वान्नित्यमेवविजानीयात्तेन्न संसार्यपिसंसारविनिर्मुक्तःस्वभा
वंप्रतिपद्यतेजलाशयरवोदकांजलिःप्रक्षिप्तोनपृथक्त्वेनअवतिष्ठतेआनंदात्मकब्रह्मविज्ञानापत्तेः
मुक्तआनंदात्मकआत्मानंवेदयतइत्येतदनर्थकंवाक्यं अथत्र ह्यानंदमयःस न्मुक्तोवेदयतेत्यसगा
त्मानंचात्मस्थानंदस्वरूपइतिनद्वैकत्वविरोधस्तथापित्वसर्वश्रुतिविरोधःतृतीयविकल्पनानोपपद्य
ते किंचान्यद्ब्रह्मणश्चनिरंतरात्मानंदविज्ञानेविज्ञानकल्पनानर्थकानिरंतरंवेदात्मानंदरिष्यंदब्रह्म
णोविज्ञानंतदेवतस्यस्वभावस्यात्मानंदविज्ञानगतीतिकल्पनानुपपन्ना णमःणमणमणमणमःणममः

स्वरूपमनुभावतेजलेति ब्रह्माभिन्नस्यमुक्तस्यतदानंदविषयीकरणमुक्तन्यायेननिरस्यति नदेति भेदपक्षमनुवद
त्यवेति ब्रह्मानंदस्यस्वगात्मानमितिसंबंधःवेदनप्रकारमभिनयत्यहमितित तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधेननिराकरोति
तदेतिमुक्तोब्रह्मणःसकाशान्नभिन्नोभिन्नोवाभाभूद्भिन्नाभिन्नात्मकत्वादित्याशंक्याह तृतीयेति सर्वत्रभेद
भेदयोर्व्याघातादित्यर्थःब्रह्मणःस्वानंदस्यावेद्यत्वेहेत्वंतरमाह किंचान्यदिति तदेवोपपादयति निरंतरंवेति

भा॰ आख्यातप्रयोगस्य नहि कुत्रार्थवत्त्वं तत्राहायमहिज्ञानेति देवदत्तो हि बुद्धिपूर्वकारित्वावस्थायां स्वात्मानमन्यं च

विविच्य जानातिनान्यदेकमपथात्वदर्शनात् तत्राख्यातप्रयोगोपपद्यते नैवं ब्रह्मण एव ज्ञानप्रसंगोऽस्ति नित्यज्ञान

स्वभावत्वात्तथा च तत्राख्यातप्रयोगो नार्थवान्नित्यं ब्रह्मण आख्यातप्रयोगानर्थक्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति।

इतीति प्रसंगात्मनि नित्यज्ञानत्वासिद्धिं शंकते अथेति विच्छिन्नमिति क्रियाविशेषणं परिहरति विज्ञा

ति नयो आत्मनो विज्ञानस्य छिद्रमन्तरालमसत्त्वावस्थानं तदात्मविज्ञानमस्ति चेत्तस्यान्यविषयत्वप्रसंगः न

यावयत्रान्यस्य कृतीत्यादि श्रुतेरात्मनोऽसत्त्वापत्तिः न चेत्तदा विज्ञानं तदापाषाणवत्त्वेन नत्वं विज्ञाय

णरेवं ब्रह्मानंदात्मकमात्मानं नित्यविज्ञानत्वान्नित्यमेवं विज्ञानीयान्न संसारोपि संसारविनिर्मुक्त

स्वारभाव्यप्रतिपद्यते जलाशयप्रक्षिप्तोदकांजलिः प्रक्षिप्तोन पृथक्त्वेन व्यवतिष्ठते आनंदात्मक

ब्रह्मविज्ञानाय नत्वमुक्त आनंदात्मक आत्मानं वेदयतः स्वेनैव नर्थकं वाक्यं अथ ब्रह्मानं

दमन्यः सन्मुक्तो वेदयते प्रसंगात्मानं वाहमस्यानंदस्वरूपस्येति नदैकत्वविरोधः तथा च सनित्य

श्रुतिविरोधः तृतीया च कल्पनानोपपद्यते किं चानाद्युपरमात्मनिरंतरमात्मानंदविज्ञानेवि

नकल्पनानर्थकानिरंतरं चेदात्मानंदविषयं ब्रह्मणो विज्ञानं तदेवं तस्य स्वभाव इत्यात्मानंदं

जानातीति कल्पनानुपपन्ना इत्याद्यासक्तमनसो निरंतरं तपेण एव ज्ञानाद्यान

अनहिज्ञानप्रसंगो हि कल्पनाया अर्थवत्त्वं यथात्मानं परं च वेत्तीति नहि

कल्पनाया अर्थवत्त्वं अथ विच्छिन्नमात्मानंदं विजानाति विज्ञानस्यात्मविज्ञानच्छिद्रमन्यविषयत्वप्रसंगः आत्मनः

विक्रियावत्त्वं तत्रानित्यत्वप्रसंगः तस्माद्धि ज्ञानमानंदमिति निरूपिताख्यानपरे श्रुतिमात्मानं दृष्टं वेद त

थो अक्षरं कीटशब्दादि श्रुतिविरोधो असंवेद्यत्वं इति चेत् न सर्वात्मा कल्पयथाप्रामाण्यवादित्वात् ॥ ममममममम

रूपतां न गीकारादित्यर्थः आत्मनो नित्यज्ञानवत्त्वे दोषान्तरमाह आत्मनश्चेति आनंदज्ञानेन ब्रह्मणो विषयीकृत्वा योगश्चेत

र्थं विज्ञानादि वाक्यमित्याशंक्योपसंहरति तस्मादिति ब्रह्मणा आनंदस्यावेद्यत्वे श्रुतिविरोधमुक्तं स्मारयति अक्षरादिति सर्व

नात्मनो मुक्तस्य संसोगस्ति योग्यादिषु यथा ज्ञाना आदि प्राप्ततथैव तद्वत् न वादित्वादस्य श्रुतेर्न विरोधो नेति परिहरति नेत्यादिना

बृ॰ भा॰ तदेव प्रपंचयति मुक्तस्येति किमनुवादेफलं इतिचेत्तत्राह तत्रस्येति मुक्तस्य योग्यादिषु सर्वेशात्मभावादेवतत्र प्राप्तं। टी॰ अ॰

१०० जक्षणाद्येवमुक्तिस्तु तमेवूद्यते तेनत्वानुवादत्वेपत्र्थमित्यर्थः विदुषः सार्वात्म्येन योग्यादिषु प्राप्तजक्षणाद्यनु ५

वादेस्यादतिप्रसक्तिरितिशंकते यथाप्राप्तेति अतिप्रसंगमेव प्रकटयति योग्यादिष्विति अविद्यात्मकना

म रूपविरचितोपाधिकृत संबंधनिबंधनमिथ्याज्ञानाधीनत्वादात्मनि दुःखित्वादिप्रतीतेर्नतत्र वस्तुतो दुःखित्वं

नच जक्षणाद्यपि वास्तवमाविद्यस्यैव मुक्तिस्तु तयेनुवादात् दुःखित्वस्यतु नानुवादः अतिहीनत्वप्राप्तेरिति प

रिहरति [illegible]पादिना यत्तु विरुद्धश्रुतिद्वयेनागमार्थोनतिरीतो भवतीति तत्राह विरुद्धेति वेदत्वावेद्यत्वादि

[illegible]क्तस्य सर्वात्मभावे सति पत्र द्वैविद्यो गिषु देवेषु वा जक्षणादि प्राप्तं तद्यथाप्राप्तमेवानूद्यते तत्रस्यैव सर्वा

त्मभावादितिसर्वात्मभावमोक्षस्तत्वं तमेव यथाप्राप्तानुवादित्वे दुःखित्वमपीति चेत्त योग्यादिषु यथाप्राप्तजक्ष

णादिवत् स्थावरादिषु यथाप्राप्त दुःखित्वमिति चेत् न नामरूपकृत कार्यकरणोपाधिसंपर्कजनितभ्र

मआरोपितत्वात् स्यात् दुःखित्वादिविशेषस्येतिपरिहृतमेतत् सर्वं विरुद्ध श्रुतीनां च विषयम वोचाम। त

स्मादेषोस्य परमानंद इति वत्सर्वाण्यानंदवाक्यानि दृष्टव्यानि इति गोविंद भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परम

हंसपरिव्राजकाचार्यस्य शंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकटीकायां पंचमोऽध्यायः समाप्तः ए॥ ए॥

श्रुतीनां सोपाधिकनिरुपाधिकविषयत्वेन मध्यकांडे व्यवस्थोक्तेत्यर्थः ब्राह्मणार्थमुपसंहरति तस्मादिति ब्रह्म

णानंदस्यवेद्यतायाद्दुर्निरूपत्वं तच्छब्दार्थः यद्येषोस्येत्यत्र भेदोनविवक्षितः सर्वात्मभावस्य [illegible]त्वात् तथाविं

ज्ञानादिवाक्ये ज्ञानंदस्य वेद्यतानविवक्षिता उक्तरीत्या तद्वेद्यतायादुष्प्रतिपादत्वात् तस्मादनतिशया

नंद विवेकतानं तत्क्तसिद्धमित्यर्थः इति श्रीमत्परिव्राजक श्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञान

कृतायां बृहदारण्यकभाष्यटीकायां पंचमोऽध्यायः ए॥ ए॥ ए॥ ए॥ ए॥ ए॥ ए॥ ए॥ ए॥ ए॥ ए॥

इतिवृहदारण्यभाष्यटीकायांतृतीयोध्यायःसमाप्तः॥

इतिबृहदारण्यभाष्यटीकायांद्वितीयोध्यायःसमाप्तःसांव

वंशशब्देन निष्पन्नमर्थमाह अध्यापयितृत्वस्येति अथात्र शिष्याचार्यवाचकशब्दाभावे कुतोऽयं वंश इति तत्राह
...नि परमेष्ठीब्रह्मशब्दयोरेकार्थत्वमाशंक्याह परमेष्ठीति कुतस्तर्हि ब्रह्मणो विद्याप्राप्तिस्तत्राह तत इति स्वयंभ्विति
भावभेदो हिरण्यगर्भो नाचार्यान्तरमपेक्षते ईश्वरानुगृहीतस्य तस्य बुद्ध्याविर्भूताद्वेदादेव विद्यालाभसंभवादित्यर्थः
अध्यापयितृत्वस्याचार्यपरंपराक्रमो वंशस्तस्य ध्याने तत्र प्रथमान्तः शिष्यः पंचम्यन्त आचार्यः परमेष्ठी विराड्
हिरण्यो हिरण्यगर्भात् ततः परमाचार्यपरंपरा नास्ति यत्पुनर्ब्रह्म तन्नित्यं स्वयंभु तस्मै ब्रह्मणे स्वयंभुवे नमः

घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातू
कर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भा
रद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डि
ल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो
विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौ
भरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूप
स्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वं
सनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः
सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः॥

श्रीशंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥ श्रीसद्गुरुनाथार्पणमस्तु एवमेव...

कुतस्तर्हि वेदो जातस्तत्राह यत्पुनरिति परस्यैव ब्रह्मणो वेदरूपेणावस्थानात्तस्य नित्यत्वान्न हेत्वपेक्षेत्यर्थः आ
दावन्ते च कृतमंगला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीति ध्वनयितुमन्ते ब्रह्मणे नमस्करोति नमो व इति नमो इति इति श्री
परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां बृहदारण्यकभाष्यटीकायां

(भा) ब्रह्मविद्यासंक्षेपविस्ताराभ्यांप्रतिपाद्यवंशब्राह्मणतात्पर्यमाह अथेति महाजनपरिगृहीतात्ब्रह्मविद्यानेन शी २ अ
सामहाभागधेयेनिरुक्तिः ब्राह्मणस्यार्थान्तरमाह मंत्रश्चेति स्वाध्यायःस्वाधीनोच्चारणक्षमत्वेमस्य अतः पत्र

अथेदानींब्रह्मविद्यार्थंसमधिकांडस्यवंशः लक्षणोब्रह्मविद्यायाः मंत्रस्थानंसाध्यापाठोजपाद्यः

अथवंशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौ
शिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः १ आग्निवे
श्यादग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्चानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लात आ
नभिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्यां सैतवप्राचीनयोग्यौ
पाराशर्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पाराश
र्यात्पाराशर्यो बैजवापायनाद्बैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः २

अथ वंशः वंशो यथा वेणुर्वंशः पर्वणः पर्वणोभिद्यते तद्वदाग्रान्मूलात्प्राप्नोत्येष वंशः ३

जपकाले प्रयत्नमाह इतिति यथोक्तरीत्या ब्राह्मणारंभे स्थितेवंशशब्दार्थमाह वंशेति वंशेवस्फुटपर्वणि यथेति शिष्य
सावधानोपलक्षणभूतात्पौतिमाष्यादारभ्य ब्रह्ममूलपर्यन्तो वंशः पर्वणः पर्वणोभिद्यत इति संबंधः ॥

अयमित्यादिवाक्येन परिहरति अयमिति नात्र हिन्वादिरूपेणात्मान एवाविद्यया भानात्मवं धमनकृत्य
नत्वान्नाद्वैतहानिरित्यर्थः रहिपानंत्वे हेतुमाह प्राणिभेदस्येति वाक्यार्थस्त्वात्मनः नार्थमित्यागतेनम ३७।

अयं वै हरयः अयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च प्राणिभेदस्यानन्त्यात् किं बहुना तदेतद्ब्रह्म
य आत्मा अपूर्वं नास्य कारणं पूर्वं विद्यत इत्यपूर्वं नास्यापरं कार्यं विद्यत इत्यनपरं नास्य जातमन्तरमन्तरा
ले विद्यत इत्यनन्तरमबाह्यं तथा बहिरस्य न विद्यत इत्यबाह्यं किं पुनस्तन्निरन्तरं ब्रह्मायमात्मा कः

अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपर॥
मनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनं १९ पञ्चमं ब्राह्मणं

योऽयं प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा विज्ञाता सर्वानुभूः सर्वात्मना सर्वमनुभवतीति सर्वानुभू
रित्येतदनुशासनं सर्ववेदान्तोपदेशः एष सर्ववेदान्तानामुपसंहृतोऽर्थः एतदमृतमभयमेतत्परिसमाप्त
श्च शास्त्रार्थः १९ चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणं

मधुभिकामारभ्यानन्तरं वाक्यमवतार्य व्याकरोति किं बहुनेत्यादिना न केवलमध्यायद्वयस्यैवार्थोऽत्र
संक्षिप्योपसंहृतः किन्तु सर्ववेदान्तानामित्याहैष इति तस्योभयविधपुरुषार्थरूपत्वमाहैतदिति एतद्ब्रह्म
तत्पारिशेष्यशङ्कां परिहरति परिसमाप्तश्चेति ब्राह्मणं

बृ०भा०
२२९

मायाभिः प्रज्ञाभिरिति परपक्षमुक्त्वा स्वपक्षमाह मायाभिरिति यि आधीहेतुभूतानाद्यनिर्वाच्यादृष्टः प्रमाना ह्यान दे अ
वशादेव बहुरूपो भाति प्रकारभेदात्तु बहूक्तिरिति वाक्यार्थमाहैकरूप एवेति अविद्याप्रज्ञाभिर्बहुरूपो गम्यत इत्येतत्पू
र्वेणास्य संबंधः परस्य बहुरूपत्वे निमित्तं प्रश्नपूर्वकं निवेदयति कस्मादित्यादिना यथा रथे यक्ता वाजिनो रथिनं स्व
गोचरदेशं प्रापयितुं प्रवर्त्तन्ते तथास्य प्रतीचो रथस्थानीये शरीरे युक्ता हरयः स्वविषयप्रकाशनाय यस्मात्प्रवर्त्तन्ते तस्मा
दिंद्रियाणां तद्विषयाणां च बहुलत्वात्तदूपैरेष बहुरूपो भातीति योजना हरिशब्देनेंद्रियेषु प्रवर्त्तनं निमित्तमाह॥

इंद्रः परमेश्वरो मायाभिः प्रज्ञाभिर्नामरूपभूतकृतमिथ्याभिमानैर्वा न तु परमार्थतः पुरुरूपो बहुरूप ईय
ते गम्यते एकरूप एव प्रज्ञानघनः सन्नविद्याप्रज्ञाभिः कस्मात्पुनः कारणाद्युक्ता रथ इव वाजिनः स्वविषय
प्रकाशनाय हि यस्मादस्य हरयो हरणादिंद्रियाणि शतानि दश च प्राणिभेदबाहुल्याच्छतानि दश च

इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति

भवंति तस्मादिंद्रियविषयबाहुल्यात्तत्प्रकाशनायैव च युक्तानि तानि नात्मप्रकाशनाय पराञ्चि खानि व्यतृ
णत्स्वयंभूरिति हि काठके तस्मात्तैरेव विषयस्वरूपैरीयते न प्रज्ञानघनैकरसेन स्वेन रूपेण एवं तर्हि अयमन्यः
परमेश्वरोऽन्ये हरय इत्येवं प्राप्त उच्यते

करणादिति प्रतीचो विषयात्प्रतीतिशेषः इंद्रियबाहुल्ये हेतुमाह प्राणीति इंद्रियविषयबाहुल्यात्स्वगात्मा बहुरूप
इति शेषः कथमात्मानं प्रकाशयितुमिंद्रियाणि प्रवृत्तानि न तु रूपादिकमेवेत्यत्र कथं तदिंद्रियवशादात्मनोऽन्यथा प्रथेत्याशं
क्याह तत्प्रकाशनायेति तस्मादिंद्रियविषयबाहुल्यादित्यस्यार्थमुपसंहरति तस्मादिति यदा पयोक्तमुक्तेन
शेन लब्धमर्थमाह तस्मादिति यस्मादिंद्रियाणि पराग्विषयप्रवृत्तानि तस्मात्तैरिंद्रियैर्विषयस्वरूपैरेवायं बु
द्ध्या गम्यत इत्यनुवादः साधारणेन रूपेणेत्यर्थः फलमाहेति संबंधोक्तिमाश्रित्य शंकते एवं तर्हीति रा

सहि सर्वेषु शरीरेषु वर्तमानः पुरिशोनरनिरुक्तः स वा पुरिशयः सन् एवरूपो भवतीत्यत्र प्रकारान्तरेण पुरुषत्वं वक्तव्यमिति
[illegible]दिना वाक्यद्वयस्यैकार्थत्वमाशंक्य सर्वं जगदनेन प्राणेनात्मनाप्तमित्यर्थविशेषमाश्रित्याह बाह्यभूतेनेति पु
रूर्णत्वमस्यात्मनो दिग्वाद्यमूर्तः पुरुषत्वादिव्यक्तिमाश्रित्य फलितमाह एवमिति मन्त्रब्राह्मणयोरर्थैकत्वमस्माभिरुक्तं
पुरः इति प्राचीनमेव ब्राह्मणमनूद्य मंत्रान्तरमवतारयति इदमिति प्रतिशब्दस्तेनेणोच्चरितः रूपं रूपमुपाधिभेदं प्रति
स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु सर्वेषु शरीरेषु पुरिशयः पुरिशेतेति पुरिशयः सन् पुरुष इत्युच्यते नास्य तेनानेन किंचनानावृतं
नाच्छादितं तथानेनानेन किंचनासंवृतमन्तरननुप्रवेशितं बाह्यभूतेनान्तर्भूतेन च नानावृतं एवं
स एव नामरूपात्मनान्तर्बहिर्भावेन कार्यकरणरूपेणाव्यवस्थितः पुरुषः [illegible] मंत्रः समासेन आत्मैकत्वमा
वष्टे [illegible] स्वेनात्मना धिष्ठाय पूर्ववत् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव रूपं रूपं प्रतिप्रतिरूपं रूपान्तरं बभूवेत्यर्थः प्रति
स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किंचनानावृतं नैनेन किंचनासंवृतम् १८ इदं वेतन्मधु इति [illegible]
वेणोभिब्रामुवाच नदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ॥१७॥

रूपोऽनुरूपो वा [illegible] संस्थानो मातापित्रोरेव संस्थानः तदनुरूप एव पुत्रो जायते नहि चतुष्पदो द्विपान्ना
यते द्विपदो वा चतुष्पात्स एव हि परमेश्वरो नामरूपे व्याकुर्वाणो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव किमर्थं पुनः प्रतिरूप
मा[illegible] गमनं तस्य [illegible] त्मनो रूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिख्यापनाय यदि हि नामरू
पे न व्याक्रियेते तदास्यात्मनो निरुपाधिकं रूपं प्रज्ञानघनाख्यं न प्रतिख्यायेत यदा पुनः कार्यकरणात्मना
नामरूपे व्याकृते भवतस्तदास्य रूपं प्रतिख्यायेत

[illegible] रूपो रूपान्तरं प्रतीति विवक्षित बभूवेत्यत्र प्रतिरूपो बभूवेत्यत्र विवक्षितमिति योजना अनुरूपो वेत्यर्थः कं निरूप्णो
ति [illegible] उक्तमर्थमनुभवारूढं करोति नहीति रूपान्तरभवनेकृत्यं तदर्थं वारयति स एव हीति प्रतिख्याप
नाय शास्त्राचार्यादिभेदेन तत्प्रकाशनायेत्यर्थः तदेव व्यतिरेकेणान्वयेन च स्फुटयति यदि हीत्यादिना ॥

आ) उक्तमंत्राभ्यां वक्ष्यमाणमंत्रयोरपुनरुक्तत्वार्थत्वं वक्तुं स्वरनं कीर्तयत्युक्तानिति आख्यायिकाविशेषणप्राप्तसंकोचपरि [illegible] २
२७ हरति [illegible]रिति उत्तरमंत्रद्वयप्रवृत्तिप्रतिजानीते अहमिति संप्रत्यवान्तरसंगतिमाह यन्त्वस्येति हिरण्यगर्भकर्तृकं

इदं वै तन्मधुविनिपूर्ववत् अत्रोद्दिष्टो मंत्रोपवर्ग एवं आख्यायिकोपसंहर्तारो द्वयोः प्रवर्ग्यकर्मणोर्यथोरश्वाय
योरयं आख्यायिकाभूताभ्यां मंत्राभ्यां प्रकाशितो ब्रह्मविद्यार्थयोरश्वाययोरथ उत्तराभ्यामृग्भ्यां प्रकाश्य
यितव्यस्तत्र प्रवर्तते पक्ष्यांचमधुकत्वानार्थवेणीफवाभ्यामित्युक्तं किं पुनस्तन्मधित्युच्यते पुरश्चक्रे

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् पुरश्चक्रे द्विपदः पुर
श्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति

पुरः पुराणि शरीराणि [illegible]स्य माया कृतव्याकरणप्रक्रियामपरमेश्वरो नामरूपे अव्याकृते व्याकु
र्वाणः प्रथमं भूरादीन् लोकान्सृष्ट्वा चक्रे कृतवान् द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यादि [illegible]
घापुरः शरीराणि चक्रे चतुष्पदश्चतुःपादुपलक्षितानि पशुशरीराणि पुरः पुरस्तात्स ईश्वरः पक्षी
लिंगशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुष आविशदित्यस्यार्थमाचष्टेश्रुतिः

[illegible]रनिर्माणमत्रनोच्यते किं तु प्रमाणबलादीश्वरकर्तृकमित्याह यत इति शरीरस्रष्टृरूपेण [illegible]
सृष्टिप्राथम्यं पुरस्ताद्देहस्रष्टनन्तरं प्रवेशश्रुतेर्मितिर्यावत् रामरामरामरामराम

समानार्थत्वे किमिति पुनरुक्तं तेनत्राह मंत्रांतरेति तुल्यार्थमन्त्रब्राह्मणस्यानात्सर्पमाह तृणेति विशेषणात्मसंदृश
यत्र्याकरोति आङ्नामेति प्रथमम स्मेत्यादिपदार्थवचनमस्याः सार्द्धिलेसमके मोनिर ख्णेशिर स्यानेन
पार्थमुक्तमिति विभागः प्रेसापूर्वकारिणामीदृशीप्रवृत्तिरफलेनिशंकित्वासमाधत्ते सकिमर्थमिति कृतार्थं

ह्यवेनमध्विसादिपूर्ववत् मंत्रांतरप्रदर्शनार्थं तथात्योमंत्रलामेवाख्यायिकामनुस्मरतिस्म आदध्य
णो ङ्नामा आथर्वणो मोविद्यानवति अतो विशिनष्टि दध्यङ्नामाथर्वणात्सोर्थो आदध्यणाः
हे अश्विनौ नि मन्त्र दृशो वचनमश्व्य अश्वस्यत्वं भूतशिरो ब्राह्मणस्य शिरश्छिन्नेश्वस्यशिरः स्थितादिति नि
निकृतं कमेकत्वाश्वशिरो ब्राह्मणप्रतिरेयत गमितवं तो फवाम्य आथर्वणो वा फवाभ्यात न मधु प्रवाच
नतस्थे प्रतिज्ञातवत्यामीति सकिमर्थमेवं जीवितसंदेहमाहृत्याया चात्स्फलं ते तत्पापनपत संप्रति तदा

ह्यवेनमधुदध्य ङाथर्वणो श्विभ्यामुवाच तदेनद्दृषिः पश्यन्नवोचत् आथर्वणायाश्वि
नादधीचेश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतं सवांमधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपिकक्ष्यं वामिति १९

मसंततपरिपालयितुमिच्छन् जीवितादपिहिसत्यधर्मपरिपालनागुरुतरेत्येतस्मिन्लिंगमेतत् किंतन्मधु आ
वदिस्फलते त्वाष्ट्रंलशदिसत्यसंबंधि यत्स्पशिरश्छिन्नत्वसंभवत् तत्प्रतिसंधानार्थंप्रावर्ग्यकर्मत्व
वर्ग्यकर्मांगभूतयद्विज्ञानं तत् त्वाष्ट्रं मधु अस्यशिरच्छेदनप्रतिसंधानादि विषयं दर्शनं तत्वाष्ट्र यन्मधु
सौदस्याविनिपरवलानामुपक्षयितारौ शत्रूणांवा हिंसितारौ अपितत केवलं त्वाष्ट्रमेवमधु कर्मसंबंधि
फवाभ्यामवोचत् अपिचकक्ष्यं गोप्यं रहस्यं परमात्मसंबंधियद्विज्ञानं मधु मधु ब्राह्मणोक्तं अध्यापद्धृप
काशितं तच्चवा फवाभ्यां प्रवोचत् इत्यनुवर्तते १० ।। तत्रार्थसिद्धमर्थं कथयति जीवितादपीति पवदस्यस्य
छिद्यतनेदेवा अश्विनावश्वस्यमिषजौ वैद्यौ इदंयत्तस्यशिरः प्रतिधत्तामित्यादिश्रुत्यन्तरमाश्रित्याह यत्रत्यादि प्रव
र्ग्यकर्मण्येवं प्रसंगेपिप्रकृतोविज्ञानं किमायातं तत्राह नत्वेति उक्तमेवमस्पृष्टहानि यज्ञस्पेति यथा श्लोकं दर्शनं तत्वाष्ट्रं मधु
तत्तन्मधुन प्रावोचदितिसंबंधः आध्याय दृशप्रकाशितं तृतीयचतुर्थाभ्यामध्यायाभ्यां प्रकटितमितिपावत् ११ मद

वृ॰श्री॰ विद्यात्मकनिष्ठाणत्वं तावच्चिन्तनावत्त्वमात्मयतोकिंतु रकमेकारित्वेनानिंद्यो नेतदा वाख्यादिकाविद्यात्मसदे
२२६ सफलमितिशंकते [illegible] वति आख्यायिकायाविद्यात्मत्वसत्यत्वमविरुद्धमिति परिहरति नैषमंत लोकमा
मपि नहीयतइति यस्मात्तस्माद्विद्यात्मत्वात्तद्वतोःफलनिरेवात्रविवक्षितेतिपोजनायदपि करकमकादि
णोरप्यिनोर्न दृष्टहानिस्तथाप्यदृष्टहानिःस्यादेवेत्याशंकाकेमुतिकन्यायेनाह नचेति कथंपुनर्निंदाया

ऽप्यिनोक्तत्वयोः कथमिमोमंत्रोसानानिंदावचनोहीमो नैषदोषःफलनिरेवेषानिंदावचनोपस्त
दीक्षामध्यनिक्ररकमकुर्वतोफवयोर्नलोभवनमीपत्तइति नचान्यत्किंविद्वीयतएवेतिसः नचेनाभ

रथाद्र्वयन्मधाथर्वणोवामभ्यस्यशीर्ष्णांप्रयदीमुवाचेति १६

ततः किंदांप्रशंसाहिलौकिकाः स्मरंतितथाप्रशंसारूपाचनिंदालोकेप्रसिद्धः दध्यङ्नामाथर्वण
हइत्यनर्थकोनिपातःयन्मधकस्मात्मज्ञानलक्षणमाथर्वणोवाफवाभ्यामभ्यस्यशीर्ष्णाशिरसा
प्रयदीमुवाचयत्प्रोवाचमधुरमित्यनर्थकोनिपातः१६

रूपमानायात्मनिरिष्यतेतनाह किंवाभिति नहिनिंदानिंद्यंनिंदितुमपितु विधेयंस्तुतिमितिस्यादि
यथानिंदानिंद्यंनिंदितुमेवनतथात्मनिरपिलत्तंस्तोतुमेवनभवतिकिंतुनिंदितुमपितथात्मनःफलस्य
वस्थितत्वमित्याह नचेति नहृष्टमित्यादिमंत्रस्यपूर्वार्द्धंव्याख्यायाख्यायिकायाःस्तुत्यर्थत्वविरोधनाद्धुक्त
राद्धंव्याचष्टे वह्नाद्रामेति यत्कक्ष्यज्ञानाख्यमधुतदाथर्वणोफवाभ्यामभ्यस्यशिरसाप्रोवाचयन्नासेन
फवाभ्यामुक्तवांस्तदिहमाविष्कृणोमीतिसंबंधः

न हिंसममत्वमपिमधुप्रवर्ग्यप्रकरणे प्रदर्शितमेवेति कृतमनेन ब्राह्मणेनेत्याशंक्याह यावत्विति अव ... प्र
करणेऽस्थितान्याख्यायिका किमर्थमत्रानीतेत्याशंक्येनस्याः ब्रह्मविद्यायास्तु स्तुत्यर्थमाख्यायिके त्युक्तो
मुपसंहरति ... ब्राह्मणभागमाख्यानिगमयतीदमिति न हामित्यादिमंत्रमुदाहृत्याह नचेति ... इते
कथं लोभाद्यापि क्रूरकर्मानुष्ठानमत आह लाभेति ननु प्रतिषेधमुख्येन कारः कथमिवार्थ ... सः

... तु प्रवर्ग्यकर्मांगभूतं मधुनाव देवतत्वाभिहितं न तु कल्पमात्मज्ञानाय्येन तथा ख्यायिकाभि ... ता
... हस्तसर्वाप्रदर्शयति इदं वैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणो नेनप्रपंचेनाश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः ...
मंत्रः सिमंत्रः पश्यन्नुपलभमान अवोचदुक्तवान् कथं नरं सरनिब्र्वहितेन संबंध ... इति करणोक्त
मधेयं तत्वस्मः किं विशिष्टमुग्र क्रूर वा फलवद्मो हे नराणरा कारो अश्विनोर्नत्कर्म किं निमित्तसन ...
मधेयं तत्र्वंसः किं विशिष्टमुग्र क्रूर वा फल वनोः हेन राणरा कारो अश्विनो ... मित्यनन्तरार्थं

तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् तद्वांनरासनये दंसउग्रमाविष्कृणोमितन्यतुन वृष्टिं

भाषकामल्पोऽहिलोकेऽपि क्रूरंकर्माचरतीत्यर्थेवेनानुपलभ्येते यथा लोके तद्वाविः प्रकाशं करोमि वा ...
मिथुन्हसिभवज्ञात्कर्तं किमिवेत्यपेक्षायां तन्यतुः पर्जन्यः तद्वनकारः परिहारदुपचार उपमार्थो ...
देतप्रतिषेधार्थः यथा ... मिवेति यद्वन्मतुरिव वृष्टिं यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति तद्वदित्यर्थः
इत्येतदुक्तं भवति ... क्रूरं कर्मावि कृणोमीति संबंधः

यत्तेनत्राह नकारास्त्विति वेदे दृष्टिपदादुपरिष्टाद्येनकारः ... प्रकार ... रः सत्तु पमार्थोपिसम ...
न निषेधार्थ एवेत्यर्थः तत्रोदाहरणमाह यथेति अश्वं न गूळ्हमश्विनेत्यत्र नेकारः ... पमार्थो ...
तेपीत्यर्थः तदेवस्पष्ट यति सत्वमिवेति यद्वदिति उपमार्थीयेन कारे सति वाक्यस्वरूपमनूद्यतदर्थं कथ ...
तन्यतुरित्यादिना

१४। आख्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्वं प्रतिपाद्य क्रमप्राप्तां आकांक्षापूर्वकं तामवतारयति । का पुनरसावित्यादिना ब्रह्मविद्यासंप्रदाय

२५ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह यदिति इदमिदं स्यादित्याकुर्वन्नाकांक्षापूर्वकं प्रवर्ग्यप्रकरणस्था माख्यायिका मनुकी

र्तयति इन्द्रोऽयमित्यादिना आभ्यामश्विभ्यामिति यावत् कोऽनुक्रमेणोवाचेत्यपेक्षायामाह तदेतयोरिति एतयोरश्विनोर्ल

मधुविद्यास्यत्समासीत्तदृशतां आभ्यां प्रार्थितो ब्राह्मणो दध्यङ्ङुवाचेत्यर्थः यदश्विभ्याम्मधु प्रार्थितं तदनेन वक्ष्यमाणेनर्ष्क

रेणामधुप्रोक्तं येनयोरश्विनोराचार्यत्वेन ब्राह्मणः समिपागमनं कृतवानित्याह तदेवेति आचार्यत्वानन्तरं ब्राह्मणस्य

श्लोकः स्तुत्यर्थाख्यायिकेत्यवोचामका पुनः साख्यायिकेत्यत आह इदमित्यनन्तरनिर्दिष्टं व्यपदिशति वुद्धौ सन्निहि

तत्वात् वै शब्दः स्मरणार्थः तदित्याख्यायिकानिर्वर्तनं प्रकरणान्तराभिहितं परोक्षं वै शब्देन स्मारयन्निह व्य

पदिशति प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं नाविष्कृतं मधु तदिदं मधिहानन्तरं निर्दिष्टमियं पृथिवीत्यादिना

कथं तत्प्रकरणान्तरे सूचितं — इदं वैतन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच — दध्यङ्ह वा आभ्यामाथर्वण

मधु नाम ब्राह्मणमुवाच — तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैनयो

रेतेनोपगच्छति स होवाचेन्द्रेण वा उक्तोऽस्मि एतच्चेदन्यस्मा अनुब्रूयास्तत एव ते शिरः छिन्द्यामिति तस्मा

द्वै बिभेमि यद्वै मे स शिरो न छिन्द्यात्तन्न वामुपनेष्य इति तौ होचतुरावां त्वा तस्मात्त्रास्यावहे इति कथं मा त्रास्य

थ इति यदा नाउपनेष्यसेऽथ ते शिरश्छित्त्वान्यत्राहृत्योपनिधास्यावः अथाश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रति

धास्यावस्तेन नावनुवक्ष्यसि स यदा नावनुवक्ष्यसि अथ ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यति अथ ते स्वं शिर आहृत्य

तत्त आहृत्य प्रतिधास्याव इति तथेत्याभ्यामनूवाच स यदाभ्यामनूवाचाथास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेदाथास्य स्वं शिर

आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतु ... रिति

वचनं दर्शयति स होवाचेति एतच्छब्दो मधुनः प्रविविषय प्रवृत्तोऽयमुक्तः तच्छब्दस्तद्यौ वां युवामुपनेष्य

शिष्यत्वेन स्वीकरिष्यामीति यावत् तौ देवभिषजावश्विनौ शिरश्छेदनिमित्तं मरणं तत्परिहारार्थं नावा

वनेष्यसे शिष्यत्वेन स्वीकरिष्यसि यदेति यावत् अथ शब्दस्तदेत्यर्थो ब्राह्मणस्य तव तन्तन्नय यस्मा

धुवचनानन्तरं यत्नतोऽपि स्याथ शब्दस्यार्थः यदश्वस्य शिरो ब्राह्मणे निवद्धं तस्य छेदनानन्तरं ...

तत्र हेतुमाह तस्मादिति किमिति कर्मप्रकरणे प्राप्तापि प्रकरणान्तरे कथ्यते तत्राह कर्मणेति प्रसिद्धं मुख्यत्वेनेति मैत्रेय्यात्वविद्यायामेवादरेणाधिकतास्माधिगतेति फलितमाह तस्मादिति प्रकारान्तरेण ब्रह्मविद्याया स्तुति स्याप

तस्मात्कर्मप्रकरणे वक्तुं प्राप्तापि सती प्रवज्याप्रकरणे कर्मप्रकरणादुत्तीर्य कर्मणा विरुद्धत्वात्केवल संन्यास सहितामभिहितामृतत्वसाधनापेक्षया नातः परं पुरुषार्थसाधनमस्ति अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या सर्वो हि लोको द्वैतारामः सर्वेण वरेण तस्मादेकाकी न रमत इति श्रुतेः याज्ञवल्क्योऽपि लोकसाधारणोऽपि सन्नात्म नैवलाभ्यां पुत्रवित्तादिसंसाररतिं परित्यज्य प्रशान्ततृप्त आत्मरतिर्बभूव अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या यस्माद्याज्ञवल्क्येन संसारमार्गोच्छित्तिष्ठता प्रियाया भार्यायै प्रीत्यर्थमेवाभिहिता प्रियं भाषत एहि हीतिलिङ्गात्

ति अपि चेति असमासक्तिसत्त्वात्मन्येवात्मरतिहेतुत्वान्महती यं विद्येत्यर्थः विधान्तरेण तस्याः स्तुतिमहा मैत्रेयीति कथं ब्रह्मविद्या भार्यायै प्रोक्तेत्यर्थमेवोक्ते ति गम्यते तत्राह

उक्तं प्रसिद्धिमुपसंहरति [illegible]मादिति इत्यनन्तरमतान्तरमुत्थापयति स्वप्नो भूत्वेत्यादिना इतिशब्दो यस्मादर्थे तदेवमतान्तरं
[illegible]रयति [illegible]त्यादिना उक्तमर्थं गोक्तस्य फलं एषइति यद्येवमिति स्वप्नो जागरितदेश एवेत्येव दीर्घमतमवितं इत्यादिनिषयत्राथ प
लंपति तापसकरपति [illegible]एवेत्यादिना मतान्तरोपन्यासस्य स्वमतविरोधित्वमाह स्वप्नेतरे इति स्वप्नस्य जागरितदेशत्वं दूषयति त
दर्शितनस्य जागरितदेशत्वाभावे फलितमाह [illegible]मादिति स्वप्ने वाह्यज्योतिषः संभवो नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह न दु[illegible]मिति च

[illegible]प्रसिद्धापि स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वमस्य गम्यते यस्मात्स्वप्नो भूत्वा तिक्रान्तो मृत्यो रूपाणीति तस्मात्स्वप्ने स्वयंज्योतिरा
त्माऽथो अपि खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष यः स्वप्नो न संध्यस्थानान्तरमिहलोकपरलोकाभ्यां व्यति
रिक्तं किं तर्हि इहलोक एव जागरितदेशो यद्येवं किं तातः शृणु यतो यद्धि पश्यति जागरितदेश एवायं पश्यति
[illegible]कार्यकरणोऽभीतं [illegible]मिश्रीभूतो नातः स्वयंज्योतिरात्मेयतः स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनायान्य आहुर्जागरितदे
श एवास्यैष इति तत्र च हेतुमाचक्षते जागरितदेशत्वे यानि हि यस्माद्धस्त्यादीनि पदार्थजातानि जाग्रज्जागरितदेशे
पश्यति लौकिकस्तानेव सुप्तोऽपि पश्यतीति न तदसदिन्द्रियोपरमादुपरतेषु हीन्द्रियेषु तत्तत्मानं पश्यति तस्मान्नात्मा

[illegible]ऽथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भव
तीति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति १४ ॥ ज्योतिषस्तत्र संभवो नास्ति तदुक्तं तत्र रथान्
रथयोगानित्यादि [illegible]त्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्येव स्वयंज्योतिरात्मास्तीति स्वप्ने निदर्शनेन प्रदर्शित म ति
क्रामति मृत्यो रूपाणीति क्रमेण संचरन्निहलोकपरलोकादीनिहलोकपरलोकादिव्यतिरिक्त
या जाग्रत्स्वप्नकुलायाभ्यामतिक्रान्तत्वं क्रमसंचारेणासिद्धं सतन्मतिपादितं याज्ञवल्क्येन अतोऽनि
द्यातिः क्रयार्थं सहस्रं ददामीत्याह जनकः सोऽहमेवं बोधितस्त्वया भगवते तुभ्यं सहस्रं ददामि विमोक्ष[illegible]
प्रश्नो मया भिमेत [illegible]पयोगपर्यन्ताद्योनेकदेश एवानेनतानि पोक्षाभिसमस्तकामप्रश्नानिर्णयश्रवणेन ता
मोक्षाय अत ऊर्ध्वं ब्रूहि येन संसाराद्विमुच्येयं ॥ स्वयंज्योतिरात्मेति स्वप्ने व्यवहारदर्शनात्तत्र स्वयंज्योतिष्ट्वमाक्षेपमुपश
[illegible]सुपसंहरति [illegible]मादिति कथं पुनर्विद्यायामनुक्तायां सहस्रदानव्यवस्थितमित्याशंकायामर्थोऽनेनयतिस्वयंज्योति
रिति मृत्यो रूपाण्यतिक्रामतीत्यत्र स्वकार्यकरणव्यतिरिक्तत्वमात्मनो दर्शितमित्याह जनक मतेति लोक[illegible]
चारस्वरूपमुक्तमर्थमनुद्रवति [illegible]णेति अग्नि[illegible]देहादिविषयः स्यात्तद्वयसंचारस्वरूपमुक्तमनुभाषते

ध्रु॰ हूपेत्क्रमसंचारमयुक्तमथोत्तरमाहतत्र वेति आत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वे देहाद्व्यतिरिक्तस्य नित्यस्य ज्ञापितत्वादित्यतः रो॰
३२ तदर्थः कामप्रश्नस्य निर्णीतत्वान्निराकांक्षत्वमिति शंकां वारयति विमोक्षश्चेति सम्यग्बोधस्य हेतुरित्यावत् न
नुसएवप्रागुक्तो नासौ वक्तव्योऽस्तीत्यत आह तद्रूपयोगेति अपमिस्फकात्मप्रस्यपोक्तिः तादर्थ्यात् परार्थत्वात्तस्य सा॰
कार्यं ज्ञानशेषत्वादित्यावत् परार्थस्य वाक्यार्थवहिर्भावं दूषयति नदेकदेशएवेति कामप्रश्नोनाद्यो यो॰ण॰
तरस्य तेन स्वापगमकपिस्याहतत्र इति कामप्रश्नस्य निर्णीतत्वादित्यावत् तेनापेक्षितेन हेतुनस्य यः इत्या
क्षणा त्स्यासम्यग्ज्ञानविषयत्वं सूचयति येनेति सम्यग्ज्ञानप्राप्तौ गुरुप्रसादस्य प्राधान्यं दर्शयति तत्प्रसादा॰
त्तिनतु विमोक्षपदार्थो निर्णीतोऽन्यथा सहस्रदानस्याकस्मिकत्वप्रसंगादत आह विमोक्षेति अत एकदेशिकामवत्

अत्र स्वापादि विमोक्षपदार्थैकदेशनिर्णयहेतोः सहस्रदानं यस्मात्तु न मात्मनैवायं ज्योतिषास्त इत्येतत्प्रसङ्ग
तः प्रतिपादितमत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति स्वप्ने यत्कृतं स्वप्नोभूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि
तितेन परा शंक्यते मृत्यो रूपाण्येवातिक्रामति न मृत्युं प्रस्य संद्योतते स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि भो
ग्त्रासादिदर्शनात्तस्मात्सूनं तेनैवायं मृत्युमतिक्रामति कर्मणो हि मृत्योः कार्यं भोगत्रासादिदर्शयते यदि
मृत्युनाबद्धएवायं स्वभावतस्ततः विमोक्षो नोपपद्यते नहि स्वभावात्कश्चिद्विमुच्यते यत्स्वभावो न भवति
मृत्युः ततस्तस्मान्मोक्ष उपपत्स्यते

रपितुं चूर्णं की नेयपतियमस्तु न मिति आत्मनैवेत्यादिना परमात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं ब्राह्मणादौ प्रस्तुतं नत् इत्याप
मित्यादिनामस्यक्षनः स्वप्नप्रतिपादितमिति संबंधः वृत्तमथोत्तरमनूद्य चोद्यमुत्थापयति यत्कृतमिति मृत्युना॰
तिक्रमतीत्यत्र हेतुमाह प्रत्यक्ष हीति इच्छाद्वेषादिशब्दार्थः तथापि कुतो मृत्यु नातिक्रामतीत्यत आह तस्मा
दिति कार्यस्य कारणादन्यत्र प्रवृत्त्ययोगादित्यावत् उक्तमुपपादयति कर्मणो हीति अतः स्वप्नगतो मृत्युं क
मोऽयं नातिक्रामतीति शेषः मा तर्हि मृत्युरतिक्रमो भूत् को दोषस्तत्राह यदि चेति स्वभावादपि मृत्यो विमुक्ति
माशंक्याह नहीति उक्तं हि न हि स्वभावो भावानामावर्ततेऽग्नेरौष्ण्यवदित्यावत् इति कथं न हि मोक्षोपपत्तिरित्याशंक्या॰ ध्रु॰
हायेति

एषांशंकां प्रागेव एतत्वाक्येनेति दर्शयन्नुत्तरमुत्थापयति स वा एष इत्यादिना नहि दृष्टोऽपि विषयोऽस्य त्वन्न ध्यत्वेन मृत्योरतिक्रमणं गृह्यते यत एव स्यप्रसिद्धार्थत्वमुपेयसंशब्दार्थमाह स वा एष इति एष शब्दमनद्यवाक्यशेषो एष इति संप्रसादे स्थित्वा मृत्यूमतिक्रामतीति शेषः सुषुप्तस्य संप्रसादत्वं साधयति जागरित इत्यादिना तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति तीर्णो हीति अस्तु संप्रसादः सुषुप्तस्थानं तथापि किमायातमित्यत आह स वा इति पूर्वोक्तेन क्रमेण संप्रसादे सुषुप्ते स्थित्वा संप्रसन्नः सन् मृत्यू

...सोमृत्यू रातिं यो धर्मो न भवति तथा प्रदर्शनायायात ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्यनुयुक्तो याज्ञवल्क्यस्तद्दर्शयितव्यम् ... स्वयंज्योतिः पुरुषः एष यः स्वप्ने दर्शितः एतस्मिन्संप्रसादे सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादो जागरिते देहेन्द्रियव्यापारशतसंनिपातजं हित्वा कालुष्यं तेभ्यो विप्रमुक्त ईषत्प्रसीदति स्वप्ने ... इह तु सुषुप्ते सम्यक्प्रसीदत्यतः सुषुप्तः संप्रसाद उच्यते तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् भवति सलिल एको द्रष्टेति हि वक्ष्यति सुषुप्तस्थमात्मानं स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे क्रमेण संप्रसन्नः सन् सुषुप्ते स्थित्वा कथं संप्रसन्नः स्वप्नात्सुषुप्तं प्रविविक्षुः स्वप्नावस्थ एव रत्वा रतिमनुभूय मित्रबन्धुजनदर्शनादिना चरित्वा विहृत्यानेकधा चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः दृष्ट्वैव न कृत्वेत्यर्थः पुण्यं च पुण्यफलं पापं च पापफलं न तु पुण्यपापयोः साक्षाद्दर्शनमस्तीत्यवोचाम तस्मान्न पुण्यपापाभ्यामनुबद्धः यो हि करोति पुण्यपापे स ताभ्यामनुबध्यते नहि दर्शनमात्रेण तदनुबन्धः स्यात्तस्मात्स्वप्नो भूत्वा मृत्युमतिक्रामति न मृत्यो रूपाण्येव केवलमनेन मृत्योरात्मस्वभावत्वाशंका मृत्युश्चेत्स्वभावोऽस्य स्वप्नेऽपि कुर्यान्न तु करोति स्वभावश्चेत्क्रियायाः ...

स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च

...स्येतैव स्यान्न तु स्वभावः स्वप्ने भावा इत्यतो विमोक्षोऽस्योपपद्यते मृत्योः पुण्यपापाभ्यां ॥ निष्कामति स्वप्न उक्तम् ... मुपपादयितुमाकांक्षामाह कथमिति रत्वेत्यादिव्याकुर्वन्परिहरति स्वप्नादिति पुण्यपापफलं पापयोः ... यत्समाशंक्याह नन्विति अवोचामेत्यपि यान्पापान आनन्दांश्च पश्यतीत्यत्रेति शेषः पुण्यपापयोर्दर्शनमेव तत्करणमित्यत्र फलितमाह तस्मादिति ननु दृष्टुरपि तदनुबन्धः स्यादित्याशंक्याह प्रसंगात्कैवमित्याह यो हीत्यादि

पुण्यपापाभ्यामसंगो ॥ तत्पुरुषकलितमाहत्तस्मादिति मृत्योरतिक्रमणेकिंस्यादित्याशंक्याहातोनेति मृत्योरस्वभावत्व
मुक्तमाक्षिपति स्वभावश्चेदिति तस्यापत्तिमाशंक्याह नचेति अनन्वागतवाक्यादसंगवाक्याच्चेत्यर्थः मोक्षशास्त्रप्रामाण्याद
पिमृत्योरस्वाभाविकत्वमित्याह स्वभावश्चेदिति तत्रेवमृत्यः स्वभावोनभवतीत्याह नचेति अभावादितिच्छेदः तस्यास्वभावत्व
स्थापयितुमुपक्रमते अत्र हृतिमृत्युमेवव्याचष्टे पुण्यपापाभ्यामिति स्वप्नेमृत्योः स्वभावत्वाभावेपिजाग्रद्दशायांक
र्तृत्वमात्मनः स्वभावस्तथा च नियमेनतस्यमृत्योरतिक्रमोनसिध्यतीतिशंकतेनन्विति औपाधिकत्वात्कर्तृत्वस्य
भाविकत्वाभावात्मनोमृत्योरतिक्रमः संभवतीतिपरिहरतिनेति कथमौपाधिकत्वंकर्तृत्वस्येतिद्दवइत्येतेनेत्याह न
त्विति आपतीवेत्यादौ साहृश्यवाचकादिवशब्दादौपाधिकत्वंकर्तृत्वस्यप्रागेवदर्शितमित्यर्थः जागरितेपिकर्तृत्व
मनुजागरितेस्यस्वभावएव नखल्वौपाधिकत्वंहितन्नत्वप्रतिपादितमित्याह इत्यतआपातोपलेलायतीवे
तिवाक्यादेवात्तेनेवस्वप्नेमृत्युरूपातिक्रमणात्स्वाभाविकत्वाशंका निर्मोक्षतावानत्वचरितत्वेतिरतस्य
स्वप्नमुपलभ्येत्यर्थः ननु पुनः प्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतित्वप्नायैवः सप्रसादादनुभवानरकालंपुन
प्रतिन्यायंयथान्यायंयथाग ननिखिलआपोन्यायःअयन
मायोनिर्गमनंपुनः पूर्वगमनवैपरीत्येनयदागमनंसप्रतिन्यायोपथागतंपुनरागच्छतीत्यर्थः प्रतियोनिय
थास्थानंस्वप्नस्थानंस्वप्नस्थानाद्धि सुषुप्तंप्रतिपन्नः सयथास्थानमेवपुनरागच्छतिप्रतियोन्याद्रवतिस्वप्ना
यैवस्वप्नस्थानायैव ॥ स्वाभाविकत्वाभावेफलितमाहतस्मादिति मृत्योः
स्वाभाविकत्वएवकाभावकत्वंफलमाहानिर्मोक्षतावेति वाशब्दोनञ् अनुकर्षणार्थः पुण्यंचपापंचेत्येतद्वाक्यं
स्यायपुनरित्यादिव्याचष्टेनवेति स्वप्नोकथायमुषुप्तिमनुभूयोत्तरकालमितियावत् स्थानात्स्थानांतरगमनंच
भास्यवक्तुंपुनःशब्दः प्रतिन्यायमित्यस्यावयवार्थमुक्त्वाविवक्षितमर्थमाह पुनरितिसंप्रसादात् दृष्ट्वेतियावत् जागरि
तात्स्वप्नंननः सुषुप्तंगच्छतीतिपूर्वगमनंननावैपरीत्येनसुषुप्तात्स्वप्नंजागरितंवागच्छतीतियदागमनंसप्रतिन्या
यः तमेवसंक्षिपतियथेति यथास्थानमाद्रवतीत्येतद्धिव्याचष्टेस्वप्नस्थानादिति उक्तेर्थेवाक्यंपातयतिप्रतिन्या
मीति किमर्थंयथास्थानमागमनमित्याह स्वप्नायेति

स यदित्यादिवाक्यसव्याख्यामाशंक्याह नन्विति तद्वाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य व्याकरोत्यत आहेति अनन्वाहृ
स्यायं पुरुष इति नैवेति स यदित्यादिवाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह यदिहेति तेनात्मनेति यावत्स्वप्ने
न कर्मणा तेनेत्यर्थः अनुबंधदोषमाह स आदिति इत्थंपरिमाशंक्याह नैवेति तद्भक्तेन कर्मणा जागर

कर्तुं स्वप्ने न करोति पुण्यपापेनयोः फलमेव पश्यतीति कथमवगम्यते यथा जागरिते न चाकरोत्येवस्व
पितुल्यत्वाद्दृष्टांतस्येति अत आह स आत्मा यत् किंचित्तत्र स्वप्ने पश्यति पुण्यपापफलमनन्वागतो
ऽननुगतो ऽननुबद्धस्तेन दृष्टेन भवतीति नैवानुबद्धो भवति यदि हि स्वप्ने कृतमेव तेन स्यात्तेनानुबद्धेन

स्यान्न तु किंचित्स पश्यन् अनन्वागतस्तेन भवति

जागरितोऽपि समन्वागतः स्यात् न तु तत्र लोके स्वप्नकृतेन कर्मणान्वागतत्वप्रसिद्धिः नाहं स्वप्न
कृतेनागसा आगस्कारी न मान्यात्मानं मन्यते कश्चित् न च स्वप्नदृशः आत्मा लोकः संगर्हयति परि
हरति वा अतोऽनन्वागत एव तेन भवति तस्मात्स्वप्ने कुर्वन्निवोपलभ्यते न तु तत्र क्रिया परमा
र्थतः उत स्त्रीभिः सह मोदमान इवेति हि श्लोक उक्तः

तस्मात्पुरुषस्यानन्वागतत्वमसिद्धिरिति यदुक्तं तेन तत्त्वावहारभूमौ संप्रतिपन्नामित्यर्थः ए प्रदृष्ट न जा
गत गतस्य न संगतिरित्यत्र स्वानुभवं दर्शयति नहीति यथा लोकेनुभवे लोकस्यापि संमतिं दर्शयति तेन च
तत्फलितमाह कार्यं इति कथं न हि स्वप्ने कर्तृत्वमतीति तत्राह तस्मादिति स प्रसाभासत्वात् न त
वस्तुतो क्रियेत्याह उतेवेति

नराभासत्वे लोकप्रसिद्धिमनुकूलयन्नाह आनारुरुक्षौति स्वप्नस्याभासत्वे फलितमाह आन इति अनन्वागत आ
रूपमतिद्वारा रूपं ख्यापयति असंगवाक्ये हेतुरूपमवतारयितुमाकांक्षामाह कथमिति मूर्तस्य मूर्तान्तरेण
संयोगे क्रियोपलम्भात् मूर्तस्य तदभावात्मनश्चामूर्तत्वेनासंयोगात् क्रियायोगाच्च कर्तृत्वमित्यर्थः इति
रहेतुवाक्यार्थकथनपूर्वकं कथयति कार्यकरणैरित्यादिना आत्मनोऽसंगत्वेनाकर्तृत्वमुक्तं समर्थयत
अत एवेति अतः शब्दार्थं विशदयति कार्येति क्रियावत्त्वाभावे जन्ममरणादिराहित्यं कोऽस्य फलतीत्य
र्थमादिति कर्म्मप्रविवेककमुक्तमंगीकरोत्येवमिति तन्मविविक्तात्मज्ञानेदानीं पृच्छति सोऽहमि
त्यानारुक्षत्वमे। स्वप्नसहेवशब्देनावक्षते हस्तिनो ध्यधटीकृताधावंतीवसपादृशाइति अनात्मन
स्यकर्तृत्वमिति कथं पुनरस्याकर्तृत्वमिति कार्यकरणैर्मूर्तैः संश्लेषो ह्यमूर्तस्य सतो क्रियाहेतुर्दृष्टो
न ह्यमूर्तः कश्चित्क्रियावान् दृश्यते। मूर्तश्चात्मानो संगः यस्मादसंगो ह्ययं पुरुषस्तस्मादनन्वागत
स्तेन स्वप्नदृष्टेन भवत्यत एव न क्रियाकर्तृत्वमस्य कथं विद्युपपद्यते कार्यकरणसंश्लेषेणाहि कर्तृत्व
असंगो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यने॥१५

स्यात्स च संश्लेषः संगोऽस्य नास्ति यतोऽसंगो ह्ययं पुरुषस्तस्मादमृत एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सह
स्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि मोक्षपदार्थैकदेशस्य कर्मप्रविवेकस्य सम्यग्दर्शितत्वादत ऊर्ध्वं विमो॥
क्षायैव ब्रूहीति अथ वाऽसंगो ह्ययं पुरुष इत्यसंगतायाः कर्तृत्वे हेतुरुक्तः उक्तं च पूर्वकमेव शास्त्र इयत्तयत्र कामं
निःकाममस्यासंगः अतो सिद्धो हेतुरुक्तो असंगो ह्ययं पुरुष इति तत्त्वेन दर्शितं १५॥ ति सेयं कांक्षं व्यावर्तयन्

म इति कथं तर्हि सहस्रदानमित्याशंक्याह मोक्षेति कामप्रश्नविवेकविषयनियोगमभिप्रेत्य पुनरनु कामानं अ
त ऊर्ध्वमिति उत्तरकंडिका व्यावर्त्याशंकामाह तत्त्वेति पूर्वकंडिकासम्बन्धार्थः भवत्वकर्तृत्वहेतुरसंगत्वं॥
किं तावता नेत्याशंक्याह उक्तं चेति पूर्वश्लोकोपन्यासदशायामिति यावत् कर्मवशात्त्वप्रहेतुः कर्म साभ
दित्यर्थः आत्मनः स्वप्ने काम कर्मसंबंधे पि किमिति नासंगत्वं तत्राह काम इति हेत्वसिद्धिं परिहरति तत्त्वेति॥

ननु हेतोरसिद्धत्वं तर्हि कथं तत्सिद्धिरित्यत आह पश्यमिति हेतुसमर्थनार्थमुत्तरग्रंथमुत्थापयत्यसंगत्वेति प्रतियोन्याद्रव
तीत्यंतं श्रुतिर्भिक्षुकस्वप्नेऽकर्तृत्वाभाववत् पश्यत्यर्थः उक्तमसंगत्वव्यतिरेकमुखेन विशदयति यदीति संगवान्तिरस्यस्वा
ध्यानं गमीति तत्संगजेन तत्स्वप्ने विषयविशेषेषु कामारंभसंगवशादुत्पन्नैरपरार्धैरिति यावत् ननु लिप्यते यावत्स्मिन्
विधानस्यापि स्वप्नस्य विनाशाशुभाशंकानिर्वहणार्थत्वाद्वस्तु रज्ञानुसारित्वाभावादिति शेषः उक्तमर्थं दृष्टांतेन स्फुटय

कथं तर्हि असंग एवेत्येतदुच्यते स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने स वै एष पुरुषः संप्रसादात्प्रत्यागतः स्वप्ने रत्वा चरित्वा यथाकामं
दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं चेति सर्वं पूर्ववत् बुद्धान्तायैव जागरितस्थानाय यस्मादसंग एवायं पुरुषः यदि स्वप्ने संगवान्स्या
न्कामी तत्संगजैर्दोषैर्बुद्धान्ताय प्रत्यागतोऽलिप्येत यथासौ स्वप्ने असंगत्वात्स्वप्ने संगजैर्दोषैर्जागरिते प्रत्या
गतो न लिप्यते एवं जागरिते संगजैर्दोषैर्न लिप्यत एव बुद्धान्ते १६ तदेतदुच्यते स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते
जागरिते रत्वा चरित्वा इत्यादि पूर्ववत् स यत्तत्र बुद्धान्ते किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष

स वा एतस्मिन्स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स
यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सह
स्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति १६ स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा एवमग्रे

इति ननु दृष्ट्वैवेति कथमवधार्यते करोति च तत्र पुण्यपापे तत्फलं च पश्यतीति नकारस्काव्याभासकत्वेन क
ल्पोपपत्तेश्चास्मैवायं ज्योतिर्भवतीत्यादिना आत्मज्योतिषावभासितः कार्यकरणसंघा
तो व्यवहरतीत्यनेनात्मकर्तृत्वमुपचर्यते न स्वतः कर्तृत्वं तथा चोक्तं ध्यायतीव लेलायतीवेति तु ध्यात्वा
तमेव न स्वतः इहतु परमार्थापेक्षया उपाधिनिरपेक्ष उच्यते

जागरितेऽपि निर्लेपत्वमात्मनो दर्शयति स वा एष इत्यादिना तत्र प्रमाणमाह तदेतदिति जाग्रदवस्थायामात्मकर्तृत्वमा
क्षिपति ननु चेति न तत्कल्पितं कर्तृत्वमित्युत्तरमाह तेनेत्यादिना तदेव विवृणोत्यात्मनैवेति स्वतोऽकर्तृत्वे वाक्यानु
कूलं संवादयति तथा चेति वाक्यार्थं संगृह्णाति तु ध्यात्वेति कर्तृत्वमिति शेषः नन्वौपाधिकं कर्तृत्वं पूर्वमुक्तं
नीत्वानिराकरणे पूर्वापरविरोधः स्यादित्यत आह इहत्विति उपाधिनिरपेक्षः कर्तृत्वाभाव इति शेषः एवमग्रे

भा० नैनेन कृतं हेतुं सूचयति यस्मादिति आत्मनोऽलेपाभावे भगवद्वाक्यमपि प्रमाणमित्याह तथा चेति अवस्थात्रये
३४ असङ्गत्वमनन्वागतत्वं चात्मनः सिद्धं चेद्धि मोक्षपदार्थस्य निर्णीतत्वाज्जनकस्य नैराकाङ्क्ष्यमित्याशङ्क्याह तथापीति
यथा मोक्षैकदेशस्य कर्माविवेकस्य दर्शितत्वात्पूर्वत्र सहस्रदानमुक्तं तथात्रापि तदेकदेशस्य कामाविवेकस्य
दर्शितत्वात् द्रष्टव्यं ननु कामप्रश्नस्य निर्णीतत्वादित्यर्थः द्वितीयतृतीयकण्डिकयोस्तात्पर्यं संगृह्णाति तत्र
सादिना यथा प्रथमकण्डिकया कर्माविवेकः प्रतिपादितस्तथेति पावत् कण्डिकात्रितयार्थं संक्षिप्योपसंहरति

इष्ट्वैव पुण्यं च पापं च न कृतेनानेन नपूर्वापरव्याघातादाशङ्कां निरस्यति निरुपाधिकः परमार्थेनो न
रोगेण लिप्यते क्रियाफलेन तथा च वाक्यशेषेण भगवतोक्तं अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत इति तथा सहस्रदानं तु कामप्रविवेकस्य दर्शितत्वात् तथा स
वा एष एतस्मिन्स्वप्ने स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्त इत्येताभ्यां कण्डिकाभ्यामसङ्गत्वं प्रतिपादितम् यस्मात्

इष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव १६

बुद्धान्ते कृतेन न स्वप्नान्तगतः संप्रसन्नः संबद्धो भवतीत्यादि कार्यादर्शनात्तस्माद्बाद्यावस्थासु स्व
तोऽसङ्ग एवायमतो मृतः स्थानत्रयधर्मविलक्षणः प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव संप्रसादायेति यावत्
स्वयं स्थानत्रये स्वप्नस्य स्वप्नशब्देनाभिधानं दर्शनादर्शनशब्देन च विशेषणोपपत्तेरेतस्मादन्तायेति
वर्तितत्वं सुषुप्तदर्शितत्वादिति॥
इति यस्मादिति अवस्थात्रयेऽप्यसङ्गत्वे किं सिद्धमिति तदाहात इति प्रतीकमादाय स्वप्नान्तशब्दार्थमाह प्रति
योनीति कथं पुनस्तस्य सुषुप्तविषयत्वमत आह स्थान इति दर्शनवासनामयत्वस्पर्शयोरस्मिन्निति निवृ
त्तेः स्वप्नो दर्शनवृत्तिस्तस्य स्वप्नशब्देनैव सिद्धत्वादन्तशब्दवैयर्थ्यात्तस्यान्तोऽलेपो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स्वप्नान्त
शब्देन सुषुप्तग्रहे स्वप्नान्तशब्देन स्वप्नस्य व्याचक्षप्रपत्तेस्तत्र सुषुप्तस्थानमेव स्वप्नान्तशब्दितमित्यर्थः तत्रैव वाक्यशेषानुगुण्यं ३५

स्वप्नान्तशब्दस्य स्वप्ने प्रयोगदर्शनादिहापि तस्यैव तेन ग्रहणमिति पक्षान्तरमुक्तं त्वङ्गीकरोति यदीत्यादिना असिसाधयिषित-
र्थसिद्धौ हेतुमाह यस्मादिति कण्डिकान्वयेनासिद्धमर्थमनुवदन्सोऽवतारयति आत्मनः स्थानत्रयसंचारादसङ्गो संगत्वहेतु-
रिति शंकते नन्विति प्रतिज्ञाहेत्वोर्हेतुनिर्धारणसमर्थः संप्रयोजकाद्देहद्वयाद्वैलक्षण्यमनुदूरनिरस्तमित्येव शङ्कांशः

कथं पुनरेतदुच्यते स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं बुद्धान्तं चेति दर्शनात्स्वप्नान्तस्य पैत्रा-
पि दर्शनवति रत्वा चरित्वा न रतिं न शापि न किंचित्तु दृष्ट्वा संगताहितिसाधयिषितासिद्धसेव यस्माज्जागरिते दृष्ट्वा
पुण्यं च पापं च रत्वा चरित्वा च स्वप्नान्तमागतो न जागरितदोषेणानुगतो भवति एवमयं पुरुषः आत्मा स्वयं-
ज्योतिः कार्यकरणतत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्यां विलक्षणो यस्मादसङ्गो ह्ययं पुरुषः असङ्गत्वादिस्वयमर्थः
स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे स्थानादिभिर्हरिभिः कण्डिकाभिः प्रतिपादितः न त्वासङ्गत्वेनात्मनः कुतो यस्माज्जा-
गरितात्स्वप्नं स्वप्नाच्च संप्रसादं संप्रसादात्पुनः स्वप्नक्रमेण बुद्धान्तं जागरितं बुद्धान्ताच्च पुनः स्वप्नान्तमित्येवमनु-
क्रमसंचारेण तथा तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवा तत्र यस्य व्यतिरेकः सि-
द्धः पूर्वमप्यु यं पुरुष एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥१८॥ पयस्तोपमर्थः दृष्टा-
न्तोऽयं लौकिकमत्स्यकामनिर्मुक्तोऽरूपाणीति तं विस्तरेण प्रतिपाद्य केवलं दर्शनमात्रमवशिष्टं तद्दृष्टान्तमा-
त्रे तत्तदेतस्मिन्यथाप्रदर्शितेऽर्थे दृष्टान्तोऽयमुपादीयते यथा लोके महामत्स्यो महांश्चासौ मत्स्यश्च नादेये-
न स्रोतसा हार्यः स्वयं स्रोतश्च विष्टम्भयति स्वच्छन्दचारी उभे कूले नद्याः पूर्वं चापरं चानुक्रमेण संचरति
संचरन्नपि कूलद्वयं तन्मध्यवर्तिनोदकस्रोतोवेगेन न परवशीक्रियते एवमेवायं पुरुषः एतौ उभौ अन्तौ अ-
नुसंचरति कौ तौ स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च दृष्टान्तप्रदर्शनफलं तु मृत्युरूपः कार्यकरणसंघातः सह तत्प्रयो-
जकाभ्यां कामकर्मभ्यामनात्मधर्मोऽयं चात्मेतस्माद्विलक्षण इति विस्तरतो व्याख्यातं

एवं चोदिते हेतुसमर्थनार्थं महामत्स्यवाक्यमिति संगतिमभिप्रेत्य संगत्यन्तरमाह पूर्वमपीति यत्र प्रदर्शितं
असंगत्वं कार्यकरणविनिर्मुक्तत्वं च आहार्यत्वमप्रकम्प्यत्वं स्वच्छन्दचारित्वं प्रकटयति संचरन्नपीति किं पुन-
स्तेन दृष्टान्तेन लभ्यते तदाह दृष्टान्तेति

भा॰ रूपेन वाक्यमवतारयितुं वृत्तं कीर्तयन्नुक्तवचनमित्यस्य ... वचनमित्यादि पूर्वसंदर्भः सप्रमेयः देहद्वयेन सप्रयोजकेन वस्तुनो संबंधफलितमाह ॥ इति कथं न हि तत्र संसारित्वधीरित्याशंक्याहोपाधीति औपाधिकस्यापि वस्तुत्वमाशंक्याहाविद्योति स्वप्नमनु

दर्शितं स्वयमवतारयन् भूमिकामाह तत्रेति स्थानत्रयसंबंधित्वेन विप्रकीर्णं विशिष्टरूपं अस्यैवात्मानं था

जीकस्य विवक्षितं सर्वविशेषणाभावाद्यथेति यावत् एकत्वेनैव वाक्योक्तिः तत्र हेतुं वदन् जाग्रद्धावेन विवक्षितं

मोक्षं किरित्याह संसारित्विति संसंगत्वाद्दृश्यमानरूपस्यैव प्रत्यवस्थापयति अविद्ययेति स्वप्नवाक्यं विवक्षितात्मा सि

द्धिमाशंक्याह स्वप्नेत्विति न हि सुषुप्तिवाक्येन सिद्धिर्नेत्याह सुषुप्ते पुनरिति तत्राप्यविद्यानिर्मोक्षान प्रतिभाता

निभावः एवं पातनिकां कृत्वा रूपेण वाक्यमादत्ते एकवाक्यतयेति पूर्ववाक्यानामिति शेषः कुत्र तर्हि यथोक्तमा

त्मनस्थानत्रयानुसंचारेणाच्छ्वयं ज्योतिषः आत्मनः कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तस्यकामकर्मभ्यां

विनिवर्तितस्य ... संसारधर्मवानुपाधिनिमित्तमेवास्य संसारित्वमविद्यारोपितमित्तिरोषसमुद

ायार्थ उक्तः तत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानानां त्रयाणां विप्रकीर्णरूप उक्तः न पुंजीकृत्यैकत्र प्रदर्शितं तथ

स्वाज्जागरिते संसर्गः स्पृष्टः कार्यकरणसंघातः उपलक्ष्यते अविद्यया स्वप्ने तु कामसंयुक्तो मृत

रूपविनिर्मुक्त उपलक्ष्यते पुनर्बुद्धांतमागतो बुद्धांताच्च सुषुप्ते पुनः संप्रसन्नो संगो भवतीत्यसं

गतापि हृदयांते एकवाक्यतया उपसंहृतिप्रमाणं फलं निसमुक्त बुद्ध शुद्ध स्वभावतास्यैकत्र पुंजीकृत्य प्र

दर्शितेति तत्र दर्शनाय कंडिका आरभ्यते सुषुप्ते ह्यैवरूपतास्य वक्ष्यमाणा तद्वा अस्यैतदतिच्छंदा अपहत

पाप्माभयं रूपमिति यस्माद्वेवं रूपमभयादि लक्षणं सुषुप्तं प्रविविक्षति तत्कथमित्याह दृष्टांतेनास्याय स

मकरीभावो भवतीति ॥ मरूपं पुंजीकृत्य प्रदर्शनेन त्वाह सुषुप्तेहीति तत्राभयमित्यंतं व्याचष्टे हृदय

मेषा च सुषुप्ते स्वरूपेणास्यापि नाभिव्यक्तास्तीति द्रष्टव्यं यस्मात्सुषुप्ते यथोक्तमात्मरूपं वक्ष्यते तस्माद्वितीति

यावत् एवंरूपमित्येतद्रूपमकर्तृत्वादिलक्षणमिति कार्यकरणविनिर्मुक्तं कामकर्माविद्यारहितमित्यर्थः इष्टान्तद्वारेण

नाकर्य सुषुप्तमत्वेष्टमित्युक्तमिति छंदितं ... कथमिति स्वप्नादौ दुःखानुभवात्यागेन सुषुप्ते प्राप्नोतीत्याहाहेति अ

याजणश्चान्तःस्थानां ... रमात्प्रियमभिपतन्नां तथापि किं दृष्टांतवचनेनेत्याशंक्याह दृष्टांतेनेति अस्यार्थस्य सर्वप्रत्यक्षतामा

स एवार्थस्तत्रेति सम्प्रत्यर्थः परमात्माकाशं भावनेत्यनुमोनिक विशेषणं महाकाशोमन्दवेगः श्येनः सुपर्णः लघुवेगवा
नल्पविग्रह इति भेदः पारार्थ्योक्तं यंवकुस्वयमेवेत्यक्तं स्वप्नजागरितयोरवसानमनमह्यानन्तरमनन्तायानकं च नस्व

तत्र दृष्टान्तमुपादीयते तद्यथास्मिन्नाकाशेमौतिके श्येनो वा सुपर्णो वा सुपर्णशब्देन क्षिप्रः श्येन उच्यते
यथाकाशेऽस्मिन्विहृत्य विपरिपत्य श्रान्तो नानापरिपतनलक्षणेन कर्मणा परिखिन्नः संहत्य पक्षौ संग
मय्य सम्प्रसार्य पक्षौ सम्यग्लीयते ऽस्मिन्निति संलयो नीडो नीडायैव ध्रियते स्वात्मनैव धार्यते स्वयमेवं
यथायं दृष्टान्त एवमेवायं पुरुष एतस्मा एतस्मै अन्ताय धावति अन्तशब्दवाच्यविशेषणं यत्र यस्मिन्नन्ते

तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत
एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्व
प्नं पश्यति १९

सुप्तो न कंचन कंचिदपि कामं कामयते तथा न कंचन स्वप्नं पश्यति न कंचन कामं मितित्वप्नबुद्धान्तयोरविशे
षेणासर्वः कामः प्रतिषिध्यते कंचनेत्यविशेषिताभिधानात्तथा न कंचन स्वप्नमिति जागरितेऽपि यद्दर्शनं
तदपि स्वप्नं मन्यते श्रुतिरत आह न कंचन स्वप्नं पश्यतीति १९

प्रमितित्वप्नजागरितयोरविशेषेणा सर्वदर्शनं निषिध्यत इति शेषः अतस्त्व प्रविशेषणात्स्वप्नदर्शनं निषेधोऽपि
कुतो जाग्रद्दर्शनं निषिध्यते नेत्याह जागरितेऽपीति कथमयमभिप्रायः श्रुतेरवगतस्त्वाशंक्य विशेषणम
प्यादिसाहात आहेति

भा॰ आमारितत्वापित्वप्रत्वेक्तसंतरंसंवादयति तथाचेति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्विवक्षितमंशंदर्शयति पदसादृ टी॰अ॰ ६

नामफल

मानस्यकेवलत्वयोगित्वेषः सर्वसंसारधर्मविलक्षणमिति विशेषणं व्यावर्त्तयेत्वेदि यपेलवादौनात्मनः

लोष्टुप्ररूपमुक्तरदानीनाडीरवंडस्यसंबंधं वकुचोदयति यद्यस्येति परः सन्नुपाधिवु ध्यादिः असंगत्वात्

तथाचकासंतरंतस्यत्वपआवसथाह्लयः स्वमारति यथाचदृष्टांतेपक्षिणः परिपतनजश्रमापनुत्तयेस्वनीडोपसर्पणमेवंजाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकरणसंयोगजक्रियाफलैः संयुज्यमानस्यपक्षिणः परिपतनजखश्रमोभवति तच्छ्रमापनुत्तयेस्वात्मनोनीडमायतनंसर्वसंसारधर्मविलक्षणंसक्रियाकारकफलायासशून्यंस्वमात्मानंप्रविशति यद्यस्यायंस्वभावः सर्वसंसारधर्मशून्यतादरूप

नावाअस्येनाहितानामनाड्यो

धितिमित्तंवास्यसंसारधर्मित्वंयन्निमित्तंवास्यपरोपाधिकंतंसंसारधर्मित्वंस्वाभाविकमस्य अविद्यायाः किंस्वाभाविकत्वमाहोस्वित्कामकर्मादिवदागंतुकत्वं यद्यागंतुकत्वंततोविमोक्षउपपद्यते तस्याश्चागंतुकत्वेकोपपत्तिः

कथंवाः आत्मधर्मोविद्येति सर्वानर्थबीजभूतायाः अविद्यायाः स्वतत्वावधारणार्थंपरकंडिका ॥ १८

ते नावैअस्यहिरः पाणादिलक्षणस्यपुरुषस्येनाहितानामनाड्यो ॥ स्वतोतु आदिसंबंधासंभवमुपेत्याह

निमित्तेति सिद्धांताभिप्रायमनूद्यपूर्ववादीविकल्पयतिजस्यायति आगंतुकत्वमस्वाभाविकत्वमाद्येतस्यानुपपत्तिंविवक्षित्वाह यदीति अस्तुनर्हिद्वितीयेमोक्षोपपत्तिरित्याशंक्याह नस्याश्चेति माभूदविद्या एवं

मलभावलक्ष्मोक्षस्याद्वमेतराभावादित्याहकथंवेति तत्रोत्तरत्वेनोत्तरग्रंथमुत्थापयति सर्वानर्थेति एकत्वा ॥ ९६

तासां परमसूक्ष्मत्वं दर्शयन्नेन दर्शयति यथेति कथमन्नरसस्य वर्णविशेषप्राप्तिरित्याशङ्क्याह वातेनेति शुक्लस्यान्नस्य परिणामवि
शेषो वातबाहुल्ये नीलो भवति पित्ताधिके पिङ्गलो जायते श्लेष्मातिशये शुक्लो भवति पित्ताल्पे हरितः साम्ये च धातूनां लोहित
इत्येतेषां मिथः संयोगवैषम्यात् तत्साम्याच्च विचित्रा बहवश्चान्नरसा भवन्तीत्यर्थः तासां नाडीनामल्पतां दर्शयन् जाय

यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावता तावत्परिमाणेनाणिम्नाणुत्वेन तिष्ठन्ति ताश्च शुक्लस्य रसस्य नीलस्य पिङ्गल-
स्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा एतैः शुक्लत्वादिभी रसविशेषैः पूर्णा इत्यर्थः एते च रसानां वर्णविशेषा वातपित्तश्लेष्म
णामितरेतरसंयोगवैषम्यविशेषाद्विचित्रा बहवश्च भवन्ति तास्वेवंविधासु नाडीषु सूक्ष्मासु वालाग्रसहस्रभेदपरि
माणासु शुक्लादिरसपूर्णासु सकलदेहव्यापिनीषु सप्तदशकं लिङ्गं वर्तते तदाश्रिताः सर्वा वासना उच्चावचसं
सारधर्मानुभवजनिताः लिङ्गं वासनाश्रयं सूक्ष्मत्वात् स्वच्छस्फटिकमणिकल्पं नाडीगतरसोपाधिसंसर्गवशा
त् धर्माधर्मप्रेरितोद्भूतवृत्तिविशेषं स्त्रीरथहस्त्याद्याकारविशेषैर्वासनाभिः प्रत्यवभासते अथैवं सति यत्रास्मि

यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा
अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तत्राविद्यया मन्यते

न्काले केचन शत्रवोऽन्ये वा तस्कराः मामागत्य घ्नन्तीति मृषैव वासनानिमित्तः प्रत्ययोऽविद्याख्यो जायते तदेतदुच्यते
एनं स्वप्नदृशं घ्नन्तीवेति तथा जिनन्तीव वशीकुर्वन्तीव न केचन घ्नन्ति नापि वशीकुर्वन्ति केवलं त्वविद्यावासनोद्भवनिमि
त्तभ्रान्तिमात्रं तथा हस्तीवैनं विच्छाययति विद्रावयति धावयतीत्यर्थः गर्तमिव पतति गर्तं जीर्णं कूपादिकमिव
पतन्तमात्मानमुपलक्षयति तादृशी ह्यस्य मृषा वासनोद्भवति अत्यन्तनिकृष्टाधर्मोद्भासितान्तःकरणवृत्त्याश्र
या दुःखरूपत्वात्किं बहुना यदेव जाग्रद्भयं पश्यति हस्त्यादिलक्षणं तदेव भयरूपमत्रास्मिन्स्वप्ने विनैव ह
स्त्यादिरूपं भयमविद्यावासनया मृषैवोद्भूतया मन्यते ॥ ते अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहा

शिराः असृग्वाहास्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः शिरा इति सुश्रुते दर्शनादित्यर्थः नाडीस्वरूपं निरूप्य तत्र जागरिते लिङ्-
गशरीरस्य च सप्तदशकं दर्शयति वर्ततीति एवंविधास्विति स्वप्ने वर्णविवरणं सूक्ष्माणि त्वगादि पञ्च भूतानि दशेन्द्रियाणि प्राणान्तः
करणमिति सप्तदशकं जागरिते लिङ्गशरीरस्यापि स्थितिमुक्त्वा स्वाप्नस्थितिमाह तल्लिङ्गमिति तद्वासनाश्रयमिति

भा॰ क्रूरसत्त्वेभ्यो जयत्रस्येत्यादिना स्वप्ने धर्मोदिनिमित्तवशान्मिथ्याविलिंगं नानाकारमवभासतेनेनकिं आत्मानं लिंगानुगतम्

३० ला विद्याकार्यत्वाद्विद्येति षष्ठीने सत्यीयथशब्दार्थमाह एवं सतीति तस्मिन्काले स्वप्नदर्शनं विनयमिति शेषः स्वशब्दार्थ

माह स्वेत्यादिना उक्तोदाहरणेन समुच्चितोदाहरणान्तरमाह नयेति गर्तादिपतनप्रसंगोतोहेतुमाह तादृशीति नाह

शब्दं विशदयति अयं नेति यथोक्तवासनाप्रभवत्वं कथं गर्तपतनादेरवगन्तमित्याशंक्याह दुःखेति यदेवेत्यादि कृते

रर्थमाह किं बहुनेति भयमित्यस्य भयरूपमिति व्याख्यानं भयं रूप्यते येन तत्कारणं याहस्यादिनाति वाक्यस्य

प्रमातीत्याशंक्याह विद्येति अथ यत्र देव इवेत्यादेस्तात्पर्यमाहायेति तत्रतस्याः फलमुच्यत इति शेषः नान्यपोन्यः

अथशब्दार्थमुक्तो विद्याया विषयस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं व दमते त्वादेरर्थमाह किं विषयेति स्वशब्दप्रयोगात्स्वप्रान्तो

अथ पुनर्यत्र अविद्यापक्रष्यमाणविद्या वोत्कृष्यमाणा किंविषया किंलक्षणा वेत्युच्यते अथ पुनर्यत्र

स्मिन्काले देव इवात्मानं मन्यते एवं नाविषया विद्यापदे द्भूता जागरितकाले तद्भूतपावा मनयादेवमिवा

स्वानमन्यते स्वप्नेपि तदुच्यते देव इव राजेव राज्यस्थोभिषिक्तः स्वप्नेपि राजाहमिति मन्यते राजवासनावासितः एवम

सन्प्रक्षीयमाणाविद्योद्भूता च विद्याप्रकाससर्वात्मविषया जाग्रदवस्थायामेव दा स्वप्नेपि तद्भावभावितो हमेवेदं सर्वो

स्यथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वो स . . . . सर्वोस्मीति मन्यते सोस्य परमो लोकः २०

स्मीति मन्यते सय सर्वात्मभावः सोस्यात्मनः परमोलोकः परमश्चात्मभावः स्वाभाविकः यत्तु सर्वात्मभावादर्वाग्नाल

ग्रभावत्वमप्यन्यत्वेन दृश्यते नाहमस्मीति तदवस्था विद्यायां विद्यायां प्रत्यक्षपदस्थापिता अनात्मभावालोकास्ते

परमाः स्थावराणां हि संव्यवहार विषयान् लोकानपेक्ष्यायं सर्वात्मभावः समस्तोनन्तरो वा ह्यः सोस्य परमोलोक

करणं शंकां वारयति स्वेति विद्यैकपादित्युक्ता अभिषिक्तो राज्यस्थो जाग्रदवस्थायामिति शेषः अहमेवेदमित्यादि

तारयत्वेत्रमिति यथा विद्यायामपक्रष्यमाणायां कार्यमुक्तं न तु दृश्यते यथः पर्यन्तजागरितोक्तिः स्वप्नेन्न मह मेवा व स्मा

न तु मध्यतिरेकेणास्ति तस्मादहं सर्वः पूर्णोस्मीति जानातीत्यर्थः सर्वात्मभावस्य परमत्वमुपपादयति यत्वित्यादिना

तत्केनाकारेण विद्या वृद्धित इत्याह तत्स्वरूपे इति तस्याः कार्यमाह तद्यथा समस्तत्वं पूर्णत्वमनन्तरत्वमेकरसत्व

वाद्यत्वप्रत्यक्ष्यायं परमो लोकः सोस्यात्मनो लोकान्परान्पूर्वाकानपेक्ष्य परम इति संबन्धः

वाक्यार्थमुपसंहरति तस्मादिति मोक्षो विद्याफलमित्यत्र न संबंधः तस्य प्रत्यक्षत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति वि
द्याफलवदविद्याफलमपि तत्प्रत्यक्षमित्यत्र क्रममनुवदति यथेति विद्याफलमविद्याफलं वेत्यत्र क्रमं पसंहरति

[illegible]मार्दपक्षयमाणायामविद्यायां विद्यायां च काष्ठांगतायां सर्वात्मभावो मोक्षो यथा त्वंपज्योतिर्हृत्प्रे प्र
साक्षात् उपलभ्यते तद्वद्विद्याफलमुपलभ्यत इत्यर्थः तथा विद्यामपक्षयमाणायां निरोधीयमानायां च
विद्यायामविद्यायाः फलं प्रत्यक्षत उपलभ्यते अथ येन ग्रंथीवजीनती वेत्तिनेर्विद्याविद्याकार्ययोः सर्वा
त्मभावः परिच्छिन्नात्मभावश्च विद्यायामुद्भूतायां सर्वात्मभावः स्यात् विद्यायां चासर्वात्मभावः स्यात् ननु कुतश्चित्तावि
भक्तो भवति [illegible]नो प्रविभक्तो भवति तेन विरुध्यते विरुद्धत्वाद्धन्यते जीयते विद्याद्यते चा सर्वविषयत्वेच
भिन्नत्वात् न द्रवति [illegible]त्तु सत् कुतो विद्यते येन विरुध्येते विरोधाभावे केन हन्यते जीयते विद्याय्यते
व [illegible]दर्म विद्यायाः सतत्वमुक्तं भवति सर्वात्मा न सत्तमसर्वात्मत्वेन ग्राहयति आत्मनोऽन्यद्वस्त्वंत
रमविद्यमानमसत्प्रत्यापयत्यात्मानमसर्वं विदमाणा दर्शितं तत्रलद्धिषयः कामो भवति यतो विद्याने
कामतः क्रियामुपादत्ते ततः फलं तत [illegible] एतदुक्तं भवति वक्ष्यमाणं चयत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर
इतरं पश्यतीत्यादि [illegible] मविद्यायाः सतत्त्वं सहकार्येण मर्दर्शितं विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावः प्रदर्शि
तो विद्याया विपर्ययेणाविद्या चाविद्या नात्मनः स्वाभाविको धर्मो यस्माद्विद्यायामुत्कृष्यमाणायां स्वय
मपचीयमाना सती काष्ठां गता यां विद्यायां परिनिष्ठितं सर्वात्मभावे सर्वात्मना निवर्तते रज्ज्वामिव सर्पज्ञा
नं रज्जुनिश्चये [illegible]कर्षपत्तत्वसर्वमात्मेवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादि तस्मान्नात्मधर्मोऽविद्या न हि स्वा
भाविकस्योच्छित्तिः कदाचिदुपपद्यते सवितुरिवौष्ण्यप्रकाशयोः तस्मात्तस्या मोक्ष उपपद्यते २० ।।

[illegible]तेति उक्तफलद्वयं विभजते विद्येति असर्वो भवतीत्येतत्प्रकरणस्य तत्पर्यन्तमिति प्रविभागफलमाह यतइति [illegible]
यफलं कथयति किंचेत्यादिना अविद्याकार्ये निगमयति असर्वेति अविद्यायाश्चेत्संसारिच्छिन्नफलत्वं तदानपमिन्नत्व

याद्दिङ्वांरमित्सर्वः विद्याफलंनिगमयतित्समस्तामितितिति नन्वविद्यायाः सतत्वंनिरूपयितुमारब्धंनचद्व्या
पिर्शितंन तथाचकिंकृतंस्यादत आह॥ इति कामेवशादिनिपावमत् इदंशब्दार्थमेवस्फुरयतितस्वात्म
मिति ग्राहकत्वमेवव्यनतया॥ मनइति वस्तुतोपस्यातिफलमाह ततइति कामस्यकार्यमाह यत्रइति न
यानःफलतेमतेनद्भोगकालेचरागादिनाक्रियामादधातीसर्वविच्छिन्नःसंसारस्तद्यावन्नतसम्यक्‌कृत्वा नंनाव
न्मिथ्यात्तानंनिदानमविद्याऽविद्यावोरित्याह॥ इति भेददर्शननिदानमविद्येति अविद्यास्वतैरज्ञामित्याहन द्
नदिति ननैववाक्यशेषमनुकूलयतिवक्ष्यमाणावेति अविद्यात्मनःस्वभावोनवेतिविचारेकिंनिर्णीतंभवत
स्यांवपचनंकीर्तयतीदमिति अविद्यायाःपरिच्छिन्नफलत्वमस्तिननावैपरीत्येनविद्यायाःकार्यमुक्तं
चसर्वात्मभावो दर्शितइतियोजना संप्रतिनिर्णीतमर्थंदर्शयतिसाचेति त्यागेनेत्स्यदविद्यानिवर्त्तिरित्यन्तया
कयशेषप्रमाणापयतित्वेति अविद्यानात्मनःस्वभावोनिवर्त्यत्वाद्रज्जुसर्पवदित्याहतस्मादिति निवर्त्यते
॥मा प्यात्मस्वभावत्वेकाहानिरित्याशंक्याह नहीति अविद्यायाःस्वाभाविकत्वाभावेफलितमाह
॥दिति

तद्वा अस्यैतदित्यनंतरवाक्यतात्पर्यमाह इदानीमिति विद्याविद्ययोस्तत्फलयोश्च प्रदर्शनानंतरमिति यावत् मोक्ष
मेव विशिनष्टि [illegible] इति परस्य स्वरूपस्यान्वयं दर्शयन् विवक्षितमर्थमाह तदेतदिति यत्तत्संप्रसादिते [illegible] आ:
एवात्मपरस्वरूपमनूद्य वैशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वं मन्वानो रूपशब्देन षष्ठ्याः संबंधं दर्शयति तदिति अतिच्छंदामोक्ष
योगे हेतुमाह सर्वपरत्वादिति कथमतिच्छंदमित्यात्मरूपं विवक्ष्यते तत्राह छंद इति छंदः शब्दस्य गाय [illegible]

[illegible]नीयो सोसर्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रियाकारकफलशून्यं स्वप्रत्यक्षतो निर्दिश्यते यत्र विद्याक
मकर्माण्यानसंति तदेतदसन्तु न यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यतीति २१ तदेतद्धे
स्वरूपं यः सर्वात्मभावः सोस्य परमो लोक इत्युक्तं तदतिच्छंदा अतिच्छंदमित्यर्थः रूपपरत्वात् छंदः
मो निगतः छंदो स्मिन् रूपेनय तद्वा अस्यैतदतिच्छंदा ति छंदरूपमतस्मोपोसांतः छंदः श
शब्दो गायत्र्यादिछंदोवाचीअयं तु कामवचनो तः स्वर्गान्त्यत्र नया
यतिच्छंदा इति पाठः स्वाध्यायधर्मो द्रष्टव्यो अस्ति च लोके कामवचने प्रयुक्तः छंदः शब्दः स्वच्छंदः
परच्छंद इत्यादावतो तिच्छंदमित्येवमुपनेयं कामवर्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थे [illegible]

छन्दो विषयस्य कथं कामविषयत्वमित्याशंक्याहान्योस्तीति गायत्र्यादिविषयत्वं [illegible] छंदः शब्दस्य [illegible]
मविषयत्वमतः शब्दार्थः यद्यात्मरूपं कामवर्जितं इत्येतद्विवक्षितं किमिति तर्हि दैर्घ्यमित्यत आह
[illegible]यापीति स्वाध्यायधर्मत्वं छान्दसत्वं वृद्धव्यवहारमंतरेण कामवाचित्वं छंदः शब्दस्य कथमित्याशंक्या
[illegible]लिवेति तस्य कामवचनत्वे सति सिद्धं यद्रूपमनूद्य तस्यार्थमुपसंहरत्यत इति [illegible]

बृ॰भा॰ न यथाकामवर्जितत्ववदित्येतत् नन्वत्र धर्मवर्जितत्वमेव प्रतीयते न धर्मवर्जितत्वं पाप्मशब्दस्य धर्ममात्रवचनत्वात् टी॰अ॰
३३७ त आह पाप्मशब्देनेति उपक्रमानुसारेण पाप्मशब्दस्योभयविषयत्वे विशेषणमनूद्य विवक्षितमर्थं कथयत्यपहत
इति नहि कार्यमेवाविद्यापारतन्त्र्यमनेनेत्याह तत्कार्येति तस्मादर्थेन वृत्तार्थः वाक्यार्थमुपसंहरति यदेतदिति
रूपं ब्राह्मणानेपीदं रूपमुक्तमित्याह देवेति आगमवशान्नात्र लोकचेष्टितमित्यत्र पुनरुक्त्यनेन त्वाहेहत्विति

तथापहतपाप्म पाप्मशब्दे धर्माधर्मावुच्येते पाप्मभिः संसृज्यते पाप्मनोविजहातीत्युक्तत्वात् अपहत
पाप्म धर्माधर्मवर्जितमित्येतत् किं चाभयरूपं हिनामाविद्याकार्यमविद्या नाभयमस्य तदेतत्कार्यं न
कार्यद्वारेण कारणमभिधेयमभयरूपमिति अविद्यावर्जितमित्येतत् यदेतद्दिद्याफलं सर्व
स्वभावत्वेन दर्शितं तदपहतपाप्माभयरूपं सर्वसंसारधर्मवर्जितमतोभयरूपमेतद्दिदं वपूर्व
तोपन्यस्तमतीतानन्तर ब्राह्मणसमाप्तावभयं वै जनक प्राप्तोसीति आगमतः रहस्यत्वं नःप

अपहतपाप्माभयं रूपं

चितं दर्शितागमार्थं प्रत्यक्षानुभवेन अयमात्माप्रत्यस्तमितेन स्वयंज्योतिः स्वभावः संदर्शितस्तथापि प्रमाणान्तरेणापि

विस्तरः सप्तं तत्किंचित्पश्यतिरमते चरतिजानातिचेत्युक्तं अतः शिक्षितेनेत्यादिस्वरूपेण

सूक्ष्मात्मनः स्वयंज्योतिरात्मा विनष्टः सुषुप्तावस्थायां स्वेन रूपेण वर्तते कस्मादयमहमस्मीत्यात्मानं वाव
हि चेमानि भूतानि जाग्रत्स्वप्नयोरिव न जानातीति

विशेषत्वं वैराग्यत्वानुपपत्तिरित्यादिलक्षणः आगमसिद्धं किंतु औपम्यासेनेत्याशंक्याह दर्शितेति स्त्रीवा
क्यस्य प्रसंगतिं च कुतस्तमनुद्भवस्यार्थमिति अनन्वागतवाक्यवाच्यत्वमनुक्तमित्यतः इत्यपरिति आ
त्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं स्वरूपं न केवलमुक्तात् आगमाद्वसिद्धं किंतु शब्दकारेन भातीत्याह
मित्याह त्वा पतरति तन्मनूद्य स्वयं पतकुकामश्लोकपतित पादानि

अत्रैतिसुषुप्तिमुक्तावेतत्स्वभावत्वेनैव सुषुप्ते विशेषविज्ञानाभावं साधयति अत्यन्तरमेव सुषुप्तिः सम्प्रसादः अज्ञानेति
शेषज्ञानाभावः कोऽसावज्ञानहेतुस्तमाह एकत्वमिति जीवस्य परेणात्मना यदेकत्वं तत्कथं सुषुप्ते विज्ञानाव तः
नाभावे कारणं तस्मिन्सत्यपि चैतन्यस्वभावानिवृत्तेरिति शंकते तन्न कथमिति नतः स्त्र्यादिवदभुक्तत्वेना
नाभावे कारणं तस्मिन्सत्यपि चैतन्यस्वभावानिवृत्तेरिति शंकते नन्न एकत्वकृतो विशेषज्ञानाभावो विवक्षितो गा
प्रापयति अन्तरमिति नत्र दृष्टान्तभागमादत्ते दृष्टान्तेनेति एकत्वकृतो विशेषज्ञानाभावो विवक्षितो गा
रिष्वंगात्प्रयुक्तसुखाभिनिवेशाद्यज्ञानकिमिति कल्पने स्वाभाविकमेव तत्किं न स्यादित्याशंक्याह
कृतत्वाद्विति नहि परिष्वंगवतोऽपि स्वभावविपरिलोपसंभवाद्विशेषविज्ञानं स्यादिति चेत्तत्राह

अतो भ्रान्तेरेव अज्ञानहेतुरेकत्वमेवाज्ञानहेतुः तत्कथमित्यत्र दृष्टान्तेन नहि प्रसंगो भवति विवक्षितो
यः स्वाहमन्यत्र यथा लोके प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तः सम्यक्परिष्वक्तः कामयमानः कामुकः सन्न
वाह्यमात्मनः किंचन किंचिदपि न वेद नान्तरमहमस्मि सुखी दुःखी वेति
अपरिष्वक्तस्तु तया प्रविभक्तो जानाति सर्वमेव बाह्यमन्तरं च परिष्वंगोत्तरकालं त्वेकत्वापन्नेन जा
परिष्वक्तस्तु तया प्रविभक्तो जानाति सर्वमेव बाह्यमन्तरं च एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना

तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्म
नासंपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं ॥ तानि एवमेव यथा दृष्टान्तोऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्रा
संसर्गतः सैन्धवखिल्यवत्प्रविभक्तो जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बवत् कार्यकरणेष्विह प्रविष्टः सो
ऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थस्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा सम्परिष्वक्तः सम्यक्परिष्वक्तः एका
भूतो निरन्तरः सर्वात्मा न बाह्यं किंचन वस्त्वन्तरं नाप्यान्तरमात्मन्ययमहमस्मि सुखी दुःखी वेति व
परिष्वंगोत्तरकालं संभोगफलप्राप्तेरेकत्वापत्तिलक्षणात्
परिष्वंगोति स्त्रीपुंलक्षणाणोऽप्यभिन्नत्वं परिष्वंगस्तदुत्तरकालं संभोगफलप्राप्तिरेकत्वापत्तिलक्षणा
शेषाज्ञानमित्यर्थः दार्ष्टान्तिकं व्याकरोति एवमेवेति भूतमात्राः शरीरेन्द्रियलक्षणास्ताभिः संसृष्टः
न स्याज्जीवो जानत्येतोऽविभक्तवद्भातीत्यत्र दृष्टान्तमाह सैन्धवेति न स्यादेहादौ प्रवेशं दृष्टान्तेन दर्शयति जलादौ
रूपसंगवत्सल्लक्षणमर्थं कथयति एकीभूत इति नादात्म्यमापन्नोऽपि तु निरन्तर एकरूपः परमात्मा भेदप्रत्ययरहितः

एवं स्त्रीवाक्यार्थस्याप्यात्मनो दृष्टपरिहारं सकृद्दर्शयन्निनत्वेति प्रसंगान्मनीनिपातन्‌ दृष्टान्तसृ॰
अतो यथापरिष्वक्तयोः स्त्रीपुंसयोरेकत्वपुंसो विशेषविज्ञानाभावेकारणं तथा परेणात्मना सुषुप्ते
जीवस्यैकत्वं विशेषविज्ञानाभावेनस्यतत्र कारणमुक्तमित्यर्थः स्त्रीवाक्यैष्टांतमर्थमात्मयापारि
कृष्टमाहतत्वेति किं पुनर्नानात्वे कारणमित्यतआह नानात्वेचेति उक्तमर्थं योमामित्यादाविस्तर्थः
किमेनात्मसुषुप्तेविशेषविज्ञानाभावस्यापादनतत्राह तत्वेति विशेषविज्ञानेनानात्वं तत्राविद्याकारणं

तत्र वेनम्यज्योतिः स्वाभावत्वेकस्मादिहनजानातीतिपदप्राक्षीत्तत्रायंहेतुर्मयोक्तः एकत्वं यथाहि स्त्री
पुंसयोः संपरिष्वक्तयोस्तत्राथान्तरनानात्वविशेषविज्ञानहेतुरिस्फुटं भवति नानात्वेच कारणमा
त्मनोवस्त्वंतरस्य प्रत्युपस्थापिकाविद्याः स्फुटं तत्राविद्याया यदाप्रविविक्तोभवतितदास्यैवं
एकत्वमेवास्य भवति तत्रत्त्वा नद्वा अस्यैतदाप्तकाम नहेयादिकारकविभागःसंति
कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावस्त्वा मोवासंभवति स्वाभाविकोस्य रू
पस्य आत्मज्योतिर्विविक्तस्मादेवं सर्वैकत्वमेवास्यरूपमनत्व हे अस्यात्मनः स्वयंज्योति
स्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमेतत्तस्मादाप्ताः कामाः अस्मिन्‌ रूपेतदिदमाप्तकामं
यस्य ह्यत्यन्तनप्रविभक्तः कामस्तद्वाप्तकामंभवति यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादि रू
नविदत्तथा कुतस्त्रिवाप्रविभज्यतेनतत्तद्वाप्तकामं भवति

प्रितिस्थितेसतीनिपातन्‌ यद्यतदेनिसुषुप्तविविक्तितमेवेति उक्तमुपजीव्याप्तकामत्वं कायकाम्या
विद्याविरहितं सर्वेण प्रत्येन परमात्मनास्सहेत्यर्थः विज्ञानात्मा षष्ठ्यात्मनेएकत्वफलमाहतत्र
उक्तमुपजीव्याप्तकाममेवावयमवत्ताय आत्वश्चेषस्मादिति आप्तकामत्वं समर्थयते यस्मात्‌ सम
गि नदेवव्यातिरेकमुख्येन विशदयति यस्याहीत्यादिना

विशेषणांतरमाकांक्षापूर्वकमाहायमाचष्टे किमन्यस्मादित्यादिना सुषुप्तेऽस्यात्मनः सकाशादन्यत्वेन पवि
भक्तः स्वकाम्यमानाः सुषुप्तावात्मैव कामस्तस्मादात्मकाममात्मरूपमित्येन दृष्टांतेनाह यथेति अवस्थाद्वयेव
त्वात्मनः सकाशादन्यत्वेन प्रविभक्ताः स्वकामाः काम्यंते ते निकामान वैवं सुषुप्तावस्थायामात्मनस्ते भिद्यंते
[illegible]मनास्याहृत्वं न रान्न प्रविभजन अहोत्तिरात्मैव तद्रूपत्वं न रमन आह नान्यद्रूपमात्मनः कथं तन आत्मनः
म्आत्मैव कामो यस्मिन् रूपे यत्र प्रविभक्तः स्वान्यत्वेन काम्यमानाय योजागरूकत्व यस्मात्तस्मादात्मैवान्यत्वेन
रूपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावादतः शोक
न रशोकच्छिद्रं शोकशून्यमित्येन शोकमध्यमितिवास्तवं याप्यशोकं मेतद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः
[illegible]कतः स्वयंज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्मनिर्मुक्तः स्वकं तं असंगत्वादात्मनः आगंतुकत्वात्
सो[illegible]वमाशंका जायते कामकर्मादिवत्स्वयंज्योतिष्ट्वमप्यस्यात्मनोन स्वभावो यस्मात्तस्य सादेना
मात्मकाममकाममेतद्रूपं शोकांतरं २१ अत्र पिता पिता भवति
पलभ्यत इत्याशंकायांमाप्राप्तायांतत्क्रिएकरणायसंस्त्रीपुंसयोर्दृष्टांतोपादानेन निवृत्तमात्मस्वतत्त्व
यंज्योतिष्ट्वं सुषुप्ते ग्रहणमेकीभावाद्वैतोनानुकामकर्मादिवदागंतुकमित्येनत्स्वाभाविकमित्यर्थः
भक्तत्वं न देवानुभवनं यति [illegible]तेनत प्रकृतमविद्याकामकर्मभिर्विनिर्मुक्तमेवतद्रूपं सुषुप्ते आत्म
नो गृह्यतेमस्य सन्नतिच्छेदपनयः भूतमेवाभिहितं सर्वसंबंधातीतमेतद्रूपमिति यस्मादेवं तस्मिन्सुषु
स्थानेनिष्ठेदापहनपाप्माभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकः सपंच जनयितृत्वात् पितृत्वं पुत्रप्रति
नत्कर्मनिमित्तेन तेन च कर्मणायमसंबद्धोऽस्मिन्कालेन तस्मात्पितापुत्रसंबंध निमित्तस्य कर्मणोविनिर्मु
क्तत्वात्पिता अपि पिता भवति तथा पुत्रोऽपि पितुरपुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्गम्यते एवमुत्तरत्र
मुक्तः सुषुप्ते स्यात्मैव कामस्त्वात्मकामस्तद्रूपमित्यर्थः तस्यात्मैव सर्वहेतुमाहात्म्यत्वेति यद्यपि सुषुप्ते विद्या
विद्यते न यथापि न सा भिन्नकालीत्यनर्थपरिहारायोपजनिरित्यर्थः कामानामात्मत्वं

भा· यत्त्वपक्षं प्रतिक्षेप्तुं तृतीयं विशेषणं शोकमध्यं शोकस्यान्तरं प्रत्यक्तृभूतमिति यावत् नहि शोकवत्त्वं प्राप्नोति ह

४१ ह येति पक्षद्वयेपि शोकभूयमात्मरूपं नहि शोको येनात्मवांस्तस्य शोकवत्त्वं शोकस्यान्तर्भावेन सत्त्वात् स्फुरेत्

एतस्मातिरेकेणाभावादित्यर्थः अत्रापि नेत्यादिवाक्यमवतार्य पितुः स्तनमनुद्रवति प्रकृतमिति अविद्यादिनिमि

त्तहेतुद्वयमाह असंगत्वादिति यद्यपि तस्मात्तु कृतत्वमविद्यायाः फलं तथापि अभिव्यक्तात्मनः तत्र हेतुरागतं

ति द्रष्टव्यं स्त्रीवाक्यनिरस्याशंकामनुवदति तत्रेति कामादिविषये दर्शितमिति यावत् स्वभावस्य पापं

नं संभवतीत्यभिप्रेत्य हेतुमाह यस्मादिति शंकोत्तरत्वेन स्त्रीवाक्यमवतार्य तत्तात्पर्यं पूर्वोक्तमनुकीर्तयति

मिति वृत्तमनूद्योत्तरग्रंथमुत्थापयति स्वयंज्योतिरिति स्वयंज्योतिष्ट्वस्यात्माविकारत्वमेतेन शब्दार्थः प्रासंगि

कं कामादेरागानुकत्वोक्तिप्रसंगादागतमिति यावत् प्रकृतमेव दर्शयत्यत्रेति अतिच्छंदेत्यादिवाक्यस्य

मर्थः प्रत्यक्षतः स्वरूपत्वेन सर्वशब्दप्रत्ययात्मस्वरूपस्य सुषुप्ते गृह्यमाणत्वमुक्तिं नस्य परामर्शः द्रष्टव्यः

कामादिसंबंधवत्त्वमनन्तद्रूहितमपि रूपं कल्पितमेवेत्याशंक्याह नदेतदिति प्रकृतमर्थमुक्त्वा तद्व

क्यस्य समस्यार्थमाह अस्मिन्निति जनकोऽपि पिताऽभवतीति संबंधः पिताऽपि तदापि पिताऽभवतीत्येतदुपपा

दयति तस्य चेत्यादिना यथास्मिन्काले पिता पुत्रस्यापि पिता भवति तद्वदित्याह तथेति ता

त्पर्यं संप्रतिपादकः शब्दोऽस्तीत्याशंक्याह सामर्थ्यादिति एवमेवमेवमेवमेवमेवं मग

तस्यैवसामर्थ्यंदर्शयति अपापोऽरितिह्यशुभेकर्माणिनकर्मेप्रमाणामाहापहतेति पुनर्लोकदेवशब्दावनुवादार्थौवाक्यं
नरमादायव्याचष्टे अत्येत्यादिना साध्यसाधनसंबंधाभिधायकाब्राह्मणे लक्षणाः तिशेषः अभिधायकत्वेनप्र
माणत्वेनप्रमेयत्वेनचेत्यर्थः अत्रस्तेनोऽस्तेनोभवतीत्यादेस्तात्पर्यमाह नकेवलमिति स्तेनशब्दोनचोरमात्रेभातिवं
र्थविशेषणमित्याशंक्याह भ्रूणहेति भ्रूणहाचवरिष्ठब्रह्महनोऽपतेनदेवघोरंकर्मविशिनष्टि येनेति महत्पातक

अपापोहिसंबंधनिमित्तंकर्मतद्यम तिक्रान्तोवर्ततेऽपहतपाप्मेतिह्युक्तं तथामाताऽमातालोकाः अ
लोकाःकर्मणाजेतव्याजितास्तत्कर्मसंबंधाभावाल्लोका अलोकास्तथादेवाःक भोगभूतास्तत्कर्मसंबं
धात्याद्देवा अदेवास्तथावेदाः साध्यसाधनसंबंधाभिधायकाः मंत्रलक्षणाब्राह्मणलक्षणाश्चाभिधाय
कत्वेनकर्मागभूताः अधीताअध्येतव्याश्चकर्मनिमित्तमेवसंबध्यंतेपुरुषेणतत्कर्मातिक्रमणादेनमभिव
र्तेवेदाअप्यवेदाःसंपद्यंते नकेवलंशुभकर्मसंबंधातीतः किंतर्हि अशुभैरप्यत्यंतघोरैःकर्मभिरसंबद्ध

मातामाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चांडालोऽचांडालः
पौल्कसोऽपौल्कसः॥ एवमपरवर्तनेनस्तेनमर्थमाह अत्रस्तेनोब्राह्मणस्वर्णस्यहर्ता भ्रूणहा सहपाठाद्वग

मतेसतेनघोरेणकर्मणैतस्मिन्कालेविनिर्मुक्तोभवति येनायंकर्मणामहापातकीस्तेनउच्यते तथा भ्रूणहा
अभ्रूणहा तथाचांडालः केवलंप्रत्यक्षंयेनैवकर्मणाविनिर्मुक्तः किंतर्हि सहजेनाप्यसत्तनिकृष्टज
तिप्रापकेणापिविनिर्मुक्तएवायंचांडालोनामशूद्रेणब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चांडालएवचांडालःसजातिनि
मित्तेनकर्मणाऽसंबद्धत्वाच्चांडालोभवति पौल्कस एवायंपौल्कसः शूद्रेणैवक्षत्रियायामुत्पन्नःसोऽपुल्कसोऽभ

मस्यैतिवत्सत्यामहापातकीस्तेनःस्तेनादिवाक्येनचांडालादिवाक्यस्यगतार्थत्वमाशंक्याह नेत्यादिना
प्रत्यक्षस्यनभागनुक्तं ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूतोवैश्याद्वैदेहकस्तथाशूद्राज्जातस्तुचंडालःसर्वधर्मबहिष्कृ
तइतिस्मृतिमाश्रित्याह चांडालोनामेति जातोनिषादाच्छूद्रायांजात्याभवतिपुल्कसइतिस्मृतेश्च दा
ब्राह्मणाज्जातोनिषादःस्वजात्याशूद्रस्तस्मात्क्षत्रियायांजातः पुल्कसोभवतीतिव्याख्यामुपेत्याह शूद्रे

भा॰ तथा चंडालवदित्यादिना श्रमणादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह तथेति परिव्राट्तापसयोरेव ग्रहणं तत्कस्माद्‌गो॰
विशेषु सत्सु वर्णाश्रमान्तरके प्रयोगं शंकित्वाह सर्वेषामिति आदिशब्देन वयोरूपादि गृह्यते सोयं पुरुषप्रकृतं तं
श्रमनन्वागतमिति नपुंसकप्रयोगस्तत्राह रूपपरत्वादिति तस्य रत्वे हेतुमनुषंगदर्शयत्यभयमिति हेतुवाक्यमाक्
साप्रदेक पुण्यापुण्यानुषंगे किंपुनरित्यादिना यस्मादिति छ्‌दा दिवाक्यार्थः स्वभावोपमात्मा सुषुप्तिकाले हृदय
स्थान्सर्वान्शोकानतिक्रान्तस्तस्मादेतदात्मरूपं पुण्यपापाभ्यामनन्वागतमित्यर्थः शोकशब्दस्य काम

त्वाच्चाश्रमलक्षणोऽस्य कर्मभिरसंबद्धो भवति । तथा ते श्रमणः परिव्राट् यत्कर्मनिमित्तो भवति स तेन वि
निर्मुक्तत्वादश्रमणः तथा तापसोऽतापसः तापसः सर्वेषां वर्णाश्रमादीनामुपलक्षणार्थमुभयोर्ग्रहणं
किं बहुना अनन्वागतं न अन्वागतमसंबद्धमित्येतत् पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा तथा पापेन विहिताकर
णप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन रूपपरत्वान्नपुंसकलिंगमभयं रूपमिति ह्यनुवर्तते किंपुनः संबन्ध
कारणमिति तद्धेतुरुच्यते तीर्णोऽतिक्रान्तो हि यस्मादेवंरूपः तदा तस्मिन्काले सर्वान्शोकान् शोकाः

श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्

कामाः इष्टविषयप्रार्थना हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यते इष्टं हि विषयमप्राप्तं विनिर्मुक्तं वा हृदि ध्यायतस्त
द्गुणान्संतप्यते पुरुषोऽतः शोको रतिः कामः इति पर्यायाः यस्मात्सर्वकामातीतो ह्यत्र अयमभवति तत्कारणात्
सकामपते इतिच्छेदः रतिफलं तत्संकल्पवर्णितो यः शोकशब्दः काम वचन एव भवितुमर्हति कामस्य कर्महेतु
त्वात् हि स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते इति अतः सर्वकामातितीर्णत्वात्कर्म
मुक्तमनन्वागतं पुण्येनेत्यादि हृदयस्य ॥ विषयत्वं साधयति इतीति कथं तस्य शोकत्वापत्तिरित्याशंक्याह इष्टं हीति

तेषां पर्यायत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह यस्मादिति अतोऽतीतसुषुप्तिरुच्यते अतः सर्वकामातीतत्वादित्यर्थः रतेर
वधःतवेकेवलं शोकशब्दस्य कामविषयत्वमुपपन्नमेव किं तु सांदर्भिकमित्याह तत्कं चेति शोकशब्दस्य
कामविषयत्वे पितृदत्तयमानात् कथं कर्मास्य प्रसादित्याशंक्याह कामस्येति तत्त्वावच्छेदं प्रमाणयति तद्यथेति
ति कामस्य कर्महेतुत्वे सिद्धे फलितमाह अत इति

हृदयस्यशोकाननिक्रामतीत्यत्रहृदयशब्दार्थमाह हृदयमितीति मांसपिंडविशेषविषयंहृदयपदंकथंबुद्धिमा
हेत्याशंक्याह तस्थत्वादिति यथामंचाःक्रोशंतीतिमंचक्रोशनमुच्यमानंमंचस्थान पुरुषानुपचारादाहतथे
हृदयस्थत्वाद्धृदुपचाराद्बुद्धिर्हृदयशब्देनोच्यतइत्यर्थःहृदयशब्दार्थमुक्त्वा तस्यसंबंधंदर्शयति हृदयस्ये
ति तामतिक्रांतोभवतीतिशेषःआत्मनाश्रयाद्बुद्धेर्बुद्धिर्वात्माश्रयेतीत्याशंक्याह बुद्धीति कथंतर्हिकश्चित्
आत्माश्रयत्वंतेषांवदतीत्याशंक्य भ्रांतिवशादित्याह। आत्मेतिभवतुकामानांहृदयाश्रितत्वं तथापितत्त्व

हृदयमितिपुंडरीकाकारोमांसपिंडःतत्स्थमंतःकरणंबुद्धिर्हृदयमित्युच्यते तात्स्थ्यात्मंचाक्रोशंत
मा वत्हृदयस्यबुद्धेर्येशोकाःकामाबुद्धिसंश्रयाहितेकामःसंकल्पोविचिकित्सेत्यादिसर्वंमनएवेति
श्रुत्यंतरात्कथंतर्हिकामाद्यस्यहृदिश्रिताइति आत्मसंश्रयभ्रांत्यपनोदायहीदंवचनंहृदिश्रिता
हृदयस्यशोकाइतिचहृदयकरणसंबंधात्तिनश्चायमस्मिन्कालेतिक्रामतिमृत्योरूपाणीति
हिउक्तं हृदयकरणसंबंधातीतत्वात् हृदयस्यभवति २२ तत्संश्रयकामसंबंधातीतोभवति
त इतिफलंरचयतःपंतुवादिनःहृदिश्रिता नाःकामाःवासनाश्चहृदयसंबं
धितमात्मानमुपसर्प्योपश्लिष्यातिहृदयवियोगेपिचात्मनवर्तिष्यंतेपुरुषेनलग्नमस्यःपुनर्हृदिगाः
इत्याचक्षतेनेषांकामःसंकल्पोहृदयेह्यवरूपाणिहृदयस्यशोकास्तादेनावदन्ताननात्तत्संबंधे

व

संबंधहानतदाश्रयत्वसंभवात्कथमात्माकृपुरुषकामानतिवर्ततेतत्राह हृदयोति तत्संबंधातीतत्वकृतं
सिद्धफलितमाह हृदयकरणेति मत्प्रपंचप्रस्थानमुपस्थापयति येत्विति सत्येवहृदयेतत्रिष्ठानांकामादी
नामात्मन्यपश्लेषोनतत्रिवृत्ताविस्याशंक्याह हृदयवियोगेपीति तत्मतेश्रुतिविरोधमाह तेषामिति हृद
तकरणोनोपाधित्वादात्मविकारणामपिकामादीनांहृदयसंबंधसंभवात्तानयर्थकाशुतीनामितिशे

बृ०भा ३५३

...येति न कामादिसंबंधमात्रं हृदयस्थत्वं किं त्वाश्रयाश्रयित्वं तच्च करणत्वेन स्यान्न हि तस्कराद्या श्रया पत्त्यादिज्ञानहृदयमिति परिहरति नहृदीति वक्ताग्द्वचनं न समंजसमिति संवध्यते प्रदीपोपलंभवत् न मितिवत् तत्करणायत्तमात्माश्रितं कामादीनि तत्स्यतदाश्रयत्ववचनमौपचारिकमित्याशंक्य हृदि आत्मविशुद्धेश्चेति एतच्चेदं यथार्थमेवेत्याह आपतीवेति अन्यथासंभवाद्वा श्रयणावचनस्तुति द्वेषः दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्यत्र वामेन न पश्यतीति वन्नमुच्यते हृदि स्थितादि विशेषणमा

हृदयकरणोत्पाद्यत्वादिति चेन्न हृदि श्रितादि विशेषणात् न हि हृदयकरणाभावत्वे हृदि श्रितादि वचनं समंजसं हृदयेऽन्येऽवरूपाणि प्रतिष्ठितानीति चात्मविशुद्धेश्च विवक्षितत्वात् हृदयगतवचनं यथार्थमेव फलं आपतीव लेलायतीवेति श्रुतेरन्यथासंभवात् कामाः स्युः हृदि श्रितादि विशेषणात् तन्मात्रया अपि संतीति चेन्न नानाश्रितापेक्षत्वात् नात्राश्रयान्तरापेक्ष्य हृदीति विशेषणं किं तर्हि यद् हृद्याश्रिताः कामास्तानपेक्ष्य विशेषणं येन मृत्यो भविष्यद् नाश्रयान्तरापेक्षतो निरस्तास्तेनैव हृदि श्रिताः संभाव्यन्ते ...तो फलं नानपेक्ष्य विशेषणं येषां वर्तमानानामिव येन सर्वं समुच्यन्त इति

स्याशंकाते कामा ये इति प्रकारान्तरेण विशेषणस्यार्थवत्त्वं दर्शयति नेत्यादिना अत्रेति पक्षान्तरस्फूर्तिः आश्रयान्तरं बुद्धिव्यतिरिक्तमात्माख्यं बुद्धिमनाश्रिताः कामा एवं न संतिष्ठन्ते स्यादिह दयाश्रयत्वविशेषणमित्याशंक्याह नेति प्रतिपक्षतोऽविषयत्वेषदर्शनादिति यावत् कामानां वर्तमानत्वनियमाभावात् नभविष्यतामपि संभवे फलितमाह अत इति

हत्यानास्तिनभूतंभविष्यत् कामसंभवेपिसर्वकामनिवृत्तेर्विवक्षितत्वाद्वर्तमानविशेषणमनर्थकमितिशंकते न यापीति अतीतानागतकामाभावः संभवतित्वतः सिद्धोनतंनिवृत्तोयत्नोपेक्षतेशुद्धात्मादिदृक्षुणातुमुमुक्षुणानंक्षणा मानकामनिरासायप्रत्नाधिक्यमाधेयमितितत्रापियत्नुवर्तमानग्रहणमितिपरिहरतिनतेष्वितियदिपूर्वोक्तं स्यानभनाद्वत्वात्मास्त्रयत्वमेवकामानामारोपितेनदास्तिनमोक्षासंभवेनानिष्टकल्पितत्वादित्याह इतरथेत्तं अक्षतत्वमसिद्धमितिशंकते अक्षुवर्तनेति अर्थादात्मास्त्रयत्वंक्षतमेवकामानामित्यनुदूषयति नत्वा दिना निषेधोहिप्राप्तिमपेक्षतेनवात्मत्वंकामानामात्मधर्मत्वप्राप्तिःक्वाप्यसंभवतो नस्यादात्मना

क्यापिविशेषणानर्थकमितिचेत् नतेषुयत्नाधिक्याधानार्थत्वात् इतरथाऽक्षतमनिष्टंवकल्पितंणा दात्मास्त्रयत्वंकामानामक्षंवनकामंकामयतइतिप्राप्तमनिषेधादात्मास्त्रयत्वंकामानांक्षतमेवेतिरेव नसधीःस्वप्नोभूत्वेतिपरनिमित्तत्वात्कामास्त्रयत्वप्राप्तेरसंगवचनाच्चनहिकामास्त्रयत्वेसंगवचन मुपपद्यते अक्षकामइत्यवोचाम आत्मकामइतिश्रुतेरात्मविषयोस्यकामोभवतीतिचेत् नव्यति रिक्तकामाभावार्थत्वात्तस्याःवैशेषिकादितंत्रमायोपपन्नमात्मनःकामाद्यास्त्रयत्वमितिचेत् न हृदिश्रिताइत्यादिविशेषश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यत्वाद्वैशेषिकादितंत्रोपपत्तयःश्रुतिविरोधमाभासा

सत्वोपगमात् स्वयंज्योतिष्टुबाधनाच्च

वस्तुतोनकामाद्यास्त्रयत्वमित्यर्थः इतश्चात्मनोनकामाद्यास्त्रयत्वमित्याह असंगोहि ननुअसंगवचनमात्म नःसंगाभावंसाधयतितत्स्यकामित्वेनविरुध्यतेतत्राह संगश्चेति कामश्चेत्यं गतत्वाःसिद्धहेतुरत्रेतिशेषः वाक्यात् इमाश्रित्यात्मनिकामास्त्रयत्वंशंकित्वादूषयत्यात्मेत्यादिना इच्छादयःकविदाश्रिताःगुणा त्वाद्रूपादिवदित्यनुमानात्परिशेषात्कामाद्यास्त्रयत्वमात्मनःहेत्वमतीत्याशंकतेवैशेषिकादीति अ पक्षधर्मेणनिराचष्टे नेत्यादिना स्वयंज्योतिष्टुबाधनाच्चनात्मास्त्रयत्वंकामादीनामितिशेषःएवं एं

बृ॰भा॰ नदेवविरुद्धोति कामादीनामिति स्थितं चानुमानादिति शेषः यद्यात्मसमवेतं तत्तेन न दृश्यते यथा न [illegible]
२४९ सांपंतेनैव वक्षुषा न दृश्यते तथा कामादीनामात्मसमवायित्वेन न दृश्यत्वं न स्यात् दृश्यत्वबलेनात्वयं [illegible]
साधितं तथा च न हाधे पूर्वोक्तमनुमानमपि वाध्येतेत्यर्थः कथं कामादीनामात्मदृश्यत्वमाश्रित्य [illegible]
दृष्टोपदिष्टत्वं तत्राह [illegible]रिति तथापि तेषामात्माश्रयत्वेकानुपपत्तिस्तत्राह न हाधितमिति यत्तु परम[illegible]
कदेशं जीवमाश्रित्य तदाश्रितं कामादीति तत्राह सर्वशास्त्रेति न दैवस्फुरयति परस्येति शास्त्रार्थत्वात्तानिति
स्वयवत्वप्रसंगकत्वादित्यपकंथं कोपः स्यादित्याशंक्याह तत्त्वेति चतुर्थेनेत्यन्तं पपन्नमतो निरस्तं न हि पुनः
[illegible]मादीनां स्वप्ने केवलं दृशिमात्रविषयत्वात्स्वयं ज्योतिष्ट्वंसिद्धं स्थितं तवा [illegible] आत्मसमवायित्वे दृ
श्यत्वानुपपत्तेः वक्ष्यमाणविशेषणवत् दृष्टुर्हि दृश्यमर्थान्तरभूतमिति दृष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वंसिद्धं ततश्च वा
धितं स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्वपरिकल्पना सर्वशास्त्रविप्रतिषेधाच्च परस्यैकदेशकल्पनायां कामा
द्याश्रयत्वे च सर्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत एतच्च विस्तरेण चतुर्थे वोचाम महता हि प्रयत्नेन कामाद्या
श्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्या आत्मनः परमैकत्वशास्त्रार्थसिद्धये तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणा
यां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् [illegible]च्छादीनामात्मधर्मत्वकल्पनं वैशेषिकानैयायिकः [illegible]पनिष
च्छास्त्रार्थेन न संगच्छते तेन च पमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनान्नादरणीया स्त्रीपुंसयोरिवैकत्वं
न्नपश्यन्तीसक्तं स्वयंज्योतिरितिवत् स्वयंज्योतिष्ट्वं नाम चेतन्यात्मस्वभावता यदि ह्याग्नेः स्याग्नित्वादिवत्तन्न
मात्मस्वभाव आत्मा स कथमेकत्वेऽपि हि स्वभावं जह्यात् न जानीयात् २२ ॥ एकरूपः मुक्तिः चित्कर [illegible]
कामाह [illegible]तेति परेणासह प्रसंगात्मनः शंकातत्त्वप्रशास्त्रार्थस्यासिद्धार्थमिति पावत् अशात्मादिकल्पनायाः मायेण
स्वार्थसिद्धिमाशंक्याह [illegible]कल्पनायामिति भतप्रपंचकल्पनायाहेयत्वमुपसंहरति यथेत्यादिना यद्वैतत्पश्य
स्यादेः संबंधं चकुं रत्नं कीर्तयति स्त्रीपुंसयोरिति चकाराद्युक्तं स्वयंज्योतिष्ट्वमिति संबध्यते किमिदं स्वयंज्योतिष्ट्वमिति [illegible]
त्राह स्वयंज्योतिष्ट्वं नामेति एवं तन्मते प्रकरणार्थ्य [illegible] शंकामाह यदीत्यादिना स्वभावत्यागमेवाभिनयति

णागाभावेसुषुप्तेविशेषविज्ञानएहिसमफत्तमित्याह अथेत्यादिना आत्मानिद्रूपोपिसुषुप्तेविशेषंनजानाति चेत्किं दुरवनीत्याशंक्याह विप्रतिषिद्धमिति परिहरति नेति उभयथेत्यमस्वभावत्वंविशेषविज्ञानएहित्यर्थः उभयस्वीकारेशंकितंविप्रतिषेधमाकांक्षापूर्वकंव्याख्यानिएकरोति कथमित्यादिना यद्वैतदित्यादि

अथनजहातिकथमिहसुषुप्तेनपश्यतीतिप्रतिषिद्धमेतत्त्वेनयमात्मस्वभावोनजानातीचेति नन्विदं प्रतिषिद्धमुभयमप्येतदुपपद्यतएवकथंयद्वैसुषुप्तेतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यंनपश्यति यत्तत्सुषुप्तेनपश्यतीतिजानीषेतन्नतथागृह्णीथाःकस्मात्पश्यन्नेवभवतितत्र नन्वेवंनपश्यतीतिसुषुप्त

यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यति

जानीमोपतोनचक्षुर्वामनोवादर्शनेकरणंव्यापृतमस्ति व्यापृतेषुहिदर्शनश्रवणादिषुपश्यतीतिव्यवहारोभवतिक्रणोतीतिवा नचव्यापृतानिकरणानिपश्यामः तस्मान्नपश्यसेवायं हि किंतर्हिपश्यन्नेवभवति

वाक्यंचोदितार्थानुवादःतत्परिहारस्तुपश्यन्नित्यादिवाक्यमितिविभज्जते यत्तदिति नहीत्यादिवाक्यनिरस्यामाशंकामाह नन्विति चक्षुरादिव्यापाराभावेपिचसुषुप्तेदर्शनादिकिंनस्यादित्याशंक्याह व्यापृतेष्विति अस्तुतर्हितत्रापिकरणव्यापारोनेत्याह नचेति अयमितिसुषुप्तपुरुषोक्तिःनपश्यत्येवेतिनिषेधति नेति नचहेतुंवक्तुमसत्पूर्वकंप्रतिज्ञामस्तीति किंतर्हीति एएएएएएएएएए

बृ०भा० तत्राकांक्षापूर्वकं हेतुवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे कथमित्यादिना अविनाशित्वादित्येतद्व्याकुर्वन् द्रष्टुर्विनाशाभा
३७५ वमुपपादयति कथमित्यादिना द्रष्टुर्दृष्टेर्नित्यत्वप्रतीत्यविरोधं चोपपादयति नन्विति विप्रतिषेधमेव साधयति द्रष्टुश्चे
ति कार्यत्वापत्तिवचनात् विनाशः स्यादिति शंकते नन्विति तत्साकारकत्वान्नैवमिति परिहरति न वचन
स्येति नदेव स्फुटयति नहीति यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्त्यनुगृहीतानुमानविरोधाद्वचनका यमिति

कथं नहि यस्मात् द्रष्टुर्दृष्टिः कर्तुर्या दृष्टिस्तस्याः दृष्टेर्विपरिलोपो विनाशः स न विद्यते यथाग्नेरौष्ण्यं याव
दग्निभावि तथाप्येषोऽस्माद्दृष्टाः विनाश्यतो विनाशित्वादात्मनो दृष्टिरप्यविनाशिनी यावद्द्रष्टृभावि
नी हि सा न तु विप्रतिषिद्धमिदम् मियीयते द्रष्टुः साद्दृष्टिर्नविपरिलुप्यत इति च द्दष्टश्च द्रष्टुर्ना
ते दृष्टिः कर्तृत्वाद्द्रष्टेस्तच्चानेक्षिप्यमाणाच द्रष्टुर्दृष्टिर्नविपरिलुप्यत इति चाशक्यवक्तुं ननु नेति
परिलुप्यत इतिवचनादविनाशिनी नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् स्यान्नवचन
स्य ज्ञापकत्वात् नहि न्यायप्राप्तो विना शःकृतकस्य
वचनशतेनापि वारयितुं शक्य नेव वचनस्य यथाप्राप्तार्थज्ञापकत्वात् नैष दोषः आदित्यादिप्रकाशवत्तद्
र्शनोपपत्तेः यथादित्यादयो नित्यप्रकाशस्वभावा एव सन्तः स्वाभाविकेन नित्येनैव प्रकाशेन प्रकाशयन्ति
न ह्यप्रकाशात्मानः सन्तः प्रकाशं कुर्वन्त प्रकाशयन्तीत्युच्यते किं तर्हि स्व भावेनैव नित्येन प्रकाशेन त
थायमप्यात्मा विपरिलुप्तस्वभावया दृष्ट्या नित्यया द्रष्टेत्युच्यते गौणं तर्हि द्रष्टृत्वं नैवमेवमुख्यत्वोपपत्तेः

त्वबोधकमित्यर्थः कृतस्य दृष्टिरेवात्र द्रष्टृशब्दार्थो न हि दृष्टिकर्तान्तरविप्रतिषेधोऽस्तीति सिद्धान्तयति नै
ष दोष इति आदित्यादिप्रकाशवदित्येतद्दृष्टान्तं व्याचष्टे यथेति दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपन्नं प्रत्याह नहीति
दर्शनोपपत्तेरित्येतद्दार्ष्टान्तिकं विभजते तथेति आत्मनो नित्यदृष्टित्वे दोषमाशंकते गौणमिति
गौणस्य मुख्यापेक्षत्वान्मुख्यस्य चान्यस्य द्रष्टृत्वस्याभावान्नैवमित्युत्तरमाह नेत्यादिना एवम्

नामेवोपपत्तिमुपदर्शयति यदिहीत्यादिना अन्यथानुपस्थदृष्टित्वमंतरेणोतिपावत् दर्शनप्रकारस्यागतत्वात् गात्मतत्वस्पनि
ष्क्रियत्वश्रुतिस्मृतिविरोधादित्तिभावः द्रष्टृत्वानरानुपपत्तेोफलितमाह तदेवमेवेति नित्यदृष्टित्वेनेवेत्यर्थः उक्तेयदृष्टा
तमाह यथेत्यादिना तथात्मनोपिद्रष्टृत्वंनित्यनेवत्वाभाविकेनचेतन्यज्योतिषासिध्यति तदेवंद्रष्टृत्वमुख्यद्रष्टृत्वं
रानुपपत्तेरितिशेषः आत्मनोनित्यदृष्टित्वभावत्वेफलितमाह तस्मादिति तृजंतं द्रष्टृशब्दमाश्रित्यशंकते ननुति
अत्रासत्यंक्रियाकर्तृविषयस्तृजंतशब्दप्रयोगइतिशेषस्तृजंतशब्दप्रयोगस्यासत्यक्रियाकर्तृविषयत्वंअभिव
रपन्तुत्तरमाह नेति वैषम्यमाशंकते भवन्तिति आदित्यादिवत्स्वाभाविकप्रकाशनेन प्रकाशयितृत्वमप्यकार्य

मूलं ८

यदिह्यन्ययाप्यात्मनोदृष्टत्वमुपदृष्टत्वमुयोगोगात्वंतत्वात्मनोयोदर्शनप्रकारोस्ति तदेवमेवमुख्योद्रष्टृत्वमुपपद्य
तेनात्मनोयथादित्यादीनांप्रकाशयितृत्वंनित्येनेवस्वाभाविकेनातिक्रियमाणेनप्रकाशनेन तदेवचप्रकाश
यितृत्वमुख्यंप्रकाशयितृत्वान्तरानुपपत्तेः तस्मान्नद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतइतियुक्तंवाक्यमितिचेत् वस्तुत
सत्क्रियाकर्तृविषयएवतृचप्रत्ययः ननुतद्वितीयमस्तितनोन्यद्विभक्तंयत्पश्येत् २३ यानस्यशब्दस्यप्रयोगोदृष्टो
यथाच्छेत्ताभेत्तागन्तेतियथादृष्टेत्त्रापीतिचेत् नप्रकाशयितेतिदृष्टत्वात् भवतुप्रकाशत्वेनत्वयथासंभवात्
ननात्मनोतिचेत् नदृष्टेर्विपरिलोपश्रुतेः पश्यामिनपश्यामीत्यनुभवदर्शनान्नेतिचेत् नकरणव्यापारविशे
षापेक्षत्वात् नद्यनचक्षुषोत्यल्पत्वआत्मदृष्टेरविपरिलोपदर्शनात् तस्मादविपरिलुप्तस्वभावेवात्मनोदृष्टि
ननुतद्वितीयंकिंनहितीयविषयमन्तरंकिंविशिष्टंतनोन्यद्रष्टुरन्यत् अन्यत्वेनविभक्तंयत्पश्येदुपलभेत २३

वित्वप्रकाशेनप्रकाशयितृत्वस्यानेत्यसंभवात् नत्वात्मनिनित्यदृष्टिरहितस्याभावान्यथावकाशोवित्वदृष्टेोव
नत्वद्रष्टृनेत्यर्थः प्रतीचश्चिद्रूपत्वस्यश्रोतत्वात्कर्तृत्वंविनाप्रकाशयितृत्वमविशिष्टमित्युत्तरमाह नदृष्टेरिति कूटस्थ
दृष्टिरात्मेत्युक्तेप्रत्यक्षविरोधंशंकते पश्यामीति द्विविधोनुभवस्तस्यकूटस्थदृष्टित्वमनुगृह्णातिचक्षुरादिव्यापारा
दिभावाभावापेक्षयापश्यामिनपश्यामीतिधियोरात्मसाक्षिकत्वादित्युत्तरमाह नकरणेति आत्मदृष्टेर्नित्यत्वे
हेत्वंतरमाहाद्दृनेति आत्मदृष्टेर्नित्यत्वमुपसंहरति तस्मादिति नन्वित्यादिफलमाह अनर्थेन वांक्यान्तरमा

द्वितीयादिपदानां पौनरुक्त्यमाशंक्याथेमे दर्शयति यद्वीत्यादिना साभासमंतःकरणं यत्तत्परिच्छिन्नविशेषदर्शन
कारणं प्रथमं तद्वितीयं तस्मादन्यच्चक्षुरादिप्रमाणं रूपादिप्रमेयं विभक्तं तत्सर्वं जाग्रत्स्वप्नयोरविद्यायां प्रतिपन्नायां
सुषुप्तिकाले कारणमात्रतां गतमनभिव्यक्तं नासीत्सर्वं सुप्तो द्वितीयं प्रमातृरूपं नासीत्येतदुपपादयति आत्म
नस्तु प्रमातृरूपं पृथक्कृतं नास्तीति शेषः तथापि करणव्यापारकृतं विषयदर्शनमात्मनः स्यादित्याशंक्याह
स्वरूपेति सुषुप्तस्यापि परिच्छिन्नत्वमाशंक्याह अयन्त्विति तस्य परोक्षीभावफलमाह तेनेति विषयेति

कृतं तद्विशेषदर्शनकारणमंतःकरणं चक्षुरूपं वा तदविद्यायामात्वेन प्रलयस्थापितमासीत् तदानीम्
न्काले एकीभूतमात्मनः परेणापरिष्वंगात् द्रष्टुर्हि परिच्छिन्नस्य विशेषदर्शनायकरणमन्यत्वेन व्य
वतिष्ठते अयं तु स्वेन सर्वात्मना संपरिष्वक्तः स्वेन परेणात्मना प्राज्ञेनात्मना प्रियये व पुरुषः तेन न पृथक्त्वे
न अवस्थितानि करणानि विषयाश्च तदभावाद्विशेषदर्शनं नास्ति करणादिकृतं हि तन्नात्मकृ
तमात्मकृतमिव प्रत्यवभासते तस्मात्तत्कृतेयं भ्रांतिरात्मनो दृष्टिः परिलुप्यत इति एतदमत

पाभावकृतं फलमाह तदभावादिति किमिति विषयाद्यभावाद्विशेषदर्शनं निषिध्यते तत्त्वमेव तत्स्वाभाविकस
त्वाधीनं किं न स्यादित्याशंक्याह करणादीति ननु वस्त्वात्मविशेषदर्शनमात्मकृतं प्रतिभाति तत्र कथं तत्
त्वादत आह आत्मकृतमिवेति तत्विस्पारेतात्पर्यमुपसंहरति तस्मादिति प्रमातृकरणविषयकृत
त्वाद्विशेषदृष्टेस्तेषां च सुषुप्ते भावात्कार्यायाविशेषदृष्टेरपि तत्राभावादित्यर्थः तत्कृतानाग
रादावात्मकृतत्वेन भ्रांतिमात्रमित्युपन्नविशेषदर्शनाभावस्य फलस्य एतदमतम

यद्वैतन्नपश्यतीत्यादावुक्तन्यायमुक्तं स्वाक्येष्वतिदिशति समानमिति मनोबुध्योः साधारणत्वं स्थानत्रय

मानमम्यान् ॥ यद्वैतन्नजिघ्रति यद्वैतन्नरसयते यद्वैतन्नवदति यद्वैतन्नशृणोति यद्वैतन्नमनुते

यद्वैतन्नजिघ्रति जिघ्रन्वैतन्नजिघ्रति नहि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीय
मस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् २४ यद्वैतन्नरसयते रसयन्वैतन्नरसयते नहि रसयितू रसयितेर्विपरि
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् २५ यद्वैतन्नवदति वदन्वैतन्न
वदति नहि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् २६
यद्वैतन्नशृणोति शृण्वन्वैतन्नशृणोति नहि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीय
मस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् २७ यद्वैतन्नमनुते मन्वानो वै तन्नमनुते नहि मन्तुर्मतेर्विपरिलो
पो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत २८ यद्वैतन्नस्पृशति स्पृशन्वैत
न्नस्पृशति नहि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं य
त्स्पृशेत् २९ यद्वैतन्नविजानाति विजानन्वैतन्नविजानाति नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्य
तेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ३० ॥ नमः नमः नमः नमः नमः

यद्वैतन्नस्पृशति यद्वैतन्नविजानातीति मननविज्ञानयोर्द्वैपादि सहकारित्वेऽपि सति
चक्षुरादिनिरपेक्षो भूतभविष्यद्वर्तमानविषयव्यापारोऽविद्यत इति पृथग्ग्रहणं नमनमनमनम

व्यापाराभावे कथं पृथग्दृष्टिः स्यादित्याशंक्याह मनेति एम
न०

भा० वाक्यानित्याद्याख्यातत्वमित्यन्तं स्फुटीकरणार्थं विवारयति किंपुनरिति धर्मभेदो धर्माणामन्योन्यं मिथो धर्मिणः अ-
६७ भेदोस्तीतियावत् धर्मस्य दृष्ट्यादिपदार्थस्येत्यर्थः परोपाधिनिमित्तंवस्त्वान्तरोपाधिकृतं निमित्तेन तत् धर्मोन्य
त्वं तद्धर्मिणो मिथोन्यत्वं चेत्यर्थः भर्तृप्रपंचमनेन पूर्वपक्षं गृण्हात्यन्ये त्विति गवादीनां सावयवत्वाद्रूपभेदसंभवा
देकेन रूपेणाभिन्नत्वं रूपान्तरेणाभिन्नात्वमिस्तु भयथात्वपिनिरवयवेष्वात्मादिषु कथमनेकरसत्वमित्य
शंकाह यथात्स्थूलेष्विति एकरूपत्वे वस्तुनो दृष्टान्ता हृष्टे नानारूपत्वे गवादिदृष्टान्तदर्शनात्मन दे

किं पुनर्दृष्ट्यादीनामग्नेरौष्ण्यप्रकाशनज्वलनादिवत् धर्मभेदआहोस्विदभिन्नस्यैव धर्मस्य परो
पाधिनिमित्तकं धर्मान्यत्वमित्यत्र केचिद्व्याचक्षते आत्मवस्तुनः स्वत एवैकत्वं नानात्वं च यथा गोः
द्रव्यतयैकत्वं सास्नादीनां धर्माणां परस्परव्यभिचारदर्शनादात्मनोपि तद्वदेव दृष्ट्यादीनां परस्परं भेदः
यथा स्थूलेष्वेकत्वं नानात्वं च तथा निरवयवेष्वमूर्तवस्तुष्वेकत्वं नानात्वं चानुमेयं सर्वत्राव्यभिचा
रदर्शनादात्मनोपि तद्वदेव दृष्ट्यादीनां परस्परं नानात्वमात्मना चैकत्वमिति तदसत् तत्परत्वात्
नहि दृष्ट्यादिधर्मभेदप्रदर्शनापरमिदं वाक्यं यद्वैतदित्यादि किं तर्हि यद्विदुरात्मज्योतिः कथं
न जानाति स्वप्नेषु जने नूनं मन्तोन चैतन्यात्मज्योतिरित्येवमाशंकाप्राप्तौ तन्निराकरणपरमिदं वाक्यं
यद्वैतदित्यादि॥

वानुमेयं विमतं भिन्ना [illegible] भिन्नं वस्तुत्वात् गवादिवदित्यर्थः यद्यपि गगनादिषु भिन्नाभिन्नत्वमनुमा
पनेन तथापि कथमात्मनि तदनुमानमित्याशंक्य वस्तुत्वस्य नानारूपत्वेनाभिचारादात्मन्यपि यथोक्तम
नुमानं निरंकुशप्रसरमित्याह सर्वत्रेति यथोक्तानुमानानुग्रहार्थं यद्वैतदित्यादेर्भिन्नाभिन्नवस्तुनि तात्पर्य
मिति भावः भर्तृप्रपंचोक्तं वाक्यतात्पर्यं निराकरोति नेत्यादिना एवमएवमएव

देतन्याविनाशो वाक्यतात्पर्यं चेत्कथं तर्हि दृष्ट्यादिभेदवचनमित्याशंक्याह यद्यस्येति तद्धि सूक्ष्मावस्थायामुपा
धेरन्तःकरणस्य चक्षुरादिभेदाधीनपरिणामव्यापारस्यानिरूपणात्तस्याप्युपाधिभेदस्यानुद्भास्यमानत्वान्नेत्यर्थः
त्मिवानुपलक्ष्यमाणात्तद्भावं पश्चादपि तथापि चक्षुद्वारेणाजायमानाथावुद्भूतानां चैतन्यं दृष्टिर्घ्राण
द्वारेणजातानां तेन घ्रातिरिति पाधिभेदात्पृथग्भेदानुवादेनचैतन्यस्याविनाशित्ववाक्यतात्पर्यमित्य
र्थः उक्तं वाक्यतात्पर्यं दृष्टान्तेन फलितमाह नन्विति द्रष्टृदृष्ट्यादिभेदकल्पनानामत्मिन्त्वेसाह सैंधवेति नदेव

स्यजात्वन्त्वम्पोऽस्य कारणानेकोपाधिद्वारेणैतन्मात्रत्वात्तिरोभावमुपलक्षितं दृष्ट्यादावभिधत्ता
वहमाणप्रकसुखुउपाधिभेदव्यापारनिरूपणावनुद्भास्यमानत्वाद्नुपलक्ष्यमाणात्तद्भावमप्युपाधिभे
देनभिन्नमिवयथाप्राप्तानुवादेनैवविद्यमानत्वमुच्यते नत्तद्दृष्ट्यादिधर्मभेदकल्पनाविवक्षिता
स्थानभिन्नत्वपक्षेऽपि घनवत् सत्वानेकरसघनत्वानिविरोधाच्च विज्ञानमात्रं रसत्वात्तानम्रतत्वं तत्त्वं
सादिकृतिपञ्च शब्दप्रवृत्तेश्च लौकिकी वाचशब्दप्रवृत्तिश्च स्वरूपं विजानातिश्रोत्रेणशृणो
जानातिरसनेनवान्नरसं विजानातीतिवसर्वत्रैवचदृष्ट्यादिशब्दाभिधेयानांविज्ञानशब्दवाच्य
नामेव दर्शयति शब्दप्रवृत्तिश्चप्रमाणं दृष्टान्तोपपत्तेश्च

स्यापि विज्ञानमिति नदृष्ट्यादिभेदकल्पनेतिशेषः यथाघटाकाशो मठाकाशइत्येकशब्दविषयत्वा
द्युपाधिभेदेऽप्याकाशस्यैकत्वमिष्टं तथैकशब्दप्रवृत्तेरेकत्वं चित्तोपि स्तीकर्तव्यं ततश्च नो दृष्ट्यादिभेदः
द्धिरित्याह शब्दप्रवृत्तेश्चेति नामैवविवरणमिति लौकिकी चेति यत्तुसिद्धान्तेदृष्टान्तोनास्तीतितत्राह दृ
ष्टान्तेति किमेकरूपत्ववस्तुनोदृष्टान्तोनास्ति किंवामिथ्यात्वेनत्वानानारूपत्वस्येतिवक्तव्यं नाद्यः नाना
रूपवस्तुवादिभिरप्यनेकरूपस्यानवस्थापरिहारार्थमेकरूपत्वांगीकारादस्माकं दृष्टान्तसिद्धेश्च
नद्वितीयोऽन्त्यैवानेकान्तिकत्वात्तस्मादेकरूपमेव वस्तु स्वीकर्तव्यमितिभावः

द्वितीयं स्वपति [illegible]ाहीति तं तन्निमित्तमेव स्वच्छत्वे न स्वच्छत्वाभावं पद्मरागपुष्पते स्फटिके हरितादिध टी॰ अ॰ ४
र्माणां स्वाभाविकत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह नचेति न स्याहि स्वच्छत्वाभावं न दृष्टो न हरिताद्युपा
धिभेदसंबंधव्यतिरेकेणेति यावत् एकस्य नानारूपत्वं मिथ्यात्वे दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह त
थेति आत्मा मिथ्या नानानिर्भासः उपहितत्वात् स्फटिकवदित्यर्थः किंचात्मापि मिथ्या नानात्वाधारः

यथा हि लोके स्वच्छत्वाभावफलः स्फटिकस्तन्निमित्तमेव केवलं हरितनीललोहिताद्युपाधिभेदसं
योगात्तदाकारत्वं भजते न तु स्वच्छत्वाभावव्यतिरेकेण हरितनीललोहितादिलक्षणधर्मभेदः
स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यते तथा चक्षुराद्युपाधिभेदसंयोगात् प्रज्ञानघन स्वभावस्यैवात्मनः
ज्योतिषोऽस्यादित्यकेऽभेद उपलक्ष्यते प्रज्ञानघनस्य स्वच्छत्वाभाव्यात् स्फटिकस्वच्छत्वाभाव
वत्स्वयंज्योतिष्ट्वं च यथा चादित्यज्योतिरवभास्यभेदैः सफज्यमानं हरितनीलपीतलोहितादि
भेदैरविभाव्यतदाकाराभासं भवति तथा चकृत्स्नं जगदवभासयच्चक्षुरादीनि च तदाकारं भ
तित यावोक आत्मनैवायं ज्योतिषास्त इत्यादि॥

स्वच्छत्वात् संप्रतिपन्नवदित्याह प्रज्ञानेति किंचात्मा कल्पितनानात्वाधारो ज्योतिष्ट्वादादित्यादि
ज्योतिर्वदित्याह स्वयमिति आदित्यादावकल्पितोऽपि भेदोऽस्तीत्याशंक्य विवक्षितं साम्यमाह यथा
चेत्यादिना अविभाव्यं वस्तुतो विभागायोग्यमिति यावत् चक्षुरादीनि च विभासयदिति संबंधः अ॰ ४
त्मनः सर्वावभासकत्वे वाक्योपक्रमं प्रमाणयति तथा चेति एस एम

यत्तु निरवयवेऽप्यनेकरूपत्वमनुमेयमिति तत्राह नचेति आकाशादीनां दृष्टान्तत्वमाशंक्य निराकरोति यद्यपि त्यादिना कथमाकाशस्यानेकधर्मवत्त्वमौपाधिकमित्याशंक्य तस्य सर्वगतत्वं तावदौपाधिकमिति साधयन्नाकाश स्येति कथं तर्हि तत्र सर्वगतत्वव्यवहारस्तत्राह सर्वोपाधीति नन्वाकाशस्य सर्वत्र गमनमपेक्ष्य सर्वगतत्वं किमिति न व्यवह्रियते तत्राह नत्विति आकाशे गमनायोगं वक्तुं तत्स्वरूपमाह गमनं हीति ननु तर्हि द्विभागसं योगेन वक्तुं न चिद्देशेन तत्कारणीभूता क्रियापि शब्दादिवत्तत्राकाशे भविष्यतीत्यत आह सा चेति सा च मतौ

यत्र निरवयवेऽप्यनेकात्मताशंक्यानेकल्पयितुं दृष्टान्ताभावात् यद्यप्याकाशस्य सर्वगतत्वादिधर्मभेदः परिकल्प्यते परमाण्वादीनां च गन्धरसाद्यनेकगुणात्वं दृष्टान्ति रूप्यमाणं परोपाधिनिमित्तमेव तत्रा आकाशस्य तावत्सर्वगतत्वं नाम न स्वतो धर्मोऽस्ति सर्वोपाधिसम्बन्धाद्धि सर्वत्रस्वेन रूपेण सत्त्वमपेक्ष्य स र्वगतत्वव्यवहारः न त्वाकाशः क्वचिद्गतो वा आगतो वा स्वतो गमनं हि नाम देशान्तरस्थ स्य देशान्त रेण संयोगकरणं सा च क्रियानेऽगविशेषेऽसंभवति एवं धर्मभेदानेऽवसंस्त्याकाशे तथा परमाणव दावपि परमाणुर्नाम पृथिव्या गन्धघनायाः परमः सूक्ष्मोऽवयवो गन्धात्मक एव न तस्य पुनर्गन्धवत्त्वं नाम शक्यानेकल्पयितुं ॥

यत्राद्यौ क्रियादृष्टयते आकाशांतत्वविशेषं निरवयवं वक्तुं तत्र क्रियेत्यर्थः तथापि धर्मोऽनएतच्च काशो भविष्य तीत्याशंक्यास्तेषामपि क्रियापूर्वकारणामुक्तन्यायकल्पितत्वमाह एवमिति भेदाभेदाभ्यां दुर्वचत्वा त्तत्र धर्मधर्मिभावो न संभवतीति भावः आकाशे दर्शितन्यायमन्यत्रापि संचारयति तथेति पार्थिवत्वं परमाणोरेकं रूपं गन्धवत्त्वं चापरमित्यनेकरूपत्वमित्याशंक्याह परमाणुर्नामेति नहि पार्थिवत्वातिरिक्तं गन्धवत्त्वं प्रामाणिकमिति भावः

का

वैशेषिकपरिभाषामाश्रित्याशंकते यस्येति पार्थिवे परमाणौ रसादिमत्त्वमनौपाधिकं न भवति जलादिसंसर्गात् ...
तथा च निरुपाधिकभेदेनेदमुदाहरणमिति परिहरति नतत्रापीति उक्तन्यायसादृश्यादावपि सत्त्वमतः पर ...
ति नान्यादिति निर्गतिपरस्मिन्नात्मनि दृग्गादिशक्तिभेदात्तेषां मध्ये दृक्शक्तिरस्फुरणात्मनो रूपमात्मनः ...
परिणमते प्राणितृशक्तिश्च प्राणात्मना गंधात्मना चेत्यनेन क्रमेणापरस्मिन् परिणामकल्पना भूतपंचे पंच ...
नासावपि रसैकरूपत्वोपपादनेन निरस्तेत्याह नेनेति औपाधिकोदृष्ट्यादिभेदो न वास्तवोऽतोऽस्फ पपा ...

...यतः सैव रसादिधर्मकत्वं स्यादिति चेन्न तत्राप्यवादिसंसर्गनिमित्तत्वात् तस्मान्निरवयवस्यानेकध ...
वत्वे दृष्टान्तोऽस्ति यमेन दृग्गादिशक्तिभेदानामेषकूपस्फुरूपादिभेदेन परिणामभेदकल्पना परमात्मनि ...
स्फका आद्यन्तस्यैर्योरिव यद्विजानीयात् द्वितीयप्रविभक्तमस्यत्वेनास्तीत्यर्थः कथं तः स्फुधीनविजानाति
विशेषं कथमुपलभ्यतामेव स्वभावं किंनिमित्तमस्य विशेषविज्ञानं स्वभावपरित्यागेन ३१ २५ २६ २७ २८

यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वदेदन्योऽन्यच्छृणुया
दन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात्

३१ अथ विशेषविज्ञानमेवास्य स्वभावः कस्मादेष विशेषं न जानातीति उच्यते शृणु यत्र यस्मिन् जाग ...
तेस्वप्नेषा अन्यदिवात्मनो वस्त्वन्तरमिवाविद्यया प्रत्युपस्थापितं भवति तत्र तस्मादविद्याप्रत्युपस्थापि
तादन्योऽन्यमिवात्मानं मन्यमानोऽसत्यात्मनः प्रविभक्ते वस्त्वन्तरे सति चात्मनि ततः प्रविभक्त उत्पन्न
स्पश्येदुपलभेत तच्च दर्शितं स्वप्नेऽप्यसत्यो नाग्रं नीव जानन्निवेति तथान्योऽन्यत्पश्येज्जिघ्रेद्रसयेद्वदे
च्छृणुयान्मन्वीत स्पृशेद्विजानीयादिति ३१ ॥ वृत्तमनुद्रवति जाग्रदिति यत्रेत्यादिना एवाका ...
स्यां माशंकां दर्शयति नन्विति किमस्य विशेषविज्ञानं हि स्वं स्वरूपं किंवाविशेषविज्ञानवत्त्वं आद्येऽजा
ग्रत्स्वप्नयो रनुपपत्तिर्द्वितीये सुषुप्ते रसिद्धिरिति भावः प्रतीचश्चित्मात्रज्योतिषो विशेषविज्ञानं न ...
स्यमेव स्वरूपं तथापि स्वाविद्याकल्पितविशेषविज्ञानवत्त्वमाश्रित्यावस्थाद्वयं लिख्यतेऽत ...
स्वतंत्रं तरमाहोऽयमतः स्यादिना तच्चेत्याविद्यकं दर्शनमित्यर्थः

पूर्वोक्तवस्तूपसंहारार्थं सलिलवाक्यमुत्थापयति यत्रेत्यादिना तेनाविद्यायाः शान्तत्वेन निपातेन वस्तुनोऽभावात्
द्वैतविशेषः सुषुप्ते विशेषविज्ञानाभावप्रफलं फलमाह अत इति पूर्वमेवास्याद्वैतस्योक्तत्वं द्वैतोत्पत्तिर्हि शब्दः संपरिष्व
गफलस्य समस्तत्वमपरिच्छिन्नत्वं तत्फलं प्रसन्नत्वमसंप्रसादो हि परिच्छेदाभिमानकृतः संप्रसन्नत्वे हेतुत्वेन रमाह आ
प्तकाम इति तत्त्वसंप्रसन्नत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति सलिलवदिति उक्तार्थे वाक्यमत्र योजयति सलिल इवेति

पुनः सा विद्या सुषुप्ते वस्तुतत्त्वं तत्प्रत्यक्षप्रकाशान्तानेनात्मत्वेनाविद्याप्रविभक्तस्य वस्तुनोऽभावात्तेन
कंपदृष्टेऽर्जित द्वैतं जानीयात्स्वेनैव हि प्राप्तेनात्मनात्मस्वयंज्योतिःस्वभावेन संपरिष्वक्तः उपसंहृतकरणः सम
स्तः संप्रसन्नः आप्तकामः आत्मकामः सलिलवत्स्वच्छीभूतः सलिल इव सलिलः एकोऽद्वितीयस्याभावात्
अविद्या हि द्वितीयं प्रविभज्यते सा च शान्तात्र तत्स्वच्छीभूतः एको द्रष्टा दृष्टेरविपरिलुप्तत्वादात्मज्योतिःस्व
भावायाः अद्वैतो द्रष्टव्यस्य द्वितीयस्याभावात् एतदमृतमभयमेष ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः परएवा

सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गति
रेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोकः॥ यस्मिन्काले व्याकृतकार्यकरणोपाधिभेदः स्वे आत्मज्योति

षि शान्तसर्वसंबोधनेन हे सम्राडिति हैवं हैनं जनकमनुशशास अनुशिष्टवान्याज्ञवल्क्य इत्यश्रुति
वचनमेतत्कथं वानुशशासेषास्य विज्ञानमयस्य परमा गतिर्यास्त्वन्या देहग्रहणलक्षणा ब्रह्मादिस्त
म्बपर्यन्ता अविद्याकल्पितास्ता गतयोऽतोऽपरमा अविद्याविषयत्वात् इयं तु देवत्वादिगतीनां कर्मवि
द्यासाध्यानां परमोत्तमा यः समस्तात्मभावो यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति सैव
च परमा संपत्सर्वासां संपदां विभूतीनामियं परमा स्वाभाविकत्वादस्याः कृतका ह्यन्याः संपदः तथैषोऽस्य
परमो लोकः॥ तीयस्याभावं सुषुप्ते स्पष्टीकरोत्यविद्ययेति अद्रष्टादृष्टेर्निवाक्यैः एकोऽद्वैत इत्यादि

तत्तात्पर्यलिंगं तस्य परमपुरुषार्थत्वदर्शयन् कूटस्थत्वमाहैतदिति किमिति षष्ठीसमासमुपेक्ष्य क
र्मधारयो गृह्यते तत्राह परएवेति अस्मिन्काले सुषुप्तावस्थायामित्यनेन परमत्वं साधयति गतिरिति
प्रसक्तं समस्तात्मभावविशेषविज्ञानराहित्येन विशिनष्टि यत्रेति

सर्वात्मभावाख्य एष लोकस्य परमत्वमुपपादयति येष इति मीयते परिच्छिद्यते
३५० भूमस्य सर्वात्मभावस्य परमानंदत्वं विशदयति यानीति आत्मनोनवच्छिन्नानंदत्वे सोऽङ्ग
तिसद्वादयति सर्वैर्भूमेति ननु वैषयिकमेकं स्वमात्मरूपं चापरमिति निरुक्त स्वभेदं ग्लोका
सिद्धांतस्यादित्याशंक्य मुख्यामुख्यभेदेन तदुपपन्नमेवेत्याह यत्तेत्यादिना किंच वस्तुत
अन्ये कर्मफलाश्रया लोका न लेसादय परमाः अयं तु न केनचित् कर्मणा मीयत इति स्वाभाविक त्वाद
एष परमो लोकः नयेषोस परमानंदो अन्यान्यानि विषयेंद्रियसंबंधजनितान्यानंदजातानि तान्
सु
एषोस्य परमानंदो नित्यत्वान् सर्वो भूमा न स्रवति निरुक्त सं नत्वे नयत्रान्यत्पश्यति स ह्यजाना
तिनदल्पंमर्त्यमसुखं तु एवमिदं न तु न ह्यपरिणमत एवं एषोस्य परम आनंदः एतस्यैवानंदस्य मात्रा
कलामविद्याप्रत्युपस्थापितो विषयेंद्रियसंबंधकाले विभाव्यमानानि अन्यानि भूतान्यु
एष एव एषोस्य परम आनंद एतस्यैवानंदस्य विद्याप्रविभक्तस्यान्यानि भूतानि मात्रा
मुपजीवंति ३२॥
पत्रीवंतिकानि तानि तान्येवानंदस्य विद्याप्रविभक्तस्यान्यानि भूतानि मात्रा
प
नमानि ब्रह्मणा परिकल्प्यमानान्यन्यानि संस्कृतीवंति भूतानि विषयेंद्रियसंपर्कद्वारेण विभाव्यमा
नां ३२ अस्य परमानंदस्य मात्रा अवयवाः च ह्लादिभिर्मनुष्यपर्यंतैर्भूतै रूपजीव्यंतैरानंदमात्रावय
वद्वारेण मात्रिणं परमानंदमधिजिगमयिषन्नाह सैंधवलवणशकले स्विलवणशैलं ए
वानन्मस्कृत्वानिरिक्तं वैषयिकं स्वमित्याहैतस्यैति ब्रह्मातिरिक्तत्वेन नाभावे कान्कपजीवकानि
रित्याशंक्य परिहरति कानीत्यादिना विभाव्यमानानामानंदस्य मात्रा भिन्न पूर्वो गसंबंधः सयामनुष्या
णामित्यादिवाक्येनास्यर्थमाह यस्येति यथा सैंधवावयवैः सैंधवावलंल्लोकावबोधयति तथानस्य
दस्य मात्रावयवात्मदर्शनद्वारेणावयविनं परमानंदमधिगमयितुमिच्छन्ननंतरग्रंथः प्रवृत्त इत्या

तात्पर्यमुक्त्वा। स्वरागि व्याचष्टे। [illegible]ः कश्चिदित्यादिना राढ्यत्वमविकलत्वं चेन समृद्धत्वेन पुनरुक्तिरित्याशंक्याह
[illegible]येति नन्वेवं समृद्धत्वमपीत्याशंक्य व्याकरोत्युपभोगेति अंतर्बहिः संपत्तिभेदादपुनरुक्तिरिति भावः नकेव
लमुक्तमेव तस्य विशेषणं किंतु विशेषणांतरं चास्तीत्याह किंचेति विशेषणतात्पर्यमाह द्विव्येति नन्वनि
वेतत्वेतस्य वक्ष्यमाणगंधर्वादिष्वंतर्भावः स्यादिति भावः अतिशयेन संपन्न इति शेषः अभेदनिर्देशस्याभिप्राय
माह [illegible]ति प्रकृतं वाक्यं सप्रमाणयति आत्मनः सकाशादानंदस्येति शेषः औपचारिकत्वमभेदनिर्देशस्य भवि

[illegible]ः कश्चिन्मनुष्याणां मध्ये राद्धः संसिद्धो विकलः समग्रावयवः स्वस्थः समृद्ध उपभोगोपकरणैः सं
पन्नो भवति किं चान्येषां समानजातीयानामधिपतिः स्वतंत्रः पतिर्न मांडलिकः सर्वैः समस्तैर्मानुष्यक्लो
कैरिति [illegible]भोगोपकरणानि तस्यार्थं मनुष्याणामेव यानि भोगोपकरणानि तैः संपन्नानामप्यतिशयेन
संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनंदः तथा तु आनंदानंदिनोरभेदनिर्देशात्मार्थानरभूतत्वमिति नन्व आ
स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां
परम आनंदः
नंदः सैवेयं विषयविषय्याकारेणामाता प्रसृतेति द्रष्टव्यं यत्तदा अन्यदिव्यस्यादित्यादिवाक्येन तस्मात्क
कोयं स परम आनंदः स्वभेदनिर्देशः कथिष्ठिरादितुल्यो राजात्रोदाहरणात् एवं मनुष्यानंदमारभ्य
त्वायमानंदः शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेणोत्तीयपरमानंदस्य च भेदो निवर्तनेनमधिगमयति एमएमएत॥

[illegible]नीत्याशंक्याह [illegible]मानंदस्येति तस्यैव विषयत्वं विषयित्वमिति निष्पत्ते फलितमाह तस्मादिति एथ.ते.
मनुष्यो नदृष्टिपथमवतरतीत्याशंक्याह कथिष्ठिरादीति अथ ये शतं मनुष्याणामित्यादेस्तात्पर्यमाह इह
मिति शतगुणोत्तरोत्तरत्वेनतरत्वानंदस्योत्कर्षप्रदर्शनक्रमेण परमानंदमुक्तोपनमधिगमयत्यन्तरेणग्रंथेनेति
संबंधः परमानंदमेव विशिनष्टि यत्रेति भेदः संख्याव्यवहारः

बृ॰भा॰ उक्तमेवमर्थं पल्लवेनादिना परमानंदे विवृद्धिकाष्ठां प्रदर्शनाह तमाह अग्रेति यद्यपि यथोसादिनोक्तमेतत्तथापि [illegible] टी॰
३५१ सख्या आनावसरेन देवविवरनमिसादिरोधः नन्वानंदप्रदेशनानंतरं यत्तन्नत्राथशब्दार्थः नन्वानुक्यो पक्रमेः

अथापमानंदः शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण वर्द्धमानो यत्र वृद्धिकाष्ठामनुभवति यत्र गणितभेदो निवर्तते नत्र
दर्शनश्रवणमननागोचरः परमानंदं विवक्षन्नाह अथ ये मनुष्याणामेवंप्रकाराः शतमानंदमानं
भेदाः स एकः पितॄणां तेषां विशेषणं जितलोका नामिति श्राद्धादिकर्मभिः पितॄंस्तोषयित्वा तेन

अथ ये शतं मनुष्याणामानंदाः स एकः पितॄणां जितलोकानामानंदोऽथ ये शतं पितॄ
णां जितलोकानामानंदाः स एको गंधर्वलोक आनंदोऽथ ये शतं गंधर्वलोक आनंदा
स एकः कर्मदेवानामानंदो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यंतेऽथ ये शतं कर्मदेवानामानंदा

कर्मणा जितो लोको येषां ते जितलोकाः पितरस्तेषां पितॄणां जितलोकानां मनुष्यानंदः शत
गुणीकृतपरिमाणः एक आनंदो भवति सोऽपि शतगुणीकृतो गंधर्वलोक एक आनंदो भवति
स च शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेकः आनंदः अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा ये देवत्वं प्राप्नुवंति ते कर्मदेवाः॥

ता एवंप्रकारेण समृद्ध्यादि पितॄणामानंदः इति संबंधः श्राद्धादिकर्मभिरित्यादि [illegible]
हि॰ ह्यनेकेन कर्मदेवानामनन्तराह अग्निहोत्रादिति

यथा गंधर्वानंदः शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनंदस्तथा कर्मदेवानां शतगुणीकृतः स एक आजानदेवानामेक
आनंदो भवतीत्याह ते ये शतमिति कर्मदेवानां शतमाजानदेवानामिति श्रोत्रियादिवाक्यस्यार्थः कृतार्थस्यैव
तथाह एवंभूतस्य विशेषणत्रयविशिष्टस्येति यावत् प्रजापतिलोकशब्दस्य ब्रह्मलोकशब्दादर्थं

ते ये शतमाजानदेवानामेक आनंदः आजानत एवोत्पन्नत एव ये देवास्ते आजानदेवाः यश्च श्रोत्रियो
न वेदः अवृजिनः वृजिनं पापं तद्रहितो यथोक्तकारी सः अकामहतो वीततृष्णः आजानदेवेभ्यो
वा कुमार्व्योविषयात्तेषु स्यैवंभूतस्याजानदेवैः समानआनंदस्तेन दत्तान्यत्र शत्यादनं

स एक आजानदेवानामानंदो यश्च श्रोत्रियो वृजिनो कामहतोथ ये शतमाजानदेवानामानं
दाः स एकः प्रजापतिलोक आनंदो यश्च श्रोत्रियो वृजिनो कामहतो यद्यपि शतं प्रजापतिल
कआनंदः स एको ब्रह्मलोक आनंदो यश्च श्रोत्रियो वृजिनो कामहतो [illegible]

णीकृतपरिमाणः प्रजापतिलोकः एक आनंदो विराट्शरीरे तथा तद्विज्ञानवान् श्रोत्रियो [illegible]
श्चावृजिनस्यादि पूर्ववत् तथा शतगुणीकृतपरिमाणाक आनंदो ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भ [illegible]
यश्चेत्यादि पूर्ववदेव

भदमाह [illegible] यथा विराजा मथ आजानदेवानंदः शतगुणीकृतः स एक आनंदो भवति तथा विराजो [illegible]
हिताश्चोत्रियत्वादि विशेषणो विराजा तुल्यानंदः स्यादित्याह तथेति तच्च शतगुणीकृतोति तच्च द्वादिशः
दविषयः श्रोत्रियत्वादि विशेषणावानपि हिरण्यगर्भोपासकस्तेन तुल्यानंदो भवतीत्याह यश्चेति [illegible]

तृ·भा· हिरण्यगर्भानंदादुपरिष्टादपि ब्रह्मानंदे गणितभेदमाकरोति कोप्यस्ति इत्याह तत इति एषोस्य परमानंद इत्युपक्रम्य किमिदानंदो नर
२५२ सुपदर्शितमित्याशंक्याह यदि तथापि सोपि सर्वात्मत्वमुपेक्षितमिति चेत्तत्राह यश्चेति प्रकृतस्य ब्रह्मानंदस्यापरिच्छिन्नत्वमा
हेति अनवच्छिन्नत्वफलमाह आत्मादिति ब्रह्मानंदादितरे परिच्छिन्नास्तेभ्योस्याहे तरद्धि अथ पञ्चापि एतत्स्यादि
भेदे तरतिभावः श्रोत्रियादिपदानि व्याख्यायतानात्पर्य दर्शयन् तन्त्वेति मध्ये विशेषणेष्वन्तिर्जिनियावत् न लोस्य वपयायेजिनिशे
षःविशेषणांतरविशेषमाहाकामहतत्वेति यथोक्तविभागमुपपादयितुं सिद्धमर्थमाहावेति मौनि यश्चेत्यादिवाक्यस
मर्थः तस्य तस्यानंदस्येति देवभूजापत्यादिनिर्देशः अर्थादभिहितत्वं दर्शनमाह यथेति यकर्मणा देवत्वमित्यादिकं
तिसामर्थ्यादेवानंदात्प्रैयथाकर्माणि साधनान्यक्तानि तथा यश्चेत्यादिक्तानि सामर्थ्यादेतान्यपि श्रोत्रियत्वादीनि तत्तदा
नंदप्राप्तिसाधनानि विवक्षितानीत्यर्थः ननु त्रयाणामविशेषत्वे कथं श्रोत्रियत्वावृजिनत्वयोः सर्वत्र तुल्यत्वं न हि ते इति भू
मः परं गणितानि तत्र जिज्ञासुपरमआनंदस्य कोयस्य च परमानंदस्य ब्रह्मलोकाद्यानंदा मात्रा उदधेरिव विप्रुषः एवं च नत्र
गणनेन स्वरूपेण आनंदाः पंचक तां प्रापिताश्च श्रोत्रियस्य अथैष एव समस्तादलक्षणः परम आनंदः तत्र हि ना
मरूपत्वेनान्यतस्ततो भूमा भूमत्वात् कृतः स्वरेत हि परिणामः अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे तुल्ये अकामहतत्वकृतो
विशेषः आनंदशतगुणवृद्धिहेतुत्वेनानि साधनानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानि तस्य तस्यानंदस्य प्राप्त्य
र्थान्यभिहितानि यथाकर्माण्यपि गृहीतो अथैष एव परम आनंदः त्रादीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ तत्र च श्रोत्रियत्वा
वृजिनत्वलक्षणोकामेणी अधरभूमि अपि समानं तज्जितानि तान्यानंदप्राप्तिसाधने अ
क्षपेयते अकामहतत्वं तु वैराग्यमात्रानि रन्त्योपपत्तेः उत्तरोत्तरभूम्यानंदप्राप्तिसाधनमित्यवगम्यते स एष परमान
दो वितृष्णश्रोत्रियस्य प्रत्यक्षोधिगतः तथा च वेदव्यासः यच्च काम सुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्य
ते नैकलां नार्हतः षोडशीमिति ॥ भिषुकं तेन तथा चाकामहतत्ववदानंदोत्कर्षेण तारपि हेतुत्वेनेत्याह तत्र चेति निर्द्धार
णार्था सप्तमी न हि श्रोत्रियत्वादिक्रमः सार्वभौमत्वादि सुखमनुभवितुमुत्तम इत्येन तथा च सर्वत्र श्रोत्रियत्वादेस्तुल्यत्वात्
तदानंदातिरेकप्राप्त्यसाधारणसाधनमित्यर्थः यदुक्तमानंदशतगुणवृद्धिहेतुरकामहतत्वमिति तत्रोविशेषइति
तदुपपादयत्यकामहतत्वं चेति पूर्वपूर्वभूमिषु वैराग्यमुत्तरोत्तरभूम्यानंदप्राप्तिसाधनं वैराग्यस्य तरतमभावेन परमका
ष्ठोपपत्तेर्निरतिशयस्य तस्य परमानंदप्राप्तिसाधनत्वसंभवादित्यर्थः यश्चेत्यादिवाक्यस्यैव तात्पर्यमुक्त्वा प्रक्रान्ते परमा
नंदे विद्वदनुभवं प्रमाणयति स एष इति निरतिशयमकामहतत्वं परमानंदप्राप्तिहेतुरित्यत्र प्रमाणमाह तथा चेति तृ·भा· ५२

प्रकृतं प्रत्यक्भूतं परमानंदमेष इतिपरामृशति अत इति मेधावी साद्यातानाभ्यां वचनेनेत्यादिना तथापि किं तदुपकार
एतदाह [illegible]इति मेधावित्वान्म त्वातिशयशालित्वादिति पावत् नदेवमुपकारणप्रकटयति सर्वमिति सवा एष ए
तस्मिन्नित्याद्युत्तरग्रंथस्य संबंधं वक्तुं तत्कीर्तयत्यत्रेति अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति वाक्यसंदर्भस्य उक्तमर्थं त
मनुद्रवति [illegible]नेति कार्यकरणव्यतिरिक्तत्वप्रदर्शनमिति संबंधः उक्तमर्थांतरमाह कामेति अथ यत्रैनं घ्नंतीत्यादि
उक्तमनुभाषते [illegible]ति किं तत्कार्यप्रदर्शनसामर्थ्यान्निर्द्धारितमविद्यायाः सतत्वं तदाहात इमेति अनात्मधर्मत्व
एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोहमेवमनुशिष्टो भगवते सहस्रं ददामि भगवानत ऊर्ध्वं विमो
क्षायैव ब्रूहीति व्याख्यातमेतत् अत्रह विमोक्षायेत्यस्मिन्वाक्ये याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार भीतवान्याज्ञवल्क्यस्य भय
कारणमाह कस्मादिति याज्ञवल्क्यो वक्तृत्वसामर्थ्याभावात् भीतवान् अज्ञानाद्वा किं तर्हि मेधावी राजा सर्वेभ्यो मामाम
नेभ्यः प्रश्नतिर्णयावसानेभ्यः उदरौत्सीत् आरुणोत् आवरोधं कृतवानित्यर्थः यद्यन्मया निर्णीतं प्रश्नरूपं विमो
क्षार्थं तत्तदेकदेशत्वेनैव कामप्रश्नस्य गृहीत्वा पुनः पुनर्मां पर्यनुयुंक्ते एवमेधावित्वादिस्येतदुपकारणं सर्वमदीयं
ज्ञानं कामप्रश्नव्याजेनोपादित्सतीति [illegible]अत्र विज्ञानमयः स्वयंज्योतिरात्मा स्वप्ने प्रदर्शितः स्वप्नान्तबुद्धान्तसंचारेण
एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह या
ज्ञवल्क्यो बिभयांचकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति ३३ ॥ कार्यकरणव्यतिरिक्तता कामकर्म
प्रविवेकश्चासंगतया महामत्स्यदृष्टान्तेन प्रदर्शिता पुनश्चाविद्याकार्यं स्वप्न एव यत्र नीवेत्यादिना प्रदर्शितमर्थाद्विद्या
याः सर्वोस्मीति मन्यते [illegible] तत्त्वनिर्द्धारितमहमोक्षारोपणरूपत्वमनात्मधर्मत्वं च तथा विद्यायाश्च कार्यं प्रदर्शितं सर्वा
त्मभावः स्वप्न एव यत्र सर्वोस्मीति मन्यते सोस्य परमो लोक इति तत्र च सर्वात्मभावः स्वभावोस्याविद्याकामकर्मादिसं
वंसंसारधर्मसंबंधातीतं रूपमस्य साक्षात्कृत्य गृह्यतां स्तोकादृत्ताणि तत्स्वयंज्योतिरात्मा एष परम आनंदः एष विद्याविषयः ए
ष परमः संप्रसादः कृत्स्नस्य च प्रपंचस्य प्रकाशकोस्य तदेवमेतेन ग्रंथेनोत्तरेण सर्वविमोक्षपदार्थस्य दृष्टांतभूत बंधनस्या
त्मनिवृत्तिस्वरूपत्वाभाविकत्वमविद्याकार्यं तद्विद्याकार्यं च स्वप्ने सर्वात्मभावत्वलक्षणं प्रत्यक्षत एव प्रदर्शितमित्या
ह [illegible]ति कृत्सुप्तेपि स्वप्नवदेव दर्शितमित्याह तत्रैवेति साक्षात्स्वरूपत्वेनास्य वश्यादित्येनतदन्यथा स्थितस्य कृत
परामर्शोतस्यादिति भावः उक्तं विद्याकार्यं निगमयन्नेष इति तमेव विद्याविषयं विशदयति स एष इति वृत्तानुवादमुपसं
हरति [illegible]दिति एवमेतेन ग्रंथेन ब्रह्मलोकांतवाक्येनेति यावत् सोहमित्यादेस्तात्पर्यमनुवदति तद्वेति यतो राजेत्यस्य

भा॰ अत ऊर्ध्वमित्यादेरभिप्रायमनुवदति तेनेति यद्यपि यथोक्तलक्षणे मोक्षबंधने प्रागेवोपदिष्टे तथापि पूर्वोक्तं सर्वं दृष्टांरो
५३ तभूतमेव तयोरिति यतो ऽज्ञा आम्यति अतो मोक्षबंधने दार्ष्टांतिकभूते वक्तव्ये यात्तद्वल्लभ्येन तिमन्यमानस्तत्प्रेरयती

मेव एते मोक्षबंधने सहेतुके सप्रपंचे निर्दिष्टे विद्याविद्याकार्ये तत्त्वं चेद्दृष्टांतभूतमेवेति तद्दार्ष्टांतिक
स्थानीये मोक्षबंधने सहेतुके कामप्रश्नार्थं भूते त्वया वक्तव्ये इति पुनः पर्यनुयुंक्ते जनकोऽतऊर्ध्वमिति
मोक्षायैव ब्रूहीति तत्र महामत्स्य वत् स्वप्नबुद्धांतावसंगः संचरत्येक आत्मा स्वप्नांतबुद्धांताख्यो ॥
निरंकुशं यथा बाह्यो कोऽपि करणानिमृ स्वरूपाणि परिस्पन्दन्नुपादनं महामत्स्यवत्
स्वप्नांतबुद्धांतावनुसंचरति तथा जायमानो म्रियमाणश्चानेरेव मृत्युरूपैः संपृज्यते विप्रयुज्य
तेचोभौ लोकावनुसंचरतीति संचरणं स्वप्नबुद्धांतानुसंचारस्य दार्ष्टांतिकत्वेन सूचितं एवम

स्यार्थः बंधमोक्षयोर्वक्तव्यत्वेन प्राप्तयोरपि प्रथमं बंधो वर्ण्यत इति वक्तुं दृष्टांतं स्मारयति मत्स्येति दृष्टांतमनूद्य दार्ष्टां
दार्ष्टांतिकस्य बंधस्य हृत्त्रिमत्त्वं दर्शयति यथाचेत्यादिना उभौ लोकाविस्यत्र प्रथममेव शब्दो द्रष्टव्यः। ५३

वृत्तमनूद्यानंतरप्रकरणमुपपादयति तदिति तदेतिअतः संसारीस्पष्टार्थः सनिमित्तकामादिनानिमित्तेनसहिता [illegible] प्रकरणं
समुक्तासमनंतरवाक्यस्याव्यवहितेनसंबंधमाह तत्रेति सवाएषएतस्मिन्बुद्धांतेरत्वेत्यत्र [illegible] स्वप्नांतमेवेतिवाक्यासमाप्यापरामृष्ट
तेस्वप्नांतस्य [illegible] विषयत्वाद्व्यवहितान्वयं [illegible] इति कथंपुनः [illegible] संप्रसादस्यैवएतस्मिन्नित्यादिवाक्याह ततइति
तः संप्रसादोव्यवहितोग्रहणत्वेनेतिपरामृश्यतेसमनंतरग्रंथः पश्चाद्यानेवाक्यस्याव्यवहितेनसंबंधमुक्तानन्तरसंप्रसादाज्ज्यानं
[illegible] बुद्धांतादिति स्वप्नांतेरत्वाचरित्वेत्यादिबुद्धांतायैवाद्रवतीत्यंतंपूर्ववदितियोजनातद्द्योषादिनिनुकामपर्यंतम्
तदपेक्षसपनाद्युपेतंदिहेस्वप्नोक्तमनुवदतिआरभ्येति यद्यपिस्त्यादाकादिलक्षणं दृष्टांतवाक्यमुत्तमप्रकरणे
सादिना [illegible] दृष्टांतमाहेतियोजना भांडोपस्कररणेनभांडमुखेनगृहोपकरणेनेतियावत् तदेवोपकरणंविशिनष्टि

[illegible] विस्तरेणसनिमित्तसंचरणंव्यापितव्यमितिनदृष्टोपमारंभः तत्रचबुद्धांतात्स्वप्नांतमपमाप्यानुप्रवेशितः तत्
संप्रसादस्थानमोक्षदृष्टांतभूतः ततः प्रत्यावावृद्धांतेसंसारव्यवहारः प्रदर्शितइत्यनेनास्यसंबंधः सर्वेबुद्धांतान्
स्वप्नांतक्रमेणसंप्रसन्नः एषएतस्मिन्संप्रसादेस्थितः ततः पुनरीषप्रकृतः स्वप्नेरत्वाचरित्वेत्यादिपूर्ववत् बुद्धं
तायैवद्रवति [illegible] आरभ्यास्यसंसारोवर्ण्यते यथायमात्मास्वप्नांतादुद्धांतमागतः एतमर्थमस्मादृहादृष्टांतः
प्रतिपत्स्यतस्याहतद्दृष्टांतंतत्रयथालोकेअनः शकटंसुसमाहितंसुष्टुभृशंवासमाहितंभांडोपस्कररणेनसं
सवाएषएतस्मिन्स्वप्नांतेरत्वाचरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचपुनः प्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिबुद्धांतायैव तद्यथा
नः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायंशारीरआत्माप्राज्ञेनात्मनान्वारूढउत्सर्जन्याति तद्यत्रैतदूर्ध्वो

सूर्पपीठरादिनानाद्येनचसंपन्नंसंभारेणाक्रांतमित्यर्थः तथाभाराक्रांतंसदुत्सर्जच्छब्दंकुर्वद्यायाद्गच्छेच्छाकटिको
नाधिष्ठितंसदेवमेवयथोक्तोदृष्टांतोयंशारीरः शरीरेभवः कोसौआत्मालिंगोपाधिर्यःस्वप्नांतबुद्धांतावितरेतरमनुवरणं
सं सर्गवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकावनुसंचरतियस्योत्क्रमणमनुप्राणाद्युत्क्रमणंलप्राज्ञेनपरेणा
त्मनास्वयंज्योतिः स्वभावेनान्वारूढोधिष्ठितः अवभास्यमानस्तथाचोक्तमात्मनैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतइत्यस्त्यादि
ति [illegible] तेनात्मज्योतिषाभास्यलिंगेप्राणप्रधानेगच्छतितदुपाधिरात्मागच्छतीव तथा [illegible] अस्मिन्नदेहमित्यादि आ
[illegible] नेति पीठरपाकार्थस्यलंभांडअन्वयंदर्शयितुंयथाशब्दोनूद्यतेलिंगविशिष्टमात्मानंविशिनष्टि यःस्वप्नांतेजन्ममरणा
विशद्यतिपाधानिकार्यकरणानिपापशब्देनोच्यन्तेशरीरस्यप्राधान्यद्योतयति यस्येति उत्सर्जन्यातीतिवक्तव्यतिहनमान् [illegible]
मनमित्यापांक्याह तदेति लिंगोपाधेरागमनंगमनप्रतीतिरित्याचार्यवैराग्यार्थंप्रमाणयति तथाचेति उत्सर्जन्यातीतिश्रुति

औपचारिकमात्मनो गमनमित्यत्र लिंगांतरमाह अत एवेति कथमेतावतात्ति रूपाधेरात्मनो गमनं नेच्छतीनेत्य
ह अन्यथेति प्रमाणाफलं निगमयति तेनेति ननु कस्मिन्निर्गत इच्छेन्नार्तस्य शब्द विशेषकरणपू
र्वकं गमनं गृह्यते एतदृष्टो त्वा सित्वमस्य यथा स्मात्तथा यस्मिन्कालेभवति तस्मिन्कालेन

अत एवोक्तं प्राक्तेनात्मनात्वा रूढ इति अन्यथा प्राप्तेनैकीभूतः शकटस्य न कथम
स्त्रजे घाति तेन लिंगोपाधिरात्मा उत्क्रान्तमर्मस्वविनिहतस्समानेषु दुःखवेदनया तः
शब्दं कुर्वन्याति गच्छति तत्कस्मिन्काल स्यादत्र पत्रेन द्रवयोर्न दिति क्रियाविशेषण
मूर्द्ध हो च्छासी यत्रा हु च्छासित्वमस्य भवतीत्यर्थः दृश्यमानस्याप्यनुवदन्नेवेण

यत्रैतदूर्द्धोच्छासी भवति

यहेतोः स्वः क्रूरः खल्वयं संसारः यत्रोत्क्रान्तिकाले मर्म स्वनिकृत्यमानेषु स्मृतिलोपो दुःखबे॥
दनोत्स्य पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौ वा सामर्थ्यं परवशीकृतचित्तस्य तस्मादाद्यावदियमवस्था नागमिष्य॥
तितावदेव पुरुषार्थसाधनकर्तव्यतायामप्रमत्तो भवेदित्याह कारुण्या च्छ्रुतिः तदस्योर्द्ध्वोच्छ्वसितं

तगमनमित्युपपादयस्तदवगतस्त्यादिना किमिति प्रत्यक्षमर्थं श्रुतिरनुवदतीत्यत्राह दृश्यमानस्येति कथं संसा
रस्वरूपानुवादमात्रेण वैराग्यसिद्धिरित्यत्राह ईदृश इति ईदृशत्वमेव विशदयति येनेत्यादिना अनुवादस्य कृतेरभि
प्रायमुपसंहरति तस्मादिति प्रश्नवतनुरूपमनूद्य तदुत्तरत्वेन सयत्रेत्यादिवाक्यमादाय व्याकरोति तदस्ये
त्यादिना

प्रश्नपूर्वकं कार्श्ये निमित्तं स्वाभाविकमागंतुकं चेह दर्शयति किंनिमित्तमित्यादिना कथं ज्वरादिना कारणं प्राप्तं हि
स्वाशंकाह कथं न यमानो हीति यथोक्तनिमित्तद्वयवशात्कार्श्यं प्राप्तिं निगमयन्स्वरीणमानमिति कस्मिन्कालेन द्व

कस्मिन्कालेकिंनिमित्तं कथं किमर्थं वा स्यादित्येतदुच्यते सोयं प्राकृतः शिरः पाण्यादिमान् पिंडो यत्र यस्मिन्
काले प्रमाणमानप्रमाणो भोवमणुत्वं कार्श्यमित्यर्थः निर्गतिं निगच्छतीति किंनिमित्तं जरया वा स्वयमेव काले परि
फलवत् जीर्णः कार्श्यं गच्छति उपतप्यतीत्युपतप्यत ज्वरादिरोगत्वेनोपतप्यता वा उपतप्यमानो हि रोगेण
विषमाग्निनयान्नभुक्तेन जरयति ततोऽन्नरसेनानुपचीयमानः पिंडः कार्श्यमापद्यते तदुच्यते उपतप्यता वे

स्यपत्रावमणीमानं मेनित्तं जरयावोपतप्यतावा रीणमानं निगच्छतीति यथाम्रं वोदुंबरं वा
पिप्पलं वा बंधनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योंगेभ्यः संप्रमुच्य ॰ एमरीमएमरगएमम

क्षीणमाणं निगच्छतिमत्संतं कार्श्यं भवति यत्तो जरादिनिमित्तैस्त्वदोषो ध्वांछ्वासी भवति यदोर्ध्वांछ्वासीन
दामृणाहिंतसंभारः शकटवदुत्संज्ञोयाति जराभिभवरोगादिपीडनं कार्श्यापत्तिश्च शरीरवतो विषदमा
विनएतेः नर्थारनिवेराग्यायेदमुच्यते

ह्योर्ध्वांछ्वासयोतरमाह यत्रो ह्योछ्वासीति त ॰ ॰ तित्वमस्येतिप्रश्नोत्तरमुक्तयाविधयासिद्धमित्याह यदेति
अथवा शिष्यप्रश्नवयस्योत्तरमाह यत्रो ह्योछ्वासीति नत्वहिकार्श्यं निमित्तं संभृत ॰ शकटवन्नानाशब्दं का
णां स्वरूपं शरीरविमोक्षणं च प्रयोजनमित्यर्थः स ॰ यत्रैत्यादिवाक्यस्यासिद्धमर्थमाह जरेति

वृ०भा० नद्यावृक्षेत्यादिवाक्यं प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे यदेत्यादिना फलं बंधनात्प्रमुच्यत इति संबंधः किमिति विषमानेक
३५५ कदृष्टांतोपादानमेकेनापि विवक्षितसिद्धेरित्याशंक्याह विषमेति कथं मरणस्यानियतात्वनेकानि निमित्तानि
संभवंतीत्याशंक्यानुभवमनुसृत्याह अनियतानीति अथ मरणस्यानियतानेकनिमित्तवत्त्वसंकोचनेन कुत्रापि
फल्यतेनत्राह एतदपीति तदर्थत्वमेव समर्थयते यस्मादिति इत्यत्राप्रमत्तैर्भवितव्यमिति शेषः दृष्टांतेन सहफ

यदा सावुत्सृज्जोद्यानितदा कथं शरीरं मुंचतीति दृष्टांत उच्यते तत्र यथाम्रफलमुदुंबरं वा फलं पिप्प
लं वा फलं विषमानेकदृष्टांतोपादानं मरणस्यानियतनिमित्तत्वख्यापनार्थं अनियतानि हि मरणस्य
निमित्तान्यसंख्यातानि तदर्थं पिवैराग्यार्थमेव यस्माद्यमनेकनिमित्तमरणवांस्तस्मादंदोभूत्वोर
सोवत्तेनरतिबंधनाद्बध्यते येन वृंतेन संबंधकारणेरसो यस्मिन्वा बाध्यत इति वृंतमेव वा च्यते बंधनं तस्मा
साद्वृंताद्वा बंधनात्प्रमुच्यते वा तात्यनेकनिमित्तमेवमेवायं पुरुषो लिंगात्मा लिंगोपाधिरेभ्योंगेभ्यः
एदिदेहावयवेभ्यः संप्रमुच्यते सम्यग्निर्लेपेन प्रमुच्यते न चक्षुःप्रगमनकाल इव प्राणेन रहत एतदंश

लं येन रसेन संबध्यते स रसो बंधनकारणभूतो बंधनं वृंतमेव वा बंधनं यस्मिन् फलं बध्यते रसेनेति अस्तत
स्मात् बंधनादनेकनिमित्तवशगत्पूर्वोक्तस्य फलस्य भवतिप्रमोक्षणमित्याह बंधनादित्यादिना लिंगमात्मो
पाधिरसो नितिद्विशिष्टः शारीरस्तथोच्यते संप्रमुच्येत्येवतीति संबंधः समित्सपरत्नगस्त तात्पर्यमाहतेत्यादिना

पदिस्तभावस्थायामिव मरणावस्थायां प्राणो न देहं रक्षन्नाद्रवतीति नाद्रियते केन प्रकारेण तर्हि तदा देहान्तरं प्रतिगमनमित्याशंक्या-
ह [illegible] हीति वा फलमात्रे प्राणेन सह करणजातमुपसंहृत्याद्रवतीति पूर्ववत्संबंधः पुनः प्रतिन्यायमिति प्रतीकमादाय पुनःशब्दस्या-
र्थमाह [illegible] रित्यादिना तथा पुनराद्रवतीति संबंधः यथा पूर्वमिमं देहं प्राप्तवान् पुनरपि तथैव देहान्तरं गच्छतीत्याह प्रतिन्यायमि-
ति देहान्तरगमने कारणमाह कर्मेति आदिशब्देन पूर्वप्रज्ञा गृह्यते प्राणव्यूहाय प्राणानां विशेषाभिव्यक्तिलाभायेति याव-
त् प्राणायेति श्रुतिः किमर्थमित्याशंक्याव्याख्यापनेन त्वाह स प्राण इति एतच्च तदनंतरं प्रतिपत्स्यधिकरणे निर्दिष्टमिति प्राणायेति
विशेषणस्यानर्थक्यात् फलं प्राणव्यूहायेति विशेषणमित्याह प्राणेति ननु स प्राणः सह वर्तते केनावतेन भोगसिद्धेरलं प्रा-
णव्यूहेनेत्याशंक्याह नहीति अन्यथा सुषुप्तिमूर्छयोरपि भोगप्रसंग इत्यर्थः नाद्यथा प्राणस्य भोगशेषत्वसिध्यर्थमिति
यावत् तद्यथा राजानमित्यादिवाक्यमवतारयितुमाशंकामाह नन्विति मुमूर्षावस्थासम्भ्रमार्थः अथास्य स्वयमसामर्थ्येपि सा-

किं तर्हि सह वा फलेनोपसंहृत्य पुनः प्रतिन्यायं पुनःशब्दात् पूर्वमप्ययं देहाद्देहान्तरमसकृद्गतवानन्यथा तत्प्रवृत्तेरेव पुनः पुनर्गच्छ-
योनि ति तथा पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथागतमित्यर्थः प्रतियोनि योनिं प्रति कर्मश्रुतादिवशादाद्रवतीति किमर्थं प्राणायैव प्रा-
णव्यूहायैवेत्यर्थः प्राणा एव हि गच्छन्ति ननु प्राणायेति विशेषणमनर्थकं प्राणव्यूहाय हि गमनं देहाद्देहान्तरं प्रति
न ह्यस्य कर्मफलोपभोगार्थसिद्धिः प्राणसत्तामात्रेण तस्मात् दृष्टार्थकं विशेषणं प्राणव्यूहायेति न ह्यस्य शरीरं परि-
ज्य गच्छतो नान्यस्य देहान्तरस्योपादाने पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ३६ सामर्थ्यमस्ति देहेन्द्रियासंयोगाद-

न्यस्य भृत्यस्थानीयाः गृह्णन्तीति [illegible] शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीक्षमाणा इत्यत्र हेतुत्वेन कथमस्य शरीरान्तरोपादा-
नमिति [illegible] सर्वं ह्यस्य जगत् स्वकर्मफलोपभोगसाधनत्वात् स्वकर्मफलोपभोगाय च प्रवृत्तो देहाद्देहान्तरं प्र-
तिपित्सु तस्मात् सर्वमेव जगत् स्वकर्मणा प्रयुक्तं तत्कर्मफलोपभोगयोग्यसाधनं कृत्वा प्रतीक्षत एव [illegible]
भिजायत इति श्रुतेर् [illegible] प्राज्ञमागरितं प्रतिपित्सोः ३७॥ [illegible] नरकनारी [illegible] यथा राज्ञो भृत्या गृहं निर्मातारस्तत्राह

सर्वेति स्वयमसामर्थ्यमन्येषां वा सत्वमिति स्थिते फलितमाह अथेति तद्यथेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह त्वमन इति भ-
वत्यस्य स्वकर्मफलोपभोगसाधनत्वं हि अर्थं सर्वं जगदुपात्तं तथापि देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्समानस्य किमायातमित्याशंक्याह
कर्मेति स्वकर्मणा स्वशब्देन कर्मफलोपभोगयोग्यमित्येतत् [illegible] विषयोत्तरप्रमाणमाह [illegible]
ह्यस्य वर्तमानदेहे [illegible] पंचकादिनानिर्मितमेव देहान्तरमभिव्याप्य वर्तिष्ठत इति श्रुतेरर्थः [illegible]
स्थानसाज्ञागरितस्थानं प्रति प्रतिपित्सुः शरीरं पूर्वमेव कृतं तत्पूर्वं क्रियते तथा देहान्तरं प्रतिपित्समानस्य भूतादिना कृतमेव देहा-

सूत्र॰ सर्वेषां भूतानां देहान्तरं कृत्वा संसारिणि परलोकाय प्रस्थिते प्रतीक्षणं केन प्रकारेणेति प्रश्नपूर्वकं दृष्टान्तवाचमु
२५६ श्चाप्यवाचष्टे ॥सादिना तत्रपापकर्मणां निफलत्वमेवमनन्ति नरकादीनि आदिपदेनान्येपि निग्राह्या गृह्यं

नरकयमितिलोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते तत्र यथा राजानं राज्याभिषिक्तमायान्तं स्वराष्ट्रे उग्रा जातिविशे
षाः क्रूरकर्माणो वा प्रत्येनसः प्रतिपत्येनसि पापकर्मणि निफलाः प्रत्येनसस्तस्करादेर्दण्डनादौ विनियु
क्ताः सूताश्च ग्रामण्यश्च सूत ग्रामण्यः सूता वर्णसंकरजा जातिविशेषाः ग्रामण्यो ग्रामनेतारस्तो पूर्वैम

नद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योन्नैः पानै
स एवमसौ प्रतिकल्पन्ते यमायात्ययमागच्छतीत्येवं पूर्वं हेवं विदं पूं

वराज्ञ आगमनं बुध्वान्नैर्भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः पानैर्मदिरादिभिरावसथैश्च प्रासादादिभिः प्रतिकल्पन्ते
नैनिष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्ते यं राजा आयात्ययमागच्छतीति एवं वदन्तः यथायं दृष्टान्त एवं ह एवं विदं कर्म
फलस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः

नरं दण्डनादावित्यादिशब्दो हिंसाप्रभेदसंग्रहार्थः ब्राह्मणपांसुविप्रान् सूतनं जिसृजिमाश्रिसस्तनशब्दार्थ
माह वर्णसंकरे जि भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैरित्यादिशब्देन लेह्यचोष्ययोः संग्रहः मदिरादिभिरित्यादिपदे
न क्षीरादिर्गृह्यते प्रासादादिभिरित्यादिशब्दो गोपुरतोरणादिग्रहार्थः

विद्वन्मात्रे नीयमाने किमिति कर्मफलस्य वेदितारमिति विशेषोपादानमित्याशंक्याह कर्मफलं हीति तत्कर्मप्रफलं तो
गच्छन्नत्र संसारिविषयः संसारिणो वस्तुतो ब्रह्माभिन्नत्वात्तस्मिन्ब्रह्मशब्दः अभ्यासेन उभयत्रादरार्थः तद्यथा राजानं
प्रयियासन्तमित्यादिवाक्यमावर्त्य चोद्यमुत्थापयति तमेवमिति वागादयस्तमनुगच्छन्तीत्याशंक्याह यथेति तद्वि
याम एव्यात्मानं सर्वमुर्वागादिव्यापारेण प्रेरिताः समाहूता इति यावत् यानि च भूतानि परलोकशब्दितशरीरकर्तृणि पः

कर्मफलं हि मस्तकं तत्तदेवं शब्देन परामृश्यते सर्वाणि भूतानि शरीरकर्तृणि करणानुग्रहीतॄणि चादित्यादीनि तत्क
र्मप्रफलानि कृतानि एवं कर्मफलोपभोगसाधनं प्रतीक्षन्त इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्ता अस्माकं स्वामी आयातीति इदमागच्छतीत्ये
वमेव च कृत्वा प्रतीक्षन्त इत्यर्थः ३७ तमेवं जिगमिषुं के सह गच्छन्ति ये वा गच्छन्ति ते किं तत्क्रियामेव आह ताव
त्कर्मवशात्स्वयमेव गच्छन्ति परलोकशरीरकर्तॄणि च भूतानि सन्तोऽन्यत्र नेहेति ३७ तद्यथा राजानं प्रयियासं

सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ३७ तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्र
त्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वो
च्छ्वासी भवति ३८ तृतीयं ब्राह्मणं

तं प्रकर्षेण यातुमिच्छन्तं तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यस्तं यथाभिसमायन्त्याभिमुख्येन समायन्त्येकीभावेन तमभि
मुखा आयन्त्यनाहूता एव राज्ञा केवलं तज्जिगमिषाभिज्ञा एवमेवेममात्मानं भोक्तारमन्तकाले मरणकाले
सर्वे प्राणा वागादयोऽभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीत्यात्मानं ३८ चतुर्थः पञ्चमस्तृतीयं ब्राह्मणं

त्रियाकरणानुग्रहीतॄणि आदित्यादीनि तेषामपि यथोक्तप्रश्नप्रवृत्तिं दर्शयति परलोकेति तादर्थ्यं परलोक
र्थं प्रस्थितस्य वागादिव्यापाराभावादाह्वानानुपपत्तेर्न द्वितीयो भोक्तृ कर्मणापि वागादिप्रवर्तनमयुक्तं प्रव
रनुपपत्तेरिति चोदयितुरभिमानः उत्तरवाक्येनोत्तरमाह अन्तेत्यादिना मरणकालमेव दर्शितं हि
अचेतनानामपि रथादीनां चेतनप्रेरितानां प्रवृत्तिदर्शनात् वागादीनामपि भोक्तृकर्मवशात्प्रवृत्तिरित्यर्थः

बृ०भा० ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति सयत्रेति तस्य संबंधं वक्तुमुक्तं कीर्तयति संसारेति यस्य माहात्म्योपयोगित्वेनात्म [illegible]
३५८ द्रवति त्वेति संसारप्रकरणस्य प्रयोजनं संप्रस्थाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरं ब्राह्मणमारभ्यते तत्र संसारणामिति
तत्र ब्राह्मणमवतारयन् दृष्टान्तमाह करोति सोयमित्यादिना गत्वा संमोहमिवन्येतोस्फुतर [illegible]
कथमात्मनो दौर्बल्यं न दाह यद्देहस्येति किमिति स्फपचारो मुख्य एवात्मनो दौर्बल्यं [illegible]

[illegible]त्रायमात्मा संसारोपवर्णनं प्रकृतं तत्रायं पुरुषः येभ्यो येभ्यः संप्रयुज्यते फलं तस्य प्रमाण
एकस्मिन्काले कथं चेति सविस्तरं संसरणं वर्णयितुमभिप्रारभ्यते सोयमात्मा प्रकृत [illegible]
यस्मिन्काले अबल्यमबलभावं निएत्य गत्वा यद्देहस्य दौर्बल्यं न [illegible] दौर्बल्यमिति फलं
येते अबल्यन्येत्येति न ह्यसौ स्वतो मूर्तत्वादबलभावं गच्छति तथा संमोहमिव संमूढतां संप

सयत्रायमात्माबल्यंन्येत्य संमोहमिवन्येति

होविवेकाभावः संमोहतामिव निएतिनिगच्छति तथा स्वतः संमोहो संमोहो वा [illegible]
न्यज्योतिः स्वभावत्वान्नैव शब्दः संमोह [illegible] मिवन्येतीति उत्क्रान्तिकाले करणोपसंहार [illegible]
तो व्याकुलीभाव आत्मन स्वलक्षणे लौकिकैः तथा च वक्तारो भवंति संमूढः [illegible]

ह ... नीति यथायमबलभावं निगच्छति तथा संमोहं संमूढतामिव प्रतिपद्यते देहविवेकाभावो हि संमोह [illegible]
संमूढतामिव निगच्छतीति फलमिसाह तथेति स्वशब्दार्थमाह॥ तत्रेति कथं पुनरात्मनः स्वतो [illegible]
संमोहः स्यान्नित्य चैतन्यज्योतिष्ट्वादित्याशंक्याहोक्तानीति व्याकुलीभावो लिंगस्येति शब्दः तल्लौ [illegible]
कीवागीमनुकूलयति तथेति

इत्यत्र वक्प्रयोगस्योभयत्रयोजनार्थमाहाभिनयस्य नत्य
यथाञ्जनमिवसाक्षं गृहीत्वा वा बधं वा व्याप्यपर्यन्तरमाहाथवेति तुल्यप्रत्ययेनाकल्पसमोहयोरेककर्तृकत्वनिर्देशाद्पक्षभयेवकारो हृद्रूम
मितिउभयत्रतद्योजनहेतुमाहोभयस्येति तुल्यप्रत्ययेनाकल्पसमोहयोरेककर्तृकत्वनिर्देशात् अथैसाद्दि
इत्याह समानेति अथैसाद्दिवाकामवनायव्याकुर्वन्कस्मिन्कालेनत्सम्प्रमोक्षणमित्यस्योत्तरमाह अथैसाद्दि
ना कथंचेत्यत्र कप्रश्नमनूद्यप्रश्नान्तरप्रसंगोति कथमिति अत्रोत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमादायव्याकरोति एवं स्यादिति
ना कथंचेत्यत्र प्रश्न रूपादिप्रकाशनशक्तिमत् सत्वप्रधानभूतकार्यत्वात् तेजोमात्राश्चक्षुरादीनीत्यर्थः संपत्ति
मभ्याददानस्यास्यार्थमाह ताएता इति संहरमाणो हृदयमन्ववक्रामतीत्यस्य तत्तमिति विशेषणं त्वमापे
अथवोभयत्रेव शब्दप्रयोगो योज्यो बल्पमिव नोऽस्यसमोहमिवमेतीति उभयत्रपरोपाधिनिमित्तत्वाविशेषान्न इ
मानकर्तृकनिर्देशाच्च अथास्मिन्कालएते प्राणा वागादयएनमात्मानमभिसमायन्तीति दास्यशरीरस्यात्म
नो जीवभ्यः संप्रमोक्षणे कथं पुनः संप्रमोक्षणं केन वा प्रकारेणात्मानमभिसमायन्तीत्यत आह स आत्मा
एतास्तेजोमात्रास्तेजसो मात्रास्तेजोमात्रास्तेजोवयवा रूपादिप्रकाशकत्वाच्चक्षुरादीनि करणानीत्य[illegible]
एताः समभ्याददानः सम्यग्निर्लेपेनाभ्याददानः आत्माभिमुख्येनाददानः संहरमाणः तत्तमपेक्ष्याह
अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामतीति
शेषणं समिति ननु स्वप्ने निर्लेपेन समग्रादानं अस्ति स्वप्ने मात्रं गृहीत्वा वागृहीत्वा वस्तु रस्य लोकस्य सर्वावतो
मात्रामपादाय प्रसुप्तमादाय स्वापादिवाकोऽभ्यः हृदयमेव पुण्डरीकाकारमन्ववक्रामत्यन्वागच्छतीत्यादि[illegible]
वितानोऽभवतीत्यर्थः क्षुधादिविक्षेपोपसंहारे सतीति नहि तस्य तत्र स्खलनविक्षेपोपसंहारादिविति यावत्[illegible]
पत्तीवलेलापातीवस्फकत्वात् क्षुधाद्युपाधिद्वारेण हि सर्वविक्रियाध्यारोप्यते तस्मिन्((शेषणान[illegible]
ति आदानमात्रमपि स्वप्नेनास्तीति क्व तत्सद्भावस्तत्र विशेषणमित्याशंक्याह अस्तीति स एतास्तेजोमात्राः सम्य
भ्याददानस्येत्यस्य व्याख्या पट्ट हृदयमेवेत्यादिव्याचष्टे हृदयमित्यादिना स विज्ञानो भवतीति वाक्यशेषमाश्रित्य
र्थमाह हृदय इति कथमात्मनो निष्क्रियस्य तेजोमात्रादानकर्तृत्वमित्याशंक्याह क्षुधादीति नेषां हृदये पस्त
चोपसंहारे सत्यात्मनस्तदादानकर्तृत्वमौपचारिकमित्यर्थः नहि नहि विक्षेपोपसंहर्तृत्वमादानकर्तृत्वं
पिमुख्यमेवमभिव्यक्तीत्याशंक्याह नहीति आदिशब्देन क्रियाविशेषः सर्वो गृह्यते कथं न हि गतिचिकीर्षा[illegible]

सयत्रेत्यादिवाक्यमाकांक्षापूर्वकमवतार्य व्याकरोति कदा पुनरित्यादिना तस्य पुरुषशब्दाङ्गीकृतत्वे प्रकृतं विशिनष्टि नष्यादित्याह इति तस्य चाक्षुषत्वं साधयति भोक्तुरित्यादिना यावद्देहधारणमितिरुक्तानादित्यर्भागं न त्वाह
कालेऽन्तिति आदित्यांशस्य चक्षुरनुग्रहमकुर्वतः स्थानत्यागं वारयति स्वमिति मरणावस्थायां चक्षुरनु
ग्राहकदेवतांशमाधिदैवतात्मनोपसंहारे कस्य तत्र संवादयति तदेतदिति नहि देहान्तरे वागादिप्रवृत्ति

कदा पुनस्तस्य तेजोमात्राभ्यादानमित्यपेक्षायां सयत्रैष चक्षुषि भवश्चाक्षुषः आदित्यांशो भोक्तुः कर्म
णां फलोपायवद्देहधारणं तावच्चक्षुषोनुग्रहं कुर्वन्वर्ततेन मरणकालेत्वस्य चक्षुरनुग्रहं परित्यज
जति स्वमादित्यात्मानं प्रतिपद्यते तदेतदुक्तं यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः

सयत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति ३॥

चक्षुरादित्यमित्यादि पुनर्देहग्रहणकाले संश्रयिष्यन्ति तथा स्वप्स्यतः प्रबुद्ध्यत इति श्रुतेः
चाक्षुषः पुरुषो यत्र यस्मिन्काले पराङ्पर्यावर्तते परिसमन्तात्पराङ्व्यावर्तत इत्यथ तत्र
न्काले रूपज्ञो भवति मुमूर्षुः रूपं न जानाति तदायमात्मा चक्षुरादितेजोमात्राः समभ्याददानो भ
वति

सांस्यादित्याशंक्याह पुनरिति संश्रयिष्यन्ति वागादय स्तत्तद्देवताधिष्ठितायथास्थानमितिशेषः मुमूर्षोरिन्द्रिय
ताः सर्वाणिकरणानि लिंगात्मनोपसंह्रियन्ते प्रबुध्यमानस्य चास्यापि तत्तोरिन्द्रियाणि यथास्थानं प्रादुर्भवन्तिनि
साह तथेति उक्तेर्थे वाक्यं पातयति तदेतदाहेति पराङ्गवर्तत इति रूपवेमुख्यं चाक्षुषस्य विनाशितता

तर्हि भोक्तोपसंहृतं वस्करस्तनाभावीभूतमित्याशंक्याहैकीति उक्तेर्थे लोकप्रसिद्धिं दर्शयति तद्देति यस्कःसिद्धांत
त्मापं घ्राणेतिदिशति तथेति यथावस्कः दृंवृतायानि रेतोलिंगात्मनावस्करेकीभवतितथा घ्राणदेवताशस्यघ्रा
णानुग्रहनिरतिद्वारेणाशिदेवतयेकोलिंगात्मना घ्राणमेकीभवतीत्यर्थः तन्निरस्यापेक्षयावक्षणादिरित

स्वमकालस्वैकीभवतिकरणाजानंस्तेनलिंगात्मना तद्देनपार्श्वस्थाआहुतपश्यनीति दृष्ट्वा घ्राणदे
वतानिरतो घ्राणमेकीभवतिलिंगात्मनानदानजिघ्रतीत्याहुः समानमन्यत् जिह्वापासेमोदरु

एकीभवतिनपश्यतीत्याहुरेकीभवति नजिघ्रतीत्याहुरेकीभवतिनरसयतीत्याहुरेकी
तिनवदतीत्याहुरेकीभवतिनशृणोतीत्याहुरेकीभवति नमनुतेत्याहुरेकीभवतिन
दुरेकीभवतिनविजानातीत्याहुः

वाग्देवतानन्तिरस्यपेक्षयानरसयतीत्याहुःनथानवदतिनशृणोतितनमनुतेनस्पर्शात
साहुःनदोपलक्ष्यतेदेवतानिरतिःकरणानांचहृदयएकीभावः

तायाजिह्वायामनुग्रहनिरतोजिह्वायालिंगात्मनेकापेक्षयेत्यर्थः तत्तदनुग्राहकदेवताशस्यतत्तदनु
ग्रहनिरस्यातत्तदंशिदेवताप्राप्तौतत्तत्करणस्यालिंगात्मनेकभवतीत्यभिप्रेत्याह तद्देति तत्करणदर्शना
दृष्यादिदर्शनराहित्यमर्थंहृपसाधकमित्याह तद्देति

तस्य हेतस्येत्यादिवाक्यमुपादत्ते [illegible]ति मुमुक्षोरध्यासप्रश्नप्रथमः केनायं प्रद्योतितो भवतीत्यपेक्षायामाह प्रद्योतेति प
आत्मकाले तेन भासा तेन ज्योतिषा प्रद्योतितीत्यभ्यावनन्तथा त्वापित्ते जोमावाग्णः प्रदानमनक्तेन तेन वाम
नारूपेण प्राप्य फलविषयबुद्धिर्नि रूपेणास्तेन भासा तेन वात्मचैतन्यज्योतिषा हृदयाग्रप्रद्योतनेनाभसंक्र
सार्थक्रियारंभयनि [illegible] किमिति लिंगद्वारा त्मनो निर्गमन प्रति स्थापनेन वाह तथेति यदिमरणकाले तेजो
मात्राणां ततनहि सहलिंगोपाधिरात्मेत्याशंक्याह तच्चेति सप्तम्या लिंगमुक्तं सर्वदेति लिंगसद्भावे
आत्मोपाधिभूते लिंगे किं प्रमाणमित्याशंक्यात्मनिवृत्तस्य संव्यवहारदर्शनमित्याह तदुपाधीति चक्षुरादि
हृदयेउपसंहृतेषु करणेषु पौत्तव्यापारःसकथमित तस्य हेतस्य प्रकारस्य हृदयस्य हृदयाग्रं प्रद्योतते
नाडीमुखं निर्गमनद्वारं प्रद्योतनेस्वसमकाल स्वत्वेन भासाते जोमात्रादान कृतेन हेतुना
मात्मज्योतिषा प्रद्योतनेन हृदयाग्रेण एष आत्मा विज्ञानमयो लिंगोपाधिर्निर्गच्छति
ण कस्मिन्नस्य मुक्तान्ते उत्क्रांतो भविष्यति कस्मिन्वा प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठास्यामीति

तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति

आत्मचैतन्यज्योतिः सर्वदाभिव्यक्ततरं तदुपाधिद्वारेण ह्यात्मनि जन्ममरणगमनागमनादि
क्रियालक्षणः संव्यवहारः तदात्मकं हि द्वादशविधकरणं बुद्ध्यादि तत्स्वरूपं
गतलक्षणश्च तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन निःक्रममाणः
प्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाणमित्याह तदात्मकं हीति एकादशविधं करणमित्य भ्युपगमात् कुतो
विधत्वमित्याशंक्याविशिनष्टि बुद्ध्यादीति वा पंचैव तेन मनस्त्वमित्यादि निर्दिष्ट यथोक्तं लिंग
माणमित्याह तत्सूत्रमिति जगतो जीवनमपि तत्र मानमित्याह तज्जीवनमिति एष हि भूतानां
निष्क्रान्तिरपि यथोक्तलिंगसाधयतीत्याह सोन्तरात्मेति लिंगोपाधेरात्मनो यथोक्तप्रकाशेन मरण
शेन मरणकाले हृदयान्निष्क्रमणे भागोप्रश्नपूर्वकमुत्तरवाक्येनोपदिशति तेन स

चक्षुष्टो वेति विकल्पेनिमित्तं सूचयति आदित्येति मूर्ध्नो वेति विकल्पे हेतुमाह ब्रह्मलोकेति तत्रात्मेति लिं
येत् ज्ञानं कर्म वा यस्यादिति पूर्वेण संबंधः देहावयवान्तरेभ्यो निष्क्रमणे नियामकमाह यथेति कथं परलोकगमन प्र
स्थितमित्युच्यते प्राणगमनाधीनत्वाद्विज्ञानात्मगमनस्येत्याशंक्याह परलोकायेति ननु जीवस्य प्राण [illegible] नात्
त्योत्क्रमणे कथमनुशब्देन क्रमो विवक्ष्यते तत्राह यथाप्रधानेति प्रधानमनतिक्रम्येदं यथन्वा [illegible] त्यानैव तथा [illegible]
वादः प्राधान्याभिप्रायेणानुशब्दप्रयोगो न क्रमाभिप्रायेण देशकालभेदाभावादित्यर्थः सा पदमूह [illegible]

[illegible] मार्गेण निःक्रामतीत्युच्यते चक्षुष्टो वा आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात् मूर्ध्नो वा ब्रह्म
लोकप्राप्तिनिमित्तं चेदन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यः यथाकर्म यथाश्रुतं तं विज्ञानात्मानमुत्क्रा
मन्तं परलोकाय प्रस्थितं परलोकायोद्भूताकूतमित्यर्थः प्राणः सर्वाधिकारिस्थानीयोऽनूत्क्रामति तं
च प्राणमनूत्क्रामन्तं वागादयः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति यथाप्रधानान्वाख्यानमेतन्न तु क्रमेणोत्क्रमणं [illegible]

चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे
प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति

तं॥

मानमिह विवक्षितं [illegible] एष आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्न इव विशेषविज्ञानवान् भवति कर्मवशात् न स्वतंत्र
त्वेन हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात् नैव तु तल्लभ्यते अत एवाह व्यासः सदा तद्भावभावित इति करणो
परमोपरमनेनान्तःकरणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वो लोक एतस्मिन्काले [illegible]
भवति॥

क्रमेणागमनं दृश्यते न तथा प्राणादिष्विति व्यतिरेकः यदुक्तं हृदयाग्रद्योतनं तत्सविज्ञानकत्वात्प्रकट्य
ति [illegible] ति कर्मवशादिति विशेषणं साधयति नेति विपक्षे दोषमाह स्वातंत्र्येणेति रूपनिमाण्यंक्य [illegible]
मैवेति मुमूर्षोः स्वातंत्र्यमानमाह अत एवेति कर्मवशादुक्तं सविज्ञानत्वमुपसंहरति क्रमेणेति अंतः
करणस्य वृत्तिविशेषो भाविदेहविषयं तदाश्रितं तद्रूपयद्वासनात्मकं विशेषविज्ञानं तेनेति यावत्

मर्ष

मृषा म्रियमाणस्य सविज्ञानत्वेसत्यर्थसिद्धमाह सविज्ञानमेवेति गंतव्यस्य सविज्ञानत्वं विज्ञानाभ्यपत्वमिय [illegible]

३६० नहि [illegible] वेति प्रागेवोक्तातेः सविज्ञानत्वं चाविज्ञातेत्वात्मपर्यमाह तस्मादिति पुरुषस्य कर्मानुसारितं मरु [illegible]

योगाश्चितत्वमिति निरोधः तस्य धर्मो यमनियमप्रभृतयस्तेषामनुसेवनं पुनः पुनरावर्तनं परिसंख्याना भ्याह [illegible]

योगानुष्ठियाह [illegible] शास्त्राणामिति [illegible]

स्थानकर्तव्यतेनिमक्तत्वकृतविधिषोर्थः निशेषः किंच पुण्यं परायकर्तव्यताह [illegible] सर्वमेव विधिकांडपद [illegible]

तमित्याह [illegible] शास्त्राणामिति सर्वस्मादागामिदुश्चरितादुपरमणं कर्तव्यमित्येतन्मित्येनिषेधशास्त्र [illegible]

सविज्ञानमेव चास्यमन्ववक्रामति अनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः तस्मात्तत्त्वं [illegible]

तत्त्वार्थं योगधर्मानुसेवनं परिसंख्यानाभ्यासः विशिष्टपुण्योपचयश्च कृत्यानेः परलोकार्थिभि [illegible]

मप्रमत्तैः कर्तव्यमिति सर्वशास्त्राणां यत्नतोविषयोर्थः दुश्चरिताच्च परमणं नहित्वकालेशक्तं

सविज्ञानमेवान्ववक्रामति

किंचित्संपादयितुं कर्मणानीयमानस्य स्थानं त्वाभावात् पुण्योवैपुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन

स्कंधं [illegible] नस्य द्यतस्योपशमोपायविधानाय समस्तशास्त्रोपनिषदः प्रवृत्ताः नहि तद्धितोपाया

नुसेवनमुक्त्वास्ति कोस्यानर्थस्योपशमोपायोस्ति तस्मात्सैवोपनिषद्धितोपायेयत्नपरैर्भवितव्य

मित्येषप्रकरणार्थः

पर्यवस्थितमित्याह दुश्चरिताच्चेति ननु पूर्वपर्यवस्थितेषं कृतामरणकालेसर्वमेनत् संपादयिष्यत [illegible]

नहीति कर्मणानीयमानत्वेमानमाह पुण्यइति नहि पुण्यापचयादेवमथोकाने [illegible]

तज्ज्ञानमित्याशंक्याहे नयेति उपशमोपायत्वात्तज्ज्ञानं तस्य विधानप्रकाशनं तदर्थामिनियावत् देवता

ध्यानादेनर्थो निवृत्तिर्थ्यनेकं तत्वज्ञानेनेत्याशंक्याह नहीति तद्धितं तत्र [illegible] सर्व शा [illegible]

निषेधेगृह्यंतेविधानरणानर्थध्वंसासिद्धोफलितमाह तस्मादिति ज्ञापितंसविज्ञानवाकांनेति [illegible]

कृतमनुद्यमन्यपूर्वकमुत्तरं वाक्यमवतारयति आवेष्टे शाकरवेदित्यादिना विहिताविद्या ध्यानात्मिका प्रतिषिद्धा नं
नस्त्री दर्शनादिरूपा अविहिता घटादिविषया अप्रतिषिद्धा पथिपतिततृणादिविषया विहितं कर्म यागादि
प्रतिषिद्धं ब्रह्महननादि अविहितं गमनादि अप्रतिषिद्धं ते चेपक्षविक्षेपादि विद्याकर्मणोरुपयोगमाशङ्क्य
प्रसिद्धेरन्वारंभे पि किमिसन्वारभेते वासनेत्यर्थं वाह सा चेति अपूर्वकर्मारंभादावंगं पूर्ववासनेत्यर्थः

एकरवत्संभृतसंभारउत्सर्ज्जेद्यातीत्युक्तं किंपुनस्तस्य परलोकाय प्रवृत्तस्य पथ्याद्दनं शाकं रिक्तसंभा
रस्यातीयं गत्वा वा परलोके पङ्गुः केशरीरं द्यारंभकं च यत् तत्किमित्यच्यते तत्परलोकाय गच्छन्तमात्मानं
विद्याकर्मणी विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी विद्या सर्वप्रकारा विहिता प्रतिषिद्धा च अविहिता अप्र
तिषिद्धा च तथा कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च अविहितमप्रतिषिद्धं च समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अनुग
च्छेते पूर्वप्रज्ञा च पूर्वानुभ ॥ तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते ॥ च विषयानुभूतानां कर्मफ
लानुभववासनेत्यर्थः सा च वासना अपूर्वकर्मारंभे कर्मवि
केचांगं भवति तेनासावन्वारभते न ह्यनया वासनया विना कर्मकर्तुं फलं चोपभोक्तुं शक्यते न
ति विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति पूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानां तीन्द्रियाणामिहाभ्यासमन्तरेण
कौशलमुपपद्यते दृश्यते च केषांचित् काकशुकेत्यालेखचित्रकर्मादिलक्षणक्रियासु विनैव इहाभ्या
जन्मत एव कौशलं चेष्टस्व
माह नहीति उक्तमेव हेतुमुपपादयति नहीत्यादिना इन्द्रियाणां विषयेषु कौशलमनुष्ठाने पथा तत्कर्म
तत्फलोपभोगहेतुर्न चान्तरेणाभ्यासमिन्द्रियाणां विषयेषु कौशलं भवति तस्मात् तदनुष्ठानादावभ्यासाद्वासनेत्य
मित्यर्थः तथापि कथं पूर्ववासना कर्मानुष्ठानादावंगमित्याह पूर्वानुभवेति तत्र लोकानुभवं प्रमा
पति दृश्यते चेति चित्रकर्मादीत्यादिशब्देन प्रासादनिर्माणादि गृह्यते एतदुक्तं

[illegible] पूर्ववासनोपस्थितत्वं कार्यमुक्त्वा तदभाववत्त्वं कार्यमाह कश्चिदिति रज्जुनिर्माणादिष्विति यावत् तन्त्रेति अ
[illegible] वासनाहरणासौलभ्यमाह [illegible]ति तत्र हेत्वन्तरमाशंक्य परिहरति तच्चेति कर्मानुष्ठानादौ पूर्वप्रज्ञा याहेतु ५

[illegible] कश्चित्स्वयं तत्सोकर्यफलकारणं कौशलं केषांचित्तथाविषयोपभोगेषु स्वभावत एव केषांचित्
[illegible]लाकौशलेस्वभावेन तच्चैतत्सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भवात् उद्भवनिमित्तं [illegible] पूर्ववंप्रज्ञया विना कर्मणि वा फ
लोपभोगे वा न कस्यचित्प्रवृत्तिरुपपद्यते तस्मादेतत्त्रयं शाकटिकसंभारस्थानीयं परलोकपथ्यदनं

पूर्वप्रस्ताव २

विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यं [illegible]स्माद्विद्याकर्मणि पूर्वप्रज्ञा च देहान्तरप्रतिपत्त्युपभोगसाधनं तस्माद्विद्या
कर्मादि शुभमेव समाचरेत् यथेष्टदेहसंयोगोपभोगौ स्यातामिति प्रकरणार्थः २

[illegible]
तमुपसंहरति [illegible]ति समन्वारंभवचनार्थनिगमयति तस्मादिति तस्यैव तात्पर्यार्थमाह यस्मादिति ।। ६१

[illegible]णजल्पकावाक्यमवतारयितुं कृतमनूद्यवादिविवादान् दर्शयन्नादौ दिगंबरमतमाह वपित्यादिना देवता
[illegible]दिमतमाह [illegible]वेति देवतापेन शरीरेणाविशिष्टं जीवं परलोकं नयतीति वदति वाह्यं कं शरीरांतरं तेनेतिपावत्
[illegible]सिद्धमतमाह [illegible]वेति सिद्धांतस्तवयस्माहो[illegible]दिति वैशेषिकादिपक्षमाह किंवेति मूलमत्वेति स्वरूपं
[illegible]वाक्यमनोन्तरमिति तत्र सिद्धांतस्य प्रामाणिकत्वेनोपादेयत्वं वदन् वेत्य नानराणामप्रामाणि
[illegible]ल्वमभिप्रेत्याह [illegible]तु इति तेषां सर्वात्मकत्वे हेतुं तत्र माह सर्वात्मकेति कथं तर्हि करणानां परि
च्छिन्नत्वप्रतीतिरित्याशंक्याह [illegible]दिति आधिदैविकेन रूपेणापरिच्छिन्नानामपि करणानां अध्यात्मिकादि
[illegible]सादिसंभारसंभृतो देहांतरं प्रतिपद्यमानो मुक्त्वा पूर्वं देहं पक्षीव वृक्षांतरं देहांतरं प्रतिपद्यते अथवा
[illegible]दिकेन शरीरांतरेण कर्मफलजन्मदेशं नीयते [illegible]वा तस्यैव सर्वगतानां करणानां वृत्तिलाभो भव
[illegible]रिस्थ शरीरस्य स्वसंकुचितानि करणानि भूतस्य भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत् सर्वतो व्याप्य पुनर्देह
[illegible]रंभे संकोचमुपगच्छति [illegible]वा मनोमात्रं वैशेषिकसमयवद्देहान्तरारंभदेशं प्रतिगच्छति किंवा क[illegible]
[illegible]त्मैव वेदान्तसमयपक्षमाने नत्वेते सर्व एव समाः सर्वे तुल्याः इति श्रुतेः सर्वात्मकानि तावत्करणानि
सर्वात्मकप्राणसंश्रयात् [illegible]षामाध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञानभावनानिमित्तं अ
[illegible]शात्स्वभावतः सर्वगतानामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनानुरूपेणैव देहान्तरारंभवा
[illegible]ज्ञानानां वृत्तिः संकुचति विकसति च [illegible]था चोक्तं [illegible]के समानेन सर्वेणेति तथा चेदं वचनमनुकूलं
[illegible]हि तानन्तानुपास्ते इत्यादि तं यथा यथोपासते इति च ॥ रूपेणापरिच्छिन्नत्वे निःप्रयोजनं फलितमाह
[illegible]इति नहृष्टादृष्टाहृतन्यस्य निवर्त्यादि सोऽनन्तस्वभावतो देवतास्वरूपानुसारेणैव सर्वः कर्मज्ञानवासना
रूपेणोपास्यभोक्तृरिति शेषः उभयत्र सर्वथार्थप्राणानामिति द्विरुक्तं नैषा [illegible]ति सकोचादौ प्रमाणमा
ह [illegible]वेति परिच्छिन्नापरिच्छिन्नप्राणोपासने गुणदोषसंकीर्तनमपि प्राणसंकोचविकासयोः द्रु
ढकमित्याह [illegible]वेदमिति आधिदैविकेन रूपेण सर्वगतानामपि करणानामाध्यात्मिकाधिभौतिकरू
पेणापरिच्छिन्नत्वात् [illegible]रित्वं संगमनं सिध्यतीति सिद्धांतो दर्शितः

तृणा० इदानीं तृणजलायुकादृष्टांतेन देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वं देहं मुंचत्यात्मेति स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति शंका
१९६ निरासार्थं तीकप्रक्रियां प्रत्यात्मा तु दृष्टान्तवाक्यतात्पर्यमाह तत्रेत्यादिना देहनिर्गमनात् प्रागवस्था संपन्न:॥
नदेवं यथोक्तवासनाहृदयस्थाविद्याकर्मनिमित्तं भाविदेहं स्पृशति जीवोऽपि तत्राभिमानं करोति पुनश्च पूर्व

वासनापूर्वं प्रज्ञात्मा विद्याकर्मतंत्रा जलूकावत् संततैव स्वप्नकाले एवकर्मकृतं देहाद्देहान्तरमा रभते हृदयस्थ एव पुनर्देहान्तरारंभे पूर्वाश्रयं विमुंचतीत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते तत्र देहान्तरसं चारे इदं निदर्शनं यथा येन प्रकारेण तृणजलायुका तृणस्यान्तमवसानं गत्वा प्राप्यान्यं तृणान्तरमा क्र

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरतं

क्रम्य तदस्याक्रमस्तमाक्रमं आक्रम्याश्रित्यात्मानमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरत्यन्त्यावयवस्थाने एव मेवायमात्मायः प्रकृतः संसारी इदं शरीरं पूर्वोपात्तं निहत्य स्वप्नं प्रतिपित्सुरिव पातयित्वाविद्यां॥ गमयित्वाचेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेणान्यमाक्रमं तृणान्तरमिव तृणजलूका शरीरान्तरं गृही त्वा प्रसारितया वासनयात्मानमुपसंहरति इ

देहं सृजति यथा स्वप्ने देवोऽहमित्यभिमन्यमानो देहान्तरस्थ एव भवति तथोत्क्रान्तावपि तस्मान्न पूर्वदेह विशिष्टस्यैव परलोकगमनमित्यर्थः स्वात्मोपसंहारो देहे पूर्वस्मिन्नात्माभिमानत्यागः प्रसारितया एव
वासनया शरीरान्तरं गृहीत्वेति संबंधः १९६

उपसंहारस्वरूपमाह नवेति सप्तम्यर्थे प्रथमा करणोपादानमारभ्यमाणा इति आरभ्यते देहान्तरेऽस्मिन्देहस्याभिव्यक्तिमाह
नवेति कर्मग्रहणं विद्यापूर्वप्रज्ञयोरुपलक्षणं ननु लिङ्गदेहबलादेवार्थक्रियासिद्धौ किं स्थूलशरीरे
णेत्याशंक्य तद्व्यतिरेकेण तस्यार्थक्रियाकारित्वं नास्तीति मत्वाह बाह्येति आरभ्यते देहद्वयेन करणे
षु देवतानामनुग्राहकत्वेनावस्थानं दर्शयति नवेति स्थूलो देहः सप्तम्यर्थः करणव्यूहस्तेषामभिव्य।
क्तिः पेशस्कारीवाक्याव सर्वमाशंक्याह नवेति संसारिणोऽपि प्रक्रान्ते देहान्तरारम्भे किमुपादानमस्ति किं

स्वात्मभावमारभते यथा स्वप्ने देहान्तरमारभते स्वप्नान्तराम्भस्तु शरीरमारम्भदेशे आरभ्यमाणो देहे
जंगमे स्थावरे वा नवच कर्मवशात्करणानि लब्धवृत्तीनि सह त्यजेन बाह्यं च कुशमृत्तिकादिस्थानीयं

एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसं
हरति ३

शरीरमारभते नवच करणव्यूहमपेक्ष्य वागाद्यनुग्रहाय याः पादिदेवताः संश्रयन्ते एवं देहान्तरारम्भावि
धिः नव देहान्तरारम्भेऽनिस्योपाजमे वोपादानमुपमृद्योपमृद्य देहान्तरमारभते अहोऽस्ति पूर्वमेव पुनः
पुनरारभेरति ३

वा नास्ति नास्ति चेत्स्वभाव रूपं कार्यं सिद्धो दृश्यते न किंभूतपञ्चकमुपादाय दृष्टोऽपि नत्वस्योपाजमे
वं पूर्वपूर्वदेहोपमर्देनान्यमन्यं देहमारभते किं वाप्यत्यजन् भूतपञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयतिनाद्यो भूत
पञ्चकस्य तत्तद्देहोपादानत्वे मायायाः सर्वकारणत्वस्वीकारविरोधात्न द्वितीयो भूतपञ्चकोऽस्याजातिका
रणान्तरस्यमृग्यत्वात्तस्यैव देहान्तरकारणत्वसंभवान्न तरो देहस्य पाञ्चभौतिकत्वप्रसिद्धिविरोधादितिभावः

पृथ्या-उत्तरं वाक्यमुत्तरत्वेनादत्ते अत्रेति न च पदार्थमपेक्षितं पूरयन्नाह इहांत इति अवशिष्टभागमादाय व्याच रीअ
२६२ इ ●●यादिना किंपुन रुपादानमेतावता देहांतरारंभः प्रकृतं नेभवतित्याह नित्योपात्तानीति शरीरह
यारंभकाणीतिशेषः तेषामुभयारंभकत्वेन भूतं ब्राह्मणोमस्य तत्वरूपाणि यानीति देहविकल्पेतिया

अत्रोच्यते इहांत तत्र तेन तस्मिन्नर्थे यथापेशस्कारिपेशस्कृवर्णांतत्कारोतीति पेशस्कारीसुवर्णकार
रःपेशसःसुवर्णस्य मात्राम पादायापछिद्य गृहीत्वान्यत्पूर्वस्माद्रचनाविशेषान्नवतरमभिनवत
रं कल्याणात्कल्याणतरं रूपं तनुते निर्मिनोतीति एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्ववत् नित्योपात्तान्येव प
थिव्यादीन्याकाशांतानि पंचभूतानि ●● निद्व वाव ब्रह्मणोरूपं इति च तुर्थे व्याख्यातानि पेशस्थानीया

नि यथापेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते एवमेवायमात्मेद पं
शरीरं निहत्याविद्यांगमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गांधर्वं वा दैवं वा प्रा
जापत्यं वा ब्राह्मं वान्येषां वा भूतानां ४ ॥ नित्योपात्तानामेवोपमृद्योपमृद्यान्यद्देहांतरं नतरं कल्या

णतरं रूपं संस्थानविशेषं देहांतरमित्यर्थः कुरुते पित्र्यं वा पितृभ्यो हितं पितृलोकोपभोगयोग्यमित्य
र्थःगांधर्वं गंधर्वाणामुपभोगयोग्यं तथा देवानां दैवं प्रजापतेः प्राजापत्यं ब्रह्मणः इदं ब्राह्मं वा यथाक
र्मं यथाश्रुतमन्येषां वा भूतानां संबंधि शरीरांतरं कुरुत इत्यभिसंबध्यते येषु यंथनेत्यनंतरमुपाधिभूतानां
संपर्क स्तत्तमायामितिविभाग तेन पदार्थाः ४ कुर्वीतस्येहैव च प्रसिद्धिरिति ए एम एम एम एम एम एम

यकमाह ●●कर्मेति शरीरारंभे मायात्मकभूतपंचकमुपादानमिति वदतां भूतानां मयवानामपि
सहैव गमनमित्यर्थं इदानीं सद्वा अयमात्मेत्यादे तात्पर्यमाह यस्येति तानेत्रोपाधिभूतान्यदाह्निष्ठान ए म
हि ●●ति ननुपूर्वमप्येतेपदार्थादर्शिताः किंपुनस्तन्मदर्शनेनेत्याशंक्याह कुर्वीत स्येति एम २

स वा अयमात्मा ब्रह्मेति भागं व्याकुर्वन्नात्मनो ब्रह्मैकत्वं वास्तवं दर्शयति स वा इति तस्यैवावास्तवं रूपमुपन्यस्यति विज्ञानमय इत्यादिना ज्योतिर्ब्राह्मणेऽपि व्याख्यातं विज्ञानमयत्वमित्याह कतम इति कस्मिन्नर्थे मयट् प्रकृत्येन

अयं य एवं संसरत्यात्मा ब्रह्मैव पर एव योऽशनायाद्यतीतो विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिस्तेनोपलक्ष्यमाणः तन्मयः कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति ह्युक्तं विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः यस्मात्तद्धर्मत्वमस्य विभाव्य ते ध्यायतीव लेलायतीवेति तथा मनोमयो मनः सन्निकर्षान्मनोमयः तथा प्राणमयः प्राणः पञ्चवृत्तिस्तन्मयो

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः

येन चेतनश्चलतीव लक्ष्यते तथा चक्षुर्मयः रूपदर्शनकाले एवं श्रोत्रमयः शब्दश्रवणकाले एवं तस्य तस्येन्द्रियस्य व्यापारोद्भवे तन्मयो भवति एवं बुद्धिप्राणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन् शरीरारम्भकपृथि व्यादिभूतमयो भवति

ग्राह विज्ञानेति उक्ते मयडर्थे हेतुमाह यस्मादिति बुद्धेर्व्याप्यासाध्यधर्मस्य कर्तृत्वादेरन्यनिमित्तप्रतीतिरित्यत्र मानमाह ध्यायतीवेति मनः सन्निकर्षेण तद्धर्मानयास्वं धारयति यावत् चक्षुर्मयत्वादेरुपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य त्याहेत्यादिना उक्तमनूद्य सामान्येन भूतमयत्वमाहेवं बुद्धीति

वृ॰ भा॰ भूतमयत्वे सत्यवांतरविशेषमाह [illegible]त्यादिना तथाकाशपरमाणुभावादाकाशस्य शरीरानारंभकत्वं श्रुतिविरुद्धारंभप्रक्रियानभ्यु॰ टी॰ ७
६६४ पगमादित्यभिप्रेत्याह [illegible]काशेति कथं पुनरिदंमयत्वे कामादिमयत्वमुपपद्यते तत्राह नहीति कथं धर्मादिमयत्वं सर्वमय ४
त्वेकारणमित्याशंक्याह [illegible]मित्यादि तद्यदेतदित्यादेरर्थमाह किंबहुनेति विषयः शब्दादिस्तेनोपादिप्रत्यक्षतो गृह्यमाणमा
दिशब्दार्थः इदंमयत्वमदोमयत्वे गमकमित्याह तस्मादिति विशेषनत्वमयत्वोक्तिं विनाकिमिति सामान्योक्तिरित्याशंक्याह

[illegible]पार्थिवशरीरारंभे पृथिवीमयो भवति तथा वरुणादिलोकेष्वाप्यशरीरारंभे आपोमयो भवति तथा वायव्यशरीरा
ग रंभे वायुमयो भवति तथाकाशशरीरारंभे आकाशमयो भवति एवमेतानि तैजसानि देवशरीराणि तेष्वारभ्यमाणेषु तन्मयस्ते
जोमयो भवत्यतो व्यतिरिक्तानि पश्वादिशरीराणि नरकप्रेतादिशरीराणि चातेजोमयानि तान्यपेक्ष्याहातेजोमय इ
त्येवं कार्यकरणसंघातमयः सन्नात्मा प्राप्तव्यं वस्त्वन्तरं पश्यन्निदंमयोऽदोमयः प्राप्तव्यमित्येवं विपरीतप्रत्ययस्त पा॰ ग्रं॰
दभिलाषः काममयो भवति तस्मिन्कामे दोषं पश्यतस्तद्विषयाभिलाषप्रशमे चित्तं प्रसन्नमकलुषं शांतं भवति तन्मयो
ऽकाममयः एवं तस्मिन्विहते कामे केनचित्स काम क्रोधत्वेन परिणमते तेन तन्मयो भवन्क्रोधमयः स क्रोधः केनचि
दुपायेन निवर्तितो यदा भवति तदा प्रसन्नमनाकुलं चित्तं यत्स्यादक्रोधस्तेनैतन्मयः एवं कामक्रोधाभ्यामकामाक्रो

पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्म
मयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति ॥ धाभ्यां च तन्मयो भूत्वा धर्ममयोऽधर्ममयश्च भवति नहि काम

क्रोधादिभिर्विना धर्मादिप्रवृत्तिरुपपद्यते यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मरणाद्धर्ममयोऽधर्ममयश्च
भूत्वा सर्वमयो भवति [illegible]मस्तं धर्माधर्मयोः कार्यं यावत्किंचिद्व्याकृतं तत्सर्वं धर्माधर्मयोः फलं तत्प्रतिपद्यमानस्त
न्मयो भवति किं बहुना तदेतत्सिद्धमस्य यदयमिदंमयो गृह्यमाणविषयादिमयः तस्माददोमयोऽदः परोक्षं प्रति परो
क्षं कार्येण गृह्यमाणेन निर्दिश्यते [illegible]अनंता ह्यन्तःकरणे भावनाविशेषाः नैव ते विशेषतो निर्देष्टुं शक्यन्ते तस्मिंस्त
स्मिन्क्षणे कार्यतोऽवगम्यन्ते [illegible]मस्य हृदि वर्तन्ते दोमयेति तेन गृह्यमाणकार्येणेदंमयतया निर्दिश्यते परोक्षोंऽतः
स्थो व्यवहारोऽयमिदानीमदोमय इति ॥ अनंता हीति तद्दर्शितत्वमानमाह तस्मिन्निति अवगति प्रकारमभिनयति

भद्रो [illegible]तेति इदंमयत्वमदोमयत्वं चोपसंहरति तेनेत्यादिना परोक्षत्वं व्याकरोति तत्स्थ इति अवहितविषयव्यवहारवानिति यावदे
म इदानीमित्यस्मादुपरिष्टादपि नेतेति संबध्यते परोक्षत्वावस्थे दानीमित्यन्तः कान्तनीय पाचमकृतो व्यवहार इति ६६४
दिश्यते इतिशब्दः सर्वमयत्वोपसंहारार्थः

विज्ञानमयादिवाक्यार्थं संक्षिपति संक्षेपतस्त्विति करणाचरणयोरैक्येन पौनरुक्त्यमाशंक्याह करणं नामे
ति आदिशब्दः शिष्टाचारसंग्रहार्थः वाक्यान्तरं शंकोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे तच्छील्ये सादिना कुत्सन।

ति

संक्षेपतस्तु यथाकर्तुं यथा वा चरितुं शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी स तथा भवति करणं नाम नि
यता क्रिया विधिप्रतिषेधादिगम्या चरणं नामानियतं इति विशेषः साधुकारी साधुर्भवतीति यथाका
रीत्यस्य विशेषणं पापकारी पापो भवतीति च यथाचारीत्यस्य तच्छील्यप्रत्ययेनैव तन्मयत्वे तन्नु तावत्
कर्ममात्रेणेत्याशंक्याह पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति पुण्यपापकर्ममात्रेणैव तत्

यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन।

तन्मयता स्यात्तन्नु तच्छील्यमपेक्षते तच्छील्ये तु तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः तत्र कामक्रो
धादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्वमयत्वे हेतुः संसारस्य कारणं देहाद्देहान्तरसंचारस्य च कारणं
तत्फलोपभोग्यदेहान्तरमुत्पादनेन तस्मात्पुण्यापुण्ये संसारस्य कारणे एतद्विषयौ हि विधि
प्रतिषेधौ अत्र शास्त्रस्य साफल्यमिति

हि तावच्छील्यमुपपन्नमनेन त्वाह तच्छील्ये त्विति पूर्वपक्षमुपसंहरति तत्रेत्यादिना कर्मणः संसारका
रणत्वमुपसंहरति तत्फलको हीति संसारप्रयोजके कर्मणि प्रमाणमाह एतद्विषयौ हीति कथं पुण्या
दिकर्मविषयत्वं विधिनिषेधयोरित्याशंक्याह अत्रेति इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थः

ष्या॰ सिद्धांतमवतारयति योऽस्ति संसारकारणस्याज्ञानस्य प्राधान्येन कामः सहकारीति स्वसिद्धांतं समर्थयते । टी॰अ॰
१९५ ... मित्यादिनाकामाभावेपिकर्मणः सत्त्वं दृष्टमित्याशंक्याह कामप्रहाणेति ननु कामाभावेपि नित्याद्य ४
नुष्ठानात् पुण्यापुण्ये संचीयेते तत्राहोपचितेऽपीति योहि पशुपुत्रस्वर्गादीनभिप्रायपुरुषार्थानमन्यमान
स्तानेव कामयते स तत्तद्भोगभूमौ तत्तत्कामसफलो भवतीत्याथर्वणश्रुतेरर्थः श्रुतिफलितं सिद्धमर्थं नि

अन्यो अप्यन्येवं धर्ममोक्षकुशलाः खल्वाहुः स्वयं कामादिपूर्वके पुण्यापुण्ये शरीरग्रहणकारणं तथा
पि कामप्रफलो हि पुरुषः पुण्यापुण्ये कर्मणी उपचिनोति कामप्रहाणे तु कर्मविद्यमानमपि पुण्यापु
ण्योपचयकरं न भवति उपचिते अपि पुण्यापुण्ये कर्मणी कामशून्ये फलारंभके न भवतः तस्मात्का
म एव संसारस्य मूलं तथा चोक्तमाथर्वणे कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्रेति
तस्मात्काममय एवायं पुरुष इति अन्यमयत्वं तत्कारणं विद्यमानमपीत्यतोऽवधारयति काममय एवेति
... थो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्क
र्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते ५

यस्मात्स च काममयः सन्यादृशेन कामेन यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति स कामः ईषदभिलाषमात्रेण
भवन्को यस्मिन्विषये भवति सोऽविहन्यमानः स्फुटीभवन्क्रतुत्वमापद्यते क्रतुर्नामाध्यवसायो निश्च
यो यदनंतरा क्रिया प्रवर्तते यत्क्रतुर्भवति यादृक्कामकार्येण क्रतुना यथारूपः क्रतुरस्य सोऽयं यत्क्रतुर्भव
ति तत्कर्म कुरुते यद्विषयः क्रतुस्तत्फलनिर्वर्तनाय यद्योग्यं तत्कर्म कुरुते निर्वर्तयति यत्कर्म कुरुते तदभि
संपद्यते तदीयं फलमभिसंपद्यते तस्मात्सर्वमयत्वेऽस्य संसारित्वे च काममयत्वमेव हेतुरिति ५ ॥ ॥

गमयति ... दिति धर्मादिमयत्वस्यापि सत्त्वादवधारणानुपपत्तिमाशंक्याह यदिति स यथाकामो भवतीति एत
स्मादिव्याचष्टे ... दित्यादिना यस्मादित्यस्य तस्मादितिमवहितेन संबंधः इति शब्दो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः ॥ ॥ १९५

तत्रेति गंतव्यफलपरामर्शो न देवं गंतव्यं फलं विशेषनोत्तानुपृच्छति किं तदित्ति प्रतीकमादायव्याचष्टे लिंगमिति यो
वगच्छति सममात्रादिसाक्षी येन सास्येणामनसावगम्यते तेन मनो लिंगमिति पष्ठान्तरमाहाथवेति तस्मिन्निष्णयेन
संसारिणो मनः सक्तं तत्फलमाप्नित्यस्येतिसंबंधः तदेवोपपादयति तदभिलाषो हीति पूर्वोक्तार्थमुपसंहरति तं
तेति कामस्य संसारमूलत्वे सत्यर्थसिद्धमर्थमाहात इति बंधप्रसवत्वं निष्फलत्वे पर्याप्तकामस्य नास्य परमपुरु

तत्त्वार्थं एष श्लोको मंत्रोपि भवति तदेवेति तदेव गच्छति सक्तः आसक्तः तत्रोद्भूताभिलाषः सन्निसर्गः
कथमेतिसह कर्मणा यत्कर्म फलासक्तः सन्नकरोत्तेन कर्मणा सहैव तदेति तत्फलमेतीति किं तत्लिंगं मनोपनः
क्तं निश्चयेन सक्तमुद्भूताभिलाषमस्य संसारिणः तदभिलाषो हि तत्कर्मकृतवान् तस्मात्तन्मनो यत्रास्मिन्विष
शदेवास्य कर्मणा तत्फलप्राप्तिस्तेनैतत्सिद्धं भवति कामो मूलं संसारस्येति अतः उच्छिन्नकामस्य वि
द्यमानान्यपि कर्माणि ब्रह्मविदो बंधप्रसवानि भवंति पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयंति का

तदेष श्लोको भवति तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिंगं मनो यत्र निषक्तमस्य प्राप्यांतं कर्मणस्तस्य यत्
किंचेह करोत्ययं तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानो॥ प्राप्येति प्राप्तः किं प्राप्यं
तं कर्मणः प्राप्य भुक्त्वांतमवसानं यावत्कर्मणः फलपरिसमाप्तिरित्यर्थः कस्य कर्मणोंतं प्राप्येत्यपेक्षायामाह
यत्किंच कर्म इहास्मिंल्लोके करोतीति निर्वर्तयत्ययं तस्य कर्मणः फलं भुक्त्वांतं प्राप्य तस्माल्लोकात्पुनरैत्याग
च्छत्यस्मै लोकाय कर्मणे यदि ह लोकः कर्मप्रधानस्तेनाह कर्मण इति पुनः कर्मकरणाय पुनः कर्म कृत्वा
फलासंगवशात्पुनरमुं लोकं यातीत्येवमिति नु कामयमानः संसरति

प्राप्येति यावत् कृतात्मनः शुद्धबुद्धेर्विद्वत्तस्तत्वस्येत्यर्थः इहेति जीवदवस्थोक्तिः कामप्रधानः संसर इति
चेत्कर्मफलभोगानंतरं कामाभावान्मुक्तिः स्यादित्याशंक्याह किं चेति इतश्च संसारस्य कामप्रधानत्वमा
स्थेयमित्यर्थः यावत्त्ववसानं तावद्भुंक्ते इति संबंधः उक्तमेव संक्षिपति कर्मण इति इत्येवं पारंपर्येण संसर
णादत्यंताभावात्त्मुक्तिरिति शेषः संसारप्रकरणमुपसंहरति इतीति एमरामरामरामरमरामरामरा

ष्मा० अवष्ठाद्व्यपदार्थमितिकं बंधप्रबंधेन दर्शयित्वा तत्सुप्रसंगादयोनिकामोसंपत्रमशेसादिवाक्यं तत्रायशब्दार्थमाह परी० ४
६६ ...ति कामरहितस्य संसाराभावं साधयति फलासक्तस्यति विदुषो निष्कामस्य तत्परोहितेनेक्रमप्रभयत्त्वसिद्धिरितिभाव
अकामयमानत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह कथमित्यादिना बाह्येषु शब्दादिविषयेषु आसंगरहित्याद्‌काम यमानत्वेस्यर्थः अ
कामत्वे हेतुमाकांक्षापूर्वकमाह कथमिति वासनारूपकामनाभावात् अकामतेत्यर्थः निष्कामत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुम्
श्याणमाचष्टे कथमिति मात्रपरमानंदत्वान्निष्कामत्वेत्यर्थः आप्तकामत्वे हेतुमाकांक्षापूर्वकमाह कथमित्यादिना
हेतुमेव साधयति ...ति तस्य फलमात्मकामत्वमिति शेषः उक्तमर्थं प्रमाणदर्शनार्थं प्रपंचयत्यात्मैवेति कामयितव्या

तस्मात्कामयमान एवैवं संसरति अथ तस्मादकामयमानो नक्वचित्संसरति फलासक्तस्य हि गतिरुक्ताऽकामस्य
हि क्रियानुपपत्तेरकामयमानो मुच्यत एव कथं पुनरकामयमानो भवति यः अकामो भवत्यसावकामयमानः कथमकाम
तेत्यत आह योनिष्कामो यस्मान्निर्गताः कामाः सोयं निःकामः कथं कामा निर्गच्छंति यः आप्तकामो भवति आप्ताःकामाः
येन सोयमाप्तकामः कथमाप्यंते कामाः आत्मकामत्वेन यस्यात्मैवनान्यः कामयितव्यो वस्त्वंतरभूतः पदार्थो भवति
आत्मैवानंतरोऽबाह्यः ॥ योऽकामयमानो योऽकामो निःकाम आप्तकाम आत्मकामो ॥ कृत्स्नः प्रज्ञानघन
एकरसो नाधो नतिर्यङ्नाधः आत्मनोन्यत्कामयितव्यं वस्त्वंतरं यस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येच्छृणुयात् मन्वी
त विजानीयाद्वा एवं विजानन् किं कामयेत न ह्यायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति न चासावसौ
ब्रह्मविदः आप्तकामस्यास्ति य एवात्मकामतया आप्तकामः सन्निःकामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते न हि यस्य
आत्मैव सर्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति अनात्मा चान्यः कामयितव्यः सर्वं चात्मैवाभूदिति विरुद्धमिति
भावं ब्रह्मविदः सुखवर्त्मेन स्पष्टयति यस्येति इति विद्यावस्थायाः पूर्वं विदुषोऽस्तिहोन्यमविजानन्नकंचिदपि का
मयतेति योजना पदार्थोन्यत्वेनाविज्ञातोपि कामयितव्यः स्यादिति चेत्तत्राह ज्ञायमानो हीति अन्यत्वेनास्मरणा
विपरिवर्तितिकामनियमादित्यर्थः अन्यत्वेन ज्ञायमानस्तर्हि पदार्थो विदुषोपि कामयितव्यः स्यादित्याशंक्याह
... ति आप्तकामस्य ब्रह्मविदो दर्शितरीत्या कामयितव्याभावे मुक्तिः सिद्धेत्युपसंहरति य एवेति कथं कामयितव्या
भावो नात्मनस्तथात्वादित्याशंक्याह नहीति सर्वात्मत्वमनात्मकामयितृत्वं च स्यादित्याशंक्याह अना ६६

अथेत्यादिवाक्येनोक्तमर्थमुक्त्वा येसिद्धमर्थं कथयति सर्वात्मदर्शिनइति कर्पजदृष्टानां मनमुशाप्यञ्च नितिविरोधेनप्रसाबुद्
[illegible]नि ब्रह्मविद्भिस्तस्वापमाप्तिमंगीकृत्य सोकमिदामीं नतआप्तिरेवनसिन्नात्यालीत्याह येनवेति यथोकस्यापि ब्रह्मविदोवि
हितत्वादेवनित्याद्यनुष्ठानस्यादिनिवेन्नेत्याह [illegible]समेवेति योहि सदेवासंसारिणमात्मानमनुभवति नचहेयमादेय
मात्मनोमन्यपश्यति यस्मादेवंतस्मात् तस्यकर्मसंस्पृष्टमपोग्यथोक ब्रह्मविद्यायाकर्माधिकारहेतूनामुपमर्दिनत्
दित्यर्थः कर्मसंबंधत्वाहिकर्मस्याशंक्याह [illegible]हीति नविरोधोविधिकारस्येति शेषः ॥ स्याभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहर
ति [illegible]इति विद्यावशादित्येतत् कामाभावात्कर्माभावाच्चेति द्रष्टव्यमकामयमानोकुर्वाणश्चेति शेषः दृष्टान्तरूपा
सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात्कर्मानुपपत्तिं [illegible]प्रसवायपरिहारार्थं कर्मकल्पयति ब्रह्मविदोपितेषांना
वसर्वंभवति प्रसवायस्पजिहासितत्वस्यात्मनोन्यस्याभिप्रेतत्वात् [illegible]वाशनायाद्यतीतोनित्यप्रसवायासंदृष्टेति
दितआत्मातंवयद्ब्रह्मविदृश्यमोक्षस्यमेवाशनायाद्यतीतमात्मानंपश्यति यस्माद्वजिहासितमनन्यमुपारे
यंवायोनपश्यतितस्यैकर्मनशेवातएवसंबद्धः [illegible]त्वब्रह्मवित्स्यभवत्येवप्रसवायपरिहारार्थं कर्मेतिनविरो
धः [illegible]नः कामाभावादकामयमानोनजायतेमुच्यतएवतस्यैवाकामयमानस्यकर्माभावेगमनकारणाभावा
[illegible]त् प्राणावागादयोनो नतस्यप्राणा उत्क्रामंति ब्रह्मैवसन् ब्रह्माप्येति उत्क्रामंतिनोर्ध्वं क्रामंति देहात् [illegible]
विद्वानकामः आत्मकामतया इहैवब्रह्मभूतः सर्वात्मनोहि ब्रह्मणोदृष्टान्तत्वेनप्रदर्शितमेतद्रूपं तद्धा अस्य
तदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपमिति नस्यहि दृष्टान्तिकभूतोयमर्थः उपसंह्रियते अथाकामयमानइत्या
दिना [illegible]कथमेवंभूतोमुच्यतइत्युच्यते [illegible]हिसुषुप्तावस्थामिवनिर्विशेषमद्वैतमलुप्तचिद्रूपज्योतिःस्वभावमा
त्मानंपश्यतितस्यैवाकामयमानस्यकर्माभावेगमनकारणाभावात्प्राणावागादयोनोत्क्रामंति किंतुदेहात्
संहृतैवब्रह्मयद्यपिदेहवानिवलक्ष्यते सब्रह्मैवसन् ब्रह्माप्येति यस्मान्नहितस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः
संतितस्मादिहैवब्रह्मैवसन् ब्रह्माप्येति नशरीरपातोत्तरकालं ॥ एवापत्तामुक्तिरित्येतल्लिंगंकनुतनत्येत्यादिश्रु
वे [illegible]त्यादिना ब्रह्मैवसन्नित्येतद्व्यतारयति सचेति कथंवर्तमानेदेहेतिष्ठन्नेव ब्रह्मभूतोभवतितत्राह सत्यां
मनोहीति दृष्टांतालोचनयाप्राप्तीतिकेपि सद्यत्र ब्रह्मत्वंभवतीतिभावः सदाब्रह्मीभूतस्यमुक्तिर्नामनास्तीति
कृत्वापरिहरति [illegible]यमिति परिहारमेव स्फोरयति योहीति नतस्येत्यादिवाक्यार्थमनुवदति नुसैवेति ब्रह्मैवसन्नित्यस्या
र्थमनुवदति किंतितिविद्वानिहैवब्रह्मचेत् कथंतस्यब्रह्मप्राप्तिरित्याशंक्याह ब्रह्मैवेति पदकं ब्रह्मैवसन्नित्यादिनदुपर

धं भाष्यं यथा वह्नेरौष्ण्यादि स्वाभाविकं न क्रियासाध्यं तथात्मनो मुक्तिः स्वाभाविकी न क्रियासाध्येत्यर्थः नित्यानित्यग्रं रो अ

२६८ रौष्ण्यादिन स्वाभाविकमित्याशंक्याह यदीति उदाहरिष्यामो मोक्षस्यात्मस्वभावस्याकर्मसाध्यत्वमिति ४

शेषः अथाग्नेः स्वाभाविको न कश्चिद्धर्मोऽस्ति यो मोक्षस्य दृष्टान्तः स्यादत आह नवेति लब्धात्मकं हि वस्त

वस्त्वंतरेण संबध्यते अग्नित्वनिर्वाहकत्वादित्यादिधीरित्यर्थः भावानां पनित्यत्वप्रसिद्धिं व्युपपत्तेंतरम

स्याह [illegible]ति नहि बंधस्य न यथाभूतस्य निवृत्तिर्विरोधात् अन्यथाभूतस्य अनवस्थानात् नच प्रसिद्धिः।

विरोधो दुर्निरूप इत्यत्तिविषयादिनिभावः किंच परस्मादन्यस्य बंधनिवृत्तिर्न स्यादेव वानाद्यद्युत्स्याह नवे

[illegible]कस्याप्रकाशयोरपि स्वाभाविकत्वं न स्यात् स्वाभाविको गुणो धर्मस्त्वमुदाहरिष्यामः नच स्वाभावि

को धर्म एव नास्ति पदार्थानामिति शंक्यं वक्तुमनवनिगडभंगस्वाभावभूतो मोक्षो बंधननिवृत्ति

रूपपद्यते परमात्मैकत्वाभ्युपगमादेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः नचात्मा वद्धोऽस्ति यस्य निगडनि

वृत्तिवत् बंधननिवृत्तिर्मोक्षः स्यात् परमात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावं विस्तरेणाग्रवादिष्म तस्य

अविद्यानिवृत्तिमात्रं मोक्षव्यवहारइति वाचोवाम यथा रज्ज्वादौ सर्पाद्यज्ञाननिवृत्तौ सर्पादिनिवृ

त्तिवदिति

ति नन्वहेतुत्वेन परमात्मैकत्वाभ्युपगमादित्यादिभाष्यं व्याचष्टे यं नहि नीयत्वस्य

नित्यमुक्तस्य तथापि बंधत्वात् नाभ्युपगमादिति दृष्टं कथं परस्मादन्यो बद्धो नास्तीत्याशंक्य प्रवेशविचार

एवानुकं स्मारयति [illegible]मात्मेति नवचन्यो बद्धोऽस्ति कथं मोक्षव्यवहारः स्यादित्याशंक्याह तस्मादिति

अन्यस्य बद्धस्याभावात् परस्य च नित्यमुक्तत्वादित्यर्थः यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादिहेतोर

ज्ञानस्य निवृत्तौ सर्पादेरपि निवृत्तिः तथा विद्यायाः बंधहेतोर्निवृत्तिमात्रेण तत्कार्यस्य बंधनस्य

स्यापि निवृत्तिव्यवहारो भवतीति वाचावादिष्मेति योजना

६८

मत्तानंदमु[illegible]द्रावयति [illegible]वस्थत इति वैषयिकज्ञानानंदापेक्षयानंदशब्दः केयमभिव्यक्तिरुक्तनित्यमकाशोव
नाद्यो मोक्षेऽकरणाद्युत्पत्तेः नित्यत्वापत्तेरित्यभिप्रेत्याह नेति द्वितीयमालंबते यदीति नचदोषवत्तेवि
कल्पयति [illegible] इति द्वितीयेखरविषाणवदपरोक्षाभिव्यक्तिर्नस्यादित्यभिप्रेत्याद्यमनुभाष्य दूषयति वि
[illegible]मानं विदिति उपलब्धिस्वभावस्तावदात्मानस्यविद्यमानकत्वादभिव्यज्यतेचेत् ज्ञानानंदयोर्देशादि

[illegible]व्यवस्थते मोक्षे विज्ञानानंद रमानंदं च रवाभिव्यज्यत इति नैवंकस्याभिव्यक्ति शब्दार्थः यदि तावत्
न् लौकिकयैवोपलब्धिविषयप्राप्तिरभिव्यक्तिशब्दार्थः तत्रोक्तव्यक्ति विद्यमानमभिव्यज्यते अ
थाविद्यमानमिति वा विद्यमानं चेद्दोषमुक्तस्यतदभिव्यज्यते तस्यात्मभूतमेव तदित्युपलब्धि
व्यवधानानुपपत्तेः नित्याभिव्यक्तत्वान्मुक्तस्याभिव्यज्यत इति विशेषवचनमनर्थकं अथक
दाचिदेवाभिव्यज्यते अलब्धिव्यवधानादनात्मभूतं तदित्यन्यतोऽभिव्यक्तिप्रसंगः एवमेव

व्यवधानाभावादानंदः सदैवव्यज्यत इति मुक्तिविशेषणमनर्थकमित्यर्थः चक्षुर्घटयोर्विषयविषयि
त्वप्रतिबंधककुड्यादिवद्धर्मादिप्रतिबंधादानंदोज्ञानं च संसारदशायां न व्यज्यते मोक्षे तु व्यज्य
त इति भावादिति शंकते नेति उपलब्धिदेशाद्भिन्नदेशस्यैव घटादेरुपलब्धिप्रतिबंधदर्शनात् ना
त्मभूतस्य एवं च स्वभावभूतयोपलब्ध्या प्रकाशनं किंतु विषयेंद्रियसंपर्कोदिस्फुरत्वमाह्योपलब्धीति एव

कुम्भा अप्यतोभिव्यक्तो किं स्यादित्यत आह [illegible]सेति न त्साधनाभिव्यक्तौ मोक्षः संसाराद विशेषः स्यादिति भाव उपलब्धस्य ८
तु इष्टं बाधानमानं दर्शनीकरणोक्त इदानीं तदेव नाशनीत्याह ष्टोकल क्षीति कदाचिदभिव्यक्तिरनभिव्यक्तिश्चेत्यविदिस्त्वं का ४
भेदमोक्षयोः किं न स्यादित्याशंक्याह [illegible]वति आनंदज्ञानयोर्विषयविषयित्वमभ्युपेयं कादाचित्कानादरभिव्यक्तिनिरस्त
संभवति तदपि न संभवतीत्याह [illegible]नेति आत्मभूतत्वस्वाभाविकत्वविमतं न समानाश्रयविषयधर्मत्वात्प्रदीपप्रकाशवदि
तिभावः मुक्तावानंदज्ञानाभिव्यक्तिपक्षे दोषान्तरं वक्तुं भूमिकां करोति विज्ञानकत्वपक्षेति नन्वभेदवादे नमिद्धभव
शंकाविमुक्तिं तदोषमाह परमात्मेति परमतेन निरस्ते तत्सिद्धांतेपि दोषद्वयमाशंकते मोक्षस्येति मोक्षार्थाधिकारपत्ते
शमदमादिः शास्त्रं मोक्षविषयं मोक्षस्यानिर्विशेषत्वेपि प्रसंगविद्यानष्टस्थानर्थध्वंसित्वेनाभ्युपगमश्च वा परिहरति ॥

[illegible]चाभिव्यक्तिसाधनापेक्षता अपि च समानाश्रयत्वेनुपपत्तेरभिव्यक्तिकल्पनानुपपत्तिः सर्वदाभिव्यक्तिरनभिव्य
क्तिर्वा [illegible]नरएलकल्पनायां प्रमाणाभावात् न च समानाश्रयाणामेकस्यात्मभूतानां धर्माणां मिलरेतरविषयविषयि
त्वं संभवति [illegible]ज्ञानकत्वपक्षप्राग्भिव्यक्तेः संसारित्वमभिव्यक्तौ परकालं च मुक्तत्वपक्षसाम्यः परस्यानि
त्याभिव्यक्तज्ञानस्वरूपादस्य तवेलक्षण्याच्छेसमिवोपपत्तेः कस्मात्मभेदकल्पनायां च वैदिकः कृतनाशः परि
सक्तः स्यात् [illegible]दासेदानीमिव निर्विशेषत्वेन नरेदयाधिकपत्तानुपपत्तिः शास्त्रवैयर्थ्यं च प्राप्नोतीति चेत् नावि
[illegible]भ्रमापोहार्थत्वात् [illegible]हि वक्तो मुक्तामुक्तत्वविशेषात्मनो नित्यैकरूपत्वात् किं तु न हि सर्वथा अविद्य
योद्यतेशास्त्रोपदेशजनितविज्ञानेन [illegible]उपदेशप्राप्तेश्च रूपत्वाद् प्रयत्न उपपद्यत एव अविद्यावतो हि
द्यानिवृत्तिर्निवृत्तिकृतो विशेष आत्मनः स्यादिति चेत् नाविद्याकल्पनाविषयत्वाभ्युपगमाद्रज्जुरिव रज्जुकि
कागगनानां सर्पोदकरजनमलिनत्वादिवद्दोषा इत्यवोचाम ॥ [illegible]विद्येति न तु न तु अर्थविद्यानि नहीति क
थं न हि शास्त्रार्थवत्वमित्याह किंत्विति न तु शास्त्रस्यार्थवत्त्वं सममर्थयते नहिस्यपेति प्रक्तनात्मविषयत्वे [illegible]
संप्रति मय[illegible]तस्यार्थवत्वं प्रकटयति [illegible]ति प्रथमस्तत्र शास्त्रविषयः द्वितीयो मोक्षविषयः आत्मनः सदैक
रूपत्वं प्राग्गुक्तमाक्षिपत्य[illegible]द्येति आविद्यः सोपीति समाधानेनेति यथा रज्ज्वाद्यविद्याध्यस्तसर्पादेस्तत्त्वज्ञानाद्ध्वंसाध्वं ८७
सयोरज्ज्वादेर्नवास्तवो विशेषस्तथात्मनोपि तत्त्वविद्याप्रज्ञेराद्विशेषत्वेपि न तद्ध्वंसाध्वंसयोर्नवास्तवो विशेषो [illegible]म्यः

अदोषः सविशेषत्वदोषराहित्यं प्रकारांतरेणासविशेषत्वं शंकते निमिरेति किमिदमविद्याकर्तृत्वं किं तज्ज्ञानकत्वं
किं वा तदाश्रयत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति [illegible] व्यापतीवेति आत्मनः स्वतोविद्याकर्तृत्वाभावे हेतुत्वेन तस्माह
[illegible]केति विषयाविषयाकारेण करणस्यात्र च चिदाभासोदयश्चात्मनो व्यापारस्तथा चानेक व्यापार संभिण
त्वेसति अहं संसारी सविद्यात्मको भ्रमो जायते तस्मान्न तस्यात्मकार्यत्वेत्यर्थः कल्पांतरं प्रत्याह विषयत्वे
ति अविद्यादेरात्मदृश्यत्वात्मनदाश्रयत्वं नहि तज्ज्ञस्य तत्र ग्राह्यत्वमंशत्वः स्वग्रहणापत्तेरित्यर्थः तदेवस्फो

[illegible]मिरा तिमिरदृष्टिं चं दविद्याकर्तृत्वाकर्तृत्वकाल आत्मनो विशेषः स्यादिति देत् न व्यापनीव लेलाय
तीवेति स्वतो विद्याकर्तृत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात् अनेक व्यापार संनिपातजनितत्वाच्चाविद्या भ्रमस्य दि
[illegible]त्वोपपत्तेश्च यस्त्वविद्याविभ्रमो घटादिवद्दृविक्तोग्रहणे सत्ता विद्याभ्रमवान् अहं तज्ज्ञाने मुग्
धो स्मीति मत्स्य दर्शनात् विद्याभ्रमवत्त्वमेवेति चेत् न तस्यापि विवेकग्रहणात् नहि यो यस्याविवेके
न ग्रहीतास तस्मिन् भ्रांत इत्युच्यते न स्य चाविवेकग्रहणं तस्मिन्नेव च भ्रम इति विप्रतिषिद्धं न
जाने मुग्धोस्मीति दृश्यत इति ब्रवीषि [illegible]दर्शिनस्त्वाज्ञानं मुग्धरूपता दृश्यत इति च दर्शनस्य विषयः
संभवति कर्मतामापद्यत इति

इयति [illegible]वेति अनुभवमनुसृत्य शंकते [illegible] अहं तेसदिनास्वादिना साक्षिसाक्ष्यभावेन भेदाभ्युपगमा
त्तात्मनो विद्याश्रयत्वमित्यत्तरमाह [illegible]स्यापीति तदेवस्पष्टयति तह्यैति अविद्यादेर्विवेकेन गृहीत
त्वेपि तद्विषये भ्रांतत्वेकाह्यमिति सा शंक्याह तस्येवेति अज्ञानं मुग्धत्वं चात्मनो न दोष इति विवि
धं[illegible]तरेणा दर्शयितुं सो वै वाक्यमनुवदति नेजानत इति तत्साचैव तद्दर्शिनश्चेति अज्ञानादि[illegible]
दोषः दृश्यमानत्वमेव विशदयति कर्म्मतामिति इति ब्रवीषीति संबंधः

बृ०भा० एवं परीक्षितं वाक्यार्थमाह तत्कथमिति तत्र चोद्यवाक्यार्थं दर्शितमित्याशङ्क्य सिद्धान्तमाह तत्किं हि विशदयति

३६० णां नात्मानमुपधत्ते स्यानां तयोः प्रत्येकं कर्मभूतत्वादित्यर्थः विपक्षे दोषमाहाण्योति कथं कर्मस्यानामित्यत्र दे

वयाचष्टे दर्शनेति तत्रापि कथं शब्दः संबध्यते एतदेव स्फुटयति कर्महीति एवं सति व्यापकभावस्य ४

दनिष्ठत्वे सतीत्येतत् किं वा ज्ञानमुपलब्धुं धर्मानमवत्फलभ्यमानत्वाद्देहगतकार्ष्यादिवदित्यह भाष्य

ति अज्ञानवत्तत्कार्यमपि नात्मधर्मः स्यादित्याह निदर्शनं तथेति अज्ञानो ह्यहं स्थूलादेरात्मधर्मान्निरा

कथं कर्मभूतं सत्तत्स्वरूपं दृशिविशेषणमज्ञानमुपधत्ते स्यानां अथ दृशिविशेषणानां तयोः कथं

कर्मस्यानां दृशिनाव्याप्यत्वे कर्महि कर्तृक्रियया व्याप्यमानं भवत्यन्यच्च व्याप्यमन्यद्व्यापकं तत्तेनैव तत

द्व्याप्यत्वेव तत्कथमेवं सत्यज्ञानमुपधत्ते दृशिविशेषणस्यानां ननु ज्ञानविवेकदर्शी अज्ञानमात्म

नः कर्मभूतमुपलभमानः उपलब्धृकर्मत्वेन गृह्णदेहगतं शरीरे कार्ष्यादिरूपवत् तथाप्येवं दृष्ट

तथमयतो दिनं सर्वो लोको गृह्णाति तीतिवेत्त तथापि गृहीतुर्लोकस्याविविक्ततत्त्वाभ्युपगमात्

न तजानेहं त्वज्ञं मुग्ध एवेति वेत्त भवत्वेवमज्ञो मुग्धोयमित्येवं दर्शितं त्वमुग्धं प्रतिजानीमहे वय

करणे भवतीति विरोधः स्यादिति शंकते स्यादेवेति तेषां ग्राह्यत्वमंगीकृत्य परिहरति तथापीति आत्मनि

स्थूलत्वकृशत्वादीनां चैतन्यवदात्मग्राह्यत्वायोगात्तत्र ग्राह्यानां तेषां न तद्धर्मत्वमिति भावः प्रकारान्तरेण निराक

र्तुमिच्छन्नेवं चोद्यमनुद्रवति नन्विति किंप्रमातुरज्ञानाद्याश्रयत्वमनुभवादिभिरध्यासितत्वात् अस्ति

णां वा तन्नाद्यमित्याह भवत्विति कल्पान्तरं निराकरोति नत्विति नहि यथा त्वत्साक्षी सन्न त्वज्ञानादिमान्छायां एत

तथास्मत्साक्षी नाज्ञानादिमान् भवतीत्यर्थः

आत्मनो मोहादिग्रहित्वे भगवद्दूतकां प्रामाण्यमिति नयोनि नस्यसर्वविशेषभूमत्वेवाक्यांतरमुदाहरति समीभि आदिशब्देन समंपश्यन्हि सर्वत्र ज्योतिषामपि तत् ज्योतिरित्यादिगृह्यते आत्मनो निर्विशेषत्वप्रामाण्यं समनमुपसंहरति [illegible]मान्नेति पसानरमनुभाषते केवलमिति अतो निर्विशेषत्वाभ्यासादि निपावन अज्ञाना हि घोज्ञानान्मुक्तिरिति शास्त्रमर्थवादः आदिशब्देन रुद्रोऽरनाद्यर्थवादग्रहणं तमसः परस्तात् सोपहास दूषयति [illegible]सहतेनरति नहि विशेषत्वमात्मनः शंकाप्रतिपन्नं निर्विशेषत्वप्रसाधकन्यायादिरोधादिभावः स्पष्टं तद्

[illegible]व्यासेनोक्तं इत्यादिकं तत्संक्षेपेणं सेत्रीमप्रकाशयतीति समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं विनश्यत्स्व विनश्यन्तमित्यादिशब्देन शङ्कां [illegible]मात्मनः स्वतो बद्धमुक्तज्ञानाज्ञानकृतो विशेषो नास्ति सदा मेकरसत्वाभावात्प्रसङ्गमात् [illegible]नोन्यथा आत्मवत्त्वपरिकल्पनं बुधमोक्षादि शास्त्रं चार्थवादं मापादयतीति सहते रवि पिशकुनं पदद्वंद्वं तच्च मुहिना कृत्स्नमेव तद्दर्पितं वयम् नुतत्क नुमश [illegible] का सर्वदा समैकरसं महेन्द्र मति नियमजमजरममरममृतमभयमात्मानं तत्त्वं ब्रह्मैव सम इत्येषसर्वे दांतनिश्चितो शोर इत्येव प्रतिपद्यामहे

भवद्भिरात्मनत्वमभ्युपगम्यते न चाह कीर्तितिमि प्रमाणाविरुद्धार्थदर्शनं न त्वदन्यपरत्वप्रतिपन्नत्वादीना भिवसामर्थ्यं दूषयति [illegible] देति भेदाभेदवादमप्यवद्वत्स्वेकरसमिति तन्नहेतुमाह अहमिति द्वैताभावोप मरममरणाणोपन्नत्र सर्वज्ञाविद्यासंबंध आहित्सहतेनुमोहामयमिति ननु ब्रह्मैवं विधं तत्त्वात्मनत्वमित शंकाह [illegible]रेतिमयोक्तं प्रत्यक्षभूतं ब्रह्मस्वतत्प्रमाणमाह इत्येषरति तत्रैवाद्विहृदनुभवं प्रमाणयति एष

[illegible]वमिति

कृत्वा परपक्षनिरासेन प्रकृतं वाक्यार्थमुपसंहरति तस्मादिति उपचारे निमित्तमाह विपरीतेति आत्मा तत्त्वतः भं टी॰ अ
परिच्छिन्नोऽपि विपरीतग्रहवतीया देहसंततिः तस्या विच्छेदमात्रं ज्ञानफलमपेक्ष्योपचारः इत्यर्थः ब्राह्मणोक्ते मंत्र ४

ब्राह्मणोक्तोपचारमात्रमेतत् विपरीतग्रहवद्देहसंततेर्विच्छेदमात्रं विज्ञानफलमपेक्ष्य स्वप्रवृत्ति गमनं दृष्टांतस्यार्थोऽतिकः संसारो वर्णितः संसारहेतुश्चविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा वर्णितः येऽयं प्रवृत्तेः कार्यकरणलक्षणो भूतैः परिवेष्टितः संसारित्वमनुभवति तानि चाकामिनेषां साक्षात्प्रयोजको धर्माधर्मौ विति पूर्वपक्षं कृत्वा काम एवेत्यवधारितं यथा च ब्राह्मणेनायमर्थोऽवधारित एवं मंत्रेणापीति बंधबंधकारणं चोक्त्वोपसंहृतं प्रकरणमिति तु कामयमानमिति अथाकामयमान इति आरभ्य सुषुप्तदृष्टांतस्यार्थोऽतिकभूतः सर्वात्मभावो मोक्षः उक्तो मोक्षकारणं चात्मकामतया यदात्मकामत्वमुक्तं तस्य सामर्थ्यात्मज्ञानमंतरेणात्मकामतया प्तकामत्वमिति सामर्थ्यात् ब्रह्मविद्यैव मोक्षकारणमित्युक्तं भवति यच्चापि कामो मूलमित्युक्तं तथापि मोक्षकारणविपर्ययेणाबंधकारणमविद्यासेनत्युक्तमेव भवति ६

भवतां तथापि तु ब्राह्मणार्थमनुवदति तदेषेत्यादिना अयमर्थः संसारः तद्धेतुश्च मंत्रस्तदेव सक्तः सह कर्मणेत्यादि आत्मज्ञानस्य तर्हि मोक्षकारणत्वमुपेक्षितमित्याशंक्याह तद्वेति अतो ब्रह्मज्ञानमोक्षकारणमित्युक्तत्वादिति पावनमूलबंधस्येति शेषः

वेति मोक्षप्रकरणोक्तिः बंधकप्रकरणं दृष्टांतयितुमपि शब्दः आके थेंन देषदृष्टा ब्राह्मणाख्यानं च ५ नासिन
वेति यस्मिन्काले विद्यापरिपाकावस्थायामित्यर्थः स्फुप्रिमात्रस्य थेंसव सर्व विशेषणमिति मत्वाऽह सभव
त्वाऽति कामशब्दस्यार्थान्तरविषयत्वमावर्तयति प्रश्नोति क्रियापदं सोपसर्गमाकरोत्यात्मकामस्येति
नैवविशिनष्टि प्रसिद्धा इति कामानामात्माश्रयत्वान्येकत्वेति हृदीति समूलनः कामवियोगादिति संबंध

ननाप्यपि मोक्षो मोक्षसाधनं च ब्राह्मणे नोक्तं तस्यैव दृढीकरणाय मंत्रं उदाहरति श्लोकशब्दवाच्यः
तस्मिन्नेवार्थ एष श्लोको मंत्रो भवति यदा यस्मिन्काले सर्वे समस्ताः कामास्तृष्णाप्रभेदाः प्रमुच्यन्ते
आत्मकामस्य ब्रह्मविदः समूलतो विशीर्यन्ते प्रसिद्धा लोके इहामुत्रार्थाः पुत्रवित्तलोकैषणा
णालक्षणा अस्य प्रसिद्धस्य पुरुषस्य हृदि बुद्धौ श्रिताः आश्रिताः अथ तदा मर्त्यो मरणधर्मा
तदेष श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म
समश्नुत इति

न कामवियोगात्समूलतोऽमृतो भवत्यर्थात् नाम विषयाः कामा अविद्यालक्षणा मृत्युस्तेन युक्तं भवति
अतो मृत्युवियोगे विद्वान्जीवन्नेवामृतो भवत्यत्रास्मिन्नेव शरीरे वर्तमानो ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मभावं मो
क्षं प्रतिपद्यत इत्यर्थः अतो मोक्षो न देशान्तरगमनाद्यपेक्षते तस्माद्विदुषो नोत्क्रामंति प्राणा यथाव
स्थिता एव स्वकारणे पुरुषे समवनीयन्ते नाममात्रं ह्यवशिष्यत इत्युक्तं

कामवियोगादमृतो भवतीति निर्दिष्टं सामर्थ्यसिद्धमर्थमाह अर्थादिति तेषां मृत्युत्वं किं प्रमाणमित्याह अत इति अ
नेनाविद्यादिना विवक्षितमर्थमाह अत इति आदिपदमुक्तत्वादि संग्रहार्थमुक्ते फलस्यापेक्षाभावे फलितमाह तस्मादिति
तर्हि मरणासिद्धिरित्याशंक्याह समवनीयन्त इति उत्क्रान्तिगत्यागतिराहित्यं यथाव स्थितत्वं एतच्च पंचमे प्रतिपादितमि
त्याह नाममात्रमिति

भा॰ मंत्रोऽयमित्यादिवाक्यनिरस्ताशंकामाह [illegible]पुनरिति विदुषो विद्ययात्ममात्रत्वेन प्राणादिषु बाधितेषु अन्यः परदेहे देहे सोऽवततेन ततोऽस्य दे॰
उ॰ पूर्ववद्देहित्वादिद्वारेणार्थमित्यर्थः दृष्टांतेन परिहरस्तद्यथेत्यादिना देहवर्तमानस्यापि विदुषस्तत्त्वाभिमानराहित्यं तत्रैव स्फुटयति यथा
लोकिस्वलोके मृताहेः त्वचं लीयते सा निर्ल्वयनी सर्पत्वगुच्यते सर्पनिर्मोक इत्यर्थः दृष्टांतस्य दार्ष्टांतिकमाह एवमेवेति सर्पदृष्टांतस्य दार्ष्टांतिकं इ॰
दंशरीरमिति अत्मनिमसहदेहस्य नष्टत्वमशरीरत्वादेहेतुरयशब्दार्थः अयशब्दार्थत्वेनाति हेतुत्वव्यष्टेनाशरीरत्वं विवृणोति
यति [illegible]मिति पूर्वमित्याविद्यावस्थोक्तिः [illegible]मिति विद्यावस्थोच्यते अनेक सत्स्वनुसारिणा इदं चेमुख्यं प्राणं व्यानयति॥
[illegible]ति स्तोके परएवात्माप्राणशब्दः तथात्रापीत्यर्थः यथा च अन्यस्मिन्नेव प्राणशब्दः परएवात्मा तथात्रापीत्याह
[illegible] पुनः समवनीतेषु प्राणेषु देहेचत्वकारणे प्रलीने विद्वान्मुक्तो [illegible] सर्वात्मा सन्वर्तमानः पुनः पूर्ववद्देहित्वं संसारि
त्वलक्षणं न प्रतिपद्यत इति [illegible] अनेनैव तत्रार्थे दृष्टांतो यथा लोके अहिः सर्पस्तस्य निर्ल्वयनी निर्मोकः साहिनि
र्ल्वयनी वल्मीके स[illegible] इ पांश्वादौ वल्मीकादाविस्यर्थः प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता आत्मभावेन सर्प
णा परित्यक्ता शयीत वर्तेत एवमेव यथायं दृष्टांतः इदं शरीरं सर्पस्थानीयेन मुक्तेनानात्मभावेन परित्यक्तं मृतमि
व शेते [illegible] नरः सर्प[illegible]नीयो मुक्तः सर्वात्मभूतः सर्पवत्तत्रैव वर्तमानोऽप्यशरीर एव न पूर्ववत्पुनः सशरीरो भवति
तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव
[illegible]कर्मप्रफकशरीरात्मभावेन हि पूर्वं सशरीरो मर्त्यश्च तद्वियोगादथेदानीमशरीरोऽत एव चामृतः प्राणः प्रा॰
णितीति प्राणः [illegible]णस्य प्राण इति हि वक्ष्यमाणे श्लोके [illegible] बधनं हि सोम्य मन इति च अस्मिन्नेव प्रकरणे
वाक्यसामर्थ्याच्च परएवात्मा प्राणशब्दवाच्यः ब्रह्मैव परमेव किं पुनस्तत्तेज एव तत विज्ञानज्योतिर्येना
त्मज्योतिषा जगदवभास्यमानम् अनेन विज्ञानज्योतिषा सम्राडिति शब्दितेन कामप्रश्नविमोक्षार्थोपायं च
त्वयि तवरो दत्तोऽजनकाय सहेतुको बंधमोक्षार्थलक्षणो दृष्टांतदार्ष्टांतिकभूतः स एष निर्णीतः सविस्तरो ज
नकायात्तवल्क्यायाख्यिकारूपधारिण्या श्रुत्या संसारविमोक्षोपाय उक्तः प्राणिभ्यः॥ [illegible]ति किं च परविष
यमिदं प्रकरणं अथाकामयमान इति मोक्षप्रक्रांतत्वाद्ब्रह्म्यायमिति वाक्यं च न हि विषयं अन्यथा ब्रह्मादिशब्दानु
पपत्तेस्तस्माद्भयसामर्थ्याच्च परएवात्मा प्राणशब्द इत्यस्याह [illegible] करणेति विशेष्यं दर्शयित्वा विशेषणं दर्श॰
ति [illegible] यनिब्रह्मशब्दस्यकमलासना दिविषयत्वं वारयति किं पुनरिति तेजःशब्दस्य कार्यज्योतिर्विषयत्वमाशं
क्याह [illegible]नेति तत्र प्रमाणमाह येनेति यत्ताप्रकृष्टात्तम्भिः स्वरूपचेतन्यनेत्रप्रकाशकमस्योति न थाकं सोहमित्याण
देत्वा सर्पवत्कुरु तं कीर्तयति [illegible]कामप्रश्न इति निर्णीयप्रकारं संक्षिपति संसारेति एमएमएमएमएम

मा

सोहमित्यादिवाक्यान्तरमुपपन्न[illegible]मीमिति आकांक्षापूर्वकं वाक्यमादाय विभजते कथमिति सहस्रदानमाक्षिपत्यत्रेति सर्वस्व
दानप्राप्तावपि सहस्रेति हेतुमेकदेशीयदर्शयन्नेसाव्लिना कदाचित् हिगुरवे सर्वस्वदानात् निवेदयिष्यति तत्राह ऋत्वेति ननु पुनः शुश्रूषु
पि[illegible]जा कि मिति संप्रश्ने च सर्वस्वं गुरवे नमस्य च्छतिप्रभृताहि दक्षिणा गुरुं प्रीणयति हि वीणा[illegible]श्रूषाफलयत्तत्राह परिदेति अनाप्त
कोहदयेस्मृहि वापवाचार्यानिष्पादनात्मकं ब्राजात्र रफतं श्र्नो त्वपो रसेध्याम पात्राणेष रोषश्रंकायानब्राजोन्निफेमानदीय लार्गमि
कप्राप्त[illegible]पभमपेसगारितिदूषयति [illegible]मपीति एकदेशीयपरिहारासंभवे हेत्वन्तरमाह अर्थेति तदुपपत्तिमेवोपपादयति विमोक्षेति तस्मा
पिपूर्वसमस्तङ्क तरीयशुश्रूषाधीन सहस्रदानमनुचितमित्याशंक्य शमादेर्ज्ञानसाधनत्वेन प्रागुक्तत्वेन सहभूतापि संन्यासस्य वक्त
[illegible]ग्नत्यसपापं सहस्रदानमित्याह[illegible]निकाहीति ननु संन्यासादि विद्यात्कस्य शेमुच्यते महांगयत्न दर्शाउक्तरमपि कात्स्न्यो भागहं
नापशेषसिद्धिस्तत्राह [illegible]वेति ननावसंन्यासोविद्यात्मनिर्विदित्वा[illegible]छापेति समानकर्तृत्वनिर्देशादिति पंचमे स्थितं न तावत्
[illegible]वीश्रुतिः स्वपयेवाह विद्यादिः कृपार्थं जनकेनैवमुक्तमिति कथं सोहमेवं विमोक्षितत्त्वया भगवते नुष्ठितविद्यातिः कृपार्थं सह
स्रदानितरत्वं किलतुष्टा वाक्तवान् जनको वैदेहः [illegible]कस्माद्धि मोक्षपदार्थं निर्णीतं विदेहराज्यामात्मानमेव न निवेदयसे कदेशी
कात्विसहस्रमेव ददाति तत्र को भिप्रायस्तत्र[illegible] विद्वणोयति अध्यात्मविद्या रसिको जनकः श्रुतमर्थं पुनर्मे शुश्रूषमाणोन
सर्वमेव निवेदयति [illegible]वाभिमेत्य याज्ञवल्क्यः पुनरतोनिवेदयिष्यामीति हि मन्यते [illegible]चितानिवसर्वं निवेदयामीतिस्त्वाभिलाषो
य[illegible]वर्णादिनिपत्रान्लोकान्तवक्ष्यतीति वभयात्सहस्रदानं शुश्रूषालिंगज्ञापनायेदिति सर्वमप्यतदसत्पुरुषस्त्वि भ्रमा
णाभूतापा[illegible]नैत्यजानुपपन्नं[illegible]विशो सोहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ७॥ योपपन्नं श्रु विमोक्षप
दार्थ उक्तं यात्मज्ञानसाधन आत्मज्ञानशेषभूतः सर्वैषणापरित्यागः संन्यासाख्यो वक्तव्योऽशेषो विद्यते तस्माच्छोकमा
त्र शुश्रूषायात्मना तज्ज्ञो[illegible]तिकाहि गतिः पुनरुक्तार्थकल्पनाश्रावाफकासस्यागतो नवन्तरस्तमिमात्रमिस्वेवोचा
म[illegible]वैसस्यतऊर्ध्वं विमोक्षायैव नित्यकव्य [illegible]वरोषः आत्मज्ञानवदप्रयोजकः संन्यासः पक्षेप्रतिपत्तिकर्मवदितिहि
मन्यते [illegible]पासेन ननु त्यजेदिति स्मृतेः [illegible]पनात्वपक्षेपि[illegible]नातऊर्ध्वं विमोक्षायैवेति प्रश्नमर्हतीति मोक्षसाधनभूता
त्मज्ञानपरिपाकार्थत्वात् [illegible]मकामस्य ब्रह्मविदो मोक्षेति ८ मादि विद्यात्मत्वात्तत्रापि विधवेक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः
अर्थशेषशुश्रूषया सहस्रदानमित्यत्र जनकस्याकौशलं चोदयति [illegible]वेति राज्ञः शंकितमकौशलं दूषयति नैष इति तत्र हेतु
माह [illegible]म ज्ञानवदिति यथात्मज्ञानं मोक्षे प्रयोजकं न तथा संन्यासो न चास्मिन्पक्षे तस्याकर्तव्यत्वं प्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठानसंभवा
दिति राजा यतो मन्यते तस्मात् संन्यासस्य ज्ञानेनातुल्यता त्वात्तऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यर्थः संन्यासस्य प्रतिपत्तिकर्मवत्तत्वं
न प्रमाणमाह[illegible]पासेनेति ननु विविदिषा संन्यासमंगीकुर्वतां तत्स्य प्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठेयत्वमिष्यते तत्राह साधन
त्वेति स जनेर्वहितत्वं तेपायुक्त अलंकूपरपदमित्युक्तत्वादित्यर्थः राज्ञो कौशलपरिहृत्यमत्रानवता रयत्यात्म[illegible]कामस्येति एव

रेरप्याश्रीतश्लोके नागामिश्लोकानामर्थापौनरुक्त्यं सूचयति विस्तारेति ज्ञानमार्गस्य तस्मात्तद्धेतुमाह दुर्विज्ञेय त्वादिति विलीर्णत्वपूर्णत्वपूर्णत्वस्य विषयत्वात्स्वयं मार्गाऽतिक्रान्ति माश्रित्याह विस्पष्टेति प्रयत्नसाध्यत्वं नापत्वम्यादिवस्यतेकथं पुनरफनानतनो वैदिको ज्ञानमार्गश्चिरंतनो मे निरुच्यतेनेत्राह निरोति विशेषणप्रकाशितमर्थमुक्तानस्य व्यवच्छेद्यमाह नाकिंकेतिमंत्रदृशालब्धत्वपिकुतो ज्ञानमार्गस्य तस्य शितमिश्राशंका

एतस्मिन्नर्थे मंत्रब्राह्मणोक्ते विस्तरश्रुतिपादिकाएते श्लोका भवन्ति अणुः सूक्ष्मः पंथाः दुर्विज्ञेयत्वाद्वितताविस्तीर्णो विस्पष्टतरणहेतुत्वाद्वा वितरइतिपाठान्तरम्मोक्षसाधनो ज्ञानमार्गः पुराणश्चिरन्तनो नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वात् नतार्किकबुद्धिप्रभवकुदृष्टिमार्गवदर्वाक्कालिकः मां स्पृष्टः मां स्पृष्टो मया लब्ध इत्यर्थः मयैव लभ्यते न स्पृशतीति संबध्यते ते नायं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो मया लब्धः

नदेते श्लोका भवन्त्यणुः पंथा विततः पुराणो मां स्पृष्टोनुवित्तो मयैव ॥

न केवलं मया लब्धः किंत्वनुवित्तो मयैव अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षायां फलावसानतानिष्ठाप्राप्तिः भुजेरिवतृप्त्यवसानता पूर्वं तु ज्ञानप्राप्तिसंबंधमात्रमेवेति विशेषः किमसावेवमंत्रदृगेको ब्रह्मविद्याफलं प्राप्तवान्यः प्राप्तवान्येनानुवित्तो मयैवेत्यवधारयति नैष दोषोस्या फलमात्मसाक्षिकमनुवित्तमितिब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वात्

मयैवेति अनुवेदनलाभयोर्विशेषाभावात्पौनरुक्त्यमाशंक्याह अनुवेदनमिति पूर्वशब्देन पाठक्रमानुसारेण लाभो गृह्यते एवकारमाश्रित्य शंकते किमसाविति तथा च तद्यो यो देवानामित्यादि अविशेषश्रुतिर्विरुध्येतेति शेषः अवधारणस्यान्यपरत्वेनान्ययोगव्यवच्छेदकाभावमभिप्रेत्य परिहरति नैष दोष इति एतदेवम एम

७३

स्तुतिपरत्वमेवप्रकरणस्य [illegible]वंहीति कर्तृत्वार्थोऽस्मीत्यात्ममयभिमानकरंत्वा नुभवसिद्धमात्मत्वानंनास्मादन्यदुत्कृ
ष्टं किंचिदस्तीत्येवंविद्यामवधारणार्थत्वेन न त्वोतीत्यर्थः यथाश्रुतार्थत्वेको दोषःस्यादित्यत आह नन्विति इत्यवधा
रणार्थत्वाविवक्षितमितिशेषः ननु हेतुत्वद्योपरतिस्वार्थार्थत्वेन ब्रह्मविद्यास्वर्गार्थत्वसाधारणीति श्रवणा
दितियावत् ब्रह्मविद्यायाः स्वर्गार्थत्वेवोपशेषप्रमाणत्वेनावतार्यमाचष्टे नदेवेति ननु मोक्षस्वर्गशब्दोनफलप

[illegible]हिकर्तृत्वाभिमानकरमात्मप्रत्ययसाक्षिकमात्मत्वानं किमतः परमन्यत्प्राप्तिरिति ब्रह्मविद्यात्वोति ननु
पुनरन्योब्रह्मवित्तत्फलंनप्राप्नोतीति नद्योपोदेवानामितिस्वर्गार्थश्रुतेस्तदेवाहतेनब्रह्मविद्यामार्गेणधीराः

तेनधीरा अपियंति ब्रह्मविदः स्वर्गंलोकमितऊर्ध्वंविमुक्ताः ८

मत्वानधत्वोऽन्येऽपिब्रह्मविदः इत्यर्थः अपियंति अपिगच्छंति ब्रह्मविद्यामेवफलंमोक्षं स्वर्गंलोकं स्वर्गलोक
शब्दस्त्रिविष्टपवाच्यपिसन्निहप्रकरणान्मोक्षाभिधायकः इतोऽस्माच्छरीरपातादूर्ध्वंजीवन्त एव विमुक्ताः
सन्तः [illegible]स्मिन्मोक्षसाधनमार्गे विप्रतिपत्तिर्मुमुक्षूणां ८

तेनस्वार्थांतरेरूढत्वादनआह [illegible]गेति यथाज्योतिष्टोमप्रकरणेऽश्वज्योतिःशब्दोज्योतिष्टोमविषयत
थामोक्षप्रकरणेऽश्रुतःस्वर्गशब्दोमोक्षमधिकरोति रूढ्यंगीकारेब्रह्मविद्यायानिःकर्षप्रसंगादितिभावः
जीवन्त एवमुक्ताःसन्तःशरीरपातादूर्ध्वंमोक्षमपियंतीतिसंबंधः तस्मिन्निसादिपूर्वपक्षमुत्थापयति न
स्मिन्निति

भा० तथापि प्रकृतेमंत्रे समुच्चयो भातीत्याशंक्याहो [illegible]दर्शयतीति वाक्यशेषादिपर्यालोचनासिद्धमर्थमुपसंहरति तस्मादिति पू० टी० अ०

७५ एवंपुण्यकृत्भूत्वा पुनस्तत्कर्तृत्वाद्यपगमे ब्राह्मणो ब्रह्मविन्नैमित्तिकमोन फलमपेक्ष्यते अश्रान्ततादित्याशंक्याहाथर्ववेति ४

तत्त्वमेवोपपादयति पुण्यकृतीति तेजसि केवलमक्रमसंहृत्य स्थितलेजसो दहराद्युपासीनोपयोगीनत्त्विते त्याणि

अदेहनिवृत्तापितवेपतित्सोमहिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयानिति कर्मप्रयोजनाभावहेतुमुक्तात्[illegible]

[illegible]ब्राह्मणः शान्तो दान्त इत्यादिना सर्वक्रियोपरमं दर्शयति तस्माद्यथाव्याख्यातमेव पुण्यकृत्त्वं अथवा यो ब्रह्म

वित्तेनैति स पुण्यकृत्तैजसश्चेति ब्रह्मविन्नतिरेषा पुण्यकृतिस्तैजसस्य योगिनि महाभागप्रसिद्धलोकेनाभ्याम

नो ब्रह्मविन्स्तूयते [illegible]व्याख्यातमहाभागपत्वात्लोके ॥ अधमदर्शनात्मकं तमः संसाररूपामवं प्रविशन्ति प्रतिपद्य

न्ते केते ये ऽविद्याविद्यातोन्यासाध्यसाधनलक्षणामुपासते कर्मानुवर्तन्त इत्यर्थः ततस्तस्मादपि भूय इव बहुतरमि

त्तैजनितब्रह्मविस्तुण्यकृत्तैजसश्च ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति ये ऽविद्यामुपासते ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां

रताः ॥ असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसो ऽबुधो जनाः ११ एवमे

न तमः प्रविशन्ति के ये उ विद्यायामविद्यावत्प्रतिपादिकायां कर्मार्थायां त्रय्यामेव विद्यायां रताः अभिरताः विधि

प्रतिषेधपर एव वेदो नान्योस्तीत्युपनिषदर्थानपेक्षणा इत्यर्थः ॥ यदिते अदर्शनलक्षणं तमः प्रविशन्ति को

दोष इत्याह ते असुर्या अनानन्दा अप्रकाशा नाम ते लोकास्तेनान्धेनादर्शनलक्षणेन तमसावृता व्याप्ताः तेन

स्यात्ज्ञानतमसो गोचरा लोकास्ते प्रेत्य मृत्वा अभिगच्छन्ति यान्ति के ये ऽविद्वांसः किं सामान्येनाविद्वन्मात्रेण नेत्य

त्त अबुधः [illegible]बुधः [illegible]स्वगमनार्थस्य धातोः क्विप् प्रत्ययान्तस्य रूपं आत्मावगमवर्जिता इत्यर्थः जनाः प्राकृता

एव जननधर्मिणो वेत्येतत् ॥ मातृभ्यो मान्महानुभावाद्यप्रसिद्धं [illegible]पुण्यकृत्तैजसाभ्यामित्यर्थः अ० त० शुद्

धाम्रष्टिस्पष्टयति [illegible]व्याख्यातेति पुण्यकृत्तैजसयोरिति शेषः प्रकृतज्ञानमार्गस्तत्सर्वमार्गात्तरं निंदत्यंधमित्यादिना

विद्यायामित्यप्रतीकमादाय व्याकरोत्यविद्येति कथं पुनस्त्रय्यामभिरतानामधःपतनमित्याशंक्याह विधीति एवम

मन्त्रान्तरमाकांक्षा ह्यणो छाण्यमावष्टे यदित्यादिना अबुध इत्यस्य निष्पत्तिं सूचयन् विवक्षितमर्थमाह बुधेरिति ७५

उक्तात्मज्ञानस्य स्वार्थमेवतन्निष्ठस्य कापन्हे शराहि स्पंदर्शोपयात्मानमित्यादिना विज्ञानात्मनोवैलक्षण्यार्थं विशिन
[illegible]नितारएमव्यावर्तयति [illegible]स्थमिति बुद्धिसंबंधप्राप्तं संसारित्वंवारयत्यशनायादीनि प्रश्नपूर्वकं ज्ञानप्रकारंप्र
कटयति [illegible]मित्यादिना सर्वभूतसंबंधप्रफक्तदोषवारयितुं विशिनष्टिनित्येति इतिविजानीयादितिसंबंधः प्रयोज

[illegible]त्मानंस्वपरं[illegible]प्राणिमनीषिनस्तं[illegible]त्यमशनायादिधर्मातीतंवेद्यादिविजानीयात्सहस्रेषुकश्चित् चे
दित्यात्मविद्यायादुर्लभत्वंदर्शयति [illegible]यमयंपरआत्मासर्वप्राणीप्रत्ययसाक्षीयोनेतिनेत्याद्युक्तः यस्मात्सा
योत्तिदृष्टाश्रोतामन्ताविज्ञातासमः सर्वभूतस्थोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोस्मिभवामीति पूरुषः पुरुषः
सकिमिच्छन्तत्स्वरूपव्यतिरिक्तमन्यद्[illegible]त्फलभूतंकिमिच्छन्कस्यवान्यस्यात्मनोव्यतिरिक्तस्यकामा

आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेत् १२

य[illegible]ोजनायवा[illegible]िनस्यात्मनः एष्टव्यंफलं [illegible]वाप्यात्मनोन्योस्ति [illegible]यस्यकामायेच्छतिसर्वस्यात्मभूतत्वा
त [illegible]तः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेभ्रंशेत् शरीरोपाधिकृतदुःखमनुदुःखीस्यात्शरीरता
यमनुतप्येत [illegible]नात्मदर्शिनोहितद्व्यतिरिक्तवस्त्वंतरप्रेप्सोर्भवेदस्मात् १२ पुत्रस्येदंभार्यायाइदमित्येवमीह
मानः पुनः पुनर्जननमरणप्रबंधारूढः शरीरोगमनुरुज्यते

नायशरीरमनुसंज्वरेदितिसंबंधः किमिच्छन्नित्याक्षेपं समर्थयते नहीति कस्यकामायेत्याक्षेपमुपपादयति न
[illegible]ति आक्षेपहृदयंनिगमयत्य[illegible]रति नदेवमस्त्वयात् शरीरेति विदुषस्तापाभावव्यतिरेकमुखेनविशदयस्यनात्म
निवस्त्वंतरेप्सोस्तापसंभवइतिशेषः [illegible] सर्वस्यं यहृत्यममेदमित्यादियोत्पयित्येतदाह किमिच्छन्नित्याद्या
ऋतिरितिशेषः

कृत

[illegible] मकेवलमात्मविद्यारसिकस्य कापत्यक्लेशराहित्यं किंतु कृतकृत्यतापि स्यादित्याह किंचेति संदेहे एव वादि [illegible]
[illegible] मिथ्यैव रूपं चिन्तेश शरीरे संदेहत्वं साधयन् [illegible] नेकेति विषमत्वं विशदयन् अनेकशतेति ननाममात्रमित्याह पुरस्तात् अत्रास्मा
दितिपठितं यस्मादित्यस्य कमात् हि विश्वकृत्त्वमिति शेषः परशब्दो विषयः विश्वस्य कृतकृत्यस्येत्यर्थः लोकलोकीवि

सर्वात्मदर्शिनः कृतकृत्यसंभवस्तेनदाह [illegible] यस्य ब्राह्मणस्यानुवित्तोनुलब्धः प्रतिबुद्धः साक्षात्कृतः कथम
हमस्मि परं ब्रह्मेत्येवं प्रत्यगात्मत्वेनावगतः आत्मास्मिन् संदेह्ये संदेहे अनेकानर्थसंकटोपचये गहने विषमे
नैकशतसहस्रविवेकविज्ञानप्रतिपक्षे विषमे प्रविष्टः स यस्य ब्राह्मणस्यानुवित्तः प्रतिबोधेनेत्यर्थः वि
श्वकृत् विश्वस्य कर्ता कथं विश्वकृत्त्वं तस्य किं विश्वकृदिति नाममात्रमित्याशंक्याह स हि यस्मात्सर्वस्य कर्ता न नाम

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मास्मिन्संदेह्ये गहने प्रविष्टः स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ
लोक एव १३

मात्रेण केवलं विश्वकृत् [illegible] प्रयोक्ता किं तर्हि तस्य लोकः सर्वः किमन्यो लोकोऽन्यो लोकी इत्युच्यते स
उ लोक एव लोकशब्देनात्मोच्यते तस्य सर्व आत्मा सर्वस्यात्मेत्यर्थः य एष ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रति
बुद्धतयानुवित्त आत्मानर्थसंकटे गहने प्रविष्टः स न संसारी किंतु पर एव यस्माद्विश्वस्य कर्ता सर्वस्यात्मा
तस्य च सर्व आत्मा [illegible] एवाद्वितीयः पर एवास्मीति मन्तव्य इति श्लोकार्थः १३ एमएम

भागेन भेदं शंकित्वा दूषयति किमित्यादिना यस्येत्यादिमंत्रस्य तात्पर्यार्थं संगृह्णाति य एष इति अस्त्वेवं किंता
वनेत्याशंक्याह [illegible] एवेति यो हि परः सर्वप्रकारभेदराहित्यात् पूर्णानन्दवत्त्वेन स एवास्मीत्यात्मानुसंधानम्परंति एमु
ग्रीतत्रा

ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे कृतिसंप्रतिपत्तिरेवं केवलं न भवति किं तु स्वानुभवसंप्रतिपत्तिरस्तीत्याह किं चेति अथेत्यस्य कथंचिदि
वेत्यादिव्याख्यानं तदित्यस्य ब्रह्मतत्त्वमित्यक्रमर्थं स्फुटयति [illegible]तदिति ब्रह्मज्ञाने कृतार्थत्वं स्वानुभवाभावमुक्त्वा तदभावे दोषमाह यदे
तदिति महतीत्यादि महती विनष्टिरिति संबंधः वहुत्वं नाविवक्षितं ज्ञानाभ्यासो वा विवक्षित इत्यभिप्रेत्य सर्वेत्यस्यार्थमाह वेदनं मि
नादिमानवेत् ब्रह्मविदिति वयं तावत्तो हमवेदिः स्यामिति योजना विद्याभावे दोषमुक्त्वा विद्वदनुभवसिद्धमर्थं निगमयन्नाह ये व

[illegible]देहे सावेकानर्थसंकुले संसारभवं तो ऽज्ञानदीर्घनिद्राहिता संतः कथंचिदिव ब्रह्मतत्त्वमात्मतत्त्वेनाथ विद्मः विजानी
मः [illegible]तद्ब्रह्म प्रकृतं महो वयं कृतार्था इत्यभिप्रायः यदेतद्ब्रह्म विजानीमः तच्चेद्विदितं वयं तावद्वयं वेदनं वेदो वेदोऽस्यास्ती
ति वेदी वेदी एव वेदिर्न वेदिः अवेदिः [illegible] इदिलक्षणोऽहमवेदिः स्यां यद्यवेदिः स्यां को दोषः स्यान्महती अनन्तपरिमा
णा जन्ममरणादिलक्षणा विनष्टिर्विनशनं [illegible]अहो वयमस्मान्महतो विनशनान्निर्मुक्ता यदनवद्यं ब्रह्म विदितवं
न इत्यर्थः [illegible]यथा च वयं ब्रह्मविदित्वास्माद्विनशनाद्विप्रमुक्ता एवं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ये पुनर्नैवं ब्रह्मविदुस्त इत
रे अब्रह्मविदो ये अब्रह्मविद इत्यर्थः दुःखमेव जननमरणादिलक्षणमेवापियन्ति प्रतिपद्यन्ते न कदाचिदप्यवि

इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति १४
यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते १५ ॥ दुःखान्ततो विनिवृत्ति
रित्यर्थः दुःखमेव हि त आत्मत्वेनोपगच्छन्ति १४ यदा पुनरेनमात्मानं कथंचित्परम कारुणिकं कंचिदाचार्यं प्रा
प्य ततो लब्धप्रसादः सन्ननुपश्यत्यनुपश्यति साक्षात्करोति स्वमात्मानं देवं द्योतनवन्तं दातारं वा सर्वप्राणिकर्म
फलानां यथाकर्मानुरूपमञ्जसा साक्षादीशानं स्वामिनं भूतभव्यस्य कालत्रयस्येत्येतत् न ततस्तस्मादीशा
नाद्देवादात्मानं विशेषेण जुगुप्सते गोपायितुमिच्छति सर्वो हि लोक ईश्वरात् जुगुप्सिमिच्छति भेददर्शी अयं त्वेक
त्वदर्शी न बिभेति कुतश्चन यदा तदा न विजुगुप्सते यदैशानं देवमञ्जसात्मत्वेन पश्यति न तदा निन्दने वा किंचित्
[illegible]मात्मानं हि पश्यति स एवं पश्यन्कमसौ निन्द्यात् १५ ॥ पमिति इहैवेत्यादिना पूर्वार्द्धे नोक्तमेवार्थमुत्तरार्द्धे
न प्रपंचयति [illegible]वेत्यादिना दुःखादविदुषां विनिर्मोकाभावे हेतुमाह दुःखमेवेति किं च विदुषो विहिताकरणा
दिप्रफलं भयं नास्ति निविद्यास्तोत्रप्रवेशमन्त्रान्तरमादाय व्याचष्टे [illegible]पुनरित्यादिना उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन विश
दयति [illegible]हीति जुगुप्सापानिंदात्वेन प्रसिद्धत्वात्कथमवयवार्थमादाय व्याख्यायते रूढियोगमपहरतीति न्यायादि

[illegible]श्चरस्यापि [illegible]कालात्मत्वे सति बलवत्त्वात् घटवत्कालावच्छिन्नत्वात्कालत्रयं प्रति फलमीश्वरत्वमत आह किंचेति
[illegible]ति यस्मादीशा[illegible]नादर्वाक्संवत्सरो वर्तते तमुपासते देवा इति संबंधः ननु कथं संवत्सरो वागिरस्य अनेकालस्य कालात
गमावेन पूर्वकालसंबंधाभावादत आह [illegible]मादिति अन्वयस्तु पूर्ववत् आत्मज्योतिषो गुणामाफ पूलस्य गस्य
नुपासकस्य फलमाह [illegible]येति यथोक्तोपासने देवानामेवाधिकारो विशेषवचनादित्याशंक्याह तस्मादिति जो

[illegible]यस्मादीशानादर्वाक्[illegible]ादन्यविषय एवेत्यर्थः संवत्सरः कालात्मा [illegible]स्य जनिमतः परिच्छेत्तायमपरि
च्छिन्नत्वागेव वर्तते अहोभिः स्वावयवैरहोरात्रैरित्यर्थः तज्ज्योतिषां ज्योतिरादित्यादिज्योतिषामप्यवभासक
त्वादायुरित्युपासते देवाः अमृतं ज्योतिरतोन्यन्म्रियते नहि ज्योतिः सर्वस्यायुस्तज्ज्योतिरायुरायुर्गुणेन
यस्माद्देवास्तत् ज्योतिरुपासते [illegible]मादायुष्मन्तस्तस्मादायुः कामेनायुर्गुणेनोपास्यं ब्रह्मेत्यर्थः १६

यस्मादर्वाक् संवत्सरोहोभिः परिवर्तते तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेमृतं १६ यस्मिन्पं
चपंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोमृतं १७ [illegible]

[illegible]यस्मिन्यत्र ब्रह्मणि पंचजनाः पंचजनाः गंधर्वादयः पंचैव संख्याता गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षां
सिनिषादपंचमा वा वर्णाः आकाशश्चाव्याकृताख्यो यस्मिन्सूत्रमोतं च प्रोतं च यस्मिन्प्रतिष्ठित एतस्मि
न्नेव [illegible]क्षरे गार्ग्याकाश इत्युक्तं तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये अहं न चाहमात्मानं ततोन्यत्वेन जाने किं
तर्ह्यमृतोहं ब्रह्म विद्वान्सन्न ज्ञानमात्रेणानुमर्त्योहमासं तदपगमाद्विद्वानहममृत एव [illegible]

[illegible]षां ज्योतिरमृतमित्युक्तं तस्यामृतत्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन साधयति किंचेति एवकारार्थमाह नचेति यद्यात्मा
नं ब्रह्मत्वेन जानासि तर्हि किं तन्नाद्विद्याफलमिति प्रश्नपूर्वकमाह किं तर्हीति कथं तर्हि तेमर्त्यत्वमतीतिस्त एम
त्राह [illegible]ज्ञानमात्रेणेति

१७

प्रकृता: पंचजना: पंचज्योतिषासह प्राणाद्योवास्फरिस्यभिप्रेत्याह किंतेनि कथंचक्षुरादिषुचक्षुरादित्वंब्रह्मण: सिध्यतितत्राह ■■■ एवकीनि विमतानिकेनचिद्धिष्ठितानिभवंतिनेकरणत्वाद्वास्यादिवदितिचक्षुरादिव्यापारेणानुमितास्तित्वंप्रत्यगात्मानंयेविदुरितियोजना विदिक्रियाविषयत्वंभावनेयति नेति प्रत्यगात्मविदां कथंब्रह्मवित्वमित्याशंक्याह ■■ति मनसोब्रह्मदर्शनसाधनत्वेकथंब्रह्मणोवाङ्मनसातीतत्वश्रुतिरित्याशंक्याह

■■ तेनहिचैतन्यात्मज्योतिषावभासमान: प्राण आत्मभूतेनप्राणिति तेनप्राणस्यापिप्राण: स तंप्राणस्यप्राणंतथा चक्षुषोपिचक्षुरुतश्रोत्रस्यापिश्रोत्रं ■■■ तदधिष्ठितानांहिचक्षुरादीनांदर्शनादिसामर्थ्यंस्वत: काष्ठलोष्ठसमानिहितानिचैतन्यात्मज्योति:शून्यानिमनसोपिमन इतियेविदुश्चक्षुरादिव्यापा■■ एनुमितास्तित्वंप्रत्यगात्मानंनविषयभूतंयेविदुस्तेकिंनिचिक्युर्निश्चयेनज्ञातवंतोब्रह्मपुराणंचिरंतन

प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदु: तेनिचिक्युर्ब्रह्मपुराणं ॥
मन्त्र १८ मनसैवानुद्रष्टव्यंनेहनानास्तिकिंचन: मृत्यो: समृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति १९

तमग्र्यमग्रेभवं तद्दर्शनाविदोविदुरितिव्याख्यातं १८ तदेतद्ब्रह्मदर्शनेसाधनमुच्यते मनसैवपरमार्थज्ञानसंस्कृतेनाचार्योपदेशपूर्वकंचानुद्रष्टव्यं तत्रचदर्शनविषयेब्रह्मणिनचेह नानास्तिकिंचनकिंचिदपि अ■सतिनानात्वेनानात्वमध्यारोपयत्यविद्यया समृत्योर्मरणान्मरणमाप्नोति कोसौयइहनानेवपश्यति अविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेणनास्तिपरमार्थतोद्वैतमित्यर्थ:

■■मार्थेति केवलंमनोब्रह्मविषयीकुर्वदपिश्रवणादिसंस्कृतंतदाकारंजायमानेनद्रष्टव्यंतदुच्यतेअतएवतृतीयाप्यंब्रह्मस्वरूपगच्छेतीतिभाव: अनुशब्दार्थमाहाचार्येति द्रष्टृद्रष्टव्यादिभावेनभेदमाशंक्याह नत्रेति एवकारार्थमाह ■■ति कथमात्मनिवस्तुतोभेदरहितेपिभेदोभातीत्याशंक्याहासतीति नेहेत्यादे: संपिंडितमर्थंकथयत्यविद्येति

द्वैतभावे कथमनुद्रष्टव्यमित्याशंक्याह [illegible]मादिति तमेवैकं प्रकारं प्रकटयति विज्ञानेति परिच्छिन्नत्वव्यवच्छिन्नत्वाद्दिश आ
काशवदिति एकरसत्वहेतुकत्वात्प्रमेयत्वं प्रतिजानीते यस्मादिति एतत्सूत्रं यस्मादेकरसं तस्मादप्रमेयमिति यो
जनाहेतवर्थे स्फुटयति [illegible]कत्वादिति तथापि कथमप्रमेयत्वं तत्राहान्येनेति मिथो विरोधमाशंकते नन्विति वि
रोधमेव स्फोरयति [illegible]यत इतीति चोदितं विरोधं निराकरोति नैष इति संगृहीतसमाधानं विशदयति यथेत्यादि
ना तस्यमानान्तरैर्विषयीकर्तुमशक्यत्वे हेतुमाह सर्वस्येति इतिसर्वं हि तोपशान्तिश्च नेतीति शेषः आगमोपि तर्हि

[illegible]मादेवं तस्मादेकधैव एकेनैव प्रकारेण विज्ञानघनैकरसप्रकारेणाकाशवन्निरन्तरेणानुद्रष्टव्यं यस्मा
देतद्ब्रह्माप्रमेयं अप्रमेयं [illegible]कत्वात् अन्येन ह्यन्यत्प्रमीयते इदं त्वेकमेवातो प्रमेयं ध्रुवं नित्यं कूटस्थमविचा
लीत्यर्थः ननु विरुद्धमिदमुच्यते अप्रमेयं ज्ञायत इति च ज्ञायत इति प्रमाणेन मीयत इत्यर्थः प्रमेयमिति च न
नु निषेधः नैष दोषः अन्यवस्तुवदागमातिरिक्तप्रमाणाप्रमेयत्वप्रतिषेधार्थत्वात् यथान्यानि वस्तूनि आगमनिरपे
क्षप्रमाणेन विषयीक्रियन्ते न तथैव एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं तदात्मतत्त्वं प्रमाणान्तरेण विष
यीकर्तुं शक्यते सर्वस्यात्मत्वेकत्वे कः पश्येद्धि जानीयादिति प्रमा
तृप्रमाणादिव्यापारप्रतिषेधेनैवागमोपि विज्ञापयति नत्वभिधेयलक्षणवाक्यधर्माङ्गीकरणेन तस्मा
न्नागमेनापि स्वर्गमेर्वादिवत्तत्प्रतिपाद्यते प्रतिपादयितात्मभूतं हि तत् प्रतिपादयितुः प्रतिपादनस्य प्र
तिपाद्यविषयत्वात् भेदे हि सति तद्भवति ज्ञानं च तस्मिन्परात्मभावनिवृत्तिरेव

कथमात्मानभावेदपरित्याशंक्याह [illegible]मात्विति आत्मनः स्वर्गादिवद्विषयत्वेनागमप्रतिपाद्यत्वाभावे हेतु
माह [illegible]तिपादयितृत्विति तथापि किमिति विषयत्वेनाप्रतिपाद्यत्वं तत्राह प्रतिपादयितुरिति नदिति प्रति
पाद्यत्वमुक्तं कथं तर्हि तस्मिन्नागमिकं ज्ञानं तत्राह ज्ञानं चेति परस्मिन् देहादावात्मभावस्यारोपितस्य
निवृत्तिरेववाक्येन क्रियते तथाचात्मनि परिशिष्टे स्वाभाविकमेव स्फुरणं प्रतिबंधविगमात्प्रकटीभवत्येत
नीतिभावः

ननुब्रह्मणआत्मभावः कस्मात्कर्तव्योविद्यमानत्वात् ननु देहादावात्मभावस्य निरस्तत्वात् आह नतस्मिन्निति ब्रह्मण्यात्मे त्मभावःसदास्त्यतेकथमन्यथाप्रथेसाशंक्याह नित्योहीति सर्वस्यप्रत्यगात्मब्रह्मणःस्वेनत अतद्विषयोब्रह्म व्यतिरिक्तविषयस्तथः ब्राह्मण्यात्मभावस्यसदाविद्यमानत्वेफलितमाह तस्मादिति अतद्विषयाभासोदेहा दावात्मत्वप्रतिभासःतस्मिन् ब्रह्मणीत्यर्थः अन्यस्मिन्नात्मभावनिवृत्तिरेवागमेनक्रियतेचेन्नहिंकथमात्माने

तस्मिन्साक्षादात्मभावःकर्तव्योविद्यमानत्वादात्मभावस्यनित्योह्यात्मभावःसर्वस्यातद्विषयस्त्वभास भासते तस्मात्तद्विषयाभासनिवृत्तिव्यतिरेकेणनतस्मिन्नात्मभावोविधीयते अन्यात्मभावनिवृ। त्तावात्मभावःस्वात्मनिस्वाभाविकोयःसकेवलोभवतीत्यात्मात्वापनस्स्फुटमनेत्वतश्चाप्रमे यःप्रमा

विरजःपरआकाशादजआत्मामहान्ध्रुवः

णान्तरेणनविषयीक्रियतइति अप्रमेयमप्यविरुद्धमेवविरजोविगतरजोरजोनामधर्माधर्मादिमलंतद्रहि तस्त्वेनपरःपरोव्यतिरिक्तःसूक्ष्मोव्यापीवाआकाशादव्याकृतनाम्नात् अजोनजायतेजन्मप्रतिषे धादुत्तरेपिभावविकाराःप्रतिषिद्धाः सर्वेषांजन्मादित्वादात्मामहान्परिमाणतोमहत्तरःसर्वस्मात्ध्रुवो ऽवि नाशी

नगम्यतइत्युक्तत्वात्तेनज्ञास्येतियद्यागमिकवृत्तिव्याप्यत्वेनात्मनोमेयत्वमिष्यतेकथंतर्हितस्या मेयत्ववाचोयुक्तिरित्याशंक्याह अन्नेति वृत्तिव्याप्यत्वेनमेयत्वंस्फुरणाव्याप्यत्वेनचामेयत्वमिष्टमप संहरति अप्रमेयमिति यदुक्तंध्रुवत्वंतदुपस्कारपूर्वकमुपपादयति विरजइत्यादिना कथंजन्मनिषेधा दितरेविकाराःनिषिध्यन्तेतत्राह सर्वेषामिति

भा यथोक्तवस्तु निदर्शनेन निगमयति अभीदृशमिति नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमितियावत् उक्तयोर्विद्यामन्त्रालङ्कारयोर्कारी अ
२० विसाधनानीति वेदान्तनिदर्शयन्नेवमिति काम्यनिषिद्धत्यागः संन्यासः उपरमो नित्यनैमित्तिकत्यागः इति भेदः बहु

अभीदृशमात्मानमेव धीरो धीमान् विज्ञायोपदेशतः शास्त्रतश्च प्रज्ञां शास्त्राचार्योपदिष्टविषयां जिज्ञासा
परिसमाप्तिकरीं कुर्वीत ब्राह्मणः एवं प्रज्ञाकरणसाधनानि संन्यासशमदमोपरमतितिक्षासमाधाना
नि कुर्यादित्यर्थः नानुध्यायान्नानुचिन्तयेद्बहून् प्रभूतान् शब्दान् अत्र बहुत्वप्रतिषेधात् केवलात्मैकत्व

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति
२०

प्रतिपादकाः स्वल्पाः शब्दा अनुज्ञायन्ते ॐमित्येवं ध्यायथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथेति चाथर्वणे वाचः वि
ग्लापनं विशेषेण ग्लानिकरं श्रमकरं हि यस्मात् बहुशब्दाभिधानमिति २०

निमित्तविशेषणावशादयात्मशब्दं दर्शयति अन्नेति चिंतनीयेषु शब्देष्वितियावत् तत्रश्लोकस्य तरसंवादयस्योभि
स्येवमिति नानुध्यायादित्यत्र हेतुमाह वाच इति तस्माद्बहूञ्छब्दान्नानुचिंतयेदिति पूर्वेण संबंध इति
शेषः श्लोकव्याख्यानसमाप्त्यर्थः
उप ७८

कं डिकांतरमवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति स्वहेतुकाविति उत्तरकंडिकातात्पर्यमाह एवमिति विरजः परइत्यादिनोक्तक्रमेणा वस्थितेब्रह्मणीज्ञापावत् तदेकपफक्तोक्तिःतस्यात्रब्रह्मात्मनिसर्वस्यवेदस्याविनियोगप्रदर्शनार्थेसर्थःननुविविदिषावाक्ये नब्रह्मात्मनिसर्वस्यवेदस्याविनियोगोवक्ष्यतेतथाचतस्मात्प्राक्तनवाक्यात्किमर्थमित्याशंक्याह तच्चेति यथास्मिन्नध्यायेस वपर्यवसानादित्याशंक्यास्ययोगपृथक्त्वमायम नाद्यविशिनष्टि कामराशीति उक्तस्यसफलस्यात्मज्ञानस्यानुवादइति

बृ० ७

यावत् उक्तानामपत्त्वेविशेषत्वात्तुपृच्छति कोसाविति विशेषणानर्थक्यमाशंक्यपरिहरन्ननीतेति नहिविरजःपरइ त्यादिनोक्तोमहत्त्वादिविशेषणःपरमात्मात्वसशब्दात्प्रतीतिर्माभूदितिकृत्वानेनत्योतिब्राह्मणस्थंजीवंपरामृश्यतमे वानुक्रोवयमोसावभिहितोमंत्रब्राह्मणाभ्यांश्लोकेष्पुनर्मोक्षरूपंविस्तरेणप्रतिपादितं स्वकमेत्यात्मविषये सर्वोविदेयथोपफक्तोभवतितथावक्तव्यमितिनदर्शयकंडिकाआरभ्यते सच्चयथास्मिन्प्रपाठकेविहितसंयोजनमन् द्यानेवापयोगस्कान्नस्यवेदस्यकामराशिवर्जितस्येवमर्थः उक्तार्थानुवादःसवाएषइत्यादिसइत्यनेनपरामर्शार्थः॥ इत्युच्यते विज्ञानमयः सवाएषमहानजआत्मायोयंविज्ञानमयःप्राणेषु प्राणोक्षिस्फक्तवाक्योल्लिंगनंसंशायति वृत्तयेमुक्तेहिपूर्वंजनकप्रश्नारंभकतमआत्मेतियोयंविज्ञानमःप्राणोक्षित्यादिएतदुक्तंभवति योयंविज्ञानमयः प्राणोक्षित्यादिनावाक्येनप्रतिपादितःस्वयंज्योतिःआत्मासएषकामकर्माविद्यानामनात्मधर्मत्वप्रतिपादनद्वारे णमोक्षितःपरमात्मभावमापादितःपरएवायंनान्यइत्येषःसमासान्म हानजआत्मेत्यक्तोयोयंविज्ञानमयः प्रा णेषुइतियथाव्याख्यातार्थएव॥ सवैशब्देनस्मारयितानस्यसंनिहितेनपरेणात्मनेक्यमेषशब्देननिर्दिशती सर्थःविशेषणवाक्यस्थमेषशब्दंप्रश्नपूर्वकंआचष्टे कतमइतिकथंजीवोविज्ञानमयःकथंवाप्राणोक्षितिसप्तमीप्र त्यनेनत्राहेति तदनुवादस्यशब्दार्थसंदेहापोहफलमाह संशयेति उक्तवाक्योल्लिंगनमित्युक्तंविवरणोक्तं हीति योयंविज्ञानमयःप्राणेषुप्रागुक्तःसएषमहानजातोतिजीवानुवादेनपरमात्मभावोविहितइतिवाक्यार्थमाहएतदि ति परमात्मभावापादनप्रकारमनुवदति सइत्यादिति विशेषणवाक्यस्यव्याख्येयत्वप्राप्तौउक्तवाक्योल्लिंगनमित्युक्तस्या

[illegible]काशान्तरमवतार्य व्याचष्टे [illegible]य इति कथं पुनराकाशशब्दस्य परमात्मत्वविषयत्वमुपेत्य द्वितीयं व्याख्यानं तस्यार्थान्तरे
[illegible]त्वादित्याशंक्याह [illegible]र्थ इति इत्थमुक्तं ज्ञानमनूद्य तत्फलमनुवदति सर्वस्यादिना कथं पुनर्निरुपाधिकस्येश्वर
सर्ववशित्वं कथं च तद्भावेन दात्मनो विदुषस्तदुपपद्यते तत्राहोक्तं चेति विशेषणत्रयस्य हेतुहेतुमद्रूपत्वमेव विश॥

[illegible]षोन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीकमध्ये य एष आकाशो बुद्धिविज्ञानसंश्रयः तस्मिन्नाकाशे बुद्धिविज्ञानसहिते शेतेति
[illegible]स्यैव वा सम्प्रसादकाले न हृदये य एष आकाशः पर एवात्मा निरुपाधिको विज्ञानमयस्यात्मस्वभावः तस्मिन्स्व
स्वभावे परमात्मन्याकाशाख्ये शेते चतुर्थ एतच्चात्मानं [illegible]षत्वाभूदिदस्य प्रतिवचनत्वेन सर्वस्य सर्वस्य ब्रह्मे
न्द्रादेर्वशी सर्वो ह्यस्य वशे वर्तते उक्तं चैतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने इति न केवलं वशी सर्वस्येशान ईशिता च ब्र
ह्मेन्द्र[illegible]प्रभृतीनामीशितृत्वं च कदाचिज्जातिकृतं यथा राजकुमारस्य बलवत्तरानपि भृत्यान्प्रति तद्वन्माभूदि

य एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो
एवासाधुना कनीयान्॥ स्याह सर्वस्याधिपतिरधिष्ठाय पालयितास्वतन्त्र इत्यर्थः न राजपुत्रवदमात्यादिभृ
त्यतन्त्रः त्वयमित्येतत् वशित्वादिहेतुहेतुमद्रूपं यस्मात्सर्वस्याधिपतिस्ततोसौ सर्वस्येशानो यो हि यमधिष्ठाय पा
लयति स तं प्रति इष्टत्वेन प्रसिद्धं यस्माच्च सर्वस्येशानः तस्मात्सर्वस्य वशीति किंचान्यत्स एवंभूतो हृदयान्तर्ज्यो
तिः पुरुषो विज्ञानमयः न साधुना शास्त्रविहितेन कर्मणा भूयान्भवति न वर्धते पूर्वावस्थातः केनचित्कर्मणा
नो एव शास्त्रप्रतिषिद्धेनासाधुना कर्मणा कनीयानल्पतरो भवति पूर्वावस्थातो न हीयत इत्यर्थः एम[illegible]

स्यादि [illegible]मादिस्यादिना तत्प्रसिद्धिप्रमाणयति सोहीति न केवलमुक्तमेव विद्याफलं किंत्वन्यच्चास्तीत्याह
[illegible]तिरेवंभूतत्वं ज्ञानपरमात्माभिन्नत्वपरिशुद्धत्वमर्थमनुवदति इहेति ब्रह्मीभूतस्य विदुषः स्वात्म एम
न्यादिवद्धर्माधर्मास्पर्शितत्वमपि फलमित्यर्थः

अधिष्ठानादिकर्तृत्वाद्दृष्टोपि लौकिकवद्भूम्यादिसंबंधित्वस्यादिति शंकते सर्वोहीति परं तत्त्वमुपाधिरिति परिहर
[illegible]यतेऽइति सर्वाधिपत्याद्धिस्तचोपाधिरित्याह किंचेति सर्व पालकत्वाद्धिस्तचोपाधिरित्याह एषइति सर्वानाथा
रत्वचोपाधिरित्याह [illegible]इति तथाविधार्यितृत्वमित्याशंक्याह नदाहेति नरेवसाधयति परमेश्वरेणेति सर्वस्य

किंच ह्यधिष्ठानपालनादिकुर्वन् परानुग्रहणीअकृतेन धर्माधर्मात्मेन पत्यते अस्यैवनु कथं न दोषावश्य
अते यस्मादेष सर्वेश्वरः सन् कर्मणापीष्टिनुभवेत्सोवशीलमस्य तस्मान्न कर्मणा संबध्यते किंच एष भूताधिप
तिः ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां भूतानामधिपतिरित्यकार्थपदं भूतानां तेषामेव पालयिता रक्षिता एषसेतुः
किंविशिष्ट इत्याह विधरणः वर्णाश्रमादिव्यवस्थायाः विधारयिता तदाह एषां भूरादीनां ब्रह्मलोकांतानां

नेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय

नां लोकानामसंभेदाय असंभिन्नमर्यादायैव परमेश्वरेण सेतुवद्विधार्यमाणा लोकाः संभिन्नमर्यादाः स्फुरतो
लोकानामसंभेदाय सेतुभूतोयं परमेश्वरो यः स्वयंज्योतिरात्मैव एवंविन्सर्वस्य वशी स्यादिति ब्रह्मविद्यायाः फ
लमेतन्निर्दिष्टं ज्योतिर्मयपुरुषः स एव मादिषष्ठप्रपाठकविहितायामेतस्यां ब्रह्मविद्यायामेवं फला
यां कामैकदेशवर्जितं तान्तं कर्मकांडेनार्थेन विनियुज्यते

शीत्यादिनोक्तमुपसंहरन्तो विदिति सफलं ज्ञानमनूद्य विविदिषावाक्यमवतारयति किंज्योतिरिति एवंफला
यां सर्वस्य वशीत्यादिनोक्तफलोपेतायामभिनिपाततः तादर्थ्येन परंपरया ज्ञानोत्पत्तिप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः एतमेवमात्म

आविनियोजकं वाक्यमाकांक्षापूर्वकमादाय व्याचष्टे [illegible] कथमित्यादिना एवंभूतं श्लोकोक्तविशेषणमित्यर्थः ब्राह्मणा इत्य
८९ यसन्त्रिणाद्युपलक्षणात्तेहेतुमाह विशिष्टोहीति संभावितपक्षान्तरमाहाथवेति तेन विविदिषाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं वि
वृणोति [illegible] यमित्यादिना भर्तृप्रपंचप्रस्थानमुत्थाप्यप्रस्तावष्टे येतु नरित्यादिना तन्त्रहेतुमाह नहीति भवतूपनिषन्मात्रग्रह
णमित्याशंक्यवेदोवानूच्यतेगुरूच्चारणानन्तरं पठ्यत इति व्युत्पत्त्यैवेदानुवचनशब्दे न सर्ववेदग्रहे संभवति नदेकदेश
त्यागेनफलं स्यादित्याह [illegible] इति दोषसाम्यमाशंकते [illegible] न्विति सिद्धान्तेप्युपनिषद्वर्जयित्वावेदानुवचनशब्देनकर्मकाण्ड

[illegible] थमित्युच्यते तमेतमेवंभूतमौपनिषदं पुरुषं वेदानुवचनेन मन्त्रब्राह्मणाध्ययनेन नित्यस्वाध्यायलक्षणेन
विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति के ब्राह्मणा ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थं अविशिष्टोह्यधिकारस्त्रयाणां वर्णानां
[illegible] वा कर्मकाण्डेन मन्त्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषन्ति कथं विविदिषन्तीत्युच्यते यज्ञेनेत्यादि येपुनर्मन्त्र
ब्राह्मणलक्षणेन वेदानुवचनेन प्रकाश्यमानं विविदिषन्तीति व्याचक्षते तेषामारण्यकमात्रमेव वेदानुवचन
स्यात् नहि कर्मकाण्डेन परआत्मा प्रकाश्यते ततोपनिषद
मितिविशेषणात् [illegible] नुवचने तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति नेति चाविशेषितत्वात् सम
ग्राहीदंवचनं नचनदेकदेशोत्सर्गोफलतः [illegible] नुवचनपक्षेप्युपनिषदूर्ध्वारण्यकदेशत्यागात् नाद्यव्याख्याने वि
रोधादस्मत्पक्षे नैषदोषोभवति [illegible] वेदानुवचनशब्देन नित्यस्वाध्यायोभिधीयते न चोपनिषदपि परिगृहीते वे
दानुवचनशब्दार्थैकदेशोन परित्यक्तोभवति यज्ञादिसहपाठाच्च यज्ञादीनि कर्माण्येवानुक्रमिष्यन्ते वे
दानुवचनशब्दं मयं कृतेन स्मात्कर्मैव वेदानुवचनशब्देनोच्यते इति गम्यते कर्मनित्यस्वाध्यायः राम राम म

गृहीतमिति कृत्वा तस्य वेदैकदेशविषयत्वं स्यात्तत्र च ब्राह्मणोपयोगित्वादित्याह विरोधइत्यर्थः नित्यस्वाध्यायो वेदानुवच
नमिति पक्षमादाय परिहरति [illegible] त्यादिना वेदैकदेशपरिग्रहपरित्यागात्मकविरोधाभावं साधयति यदेति नहि
व्याख्यानान्तरमुपेक्षितमित्याशंक्य तदपि वाक्यशेषवशादपेक्षितमेवेत्याह यज्ञादीनि संग्रहवाक्याविरु राम
णोक्ति [illegible] यज्ञादीनि कर्माणीति नहि प्रथमव्याख्याने कथं वाक्यशेषोपपत्तिरित्याशंक्याह कर्म्महीति राम ८९

वेदानुवचनादीनामात्मविविदिषासाधनत्वमाक्षिपति कथमिति उपनिषद्भिरेवात्मा तैरपि ज्ञायत इत्याशंक्याह विरुद्धे
[illegible]वनि कर्मणामप्रमाणत्वे विपर्यस्तज्ञानहेतुत्वाद्धि विविदिषाश्च निरस्य माधत्ते नैष दोष इति नद्वेव स्फुटयति कर्म
भिरिति नत्वश्च संतरप्रमाणयति [illegible]थाहीति नतो नित्याद्यनुष्ठानाद्धि शुद्धधी रात्मानमदोवित न्यनुपनिषद्भि
पश्यतीत्यर्थः आदिशब्देन कषायपक्तिरित्यादि स्मृतिसंग्रहः नित्यकर्मणां संस्कारार्थत्वे प्रमाणं पृच्छति कथमि
ति यद्यपि श्रुतिस्मृतिभ्यां कर्मभिः संस्कृतस्यो पनिषद्भिरात्मा ज्ञातुं शक्यते तथापि तेषां संस्कारार्थत्वे किं प्रमा

[illegible]थं पुनर्नित्यस्वाध्यायादिभिः कर्मभिरात्मानं विविदिषंति नैव हि तान्यात्मानं प्रकाशयंति यथोपनिषदः नै
ष दोषः [illegible]र्मणां विशुद्धिहेतुत्वात् कर्मभिः संस्कृता हि विशुद्धात्मानः शक्नुवंत्यात्मानमुपनिषत्प्रकाशितं
मप्रतिबंधेन वेदितुं [illegible]थाह्याथर्वणे विशुद्धसत्वः ततस्तु तं पश्यते निःकलं ध्यायमान इति स्मृतिश्च ज्ञानमु
त्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इत्यादि कथं पु यज्ञेन दानेन नित्यानि कर्माणि संस्कारार्थानि वेति ग
म्यते [illegible]त्वा आत्मयाजी यो वेद इदं मेऽनेनांग संस्क्रि यत इदं मेऽनेनांगमुपधीयत इत्यादि श्रुते
सर्वेषु हि स्मृति धर्मशास्त्रेषु कर्माणि संस्कारार्थान्येवाचक्षते अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्यादिषु गीतासु
च यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां सर्वेषामेव यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा इति यज्ञेनेति द्रव्ययज्ञा
ज्ञानयज्ञाश्च संस्काररूपाः तैः संस्कृतस्य च विशुद्धसत्वस्य ज्ञानोत्पत्तिरप्रतिबंधेन भविष्यति अतो यज्ञेन
विविदिषंति दानेन [illegible]नमपि पापक्षयहेतुत्वाद्धर्मवृद्धिहेतुत्वाच्च
णामिति प्रश्ने श्रुतिस्मृती प्रमाणयति [illegible]त्वा इत्यादिना किं पुनः स्मृतिशब्देन दाह अष्टाचत्वारिंशदिति अ
ष्टाचत्वारिंशत् गर्भाधानाद्यः संस्कारा इति विभागः बहुवचनेपात्तमर्थं स्पष्टयति यद्वा अ
ष्टाचत्वारिंशत् गर्भाधानाद्यः संस्कारा इति विभागः बहुवचनेपात्तस्मरसंतरमाह ॥
[illegible]नास्कवेति यदंतरमाद्य यज्ञाचष्टे यज्ञेनेतीति तेषां संस्कारार्थत्वेपि कथं ज्ञानसाधनत्वमित्याशंक्याह द
[illegible]स्कृतस्येति दानेन विविदिषंतीति पूर्वेणसंबंधः कथं पुनः स्वतंत्रदानं विविदिषाकारणमतमाह द
नमपीति विविदिषाहेतुरिति शेषः

ज्ञानं

आ॰ तपसेत्यत्रापि पूर्ववदन्वयः कामानशनं रागद्वेषरहितैरिन्द्रियैर्विषयसेवनं तप इच्छालाभसंतुष्टत्वमिति यावत् प ११७
८२ यज्ञादीनां कथं हानिरित्याशङ्क्याह अत्रेति भवन्त्वेतानि वेदानुवचनादीनामिष्यमाणे ज्ञाने विनियोग-
स्तथापि कथं सर्वं नित्यं कर्मात्र विनियुक्तमित्याशङ्क्याह वेदानुवचनेनेति उपलक्षणफलमाहैवमिति प्रा-
णाद्याकर्मणो मुक्तिहेतुत्वे काण्डद्वयस्यैकवाक्यत्वमपि सिध्यतीत्याहैवं कर्मेति वाक्यान्तरमवतार्य व्याक-
रोति [illegible]मिति तस्यैवार्थमाह यथोक्तेनेति यज्ञाद्यनुष्ठानाद्धि शुद्धिद्वारा विविदिषोत्पत्तौ गुरूपादोपसर्पणे

[illegible]साा तपःस्वविशेषेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्राप्तौ विशेषणमनाशकेनेति कामानशनमनाशकं ननु भोज-
ननिवृत्तिः भोजननिवृत्तो म्रियत एव नात्मवेदनं वेदानुवचनयज्ञदानतपःशब्देन सर्वमेव नित्यं कर्मोपल-
क्ष्यते [illegible] काम्यवर्जितनित्यकर्मजातं सत्त्वमात्मज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतिपद्यते एवं कर्मका-
ण्डेनास्यैकवाक्यतावगतिः [illegible] यथोक्तेन न्यायेनैतमेवात्मानं विदित्वा यथाप्रकाशितं मुनिर्भवति मनना-

तपसानाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति

न्मुनि[illegible]गी भवतीत्यर्थः एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति नान्यं ननु अन्यवेदनेऽपि मुनित्वं स्यात्कथमवधार्यतेऽ
तमेवेति बाढमन्यवेदनेऽपि मुनिर्भवेत् किंत्वन्यवेदनेन मुनिरेव स्यात् किं तर्हि कर्म्यपि भवेत्ततः एतं त्वौपनिष-
दं पुरुषं विदित्वा मुनिरेव स्यात् ननु कर्मी अतोऽसाधारणमुनित्वं विवक्षितमस्येत्यवधार्यत एतमेवेति एत-
स्मिन् हि विदिते नात्मकर्तृकपश्वादिसंबन्धक्रियासंभवान्मननमेव स्यात्

श्रवणादिविशेषनेनक्रमेणेत्यर्थः यथाप्रकाशितं मोक्षप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुक्तलक्षणमित्यर्थः योगित्व-
स्य जीवन्मुक्तविषय एवकारं व्याकरोत्येतमेवेति अवधारणमाक्षिप्य समाधत्ते नन्वित्यादिना एवकारस्तर्हि
व्यज्यतामित्याशङ्क्याह किंत्विति आत्मवेदनेऽपि कर्मित्वं स्यादिति चेत्तत्राह तत्त्विति कथमात्मविदोऽपि मुनि-
त्वमसाधारणं तदाहैतस्मिन्निति ८२

एतस्मादात्मविदो न कर्मित्वमित्याह [illegible] विदित्वेति आत्मलोकमिच्छतां मुमुक्षूणामपि कर्मत्यागश्रवणादात्मविदा न
कर्मित्वमिति किं वक्तव्यमित्यर्थः [illegible] वैराग्यातिशयशालित्वं अवधारणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह एतमेवेति पा
रिव्राज्ये लोकत्रयार्थिनामनधिकारं दर्शयन्नाह [illegible] नहीति लोकत्रयार्थिनस्तस्मात् पारिव्राज्ये नाधिक्रियन्ते पुत्रेण हि
तेषामधिकारस्तत्राह [illegible] यथेति स्वर्गकामस्य स्वर्गसाधने यागेऽधिकारवल्लोकत्रयार्थिनामपि तत्साधने पुत्रा

[illegible] एतमेवात्मानं स्वं लोकमिच्छन्तः प्रार्थयन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजनशीलाः प्रव्रजन्ति प्रकर्षेण व्रजन्ति
सर्वाणि कर्माणि संन्यस्यन्तीत्यर्थः एतमेव लोकमिच्छन्त इत्यवधारणाद् बाह्यलोकत्रयेप्सूनां पारिव्रा
ज्येऽधिकारो न गम्यते [illegible] हि गंगाद्वारं प्रतिपित्सुः काशीदेशनिवासी पूर्वाभिमुखः प्रैति तस्माद् ...

एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति

लोकत्रयार्थिनां पुत्रकर्मापरब्रह्मविद्यासाधनं सोऽयं लोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणेत्यादिश्रुतेः अत
स्तदर्थिभिः पुत्रादिसाधनं प्रत्याख्याय न पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुं युक्तम् अतत्साधनत्वात् पारिव्राज्यस्य तस्मा
देतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति युक्तमवधारणं आत्मलोकप्रतिपत्तिर्ह्यविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यव
स्थानमेव

दावधिकारः स्यादित्यर्थः पुत्रादीनां बाह्यलोकसाधनत्वे प्रमाणमाह पुत्रेणेति पुत्रादीनां लोकत्रयसाधनत्वे
सिद्धं फलितमाह अत इति अतत्साधनत्वं लोकत्रयं प्रत्यनुपायत्वं अवधारणार्थमुपसंहरति तस्मादिति
लोकत्रयार्थिनां पारिव्राज्येऽनधिकारादित्यावत् आत्मलोकस्य तत्स्वरूपत्वेन सदा प्राप्तत्वात् कथं तत्रेच्छेत्या
शंक्याह [illegible] मेति तस्यात्मत्वेन नित्यप्राप्तत्वेऽप्यविद्याव्यवहितत्वात्तदिच्छा संभवतीति भावः एतमात्मानम

बृ॰भा॰ भवत्वात्मलोके प्रेप्सा तथापि किं तत्प्राप्तिसाधनं तदाह नत्वादिति अविद्यावशात्तदीप्सासंभवादित्यर्थः तदिच्छा ४
१२२ यां तल्लिप्सयानयितुं वेच्छन्तः मुमुक्षवः संसारप्रतिपन्नत्वप्रवादिकासाधनेष्वावेदानुवचनादिष्वविशेषमाह
एतमिति पारिव्राज्यमेवात्मलोकस्यान्तरङ्गसाधनमिति दृष्टान्तमाह यथेति तथा पारिव्राज्यमेवात्मलोकस्य
साधनमिति विशेषः पारिव्राज्यमेवेति नियमे हेतुमाह एतद्धस्मेति तस्याप्यत्र विनियुक्तत्वादिति शेषः यद्यपि वेद

तस्मादात्मानं लोकमिच्छन्ति यस्तस्य सर्वं क्रिया परमेवात्मलोकसाधनं मुख्यमन्तरङ्गं यथा पुत्रादिरे
व बाह्यलोकत्रयस्य पुत्रादिकर्मणाः आत्मलोकं प्रत्यसाधनत्वात् असंभवेन च विरुद्धमवोचाम तस्मा ८
दात्मलोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्त्येव सर्वं क्रियाभ्यो निवर्तेरन्नेवेत्यर्थः यथा च बाह्यलोकत्रयार्थिनः प्रतिनिय
तानि पुत्रादीनि साधनानि विहितान्येवमात्मलोकार्थिनः सर्वैषणानिवृत्तिः पारिव्राज्यं विदोविधीय ग्रा॰सं
त एव

तं पुत्रादिकं नात्मलोकप्रापकं तथापि पारिव्राज्यं समुच्चितं तथास्यादित्याशंक्याहासंभवेनेति नहि परिव्रा
जकस्य पुत्रादिर्न ह्यलोका पारिव्राज्यं संभवति उक्तं च समुच्चयनिराकरणे द्वि॰ सपरिकरस्य ज्ञानस्य कर्मादिना वि
रुद्धत्वात् नेत्युक्तं समुच्चितं पुत्राद्यात्मलोकप्रापकमित्यर्थः साधनान्तरासंभवे फलितमुपसंहरति तस्मादात्मान ए॰
मिति प्रव्रजन्ती निवर्तमानापदेशान्नात्र विधिरस्तीत्याशंक्याग्निहोत्रं जुहोतीतिवद्विधिमाश्रित्याह यथा वेति १२२

पारिव्राज्यविधिमुक्त्वा तदपेक्षितमर्थवादमाकांक्षापूर्वकमुत्थापयति कुतः पुनरिति उत्थापितस्यार्थवादस्याना
त्पर्यमाह [illegible]ति आत्मलोकार्थिनां पारिव्राज्यनियमः स्तुत्यर्थः अर्थवादस्याक्षराणि व्याचष्टे तदेतदिति क्रिया
पदं तद्ध स्म इदमिति संबध्यते निपातद्वयस्यार्थमाह किलेति प्रजां न कामयन्त इत्यत्र संबंधः प्रजामात्रेण तेषां
कर्मोपदिष्टमनेनेत्याह [illegible]नेति आकांक्षापूर्वकमन्वयमन्वाचष्टे प्रजां किमिति अकामयमानत्वं दर्शयति पुत्रादीति॥
पूर्वे विद्वांसः साधनत्रयं नानुतिष्ठंतीत्युक्तमाक्षिपति नन्विति एषणाभ्यो व्युत्थिष्ठंतां किं तदनुष्ठानेनेत्याशंक्याह

[illegible]:पुनस्तत् आत्मलोकार्थिनः प्रव्रजेयुरेवेत्युच्यते [illegible]र्थवादवाक्यरूपेणाह तु दर्शयति एतद्ध स्म वै तत्
[illegible]त्पारिव्राज्ये कारणमुच्यते ह स्म वै किल पूर्वेऽतीतकालीना विद्वांस आत्मज्ञाः प्रजां कर्मापर
रब्रह्मविद्यां च [illegible]पलक्षितं हि त्रयमेतत् बाह्यलोकत्रयसाधनं निर्दिश्यते प्रजामिति प्रजां किं न काम
यन्ते [illegible]दिलोकत्रयसाधनं नानुतिष्ठंतीत्यर्थः नन्वपरब्रह्मदर्शनमनुतिष्ठंत्येव तद्बलाद्व्युत्थानं ना
पवादात् ब्रह्मतत्परत्वात् एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते त्यत्रात्मनो ब्रह्मवेदनं तं
परस्पदि[illegible]रब्रह्मदर्शन मप्यवदस्येव अपरब्रह्मणो
पि सर्वमध्यात्मभावात् [illegible]तामात्मप्रत्यनीति च पूर्वापरबाह्यांतरदर्शनप्रतिषेधाच्च अपूर्वमनपरमनंत
रमबाह्यमिति तत्केन कं पश्येद्विजानीयादिति च तस्मादात्मदर्शनव्यतिरेकेणाव्युत्थानकारणम्
पश्यते

[illegible]लाद्वेति आत्मविदामपरविद्यानुष्ठानं दूषयति नापवादादिति अथात्र सर्वस्यात्मनो दर्शनमेवापोह्यते न तु
परस्य ब्रह्मणो दर्शनमत आह [illegible]ब्रह्मणोपीति तदपवादे प्रसंगं तरमाह यत्रेति यस्मिन् भूमिस्थितस्य ब्रह्मा
दिभिरन्यत्पश्यतीत्यत्र णौमीत्यादिना दर्शनादिव्यवहारस्य वारितत्वादात्मविदो न फलमपरब्रह्मदर्शन
मित्यर्थः तत्रैव हेत्वंतरमाह पूर्वेति प्रतिषेधप्रकारमभिनयति अपूर्वमिति तत्श्चात्मविदा नापरब्रह्मदर्शनमित्या
ह [illegible]केनेति अपरब्रह्मदर्शनासंभवे किं तेषामेषणाभ्यो व्युत्थानकारणमित्याशंक्याह तस्मादिति एषणा

भा॰ साधनत्रयमननुतिष्ठतामभिप्रायं प्रश्नपूर्वकमाह॰ क॰ पुनरित्यादिना केवलमेतत्तस्मादफलमित्याशंक्या
॰ह [illegible]नाहीति नित्यात्मेत्यादिनाविशेषः सत्यवत्तर्हि प्रजयासाध्यतामिति चेन्नेत्याह सर्वेति आत्म
व्यतिरिक्तो नास्तीत्यर्थमुपपादयति [illegible]हीति आत्मान्यतिरिक्तस्यैव लोकस्य प्रजादिसाध्यत्वमित्यतामिति
चेन्नेत्याह [illegible]वेति आत्मयाजिनः संस्कारार्थकर्मस्वीकारादात्मनोऽस्ति संस्कार्यत्वमित्याशंक्याह यद्यपी

[illegible] पुनस्तेषामभिप्राय उच्यते किं प्रयोजनं फलं साध्यं करिष्यामः प्रजया साधनेन प्रजा हि बाह्यलो
कसाधनमिष्टाता स च बाह्यलोको नास्माकमात्मव्यतिरिक्तः सर्वो ह्यस्माकमात्मभूत एव सर्व
स्य च वयमात्मभूताः आत्मा च नः आत्मत्वादेव न केनचित्साधनेनोत्पाद्यः आप्यो विकार्यः संस्कार्यो
वा [illegible] आत्मयाजिनः संस्कारार्थं कर्मेति तदपि कार्यकरणात्मदर्शनविषयमेव इदमनेनाङ्गं संस्क्रि
यत इत्यंगांगित्वादिस्त्रवणात् किं प्रजया करिष्यामो न हि विद्वान् लब्धोऽन्यदर्शिनोऽङ्गाङ्गि सं
स्कारिप्रधानदर्शनं संभवति न स्मात्किंचित्प्रजादिसाधनैः करिष्याम
[illegible] अविदुषां हि तत्प्रजादिसाधनैः कर्तव्यं फलं न हि मृगतृष्णिकायामुदकपानाय तदुदकदर्शिप्रवृ
त्तस्तत्रोषरमात्रमुदकाभावं पश्यतोऽपि प्रवृत्तिर्भवति एवमस्माकमपि परमार्थात्मलोकदर्शिनां
प्रजादिसाधनसाध्ये मृगतृष्णिकादिसमे अविद्वद्दर्शनविषये न प्रवृत्तिर्भवतीत्यभिप्रायः एमरामम

ति अथांगांगित्वं संस्कार्यत्वं च मुख्यात्मदर्शनविषयमेवं किं तेषामनेनत्राह नहीति आत्मविदां प्रजादि
साध्याभावमुपसंहरति [illegible]स्मान्नेति केषां तर्हि प्रजादिभिः साध्यं फलं तदाह अविदुषां हीति केषांचित्
त्वादिषु प्रवृत्तिश्चेन्नैवमायेन विदुषामपि तेषु प्रवृत्तिः स्यादित्याशंक्याह नहीति तत्र प्रवृत्तिरिति संबंधः एम
अविद्वत्दर्शनविषय इति छेदः

उतेर्थेवाकमवतारयेच्चावृष्टे ...तेदिति आत्मा चेदभिप्रेतं फलं न हि तत्र साधनमेष्टव्यमित्याशंक्याह नचे
ति कृतं हि साधनमेष्टव्यमित्याशंक्याह साध्यस्येति विपक्षे दोषमाहासाध्यस्येति येषामित्यादि वाक्यार्थमु
पसंहरति ...मादिति ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां प्रजादिभिः साध्याभावादित्यादि यावत् वाक्यांतरं प्रश्नद्वारे

...नद्युक्तं येषामस्माकं परमार्थदर्शिनां नोयमात्मा अशनायादिविनिर्मुक्तः साध्यसाधनाभ्यामविका
योयं लोकः फलमभिप्रेतः अस्यात्मनः साध्यसाधनादिसर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्य साधनं किं विदे
षितव्यं ...स्य हि साधनान्वेषणा क्रियते असाध्यस्य साधनान्वेषणा यथा हि जलबुद्ध्या स्थलखनन
णां कृतं स्यात् व्योम्नि वा शाकुनं पदान्वेषणं तस्मादेतमात्मानं विदित्वा प्रव्रजेयुरेव ब्राह्मणाः न कर्म

येषां नोयमात्मायं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ
भिक्षाचर्यं चरंति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणा उभे ह्येते एषणे एव भवत

रंभेरन्नित्यर्थः यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा एवं विद्वांसः प्रजामकामयमानाः तदेवं साध्यसाधनसंव्यवहारं
निंदंतो विद्वांसो हि प्रजया किं करिष्याम इति कृत्वा किमकुर्वन्नित्युच्यते ते ह स्म किल पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च
लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीत्यादि व्याख्यातं तस्मादात्मलोकमिच्छंतः प्रव्रजं
ति प्रव्र...जेयुरिति शेषविधिरर्थवादेन संगच्छते न हि सार्थवादस्य एतं लोकस्तुत्याभिमुख्ये
मुपपद्यते

एतावता यत्पांचमिकं व्याख्या
तं तत्स्मारयति ...मित्यादिना यदर्थोयमर्थवादस्तं विधिं निगमयति तस्मादिति महानुभावोयम
ात्मलोकोयं तद्दर्शिनो ...कर्म अपि पारिव्राज्यं कुर्वंतीति निक्त निरत्र विवक्षितान्त ... धिरिति शंका हृद

अथ टी॰ अ॰ ४

[illegible]भा न देवमपश्यति [illegible]व्रजंतीत्येतस्येति न थापि प्रव्रजंतीति निराकांक्षार्थवादत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह यस्मादिति किंच

१८५ वाद इतिति अपेक्षाप्रकारमेव प्रकटयन्नस्य लोकस्याभिमुखत्वाभावाद्विधित्वमेवेत्याह

विदित्वा एवं प्राप्य प्रिमास्तपंच रंतीस्य च विज्ञानेन समानकर्तृत्वं वक्ष्यमाणादेरुपदिश्यते विज्ञानं च सर्वा

सूपनिषत्सु विधीयते नो वक्ष्यमाणमपि विधिमर्हतीत्युक्तं तथा चात्रापि वक्ष्यमाणापर पर्यायं पारिव्राज्यं

[illegible]जंतीत्येतस्यार्थवादरूपो ह्ययं न ह स्मेत्यादिरुत्तरग्रंथः अर्थवादत्वेनार्थवादांतरमपेक्षेत

पेक्षते त्वेनद्ध स्मेत्यर्थवादं प्रव्रजंतीत्येतत् यस्मात् पूर्वे विद्वांसः प्रजादिकर्मभ्यो विनिवृत्ताः प्रव्र

जितवंत एवं [illegible]दधनाननापि प्रव्रजंति प्रव्रज्ये परिसेवसंवधमानं न लोकस्य स्याभिमु

खं भवितुमर्हे नि[illegible]नानस्समानकर्तृकत्वोपदेशादित्यादिना वो वामवेदानुवचनादिसहपा

ठाच्च [illegible]त्मवेदनसाधनत्वेन विहितानां वेदानुवचनादीनां यथार्थत्वमेवमत्वर्थवादत्वेन

यानैरेव सहपठितस्य पारिव्राज्यस्यात्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेनार्थवादत्वमयुक्तं फलविभा

गोपदेशाच्च

विधेयमित्याह [illegible]नेनेति एतच्च पारिव्राज्यं वाक्यमर्थवादो न भवतीत्याह बेदेति न देवस्यपश्यति य

थेत्यादिना पारिव्राज्यस्य विधेयत्वे हेत्वंतरमाह फलेति पुत्रादिफलापेक्षयापारिव्राज्यफलं विभाज्य

गेनोपदिश्यते न चा च फलवत्त्वात् पुत्रादिवत् पारिव्राज्यस्य विधेयत्वसिद्धिरित्यर्थः ८५

नदेव विरजो [illegible]मेवेति प्रकृतमात्मानं स्वं लोकमापाततो विदित्वा तमेव साक्षात्कर्तुमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति वचना
सुखादिसाधनान्मनुष्यादिलोकादात्माख्यलोकपारिव्राज्यस्य फलान्तरत्वेन यतः स्फनितिविभज्याभिर [illegible] थानि
अतत्सर्वविशेषत्वमप्रस्तूहमित्यर्थः फलविभागोपदेशे दृष्टान्तमाह यथेति तथा पारिव्राज्येऽपि फलविभागोऽते
र्विशेषणेन दर्शितं कर्मणि शब्दार्थः पारिव्राजस्य स्तुतिपरत्वाभावे हेत्वन्तरमाह नवेति यथा वा फलेषु पिष्ठ
ष्टादिरथवादः प्राशार्थादिवन्नादिस्तुत्यर्थस्थितो न तथेदं स्तुतिपरं तद्वेद्यानिशब्दाभावादित्यर्थः किंच प्रधान

[illegible]मेवात्मानं लोकं विदित्वेत्यस्मात् वाक्याल्लोकादात्मानं फलान्तरत्वेन प्रविभजति यथापुत्रेणैवायं
लोको जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृ[illegible] लोकः इति न च प्रव्रजन्तीत्येतन्मात्रेण लोकस्तुतिपर
[illegible]नवद्याथवादापेक्षं स्तुतिरूपं स्यात् तस्माद्वाक्यान्तरैकवाक्यत्वाल्लोकस्तुतिपरमिति न चानुष्ठेयेन पा
रिव्राज्येन स्तुतिरूपपद्यते [illegible] पारिव्राज्यमनुष्ठेयमपि सद्यत्स्तुत्यर्थं स्यात् दर्शपूर्णमासादी
नामप्यनुष्ठेयानां स्तुत्यर्थता स्यात्

स्यदर्शपूर्णमासादेरर्थवादापेक्षावत् पारिव्राज्यमपि तदपेक्षमुपलक्ष्यते तेन न तस्य दर्शादिवद्विधेयत्वं द्वारमि
त्याह [illegible]नवद्येति किंच पारिव्राज्यस्य स्तुतिदेवश्रुतेः चेद्विवक्षितमप्यत्तु स्तुतिपरं स्यात् नवेदं स्तुत्यर्थमूयते प्रव्र
जन्तीत्यादि मतं प्रत्याह स्तुतिरि
ज्येतिकर्तव्यप्रजानकामयन्ते सुत्राणाय भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यभ्यासात्तोपि न स्तुतिमात्रमेतदित्याह स्तुतेर्हि
ति न च स्तुत्यापि सर्वथानेकयत्न हि पारिव्राज्यस्य स्तुतिपरत्वप्रतीतिस्तत्राह तस्मादिति आत्मा तद्धि विशेषमपि पा
रिव्राज्यं तावत् कर्मपीति चेन्नेत्याह [illegible]वेति विपक्षे दोषमाह यदीति

भा॰ अथ पारिव्राज्यं स्यादिदं अन्यत्र विधीयतामिह तु तन्न निरपेक्षमित्याशंक्याह [illegible] आत्मत्वेनेति आत्मज्ञानाधिकारादन्यत्र पारिव्राज्यविध्यनुपलंभादिति अ ४
१६ सर्वं अन्यत्र विध्यनुपलंभसमर्थयते [illegible] स्यादिना अन्यत्र प्रक्रियायोग्मितिपाक्त कर्माधिकारेण त्यागविधेर्विरुद्धत्वादिति भाव भव
ति इह पारिव्राज्यविधिस्तथापि सर्वकर्मानधिकृतविषयः स्यादित्याशंक्याह [illegible]पीति तत्र कर्मानधिकृतेषु तीत्येन तत्र हेतुमा
ह [illegible]त्वेनेति कर्मानधिकृतेन कर्तव्यतया ज्ञानतं रक्षारोहणादिवत् पारिव्राज्येपि नास्ति तथा चानधिकृतविषय
पारिव्राज्यकल्पने चेत्तस्मिन्विषये रक्षारोहणाद्यपि कल्पनाविशेषादित्यर्थः पारिव्राज्यस्याधिकृतविषयत्वे विधेयत्वे
च सिद्धे फलितमाह [illegible]मादिति सार्थवादं पारिव्राज्यं माम्नायत एष इत्यादिवाक्यं तु शंकयति यदीति परिहरत्यत्रेति

[illegible]मात्मत्र कर्तव्यत्वेन तस्माद्विषयान्निर्ज्ञातायत्नं इहलक्ष्यार्थो भवेत् यदि पुनः कश्चिद्विधिः परिकल्प्येत पारिव्राज्यस्यास
इहैवमुखेना[illegible]संभवति यद्यनधिकृतविषये पारिव्राज्यं परिकल्प्येत तत्र रक्षायारोहणाद्यपि पारिव्राज्य
वत्कल्प्येत कर्तव्यत्वेनानिर्ज्ञातत्वाविशेषात् [illegible]त्वं गंधोप्यत्र न शक्यः परिकल्पयितुं यद्यप्यमात्मालो
क इष्यते किमर्थं तत्प्राप्तिसाधनत्वेन कर्माण्येव नारभेरन् किं पारिव्राज्येनेति अत्रोच्यते अस्यात्मलोकस्य कर्मभि
रसंबंधाद्यमात्मानमिच्छन्तः प्रव्रजेयुः स आत्मा साधनत्वेन फलत्वेन चोत्पाद्यत्वादिप्रकारेणाप्यनत्वेनापि
कर्मभिर्न संबध्यते [illegible]मात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यत इत्यादिलक्षणो यस्मादेवंलक्षण आत्मा कर्मफल
साधनासंबंधी सर्वसंसारधर्मविलक्षणोऽशनायाद्यतीतोऽस्थूलादिधर्मवानजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः सैंधवघन
वद्विज्ञानैकरसस्वभावः स्वयंज्योतिरेक एवाद्वितीयोऽपूर्वोऽनपरोऽनंतरोऽबाह्य इत्येतदागमेन तर्केण च स्थापितं विशे
षतश्चेह जनकयाज्ञवल्क्यसंवादेस्मिन् तस्मादेवंलक्षण आत्मनि विदिते आत्मत्वेन नैव कर्मारंभ उपपद्यते तस्मा
दात्मा निर्विशेषः [illegible]हि चक्षुष्मान्पथि प्रवृत्तोऽहनि कूपे कंटके वा पतति कृत्स्नस्य च कर्मफलस्य विद्याफलेनाभावात्

न दर्शिनो नारंभेत कर्माणीति शेषः कर्मभिरसंबंधमात्मलोकस्य साधयति [illegible]त्मानमिति तस्य कर्मासंबंधे निष्प्रपंचत्वफ
लितत्याह [illegible]मादिति आत्मनो निष्प्रपंचत्वेपि कथं न दर्शिनो पारिव्राज्यसिद्धिरित्याशंक्याह [illegible]मादिति निर्विशेषत्वे तत्र वाक्यो
दर्शितं तल्लक्षणोपमानमेतदागमोपपत्तिभ्यां यथापूर्वं स्थापितं तथैवात्रापि ब्राह्मणद्वयेविशेषतो यस्मान्निर्द्धारितं तस्मादित्यत्रा
त्मन्यापाततो ज्ञाने कर्मानुष्ठानप्रसक्तासिद्धिरिति योजना उक्तात्मविषयविवेकविज्ञानवतो न कर्मानुष्ठानमित्यत्र एम
हर्शनमाह [illegible]ति ब्रह्मज्ञानफले सर्वकर्मफलानभावाच्च न दर्शिनो मुमुक्षोरन्यकर्तव्यकर्मसाह कृत्स्नस्येति एमम १६

तथापि विचित्रफलानि कर्माणि निर्विवेकी कुतूहलवशादनुष्ठास्यतीत्याशंक्याह नचेति तत्र लौकिकं न्यायं दर्शयत्यत्केचेदिति पुरोदेशे
मृफलमेनदिति यावत् तज्ज्ञफलेकर्मफलानभावीमानमाह सर्वमिति अखिलसमग्रांगोपेतमित्यर्थः नत्वेवं कृतिं संवादयतीहापि
ति निषेधवाक्यानामर्थमुपसंहरत्र... इति एतमित्यादिवाक्यं योजयति यस्मादिति उ इति निपातनाभ्यां सूचितो योऽर्थस्तमादित्यनुभा
षितः इति शब्दस्यापेक्षितं पूरयति ...फलमिति आकांक्षापूर्वकमुत्तरं वाक्यमवतार्य व्याकरोति केनेत्यादिना यथोक्तात्म
विदः तापहर्षासंस्पर्शहेतुमाह ...इति पुण्यपापेन इतीत्यक्तेरपृथगवस्थानं तयोः शंकाते नत्विरस्यति एवमिति निषेधवाक्या
...फलप्राप्तेवत्कृतिविद्वान् यत्नमातिष्ठति अकृतेत्यस्य विदेनकिमर्थं पर्वतत्कृतेन इहसार्थस्पर्शप्राप्तोको विद्वान् यत्न
मात्रेण ...कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति गीताखिलाभिव्येनस्यैव परमानंदस्य ब्रह्मविदाप्यस्याम्यानिभूता
नि मात्रामुपजीवंतीत्यर्थः अतो ब्रह्मविदां न कर्मारंभो यस्मात्सर्वैषणानिवृत्तः स एष नेति नेत्यात्मानमात्मत्वेनोपगम्यत
दूपेणेव वर्तते तस्मादेतमेवंविदं नेति नेतीत्यात्मभूतं उ ह एव भूतं वक्ष्यमाणे तत्त्व इतो न प्राप्नुत इति फलमेवेति वाक्यशे
षः ...ल्पयते अतोऽस्मात्मिमित्ताच्छरीरधारणादिहेतोः पापमपुण्यं कर्माकरवं कृतवानस्मि कष्टं खलु ममस्त
मनेन पापेन कर्मणा हं नरकं प्रतिपत्स्य इति योयं पश्चात्तापः कर्महेतुकस्तन्नतः परितापः स एतं नेति नेत्यात्मभूतं न तरति तथा

स एष नेति नेत्यात्मा गृह्यो न हि गृह्यते शीर्यो न हि शीर्यते संगो न हि सज्यते सितो न व्यथते न रिष्यत्येतमु हैवैते न त
रत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः २१ ॥

तः कल्याणफलविषयकामान्निमित्तात् यज्ञदानादिनिमित्तं पुण्यं शोभनं कर्म कृतवानस्मि अतो हमस्य फलं सुखमुपभोक्ष्ये
देहांतर इत्येषोपि हर्षस्तं न तरति तु ...उ ह एव एष ब्रह्मविदेते कर्मणी तरति पुण्यपापलक्षणे एवं ब्रह्मविदः संन्यासिन उभे
अपि कर्मणी क्षीयेते पूर्वजन्मनि कृते येने इह जन्मनि कृते येते अपूर्वे च नारभ्येते किंचैनं कृताकृते नित्यानुष्ठानम
कृतं तस्यैवाक्रियाते अपि कृताकृते तरं न तपतः भ्रात्मज्ञो हि कृतं फलदानेनाकृतं प्रत्यवायोत्पादनेन न तपतोऽयं तु ब्रह्मविद
मविद्याग्निना सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोति यथैधांसि समिद्धोग्निरित्यादिस्मृतेः शरीरारंभकयोरूपभोगेन क्षयः अतो ब्रह्मविदः
संबंधी ... ॥ कृताकृते न तपत इति यावत् इतश्चात्मविदो धर्मादिसंबंधो नास्तीत्याह किंचेति नद्व्याख्यानं तु वाक्यव्याख्यानेन स्फो
टयति ...मिति तयोस्तर्हि कुत्र तापकत्वं तत्राह अनात्मज्ञं हीति पुरुषत्वात् ब्रह्मविदुष्यपि कृताकृतयोस्तापकत्वं स्यादि...
त्याशंक्याह ...त्विति तत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणयति यथेति यद्यपि पूर्वोक्तयोर्धर्माधर्मयोरनारभ्ययोरात्मविद्यावशाद्विनाशे...
शाश्लेषो न यापि प्रारब्धयो रक्षितयोस्तापकत्वमित्याशंक्याह ...इति प्रकृतां विद्याफलमुपसंहरत्नाह इति कर्मकार्यासंबंधादि...

उक्तविद्याफलं मंत्रसंवादयति तदेतदिति एष नित्यो महिमेत्यत्र नित्यत्वमुपपादयति अस्योक्तिविति तद्धि लक्षण
त्वमकर्मकृतत्वं अकर्मकृतो महिमा स्वाभाविकत्वान्नित्यः स्वाभाविकत्वं कर्मकृतत्वेन स्वाभाविकत्वमसिद्धमित्या
शंक्याह कुतो स्येति वृद्धिरूपस्य कर्मनिवि क्रियाद्वयाभावेपि विक्रियांतराणि भविष्यंतीत्याशंक्याहोपच

अस्य तद्वदत्र ब्राह्मणेनोक्तमृचा मंत्रेणाभ्युक्तं प्रकाशितमेष नेति नेत्यादिलक्षणो नित्यो महिमा अ
न्ये तु महिमानः कर्मकृता इत्यनित्या अयं तु तद्धिलक्षणो नेति नेत्यादिलक्षणो महिमा स्वाभाविक
त्वान्नित्यो ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्यत्यक्तसर्वैषणस्य कुतोस्य नित्यत्वमिति हेतुमाह कर्मणा न वर्द्धते
तेन शुभलक्षणेन कृतेन वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति तथा शुभेन कर्मणा नो कनीयान् ना

तदेतदृचाभ्युक्तमेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान् तस्यैव स्यात्पद
वित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति

अपलक्षपलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति अपचयापचयहेतुभूता एव हि सर्वा विक्रिया इत्येताभ्यामप्रति
षिध्यंते अतो विक्रियावत्त्वान्नित्य एष महिमा तस्मात्तस्यैव महिम्नः स्यात्पदवित् पदस्य वेत्ताप
दं गम्यते ज्ञायते इति महिम्नः स्वरूपमेव पदं तस्य वेदिता किं तत्पदवेदनेन स्यादित्युच्यते तं विदित्वा
महिमानं न लिप्यते न संबध्यते कर्मणा पापकेन धर्माधर्मलक्षणेन उभयमपि पापमेव विदुषः एतम
षेति एताभ्यां निषिद्धाभ्यामिति यावत् आत्मनः सर्वविक्रियाणां हि स्वफलितमाहात्म्य इति तस्य नित्यत्वेपि किं त
दाह तमादिति अधर्मलक्षणेनेति विकल्पोकिमिदं धर्माधर्मलक्षणेनेत्युक्तमत आहोभयमपीति संसारहेतुम
तुल्याविशेषादित्यर्थः

तस्माद्दित्यादिवाक्यमात्र[illegible]मादिति एवंविदात्माकर्मतत्फलसंबंधशून्यस्यापानतोजानन्नित्यर्थः विशेष
णाभ्यामुत्सर्गतोविहितस्योभयविधकरणव्यापारोपरमस्ययावज्जीवादिश्रुतिविहितकर्मापवादस्तस्माद्दूरक
स्थापिततित्यादिस्त्यागः उत्सर्गस्यापवादेनबाधः कस्यनसंमतइत्यादित्यायादित्याशंक्याहोपरतइति जीवनविछे

[illegible]स्मादेवमकर्मसंबंधेषब्राह्मणस्यमहिमानेनितेत्यादिलक्षणः तस्मादेवंविच्छांतोबाह्येंद्रियव्यापारतउ
पशांतः तथांतःकरणतृष्णातोनिवृत्तः उपरतः सर्वैषणाविनिर्मुक्तः संन्यासीनितिक्षुर्द्वंद्वसहिष्णु
समाहितःइंद्रियांतःकरणचलनरूपात् आत्मैकाग्र्यरूपेणसमाहितोभूत्वानदेतदुक्तंपुरस्तात् वा

तस्मादेवंविच्छांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतिसर्वमात्मानं
पश्यति

त्वंचपांडित्यंचनिर्विद्येति आत्मन्येवस्वकार्यकरणसंघाते आत्मानंप्रत्यक्चेतयितारंपश्यति तत्रकिं
तावन्मात्रंपरिच्छिन्नंनेत्याह सर्वंसमस्तमात्मानमेवपश्यतिनान्यदात्मव्यतिरिक्तंवालाग्रमात्रमप्य
स्तीत्येवंपश्यतिमननात्मुनिर्भवतिजाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यंभावत्रयंहित्वा एषएषएषएषएषएषएष

त्यतिरिक्तशीतादिसहिष्णुत्वंतितिक्षात्वंपत्रकर्मकर्तुःस्वानंत्रतेषांकर्मणांनिवृत्तिःशमादिपदैरुक्ताय
त्रनुसम्य[illegible]धीविरोधिनिनिद्रालस्यादौपुंसोनस्वानन्त्रतन्निवृत्तिःसमाधानंसमाहितोभूत्वापश्यतीतिसंबं
धःपश्यतीतिसर्वमात्मानमपदेशात्कथंविशेषणेषुसंक्रामितोविधिरित्याशंक्याह तदेतदिति एषएषएषएष

यथोक्तसाधनैरुदितानां विद्यानां किं स्यादित्याशंक्याहेत्यमिति न स पुण्यपापाभ्यां स्पर्शो हेतुमाहापं विदिति एतत्श्रुतिः कथं ब्राह्म
सिद्धो न कर्मसंबन्धो नास्तीत्याह नैनमिति किमिति पाप्मा ब्रह्मविदं नतपतीत्याशंक्याह सर्वमिति कथं ब्राह्म
णो भवतीत्यपूर्ववदुच्यते प्रागपि ब्राह्मणस्य सत्वादित्याशंक्याह अथेतिति मुख्यत्वमेवाधिनत्वं स फलाविद्या

नैनं पश्यन्तं ब्राह्मणं नैनं पाप्मा पुण्यपापलक्षणात्तरति न प्राप्नोति अयं तु ब्रह्मवित्सर्वं पाप्मानं तरत्यात्म
भावेनैव व्याप्नोत्यतिक्रामति नैनं पाप्मा कृताकृतलक्षणात्तपति इष्टफलप्रसवायोत्पादनाभ्यां स
र्वं पाप्मानमयं तपति ब्रह्मवित्सर्वात्मदर्शनवह्निना भस्मीकरोति स एष एवंवित् विपापो विगतधर्मो
धर्मो विरजो विगतरजो कामो विगतकामः अविचिकित्सः छिन्नसंशयोऽहमस्मि सर्वात्मा परं ब्रह्म

नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजो
विचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः

तिनिश्चितमतिर्ब्राह्मणो भवत्ययं त्वेवंभूतः एतस्यामवस्थायां मुख्यो ब्राह्मणः प्रागेतस्माद्ब्रह्मस्वरू
पावस्थानात् गौणमस्य ब्राह्मण्यं एष ब्रह्मलोकः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः मुख्यो निरुपचरितः सर्वा
भावलक्षणः हे सम्राट् एतं ब्रह्मलोकं परिप्रापितोऽस्यभयं नेतिनेत्यादिलक्षणमिति होवाच याज्ञव
ल्क्यः

मंत्रब्राह्मणाभ्यामुपदिष्टोपसंहरत्येवमिति नत्र कर्मधारयं समासं सूचयति ब्रह्मैवेति तथापि विपसमास
परिग्रहे प्रकरणमनुग्राहकमभिप्रेत्याह मुख्य इति तथापि किं मम सिद्धमिति नदाहेनमिति एवमत्र

[illegible]यं विद्यालाभं द्योतयितुं राज्ञो वचनमित्याहैवमिति सतिवत्त्वशेषे कथमित्याशंक्याहो वचनमित्याशंक्या-
ह [illegible]रिसमाप्तिनेति तथापि परमपुरुषार्थस्यावक्तव्यत्वमित्याशंक्याह परिसमाप्त इति कर्तव्यान्तरवत्त्वमभत्वः
त्याशंक्याहैवमेवादिति तथापि पत्रनिष्ठाकर्तव्यान्तरत्वमित्याशंक्याहैवेति तथापि परमात्मनिष्ठायामास्तीति
वैतत्सेत्याहैवेति निश्चितश्रेयोन्य इतीत्याशंक्याहैवमेदिति तथापि कृतस्य तथामुख्यब्राह्मणानि अर्थवत्
व्यान्तरमस्तीत्याशंक्याहैव[illegible]माणो इति किमस्याप्रतिस्थाप रंपरायाः नियामकमित्याशंक्याहैवमेदिति निरुपाधि

[illegible]ब्रह्मभूतो जनको याज्ञवल्क्येन ब्रह्मभावमापादितः प्रत्याह सोऽहं त्वया ब्रह्मभावमापादितः सन् भगवते तु
भ्यं विदेहान् देशान् ममराज्यसमस्तं ददामि मां च सह विदेहैर्दासापदासकर्मणे ददामीति चशब्दात्सर्वमात्म
[illegible]रिसमाप्तिता ब्रह्मविद्या सह संन्यासेन सांगा सेतिकर्तव्यता का परिसमाप्तः परमपुरुषार्थः एतावन्मुरुषे
[illegible]णाकर्तव्यो [illegible]षा निष्ठा [illegible]षा परमा गतिः एतद्धि श्रेयः एतत्प्राप्य कृतकृत्यो ब्राह्मणो भवति एतत्
वंवेदनुशासनमिति २१ [illegible]यं जनक याज्ञवल्क्याख्यायिकायामाख्यातः आत्मा स वा एष महानज आत्मा

सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दासायेति २२ स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं
वंवेद [illegible] ॥ दः सर्वभूतस्थः सर्वान्नानामत्ता वसुदानः वसु धनं सर्वप्राणिकर्मफलं तस्य दाता प्राणिनां य
थाकर्मफलेन योजयितेत्यर्थः [illegible]नेन भजमन्नादं वसुदानमात्मानम न्नादवसुदानगुणाभ्यां युक्तं यो वे
द सर्वभूतेष्वात्मभूतो न्नमत्ति विन्दते च [illegible]स सर्वकर्मफलजातं लभते सर्वात्मत्वादेव य एवं यथोक्तं वे
द [illegible]वा दृष्टफलार्थिभिरप्येवं गुण उपास्यः तेनान्नादो वसुश्च लब्धा दृष्टेनैव फलेनान्नात्त्वेन गो
[illegible]दिना वा स योगो भवतीत्यर्थः २३ ॥ कब्रह्मज्ञानान्तं वक्तव्यमिति गमयितुमिति शब्दः संप्रति सोपाधिं
ब्रह्म ध्यानारम्भदर्शयति [illegible]यमित्यादिना ईश्वरश्चात्कर्मफलं प्राणिभ्यो ददाति नहि तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्त
तामित्याशंक्याह प्राणिनामिति उपास्यत्वरूपं दर्शयित्वात उपासनफलं दर्शयति नमेतमिति सर्वात्मत्वफलमुपास
नमुक्तापसांतरमाहाय्येवेति दृष्टफलमन्नात्त्वंथ नलाभश्च उक्तगुणकमीश्वरं ध्यायतः फलमाह तेनेति नदेवः

[भा·] अन्नादत्वे दीप्ताग्नित्वं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरुक्ता सोपाधिकब्रह्मध्यानाच्चाभ्युदय उक्तस्तथा च किमुत्तरी अ

[टी·] कंडिकयेत्याशंक्याहेदानीमिति अजत्वाच्चाविनाशीति वक्तुं चशब्दः कथं जन्मजराभावयोरमरत्वाविनाशि त्वसाधकत्वं तत्राह यो हीति अयं तु जत्वादविनाशी अजरत्वाच्चामरो ऽमरत्वाच्चाविनाशीति योजना मरणा योग्यत्वमुपजीव्य मरणकार्याभावं दर्शयति अत एवेति जन्मापक्षयविनाशनामेव भावविकाराणामिह मुख्यतो निषेधान्न वृद्ध्यादीनि विकारान्तराणि आत्मनि भविष्यन्तीति विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापरत्वादि॥

[भा·] दानीं समस्तस्यैवारण्यकस्य योऽर्थ उक्तः स समुच्चित्यास्यां कण्डिकायां निर्दिश्यत एतावान्समस्त आर ण्यकार्थ इति स वा एष महानज आत्मा अजरो न जीर्यत इति न विपरिणमत इत्यर्थः अमरो यस्माच्चा जरस्तस्मादमरो न म्रियत इत्यमरः यो हि जायते जीर्यते च स विनश्यति म्रियते वा अयं त्वजत्वादजर त्वाच्चाविनाशी यतो ऽत एवामृतो यस्माज्जनिप्रभृतिभिस्त्रिभिर्भावविकारैर्वर्जितस्तस्मादितरै र

सवा एष महानज आत्माजरोमरोमृतोभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै

पि भावविकारैस्त्रिभिस्तत्कृतैश्च कामकर्ममोहादिभिर्मृत्युरूपैर्वर्जित इत्येतदभयो यत एव यस्माच्चै वं पूर्वोक्तविशेषणस्तस्माद्भयवर्जितः भयं च हि नामाविद्याकार्यं तत्कार्यप्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधे न चाविद्यायाः प्रतिषेधः सिद्धो वेदितव्यः अभयो ऽभय आत्मैवं गुणविशिष्टः किमसौ ब्रह्म परिवृ ढं निरतिशयं महदित्यर्थः अभयं वै ब्रह्मेति प्रसिद्धमेतल्लोके ऽभयं ब्रह्मेति तस्माद्युक्तमेवं गुणविशिष्टः आत्मा ब्रह्मेति

[टी·] शंकामाह तस्मादिति इतरे सत्त्ववृद्धिविपरिणामा अत एवाभय इत्यस्यार्थं विवृणोति यस्माच्चेति किं तु यत्राह भयं चेति अविद्यानिषेधविशेषणाभावादात्मनस्तदभावसिद्धिरित्याशंक्याह तत्कार्येति वि शेषणान्तरं प्रश्नपूर्वकमुत्थाप्य व्याकरोत्यभय इति कथं पुनरभयगुणविशिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वं तत्राह अभयमिति वेशब्दार्थमाह प्रसिद्धमिति

लोकशब्दः शास्त्रस्याप्युपलक्षणं वेद्यस्वरूपमुक्त्वा विद्याफलं कथयति य एवमिति कंडिकार्थमुपसंहरन्नेषर
ति रज्ज्वादेरपि तदर्थत्वात्किमित्यसाविहनोपसंह्रियते तत्राह तस्येति रज्ज्वादेरारोपितत्वे गमकमाह तद्रूपो
हेति तत्त्वं रज्ज्वादिप्रपंचविषयः तद्रूपो हेतेति यदुक्तं तत्स्वस्फुरयति नेतीति अध्यारोपापवादन्यायेन त
त्वस्यावेदितत्वादारोपितं भवत्येव रज्ज्वादिहेतुमित्यर्थः अध्यारोपापवादन्यायस्य पंकप्रक्षालनन्यायविरुद्धत्वा
त्तत्त्वविवक्षितत्वेनर्देवोच्यतां नतु तत्र रज्ज्वादिहेतारोपेणेत्याशंक्याह यथेति उदाहरणान्तरमाह यथा चेति दृष्टां
तदृष्टमनूद्य दार्ष्टांतिकमाचष्टे तथा चेति १ हेतिमोक्षशास्त्रोक्तिः तथापि कल्पितप्रपंचसंबंधप्रफलकसविशेष त

त्वं यथोक्तमात्मानमभयं ब्रह्म वेद सोऽभयं हि ब्रह्मैव भवति एष सर्वस्या उपनिषदः संक्षिप्तोर्थ उक्तः एतस्ये
वार्थस्य सम्यक्प्रबोधाय यो नित्यस्थितिलयादिकल्पना क्रियाकारकफलाध्यारोपणा चात्मनि कृतातद्रूपो
हेन च नेति नेतीत्यध्यारोपितविशेषापनयद्वारेण पुनस्तत्त्वमावेदितं यथा एकमभूत्वा परार्द्धसंख्यात्वरूपप
रित्यागेन परे वाध्यारोपणं कृत्वा एकं परे वा दर्शयन्नुपसंह
त्योपमितिग्राहयति अवगमय ति संख्यात्मरूपं केवलं नन्तु

ब्रह्म भवति य एवं वेद २४ चतुर्थं ब्राह्मणं

सत्साकारादीन्मक्षराणि विजिग्राहयिषुः पत्रमषीरेखादिसंयोगोपायमास्थाय वर्णानां सतत्त्वमावेद्य
ति न पत्रमष्याद्यात्मतामक्षराणां ग्राहयति तथा चेहाप्युत्पत्त्यादि्यनेकोपायमास्थायैकं ब्रह्म तत्त्वमावेदि
तं पुनस्तत्कल्पितोपायजनितविशेषपरिशोधनार्थं नेति नेतीति तत्त्वोपसंहारः कृतः तदुपसंहृतं पुनः
परिशुद्धं केवलमेव सफलं ज्ञानमनेनायं कंडिकायामिति २४ चतुर्थप्रकरणं ॥

ब्रह्मणः स्यादित्याशंक्याह पुनरिति तस्मिन्नात्मनि कल्पितः रज्ज्वादिरूपोपायस्तेन जनितो विशेषस्तस्मि
न् कारणत्वादिः तस्य निरासार्थमिति यावत् तर्हि हेतुना भावविशिष्टं तत्त्वमिति चेन्नेत्याह तदुपसंहृतमिति प
रिशुद्धभाववदभावेनापि तत्संस्पृष्टमित्यर्थः केवलमित्यद्वितीयोक्तिः रज्ज्वादिवचनस्य गतिमुक्त्वा प्रकृतमु
पसंहरति [illegible]फलमिति २ इतिशब्दः संग्रहसमाप्त्यर्थो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थो वा तत्त्व चतुर्थं ब्राह्मणं एवं शमएव[illegible]

दृष्टा ज्ञाने छायापादुर्लभमनाद्योनना पवेदिस्पतं आख्यानप्रकारमेवाह आत्मनीति दृष्टे सर्वमिदं विदितं भवतीत्यत्र रत्न
दृष्टे सर्वं धः केनोपायेनात्मनि दृष्टे सर्वं दृष्टं भवतीत्यपायं पृच्छति कथमिति आत्मदर्शनोपायश्रवणादिकं दर्शयितुमुत्त

आत्मनि खलु अरे मैत्रेयि दृष्टे कथं दृष्ट आत्मनीत्यत आह पूर्वमाचार्यागमाभ्यां श्रुते पुनस्तर्केणोपपत्त्या मते स हो
वाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायै कामाय जा
या प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु का
माय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे
पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म
प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामा
य क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति
न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे वेदानां कामा
य वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भव
न्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामा
य सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते
विज्ञात इदं सर्वं विदितं

तैर्विचारितेः श्रवणं त्वागममात्रेण मननं तु उपपत्त्या पश्चाद्दिध्यासनेन एवमेतन्त्रयसाधनैरात्मनि द्वारितेः किं भवतीत्यत आह
इदं सर्वं विदितं भवति इदं सर्वमिति एतमाहात्म्यमनन्तरमुक्तोपायफलप्रश्नपूर्वकमाह किमित्यादिना एतम

इदं सर्वमित्यनूद्य तस्यार्थमाह ब्रह्मात्मनोऽन्यदिति न ह्यात्मनि दृष्टे इदं सर्वमित्यादिविशेषः कथमन्यस्मिन् दृष्टे सर्वमन्यत्
ब्रह्मात्मनोऽन्यदात्मव्यतिरेकेणाभावात् चतुर्थं शब्दनिःश्वासेनैव लोकाद्यर्थनिःश्वासं दर्शयत्याह आदुन्दुभ इति

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ७ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ८ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ९ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः १० स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि ११ स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमेवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनमेवं सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनमेवं सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेवं सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवं सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनं १२

निरपञ्चाङ्काः ७ ८ ९ १० ११ १२

॥ इदं भवति न त्वाहं ग्रहणव्यतिरेकेणे
ति स यथार्द्रैधाग्नेरित्यादाविष्टं हुतमित्याद्यधिकं इदं तस्यार्थमाह चतुर्थं इति सामर्थ्याद्ग्रहणस्य शब्दस्यानुपपत्तेरि

भावनन्वापि सामर्थ्याविशेषात् युक्तिरफलेत्याशंक्याह इहेति सयथा सैंधवघन इत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह ११ ४
२ कार्येनिरुक्तेभ्यो भूतेभ्य इत्यादेरर्थमाह पूर्वमिति ज्ञानोदयात्प्रागवस्थापन्नस्यार्थः लब्धविशेषविज्ञानस्य

मुसर्वशास्त्रार्थोपसंहारं निरुक्तार्थप्रामाण्यार्थः स्वीकृतेऽमृतत्वे यद्युक्तं सर्वकायप्रलये दृष्टान्ति
भिन्नेसैंधवघनवदनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः एक आत्मा वर्तते तेनेनननु पूर्वमनुभूतमात्मासंसर्गादि
शेषात्सुखविशेषविज्ञानस्याभिव्यक्तिविलापितेविद्याविशेषविज्ञानेनान्तिमिनेवभूतसंसर्गेण प्रेत्यसंज्ञा
...स्येत्याज्ञवल्क्यो नोक्ता १३ सा होवाच अत्रैव मा भगवाननेनास्मिन्नेव वस्तुनि प्रज्ञानघन एव
प्रेत्यसंज्ञा नास्तीति मोहान्तं मोहम् आमापीपिपत् अपीपदत् त्वमित्यर्थः मोहितवानसीत्यर्थः अज्ञानवे
हमिममात्मानं उक्तलक्षणं विजानामि विवेकत इति स होवाच नाहं मोहं ब्रवीमीत्याह याज्ञवल्क्यः अ

स यथा सैंधवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघ
न एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञव
ल्क्यः १३ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानामीति स होवा
च न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा १४

रे अविनाशी अयमात्मा यतः विनष्टुं शीलमस्येति विनाशी न विनाशी अविनाशी विना...
अविनाशित्वं विक्रियावत्त्वेऽपि स्यादित्यत आह अरे मैत्रेय्ययमात्मा सहजतो नुच्छित्तिधर्मा उच्छित्तिरुच्छेदः उच्छेदो
नाशः उच्छित्तिधर्मोऽस्येत्युच्छित्तिधर्मा न उच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा नापि विक्रियालक्षणोऽन्या...
इत्यक्षणो विनाशोऽस्य विद्यत इत्यर्थः १४

मत्वहरतीति शेषः प्रविलापितेनस्येत्युक्ताहारः पूर्वोक्तं विरोधं शंकित्वा परिहरति सा होवाचेत्यादिना अ १०
अविनाशित्वपूर्वत्रहेतुरित्याह यतः इति

प्रत्यध्यायमन्यथा प्रतिपादनादात्मनः सविशेषत्वमाशंक्य स एष इत्यादेस्तात्पर्यमाह चतुर्थे पीति केन प्रकारेणा-
त्मानुल्पत्वमित्याशंक्याह परं ब्रह्मेति अध्यायभेदस्तर्हि कथमित्याशंक्याहोपायेति उपायभेदवदुपेयभेदोऽपि स्या-
दित्याशंक्याहोपेयस्त्विति चतुर्थिकादर्थोत्पंचमिकस्यार्थस्य भेदं भावयति स एवेति पाणिपत्नीय न्यासेन ॥

चतुर्थेऽपि प्रपाठके जनक आत्मानुल्पो निर्द्धारितः परं ब्रह्म उपायविशेषस्तु तस्याधिगमे अन्यश्चाम्यैषमतः
स एवात्मा पञ्चतुर्थे अथात आदेशो नेति नेतीति निर्दिष्टः स एव पंचमे प्राणपत्नीयन्यासेन शाकल्यायाज्ञवल्क्य

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं रसयते तदितर इ-
तरमभिवदति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं स्पृशति तदितर इतरं
विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन
कमभिवदेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीया-
द्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्मा एष एष एष एष

संवादे निर्द्धारितः पुनः पंचमसमाप्तौ पुनर्जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे पुनरिहोपनिषत्समाप्तौ चतुर्था-
मपि मैत्रेयीब्राह्मणे दर्शनात्तांतउपसंहारः स एष नेति नेत्यादिः

ईदृशेऽपि अग्निहोत्रीतिमूर्द्धपातोपन्यासात्प्राणाः परात्वेन गृहीता इति गम्यते तेन शाकल्यब्राह्मणे निर्वि-
शेषः प्रत्यगात्मा निर्द्धारित इत्यर्थः विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादावुक्तं स्मारयति पुनरिति पंचमसमाप्तौ
पुनर्विज्ञानमित्यादिना स एव निर्द्धारित इति योजना कूर्चब्राह्मणादावपि स एवोक्त इत्याह पुनर्जनकेति
इति अस्मिन्नपि ब्राह्मणे स एवोक्त इत्याह पुनरिहेति किमिति पूर्वोक्तोनन्तोऽनन्तः स निर्विशेषस्तात्पर्यात्
त्रोवसाने वक्तव्यमित्याशंक्याह चतुर्णामपीति

बृ०भा० पूर्वापरपर्यालोचनया ह्युपनिषदर्थो निर्विशेषमात्मतत्त्वमुपपाद्य वाक्यान्तरमवतार्य व्याकरोति यस्मादित्यादि शि०अ
३३४ ना इति होक्त्वेत्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादाय व्याचष्टे यस्मादेवं तस्मादित्यादिना ब्राह्मणार्थमुपसंहरति॥ ४

यस्मात्प्रकारशतेनापि निरूप्यमाणो नेति नेतीत्यात्मैव निष्ठा नान्योपलभ्यते नेत्यागमेन वा तस्मादेतदेवामृतत्वसाधनं यदेतन्नेति नेत्यात्मपरिज्ञानं सर्वसंन्यासेनैतमर्थमुपसंजिहीर्षन्नाह। एतावदेतावन्मात्रं यदेतन्नेति नेत्यद्वैतात्मदर्शनमिदं चान्यसहकारिकारणनिरपेक्षमेव अरे मैत्रेय्यमृतत्वसाधनं यत्पृच्छसि त्वं यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे विब्रूहीत्यमृतत्वसाधनमिति तदेतावदेवेति विज्ञेयं

अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार १५ पञ्चमं ब्राह्मणं

इति होक्त्वेत्येवं किलामृतत्वसाधनमात्मज्ञानं प्रियायै भार्यायै उक्त्वा याज्ञवल्क्यः किं कृतवान् यत्प्रतिज्ञातं प्रव्रजिष्यन्नस्मीति तच्चकार विजहार प्रव्रजितवानित्यर्थः परिसमाप्ता ब्रह्मविद्या संन्यासपर्यवसाना एतावाननुशासनं एतदनुशासनं एषा परमा निष्ठा एष पुरुषार्थकर्तव्यतान्त इति

परिसमाप्तेति तथाप्यत्र प्रदेशान्तरं कर्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याह नेत्याहेति किमत्र प्रमाणमिति तत्राह एतदिति तथापि परमा निष्ठा समाप्तिरिति नो वक्तव्यं अतिवेलं साहैवेति आत्मज्ञाने सति संन्यासे सत्यपि पुरुषार्थान्तरं कर्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याहैवमिति इति षष्ठे ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः

३१

सःसंन्यासमात्मज्ञानममृतत्वसाधनमित्युपपाद्य संन्यासमधिकृत्य विचारमवतारयति इत्यानीति तत्र तत्र
प्रागेव विचारितत्वात् किं पुनर्विचारेणेत्याशंक्याह शास्त्रार्थेति विरक्तस्य संन्यासो ज्ञानस्यान्तरंगसाधनं तत्
ननु केवलममृतत्वस्येति शास्त्रार्थविवेकरूपा प्रतिपत्तिरपि प्रागेव सिद्धेति किं तदर्थं न विचारणेनेत्याशं
क्याह [illegible]रिति अतो विचारः कर्तव्यो नान्यथा शास्त्रार्थविवेकः स्यादित्युपसंहारार्थो हि शब्दः वाक्यानां
माकुलत्वमेव दर्शयति यावदिति यदग्निहोत्रमित्यादि तीत्यादिशब्दाद्वेदान्तमंत्रान्तराणां संग्रहस्तथा
नात् गार्हस्थ्यस्येत्यादिस्मृतिवाक्यं गृह्यते कथमेतावता वाक्यानि आकुलानीत्याशंक्याहान्यानि [illegible]

इत्यानीति विचार्यते शास्त्रार्थविवेकप्रतिपत्तये यत आकुलानि हि वाक्यानि दृश्यन्ते यावज्जीवमग्नि
होत्रं जुहुयात् यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः एत
द्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रमित्यादीनि कर्मप्रज्ञापकानि अन्यानि चाश्रमान्तरप्रतिपादकानि
वाक्यानि विदित्वा व्युत्थाय प्रव्रजन्ति ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वे
तरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वेति ज्ञेयं च एव पन्था नान्येन हि कान्तारो भवति क्रियापथश्चै
व पुरस्तात् संन्यासश्च तयोः संन्यास एवात्यरेचयत् नीति न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादि

विदित्वा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति वाक्यपाठक्रमेण विद्वत्संन्यासपरमर्थक्रमेण तु विविदिषासंन्यासप
रमात्मानमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति तु विविदिषासंन्यासपरमेवेति विभागः क्रमसंन्यासपरां श्रुतिमुदा
हरति ब्रह्मचर्यमिति अक्रमसंन्यासविषयं वाक्यं पठति यदि वेति कर्मसंन्यासयोः संन्यासस्यातिरेक
प्रदर्शनपरां श्रुतिं दर्शयति इत्येति अनुतिष्ठन्ति नरो शास्त्रे क्रमेण भ्रष्टरूपतिस्त्रेपसोपायत्वेन पुनः
पुनरुक्ताविस्मर्थः ज्ञानद्वारा संन्यासस्य मोक्षोपायत्वेनेक्षस्तनरमाह न कर्मणेति नातिचारणान्तं वनीवा
तपसि न्यासएवात्यरेचयदित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः

मा यथाश्रुतपक्षयास्मृतयोप्याकुलादृश्यन्तइत्याह नयेति नवाक्यसमस्तमासेस्मृतिमादावुदाहरन्ति ब्रह्मचारी॰ श्री॰
७६ यांवानृति यथेशास्त्रप्रतिपत्तौप्रमाणभूतास्मृतिदर्शयत्यविशीर्णेति आश्रमविकल्पविषयांस्मृतिप
ति नयेति ब्रह्मचारिणस्मृत्यर्थःक्रमसमासेप्रमाणमाह नयेति नवैववाक्यान्तरंपठति प्राजापत्यामिति स
र्ववेदसंसर्वस्वंदक्षिणायस्मान्तानिवर्त्तेत्यर्थः आदिपदेनमुण्डानिलतवश्चेत्यादिवाक्यंगृह्यते इत्याद्याश्र
नयश्चेति पूर्वेणसंबंधःआकुलानिवाक्यानिदर्शितान्युपसंहरत्येवमिति इत्यस्यकतेव्योविचारइत्या
हाश्रमश्चेति श्रुतिस्मृतिविदामाचारःसविरुद्धोलक्ष्यतेकेचित् ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजन्ति अपरेतुग

माश्रमयश्च ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति अविशीर्णब्रह्मचर्योयमिच्छेत्तमावसेत् तस्याश्रमविकल्पमे
केकुर्वते वानेदानधीत्यब्रह्मचर्येणापुत्रयोत्पानिच्छेत्पावनार्थंपितृणामग्नीनाधायविधिवच्चेष्ट
यज्ञोवनंप्रविश्याथमुनिर्बुभूषेत् प्राजापत्यानिरूप्येष्टिंसर्ववेदसंदक्षिणां आत्मन्यग्नीन्समारो
प्यब्राह्मणःप्रव्रजेद्गृहादित्याद्याः एवंकृच्छ्रानविकल्पक्रमयथेशास्त्रप्रतिपत्तिप्रतिपादका
निश्रुतिस्मृतिवाक्यानिश्रुतशउपलभ्यन्तेइतरेतरविरुद्धानिआचारश्चतद्द्विदांविप्रतिपत्ति
श्वशास्त्रार्थप्रतिपत्तृणांबहुविदामपि अतोनशक्यतेशास्त्रार्थोमन्दबुद्धिभिर्विवेकेनप्रतिप
त्तुं॥

परिसमाप्यगार्हस्थ्यमेवाचरन्तिअन्येतुचतुराश्रमान्क्रमेणाश्रयन्तेतथाचविनाविचारंनिर्णयासि
द्धिरित्यर्थः इतश्चास्तिविचारस्यकार्यतेत्याह विप्रतिपत्तिश्चेति यद्यपिबहुविदःशास्त्रार्थप्रतिप
त्तारोजैमिनिप्रभृतयस्तथापितेषांविप्रतिपत्तिरुपलभ्यतेकेचिदूर्ध्वरेतसआश्रमाःसन्तीत्याहुर्नसन्तीत्य
परेतत्कुतोविचारादृतेनिश्चयासिद्धिरित्यर्थः अथकेषांचिदन्तरेणापिविचारंशास्त्रार्थोविवे
केनप्रतिभासतेतत्राहमन्दइति श्रुतिस्मृत्याचारविप्रतिपत्तेरितियावत् एमएमएमएमएम एम। ७४

केस्तर्हि शास्त्रार्थो विवेकेन ज्ञातुं शक्यतेनेत्याह परिनिष्ठितेति नानाश्रुतिदर्शनादिवशादुत्पादितं विचारारंभ
सं मुपहरति [illegible]मादिति विचारकर्तव्यतामुक्त्वा पूर्वपक्षं गृह्णाति यावदित्यादिना श्रुत्यादीत्यादिशब्देन कुर्वन्नित्यादिमंत्र
वादो गृह्यते एकाश्रमो हेत्वंतरमाह [illegible]मिति एतदेव जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रमिति श्रुतेश्च पारिव्राज्याभाव सिद्धिरित्याह न
रेति नन्वेवं हेत्वंतरमाह लिंगाच्चेति पारिव्राज्यपक्षेपि न दुष्पपत्तिमाशंक्याह नहीति र्तश्च नास्ति पारिव्राज्यमित्या
ह [illegible]निश्चेति तस्याः तात्पर्यमाह [illegible]मंत्रकहीति नास्त्यस्य कस्यचिदित्यनूदितमर्थं कथयत्यधिकारेति गृहस्थ
स्यैव पारिव्राज्याभावे हेत्वंतरमाह अत्रीति पूर्वपक्षमाक्षिपति नन्विति उभयविधि दर्शनेपि दर्शि ग्रहणात् ग्रहणे

[illegible]रिनिष्ठितशास्त्रार्थन्यायबुद्धिभिरेव होषां वाक्यानां विषयविभागः शक्यतेऽवधारयितुं तस्मादेषां विषय
विभागज्ञापनाय यथाबुद्धि सामर्थ्यं विचारयिष्यामः यावज्जीवश्रुत्यादि वाक्यानां [illegible] मन्यार्थासंभवात्
क्रियावसानत्वं वेदार्थः तं पक्षपातेन दर्शयति अंत्यकर्मश्रवणात् जरामर्यश्रवणाच्च लिंगाच्च भस्मान्तं शरीरमि
ति नहि पारिव्राज्यपक्षे भस्मांतता शरीरस्य स्यात् स्मृतिश्च निषेकादिश्मशानांतो मंत्रैर्यस्योदितो विधिः तस्य
शास्त्रेधिकारोस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचिदिति संमंत्रकं हि यत्कर्म वेदेन हविर्विधीयते तस्य श्मशानांतता
दर्शयति स्मृत्याधिकारात एभावप्रदर्शनाच्चात्यन्तमेव श्रुत्यधिकाराभावो कर्मिणो गम्यते अग्निहोत्रं तज्जाः परः
दाच्चवीरहावा एष देवानां योग्निमुद्वासयत इति ननु श्रवणादि विधानाद्वैकल्पिकं क्रियावसानत्वं वेदार्थस्य
नान्यार्थत्वात् श्रवणादिश्रुतीनां यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवमादीनां
श्रुतीनां जीवनमात्रनिमित्तत्वात् [illegible] त्वनेनार्थेन अकल्पयितुं तदाश्रवणादिवाक्यानां च कर्मानधिकृतवि
षयत्वसंभवात् कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति मंत्रवर्णात् जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्यु
ना [illegible] कर्मवियोगच्छिद्रासंभवात् कर्मिणां श्मशानान्तत्वं न वैकल्पिकं ॥ तदधिकारिभेदेन विकल्पापा

कोनन्त्विति क्रियावसानत्वं वेदार्थः इति पक्षपातेनिबंधनमस्तीत्यर्थः तुल्यविधिद्वयदर्शनोत्थविकल्पे भवस्यं त
तुल्यावकाशानवकाशत्वेनातुल्यत्वान्नैवमित्याह नान्यार्थत्वादिति तदेव स्फुटयति यावज्जीवमित्यादिना
कर्मानधिकृतविषयत्वान्नवैकल्पिकमिति संबंधः क्रियावसानत्वं वेदार्थस्येति शेषः नन्वेवं हेत्वंतरं गणयाह
कुर्वन्नित्यादिना नवैकल्पिकमित्यत्र पूर्ववदन्वयः

भा॰ कृच्छ्रादिवाक्यानां कथमनधिकृतविषयत्वमित्याशंक्याह कारणेति अनधिकृतविषयत्वं तेषामशक्ता टी॰
१७५ बकुब्रह्मचर्यं समाप्येत्यादावधिकृतविषये क्रमदर्शनादिति शंकते पारिव्राज्येति गत्यंतरं दर्शयन्नुत्तरमाह न
विश्वजिदिति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्युक्तस्य सर्गस्यापवादो विश्वजित्सर्वमेधौ न तदनुष्ठाने सर्ववेद
नादेवसाधनसंपद्विरहात्पारिव्राज्यस्यावश्यंभावित्वात्तत्साद्विषयं क्रमविधानमित्यर्थः न रेव स्युः स्थाने

णात्कुष्ठादयोऽपि कर्मण्यनधिकृताः अनुग्राह्या एवं कृच्छ्रेति कृच्छ्रानाद्याश्रमान्तरविधानं ना
नुपपन्नं पारिव्राज्यक्रमविधानस्यानवकाशत्वमिति चेन्न विश्वजित्सर्वमेधयोर्यावज्जीवविधि
अपवादत्वात् यावज्जीवाग्निहोत्रादिविधेर्विश्वजित्सर्वमेधयोरेवापवादत्वमतश्च क्रमप्रतिपत्तिः सं
भवात् ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति विरोधानुपपत्तेः न ह्येकविषयत्वे पा
रिव्राज्यक्रमविधानवाक्यस्य कश्चिद्विरोधः क्रमप्रतिपत्तेः अन्यविषयकल्पनायां तु यावज्जीवादि
धानश्रुतिः स्वविषया संकोचिता स्यात् क्रमप्रतिपत्तेस्तु विश्वजित्सर्वमेधविषयत्वान्न कश्चिद्विरो
धः आत्मज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वाभ्युपगमात्

यावज्जीवेति कथं क्रमविधेरेवंविषयत्वं कल्पकाभावादित्याशंक्याह विरोधानुपपत्तेरिति गृहस्थस्यापि
विरक्तस्य पारिव्राज्यमिति किमिति क्रमविषयत्वेनोपन्यस्तं तत्राह अन्यविषयत्वे क्रमविधेरपि त्वन्यदोषः सं
कोचः स्यादित्याशंक्याह क्रमप्रतिपत्तेस्त्विति सति ज्ञाने कर्मत्यागो निषिध्यते सत्याविधिज्ञासायामपि एम
१७५
निर्विकल्पादौ दूषयति सिद्धान्तीनात्मज्ञानस्येति

सिद्धं संन्यासस्याप्येवंविधात्मकर्मानुष्ठानस्य वैदाधेऽभिसंगृहीतवाक्यविरुद्धत्वात् फलावतोति विद्यासूत्राणां रूप
निषेधवाक्यानेन ग्रंथेन परात्मज्ञानमुपसंहृत्य तन्मात्र मुक्तिसाधनमिति भवतापि यस्मादभ्युपगतं परं गंगाधर विद्याम
दम्यत्रैसवधारणादिति स्थापनात्स्मात् ज्ञाने सति कर्मानुष्ठाननिरवकाशमित्यर्थः अथात्मज्ञानकर्मसहितमभूतत्वसा
धनमिष्यते न केवलं तथा ज्ञानोत्तरकालमपि न कर्मत्यागसिद्धिरिति शंकते नन्विति आत्मज्ञानस्यामृतत्वसा अ
त्वेसत्यपीति यावत् कर्मनिरपेक्षत्वे दात्मज्ञानस्य भवान्न सहते किमिति नहि ज्ञानमेवापवर्गमिति सिद्धान्ती रूढमिति न
तत्र नस्य कर्मानपेक्षत्वानंगीकारे सतीत्यर्थः नत्र पूर्ववादी शंकत्वोपत्वादात्मज्ञानममृतत्वसाधनमभ्युपगतमिति शंकते
भावदात्मेत्येषोपासीनेत्यारभ्य सएष नेति नेत्यात्मेत्यंतेन ग्रंथेन यदुपसंहृतमात्मज्ञानं तदमृतत्वसाधनमित्यभ्युपगतं भवता नेत्र
नरेवामृतत्वसाधनमभ्युपगतमिति कर्मनिरपेक्षमित्येतन्न मृष्यते भवता पृष्टामिति यथात्मज्ञानमपेक्षते तथा चानिति ऋणत्रयकार
ण यथा स्वर्गकामस्य स्वर्गप्राप्त्युपायमजानतो ग्निहोत्रादिः स्वर्गप्राप्तिसाधनं ज्ञापयति तथेहाप्यमृतत्वप्रतिपित्सोरमृतत्वप्रा
प्त्युपायमजानतो यद्भगवान्निश्चितं देवमेव ब्रूहि सो वमाकांक्षितममृतत्वसाधनमेतावदरे ... त्विति यमाह वेदन ज्ञान
त्वसाधनमात्मज्ञानमभ्युपगतं तुफलं तुल्यप्रामाण्यादुभयत्र बुद्धिर्बलवती स्यात् सर्वकर्मेहेतूपमर्दकत्वादात्मज्ञानस्याप्र
होऽवेककर्मविवृत्तिः स्यात् अग्निसंबन्धानानादग्निहोत्रादिकर्मणां मेद्बुद्धिविषयसंप्रदानकारकसाध्यत्वं अमुद्दि
परिच्छेद्या ह्यग्न्यादिदेवतासंप्रदानकारकभूतामन रागाहितत्कर्मनिवर्तते यथा हि संप्रदानकारकबुद्धिः संप्रदान
कारकं कर्मसाधनत्वेनोपदिश्यते सेह विद्यया निवर्त्यते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानां
इत्यानवेदमृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति एकधैवानुद्रष्टव्यं सर्वमात्मानं पश्यतीत्यादि श्रुतिभ्यः एम
... ज्ञापयति वेद इति शेषः शास्त्रानुसारेणात्मज्ञानांगीकारे कर्मनिरपेक्षमेवात्मज्ञानं मोक्षसाधनं तेस्पष्टनादिपरि
हरेत्येवाहेति उभयत्र ज्ञानकर्मणोरिव्यर्थः यद्यात्मज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वे तस्य कर्मनिरपेक्षत्वे चेत्यर्थः तुल्यप्रामाण्यात्मा
माणस्य तुल्यत्वादित्यर्थ इति शेषः यथाशास्त्रं ज्ञानाभ्युपगमेऽपि कथं तत्केवलकेवलं कारणमिति पृच्छति यद्येवमिति शा
स्त्रानुसारेण ज्ञानमभ्युपगच्छन्न प्रत्याह सर्वकर्मेति आत्मज्ञानस्य तदुपमर्दकत्वं दर्शयितुं कर्महेतुं तावद्दर्शयति दारग्रीति
अग्निहोत्रादीनां संप्रदानकारकसाध्यत्वमनिरिक्तद्वारा साधयत्यतोति तथापि कथमात्मज्ञानस्य कर्महेतूपमर्दकत्वमि
त्याशंक्याह यथाहीति विद्यादर्शितेः विद्यायाः कृतिजन्यत्वेन बलवत्त्वं दर्शयत्यन्योऽसावित्यादिना

बृ॰भा॰ ननु भुवोदेशो दिवसादेः कालेऽग्न्याचार्यादिवशादुत्पन्नं ज्ञानं पुमर्थसाधनं भुवोदेशे प्रति प्राप्येसादिस्मृतेस्तथा टी॰अ॰
बृ॰ ३६ चकर्यत्नसमेत्वुक्ष्यपमहत्कात्वमत आह नचेति यत्नैकाग्रतातत्वाविशेषादितिन्यायात् ज्ञानसाधनस्य तमाधेर ४
पिनदेशाद्यपेक्षा दूरतस्तकूरस्थवस्तुतत्वस्य ज्ञानस्येतिभावः विमतं ज्ञानं देशाद्यपेक्षं शास्त्रार्थत्वाद्यमेवदित्या
शंक्यपुरुषतंत्रत्वमुपाधिरित्याह क्रियायास्त्विति साधनव्याप्तिं दूषयति ज्ञानंत्विति विमतं न देशाद्यपेक्षं प्रमाण

नच देशकालनिमित्ताद्यपेक्षत्वं व्यवस्थितात्मवस्तुविषयत्वात् आत्मज्ञानस्य क्रियायास्तु पुरुषतं
त्रत्वात्स्यात् देशकालनिमित्तापेक्षत्वं ज्ञानंतु वस्तुतंत्रत्वान्न देशकालनिमित्ताद्यपेक्षते यथाग्निरु
ष्णा आकाशोऽमूर्त इति तथात्मज्ञानमपि नन्वेवं सति प्रमाणभूतस्य कर्मविधेर्निरोधः स्यात् न च तु
ल्यप्रमाणयोरितरेतरनिरोधोफलतः स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रनिरोधकत्वात् नहि विध्यंतरनि
रोधकमात्मज्ञानं स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रनिरासाद्धि एमएमएमएमएमएमएमएमएमएम

त्वाद्युष्णाग्निज्ञानवदिति प्रत्यनुमानमाह यथेति आत्मज्ञानस्य सर्वकर्महेतूपमर्दकत्वे दोषमाशंकते॥
नन्विति इष्टापत्तिमाशंक्याह नचेति कर्मकांडेन कांडांतरस्यापि निरोधसंभवादित्यर्थः साक्षादात्मज्ञानस्य एम
मेवविधिनिरोधकमर्थाद्धेतिविकल्प्याद्यं दूषयति नेत्यादिना तदेव स्फुटयति नहि विध्यंतरेति एमएमएमएम ७६

द्वितीयं शंकते [illegible]पीति यथा न कामी स्यादिति निषेधात् कस्यचित्काम प्रवृत्तिर्न भवतीत्येतावतानासर्वान् प्रति का
म्यविधिर्निरुध्यते तथा कस्यचिदात्मज्ञानात्कर्मविधिनिरोधेपि न सर्वान् प्रसक्तो निरुद्धो भविष्यतीति परिहरति
[illegible]कामेति दृष्टान्तमेव स्पष्टयति [illegible]सादिना प्रतिषेधशास्त्रार्थानभिज्ञं प्रति तदुपपत्तेरिति भावः आत्मज्ञप्र
विद्वांसं शंकते [illegible]मप्रतिषेधविधिनेति अनर्थज्ञानात्कामस्येति शेषः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः काम्येष्वकर्मत्वमिति द्रष्ट
व्यं निरुद्धः स्यात्काम्यविधिरित्यसह्याह तेष्वगूढाभिसंधिः सिद्धान्तीतूक्ते भवन्त्विति पुनरभिप्रायमप्रतिपद्यमानस्या

[illegible]यापि हेत्वपहारात्कर्मानुपपत्तेर्विधिनिरोध एव स्यादितिचेन्न कामप्रतिषेधात्काम्यप्रवृत्तिनिरोधवद
घात् [illegible]स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गसाधनेयागे प्रवृत्तस्य कामप्रतिषेधविधेः कामे विहतेकाम्ययागानुष्ठा
नप्रवृत्तिर्निरुध्यते नचैतावता काम्यविधिर्निरुद्धो भवति कामप्रतिषेधविधिना प्रतिषेधविधेरनर्थक
त्वज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्निरुद्ध एव स्यादितिचेन्न भवत्वेवं कर्मविधिनिरोधः यथाकामप्रतिषेधे काम्यवि
धेस्तथाप्रामाण्यानुपपत्तिरितिचेन्न अनुष्ठेयत्वेनुष्ठातुरभावादनुष्ठानविधानर्थक्यात् प्रामाण्यमेव कर्म
विधीनामितिचेन्न [illegible]यागात्मज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः स्वाभाविकस्य क्रियाकारकफलभेदविज्ञानस्य प्रागात्म
ज्ञानात्कर्महेतुत्वमुपपद्यत एव [illegible]कामादिविषयदोषविज्ञानोत्पत्तेः प्राक्काम्यकर्मप्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादेव स
र्गादिच्छायाः स्वाभाविक्याः तद्वत्त्यादसत्यनर्थार्थोर्विदर्शितेत्यर्थानर्थयोरभिप्रायत्ववत्त्वात् एमएम

दयति [illegible]ति एवमितिज्ञानेन कर्मविधिनिरोधे समनीतिपावत्तनप्रामाण्यानुपपत्तिरितिशेषः नदेवचोद्यं विश
दयस्य अनुष्ठेयत्वरति तेषामनुष्ठेयानामग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधयस्तेषामितिपावत् सिद्धान्तोक्ताभिप्र
मुद्घाटयन्नुत्तरमाह [illegible]आदिना उपपत्तिमेवोपदर्शयति स्वाभाविकस्येति तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति ॥
अज्ञानावस्थायामेव कर्मविधिप्रवृत्तिरित्यत्रानिष्टमाशंकते नन्वत्यासतीति कर्मविधेरपि पुरुषाभिप्रायवशात्
पुरुषार्थोपयोगित्वसिद्धेर्नानिष्टापत्तिरित्युत्तरमाह नार्थेति एमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएम

कांम

अर्थस्य पुरुषाभिप्रायत्वं उक्तं मोक्षस्यापि वाच्यत्वं पुरुषार्थत्वं न स्यादित्याशंक्याह मोक्षमिति अर्थानर्थयोरभिप्रा
यत्वं उक्तं साधयति पुरुषेति मरणं महाप्रस्थानमित्यादि कर्मफलत्वाजीवदवस्थायामेवमहाभारताद्विविधि
धानं दृष्टमतो ऽर्थानर्थयोरभिप्रायकत्वे वेत्यर्थः कर्मविधीनामात्मज्ञानाप्रधानत्वं प्रतिपादितमुपसंहरति नु
स्मादिति तथापि प्रकृतेन किमायातं तत्राह यस्मादिति तत्र प्रमाणमाह दृश्यत इति अतः शब्दार्थं स्फुटयति कर्मे
ति ज्ञानस्य कर्मविरोधित्वेन तन्निरपेक्षत्वे वा सिद्धे फलितमाह तस्मादिति आत्मज्ञानस्यामृतत्वे हेतुत्वाभ्युपगमादि

मोक्षमेकं वर्जयित्वा मरणाविद्याविषयत्वात् पुरुषाभिप्रायत्वेनोद्दार्थानर्थौ मरणादिकामो हि दर्शनात् न
स्याद्यावदात्मज्ञानविधेरभिमुख्यं तावदेव कर्मविधयः तस्मान्नात्मज्ञानसहभावित्वं कर्मणामिष्यत इति
हमात्मज्ञानमात्रमेवामृतत्वसाधनमेतावदरे खल्वमृतत्वमिति कर्मविधिनिरपेक्षत्वात् ज्ञानस्य अतो हि
दृष्टत्वा वा पारिव्राज्यं सिद्धं संप्रदानादिकर्मकारकजात्यादिशून्याविक्रियब्रह्मात्मदर्शनिपत्तिमात्रे
णाक्वनमनरेणाप्यकल्पयतः

सादेरुक्तन्यायादात्मसाक्षात्कारस्य कैवल्यस्य कैवल्यकारणत्वसिद्धेः सति तस्मिन् जीवन्मुक्तस्याक मानुष्ठाना
नवकाशात् दृष्टेन प्रवृत्तस्याधीनत्वे दर्शयति विदितपदपदार्थस्य परोक्षज्ञानवतस्तन्मात्रेणाप्रमाणापेक्षामन्तरेणापि
हं सर्वकर्मत्यागलक्षणं पारिव्राज्यमेष एवं विद्वत्तमामाप्तो न तु परोक्षज्ञानवतः प्रारब्धफलप्राप्तिमन्तरेणानुष्ठे
योऽस्ति विरक्तीतिभावः विद्वद्विषयत्वेनात्मसाक्षात्कारस्य कथं पारिव्राज्यं तत्राह वचनमिति उक्तन्यायः शास्त्रा
दिवचनस्य चित्तः विधिं विना फलभूतपारिव्राज्यमित्यर्थः

प्रसंगाज्जिज्ञासायां कर्मयोगेन शक्यते निषेद्धुमिति वदन् विविदिषासंन्यासं साधयति तथा ऐत्यादिना विदुषामात्मसा
क्षात्कारार्थिनां तत्त्वं एषणानिःसृप्य यतनामिति यावत् आत्मलोकस्यावबोधोऽपि कच्छ्रानहेतुः पाणेषणानिवृत्य एवमतीत र
हितमनुफलावस्थस्य कस्यानाद्यनुष्ठानायोगात् तदन्तरेणात्मप्रात्यभावाच्च उक्तं हि शमादिचतुष्टयं रतेर्यितत्वसाक्षा
त्कारेऽन्तरं साधनत्वं तदाह [illegible] चेति एतत्पारिव्राज्यमिति संबंधः उक्तमायः शान्तादिवाक्यस्थिताः विविदिषु
र्नामाधीतवेदो विचारप्रयोजकापातिकज्ञानवान्मुमुक्षुर्मोक्षसाधनं तत्त्वसाक्षात्कारमपेक्षमाणस्तस्मिन् प

[illegible]ास्यव्याख्यानमेतत् येषां नोऽयमात्मायं लोक इति हेतुवचनेन पूर्वे विद्वांसः प्रजामकामयमाना व्युत्थाय ती
ति पारिव्राज्यं विदुषामात्मलोकावबोधादेव तथा च विविदिषोरपि सिद्धं पारिव्राज्यमेतमेवात्मानं लोक
मिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति वचनात् कर्मणां चाविद्याद्विषयत्वमवोचाम अविद्याविषये चोऽपनत्वं विकारसंस्का
रार्थानि कर्माणीत्यतः आत्मसंस्कारद्वारेणात्मज्ञानसाधनत्वमपि कर्मणामवोचाम यज्ञादिभिर्विविदि
षन्तीति

[illegible]त्यनिःसृत्येनापि भूयो विवक्षितः न त्वेकं पारिव्राज्यमत्र आहैतमेवात्मानमिति इतश्च विविदिषासं
न्यासोऽस्तीत्याह [illegible] णा चेति तथा च विद्याविरुद्धं गविद्यामिच्छन्नशेषाणि कर्माणि शरीरधारणमा
त्रकारणेतराणि त्यजेदिति शेषः विविदिषासंन्यासे हेत्वन्तरमाह अविद्याविषये चेति चतुर्विधफलानि कर्मा
णि अविद्याविषये परं संभवन्ति तत्त्वसाध्यवस्तु नीयते जिज्ञासायां त्याज्यानि तानीत्यर्थः कथं तर्हि कर्म
णामुत्तमफलान्वयस्तत्राह [illegible] ति शुद्ध्यशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वात् कर्मणामस्ति प्रत्ययः इत्यापरमपुरु
षार्थान्वय इत्यर्थः

नृ॰भा॰ सन्यासः कर्मयोगश्चेति: श्रेयस्करावुभाविति स्मृतेर्विविदिषूणां मुमुक्षूणां कर्मपारिव्राज्यमेतद् कर्तव्य
मित्याशयेनाह [illegible]ति यथाविद्वत्सन्यासस्तथा विविदिषासन्यासोपि यथोक्तनीत्या संभावितमतो नियाव
त् आत्मज्ञानोत्पादकं प्रत्याश्रमधर्माणां बलाबलविचारणानामान्तरंगत्वबहिरंगत्वविज्ञानस्या
सामित्यर्थः अहिंसात्तेयब्रह्मचर्यादयोयमाः वैराग्यादीनाम्मित्यादिशब्देन शमादयो गृह्यन्ते स्त एवैतेय
मप्रधाना आश्रमधर्मा बहुनाक्लिष्टेन पापेन कर्मणासंकीर्णा हिंसादिप्राचुर्याद्यमाद्यन्तमुकुर्वा
णा नियमानुकेवलान् भजन्तीति स्मृतेस्तस्मात्पूर्वेषामन्तरंगत्वं उत्तरेषां बहिरंगत्व मित्याशयेनाह

अथैवं सत्यविहृद्विषयाणामाश्रमकर्मणां बलाबलविचारणायामात्मज्ञानोत्पादनं प्रति
यमनियमप्रधानानाममानित्वादीनां मानस्यानां च ध्यानज्ञानवैराग्यादीनां तपसां च कार
कत्वं हिंसारागद्वेषादिबाहुल्यात् बहुक्लिष्टकर्मविमिश्रितास्तत्र इत्यतः पारिव्राज्यं मु
ख्यं प्रशंसन्ति त्याग एव हि सर्वेषामुक्तानामपि कर्मणां वैराग्यं पुनरेतस्य त्यागस्य परमा
विधिः किं ते धनेन किमु बन्धुभिर्वा किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि आत्मानमन्विच्छ
गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते क्व गताः पिता च

[illegible]ति कर्मयोगापेक्षया तत्त्यागस्याधिकारिविशेषं प्रति प्रशस्तत्वमुपसंहरन्ति अत एव तत्त्यागस्य
प्रकारमेवाभिनयन्ति त्याग एवेति उक्तानामाश्रमैरनुष्ठेयत्वेनाविशेषः तत्त्यागे हेतुमाह वैराग्यमिति
मोक्षाय कर्मपरित्याग इत्यर्थः उत्तमपुरुषार्थिनः सन्यासद्वारा श्रवणादिकं तत्रापि सत्त्वं वाक्यं त
रमुदाहरन्ति [illegible]धनेनेति अथापि त्वादिभिर्गतं पन्थानमन्वेषयामि नात्मानमित्याशंक्याह पितामह
इति

विविदिषासंन्यासे सांख्यादिसम्मतिमाह चेति यथाहुः सांख्याः ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययाद्दिष्यते बंधः इति द्वितीयं
ख्यातिपर्यंतमन्तानाच्छिन्नविवेकज्ञानमिति तत्र अविपर्ययात् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानमिति च योगशास्त्रविदस्तु
आहुः अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध इति तत्र वैराग्यं नाम विषयदोषदर्शनाद्रागनिवृत्तिः दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यमिति
सांख्यानां तत्त्वज्ञानादि प्रसिद्धं इति दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञं वैराग्यमिति इत्यत्र सम्य
सोऽज्ञानं प्रति प्रत्यासन्नत्वात् आह कामेति सन्न्यासिनः कामप्रवृत्त्यभावेऽपि कथं संन्यासस्य ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्न
त्वमित्याशंक्याह कामप्रवृत्तेरिति इति नु कामयमानः काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः महाशनो

एवं सांख्ययोगशास्त्रेषु च संन्यासो ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्नस्तु अनेककामप्रवृत्त्यभावाच्च कामप्रवृत्तेर्हि ह
न्यन्ति कुलतां सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धा तस्माद्विरक्तस्य मुमुक्षोर्विनापि ज्ञानेन ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति
द्युपपन्नं ननु सावकाशत्वादनधिकृतविषयमेतदित्युक्तं यावज्जीवश्रुतेः परोधात् नैष दोषः
नितरां सावकाशत्वात् यावज्जीवश्रुतीनां अविद्वत्कामिकर्तव्यतां द्योतयामसेवं कर्मणां इम

महापापादिविद्योतनमिह वैराग्यमिसादीनि शास्त्राणि विविदिषासंन्यासमुपसंहरति तस्मादिति यथा
क्तसाधिकारिणो दर्शितः यावि धयाज्ञानेन विनापि संन्यासस्य प्राप्तत्वात् ब्रह्मचर्यादेवेत्यादिविधिवाक्य
मुपपन्नमिति योजना अथ पारिव्राज्यविधानमनधिकृतविषयमुच्यते तथापि सावकाशत्वं विहितानां
षयावज्जीवश्रुतिविरोधात्तस्याः निरवकाशत्वात् सावकाशनिरवकाशयोश्च निरवकाशस्यैव बलव
त्वादित्याशंक्य तन्निति यावज्जीवश्रुतेर्निरवकाशत्वं दूषयति नैष दोष इति कथमित्याशंक्य तस्या
काशत्वं तत्राह अविद्वदिति

७८

कृष्णा जीवनमात्रंनिमित्तीकृत्यचोदितंकर्मकथंकाम्यमित्याकांक्षायांतत्राह नित्यमिति प्रत्यवायपरिहारादेरित्यत्र आ
दित्यर्थः अनुष्ठानस्वरूपनिरूपणायामपिजीवनमात्रंनिमित्तीकृत्यकर्मकर्तव्यमित्याह प्रायेणेति
तथापिनित्येषुकर्मसुकामनाप्रनिमित्ताप्रवृत्तिस्तत्रकाम्यमानफलाभावादित्याशंक्याह कामश्चेति
प्रत्यवायपरिहारादेरपिकाम्यमानत्वफलत्वमितिभावः तथापिनित्यकर्मणिकाम्यमानफलादिरहिते
किंचिन्नश्चेतमित्याशंक्याह अनेकेति कर्मभिरनेकैः साधितैर्यत् दुरितनिबर्हणादिसाध्यं तदेवास्य
श्रुतमपिविद्ध्यृदेशसाधनंभवतीयद्यपिक्रतुनेजनुसंततकामस्यचेष्टितमिमितिस्मृतेस्तद्व्यतिर

अनिरपेक्षमेवजीवननिमित्तमेवकर्तव्यंकर्म प्रायेणहिपुरुषाःकामबहुलाःकामश्चानेकविषयोनेक
कर्मसाधनसाध्यश्च अनेकफलसाधनानिचवैदिकानिकर्माणिचाग्निसर्वपुरुषकर्तव्यानि
नःपुनश्चानुष्ठीयमानानिबहुफलानिकृत्यादिवत् वर्षशतसमाप्तीनिचगार्हस्थ्येवारण्येवा

केणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरतोनित्येपिकाम्यमानंफलमस्तीत्यर्थः ननुवैदिकानांकर्मणांनियतफलत्वात्काम
पिनियतफलापुरुषकृतचानियतेषुनस्यावान्नकाम्यमानफलत्वमितितत्राहानेकफलेति अथ
नानिपुरुषमात्रकर्तव्यानीतिकुतोविवक्षितस्यप्राप्तमितित्तत्राह दारेति नन्वविरक्तेनाग्निगृही
एणमकृत्वेनाप्यनुष्ठेयानितावतानविधेश्चरितार्थत्वात्तयाचकथंफलबाहुल्यमित्याशंक्याह पुनः
पुनश्चेति यावज्जीवोपबंधात्स्वनिमित्तिमितिभावः नहियावज्जीवश्चजिवत्वादशेषाश्चमानुष्ठा
माश्वरणमग्निहोत्रादीनीतिकुतोपपद्योकस्यास्योपपत्तिरित्याशंक्याह वर्षशतेति

अविरक्तगृहिविषयत्वं श्रुतिमंत्रयोरित्युपसंहरन्नाह इति यत्तु यावज्जीवश्रुतेरपवादो विस्पष्टो [illegible] त्यथ

योरित्यन्यविकाम्यगृहिविषयत्वान्न ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विद्या पवादकमित्याह तस्मिन्श्रुति पराक्ष

गम्यविरक्तविषयत्वात्सर्वस्य वेदस्य कर्मावसानत्वं द्योतयतीत्याह यस्मिन्श्रुति यावज्जीवश्रु [illegible] यत्न रम्य [illegible]

[illegible] नस्तद्पेक्षया यावज्जीवश्रुत्यनयः कुर्वन्नेवेह कर्माणीति मंत्रवर्णः नत्विं श्रुपक्षो विरुद्धं जिस्तदंम

ययोः कर्म परित्यागः यस्मिंस्तु पक्षे यावज्जीवानुष्ठानमन्यथा श्रवणानन्तत्वमस्मात्तत्ता चर्या एरस्परत्न र

वर्णापेक्षया च यावज्जीवश्रुतिः नहि क्षत्रियवैश्ययोः पारिव्राज्यप्रतिपादिरस्तित [illegible] मैवैयस्यादि

नो विधिरेका [illegible] श्रमंत्वाचार्यारत्येवमादीनां क्षत्रियवैश्यापेक्षत्वं

रैति कथं साक्षत्रियवैश्यविषयत्वेन प्रवृत्तात्रैवर्णिकानामपि पारिव्राज्यपरि गृहादित्या शंक्याह नष्ट

ति यावज्जीवश्रुतिवदेकाश्रम्यप्रतिपादकस्मृतीनामपि क्षत्रियादिविषयत्वमाह तथाति एम [illegible]

त्स्णा। श्रुतिस्मृतीनां कर्मणां संन्यासायोनाधिकृतविषयत्वे फलितमुपसंहरति तस्मादिति एतत्कारणकुं ज्ञानाद [illegible]
१०० धिकर्मण्यनधिकृता अनुग्राह्या एवं श्रुत्येति आहानधिकृतानां चेति तस्मामेव भार्याणां स्त्रीणां कामी [illegible]

तस्मात्पुरुषसामर्थ्यज्ञानवैराग्यकामा [illegible] द्यपेक्षयाक्रमान्विकल्पक्रमपारिव्राज्यमिति
पत्तिप्रकारेण विरुध्यते अनधिकृतानां च एवंविधानां पारिव्राज्यस्य ह्यानकोवाह्ना
तकोवोत्सन्नाग्निरनग्निकोवेत्यादिना तस्मात्सिद्धा यात्राश्रमान्तरेणाधिकृतानामेव १४
१५ षष्ठस्य पंचमं ब्राह्मणं

त्संनाग्निस्तस्यापि सर्वापरित्यक्ताग्निरनग्निकश्चेति भेदः आश्रमान्तरविषयश्रुतिस्मृतीनामनधिकृत [illegible]
विषयत्वाभावे सिद्धमर्थं निगमयति तस्मादिति षष्ठस्य पंचमं ब्राह्मणं एमरामरामरामरा

तदेवं विचारद्वारेणाक्षिप्तश्रुतीनामापाततो विरुद्धानामविरोधं प्रतिपाद्याथ वंशं तस्यार्थमाह अथेति सांगो
पांगस्य सफलस्यात्मविज्ञानस्य प्रवचनानन्तरं वंशं शास्त्रार्थमाहात्म्यं निरस्मिति यथा प्रथमान्तः शिष्यो गुरुस्तु पंचम्यन्तः
इति चतुर्थान्ते आख्यानं तथात्रापीत्याह आख्यानमिति गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परिव्राजकाचार्यस्य श्री
...याज्ञवल्कीयस्य काण्डस्य वंश आरभ्यते यथामधुकाण्डस्य वंशः आख्यानं तु पूर्ववत् ब्रह्मत्व

अथ वंशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौ
शिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः १ आग्निवेश्यादाग्नि
वेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो
गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जाबालायनाज्जाबालायनो माध्यंदिनाय
नान्माध्यंदिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः काषायणात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः २ घृतकौशिकाद्घृतकौ
शिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च
यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादा
त्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशो
र्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बा
भ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूति
स्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दै
वादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्य
ष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्म
स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥ इति बृहदारण्यकटीकायां षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥ केरभगवन्तः कृतायां बृहदारण्यकवार्तिकस्यागमापेक्षा...
यां ससंन्यासे सेतिकर्तव्यताकमात्मज्ञानममृतत्वसाधनं सिद्धमिति पश्यन्तु मिति शवः परिसमाप्तौ मंगलं चाचरति
होति इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यस्य भगवदानन्दज्ञानेन कृतायां बृहदारण्यकभा

शुभमस्तु संवत् ... शिवाश्रमे गलिखितमाश्री देशिकेंद्रात्मया ॥

इतिबृहदारण्यकभाष्यटीकायांचतुर्थोध्यायःसमाप्तः

बृ.भा.टी. [illegible]ायनमः पूर्वस्मिन्नध्याये ब्रह्मात्मज्ञानं सफलं सांगोपांगं वादन्यायेनोक्तमिदानीं कांडांतरमवतारि
५०२ रयति [illegible]र्णमिति पूर्वोऽध्यायेऽवसर्वस्य वक्तव्यस्य समाप्तत्वादखिलकांडारंभेणोऽस्याशंक्य पूर्वे ज्ञानं तत्प
रिशिष्टं खिलकाण्डं खिलशब्दवाच्यमस्तीत्याह [illegible]अध्यायचतुष्टयेनेति सर्वांतरत्वस्फुरदन्तिशेषः अमृतत्वसाधनं
निर्द्धारितमिति पूर्वेण संबंधः शब्दार्थादीत्यादिशब्देन मानमेयादिग्रहः ह्याशिष्टे दिग्भ्य उक्तानीति शेषः ओं
काराद्युपासनधर्मत्वेन विधित्सितं तन्मुखेनाक्रमेकं ज्ञानमनुवदति पूर्णमित्यादिना अवयवार्थमुक्त्वा सं

[illegible]मद इत्यादि खिलकांडमारभ्यते [illegible]अध्यायचतुष्टयेन यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरो निरु
पाधिकोऽशनायाद्यतीतो नेति नेतीति व्यपदेशो निर्द्धारितः यद्विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनमथ तदेवा
त्मनः सोपाधिकस्य शब्दार्थादिव्यवहारविषयापन्नस्य पुरस्तादनुक्तान्युपासनानि कर्मभिरविरुद्धानि प्र
कृष्टाभ्युदयसाधनानि क्रममुक्तिभांजि च तानि वक्तव्यानीति परः संदर्भः सर्वोपासनशेषत्वेन ओंकारो द
मं दानं दयामित्येतानि च विधि ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते त्सितानि पूर्णमदः पू
न कुतश्चिद्व्यावृत्तं व्यापीत्येतत् सावकतेरिदंत्वा अद
इति परोक्षाभिधायि सर्वनाम तत्परं ब्रह्मेत्यर्थः तत्पूर्णमाकाशवद्व्यापि निरंतरं निरुपाधिकं च तदेवेदं सोपा
धिकं नामरूपस्थं व्यवहारापन्नं पूर्णं स्वेन रूपेण परमात्मना व्याप्येव नोपाधिपरिच्छिन्नेन विशेषात्मनात
दिदं विशेषापन्नं कार्यात्मकं ब्रह्म पूर्णात्कारणात्मन उदच्यत उद्रिच्यत उद्गच्छतीत्येतत् यद्यपि कार्यात्म
नोद्रिच्यते तथापि यत्स्वरूपं पूर्णत्वं परमात्मभावं तन्न जहाति पूर्णमेवोद्रिच्यते एमएमएमएमएमभ

दावार्थमाह [illegible]पूर्णमिति अदः पूर्णमित्यनेन लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा त्वंपदार्थं दर्शयति तदेवेति कथं सो
पाधिकस्य पूर्णत्वमित्याशंक्याह [illegible]नेति व्याप्त्वमाह नोपाधीति तत्पदमुपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्ण
त्वं वर्णयामः किंतु केवलेन स्वरूपेणेत्यर्थः लक्ष्यौ तत्त्वंपदार्थावुक्त्वा तावेव वाक्येनैकयति तदिदमिति ए
कथं कार्यात्मनोद्रिच्यमानस्य पूर्णत्वमित्याशंका॥ यद्यपीति

लक्ष्यपदार्थैक्यज्ञानफलमुपन्यस्यति पूर्णस्येति उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यमैक्यञ्च तात्पर्यलिंगं सं
गिरन्ते ... कमिति कथं पूर्णाकण्डिकायां ब्रह्मकण्डिकया सहैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वमित्याशङ्कायां ब्रूते
रयति ... सादिना उपक्रमोपसंहारसिद्धं ब्रह्मात्मैक्यं कठश्रुतिः संवादयति तथा चेति ब्रह्मात्मनोरैक्यं उ

पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः पूर्णं पूर्णत्वमादाय गृहीत्वात्मस्वरूपैकरसत्वमापद्य विद्यया अविद्याकृ
तं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजमन्यथावभासं निरस्कृत्य पूर्णमेवानन्तरमबाह्यं प्रज्ञानघनैकरसस्वभा
वं केवलं ब्रह्मावशिष्यते ... कं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदित्येषोऽ
मन्त्रस्यार्थः ... ब्रह्मसस्यार्थः पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णमिति ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्यार्थः तथा च ...

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते

यान रंपरस्वेह नरमुत्रपरमुत्रनदन्विहेति अतोऽदःशब्दवाच्यं पूर्णं ब्रह्म नरदेवेदं पूर्णं कार्यस्थं ता
मरूपोपाधिसंयुक्तमविद्ययोद्रिक्तं तस्मादेव परमार्थस्वरूपात्स्यादिवज्जसवभासमानन्नद ...
वपरं पूर्णं ब्रह्म विदित्वाहमदः पूर्णं ब्रह्मास्मीत्येवं पूर्णमादाय निरस्कृत्यापूर्णस्वरूपतामविद्याकृतां
नामरूपोपाधिसम्पर्कजामेतयाब्रह्मविद्यया पूर्णमेव केवलम् वशिष्यते तथा चोक्तं तस्मात्तत्सर्वमभव

दिति

क्रमुपजीव्य वाक्यार्थमाहावशिष्यतेति पूर्णायन ब्रह्मेति यश्च वेद एवं सः उक्तमेवव्यनक्ति तस्मादेवेति संसारावस्था
दर्शयित्वा मोक्षावस्थां दर्शयति ब्रह्मात्मानमिति उक्तेविद्याफलवाक्योपक्रममनुकूलयति तथा चा

क्तमिति

बृ०भा नकेवलंब्रह्मस्वंइतिकृयेवास्यमंत्रस्येकत्तावयत्वंकिंतुसर्वाभिरुपनिषद्भिरित्याह यः सर्वोपनिषत्सु इतिअ री॰
६०३ नुवादफलमाह[illegible]रेति तदेवस्फुटयति ब्रह्मविद्येति तस्माद्यतोब्रह्मणोनुवाद इतिशेषः कथंनहि सर्वो
पासनशेषत्वेनविधित्सितत्वमोंकारादीनामुक्तमत आह एवलेति अद्वितीयंब्रह्मोक्तंस्वर्गप्रवर्तनशीलं
प्रलयावस्थंब्रह्मविसर्गस्थितिष्वपितु विशेषप्रवृत्तत्वस्यापवादत्वंतोद्वैतरूपंब्रह्मसर्वोपनिषद्यः तत्र ता॰है
ब्रह्मानेनमंत्रेणासंक्षिप्यतइतिभर्तृप्रपंचपक्षमुत्थापयति अत्रेत्यादिना कार्यकारणयोरित्यति का॰

[illegible] सर्वोपनिषत्सुयोब्रह्मसएषोनेनमंत्रेणानूद्यतेअत्रसंबंधार्थं ब्रह्मविद्यासाधनत्वेनहिवक्ष्यमा
णानिसाधनान्योंकारदमदानदयाख्यानिविधित्सितानि खिलप्रकरणसंबंधात्सर्वोपासनांगभू
तानिच[illegible]केवर्णयति पूर्णात्कारणात्पूर्णंकार्यमुद्रिच्यते उद्रिक्तंकार्यंवर्तमानकालेपिपूर्णमे
व परमार्थवस्तुभूतंद्वैतरूपेण पुनःप्रलयकालेपूर्णस्यकार्यस्यपूर्णतामादायात्मनिधित्वा पू
र्णमेवावशिष्यते कारणरूपमेवं उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषुत्रिष्वपिकालेषुकार्यकारणयोःपूर्ण
तैव साचैकैवपूर्णताकार्यकारणयोर्भेदेनव्यपदिश्यते एवंचद्वैताद्वैतात्मकमेकंब्रह्म एमएम[illegible]

णत्वमुक्तास्थितिकालेपितदाहोद्रिक्तमिति प्रलयकालेपितयोःपूर्णत्वंदर्शयति पुनरिति कालभेदेन
कार्यकारणयोरुक्तांपूर्णतांनिगमयत्येवमिति कार्यकारणेद्वेपूर्णेचेत्तन्नहिकथमद्वैतसिद्धिरित्या
शंक्याह [illegible]चेति कथंनहिद्वयोरुक्तंपूर्णत्वंतत्राह कार्यकारणयोरिति एकपूर्णताव्यपदिश्यतेन द्वयो ए॰
रितिस्थितेलयामयमाहेवंचेति २

एकं ह्यात्मकमितिविप्रतिषेधमाशंक्य दृष्टांतेन निराचष्टे यथाकिलेति एवमेकं ब्रह्मानेकात्मकमिति शेषः

ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वेपि सत्यमद्वैतमसत्यमितरदित्याशंक्याह यथावेत्यादिना द्वैतस्य परमार्थसत्यत्वे

मेकांडश्रुतिमनुकूलयति सर्वेति विपक्षे दोषमाह यदापुनरिति अस्मिन्काण्डप्रामाण्यमेतस्मान्न यदा द्वै

ति विरोधोप्यपनवियेरितिशेषः तमेवविरोधमाधयति वेदेति कथंतर्हि विरोधसमाधिरत आह यदेत्यादि

याकिलसमुद्रोजलतरंगफेनबुद्बुदाद्यात्मकएव यथावज्जलस्यसंततरंगफेनबुद्बुद

स्यःसमुद्रात्मभूताएवाविर्भावतिरोभावधर्मिणः परमार्थसत्याएव एवंसर्वमिदं द्वैतंपरमार्थसत्य

वाःजलतरंगादिस्थानीयाःसमुद्रजलस्थानीयंतुपरंब्रह्म एवंचकिलद्वैतस्यसत्यत्वेकर्मकाण्डस्य

प्रामाण्यं यदापुनर्द्वैतमविद्याविद्याकृतंमृगतृष्णिकावदसत्यमद्वैतमेवपरमार्थसत्यं तदाकिलकर्म

काण्डविषयाभावादप्रमाणंभवति तथाचविरोधएवस्याद्वैदिकदेशभूतोपनिषत्प्रमाणपरमार्थाद्वैत

वस्तुप्रतिपादकत्वादप्रमाणंकर्मकाण्डमसद्द्वैतविषयत्वात् नद्विरोधपरिजिहीर्षयाप्युक्तेत्युक्त

यंकारणयोःसत्यत्वंसमुद्रवत्पूर्णमदःइत्यादिनेति नेदसत् विशिष्टविषयापवादविकल्पयोरसंभवात्

क्वापिसविवक्षिताकल्पना कस्माद्यथाक्रियाविषयेउत्सर्गप्राप्तस्यैकदेशेऽपवादः क्रियते यथाहिंसे

त्सर्वभूतान्यन्यत्रतीर्थेभ्यइतिहिंसासर्वभूतविषयेउत्सर्गेणनिवारितातीर्थेविशिष्टविषयेऽभ्यनुज्ञा

मादावनुज्ञायते

तिप्राप्तेभवत्प्रपंचप्रस्थानंप्रस्तावयति नदसदिति विशिष्टमद्वितीयंब्रह्मतद्विषयोत्सर्गापवादयोर्विकल्पस्य

विषयोऽप्यसंभवत्तत्प्रतिज्ञाभागंविभजते नहीति तत्प्रश्नपूर्वकंहेतुंविवृणोति कस्मादित्यादिनायथा

त्यादिग्रंथस्यतत्त्वेत्यादिनासंबंधः क्रियायामुत्सर्गापवादसंभवनामुदाहरति यथेत्यादिना तथान्य

पिक्रियायामुत्सर्गापवादौदृष्टव्याविति शेषः

वैधर्म्यं दृष्टांतस्य दार्ष्टांतिकमाचष्टे यथेति विषयभेदे सत्युत्सर्गापवादौ देहादेरिनानाव दृष्टौ नायं ब्रह्मणः संभवत
हि ब्रह्माद्वितीयमेव जायते लीयते चेति संभावनास्पदमिति भावः उत्सर्गापवादानुपपत्तिवद्ब्रह्मणोऽनेकत्व
नुपपन्नेऽनेकरसमेवेति वाच्यमित्याह तथेति विकल्पानुपपत्तिमुपपादयति यथेत्यादिना संप्रति समुच्चय
संभवमभिदधाति विरोधाच्चेति उत्सर्गापवादविकल्पसमुच्चयानामसंभवान्नुपपत्तौ दृष्टांतानंतरं सत्त्व
कल्पनेति फलितमाह यस्मादिति परकीयकल्पनानुपपत्तौ हेत्वंतरमस्तीत्याह श्रुतिविरोधश्चेति कल्पनायामिति
धमकरयति यथेति ब्रह्मणोऽनेकरसत्वे स्यादिति शेषः नित्यत्वानुपपत्तेरात्मनो नित्यत्वांगीकारविरोधः स्यादि
त्यनयावस्थाविषयस्य हेतोर्न ब्रह्मोत्सर्गापत्तिपादयपुनस्तद्देकदेशोपवदिष्टस्य ब्रह्मणोऽद्वैतत्वादे
कदेशानुपपत्तेस्तथाविकल्पानुपपत्तेश्च यथाजिरान्वेषोऽहितं गृहेति नाजिरान्वेषो ऽहितं गृहस्येति निगृ
ह्णाग्रहणयोः पुरुषाधीनत्वाद्विकल्पो भवति नत्विह तथावस्तु विषयेऽद्वैतं वास्याद्द्वैतं वेति विकल्प
संभवस्य पुरुषतंत्रत्वाद्वस्तुनः विरोधाच्चद्वैताद्वैतत्वयोरेकस्य तस्मात्स्वविवक्षितैकत्वं नामुनि
मायविरोधाच्च सैंधवघनवदनंतानेकरसघनं निरंतरं पूर्वापरवाह्याभ्यंतरभेदविवर्जितं सवाह्याभ्यंतर
मजं नेति नेत्यस्थूलमनणु अजमजरममरममृतमभयमित्येवमाद्याः श्रुतयो निश्चितार्थाः संशयविपर्ययासंभव
रहिताः सर्वाः समुद्रेरिताः स्युरिति किं विकल्पेन तथान्यायविरोधोऽपि सावयवस्यानेकात्मकस्य
क्रियावतो नित्यत्वानुपपत्तेः नित्यत्वं चात्मनः स्मृत्यादिदर्शनादनुमीयते तद्विरोधश्च सावयवत्वे आत्मत्वेऽभ
वात्कल्पनानर्थक्यं च स्यात्कर्मेव चाभिमतस्य कर्मकांडानर्थक्यं अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगात्
साध्याहारः ननु तस्य नित्यत्वं नांगीक्रियते मानाभावादित्याशंक्याह नित्यत्वं चेति स्मृत्यादिदर्शनादिसा
दृश्येन सर्वानुक्रमानुस्मृतिप्रत्यभिज्ञाधिकरणो काहं तदा गृहीतं अनुमीयते कल्पनेत्यक्रियत इत्याव
न हि विरोधश्च स्मृत्यादिदर्शनकृतात्मनित्यत्वानुमानविरोधश्चेत्यर्थः आत्मनो नित्यत्वे दोषांतरमाह भवति
ति कर्मकांडस्य सत्यार्थत्वं परेण कल्पनेन तदानर्थक्यमात्मानित्यत्वस्य दृष्टमेवापत्तेरिति क्रमेण स्फुटयति स्यात्

ब्रह्मणो नानारसत्वे विरोधमुक्तमसहमानः स्वोक्तं स्मारयति नन्विति समुद्रादीनां कार्यत्वसावयवत्वाभ्याम
नेकात्मकत्वमविरुद्धं ब्रह्मणस्तु नित्यत्वान्निरवयवत्वाच्च नानेकात्मत्वं युक्तमिति वैषम्यमादर्शयन्नुत्तरमा
ह नेत्यादिना ब्रह्मणो नानारसत्वकल्पनानुपपत्तिमुपसंहरति तस्मादिति अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराण
इत्याद्या स्मृतिः ननु प्रत्यक्षादिविरोधेनोपनिषदां विषये सिद्धार्थे मेषा कल्पना क्रियते न तथा च कथं सानुपपन्ना
स्यादिति शङ्कामाह अस्याश्चेति विरुद्धार्थकल्पनेऽपि तत्प्रामाण्यानुपपत्तेरविशेषादिति भावः किं च ब्रह्मणो नाना

ननु ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वे समुद्रादिदृष्टान्ता विद्यन्ते कथमुच्यते न भवत्येवं सद्द्वैतत्वं विरुद्धमिति
तत्र विषयत्वान्नित्यनिरवयववस्तुविषयं हि विरुद्धत्वमवोचाम द्वैताद्वैतत्वस्य तत्कार्यविषय
सावयवे तस्माच्छ्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादनुपपन्नेयं कल्पना अस्याः कल्पनाया वरमुपनिष
त्परित्याग एव अग्राह्यत्वाच्च नानारसत्वकल्पना नहि जननमरणाद्यनर्थशतसहस्रभ
रसमाकुलं समुद्रवनादिवत्सावयवमनेकरसं ब्रह्म ग्राह्यत्वेन विज्ञेयत्वेन वा श्रुत्योपदिश्यते
ज्ञानपरं चोपदिशति एकधैवानुद्रष्टव्यमिति वा नेकधादर्शनापवादाच्च मृत्योः स मृत्युमाप्नोति
य इह नानेव पश्यतीति एवञ्च त्वानित्यादिना तन्नेकनेयं पक्षे न क्रियातेन सशास्त्रार्थः ब्रह्मणोऽने
करसत्वमनेकधात्वं द्वैतरूपं नित्यत्वान्न दृष्टव्यमतो न शास्त्रार्थः ॥
रसत्वं लौकिकं वैदिकं वा नाद्यः तस्यालौकिकत्वात् तत्र नानारसत्वे लोकस्यातटस्थत्वान्नाद्वितीयः तन्नाना
रसत्वस्याध्येयत्वेनैयत्वेन वा शास्त्रेणानुपदेशादित्याह अध्येयत्वाच्चेति नदेव स्फुरयति नहीति तत्र
नानारसत्वं ब्रह्मणो नोभयथा शास्त्रप्रकाश्यमित्याह प्रज्ञानेति चकारादुपदिशतीत्यध्याहार्यं अनेकधा
दर्शनापवादाच्च नानारसं ब्रह्म शास्त्रार्थो न भवतीति शेषः भेददर्शनस्यानिन्दितत्वे लब्धमर्थमाह यदीति
अकर्तव्यतेप्राप्तमर्थयति ए ह्वनेति सामान्यप्रायं प्रकर्तव्योजयति ब्रह्मणः इति एकरसम् ।

बृ०भा० कस्तर्हि शास्त्रार्थं स्तत्राह कथमिति यद्येकरसे ब्रह्मणुक्तं दोषमनुभाषते यदुक्तमिति कर्मकाण्डस्याप्रा[illegible]

४०५ प्रामाण्यं प्रसक्तं द्वैतविषयत्वात् ब्रह्मकाण्डस्यानुक्ते द्वैतेऽप्रामाण्यं परमार्थाद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वात्तयोर्वि

विरोधोऽप्यपरिहार्य इत्यनुवादार्थः कर्मकाण्डाप्रामाण्यप्रसङ्गं दूषयति नेति प्रसिद्धभेदमादाय तत्रैव विधि

निषेधोपदेशस्य प्रवृत्तिसिद्धेः शास्त्रार्थं ज्ञात्वा कर्मकाण्डं न कश्चिदर्थः ननु शास्त्रमेव द्वैतमेवं बोधयित्वा

श्रेयोऽभ्युदयसाधनं कर्मोपदिशति तथा च नास्ति भेदस्य प्रामाण्याप्तिरित्यत आह नहीति यथा हि शास्त्रं जातमा

त्रं पुरुषं प्रसक्तं द्वैतं वस्तु ज्ञापयित्वा पश्चाद्ब्रह्मविद्यामुपदिशति तथा न यथा प्रथममेव पुरुषं प्रति द्वैतं बोधयि

त्वा कर्म पुनर्बोधयतीत्यपि नाभ्युपेयं प्रथममतो भेददर्शनावस्थायामस्य शास्त्रस्याधिकारित्वादित्यर्थः द्वैतस्या

एकरसत्वं ब्रह्मणस्तद्बुद्ध्या त्वात्मा शास्त्रं प्रशस्तत्वाच्छास्त्रार्थो भवितुमर्हतीति यदुक्तं वेदैकदेश

स्याप्रामाण्यं कर्मविषये द्वैताभावाद्द्वैतेऽप्रामाण्यमिति तन्न यथाप्राप्तोपदेशकत्वात् नहि

न मद्वैतं वा वस्तु ज्ञानमात्रमेव पुरुषं ज्ञापयित्वा पश्चात्कर्म वा ब्रह्म वा दिशति [illegible]

शेषत्वेनाह द्वैतं जानमात्रप्राणि बुद्धिगम्यत्वात् न च द्वैतस्यान्तर्गतबुद्धिः प्रथमं ने वक्तव्य इति

न येन द्वैतस्य सत्यत्वमुपदिश्य पश्चात्तेन प्रामाण्यं प्रतिपादयेच्छास्त्रं नापि [illegible]

पिता शास्त्रस्य प्रामाण्यं गृह्णाति

परदेशाद्द्वैतमङ्गीकृत्य सोऽकृत देवतानामित्याह नवेति न तद्द्वैतस्य सत्यत्वबुद्ध्यभावे कर्मकाण्डानुष्ठानाय [illegible]

नुपपत्तेः स्वप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमेव द्वैतस्य सत्यत्वं श्रुतिर्बोधयिष्यतीत्याह न च द्वैतस्येति [illegible]

षु कर्म जडानां प्रवृत्तिप्रतीतेः प्रथमतो द्वैतानृतत्वबुद्धिर्न द्वैत [illegible] सस्यत्व [illegible]

पि द्वैतस्य सत्याभिनिवेशादित्यर्थः किञ्च न द्वैतवेत्तृत्वं शास्त्रप्रामाण्यविघातकं [illegible]

स्यापि तानि स्वविषय [illegible] तमिथ्यात्वावगमेऽपि लिङ्गकामस्य [illegible]

[illegible] शास्त्रस्यापि प्रामाण्यं भविष्यति साधनत्वशक्त्यनपहार [illegible]

प
हेतादिप
...रीतम

काण्डद्वयस्य प्रामाण्यौपयिकमुपसंहरति [illegible]मादित्यादिना प्रसिद्धो योऽयं क्रियादिरूपो हेतुदोषः सातिशयत्वादिः
दृष्टान्तविवेकस्तद्धेतोस्तस्मात् हेतुमोदासीन्योपलक्षितस्वरूपेण सिद्धवस्थानं केवल्यं तद्धेतुमुमुक्षोस्साधनच
तुष्टयसंपन्नायेत्यर्थः किं च तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं पूर्वकाण्डयोर्विरोधशंकायां नाद्यः स्याद्वाहार्थेति अवस्था भेदात्
स्मिन्नपि पुरुषे काण्डद्वयस्य प्रामाण्यमविरुद्धमित्येवं स्थितेस्तस्मुपनिषद्भिस्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं नान्तरीयकत्व
नग्रामैकैवल्यं पुरुषस्य नैराकांक्ष्यं जायते न च नैराकांक्ष्यं पुरुषं प्रति शास्त्रस्य प्रामाण्यं स्वमहिम प्रतिष्ठितं निर्वा निद भि

[illegible]माद्यथा प्रामाण्यमेव हेतुमविद्याकृतं स्वाभाविकमुपाधाय स्वाभाविकोऽविद्योपायुक्तो यागद्वेषादि
दोषवत्ते यथाभिमतपुरुषार्थसाधनं कर्मोपदिशत्यग्रे पश्चात्प्रसिद्धक्रियाकारकफलस्वरूपत्वेषु तत्त्व
वत्ते न हि परिनौदासीन्यस्वरूपावस्थानफलार्थिने तदुपायभूतामात्मैकत्वदर्शनाख्यां ब्रह्म [illegible]विद्या
मुपदिशति [illegible]एवं सति न दोषः औदासीन्यस्वरूपावस्थाने फले प्राप्ते शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रत्यक्षादित्वेनिवर्तत
तद्भावाच्छास्त्रस्याविशास्त्रत्वं न प्रतिनिवर्तत एव यथा प्रतिपुरुषं परिसमाप्तशास्त्रमिति न शास्त्र
विरोधगंधोऽप्यस्ति [illegible]द्वैतज्ञानावसानत्वाच्छास्त्रशिष्यशासनादिद्वैतभेदस्य

वानिसोनक्तत्त्वेन कापुंसां येनोपदिश्येनेत्याचष्टे अभिधीयत इति या यानुक्तन्तस्य प्रतिप्रसक्तं च नादिविर
हिणः शास्त्रत्वायोगात्तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं धर्माभावाद्विरोधासिद्धिरित्यर्थः एकस्मिन्पुरुषे दर्शितमार्थस्य [illegible]
दर्शिति [illegible]यति ज्ञानादूर्ध्वं विरोधाभावमुपसंहरति इत्यनेनेति कल्पान्तरं प्रसाहहेतुं तेन तत्त्वज्ञानात्पूर्वं भेद
वस्थितत्त्वानां भाविद्याभादापाधिकारिभेदादवस्था भेदाद्वाकाण्डयोरविरोधसिद्धिरित्यर्थः [illegible] एवमप्रामा

वृ॰भा उक्तमेवोपपादयत्यन्यतमेति शिवादीनामन्यतमस्यैवावस्थानं चेद्व्यवस्थितस्येतरस्मिंश्चासावेक्षत्वान्नत्सोऽयव तेऽ॰
४०६ तिवृत्तेनव्रह्मानामागन्यतमस्यैवावस्थानं सर्वेषामेवतेषां यथाप्रतिभासमवस्थानादतो न पूर्वविरोधशंके
सर्थः कथं [illegible]
केवलं धुंविरोधशंकाभावमधिकविवक्षयानुवदति सर्वेति कथं केवलं विरोधाभावस्यासत्वादित्यतः शंव
ह यदीति अद्वैतत्वादेवाभावस्यापि तत्वनिमज्जनादित्याशङ्कनएवेति अद्वितीयमेव ब्रह्मन द्वैतात्मकमिति
पपादितमिदानीं ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वाभ्युपगमेऽपि विरोधी न शंकानेपरिहर्तुमित्याह अद्यापीति तुल्य

अन्यतमावस्थाने हि विरोधः स्यादवस्थितस्येतरेतरएपेक्षितत्वान् शास्त्रस्य शिष्यशासनानानात्म न
मोक्षः व्यवतिष्ठते सर्वे समाप्तो नुकस्य विरोध आशंक्यतेनाद्वैतेके वलेशिवे सिद्धे नाप्यविरोधनाग जएर
अथाप्यभ्युपगम्यत्र्यमः द्वैताद्वैतात्मकत्वेपिशास्त्रविरोधस्य तुल्यत्वात् यद्यपि समुद्रादिवत् द्वैताद्वैता
त्मकत्वं ब्रह्माभ्युपगच्छामः नान्यद्वस्तु न रंतदापि भवदुक्ताच्छास्त्रविरोधान्नमुच्या महे कथमेवाद्वै
परब्रह्मद्वैताद्वैतात्मकं न च्छोकमोहाद्यतीतत्वादुपदेशनाकांक्षति नचोपदेशान्यो ब्रह्मणोऽद्वैताद्वैत
रूपस्य ब्रह्मणएकस्यैवाभ्युपगमात्

त्वामद्भ्युपगमो वृथेति शेषः उक्तमेवोपपादयति यद्यपीति द्वैताद्वैतात्मकं ब्रह्मेति पक्षे कथं विरोधान्न समा
धीयते द्वैतमद्वैतं चाधिकृत्यकांडद्वयप्रामाण्यसंभवादित्याक्षिपति कथमिति किं ब्रह्मविषयस्त्वशास्त्रोप
देशः किंवा ब्रह्मविषयः प्रथमे द्वैताद्वैतरूपस्यैकस्यैव ब्रह्मणोऽभ्युपगमात्तस्य तु नित्यमुक्तत्वान्नोपदेशः संभ
भवतीत्याह एकेहीति तस्योपदेशाभावे हेत्वंतरमाह नचेति उपदेशाहि ब्रह्मणो नो न चाचानात्योऽभ्यु
पगमविरोधान्न हि तीर्थभेदमंतरेणोपदेष्टोपदेशकभावः संभवादितिभावः

कर्मान्तरमुखापवर्गयोरिति प्रतिज्ञाविरोधेन निराकरोति नदेति किंच सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेपः समुद्रदृष्टान्तः स तस्या
स्तोपदेशस्याब्रह्मविषयत्वादित्याह अस्मिन्निति अथ यथा फेनादिविकाराणां भिन्नत्वेपि समुद्रोदकात्मत्वं तथा
जीवादीनां भिन्नत्वेपि ब्रह्मस्वभावविज्ञाने स्यादुक्तं सर्वं मिति न विरुध्यत इत्याह नचेति सर्वस्य ब्रह्मत्वभंगः क
नत्वेन ब्रह्मविषय एवोपदेशः स्यादिदस्याविचारितरमणीयत्वादित्यर्थः ननु नानारूपवस्तुसमुदायो ब्रह्म तत्र
देशभेदादुपदेश्योपदेशकभावो ब्रह्मणानोपदिष्टमुपदेशकं चेतिनत्वाह नहीति नत्वहेतुमाह समुद्रेति

अथ द्वैतविषयस्यानेकत्वादन्योन्योपदेशो न ब्रह्मविषय उपदेश इति चेत् न द्वैताद्वैतात्मकमेकमेव ब्र
ह्मनान्यदस्तीति विरुध्यते अस्मिन् द्वैतविषये योन्योपदेशः सोन्योद्वैतं चान्यदेवेति समुद्रदृष्टान्तः विरुद्ध
वत्समुद्रोदकैकत्ववद्द्विशानेकत्वे ब्रह्मणो मत्वोपदेश्यग्रहणादिकल्पना संभवति नहि हस्तादिद्वैता
द्वैतात्मके देवदत्ते वाक्पाण्यादिवद्देवदत्तैकदेशभूतयोर्वागुपदेष्ट्रीकर्णः केवल उपदेशस्य ग्रहीता देवद
त्तस्तु नोपदेशानाप्युपदेशस्य ग्रहीतेति कल्पयितुं शक्यते समुद्रेको दकात्मवत्तदेकविज्ञानवता
द्देवदत्तस्य तस्मात्तु तिन्यायविरोधश्चाभिप्रेतार्थासिद्धिश्चैवं कल्पनायां स्यातां तस्माद्यथाव्याख्या
एवास्माभिः पूर्णोमदद्वयस्य सूत्रस्यार्थः

यासमुद्रस्योदकात्मना फेनादिभेदैकात्वं तथा देवदत्तस्यैव तस्य वागाद्युपदेष्टैकात्वेन द्विज्ञानवत्वा
दव्याप्तं भवति तथा ब्राह्मणपि द्रष्टव्यमित्यर्थः मतान्तरनिराकरणमुपसंहरति तस्मादिति आत्मैकत्व
प्रतिपादिका श्रुतिः न्यायश्च स्वावयवस्यानेकात्मकस्योपादानात्क्रमः अभिप्रेतार्था सिद्धिं भवत्कल्प
नानर्थकं चेत्यादिना दर्शिता एवं कल्पनायामेकानेकात्मकं ब्रह्मेत्युपगन्तारित्यर्थः परकीयव
ख्यानासंभवे फलितमाह तस्मादिति

बृ.भा. ध्यानशेषत्वेनोपनिषदर्थं ब्रह्मानुध्यानद्वितीयानार्थे तस्मिन्विनियुक्तं मंत्रमुदाहरत्योरवमिति इत्येतस्य दिवस टी.३
७६१ स्यकर्मान्तरे विनियुक्तत्वमाशंक्याह अवेति विनियोजकाभावादिति भावः नहि ध्यानेपि नायं विनियुक्तो
विनियोजकाभावाविशेषादित्याशंक्याह नेति पुराणमित्यादिब्राह्मणं तस्य विनियोजकं ध्यान
समवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यात् यद्यपि मंत्रे लिङ्गं सामर्थ्यं विनियोजकं तथापि मंत्रब्राह्मणयोरेकार्थत्वा
त् ब्राह्मणस्य सामर्थ्यद्वारा विनियोजकत्वमविरुद्धमिति भावः अत्रेति मंत्रोक्तिः विशेषणविशेष्यत्वेप
योः सामानाधिकरण्यं हेतुः कोनि विशेषणेति ब्रह्मस्वकं तस्याकांक्षाभावात् विशेषणेन स्याद्य्या

ॐ खं ब्रह्मेति मंत्रोयं वाक्यत्रा विनियुक्तः इह ब्राह्मणेन ध्यानकर्मणि विनियुज्यते अत्र ब्रह्मेति वि
शेष्याभिधानं खमिति विशेषणं विशेषणविशेष्ययोश्च सामानाधिकरण्येन निर्देशो नीलोत्पलव
त् खं ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दो बृहद्वस्तुमात्रास्पदो ऽविशेषितो यो विशेष्यते खं ब्रह्मेति यत्तत्खं ब्रह्म तत् ॐ

ॐ खं ब्रह्म

मिति शब्दवाच्यं ॐ शब्दस्वरूपमेव वा उभयथापि सामानाधिकरण्यमविरुद्धं इह च ब्रह्मोपास
नसाधनत्वार्थमोमिति शब्दः प्रयुक्तः तथा च श्रुत्यन्तरादेतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परमोमित्यात्मानं
युञ्जीत ॐ मित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत ॐ मित्येवं ध्यायथ आत्मानमित्यादेः अन्यार्थासं
भवाच्चोपदेशस्य ॥ १ ॥ इह ब्रह्मशब्द इति निरुपाधिकस्य सोपाधिकस्य वा ब्रह्मणो विशेषणत्वेपि वक्तु
न स्मिन्नोंशब्दप्रवृत्तिरित्याशंक्याह यद्यदिति किमितिपद्योक्ते ब्रह्मणोंशब्दो मंत्रे प्रयुज्यते तत्राह इह चेति
ओंशब्दो ब्रह्मोपासने साधनमित्यत्र मानमाह तथा चेति सापेक्षं श्रुत्यंतरं यत्तत्परमिति आदिशब्देन
प्रणवो धनुरित्यादिगृह्यते ॐ ब्रह्मेति सामानाधिकरण्योपदेशस्य ब्रह्मोपासनसाधनत्वमोंकारस्येन ए
स्मादर्थान्तरसंभवात्तस्येनत्साधनत्वमेष्टव्यमित्याह अन्यार्थेति

एतदेव प्रपंचयति ॥ अथेत्यादिना अन्यत्रेति नेति रीयक्ष निग्रहणं अपवर्गः तस्यावसानमर्थांतरं वर्गान्तरभावेफ
लितमाह ॥ भूतादिति ननु शब्दान्तरे स्थिपि ब्रह्म वाचकेषु सत्सु किमित्योंशब्द एव ध्यानसाधनत्वेनोपदिश्यते
नाम ॥ ॥पीति नेदिष्ठं निकटतमं प्रियतमं मित्यर्थः प्रियतमत्वप्रयुक्तं फलमाह तत एवेति साधनत्वविशेषवि
शेषं दर्शयति ॥ ॥तेति प्रतीकत्वेन कथं साधनत्वमिति पृच्छति प्रतीकत्वेनेति कथमित्यथाह ॥ रः नरिहरति

॥ ॥ प्रतीभिति शंसत्युद्धा पतीत्येवमादीत्यादध्यायांते भाष्यगतयोकारप्रयोगविनियोगादेवगम्यते न
चेतरथा ध्यानमिहावगम्यते तस्मात् ध्यानसाधनत्वेनैवोंकारशब्दस्योपदेशः यद्यपि ब्रह्म नामादिशब्दाः
ब्रह्मणो वाचकास्तथापि ॐ ॥ तिप्राशेण्याद्ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानमोंकार एव ब्रह्मप्रतिपत्ताविर
परं साधनं ॥ द्विःप्रकारेणप्रतीकत्वेनाभिधानत्वेन च प्रतीकत्वेन यथाविष्णु   दिप्रतिमाभेदेनैव
मोंकारो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यः तथाह्योंकार   सर्वपुराणं   लंबनमेव हि प्रतीदति एतदालंबनं श्रेष्ठ
मेतदालंबनं परं एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्म   लोके महीयते इति ॥ नत एव मितिभो
तिकत्वेमतीतिमोभूदित्याह सर्वपुराणां विरंतनं सर्वं परमात्माकाशमित्यर्थः यन्नतरमात्मा काशं पुरा
णं सर्वतद्वक्ष्यद्धि विषयत्वादिवालंबनमशक्यं गृहीतुमिति तत्त्रामे   भावविशेषेणोंकार
वेशं स्थति ॥ ॥ वि ॥ ॥ ॥ कं गा   तितायां शिलादि प्रतिमायां दृष्टा लोकरवं रामरामरामरामेर राम

ओमि ॐ कारो ब्रह्मेति प्रतिपत्तोर्किं स्यात् एतह तथाहोति मंत्रमेवं आम्नाय ब्राह्मणमवतारयत्यावदे
द्दिनामंत्रसमर्थः ननु यत्तोकं तत्तत्वेनैरूपेण प्रतिपत्तुं शक्यमितिं प्रतीकोपदानेत्याशंक्याह इतदितिमा वा
बोधुद्देवि विषयारवशपरिहृत्य प्रथमगृब्रह्म त्वनाभिमुख्यं ओंकारे ब्रह्मादर्शनमुदाहरणेनदर्शयति ॥ अति

कल्पान्तरमाह [illegible]पुरमित्यादिना किमिति सूत्राधिकरणमव्याकृतमाकाशमात्रं [illegible]
नत्वेवम्भूताकाशात्मनाविपरिणतमितिभावः नहिंपसद्रूपे संकल्पवदानेकः सिद्धान्तः स्यादिति शंक्यादि [illegible]
रिभेदमाश्रित्याह [illegible] नरस्यान्यथासिद्धिसंभवादोंकारस्य प्रतीकत्वोपदिवदतीत्यतिम [illegible]

वायुरं खं वायुरस्मिन्विद्यमानं इति वायुरं खं खमात्रं खमित्युच्यते न पुराणं खमित्येवमाह स्मकौरव्यो कौर
व्यायणीपुत्रो वायुरेहि खे मुख्यः खशब्दस्य वहारस्तस्मान्मुख्यं सप्रत्ययोयुक्त इति मन्यते तत्र पुरा
णं खं ब्रह्म निरुपाधिस्वरूपं यद्वा वायुरं खं सोपाधिकं ब्रह्म सर्वथाप्योंकारप्रतीकत्वेनैव प्रतिभाव
साधनत्वं प्रतिपद्यते एतद्धि सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इति श्रुत्यन्तरात्केवलं खं ग्राह्यं

वायुरं खमिति हस्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोयं ब्राह्मणा विदुः

वेदविप्रतिपत्तिः वेदोयमोंकारो वेदविजानात्यनेनयद्वेदितव्यं तस्माद्वेद ॐकारो वाचकोभिधानं
तेनाभिधानेन यद्वेदितव्यं ब्रह्म प्रकाश्यमानमभिधीयमानं वेदसाधको विजानात्युपलभ्यते [illegible]
स्माद्वेदोयमिति ब्राह्मणा विदुस्तस्माद्ब्राह्मणानामभिधानत्वेन साधनत्वमभिप्रेतमोंकारस्य। [illegible]

[illegible]तमिति इतरत्र विप्रतिपत्तिर्द्योतकाभावादिति भावः प्रतीकपक्षमुपपाद्याभिधानपक्षमु[illegible] पपादय
ति [illegible]पमितितदेव प्रपंचयति [illegible]नेति [illegible] वेदस्यत्रादेगह [illegible] ब्राह्मणा विदुरिति विशेषनिर्देश [illegible]
तात्पर्यमाह तस्मादिति ॥

प्रतीकपक्षेपिवेदोयमित्यादिग्रंथोनिर्वहतीत्याह अथवेति विध्यभावेकथमर्थवादःसंभवतीत्याशंक्यपरिहर ति [illegible]मित्यादिनावेदत्वेनस्तुतिमोंकारस्यसंग्रहेविवरणाभ्यांदर्शयति सर्वोहीति ओंकारेसर्वस्यनामजातस्यां तर्भावेप्रमाणमाह [illegible]येति तत्रैवहेत्वंतरमवतार्यव्याकरोति इतश्चेति वेदितव्यंपरमपरंचब्रह्म द्वेब्रह्मणी

[illegible]वावेदोयमित्याद्यर्थवादःकथमोंकारोब्रह्मणःप्रतीकत्वेनविहितःॐखंब्रह्मेतिसामानाधिकर ण्यात्स्तुतिरित्याशंक्यवेदत्वेनसर्वोह्ययंवेदॐकारएवएतत्प्रभवएतदात्मकःसर्वःऋग्यजुःसामादि भेदभिन्नएषॐकारः[illegible]यथाशंकुनासर्वाणिपर्णानीत्यादिश्रुतेस्तस्मात् इतश्चायंवेदॐकारोयदने

वेदैनेनयद्वेदितव्यं १॥ प्रथमंब्राह्मणं

दितव्यंतत्सर्वमोंकारेणोववेदनेनातोयमोंकारोवेदःइतरस्यापिवेदस्यवेदत्वमतएव तस्माद्विशिष्टोय मोंकारःसाधनत्वेनप्रतिपत्तव्यइति अथवावेदःसःकोसौयंब्राह्मणाविदुरोंकारंब्राह्मणानांह्यसौप्र णवोद्गीथादिकल्पैर्विनियोगःतस्मिन्प्रयुज्यमानेसाधनत्वेनसर्वोवेदःप्रयुक्तोभवतीति १ इतिपंचम स्यप्रथमंब्राह्मणं

वेदितव्योस्तीतिश्रुत्यंतरात् तद्वेदनसाधनत्वेपिकथमोंकारस्यवेदत्वमित्याशंक्याहेतरस्यापीति अतएव वेदितव्यवेदनहेतुत्वादेवेत्यर्थःप्रतीकपक्षेवाक्ययोजनांनिगमयति तस्मादिति अभिधानपक्षेप्रतीक पक्षेचैकंचवाक्यमेकेकत्रयोजयित्वापक्षद्वयेपिसाधारण्येनयोजयत्यथवेति तस्यपूर्वोक्तनीत्यावेदत्वे [illegible]लाभंदर्शयति तस्मिन्निति ॐकारस्यब्रह्मणोपासिसाधनत्वमित्थंप्रसिद्धमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः

बृभा° ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह [illegible]नेति तद्धि यानं सर्वोपास्तिशेषत्वेनेति द्रष्टव्यमाउपासिकाप्रकरणारंभः पितरि
५०८ ब्रह्मचर्यमूषुरिति संबंधः प्रजापतिसमीपे ब्रह्मचर्यं तावन्मात्रेण किमित्यसौ देवादिभ्यो हितं रूपादिस्यादित्याह ५

[illegible]नादमादिशाधनत्रयविधानार्थोयमारंभः त्रयाः त्रिसंख्याकाः प्रजापतेरपत्यानि प्राजापत्यास्ते किं
प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यं [illegible]तस्ते ब्रह्मचर्यस्य प्राधान्याच्छिष्याः संतो ब्रह्मचर्यमूषुरिति वक्तव्यस्यार्थः
के ते विशेषतो देवा मनुष्या असुराश्च ते चोषित्वा ब्रह्मचर्यं किमकुर्वन्नित्युच्यते तेषां देवा ऊचुः पित
रं प्रजापतिं किमिति ब्रवीतु कथयतु नो ऽस्मभ्यं यदनुशासनं भवानिति तेभ्य एवमर्थिभ्यो हएतदक्षरं द

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुरा उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्र
वीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति
न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥१॥

एतन्मात्रमुवाच द इति उक्त्वा च तान् पप्रच्छ पिता किं व्यज्ञासिष्टा३ इति मयोपदेशार्थमभिहितस्याक्ष
रस्यार्थं विज्ञातवंत आहोस्विन्नेति देवा ऊचुर्व्यज्ञासिष्मेति विज्ञातवंतो वयं यद्यद्वक्तव्यमुच्यमानं किं मयोक्त
मिति देवा ऊचुर्दाम्यत अदांता यूयं स्वभावतः अतो दांता भवतेति नो ऽस्मानात्थ कथयसि इतर आहोमि
ति सम्यक् व्यज्ञासिष्टेति समानमन्यत् १३
[illegible]योति शिष्यभावेन तत्संबंधिनो यथा [illegible] तेषामथ ब्रह्मचर्यस्य [illegible] ऽयं तेषामिति निर्द्धारणे षष्ठी
हापोहशक्तानामेव शिष्यत्वमिति द्योतनार्थो हशब्दः विचारार्थाप्लुतिरित्येके [illegible]
ओमित्यनुज्ञामेव विभजते सम्यगिति

समानत्वेनोत्तरस्य सर्वस्यैवार्थवादस्याम्नाये पाठे प्राप्ते तत्रैतात्पर्यमाह स्वभावतः निदानमेव लोभस्याग
रूपमुपदिश्यमिति कुतो निर्दिष्टं किमस्मदेवहितं किंचिदादिष्टं किं तस्मादित्योर्णकाह किमन्यदिति यथादे
वामनुष्याणां स्वाभिप्रायानुसारेण दकारश्रवणोत्तसमर्थं जगृहुस्तथेति यावत् एष धर्मस्तत्तात्पर्यमः

[illegible]ावतो लुब्धाप्रूपमतो यथा शक्त्यासंविभजत दत्तेति नोऽस्माना[illegible]त्थ किमन्यद्ब्रूयान्नो हितमिति मनु
ष्याः तथा असुराद्यधमिति क्रूरापूर्वहिंसादिपराः अतो दयध्वं प्राणिषु दयां कुरुतेति दितेर्न[illegible]सुरजा

अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति
व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति २ अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवी
तु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्व मि
ति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्द द द इति

पतेरनुशासनमद्याप्यनुवर्तत एव कः पूर्वं प्रजापतिर्देवादीननुशशास सोऽद्याप्यनुशास्ति देवदैव्या स्तनयित्नु
लक्षणया वाचा कथमेषा श्रूयते दैवी वाक् कासौ स्तनयित्नुः द द द इति दाम्यत दयध्वमित्येषा वाचा[illegible]नु
नामुपलक्षणाय त्रिर्दकार उच्चार्यते २

रयति [illegible] इति हिंसादीसादिशब्देन परस्वापहारादिगृह्यते प्रजापतेरनुशासनं प्रागासीदित्यत्र लिंगमाह
[illegible]नदति अनुशासनस्यानुवृत्तिमेव व्याकरोति या पूर्वमिति द द द इति त्रिःसंधिकरणं सर्ववर्णान्तरश्रमाणे[illegible]

बृ॰भा यथादकारत्रयमत्र विवक्षितं न तथात्रतनयपि तु शब्दे त्रित्वं विवक्षितं चेत्प्रसिद्धिविरोधः स्यादित्याशंक्याह तस्मादि
५१० तीति दशब्दानुकारमात्रमत्र विवक्षितं न तु तन्नयपि तु शब्दे त्रित्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः प्रकृतस्योपदेशस्य
विधिपर्यवसायित्वं फलितमाह तस्मादिति उपादानप्रकारमेवाभिनयति प्रजापतेरिति श्रुतिसिद्धविध्यनुसा
रेणभगवद्वाक्यप्रवृत्तिं दर्शयति तथा चेति तदेतत्त्रयं शिक्षेदित्येषविधिश्चेत्कृतं त्रयाः प्राजापत्यादिर्ग्रंथेनेत्या
शंक्य यस्मादित्यादिना सूचितमाह सोयमिति सर्वैरेवत्रयमनुष्ठेयं चेत्तर्हि देवादीनुद्दिश्य दकारत्रयोच्चारणमनु

अनुक्तमिति तेन तु त्रितयपि तु शब्दः स्मारेवसंख्यानियमस्य लोके प्रसिद्धत्वात् यस्माद्द्यापि प्रजापतिर्दं
यत्तदत्तदयमित्यनुशास्त्येव तत्तस्मात्कारणादेतत्त्रयं किं तत्त्रयमित्युच्यते दमं दानं दयामिति शिक्षेदुपा
ददीत प्रजापतेरनुशासनं अस्माभिः कर्तव्यमित्येवं मतिं कुर्यात् तथा च स्मृतिः त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं

नाशनमात्मनः कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेदिति अस्यापि विधेः शेषः पूर्वस्तथापि दे
वादीनुद्दिश्य किमर्थं दकारत्रयमुच्चारितवान् प्रजापतिः पृथगनुशासनार्थिभ्यः तेषां वा कथं विवेकेन प्र
तिपन्नाः प्रजापतेर्मनोगतं समानेनैव दकारवर्णमात्रेणेति पराभिप्रायज्ञाः विकल्पयन्तीति ॥ राम राम राम

पपन्नमिति शंकते तत्रैवेति दमादित्रयस्य सर्वैरनुष्ठेयत्वे सतीति यावत् किं च पृथक्पृथगनुशासनार्थिनां दे
वादयस्तेभ्यो दकारमात्रोच्चारणे नापेक्षितमनुशासनं सिध्यतीत्याह पृथगिति किमर्थमित्यादिना पूर्वेण
संबंधः दकारमात्रमुच्चारयतोपि प्रजापतेर्विभागेनानुशासनमभिसंहितमित्याशंक्याह तेवेति त्रयं सर्वैरनु
मिप्रायस्य द| ष्ठेयमिति परस्य सिद्धांतिनोभिप्रायः संतोषयोक्तनीत्या विकल्पयंतीति योजना पराभिप्रायज्ञा इत्युपहासो रा
वा परस्य प्रजापतेर्मनुष्यादीनां चाभिप्रायज्ञा इति ननु ह्लो खो वा या राम राम राम राम राम राम राम राम

एकीयंपरिहारमुत्थापयन्नेति आह तेषामेषाशंकातथापिदकारमात्रात्कीदृशीप्रतिपत्तिरित्याशंक्याह तेषां चेतिनदत्तोदकारात्दमादित्तस्यप्रतिपत्तिलक्षतद्वारेणादांतत्वादिनिवृत्तिराहोदित्यर्थः किमितिप्रजापतिरेवं चक्षापनद्वारेणाननोदेवादीननुशासनादोषान्निवर्तेयिष्यतितत्राह लोकेपीति दकारोच्चारणस्यप्रयोजनेसिद्धेफ

अन्येकेआहुः अदांतत्वादानत्वादयालुत्वैरपराधितमात्मनोमन्यमानाः शंकिताएवप्रजापतावूचुः किं नोवक्ष्यतीति तेषांचदकारश्रवणमात्रादेवात्मशंकावशेनतदर्थप्रतिपत्तिरभूत् लोकेपिहिप्रसिद्धंपुत्राः शिष्याश्चानुशास्याः संतोदोषान्निवर्तयितव्याइति अतोयुक्तंप्रजापतेर्दकारमात्रोच्चारणंदमादित्रयंचद कारान्वयात्मनोदोषानुरूप्येणदेवादीनामविवेकेनप्रतिपन्नंचेति फलंत्वेतदात्मदोषज्ञानेसतिदोषा न्निवर्तयितुंशक्यतेल्पेनाप्युपदेशेन। यथादेवादयोदकारमात्रेणेति

लितमाहितरति यदुक्तंतेवाकथमित्याशंक्याह दमादीति प्रतिपन्नंचयुक्तंदमादीतिशेषः इतिशब्दः स्वय थ्यमतसमाप्त्यर्थः परोक्तंपरिहारमंगीकृत्याख्यायिकातात्पर्यंसिद्धांती ब्रूतेफलंत्विति निमित्तेनदोषाद्देवाद योयथादकारमात्रेणानतोनिवर्तंत इतिशेषः इतिशब्दोदृष्टांतिकप्रदर्शनार्थः रामरामरामरामराम

विशिष्टान् प्रत्यनुशासनस्य प्रवृत्तत्वादस्माकं तदभावादनुपादेयं दमादीति एवं तेनेत्युक्ते किं तद्देवादिभि रपि प्रातिस्विकानुशासनवशादेकैकमेव दमाद्यनुष्ठेयं तत्रयमित्याह देवादिभिरिति यथापूर्वस्मिन्काले देवादिभिरेकैकमेवोपादेयमित्युक्तं तथा वर्तमानेऽपि काले मनुष्यैरेकैकमेव तत्तत्प्रवृत्त्यानुसारेण तत्त्रयं शिक्षितव्यं तथा चकस्यायं विधिरित्याह आद्यत्वेऽपीति आचारप्रामाण्यमाश्रित्य परिहरत्यत्रेति एवैकैकमेव नोपादेयमिति शेषः दयालुत्वस्यानुष्ठेयत्वमाक्षिपति नन्विति मध्येदमादेर्नामितिपावत् असुरैरनुष्ठितत्वे

नैतत्त्रयाणां देवादीनामनुशासनं देवादिभिरप्येकैकमेवोपादेयं अद्यत्वेऽपि तत्त्रयं मनुष्यैः शिक्षितव्यमिति उच्यते पूर्वं देवादिभिर्विशिष्टैरनुष्ठितमेतत्त्रयं तस्मान्मनुष्यैरेव च शिक्षितव्यमिति दयालुत्वस्याननुष्ठेयत्वं तस्मात् कथमसुरैरमशक्तैरनुष्ठितत्वादिति चेत् न तु त्रयाणां अतोऽन्योन्याभिप्रायः प्रजापतेः पुत्रा देवादयः पुत्रेभ्यश्च हितमेव पित्रोपदेष्टव्यं प्रजापतिश्चाहितं तु नान्यथोपदिशतीति तस्मात्पुत्रानुशासनं प्रजापतेः परममेतद्धितं मतो मनुष्यैरेवैतत्त्रयं शिक्षितव्यमिति

पि दयालुत्वमनुष्ठेयं हितसाधनत्वाद्दानादिवदिति परिहरति नेत्यादिना देवादिषु प्रजापतेरविशेषात्तेभ्य उपदिष्टमद्यत्वेऽपि सर्वैर्मनुष्यैरभिसंधेयं हितत्वेऽपि चोपदेष्टव्यत्वे फलितेऽपि नरत्वात्मानात् प्रजापतिरन्यथोपदिशतीत्याशंक्याह प्रजापतिश्चेति हितं तत्त्रयं पितुरहितोपदेशित्वाभावस्तस्मादित्युक्तं विशिष्टैरनुष्ठितस्यास्य दयादिभिरनुष्ठेयत्वे फलितमाह मत इति प्राजापत्याद्देवादयो विग्रहवन्तः सन्तीत्यर्थवादस्य यथाश्रुतेऽर्थे प्रामाण्यमभ्युपगम्य दकारत्रयस्य तात्पर्यं सिद्धमिति वक्तुमितिशब्दः रामराम रामराम रामराम

प्रतिक्रमेमीमांसकमतमनुसृत्याह [illegible]वेति कथं मनुष्येष्वेव देवाक्षरत्वं तत्राह मनुष्याणामिति अन्येगुणा
न्नात्वयः किंपुनर्मनुष्येषु देवादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं तदाह सत्वादीति देवादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं तत्प्रा
[illegible]ंश्चेति मनुष्येषु देवादिशब्दप्रवृत्तौ फलितमाह तस्मादिति इतिशब्दो विद्युदपमितिप्रदर्शनार्थः मनुष्ये

[illegible]वा न देवा असुरा वा अन्ये केचन विद्यन्ते मनुष्येभ्यः मनुष्याणामेवाऽदान्तादयो ये रजमे गुणैः संप
न्नास्ते देवाः लोभप्रधाना मनुष्याः तथा हिंसापराः क्रूरा असुरास्त एव मनुष्या अदान्तत्वादिदोषत्रय
मपेक्ष्य देवादिशब्दभाजो भवन्ति [illegible]तांश्च गुणान्सत्वरजस्तमांस्यपेक्ष्य अतो मनुष्यैरेव शिक्षितम
मेतत्त्रयमिति [illegible]पेक्ष्यैव प्रजापतिनोपदिष्टत्वात् तथा हि मनुष्या अदान्ता लुब्धाः क्रूराश्च दृश्य
न्ते यथा स्मृतिः कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेदिति ३ समर्थस्य द्वितीयं ब्राह्मणं ।

रेवत्त्रयं शिक्षितव्यमित्यत्र हेतुमाह [illegible]पेक्ष्येति मनुष्याणामेव देवादिभावे प्रमाणमाह तथा हीति
त्रयं शिक्षितव्यमित्यत्र स्मृतिमुदाहरति तस्माच्चेति इतिशब्दो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः श्रीगुरुपरब्रह्मणे

बृं भा० सार्थवादेन विधिना सिद्धमर्थमनुवदति [illegible] इति कथं तस्य सर्वोपासनशेषत्वं तदाहुरात्रागे अल्पत्वा ति
४१२ छेदः समस्तु जरसंदर्भस्य तात्पर्यं कुं भूमिकां करोति नवेति कांडद्वयस्य स्यार्थः अनेन रसंदर्भस्य तात्पर्यमा

[illegible]मादिसाधनत्रयं सर्वोपासनशेषं विहितं दंतो लुब्धो दयालुः सन् सर्वोपासने ष्वाधिक्रियते इति न
निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो दर्शनमतिक्रांतमथाप्युनाः सोपाधिकस्य तस्यैवाभ्युदयफलानि वक्तुमानो
वमथोपमारंभः स एष प्रजापतिर्यत् हृदयं प्रजापतिरनुशासनंतरमेवाभिहितः कः पुनरसावनु
शासनप्रजापतिरित्युच्यते एष प्रजापतिः कोसौ यद्धृदयमिति हृदयशब्देन हृदयस्थबुद्धिरुच्यते

एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं

[illegible]न शास्त्रस्य ब्राह्मणानेनामरूपकर्मणामुपसंहारउक्तं दिग्विभागद्वारेण तदेतत्सर्वं भूत
नियंसर्वभूतात्मभूतं हृदयं प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टृत्वेन ब्रह्म च बृहत्त्वात् सर्वात्मत्वाच्च ब्रह्म एतत्सर्वं
उक्तं पंचमाध्याये हृदयस्य हृदयत्वं सर्वत्वं च तस्माद्यस्मात्तस्मादुपास्यं हृदयं ब्रह्म

माहात्म्येति पापक्षयादिरभ्युदयलक्षणफलानुपासनानीति शेषः अनंतरब्राह्मणमादायतस्यासंगतिमाहेश्वर
शादिना उक्तस्य हृदयशब्दार्थस्य पंचविवर्त्तवर्णं यत्प्रजापतित्वं साधयति यस्मिन्निति कथं हृदयस्य सर्व
त्वं तदाह लोकमिति सर्वत्वसंकीर्तनेन फलमाहात्म्येन तत्सर्वमिति

तत्र हृदयस्योपास्यत्वेसिद्धे सतीतोनन्तफलोक्तिमुखाय्याकरोत्यभिहरंतीति योवेदास्मैविदुषेभिहरंतीतिसं
बंधः वेदनमेवविशदयति स्वा आदि स्वाश्चेना स्वकार्यं रूपदर्शनादिहृदयस्यानुकार्यं करणानिअसंबध्या ज्ञा
तिव्यतिरिक्ताः अविस्मुक्ताः फलेकथयति विज्ञानेनेति अत्रापीतिदकाराक्षरोपासनेपिफलमुच्यतइति

तत्र हृदयनामाक्षरविषयमेवनावदुपासनमुच्यते तदेतद्धृदयमितिनामत्र्यक्षरंत्रीण्यक्षराण्यस्येति त्र्यक्षरंका
निपुनस्तानित्रीण्यक्षराण्युच्यन्ते हृ इत्येकमक्षरमभिहरंतिहृतेराहरतिकर्मणो हृदयेन हृ इत्यभिहितयोवेद
तस्माद्धृदयायब्रह्मणोस्वाश्चेन्द्रियाण्यन्येचविषयाः शब्दादयः स्वंस्वंकार्यमभिहरंति हृदयंचभोक्तृ अर्थमा
हरंस्ततो हृदयनाम्नोहृइत्येतदक्षरमितियोवेदास्मै विदुषेभिहरंतिस्वाश्चान्येयशस्वानचबलिमिति
वाक्यशेषः विज्ञानानुरूपोह्येनफलं तथादइत्येतदप्येकमक्षरमेतद्दानार्थस्यददातेर्दइत्येतद्धृ

तदेतत्त्र्यक्षरं हृदयमिति हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद द इत्येकमक्षरं ददत्य
स्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥१॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

यं हृदयनामाक्षरत्वेननिबद्धमत्रापि हृदयायब्रह्मणेस्वाश्च करणान्यन्येचविषयाः स्वंस्वंवीर्यं ददति हृद
यं च भोक्तृ ददातिस्वंवीर्यमतो दकारइत्येवंयोवेदास्मै ददतिस्वाश्चान्येच तथायमित्येतदप्येकमक्षरं यमि
णो गत्यर्थस्यरूपमस्मिन्नाम्निनिबद्धमितियोवेदसः स्वर्गं लोकमेति एवं नामाक्षरादपीदृशं विशिष्टं
फलंप्राप्नोति किमुवक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादितिहृदयस्तुत्यर्थे नामाक्षरोपन्यासः ॥१॥ इतिपञ्चमं ब्रा॥
ह्मणं

शेषः नामेवफलोक्तिं व्यनक्ति हृदयायेति अस्मै विदुषे स्वाश्चान्ये च ददति बलिमिति शेषः नामाक्षरोपासनात्
त्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमेकमितिचत्वार्युपासनान्यत्रविवक्षितानीत्याशंक्याहैवमिति ॥

तस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनं विधित्सन्नाह तद्वै तदिति हृदयं ब्रह्म परामृष्टं वै इति स्मरणा र्थं तद्यद्धृदयं ब्रह्म स्मर्यते तदेतल्लक्षणं वक्ष्यते प्रकारान्तरेणेति द्वितीयस्तच्छब्दः किं पुनस्तत्प्र कारान्तरेण एतदेवेति एतेन वक्ष्यते वस्तु यनेन्द्रियप्रत्यक्षं एतदिति वक्ष्यमाणं बुद्धौ सन्निधीकृत्याह आ

ॐ तद्वै तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद।

सदेव भूत् किं पुनस्तदेतदेवास यदुक्तं हृदयं ब्रह्मेति तदिति तत्र योपलक्षत्त्वाद्विनिर्मुक्तः किं तदिति विशे षतो निर्दिशति सत्यमेव सच्च त्यच्च मूर्तं चामूर्तं च सत्यं ब्रह्म पंचभूतात्मकमित्येतत् स यः कश्चित्सत्या त्मानमेतं महन्महत्त्वाद्यक्षं पूज्यं प्रथमजं प्रथमजातं सर्वस्मात्संसारिणः एतदेवाग्रे जातं ब्रह्मातः प्रथमजं वेद विजानाति

सम

सर्वात्मत्वस्य चतुर्थे सत्ता नतत्तत्त्वयति मूर्तं चेति वेदनमनूद्य फलोक्तिः भवनानुरय निसयहति ए॰॰ १२

प्रथमजत्वं कथमिति तद्वैतस्मादिति सत्यः कश्चिन्न वेदेति संबंधः के मुक्तिकामिदं फलमत आह जयतीति यथा
कृतस्य शत्रोः स्वरूपेण सत्त्वं वारयत्यसन्नेति सयो हैतमित्यादिना य एवमेतदित्यादेरेकोर्थतानुतर

सत्यं ब्रह्मेति तस्येदं फलमुच्यते यथा सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्मसात्कृता जिताः एवं सत्या
त्मानं ब्रह्म महद्यक्षं प्रथमजं वेद स जयतीमान् लोकान् किंच जितो वशीकृतः शत्रुरूप यथा ब्रह्म

सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांल्लोकान्जित इन्न्वसावसद्य एवमेतं महद्यक्षं
प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म १ चतुर्थं ब्राह्मणं एवम्

एणासौ शत्रुरिति वाक्यशेषः असच्च असद्भवेदसौ शत्रुर्जितो भवेदित्यर्थः कस्यैतत्फलमिति
पुनर्निगमयति य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति अतो विद्यानुरूपं फलं युक्तं सत्यं
ह्येव यस्माद्ब्रह्मेति १ सप्तमस्य चतुर्थं ब्राह्मणं

शंकिरित्याशंक्याह जयतीति कथमस्य विज्ञानस्येदं फलमित्याशंक्याहानिरिति पंचमस्य प्रथमं सत्यस्य
सत्यं हीति तस्मात् ब्राह्मणमुच्यते

बृ°भा तस्यावांतरसंगतिमाह यइति आहुतीनामेव कर्मसमवायित्वं तत्पातित्वाशंक्याहाग्निहोत्रादिति प

११४ द्रव्याः सोमाद्याहूयमानाः कर्मसमवायित्वमत्र यथा पुनः कालेकथं तासां तथात्वं कर्मणोऽपूर्वायित्वादि

त्याशंक्याह यस्मेति कर्मसमवायित्वमपरित्यज्यैवं स्थितत्वेनापः प्रथमप्रसूताः सत्यः ताः कालं सूक्ष्म

एणाद्दष्टेनात्मनानीति येनात्मनानिष्ठतीनियोजनाआपइति विशेषणं भूतांतरस्ता सेधार्थमिति भूतानि

सत्यस्य ब्रह्मणोऽनुसारार्थमिदमाह यइत्यासुं प्रथमजमित्युक्तं तत्कथं प्रथमजत्वमित्युच्यते आपएवेदम

ग्रआसुरापः पूनिकर्मसमवायिन्यो ग्निहोत्राद्याहुतयोग्निहोत्राद्याहुतेर्द्रवात्मकत्वादस्तु ताश्चापो

ग्निहोत्रादिकर्मापवर्गोत्तरकालके नविरद्दष्टेन सूक्ष्मेणात्मनाकर्मसमवायित्वमपरित्यज्य स्थितान

भूतसहिताएवनकेवलाः कर्मसमवायित्वात्तु प्राधान्यमपामिति सर्वाण्येव भूतानि प्राग्रुत्पत्तेरआ

आपएवेदमग्रआसुस्ताआपः सत्यमसृजंत सत्यं ब्रह्म

कृताव्यक्तानिकर्तृसहितानिनिर्दिश्यंत आपइति ता आपोबीजभूताजगतो व्याकृतात्मनाव [illegible]

स्थितास्ताएवेदं सर्वनामरूपविकृतं जगदग्रे आसुर्नान्यत्किंचित् विकारजातं आसीत्ताः पुनरापः

सत्यमसृजंत तस्मात्सत्यं ब्रह्म प्रथमजं यदेतद्धिरण्यगर्भस्य सूत्रात्मनोजन्म यदव्याकृतस्य

जगतोव्याकरणं तत्सत्यं ब्रह्म कुतो महत्वात् ॥ वारयतीति रति कथं तदाहितासा

मेवकृतानुपादानं तदाह कर्मेति रतितासुमेवात्र ग्रहणमिति शेषः विवक्षितपदार्थनिगमयति सर्वा

एवेति पदार्थमुक्त्वाक्यार्थमाह आइति यथोक्ता आपस्ताएवेति यच्छब्दानुबंधनयोजना सत्यस्तान ए [illegible]

र्मतब्रह्मेति कृतं सत्यं कथं भूतानरसहितात्मा ओङ्कारोजायतेनत्राह इत्यादि तस्य ब्रह्मत्वप्रश्नएवकार्यविशेष्यति तस्य [illegible]

ससस्य ब्रह्मणो महत्त्वं प्रपञ्चद्वारेण साधयति कथमित्यादिना तस्य सर्वस्रष्टृत्वं प्रथम [illegible]रेण [illegible] दर्शितमिह

कथं महत्त्वमित्याह यस्मात्सर्वस्य स्रष्टृ कथं यस्मात्सं ब्रह्म तत्प्रजापतिं प्रजानां पतिं विराजं सूत्रादिकरण मसृजत इत्यनुषंगः प्रजापतिर्देवान्सविराट् प्रजापतिर्देवानसृजत यस्मात्सर्वमेवं क्रमेण सत्याद्ब्रह्मणो जा तं तस्मात्तन्महत्तस्य ब्रह्मकथं पुनः प्राप्तिमित्युच्यते तएवं सृष्टा देवाः पितरमपि विराजमनु तत्सत्यं सम ब्रह्मोपासते ओतएतत्प्रथमजं ब्रह्मसत्यं तस्मात्सर्वात्मनोपास्यं तस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणो नाम तदेतत्त्र्यक्ष रं सत्यं कानि तान्यक्षराणीत्याह स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं तीति इकारानुबन्धो निर्देशार्थः यमित्येकमक्षरं तत्

ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवान् ते देवाः सत्यमेवोपासते तत्र देतत्त्र्यक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्ष रं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तरे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतत् दनृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैनं विद्वांसमनृतं हिनस्ति २

तेषां प्रथमोत्तमे अक्षरे सकारयकारौ सत्यं मृत्युरूपाभावात् मध्यतो मध्ये अनृतं अनृतं हि मृत्युः मृत्य नृतयोस्तकारसामान्यात् तदेतदनृतं मृत्युरूपमुभयतः सत्येन सकारलक्षणेन परिगृहीतं व्याप्तमन्तर्भा वितं सत्यरूपाभ्यामतोऽकिंचित्करं तत् सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति एवं सत्यस्य बाहुल्यं सर्वस्य मृत्यो रनृतस्याकिंचित्करत्वं यो वेद विद्वांस्तमेवं विद्वांसमनृतं कदाचित्प्रमादोक्तं न हिनस्ति ॥

तमुपसंहरति तस्मादिति विशेषणात्त्रयोऽसिद्धेः फलितमाह तस्मादिति तस्य फलाय[illegible] दर्शितार्थः बुद्धिपूर्वकमनृतं विद्वानपि वाधकमित्यभिप्रायो दर्शितः प्रमादकृतं [illegible]निरणमाह तम

बृ॰भा॰ ब्राह्मणान्तरमवतार्यमाकरोत्यथोसाविन्द्रो नत्राधिदैविकं स्थानविशेषमुपन्यस्यादित्यादिना ॥
४१५

अथाधुना तस्यैतस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेष उपासनमुपदिश्यते तत्किं तद्यत्तत्सत्यं ब्रह्म यत्सत्यं किमसौ नः कोसावादित्यः कः पुनरसावादित्यो य एष करोष एतस्मिन्नादित्यमण्डले पुरुषोभिमानी सोसौ सत्यं ब्रह्म कश्चायमध्यात्मं योयं दक्षिणेऽक्षन्नक्षिणि पुरुषश्च स्थानम् सत्यस्य ब्रह्मणो निर्दिष्टं

तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ ।

तावेतावादित्याक्षिस्थौ पुरुषावेकस्यैतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेषोपलक्षितावन्योन्यस्मिन्नितरेतरस्मिन्नादित्यश्चाक्षुषि चाक्षुष आदित्ये प्रतिष्ठितावध्यात्माधिदैवतयोरन्योन्योपकार्योपकारकत्वात्

संप्रत्याध्यात्मिकं स्थानविशेषं दर्शयति पश्चैति प्रदेशभेदव्यतिरेकेण स्थानभेदं दर्शयन्नादर्शकमाह
तद्येमाविति

अन्योन्यमुपकार्योपकारकत्वेनान्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना प्राणैश्चक्षु
रादिभिरिन्द्रियैरिति यावत् अनुगृह्णन्नादित्यमंडलात्मानं प्रकाशयन्नित्यर्थः प्रासंगिकमुपास
नामसंगतमित्यर्थः तत्प्रदर्शनस्य किं फलमित्याशंक्याह कथमिति पुरुषद्वयस्यान्योन्यमुपकार्योपकारकत्वमुक्तं नि
श्चयं प्रतिष्ठितत्वानिरूपयते रश्मिभिः प्रकाशेनानुग्रहं कुर्वन्नेष आदित्योऽस्मिंश्चाक्षुषे [illegible] प्रतिष्ठितः
अयं च चाक्षुषः प्राणैरादित्यमनुगृह्णन्नमुष्मिन्ना दित्येऽधिदैवे प्रतिष्ठितः सोऽस्मिञ्छरीरे विज्ञानम
योभोक्ता यदायस्मिन्काल उत्क्रमिष्यन्भवति तदासौ चाक्षुषः आदित्यपुरुषाद्व्यानुपसंहृत्य के व
लेनोदासीनेन रूपेणावतिष्ठते तदायं विज्ञानमयः पश्यति शुद्धमेव केवलं दिरश्मिमेतन्मंडलं

रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्स यदोत्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन्म
ण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति २

शुद्धं मंडलमिव नरे तदरिष्टदर्शनं प्रासंगिकं प्रदर्श्यते कथं नाम पुरुषः करणीये यत्नवान् स्यादिति [illegible]
नं चाक्षुषं पुरुषमुपरएक्तमनुग्रहायैते रश्मयः स्वामिकत्वेन वशात्पूर्वमागच्छन्तोऽपि पुनस्तत्कर्म [illegible]
यमनुरुध्यमाना इव नोपयन्ति प्रत्यागच्छन्त्येतेन मतो वगम्यते परस्परोपकार्योपकारकभावात्सत्यस्य
वैकस्यात्मनो शरीरेणावृत्तिर् २॥

गमयतिरेवैषा तस्यायि पुनः शब्देनमृतेर् तरकाल गृह्यते रश्मीनामचेतनत्वादिव शब्दः पुनरनेकार्थेऽत्र [illegible]
न्वयप्रदर्शनार्थं तत्र स्थानद्वयसंबंधिनः सत्यस्य ब्रह्मणोऽध्यात्मे प्रकृत्यनतीयद्व॥

बृ॰भा॰ [illegible]ति प्रथममाहृतो गिरे हस्ताशोपेविवक्षिते तस्योपनिषदित्यादि व्याचष्टे तस्येत्यादिना यथा लोके [illegible]
४२६ वादिः तेनाभिधानेनाभिधीयमानः संमुखीभवतीत्यर्थः तद्वत् स्वलोके वदन्ति नामोपास्तिफलमाह ह
न्तीति यथा मण्डलपुरुषस्याहृरवयवस्योपनिषत्का स्याधिदैवतमुपासनमुक्तं तथा ध्यात्म[illegible]

[illegible]यो सो को यः एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः तस्य नामा तस्याहृ तयाः वयवाः व्याहृतयः भूरिति ये [illegible] इति
सामत्वस्य शिरः आद्यत्वात् तत्सामान्यं स्वयमेवाह एकमिति रेकमेकं संख्यया तु तं शिरस्य [illegible] दश [illegible]
रिति भुव इति बाहू द्वित्वसामान्याद्द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे तथा स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्ष
रे प्रतिष्ठे पादौ प्रतितिष्ठन्त्याभ्यामिति तस्योपस्याहृस्य वश्यवस्य तस्य ब्रह्मणः [illegible]पनिषद् अह [illegible]

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे
एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च
य एवं वेद ३ योयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बा
हू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च
य एवं वेद ४ पंचमं ब्राह्मणं ॥ अभिधानेनाभिधानेनाभिधीयमानं तद्ब्रह्माभिमुखीभवति लोकव[illegible]

कोसाविव्याहृ अहरित्यहरिति वेनद्रूपं हन्तेर्जहातेश्चेति यो वेद स हन्ति जहाति च पाप्मानं य एवं वेद
योयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादि सर्वं समानं तस्योपनिषदहमिति प्रत्यगात्मभूत[illegible]
त्वादहं हन्तेर्जहातेश्चेति ४ इति पंचमं ब्राह्मणं ॥

[illegible] पुरुषस्योपविशेषणस्योपासनमुच्यते [illegible] सर्व [illegible] पनिषदित्यात्मन [illegible]
[illegible] अहमिति हन्तेर्जहातेश्चाहमित्येतद्रूपमिति यो वेद स हन्ति पाप्मानं जहाति चेति पूर्ववत्सर्वं [illegible]

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति आधीनामिति अनेकविशेषणत्वात्प्रत्येकं तेषामिति शेषः तन्मयत्वे हेतुमाह मनसो
हि प्रकाशान्तरेण तन्मयत्वमाह मनसा चेति तस्य भास्वररूपत्वं साधयति मनस इति तत्प्रद्युम्नादिस्थाने स्थापयति

आधीनामनेकत्वात् अनेकविशेषणत्वाच्च तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्मणो मन उपाधिविशिष्टस्योपासनमभिधि-
त्सन्नाह मनोमयो मनः प्रायः मन सूपलभ्यमानत्वात् मनसा चोपलभत इति मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यः भा
एव सत्यः सद्भावः स्वरूपं यस्य सोऽयं भाः सत्यो भास्वर इत्येतन्मनसः सर्वार्थाव भासकत्वात् मनोमयत्वाद्भा
समास्वरत्वं तस्मिन्नन्तर्हृदये हृदयान्तः तस्मिन्निवसेत् यथा व्रीहिर्वा यवो वा परिमाणेनैवं परिमाणः

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधि-
पतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच १ षष्ठं ब्राह्मणं

तस्मिन्नन्तर्हृदये योगिभिर्दृश्यत इत्यर्थः स एष सर्वस्येशानः सर्वस्य त्रवभेद्य जातस्येशानः स्वामी। स्वामि-
त्वेऽपि सति कश्चिदमात्यादितंत्रोऽपि तु न तथा किंतु अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता एवमिदं प्रशास्ति यदि-
दं किंच यत्किंचित्सर्वं जगत्तत्सर्वं प्रशास्ति एवं मनोमयस्योपासनात् तद्रूपापत्तिरेव फलं तं यथा य-
थोपासते तदेव भवतीति ब्राह्मणं १ सप्तमस्य षष्ठं ब्राह्मणं

अस्मिन्निति औपाधिकमिदं परिमाणं स्वाभाविकं त्वानंत्यमित्यभिप्रेत्याह स एष इति यजुः सर्वस्येशान इति
नितन्निगमयति सर्वमिति यथा यन्त्र तथात्र फलाश्रुतेरफलमिदमुपासनमकार्यमिति चेन्नेत्याह

बृ॰भा॰ ब्राह्मणान्तरमुद्गाथ चाविभज्यते सैषेत्यादिना तम सोविधानादिद्युदृष्टिनिसंबंधः नदेवस्तु दर्शनिः धैति उक्त
५१७ ह्मेवफलप्रकरणमितिब्राह्मणान्तरमवतारयतिपुनरिति नोधेनुमुपासीतेतिसंबंधः वाचोधेन्वाख्यहादुर
विशादयनिषश्चेत्यादिनाहनवतुर्दशपंभोक्तृत्वपंचप्रश्नपूर्वकंप्रकरणमि कोपुनरित्यादिनाकवं देवाय योक्तोहन्ना दु

वैवोपासनान्तरसप्राब्रह्मणोविशिष्टफलकमुच्यते विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः विद्यतनोब्रह्मणोनिर्वचनमुच्यते
विदानादवखंडनात्तमसोमेघांधकारंविदार्यद्योतभासते तोविद्यदेवंगुणंविद्युतब्रह्मेतियोवेद सोविद्य
त्यवखंडयतिविनाशयतिपाप्मनः एनमात्मानप्रतिप्रतिकूलभूताः पाप्मानोयेतान्सर्वान्पाप्मनोवखंडयद
तीत्यर्थः यएवंवेदविद्युद्ब्रह्मेतितस्यानुरूपंफलंविद्यतंहियस्माद्ब्रह्म सप्तमंब्राह्मणं पुनरुपासनान्तरंतस्येव
ब्रह्मणः वाग्वैब्रह्मेतिवाग्गितिशब्दस्तापि तांवाचंधेनुंधेनुरिवधेनुः यथाधेनुश्चतुर्भिः स्तनैस्तन्यंपयः क्षरतिव

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनंपाप्मनोयएवंवेदविद्युद्ब्रह्मेतिविद्युध्येवब्रह्म १ सप्तमंब्राह्मणं
वाचंधेनुमुपासीततस्याश्चत्वारस्तनाः स्वाहाकारोवषट्कारोहन्तकारः स्वधाकारस्तस्यैद्वौस्तनौदेवा उ
पजीवन्तिस्वाहाकारंचवषट्कारंचहन्तकारंमनुष्याःस्वधाकारंपितरस्तस्याः प्राण ऋषभोमनोवत्सः १ अष्ट७।

सापएवंवाग्धेनुर्वक्ष्यमाणैस्तनैःपयइवान्नंक्षरतिदेवादिभ्यः केपुनस्तेस्तनाः केवातेयेभ्यः क्षरति तस्याएत
स्यावाचोधेन्वाद्वौस्तनौदेवा उपजीवन्तिवत्सस्थानीयाः कौतौस्वाहाकारंचवषट्कारंचाभ्यांहिहविर्दीयतेदेवेभ्यः
हन्तकारंमनुष्याः हन्तइतिमनुष्येभ्योऽन्नंप्रयच्छन्तिस्वधाकारंपितरः स्वधाकारेणहिपितृभ्यः स्वधांप्रयच्छन्ति।
तस्याधेन्वावाचः प्राणऋषभः प्राणेनहिवाक्प्रसूयते मनोवत्सोमनसाहिप्रस्राव्यते मनसाह्यालोचितेवि
षयेवाक्प्रवर्तते तस्मान्मनोवत्सस्थानीयः एवंवाग्धेनूपासकस्तद्भावमेवप्रतिपद्यते। १। अष्टमंब्राह्मणं

पजीवन्तितन्त्राहाभ्यांहीतिहन्तस्यपेक्षितमित्यर्थः स्वधामन्नंप्रस्राव्यते प्रस्नुताक्षरणोद्युताक्रियते मनसा होसा ए
दिनोक्तंविवरणेतिमनसेतिफलाश्रवणादेतदुपासनमकिंचित्करमित्याशंक्याहहेर्वमितितद्भावंप्रथतेतद्गुणः
धिकब्रह्म रूपत्वमित्यर्थः

ब्राह्मणानंतरमनूद्यतस्यतात्पर्यमाहात्म्यमिति अन्नपानस्यपक्वान्नस्य द्वावेमानमाहतस्येति क्रियाया श्रवण

मग्निर्वैश्वानरः पूर्ववदुपासनांतरमयमग्निर्वैश्वानरः कोयमग्निरित्याह योयमंतः पुरुषे किं शरीरे भक्तोनेमुच्यते येनाग्निनावैश्वानरेणान्नेनेदमन्नं पच्यते किं तदन्नं यदिदमद्यते भुज्यते ऽन्नं प्रजाभिः जाठरो ग्निरित्यर्थः तस्याग्नेरुपलक्षणार्थमिदमाह तस्याग्नेरन्नपचनो जाठरस्यैषघोषो भवति कोसौयघोषमेतत्

अयमग्निर्वैश्वानरोयोयमंतः पुरुषेयेनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैषघोषो भवति यमेतत्कर्णा वपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति १ नवमं ब्राह्मणं एतद्वै परम

दिति क्रियाविशेषणं कर्णावपिधायांगुलीभ्यामपिधानं कृत्वा शृणोति तं प्रजापतिमुपासीत वैश्वानरमग्निमत्रापि ता[illegible]फलं तत्प्रासंगिकमिदमरिष्टलक्षणमुच्यते स यदा शरीराद्भोक्ता यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति १ नवमं ब्राह्मणं

सैतदिति विशेषणं तद्यथा भवति नतथेत्यर्थः कोऽसौ योऽयमुपाधिकः परस्योपासनं प्रस्तुतेसनास्याद्गतो ति.

वृ०भा० ब्राह्मणांतरस्यनामप्रयोमाहसर्वेषामिति फलंतच्चाग्न फलानामिति शेषः किमिति विद्वान्वायुमाग च्छतितमुपे
५१८

सर्वेषामस्मिन प्रकरणे उपासनानांगतिरियंफलंचोच्यते यदावैपुरुषोविद्वानस्माल्लोकात्प्रैतिशरीरं परित्यजतिसतदावायुमागच्छति अंतरिक्षेतिर्यग्भूतोवायुस्तिमितोभेद्यस्तिष्ठति सवायुस्तत्रस्वात्मानं तस्मैसप्राप्तायविजिहीतेस्वात्मावयवान्विगमयतिच्छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थः किंपरिमाणंच्छिद्र मित्युच्यतेयथारथचक्रस्यखंछिद्रप्रसिद्धंपरिमाणंतेनच्छिद्रेणसविद्वानूर्ध्वआक्रमतेऊर्ध्वंगच्छ तिसआदित्यमागच्छतिआदित्योब्रह्मलोकंविजिगमिषोर्मार्गनिरोधंकृत्वास्थितःसोऽप्येवंविद्वद

यदावैपुरुषोस्माल्लोकात्प्रैतिसवायुमागच्छतितस्मैसतत्रविजिहीतेयथारथचक्रस्यखंतेनसऊ र्ध्वआक्रमतेसआदित्यमागच्छतितस्मैसतत्रविजिहीतेयथालंवरस्यखंतेनसऊर्ध्वआक्रमतेसचं द्रमसमागच्छतितस्मैसतत्रविजिहीतेयथादुंदुभेःखंतेनसऊर्ध्वआक्रमतेसलोकमागच्छत्यशोक महिमंतस्मिन्वसतिशाश्वतीःसमाः दश मंत्रब्राह्मणं

पासकायद्वारंप्रयच्छति तस्मैसतत्रविजिहीतेयथालंबरस्यखंवादित्रविशेषस्यछिद्रंपरिमाणंतेनसऊ र्ध्वआक्रमतेसचंद्रमसमागच्छति सोपितस्मैसतत्रविजिहीतेयथादुंदुभेः खंप्रसिद्धंतेनसऊर्ध्वआ क्रमतेसलोकंप्रजापतिमागच्छतिकिंविशिष्टमशोकंमानसेनदुःखेनविवर्जितमित्येतत् अहिम हिमवर्जितंशारीरदुःखवर्जितमित्यर्थः तंप्राप्यतस्मिन्वसतिशाश्वतीर्नित्याःसमाःसंवत्सरानित्यर्थः ब्रह्मणोबहून्कल्पान्वसतीत्यर्थः १ दशमंब्राह्मणं

सोयंब्रह्मलोकंगच्छन्नीयानगच्छतीत्याशंक्याहांतरिक्षइति आदित्यप्रत्यागमनेहेतुमाहादित्यइति उक्तोर्थंवा एत त्पापातयति तस्माद्इति बहून्कल्पानिसर्वांतरकल्पानित्यर्थः

ब्रह्मोपासनप्रसंगेन फलवद्ब्रह्मोपासनमुपन्यस्यते तदिति यद्व्याहित इति प्रतीकमादाय व्याचष्टे [illegible] रोगीति क:

तद्वै परमं तपः किं तद्यद्व्याहितो व्याधितो ज्वरादिपरिगृहीतः सन् यत्तप्यतेनेन तत्परमं तप इत्येवं चिंतयेत् दुःखसामान्यात्स एवं चिंतयतो विदुषः कर्मक्षयहेतुस्तद्भवति तपो भवत्यनिंदतो विषीदतः स एव चानेनाद्य तपसा दग्धकिल्बिषः परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद तथा मुमूर्षुरेतदेव कल्पयतीत्याह

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद १ एकादशं ब्राह्मणं ॥

तद्वै परमं तपो यं प्रेतं ग्रामादरण्यं हरन्ति ऋत्विजो मरणोत्तरं ग्रामादरण्यगमनसामान्यात् परमं तपो भविष्यति ग्रामादरण्यगमनं परमं तप इति हि प्रसिद्धं परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद तथा तद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति अग्निप्रवेशसामान्यात् परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद १ ॥ [illegible]

मोक्षहेतुरित्युक्तं कर्मणा देहपातं मुक्तं परमं हैव लोकमिति तत्र तपसो नतु फलं लोक [illegible] आत्मा ग्रामा दरण्यगमनं तथापि कथं तपस्त्वमित्याशंक्याह ग्रामादिति

बृ०भा० ब्राह्मणान्तरं गृहीत्वा तात्पर्यमाह [illegible]मिति यथापूर्वस्मिन् ब्राह्मणे फलवद्ब्रह्मोपासनमुक्तं न तथाऽस्याह न चैतिएतद्विति १
५१९ ब्रह्मविषयोक्तिः उपास्यं ब्रह्म निर्द्धारयितुं विचारयन्नस्मिन्सोऽदिना अन्नस्याविनाशित्वेऽपि ब्रह्मत्वं किं न स्यात् अत आह

अन्नं ब्रह्मेति श्रुत्येन उपासनान्तरं विधित्सन्नाह अन्नं ब्रह्मानमद्यते पन्न ब्रह्मेति एके आचार्या आहुस्तन्न तथा गृहीतव्यं
मन्नं ब्रह्मेत्यन्ये आहुः प्राणो ब्रह्मेति तच्च न तथा न गृहीतव्यं किमर्थं पुनरन्नं ब्रह्म न भवति यस्मात् पूयति क्लिद्यते पूति
भावमापद्यते अन्नमृते प्राणात् कथं ब्रह्म भवितुमर्हति ब्रह्म हि नाम तद्यद्विनाशि अस्तु तर्हि प्राणो ब्रह्म नैवं यस्माच्छुष्य-
ति वै प्राणः शोषमुपैति ऋते अन्नात् न हि प्राणोऽत्ता अन्नाद्येन विना न शक्नोत्यात्मानं धारयितुं तस्मात् शुष्यति वै प्रा
णः अन्नेन विना अत एकैकस्य ब्रह्मत्वं [illegible]नोपपद्यते यस्मात्तस्मादेते ह त्वेव अन्नप्राणदेवते एकध
ाभूयमेकधाभावं भूत्वा गत्वा परमतां परमत्वं गच्छतो ब्रह्मत्वं प्राप्नुतस्तदेव मध्यवसायः स्म प्राह स्म प्रातृदो नाम पितरं

अन्नं ब्रह्मेत्येके आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋते
ऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्ध स्माह प्रातृदः [illegible] पितरं किं स्विदेवैवं विदुषे साधु कु
र्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति

मात्मनः किं स्विदिति वितर्कं यथा मया ब्रह्म परिकल्पितमेवं विदुषे किं स्वित्साधु कुर्यां साधु शोभनं पूजां कां
चनास्मै पूजां कुर्यामित्यभिप्रायः किमेवास्मै विदुषे असाधु कुर्यां कृतकृत्योऽसावित्यभिप्रायः अन्नप्राणौ सह भूतौ
ब्रह्मेति विद्वान्नासौ साधुकरणेन तुष्टो भवति नापि असाधुकरणेन महीकृतस्तमेवं वादिनं स पिता ह स्मा
ह पाणिना हस्तेन निवारयन् मा प्रातृद मैवं वोचः कस्त्वेनयोरन्नप्राणयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां क
गच्छति न कश्चिदपि विद्वानेनन ब्रह्मदर्शनेन परमतां गच्छति तस्मान्नैवं कृतकृत्योऽसौ इति य
द्येवं ब्रवीतु भगवान्कथं परमतां गच्छतीति

आहारहीनत्वात्कथमन्नं विना प्राणस्य शोषणप्राप्तिरत आह अत आहारहीनत्वप्रसक्तं नाशित्वमतः शब्दादेः किं स्विदित्यादे
र्वाक्यस्यार्थं विवृणोति [illegible] प्राणा विनिवर्तितप्रसक्तिकमाह यस्मात् रोसेन योरित्यादिश्रवमुक्ततया परमत्वमित्यादि

उक्तमसंकीर्णगुणद्वयं संक्षिप्याह सर्वभूतेति अन्नगुणं विना प्राणगुणादेव ध्यानं सिद्ध्यतीत्याशंक्याह नेति प्राण-
गुणस्याप्यन्नगुणत्वसंभवादन्नप्राणेनेत्याशंक्याह नापीति गुणद्वयस्य परस्परापेक्षामनुभवानुसारेणाह रथांग

तस्मै उ ह एतद्वक्ष्यमाणं वच उवाच किं तद्वि इत्युच्यते अन्नं वै वि अन्ने हि यस्मादिमानि सर्वाणि भूतानि विष्ट-
मान्याश्रितानि अतोऽन्नं वीत्युच्यते किं च रमिति रमिति चोक्ताविना किं पुनस्तदं प्राणो वै रं कुत इत्याह प्राणे
हि यस्माद्बलाश्रये सति सर्वाणि भूतानि रमन्तेऽतो रं प्राणः सर्वभूताश्रयगुणमन्नं सर्वभूतरतिगुणः प्रा-
णः नहि कश्चिदनायतनो निराश्रयो रमते नाप्यसत्यायतने प्राणो दुर्बलो रमते यदा त्वायतनवान्

तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै वि अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे ह
मानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद १
इति द्वादशं ब्राह्मणं

तीत्यभाभ्यां कृतार्थमात्मानं मन्यमानो रमते तदा लोकः पुत्राय साधु पुत्रायाथायकरः स्यादित्यर्थः इदानी-
मेवंविदः फलमाह सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशन्त्यन्नगुणज्ञानात्सर्वाणि भूतानि रमन्ते प्राणगु-
णज्ञानाद्य एवं वेद १ इति द्वादशं ब्राह्मणं

इतीति आयतनवतो बलवतश्च कृतार्थत्वेऽपि निर्णीतपक्षनिसंवादपनिपुत्रयोर्यादित्ति आशिष्टो द्रढिष्ठो
बलिष्ठलक्षणं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यादित्येतद्दृष्टिर्दशनगृह्यते अन्नप्राणयोर्गुणद्वयविशिष्टयो-
र्मिलितयोरुपासनमुक्तं

वृ॰भा॰ इदानीं ब्राह्मणान्तरमारभ्यते तासपमाहोक्थमिति सन्तु शास्त्रान्तरेषु किमित्युक्थमुपास्यत्वेनोपन्यस्तेनाह [illegible]
४२० कस्मिन्कि प्राणोपकस्योपास्यत्वमिति प्रश्नद्वाराविरणेनिर्दिंपुनरितित्वमित्युक्थ दृष्टोहेतुमाह प्राणो हीति [illegible]
मित्युक्थशब्दस्य समवेतार्थत्वप्रश्नपूर्वकमाह कथमित्यादिना उत्थानस्य सन्निपि [illegible] प्राणः [illegible]

[illegible]त्येन योपासनं नरमुक्थशब्दं महाव्रतं महाव्रतेनकौ किं पुनस्तदुक्थं प्राणाश्च प्रधानः इन्द्रियाणां उक्थं च
[illegible]शस्त्राणामत उक्थमित्युपासीत कथं प्राण उक्थमित्याह प्राणो हि यस्मादिदं सर्वमुत्थापयति उत्थापनः
उक्थं प्राणः [illegible] प्राणः कश्चिदुत्तिष्ठति तदुपासनफलमाह उत्थाद्धास्मादेवंविदः उक्थवित् प्राणवि
त् वीरः पुत्र उत्तिष्ठति इह दृष्टमेतत्फलमदृष्टं तु वक्ष्यमाणः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद १ यजुरिति वः

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयत्युद्धास्मादुक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यं स
लोकतां जयति य एवं वेद १ यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते यु
ज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्यं सलोकतां जयति [illegible] य एवं वेद ॥ २ ॥ एत

[illegible]पासीत प्राणं प्राणो वै यजुः कथं यजुः प्राणो हि यस्मात्सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते न ह्यसति प्राणे केन चि
त् कस्यचिद्योगसामर्थ्यं अतो युनक्तीति प्राणो वै यजुः एवंविदः फलमाह युज्यन्ते उद्यमन्ते स्यथः इ
अस्मा एवंविदे सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्यं श्रेष्ठभावस्तस्मै श्रैष्ठ्याय श्रेष्ठभावाय यायं पुनः श्रेष्ठो भवेदिति [illegible]
जुषः प्राणस्य सायुज्यमित्यादि समानं २

शंकाह नहीति उक्थस्य प्राणस्य सेनान्विज्ञानतारतम्यमपेक्ष्य सायुज्यं सालोक्यं च आदि यजुः शब्द [illegible]
वरूढत्वादयुक्तं प्राणविषयत्वमिति शङ्कित्वा परिहरति कथमित्यादिना अप्राप्य प्राणे योगः सम्भ[illegible]
काह नहीति प्रकरणानुगृहीतप्राणशब्दश्च सा यजुः शब्दस्य रूढिं सम्बन्धयोगो योगिकः पर स्याद [illegible] ॥

संगमनादित्येनदेवग्राचष्टेसाम्येति शाख्यानरशरेनमाध्यंदिनशाखोच्यते रामरामरामरामरामरामरामरामराम

सामेतिचोपासीतप्राणं प्राणोवैसामकथंप्राणःसामःप्राणोहियस्मात्सर्वाणिभूतानिसम्यंचिसंगच्छन्तेसंगमना त्मभूतानि हि तुलात्साम प्राणःसम्यक्संगच्छन्तेह अस्मैसर्वाणिभूतानि नकेवलसंगच्छन्तएवश्रेष्ठभावा यवास्मैकल्पन्तेसामयत्नेसाम्नः सायुज्यमित्यादिपूर्ववत् ३ नप्राणं सत्रमित्युपासीत प्राणोवै सत्रप्रा

सामप्राणोवैसामप्राणोहीमानिसर्वाणिभूतानिसम्यंचिसम्यंचिहास्मैसर्वाणिभूतानि [illegible] [illegible] अस्मै श्रेष्ठयायकल्पन्तेसाम्नः सायुज्यं सलोकतांजयतियएवंवेद ३ सत्रप्राणो वैसत्रप्राणोहिवैसत्रंत्रायतेहेनंप्राणः क्षणितोः प्रसत्रमत्रमाप्नोतिसत्रस्यसायुज्यं सलोकतांज यतियएवंवेद ४ त्र्योदशंब्राह्मणं

इमेतत प्राणोहिवैसत्रंकथंप्रसिद्ध [illegible] नेत्याह त्रायतेपालयत्येनंपिंडदेहंप्राणः क्षणितोः शस्त्रादिहिं सोत पुनर्मांसेनापूरयतियस्मात्साक्षात्त्राणात्प्रसिद्धंसत्रं तत्प्राणःसत्रिदेहस्य [illegible] साहसत्रमत्रं त्राय तेमेनकेनचिदिसत्रंसत्रंप्राणात्मत्रंसत्रंप्राणंप्राप्नोतिसत्रं शाखान्तरेणपाठात् [illegible] त्रमात्रप्राप्नोति प्राणोभवतीत्यर्थः सत्रस्यसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेद ४ [illegible] दशंब्राह्मणं रामरामराम [illegible]

राम

तत्त्वमनुष्य गायत्रीब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह ब्राह्मण इत्यादिना छन्दोन्तरेषु विद्यमानेष्वपि किमिति गायत्र्युपाधिकमेव ब्रह्मो
पासनमिष्यते तत्राह सर्वच्छन्दसामिति नन्वेषां प्राधान्ये हेतु [illegible] माह नहीति ननु प्रयोक्तृत्वमिति सत्युत्पन्नप्रयोक्तृप्राणत्राणसामर्थ्यं छन्दो
न्तराणामपि नित्येवमेवेत्याह नवेति प्रमाणाभावादिति भावः किं प्रमाणं तस्माद्गायत्र्या विवक्षितं प्राणस्य सर्वेषां छन्दसां निर्वर्त
कत्वात् तथा च सर्वच्छन्दोव्यापकगायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनमेवात्र विवक्षितमित्याह प्राणानिति ननु तदानीं भूता गायत्री प्राण
ति आत्मीकरोति प्राणश्चेति ननु प्रयोक्तृगायत्राणाद्धि गायत्री प्राणश्च वागादीनां त्रातानन्तश्चैकलक्षणत्वात्तयोस्तादात्म्यमित्यर्थः
प्राणगायत्र्योस्तादात्म्ये फलितमाह तस्मादिति गायत्रीप्राधान्ये हेत्वन्तरमाह द्विजेति नन्वेवं स्फुटयति गायत्रीमिति तन्मात्र

ब्राह्मणो हि द्विपादेनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमुक्तमथेदानीं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते
सर्वच्छन्दसां हि गायत्री छन्दःप्रधानभूतं तस्याः प्रयोक्तृगायत्राणात् गायत्रीति वक्ष्यति न चान्येषां छन्दसां प्रयोक्तृप्राणत्रा
णसामर्थ्यं प्राणात्मभूता च सा सर्वच्छन्दसां चात्मा प्राणः प्राणश्च क्षतत्राणात् क्षत्रमित्युक्तं प्राणश्च गायत्री तस्मात्तदु
पासनमेव विधित्स्यते द्विजोत्तमजन्महेतुत्वाच्च गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यमिति द्विजोत्त
मस्य द्वितीयं जन्म गायत्रीनिमित्तं तस्मात्प्रधाना गायत्री ब्राह्मणान्मुख्याय ब्राह्मणो अधिवदन्ति स ब्राह्मणो विपा
पो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवतीत्युत्तमपुरुषार्थसंबन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीमूलमत

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लो
केषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ तत्र गायत्र्याः समस्ता गायत्र्या हि यः द्विजोत्तमो निरङ्कुश एव तस्मिन्पु
रुषार्थसाधनेऽधिक्रियते तत्तन्मूलः परमपुरुषार्थसंबन्धस्तस्मात्तदुपासनविधानायाह भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्येतान्यष्टा
क्षराणि अष्टाक्षरमष्टावक्षराणि यस्य तदिदमष्टाक्षरं ह वै प्रसिद्धं यद्योनकारेण विवक्षितं प्रथमं गायत्र्ये गायत्र्याः पदं
यकारेणोच्यते तत्पूरणमेतत् उ एव एतदेवास्या गायत्र्याः पदं पादः प्रथमो भूम्यादिलक्षणस्त्रैलोक्यात्मा अष्टाक्षरत्वसाम
न्यादेवमेतत्त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं वेद तस्यैतत्फलं स विद्वान्यावत्किंचिदेषु त्रिषु लोकेषु जेतव्यं तावत्सर्वं ह जयति

येहेत्वन्तरमाह ब्राह्मण इति कथमेतावता गायत्रीप्राधान्यं तत्राह तत्त्वेति अतो वक्तव्यमित्यत्रातःशब्दार्थमाह गायत्र्या हीति
अधिकारित्वसकलं तत्कार्यमाह तत्तदिति छन्दोगायत्रीविषयः गायत्रीविशिष्टं परामृश्य फलितमुपसंहरति तस्मादिति गाय
त्रीप्रथमपादस्याष्टाक्षरत्वं प्रतीयते तत्त्वशास्त्रत्वमित्याशङ्क्याह यकारेणेति गायत्रीप्रथमपादस्य त्रैलोक्येन संमोहमाह
तस्य युक्तं कार्यमाहैतदिति गायत्रीप्रथमपादे त्रैलोक्यदृष्ट्यारोपस्य प्रयोजनं दर्शयति एवमिति प्रथमपादज्ञानविदस्तत्फल

प्रथमे पादे त्रैलोक्यदृष्टिवत् द्वितीये पादे कृते त्रैविद्यदृष्टिरित्याहुस्तथेति दृष्टिविधुरप्यागतेन संख्यासामान्येन

तथा चोक्तं ऋग्यजूंषि सामानीति त्रयीविद्यानामाक्षराणि एतान्यष्टावेव तद्वै वा अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदं द्वि-
तीयमेतदु हैवास्या एतत् यदृग्यजुःसामलक्षणं त्रयीलक्षणं सामान्यादेव स यावती त्रयी विद्या तावद्वि-

ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावतीयं
त्रयीविद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद २ प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा
एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद [illegible]

यावत् फलजातमाप्यते तावद्ध जयति योऽस्या एतद् गायत्र्यास्त्रयीविद्यालक्षणं पदं वेद [illegible] प्राणोऽपानः
व्यान इत्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्येतेन गायत्र्यास्तृतीयं पदं यावदिदं प्राणिजातं तावद्ध जयति यो-
ऽस्या एतदेवं गायत्र्या [illegible] तृतीयं पदं वेद २

अथ तिस्रः [illegible] संख्यासामान्यफलमाह तदिति विद्याफलं [illegible] स यावतीति प्रथमे त्रैलोक्यपादे त्रै-
लोक्यत्रैविद्यदृष्टिवत् तृतीये पादे प्राणादिदृष्टिः कृतेत्यादि साहुस्तथेति

बृ०भा० ननु त्रिपदा गायत्री आख्याता चेत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याहाथेति शब्दात्मकगायत्रीप्रकरणाविच्छेदार्थोऽथशब्दः
८२२ यद्वै चतुर्थमित्यादिग्रन्थस्य पूर्वेणापौनरुक्त्यमाशङ्क्याह तुरीयमित्यादीनि इहेति प्रकृतगायत्र्युक्तिः यो गायत्र्यां
रवेति लक्ष्यते तेन तु मुख्यमीश्वरस्य दृश्यत्वमतीन्द्रियत्वादित्याह दृश्यत इवेति लोकाद्रजांस्युक्तानि तत्र स्मर्यते रम
इत्याह समस्तमिति आधिपत्यभावेनेति कथं व्याख्यानमित्याशङ्क्याहोपर्युपरीति वीप्सामाक्षिपति नन्विति

अथानन्तरं गायत्र्याख्यिपदाया शब्दात्मिकायास्तुरीयं पदमुच्यते अभिधेयभूतं तथास्याः प्रकृताया गायत्र्याः
तदेव चतुष्पाया तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति तुरीयमित्यादिवाक्यपदार्थव्याख्यानमेव व्याचष्टे यदिति यद्
चतुर्थं प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनाभिधीयते दर्शतं पदमित्यस्य पदस्य कोऽर्थ इत्युच्यते ददृश इव दृश्य
ते ह्यसौ मण्डलान्तर्गतः पुरुषः अतो दर्शतं पदमित्युच्यते परोरजा इत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते सर्वं समस्तमु
ह्येवैष मण्डलस्थः पुरुषो रजो रजो जातं समस्तं लोकमित्यर्थः उपर्युपर्याधिपत्यभावेन सर्वं लोकं र

अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश इव
ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्येवैष रज उपर्युपरि तपत्येवं ह वै श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥३॥

जोजातं तपति उपर्युपरीति वीप्सा सर्वलोकाधिपत्यख्यापनार्था ननु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वात् वीप्सानर्थिका
दोषो येषामुपरि स तपति तानाह दृश्यते तद्विषय एव सर्वशब्दः स्यादित्याशङ्क्यानिरस्य यावदी वीप्सा येवामुष्मा
त्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेति श्रुत्यन्तरात् तस्मात्सर्वाधिराधार्थो वीप्सा यथा हि सविता सर्वा
धिपत्यलक्षणया श्रिया यशसा च ख्यातात्तपति एवं ह वै श्रिया यशसा च तपति योऽस्या एतदेवं तुरीयं दर्शतं पदं
वेद ३
सर्वं रजस्तपतीत्येतावतैव सर्वाधिपत्यस्य सिद्धत्वात् अथार्थो वीप्सेति चोद्यं दूषयति नैष दोष इति येषां लोकानां ए
तितपति यावन्मण्डलपुरुषस्य निरङ्कुशमाधिपत्यमित्यत्र छान्दोग्यश्रुतिमनुकूलयति येति वीप्सार्थवत्त्वमुपसं
हरति तस्मादिति चतुर्थपादज्ञानस्य फलवत्त्वं कथयति यथेति

अभिधानाभिधेयात्मिकां गायत्रीमारभ्याभिधानस्याभिधेयतंत्रत्वमाह सैषेति आदित्ये प्रतिष्ठिताम्मूर्त्तात्मिका गा
यत्रीत्यत्र हेतुमाह [illegible]र्त्तेति भवतु मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणानुसारेणादित्यस्य तत्सारत्वं तथापि कथं गायत्र्यास्तत्र प्रतिष्ठितत्वं
एषणेव सामूर्त्ताद्यात्मिका ख्यातेत्याशंक्याह स हीति न हृदादित्ययोः सर्वथाभावे मूर्त्ताद्यात्मिका गायत्र्याः प्रति
ष्ठितेति शेषः सा एव हृतेऽस्यान्तर्गताणमूर्त्तादित्ये स्थितिरिति स्थितेः फलितमाह यथेति आदित्यस्य तत्त्वं त्र्यवारग्रहीता इति

[illegible]त्रिय लोकादयो लोक्यात्रे विद्या प्राणलक्षणा गायत्री एतस्मिंश्च तुरीये दर्शते परे रजसि प्रतिष्ठि
तान्यमूर्त्तरसत्वादादित्यस्य [illegible]पाये हि वस्तुनीरसं प्रतिष्ठितं भवति यथा काष्ठादि दग्धं रत्न हृत [illegible]
मूर्त्तामूर्त्तात्मकं जगत्त्रिपदा गायत्री आदित्ये प्रतिष्ठिता तत्र सत्त्वं तस्य हृत्त्रिभिः पादैरुक्तैस्तदेव पद सत्ये प्र [illegible]
किं पुनस्तत्सत्यमित्यत आह चक्षुर्वै सत्यं कथं चक्षुः सत्यमित्याह प्रसिद्धमेतच्चक्षुर्हि वै सत्यं कथं प्रसिद्धमित्या [illegible]
स्माद्यद्यदि इदानीमेव द्वौ विवदमानौ विरुद्धं वदमानावेयातामागच्छेतामहमदर्शमहमद्राक्षमिति तयोरन्य
अहमश्रौषमिति तथात्वं न वयोर्यदेवं ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम न पुनर्यो ब्रूयात्
सैषा गायत्र्येतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै
सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति
तस्मा एव श्रद्दध्याम तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं १९ अहमश्रौषमिति श्रोतुर्मृषाश्रवणमपि संभवति न तु चक्षुषा

मृषादर्शनं तस्मादहमश्रौषमित्युक्तवते न श्रद्दध्याम तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात्सत्यं चक्षुस्तस्मिन्सत्ये चक्षुषि सह
त्रिभिरितरैः पादैस्तुरीयं पदं प्रतिष्ठितमित्यर्थः उक्तं च स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति तद्वै तु
रीयपदाश्रयं सत्यं बले प्रतिष्ठितं किं पुनस्तद्बलमित्याह प्राणो वै बलं तस्मिन्प्राणे बले प्रतिष्ठितं तस्मात्

सत्यशब्दस्यानृतविपरीतवागविषयत्वशंकां द्वारा वारयति किं पुनरित्यादिना चक्षुः सत्यत्वे प्रमाणाभावं शंकित्वाह प्र
सिद्धमित्यादिना श्रोतरि श्रद्धाभावे हेतुमाह श्रोतुरिति द्रष्टुरपि मृषादर्शनं संभवतीत्याशंक्याह नात्रेति [illegible]
विसंभवेऽपि श्रोत्रपेक्षया द्रष्टरि विश्वासो दृष्टो लोकस्येत्याह तस्मादिति विश्वासातिशयफलमाह तस्मादिति
दित्यसत्यस्यापि प्रतिष्ठितत्वं पंचमेऽपि प्रतिपादितमित्याह लोके चेति सत्यस्य तत्त्वान्तरं प्रत्याह तत् [illegible] इति [illegible]

बृ॰भा॰ सत्यस्य प्राणोऽप्रतिष्ठितत्वं पांवमिकमित्याह। तद्वा इति सूत्रं प्राणो वायुस्तच्छब्देन सत्यशब्दितं सर्वं भूतजगत्प्राणाद्

४२३ बले प्रतिष्ठितमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति तस्मादिति तदेवोपपादयति लोकेऽपीति तदेव आनिरक्तमुक्तेनाह

ऋचीति एतेन गायत्र्याः सूत्रात्मत्वं सिद्धमित्याह एवमपीति तस्मिन्नेव वायव्यध्यात्मनि सैवेति गायत्र्याः प्राणात्मकत्वे

प्रतिपादिते तदेव स्पष्टयति यस्मान्निर्गोदिना गायत्री नामनिर्वचनेन तदेव जगज्जीवनहेतुत्वमाह सा हैषेति

तद्वा लोके सूत्रेन सत्येन वप्राणेनेति यस्माद्वले सत्यं प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं तस्मादोगीयः ओजोयः ओजस्तर

इत्यर्थः लोकेऽपि यस्मिन्नर्हि यदाश्रितं भवति तस्मादाश्रितादाश्रयस्य बलवत्तरत्वं प्रसिद्धं नहि दुर्बलं बल

कविदाश्रयभूतं दृष्टं एवमुक्तन्यायेन उ एषा गायत्री अध्यात्ममध्यात्मे प्राणे प्रतिष्ठिता सैषा गायत्री प्राणः सा

गायत्र्यां जगत्प्रतिष्ठितं यस्मिन्प्राणे सर्वे देवाः एकं भवन्ति सर्वे वेदाः कर्माणि फलं च सैवं गायत्री प्राणरूपा

सती जगत आत्मा सा हैषा गयांस्तत्रे त्रातवती के पुनर्गयाः प्राणा वागादयो वै गयाः शब्दकरणात्तांस्तत्रे

प्राणो वै बलं तत्प्राणोऽप्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं सत्यादोगीय इत्येवमेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैषा

गयांस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रे तद्यद्गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूं सावित्री

मन्वाहैषैव सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते ६

यत्री त्रातवती यस्माद्गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम गयत्राणाद्गायत्रीति प्रथिता स आचार्य उपनीय माणवकम्

अष्टवर्षं यामेवामूं गायत्रीं सावित्रीं सवितृदेवताकामन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः समस्तां च एषैव सा साक्षा

त्प्राणो जगत आत्मा माणवकाय समर्पिता इहेदानीं व्याख्यातेत्यर्थः स आचार्यो यस्मै माणवकायान्

वाहानुवक्ति तस्य माणवकस्य गयान्प्राणांस्त्रायते नरकादिपतनात् ६

ति प्रपोतृकृशरीरं समस्तं यः गायतीति गयाः वागुपलक्षिताः शब्दकरणाः मूलत्वेन स्तुत्यर्थं गायत्र्याः ए

सावित्रीत्याह स आचार्य इति पच्छः पादशः सादितामां यत्रीं तत्साधयति तद्यदि अतः सा वागायत्रीति

ब

मनोमरस्तु ह्रावयतिनामेनामिति तत्सवितुर्वरेण्यमित्येवयं देवस्याभोजनं श्रद्धं सर्वथा मन्तरं [illegible] हान्तनुष्टुभं
सावित्रीमाहुः सवितृदेवताकत्वादित्यर्थः उपनीतस्य माणवकस्य प्रदमन्त्रः सरस्वती [illegible] [illegible]
द्योतयितुं हि शब्दः दूषयति केचिदिता तत्वर्येप्सितव गाल्मकसरस्वतीं समर्पणे [illegible]

अपेनां सावित्रीं हृएके शत्रियिनोनुष्टुभमनुष्टुप्प्रभवामनुष्टुप्छन्दस्कामन्वाहरन्त [illegible] नदमिद्राय [illegible]
गनुष्टुप्वाक्यरिति सरस्वतीनामवे हि वाक्सरस्वतीं माणवकायानुब्रूमः स्यनदू [illegible] [illegible]
द्याद्यनआहुर्नैवेत्तत् किंतर्हि गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् कस्मात् [illegible] प्राणो गाय [illegible]

ताएव हैनामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुवेतद्वाचमनुब्रूमः इति नतथा [illegible]
सावित्रीमनुब्रूयाद्यदिह वा अप्येवं विद्वद्बहुवप्रतिगृह्णाति न हैव [illegible] गायत्र्या एकं [illegible]

केवाक्सरस्वतीवाग्नेव प्राणाः सर्वं माणवकाय समर्पितं भवति किंचेदं [illegible]
ति परिहरे अपि एवं विल एवं विद्वान् बहुइव नहितस्य सर्वा मने दहु नामालि किंनिसर्वा [illegible]
वि [illegible] दुष्ः प्रतिगृह्णाति नहैवैनस्प्रतिग्रहजातं गायत्र्या एकं चनेक [illegible] प्रतिपदा [illegible]

निशङ्क्यापरिहरति कस्मादित्यादिना पदिहेत्यादेरुत्तरस्य ग्रन्थस्यायमर्थः पूर्वग्रन्थासंगतिमाशङ्क्याह किं वेद
पिति सावित्र्या गायत्र्या निमित्तियापतत् स्वर्गं यदि प्रतिगृह्णाति यद्यपि बहु प्रतिगृह्णाति विद्वान् तिनिस्त्रवेणसंबन्ध
स्थापितत्तेन प्रतिग्रहजातेनैकस्यापि गायत्रीपदस्य विज्ञानफलं भुङ्क्त स्यात् द्रतत्वदोषोत्पादकत्वेन स्पष्टार्थः [illegible]

षा

बृ॰भा॰ गायत्रीविदः प्रतिगृह्णतो दोषाभावं सामान्येनोक्त्वा विशेषतस्तदभावमाह स य इति यथा त्रैलोक्यादिच्छिन्नस्य त्रैविद्यादेः री
५२४ च्छिन्नस्यार्थस्य प्रतिग्रहे पादद्वयविज्ञानफलमेव भुक्तं नाधिकं दूषणं तथेति यावत् प्रतिग्रहीतारं तानि वा नैतावि संभाव्य ५
तेकिं तु तुरीयांशक्षपणे न कल्पितमित्याह कल्पयित्वेति उक्तमेव संगृह्णाति नापादत्रयमिति कल्पयित्वेदमुक्तं तत्र निर्दिष्टमि
तिकल्पने मुख्यमेवेत्यत्किं न स्यादित्याशंक्याह नवेति कल्पनापि नार्हति किमर्थेत्याशंक्याह गायत्र्याति अंगीकृत्यैतत्
स य इमांस्त्रीन् स यो गायत्रीवित् इमान् भूरादीन् त्रीन् गोश्वादिधनपूर्णान् लोकान् प्रतिगृह्णीयात् स प्रतिग्रहः अस्याः
गायत्र्याः एतत्प्रथमं पदं व्याप्नुयात् मान्नुयात् प्रतिग्रह प्रथमपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यान्नत्वधिकदोषोत्पाद
कः स प्रतिग्रहः अथ पुनर्यावतीयं त्रयीविद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात् सोस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयात् द्वितीय
पदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात् तथा यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात् सोस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयात् तृतीय
पदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात् कल्पयित्वेदमुक्तमनेन पादत्रयसममपि यः कश्चित् प्रतिगृह्णीयात् तत् पादत्रयविज्ञान
स य इमांस्त्रींल्लोकान्पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् सोस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयीविद्या यस्ता
वत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्या एतत्तृ
तीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति नैव केनचनाप्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीया
फलस्यैव क्षपकारणं न त्वस्य सदोषस्य कर्तृत्वेस्म नवैवं दृष्टाप्रतिग्रहीतावा गायत्रीविज्ञानस्तुतये कल्पनेदृष्टा
प्रतिग्रहीतावा यद्यप्येवं संभाव्यते नासौ प्रतिग्रहो पादत्रयसमः कस्माद्यतो नाप्यधिकमपि पुरुषार्थं विज्ञानमस्याः
स्तमेव चतुर्थं पदं विषयं गायत्र्या दर्शयति अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति पदं नैव केन
चिदपि प्रतिग्रहेणाप्यं नैव प्राप्यमित्यर्थः यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि एतान्यपि नैवाप्यानि केनचित्क
ल्पयित्वेवमुक्तं परमार्थतः कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् त्रैलोक्यादिसमं तस्माद्गायत्र्येवंप्रकारोपास्येत्यर्थः
एतावदमुष्याप्यपतीत्यत्नेति तदेवाकांक्षापूर्वकमाह कस्मादिति यागात्मकपदत्रयविज्ञानफलभोगोत्पादानन्तरं
चतुर्थं नैव प्राप्यं प्रतिग्रहेणाकेनचिदपि नैव भुक्तं स्यादित्यर्थः तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह यथेति तानि प्रतिग्रहेणाप्या
न्यानि न तथेदं प्राप्यमित्यर्थः कुत इत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाहेतान्यपीति गायत्रीविद्यन्तिरेकात्तत्फलमाह
तस्मादिति एवंप्रकारापादचतुष्टयरूपा सर्वात्मिकेत्यर्थः

ब्रह्मनमुपासनमेवमंत्रेणसंगृण्हातितस्माःस्यादिना ध्येयं रूपमुक्त्वात्रेयंगायत्र्याःरूपमुपन्यस्यन्नतःपरमितिवेन
र्थस्यपादस्यपादत्रयापेक्षयाप्राधान्यमभिप्रेत्याहाऽन्तरत्रिति यथोक्तनमस्कारस्यप्रयोजनमाहात्म्यादिनितिद्विविधमथ

तस्या उपस्थानंतस्यागायत्र्या उपस्थानं उपेत्यस्थानंनमस्करणमनेनमंत्रेणकोसौमंत्रइत्याह हेगायत्रिअ
सिभवसित्रैलोक्यपादेनैकपदीत्रयीविद्यारूपेणद्वितीयेनद्विपदीप्राणादिनातृतीयेनत्रिपद्यसिचतुर्थेन
तुरीयेणचतुष्पद्यसिएवंचतुर्भिःपादैरुपासकैःपद्यसेज्ञायसेऽतःपरंपरेणनिरुपाधिकेनस्वेनात्मनाऽपद
सिअविद्यमानंपदंयस्यास्त्वंयेनपद्यसेसात्वंअपदसियस्मान्नहिपद्यसेनेतिनेत्यात्मत्वात् अतोनमस्त
विषयायनमस्तेतुरीयायदर्शतायपदायपरोरजसे अ सौशत्रुःपाप्मातत्प्राप्तिविघ्नकरः अदःतत्कार्यंतु

तस्या उपस्थानंगायत्र्यासैकपदीद्विपदीत्रिपदीचतुष्पद्यपदसिनहिपद्यसेनमस्तेतुरीयायदर्शताय
पदायपरोरजसेसावदोमाप्रापदितियंद्विष्यादसावस्मैकामोमासमृद्धीतिवानहैवास्मैसकामः
समृध्यतेयस्माएवमुपतिष्ठतेऽहमदःप्रापमितिवा ८

कार्यंयत्त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वंमाप्रापत्मैवप्राप्नोतुइतिशब्दोमंत्रपरिसमाप्त्यर्थः यंद्विष्यात्स्वयंयतिद्वेषं
योत्स्वयंविद्वांस्तंप्रत्यनेनोपस्थानमसौशत्रुरमुकनामेतिनामगृण्हीयाद्देवदत्त [illegible] यज्ञदत्तादिभिर्नाम
कामोमासमृद्धिंप्राप्नोत्वितितथोपतिष्ठतेनहैवास्मैदेवदत्तायसकामःसमृध्यतेकस्मैयस्माएवमुपति
ष्ठतेअमुष्यदेवदत्तस्याभिप्रेतंमाप्रापदितितथोपतिष्ठतेअसावदोमाप्रापदित्यादित्रयाणांमंत्रपदानांयथाकामंविकल्पो

पस्थानमभिचारिकमाभ्युदयिकंचतत्राद्यंद्वेषपात्रमुपादायतिरंयंद्विष्यादिति नाम गृण्हीयात्तदीयंनामगृहीत्वा
तदभिप्रेतंमाप्रापदित्यनेनोपस्थानमितिसंबंधः अभ्युदयिकमुपस्थानंदर्शयति अहमितिकोद्दशुपस्थान
मत्रमंत्रपदेनकर्तव्यमित्याशंक्यआहविविकल्पंदर्शयति असाविति

बृ०भा० किं तत् गायत्रीविज्ञानप्रतिकूलमुपलभ्यते तदाहाथेति पूर्वापरविरोधद्योतकोऽथशब्दः तथापि गायत्रीविदि २०अ०
४२५ तस्य फलवत्त्वे सति प्रतिकूलमिदं हस्तीभूतस्य तव योऽप्रतिग्रहमर्थ्यनया शंकया हैकां गेति राजा ह जनको भूण इति॥ ५

गायत्र्या मुखविधानार्थोऽयमारम्भः एतद्ध किल वै स्मर्यते तत्र गायत्रीविज्ञानविषये जनको वैदेहः बुडिलो नामतोऽश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विस्तं किलोक्तवान् यन्नु इति वितर्के हो अहो यत्तत्त्वं गायत्रीविदब्रूथाः गायत्रीविदस्मीति यदब्रूथाः किमिदं तस्य वचसोऽननुरूपम् अथ कथं यदि गायत्रीवित् प्रतिग्रहदोषेण हस्तीभूतो वहसीति स प्रत्याह राज्ञा स्मारितः मुखं गायत्र्याः हि यस्मादस्या हे सम्राट् न विदाञ्चकार न विज्ञातवानस्मीति उवाच एकाङ्गविकलत्वात् गायत्रीविज्ञानं ममाफलं जातं श्रृणु

एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूथा अथ कथं हस्ती भूतो वहसीति मुखं ह्यस्याः सम्राण्न विदाञ्चकरेति होवाच तस्या अग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्संदहत्येवं हैवैवंविद्यद्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति ॥ ८ ॥ चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥

तर्हि तस्या गायत्र्या अग्निरेव मुखं यदि ह वै अपि बह्विवेन्धनमग्नावभ्यादधति लौकिकाः सर्वमेव तत्संदहत्येवं हैवंविद् गायत्र्या अग्निर्मुखमित्येवं वेत्ति स एवंवि[illegible] स्यात् स्वयं गायत्र्यात्मा अग्निमुखः सन् यद्यपि बह्विव पापं कुरुते प्रतिग्रहादिदोषं तत्सर्वं पापजातं संप्साय भक्षयित्वा शुद्धोऽग्निवत् पूतश्च
तस्मात्प्रतिग्रहदोषात् गायत्र्यात्मा अजरोऽमृतश्च संभवति ॥ ८ ॥ चतुर्दशं ब्राह्मणम्
मुखविज्ञानस्य दृष्टान्तावष्टम्भेन फलमाचष्टे यदि स्यादिना खशब्दो वर्धरणार्थः पापसंस्पर्शाभावसिद्धिः एतत् २४
शुद्धपूतयोः फलासंस्पर्शकृतत्वेन भेदः गायत्रीज्ञानस्य क्रममुक्तिफलत्वं दर्शयति गायत्र्यात्मेति

ब्राह्मणानरस्यतात्पर्यमाह ॥ ज्ञानकर्मेति आदित्यस्याप्रत्यक्षत्वात् कथं तत्प्रार्थनेत्याह ॥ स्तिवेति तथापि क
श्चमादित्यस्यप्रसंगस्तत्राह ॥ उपस्थानमिति नमस्तेस्तु तुरीयायेति हि दर्शितमित्यर्थः आदित्यस्यप्रसंगेसति प

ज्ञानकर्मसमुच्चयकारीसोंतकाले आदित्यं प्रार्थयति अनित्यप्रसंगोगायत्र्यास्तुरीयपादो हि सः त
दुपस्थानंप्रकृतं अतः सएव प्रार्थ्यते हिरण्मयेन ज्योतिर्मयेन पात्रेणापथापात्रेणोहि तत्त्वपिधीयते ए
वमिदं सत्याख्यं ब्रह्मज्योतिर्मयेनमंडलेनापिहितमिवास्ति समाहितचेतसामदृष्टत्वात् तदुक्तं तस्य

हिरण्मयेनपात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये

पिहितं मुखं स्वरूपं तत्पिधानं पात्रमपिधानमिव दर्शनप्रतिबंधकारणं तत् त्वं हे पूषन् जगतः पो
षणात्पूषामिहिना अपावृणु अपावृतं कुरु दर्शनप्रतिबंधकारणम् पनयेत्यर्थः सत्यधर्माय स
त्यधर्मोस्यमसोहं तस्य धर्मोस्ति तस्मै ममभूताय सत्यार्थः दृष्टये दर्शनाय।

स्तितमाह ॥ ननु इति समाहितचेतसां प्रपन्नानामपि नापिहितमेव किंतु पिहितमिवेत्यत्र हेतुमाह ॥ हमाद
तेति जगतः पोषणात् यमोहिमरश्म्यादिदानेनेतिशेषः अपावरणकरणमेवेतिदर्शनेति सत्यप
मार्थस्वरूपं ब्रह्म यमेहत्वभावरंजियावत्

वृ॰ ५।६

प्राप्तये नान्तरसमुच्चिनोति किंचेति उक्तमेवमनन्ति बेस्यादि नाऽऽत्मानं पतिपूर्वेण संबंधः प्रज्ञानग्रहणं कर्म रो २५
रोनानुपश्यंना पतन्नमितिवपकनिकृतोपूष णतनिपुक्तेकिमिस्यमेसर्वाप्यनिपुक्तनेन चाह पूषन्नित्यादीनीति र
शंनाहविरिप्युक्तं विशन्यमिसहीति सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति मंत्रवर्णात् प्राणिनां जगत आत्मेति र
सुमित्रस्य वरुणस्याग्नेरित्येन दाभिप्याह चक्षुश्चेति स्वाभाविकारश्मयोन विगमयितुं शक्या इत्याशंक्याह हसमु

हूपन्नित्यादीनि नामान्यामंत्रणार्थानि सवितुः एकर्षे एकश्चासावृषिश्चएकऋषिर्दर्शनादृषिः सहि
सर्वस्य जगतः आत्मा चक्षुश्च सन्सर्वं पश्यत्येको वा गच्छतीत्येकऋषिः सूर्य एकाकी चरतीति मंत्रवर्णा
त् यम सर्वं हि जगतः संयमनं त्वत्कृतं सूर्य सुष्ठु ईरयति रसान्रश्मीन्प्राणान् धियो वा जगत इति प्राजा

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि

पत्य प्रजापतेरीश्वरस्यापत्यं हिरण्यगर्भस्य वा हे प्राजापत्य व्यूह विगमय रश्मीन्समूह संक्षिप आत्मनस्ते
जो येनाहं शक्नुयां त्वत्स्वरूपं तेजसा हृतदृष्टिः विद्योतनेन स्वरूपाण्यपि न उपसंहर तेजः यत्ते तव रूपं सर्वेषां
कल्याणानामतिशयेन कल्याणतमं तत्ते पश्यामि पश्यामो वयं वचनव्यत्ययेन

इति मरीचयस्तेजः संक्षेपं विनापि तेऽस्मत्स्वरूपदर्शनं स्यादित्याशंक्याह तेजसा हीति विद्योतनं विद्युत्प्रकाशः
तस्मिन्सति रूपाणां स्वरूपं तेजसा च चक्षुषा न शक्यं द्रष्टुं तस्य च समीपे स्थितानां तेषामाह विद्योतनस्वेति तेजः एव
दृष्टुं तेजसा ह्यपहृतदृष्टिर्न शक्नुयां ४ संक्षेपस्य प्रयोजनमाह यदिति

२५

किं पुनाहं त्वा भूस्व ब्रह्मचेः भेदेन ध्यानत्वादित्याह योसावितिं आह निशरीरे कथमहमिति प्रयोगोपपत्तिरे
साशंक्याह [illegible] रिति न देवेदमिस्यहं रूपमुच्यते ननु न वह शरीरपातेपिनामृतत्वमात्मिकवाद्वादित्यत

योसौ भूर्भुवः स्वर्या हूस्ववयवः पुरुषाकृतित्वात् पुरुषः सोहमस्मि भवामि अहरहमिति उपानदद्
कृत्वादित्यवाङ्मयोस्तदेवेदं प्रागुक्तं सोहमस्म्यमृतमिति संबंधः भस्मान्तमस्य

योसावसौ पुरुषः सोहमस्मि वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं
शरीरं ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥१७॥

[illegible] तस्यास्य शरीरपाते शरीरस्थो यः प्राणो वायुः सोनिलं वा ह्यं वायुमेव प्रतिगच्छतु तथा मा देवता
साक्षात् प्रकृतिं गच्छतु अथेदमपि भस्मान्तं सत् पृथिवीं यातु शरीरं

वंधात् तत् आह अथेति वायुग्रहणस्योपलक्षणात्वं विवक्षितम् अहं अथोऽति देहस्य देवतानामप्रतिबंधकत्वे
पि देहे स्थितस्य सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबंधकत्वात् न ममामृतत्वमित्याशंक्याह अथेति [illegible]

वृ॰भा श्रीरामजयरामजयजयराम श्रीकृष्णजयकृष्णजयजयकृष्ण श्रीशिवजयशिवजयजयशिव ॥ॐ॥

मंत्रांतरमवतार्यव्याकरोत्यथेदानीमित्यादिना अवनीशोमोश्वरः सर्वरक्षकस्तस्य जातरग्निप्र

अथेदानीमात्मनःसंकल्पभूतांमनसिअवस्थितामग्निदेवतांप्रार्थयति ॐमितित्ततोऽग्नि वसंबोधनार्थाविव ॐकारप्रतीकत्वादोमनोमयत्वाद्वाक्रतुः हे ॐ हे क्रतो स्मर स्मर्तव्यमंत कालेहितंतत्स्मरणवशादिष्टागतिःप्राप्यतेऽतःप्रार्थ्यते यन्मयाकृतंतत्स्मरपुनरुक्तिराद रार्था

ीकत्वेनध्यातत्वादग्निशब्देनात्रईशः एवमग्निदेवतां संबोध्यनियुंक्ते स्मरेति रक्षांगानिलिंगमिषस्ता किमितिस्मरणेदेवतानियुज्यतेनत्वाहंस्मरामि

तृष्णा० प्रार्थनांतरं समुच्चिनोति किंचेति उक्तमेव व्यनक्ति नेत्यादिना अस्मान्नयेति पूर्वेण संबंधः प्रस्तानमुद्दृष्ट्वा टी० ५
४२० मार्दिनामुपलक्षणं प्रार्थनांतरं दर्शयति किंचेति पापवियोजनफलमाह तेनेति भवद्भिराराधितो भवेतामि
थोक्तफलं साधयिष्यामीत्याशंक्याह किंत्विति बहुतमत्वं भक्तिश्रद्धातिरेकेणुक्तत्वणाद्दिनापि द्रिवर

किंच हे अग्ने नय प्रापय सुपथा शोभनेन मार्गेण राये धनाय कर्मफलप्राप्तय इत्यर्थः न दक्षिणेन कृष्णे
न पुनरावृत्तियुक्तेन किं तर्हि शुक्लेनैव सुपथा अस्मान्विश्वानि सर्वाणि हे देव वयुनानि प्रज्ञानानि सर्वप्रा
णिनां विद्वान् किंच युयोधि अपनय वियोजय अस्मदस्मत्तो जुहुराणं कुटिलं एनः पापं पापजातं सर्वं तेन

ॐ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
णम णम णम भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम इति १ पंचदशं ब्राह्मणं कंडीका २५ सप्तमोध्यायः

पापेन वियुक्ता वयमेष्याम उत्तरेण पथा त्वत्प्रसादात् किंतु वयं तुभ्यं परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमः अतो भूयि
ष्ठां बहुतमां ते तुभ्यं नम उक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारेण परिचरेम इत्यर्थः अन्यत्कर्तुमशक्ताः
संतः ॥ १ ॥ इति श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकटीकायां सप्तमोध्यायः परिसमाप्तः ॥

राशिं यन्नामित्याशंक्याह भूयिष्ठामिति संततं नमस्कारेण परिचरेमेति पूर्वेण संबंधः अशक्तिश्च मुमूर्षावस्था
दित्यादिरूपं इतिशब्दोऽध्यायसमाप्त्यर्थः इति श्रीमच्छुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानकृतौ बृहदा
रण्यकटीकायां सप्तमोध्यायः

इतिबृहदारण्यभाष्यटीकायांपंचमोध्यायःसमाप्तः

बृ०भा० [illegible]नि ॐकारोद्गीथादिविषयं ब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्थोऽगतिरादित्यादिमार्गस्थानमित्येषोऽर्थः समाप्त

४२७ निर्वृत्तः संप्रति प्राधान्येनाब्रह्मोपासनस्य फलं श्रीमं थादिकर्मेवक्तव्यमित्यप्रमं प्रपाठकमारभमाणो ब्राह्मणसंगतिमा

ह [illegible]इति तस्मात्प्राणो गायत्रीति पूर्वमुक्तमिति शेषः प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिना स्तुत्यापि निष्कृतिरित्यभिशंकितः परि

हरति कथमित्यादिना प्रकारान्तरेण पूर्वोत्तरग्रंथसंगतिमाह अथवेति आदित्यादन्यवैशिष्ट्यादिनिर्देशः तदेति प्रा

णस्यैव विशिष्टगुणकस्योपास्यत्वोक्तिः हेतुः ज्येष्ठत्वादिलत्रमात्रमिहानन्तरग्रंथेन कथ्यते इति फलितमाह तत्परेणेति

शेषः तदेव पूर्वग्रंथस्य हेतुमत्त्वाऽनन्तरस्य च हेतुत्वात् अनन्तरेण पौर्वापर्येण पूर्वग्रंथेन सह संगतिः ग्रंथ ज्ञानं संबध्यते इति फलित

ॐ प्राणो गायत्रीत्युक्तं कस्मात्पुनः कारणात्प्राणभावो गायत्र्याः न पुनर्वागादिभाव इति यस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठ

श्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठश्रेष्ठत्वगुणभाजः कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्येति तन्निर्दिदिक्षुः इदमारभ्यते अ

थवा उक्थयजुःसामक्षत्रादिभावैः प्राणस्यैवोपासनमभिहितं न सत्यपि वाक्चक्षुरादिषु तत्र हेतुमात्रमिहानन्त

रेणासंबध्यते न पुनः पूर्वशेषः योह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद मनादिवक्ष्यमाणं तु खिलत्वादस्य काण्डस्य पूर्वत्र यदनुक्तं

विशिष्टफलं प्राणविषयमु पासनं तदुच्यते यः कश्चिद्वेद स एवं गुणः

ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं यो वेद सोऽभवत्येव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चैवं फलेन प्रलोभितः सन् प्रश्नायाभिमुखीभूत

स्तस्मै चाह प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च कथं पुनरवगम्यते प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चेति

माहात्म्यपरेणेति वक्ष्यमाणप्राणोपासनस्य पूर्वोक्तं स्यादनुपासितशेषत्वमाशंक्य गुणभेदात्फल भेदाच्च मै

वमित्यभिप्रेत्याह न पुनरिति किमिति प्राणोपासनमिह त्वन्तरमुपदिश्यते तत्राह खिलत्वादिति इतिश [illegible]

ब्राह्मणारंभोपसंहारार्थः एवं ब्राह्मणारंभ प्रतिपादयितुं स्मरणात्प्राप्तं यः कश्चिदित्यादिना यद्वा स पुनर

पादानमन्वयार्थं निपातयोरर्थमवधारणमेव प्रागुक्तं भवत्येवेति भवत्येवेति प्रश्नाय तस्मै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च

तिप्रश्नस्तदर्थमिति यावत् प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिकमाक्षिपति कथमिति

न च हेतुमाह यस्मादिति तस्माज्ज्येष्ठत्वादिकं तुल्यमेवेति शेषः संबंधविशेषमंगीकृत्य ज्येष्ठत्वं प्राणस्य साधय
ति ॥ अपीति उक्तमेव समर्थयते निषेककालादिति तत्रापि विप्रतिपन्नं प्रत्याह प्राण इति ज्येष्ठत्वेन वक्ष्ये छ

यस्मान्निषेककाल एव शुक्रशोणितसंबंधः प्राणादिकलापस्याविशिष्टः तथापि न प्राणोऽशुक्रं नित्ये ह
तीति प्रथमो वृत्तिलाभः प्राणस्य चक्षुरादिभ्यो ज्येष्ठो वयसा प्राणः निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्णाति
प्राणः प्रीणाति हि लब्धस्य त्रोपचक्षुरादीनां वृत्तिलाभो न त्वापुक्तं प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादि भवति तु कस्मिंश्चित्कु
ले ज्येष्ठो गुणहीनत्वान्न श्रेष्ठः मध्यमः कनिष्ठो वा गुणाढ्यत्वाद्भवेच्छ्रेष्ठो न ज्येष्ठः न तथेह स्याह प्रा

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद १

प्राण एव तु ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च कथं पुनः श्रेष्ठत्वमवगम्यते प्राणस्येति तदिह संवादेन दर्शयिष्यामः इदं त्वापि
तु प्राणज्येष्ठश्रेष्ठगुणोपासकः स्वानां ज्ञातीनां ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति ज्येष्ठश्रेष्ठगुणोपासन
सामर्थ्यात् स्वव्यतिरेकेणापि च येषां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति बुभूषति भवितुमिच्छति तेषामपि
ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति १

ननु सिद्धं किमिति पुनरुक्तिः इत्याशंक्याह भवतीति ज्येष्ठत्वे सत्यपि श्रेष्ठत्वाभावमुक्त्वा तस्मिन्नसत्यपि
ज्येष्ठत्वाभावमाह । मध्यमः इति इहेति प्राणोक्तिः प्राणस्य श्रेष्ठत्वे प्रमाणाभावमाशंक्य प्रसंगात् कथंचि
ता पूर्वोक्तमुपास्तिफलमुपसंहरति सर्वथापीति आरोपेणानारोपेण वेत्यर्थः

मुख्यप्राणे ज्येष्ठत्वस्य विद्याफलत्वमाक्षिपति नन्विति नत्वस्य विद्याफलत्वं साधयस्कथ्यत इति १ ज्ञातो ज्येष्ठः [illegible] दुःसाध्य-
मिति दोषस्यासत्वमाह नेति तत्र हेतुमाह प्राणवृत्तिरिति यथा प्राणस्तनाशनादिप्रयुक्तश्चक्षुरादीनां स्थि-
तिलाभस्तथा प्राणो [illegible] पासकाधीनं जीवनमप्येषां स्वानां भवतीति प्राणदर्शिनो ज्येष्ठत्वं तद्वंशानित्य-
मित्यर्थः वसिष्ठत्वमपि प्राणस्यैवेति वक्तुमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे यो हेत्यादिना [illegible] फलेन प्रति

गुणयोनिमित्तं ज्येष्ठत्वं नदिच्छतः कथं भवतीत्युच्यते नैष दोषः प्राणवत् वृत्तिलाभस्यैव ज्येष्ठ-
त्वस्य विवक्षितत्वात् यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठः स्वानां भवतीति दर्शनानुरूपेण फलं येषां च ज्ञा-
तित्वातिरेकेण वसिष्ठो भवितुमिच्छति तेषां च वसिष्ठो भवतीत्युच्यते नातिहिं कास्यैव वसिष्ठत्वेनिवारेव

यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूष-
ति य एवं वेद २

वसिष्ठा वासयत्यतिशयेन वसते वेति वसिष्ठा वाग्मिनो हि धनवन्तो वसन्त्यतिशयेन ऊर्च्छादनार्थस्य
वा वसेर्वसिष्ठा अभिभवन्ति [illegible] हि वाचा वाग्मिनोऽन्यान् तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञाना हि वसिष्ठ-
गुणो भवतीति दर्शनानुरूपं फलं २

लोभितं शिष्यं प्रत्यभिमुखं प्रत्याह अथ नामित्यादिना वाग्घो वसिष्ठत्वं हि यो प्राणिजानीत वासयतीति
वासयत्यतिशयेनेत्यत्र विशदयति वाग्मिनो हीति वासयति दृष्ट्यव्यवस्त्रवेत्यत्र स्फुटयति आच्छाद-
नार्थस्येति आच्छादनार्थत्वमनुभवेन साधयत्यभिभवतीति उक्तमुपास्तिफलं निगमयति तेनेति ॥ २

गुणानं स्वकुं वाकांन रमा[illegible]यमावहे योहवाइति समेप्रतिष्ठाविद्यादिनापिस्यादित्याशंक्याह तद्योहे
समेचप्रतितिष्ठतीतिसंबंधः विषमशब्दार्थमाह दुर्गमनेचेति इदानीं प्रश्नपूर्वकं प्रतिष्ठां दर्शयति चक्षुर्वे
तिति प्रतिष्ठात्वं चक्षुषोऽनुसाद्‌यति कथमित्यादिना विद्याफलं निगमयति अनइति वाक्यान्तरमाह यो

योहवैप्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठत्यन्यपेति प्रतिष्ठानां [illegible] प्रतिष्ठामानिष्ठा गुणावतो यो वेदनस्येनत्फलं प्र
तितिष्ठति समेदेशे काले चान्याद्दुर्गेविषमेच दुर्गमने च देशे दुर्भिक्षादौ वाकाले विषमे यद्येवमुम[illegible]
कासौ प्रतिष्ठा चक्षुर्वै प्रतिष्ठा कथं चक्षुषः प्रतिष्ठात्वमित्याह चक्षुषाहि समेच दुर्गेच दृष्ट्वा प्रति[illegible]
ष्ठति अतोनुरूपफलं प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गेयएवं वेदेति ३ योहवैसंपदं वेद संपद्‌गु[illegible]

योहवैप्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषाहि समेच दुर्गेच प्रतिति
ष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गेयएवं वेद ३ योहवैसंपदं वेद संहास्मै पद्यन्ते कामाः कामा
यतेश्रोत्रं वैसंपच्छ्रोत्रेहीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः संहास्मै पद्यन्ते कामाः कामा यएवं वेद ४

गुणं यो वेद तस्येदं फलमस्मै विदुषे संपद्यन्ते हकिं ते कामा यतेस कामाः किं पुनः संपद्‌गुणकं श्रोत्रं वैसंपत्[illegible]
थं पुनः श्रोत्रस्य संपद्‌गुणत्वमित्यत्राह श्रोत्रे सति हि यस्मात्सर्वे वेदाः अभिसंपन्नाः श्रोत्रेन्द्रियवतो ध्येय
त्वात् वेदविहितकर्मायत्ताश्च कामास्तस्माच्छ्रोत्रं संपदतो विज्ञानानुरूपं फलं संहास्मै पद्यन्ते संपद[illegible]
मयतेयएवं वेद ४

विभजते योहवैसंपदं इतिमन्त्र

पूर्वोक्तं संपद्‌गुणविज्ञानमुपादाने किंपुन[illegible] श्रोत्रस्य संपद्‌गुणत्वमनुसादयति कथमिति अध्ययनम[illegible]
हत्वेन तथापि कथं श्रोत्रं संपद्‌गुणकमि[illegible]शंक्याह वेदेति पूर्वोक्तफलमुपसंहरत्यतइति एवमन्यत्[illegible]

बृ० भा० वाक्यांतरमारभ्य विभज्यते यो ह वा आयतनमिति सामान्येनोक्तमायतनं प्रश्नपूर्वकं विशदयति किं पुनस्त
४३१ दिति मनसो विषयाश्रयत्वं विशदयति मन इति इंद्रियाश्रयत्वं तस्य स्पष्टयति मनः संकल्पेति पूर्ववत्फलं नि

यो ह वा आयतनं वेदायतनमाश्रयस्तद्यो वेदायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानामन्येषामपि किं पुनस्तदायतनमित्युच्यते मनो वा आयतनमाश्रय इति, प्राणानां विषयाणां च मन आश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रतिपद्यन्ते मनःसंकल्पवशानि चेंद्रियाणि प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते चातो मन

यो ह वा आयतनं वेदायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ५ यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभी रे
तो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ६

आयतनमिंद्रियाणां मनो दर्शनानुरूप्येण फलमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ५
यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभिश्च संपन्नो भवति रेतो वै प्रजातिः रेतसा प्रजननेंद्रिय
मुपलक्ष्यते तद्विज्ञानानुरूपं फलं प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ६ ए मए मए मएम

गम यत्न इति गुणांतरं वक्तुं वाक्यांतरं गृहीत्वा तदक्षराणि व्याकरोति यो हेत्यादिना वागादींद्रियाणि तत्तद्गुणविशिष्टानि तेषां विशिष्टगुणमाचक्षाणस्य प्रकरणविरोधः स्यादित्याशंक्याह रेत इति विद्या
फलमुपसंहरति तद्विज्ञानेनेति २

उक्ता वसिष्ठत्वादिगुणा न वागादिगामिनः किं तु मुख्यप्राणगता एवेति दर्शयितुमाख्यायिकां कथयति
[illegible]हेत्यादिना । एषु नु प्रयोगस्य तात्पर्यमाह शरीरं हीति किमिति शरीरस्य पापीयस्त्वमुच्यते न दाह देहराणार्थं

[illegible]ह इमे प्राणा वागादयः अहं श्रेयसे अहं श्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं वदमाना ब्रह्म
जग्मुर्ब्रह्म गतवन्तो ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रजापतिं गतवन्तः गत्वा च ऊचुः कः नो अस्माकं मध्ये वसिष्ठः
को अस्माकं मध्ये वसति वासयतीति तद्ध होवाच ह उवाच उक्तवान् यस्मिन्वः युष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते

ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विवद मानां ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति
तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥ [illegible]

गते शरीरादिदं शरीरं पूर्वस्मादतिशयेन पापीयः पापतरं मन्यते लोकः शरीरं हि नाम अनेकाशुचिसंघातत्वा
ज्जीवतोऽपि पापमेव ततोऽपि कष्टतरं यस्मिन्नुत्क्रान्ते भवति वैराग्यार्थमिदमुच्यते पापीय इति स वो युष्माकं
मध्ये वसिष्ठो भविष्यति ॥

मिति शरीरे वैराग्योत्पादनद्वारा तस्मिन्नहंममाभिमानपरिहारार्थमित्यर्थः वसिष्ठो भवतोऽस्मान [illegible]
संधः

बृंध्या किमितिसाक्षादेवमुख्यप्राणांवसिष्ठत्वादिगुणकंनोक्तवान्प्रजापतिःसहिसर्वज्ञस्तत्राशंक्याह जानन्नपीति तस्येद्द
८३२ कामेत्यादेस्तात्पर्यमाह नत्वेवमिति उक्तोर्थेश्रूयमाणश्रोत्रमावेदे नन्वेत्यादिना कायोंकार्यादिविषयमित्यादिरन्वे

षान्नापिवसिष्ठप्रजापतिर्नोवाचायंवसिष्ठइतितत्रैषामप्रियपरिहाराय नत्वेवमुक्तायामाह्मणप्राणाउत्तानोवी
र्यपरीक्षणायकर्मेणोच्चक्रमुत्क्रम्यवागेवप्रथमहअस्माच्छरीरादुच्चक्राम उक्त्वानवती साचोक्रमसंवत्सरंप्रोष्य
प्रोषितानाभूत्वापुनरागत्योवाचकथमशकतर्तेकवतोपूर्वमहतेमाविनाजीवितुमिति एवमुक्ताऊचुर्यथा लो
कमूकाअवदन्तोवाचाप्राणन्तःप्राणेनपश्यन्तश्चक्षुषाशृण्वन्तःश्रोत्रेणविद्वांसोमनसाप्रजायमानारेतसैवमजीविष्मेतिप्रविवे
शहवाक् ९ चक्षुर्होच्चक्रामतत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकतर्तेमदृतेजीवितुमितितेहोचुर्यथान्धाअवदन्तोवाचा
प्राणन्तःप्राणेनशृण्वन्तःश्रोत्रेणविद्वांसोमनसाप्रजायमानारेतसैवमजीविष्मेतिप्र
विवेशहचक्षुः १० श्रोत्रंहोच्चक्रामतत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकतर्तेमदृतेजीवितुमितितेहोचुर्यथा
बधिराअशृण्वन्तःश्रोत्रेणप्राणन्तःप्राणेनवदन्तोवाचापश्यन्तश्चक्षुषाविद्वांसोमनसाप्रजायमानारेतसैव
मजीविष्मेतिप्रविवेशहश्रोत्रं ११ मनोहोच्चक्रामतत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकतर्तेमदृतेजीवितु
मितितेहोचुर्यथामुग्धाअविद्वांसोमनसाप्राणन्तःप्राणेनवदन्तोवाचापश्यन्तश्चक्षुषाशृण्वन्तःश्रोत्रेण
प्रजायमानारेतसैवमजीविष्मेतिप्रविवेशहमनः १२ रेतोहोच्चक्रामतत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकत
र्तेमदृतेजीवितुमितितेहोचुर्यथाक्लीबाअप्रजायमानारेतसाप्राणन्तःप्राणेनवदन्तोवाचापश्यन्तश्चक्षुषा

केवलामूकाअवदन्तोवाचाप्राणन्तःप्राणेनव्यापारंकुर्वन्तःप्राणेनव्यापारंकुर्वन्तःपश्यन्तोदर्शनव्यापारंचक्षु
षाकुर्वन्तःतथाशृण्वन्तःश्रोत्रेणविद्वांसोमनसाकार्याकार्यादिविषयंप्रजायमानारेतसापुत्रानुत्पादयन्तःएव
मजीविष्मवयमित्येवंप्राणैरन्तोनएवागात्मनोस्मिन्नवसिष्ठत्वंबुध्वाप्रविवेशहवाक् ९ तथाचक्षुर्हेच्चक्रा
मेत्यादिपूर्ववत् श्रोत्रंमनःप्रजातिरिति ९॥१०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५ १६ १७॥
नोपेक्षणीयसंग्रहःचक्षुरादिभिर्ज्ञातोनरापुनर्वाक्किमकरोदित्यत्राह आत्मनइतिएमएमएम

वागादिप्रकरणविच्छेदार्थोऽथशब्दः उत्क्रमणं करिष्यन्यदा भवतीति शेषः उत्क्रमणं प्राणेन स्वरूपेण आ
कम्पवनारयति अमि वेत्यादिना प्राणस्य श्रेष्ठत्वं वागादिभिर्निर्धारितमित्याह नेवागादयश्च नहिन
फलेन भवितव्यमित्याह यद्येवमिति यथोक्तस्य प्राणसंवादस्य काल्पनिकत्वं दर्शयस्यपवेति कल्पना

अथह प्राण उत्क्रमिष्यन् उत्क्रमणं करिष्यन् तदानीमेव तत्स्थानात्प्रचलितानागादयः किमिवेत्य
ह यथा लोके महांश्चासौ सुहयश्च महासुहयः शोभनो हयो लक्षणोपेतो महान्परिमाणतः सिंधुदेशभवः
सैंधवोऽभिजननः पड्वीशशंकून्पादबंधनशंकून्पड्वीशाश्च ते शंकवश्च तान्संवृहेदुद्यच्छेद्युगपदुत्खन्
नेदश्वारोहे आरूढे परीक्षणाय एवं ह एवं इमान्वागादीन्प्राणान्संववर्हो द्यतवान्स्वस्थानात् भ्रंशि
तवान् तेवागादयः ह ऊचुः हे भगवः भगवन्मोत्क्रमीर्यस्मान्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते त्वां विना जीवितुं यद्येवं

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महासुहयः सैंधवः पड्वीशशंकून्संवृहेदेवं हैवेमान्प्राणान्संववर्ह
ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति १३

मम श्रेष्ठतां विज्ञातवन्तो भवद्भिरहमत्र श्रेष्ठस्तस्य उ मे मम बलिंकरं कुरुत करं प्रयच्छतेति एवं प्राणेनोक्ताः कस्मि
न्विदुषः श्रेष्ठपरीक्षणप्रकारोपदेशः अनेन हि प्रकारेण विद्वान्को नु खलु त्वत्र श्रेष्ठ इति परीक्षणं करोति
एष परीक्षणप्रकारः संवादभूतः कथ्यते न ह्यन्यथा संहत्यकारिणामेतेषामेषां संवदनं संभवति सर्वमेवेदं
कस्य निर्गमनाद्युपपद्यते तस्माद्विद्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति वागादीनां प्रधानबुभुत्सया स तथा
बलिं प्रार्थितास्ते प्राणास्तथेति प्रतिज्ञातवन्तः १३ ॥ लंसत्वयनि विदुषः नदेवस्पदयाते अनेन दीनि

प्राणपरीक्षणप्रकारो विवक्षितोऽत्र किं संवादेनेत्याशंक्याह स एव इति संवादः समुत्क्रमणार्थे तास्वकल्पितत्वं
दर्शयाह नहीति संवादस्य कल्पितत्वे फलितमाह तस्मादिति एवं प्राणसंवादस्य तात्पर्यमुक्त्वा प्रकृतामन्त्रस्य व्याख्या

वृ॰भा॰ [illegible]वागिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे प्रथममिति तेन वसिष्ठगुणेन त्वमेव वसिष्ठोसि तथा च तद्वसिष्ठत्वं तवैवेति
४३३ योजना बलिदानमंगीकृत्यान्नवासस्सिरिच्छति यद्वेत्यादिना एवंगुणविशिष्टस्य मे छन्नं छन्नवासित

[illegible]वाक् प्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता ह किल उवाच उक्तवतीत्यर्थः यद्वै अहं वसिष्ठास्मि यन्मम वसिष्ठत्वं तत्त्वं तवै
वतेन वसिष्ठगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोसीति यद्वहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोसि या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसी
ति चक्षुः समानमन्यत् संपदायतनप्रजातित्वगुणान् क्रमेणार्पितवंतः यद्वै वसा [illegible] बलिं दत्तवंतः

साह वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोसी
ति चक्षुर्यद्वा अहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसी
ति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिदं किंचा
श्वभ्य आकृमिभ्य आकीटपतंगेभ्यस्तत्तेन्नं

उक्तं तस्य उमे एवंगुणविशिष्टस्य किमन्नं किं वास इत्याहुरितरे यदिदं लोके किंच किंचिदन्नं प्रसिद्धं
नामा श्वभ्यः आकृमिभ्यः आकीटपतंगेभ्यः यच्च श्वान्नं कृम्यन्नं कीटपतंगान्नं च तेन सह सर्वमेव
किंचित्प्राणिभिरद्यमानमन्नं तत्सर्वं तवान्नं सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विधीयते एम एमत म

त्यादिसंबन्धस्येत्यर्थः यदिदमित्यादिवाक्यं व्याचष्टे यदिदमिति प्रकृतेन प्रश्नेन कोशदीनां चान्नेन सह
यत्किंचित्कृम्यन्नं दृष्टं तेन तत्सर्वमेव तवान्नमिति योजना तदेव स्फुटयति यत्किंचिदिति पदार्थमुक्त्वा वाक्या
र्थं कथयति सर्वमिति

अस्मिन्नेववाक्ये पक्षान्तरमुत्थापयति कोचित्तिति न ह वा अस्येत्याद्यर्थवाददर्शनादित्यर्थः न दूषयति न द
त्यदिति शास्त्रान्तरेणाक्षिप्तमयो भवत्यभक्ष्यभक्षणादित्यादिनेत्यर्थः प्राणविदं नीतिर्न विषयं शास्त्रान्तरं सर्वभ
क्षणं नु प्राणदर्शिनो विवक्षितमनोऽयं वाक्यस्थं न विषयत्वात् प्रतिषेधेन सर्वभक्षणस्योदितानुदितहोमवद्विकल्पः
स्यादिति शङ्कते नेनेति किं न हि सर्वान्नभक्षणं विहितं न वा न चेन्न तस्य निषिद्धस्यानुष्ठानं प्राणविदि न क्षा
पकाभावाद्धि विहितं चेन्न तथं यदि दमित्यादिनेन न हेत्यादिना वा विहितं नास्य इत्याह नाविधायकत्वादिति यदि
दमित्यादि नो हि सर्वं प्राणस्यान्नमिति ज्ञानमेव विधीयते न नु प्राणविदः सर्वान्नभक्षणं न दर्शितो नियम
कोविनु सर्वभक्षणे दोषाभावं दर्शयति प्राणान्नविदः न तस्य शास्त्रान्तरेणाप्रतिषिद्धत्वात् नेनास्यापि
कल्पितमिति नाविधायकत्वात् न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवतीति सर्वं प्राणस्यान्नमित्येतस्य विज्ञा
नस्य विहितस्यानुवादेन न नैकवाक्यतापत्तेः न नु शास्त्रान्तरविहितस्य बाधने सामर्थ्यमन्यपर
त्वादस्य प्राणमात्रस्य सर्वमन्नमित्येतद्दर्शनमिह विधित्सितं न तु सर्वभक्षणमिति एतदागमरामहर्ष

भावान्न विकल्पोपपत्तिरित्यर्थः द्वितीयं दूषयति न ह वा इति अस्यार्थवादत्वे हेत्वन्तरमाह न चेति अपर्व
दवाक्यतो निनोदर्शनादेकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदस्याप्याप्तत्वाच्चेति हेतुमाह नेनेति अदर्शनाद्
त्यापि तत्स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायेन भविष्यतीत्याशङ्क्य न कलञ्जभक्षयेदित्यादिविहि
तस्य भक्षणाभावस्य बाधने न हेत्यादेर्नसामर्थ्यं दृष्टिपरत्वादस्य मानान्तरविरोधे तस्य नामागारद
हनत्विति न हेत्यादेरन्यपरत्वं प्रपञ्चयति प्राणमात्रस्येति

तत्र दोषाभावज्ञापनात् देवविधिनिषेधनियमाशंक्याह यदिति अर्थवादस्यमानांतर विरोधेस्तावेमान
त्वापोगस्योक्तत्वादिति भावः प्रमाणाभावस्यासिद्धिमाशंकते विदुषस्तु इति सामर्थ्यात्प्राणस्वरूपत्व
लादिति यावत् अदोषः सर्वान्नभक्षणेतस्येति शेषः अर्थापत्तिं दूषयति नेत्यादिना अनुपपत्तिमेव विवृ
णोति [illegible]मिति येनेत्यस्मात्प्राक् यापोनिवक्ष्यमपद्यपीत्यपक्रमात् प्राणस्वरूपसामर्थ्यादनुपपत्तिर
विशाम्यतीति शंकते ननु इति किं फलात्मना विदुषः सर्वान्नस्य साध्यतेकिं वा साधकत्वरूपेणेति विक
कल्प्याद्यमंगीकरोति बाढमिति प्राणस्वरूपेण सर्वभक्षणेनच्छन्दार्थः तत्र प्रतिषेधाभावे सद्दृष्टांतफ

लत्वसर्वभक्षणे दोषाभावज्ञानं नन्निषेधेवप्रमाणाभावात् विदुषः प्राणत्वात्सर्वान्नोपपत्तेः सामर्थ्याद्दोष
एवेति वेत्यशेषान्नत्वानुपपत्तेः स्यपद्यपि विद्वान् प्राणोयेन कार्यकरणसंघातेन विशिष्टस्य विद्वत्ता
तेन कार्यकरणसंघातेन कृमिकीटदेवाद्यशेषान्नभक्षणं नोपपद्यते तेन तत्राशेषान्नभक्षणे दोष
भावज्ञापनमनर्थकमप्राप्तत्वादशेषान्नभक्षणादोषस्य ननु प्राणः सन्भक्षयत्येव कृमिकीटादव्वन्न
मपि बाढं किं तु ननु न हि विषयः प्रतिषेधोस्ति तस्मादीश्वरकं कृमिभुक्तं तत्र दोषाभावः आत्मरूपेण दोषा
भावज्ञापनमनर्थकं अप्राप्तत्वादशेषान्नभक्षणादोषस्य येन तु कार्यकरणसं घातसंबंधेन प्रति
षेधः क्रियते तत्संबंधेन त्विह नैव प्रतिप्रसवोस्ति

लिंगमाह [illegible]दिति तथात्वारसिकं प्राणस्य सर्वभक्षणं तत्र वा प्रतिषेधाद्दोषराहित्यमिति शेषः नहि
लोकिस्यादिति वेत्त्याह ननु इति पंचम्यर्थमेवस्फोरयत्यप्राप्तत्वादिति प्राणविदः साधकत्वाकारेण स
र्वान्नभक्षणमिति पक्षे प्रस्याह येनत्विति इहेति प्राणविद्यानेतिमित्तान्तराद्यतप्राप्तविषया
विधिः प्रतिप्रसवोपयाज्ञरितस्पाशेन प्रतिषेधेष्योपपत्तिवेदितित्यथा शास्त्राधिकारिणः सर्वाभक्ष्यभ
क्षणनिषेधेपि प्राणविदो विशेषविधिनोपलभ्यतेन तथा वनस्य भक्षणादुःसाध्यमित्यर्थः

तृ० भा
४३५

१६
भ
१६
१६

पतिप्रसवाभावेलब्धंदर्शयति अमादिति अर्थवादस्यनहिंकागतिरित्याशंक्याहाल्पविषयत्वादिति तस्य
स्तुतिमात्रार्थत्वान्ननदृष्टान्निषेधातिक्रमस्यार्थः ननुविशिष्टस्यप्राणस्यसर्वान्नानदर्शनमत्रविधीयते न
थात्तविदुषोपितदात्मनःसर्वान्नभक्षणेनदोषोपयात्दर्शनफलाभ्युपगमादतआह नचेति ज्ञोपितत्वं श्रु

तस्मानतृनिषेधातिक्रमेदोषाणवस्यात अल्पविषयत्वान्नह वाइत्यादेः नत्रब्राह्मणादिशरीरस्यसर्वा
न्नादर्शनमिहविधीयते किंतुप्राणमात्रस्यैवयथा तथाभासेनसर्वान्नस्यप्राणस्यकिं चिदन्नजा
तंकस्यचिज्जीवनहेतुः यथाविषविषजस्यकृमेस्तदेवान्यस्यप्राणान्नमपिसदेहमेवदोषमुत्पादय
तिमरणादिलक्षणं तथासर्वान्नस्यापिप्रतिषिद्धान्नभक्षणेब्राह्मणत्वादिदेहस्यवधाद्दोषएवस्य
तस्मान्मिथ्याज्ञानमेवाभक्ष्यभक्षणेदोषाभावज्ञानं

णस्यान्नमित्यनेनदृष्टंभेनप्राणविदः सर्वभक्षणंनविधेयमित्याह यथाहेति प्राणस्ययथोक्तस्यस्वीकारे
पिकस्यचित्किंचिदन्नंजीवनहेतुरित्यत्रदृष्टांतमाह यथेति तथासर्वप्राणिषुयथाश्रयान्नसर्वभक्षा
र्थेतिकमाह नचेति प्राणविदोपिकार्यकरणवतोनिषेधातिक्रमायोगेफलितमाह तस्मादिति

तृप्ता वा अपां तु रमादायन्याह् रोसाम इति स्मार्त् दोषं भगवानदेव श्रौतमाचमनमन्यतो अपां विधेयमत्र्यैतिः दंवा श्री
८३५ वगमिति केचित्तान्प्रत्याह् आचेति वाक्यः कार्यपरिधानेनेत्र साक्षात्र्पां विनियोगायोगे प्राप्तमर्थमाह तस्मा दि
ति यद्दिदंकिं वेत्यादावुक्त दृष्टिविधेरर्थवादमादायन्यासाचष्टे नेत्यादिना पुनरनंज नुकरणामन्वयार्थमुक्तावः

आपोवासः स्यापोभक्ष्यमाणा वास स्थानीयात्त वाऽत्र च प्राणस्यापो वासः स्पेति दृष्टिर्न विधीयते नेन तु वास
कार्ये ऽपोविनियोगकुश अयाः तस्मात्तथा प्राप्ते भक्ष्यणोदर्शनमात्रं वाऽत्रेयं न हवै अस्यानन्नं प्राणस्या
न्नमित्येवं विदः अनन्नमनदनीयं न जग्धं भुक्तं भवति ह यद्यप्यनेनानदनीयं भुक्तमदनीयमेव भुक्तं स्यात्

आपो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदन्नस्यान्नं वेद

ननु नक्तान दोषेणालिप्यत इत्येतद्दृष्टयास्तु तिरित्यवोचाम नथानानन्नं प्रतिगृहीतं यद्यप्यप्रतिग्राह्य
हस्त्यादि प्रतिगृहीतं स्यात्तदप्यन्नमेव प्रतिग्राह्यं प्रतिगृहीतं स्यात् तत्राप्यप्रतिग्राह्य प्रतिग्र
हदोषेण न लिप्यत इति स्तुत्यर्थमेवायमर्थवाद नस्य प्राणस्यान्नं वेद फलं तु प्राणात्मभाव एव न
त्वेतत्फलाभिप्रायेणाकिं तर्हि स्तुत्यभिप्रायेणेति

कार्यमाह तत्रापीति अभक्ष्यभक्षणं तर्हि स्वीकर्तव्यमिति चेन्नेत्याह इत्येतदिति यथा प्राणाविरोधेनान्नं भु
क्तं भवति न तथैतेनानुमतं तर्हि प्राणाविरोधः प्रतिग्रहोपीत्याशंक्याह तत्रापीति असत्प्रतिग्रहे प्राप्ते राम
पीत्यर्थः किमिति ओयं स्तुत्यर्थवा दः फलवादएव किं न स्यादित्याशंक्याह फलं त्विति हरेत्कस्याह

इति ग्रहः सर्वे प्राणास्तान्मिति हृष्टिविधेः सार्थवादस्योपसंहारार्थः उक्तमेवार्थं संक्षेपतमाह भिन्नं समर्थयते
[illegible]विस्तारादिना यथाप्रासंगक्रान्तवाक्यवशात्प्रतिपन्नरूपमनन्तिक्रम्यैनियावत् वाक्यस्य विद्यात्तु निन्क
लितमाह [illegible] इति यदुक्तमापोवास इतितस्यशेषभूतमुत्तरग्रंथमुत्थाप्य आचष्टे यस्मादिति नतेस्यर्न्नानस्या

[illegible]नदेवफलं कस्मान्नभवति नप्राणात्मदर्शिनः प्राणात्मभावएवफलं नत्वप्राणात्मभूतस्य इदं
त्मनोऽनदनीयमध्य द्यमेवतथाऽप्रतिग्राह्यमपिप्रतिग्राह्यमेवेतियथाप्रासमवोपादपविद्यात्सूयत
[illegible]नैवफलविधिसरूपनावाकास्यमस्मादापोवासः प्राणास्यात्तस्माद्विद्वांसो ब्राह्मणाः श्रोत्रियाः

नहि द्वांसः श्रोत्रियाअशिष्यन्तआचामंत्यशित्वाचामंत्येतमेवतदनमनग्नं कुर्वंतोमन्यं
ते १४ प्रथमंब्राह्मणं

यीतवेदः अशिष्यन्तोभोक्ष्यमाणाः आचामन्त्यपोऽशित्वाचामन्तिभुक्त्वाचोत्तरकालमपोभक्षयन्ति
नत्वेषामाचमनीयोभिप्रायस्त्वाहएनमेवानप्राणमनग्नं कुर्वन्तोमन्यन्ते आस्तिवेतस्योपस्थे [illegible]
तिस्तनमनग्नंकरोमीति हिमन्यन्ते प्राणास्यवापोवासइतिश्रुतेः [illegible] पिचामितनर्त्नाशास्यवासो [illegible]
मीति विज्ञानं कर्तव्यमित्येवमर्थमेतत्

गुर्धकालोक्तिः उक्तेभिप्रायेलोकप्रसिद्धिमनुकूलयति आस्तिवेति नत्वेवास्याचोपक्रमस्य [illegible] वृः [illegible]
यति प्राणस्येति किमर्थमिदं सोपक्रमवाक्यमितिस्यपेक्षायामत्रचेत्यादावुक्तं स्मारयति [illegible]

वृ॰भा॰ दृष्टविधानमसहमानः शंकते नन्विति अस्तु प्राशस्त्यार्थमाचमनं प्राणपरिधानार्थं वेत्याशंक्याह न वेति
६३६ कुल्याभरणापनयार्थेन हि कार्यत्वाविरोधमाशंक्याह नवेति नव प्रत्यक्षत्वात्कथं भेदस्यादित्याशंक्य विरोधादिभक्ते प्र
माणाभावान्न हि करणत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तमुपपादयति यदीति ननु स्मार्ताचमनस्य प्राशस्त्यार्थत्वं तद्वे
वानग्नतार्थत्वप्रसक्तं तत्र वाक्यादधिगतं तथा च कथं हि करणत्वं प्रामाणिकमित्याशंक्य वाक्यस्य विषयान्तरं द
र्शयति यस्मादिति हि करणत्वदोषमुक्तं दूषयति नेत्यादिना न ह्याचमनदर्शननिरपेक्षमित्याह क्रियामात्रं

मनुभोक्ष्यमाणो भुक्तवांश्च प्रयतो भविष्यामीत्याचामत्यपि न तत्र प्राणस्यानग्नताकरणार्थत्वे च हि
कार्यता आचमनस्य स्यात्तत्कार्यद्वयमाचमनस्यैकस्य युक्तं यदि प्राशस्त्यार्थेनानग्न तार्थं अथानग्न
तार्थं न प्राशस्त्यार्थं यस्मादेवं तस्मान्न हि तीयमाचमनान्तरं प्राणस्यानग्नताकरणाय भवतु न क्रियान्त
रत्वोपपन्ने द्वे ह्येते क्रिये भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्चेत् यदाचमनं स्मृतिविहितं तत्प्राशस्त्यार्थं भवति क्रिया
मात्रमेव ननु न प्राशस्त्यं दर्शनाद्यपेक्षते तत्र वाचमनागभूतास्वप्सु वासो विज्ञानं प्राणस्येति कृतं
व्यतयात्यंतनोच्यते ननु तस्मिन्क्रियमाणे आचमनस्य प्राशस्त्यार्थता वाच्यते क्रियान्तरत्वादाचमनस्य
यस्माद्भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं तत्रापो वासः प्राणस्येति दर्शनमात्रं विधीयते अप्राप्तत्वाद्द

न:१४ प्रथमं ब्राह्मणं

र्शनस्य नन्वाचमने फलभूतं प्राशस्त्यं दर्शनसापेक्षमिति चेन्नेत्याह नन्विति क्रियायाः एव तद्विधानसामर्थ्यादित्यर्थः तत्रैषा
चमने शुद्ध्यर्थे क्रियान्तरे सतीत्यर्थः प्राणविज्ञानप्रकरणे तासो विज्ञानं चोद्यते बहुवचनभेदः स्यादित्याशंक्याह प्राणस्येति
सर्वोऽन्नविज्ञानवदिति च करार्थः आचमनीयास्वप्सु वासो विज्ञानं क्रियते चेत्कथमाचमनस्य प्राशस्त्यार्थत्वमि
त्याशंक्याह नन्विति हि करणत्वदोषाभावे फलितं दर्शनविधिमुपसंहरति तस्मादिति अप्राप्तत्वाद्धि शास्त्रम
दृष्टविधिव्यतिरेकेण प्राप्त्यभावाद्दृष्टश्चात्रप्रसक्तत्वात् कार्यार्थमाचमनं पूर्वमिति चत्वार्यपीत्यर्थः ॥१७॥ ८

ब्राह्मणानां रमाद्यनन्तपूर्वेणासंबंधं प्रतिजानीते अनेकेति रिति कोसौ संबंधस्तमाहाखिलेति तत्रक मेकाण्डे
ज्ञानकाण्डेचायं हूस्तु प्राधान्येननोक्तं तस्मिन्काण्डे वक्तव्यांशस्याखिलाधिकारत्वात्तथाच पूर्वमुक्तं वक्तुमिदं
ब्राह्मणमित्यर्थः वक्तव्यशेषदर्शयितुं उक्तं कीर्तयति तत्रमेति समुच्चयकारिणो मुमुक्षोरिति प्रार्थनेति किं
स्यादित्याशंक्याह तत्रेति अध्यायावसानमत्यामर्थः सामर्थ्यमेवदर्शयति तत्पथेतीति विशेषणवशाद्दुः
खोमार्गोभानुक्तिपुनस्तेषाम्स्वरूपतस्त्याह पथानक्ष्मेति तत्रवाक्यशेषमनुकूलयति वस्तुनिचेति संप्र
अनेकेनुहेत्वाआरणोपरस्यास्यसंबंधः खिलाधिकारोपत्तत्र यदनुक्तं तदुच्यते तत्रमाः [illegible] यानेन ज्ञान
कर्मसमुच्चयकारिणा अग्रेमार्गोपायनं तत्रकुनमग्रेनयस्तुपथेतितत्रानेकेषांप यांसङ्गावोमन्त्रेणाह्याम
द्विनवकतित्वकर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गोऽतिसर्वेमार्गाणामुपसंहारार्थोपमारंभः एतावता हि संसा
रगतिः [illegible] एतावान्कर्मणोविपाकः स्वाभाविकस्यापि ज्ञानकर्मणः सविज्ञान
ति [illegible] पिदूयाह प्राज्ञापत्याऽस्यत्रस्वाभाविकः पाप्माहूविनोनवनस्पेरंकाऽमितिविपाकः
प्रदर्शितः [illegible] पत्नीपत्नेवनुविपाकः प्रदर्शितः अन्नात्मप्रतिपत्यानेन एमएमत्र
साकांसाहृणसमनंतरब्राह्मणानारंभमाह नतेति उपसंहियमाणांसंसारगतिमेवपरिच्छिन्नत्वा
वनीहीति दक्षिणोत्तरयोगात्मकेनिपावन् कर्मविपाकस्तहिंकुत्रोपसंहियतेनत्राहेतावानिति
इतिशब्दोप्ययोक्तसंसारगत्यनितिरिक्तकर्मविपाकाभावात्तदुपसंहारार्थएवायमारंभश्चरूपसंहारार्थः
अथोद्गीथाधिकारस्वोपिकर्मविपाकोऽनर्थएवेत्यनक्तव्याप्तरिशिष्टसंसारगत्यभावान्कथायेवलक्ष
इतन्निर्हेशसिद्धिरतआह अपीति कस्तर्हि विपाकस्तत्रोक्तस्तत्राह शालोपस्येति

कृष्णा नत्वस्य कृतविपाकस्यैवोपन्यासे हेतुमाह अत्र विद्येति अनिष्टविपाकात्तु वैराग्यं तत्कृतं नाभिमुख्यात् देवसि ‍

४३०

द्विमिति तत्तत्तद्धि वक्ष्यते इह पुनः शास्त्रसमाप्तौ खिलाधिकारेन हि पाकोप्युपसंहियत इति भावः प्रकारं

नरकाणां मृगतिं वक्तुं मुक्तस्योत्पत्तिं अथापीति शास्त्रीयविपाकविषयोपीत्यर्थः उत्तरग्रंथस्य विषय इत्ये

वार्थं पातनिकामाह अन्येति लोकद्वयसमर्थः प्रागनुक्तमपि देवयानाद्युत्तरवक्तव्यमिति कुत इत्यत

कृष्णा विद्यारंभेन हि रागस्य विवक्षितत्वात् तथापि केवलेन कर्मणापि तु लोको विद्यया विद्यासं

कृतेन च कर्मणा देवलोक इत्युक्तं तथा केनमार्गेणापि तु लोकं प्रति पद्यते केन वा देवलोकं इति तो

क्तं तत्र हि खिलप्रकरणे शेषतो वक्तव्यमित्यत आरभ्यते अनेन सर्वोपसंहारः शास्त्रस्य इष्टः अ

पि वैतावदमृतत्वमित्युक्तं न कर्मणामृतत्वाशङ्कापीति चतत्र हेतुनोक्तः तदर्थं अयमारंभः एत

सिद्धिस्तत्राह तत्वेति वक्तव्यशेषस्य सत्वे फलितमाह इत्यत इति यत्तद्धि प्रागनुक्तं तद्देवयानादि वक्तव्यं पा

गे वोक्तं तु ब्रह्मलोकादिकस्मादुच्यते तत्राह तत्रेति एतस्मिन्नेव तत्संबंधः इत्यत्र इदं ब्राह्मणमगमा

र्थत्वात् आरभ्यमित्याह अत्रेति एतावदित्योपनिषदानोक्तिरमृतत्वं तत्साधनमिति यावत् वकारादुक्तं एत

मित्यनुषंगः ज्ञानमेवामृतत्वहेतुरित्युक्तो थेत्यत्रेतिसम्बन्धः एवमग्नेरग्निरग्निरेतत्

नदर्थो हेत्वपदेशार्थः कथं पुनरेवंरूपमारणाकर्मगतिर्ज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्यत्र हेतुत्वं प्रतिपद्यतेनेना
ह [illegible]मादिति व्यापारोऽस्ति कर्मणा निशेषः सामर्थ्याज्ज्ञानातिरिक्तस्योपायस्यसंसारहेतुत्वनियमादिस्यर्थः अ
कारान्तरेणाप्याह्मणानां सर्पवक्तुमग्निहोत्रविषयोजनकयाज्ञवल्क्यसंवादमिहमुपन्यसनुवदत्यपिवेत्यादि
ना एतयोरग्निहोत्राहुत्योः सायंप्रातरनुष्ठितयोरित्तिपावत् लोकं प्रत्युत्थायिनं यजमानं परिवेष्टयेमं
लोकं प्रत्यावर्तयोस्तयोरनुष्ठानोपचितयोः परलोकं प्रतिस्तोऽग्नयोत्थानेहेतुपरिणाममित्येतत् इति प्र

[illegible]मादिपंकर्मणो गतिर्नेतिरये मृतत्वेव्यापारोऽस्तितत्वतस्मादेतावदेवामृतत्वसाधनमितिसाम
र्थ्याद्धेतुत्वं संपद्यते अपिवोक्तमग्निहोत्रेनतवेनयोः त्वमुत्क्रान्तिं नगतिं नप्रतिष्ठानं तृप्तिं नपुन
रावृत्तिं नलोकं प्रत्युत्थायिनं वेत्थेति तत्र प्रतिवचनेनैवाएते आहुती हुते उत्क्रामतः इत्यादिनाआ
हुते: कार्यमुक्तं [illegible]नत्वकर्तुराहोतिलक्षणस्य कर्मणः फलं नहि कर्तारमनाश्रित्याहुतिलक्ष
णा कर्मणः स्वातंत्र्येणोत्क्रान्त्यादिकार्यारंभ उपपद्यते कर्तृधर्मत्वात्कर्मणः कार्यारंभस्य [illegible]थना
अपत्वाच्च कर्मणः

अपूर्वमग्निहोत्रविषयोजनकेनयाज्ञवल्क्यं प्रत्युक्तमितिसंबंधः तत्रैवाक्षेपगर्भप्रश्नपूर्वोक्तिः नमु
फलवतोऽश्रवणात्कस्येदमाहुतिफलं नहि तस्य तत्वतत्र संभवति तत्राह नचेति कर्तृवाविपद्याभावा
दाहुत्यपूर्वस्येवोत्क्रान्त्यादिकार्यारंभकत्वात्तत्र कर्तृगामिफलमुक्तमित्याशंक्याह नहीति किंच
कारकाश्रयत्वात्कर्मणोऽयुक्तं तत्फलस्य कर्तृगामित्वमित्याह साधनेति एमएमएमएमए

बृ॰भा॰ स्तात्तत्रासंभवाद्राहुस्योः प्रकरणं कयोरेव गत्यादि विवक्षितं येनाहि कथं न तत्र च वक्तव्ये लोकस्य गत्यादि गम्यते
४३८ आह नेति अग्निहोत्रप्रकरणं तत्सामर्थ्यं अग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वात्प्रश्नप्रतिवचनरूपस्य संदर्भस्येति भावः

नवाग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वादग्निहोत्रस्यैव कार्यं किं फलं कः प्रकारस्तदपीह तु न देवकर्तुः फलमिष्यते
दिश्यते यत्प्रकारस्य विकर्म फलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तद्द्वारेणाद्य चाग्निदर्शनमिहोत्र
रमार्गप्रतिपत्तिसाधनविधित्सितं स्वमशेषसंसारगत्युपसंहारः

भवत्वेवमग्निहोत्रप्रकरणात्स्थितिः प्रकृतं तु किमायातं तत्राह इहलिति किमिति विद्याप्रकरणे कर्म
फलविज्ञानं विवक्षितं तत्राह तद्द्वारेणेति ब्राह्मणारंभमुपपाद्य तमुपसंहरत्येवमिति

राम राम राम

संसारगतरूपसंहारेण कर्मविपाकस्य सर्वस्यैवोपसंहारः सिद्धो भवति तदतिरिक्तं नहि पाकाभावादित्याह व
मेकांऽस्येति पृथोक्तं वस्तु दर्शयितुं ब्राह्मणमारभते चोक्तिः इत्याख्यायिकाप्रणयनेन तमाह इत्येतदिति सर्वमेव
पूर्वोक्तं वस्तु दर्शयितुमिच्छन्वेदः सुखावबोधार्थमाख्यायिकाकरणे तीर्थः यदा क दाचिदतिक्रान्ते काले छन्नार्थ
द्योतितं निपातस्य दर्शयति ह वा इति यशः प्रथनविद्वत्सु स्वकीयविद्यासामर्थ्यख्यापनं प्रसिद्धादि हृष्ट्वान

श्वेतकेतुरस्येषा निष्ठे ह पदि द्विर्णपितुरास्माख्यायिकाप्रणयति श्वेतकेतुर्नाम तोरुणस्यापत्यमारुणि
तस्यापत्यमारुणेयः ह वा इति ह्यर्थः वैशद्ये निष्क्रयार्थः पित्रानुशिष्टः सन्नात्मनोऽयशः प्रथनाय पञ्चा
लानां परिषदमाजगाम पञ्चालाः प्रसिद्धास्तेषां परिषदमागत्य जित्वा राज्ञोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण स
आजगाम जीवलस्यापत्यं जैवलिं पञ्चालराजं प्रवाह नामानं स्वभृत्यैः परिचारयमाणमात्मनः परिचर

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परिचारयमा
णं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा३ इति स भो३ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥१॥

णां कारयन्तमिति स नेन स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याभिमानगर्वं श्रुत्वा विनेतव्योऽयमिति मत्वा तमुदीक्ष्यानोत्थाय स्वागत
नमात्रमेवाभ्युक्तवान् कुमारा३ इति संबोधनं भर्त्सनार्था प्लुतिः एवमुक्तः स प्रतिशुश्राव भो३ इति भो३ इति अप्रतिरू
पमपि क्षत्रियं प्रत्युक्तवान् क्रुद्धः सन्ननुशिष्टोऽनुशासितः असि भवसि पित्रा इत्येवावरजा प्रत्याहेतरः
ओमिति बाढमनुशिष्टोऽस्मि पृच्छ यदि संशयस्ते ॥

विशिष्टत्वेनेति शेषः क्व विजयस्य प्राप्यत्वं गर्वे हेतुः किमिति राजा श्वेतकेतुमागतमात्रं तदीयाभिप्रायम
निपद्य तिरस्कुर्वन्निव संबोधितवानित्याशङ्क्याह स राजेति संबोध्य भर्त्सनं कृतवानिति शेषः तदेव द्योति
प्रश्नमिह नास्तीत्याशङ्क्याह भर्त्सनार्थेति भो३ इति प्रतिवचनमाचार्यं प्रत्युक्तवान् तत्क्षत्रियं प्रत्यतिरस्कृतं
दित्याह भो३ इति अप्रतिकूलवचनेन क्रोधहेतुं करोति क्रुद्धः सन्निति पितुः सकाशात्तव लब्धा
सन्नत्वे लिङ्गं नास्तीत्याशङ्क्याह पृच्छेति

बृ॰भा॰ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह समानेनेति नाडीरूपेण साधारणेन मार्गेण भुवं गच्छतां यत्र मार्गे विप्रतिपन्ना इ
५३॥ स्ति किं जानासीति प्रश्नार्थः विप्रतिपत्तिमेव विशदयति नवेति अधिकृतप्रजानिर्द्धारणार्थासप्तमी प्रथमप्र
श्नं निगमयति यथेति प्रश्नान्तरमादत्ते नहीति तदेव स्पष्टयति यथेति परलोकं गताः प्रजाः पुनरिमं लोकं

प्रत्येवं वेत्थ विजानासि किं यथा येन प्रकारेण इमाः प्रजाः प्रसिद्धाः प्रयन्त्यो म्रियमाणाः विप्रतिपद्यन्ता इति
विप्रतिपद्यन्ते विचारणार्था प्लुतिः समानेन मार्गेण गच्छन्तीनां मार्गद्वैविध्यं यत्र भवति तत्र काश्चित्प्र
जाः अन्येन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिर्यथा ताः प्रजाः विप्रतिपद्यन्ते नहि वेत्थ सर्वः
नेति होवाचेतरः नहि वेद्मि उ यथा इमं लोकं पुनरापद्यन्त ३ इति पुनरापद्यन्ते यथा पुनरागच्छन्तीमं लोकं

वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ता ३ इति नेति होवाच वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता ३
इति नेति हैवोवाच वेत्थो यथासौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता ३ इति नेति हैवा
वाच वेत्थो यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा

न नेति होवाच श्वेतकेतुः वेत्थो यथासौ लोकः एवं प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनः असकृत्प्रयद्भिर्म्रियमा
णैर्यथा येन प्रकारेण न संपूर्यता इति न संपूर्यते सौ लोकस्तत्किं वेत्थ नेति होवाच वेत्थो यतिथ्यां यत्सं
ख्याकायामाहुत्यामाहुतौ हुतायामापः पुरुषवाचः पुरुषस्य या वाक् सैव यासां वाक् ताः पुरुषवाचो
भूत्वा पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा

यथा गच्छन्ति तथा किं वेत्थेति योजना प्रश्नान्तरप्रतीकमुपादत्ते वेत्थेति न घ्याक एतेस्ते यमिति प्रसिद्धाम्यायाजनएव
रादिमरणाहेतु प्रश्नान्तरमुत्थाप्य व्याचष्टे वेत्थ यादिना पुरुषशब्दवाच्या भूत्वा समुत्थाय वदन्तीति संबन्धः ॥ ९ ॥

कथमपां पुरुषशब्दवाच्यत्वं तत्राह यदेति प्रश्नांतरमवतारयति वेत्थेति पितृयाणस्य वा प्रतिपदं वेत्थेति संबंधः यत्कृत्वा प्रतिपद्यंते पंथानं तत्कर्म प्रतिपदिति योजना वाक्यार्थमाह देवयानमिति उक्तमर्थं संक्षिप्याह २

पुरुषाकारपरिणामात्तदा पुरुषवाचो भवंतीसमुच्चायसमग्रुच्छायोद्भूताः सत्योवदंता इति नेति हे वो वाच यद्वेत्थ वेत्थ उ देवयानस्य पथो मार्गस्य प्रतिपदं प्रतिपद्यते येन तां प्रतिपत्तां प्रतिपदं पितृयाणस्य वा प्रतिपदं प्रतिपद्यध्वं वाच्यमर्थमाह यत्कर्मकृत्वा पथा विशिष्टं कर्मकृत्वेत्यर्थः देवयानं पितृयाणं वा पंथानं मार्गं प्रतिपद्यंते यत्कर्मकृत्वा प्रतिपद्यंते तत्कर्म प्रतिपदुच्यते तां प्रतिपदं वेत्थ देवलोकः

समुच्छायवदंती ३ इति नेति हे वो वाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा पथः तां देवयानं वा पथानं प्रतिपद्यते पितृयाणं वापि हि तत्र ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां

पितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं वेत्थेत्यर्थः अप्यत्रास्यार्थस्य प्रकाशकमृषेर्मंत्रस्य वचो वाक्यं नः श्रुतम् इति मंत्रोप्यस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्यर्थः कोसौ मंत्र इत्यपेक्षायां द्वे सृती इति द्वौ मार्गावशृणवं श्रुतवानस्मि तयोरेका पितृणां प्रापिका पितृलोकसंबद्धा तया हि स्म पितृलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः अहमशृणवमिति व्यवहितेन संबंधः देवानां उत अपि देवानां संबंधिन्यया देवान् प्रापयति सा एका पुनः आभ्यां पितॄन् देवांश्च गच्छंतीत्युच्यते उत अपि मर्त्यानां मनुष्याणां संबंधिन्यौ मनुष्याः एवाहि ह ते भागच्छंतीत्यर्थः

देवलोकेति मार्गद्वयमेव नास्ति तत्पात् ... प्रासामात्रेण एव ध्यानेनाह अपीति अनेनेति कर्मादि पाव ... असार्थस्य मार्गद्वयस्येत्येनत्

वृष्णः तेषामेव मार्गद्वयं धिक्षु तत्त्वमिति वक्तुं होस्फुतं तदेव स्फुटयति ताभ्यामिति विश्वं साध्यसाधनात्मकं संगच्छते गंतः

ताभ्यां सृतिभ्यामिदं विश्वं समस्तमेजज्जगच्छत्समेति सम्यग्गच्छति ते च द्वे सृती यदंतरा ययोरंतरा पदंतरा पितरं मातरं च मातापित्रोरंतरा मध्ये इत्यर्थः कौ तौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यावंडकपाले इत्यर्थं ते माता

ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदंतरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकं चन वेदेति होवाच २

सोपि तेति ह्याख्यानं ब्राह्मणेन अंडकपालयोर्मध्ये संसारविषये एवैते सृती नात्यंतिकामृतत्वगमनायेत्यर्थः नाहमतोस्मात्प्रश्नसमुदायादेकं चन एकमपि प्रश्नं न वेद नाहं वेदेति होवाच श्वेतकेतुः २

यत्ते न गंतव्यं तेन चेति शेषः मंत्रमंत्रव्याख्यानं ग्रंथो ब्राह्मणशब्दार्थः यदंतरेत्यादौ विवक्षितमर्थमाह अंडकपालयोरिति

श्वेतकेतो इ भिमाननिरसनार्थं बहुवचनं राजन्यस्तत्र वसत्यनादरे हेतुमाह कुमार इति एवं किलेति

अथानंतरमपनीयविद्याभिमानगर्वमेनं प्रकृतं श्वेतकेतुं वसत्यावसथानि प्रयोजनेनोपमंत्रयांचक्रे ४
हवसंतु भवंतः पाद्यमर्घ्यं चानीयतामित्युपमंत्रणं कृतवान् राजा अनादृत्य तां वसतिं कुमारः श्वेत
केतुः प्रदुद्राव प्रतिगतवान्पितरं प्रति स चाजगाम पितरमागत्य चोवाचेतं कथमिति वाव किलेत्येवं
किल नोऽस्मान्भवान्पुरा समावर्तनकालेऽनुशिष्टान्सर्वाभिर्विद्याभिरवोचोऽवोचदिति सोपालंभं पु

अथैनं वसत्योपमंत्रयांचक्रेऽनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तं होवाचे
ति वाव किल नो भगवान् अनुशिष्टानवोच इति कथं सुमेध इति पंच मा प्रश्नान् राजन्यबं
धुरप्राक्षीत्ततो नैकंचन वेद इति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्यु दाजहार ३ ॥ एव

मुक्तः श्रुत्वाह पिता कथं केन प्रकारेण न वदुःखमुपजातं हे सुमेधः शोभनामेधा यस्येति सु मेधः
शृणु मम यथा त्वं पंच पंच संख्याकान् प्रश्नान्मामा राजन्यबंधुः राजन्या बंधवोऽस्येति परिभववच
नमेतत् राजन्यबंधुरिति अप्राक्षीत् पृष्टवांस्तस्मान्नैकं चन एकमपि न वेदन विज्ञानवानस्मि व
नमेतदिति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकानि मुखानि प्रश्नानामुदाजहार उदाहृतवान्
३

राजपराभवलिंगं पितृवचसो मृषात्वं च्योत्पन्ने अज्ञानाधीनं दुःखं नवासमादिनमितिदृव पनि
मेध इति

वृथा सत्यं किंचिदुक्तं किंचिन्नु विज्ञानमस्यास्मै पितर्मा पर्यानुशासितमित्याशंक्याह कोऽन्य इति ॥ तथा पल्यूपितनम् श्री

४४१ यानविज्ञानं न यावत्तस्मिन्विषये तत्पावञ्चिन्तोऽस्मीत्याशंक्याहाहमपीति न हि नित्त्वज्ञानं कथं साध्यतामिसा

स होवाच पिता पुत्रं तु दुःखमुपशमयन् तथा तेन प्रकारेणानोऽस्मांस्त्वं हे तात जानीथा गृहाण यथा यद
हं किंच विज्ञानजातं वेद सर्वं तत्तुभ्यमवोचमित्येवं जानीथाः कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तो यद्यस्मि
न्नप्येतन्न जानामि परा प्रज्ञा एहि तस्मात्प्रागच्छ तत्र प्रतीत्य गत्वा राज्ञि ब्रह्मचर्यं वत्स्याव विद्यार्थमिति
स आह भवानेव गच्छत्विति नाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे स आजगाम गौतमो गोत्रतो गौतमः आरुणि
यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास आसनमास्थायिकायां षष्ठी द्वयं प्रथमास्थाने ॥ तस्मै गौतमाय आगताया

स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्र
ह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्मा आ
सनमाहृत्योदकमाहारयांचकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकार तं होवाच वरं भगवते गौतमाय दद्म इ
ति ४ स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ५ स होवा
च दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ६

नमनुरूपमाहृत्योदकं भृत्यैराहारयांचकार अथ हास्मा अस्मै अर्घ्यं पुरोधसा कृत्वा मन्त्रवन्मधुपर्कं च
कृत्वा चैवं पूजां तं होवाच वरं भगवते गौतमाय तुभ्यं दद्म इति ४ गोऽश्वादिलक्षणं स होवाच गौतमः प्र
तिज्ञातो मे ममैष वरस्त्वया अस्यां प्रतिज्ञायां दृढीकुर्वात्मानं यां तु वाचं कुमारस्य मम पुत्रस्यान्ते समीपे
वाचमभाषथाः पंचप्रश्नरूपां तामेव मे ब्रूहि स एव नो वर इति ५ स होवाच राजा दैवेषु वरेषु तद्वै गौतम यं
त्वं प्रार्थयसे मानुषाणामन्यतमं प्रार्थय वरं ६

शंक्याह ममादिति विवक्षितविद्यागौरवं विवक्षित्वाह अस्माभिरिति तद्धि निःसामान्योक्त्यापावणेनिरिक्षपने

मामस्तिसर्वेजिपद्‌ुक्तं तदुपपादयति यस्मादित्यादिना तत्रयत्ममेत्यत्रतस्मादितिपदं तत्वं विंतहिंमयाकर्तव्यमित्यत
शंकयाह त्वंतिष्ठानम्रतेति यत्तवाभिप्रेतंतददहंकरोमीत्याशंक्याह ममेति मामूदित्यन्वयःदर्शयन्तनीकं मा रायमानस्य
मस्मानिति वदान्योदानशीलोविभवेसत्यदानात्कदर्यस्तिभेदःपरिशिष्टभागंव्याकुर्वन्नाक्यार्थमाह वहोरिति
सहोवाचगौतमोभवतापिविज्ञापतेह ममास्तिसः ततेमप्रार्थितेनक्रत्यंममयत्वदित्तमिमानुषंवरं ममा
ममाप्यस्तिहिरण्यस्यप्रभूतस्यापात्तंप्राप्तंगोअश्वानामपात्तमस्तीतिसर्वत्रानुषंगोदासीनांप्रवाराणांपरि
चाराणांपरिधानस्य नचयन्ममविद्यमानमयाततवतःप्रार्थनीयत्वयाचादेयं प्रतिज्ञातःस्ववरस्त्वयात्वमे
वजानीषेयदनयुक्तं प्रतिज्ञा रक्षणीयातवेति ममपुनरयमभिप्रायोमाभूत्तनोस्मानभिअस्मानेवकेवा
लान्प्रतिभवान्सर्वत्रवदान्योभूत्वाअवदान्योमाभूत्कदर्योमाभूदित्यर्थः वहोःप्रभूतस्यानंतस्यानंत
सहोवाचविज्ञापतेहास्तिहिरण्यस्यापात्तंगोअश्वानांदासीनांप्रवाराणांपरीधानस्यमानोभवानबहोरनं
तस्यापर्यंतस्याभ्यवदान्योभूदितिसवैगौतमतीर्थेनेच्छासाइत्युपैम्यहंभवन्तमितिवाचाहस्मैवपूर्व
उपयन्तिसहोपायनकीर्त्याउवास ७॥
सोस्येनस्पर्येनस्यापरिसमाप्तिकस्यपुत्रपौत्रादिगामिकस्यास्येनदीदृशस्यवित्तस्यमांप्रत्येवकेवलमदान्यो
माभूद्भवान् अन्यासंत्रादेयमस्तिभवतः एवमुक्तः आहसत्ववैहगौतमतीर्थेनन्यायेनशास्त्रविहितेनाविद्यां
मत्तइच्छासेइच्छस्वामुमिस्फुटोगौतमआह उपैम्युपगच्छामिशिष्यत्वेनाहंभवन्तमिति वाचाहस्मैवादि
लपूर्वेब्राह्मणाःक्षत्रियान्विद्यार्थिनःसन्तोवैश्यान्वाक्षत्रियावावैश्यानापद्युपयन्तिशिष्यवृत्त्याह्युपगच्छन्तिना
नपनशुश्रूषादिभिरतःसगौतमःइउपायनकीर्त्याउपगमनकीर्तनमात्रेणैवोवासोषितवान्नोपनंस्कार
त्यादिना मांप्रत्येवेतितिपसद्यस्पष्टयन्दर्शयति नचेति कोसोन्यायस्तत्राह शास्त्रेति उपसदनवाक्यंशास्त्र
सत्यमते गौतमोराजानंप्रतिशिष्यत्ववृत्तिंकुर्वाणःशास्त्रार्थविरोधमाचरतीत्याशंक्याह वाचाहेति
दिसमादधिकाद्विद्याप्राप्तिसंभवावस्थायामित्यर्थः उपायनमुपगमनंपादोपसर्पणादितिपाठः

बृ॰भा॰ विद्याराहित्यापेक्षयातिहीनशिष्यभावोपगतिरुपदंतरं तथापवादार्थमेवविशदयति नवयेति सत्तपितामहा
५५२ यथात्तथाकिमस्माकमित्याशंक्याह पितामहानामिति किमितिनहिरूपंविद्याहरितिमह्यतोपरिक्षपनेतत्ना
ह

एवंगोत्तमेनापदंतरे उक्ते सहोवाचराजापीडितमत्वाक्षमापयत् तथानोस्मान्प्रतिमापराधः अपराधं माकार्षीरस्मदीयोपराधोनग्रहीतव्यइत्यर्थः नवचपितामहा अस्मात्पितामहेषुयथापराधंनजगृहुस्तथात्वमपि हाबोवत्तअस्मात्त्वपिभवतारक्षणीयमित्यर्थः किंतुयथाइयंविद्यात्वयाप्राप्तिनारतस्त्वतंमप्रदानात्पूर्वंप्राक्कस्मिंश्चिदपिब्राह्मणेउवासोषितवतीतथात्वमपिजानीषेसवंदा

सहोवाचतथानत्त्वंगोतममापराधास्तवचपितामहायथेयंविद्येतः पूर्वंनकस्मिंश्चन वाब्राह्मणउवासतांत्वहंतुभ्यंवक्ष्यामिकोहित्वेवंब्रुवंतमर्हतिप्रत्याख्यातुमिति ॥८॥

क्षत्रियपरंपरयेयंविद्यागतासास्थितिमेपापिरक्षणीयापदिशाकृतरक्षणंदेवेषुगोतमतद्धरेसुमानुषाणांब्रूहीतिनपुनस्तवादेयोवरइतिगृहीतः परंनशक्यतेरक्षितुंनामपिविद्यामहंतुभ्यंवक्ष्यामिकोह्यन्योपिहियस्मादेवंब्रुवंतमर्हतिप्रत्याख्यातुंनवक्ष्यामीत्यहपुनः कथंनवक्ष्येतुभ्यमिति ८।

कस्मिंश्चिदपितिनहिभवताप्रियतीरक्ष्यतामहंतुयथागतंगमिष्यामीत्याशंक्याहेतः परमिति नवाहंशिष्योस्मीत्येवंब्रुवंतमेत्तोस्मोपिनवक्ष्यामीतियस्मात्प्रत्याख्यातुमर्हतितस्मादहंपुनस्तुभ्यंकथंनवक्ष्येकिंतुवक्ष्याम्येवविद्यामित्युक्तमुपपादयति। कोहीत्यादिना

असावित्यादिनापंचत्वमित्यादिचतुर्थप्रश्नस्य प्राथम्येन निर्णये क्रमभंगः स्यात्तत्परिहाराय अत्र शंका

असौ वै लोको ग्निर्गौतमेत्यादिचतुर्थः प्राथम्येन निर्णीयते क्रमभंगस्त्वेतन्निर्णयापन्नत्वादित्यप्रश्नानि र्णयस्यासौ द्युलोको ग्निर्हे गौतम द्युलोके ग्निदृष्टिरनग्नौ विधीयते यथा योषित्सु ह यथोक्तस्य द्युलो काग्नेरादित्य एव समित्समिन्धनादादित्येन हि समिध्यते सौ लोकः रश्मयो धूमः समिध उ त्थानसामा

असौ वै लोको ग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमो हरर्चिर्दिशोंगारा अवान्तरदिशो विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति

न्यात् आदित्याद्धि रश्मयो निर्गताः समिधश्च धूमः लोके उत्तिष्ठति अहः अर्चिः प्रकाशसामान्यात् दिशोंगाराः उपशमसामान्यादवान्तरदिशो विस्फुलिंगा विस्फुलिंगवद्विक्षेपात्तस्मिन्नेवंगुणविशिष्टे द्युलोकाग्नौ देवा इंद्रादयः श्रद्धां जुह्वत्याहुतिद्रव्यस्थानीयां प्रक्षिपन्ति तस्या आहुतेः आहुतेः सोमो राजा पितृणां ब्राह्मणानां च संभवति

इह क्रमभंगात्त्विति मनुष्यजन्मस्थितिलयानां चतुर्थप्रश्ननिर्णयाधीनतया तस्य प्राधान्यान्ना... सर्वक्रममास्त्रित्यविवक्षितस्य पाठक्रमस्य भंगः कृत इत्यर्थः

बृ०भा०
५५२
स्मा

रंशादीनां कर्मानधिकारित्वात् द्युलोकस्याहवनीयत्वासंभवादित्याशंक्याह मोमा भारत्वात्ययोगात्कस्यपदार्थस्य आहुत्योरुत्क्रांत्याद्युपपत्तेरहोमस्याग्निहोत्रप्रमाणत्वाद्यनुपपन्नमित्याशंक्याह होमकर्मसंप्रदायः अस्य वाक्यार्णस्य संबंधं ग्रंथेनाह नुपपन्नेस्तस्मिन्नित्यादिवाक्यमप्युक्तमित्याशंक्येत नचैनि होमकर्मसंप्रदायः अस्य वाक्यस्य संबंधमग्रंथेनाह न मस्पष्टो द्यास्याभिरुक्तमित्याह नन्विति नदेवदर्शयितुमग्निहोत्रप्रकरणे वृत्तस्मारयति नत्विति किंतु मितिवेन दाह यदा इति आहुत्योः स्वतंत्रयोरुत्क्रांत्यादिकथमित्याशंक्याह नत्वेति यजमानस्य निवर्त

तन्न वै देवाः कथंजु हूतिकिंवा छद्भृत्यमाहृविरित्यत उक्तमस्माभिः संबंधेनत्वेनैव पार्थत्वम् न्नानि भे स्यादिपदार्थषट्कानिरोधार्थमग्निहोत्र उक्तं तेवा एते अग्निहोत्राहुती हुते सत्यौ उत्क्रामतस्ते अंतरिक्ष माविशतस्ते अंतरिक्षमाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरीचीरेव शुक्रामाहुतिं ते अंतरिक्षं तर्पयतस्ते त उत्क्रामतस्ते दिवमाविशतस्ते दिवमाहवनीयं कुर्वाते आदित्यं समिधमित्येवमाद्युक्तं तत्राग्निहोत्राहु तीसमाधनेरवोत्क्रामतः यथेहयैः साधनैर्विशिष्टे येज्ञापेन आहवनीयाग्निसमिद्धूमांगारविस्फुलिंगा हुतिद्रव्यैस्तेन यैवोत्क्रामतो स्माल्लोकादमुलोकं तत्राग्निरग्नित्वेन समित्समित्त्वेन धूमो धूमत्वेनांगा रा अंगारत्वेन विस्फुलिंगा विस्फुलिंगत्वेन आहुतिद्रव्यमपि पय आद्याहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गोदवस्था
कृतावस्थायामपि परेणासूक्ष्मेणात्मनाव्यवतिष्ठते

लः समस्यार्थः ससाधनयोरेव तयोरुत्क्रांतिर्नैव स्वतंत्रयोरित्येतदुपपादयति यथेत्यादिना इहे निर्जीवदवस्था याने नष्टानामग्न्यादीनामव्याकृतभावापन्नत्वेनाविशेषप्रसंगात्तन्नैः सहाहुत्योरुत्क्रांत्यादि सिद्धिरित्या शंक्याह तत्राग्निरिति नाशादूर्ध्वमपि प्राग्निस्ति कश्चित्सूक्ष्मेणाग्न्यादिरवतिष्ठेत तथा चाविशेषप्रसंगाभावा दाहुत्योः ससाधनयोरेवोत्क्रांत्यादिसिद्धिरित्यर्थः

यथोक्तयोराहुत्योरन्तरिक्षादिसमर्थ्यतेनाग्निहोत्राद्यपूर्वस्य जगदारंभकत्वमुक्तं भवतीत्याह नहिद्यमानमिति
विद्यमानत्वमेवविशदयति अपूर्वेणेति यथायथोदितयाविधया कथमपि पूर्वकल्पीयकर्मप्र लयदशायामा
त्मकत्वमनास्थितं पुनर्जगदारंभनं तथापीदानीन्तनमग्निहोत्रादिकं कर्मकथं जगदारंभकं भविष्यतीत्या
शंक्याह अयेनेति विमतमारंभकं न च्छं किमतात्सप्रतिपन्नवदितिभावः अग्निहोत्रप्रकरणस्यार्थं संगृह्य

नहिद्यमानमेवसाधनमग्निहो त्रलक्षणंकर्म अपूर्वेणात्मनावस्थितं नहन्नपुनर्व्याकरणका
लेनथैवांतरिक्षादीनामाह वर्तीयाद्यग्न्यादिभावंकुर्वद्विपरिणमते तथैवेदानीमप्यग्निहोत्राख्यं क
र्मस्वम अग्निहोत्राहुत्यपूर्वविपरिणामात्मकं जगत्सर्वमित्याहुत्योरेवलत्सृथत्वेनः कोशाद्वाले
कं प्रस्थापिताताः षट्पदार्थाः कर्मप्रक रणोपलभ्यन्तिगीताः इहतुकर्तुः कर्मविपाकविवक्षायां
द्युलोकाग्न्याद्यारभ्यपंचाग्निदर्शनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनंविशिष्टकर्मफलोपभोगायविधि
न तिद्युलोका ग्न्यादिदर्शनप्रत्युपत्तेनत्रय आध्यात्मिकाः प्राणादहाग्निहोत्रस्यहोतारः
एवाधिदैविकत्वेनपरिणताः संतरंद्वादशोभवंतितएव

नामुपसंहरन्नेवमिति उक्तमुपजीव्यप्रकृतब्राह्मणप्रवृत्तिप्रकारं दर्शयतीह त्विति उत्त मार्गप्रति
तिसाधनविधित्सितमितिसंबंधः किमित्फलत्तरमार्गप्रतिपत्तिस्तत्राह विशिष्टेति ब्राह्मणमत्रे तिमा
यायासेवे लोकोग्निरित्यादिवाक्यप्रवृत्तिप्रकारमाह इतिद्युलोकेति इहब्राह्मणस्थितमंत्रः सोनः

बृं॰भा॰ भवत्येवं तथापि कैर्देवैरग्निप्रश्नस्य किमुत्तरं तत्राह तेवेति उक्तास्यापंचाग्निदर्शने मत्सुतेसनोन्येनतः हे
४४४ नियवहारभूमिग्रहः कथं तेषां तत्र होतृत्वं तत्राह तेषेति तथापि कथं द्युलोकाग्नौ तेषां होतृत्वं तत्राह
एवेति तत्फलभोक्तृत्वादित्यत्र तच्छब्दोग्निहोत्रादिकर्मविषयत्वज्ञोक्तत्वं च प्राणानां जीवोपाधित्वाद्देव

होतारो द्युलोकाग्नौ देवाह्निहोत्रस्य फलभोगायाग्निहोत्रं हुतवंतस्त एव परिणामकाले
पिततफलभोक्तृत्वात्तत्र तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यंते तथा तथा विपरिणममानाः देवशब्दवाच्याः
नोदकपयसयोद्धवाम ग्निहोत्रकर्माश्रयभूतमिहाहवनीयेप्रक्षिप्तमग्निना भक्षितमदृष्टेन सू
क्ष्मेणारूपेणविपरिणतं सहकर्तायजमानेनामुलोकं धूमादिक्रमेणांतरिक्षमंतरिक्षात्
द्युलोकमाविशति

यं तथा तथा द्युपर्जन्यादिसंबंधयोग्याकारेणोत्पादयन्त कैर्देवा इति प्रश्नो नैषणेन संप्रत्यवशिष्टं प्रश्न
द्युनिर्णीतमाहा ... वेति जीवद्रव्यस्याग्निनिपातने सहकर्तॄन्देवांस्तत्र तत्र दृष्ट्वा अमुंलोकमा
विशतीति संबंधः आवेशप्रकारं प्रकटयति धूमादीति

कथमेतावता किं पुनः श्रद्धाख्यं हविरिति प्रश्नो निर्णीतस्तत्राह ताः सूक्ष्मा इति तथापि कथं जुहुतीति प्रश्नस्य
निर्णयस्तत्राह [illegible] मलोक इति तथापि तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवतीति कथमुच्यते तत्राह तालनेति नी
शीतिर्थे क्लिन्निमेव तारयति [illegible] नदितिः कथं पुनराप: श्रद्धाशब्दवाच्याः नहि लोके श्रद्धाशब्दः तासु प्रयुज्यते तत्रा
ह [illegible] दिति उपक्रमवशादप्यापो श्रद्धा शब्दवाच्याः तत्राह वेश्येति अपामेव पुरुषशब्दवाच्यानां शरीरारंभ

[illegible]ः सूक्ष्मा आपः आहुतिकार्यभूताः अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्तृसहिताः श्रद्धाशब्दवाच्याः सोमलोके कर्तृः
शरीरान्तरारंभाय द्युलोकं प्रविश्य सोमहूयन्त इत्यभिप्रेतं तासु द्युलोकं प्रविश्य सोममंडलेव तेः शरीरमारभंते
[illegible] तद्युक्ते देवाः श्रद्धां जुहुतीति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवतीति श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः वेश्येति थ
माहुस्ताहुतामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदंतीति प्रश्नस्य निर्णयविषये सो वैलोको ग्नि
निप्रस्तुतत्वात्तस्मादापः कर्मसमवायिन्यः कर्तुः शरीरारंभकाः श्रद्धाशब्दवाच्या इति निश्चीयत इत्यर्थः इ
पः पुरुषवाच इति व्यपदेशो न त्वितरेषां भूतानामिति संतीति कर्मप्रयुक्तश्च शरीरारंभः कर्म च पदम वाचि
तत्वात्पां प्राधान्यं शरीरकर्तृत्वेन तत्वापः पुरुषवाच इति व्यपदेशः कर्मैकतो हि जन्मारंभः सर्वत्र [illegible]
यद्यप्यग्निहोत्राहुतिस्तु निर्हारेणोक्तास्यादयः प्रस्तुताः षट्पदार्थाः अग्निहोत्रे तथापि वैदिकानि
वीरायेव कर्माण्यग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यंते द्वाराग्निसंबंधिहि पाके कर्मप्रस्तुत्वात्कर्मणापि तल्लोक इति
स्यन्निवाथयेयत्तेम दानेन तपसा लोकान् जयंतीति ८

कृतान्नभूतानां राणामितिकृत्वा तस्य पंचभूतारब्धत्वाभ्युपगमभंगः स्यादिति चेत्तत्राह भूयस्त्वादिति आप
पुरुषशब्दवाच्यत्वे हेतुतरमाह कर्मेति अथात कर्मप्रयुक्तमपि प्रश्नकृतं जन्माप्तितन्न कथमपां मेव तत्र पुरुष
वाच्यत्वं तत्राह कर्मैकतो हीति अन्यथा तत्तत्तत्सुखदुःखप्रभेदोपभोगासंभवादितिभावः यदि कर्मा पु
वेशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं सर्वत्र शरीरारंभकं कथं नहि पूर्वमग्निहोत्राहुत्योरेवाक्षजगदारंभवत्त्वमुक्तं
ह [illegible] नेति लक्ष्यंते अग्निहोत्राहुत्येतिशेषः लक्षणायां पूर्वोत्तरवाक्ययोगमकत्वमाह द्वाराग्नीति

[भा॰ आद्यमाहुत्याधारमेव निरूप्याहुत्याधारान्तराणि क्रमेण निरूपयति पर्जन्यो वा अग्निरित्यादिना कुतोऽस्य द्वि-
१६५

[पर्ज]न्यो वा अग्निर्गौतम द्वितीय आहुत्याधारः आहुत्योरावृत्तिक्रमेण पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणा-
भिमानी देवतात्मा तस्य वायुरेव समित् वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते तीव्रवायुप्रवृत्तौ हि वर्ष-
तीति वदन्ति तस्य संवत्सर एव समित् संवत्सरेण हि शरदादिग्रीष्मान्तैः स्वावयवैर्ऋतुभिः परिवर्तमानेन
पर्जन्योऽग्निर्दीप्यते अभ्राणि धूमो धूमप्रभवत्वाद्धूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्या-

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरंगारा ह्रादुन-
यो विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति॥

दशनिरंगारा उपशान्तकाठिन्यसामान्याभ्यां ह्रादुनयो ह्रादुनयः स्तनयित्नुशब्दा विस्फुलिंगा विक्षेपान-
कत्वसामान्यात् तस्मिन्नेतस्मिन्नित्याद्युक्ताधिकरणनिर्देशः देवा इति त एव होतारः सोमं राजानं जुह्-
तियोऽसौ द्युलोकाग्नौ श्रद्धायां हुतायामभिनिर्वृत्तः सोमः स द्वितीये पर्जन्याग्नौ हूयते तस्याश्च सोमाहु-
तेः वृष्टिः संभवति १०

तीयत्वमिति शंकितो क्रमाहुत्योरिति अतिरवलत्वभ्राणां धूमप्रभवत्वे गाद्धा धूमज्योतिः सलिलमरुतां ॥
संनिपातः मेघ इति

कं

एतल्लोकपृथिव्योर्देह देहिभावेन भेदः पृथिवी छायाहीति एतानिहि वं द्वंद्वे तन्मसोमृत्स्योर्विम्भन:
मत्स्यपन्निलिख्यतेः एवैतन्मह्त्वावगमात्तस्य च मृत्स्नैवेनमः छायामृत्स्नमेवतन्मछायानरनीनिभूछाया

अयंवैलोकोग्निर्गौतमअयंलोकइति प्राणिजन्मोपभोगाश्रयः क्रियाकारकफलादि विशिष्टः स
नृतीयोग्निस्तस्याग्नेः पृथिव्येवसमित्पृथिव्याह्ययंलोकोनेकप्राण्युपभोगसंपन्नयतः समिद्धोनेअ
ग्निर्धूमः पृथिव्याश्रयो ह्युत्थानसामान्यात्पार्थिवेहीधनद्रव्याश्रितोग्निर्ज्वलति तस्मात्समिद
श्रयेणाधूमः रात्रिरर्चिः समित्संबंधप्रभवसामान्यादग्नेः समित्संबंधेनह्यर्चिः संभवति तथा पृ

अयंवैलोकोग्निर्गौतमतस्य पृथिव्येवसमिदग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चंद्रमाअंगाराः नक्षत्राणि
णिविस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः वृष्टिंजुह्वतितस्या आहुत्या अन्नं संभवति १२

थिवीसमित्संबंधेनशर्वरी पृथिवी छायांहिशार्वरंतम आचक्षते चंद्रमाअंगारास्तत्प्रभवत्वसा
मान्याद्द्रर्चिषोह्यंगाराः प्रभवंति तथा रात्रौ चंद्रमा उपशांतत्वसामान्याद्वानक्षत्राणिविस्फुलिंग
विस्फुलिंगवत् विक्षेपसामान्यात्तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादिपूर्ववत् वृष्टिंजुह्वति तस्या आहुत्या
अन्नंसंभवति व्रीहि प्रभवत्वस्यप्रसिद्धत्वाद्व्रीहियवादेरन्नस्य १२

त्वंश्रत्तनमोराहुरुत्थानंतत्त्वभूछायानिहि प्रसिद्धं तद्वत्स पृथिवी छायानिमित्तं मंडलानि स्वभानो
स्तु राहुस्थानं तृतीयं तन्नमोमयमिति तस्मात्तेरिस्पर्धः सोमचंद्रमसोराश्रया आदिभावेन भेदः छ

नुपथा योग्यानुपलब्धिविरोधमाशंकते नन्विति इहेति पुरुषाग्निनिर्देशः शंकितविरोधं निराकरोति

पुरुषो वाग्निर्गौतम प्रसिद्धः शिरःपाण्यादिमान्पुरुषः कथं नु योऽग्निस्तस्यात्यन्तविरुद्धत्वं संसादितं दं
इत्येन हि मुखेन दीप्यते पुरुषो वचनात्तु आपादितप्रथानमिथाग्निः प्राणो धूमस्तद्धि अग्नेः समान्यः
मुखाद्धि प्राण उत्तिष्ठति वाक् शब्दो विर्व्यंजकत्वसामान्याद् चिह्नव्यंजकं तथा वाक् शब्दो

पुरुषो वा अग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरंगाराः श्रोत्रं विस्फु-
लिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥ १२

धेयव्यंजकत्वच्चक्षुरंगाराः उपशमसामान्यात्प्रकाशाश्रयत्वाद्वा श्रोत्रं विस्फुलिंगा विक्षेपसामा-
न्यात्तस्मिन्नन्नं जुह्वतीत्यनु नेव देवा अन्नमिह जुह्वतीति वक्ष्यते नेष दोषः प्राणानां देवत्वोप-
तेः अधिदैवमिन्द्राद्या देवास्त एवाध्यात्मं प्राणास्ते चान्नस्य पुरुषे प्रक्षेप्तारस्तस्या आहुते रेतः
संभवत्यन्नपरिणामो हि रेतः १२

घटत उपपत्तिमेव दर्शयत्यधिदैवमिति श्रीरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

तस्या आहुतेः पुरुषः संभवतीति वाक्यं व्याकरोमेव भाति पंचाग्निदर्शनस्य च तु प्रश्नं निर्णयः प्रकारेण

योषा वा अग्निर्गौतम योषेति स्त्री पंचमो होमाधिकरणो ऽग्निस्तस्या उपस्थ एव समित्तेन हि स समिध्यते लोमानि धूमस्तदुच्छ्रितसामान्याद्योनिरर्चिर्वर्णसामान्याद्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अन्तः करणं मैथुनव्यापारस्तेऽङ्गारा वीर्योपशमहेतुत्वसामान्याद्वीर्योपशमकारणं मैथुनं तथाऽङ्गारभावो ऽग्नेः प्रशमकारणमभिनन्दाः सुखलवाः क्षुद्रत्वसामान्याद्विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेता जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषः संभवति एवं द्युपर्जन्यायं लोकपुरुषयोषाग्निषु क्रमेणाहूयमानाः श्रद्धा सोमवृष्ट्यन्नरे

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषः संभवति स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते १३

तो भावेन स्थूलतारतम्यक्रममापद्यमानाः श्रद्धाशब्दवाच्या आपः पुरुषशरीरमारंभन्ते ... तृतीये हवने स्थिता आहुतीः पञ्चम्यामाहुतौ हुतायामापः पुरुषवाचो भवन्तीति स एष निर्णीतः प्रश्नः पञ्चम्यामाहुतौ योषाग्नौ हुतायां रेतोभूता आपः पुरुषवाचो भवन्तीति स पुरुष एवं क्रमेण जातो जीवति कियन्तं कालमित्युच्यते यावज्जीवति यावदस्मिन् शरीरे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावदित्यर्थः अथ तत्क्षये यदा यस्मिन्काले म्रियते १३

कृतोपयोगं दर्शयति प्रश्नं इति निर्णयप्रकारमनुवदति पंच म्यामिति यथा क्रियता आत्मनेदं कथं पुरुषस्य जीवनकालो नियम्यते तेनाह स पुरुष इति

पंचाग्निक्रमेणाजातोग्निलयश्चाहुंतेनाग्न्यात्मेति ध्यानसिद्धयेषष्ठमग्निमंस्याहुस्यधिकरणांप्रस्तोःस्यधेति

अथैनमंतमग्नये अग्नयएवमेवास्याहुत्येहरंतिऋत्विजस्तस्याहुतिभूतस्यप्रसिद्धःग्निरेवहःमाधिकरणेनपरिकल्प्योग्निःसमिद्धेवसमित्समिद्धूमोधूमोर्चिरर्चि रंगाराःअंगाराःविस्फुलिंगाः

अथैनमग्नयेहरंतितस्याग्निरेवाग्निर्भवतिसमित्समिद्धूमोधूमोर्चिरर्चिरंगारा अंगाराविस्फुलिंगाविस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःपुरुषंजुह्वतितस्याआहुत्यैपुरुषोभास्वरवर्णःसंभवति १४

विस्फुलिंगाःयथाप्रसिद्धमेवसर्वमित्यर्थःतस्मिन्पुरुषमंत्याहुतिंजुह्वतितस्याःआहुत्येआहुतेःपुरुषोभास्वरवर्णोतिशयदीप्तिमान्निषेकादिभिरस्याहुस्यंतैःकर्मभिःसंस्कृतत्वात्संभवतिनिष्पद्यते १५

जीवननिमित्तकर्मविषयस्तुछ्वःवक्ष्यमाणकीटादिदेहव्याप्तजन्मनेभास्वरवर्णविशेषणंदीप्तिशयत्वेहेतुमाहनिषेकादिभिरिति

पंचाग्निविद्योपासनविवक्षुरुत्तरग्रंथमवतारयतीत्याहीति पंचविद्युत्सोर्विषमभिसंभवंतीति संबंधः एवंशब्द
प्रकृतं पंचाग्निपरामर्शित्वं स्फुटीकर्तुं चोदयति [illegible]न्विति एवमेतान्हुतरितिश्रुतमनेन दर्शनमिव्यक्तं नन्देवेद
मिति प्रत्यभिज्ञापकं दर्शयति [illegible]हीति आदित्यप्रमाद्यिसामिधामित्यादिसंग्रहीतुरश्मीनांधूमत्वमन्होति
श्रुतमित्यादिग्रहीतुं द्वितीयमादिप्रश्नप्रत्यभिज्ञाफलमाह तस्मादिति प्रश्नप्रतिवचनविषयस्यैव प्रकृत
स्यैवंशब्देन परामर्शान्नषट्प्रश्नीप्रदर्शनमिह परामृष्टमिति परिहरति नेत्यादिना संगृहीतं परिहार

[illegible]तीति प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थमाह तेकेपरावेपथोक्तं पंचाग्निदर्शनमेतद्विदुरेवंशब्दादग्निस
मिद्धूमार्चिरंगारविस्फुलिंगश्रद्धाविशिष्टाः पंचाग्रयो निर्दिष्टाः तानेवमेतन्यथाग्नौ विदुरित्यर्थः
[illegible] अग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमे तेपएवमेतद्विदुः वैतद्दर्शनं तत्रहुत मुक्तास्यादिपर
थेप्यद्धालिर्णयत्विमेवाहवनीयकु वांतेरेसादि रहोप्यमुष्य लोकस्या
ग्नित्वमादित्यस्य च समित्वमित्यादि बहुसाम्यं तस्मात्पश्चेषमेवेतद्दर्शनमिति तथापिस्थानमिति प्रश्न
प्रतिवचनपरिग्रहात [illegible]तिष्ठामिमिस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनस्यापावदेवपरिग्रहस्तावदेवैवंशब्देन च
एतत्तु पुनः अन्यथाप्रश्नानर्थक्यात्मिन्नृत्तत्वाच्च संख्याया अग्नयएवं चक्रमाःशमतत्एम

विरणोति [illegible]तिष्ठामिमिस्येति अधिकरणोषप्तयोपावदेवचस्तुपरिग्रहो विषयदस्यर्थः यट्प्रश्नीयिम
वप्रवदितद्दर्शनमत्र परामृष्टं वेतदाय तिष्ठामिति प्रश्नोव्यथः स्यात् षट्प्रश्नीयनिर्णीतद्दर्शनस्य
षभूतदर्शनस्य प्रश्नादतेप्रवचनसंभवादित्याहाम्य येति किंचपूर्वस्मिन्ग्रंथेप्र वृपशिष्टनपापंचत्व स
ख्यायानिश्चितत्वात्तद्व छिन्नाः सांपादिकाग्नयएवात्रैवंशब्देन परामृष्टमुचितामित्याह नितांत
त्वाच्चेति अग्निहोत्रप्रकरणे निरूपणमेवाग्न्यादिपूर्वग्रंथेप्यनूद्यते

छां॰भा॰ तथा साग्निहोत्रदर्शनमसुवन्निनमेवं शब्देन शक्यं परामष्टुमिति शंकते अथेति अग्निहोत्रदर्शनपूर्वमेव
१९८ सूत्रानेनेतत्प्रकरणोपासरूपमनतिक्रम्यैवान्तरिक्षादेरप्यत्रानुवदनं स्यादन्यत्र तद्देपरिसेनानुवृत्तेरपुनः
वादस्यपुरोवादसापेक्षत्वान्न चात्रान्तरिक्षाद्यनन्तरं तस्मादेवशब्दो नाग्निहोत्रपरामर्शीति परिहरति यथा
प्रासस्येति द्युलोकादिवादस्यान्तरिक्षाद्युपलक्षणार्थत्वान्पूर्वस्यानुवादत्वसंभवादेवशब्दस्याग्निहोत्र
विषयत्वसिद्धिरिति चोद्यस्यार्थेति प्रापकाभावादुपलक्षणापक्षायोगेऽप्युक्तस्य पञ्चाग्निनिर्देशवैयर्थ्यं

अथेति तत्रोनमप्यनूद्येत यथा प्राप्तस्यैवानुवदनं युक्तं न तु सोलोकोऽग्निरिति अर्थोपलक्षणार्थ
त्वाप्राप्त्यौनान्येनत्योपलक्षणा युक्तास्य सनराङ्कसमानेहि प्रकरणे छान्दोग्यस्य नोपदाग्नीन्वेद
ति पञ्चसंख्याया एवोपादानादनग्निहोत्रशेषमेतत्पञ्चाग्निदर्शनं यत्तद्ग्निसमिदादिसामान्यतद्ग्निहो
त्रस्तुत्यर्थमित्यवोचाम तस्मान्नोक्तात्यादिपदार्थस्य परित्यागादविरोधिप्रतिपत्तिरेवमिति
प्रकृतोपादानेनाविरोधिप्रतिपत्तिविधानात्

नद्व्यपति तथापीति द्युलोकस्य ज्वलनत्वमेव पञ्चाग्निदर्शनमेवं शब्देन परामष्टुमित्याह स्वसंतराद्विति स मिद
दिसाम्यदर्शनादग्निहोत्रदर्शनशेषभूतमेवेत द्दर्शनमित्युक्तमनूद्य दूषयति पक्षापादिना अथैवा
ग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वादग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तमित्यत्र विशेषः एवंशब्देनाग्निहोत्रपरामर्शासंभवे फ
लितमाह तस्मादिति न च श्रद्धार्थमेव स्फुटयत्येवमिनीति प्रकृतं पञ्चाग्निदर्शनं तच्छ्रुतत्वं तत्रमित्युक्तं
तद्धनोमविरोधि प्रतिपन्नि केवलं कर्मिणामित्यर्थः

प्रश्नपूर्वकं वेदितव्यविशेषं निर्दिशति के पुनरित्यादिना। गृहस्थानां यज्ञादिना पितृयाणप्रतिपत्तेरेव स्मार्यमाणत्वा
न्न देवयाने पथि प्रवेशोऽस्तीति शंकते नन्विति पंचाग्निविदां गृहस्थानां देवयाने पथ्यधिकारस्तद्रहितानां तु
तेषामेव यज्ञादिना पितृयाणप्राप्तिरिति विभागोपपत्तेर्नैव वाक्यशेषविरोधोऽस्तीति समाधत्ते नेत्यादिना ए
वंविद इति सामान्यवचनात्परिव्राजकादेरप्यत्र ग्रहणं स्यादिति चेन्नेत्याह भिक्षुवानप्रस्थयोश्चेति

के पुनस्ते य एवं विदुर्गृहस्था एव ननु तेषां यज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रतिपत्तिर्विधित्सिता न
नैवंविदामपि गृहस्थानां यज्ञादिसाधनोपपत्तेः भिक्षुवानप्रस्थयोश्चारण्यसंबंधेन ग्रहणात्।
गृहस्थकर्मसंबद्धत्वाच्च पंचाग्निदर्शनस्य अतो नापि ब्रह्मचारिणः एवंविद इति गृह्यन्ते तेषां तू
त्तरेण पथि प्रवेशः स्मृतिप्रामाण्यात् अष्टाशीतिसहस्राणामृषीणामूर्ध्वरेतसां उत्तरेणार्य
म्णः पंथास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे इति

धोत्तरेणोत्तरमार्गे प्रवेशान्न पंचाग्निविषयत्वेन ग्रहणं पुनरुक्तेरित्यर्थः गृहस्थानामेव पंचाग्नि
दर्शनग्रहणमित्यत्र हेत्वंतरमाह गृहस्थेति ब्रह्मचारिणां तर्हि ग्रहणं भविष्यतीत्याशंक्याह अत इति पंचाग्निदर्शन
स्य गृहस्थकर्मसंबंधादेवेत्यर्थः कथं तर्हि नैष्ठिकब्रह्मचारिणां देवयाने पथि प्रवेशस्तत्राह तेषामिति अर्य
म्णः संबंधी यः पंथास्तमाश्रित्यैतेनोत्तरेण पथा नयतोऽतः सख्याः क्रमयः सापेक्षममृतत्वप्राप्तिरित्यर्थः

बृ॰भा॰ आश्रमांतराणां पंचाग्निविषयत्वेनान्नाद्गृहस्थफलितमाह तस्मादिति अग्निजातेपलितमाह अग्निपत्यमिति
५५७ अग्निजातस्यापत्यमिति अग्निपत्यत्वं किं स्यात्तदाहाग्नीति इत्येवं ये गृहस्था विदुस्तेषु तेनैव योजना अरण्यं
वैखानसाः [illegible] कीर्णोदेशः परिव्राजकाश्चोत्तित्रिदंडिनो गृह्यन्ते अन्ये [illegible] षणाभ्यो व्युत्थितानां सम्य
ग्ज्ञाननिष्ठानां देवयानेपथ्यप्रवेशादाश्रममात्रनिष्ठानां पितृगृह्यते इत्यतिदर्शयन् श्रद्धा तप इत्युपासते

म

तस्माद्ये गृहस्था एवमग्निजोहं अग्निपत्यमित्येवं क्रमेणाग्निभ्यो जातोग्निरूपस्त्येवं ये विदुस्ते ये चामी
अरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्चारण्ये नित्याः श्रद्धायुक्ताः सन्तः सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भात्मानमुपा
सते न पुनः श्रद्धां चोपासते ते सर्वे चिरमभिसंभवंति यावत् गृहस्थाः पंचाग्निविद्यामस्य वा ब्रह्म न विदु

ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेर्चिरमभिसंभवंति

तावच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण पंचम्यामाहुतौ हुतायां ततो योषाग्नेर्जाताः पुनर्लोकं प्रत्युत्थायिनोग्नि
होत्रादिकर्मानुष्ठानात्प्रभवंति तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृलोकं पुनः पर्जन्यादिक्रमेण
इमावर्तंते ततः पुनर्योषाग्नेर्जाताः पुनः कर्म कृत्वा एवमेव घटीयंत्रवत् गत्यागतिभ्यां पुनः पुनरावर्तन्ते य
दा त्वेवं विदुस्ततो घटीयंत्रभ्रमणाद्विनिर्मुक्ताः संतो अर्चिरभिसंभवंति

मैवमश्रवणादिस्थानं वानप्रस्थमात्रस्य सापेक्षत्वादुपास्यत्वानुपपत्तेर्मैवमित्याह न पुनरिति सर्वे पंचाग्नि
विदः सत्यब्रह्मविदश्चैते सर्वे विनापि विद्याबलमर्चिरभिसंपत्तेः स्यादित्येतत्स्याह ये चेति कर्म कृ
त्वा लोकं प्रत्युत्थायिन इति पूर्वेणास्य संबंधः केवलकर्मिणां देवयानमार्गप्राप्तिर्नास्तीत्येतत् निगमयति
एवमेवेति विदुषामेव देवयानप्राप्तिमुपसंहरति यदात्विति

नन्वर्चिषो ज्वालामात्रस्यास्थैर्यात्तदभिसंपत्तिर्निष्फलाप्यकल्पनेत्याशंक्याह्नि रिमोति अर्चिषः शब्देन यद्दो देवता
गृह्यते इत्याह अर्चिरिति अतोऽर्चिर्देवतायाः सकाशादित्यादिः अहः शब्दः कालविषयत्वे कदाचिदादि
नि चेन्नेत्याह अत्रेति नियमभावमेव गमनमपाणुरति विद्वद्विषये नियमदर्शनादाह नहीति न च रात्रौ मृतानामपि

अर्चिरिति नाग्निज्वालामात्रं किं तर्ह्यर्चिरभिमानिन्यर्चिःशब्दवाच्या देवता तत्र मार्गे लक्षणादर्चिषं देवताम
भिसंभवन्तीत्युक्तं परिव्राजकानामप्यर्चिर्विषयत्वसाक्षात्संबंधोऽस्तीति तेन देवतैव परिगृह्यत इति शब्दवाच्यानीत्येवं
मरणकालनियमानुपपत्तेरहःशब्दो देवतावाचकः आयुषः क्षये हि मरणं तस्मिन् विदुषः नैवाहरेव मर्तव्यमिति नियमः मरणकालो
नियन्तुं शक्यते न च रात्रौ प्रेता न संतीति अहः आपूर्य
माणपक्षमहर्देवतयातिवाहिता आपूर्यमाणपक्षदेवतां प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतां ... पूर्यमाणपक्षा

अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यः देवलोकं देव
लोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति

न्षण्मासानुदङ्ङुत्तरां दिशमादित्यः सवितैति तान्मासान्प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतयातिवाहिताः
सन्तो मासानिति बहुवचनात् संघचारिण्यः षडुत्तरायणदेवतास्तेभ्यो मासेभ्यः षण्मासदेवताभिरतिवा
हिताः देवलोकाभिमानिनीं देवतां प्रतिपद्यन्ते देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं विद्युदभिमानिनीं देवतां प्रति
पद्यन्ते विद्युद्देवतां प्राप्तान् ब्रह्मलोकवासी पुरुषो ब्रह्मणा मनसा सृष्टो मानसः कश्चिदेत्यागत्य ब्रह्म
लोकानामपति ब्रह्मलोकानिति सप्तधरोत्तरभूमिभेदेन भिन्नानिति गम्यते बहुवचनप्रयोगात् ॥ ६॥

विद्वान् अहरपेक्षाफलीसंपत्यानेनेत्याह न चेति एकस्मिन्नेव ब्रह्मलोके कथं बहुवचनमित्याशंक्या
ह ब्रह्मेति ब्रह्मलोकानिति बहुवचनप्रयोगादिति संबंधः अत्र ब्रह्मलोकविशेषत्वेन गृह्यते ॥

[illegible] बहुवचनोपपन्नो हेत्वंतरमाह [illegible]सनेति कल्पशब्दो वांतरकल्पविषयः तेषामिह न पुनरावृत्तिरिति क्वचित्पाठः
[illegible] इत्यादि आख्यानमयुक्तमिति शंकते [illegible]ति यथा ज्योतिभूते पौर्णमासीयज्ञे तेषु शाकृतिः पौर्णमासीशब्दा
यः ज्योतिभूतत्वं न त्वावर्तक पौर्णमासी पदलक्षणे हे: प्रतिपद्यवकतंत्र मानानि यमान थे हाप्याक्रतेरिह शब्दार्थ
त्वान्निरंकुशेयानावृत्तिरत्रासिध्यतीत्यर्थः परिहरति [illegible]त्यादिना यथोक्तं दृष्टान्तं विघटयति ज्योतिभूत इति कृतमस
मारदिवसापेक्षो हि ज्योतिभूतत्वं पौर्णमासी दिने चातुर्मास्येष्टौ कृतनायाम् तदापौर्णमासीष्टिः कर्तव्येति विनावर्त
मनत्वायनेन तत्र ज्योतिभूतत्वं विशेषणं भवत्यनुव्यावर्तकं न हृदिहेति विशेषणमपि आवर्तकमेवेति नास्तीति का
[illegible]समातारनम्योपपत्तेश्चते नेन पुरुषेण गमिनाः संततेषु ब्रह्मलोकेषु पराः प्रकृष्टाः संतः स्वयं परा॥
वतः प्रकृष्टाः समाः संवत्सराननेकान्वसंति ब्रह्मणोनेकान्कल्पान्वसंतीत्यर्थः तेषां ब्रह्मलोकंग॥
तानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन्संसारे न पुनरागमनमिहेति शाखांतरपाठादिहेत्याकृतिमात्रग्रहणमि॥
ति चेत ज्योतिभूते पौर्णमासीमिति यद्वत् [illegible]हेति विशेषणानर्थक्यादिहिनावर्तनेनैव हेत्वग्रहणमनर्थ॥
ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसंति तेषां न पुनरावृत्तिः १५
कमेवस्यात ज्योतिभूते पौर्णमासीमित्यत्र पौर्णमास्याः ज्योतिभूतत्वमनुक्तं न ज्ञायत इति युक्तं विशेषयितुं नाहत
त्वत्र आकृतिः शब्दार्थो विद्यत इति स्वः शब्दो निरर्थक एव प्रयुज्यते यत्र तु विशेषणाशब्दः प्रयुक्तो अन्विष्य
माणो विशेषणफलं चेन्न गम्यते तत्र युक्तो निरर्थकत्वेनोत्सृष्टुं विशेषणशब्दो न तु सत्या विशेषणफलाव
गतौ त[illegible]दस्मात्कल्पादूर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते १५ ॥ नावृत्तिसिद्धिरित्यर्थः यत्तु पौर्णमासीशब्दवदिह शब्द
स्याकृतिवाचित्वादव्यावर्तकत्वमिति तत्राह [illegible]हीति यद्यपि प्रकृते वाक्ये पौर्णमासीशब्दो भवत्याकृति
वचनस्तथापि स्वः शब्दार्थोपि काचिदाकृतिरस्तीत्यगीकृत्याव्यावर्तकं ज्योतिभूतशब्दो नैव प्रयुज्यते न
यात्रापि विशेषणशब्दस्याव्यावर्तकत्वमावश्यकमित्यर्थः सुषिरमाकाशमित्यादौ व्यावर्त्याभावेपि विशे ए
षणप्रयोगवदत्रापि विशेषणास्वरूपानुवादमात्रमित्याशंक्याह [illegible]त्विति विशेषणफलमुपसंहरति तस्मादिति

देवयानं पंथानमुक्त्वा पथ्यंतरं वक्तुं वाक्यांतरमादाय पदद्वयं व्याकरोति अथेत्यादिना कथं ते फलभागिनो भवं
तीत्याकांक्षायामाह [illegible] तेनेति ननु दानतपसी यज्ञग्रहणेनैव गृहीते न पृथग्ग्रहीतव्ये तत्राह बहिर्वेदीति दि

[illegible] पुनर्येनैवं विदुरुक्तां स्वाद्याग्निहोत्रसंबंधपदार्थषट्कं स एव वेदितारः केवलकर्मिणो यज्ञेना
ग्निहोत्रादिना दानेन बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु द्रव्यसंविभागलक्षणेन तपसा बहिर्वेद्येव दीक्षादिव्य

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति

तिरिक्तेन कृच्छ्रचान्द्रायणादिना लोकाञ्जयन्ति लोकानिति बहुवचनात्तत्रापि फलतारतम्य
मिमे ज्ञेयं धूममभिसंभवन्ति उत्तरमार्गे ह्येवमपि देवता एव धूमादिशब्दवाच्याः धूमदेवतामभिपद्य
न्त इत्यर्थः

धूमादीत्यादिपदेन पयो[illegible]दिपक्षा ग संग्रहः तत्रेति पितृलोकोक्तिः अपिशब्दो ब्रह्मलोकव्य
च्छेदार्थः धूमसंपत्तेः पुरुषार्थत्वमाशंक्योक्तमुत्तरमार्गे इवेति इहापीति पितृयाणमार्गेपीत्यर्थः ॥

वृष्भा तद्देवेष्वन्नरूपाग्गामिनीनां देवतानामिवेत्यर्थः नन्वेतिमक्ततलोकोनिः कर्मिणां नहि देवभक्ष्यमाणानां
४५९ चन्द्रलोकप्राप्तिरनर्थायैवेत्याशंक्याह अभुंजन्त इति अ मथाप्रतिभामव्यादितयत्वाय्यः पत्तौत्रि एवदेव,

आतिवाहिकत्वं च देवतानां तद्दैव धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां ततोपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षदे-
वतानां ततो यान्षण्मासान्दक्षिणादिशमादित्यगतितान्मासदेवताविशेषात्मनि पद्यन्ते मासेभ्यः पितृलो-
कं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्रान्नभूतांस्तथा सोमं राजानमिह यज्ञे ऋत्विज आप्या-
यस्वापक्षीयस्वेति भक्षयन्ति एवमेनांस्तत्र चन्द्रं प्राप्तान्कर्मिणो भृत्यानिव स्वामिनो भक्षयन्त्युपभुंजते देवाः

धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणैति मासे-
भ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमा-
प्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनि-
ष्पद्यन्ते

आप्यायस्वापक्षीयस्वेति मन्त्र किं तद्दृश्याप्याय ... एवमस्य भक्षणेन पक्षयं च कृत्वा पुनः पुन-
र्भक्षयन्तीत्यर्थः एवं देवा अपि सोमलोके लब्धशरीरान्कर्मिण उपकरणभूतान्पुनः पुनर्विश्र-
मयन्तः कर्मानुरूपफलं प्रयच्छन्तः तद्वत्तेषामाप्यायनं सोममाप्यायनमिवोपभुंजते उपकरण-
भूतान्देवतानां कर्मिणां पदे यस्मिन्काले न यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म पर्य-
वैति परिगच्छति परिक्षीयत इत्यर्थः अथ तदा इममेव प्रसिद्धमाकाशम् अभिनिष्पद्यन्ते। एम

अपीति संक्षिप्तं दार्ष्टान्तिकविवरणमिति सोमलोक इति कथं पौनःपुन्येन विश्रान्तिः संपाद्यते तत्राह क्रमेणेति
रति इष्टं तव यज्ञाद्यांगीकेकर्मिणाप्यायनतो कतत्राह तद्दीति पुनः पुनः विश्राम्याभ्यनुज्ञानमिति। एम २२
चन्द्रलोकद्वयप्राप कोपथं न विद्यत आम्नाय पुनरेतल्लोकप्राप्तिप्रकारमाह। तेषामित्यादिना।

कथं चंद्रमण्डलस्थलितानां कर्मिणामाकाशतादात्म्यमित्याशंक्याह यत्तारुणि सोमाकारपरिणतानमेव स्फो
रयति [illegible]रिति तस्य घ्नटि तद्द्रवीभवनयोग्यतादर्शनार्थमयमिति साभाआपति रुपपत्तेरिति भाष्येनाह वा:

[illegible]ता अश्रद्धाशब्दवाच्याः द्युलोकाग्नौ हुता आपः सोमाकारपरिणताः याभिः सोमलोके कर्मिणामुप
भोगाय शरीरमारब्धं [illegible]पंताः कर्मक्षयाद्धिमपिंडवातपसंपर्कात्प्रविलीयंते प्रविलीनाः सूक्ष्मा आ
काशभूता इव भवंतीति तदिदमुच्यते इममेवाकाशमभिनिःपद्यंत इति ते पुनरपि कर्मिणः तच्छरीराः संतः

आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवंति

पुरोवातादिना इतश्चामुतश्च नीयंतेंतरिक्षगा इत्यर्थः आकाशाद्वायुमिति वायोर्वृष्टिं प्रतिपद्यंते तदुक्तं
पर्जन्याग्नौ सोमं राजानं जुह्वतीति ततो वृष्टिभूता इमां पृथ्वीं पतंतीति ते पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवाद्यन्नं भ
वंति तदुक्तमस्मिल्लोके गौ[illegible]रेतस्तस्या आहुत्या अन्नं संभवंतीति एवमेव[illegible]

[illegible]भूता इवेति आकाशाद्वायुप्राप्तिप्रकारमाह तेषु नरिति अस्याधिष्ठितपूर्ववदभिलापादिति [illegible]
हाते पृथिवीमिति

शुभाशुभकर्मानुसारेण मेघादिद्वारा पुनरागमनमित्याह नेत्युत्तरवाक्येन । शरीरमिति न्यायमनुसृत्याह तत इति उत्सन्नानन्तरं ।
यः चित्तिश्छादिकारित्वमाह लोकमिति क मानुष्ठानानन्तरं तत्फलभोगित्वमाह तत्रो धूमादिनेति सोमलो
कं फलभोगानन्तरं पुनरेतल्लोकप्राप्तिमाह पुनरिति पोतः पुनरेव विपरिवर्तनेत्यावर्धिता तत्पत्रत्वं रमागा
यति प्राग्व्रतानान्तरे तरणाक्षणेपित्वाद्यानमित्याह अनन्विति स्थानद्वयमाकृतिमहिम मृत्का स्थानान्तरं ब्रा

विद्युतः पुरुषाग्रहोऽहं पंते विहूतारेत स्मिन्विलिनस्तो रेतो भूत्वा योषाग्रौ हूयंते तत्तोऽपतेलोकं प्रस्फ इ यानिह
लोकं प्रस्फलितष्ठतो गृहोज्वादिकमानुतिष्ठंति तत्तो धूमादिना पुनः पुनः सोमलोकं तरमिलोकमिति तत्र
वकमिणोनुपरिवर्तते घरीयत्रवस्त्रकीभूताभ्ममंतीसर्थः अतरमागायसद्वार्मुककपेवायादत ब्रह्मनदि
दुरितिमुकामयमानः संसरतीत्युक्तं अथ पुनर्यमुत्तरं दक्षिणावेतोपथानोनाविडुकत स्यादक्षिणास्य
पथः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्मं वानानुतिष्ठंतीसर्थः तेकिं भवंतीत्यत आह क्षुद्राणि कीटाः पतंगाः यदिदं दंदशूकं

न एवमेवानुपरिवर्त्तन्ते यप एतौ पंथानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगा यदिदं दंदशूकं १६ द्वि त्रां०

एवंमशकं मित्येतद्भवंति स्वेहीयं संसारगतिः कष्टात्यन्तिमग्नस्य पुनरुद्धार एवं दुर्लभः तथा वक्ष्यसंतर
तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवति जायस्व म्रियस्वेति तस्मात्सर्वोत्साहेन यथाशक्ति स्वाभावि
ककर्मज्ञानहानेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं ज्ञानं कर्म ज्ञानं वानुतिष्ठेदिति वाक्यार्थः तथा च
मं अतो वै खलु दुर्निःप्रपततरं तस्माद्दस्माज्जुगुप्सेतेति श्रुत्यंतरान्मोक्षायप्रयतेतेत्यर्थः एम एम एम

यति अथेत्यादिना स्थानद्वयात्तृतीये स्थाने विशेषं कथयति स्वमिति तृतीयस्थाने छांदोग्यश्रुतिसंवाद
यति तथाचेति अमुष्याः गतेरतिकष्टत्वे परिशिष्टवाक्यार्थमावष्टे तस्मादिति सर्वोत्साहेवाक्यापचेनस्यां
प्रयत्नः यदुक्तमस्यांतिमग्नस्य पुनरुद्धारो दुर्लभो भवतीति तत्र श्रुत्यंतरमनुकूलयति तथाचेति अतो एम
व्रीह्यादिभावादित्यर्थः तस्मादित्यतिकष्टात्संसारादित्यर्थः

दक्षिणोत्तरमार्गप्राप्तिसाधनेयत्नसाम्यमाशंक्याह। आपोति पंचप्रश्नास्मत्तु स्वकिमिति प्रश्नैकत्वेनोपादित्तो
पोनक्त इत्याशंक्याहेत्थमिति निर्णीतंप्रकारमेव संगृह्णाति स्पष्टार्थत्वादिना प्राथम्येन निर्णीत इति सर्व
धः देवयानस्येत्यादिः पंचमप्रश्नः सतु द्वितीयत्वेन दक्षिणादिमार्गोपत्तिसाधनोत्पत्ति निर्णीत इत्यर्थः तेनैव

र्ग

अत्रापूत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनएव महान् यत्नः कर्तव्य इति गम्यते एवमेवानपरिवर्तनेन इत्युक्त
त्वात् [illegible] प्रश्नाः सर्वे निर्णीताः असौ वै लोक इत्यारभ्य पुरुषः संभवतीति चतुर्थः प्रश्नोपत्तिव्याख्या
हुत्यामित्यादि प्राथम्येन पंचमस्तु द्वितीयत्वेन देवयानस्य वा पथः प्रतिपद इत्यत्रापाणाम्य दक्षि
णोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन तेनैव च प्रथमोप्यग्नेरारभ्य केचिदर्चिः प्रतिपद्यं तेके विद्धूम
मिति विप्रतिपत्तिः [illegible] द्वितीयः प्रश्नः आकाशादिक्रमेणामुं लोकमागच्छंतीति तेनै
वासौ लोको न संपूर्यते कीट पतंगादि प्रतिपत्तेश्च केषांचिदिति तृतीयोपि प्रश्नो निर्णीतः १६॥

द्वितीयं ब्राह्मणं

मार्गद्वयप्राप्तिसाधनोपदेशेनैवेतिपावत् मृतानां प्रजानां विप्रतिपत्तिः प्रथमप्रश्नस्तस्य निर्णयप्रका
रमाह [illegible] रिति द्वितीयप्रश्नस्वरूपमनूद्य तस्य निर्णीतत्वप्रकारं प्रकटयति पुनरावृत्तिश्चेति आ
गच्छंतीति निर्णीत इत्युक्तत्वात्संबंधः तेनैव पुनरावृत्तेः सत्वेनस्पष्टः अमुष्य लोकस्यासंपूर्तिहेतुतोप
प्रश्नः स च द्वाभ्यां हेतुभ्यामागुक्ताभ्यां निर्धारितो भवतीति भावः

ब्राह्मणानां रमवनार्थं संगतिमाह यद्वा इति नत्वेति निर्द्धारणे सप्तमी कथं तर्हि वित्तोपार्जनं संभवतीत्यत आह न
त्वेति नत्वर्थं वित्तसिध्यर्थमिति यावत् ननु महत्वसिध्यर्थमिदं कर्मारभ्यते महत्प्राप्नुयामिति श्रुतेस्तत्कथ
मन्यथा प्रतिज्ञानमिति शंकते महत्वेति परिहरति महत्वे चेति उक्तेऽर्थे श्रुतिसंमतिं योजयति तदुच्यत
इत्यादिना सद्यः कामी कामयतेन तस्य च कर्मविशेषः यस्य च महत्वं सिद्धिं नार्थिनस्तर्हि देवकर्मस्यादित्यासं
क्याह कर्मण्यधिकृत इति न त्ववित्तार्थिनि पुंसीति यावत् उपसदो नाम इष्टिविशेषः ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याहात्

सद्यः कामयेन तानक कर्मणो गौणिरुक्ता तत्र ज्ञानं तत्र कर्मतु देवमानुषवित्त हृत्पायत्तं तेन कर्मार्थं वित्त
मुपार्जनीयं प्राप्तस्वापकारित्वोपाये नेति तदर्थमथारम्भ कर्मारभ्यते महत्वप्राप्त्यै महत्वे च स्वस्थं
सिद्धं हि वित्तं तदुच्यते सद्यः कामयेन तस्य वित्तार्थी कर्मण्यधिकृतो यः कामयेन किं महन्महत्वप्राप्नुया
महत्स्यामित्यर्थः तत्र अथ कर्मणो विधिः तिथिनक्षत्रकालोऽभिधीयते उदगयन आदित्यस्य तत्र सर्वत्र प्रा

१ सद्यः कामयेन महत्प्राप्नुयामिति स उदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहं

प्तो आपूर्यमाणपक्षस्य शुक्लपक्षस्य तत्रापि सर्वत्र प्राप्तो पुण्याहे नक्षत्रे अनुकूल आत्मनः कर्मसिद्धिकरस्यार्थः
द्वादशाहं यस्मिन्पुण्ये नक्षत्रे अनुकूले कर्म चिकीर्षति ततः प्राक्पुण्याहमेवारभ्य द्वादशाहमुपसद्व्रती उपस
त्सु व्रतं उपसत् इष्टिविशेषः उपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे तत्र स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणं तद्व
तं अत्र चतत्कर्मानुपसंहारात्केवलमिति कुतेन्यतनात्मसूपपयोभक्षणमात्रमुपादीयते ६४ ६४

त्विशेषः किं पुनस्तत्सदृव्रतमिति तत्राह व्रतं चेति यदुपसत्सु स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं यजमानस्य प्र
सिद्धं तदत्रोपसद्व्रतमित्यर्थः भक्षणेपि तर्हि स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं स्यादिति चेन्नेत्याह तत्र चेति सं एत
थामोक्तकर्मसम्बन्धः तत्कर्मस्योपसद्रूपकर्मोक्तिः केवलमित्यस्यैवार्थमाह इति कर्तव्यताङ्गस्य मिति॥ २५

समासांतरमाश्रित्यशंकते [illegible]त्विति कर्मधारयरूपं समासवाक्यं नदिस्फकं मंथाख्यस्य कर्मणः स्मार्तत्वाद
श्रस्फकानामुपसदामुपसंग्रहाभावान्न कर्मधारयः सिध्यतीत्यत्तरमाहोच्यतइति मंथक र्मणः स्मार्तत्वमा
क्षिपति [illegible]त्विति परिसमूहन परिलेपनाग्न्युपसमाधानादेः स्मार्तार्थस्यात्रोच्यमानत्वादित्यर्थः इति: स्यस
नुवादिनीषु श्रौतपाठेनतत्कर्मभवत्येवस्मार्तमितिपरिहरति स्तनीति ननुश्रौतेनेत्यस्यसनुवादिनीत्वंवे

[illegible]उपसदोत्रनमितिपदविग्रहस्तद्गतत्वेमितिकर्तव्यतारूपं ग्राह्यंभवतितत्कस्मान्नपरिगृह्य
नइत्य[illegible]पतेस्मार्तत्वात्कर्मणः स्मार्तंहीदंमंथकर्म ननुश्रौतिविहितंसत्कथंस्मार्तंभवितुमर्हति

उपसद्गुणीभूतोऽवरेकपुंसेवमसेचवा

[illegible]सनुवादिनीहश्रौतिरियंश्रौतत्वेहिप्रकृतिविकारभावस्तत्रश्चप्राकृतधर्मग्राहित्वंविका
रकर्मणोनत्विति हश्रौतत्वं

परीसादत्तोभवतीदंश्रौतमित्याशंक्याह श्रौतत्वेहीति यदिदंकर्मश्रौतंतत्रदर्शपूर्णमासयोरिवप्रकृ
तिभावंस्यात्समग्राङ्गसंयुक्तावप्रकृतिः विकलाङ्गसंयुक्ताच विकृतिः प्रकृतिविकृतिभावेच विकृत
कर्मणः प्राकृतधर्मग्राहित्वाडुपसदएवत्रनमितिविगृह्यसर्वमितिकर्तव्यतारूपंशक्यंग्रहीतुंन
चात्रश्रौतत्वमस्तिपरिलेपनादिसंबंधान्नचपूर्वभाविन्याश्रौतेतरभाविस्मरणसनुवादित्वादिति हि तस्याप्रौक
त्वविषयत्वाभ्युपगमादितिभावः

सु०भा [illegible] ७५४

मंथकमेणाः स्यात्तेष्वेलिंगमाहाम एवेति तत्रैव हेतंतर माह सर्वाचेति मंथगतेनिकतेष्मता ञाह री अं
दि स्यात्मत्ते उपसरएवस्रातमिति विग्र हासंभवाडपसन्त्वन्नेमित्यस्मदुक्तं सिद्धमित्यपक्षं हतं मिति ६

[illegible]एववावसथ्याग्रावेतत्कर्मविधीयते सर्वाचाहृत्य स्यात्तैवेति उपसहृतीभूत्वा पयोव्रती
सन्निसर्पः औदुंबरे उदुंबर[illegible]समयेकं सेचमसेवानुस्मेवविशेषणंकेसावा रेचमसेवा
औदुंबरएवाकारेनुविकल्पोनोदुंवरत्वेसर्वोपधंसर्वासम्मोषधीनां समूहं

शाखः पयोव्रतीस्व स्यमाणेनक्रमेणाजुहोतीतिसंबंधः नाम्नमौदुंवरमिति शंकोवारयति स्त्रसम एन
परतिञ्[illegible]पेवेतिमक्तनपात्रपरामर्शः औदुंवरत्वेपिविकल्पमाशंक्याहाकारइति अत्रेतिपात्रनि र्देशः २६

असंभवादशक्यत्वाच्च सर्वौषधं समाहृत्येति अयुक्तमित्याशंक्याह यथासंभवमिति ओषधीषु नियमं दर्शयति तत्रेति प
रिसंख्याधारप[illegible]धिकेति धृतिमं मृत्स्नाद्वेनिशरत्सप्रदर्शनार्थं लेपफलिनं वाक्यार्थं कथयत्सम्भरणीति ओषध्यादेनां सम्भरण
मनंतरं परिसमुहनादिकं भविकं प्रमाणमित्याशंक्याह [illegible]मद्गति नवेति परिसमुहनाद्युक्तिः होमाधारत्वेन नाग्निपरिग्रह
वारयति [illegible]ग्नेरिति आवसथ्येऽग्नौ होमः इति शेषः कथमेतावता तेनाग्निपरित्यागस्तत्राहैकवचनादिति कथमुपस
माधानश्रवणात्तेनाग्निनिवारकं तत्राह [illegible]द्यमानस्येति आहवनीयादेश्चाधेयत्वात्प्रागेवसत्वमितिभावः मध्ये स्त

[illegible]यासंभवं यथाशक्ति च सर्वा ओषधीः समाहृत्य तत्र ग्राम्यानां तु दर्शनियमेन ग्राह्या व्रीहियवाद्याः वक्ष्यमाणाः ऊ
धिकग्रहणेन तदोषग्राम्याणां फलानि च यथासंभवं यथाशक्ति च इति शेषः समस्तसंभारोपचयः दर्शनार्थः अग्नद
धिपत्समरणीयं तत्सर्वं संभृत्येत्यर्थः [illegible]मस्तत्र गृह्योक्तोद्देश्यः परिसमूहनपरिलेपनेभूमिसंस्कारोऽग्निमुपसमाध

सर्वौषधं फलानीति संभृत्य परिसमुह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्याघ्नाऽज्यं संस्कृत्य पुंसः नक्ष
त्रेण मथं इ सद्योजातं होमं नियाववृतो देवो तत्त्वपिजागतवेदानिर्यं वाघ्नतिपुरुषस्य कामान तेभ्यो हृ भागधेयं जुहोमि
नमान्नमः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा यानि रश्मीनि पद्मानि हविधरणीश्च निलालायुक्तस्य धारया यजेस्वाहा नमो मह

यतिवचनादावसथ्ये ग्नाविति गम्यते [illegible]वचनादुपसमाधानश्रवणाच्च विद्यमानस्यैवोपसमाधानं परिस्तीर्य
वा दर्भानास्तीर्य [illegible]स्मार्तत्वात्कर्मणः स्थालीपाकावृत्तपरिगृह्य तेन यथाज्यं संस्कृत्य पुंसा नक्षत्रेण पुन्नाम्ना नक्षत्रेण
पुण्याहसंयुक्तेन मंथं सर्वौषधफलपिष्टं तत्रौदुम्बरेण मसरे धनिमधुनि घृते वोपसिच्य कांस्ये मंथस्योपस
मध्य संनीयमध्ये संस्थाप्यौदुम्बरेण स्रुवेणावापस्थाने आज्यस्य जुहोत्येतेनमंत्रेण यावन्तो देवा इत्यादिः १॥

एवमग्नेश्च निःशेषः आवापस्थानमाहु निविशेषप्रक्षेपप्रदेशः भो जातवेदस्तवरश्मीनां यावन्तो देवा दक्षमनयः सं
नो भूमार्थी अग्निव प्रतितेभ्यो हमाज्यभागं त्वय्यर्पयामि ते च तेन तृप्ता भूत्वा मम वैरपि पुरुषार्थैर्मां तर्पयन्तु हंवत्व
धीनोऽपिन स्याद्यमन्त्रस्यार्थः जातं जातं वेत्तीति वा जाते जाते विद्यत इति वा जातवेदाः पादेवता कुटिलमतिभू
त्वा सर्वस्य वाहमेव धारयतीति वमत्वात्वामाश्रित्य सवितेन तेनास्तर्वं साधनीदेवतामहं घृतस्य धारया यजे स्वाहेति

नृ॰भा॰ पूर्ववदेव द्वितीयमन्त्रार्थः ज्येष्ठायेत्यादिमन्त्रेषु ध्वनितमर्थमाह तस्माद्देवेति द्वे द्वे आहुती हुत्वेत्यर्थः तत्तत्संबन्धि

४५५ (ज्येष्ठायेत्यादिमंत्रेषु ध्वनि) ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यारभ्य द्वे द्वे आहुती हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति स्रु-
वावलेपमाज्यं मंथे संस्रावयति २ तस्मादेव ज्येष्ठाय श्रेष्ठायेत्यादिप्राणलिंगात् ज्येष्ठश्रेष्ठादि

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहायतनाय स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति २ अग्नये स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति भूः स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्सग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति ३

प्राणविद एवास्मिन्कर्मण्यधिकारः रेतसः स्वाहेत्यारभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा मंथे संस्रवमवनयतीत्यर्थः
मंथस्यापुनर्मंत्राणि ३

तप्रसंगप्रस्तावस्थे रेतसः स्वाहेत्यारभ्येति एमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएमएम रामा

संत्वन्ः स्नुवावलिममा ऊंमंशङ्कमसाप्राणदेवताकत्वात्प्राणोनैकीकृतसर्वात्मकत्वंनथावसवेदेहेषुप्राणः स्
पेणान्तंभ्रमदसिप्राणस्यचलनात्मत्वात्तद्रूपत्वावतत्राग्निरूपेणात्वंज्वलदसिप्रकाशात्मकत्वात्दग्नेःनद्रूपत्वात्वंम
स्नुवद्य रूपेणात्वपूर्णोमसिनभोरूपेणप्रोतधुनिष्कंपमासिसर्वै रविरोधित्वात्सर्वमपिजगदेकशफवदात्मसात्
भोआपरिछिन्नतयास्थितत्वात्स्तुत्वमसिप्रलोत्रायत्नारंभेत्वमेवहिक्रृतमसिनेनेवयंम्भ्योहिंक्रिपमाणवाहि
उद्गात्रावयत्नारंभेनम्भेचोद्गीथमुद्गीपमानवासिअध्युणात्वंश्राविनमसिआग्नीध्रेणचप्रसःश्राविनं

अथेनमभिमृशतिभ्रमदसीत्यनेनमंत्रेण ४ अथेनमुद्यच्छतिसहपात्रेणहस्तेगृह्णाति आमंस्या

अथेनमभिमृशतिभ्रमदसिज्वलदसिपूर्णोमसिप्रस्तब्धमस्येकसभमसिहिंकृतमसिहिंकि
यमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसिश्रावितमसिप्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे संदीप्तमसिविभुर
सिप्रभुरस्यन्नमसिज्योतिरसिनिधनमसिसंवर्गोसीति ४ अथेनमुद्यच्छत्यामा५ स्यामम५
हितेमहिसहिराजेशानोधिपतिःसमा५ राजेशानोधिपतिंकरोत्विति ५ एम एरम५

महितेमहीत्यनेन५

मि आर्द्रेमेघोदरेसम्यग्दीप्तमसिविविधंभवतीतिविभुःप्रभुः समर्थोभोग्यरूपेणलोमात्मनास्थितत्वात्
भोक्तृरूपेणप्राणात्मनाज्योतिःकारणत्वान्निधनंलयोध्यात्मादिदेवधोवागादिनामग्न्यादीनांचसहरणात्
संवर्गोसीत्यभिमर्षनमंत्रस्यार्थःआमंसितंसर्वंविजानासिवयमपितेवमहिमहत्तररूपमाभहिमन्यामहेतेहि
प्राणोराजादिगुणःस्तवमाभंतथाभूतंकरोत्वित्युद्यमनमंत्रार्थः

बृ०भा० तत्सवितुर्वरेण्यं वरणीयं श्रेष्ठं पदं धीमहीति संबंधः वाता वायुः ऋतायते मधु क्षरंत्यनेन वहंति सिंधवो नद्यो मधु क्षरंति मधु श्री ३
४५६ रसान् वहंति ओषधीर्व्रीह्याद्या मान्वीर्नि माध्वीर्मधुररसाः संतु देवस्य सवितुर्भर्गस्तेजः नक्तं रात्रावस्तु तत्पदं चिंतयामः नक्तं रात्रिमुतो ६
षसो दिवसाश्च मधुप्रीतिकराः संतु पार्थिवं रजो मधुमदस्तु द्यौरपि मधुकरमस्तु द्यौश्च पिता नोऽस्माकं मधु सुखकरोऽस्तु यः सविता नो
स्माकं धियो बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् तस्य तद्वरेण्यमिति संबंधः वनस्पतिः सोमोऽस्माकं मधुमानस्तु गावोऽस्माकं माध्व्यः संतु गावोऽस्मद्योग्या द्रष्टव्याः
अथैनमाचामति भक्षयति गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्यैका च व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमं ग्रासमाचामति तथा गाय
त्री द्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया व्याहृत्या द्वितीयं ग्रासं तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीय
या च व्याहृत्या तृतीयं ग्रासं सर्वां सावित्रीं सर्वाश्च मधुमती रहमेवेदं सर्वं भूयासमिति चांते भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्तं
अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यं मधु वाता ऋतायते मधु क्षरंति सिंधवः माध्वीर्नः संत्वोषधीः भूः स्वाहा भर्गो
देवस्य धीमहि मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳ रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा धियो यो नः प्र
चोदयात् मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाꣳ अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवंतु नः स्वः स्वाहेति सर्वां च सावित्री
मन्वाह सर्वाश्च मधुमती रहमेवेदꣳ सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वाहेत्यंतत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेना
ग्निं प्राक्शिराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुंडरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुंडरी
कं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वꣳशं जपति ६

तं भक्षयति पश्चाच्चतुर्भिर्ग्रासैस्तं द्रव्यं सर्वं परिसमाप्यते तथापूर्वमेवेति रूपयेत् पश्चात्पात्रावलिप्तं पात्रं सर्वं निर्लि
प्य तूष्णीं पिबेत् पाणी प्रक्षाल्याप आचम्य जघनेनाग्निं पश्चादग्नेः प्राक्शिराः संविशति प्रातः सं ध्यामुपास्यादि
त्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुंडरीकमित्यनेन मंत्रेण यथेतं यथागतमेत्यागत्य जघनेनाग्निमासीनो वꣳशं जपति ६॥

धीः सुखकराः संतु अंतशब्दादिति शब्दात् श्वोपरिष्टादुक्तेऽस्यानुषंगः एवं ग्रासचतुष्टये निर्वृत्ते सत्यवशिष्टस्य
यकिंचित्त्रमंत्रमाह तूष्णीमिति पात्रावलिप्तस्य परिस्रावणं पानं यदि तिनिर्लेपं प्रक्षाल्येति यावत् तत्तां प्रक्ष
ालनवचनसामर्थ्यात्सर्वमपि अथैतस्मान्निमाचमनमनुज्ञानास्य आचमेति एकं पुंडरीकशब्दः खंडस्त्रे ह ॥ २९

श्रीरामनारायणवासुदेवगोविंदवैकुंठमुकुंदकृष्ण श्रीकेशवानंतनृसिंहविष्णो मांत्राहि संसारभुजंगदष्टं

तं हैतमुद्दालक रुण्यादित्सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्यः उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिं

तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरंछाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ७ एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैंग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरंछाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ८ एतमु हैव मधुकः पैंग्यश्चूलाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरंछाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ९ एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरंछाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति १० एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरंछाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ११

ज्जायेरन्नेवास्मिन्शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीत्येवमेतमेनं मंथमुद्दालकाद्भ्यः सके कावायनं मागतं सत्यकाम आचार्यो बहुभ्योन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

न राम

णा॰ नमेतेनानुज्ञायेत्यादेरर्थमाह विद्येति शिष्यश्चोत्रियोमेधावीध नदायीप्रियःपुत्रोविद्यादिश्यःदाने नि

१५८

किमन्यद्दुवाहेत्यत अपियद्येनंशुष्केस्थाणौनिषिंचेज्जायेरन्नस्मिन्शाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीति संबंधस्थाणौनिषिंचेत्स्थिर

ज्जायेरन्नुत्पद्येरन्नेवास्मिन्स्थाणौशाखावर्पवाह्वस्यप्ररोहेयुःपुष्पपलाशानिपर्णानियथाजीव

नःस्थाणोःकिंपुनानेनकर्मणाकामःसिध्यतीतिध्रुवफलरर्कर्मेतिकर्मस्तुत्यर्थमेतद्विद्याधिग

मेषट्तीर्थानितेषामिह संप्रदानस्यमथविज्ञानस्याधिगमेहेतुएवतीर्थेअनुज्ञायेनेषुत्रश्चानेव

एतमुहैवसत्यकामोजाबालोंतेवासिभ्यउक्त्वोवाचापियद्येनंशुष्केस्थाणौनिषिंचेज्जायेरं

च्छाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीतितमेतेनानुज्ञायवानंते वासिनेवाब्रूयात् १२ चतुरौदुंबरोभव

त्यौदुंबरःस्रुवऔदुंबरश्चमसऔदुंबरइध्मऔदुंबर्याउपमंथन्यौदशग्राम्याणिधान्यानिभव

न्तिव्रीहियवास्तिलमाषाअणुप्रियंगवोगोधूमाश्चमसूराश्चखल्वाश्चखलकुलाश्चता

न्पिष्टान्दधनिमधुनिघृतउपसिंचत्याज्यस्यजुहोति १३ तृतीयब्राह्मणं

मीववचतुरौदुंबरोभवतीतिव्याख्यातं दशग्राम्याणिधान्यानिभवंतिग्राम्यग्रहणंतुधान्यानांदश नियं

मेनग्राह्याइत्यवोचामतान्येतानीति केनचिन्निर्दिश्यंते व्रीहियवास्तिलमाषाअणुप्रियंगवःअ

णवश्चाणुशब्दवाच्याःकचिद्देशेप्रियंगवःप्रसिद्धाःकंगुशब्देनखल्वानिष्पावावल्लशब्दवाच्या

कुला लोकेखलकुलिद्वाणद्यातिरेकेणयथाशक्तिसर्वौषधयोग्राह्याःफलानिचेत्यवोचामअपाति राम

कानिवर्जयित्वा१३ तृ॰ब्रा॰ २९०

षट्तीर्थानिसंप्रदानानि

प्राणोपासकस्य विज्ञानार्थिनो मंथाख्यं कर्मोक्तं ब्राह्मणानन्तरमुच्यतापपति पातृगितिः उक्तः गुणः सकर्थ्यापादिस्पे
प्सायामिति शेषः नच्छस्तापयोक्तपुत्रविषयः पदसिन्ब्राह्मणोपुत्रमंथाख्यं कर्मवक्ष्यते नद्भवति सर्वाधिकारविद
यमित्याशंक्याह प्राणेति पुत्रमंथस्य कालनियमाभावमाशंक्याह यदेति किमङ्ग गमकमित्याशंक्य रेत मृ

त्वाहृत्य जन्मापयोत्पादितो यैर्गुणैर्विशिष्टः पुत्र आत्मनः पितुश्च लोक्यो भवतीति तत्संपादनाय
ब्राह्मणोमारभ्यते प्राणदर्शिनः श्रीमंथं कर्म कृतवतः पुत्रमंथेधिकारो यदा पुत्रमंथं विकीर्षति तदा
श्रीमंथकर्मावन्तु कालपशा प्रतीक्षते तत्स्यन्द्रे न तु स ओषध्यादिरसत्वमत्र स्वासवगम्यते एषां वै एषां
चराचराणां भूतानां पृथिवी

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फ
लानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः १

रसः सारभूतः सर्वभूतानामधिगतिः प्रसुतं पृथिव्या आपो रसः अप्सु हि पृथिव्योताः प्रोताश्चापामोषधयः
रसः कार्यत्वात् सत्त्वमोषध्यादीनामोषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः
वैश्वानरेरनुभूतसमाप्तजः संभूतमित्यत्र संगतमन्यदेवं सर्वभूतानामाहारतममतद्रेतः कार्यं तस्य पापमिष्टं हि
१७
तिरित्याह कोत्र रेति पृथिव्याः सर्वभूतसारत्वेमधुब्राह्मणे प्रमाणायति सर्वभूतानामिति तत्र गौणं ब्राह्मणापस्य
तामित्याह इतीति अपां पृथिव्याश्च रसत्वं कारणत्वात् युक्तमोषध्यादीनां कथमित्याशंक्याह कार्यत्वादिति रे
तोरजतेत्यपत्तु रेतसत्तत्तेजः शब्दप्रयोगात् सस्य पुरुषसारत्वमेतरेयके विवक्षितमित्याह तत्रैव इति

वृष्णः श्रेष्ठमनुश्रयन्तेऽनुसरन्तीति श्रेष्ठानुश्र यशाः पशुकर्मणि हारस्येन प्राणिमात्रस्य प्रदर्नेर्व्यशोविधिः री
४५८

सह स्वर्णप्रजापति रीक्षांचक्रे रक्षांकता त्रीयं ससृजे नांच हरुह्वाय उपाहन्मे श्रुनाहामं कामो
ध उणासन्नामक्रुतवान् तस्मात्त्रियम ध उपासीन श्रेष्ठानुश्र यशाहि प्रजाः अत्रवाजपेयसाम

सह प्रजापतिरीक्षांचक्रे हंतास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स त्रियं ससृजे ताः हरुह्वाय उपा
स्तेनस्मात्त्रियम ध उपासीन स एनं प्राचं ग्रावाणामात्मन एव समुद्पारयन्ते नैनाम भ्यहरुजत्

सत्क्रुमिमाह सुरणं प्राचं सक्रु छगतिर्भुक्तं पात्मनो ग्रावाणां सोमाभिषवोपलस्थानीयं काठि
न्यसामान्यात् प्रजननेन्द्रियमुद्पारयन् उत्पूरितवान् स्त्रीवाजनप्रज्ञोतेन एनान्त्रियमभ्यहरुज
त् अभिसंसर्गं कृतवान् २

रिसाहास्याह अवेति एम भः

अथाध्वर्कर्मसप्रम्पर्थः मुञ्जौ व्रषणौ यो कठिनो मांसखण्डो न ज्ञायते वर्णाहादि हृत्सोम लव तदि
पञ्चानडुहं चर्मसोमक्रयणार्थं नदृष्टिरहस्यादेशस्य चर्मणा कर्नव्यत्याह नाविति उपः क्ति पका रमुन्

तस्यावेदिरित्यादि सर्वेषामाम्नप्रसिद्धं समिद्धो ऽग्निर्म ध्यतः स्त्रीव्यंजनस्य तेमुञ्जा वद्धि वर्णाः
कर्तिव्यवहितेनसर्व ध्याने वाजपेययाजिनो यावान्लोकः प्रसिद्धः तावान्दिवान्मे थुनकर्मणः

तस्यावेदिरुपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ तस्मिन्ताद्वा
जपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यास्त्र
पुंस्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते यः इदमविद्वानधोपहासं चरत्यास्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ३

लोकः फलमिति तत्पत्नेतस्माद्वीभत्सानोकायेति य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां सुकृ
तं वृङ्क्ते आव जयति अथ पुनर्यो वाजपेयस्य फलं न जानाति अविद्वान्तेन सो रसनमत्तं च यः पहास
चरति आ अस्य स्त्रियः सुकृतं मा वृञ्जते अविदुः ३

फलोकेः तस्य यमाह वाजपेयेति लूयनं मैथुनाख्यं कर्मेति शेषः लुप्तिफलमाह तस्मादिति इति यत्
लुप्तिफलस्तोनार्थं उपासेरधिकं फलमाह वाजपेयमिति अविद्वोधोपहासं चरति तस्य प्रसवावयवस्य तैति

तृभ्यो अविदुषामनिगर्हितमिदं कर्मेत्याचार्यपरंपरासंमतिमाह एतद्धेति पञ्चकर्मणो वाजपेयसंपन्नत्वमिदं
७५८ इत्यर्थः अविदुषामवाजपेयकर्मणि प्रवृत्तानां दोषित्वमुपसंहर्तुमितिशब्दः विदुषो लाभमविदुषश्च दो

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहाधोपहासाख्यं मैथुनकर्म वाजपेयसंपन्नं विद्वानित्यर्थः
नथा नाको मौद्गल्यः कुमारहारितश्च किं त आहुरित्यत आह बहवो मर्या मरणधर्माणो मनुष्या ब्रा
ह्मणायना ब्राह्मणा अयनं येषां ते ब्राह्मणायना ब्रह्मबन्धवो जातिमात्रोपजीविन इत्येतन्निरि

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान् नाको मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै त
द्विद्वान् कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति
य इदमविद्वांसोऽधोपहासं चरन्तीति बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति ४

न्द्रिया विसुकृतो विगतसुकृतकर्माणो विद्वांसो मैथुनकर्मासक्ता इत्यर्थः ते किमस्मा
ल्लोकात्प्रयन्ति परलोकात्परिभ्रष्टा इति मैथुनकर्मणोऽसंतनपापहेतुत्वं दर्शयति य इदमविद्वां
सोऽधोपहासं चरन्तीति श्रीम यः कान्तापल्याऋतुकाले ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षतो पारिदर्शनेन रेतः
स्कन्दति बहु वाल्पं वा सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रागप्राबल्यात् ५

दर्शयित्वा क्रियाकालात्प्रागेव रेतःस्खलने प्रायश्चित्तं दर्शयति श्रीमत्यामिति यः प्रतीक्षतो नस्य रेतोम
दिस्कन्दतीति योजना

यन्मेघाप्राप्तकालेयद्रेतः पृथिवीमस्कांत्सीत् एणानिरेकेणास्कन्नमासीत् ओषधीः प्रतिचयद्दाप्सुरदगम
न् यच्चापः हृयोनिप्रतिगतमभूत्तदिदं रेतः संप्रस्तोदेहमिसादानमंत्रार्थः केतःभिप्रःयेणानदारानमनदाह्

तदभिमृशेदनुमंत्रयेतवाअनुजपेद्वेत्यर्थः यदाभिमृशानितदान:मिकः गुष्ठाभ्यांतद्रेत आदत्त आद

तदभिमृशेदनुवामंत्रयेतयन्मेद्यरेतः पृथिवीमस्कांत्सिद्यदोषधीरप्यसद्यदपःदमहंत
द्रेत आददे पुनर्मामैत्विंद्रियंपुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निर्धिष्णियायथास्थानंकल्पंतां मित्स
नामिकांगुष्ठाभ्यामादायांतरेणस्तनौवाभ्रुवौवानिमृज्यात् ५ छ स्॥

इत्येवमंत्रेणमंत्रेणपुनर्मामितिमंत्रेणनिमृज्यात् अंतरेणमध्येभ्रुवौवास्तनयोर्वा ५ एभ रा [illegible]

[illegible]रिति तत्पुनः रेतोरूपेणवहिर्निर्गतमिंद्रियंमांप्रत्येतुसमागच्छतुतेजस्त्वगता कांतिः भगः सौभाग्यं
ज्ञानवानदपितवरेतोनिर्गमनाज्जदात्मनावहिर्निर्गतंतन्मांप्रत्यागच्छतु अग्निर्द्धिष्णियाधिष्ण्यानयोःतेदे
वास्तद्रेतोयथास्थानंकल्पयंत्वितिनिर्माजनमंत्रार्थः

अयोनौ रेतस्खलने प्रायश्चित्तमुक्तं रेतो योनावुदके रेतः सिक्त्वा पादशौने मः पश्चिमं दर्शापयस्थेसः दिनः
निमित्तान्तरे प्रायश्चित्तान्तर प्रदर्शनप्रसक्ते कमायोथगा वः मपानजः प्रभृति देवाः वल्पपनिति मंत्रयोजना
प्रक्रतेन रेतः सिचापस्पापुत्रोजनयितव्य स्तोक्षिपतीति श्रीरित्यादिना कथसाम शक्तिनीनहि रसः

अथयदिन्दूदाविदुदके आत्मानं आत्मछायांपश्येत्तदाप्यभिमंत्रयेतानेनमंत्रेणामयितेजइन्द्रियोहवैएषा
पत्नीस्त्रीणांमध्ये यद्यस्मात् मलोद्वासारजस्वलायशस्विनीयस्मात्तद्रूपशायदनुसंप्राप्तिःस्त्रीणा
नांमलोद्वाससंयशस्विनीस्त्रीन्मनिमभिक्रम्याभिगस्योपमंत्रयेत इदमेवाचाप्याकांयमस्तुत्रोसार
नमिति विज्ञानात आत्मनुतं सावैदम्मेनवयात्मे शुनक्तुकाममेनामेवत्क्रीणीयात् भरणादिनाह

अथयद्युदके आत्मानंपरिपश्येत्तदभिमंत्रयेतमयितेजइन्द्रियंयशोद्रविणंसुकृतमिति श्रीह
वाएषास्त्रीणांयन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससंयशस्विनीमभिक्रम्योपमंत्रयेत इसावैदस्मेन
दध्यात्काममेनामवक्रीणीयान्सावैदस्मैनैवदध्यात्काममेनायष्ट्या वापाणिनावोपहत्यातिक्रा
मेदिन्द्रियेणतेयशसायशआददइत्ययशाएवभवति सावैदस्मैदध्यादिन्द्रियेणतेयशसायशआ
धामीत्ययशस्विनावेवभवतः ८॥ यद्यचापिसानैवदध्यात्काममेनांयष्ट्यावापाणिनावोपहत्याभिक्रा
मेन्मेशुनायपश्यामितांकुर्गोकरिष्यामीतिप्रयोगनामनेनमंत्रेणोपगच्छेदिन्द्रियेणतेयशसायशआददइति
तस्मात्स्त्रिशापाहूयादुर्भगेतिमानाअयशाएवभवति इसावैदस्मैदद्यादनुगुणाएवस्मान्नतत्त
नेनमंत्रेणोपगच्छेदिन्द्रियेणतेयशसायशआदधामीतितदयशस्विनावेवाभावपिभवेतः ७॥ ८

आत्तिरक्षितत्वाह द्वदीति रजस्वलाभिगमनादिप्रतिषिद्धमित्याशंक्यविशिनष्टि त्रिरात्रेति त्रायदेवा
नीयंप्रमात्तिरकमिति शेषः वलादेवयशोहतांभार्यापश्युक मोर्थकथमुपगच्छेदित्याकांक्षायामाह

भर्तुर्भोर्यावशीकरणप्रकारमुक्त्वा पुरुषद्वेषिण्याः स्त्रियाः स्वहृदयप्रीतिसंपादनप्रकारं दर्शयति स्यामिस्यादिना हेरेन
स्वमदीयानसर्वेस्माद्गात्रात्समुत्पन्नोसि विशेषतश्च हृदयात्त्वरसेद्वारेण जायसे मनपंगानांच यथोरसः सनदिवनिद्वेश
रविद्धं मृगीमिवामूमदीयां त्वियंमेमादयमद्भुतां कुर्विस्यर्थः तस्याः स्वविषयप्रीतिमापाद्य चाचकर्मानुष्ठानदर्शायाम
भिप्रायविशेषानुसारेणानुष्ठानविशेषं दर्शयन्नथ स्यादिना तत्र तत्रापशब्दतत्तदुपक्रमः यौनेनयः पन्नु कर्मकारे

णायस्यापामिच्छेद्दियंमां कामयेतेतिनस्यामर्थं प्रजननेंद्रियंनिष्ठाय निष्ठिप्य मुखेन मुखंसंधायोपस्थमस्या अ
भिमृश्य जपेदिमं मंत्रमंगादंगादिति ॥ अथयामिच्छेन्नगर्भंदधीतेतिनस्यामर्थं मिति पू
र्ववदभिप्राणणाभिप्राणानं प्रथमं कृत्वा पश्चादपान्यादिंद्रियेणानेरेतसारेतआददइत्यनेनमंत्रेणरेतआदत्त एवभव

सयामिच्छेत्कामयेतमेतिनस्यामर्थंनिष्ठायमुखेनमुखंसंधायोपस्थामस्याअभिमृश्य जपेदंगादंगात्संभ
वसिहृदयादधिजायसे सत्वमंगकषायोसिदिग्धविद्धामिवमादयेमाममूममयीति ॥ अथयामिच्छेन्नग
र्भंदधीतेतिनस्यामर्थंनिष्ठायमुखेनमुखंसंधायाभिप्राण्यापान्यादिंद्रियेणरेतसारेतआददइत्य
रेतएवभवति ॥ अथयामिच्छेद्दधीतेतिनस्यामर्थंनिष्ठायमुखेनमुखंसंधायापान्याभिप्राण्य
इंद्रियेणतेरेतसारेतआदधामीतिगर्भिण्येवभवति ११

ति नगर्भिणीभवतीत्यर्थः ॥ अथयामिच्छेद्दधीतगर्भमितिनस्यामर्थमिस्यादिपूर्ववत् पूर्वविपर्ययेणाप
न्याभिप्राण्यादिंद्रियेणानेरेतसारेतआदधामीतिगर्भिण्येवभवति ११ रामरामरामरामरामरामरामराम

प्रथमंस्वकीयपुंस्त्वद्वारेणतदीयस्त्रीत्वेवायुंविसर्ज्यपनेनैवद्वारेणतत्स्त्वदानाभिमानंकुर्यादित्यहाभिप्राणयेति
भर्तुरेवाभिप्रायात्तदनुसारिणांविधिमाहाथयामित्यादिना स्वकीयपंचमेंद्रियेणतदीयपंचमेंद्रियःस्त्रीतः
तत्पुंस्त्वासत्तिसमर्थंकृत्वाभिनिमत्वास्य कोपरेतसामहत्त्वस्मिंस्तिक्षिपेतदिदमपाननंप्राणनंचतत्पर्वं केरेतःसेचन

संप्रतिप्रासंगिकमभिचारिकं कर्मं कथयन्नथ पुनरिति दूषयतानुष्ठितमिदं कर्मफलवदिति वक्तुं हूयमादि
पिकारिविशेषणा आमविशेषणं पात्रस्य प्रकृतकर्मयोगत्वाख्यापनार्थं अग्निमित्येकवचनादुपसमाधान
वचनाच्चावसथ्याग्निरत्र विवक्षितः सर्वपरिस्तरणादितस्य प्रतिलोमत्वे कर्मणः प्रतिलोमत्वहनू कर्तव्या
ममस्वभूतयोषाग्रीवोचनादितास समिद्धे रेतो हुतवानसि तेनोपरुधीनस्तव प्राणापानावाददे फडिति स्फ्ताहा

अथापुत्रपुत्रस्य जायायै जार उपपतिः स्यात्तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमु
पसमाधाय सर्वं प्रतिलोमं कुर्यात्तस्मिन्नग्नौ शरभृष्टीः शरेषीका प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ता घृताभ्यक्ता
जुहुयान्मम समिद्धे हौषीरित्याद्या आहुतीरन्ते सर्वासामसावितिनामग्रहणं प्रत्येकं स एष एवं विदं यन्त्रा

अथयस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्ने
ताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ता जुहुयान्मम समिद्धे हौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम स
मिद्धे हौषीः पुत्रपशूंस्त आददेऽसाविति मम समिद्धे हौषीरिष्टासुकृते त आददेऽसाविति मम समिद्धे
हौषीराशापराकाशौ त आददेऽसाविति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंवि
द्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति १२ एवं

ह्मणः शपति स विसुकृतो विगतपुण्यकर्मा प्रैति तस्मादेवंविदः श्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेत
नर्मापि न कुर्यात्किमुताधोपहासं हि यस्मादेवंविदपि तावत्परो भवति शत्रुर्भवतीत्यर्थः १२ एवंतप

मोनिवर्तयितव्यः इत्येवापास्तिरात्मनः शत्रोर्वा नामगृह्णीयात् एवं श्रोत्रं कर्मसुकृतं तस्मात्त आशापराचेत्तः
यस्मात्तात्कर्मणां तानोप पादितं तस्य प्रतीक्षापराकाशः यथोक्तो ह्यामहाशापदानस्य फलं दर्शयति एत
महति एवं वित्त्वं मे थकर्महारा प्राणविद्यावत्तं तस्मादेवंविदिः स ते वं वित्तं परदारगमने यथोक्तदोषहन्तृत्वे
तच्छद्वोपात्तहेतुत्तरमाहैवंविदपोति

आभिचारिकं कर्म प्रसंगागतमुक्त्वा पूर्वोक्तमृतुकालं तापयसयोर्नि श्रीहेवराघःस्त्रीणामिस्तेन पेक्षणात्

अथयस्यजायामातेवंविदेत् ऋतुभावंप्राप्नुयादित्येवमादिग्रंथःश्रीहेवराघःस्त्रीणामिस्तः पूर्वं दृष्ट
श्च: सामर्थ्यात् अहकंसेनपिबेदहनवासाश्रयात् नेनास्त्रानामेहानोचरुषलोरुषलोनानो:

अथयस्यजायामातेवंविदे हक्‌ पूं सेनपिबेदहनवासानेनोरुषलोनद
यत्नुपहन्या त्रिरात्रान आप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् १२

हस्याम्यान्नोपस्पर्शेन त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रव्रतसमाप्ताया पुंसत्वात्‌ अहनवासाः स्यादित्यवहिन
नसंबंधःनामाप्लुतान्व्रीहीनव घातयेत् व्रीह्यवघातानामनामेवविनियुंज्यात् १३

सामर्थ्यादिति अथर्ववशादिनिपातम् एतानएमत्स्यस्यात्

तृष्णा किं पुनरवघातनिष्पन्नैस्तण्डुलैरनुष्ठेयं न दारस्य पतनि बलदेवमाहृष्टेवा शुद्धत्वं वा स्तूकारः स्वःभाविकमो रि
१३।२ दनपाचयनि चेत् किमथमुदकग्रहणं न ह्यग्निरेकेणोदनपाकासंभवः दिसाशंक्याहोदकग्रहणमिति

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो वर्णो जायेत वेदमेकमनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा स
र्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ समर्थौ जनयितवै जनयितुं १४ दध्योदनं प्राग्वत्पाचयित्वा द्विवेदं वेदि

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वेदमनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्त
मश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै १४ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिंगलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवी
त सर्वमायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै १५ अथ
य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाच
यित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै १६ अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्व
मायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै १७

छन्दिपुत्रं नरेवमशननियमः केवलमेव स्वाभाविकं १५ ओदनमुदकग्रहणमस्य प्रसंगनिवृत्त्यर्थं
१६ दुहितुः पाण्डित्यं गृहतन्त्रविषयमेव वेदेऽनधिकारात् तिलौदनं कृसरं विविधगीतादिनिर्गतः प्रयोजनम् १७

सीरादेरिति शेषः वेदविषयमेव न तु पाण्डित्यं किं न स्यादत आह वेद इति एम एम एम एम एम एम

समितिर्विद्वत्सभा तां गच्छतीति विद्वानेवोच्यता मिति चेन्नेत्याह पांडित्यादिति तदेवान्यो दर्शनात् [illegible]

समितिंगमः सभां गच्छतीति प्रगल्भ इत्यर्थः पांडित्यस्य पृथक् ग्रहणात् शुश्रूषितः श्रोतुमिष्टः रमणीयां वाचं भाषिता संस्कृतां या अर्थवत्या वाचा भाषित इत्यर्थः मांसमिश्रमोदनं मांसौदनं [illegible]

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पंडितो विजिगीथः समितिंगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति मांसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मंतमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवा औक्षेण वार्षभेण वा १८

स नियमार्थमाह औक्षेणेन गवां मांसेन उक्षा सेचनसमर्थः पुंगवस्तदीयं मांसं ऋषभस्ततोऽप्यधिकवयास्तदीयमार्षभं मांसं १८

औक्षेणेत्यादि तृतीया सहार्थे देशविशेषापेक्षया कालविशेषापेक्षया वा मांसस्य नियमः [illegible]

भा॰ अथशब्दस्तु पूर्ववाक्योपुपयारुविविक्तार्थः कदापुनरिदमौपासनपाकादिकर्तव्यं नदाहाथेति कोमोऽधारी अग्नौ मङ्गा
हर. लीपाकविधिः कथंवात्तत्र होमस्तत्राह गार्ह्यइति गृह्ये प्रसिद्धोगार्ह्यः अत्रैनि पुत्रमंथकर्मोनि ःअग्नौ मङ्गा

अथाभिप्रातरेव कालेऽवघातनिष्कासितं तुलानां पश्चात्स्थालीपाकार्थमाज्यस्थालीपाकविधिनाज्यं चे
ष्टित्वाज्यसंस्कारं कृत्वा च रुश्रपयित्वा स्थालीपाकस्याहुतीर्जुहोति उपघातमुपहृ सोपहस्यआ

अथाभिप्रातरेवस्थालीपाकार्थमाज्यंचेष्टित्वास्थालीपाकसोपघातंजुहोत्यग्नयेस्वाहा
नुमतयेस्वाहादेवायसवित्रेसत्यप्रसवायस्वाहेतिहुत्वोद्धस्यप्राश्नानिप्राश्यपेनरस्यापः प्रयच्छति
प्रक्षाल्यपाणीउदपात्रंपूरयित्वातेनेनाग्निरभ्युक्ष्यस्युतिष्ठानोविश्वावसोन्यामिच्छप्रफव्यां
पुंसंजायांपत्यासहेति १८

गृयेस्वाहाइत्याद्याः गार्ह्याः सर्वोविधिर्द्रष्टव्योत्रहुत्वोद्धस्यचरुशेषं प्राश्नानि स्वयंप्राश्य पेनरस्यापः प
त्न्यैप्रयच्छत्यफच्छिदं प्रक्षाल्य पाणी आचम्योदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेनैनां त्रिरभ्युक्ष्य तेन मन्त्रे
णउत्तिष्ठानइति सकृन्मन्त्रोच्चारणं १८

योनः सकाशादुत्तोविश्वावसो गंधर्वेत्वमुत्तिष्ठान्यांचजायां प्रफव्यांतरुणीं पत्यासह संक्रीडमानामिच्छाहं
पुनस्त्वामिमांजायांसमुपैमीतिमन्त्रार्थः

अग्निपत्निप्राणिलिंगनं कदाचित्क्षीरोदनादि भोजनं तदाह क्षीरेणेति मुक्त्वाभिसंपद्यतेऽभिसंवध अहंपतिरमः प्राणोस्मि त्वं सा वागसि

कथं तव प्राणत्वं मम वाक्त्वमित्याशङ्क्य वाचः प्राणाधीनत्वं त्वं त्वमदधीनत्वादित्यभिप्रेत्य सात्वमित्यादि पुनर्वचनं ऋगाथा

रं हि सामगीयते अतिवमदाधारत्वं तत्वं तथा च मम सामत्वमृक्त्वं च तव द्यौरहं पितृत्वात् पृथिवी त्वं मातृत्वात् तयोर्मातापि

नृत्वमिद्धिरित्यर्थः तावावां संरभावहै संरभमुद्यमं करवावहै एहि तमागच्छ कोसौ संरभ तमाह सहेति पुंत्वपुत्र पुत्रला

भायरेतो धारणाकर्तत्वमित्यर्थः ऊर्वोः संबोधनं द्यावापृथिवी इति विजिहीतां विश्लिष्टे भवतामपृथुवाभित्यर्थः विष्णु

अर्थे नामभिमंत्र्य क्षीरोदनादि यथापत्यकामं भुक्ते निक्रमोद्दृश्यः संवेशनकाले मोहमस्मीत्यादि मंत्रेण

भिपद्यते २० अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी इत्यनेन तस्याम थमित्यादि पूर्वव

अथैनामभिपद्यते मोहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोहं सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि संर

भावहै सह रेतो दधावहै पुंसे पुत्राय वित्तय इति २१ अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावा

पृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन [illegible] मुखं संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्प

यतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु आसिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथु

ष्टुके गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ २२ हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मंथतामश्विनौ तं ते गर्भं

हवामहे दशमे मासि सूतवे यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेसाविति

त्रिरेनां शिरः प्रभृत्यनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिमित्यादि प्रतिमंत्रं अनेनामगृह्यस्यसाविति २१ २२

शं नयो योनिकरोतु प्रजापतिर्विराड्गन्मामरणमनाश्रित्यानवपिरेतः समासिंचतु प्रक्षिपतु धाता पुनः सूत्रात्मा तदी

यं गर्भं तदात्मनाश्रित्य वाधारयतु पुष्णातु सिनीवाली दर्शाहदेवता तवदात्मना वर्तते सा च पृथुष्टुका विस्तीर्णस्तुति

भौ सिनीवाली पृथुष्टुके गर्भमिमं धेहि धारय अश्विनौ च देवौ सूर्याचन्द्रमसौ त्वकीयरश्मिमालिनौ तव गर्भं मदात्मनाश्रित्य त्वा

समाधत्तां योनिमेपौ वरणीप्रागासनूर्याभ्यां गर्भमश्विनौ निर्मंथितवंतौ तं तथाभूतं गर्भं ते जठरे दधावहे दशमे मा

सि प्रसवार्थमाधीयमानं गर्भं दृष्ट्वा जनदर्शयति यथेति द्यौरिन्द्रेणास्यूर्येणेति यावत् अस्मादितिप्रत्यवेति दं

तृष्णा नस्यानामगृण्हातीति पूर्वेणास्यसंबंधः समिंगयतिस्वरूपोपधानमन्त्रस्यैवचात्मपतीमेतत एवातेएवमेवनवस्तूपोप टी ऊ

६६६ धानमकुर्वन एजतुगर्भश्चलतुजरायुणागर्भवेष्टनमांसखंडेनसहावैतुनिर्गच्छतु इंद्रस्यप्राणास्यापत्र जोमागः समस्त

लंगभोधानकालेवाकृतः सार्गलः स्यस्याप्नोमसपरिश्रयस्ति परिवेष्टनेनजरायुणासहितरस्य नमागप्राप्तं

भिद्गर्भेणासहनिर्जेहिनिर्गच्छगर्भेनिःसरणानन्तरंयामांसपेशीनिर्गच्छतिसावराणांचनिर्गमस्यार्थः घनमिश्रद्धि

नस्याः सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षति प्रसवकाले सुखप्रसवनार्थमनेनमंत्रेण यथावायुः पुष्करिणीं समिंजयतिसर्वतः

सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षतियथावायुः पुष्करिणीं१ समिंजयतिसर्वतः एवातेगर्भएजतु सहावैतुज

रायुणा इंद्रस्यायंव्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः तमिंद्रनिर्जहिगर्भेणसावरां१ सहेति २३ जाते

ग्निमुपसमाधायांक आधायक१ सेएषदाज्यं सन्नीय एषदाज्यस्योपधानंजुहोत्यस्मिन्सहस्रं पु

ष्यासमेधमानः स्वेगृहे अस्योपसंद्यांमाच्छैत्सीत्प्रजयाचपशुभिश्चस्वाहा मयिप्राणां१ स्त्वयिम

नसाजुहोमीस्वाहा यत्कर्मणात्यरीरिचंयद्वान्यूनमिहाकरं अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्ट१ सुहु

तंकरोतुनःस्वाहेति २४

एवातेगर्भएजत्विति २५ अथजातकर्मजातेग्निमुपसमाधायांक आधायपुत्रंकं सेएषदाज्यंसंनीयस

योज्यदधिघृतंएषदाज्यस्योपधानंजुहोत्यस्मिन्सहस्रमित्याद्यावापस्थाने २६

एषदाज्यमिसकआजे उपघातमित्याभीस्वायंपोनाः पुत्रंविवक्षितं एषदाज्यस्याल्पमल्पमादायपुनः पुनर्जुहोती

सर्थः अस्मिन्स्वेगृहेपुत्ररूपेणवर्द्धमानोमनुष्याणांसहस्रंपुष्यासमनेकमनुष्यपोषको भूयासमस्यस

न पुत्रस्योपसंद्यांतिमाप्रजयापशुभिश्चसहश्रीमांविच्छिन्नाभूयादित्याहास्मिन्निति मयिपितःस्त्रि प्रा

णाः सन्तितान्पुत्रेत्वयिमनसासमर्पयामीत्याह मयीति असरीरिचमिति अतिरिक्तं कृतवानस्मिन्कर्मणिहकं

र्मणयत्करमकरंवातत्सर्वंविद्वानग्निःस्विष्टकरोतु नोति स्विष्टकृनहुत्वास्विष्टमनधिकं सुहुतमन्यूनंचास्माकं क

तूष्णीं तस्यानामगृह्णातीति पूर्वेणास्तंबंधः समिंगयतिस्वरूपोपधानमकृत्वेवबालमतीत्येतन एवानेएवमेवनवसह लोप

४६७ धानमकुर्वन् ऐजतुगर्भस्फलतुजरायुणागर्भवेष्टनमांसखंडेनसहावैतुनिर्गच्छतु इंद्रस्यप्राणस्याद्य जोमागःसर्गत्र

लोगर्भाधानकालेवाकृतःसार्गलःस्यस्यआत्मासपरिश्रयइति परिवेष्टनेनजरायुणासहितःइत्यर्थः तमागर्भाकृन

भिद्यागर्भेणासहनिर्जेहिनिर्गच्छगर्भेनिःसरणानंतरंयामांसपेशीनिर्गच्छतिसावराणावनिर्गमयेत्यर्थः घनमिश्र

तस्याःसोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षतिप्रसवकालेसुखप्रसवनार्थमनेनमंत्रेण यथावायुःपुष्करिणींसमिंजयतिसर्वतः

सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षतियथावायुःपुष्करिणींसमिंजयतिसर्वतः एवातेगर्भएजतुसहावैतोज

रायुणाइंद्रस्यायंव्रजःकृतःसार्गलःसपरिश्रयःतमिंद्रनिर्जहिगर्भेणसावरांसहेति २३ जाते

ग्निमुपसमाधायांकआधायकंसेएषदाज्यंसन्नीयएषदाज्यस्योपघातंजुहोत्यस्मिन्सहस्रं पु

ष्यासमेधमानःस्वेगृहेअस्योपसंद्यांमाछैत्सीत्प्रजयाचपशुभिश्चस्वाहामयिप्राणांस्त्वयिम

नसाजुहोमीस्वाहा यत्कर्मणात्यरीरिचंयद्वान्यूनमिहाकरं अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टंसु

हुतंकरोतुनःस्वाहेति २४

एवानेगर्भएजत्विति २३ अथजातकर्मजातेग्निमुपसमाधायांकआधायपुत्रंकंसेएषदाज्यंसंनीयसं

योज्यदधिघृतेएषदाज्यस्योपघातंजुहोत्यस्मिन्सहस्रमित्याद्यावापस्थाने २४

एषदाज्यमिश्रमाज्यं उपघातमिसाभी स्मयंपोनःपुन्यंविवक्षितंएषदाज्यस्याल्पमल्पमादायपुनःपुनर्जुहोति

सर्थः अस्मिन्नोस्वेगृहेपुत्ररूपेणवर्धमानोमनुष्याणांसहस्रंपुष्यासमनेकमनुष्यपोषकोभूयासमस्यस

न पुत्रस्योपसंद्यांतेनोप्रजयापशुभिश्चसहश्रीमांविच्छिन्नाभूयादित्याहास्मिन्निति मयिप्राणादिभा

णाःसंतितान्स्त्वयिमनसासमर्पयामीसाह मयीति असारीरिचमितिअतिरिक्तंकृतवानस्मि रहक

मणयत्करमकरवतत्सर्वंविद्वानग्निःस्विष्टंकरोतीति स्विष्टकृतहुत्वातिष्टमनधिकंसुहुतमन्यूनंचास्माकं

अस्यजातस्यशिशोरित्यर्थः त्रयीलक्षणावाक्तत्पिप्रादिशत्विनिजपतोभिप्रायः एतैर्मंत्रैर्भूस्त्वेदधामीत्या
दिभिरितिशेषः वेदनाम्नाअवहारोलोकेनास्तीत्याशंक्याह नदस्येति यत्तद्वेदइतिनामतदस्यगुह्यम्
ति वेदनंवेदोनुभवःसर्वस्यनिजंस्वरूपमित्यर्थः हेसरस्वतीयस्तेस्तनः शशयः फलत्तेनरुद्धत्वंनमः [illegible]

अथास्यदक्षिणंकर्णमभिनिधायस्वमुखंवाग्वागितित्रिर्जपेत् अथदधिमधुघृतंसंनीयानंतर्हि
तेनाअवहितेनजातरूपेणाहिरण्येनप्राशयति भूस्त्वेदधामीत्यादिभिर्मंत्रैःप्रत्येकं २५ अथास्यनाम

अथास्यदक्षिणंकर्णमभिनिधायवाग्वागितित्रिरथदधिमधुघृतं संनीयानंतर्हितेन
जातरूपेणप्राशयति भूस्त्वेदधामिभुवस्त्वेदधामिस्वस्त्वेदधामिभूर्भुवःस्वः सर्वंत्वयिदधामी
ति अथास्यनामकरोतिवेदोसीतितदस्यतद्गुह्यमेवनामभवति २६ अथैनंमात्रेप्रदा
यस्तनंप्रयच्छतियस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूर्योरत्नधावसुविद्यःसुदत्रः येनविश्वापुष्य
सिवार्याणिसरस्वतितमिहधातवेकरिति २

अथैनंकरोतिवेदोसीतितदस्यतद्गुह्यंनामभवतिवेदइति २६ अथैनंमात्रेप्रदायस्तनं [illegible]
प्रयच्छति यस्तेस्तन इत्यादिमंत्रेण २७

हेसरस्वति सर्वप्राणिनांस्थितिहेतुत्वन्नभावेनजातोयस्तवरत्नधाअन्नस्यपयसोवाधातायश्चवसुवित् [illegible]
दत्रीतिवसुविद्यश्चसुदत्रःदानीतिसुदत्रोयेनस्तनेनविश्वाविश्वानिवार्याणिवरणीयानि [illegible]
भूतानित्वंपुष्यसितंस्तनंमदीयपुत्रस्यधातवेपानायमदीयभार्यास्तनेप्रविष्टंकुर्वित्यर्थः [illegible]

वृ॰भा॰ इळासिमैत्रावरुणीत्यस्याभोग्यासिमित्रावरुणाभ्यांसंभूतोमैत्रावरुणोवसिष्ठस्तस्यभार्यामैत्रावरुणीत्याचरः पत्नीत ह्यु
९६५ त्वंतिष्ठसीतिभार्यासंबोधयति मैत्रावरुणीनिवीरेपुरुषेमयिनिमित्तभूतेभवतीवीरंपुत्रमजीजनत सा
त्वंवीरवतीजीवबहुपुत्राभवयाभवतीवीरवतः पुत्रसंपन्नात्तस्मात्त्वंवतीतिमंत्रार्थः पितरमतीत्य

अथास्यमातरमभिमंत्रयते इळासीत्यनेनमंत्रेणएतमाहुरित्यनेनविधिनाजातः पुत्रः पितरंपितामह
हंवा अतिशेतेअतिक्रियायपरांसा ब्रह्मवर्चसेनपरमांनिष्ठांप्रापदित्येवंतुयोभवतिस्यथ यस्

अथास्यमातरमभिमंत्रयत इळासिमैत्रावरुणीवीरेवीरमजीजनथाःसात्वंवीरवतीभवया
स्मान्वीरवतोकरदितितंवाएतमाहुरतिपिताभूरतिपितामहोबभूव भूःपरमांव
नकाष्ठांप्रापच्छ्रियायशसाब्रह्मवर्चसेनयएवंविदोब्राह्मणस्यपुत्रोजायतइति २८
चतुर्थंब्राह्मणं

वैवंविदोब्राह्मणस्यपुत्रोजायते सर्वत्रवंतुयोभवतीत्यध्याहार्यं २८ चतुर्थंब्राह्मणं एमएमम

नंतरस्यतिपिता अहोमहानेषविस्मयोपस्यितरंपितामहंवासर्वमेवंवंशमतीत्यसर्वस्मादधिकस्त्वंजातः
तीत्यर्थः नकेवलंपुत्रस्यैवयस्तु तिरपितु यथोक्तपुत्रसंपन्नस्यपितुरपीत्याह यस्येति एमएमम

सान्निध्यात् खिलकाण्डस्य वंशोयमिति शंकां निवर्त्तयन् वंशब्राह्मणानामयमाहात्येति किंचाभ[illegible]
स्यकाण्डद्वयस्य प्रत्येकं वंशाभावे पि नास्य एव तत्काण्डगतत्वं खिलत्वेनानपेक्षत्वात् यो वंशसमाप्तेः पठितो वंशः

अथेदानीं समस्तप्रवचनवंशः स्त्रीप्राधान्यात् गुणवान् पुत्रो भवतीति प्रस्तुतमतः स्त्रीविशेषणेनैव

अथ वंशः। पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रो गोतमीपुत्राद्गोतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भा-
रद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः
कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैया-
घ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः॥१॥ आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गोतमीपुत्राद्गोतमी-
पुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराश-
रीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्र आर्तभागी-
पुत्रादार्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बा-
यनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनी-
पुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालु-
कीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्[illegible] कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयी-
पुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रात्प्राश्नी-
पुत्रादासुरिवासिनः प्राश्नीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिः॥२॥

समस्तस्यैव प्रवचनस्यात्र विशेषणादाचार्यपरंपराकीर्त्य[illegible]ते १।२ ख ख ख ख ख ख ख
समस्तस्यैव प्रवचनस्य प्रत्येकं भविष्यतीत्यर्थः पूर्वो वंशो पुरुषविशेषितो नत्वयं तु स्त्रीविशेषितः [illegible]
रणमित्याशंक्याह स्त्रीप्राधान्यादिति तदेवस्फुटयति गुणवानिति कीर्त्यते ब्राह्मणेति [illegible]

वृष्णा शुक्लानि यजूंषीत्यस्य व्याख्यानमव्यामिश्राणीति दोषैरसंकीर्णानि यो रूपेण तदेषद्गाभावादि त्यर्थः ॥ टी० ६
४६६

तानीमानि शुक्लानीत्यव्यामिश्राणि ब्राह्मणेन अथवा यानीमानि यजूंषि तानि शुक्लानि शुद्धा

याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालको रुणादरुणउपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कु
श्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावान्बाध्योगोसिताद्वार्षगणाद
सितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः क
श्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्ला
नि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ३

मीसोतत्प्रजापतिमारभ्य यावत्सांजीवीपुत्रस्तावद्यो मुखो नियतो वायं पूर्वक्रमो वंशः ३ एम

अथान्तयद्यानि अदुष्टान्यगतार्थानीत्यर्थः पाठक्रमेणानुष्णादिः प्रजापतिपर्यन्तो वंशो व्याख्यातः ॥ ०
संक्षेपार्थं क्रममाश्रित्याह प्रजापतिमिति अथोनुक्रयत्तं पाठक्रमापेक्षया चन्त्रे

तृ॰ भागत्वापि प्रजापतिमारभ्यासांजीवीपुत्रपर्यंतं वाजसनेयीशाखासु सर्वासु एकोवंशः इत्यर्थः ह समानमिति

४६६ तमाख्यायवंशागतमनो ब्रह्मणः संबंधात्प्रजापतिर्विद्यालब्धवानिस्याः ह ब्रह्मणः इति तस्याधिकारभे

द्यांतरभेदं दर्शयति तस्येति प्रजापतिप्रभृतिभ्यः पर्वः सेवपरंपरागतमनिपादितं तस्मात्

यमुक्तमभिदधासनादिति ततस्यापौरुषेयत्वेनासंभावितदोषतया प्रामाण्यमभिप्रेत्य विहितं

समिति आदिमध्यांतेषु कृतमंगलाग्रथाः प्रचारिणो भवंतीति मन्वानः सन्नाह तस्मै ब्रह्मणे नम इति नमो

समानमासांजीवीपुत्रात् ब्रह्मणः प्रवचनात् . . . प्रजापतिप्रवंधपरंपरागतस्यास्य

कथाविप्रसृतमनाद्यनंतं स्वयंभु ब्रह्म नित्यं तस्मै ब्रह्मणे नमः नमस्तदनुवर्तिभ्यो गुरुभ्यः ४ करि

समानमासांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकाय निर्माण्डव्यात्माण्डव्यः कौत्सात्कौ

त्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्स्याद्वात्स्यः कु

श्रेः कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजा

पतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ४ पंचमं ब्राह्मणं कंडिकासंख्या अध्याय

ख॰ ९० ६६ ८२ ८१ ३०७५ ४३४ इत्यष्टमोध्यायः समाप्तः राम राम राम

श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकोपनिषद्भा

ष्येऽष्टमोध्यायः समाप्तः समाप्तश्चायं बृहदारण्यकभाष्यग्रंथः

न्यादिसंबंधहेतुविध्वंसहेतवो हृदये परमानंदपरिज्ञानवपुर्भृते नमस्कुर्यं ततसंसारसरसीरुहभानवे गु

रवे परपक्षोघध्वांतध्वंसपरीयसे ॥ इतिश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानकृतायां बृहदार

ण्यकभाष्यटीकायां अष्टमोध्यायः समाप्तः बृहदारण्यकमिति ॥ ध्वांतघ्नोस्तु वदत्तसज्जनयोः स्वांतं

८ लीलात्मिका प्रीत्यासौ केशवाश्रमे भलिखिता श्रीदेशिकेंद्राज्ञया